

Fordította:
Komló Zoltán

X 213.717
Max Hastings

FEGYVERBEN A VILÁG

Elszabadult a pokol
1939–1945

GABO

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001110832

A fordítás Max Hastings:

All Hell Let Loose. The World at War 1939–1945

(HarperPress, 2011) alapján készült

Szerkesztette: Sebes Katalin

A magyar kiadást tervezte és tördelte: Gyergyák Bence

Copyright © Max Hastings 2011

Hungarian translation © Komló Zoltán, 2012

Copyright © Gabo Kiadó

Felelős kiadó: Földes Tamás

Irodalmi vezető: Rózsa Judit

ISBN 978 963 689 620 1

X
213717
magyar
nyomdaipari termék
FONDA- ÉS PARTIKIPARI SZÖVETSÉG

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen

Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

MICHAEL SISSONSNAK,

aki harminc éve fejedelmi ügynököm,

tanácsadóm és barátom

Tartalom

Térképek jegyzéke	11
Bevezető	13
1. Az elárult Lengyelország	23
2. Se nem béke, se nem háború	53
3. Villámháborúk nyugaton	75
1. NORVÉGIA	75
2. FRANCIAORSZÁG ELESTE	88
4. Nagy-Britannia magára marad	119
5. A Földközi-tenger térsége	153
1. MUSSOLINI HAZÁRDJÁTÉKBA KEZD	153
2. EGY GÖRÖG TRAGÉDIA	168
3. HOMOKVIHAROK	179
6. A <i>Barbarossa</i>	198
7. Moszkva megmenekül, Leningrád éhezik	231
8. Amerikát belerángatják a háborúba	254
9. A japánok diadalmas évada	278
1. „ÖNÖK UGYEBÁR A TENGERBE KERGETIK A KICSI EMBEREKET”	278
2. A BURMÁBÓL INDULÓ „FEHÉR JÁRAT”	299

10.	A szerencse forgandó	311
1.	BATAN	311
2.	A KORALL-TENGER ÉS MIDWAY	322
3.	GUADALCANAL ÉS ÚJ-GUINEA	344
11.	Britek a tengereken	364
1.	AZ ATLANTI-ÓCEÁN	364
2.	ÉSZAKI-SARKVIDÉKI KONVOJOK	384
3.	A PEDESTAL-HADMŰVELET VISZONTAGSÁGAI	397
12.	A kohó: Oroszország 1942-ben	405
13.	Élet a háborúban	434
1.	HARCOSOK	434
2.	HÁTORSZÁGI FRONTOK	451
3.	A NŐK SZEREPE	470
14.	Kifelé Afrikából	481
15.	A medve visszafordul: Oroszország 1943-ban	507
16.	Megosztott birodalmak	528
1.	KINEK A SZABADSÁGA?	528
2.	A BRIT URALOM: A LEGDICSTELENEBB ÓRA	551
17.	Az ázsiai frontok	564
1.	KÍNA	564
2.	DZSUNGELDAGONYA ÉS SZÖKDÉCSELÉS A SZIGETVILÁGBAN	571
18.	Olaszország: vérmes remények, siralmas eredmények	582
1.	SZICÍLIA	582
2.	AZ ÚT RÓMÁBA	594
3.	JUGOSZLÁVIA	610
19.	Égi háború	618
1.	BOMBÁZÓK	618
2.	CÉLPONTOK	631

20.	Áldozatok	651
1.	URAK ÉS RABSZOLGÁK	651
2.	ZSIDÓIRTÁS	664
21.	Európa csatatérre válik	687
22.	Japán: a sorssal dacolva	729
23.	Az ostromlott Németország	752
24.	A Harmadik Birodalom bukása	778
1.	BUDAPEST: AZ ESEMÉNYEK SŰRŰJÉBEN	778
2.	EISENHOWER ELŐRENYOMUL AZ ELBÁIG	788
3.	BERLIN: A VÉGSŐ ÜTKÖZET	797
25.	Japán eleste	820
26.	Győzők és legyőzöttek	844
	Köszönetnyilvánítás	873
	Képek jegyzéke	875
	Jegyzetek és utalások	879
	Irodalomjegyzék	921
	Mutató	931

Térképek jegyzéke

A lengyelországi hadjárat	43
A finnországi hadjárat	65
Norvégia megszállása	81
Az 1940-es franciaországi hadjárat utolsó szakasza	102
Görögország megszállása	175
A németek 1941-es téli offenzívái	221
A csendes-óceáni hadszíntér	282
A korall-tengeri csata	325
A midwayi csata	333
Az oroszok bekerítik Hitler 6. hadseregét	425
A 8. hadsereg előrenyomulása 1942–1943-ban	498
Az oroszok kiaknázzák kurszki győzelmüket	516
Az oroszok előrenyomulása Ukrajnában	526
Az 1943-as olaszországi partraszállások	597
Betörés Lengyelországba, 1944	718
A szövetségesek kitörése Normandiából	754
A szövetségesek előrenyomulása Németország felé 1944 őszén	779
Nyugati behatolás Németországba, 1945	793
Az oroszok előrenyomulása az Oderáig	799
A végső orosz támadások	809

Bevezetés

Ez a könyv elsősorban az emberi tapasztalásról szól. Tucatnyi nemzet férfijai és asszonyai próbáltak már szavakat találni arra, hogy mi történt velük a második világháború alatt, amely túltett minden addigi tudásukon. Sokan az elcsépelte frázishoz folyamodtak: „Maga volt a pokol.” Mivel pedig a kifejezés a csaták, légítámadások, mészárlások és hajóelsüllyesztések szemtanúinak leírásában közhelyszerűen fordul elő, a későbbi nemzedékek hajlamosak voltak a vállukat vonogatni a banalitás hallatán. És mégis, ezek a szavak egyfajta fontos értelemben véve a lényegét ragadják meg annak, amit a küzdelem emberek százmilliói számára jelentett, akik békés, rendezett életükből kirángattatván olyan megpróbáltatásokkal kerültek szembe, amelyek sok esetben évekig tartottak, és legalább hatvanmillió ember számára halállal végződtek. 1939 szeptembere és 1945 augusztusa között naponta átlagosan 27 000 ember pusztult el az egész földgolyóra kiterjedő konfliktus következtében. Egyes túlélők azt vették észre, hogy a küzdelemben tanúsított viselkedésük jó vagy rossz értelemben egész hátralévő életükre meghatározta a társadalomban elfoglalt helyüket. A sikeres harcosokat olyasféle hírnév övezte, amely némelyek számára lehetővé tette, hogy jól elboldoguljanak a kormányzatban vagy a kereskedelemben. És megfordítva, harminc évvel a háború után egy londoni klub bárpultjánál egy veterán gárdista így dörmögött az egyik prominens konzervatív államférfi láttán: „Nem rossz fickó ez a Smith. Milyen kár, hogy a háborúban megfutamodott.” Egy holland kislány, aki az 1950-es években nőtt fel, észrevette, hogy a szülei aszerint kategorizálják a szomszédokat, ahogy Hollandia német megszállása alatt viselkedtek.

A brit és az amerikai gyalogos katonákat elborzasztották az 1944–45-ös északnyugat-európai hadjáratban szerzett tapasztalatok, mely pedig csak tizenegy hónapig tartott. Az oroszok és a németek viszont csaknem négy éven át, megszakítás nélkül harcoltak egymással, jóval mostohább körülmények között, és összehasonlíthatatlanul súlyosabb véres veszteségekkel.* Egyes nemzetek, amelyek csupán marginális katonai szerepet játszottak, jóval több embert veszítettek, mint a nyugati szövetségesek: Kína japánoktól elszenvedett sanyargatása 1937 és 1945 között legalább tizenötmillió ember életébe került; Jugoszláviában a tengelyhatalmak polgárháborúval megfélemlített megszállása több mint egymillió emberéletet követelt. Sokaknak ahhoz hasonlatos látványban volt részük, ahogy a reneszánsz festők ábrázolták az infernót, ahová az elkárhozottakat száműzték: húscsontokra és csontszilánkokra szaggatott emberi lények, romhalmazzá dült városok, emberi roncsokká szétszóratt rendezett közösségek látványában. Szinte minden, amit békeidőben a civilizált emberek magától értetődőnek tekintenek, érvényét veszítette, legelsősorban pedig az az elvárás, hogy védve legyenek az erőszaktól.

Egyetlen kötetben lehetetlenség a maga mérhetetlenségében részletesen bemutatni a háborút, az emberi történelemnek ezt a legnagyobb szabású eseményét. Eddig nyolc könyvben boncolgattam különböző aspektusait, főként a *Bombázók*, az *Overlord*, az *Armageddon*, a *Nemesis* és a *Finest Years* (Legdicsőbb évek) címűekben. Habár az ehhez hasonló összes munkának illik kerek egésznek lennie, én arra törekedtem, hogy mind anekdotikus szinten, mind pedig a nagy kérdések elemzésében elkerüljem az önismétlést. Példának okáért mivel a *Nemesis* című könyvemben egy teljes fejezetet szenteltem Hirosima és Nagaszaki 1945-ös atomtámadásának, meddő dolognak látszik, hogy újra elővegyem saját érveimet. Jelen könyvemben betartom a kronológiai sorrendet, és arra törekszem, hogy megrajzoljam a „nagy egészet”, az események kontextusát, és arra reflektáljak: szándékaim szerint az olvasó széles körű áttekintést kap arról, ami 1939 és 1945 között a világgal történt. Legfőbb cé-

* Könyvünkben a „véres veszteségek” kifejezést a katonaszakmai értelmében használjuk, tehát egyaránt jelenti az elesetteket, az eltűnteket, a sebesülteket és a hadifoglyokat. A legtöbb hadszíntér legtöbb szárazföldi hadműveleteiben minden elesett katonára megközelítőleg három sebesült jutott.

lom azonban, hogy rávilágítsak, milyen jelentősége volt a konfliktusnak egy sereg átlagember számára sok-sok társadalomban, aktív és passzív résztvevőkben egyaránt – habár a különbség gyakran elmosódik. Az a hamburgi asszony például, aki lelkesen támogatta Hitlert, de a szövetséges bombázások nyomán keletkezett 1943. júliusi tűzviharban lelte halálát, vajon a náci háborús bűnök cinkosa volt-e, vagy egy atrocitás ártatlan áldozata?

Az emberi történet kibontására irányuló törekvésem során, ahol a szöveg koherenciájának veszélyeztetése nélkül lehetséges, mellőzöm a katonai egységek azonosítását és a hadmozdulatok részletezését. Globális portrét igyekeztem rajzolni: a stratégiai fejtegetések a konfliktusnak olyan vonatkozásait hangsúlyozzák, amelyeket másutt még nem vizsgáltam meg, és amelyekről talán még nem mondtak el mindent – például az indiai eseményekről –, olyan egyéb aspektusok – mint Pearl Harbor és a Normandiáért vívott harc – rovására, amelyekről már így is kimerítő ismereteink vannak.

A náci ideológia legkövetkezetesebb végrehajtása a zsidó népirtásban testesült meg. *Armageddon* című könyvemben már írtam a koncentrációs táborok foglyainak megpróbáltatásairól, ezért e helyt inkább a náci szemszögéből vizsgálom meg a holokaust kialakulását. A modern nyugati világban olyannyira elterjedt nézet, hogy a háborút a zsidók apópiáján vívták, hogy muszáj hangsúlyoznunk, nem így történt. Hitler és követői a zsidókat szemelték ugyan ki arra, hogy Európa bajaiért és a Harmadik Birodalom sérelmeiért őket okolják, Németországnak a szövetségesekkel vívott küzdelme azonban valójában a hatalomról és a féltke fölötti uralomról szólt. A náci megszállás alatt élő zsidók sorsa viszonylag keveset nyomott a latban Churchill és Rooseveltnél, és kevésbé meglepő módon Sztálin háborús megfontolásai közepette. Végül aztán a nácizmus által követelt összes halálos áldozatnak nagyjából egyhete, az összes háborús halottnak pedig csaknem egytizede bizonyult zsidónak. Akkoriban a szövetségesek csupán a Hitler által okozott járulékos veszteségek egyik töredékeként tekintettek a zsidók üldöztetésére, és az oroszok igazából a mai napig így értékelik a holokaustot. Az a tény, hogy a hadban álló szövetségesek csak korlátozott figyelmet fordítottak a zsidók szorongatott helyzetére, a jól informált korabeli hit-

sorsosok körében a kiábrándultság és a harag forrása lett, és azóta is jelentős felháborodást kelt. Azt azonban feltétlenül látnunk kell, hogy a szövetséges nemzetek 1939 és 1945 között óhatatlanul is úgy fogták fel a küzdelmet, mint amely az ő érdekeiket fenyegető tengelyhatalmak ellen irányul, még ha Churchill nagyvonalú és nemes kifejezésekkel illetve ezeket az érdekeket.

A háború – ahogyan valójában minden emberi mozzanat – egyik legfontosabb igazsága, hogy az emberek csakis önnön körülményeik összefüggéseiben tudják értelmezni azt, ami velük történik. Az a tény, hogy bizonyos személyek szenvedései objektíve és statisztikailag kevésbé voltak borzalmasak, mint amelyeken valahol másutt mások mentek keresztül, az érintettek számára mit sem jelentett. Egy aknavetők zárótüzébe került, haldokló bajtársaktól körülvett brit vagy amerikai katonára számára égbekiáltónak tűnt volna, ha közlik vele, hogy az oroszok veszteségei többszörösen nagyobbak. Sértésszámba ment volna, ha egy éhező franciát vagy akár egy angol háziasszonyt, aki belefáradt a fejadagok egyhangúságába, arra biztatnak, gondolja csak el, hogy az ostromlott Leningrád éhező népe egymást eszi, Nyugat-Bengáliában pedig a lányukat adják el az emberek. A Luftwaffe London elleni 1940–41-es rajtaütéseinek átéltői közül keveseket vigasztalt volna a tudat, hogy a németek és a japánok a szövetségesek bombázásaitól később többszörösen nagyobb veszteségekkel és addig sosem látott pusztítással fognak szembeesülni. A történészek kötelessége és kiváltsága, hogy a relativizmust oly módon állítsák csatasorba, ahogy az a korabeli résztvevőktől nem várható el. Ilyen vagy olyan mértékű szenvedés szinte mindenkinek kijutott, aki részt vett a háborúban: az ő különféle arányú és egymással össze nem vethető természetű tapasztalataik szolgálnak jelen könyvünk témájául. Az a tény azonban, hogy mások sorsa mostohábban alakult, vajmi kevésbé segítette elő az egyén sztoicizmusának kialakulását.

A háborús élmények bizonyos vonatkozásai csaknem egyetemesek voltak: félelem és szomorúság; fiatal férfiak és nők behívása és kötelezése, hogy a maguk választotta egzisztenciától fényévekre lévő újfajta életformákat viseljenek el, gyakran fegyveresen, legrosszabb esetben pedig rabszolgaként. A prostitúció felvirágzása tragikus globális jelenség, amely önmagában is megérdemel egy kötetet. A konfliktus számos

tömeges migrációt idézett elő. Ezeknek bizonyos része fegyvelmezetten zajlott: Nagy-Britannia lakosságának fele hazaköltözött a háború folyamán, sok amerikai pedig ismeretlen helyeken vállalt újfajta munkákat. Másutt azonban az embereket rettenetes körülmények között, milliószám szakították ki saját közösségükből, hogy azután olyan viszontagságokkal szembesítsék őket, amelyekbe gyakorta bele is haltak. „Különös idők – írta a nagy háborús naplók egyikében egy névtelen berlini nő 1945. április 22-én. – Első kézből éljük át a történelmet. Olyan dolgokat, amelyekről később regélnek majd, ám amelyek közelről nézve feloldódnak a gondokban, a félelmekben. Nyűgös dolog a történelem. Holnap csalánt gyűjtök, szemet szerzek.”^{*1}

A harctéri tapasztalatok nemzetenként és fegyvernemenként más és más természetűek. A szárazföldi hadseregekben a lövészek messze magasabb szintű kockázatoknak és nélkülözésnek voltak kitéve, mint hadtápcapatoknál szolgáló milliók. Az amerikai fegyveres erőknél a behívott katonákra vetített halálozási arány mindössze ötezrelékes volt; az ott szolgálók elsöprő többségére semmivel sem leselkedtek nagyobb veszedelmek, mint a normális civil életben. Amíg a harctéren 17 000 amerikai veszítette el valamelyik végtagját, odahaza a háborús évek alatt üzemi balesetek következtében 100 000 munkáson kellett amputációt végrehajtani. Azok a katonák, akik hadseregük visszavonulásakor kerültek a harctérre, keservesebben szenvedtek, mint azok, akik a győzelmek idején szolgáltak; azoknak a szövetséges harcosoknak, akik 1944–45-ben szagoltak először puskaport, statisztikailag sokkal jobb kilátásaik voltak a túlélésre, mint mondjuk az olyan repülőszemélyzetnek vagy tengeralattjárón szolgáló tengerészeknek, akik korábban kezdték a bevetéseket, amikor még igencsak rájuk járt a rúd.

Az én történetem az alulról jövő nézetekre és tapasztalatokra fekteti a hangsúlyt, inkább a kisember hangjára, semmint a nagyokéra; az 1939 és 1945 között tevékenykedő hadurakról másutt már mélyrehatóan kifejtettem a véleményem. A korabeli naplók és levelek megörökítik ugyan az emberek tetteit vagy azt, hogy mi történt velük, de

* Anonyma *Egy nő Berlinben* című könyvének idézeteit Nádori Lília fordításában közöljük. (A ford.)

gyakran vajmi keveset árulnak el a gondolataikról; pedig ez utóbbi érdekesebb, ugyanakkor kevésbé megfogható. Kézenfekvő a magyarázat, hogy a harcosok zöme fiatal és éretlen: extrém izgalmakat, rettegést vagy nélkülözést élnek át, de csak elenyésző kisebbségük rendelkezik a reflexióhoz szükséges érzelmi energiával, hiszen minden idegszálukkal a közvetlen fizikai környezetükre, a szükségleteikre és a vágyaikra koncentrálnak.

Alapvető jelentősége volt annak, hogy a nemzetek vezetőinek és parancsnokainak csupán egy töredéke látott messzebbre az orránál. A civil lakosság a propaganda és a bizonytalanság ködében élt, amely Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban csak valamicskével volt kevésbé sűrű, mint Németországban vagy Oroszországban. A frontharcosok jórészt abból mérték fel a saját oldaluk sikerét vagy kudarcát, hogy megszámolták a veszteségeiket, meg konstatálták: előrefelé haladnak-e vagy hátra. Ezek azonban időnként csalóka jelzéseknek bizonyultak: Eric Diller tizedes zászlóalját a Fülöp-szigeteki Leyte-öbölbeli csatában tizenhét napra elvágta az amerikai főerőktől, ám ő az egység szorongatott helyzetének komolyságára csak akkor döbrent rá, amikor a háború után a századparancsnoka ezt elmagyarázta neki.²

Még azok is, akiknek megadatott a kiváltság, hogy titkok birtokosai legyenek, kénytelenek voltak beérni olyan tudással, amely a hatalmas kiharós játéknak csupán egy töredékét tette ki. Roy Jenkins például, akiből később brit államférfi lett, a Bletchley Parkban* törte a német üzenetek kódjait. Ő és a kollégái tisztában voltak munkájuk fontosságával és sürgős jellegével, ám a Bletchley-ről szóló szenzációhajhász filmek keltette benyomással ellentétben a közreműködésük jelentőségéről és következményeiről semmit sem árultak el nekik. Egyáltalán nem meglepő, hogy az ilyesfajta korlátozások a hegy túloldalán még jelentősebbek voltak: 1942 januárjában Hitlernek egyre inkább meggyőződésévé vált, hogy Berlinben túl sokan tudnak túl sok mindenről.³ Elrendelte, hogy még az Abwehr tisztségviselői is csak olyan információk birtokába kerülhet-

* A Buckinghamshire megyei Bletchley Parkban, az Egyesült Királyság Kormányzati Kommunikációs Főhadiszállásán egy tudományos csoport dolgozott az Ultra fedőnevű kódfejtő rendszerrel a tengelyhatalmak rejtjelezési és kódrendszerének, elsősorban az Enigma gép és a Lorenz rejtjelező készülék üzeneteinek megfejtésén. (A szerk.)

nek, amelyek a munkájukhoz feltétlenül szükségesek. Megtiltotta nekik az ellenséges adások lehallgatását, ami egy hírszerző szolgálat esetében jelentős hátrányt jelent.

Engem elkápráztat a lojalítások és rokonszenvek világméretű komplex kölcsönhatása. Nagy-Britanniában és Amerikában a bizonyosság, hogy apáink és nagyapáink „a jó háborút” vívták, olyannyira mélyen beleivódott a köztudatba, hogy gyakran megfedelkezünk róla, az emberek attitűdje sok országban ennél azért kétségesebb volt: a gyarmati alattvalók, mindenekelőtt pedig India négyszázmillió lakossága nem sok értelmét látta a tengelyhatalmak legyőzésének, ha nekik továbbra is a britek uralkodását kell elviselniük. Számos francia ádázul harcolt a szövetségesek ellen. Jugoszláviában a rivális frakciók sokkal inkább az egymás ellen vívott polgárháború mellett kötelezték el magukat, semmint hogy akár a szövetségesek, akár a tengelyhatalmak érdekei szerint cselekedjenek. Sztálin alattvalói tömegével ragadták meg a német megszállás kínálta alkalmat, hogy fegyvert fogjanak a gyűlölt moszkvai rezsim ellen. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a szövetségesek ügye nem érdemelte meg a győzelmet, azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy nem minden játszott Churchill és Roosevelttel kezére.

Talán hasznos lenne elmagyarázni, hogyan is íródott ez a könyv. Azazal kezdtem, hogy újraolvastam Gerhard Weinberg *A World at Arms* (Fegyverből a világ) és Peter Calvocoressi, Guy Wint és John Pritchard *Total War* (Totális háború) című könyvét, talán a két legjobb egykötetes történeti munkát a háborúról. Azután megszerkesztettem az elbeszélésem vázát, sorrendbe állítottam a legfontosabb eseményeket, és erre húztam rá az anekdotagyűjteményből és a saját reflexióimból álló testet. Amikor a vázlat elkészült, megint csak a konfliktusról nemrégiben megjelent egyéb kiváló munkákhoz fordultam: Richard Overly *Why the Allies Won* (Miért győztek a szövetségesek), Allan Millett és Williamson Murray *There's a War to be Won* (Van itt egy háború, amit meg kell nyerni) és Michael Burleigh *Moral Combat* (Morális harc) című műveihez. Ilyesformán az ő kommentárjaik és következtetések fényében vizsgáltam meg a sajátjaimat.

Ahol lehetséges volt, a viszonylag ismeretlen anekdotákat részesítettem előnyben a jogosan ünnepezt személyes visszaemlékezések rovására

– például kihagytam Richard Hillary *Az utolsó ellenségét* és George Macdonald *Quartered Safe out Here*-jét (Idekint biztonságos szállás esik) meg a hozzájuk hasonlókat. Dr. Ljuba Vinogradova, aki már egy évtizede kutatja számomra az orosz anyagokat, ehhez a munkámhoz ismételtelen kinyomozott és lefordított néhány személyes elbeszélést, naplót és levelet. Serena Sissons többezernyi szót fordított olasz memoárokból és naplókából, mivel úgy vélem, hogy Mussolini népe a legtöbb angolszász beszámolóban alulreprezentált. Az Imperial War Museumban (Birodalmi Hadtörténeti Múzeum) és a londoni Sikorski Intézetben kiadatlan lengyel beszámolók után kutattam. Megint csak lekötelezettje lettem az Egyesült Államok Hadseregének a pennsylvaniai Carlisle-ban működő Hadiakadémiáján dolgozó dr. Tami Biddle-nek, a kutatásaiból származó meglátásokért és dokumentumokért, amelyeket nagyvonalúan megosztott velem. Számos barátom, közülük is elsősorban Sir Michael Howard professzor, dr. Williamson Murray és Don Berry volt olyan szíves és elolvasta kéziratom vázlatát, majd felbecsülhetetlenül értékes javításokat, javaslatokat és megjegyzéseket fűzött hozzá. A Királyi Haditengerészet történészeinek doyenje, az oxfordi All Souls College munkatársa, Nicholas Rodger professzor elolvasta a britek tengeri tapasztalatairól szóló fejezetet, ami végleges szövegemnek jelentős előnyére szolgált. Richard Frank, az amerikai csendes-óceáni történészek doyenje aggasztó mennyiségű szarvashibát fedezett fel a vázlatomban, amiért végtelenül hálás vagyok neki. Nézeteimért és tévedéseimért természetesen egyiküket sem terheli semmifajta felelősség.

A háború vége után több mint hatvanöt évvel egy író legfőbb törekvése csak az lehet, hogy átfogó beszámoló helyett személyes véleményt mondjon az emberi tapasztalások eme legnagyobbikáról és legborzalmasabbjáról, amely nem szűnik alázatra ösztönözni annak mai tanulmányozóit, akiket hálával tölt el az, hogy bennünket a sors eddig megkímélt minden hasonlótól. 1920-ban, amikor Charles à Court Repington ezredes, a *Daily Telegraph* haditudósítója megjelentette a legutóbbi fegyveres konfliktusról szóló nagy sikerű beszámolóját, baljóslatúnak és ízléstelennek tartották, hogy címéül azt választotta: *Az első világháború*, hiszen ez egy másodikat is feltételez. Jelen könyvünknek azt a címet adni, hogy *Az utolsó világháború*, talán istenkísértés lenne, de az

mindenesetre biztos, hogy európai harctereken soha többé nem csap úgy össze sokmilliónyi fegyveres katona, ahogy 1939–1945-ben. A jövő fegyveres konfliktusai merőben más természetűek lesznek, az viszont talán elhamarkodott optimizmusra vallana, ha azt sugallnánk, hogy kevésbé lesznek szörnyűségesek.

Max Hastings

Chilton Foliat, Berkshire és Kamogi, Kenya, 2011. június

1.

Az elárult Lengyelország

Adolf Hitlernek feltett szándéka volt ugyan, hogy háborúzzon, de attól, hogy 1939-ben lerohanta Lengyelországot, a globális konfliktus kirombanása ugyanúgy nem vált elkerülhetetlenné, ahogy az osztrák főherceg, Ferenc Ferdinánd meggyilkolásától sem 1914-ben. Nagy-Britanniának és Franciaországnak sem szándéka, sem eszköze nem volt arra, hogy hatékony lépéseket tegyen a lengyeleknek korábban adott biztonsági garancia érvényesítése felé. Hadüzenetük Németország ellen olyan gesztus volt, amelyet még egyes rendíthetetlen náciellenes hangok is ostobának, mert hiábavalónak tartottak. A lengyelek kivételével az összes hadviselő fél számára csak lassan indult be a harc: a világméretű halál és pusztulás csupán a küzdelem harmadik évében érte el azokat az óriási méreteket, amelyek azután egészen 1945-ig meg is maradtak. Eleinte még a hitleri Reich sem rendelkezett azokkal az eszközökkel, amelyekkel előidézhetné volna az erőszaknak azt az intenzitását, amelyre a földkerekség leghatalmasabb nemzeteinek halálos szorításában szüksége lett volna.

1939 nyarán Margaret Mitchell regénye, a letűnt amerikai Délről szóló *Elfújta a szél* népszerűsége forgószeleként söpört végig Lengyelországon. „Valahogy olyan profetikusként véltem”, írta róla egyik lengyel olvasója, Rula Langer.¹ Kevés honfitársa kételkedett benne, hogy a konfliktus kitörése Németországgal küszöbön áll, Hitler ugyanis világossá tette elkötelezettségét a hódítás mellett. Lengyelország szenvedélyesen nacionalista népe ugyanabban szellemben reagált a náci fenyegetésre, mint a konföderáció kudarcra ítélt ifjai 1861-ben. „A legtöbbünkhez hasonlóan én is hittem a happy endekben – emlékezett vissza egy fiatal vadászpilóta.² – Harcolni akartunk, izgatottan vártuk, és azt akartuk,

hogy hamar érjen véget. Nem hittük el, hogy valóban bekövetkezhet valami szörnyűség.” Amikor Jan Karski tűzérőhadnagy augusztus 24-én megkapta a mozgósítási parancsot, a nővére óva intette, nehogy túl sok ruhával terhelje meg magát. „Nem Szibériába indulsz – mondta neki.³ – Egy hónap, és újra mi viseljük a gondodat.”

A lengyelek kérkedtek fantaszta hajlamukkal. Parttalan csevegés zajlott a varsói kávéházakban és bárókban, abban a városban, amelynek barokk pompája és huszonöt színháza arra ragadtatta a városlakókat, hogy kijelentsék: Varsó „Kelet-Európa Párizsa”. A *New York Times* egyik riportere ezt írta a lengyel fővárosból: „Az embereket hallgatva az az érzésünk támadhat, mintha Lengyelország, nem pedig Németország lenne a nagy ipari kolosszus.”⁴ Mussolini külügyminisztere és egyben veje, Galeazzo Ciano gróf arra figyelmeztette a római lengyel nagykövetet, hogy ha országa elutasítja Hitler területi követeléseit, egyedül marad harcában, és „egykegytőre romhalmazzá válik.”⁵ A nagykövet nem ellenkezett vele, tétován mégis azt bizonygatta, hogy „valamiféle végső siker... talán majd megerősíti Lengyelországot”. Nagy-Britanniában Lord Beaverbrook* újságjai provokatívnak minősítették Varsó ellenszegülését Hitler fenyegetéseivel szemben.

A harmincmillió Lengyelország a maga csaknem egymilliónyi német nemzetiségi, ötmillió ukrán és hárommillió zsidó polgárával olyan határok között létezett, amelyet mindössze húsz éve rajzoltak meg a versailles-i békeszerződésben. Lengyelország 1919 és 1921 között a bolsevikokkal hadakozott, hogy megszabaduljon a hosszú ideje fennálló orosz hegemoniától, és elnyerje függetlenségét. Az országot 1939-re már egy katonai junta uralta, ám a történész Norman Davies azt bizonygatja: „Ha volt is nélkülözés és igazságtalanság Lengyelországban, olyan tömeges éhínségre és öldöklésre nem került sor, mint Oroszországban, és a fasizmus vagy a sztálinizmus bestiális módszereihez sem folyamodtak.”⁶ A lengyel nacionalizmus legsúlyosabb megnyilvánulása az antiszemitizmus volt, melyet a zsidók egyetemi felvételére vonatkozó kvóták is példáztak.

* Lord Beaverbrook (William Maxwell Aitken); (1879–1964) Kanadai születésű angol politikus, sajtómágnás, milliomos. Sajtóbirodalma révén nagy befolyással rendelkezett a politikai életben. (A szerk.)

A lengyel állam mind Berlin, mind pedig Moszkva szemében a szövetségesek 1919-es *force majeure*-jének köszönhetette létét, és semmifajta legitimitással nem rendelkezett. Az 1939. augusztus 23-án aláírt náci-szovjet paktum egy titkos záradékában Hitler és Sztálin megegyezett Lengyelország felosztásában és megsemmisítésében. Habár a lengyelek Oroszországra történelmi ellenségükként tekintettek, a szovjetek velük kapcsolatos szándékaira mégis fittyet hánytak, és helyette inkább minden erejükkel azon voltak, hogy a németekéit semlegesítsék. Tudták, hogy a gyatrán felszerelt lengyel hadsereg képtelen legyőzni a Wehrmachtot; minden reménységük egy nyugati angol–francia offenzívában volt, amely majd megosztja a németek erőit. „Tekintettel Lengyelország reménytelen katonai helyzetére – írta Edward Raczyński gróf, a londoni lengyel nagykövet –, a legfőbb törekvésem annak biztosítása volt, hogy Németországgal csakis akkor bonyolódjunk háborúba, ha a szövetségeseinktől azonnali segítséget kaphatunk hozzá.”⁷

1939 márciusában a brit és a francia kormány a későbbiek során egyezményekben formálisan is lefektetett garanciát adott arra nézve, hogy amennyiben Németország agressziót követ el Lengyelország ellen, harcolni fognak. Ha a legrosszabb bekövetkezne, Franciaország ígéretet tett a varsói katonai vezetőségnek, hogy hadserege a mozgósítást követő tizenhárom napon belül megtámadja Hitler Siegfried-vonalát. Nagy-Britannia egy Németország elleni azonnali bombatámadás mellett kötelezte el magát. Mindkét hatalom biztosítékai cinizmusról tanúskodtak, hiszen eszük ágában sem volt érvényt szerezni nekik: a garanciák célja Hitler elrettentése volt, nem pedig az, hogy hitelt érdemlő katonai segítséget nyújtsanak Lengyelországnak. Üres gesztusok voltak csupán, a lengyelek mégis úgy döntöttek, hisznek nekik.

Ha Sztálin nem volt is Hitler puszipajtása, a Moszkva és Berlin közötti alku révén mégiscsak a náci agresszió egyik haszonélvezője lett. Augusztus 23-tól a világ Németország és a Szovjetunió összehangolt cselekvésének lehetett a szemtanúja, a totalitarizmus kettős arcát figyelhette meg. Mivel a világméretű küzdelem 1945-ben úgy ért véget, ahogy, vagyis Oroszországgal a szövetségesek táborában, egyes történészek elfogadták a háború utáni Szovjetunió önmagára vonatkozó meghatározását, miszerint 1941-ig semleges hatalom maradt. Ez tévedés. Sztálin tartott

ugyan Hitlertől, és végül beletörődött, hogy harcolni kénytelen ellene, de 1939-ben történelmi döntést hozott azzal, hogy szemet hunyt a német agresszió fölött, cserébe azért, hogy a nácik támogatást nyújtottak Moszkva területi terjeszkedési programjához. Bármilyen ürüggyel hozakodott is elő később a szovjet vezető, és még ha az ő seregei soha nem harcoltak is vállvetve a Wehrmachttal, a náci-szovjet paktummal mégiscsak olyan együttműködés jött létre, amely kitartott mindaddig, amíg a *Barbarossa*-hadműveletben Hitler föl nem fedte valódi szándékait.

A moszkvai megnemztámadási egyezmény az azt követő, szeptember 28-i barátsági, együttműködési és határmegállapodási szerződéssel együtt arra kötelezte a világ két legfőbb zsarnokát, hogy járuljon hozzá egymás törekvéseihez, és a másutt zajló terjeszkedés érdekében ünnepelesen mondjon le a kölcsönös ellenségeskedésről. Sztálin eltúrte Hitler nyugati expanziós politikáját, és jelentős anyagi segítséget nyújtott Németországnak – olaj, gabona és ásványi anyagok formájában. A nácik pedig, bármennyire őszintétlenül is, de keleten szabad kezet adtak a szovjeteknek, akiknek célpontjai között Lengyelország tetemének jókora darabján kívül Finnország keleti területei és a balti államok is szerepeltek.

Hitler augusztus 26-án szándékozott megindítani a második világháborút, alig három nappal a náci-szovjet paktum aláírása után. 25-én azonban, miközben kiadta a parancsot a mozgósítás folytatására, elhalasztotta Lengyelország lerohanását: megdöbbenen értesült egyfelől arról, hogy Mussolini nem hajlandó azonnali harcokba bocsátkozni az oldalán, másfelől pedig, hogy a diplomáciai üzenetváltások arra utalnak: Nagy-Britannia és Franciaország komolyan tiszteletben tartja a Varsónak adott garanciákat. Hárommillió katona, 400 000 ló, 200 000 jármű és 5000 vasúti szerelvény tartott a lengyel határ felé, miközben még egy utolsó, meddő üzenetváltás cikázott lázasan ide-oda Berlin, London és Párizs között. Augusztus 30-án Hitler végre kiadta a parancsot a támadásra. Másnap este 20.00 órakor felgördült a függöny, és megkezdődött a konfliktus első, kellőképpen aljas felvonása. Alfred Naujocks Sturmbannführernek, a német Sicherheitsdienst (biztonsági szolgálat) ügynökének vezetésével egy lengyel egyenruhába öltözött csapat, köztük a leki-csinylőn *Konserwen* – „konzervdobozok” – fedőnévvel ellátott tucatnyi

elítelt bűnöző színlelt támadást intézett a felső-sziléziai Gleiwitz német rádióadója ellen. Lövések dördültek, a rádióhullámokon lengyel hazafias jelszavakat sugároztak, aztán a „támadók” visszavonultak. A „konzervdobozokat” SS-katonák legéppuskázták, véres holttestüket a lengyel agresszió bizonyítékaként a külföldi tudósítók elé tárták.

Szeptember 1-jén 02.00-kor a Wehrmacht 1. lovassági ezredét több tucatnyi másik egységgel együtt kürtészó ébresztette sátraiban – egyes német alakulatok és a lengyelek közül is sokan lovon indultak a csatába. A lovasszázadok felnyergeltek, lóra ültek, és a páncélosok, teherautók és ágyúk csörömpölő oszlopai mellett megindultak a kiindulási vonaluk felé. Kiadták a parancsot: „Csővédő kupakot le! Tölts! Kibiztosítani!” 04.40-kor a danzigi kikötőben „jószerológati látogatás” címén lehorgonyzott vén német csatahajó, a *Schleswig-Holstein* nagygagyúii tüzet nyitottak a westerplattei lengyel erődtítményre. Egy órával később német katonák a nyugati határszálen letörték az átkelő sorompókat, és ezzel megnyitották az utat a megszálló erők előrenyomuló alakulatai előtt, azok pedig megkezdték Lengyelország előzőnlését. A csapatok egyik parancsnoka, Heinz Guderian tábornok nemsokára azon kapta magát, hogy a saját családjá ősi birtokán hajt keresztül Chełmónál, ahol ő is született, amikor a terület még a Versailles előtti Németországhoz tartozott. Egyik beosztottja, a huszonhárom éves Wilhelm Pruller főhadnagy így adott hangot az eufóriának, amely az egész hadseregben szerteáradt: „Csodálatos érzés most németnek lenni... Átléptük a határt. *Deutschland, Deutschland über alles!* Menetel a német Wehrmacht! Akármerre nézünk, mögöttünk, előttünk, jobbra-balra, mindenütt a motorizált Wehrmacht!”⁸

A nyugati szövetségesek, akiket felbátorított a tudat, hogy a lengyelek Európa negyedik legnagyobb hadseregével büszkélkedhetnek, hónapokig tartó küzdelemre számítottak. A védők 1,3 millió katonát vetettek be 1,5 millió német ellen, mindkét oldalon harminchét hadosztályt. A Wehrmacht azonban összehasonlíthatatlanul jobban volt felszerelve, 3600 páncélozott járművel rendelkezett a lengyelek 750 páncélosával szemben, 1929 korszerű repülőgéppel 900 elavult gép ellenében. A lengyel hadsereg létszámát május óta egyre nagyobb ütemben töltötték fel, de a teljes mozgósítástól az angolok és a franciák kívánságára elálltak, nehogy provokálják Hitlert. Így hát szeptember 1-jén a védőket megle-

petés érte. Egy lengyel diplomata így írt népe magatartásáról: „Abban mindannyian egyetértettek, hogy ellenállásra szükség van, de arra már nem volt épkezláb ötletük, hogy miféle ellenállásba is kezdjenek, nem számítva a rengeteg szófia beszédet, hogy önként kell jelentkezni »emberi torpedónak«.”⁹

A Kamionkában élő tizenhat éves zsidó Ephraim Bleichmant több ezernyi helybélivel együtt a város főterére hívták össze, ahol a polgármester intézett hozzájuk beszédet: „Elénekelünk egy lengyel zsoltárt arról, hogy nincs még veszve Lengyelország, és egy másikat, amelyben megfogadtuk, hogy egyetlen német sem fog arcul köpni bennünket.”¹⁰ A huszonhat éves gyári irodista, Piotr Tarczyński hetekig betegeskedett, mielőtt mozgósították volna. Amikor azonban tájékoztatta tüzérségi ütege hadtestparancsnokát, hogy gyengélkedik, az ezredes pattogós hazafias szónoklattal válaszolt, „és közölte velem, biztosra veszi, hogy sokkal jobban érzem majd magam, mihelyt nyeregbe szállok”.¹¹ A felszerelésnek annyira szűkében voltak, hogy az ezred még szolgálati fegyvert sem tudott kiutalni Tarczyńskinak; kapott viszont egy szabályos harci mént, egy Wojak – Harcos – nevű hatalmas termetű lovat.

A légierő egyik oktatója, Witold Urbanowicz éppen a közelharcot gyakorolta egyik diákjával a Dęblin feletti légtérben, amikor döbbenten vette észre, hogy lyukak jelennek meg a gépe szárnyain. Miután sietve landolt, egyik tisztára rohant felé a mezőn:

– Élsz még, Witold? Nem találtak el? – kiabálta.

Urbanowicz ráförmedt: – Mi a fene folyik itt?

– Menj, és gyújts gyertyát a templomban. Épp most támadott meg egy Messerschmitt! – válaszolta a bajtársa.¹²

A lengyel védelem védtelensége mindenütt szembetűnő volt. Franciszek Kornicki vadászpilótát szeptember 1-jén és 2-án is bevetették.¹³ Az első alkalommal üldözőbe vett egy német gépet, ám az könnyűszerrel lehagyta őt. Másodszor, miután a géppuskái beragadtak, megpróbálta őket kipiszkálni, hogy aztán egy orsófordulattal újra támadásba lendüljön. Amikor meredeken bedöntötte a gépet, a nyitott pilótafülkében rögzítő hevedere csatjai kioldódtak, ő pedig kizuhant a levegőbe, és kínos módon azon kapta magát, hogy ejtőernyővel ereszkedik.

17.00-kor a Krojanty nevű falu közelében állomásozó lengyel ulánusok parancsot kaptak az ellentámadásra, amellyel a szomszédos gyalogság visszavonulását fedezték. Amikor sorba fejlődtek és szabályát rántottak, az adjutáns, Godlewski kapitány azt javasolta, induljanak neki gyalog. „Fiatalember – válaszolt neki haragosan az ezredparancsnok, Mastalerz ezredes –, nagyon is tisztában vagyok vele, milyen az, amikor lehetetlen parancsot kell végrehajtani.” A 250 katona mélyen a lovak nyakára görnyedve támadásra indult a nyílt terepen. A német gyalogság elmenekült az útjukból, mögöttük azonban páncélozott gépjárművek álltak, amelyekből géppuskákkal verették az ulánusokat. A lovak tucatszám rogytak földre, mások lovas nélkül iramodtak el. A támadók fele perceken belül halott volt, köztük Mastalerz ezredes is. Az életben maradtak hanyatt-homlok vonultak vissza, egy letűnt korszak maradványaiként.

A francia hadvezetőség sürgette, hogy a lengyelek az ország közepét átszelő három nagy folyó mögé koncentrálják erőiket, ám a varsói kormány inkább azt látta szükségesnek, hogy a Németországgal közös határt védje, teljes ezernégyszázötven kilométeres hosszában, nem utolsósorban azért, mert a lengyel ipari létesítmények zöme nyugaton működött; így voltak olyan hadosztályok, amelyeknek huszonkilenc kilométeres frontszakasz jutott, holott a létszámuk – mintegy 15 000 fő – öthatra is alig volt elegendő. Az északról, délről és nyugatról meginduló három német támadóék úgy hatolt be mélyen az ország belsejébe, hogy csak lagymatag ellenállásba ütközött, és közben egymástól elszigetelt, bekerített védőket hagyott hátra. A Luftwaffe repülőgépei szoros támogatást nyújtottak a páncélosoknak, és pusztító légítámadásokat intéztek Varsó, Łódź, Dęblin és Sandomierz ellen.

A lengyel csapatokat és civileket könyörtelen pártatlansággal ágyúzták és bombázták, de azért egyes áldozatoknak volt idejük ráébredni a fenyegetés súlyosságára. A támadások első hulláma után Virgilia, a lengyel nemesember, Paul Sapieha herceg amerikai születésű felesége megnyugtatóul ezt mondta a háziaknak: „Látjátok, ezek a bombák nem is olyan szörnyűek. Az ugatásuk kellemetlenebb, mint a harapásuk.” Amikor a Smorczewski család tarnogórai kastélyára szeptember 1-jén éjjel két bomba hullott, a ház két ifjú fiúgyermekét, Ralphot és Markot

anyjuk sietve kiráncigálta az ágyból, és kiterelte őket, hogy a többi fiattal együtt az erdőben rejtőzzenek el. „Miután első döbbenetünkől felocsúdtunk – írta később Ralph –, egymásra néztünk, és féktelen kacagásban törtünk ki. Micsoda fura látványt nyújtottunk: egy rakás szedett-vedett fiatalember, egyesek pizsamában, mások alsóneműre felkapott kabátban, céltalanul ácsorogva a fák alatt, gázálcokkal játszadozva. Úgy döntöttünk, inkább hazamegyünk.”¹⁴

Nemsokára azonban elhalt a kacagás: Lengyelország népe kénytelen volt ráébredni a Luftwaffe pusztító erejére. „Szirénák vijjogására és robbanások hangjára ébredtem – írta Varsóból a diplomata Adam Kruczkiewicz. – Odakint német repülőgépeket láttam, amint hihetetlenül alacsonyan szálltak, és kényükre-kedvükre szórták a bombákat. Néhány háztetőről szórványos géppuskatűz hallatszott, de sehol egyetlen lengyel repülő... Az egész várost megdöbbenetette a légvédelem szinte teljes hiánya. Az emberek keserű csalódást éreztek.”¹⁵ A Łuck* nevű város rácăfolt a nevére: egy nap kora reggel tucatnyi német bomba hullott le rá, számolatlanul pusztítva az embereket, akiknek többsége iskolába tartó gyerek volt. A tehetetlen áldozatok azoknak a szeptemberi napoknak a felhőtlen égboltját úgy hívták: „Lengyelország átka.” Egy pilóta, B. J. Solak így írt: „Égesszag és barna füstfátyol ülte meg a levegőt a város körül.”¹⁶ Miután fegyvertelen gépét a fák alá rejtette, Solak hazafelé hajtott, és útközben egy paraszttal találkozott, aki „egy lovat vezetett, amelyiknek a tomporát takaróként borította az alvadt vér. Feje lehorgadt, orrlukai az út porát érték, minden egyes lépésnél megrázkódott a fájdalomtól.” A fiatal repülő megkérdezte a parasztembertől, hová viszi a sebesült állatot, egy zuhanóbombázó Stuka áldozatát.

– A városi állatklinikára.

– De hát az még több mint hat kilométer!

A paraszt vállat vont: – Nekem csak ez az egy lovam van.

Ezerszám bontakoztak ki a még nagyobb tragédiák. Miközben Piotr Tarczyński főhadnagy tüzérségi ütege tovább csörömpölt a harcmező felé, Stukák csaptak le rájuk; a lovasok mind egy szálíg leug-

* A város neve angolul „szerencsét” jelent. (A ford.)

rottak a nyeregből, és a földre vetették magukat. Lehullott pár bomba, néhány katona meg ló elesett. Aztán a gépek már ott sem voltak, az üteg visszaszállt a nyeregbe, és haladt tovább. „Megláttunk két nőt, egy középkorút meg egy gyereklányt, akik rövid létrát cipeltek. Sebesült férfi volt rajta kiterítve, még élt, kezét a hasára szorította. Ahogy elmentek mellettünk, láttam, hogy a beleit a földön húzzák.”¹⁷ Władisław Anders az első világháborúban az oroszok oldalán harcolt, az egzotikus nevű cári tábornok, a Nahicsevani kán alatt. Most egy lengyel lovasdandár parancsnokaként Anders egy tanárt vett észre, aki éppen egy csapat diákját vezette az erdő rejteke felé. „Egyszer csak repülőgép zúgását hallottuk. A pilóta kört írt le, úgy ötven méterre leereszkedett. Ahogy a bombáit ledobta, és a géppuskáiból tüzet nyitott, a gyerekek szétrebbentek, akár a verebek. A repülőgép ugyanolyan gyorsan tűnt el, ahogy felbukkant, de a mezőn néhány gyűrött, élettelen, élénk színű ruhakupac maradt utána. Az új háború természete ezzel világossá vált.”¹⁸

A tizenhárom éves George Ślázak a nyári táborból éppen hazafelé vonatozott Łódźba a társaival együtt. Egyszer csak robbanásokat és kiáltást hallottak, majd a vonat oldalra dőlve megállt. A csapatvezető odaüvöltött a fiúknak, hogy gyorsan ugráljanak ki, és rohanjanak a közeli erdőbe. Több mint félórán át heverték ott hason, döbbenet és rettegve, amíg a bombázás abba nem maradt. Előmerészkedvén pár száz méterrel odébb, a síneken egy lángoló csapatszállító vonatot láttak meg, az volt a németek célpontja. Néhány fiú elsírta magát a vérző katonák láttán; első próbálkozásukat, hogy újra vonatra szálljanak, megghiúsította a géppuskázva visszatérő Luftwaffe. Nagy sokára szitává lőtt vagonokban folytathatták útjukat. George arra ért haza, hogy édesanyja a család rádiója mellett zokog: épp az imént mondták be, hogy közelednek a németek.

Franciszek Kornicki pilóta beteg bajtársát ment meglátogatni az egyik łódzi kórházba: „Borzalmas hely volt, mindenütt sebesült és haldokló emberek feküdtek, az ágyakon, a padlón, a kórtermekben, a folyosókon, egyesek nyöszörögtek kínjukban, mások csukott vagy éppen tágra nyílt szemmel, némán heverték, várakoztak és reménykedtek.”¹⁹ Adrian Carton de Wiart tábornok, a lengyelországi brit katonai küldöttség vezetője

így írt keserűen: „Láttam a háború arcát megváltozni – ahogy a dicsősége megkopott, és már nem a csatába induló katonát mutatta, hanem a maga alá temetett asszonyokat és gyerekeket.”²⁰

Szeptember 3-án, szombaton Nagy-Britannia és Franciaország, a Lengyelországnak adott garancia jegyében, hadat üzent Németországnak. Sztálin Hitlerrel kötött szövetsége miatt sok Moszkvához hű európai kommunista elhatárolta magát országa nációkkal szembeni fellépésétől. A szakszervezeti vezetők nyilvánosan „imperialista háborút” emlegettek, és ez számos francia és brit üzemben, hajógyárban és szénbányában befolyásolta a hangulatot. Az utcákon falfirkák jelentek meg: „Állítsátok meg a háborút: a munkások fizetik meg az árát!”, „Mondj nemet a kapitalista háborúnak!” Aneurin Bevan független munkáspárti képviselő, a baloldal egyik zászlóvivője azzal mismásolta el a kérdést, hogy kétfrontos küzdelmet hirdetett: Hitler ellen és a brit kapitalizmus ellen is.

A náci-szovjet paktum titkos záradékairól, amelyek a felek területi ambícióit körvonalazták, a nyugati fővárosokban egészen addig mit sem tudtak, amíg a német archívumokat 1945-ben le nem foglalták. A demokráciákban élő polgárok közül sokan azonban már 1939 szeptemberében is ugyanúgy az ellenségükként tekintettek Oroszországra, mint Németországra. A regényíró Evelyn Waugh fiktív alteregója, Guy Crouchback számos európai konzervatív nézetét vallotta: Sztálin Hitlerrel kötött alkujá, „a hír, amely tucatnyi fővárosban megrázta a politikusokat és az ifjú költőket, egy angol szívnek elhozta a mélységes békét... Az ellenség végre világosan megmutatkozott, hatalmasan és gyűlöletesen, minden álcától mentesen. Maga az újkor ragadott fegyvert.”²¹ Némely politikusok igyekeztek éket verni Oroszország és Németország közé, megszerezni Sztálin támogatását, hogy legyőzhessék a nagyobb gonoszt, Hitlert. Egészen 1941 júniusáig azonban minden ilyesfajta kilátás távolinak tűnt: a két diktatúrát a demokráciák közös ellenségének tekintették.

Hitler nem számított a brit és a francia hadüzenetre. Az a tény, hogy 1938-ban tétlenül nézték, ahogy ő bekebelezi Csehszlovákiát, valamint a Lengyelországnak nyújtandó közvetlen angol-francia katonai segítség lehetetlensége is arra utalt, hogy sem a szándék nincs meg bennük,

sem az eszközök nem állnak rendelkezésükre ahhoz, hogy kihívást jelentsenek a számára. Maga a Führer hamar magához tért kezdeti döbbenetéből, némelyik hű tanítványa azonban nyugtalankodni kezdett. Göring, a Luftwaffe főparancsnoka felborzolt idegekkel őrjöngött a telefonban Németország külügyminiszterével, Ribbentroppal: „Na, most megkapta azt a kurva háborúját! Mindennek egyedül maga az oka!” Hitler arra törekedett, hogy egybekovácsolja a hadi dicsőség mellett elkötelezett németek harcos társadalmát, ami az ifjak körében jelentős sikerrel is járt. Az idősebbek azonban 1939-ben messze nem voltak olyan lelkesek, mint 1914-ben, ők még emlékeztek az előző konfliktus borzalmaira és a vereségükre. „Ennek a háborúnak van egyfajta kísérteties irrealitása – írta Helmuth von Moltke gróf, az Abwehr hírszerző tisztje, de Hitler engesztelhetetlen ellenzője. – Az emberek nem támogatják... [ők] közönyösek. Olyan ez, mintha ismeretlenek járnának *danse macabre*-t a színpadon.”²²

Az amerikai CBS tudósítója, William Shirer szeptember 3-án így számolt be Hitler fővárosából: „Izgatottságnak itt nyoma sincs... semmi hurrázás, semmi vad éljenzés, semmi virágdobálás... Ma este itt egy jóval mogorvább német népet látni, mint tegnap este vagy tegnapelőtt.”²³ A hadseregével a lengyel határ felé tartó Alexander Stahlberg Stettin városán áthaladva Shirer véleményét visszhangozta: „Sehol sincs 1914 augusztusának bátor hangulata, sem éljenzés, sem virágok.”²⁴ Az osztrák író, Stefan Zweig ezt készségesen meg is magyarázta: „Mert a mi ezerkilencszázharminckilences világunkban nincs már annyi gyermekesen naiv hit, mint amaz ezerkilencszáztizennégyes világban volt... már eltűnt ez a szinte ájtatos hit saját kormányzatunk becsületességében, vagy legalábbis képességeiben.”²⁵

Sok német azonban osztozott a náci pártfunkcionárius, Fritz Muehlebach érzéseiben: „Én Anglia és Franciaország beavatkozását... csupán formalitásnak tekintettem... Amint ráébrednek a lengyel ellenállás tökéletes reménytelenségére és a német fegyverek mérhetetlen magasabbrendűségére, látni fogják, hogy mindig is nekünk volt igazunk, és

* Stefan Zweig *Búcsú a tegnapról* című könyvének idézeteit Mészáros Károly fordításában közöljük. (A ford.)

teljességgel értelmetlen volt beleártaniuk magukat... Az egész háború csakis valami olyasmi miatt robbant ki, amihez nekik nem volt semmi közük. Ha Lengyelország egyedül maradt volna, szép csöndben megadja magát.”²⁶

A szövetséges nemzetek abban reménykedtek, hogy már a hadüzenet pusztá gesztusa is „színvallásra készíti Hitlert”, aminek hatására a saját népe fogja megdönteni, és békés rendezésre kerül sor anélkül, hogy Európa nyugati felén katasztrofális fegyveres összecsapás robbanna ki. A kibontakozó lengyel tragédiára adott brit és francia választ az önzés vezérelte. Maurice Gamelin tábornok, a francia főparancsnok még júliusban ezt közölte brit kollégájával: „Nekünk teljességgel az az érdekünk, hogy a konfliktus keleten robbanjon ki, és csak apránként váljon általánossá. Ily módon időt nyerünk, és egészében mozgósíthatjuk a francia-brit erőket.” Cuthbert Headlam konzervatív parlamenti képviselő szeptember 2-án ingerülten azt írta a naplójában, hogy a lengyelek „csakis önmagukat okolhatják azért, ami most rájuk vár.”²⁷

Nagy-Britanniában a szeptember 3-án, percekkel Neville Chamberlain miniszterelnök rádión közvetített hadüzenetét követően megszólaló légvédelmi riadó vegyes érzelmeket keltett. „Anya nagyon ideges lett – írta a tizenkilenc éves londoni egyetemista, J. R. Frier. – A környéken több asszony is elájult, sokan azonnal az utcára szaladtak. Megjegyzések röpködtek: »Addig ne menjenek az óvóhelyre, amíg nem hallják az ágyúk hangját«; »A léggömbök még nincsenek is fönt«; »A disznó, addig kellett volna átküldenie a repülőit, amíg le nem járt a határidő.«” A légiriadó elmúltával „mindenki percekben belül az ajtóban állt, és ideges hangon pergő társalgásba fogott. A legtöbb szó Hitlerről és a németországi forradalmakról esett... A legkülönösebb, amit ma tapasztaltam, az a vágy volt, hogy történjen már valami – hogy lássak repülőgépeket közeledni, és a légvédelem lépjen akcióba. Azt nem igazán szeretném látni, hogy bombák hullanak és emberek halnak meg, de valahogy, mivel most már háborúban *vagyunk*, azt akarom, hogy kapja össze magát, és kezdődjön már el. Ebben a tempóban Isten tudja, meddig fog tartani.”²⁸ A küzdelem várható hosszúságával kapcsolatos türelmetlenség tartósan népszerű érzésnek bizonyult.

A messzi afrikai gyarmatokon a fiatal férfiak egy része a bokrok közé menekült, amikor meghallotta, hogy háború tört ki: attól féltek, hogy brit uraik újra előveszik az első világháborús gyakorlatot, és kötelező munkaszolgálatra hívják be őket – ami később be is következett. Egy Josiah Mariuki nevű kenyai jegyezte fel azt „az ominózus pletykát, hogy Hitler jön, és mindannyiunkat megöl, mire ijedtükben rengetegen lementek a folyópartokra, és üregeket ástak, hogy abban rejtőzzenek el a katonaság elől.”²⁹ A brit fegyveres erők vezetői felismerték, hogy nincsenek felkészülve a harcra, ám néhány fiatal hivatásos katona volt annyira naiv, hogy örömmel üdvözlje a bevetés és az előléptetés lehetőségét. „Ennek hatása lelkesedésben és izgatottságban mutatkozott meg – írta John Lewis a skót lövészrezdőtől. – Hitler nevetséges figura volt, a Pathé-filmhíradókban díszlépésben masírozó német katonák pedig túlradó jókedvre adtak okot... A védtelen spanyol falvak zuhanóbombázása eléggé jól ment nekik, de semmi több. A tankjaik többsége kartonpapírból készült makett volt. Húsz éve egy sokkal erősebb Németországot vertünk meg. A miénk volt a világ leghatalmasabb birodalma.”³⁰

Kevesen gondolkodtak olyan tisztán, mint David Fraser főhadnagy a gránátosoktól, aki kíméletlenül leszögezte: „A britek mentális viszonyulását a háborús cselekményekhez is a legfőbb hibáik jellemzik – a szellemi tespedtség és az ábrándozás... A demokráciákban élőknek muszáj hinniük abban, hogy a jó ellenáll a gonosznak – innen a kereszt-vitézi mentalitás. Mindez, az erőteljes erkölcsiség és az ideológiai szenvedélyek felkorbácsolására tett igyekezettel párosulva, hajlamos a Clausewitz által a politika meghosszabbításaként meghatározott háború hűvös koncepciója, a jól körülhatárolt, megvalósítható célokért végzett testgyakorlás ellenében hatni.”³¹

Számos brit repülő előre látta a sorsát. Donald Davis repülőhadnagy így írt: „Egy varázslatos őszi napon hajtottam fölfelé a Wittenham Clumps és a Chiltern Hills mellett, melyet oly jól ismertem, és emlékszem, arra gondoltam, hogy három héten belül meg kell halnom. Megálltam, hogy körülnézzek, és pár percet töprengjek. [Úgy döntöttem, hogy] ha annak idején ugyanilyen választás elé kerülök, akkor is a repülés és lehetőség szerint a RAF-hoz csatlakozás mellett maradok.”³² Davis generációja számára a kiváltság, hogy feljuthatnak a levegőégbe, minde-

nütt a világon leghőbb romantikus vágyálmuk beteljesülését jelentette, amiért sok fiatalember az életét is hajlandó volt kockáztatni.

A Westminsterben a kormány egyik minisztere végtelen leereszkedéssel így szólt a lengyel nagykövethez: „Hogy önök milyen szerencsések! Fél évvel ezelőtt ki gondolta volna, hogy Nagy-Britannia szövetségesként áll az önök oldalára?”³³ A brit és francia hadüzenet hírére Lengyelországon a remény hulláma söpört végig, amit csak még inkább felkorbácsolt az újdonsült szövetségesek extravagáns retorikája. A varsóiak összeölelkeztek az utcán, táncra perdültek, sírtak, dudáltak. Az Aleje Ujazdowskién tömeg gyűlt össze a brit nagykövetség előtt, éljenek, daloltak, az „Isten óvd a királyt” próbálták döcögve elénekelni. A nagykövet, Sir Howard Kennard lekiáltott nekik az erkélyről: „Éljen Lengyelország! Vállvetve fogunk harcolni az agresszió és az igazságtalanság ellen!”

Ugyanilyen tumultuózus jelenetek ismétlődtek meg a francia nagykövetség előtt is, ahol a tömeg a *Marseillaise*-t énekelte. Varsóban aznap éjjel kormányközlemény kürtölte világgá diadalmasan: „Lengyel lovassági egységek áttörték a német páncélosok vonalát, és jelenleg Kelet-Poroszországban tartózkodnak.” A nácizmus néhány ellensége Európa-szerte röpké káprázatba kapaszkodott. A harmincegy éves román zsidó író, Mihail Sebastian szeptember 4-én a brit és francia hadüzenet hírének hallatán naiv módon elképedt, amiért nyugaton nem indítottak azonnali támadást. „Várnának valamire? Azt beszélük, lehetséges, hogy Hitler megbukik, és egy új, katonai kormány békét köt. Várhatók radikális változások Olaszországban?... Mit tesz Oroszország? Mi lesz a hirtelen némaságba burkolózó Tengellyel, mi lesz Rómában, mi lesz Berlinben? Ezer kérdés fojtogat, az ember szeretné azonnal megválaszolni őket.”³⁴ Szellemi nyugtalanságában Sebastian előbb Dosztojevskij műveiben keresett menedéket, majd Thomas de Quincey-t olvasta angolul.

Szeptember 7-én tíz francia hadosztály óvatosan behatolt a német Saar-vidékre. Nyolc kilométeres előrenyomulás után megálltak: ennyiben ki is merült Franciaország fegyveres demonstrációja Lengyelország

* Mihail Sebastian *Napló 1935–1944* című könyvének idézeteit Vallasek Júlia fordításában közöljük. (A ford.)

támogatására. Gamelin elégedetten vette tudomásul, hogy a lengyelek a francia újrafegyverkezési program további előrehaladtáig képesek fel tartóztatni a hitleri Wehrmachtot. A lengyelek lassacskán megértették, hogy haláltusájukban magukra maradtak. Stefan Starzyński, Piłsudski légiónak egykori katonája lelkes polgármesterként 1934 óta állt Varsó élén, és arról volt híres, hogy nyaranta virágorgiává változtatta a várost. Starzyński most rádión naponta szólt a népéhez, szenvedélyes érzülettel leplezve le a náci barbarizmust. Mentőcsapatokat toborzott, ezerszám hívta össze az önkénteseket lövészárkokat ásni, vigasztalta a német bombázások áldozatait, akiknek száma nemsokára ezrekben volt mérhető. Sok varsói keletre menekült, a gazdagok autóikat, nem lévén üzemanyaguk, kordékra és kerékpárokat cserélték. Ephraim Bleichman, a tizenhat éves zsidó fiú végignézte, amint menekülő hitsorsosainak hosszú oszlopai nyomorultul vánszorognak a Varsóból kivezető országúton. Ártatlanságában fel sem fogta a rájuk leselkedő különleges veszedelmet: a hírhedt lengyel antiszemitizmus ellenére „én még gúnyolódásnál sosem tapasztaltam semmi komolyabbat.”³⁵

A gyors iramú német előrenyomulást hamarosan leginkább a katonák és a lovak kimerültsége veszélyeztette. Hornes huszártizedes észrevette, hogy Herzog nevű hátasa újra meg újra megbotlik: „Odaszóltam a szakaszparancsnoknak: – Herzog már nem bírja tovább! – Alighogy ezt kimondtam, a szegény pára térdre rogyott. Az első napon 70 km-t haladtunk, a másodikon 60-at. Ráadásul hegyeken át vezetett az út, és az előrs galoppban haladt... Ez annyit jelentett, hogy csaknem 200 km-t tettünk meg három nap alatt tisztességes pihenő nélkül! Már rég leszállt az éjszaka, és mi még mindig nyeregben voltunk.”³⁶

A villámháború borzalmai megszorodtak: miközben a varsói rádió Chopin A-dúr (Katona) polonézét játszotta, a főváros német bombázásához most már ezer ágyú tüze is társult, amelyekből naponta 30 000 gránátot lőttek ki, romhalmazzá változtatva a pompás épületeket. „Közeleg a gyönyörű lengyel ős – írta naplójába Miroslaw Ferić vadászpilóta, majd visszaborzadt a helyzet ironiájától. – Az ördögbe a gyönyörűségével.”³⁷ Szürke füst- és porlepel lebegett a város fölött. A királyi vár, az operaház, a nemzeti színház, a katedrális és több tucat középület, valamint sok ezer otthon hevert romokban. Temetetlen holttestek

és sebtében megásott sírok mindenütt a sugárutakon és a parkokban; megszűnt az élelmiszer-ellátás, nem volt víz és áram; csaknem minden ablak betört, a kövezetet szőnyegként borították az üvegcserepek. Szeptember 7-re a várost és 120 000 fős védelmét bekerítették, miközben a lengyel hadsereg kelet felé visszahúzódott. A vezérkari főnök, Edward Rydz-Śmigły marsall a kormány maradékával együtt már a háború kitörésének másnapján elmenekült Varsóból. A hadsereg hadtáprendszere és kommunikációja összeomlott. Krakkó szeptember 6-án szinte ellenállás nélkül esett el; Gdynia 13-án követte, noha flottatámaszpontja még további egy hétig kitartott.

Szeptember 10-én hat lengyel hadosztály ellentámadást indított a Varsótól nyugatra fekvő Bzura folyón át, ami rövid időre megakasztotta a német előretörést, és közben 1500 foglyot ejtettek. A Liebstandarte-SS katonája, Kurt Meyer leereszkedéssel vegyes csodálattal ismerte el: „A lengyelek óriási akaraterővel támadnak, újra és újra bebizonyítva, hogy igenis tudják, hogyan kell meghalni.” A legendával ellentétben mindössze két alkalommal történt meg, hogy lengyel lovasok szembeszálltak a német tankokkal. Az egyik ilyen epizód szeptember 11-én éjjel történt, amikor egy lovasszázad teljes vágtában rontott rá a Kałuszyn nevű falura, amelyet erősen tartottak a németek. A támadásban részt vevő nyolcvanöt lovasból csupán harminchárom maradt életben. A megszállók a lovasságukat inkább felderítésre és a mozgékonyság biztosítására használták, nem pedig támadásra. Hornes huszártizedes egysége oszlopban nyomult előre, előttük ketten lovagoltak: „Galoppban igyekeztek egyik magaslatról a másikra, majd továbbintették a csapatot. További óvintézkedésként az oszlop két oldalára lovas őrszemeket küldtünk a hegygerincekre. Egyszer csak ismeretlen körvonalakat láttunk kibontakozni a sűrű porfelhőből: kis termetű, fürgé járású, bólogató fejű lovakat, a nyergükben khaki egyenruhás lengyel ulánusokkal, akik hosszú lándzsájuk egyik végét a kengyelszíjba támasztották, a másik meg a válluk fölött meredezett. Fénylő hegyük le-föl ugrált a lovak patáinak ütemére. Ebben a minutumban a géppuskáink tüzet nyitottak.”³⁸

A Wehrmacht összehasonlíthatatlanul jobb fegyverzettel és páncélzattal rendelkezett, mint az ellenség. Lengyelország szegény volt, mindössze néhány ezer katonai és polgári teherautó állt rendelkezésére; nem-

zeti költségvetése még Berlin városáét sem érte el. Tekintettel a lengyel repülőgépeknek a Luftwaffe állományához képest gyatra minőségére és csekély számára, figyelemre méltó, hogy a hadjárat Németországnak 560 gépébe került. Piotr Tarczyński főhadnagy tüzérségi ütege a Warta folyótól másfél kilométerre heves ágyútűzbe került. Előretolt tüzérségi figyelőként azon kapta magát, hogy a telefonjai süketek, a vonalak vizsgálatára kiküldött híradósok közül pedig egyik sem tért vissza. Anélkül, hogy akár egyetlen lövést leadhatott volna, német gyalogosok már be is kerítették, és foglyul ejtették. Mint sokan mások, akik erre a sorsra jutottak, ő is arra törekedett, hogy megkedveltesse magát foglyul ejtőivel: „Helyzetemet csak ahhoz tudom hasonlítani, mint amikor valaki váratlanul olyan befolyásos idegenekkel találja szembe magát, akiktől teljes mértékben függ a sorsa. Tudom, hogy szégyellnem kellett volna magam.”³⁹ Ahogy hátrakísérték a fogságba, több halott lengyel katona mellett is elhaladt; ösztönösen tisztelgésre emelte a kezét előttük.

A szülőföldjüket megszállókkal szembeni érthető dühkitörések közepette a csőcselék által végrehajtott erőszakjelenetekre is sor került, amelyek korántsem használtak Lengyelország ügyének. Egész szeptember elején folyt a német nemzetiségiék – az ötödik hadoszlop feltételezett vagy potenciális tagjainak – tömeges letartóztatása. Szeptember 3-án, a „véres vasárnapon” Bydgoszcznál ezer német civilt mészároltak le, mert azt állították róluk, hogy lengyel csapatokra tüzeltek. Napjainkban egyes német történészek azt állítják, hogy a hadjárat során akár 13 000 német nemzetiségi civilt is meggyilkolhattak, többségükben ártatlanul. A valódi szám ennél szinte bizonyosan jóval alacsonyabb, az ilyesfajta halálok mégis ürügyet szolgáltatott a lengyelek, különösen pedig a lengyel zsidók elleni döbbenetes és módszeres náci atrocitásokhoz, amelyek a megszállást követően napokon belül elkezdődtek. Hitler Obersalzbergben azt mondta a tábornokainak: „Dzsingisz kán a saját elhatározásából, könnyű szívvel milliószámra gyilkoltatott meg nőket és férfiakat. A történelem őt csak nagy államalapítónak tartja számon... Én azzal a paranccsal küldtem keletre a halálfejes egységeimet, hogy könyörtelesenül gyilkoljanak le minden férfit, nőt és gyereket, aki a lengyel fajhoz tartozik vagy lengyelül beszél. Csak így szerezhetjük meg azt a *Lebensraumot*, amelyre szükségünk van.”

Amikor a Wehrmacht bevonult Łódźba, a tizenhárom éves George Ślázak döbbenten látta, hogy asszonyok virágokat dobálnak a katonáknak, és édességgel meg cigarettával kínálják őket. Gyerekek kiabálták: „Heil Hitler!” Ślázak csodálkozva írta: „Fiúk, akikkel együtt jártam iskolába, horogkeresztes zászlókat lengettek.”⁴⁰ Habár ezek az örvendő civilek lengyel állampolgárok voltak, német ősöktől származtak, s most egyszeriben büszkélkedni kezdtek a gyökereikkel. Goebbels harsány propaganda-hadjáratot indított, hogy ügyük jogosságáról meggyőzze a népet. Szeptember 2-án a *Völkischer Beobachter* című náci újság kétsoros főcímében adta hírül az inváziót: „A Führer harcot hirdetett Németország jogaiért és biztonságáért.” „A lengyelek borzalmas bestialitása – német repülőket lőttek le – lekaszálták a Vörös kereszt oszlopait – nővéreket gyilkoltak meg”, közölte szeptember 6-án a *Lokal-Anzeiger*. Pár nappal később a *Deutsche Allgemeine Zeitung* ezt az ijesztő főcímet viselte: „Lengyelek bombázták Varsót.” A cikk szerint: „A lengyel tüzéség Varsó keleti feléből minden elképzelhető kaliberű fegyverből tüzet nyitott a város nyugati felében tartózkodó csapatainkra.” A német hírügynökség „értelmetlenségnek és örültségnek” bélyegezte a lengyel ellenállást.

A náci oktatási rendszerből kikerülő német fiatalok zöme habozás nélkül elfogadta az eseményeknek a vezetőik által felkínált verzióját. „A német hadsereg előrenyomulása ellenállhatatlan diadalmenetbe megy át – írta a Luftwaffe egyik húszéves repülőőrnagyja. – A lengyel korridorban terror alatt élő német lakosság mély meghatottsággal és boldogan fogadja a felszabadulást. Hadseregünk borzalmas atrocitások, az emberiség legalapvetőbb normái elleni törvénysértések nyomait találja meg. A Bromberg és Thorn közelében feltárt tömegsírokban több ezer német nyugszik, lengyel kommunisták gyilkolták le őket.”⁴¹

Szeptember 17-én a lengyelek arra számítottak, hogy a franciák a nyugati fronton megindítják ígért offenzívájukat, ehelyett a Szovjetunió mért rájuk halálos csapást, azzal a céllal, hogy biztosítsa Sztálin részét a hitleri zsákmányból. A tizenhárom éves ukrainai lengyel Stefan Kurylak

* Heinz Knoke *A Führerért repültem* című könyvének idézeteit Moczok Péter fordításában közöljük. (A ford.)

az orosz határ közelében édegett egy csendes faluban. A poros főutcat egyszer csak gyalogosan és lóháton visszavonuló lengyel katonák kezdték előzőlni, némelyek közülük sürgetően kiáltoztak: „Fussatok – fussatok az életetekért, jó emberek! Bújjatok el, ahol csak tudtok, mert ezek nem ismernek kegyelmet. Gyorsan. Jönnek az oroszok!”⁴² A kamasz fiú nem sokkal később végignézte, amint egy szovjet harcokocsioszlop végigcsörömpöl a falun: egy útjukba kerülő, rémülten és zavarodottan tébláboló gyereket minden teketória nélkül lelőttek. Kurylak a család krumplisvermében keresett menedéket.

Vjacseszlav Molotov, Sztálin külügyminisztere közölte a moszkvai lengyel nagykövettel: mivel a Lengyel Köztársaság nem létezik többé, a Vörös Hadsereg beavatkozik „a Fehéroroszország és Ukrajna nyugati felén élő orosz lakosság védelmében”. Hitler belement ugyan abba, hogy Sztálin elcsatolja Lengyelország keleti felét, a németek mégis meglepődtek, amikor a szovjet beavatkozásra sor került. Ahogy a lengyelek is. Miután a Vörös Hadsereg hátba támadta őket, írta keserűen Rydz-Śmigły marsall, az ellenállás már nem lehetett egyéb „fegyveres demonstrációnál Lengyelország újbóli felosztása ellen”. A Wehrmacht főparancsnoksága, elkerülendő a véletlenszerű összetűzéseket az oroszokkal, meghúzta a határt a San, a Visztula és a Narew folyó mentén; onnan, ahol a csapatai ezt a vonalat átlépték, most visszahúzódtak.

Hitler azt remélte, hogy Sztálin intervenciója kiprovokálja a szövetségesek hadüzenetét az oroszok ellen, és Londonban rövid időre valóban fel is lángolt a vita arról, hogy Nagy-Britannia elkötelezettsége Lengyelország mellett szükségessé teszi-e a szembeszállást egy újabb ellenséggel. A háborús kabinetben csak Churchill és Leslie Hore-Belisha hadügyminiszter sürgetett előkészületeket erre az eshetőségre. Nagy-Britannia moszkvai nagykövete, Sir William Seeds ezt sürgönyözte: „Nem látom be, miféle előnyünk származhatna a Szovjetunió elleni háborúból, habár én személy szerint szívesen hadat üzennék Molotovnak.” Neville Chamberlain miniszterelnök legnagyobb megkönnyebbülésére a Külügyminisztérium arról tájékoztatta, hogy a Lengyelországnak nyújtott kormánygarancia csak a német agresszióra vonatkozik. A britek keserű kirohanásokat intéztek Sztálin ellen, de a harcot ellene levették a napirendről; hasonlóképpen a franciák is csak arra szorítkoztak, hogy hangot adjanak undoruknak.

Az oroszok napok alatt, mindössze 4000 főnyi veszteség árán 200 000 négyzetkilométernyi területet rohantak le, köztük Lwów és Wilno városát is. Sztálin ötmillió lengyel, 4,5 millió ukrán nemzetiségi, egymillió fehér-orosz és egymillió zsidó fölött kaparintotta meg a hatalmat.

Varsóban az éhezõ emberek még mindig abban reménykedtek, hogy a Nyugat a segítségükre siet. Egy légóparancsnok bizalmasan megvallotta egyik ismerõsének: „Ismeri a briteket. Lassan határozzák el magukat, de most már feltétlenül jönni fognak.”⁴³ A lengyelek millióit eleinte elképesztette, aztán egyre inkább felháborította állítólagos barátaik passzivitása. Egy lovassági tiszt így írt errõl: „Mi folyik ott Nyugaton, tûnõdtünk, és a franciák meg a britek mikor indítják már meg a támadásukat? Nem értettük, miért késlekednek ennyire a szövetségeseink, hogy a segítségünkre legyenek.”⁴⁴ Lengyelország londoni nagykövete szeptember 20-án rádióbeszédet intézett az otthoniakhoz: „Honfitársaim! Tudjatok róla, hogy áldozatotok nincs hiába, s hogy jelentőségét és üzenetét mi itt a legmesszebbmenõig átérezzük... Szövetségeseink seregei már gyülekeznek... Eljön majd a nap, midõn a gyõzedelmi lobogók... idegen földrõl megtérnek Lengyelországba.”⁴⁵ Ám beszédét még be sem fejezte, Raczyński gróf már tudta, hogy – mint késõbb írta – szavai „alig jelentettek többet költõi képzelgésnél. Ugyan hol voltak a szövetséges seregek?”

Párizsban Juliusz Łukasiewicz, a lengyel nagykövet keserû szavakat váltott Georges Bonnet francia külügyminiszterrel.

– Ez nem igazság! Maga is tudja, hogy ez nem igazság! – mondta neki. – A megállapodás az megállapodás, amit tiszteletben kell tartani! Tisztában van vele, hogy minden óra, amivel elodázzák a németek elleni támadást... lengyel férfiak, nõk és gyerekek ezreinek halálát jelenti?⁴⁶

Bonnet vállat vont: – Ezek szerint ön azt akarja, hogy a párizsi nõket és gyerekeket mészárolják le?

Janet Flanner amerikai tudósító így írt Párizsból: „Valóban úgy tûnik, mintha még mindig a háború feltartóztatására tennének erőfeszítéseket, hogy megakadályozzák teljes gõzzel való beindulását – erőfeszítéseket tesznek, meglehet kényszeredetten, a kormányzati vezetõk, akik nem szívesen vonulnának be úgy a történelembe, hogy õk adtak parancsot az elsõ gyújtó hatású lövésekre, vagy olyan erőfeszítéseket, amelyek általánosságban a különbözõ népcsoportok bátorságos, de zavarodott

lelkiállapotát tükrözik. Nyilvánvalóan ez az elsõ olyan háború, amelyet mindkét oldalon emberek milliói gondolnak továbbra is elkerülhetõnek még azután is, hogy hivatalosan megtörtént a hadüzenet.”⁴⁷

A franciáknak egyáltalán nem akaródzott nagyszabású támadást intézni a Siegfried-vonal ellen, ahogy azt Winston Churchill sürgette, s még kevésbé az, hogy Németország bombázásával magukra vonják a németek megtorlását. A brit kormány ugyancsak elvetette, hogy parancsot adjon a RAF-nak német szárazföldi célpontok támadására. Leo Amery konzervatív képviselõ megvetõen írta Neville Chamberlain miniszterelnökrõl: „Miután szívbõl gyûlölte a háborút, feltett szándéka volt, hogy a lehetõ legkisebb mértékben keveredjék bele.”⁴⁸ A *The Times* olyan stílusú vezércikket hozott le, amely a lengyel olvasók szemében gúnyolódni látszott a helyzetükön: „Agyongyötört országuk haláltusájában a lengyeleket valamelyest talán vigasztalni fogja a tudat, hogy nem csupán nyugat-európai szövetségeseik, hanem az egész földkerekség

civilizált népeinek az együttérzését, sőt mi több, nagyrabecsülését is a magukénak tudhatják.”

Egyesek időnként felvetik, hogy 1939 szeptemberének közepén, amikor a német hadsereg zöme Lengyelországgal volt elfoglalva, a szövetségeseknek ideális lehetőségük nyílt volna támadást indítani a nyugati fronton. Franciaország azonban pszichológiailag még kevésbé volt felkészülve egy ilyesfajta kezdeményezésre, mint katonailag; a kis létszámú Brit Expedíciós Hadsereg pedig, amely ekkor még mindig útban volt a kontinensre, nemigen tudott volna támogatást nyújtani. A németek valószínűleg anélkül tudtak volna visszaverni egy ilyen támadást, hogy jelentős mértékben félbe kelljen szakítaniuk a keleti hadműveleteket, a francia és a brit kormány tétlensége pedig a saját népük akaratát tükrözte. Egy Pam Ashford nevű glasgow-i titkárnő ezt írta a naplójába szeptember 7-én: „Gyakorlatilag mindenki úgy véli, hogy a háborúnak három hónapon belül vége lesz... Sokan azt állítják, hogy ha egyszer Lengyelországot szétzúzzák, nemigen lesz értelme folytatni.”⁴⁹

A lengyelek számíthattak volna ugyan szövetségeseik passzivitására, ám cinizmusuk lélegzetelállító volt. Egy kortárs történész, Andrzej Suchcitz így írt erről: „Nyugati szövetségeseik becsapták és elárulták a lengyel kormányt és katonai vezetőséget. Egyáltalán nem állt szándékukban, hogy hatékony katonai segítséget nyújtsanak Lengyelországnak.” Amikor Varsót utolérte végzete, Stefan Starzyński egy rádióadásban kijelentette: „A sors azt a kötelességet róta ránk, hogy megvédjük Lengyelország becsületét.” Később egy lengyel költő jellegzetesen érzelmes szavakkal ünnepelte a polgármester dacos kitartását:

És midőn a város már nyers, vörös masszává lett
Így szólt: „Nem hátrálok.” Égjenek porig a házak!
Bombázzák csak földig kezem büszke nyomát.
Sebaj, ha álmaimból sírhalom támad.
Ki egy napon majd erre jársz, tán eszedbe jut:
A legszebb városfalnál is van, mi nagybecsűbb.⁵⁰

A hadjárat harmadik hetének végére a lengyel ellenállás megtört. A fővárost csak azért nem foglalták el, mert a németek előbb le akarták rom-

bolni, hogy csak utána tartsanak igényt a romokra; óráról órára, napról napra folytatódott a könyörtelen bombázás. Egy Jadwiga Sosnkowska nevű ápolónő így írta le a Varsó melletti kórházában szeptember 25-én lejátszódott jeleneteket:

A városból a halál végeérhetetlen menetében vonultak elő a sebesültek. A világítás megszűnt, így nekünk, orvosoknak és nővéreknek gyertyával a kezünkben kellett közlekednünk. Mivel a műtők és a kötözők is megsemmisültek, a munka az előadótermekben, közönséges fenyőfa asztalon folyt, az eszközöket víz híján nem tudtuk sterilizálni, csak alkohollal tisztogattuk meg őket... Amint egy-egy emberi roncsot felfektettek az asztalra, a sebész hiábavalóan próbálta megmenteni az életet, amelyek egymás után csúsztak ki a kezei közül... Egyik tragédia a másikat érte. Az egyik áldozat egy tizenhat éves lány volt. Csodálatos arany színű hajtincsei voltak, az arca akár egy finom virág, gyönyörű zafírkék szeme megtelt könnyel. Mindkét lábából térdig csak egy véres massa látszott, amelyben lehetlenség volt a csontot megkülönböztetni a hústól; térd fölött mindkettőt amputálni kellett. Mielőtt a sebész belefogott volna, ráhajoltam erre az ártatlan gyermekre, hogy megcsókoljam sápadt orcáját, és tehetetlen kezemet az arany hajára tegyem. Még aznap délelőtt csöndesen meghalt, mint egy virágszál, amelyet egy kegyetlen kéz leszakított.⁵¹

Hivatásos katonák csak ritkán tehetik meg, hogy átadják magukat az érzelgésnek a háború borzalmait látván, az utókor mégis kénytelen visszahőkölni a német tábornokok önelégültsége látván, amellyel mind nemzeti vezetőjük jellemét, mind pedig az öldöklő kalandot szemlélték, amelyben a cinkosaivá váltak. Erich von Manstein tábornokot a háború legelőkelőbb német generálisának szokás tartani; ő az események után azzal büszkélkedett, hogy tisztként és úriemberként végezte a dolgát. Azok az írásai azonban, amelyek a lengyel hadjárat alatt, majd később is keletkeztek, sokat elárulnak ennek a kasztnak az érzéketlenségéről. El volt ragadtatva a megszállástól: „Nagyszerű döntés volt a Führertől, tekintettel a nyugati hatalmak egészen mostanáig tartó viselkedésére. A lengyelkérdés megoldására tett ajánlata olyannyira előzékeny volt, hogy Angliának és Franciaországnak – ha valóban békét akartak – rá

kellett volna venniük Lengyelországot, hogy fogadja el.” Nem sokkal a hadjárat megkezdése után Manstein látogatást tett egy olyan alakulatnál, amelynek nemrégiben még ő volt a parancsnoka: „Megható volt látni, mennyire megörült a legénység, amikor váratlanul megjelentem... Cranz [az utódja] elmondta, hogy nagy öröme szolgálni ilyen jól képzett hadosztályt a háborúban vezényelni.”

Feleségéhez írt egyik levelében Manstein elmesélte, hogyan fest egy napja a hadjárat alatt, amelyben Von Rundstedt vezérkari főnökeként szolgált a déli hadseregcsoportban: „6.30-kor ébresztő, megmártózom a vízben [hogy ússzak egyet], 7.00-re bent vagyok az irodában. Reggeli jelentések, kávé, aztán munka vagy szemleutak R[undstedt] társaságában. Délidő, megjön a tábori konyha. Utána félóra pihenés. Este, vacsora után, melyet a tábornok vezérkari tisztjeivel együtt fogyasztunk el, akárcsak az ebédet, behozzák az esti jelentéseket. És ez így megy 11.30-ig.”⁵² Éles a kontraszt a hadsereg főhadiszállásának békéje és a között a mérhetetlen emberi tragédia között, amelyet a hadműveleteivel kiváltott. Manstein aláírt egy parancsot, miszerint a Varsót körülvevő német csapatok minden menekülőre tüzeljenek, aki megpróbálja elhagyni a várost: egyszerűbbnek ítélte mihamarabb kikényszeríteni a hadjárat eredményét, és elkerülni az utcai harcokat úgy, hogy a lakosság ne tudjon elmenekülni a főváros bombázása elől. Pedig személy szerint olyannyira finnyás volt, hogy néha a helyiséget is elhagyta, amelyben Von Rundstedt épp beszélt, mert nem bírta elviselni főnöke obszcén nyelvezetét. Szeptember 25-én csak úgy ragyogott Hitler gratuláló látogatásán, amelyről így írt a feleségének: „Jó volt látni, hogy a katonák mennyire örvendeztek mindenfelé, amerre csak a Führer elhajtott.”⁵³ A Wehrmacht tisztikara már 1939-ben bizonyosságot tett arról a morális csódról, amely majd 1945-ben jellemzi a viselkedését.

Klemens Rudnicki lengyel lovassági tiszt így jellemezte ezredének és hőn szeretett hatásainak helyzetét szeptember 27-én Varsóban, a város eleste előtti utolsó estén: „Táncoló vörös lángok világították meg a lovainkat, amelyek csöndben, mozdulatlanul álldogáltak a Łazienki park falai mentén, fölnyergelt csontvázakhoz hasonlatosan. Néhányuk kimúlt; volt köztük, amelyik vérzett, hatalmas sebek tátongtak rajtuk. Kowalski lova, Cenzor még élt, de kiomlott belekkel hevert a földön. Nem is olyan

régen Tarnopolban ő nyerte meg a hadsereg vándorkupáját. Ő volt a mi büszkeségünk. Egy lövés a fülbe, és véget ért a szenvedése. Másnap talán majd valaki, akinek muszáj lesz csillapítania az éhségét, kívág egy szeletet a lágyékából.”⁵⁴

Szeptember 28-án Varsó kapitulált. Rudnicki 3. lovasszázadából a kis Krysk százados érzelgősen kijelentette, hogy ő megtagadja a parancsot: „Holnap reggel megrohamozzuk a németeket, és megőrizzük az ezredhagyományt, hogy a 9-es dzsidások sosem adják meg magukat.”⁵⁵ Rudnicki lebeszélte róla; az ezred tisztjei közös erővel elrejtették zászlóikat a Senatorska utcai Szt. Antal-templomban, az egyetlen épületben, amely többholdnyi romhalmaz közepette épen maradt. Rudnicki azon kesergett, hogy a lengyel hadseregnek inkább mélységben kellett volna felfejlődnie az elhúzódó védekezéshez, nem pedig egy olyan gyöngye arcvonalon, amelyről biztosan tudni lehetett, hogy át fogják törni. Ez viszont „ellenkezett volna természetes törekvésünkkel – és katonai hagyományainkkal meg a reménnyel, hogy egyszer nagyhatalommá válhatunk.”⁵⁶

Szeptember 29-én a Varsótól északra tartózkodó Modlin hadsereg megadta magát a németeknek, akik 30 000 hadifoglyot ejtettek. Október 1-jén elesett a Hel-félsziget, és ezzel a szervezett ellenállás megszűnt; az utolsó regisztrált ütközetre 5-én került sor Kocknál, Lublintól északra. Katonák százezrei kerültek a németek kezére, és még többen küzdöttek azért, hogy elmenekülhessenek. Az ifjú repülő, B. J. Solak meghatódott, amikor a légierő egyik ezredesével akadt össze, aki egy fa alatt üldögélt, és arcán könnyek csorogtak. Feliks Lachman egyike volt annak a sok-sok lengyelnek, akiknek a gondolatai vissza-visszatértek a nemrégiben olvasott *Elfújta a szél*hez. Otthonából menekülve így méltázott: „Akármilyen távoli volt is a Tara-birtok, Scarlett O'Hara tűzön-vízen át arra a helyre tartott, amelyről tudta, hogy oda tartozik. Mi most egyszer és mindenkorra magunk mögött hagytuk az embereket és azokat a dolgokat, amelyek életünk társadalmi, intellektuális és érzelmi kereteit alkották. Légüres térben mozogtunk, céltalanul.”⁵⁷ A Krzemieniec városa elleni egyik légítámadás után Adam Kruczkiewicz egy öreg zsidót látott meg az utcán hisztérikus állapotban, aki „a feleségének holtteste fölött állva... kacskaringósan átkozódott és káromkodott, azt kiáltozta:

»Nincs Isten! Csak Hitler és az ő bombái az istenek! Nincs a világban irgalom és kegyelem!«⁵⁸

Néhány lengyel lovassági egységnek sikerült átszöknie Magyarországra, ahol aztán letették a fegyvert. A 3. magyar huszárezred laktnyájában a kimerült menekültek meghiúsítottan fogadták, hogy az egység tisztjei köszöntik őket, élükön a teljes díszegyenruhában feszítő, korosodó Von Pongratsch ezredessel. Néhány nap múlva, amikor a lengyeleket internálni vitték, a pofaszakállas veterán mindegyiküket sorra megölelte, mielőtt búcsút intett nekik. Szívesen vették az efféle óvilági udvarias gesztusokat, hiszen abból a könyörtelen univerzumból lettek kiűzve, amelyben a lengyelek zöme egyszerűen találta magát.

Władisław Anders tábornok a németek elől menekülve kelet felé vezette halálosan kimerült egységét. A katonák dalolva ösztökölték tovább lesoványodott lovaikat a menekültek és katonaszökevények tömegei közepe. Azután szembetalálkoztak a Vörös Hadsereggel, Anders pedig egy összekötő tisztet menesztett a helyi szovjet főhadiszállásra, hogy szabad elvonulást könyörögjön ki a magyar határig. A lengyelt mindenétől megfosztották, és megfenyegették, hogy kivégzik. Az oroszok ágyúval kezdték löni a lengyel állásokat. Anders ekkor megparancsolta a katonáinak, hogy oszoljanak kis csoportokra, és önállóan próbáljanak átjutni Magyarországra. Ő maga, súlyosan megsebesülve, többekkel együtt fogságba esett. Egy orosz tiszt előzékenyen közölte vele: „Mi most jó barátságban vagyunk a németekkel. Közösén fogunk harcolni a nemzetközi kapitalizmus ellen. Lengyelország eszköz volt Anglia kezében, ezért kellett pusztulnia.”⁵⁹

Regina Lempicka egyike volt annak a több százezer lengyelnek, akiket az oroszok az elkövetkező hónapokban önkényesen letartóztattak, majd Kazahsztánba hurcoltak. Nagymamája és csecsemő unokahúga a száműzetésben halt éhen, katona fivérét pedig agyonlőtték. Amit a család az oroszok kezén megtapasztalt, írta később, az maga volt „a rémálom”. Amikor a Vörös Hadsereg fogolykísérői áttereltek egy csapat lengyel katonát egy határhídon, az egyik hadifogoly sötéten megjegyezte: „Oroszországba megyünk. Soha többé nem térünk vissza.” „Ettől a pillanattól fogva – írta Tadeusz Żukowski – az egész világ mintha megváltozott volna: más égbolt, más föld, más emberek. Fura érzés, mint-

ha valami örület szakadt volna ki az emberből, mintha kiszaladt volna belőled az élet, és egyszerűen egy sötét barlangba, egy koromsötét föld alatti járatba pottyantál volna.”⁶⁰ Egy asszony megvetően szólt oda a Gulágba tartó egyik lengyel fogolynak: „Ti lengyelek, ti fasiszta urak! Itt Oroszországban majd megtanultok dolgozni. Itt majd lesz elég erőtök, hogy dolgozzatok, de ahhoz már gyengék lesztek, hogy a szegényeket elnyomjátok!”⁶¹

Az elkövetkező hónapokban körülbelül 1,5 millió lengyelt, zömében civileket hurcoltak el hazájuk elorzott keleti feléből, otthonaikból, hogy a szovjetek kezén elkezdődjenek számukra a rabság és az éhezés megpróbáltatásai, amelyek mintegy 350 000 ember életébe kerültek. Sok ilyen családban nem is maradt férfiember, mert őket rövid úton kivégezték. 1940. március 5-én a Szovjetunió biztonsági főnöke, Lavrentij Berija négyoldalas feljegyzést küldött Sztálinnak, amelyben a lengyel főtisztek és más, a lengyel társadalom vezetőinek titulált elemek megsemmisítését javasolta. Azok ellen, akiket szovjet táborokban tartanak fogva, sürgette Berija, be kell vetni „a legfőbb büntetőeszközt – a golyó általi halált”. Sztálin és a politbüro más tagjai annak rendje és módja szerint el is fogadták az indítványt Lengyelország lefejezésére. A következő hetekben az NKVD hóhérai legalább 25 000 lengyelt gyilkoltak meg különböző szovjet börtönökben, mindegyiküket egyetlen tarkólövéssel. A holttesteket azután Szmolenszktől nyugatra, a Katyn körüli erdőkben, Minszkben és másutt tömegsírokba temették, amelyek közül a legnagyobbat az örvendező nácik fedezték fel 1943-ban.

A későbbi állításokat, miszerint 1945 után a szövetségesek által a háborús bűnösök ellen indított perek a „győztesek igazságát” képviselték, hathatósan támasztotta alá a tény, hogy Katyn miatt soha egyetlen orosz sem vádoltak meg. 1939 októberében az NKVD tisztjei által vallatott egyik lengyel így fakadt ki keserűen: „Hogyan lehetséges az, hogy a Szovjetunió, ez a progresszív és demokratikus állam, baráti viszonyban van a reakciós náci Németországgal?” Az inkvizitora hűvösen így felelt: „Tévedsz. Nekünk pillanatnyilag az a politikánk, hogy semlegesek maradjunk, amíg Anglia és Németország egymással harcol. Hadd vérezzene ki – attól a mi hatalmunk csak nőni fog. Mire ők teljesen kifáradnak, mi majd erős és kipihent félként lépünk a porondra, és meghatározó

szerepet játszott a háború utolsó szakaszában.”⁶² Ez alighanem helyes értelmezése Sztálin törekvéseinek.

Az október 5-én Varsóba látogató Hitler a romokra mutatva így szólt a kíséretét alkotó külföldi tudósítókhoz: „Uraim, a saját szemükkel láthatják, micsoda bűnös könnyelműség volt, hogy megpróbálták megvédeni ezt a várost... Én mindössze azt kívánom, hogy más országok egyes államférfijainak, akik mintha egész Európát második Varsóvá akarnák változtatni, önkökhöz hasonlóan lehetőségük nyíljon arra, hogy felfogják a háború valódi jelentését.”⁶³ Starzyńskit, a varsói polgármestert Dachau-ba hurcolták, ahol négy évvel később meggyilkolták. A lengyel hadsereg 70 000 elesett és 140 000 sebesült katonát veszített, a civil halottak számolatlan ezreivel együtt. A német hadsereg veszteségei 16 000 elesett és 30 000 sebesült katonára rúgtak. Mintegy 700 000 lengyel katona esett Hitler fogságába. Londonban választások nélkül lengyel emigráns kormány alakult.

A brit birodalmi vezérkari főnök, Sir Edmund Ironside tábornok a Varsóból hazatérő Adrian Carlton de Wiarttal találkozáskor elítélően csatant fel: „Nos, a maga lengyelei nemigen remekeltek.”⁶⁴ Ez az állítás azon brit és francia remények megghiúsulását tükrözte, hogy a lengyel hadsereg elégséges károkat okoz a Wehrmachtnak ahhoz, hogy ne a nyugati szövetségesek legyenek kénytelenek ezt megtenni. Carlton de Wiart így válaszolt: „Majd meglátjuk, mások hogyan boldogulnak, uram.” A lengyelek figyelemre méltó számban döntöttek úgy, hogy beletörődnek a száműzetésbe, elszakadnak mindentől, amit ismertek és szerettek, csak hogy folytathassák a Hitler elleni harcot. Mintegy 150 000-en indultak el nyugat felé, gyakorta emlékezetes odisszeákat követően. A Németország által végül lerohant nemzetek közül messze az övék volt a legtömegesebb önkéntes exodus, ami a lengyelek elszántságát tükrözte harcuk folytatására. A nyugatnak menekülő száműzöttek meglepve tapasztalták, milyen meleg fogadtatásban részesülnek a fasiszta Olaszországban, ahol seregnyien kiáltották nekik: „Bravo Polonia!”

Mielőtt az otthoni repülőteret odahagyta volna, Witold Urbanowicz vadászpilóta-oktató a selyemingeit a szállása takarítónőjének adta egy rádióval együtt, estélyi öltözkékét a portásra hagyományozta, majd kadétjaival együtt busszal indult a messzi Románia felé; csaknem egy évvel

később, egy Hurricane-t vezetve a RAF egyik legkiemelkedőbb ásza lett. 1940-ben mintegy 30 000 lengyel jutott el Nagy-Britanniába, akiknek egyharmada a légierő pilótája és földi személyzete volt, később pedig még többen érkeztek. Egyikük egy fapropellert szorongatott: ehhez a szimbólumhoz a majd 5000 kilométeres utazás alatt kitartóan ragaszkodott. Sokan a Közel-Keleten csatlakoztak a brit hadsereghez, miután a sztálini fogságból nagy sokára kiszabadultak. Ezek a férfiak messze jelentősebb mértékben járulnak majd hozzá a szövetségesek háborús erőfeszítéseéhez, mint a britek járultak hozzá az övéikhez.

A Hitler megszállta országok közül Lengyelország volt az egyetlen, ahol nem került sor együttműködésre a hódítók és a meghódítottak között. A nácik ennél fogva rabszolgákká minősítették a lengyeleket, akik cserébe engesztelhetetlenül gyűlölték őket. Amikor Sapieha hercegné menekültek tömegeitől körülvéve átlépte a határt a kétes biztonságba, kislánya azt kérdezte tőle:

– Romániában fognak bombázni?

A hercegnő így válaszolt neki: – Most már nem lesz több bombázás. Itt nincs háború. Oda megyünk, ahol süt a nap, és ahol a gyerekek ott játszanak, ahol csak akarnak.

– De mikor megyünk haza a papához? – erősködött a gyermek. Édesanyja nem tudott mit válaszolni neki. Nemsokára alig lesz olyan csücske Európának, amely biztos révet nyújthatna akár gyerekeknek, akár felnőtteknek.

Hitler elkötelezte magát Lengyelország meghódítása mellett, ám mint oly gyakran, arra nézve már nem voltak világos tervei, hogy mi legyen azután. Németország ura csak akkor döntött úgy, hogy elcsatolja Lengyelország nyugati felét, amikor egyértelművé vált, hogy Sztálin örömmel üdvözlö az ország megsemmisítését. A nácik a háború előtt előszeretettel legyintgettek Lengyelországra, mondván, csupán *Saisons-taat* – ideiglenes állam. Mostantól pedig mindenestül megszűnt állam lenni: Hitler olyan területek ura lett, ahol tizenötmillió lengyel, kétmillió zsidó, egymillió nemzetiségi német és kétmillió egyéb kisebbség élt. Legfőbb személyiségjegyei közé tartozott, hogy reflexből gyűlölt mindenkit, aki szembeszegült az akaratával. Ez hamarosan meg is nyilvánult a lengyelekkel – és persze elsősorban a lengyel zsidókkal – szemben.

Łódźban, nem sokkal a megszállás kezdete után, egy nap Szmulek Goldberg éppen a munkából tartott hazafelé, amikor „egyszer csak zúrzavar támadt az utcán. Emberek rohangáltak vadul föl-alá, minden irányban. Valaki megállt, és megragadta a kabátom ujját. – Bújjon el! Bújjon el! – sikoltotta. – A németek fegyverrel fogdossák össze a zsidókat, és teherautókon hurcolják el őket.”⁶⁵ Nézte a mellette elhúzó, foglyokkal megrakott teherautókat, az első előjelét annak, amit Hitler az övéivel kapcsolatban tenni szándékozott. Lengyelország leigázását követően az ország első néhány ezer zsidó polgárát heteken belül meggyilkolták.

Nagy-Britanniában egy Tilly Rice nevű édesanya, akit Londonból gyermekeivel együtt egy halászkikötőbe evakuáltak Cornwall északi partjára, így írt október 7-én, a lengyel hadjárat befejeződése után: „Abban a háztartásban, ahol élek, az egészhet döbbenet csendben fogadták... A háború még folyik, de mint valami távoli dolog, amely csupán alkalmanként ver hullámokat a közösség mindennapjaiban... Az egész én helyzettel kapcsolatos reakcióim is napról napra egyre közömbösebbekké válnak.”⁶⁶ Nagy-Britannia és Franciaország azért üzent hadat Németországnak, hogy Lengyelországot megmentse. Lengyelország mostanra megszűnt létezni, a lengyel képviselőket pedig kiutasították a Szövetségesek Legfelsőbb Haditanácsából, ahol is feleslegesnek ítélték őket. Számos brit és francia politikus és polgár tette fel a kérdést: mi végre folytatni a háborút? Hogyan lehetne eredményesen megvívni? Az Egyesült Államok londoni nagykövete, Joseph Kennedy a vállát vonogatta lengyel kollégája jelenlétében: „Mégis hol az ördögben harcolhatnának a szövetségesek Németország ellen, ahol legyőzhetik?”⁶⁷ Habár Kennedy szégyentelen angolgyűlölő, békepárti és defetista volt, a kérdésének volt értelme, a szövetséges kormányok pedig nem tudtak megfelelő választ adni rá. Lengyelország eleste után a világ elképedten várta, hogy kiderüljön, mi történik ezután. Mivel Franciaországból és Nagy-Britanniából hiányzott a hajlandóság, hogy a kezdeményezést megragadja, a háború további lefolyása Hitler tetszésén múltott.

2.

Se nem béke, se nem háború

1939 novemberében a norvég Nobel-bizottság bejelentette, hogy mivel Európa jelentős része háborúban áll, úgy döntöttek, abban az évben nem osztják ki a Béke-díjat. Sok brit és francia szemében Lengyelország összeomlása mégis az értelmetlenség kategóriájába sorolta a küzdelmet, amely mellett kormányaik elkötelezték magukat. A francia hadsereg, balszárnán, hagyományos helyén kis létszámú brit kontingenssel felsorakozott Franciaország keleti határán a német hadsereggel szemben. A szövetségeseknek azonban nem volt inyükre semmifajta támadó hadművelet, addig legalábbis biztosan nem, amíg jobban fel nem fegyverkeznek. A lengyel hadjárat megmutatta a Wehrmacht és a Luftwaffe hatékonyságát, de teljes erejét egyelőre nem. A Brit Expedíciós Hadsereget vezénylő Lord Gort tábornokot megdöbbenette néhány, a saját gyatrán felfegyverzett öt hadosztályához októberben érkező egység állapota. Azt mondta, nem hitte volna, hogy ilyen látványban lehet része a brit hadseregben: „A katonáknak nem volt se késük, se villájuk, se bögréjük.”

A szövetségesek felfejlődését jelentős mértékben akadályozta Belgium semlegessége. Ha Hitler nyugaton támadásba kezd, a feltételezések szerint Németország 1914-es stratégiáját fogja követni, és Belgiumon keresztül nyomul előre, III. Lipót király azonban nem volt hajlandó ürügyet szolgáltatni Németországnak a megszállásra azzal, hogy közben beengedi a területére az angol-francia csapatokat. A szövetségesek balszárnáját alkotó hadseregek tehát 1939 jéges telének java részét azzal töltötték, hogy olyan védelmi vonalakat építsenek a francia határon, amelyeket aztán el szándékoztak hagyni, hogy benyomuljanak Belgiumba, amint a németek megindítják a támadást. A britek, miután csak késve vezették be a

sorozást, képzett személyi állományból nem rendelkeztek olyan jelentős tartalékokkal a mozgósításhoz, mint szinte mindegyik ország a kontinensen. Nagy-Britannia antimilitarista hagyományai büszkeséggel töltötték ugyan el a népet, de a nemzet úgy üzent hadat a legerősebb európai hatalomnak, hogy csak korlátozott mértékben volt képes hozzájárulni a Németország ellen felvonuló francia hadseregek szárazföldi és légi megerősítéséhez. Bármiféle szárazföldi kezdeményezés a párizsi kormány akaratától függött. Franciaország Nagy-Britannia előtt kezdte meg az újrafegyverkezést, de még mindig nagy mennyiségű megrendelt harckocsi és repülőgép leszállítására várt. A szövetségesek ahhoz is gyengék voltak, hogy a Wehrmacht színvallását siettessék, és ahhoz is, hogy hatékony légítámadást intézzenek Németország ellen, még ha megvolt is rá bennük az akarat. 1939 telén a RAF csupán ötletszerű bombatámadásokat hajtott végre a tengeren német hadihajók ellen, súlyos veszteségek árán, és minden értékelhető eredmény nélkül.

A józan paraszti ész azt súghatta volna a szövetséges kormányoknak, hogy Hitler nyugaton valószínűleg nem vár addig a fegyveres összecsapással, amíg ők megfelelően felfegyverkeznek ahhoz, hogy kihívást jelentsenek számára. Ehelyett azonban éppen arról győzték meg magukat, hogy az idő nekik dolgozik. Azon igyekeztek, hogy haditengerészeti erejüket kihasználva blokád alá vegyék a Harmadik Birodalmat. Gamelin egy 1941-ben vagy 1942-ben megindítandó nagy szárazföldi offenzíváról beszélt. Mindkét kormány váltig abban reménykedett, hogy a német hadsereg és a német nép időközben „észhez tér”, és beismeri, hogy egy elhúzódó küzdelmet nem képes elviselni. Lengyelországban, szólt a szövetségesek panglossi gondolata, Hitler nyughatatlan területi terjeszkedése az utolsó diadalát ülte: az értelmesebb németek majd megdöntik a nácik hatalmát, az utódrezsimmal pedig majd csak egyezsége jutnak.

A szövetségesek a közös döntéshozatalt egy olyasfajta legfelsőbb haditanács révén formalizálták, amilyen csak az előző európai konfliktus utolsó évében alakult meg. Megegyeztek abban, hogy Nagy-Britannia és Franciaország a gazdaságaik egymáshoz viszonyított méretét tükröző hatvan–negyven arányban viseli a háborús erőfeszítések költségeit. Franciaország politikáját és célkitűzéseit alapjaiban befolyásolta, hogy tartott Sztálin potenciális eszközétől, a baloldaltól. 1939 októberében

nemzetbiztonsági megfontolásokból harmincöt kommunista parlamenti képviselőt vettek őrizetbe. A következő év márciusában huszonhetet közülük bíróság elé állítottak, és a többségüket el is ítélték, egyikük egyenesen öt év börtönbüntetést kapott. Ezenfelül letartóztattak 3400 kommunista aktivistát, és internáltak több mint 3000 külföldi kommunista menekültet.

Stratégiájuk összekovácsolása közben – már ha volt ilyen egyáltalán – a szövetségesek ott követték el az egyik hibát, hogy a fegyveres erőik megerősítésére koncentráltak, miközben vajmi kevés figyelmet fordítottak a harci szellemre; a miniszterek nem vettek tudomást arról, hogy a tétlenségnek micsoda bomlasztó hatása van a közhangulatra. Sok francia és brit szemében a háborús erőfeszítés céltalannak látszott: nemzetük elkötelezte ugyan magát a harc mellett, mégsem harcoltak. A franciák fokozottan érzékenyen reagáltak azokra a gazdasági feszültségekre, amelyeket 2,7 millió fegyveres katona eltartása okozott. Szinte minden területen a cselekvés előnyeit hangoztatták a britek előtt, kivéve a nyugati fronton. Az első világháborúban elesett 1,3 millió franciára tekintettel visszariadtak tőle, hogy hazai területen újabb vérfürdőt provokáljanak. A marginális hadműveletekre – például az ottani német agressziót megelőzendő egy Thesszalonikinél nyitandó balkáni frontra – tett javaslataik viszont süket fülekre találtak Londonban. A britek attól tartottak, hogy egy ilyen lépés csupán arra ösztönözné az olaszokat, hogy Németországgal szövetkezzenek. A miniszterek nyilvánosan egy „antifasiszta front” létrehozását sem emlegették, nehogy felizgassák vele Benito Mussolinit.

Hitelt érdemlő katonai célok kitűzésére nem lévén képesek, számos brit és francia politikus amolyan összetakolt békére sóvárgott Hitlerrel, de csak azzal a feltétellel, ha méltóságuk látszatának megőrzése érdekében belemegy területi ambícióinak bizonyos fokú mérséklésébe; a nép ezt felismerve olyasfajta kifejezéseket eszelt ki, mint az „álháború” és az „unalmas háború”. A Mass Observation nevű társadalomkutató szervezet jelentése szerint „az országban határozottan az az érzés uralkodik, hogy ezt a szerencsétlen háborút nem érdemes tovább folytatni... Az a gyanúnk, hogy ebben a háborúban Hitler nyerte meg az első hírcsatát. Óriási sikertörténetet tudott szállítani a népének: Lengyelországot.”

Nehéz lenne eltúlozni a hónapokig tartó tétlenség hatását a francia csapatok harci szellemére. 1939 novemberében Alan Brooke brit hadtestparancsnok így írta le érzéseit, miután végignézte a 3. francia hadsereg díszszemléjét: „Nemigen láttam még ápolatlanságban ehhez foghatót... borotvátlan katonák, keféletlen lovak, az önmagukra vagy az egységükre vonatkozó büszkeség teljes hiánya. Ami azonban engem a leginkább megrázott, az a katonák tekintete volt, azok az elégedetlen és engedetlen tekintetek... Önkéntelenül is eltöprengtem azon, hogy vajon a francia nép van-e még annyira kemény, hogy ebből a háborúból is a végsőkéig kivegye a részét.”¹ A száműzött lengyelek, akiket ekkor már ezrével osztottak be a francia erőkhöz, rémülten konstatálták szövetségeseik kétarcú magatartását: „A kommunista és a fasiszta franciák is ellenünk dolgoztak – írta Franciszek Kornicki pilóta –, Lyon pedig az előbbiekkal volt tele. Az egyik nap valaki tett egy barátságos gesztust, másnap meg valaki más szidalmazni kezdte az embert.”²

Egy francia katona, az író Jean-Paul Sartre november 26-án ezt írta naplójába: „Az összes férfi... az elején még lelkesen indult volna, de mostanra már megöli őket az unalom.” „A napok csak múlnak, végeláthatatlanul és üresen – írta egy másik katona, Georges Sadoul december 13-án –, a legkisebb elfoglaltság nélkül... A tiszték, főleg tartalékosok sem gondolkodnak másképp, mint az emberek... Az ember úgy érzi, belefáradtak a háborúba, azt hajtogatják, hogy haza szeretnének menni.” 1940. február 20-án Sartre feljegyezte: „A háborús gépezet üresben jár... Épp tegnap közölte velem egy őrmester, akinek örült reménység csillogott a szemében: – Én azt hiszem, minden elrendeződik, Anglia majd meghunyászkodik.”

A britek ugyanilyen tanácstalanok voltak. Jack Classon, a Lancashire grófságbeli Everton egyik üzletének fiatal eladója ezt írta barátjának a seregbe: „Mintha nem nagyon haladna ez a háború, igaz? Valamit olvasunk az újságban reggel, aztán azt másnap már cáfolják, és erre rámegy az üzlet is. Lehangothságomért az üzletet borító fekete függönyök is okolhatók, meg a kékre festett ablakok, ahogy vakon merednek az emberre, amikor az emeletre tart... A Curzon moziban már vagy egy hete az orgonista Henry Croudson a vendég... némelyeknek ez jobban tetszik, mint maga a film, mostanság az a legnépszerűbb száma, hogy

»A Siegfried-vonalra teregetjük a mosott ruhát«. Amikor ezt játssza, a közönség tombolni kezd.”³

A német bombázások által fenyegetett városokból evakuált másfél millió brit nőt és gyermeket a honvágy kínozza az ismeretlen vidéki környezetben. Egyikük, a kilencéves Derek Lambert, aki a londoni Muswell Hillről érkezett, később így emlékezett: „Idegen ágyakba bújtunk, ahol ökölbe szorított kézzel hevertünk. Talpunk kihűlt meleg vizes palackon tapodott, ujjaink megszáradt levendulás selyemzacskóra akadtak a párnában. Bagoly huhogott, az ablakot szárnyak súrolták. London hangjai jutottak az eszembe, a távoli vonatok és motorbiciklik zaja, a madárberkenye meg-megreccsenő ágai, a szomszéd kutya ugatása, a rádió sistergése, az ötödik lépcsőfok nyikorgása meg a fél tizenegyes torokköszörülés; eszembe jutott az ismerős tapéta, amelyen kenuval zöld zuhatagokon lehetett átevezni vagy vonattal hosszú repedések mentén végigszárguldan... Zokogtunk az irtózatossá elhagyatottságtól.”⁴

Az evakuáltak zöme az alsóbb néposztályokból került ki, rongyos ruhájuk és anarchikus viselkedésük megdöbbentette falusi vendéglátóikat: a városi gyerekek, a harmincas évek recessziójának áldozatai nem voltak hozzászokva a rendszeres étkezéshez, némelyikük még a késhez-villához sem. Ők ahhoz szoktak, hogy menet közben bekapott „darabárukon” – margarinos kenyéren, sült krumplin és halon – éljenek, és konzerveken meg édességen. Irtóztak a levesektől, a felfűjtaktól és a burgonya kivételével minden zöldségféléltől. Sokuk azzal fitogtatta elidegenedtségét, hogy kisstílusú bűncselekményekbe keveredett. Az anyák szokásaitól egyenesen visszahőköltek a decens vidéki közösségek: „A falusiak főként az evakuáltak szokásainak és ruházatának tisztátalan voltát kifogásolták”⁵ – jegyezte fel Muriel Green, a norfolki Snettisham kocsisínjének egyik segédmunkása. – Meg a hírheft ivászatukat és csúnya beszédüket. A mi falunkban az asszonyokat csak elvéve hallani káromkodni, ahogy az is ritka, hogy betegyék a lábukat a kocsmába. A falusiak annak idején elborzadva nézték, ahogy ezek jönnek kifelé az italmérésből. A kemping tulajdonosa azt mondta: – Ha látnák, hogyan döntenek magukba ezek az italt!” Karácsonyra, mivel Nagy-Britanniát még mindig nem bombázták, az evakuáltak zöme önmaguk és vidéki vendéglátóik kölcsönös megkönnyebbülésére már vissza is tért városi otthonába.

Amilyen kevés gyakorlati, olyan sok szimbolikus jele mutatkozott Nagy-Britannia háborús készülődésének: a homokzsákokkal körülrakott hivatali épületek, a London fölött lebegő léggömbzár, az éjszakai órákra bevezetett szigorú elsötétítés. A béke beköszöntéig az elsötétítés több ember halálát okozta, mint a Luftwaffe: 1939 utolsó négy hónapjában 4133-an haltak meg az utakon, köztük 2657 gyalogos, csaknem kétszer annyian, mint 1938 ugyanezen időszakában. Még többen haltak meg nem közlekedési természetű balesetekben: a Princeton közvélemény-kutatói által 1940 decemberében megkérdezettek mintegy 18 százaléka⁶ nyilatkozott úgy, hogy a sötétben tapogatózva tett kárt magában; a válaszolók háromnegyede vélte úgy, hogy a légoltalmi intézkedéseken enyhíteni kellene. A védelmi előírásokat olyan rigorózan tartották be, hogy a Londoni Központi Büntetőbíróóság, az Old Bailey kapuján kilépő, gyilkosság miatt frissiben halálra ítélt két katonát azért róttak meg, mert nem vették föl a gázálarcukat. Két és fél millió embert hívtak be polgári védelmi szolgálatra.

Hatalmas megműveletlen területeket és városi közterületeket vetettek be gabonával és zöldségfélékkel. Egy wiltshire-i farmer, Arthur Street is felásta a réjtjét, ahogy a kormány elrendelte, imádott vadászlovát pedig elküldte, hogy betanítsák igavonásra. Sok hátslós nehezen viselte az alant munkát, Street Jorrocksa viszont a farmer szavai szerint „úgy ügetett haza, akár egy gentleman, és attól a naptól fogva zokszó nélkül szállította a tejet, búzavetéskor húzta a vetőgépet, szántott, mindenféle munkát elvégzett... Hogy ő mit gondol erről, azt nem tudom. Fogalma sincs róla, mi az, ami mögötte bukdácsol csörömpölve, és a füle állásából látni, hogy némileg aggasztja a dolog. Mivel azonban korábban sohasem hagytuk cserben, úgy gondolja, hogy erre most sem kerül majd sor, tehát úriemberként teszi a dolgát, amit háború idején kell.”⁸ Azok előtt a parasztok előtt, akik a harmincas években még azért küszködtek, hogy megússzák a csődöt, most egyszerűen a jólétnek egy új korszaka tárult fel.

Hétszáz fasisztát internáltak, ám a Hitlerrel kacérkodó arisztokraták többségét békén hagyták. „Egyszerűen lélegzetelállító, ahogy ezek a lordok mind megússzák, hogy a háború előtt kapcsolatot tartottak a náci rezsimmel”,⁹ panaszkodott katona férjének a brit kommunista Elizabeth Belsey egyik levelében. Ha a britek a kommunistákkal való bánásmódot

illetően versenyre akartak volna kelni a franciákkal, több ezer szakszervezeti vezetőt és az értelmiség jelentős részét is be kellett volna börtönöznük, ám őket is szabadlábon hagyták. Azért így is rengeteg ostobaság terjengett a levegőben: a St Leonards-on-Sea-ben működő Royal Victoria Hotel a *The Times*-ban megjelent hirdetésében így csalogatta a vendégeket: „A báltermet és a szomszédos illemhelyiségeket gáz- és repeszbiztossá alakítottuk.” A háztartási alkalmazottakat kereső újsághirdetések fittyet hánytak a kötelező katonai szolgálatra: „Keresünk: harmadikként második szobalányt; fizetség évi 42£; két családtag hölgy; kilenc szolgálólány maradt.” A canterburyi érsek kijelentette, hogy a keresztények imádkozhatnak a győzelemért, ám a yorki érsek nem értett vele egyet. A háború igazságos ugyan, mondta ő, de nem szent: „Óvakodnunk kell attól, hogy egymás ellen imádkozzunk.” Egyes egyházi személyiségek arra biztatták a gyülekezetüket, kérjék a Mindenható segítségét abban, hogy könyörületesebb maradhassanak: „Ments meg minket a keserűségtől és az ellenség gyűlöletétől.” A brit keresztények mégis feldühödtek,¹⁰ amikor a pápa novemberben gratuláló üzenetet küldött Hitlernek, amiért megúszott egy merényletet.

Fiatal férfiak százezrei gyakorlatoztak Nagy-Britanniában hiányos felszereléssel és bizonytalan kilátásokkal, habár azt feltételezték, hogy közülük néhányan meg fognak halni. Arthur Kellas, a határezred főhadnagya a maga életben maradását biztosnak tekintette, de tisztársainak sorsa felől már találgatásokba bocsátkozott: „El-eltűnődtem, vajon melyikük fog elesni. Ogilvy lesz az, a barátságos kicsi ember, aki annyira aggódik a Dundeeben élő anyjáért? Vagy a jóképű, magabiztos és önelégült Donald? Vagy Hunt, a friss házas, akinek jól menő üzlete van a londoni Cityben? Germain? Dunbar? Perkins, akit kíméletlenül ugrattunk? Vagy Bell, akire féltékenyek lettünk, amikor neki jutott a dicsőség, hogy az első zászlóaljjal átdobják Franciaországba, a frontra, akit közülünk majd elsőnek léptetnek elő az Első Tizenötbe, és aki után egy nagyon csinos nővér maradt Whitehavenben? Végére apáinkkal is ez történt. Feltehetőleg a mi Háborúnk is ugyanolyan lesz, mint az övék.”¹¹

Olyan fiatalok voltak. Amikor Doug Arthur, a tizennyolc éves népfelkelő egysége nem sokkal azelőtt, hogy tengerentúli szolgálatra hajózták volna be őket, az egyik liverpooli templom előtt díszszemlére sorakozott

fel, a fiú zavarba jött, amikor az őket figyelő háziasszonyok érzelmes tömegéből valaki épp őt pécézte ki: „Nézzétek má', lányok – mondta szánakozva. – Ennek még otthol kén', lenni a mamájáva'. Oda se neki, fiam, minden rendbe' lesz. Ággyon meg az Isten, lelkem. Ő maj' gondodat viseli, tudod-e, ugyi. Annak a ganéj Hitlernek ezé' eccer még felelnie ké'. Csak őt nyavalyás percre tunnám a két kezem közé kaparintani aztat a nyavalyás disznót.”¹²

Franklin Rooseveltné amerikai elnök 1939. október 30-án ezt írta londoni nagykövetének, Joseph Kennedynak: „Ha már a[z első] világháború nem hozott keménykezü irányítást Nagy-Britanniában, hátha ez hoz, mert hajlamos vagyok azt hinni, hogy a brit közvéleményben most több az alázat, mint korábban, és lassan, de biztosan le fogja vetkőzni a múltbéli »szerencsétlenkedő« magatartását.”¹³ FDR optimizmusa végül igazolódott, de csak hosszú hónapokig tartó „szerencsétlenkedés” után.

A küzdelem következő felvonása csak tovább fokozta a világ megrökönyödését és lojalitászavarát, ugyanis nem Hitler, hanem Sztálin szánta el rá magát. Európa valamennyi kényurához hasonlóan az orosz vezető is abból a szempontból értékelte a kibontakozó konfliktust, hogy milyen lehetőségeket rejteget az ő terjeszkedése számára. 1939 őszén, miután Lengyelország keleti felét már bekebelezte, egy finnországi behatolással igyekezett még tovább erősíteni a Szovjetunió stratégiai pozícióját. A ritkásan lakott, óriási kiterjedésű erdős-tavas vadon alkotta Finnország egyike volt annak a számos országnak, amelynek határvidéke – sőt maga az ország létezése – nem tekintett vissza ősi múltra, következésképpen megkérdőjelezhető volt. A napóleoni háborúkig Svédország része volt, utána 1918-ig orosz uralom alá tartozott, ekkor egy polgárháborúban a finn antibolsevisták arattak a győzelmet.

1939 októberében Sztálin elhatározta, úgy erősíti meg a szovjet határtól befelé mindössze negyvennyolc kilométerre fekvő Leningrád biztonságát, hogy a közeli finn határt a Karéliei-földszoros túlsó felére szorítja vissza, és elfoglalja a Baltikum finn kézen lévő szigeteit; ugyanakkor Finnország északi partjainak nikkelbányáira is fáj a foga. A moszkvai követelések átvételére összehívott finn delegáció a világ nagy ámulatára visszautasította őket. Fantasztikusnak tűnt a gondolat, hogy egy 3,6 mil-

liós nép ellenállhat a Vörös Hadseregnek, a finnek azonban, bár gyatra fegyverzetűek, a dőreségig nacionalisták voltak. Arvo Tuominen, a prominens finn kommunista visszautasította Sztálin indítványát, hogy alkíton árnyék bábkormányt, és inkább a föld alá vonult. Szavai szerint: „Helytelen lenne, bűn lenne, ez nem fér bele a nép szabad kormányzásáról alkotott képbe.”¹⁴

November 30-án 09.20-kor az orosz repülőgépek megkezdtek hosszú bombatámadás-sorozatukat Helsinki ellen, ahol a szovjet követséget és a később felmentését kérő brit nagykövet idegeit kivéve nem sok kárt okoztak. Több helyütt orosz csapatok nyomultak át a határon, mire a finnek így viccelődtek: „Ezek annyian vannak, a mi országunk meg olyan kicsi, hová fogjuk őket mind eltemetni?” Az ország védelmét a hetvenkét éves Carl Gustav Mannerheim marsallra, számos konfliktus, legutóbb a finnországi polgárháború hőisére bízta. Az egykor cári katonatisztként Lhászában állomásozó Mannerheim tanította meg a dalai lámát pisztollyal löni; hét nyelven beszélt, a legkevésbé folyékonyan finnül. Fennhézása leginkább Charles de Gaulle-éhoz volt hasonlatos; kegyetlenségéről a legyőzött finn kommunisták elleni 1919–20-as tisztogatások alkalmával tett tanúbizonyságot.

Mannerheim az 1930-as években a Karéliei-földszorson át megerősített vonalat épített, amelyet róla neveztek el. Országá stratégiai gyengeségével kapcsolatban nem voltak illúziói, épp ezért megbékélést sürgetett Sztálinnal. Amikor azonban honfitársai a harc mellett döntöttek, hideg professzionalizmussal nekilátott, hogy megszervezze a védelmet. A finnek még az oroszok támadása előtt a felperzselt föld taktikáját alkalmazták, a határ menti területekről mintegy százezer civilt evakuáltak, akik közül némelyek lenyűgözően sztoikus módon viselték az áldozatot: a határőrök, akik figyelmeztettek egy idős asszonyt, hogy hagyja el a házat, amikor felgyújtandó az épületet, visszatértek, elképedten tapasztalták, hogy a néni a távozása előtt odabent felsöpört és kitakarított. Az asztalon gyufa és gyújtós hevert, meg egy üzenet: „Ha az ember Finnországnak ajándékoz valamit, azt kívánja, az olyan legyen, mint az új.”¹⁵ A nikkelbányászat központjában, Petsamo környékén azonban csüggesztő dolog volt lerombolni a házakat és a berendezéseket, amelyek mérhetetlen munka és nehézség árán épültek fel a sarkkörön túl.

A határkörzetet sűrűn telirakták álcázott csapdákkal: botlózsinóros aknákat telepítettek, hogy széttördeljék a jeget a befagyott tavakon át támadó megszállók előtt.

Sztálin tizenkét hadosztályt szánt egy tucat szektorban zajló támadásra. Katonái többségének azt mondták, hogy Finnország megtámadta a Szovjetuniót, némelyek mégis hitetlenkedtek és értetlenkedtek. Ismael Ahmedov százados ezt hallotta egy ukrán parasztembertől: „Parancsnok elvtárs! Mondja már meg, miért vívjuk ezt a háborút? Nem azt jelentette be Vorosilov elvtárs a pártkongresszuson, hogy nekünk egy centi sem kell más népek földjéből, a mienkből viszont nem adunk fel egy centimétert sem? Most meg háborúzni kezdünk? Minek?”¹⁶ Egy tiszt azon igyekezett, hogy elmagyarázza, milyen veszélyeket rejt, ha bele nyugszanak, hogy Leningrádhoz ilyen közel húzódjon az országhatár, Moszkva stratégiai ambíciói mégis csupán lanya lelkesedést keltettek azokban a javarészt sebtében mozgósított helybeli tartalékosokban, akik parancsot kaptak a végrehajtására.

Sztálint mindez nem izgatta. Biztos volt benne, hogy 120 000 fős támadó ereje, hatszáz tankja és ezer ágyúja képes megsemmisíteni a Mannerheim-vonalat, hiába figyelmeztették tábornokai Finnország korlátozott megközelíthetőségére. A tankok és járművek tavak, erdők és mocsarak között húzódó keskeny földnyelveken voltak kénytelenek előrenyomulni. Jóllehet a finnek alig rendelkeztek tüzésésggel, és tankelhárító fegyverből hiányt szenvedtek, a szovjet támadások olyan erőtlenekek voltak, hogy a védők géppisztoly- és géppuskatűzzel is nagy pusztítást vittek végbe a hadoszlopaikban. Finnország keleti felének behavazott pusztaságai hamarosan vértől lettek iszamósak; egyes védők összeropantak az idegkimerültségtől, miután órákon át közlőről kaszabolták az előrenyomuló oroszokat. A szovjet páncélosok 60 százalékos veszteséget szenvedtek, legfőképpen azért, mert a tankok gyalogsági támogatás nélkül támadtak. A legtöbbjük primitív fegyvereknek esett áldozatul, nevezetesen benzinnel töltött, égő kanóccal lefojtott palackoknak, amelyek folyékony tűzzé robbantak szét, amikor a járművekbe csapódtak. Noha már korábban, a spanyol polgárháborúban is használták őket, a „Molotov kenyeres kosara”, majd később a „Molotov-koktél” becenév először Finnországban került be a katonai szókincsbe.

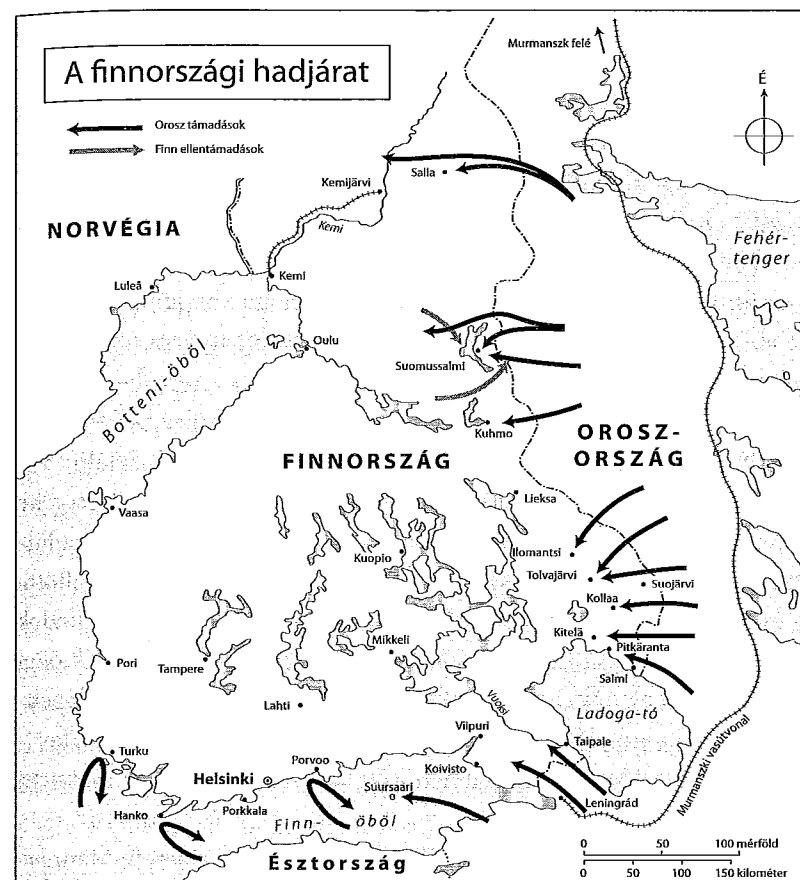
Mannerheim tárgyilagosan konstataálta, hogy a támadók „európai aggyal felfoghatatlan fatalizmussal” közeledtek. Egy hisztérikus szovjet zászlóaljparancsnok így szólt a tisztjeihez: „Elvtársak, a támadásunk sikertelen volt; a hadosztályparancsnok személyesen adta ki nekem az imént a parancsot – hét perc múlva újra támadunk.”¹⁷ A szovjet hadoszlopok vánszorogva indultak meg újból – és újból lemeszárolták őket. Egyes finn egységek nagyarányú gerillataktikát alkalmaztak, az erdők-ből csaptak le a szovjet egységekre, majd visszavonultak. Arra törekedtek, hogy a támadók alakzatait megbontsák, majd külön-külön semmisítsék meg őket, és az ilyen összezsúpolásokat *mottinak* – „tűzifa”-csatának – nevezték, amelyekben felaprózták az ellenséget. A támadássorozat egyik hőse Aaro Pajari alezredes volt, aki egy akció kellős közepén szív-rohamban esett össze, de valahogy mégis tovább tudott menni. Harcoló honfitársai többségéhez hasonlóan Pajari sem volt hivatásos katona, Tolvajärvinél mégis jelentős kis győzelmet aratott a sokkal jobban felszerelt erőkn. A Kollaa körüli, hetekig tartó harcok során a finnek bevetettek két, 1871-ben öntött 88 mm-es francia ágyút, amelyek fekete löportölteteket lőttek ki. Az északi szektorban a védőket egy 1918-as évjáratú páncélvonal támogatta, amely ide-oda pöfögött a veszélyeztetett pontok között.

A Vörös Hadsereg felszereltsége abszurd módon gyatra volt a téli háborúhoz: a 44. hadosztályban például a katonáknak kiosztottak egy síléstaktikai kézikönyvet, de sítalpat nem kaptak hozzá; az első hetekben az orosz tankokat még csak nem is festették fehérre. Ezzel szemben a finnek sítalpas őrzőket küldtek a front mögé, hogy az utakat elvágya megtámadják az utánpótlási oszlopokat, gyakran az éjszaka leple alatt. Az egyik finn lövészezred parancsnoka Hjalmar Siilasvuo ezredes volt. Az alacsony, szőke, tömzsi férfi, aki békeidőben ügyvédként dolgozott, kovácsolta össze a Suomussalmi nevű falu hosszan elnyúló védelmét, és a végén azon kapta magát, hogy egy egész hadosztályt irányít. Az oroszokat lenyűgözte az általuk „kakukkoknak” nevezett finn orvlövészek szakértelme. Vaszilij Csujkov tábornok 9. hadseregének vezérkari főnöke elemzést készített a szovjet kudarcokról, amelyben arra a következtetésre jutott, hogy az offenzíva túlságosan kötődött az utakhoz: „Egységeink, amelyekben túlteng a technika (elsősorban a tüzéség és a szállító

járművek), ezen a hadszíntéren képtelenek manőverezni és harcolni.”¹⁸ A katonák, mondja ő, „rettegnek az erdőből, és nem tudnak síelni”.

A finnek mindenestül rossz szemmel nézték az ellenség harcmódorát. Az egyik orosz generális kétségbeesésében úgy igyekezett megtisztítani egy aknamezőt, hogy átterelt rajta egy ménesnyi lovat: az állatszerető védők elborzadtak a mészárlástól. Az északi szektorban egy katona az egymás hegyén-hátán heverő orosz hullák láttán így szólt: „A farkasok idén jó kosztot lesznek.” Carl Mydans, az amerikai *Life* magazin fotósa így írta le az egyik befagyott csatamezőn látott jelenetet: „A harcok már majdnem befejeződtek, amikor felgyalogoltunk az úttól a folyóhoz vezető hóbuckás ösvényen... A jégkérget orosz halottak pettyezték. Magányosan, kifacsarodva heverték nehéz kabátjukban és ormótlan nemzecsizmájukban, arcuk elsárgult, a szempillájuk zúzmarától fehérlett. A jégmező túlsó felén az erdő fegyverekkel, fényképekkel, levelekkel, kolbással, kenyérrel és cipőkkel volt telehintve. Itt voltak a leszakadt láncaltalpú halott tankok, halott szekerek, dögölt lovak és halott katonák hullái, egészen eltorlaszolták az utat, és bemocskolták a havat a magas, fekete fenyők alatt.”¹⁹

A szovjet támadás világszerte megdöbbenést keltett, amit csak még tovább fokozott, hogy a finnek a horogkeresztet szerencseszimbólumként használták. A tömegek rokonszenvét határozottan az áldozatok nyerték el: a fasiszta Olaszországban tüntetéseket tartottak a finnek mellett. A britek és a franciák Sztálin lépésében az orosz és német dögkeselyű Lengyelországban már megtapasztalt együttműködésének további bizonyítékát látták, noha Berlin valójában nem vett részt benne. A szövetségeseken a felbuzdulás hulláma söpört végig, hogy katonai segítséget nyújtsanak Finnországnak. Gamelinhez írt levelében Maxime Weygand francia tábornok is ezt a megoldást sürgette, amely a franciák szemében azzal a páratlan előnnyel kecsegtetett, hogy általa a háború távol tartható Franciaországtól: „Létfontosságúnak tartom, hogy a Szovjetunió gerincét megroppantsuk Finnországban... és másutt is.”²⁰ Miközben azonban az elkövetkezendő hónapokban intenzív tárgyalások folytak egy lehetséges angol-francia expedíciós erő Finnországba küldéséről, a gyakorlati nehézségek legyőzhetetlennek mutatkoztak. Ha Winston Churchill már akkoriban brit miniszterelnök lett volna,

valószínű, hogy hadműveleteket kezdeményez az oroszok ellen. Csak hogy a Chamberlain-kormány, amelyben Churchill a haditengerészet vezérkari főnökeként az aktív politizálást támogató kisebbségi hangot képviselte, semmi hajlandóságot nem mutatott, hogy indokolatlanul hadat üzenjen a Szovjetuniónak, amikor még a német fenyegetés sem múlt el.

Mannerheim marsall kínosan pedáns napirendet tartva vezényelte hadjáratát: 07.00-kor ébresztették Seuranhoje hotelbeli szállásán, a front mögött mintegy hatvanöt kilométerre fekvő Mikkeliben, egy órával később kifogástalan öltözkében jelent meg a reggelinél, majd pár száz méterrel arrébb, egy elhagyatott iskolaépületben berendezett főhadiszállására hajtott. A kicsiny, bensőséges finn társaságban ragaszkodott hozzá,

hogy egyenként, név szerint olvassák fel neki a veszteséglistákat. A háború első heteiben, tisztában lévén hadserege korlátaival, határozottan elutasította beosztottjai előterjesztéseit, hogy használják ki sikereiket, és törjenek előre, ám december 23-án a Karéliei-földszoroson át mégiscsak megindult egy finn ellentámadás. A gyalogság *Hakkaa päälle!* – „Üsd-vágd!” – kiáltással lendült támadásba, tüzéség és légi támogatás híján azonban súlyos veszteségeket szenvedtek, és visszaverték őket.

A finn kormány sosem áltatta magát azzal, hogy országuk képes lenne abszolút vereséget mérni az oroszokra: ők csupán arra törekedtek, hogy Sztálin ambíciói csak elfogadhatatlanul magas áron teljesülhessenek. Ez a stratégia azonban kudarcra volt ítélve egy olyan ellenséggel szemben, amelyik mit sem törődik az emberáldozatokkal. Sztálin, válaszul a decemberi offenzíva kudarcaira, sőt megaláztatásaira, lecserélte a leszerepelt főtisztakat – az egyik hadosztályparancsnokot agyonlőtték, egy másik pedig a háború egész hátralevő részét a Gulágon töltötte –, és jelentős erősítést küldött. A tankokat is elbíró jégutakat építettek úgy, hogy a letaposott hóra gerendákat fektettek, majd lelocsolták őket vízzel, aztán hagyták, hogy megfagyjon. A finnek három hétre elegendő tüzéségi munícióval és hatvan napra elegendő üzemanyaggal, kézi fegyverlőszerszerrel kezdték meg a háborút; januárra a készleteik csaknem teljesen kimerültek.

A világ megilletődötten üdvözölte a finnek kezdeti sikereit: Mannerheim Nyugat-Európában népszerű hőssé vált, Edouard Daladier francia miniszterelnök pedig azt ígérte, hogy még február vége előtt száz repülőgépből és 50 000 katonából álló erősítést küld Finnországnak, ám a kisujját sem mozdította annak érdekében, hogy érvényt szerezzen az ígéretének. Párizsban Arthur Koestler megvetően azt írta, hogy a finn győzelmek keltette francia izgalmi állapotról „az a kukkoló jut eszembe, akinek az okoz izgalmat és szerez kielégülést, ha mások férfias hőstetteit szemlélheti, melyeket ő maga képtelen utánozni”. Nagy-Britanniában a baloldal hetilapja, a *Tribune* közvetítésével először reflexből felajánlotta, hogy támogatja Moszkva ügyét, aztán egy hirtelen pálfordulattal a finnek mögé állt.

Churchill a náci agresszió édestestvérének tekintette a szovjet lépést. Sztálin kudarcra látván a brit haditengerészet vezérkari főnöke január 20-

án ujjongva jelentette ki egy rádióadásban: „Finnország fenséges – sőt magasztos – teljesítményt nyújt az oroszán torkában, Finnország most megmutatja, mire képesek a szabad emberek. Finnország nagyszerű szívességet tett az emberiségnek. Ország-világ előtt felfedte a Vörös Hadserreg és a vörös légierő katonai alkalmatlanságát. Számos illúzió szertefoszlott Szovjet-Oroszországgal kapcsolatban a sarkkörön folyó küzdelem e néhány ádáz hete alatt. Mindenki láthatja, miként rothasztja el a kommunizmus egy nemzet lelkét; békeidőben miként éhezeti és teszi nyomorulttá, háborúban miként bizonyítja aljasságát és gyalázatoságát.”

A finnek az ilyen beszédektől új erőre kaptak. A Finnországba látogató Harold Macmillan brit konzervatív képviselő arról számolt be, hogy egy kalauznő így szólt hozzá Helsinkiben: „A finn asszonyok folytatják a harcot, mert hisznek benne, hogy maguk majd jönnek és segítenek.”²¹ Nyolcezer svéd, nyolcszáz norvég és dán, valamint egypár amerikai és brit civil önkéntes jelentkezett harcra; néhányan el is jutottak a háborús övezetbe, de tényleges szolgálatot egyikük sem teljesített. Nagy-Britannia a saját fegyveres erőit sem tudta ellátni fegyverekkel, és semmi érdemlegeset nem tudott nélkülözni egy olyan nemzet számára, amely, meglehet, hősiess küzdelmet folytat, csak hogy nem az ellen a hatalom ellen, amellyel maga Britannia harcol. Harminc kétfedelű Gloster Gladiator repülőgépet indítottak útnak, amelyekből a bevetések során tíz napon belül tizennyolcat elveszítettek; a Nagy-Britanniával kapcsolatos semleges amerikai politika ízelítőjeként a finnek készpénzzel voltak kénytelenek fizetni a gépekért.

A brit közhangulat Finnországot támogató erejéhez kétség sem férhetett, mégsem történt szinte semmi tettekre váltása érdekében, attól eltekintve, hogy előkészítettek egy expedíciót Narvikba, a semleges Norvégia északi jégmentes kikötőjébe. A szövetségesek vonzónak találták az ötletet, hogy a finneknek nyújtandó segítség ürügyén partra szálljanak Norvégiában, s így elvágják a németek téli összeköttetését a svédországi vasércbányákkal. A cinizmus, amely a lengyel hadjárat során a szövetségesek politikáját jellemezte, ilyenénképpen önmagát ismételte. 1940 első hónapjaiban London és Párizs a harc folytatására biztatta a finneket, ha ugyanis ők feladják, a szövetségeseknek nem lesz mentségük a beavatkozásra Norvégiában. Az eszelős francia indítványt,

hogyan az északi parton, Petsamónál tegyenek partra egy expedíciós erőt, a britek, akiknek még mindig nem akaródzott nyíltan összezsapni az oroszokkal, megvétőzták.

Január közepén a támadás újabb hulláma indult Finnország ellen. Az egyik állásban 4000 orosz támadt harminckét finnre; ők négyszáz embert veszítettek, a védők közül viszont csak négyen maradtak életben. A támadók február 1-jén a Mannerheim-vonal masszív bombázásába kezdtek, amit elsöprő erejű gyalogsági és páncélos roham követett. A finn tüzéség, már amennyi maradt belőle, szinte teljesen kifogyott a lőszerből, de a védők két hétig tartották állásaikat. Wolf Haslsti, az egyik tiszt ezt írta február 15-én: „Kora délután a sátrunk előtt megjelent egy tartalékos zászlós, szinte még gyerek, és azt kérdezte, nem tudnánk-e adni valami ennivalót neki meg az embereinek... egy szakasznyi »ember« parancsnoka volt, akiknek még alig serdült a bajuszuk. Fáztak, féltek, éhesek voltak, és a Lahde előtti úttorlasznál állomásozó csapatok felé tartottak, hogy csatlakozzanak hozzájuk.”²² Másnap Haslsti még hozzátette: „Újból fölbukkant a zászlós, a ruhája csupa vér, és megint enni kért... mindkét fegyverét és az emberei felét elveszítette, amikor az oroszok áttörtek.” A finnek szenvedéseitől nem maradtak el az ellenségeiké sem, főleg azoké, akik hetekre csapdába estek egy-egy bekerített állásban. Február 2-án ezt írta egy orosz katona: „Ma reggel különösen hideg van, majdnem -35°C. A hideg miatt nem tudtam aludni. A tüzéségünk egész éjjel lőtt. Ébredés után elmentem szarni, de a finnek abban a pillanatban tüzet nyitottak, az egyik golyó a lábam között találta el a földet. Január 25-e óta nem szartam.”²³

Az egyoldalú harc nem folytatódhatott a végtelenségig. A finn kormány még egy utolsó, hiábavaló kísérletet tett, hogy megnyerje a svédek támogatását. A britek és a franciák jelképes csapatkontingenseket ajánlottak fel, amelyek behajóztak ugyan, de még el sem indultak, amikor egy finn delegáció március 12-én Moszkvában aláírta a fegyverszünetet. Percekkel ennek életbe lépése előtt a szovjetek még egy utolsó, bosszúszomjas bombatámadást intéztek a legyőzött áldozat állásai ellen. „Egy dolog világos: nem futottunk el – írta az egyik finn katonatiszt a család-

jának. – Készek voltunk harcolni az utolsó emberig. Emelt fővel járunk, mert három és fél hónapig minden erőnkkel harcoltunk.”²⁴

Carl Mydans egy Svédországba tartó vonaton találta magát három finn katonatiszttel együtt. Az egyikük beszélgetést kezdeményezett az amerikaiával:

– Legalább majd elmondja nekik, hogy bátran harcoltunk.²⁵

Elmondja, dörmögte Mydans. Aztán az ezredes felcsattant:

– Úgy volt, hogy a maguk országa segíteni fog... Megígérték, és mi elhittük. – Megragadta Mydanst, megrázta, és azt kiabálta: – Fél tucat istenverte Brewster vadászgép, pótalkatrészek nélkül! A britek meg az előző háborúból való fegyvereket küldtek, amelyek még csak nem is működtek! – Aztán zokogásban tört ki.

Sztálin békefeltételei az egész világot meglepték mértékletességükkel. Területi követeléseinek érvényt szerzett ugyan, és megszerezte Finnország területének 10 százalékát, de az egész országot óvakodott megszállni, pedig valószínűleg megtehetette volna. Mintha nem szívesen provokálta volna ki a nemzetközi közvélemény haragját egy olyan pillanatban, amikor sokkal nagyobb dolgok forogtak kockán. Magabiztosságát megrendítették a veszteségei: legalább 127 000, de az is lehet, hogy akár negyedmillió elesett katona, szemben a finnek 48 243 halottjával és 420 000 hajléktalanjával. A szovjet hadifoglyokat, akiket a finnek szabadon engedtek, Sztálin a Gulágra küldte, hogy elmerenghessenek az áru-lásukon, amelyet azzal követtek el, hogy hagyták magukat elfogni.

Németország és a szövetségesek konfliktusának szempontjából a finn hadjárat jelentéktelen epizód volt csupán, de mindkét fél stratégiáját lényegesen befolyásolta. Mindkét oldal egyformán arra a következtetésre jutott, hogy a Szovjetunió egy papírtigris: Sztálin seregei gyengék, a parancsnokai pedig kontárok. A fegyverszünet megkötése után Finnország, miután Nagy-Britanniától és Franciaországtól nem sikerült érdemleges támogatást szereznie, Németországhoz fordult, hogy segítsen újrafegyverezni a csapatait – ezt Hitler boldogan teljesítette is. Az oroszok levonták a finn háború fő tanulságait, és nekiláttak, hogy a Vörös Hadsereget felszereljék téli ruházattal, hóálcával és fagypon alatti hőmérsékleteken használatos kenőanyagokkal, amelyek mindegyike sorsdöntő szerepet játszik majd az eljövendő hadjáratokban. A világ azon-

ban csak annyit látott, hogy Európa egyik legkisebb országa megtépázta az oroszok tekintélyét.

Miközben Finnország 1939–1940 telén még az életben maradásért küzdött, a szövetséges hadseregek hóborította lövészárkokban és bunkerekben fagyoskodtak a német határon. Churchill, a haditengerészet vezérkari főnöke azon igyekezett, hogy a Királyi Haditengerészetnek a német búvárhajókkal és a felszínen támadó vadászgépekkel folytatott csetepatéiból az utolsó csepp izgalmat és propagandát is kiperéselje. December 13-án szenzációs epizódra került sor, amikor is három brit cirkáló Uruguay partjainál összefutott a náluk jóval félelmetesebb fegyverzettel rendelkező német *Graf Spee* zsebcsatahajóval. A kibontakozó ütközetben a brit hajórajt alaposan helybenhagyták, de a *Graf Spee* is olyan sérülést szenvedett, hogy kénytelen volt Montevideóban menedéket keresni. Még egy ütközetet nem kockáztattak meg vele, így 17-én inkább elsüllyesztették; a kapitánya öngyilkosságot követett el, az esetet pedig ügyes szövetséges győzelemként propagálták. A britek arra törekedtek, hogy barátokra leljenek az Atlanti-óceán túlpartján, vagy legalábbis visszafogják hadműveleteiket, nehogy szembekerüljenek az Egyesült Államok álláspontjával. Amikor Churchill hírért vette, hogy az amerikaiak haragszanak, amiért a Királyi Haditengerészet csempészáru után átkutatja a hajóikat, 1940. január 20-én elrendelte, hogy több amerikai hajót nem szabad a brit harci övezetbe terelni, habár ezt az engedményt titokban tartották, nehogy a többi semleges országot kihozzák a sodrából, amelyek hajóit továbbra is átvizsgálták.

A szövetséges vezetők és parancsnokok eközben egymással civakodtak: a franciák még mindig eltökélten ragaszkodtak ahhoz, hogy közvetlen katonai eszközökkel nem húznak ujjat Hitlerrel; még arra sem voltak hajlandók, hogy a kényelmesen hozzáférhető, ipari létesítményekben gazdag Saar-vidéket ágyúzzák. A Daladier-kormány, amely egy Franciaországtól minél távolabbi kezdeményezést támogatott, ahhoz az elképzeléshez vonzódott, hogy a Svédországból érkező vasércutánpótlás akadályozásával vonják szorosabbra Németország blokádját. Ehhez Norvégia semlegességének megsértésére lett volna szükség, akár úgy, hogy elaknásítják a part menti hajózási útvonalat és ezzel a nyílt tengerre kény-

szerítik ki a német hajókat, vagy úgy, hogy csapatokat és repülőgépeket telepítenek a szárazföldre, vagy akár a kettőre együtt. A brit miniszterelnök, Neville Chamberlain és a külügyminiszter, Lord Halifax nem kívánt ilyen eszközökhöz folyamodni, hiába sürgette őket többször is Churchill. Rengeteg napot töltöttek egy norvégiai expedíció megtervezésével és előkészítésével, ám az akciót újra és újra elhalasztották.

Sir Edmund Ironside tábornok, a brit fegyveres erők főparancsnoka ezt írta: „A franciák... a lehető legextravagánsabb ötletekkel hozakodtak elő. Minden tekintetben abszolút gátlástalanok.” Gamelin később azt mondta: „A közvélemény nem tudta, hogy mit akar, de valami mást akart, és mindenekfelett cselekvést akart.” Egy francia tengerésztiszt, később történész, Jacques Mordal megvetően írta: „Az elgondolás az volt, hogy tenni kell valamit, akár valami ostobaságot is.”²⁶ A Rajna elaknásítására vonatkozó brit tervezet újabb súrlódás forrásává vált: Párizs attól félt, hogy kiprovokálnák vele a német megtorlást.

Ezekből a vitákból a szövetséges országok népeinek szinte semmi sem jutott a tudomására, ők csak azt látták, hogy katonáik a határ menti hóban tétlenkednek, lövészárkokat ásnak, és a szemben álló németekről morfondíroznak. Egyfajta ürességérzet kerített hatalmába mindenkit, fiatal és öreg, országos vezetőket és egyszerű honpolgárokat egyaránt: „Mindenki megházasodik, vagy eljegyezi magát, vagy pedig gyereket szül”²⁷ – írta április 7-én Doris Melling, a huszonhárom éves liverpooli gépírókisasszony. – Olyan ósdinak és kívülállónak érzem magam tőle.” De a cikkíró Lord Castlerosse-nak az aznapi *Sunday Express*-ben megjelent nyegle kijelentése is lepergett róla, miszerint az a lány, aki a háború végéig nem talál magának férjet, nem is igazán próbálkozott. „A legtöbb barátnőm annyira elfuserálta a házaseletét – nincs egy rendes lakásuk, az állásukat is feladták, meg ilyenek.”

Maggie Joy Blunt, az erősen baloldali meggyőződésű, harmincéves építész szakíró a Londontól nyugatra fekvő Slough-ban élt. A háború addigi legszembetűnőbb sajátossága az – jegyezte fel 1939. december 16-án –, milyen kevéssé változtatta meg az emberek zömének az életét:

Bizonyos kényelmetlenségeket egy ideje kénytelenek vagyunk elviselni – az elsötétítést, a benzinfedagokat, a megváltozott busz- és vonathá-

ratokat, a színházi előadások hiányát, a növekvő élelmiszerárakat, egyes árucikkek, például a zseblámpa, a cukor, a vaj hiányát. Rengeteg felnőtt olyan munkát végez, amelyet korábban soha, és el sem tudott volna képzelni. Az életmódunkban, a munkaügyi vagy oktatási rendszerünkben, az eszméinkben vagy az ambícióinkban mégsem következett be alapvető változás... Olyan ez, mintha megpróbálnánk lejátszani még egy teniszsztet, mielőtt lecsapna a közelgő vihar... Az egyik helyi képviselő... megjegyezte, hogy ő nem támogatja ezt a „bóbiskoló” háborút. Röpcédulákat szórni [Németországról] annyit ér, mintha konfettit szórának. Nem szívesen mondom ezt, de mielőtt eljöhetne a béke, előbb szenvedést kell okoznunk a németeknek.²⁸

Ha az asszony és honfitársai tudták volna, hogy 1939 telén a náciknak is megvolt a maguk rengeteg problémája! Hitler fegyverkezési kiadásai következtében Németország a csőd szélén állt, amikor háborúba lépett. Polgári célokra olyan kevés pénz jutott, hogy akadozott a vasúti közlekedés, gördülőállományból kétségbeejtő volt a hiány: két súlyos vonatkarambolban 230-an haltak meg, ami heves dühöt váltott ki a közvéleményből. Nem elég, hogy a nácik képtelenek voltak pontosan járattatni a vonatokat, az ipar is megszenvedte a rendszertelen szénzállítást, a Gestapo pedig jelentette, hogy egyre többeket bosszant a bizonytalan személyszállítás. A szövetségesek blokádja miatt Németország exportpiacai összeomlottak, és súlyos nyersanyaghiány lépett föl. Hitler november 12-én kívánt nagyszabású offenzívát indítani nyugaton, és őrgött, amikor a Wehrmacht kitartott amellett, hogy halasszák el tavaszig. A tábornokok teljességgel kedvezőtlennek ítélték az időjárást egy nagyméretű offenzívához, és a hadsereg teljesítményének Lengyelországban megmutatkozó hiányosságait is felismerték: kevés volt a jármű és mindenfajta fegyver. Ahogy a hadsereg létszáma duzzadt, úgy csökkent négy millióval az ipari munkaerőnek 1939 májusában még 24,5 millió létszáma. Az iparpolitikát eszelős vacillálás és találmány végrehajtott termelés-csökkenés jellemezte, amit az acélhiány tett szükségessé.

Egy döntés évekre meghatározta Németország haditermelését: a közvetlen erőfeszítéseket a lőszer és a Ju88-as könnyűbombázók gyártására kell koncentrálni. A Luftwaffe meggyőzte magát arról, hogy a Ju88

fogja megnyerni a háborút, és a repülőgép valóban jelentős szolgáltatásokat is tett. Később azonban az újgenerációs repülőgépek hiánya már komoly hátrányt jelentett. A német haditengerészet továbbra is gyenge volt – Raeder tengernagy borúlátó szavai szerint „egyáltalán nincs kellően felszerelve a nagyszabású harchoz... csupán azt képes demonstrálni, hogy tudja, hogyan kell méltósággal elmerülni”. 1939 telén Németország katonai ereje papíron csak elenyésző mértékben haladta meg a szövetségesekét. E nehézségekre tekintettel figyelemre méltó, hogy Hitler megőrizte a konfliktusban betöltött domináns pszichológiai szerepét. Nagy előnye az volt, hogy a szövetségesek elvi alapon elkötelezték ugyan magukat a szembeszegülés és a nácizmus legyőzése mellett, de a cél eléréséhez szükséges véres kezdeményezésekhez és emberáldozatokhoz már nemigen fűlött a foguk. Így hát Hitler kénye-kedve szerint alakíthatta az eseményeket.

Az utolsó hetekben, mielőtt Németország nyugaton megindította volna a támadást, a két szövetséges között puskaporossá vált a hangulat: egymást okolták, amiért nem sikerült hatékonyan hadat viselniük. A francia közhangulat határozottan Daladier miniszterelnök ellen fordult, aki március 20-án bizalmi szavazást kért a parlamentben: mindössze egyetlen képviselő voksolt ellene, 239-en mellette – viszont háromszázan tartózkodtak. Daladier lemondott, noha hadügyminiszterként a kormányban maradt. Franciaország új vezetője, Paul Reynaud, a hatvan-két éves konzervatív politikus, magas intelligenciájáról és – nem egészen 160 centijével – jelentéktelen külsejéről volt nevezetes. Reynaud, aki már alig várta, hogy kezdeményezhessen, most egy norvégiai partraszállásra és a bakui szovjet olajmezők bombázására tett javaslatot. „Daladier után – mondta keserűen Gamelin –, aki egyáltalán nem volt képes döntést hozni, most itt van nekünk Reynaud, aki ötpercenként hoz meg egyet.”²⁹ Franciaország miniszterelnöke eleinte támogatta Churchill dédelgetett tervét a Rajna elaknásítására, melyet aztán a saját miniszterei utasítottak el, akik még mindig a megtorlástól tartottak. A britek közölték, hogy ha Franciaország nem támogatja az aknatelepítést, ők a maguk részéről nem vesznek részt a narviki partraszállásban.

Április első napjaiban, ahogy a kontinensen lassan elolvadt a hó, a hadseregek mintha téli álomból ocsúdtak volna, és körültekintve azt

latolgatták, vajon mit hoz az újabb háborús szezon. Churchill végre-valahára meggyőzte kollégáit a kormányban, hogy támogassák a norvég vizek elaknásítását. Négy romboló futott ki a tengerre, hogy végrehajtsa a hadműveletet, közben a brit kikötőkben behajózott egy kisebb szárazföldi haderő, készen arra, hogy Norvégiába induljon, ha a németek válaszolnának a Királyi Haditengerészet kezdeményezésére. London megfélemedezett arról, hogy egy német flotta már a tengeren van. Hitler hónapok óta tartott a brit beavatkozástól Norvégiában, amiért Norvégia szemet hunyt a német vasércutánpótlás fölött. Nyugtalansága egyre sürgetőbbé vált 1940. február 14-én, amikor a Királyi Haditengerészet rombolói az egyik norvég fjordba bekergették a *Graf Spee* ellátóhajóját, az *Altmarkot*, hogy megszabadítsanak róla 299 fogságba esett brit kereskedelmi hajóst. Miután feltétlenül meg akarta előzni, hogy a britek megvessék lábukat Norvégiában, április 2-án kiadta a végső parancsot az inváziós flotta elindulására.

A brit hajók és repülőgépek észlelték ugyan a német haditengerészet intenzív mozgolódását, de a hadiflotta parancsnokait teljességgel lefoglalta a maguk küszöbönálló aknamelepítési hadművelete, és nem vették észre, hogy a németek mozgásai nem reakciót, hanem akciót jeleznek előre. Az Admirális arra a következtetésre jutott, hogy Raeder tengernagy hadihajói az Atlanti-óceánra kitörve akarják megtámadni a brit tengeri útvonalakat, ezért a honi flotta nagy részét Norvégiától többórányi hajóútra fejlődttették fel. Április 8-án pirkadat előtt a Királyi Haditengerészet valóban aknamezőt telepített a norvég parti vizeken, pár órával később azonban a németek a levegőből és a tengerről is megkezdtek a partraszállást, amelynek célja az egész ország elfoglalása volt. A furcsa háború véget ért.

3.

Villámháborúk nyugaton

1. NORVÉGIA

Európa kisebb nemzetei igyekeztek elkerülni, hogy belekeveredjenek a háborúba. A legtöbb elutasította a szövetséget Németországgal, amely azzal járt volna, hogy elismerik Hitler hegemoniáját, de még akik egyetértettek a demokráciák célkitűzéseivel, azok is óvakodtak csatlakozni hozzájuk a szembenállásban. A történelmi tapasztalat megtanította őket arra, hogy az ellenállással – elhanyagolható előnyök fejében – csak a háború borzalmainak tennék ki magukat: Lengyelország és Finnország sorsa rávilágított, hogy a szövetségesek képtelenek megvédeni a diktátor kiszemelt áldozatait. Hollandia és a skandináv országok az első világháborúban megtalálták a módját, hogy semlegesek maradjanak. Miért ne tennének most is ugyanígy? 1939–1940 telén mind azon fáradoztak, hogy elkerüljék Hitler provokálását. A norvégokat jobban aggasztották a britek, mint a németek part menti szándékai. Április 9-én 01.30-kor az egyik szárnysegéd felébresztette VII. Haakon norvég királyt, mondván:

– Felség, hadban állunk!

Az uralkodó nyomban megkérdezte: – Ki ellen?

A küszöbönálló német invázióra vonatkozó ismételt figyelmeztetések ellenére az ország kis létszámú hadseregét nem mozgósították. A fővárost sietve elsötétítették, de az idős Kristian Laake tábornok, Norvégia főparancsnoka lagymatagon reagált a hírré, hogy német hadihajók tartanak felfelé az Oslo-fjordon: parancsot adott a tartalékosok behívójának postázására – akik ezért csak április 11-én tudtak volna katonai szolgálatra jelentkezni. A vezérkari tisztek tiltakoztak, de Laake menekült a valóság elől: „Egy kis gyakorlatozás nem fog megártani ezeknek az egységeknek!”, jelentette ki elnézően. A német

hadihajók befutottak a kikötőkbe, és megkezdték a csapatok kirakását. A norvégok, a franciák és britek mind abban az illúzióban ringatták magukat, hogy a Királyi Haditengerészet orra előtt a németeknek sosem lesz merszük megtámadni Norvégiát. A gyatra hírszerzés és a csapatmozgások téves értelmezése miatt azonban az Admiralitás a legkedvezőbb alkalmat szalasztotta el arra, hogy alaposan borsot törjön a németek orra alá, akik április 9-én partra szálltak. Azután pedig, noha a megszállók komoly károkat szenvedtek a tengeren, a Luftwaffe és a Kriegsmarine a Királyi Haditengerészettel is elbánt. Norvégia légközelebbi partjai mintegy hatszázötven kilométerre húzódnak Nagy-Britanniától, ahová a szárazföldi bázisú légi fedezet már nem ért el. Hamarosan brutálisan megmutatkozott, mennyire sebezhetőek a hajók a bombatámadások által.

A hadjárat első reggelének legdrámaibb fejleményére az Oslo-fjordban került sor nem sokkal 04.00 után, amikor a *Blücher* nevű, újonnan épült cirkáló, fedélzetén több ezer német katonával megközelítette Oscarsborgot. Az ősi erődtény két 19. századi ágyúját, a Mózeszt és az Áront fáradságos munkával megtöltötték. A helyőrségparancsnok, Birger Eriksen ezredes, ismervén az ágyúkezelők korlátait, az utolsó pillanatig visszatartotta a tüzelést. A cirkáló már csak négyszázötven méterre járt a parttól, amikor az antik fegyverek tüzet nyitottak. Az egyik gránát a cirkáló légvédelmi irányító központját találta el, a másik pedig egy repülőgép-üzemanyagtárolóba csapódott, amitől tűzoszlop csapott az ég felé. Miután a partról indított torpedóktól két további találatot is elszenvedett, a *Blüchert* percek alatt elborította a tűz, erősen az oldalára dőlt, fedélzetén a löszerkészlet felrobbant. A hajó elsüllyedt, ezer német halálát okozva.

Ezután az élet a norvég fővárosban maga volt a zűrzavar és a fekete komédia. A támadás kijelölt parancsnoka, Erich Engelbrecht tábornok is az eltalált *Blücheren* utazott. A fjord vizéből norvégok mentették ki, akik foglyul ejtették, így a megszállók ideiglenesen vezető nélkül maradtak. Laake tábornok a vezérkara nyomában elmenekült a városból, előbb egy villamokocsin, majd miután az autóstoppolással sikertelenül próbálkozott, vonatra szállt. A norvég kormány felajánlotta a lemondását, de a király nem fogadta el. A nemzeti parlament, a Storting válságülést

tartott, ahol szenvedélyes érvek hangzottak el a megadás előnyei mellett. A miniszterek a kulcsfontosságú hidak lerombolását indítványozták, hogy így tartóztassák fel a megszállókat, de ezzel több képviselő nem értett egyet, mondván „ez értékes építészeti alkotások lerombolását jelentené”. A brit nagykövet egy Londonból érkezett üzenetet adott át, amelyben segítséget ígértek, de az már homályban maradt, hogy mikor kerülhet rá sor. Német ejtőernyősök elfoglalták az oslói repülőteret, és Norvégia délnyugati kikötőinek zöme is hamarosan az ellenség kezére került. A hat hadosztály első egységei kihajóztak és felfejlődtek, miközben a kormány észak felé menekült.

A megszállók érkezésének döbrent szemlélői között ott volt Ruth Maier, egy tizenkilenc éves osztrák zsidó menekült lány is. Április 10-én Oslo Lillestrøm nevű külvárosában olyan jelenetet vetett papírra a naplójában, amely később Európa-szerte tragikus közhellyé vált: „Én a németekre inkább természeti csapásként, semmint népre tekintek... Nézzük, ahogy az emberek előrajanak az alagsorokból, és gyerekkocsikkal, gyapjútakarókkal meg a kisbabáikkal összeverődnek az utcán. Teherutókra, lovas kocsikra, taxikba meg magánautókba szállnak. Olyan, mint egy film, amit láttam: finn, lengyel, albán, kínai menekültek... Olyan egyszerű, olyan szomorú: az embereket a gyapjútakaróikkal, az ezüst evőeszközeikkel és a karjukban a kisbabákkal együtt »evakuálják«. Menekülnek a bombák elől.”¹

A norvégok engesztelhetetlen gyűlölettel viseltettek megszállóik iránt. Még akkor is lepergett róluk mindenféle magyarázkodás, amikor már kénytelenek voltak elismerni alávetettségüket. Ruth Maier hallotta, amint három német katona arról beszél egy csoport oslóinak, hogy a lengyelek 60 000 német civilt gyilkoltak meg, mielőtt a Wehrmacht közbelépett volna, hogy megmentse német testvéreiket. Ruth felnevetett:

[A férfi] felém fordul, és azt mondja:

– Maga nevet, Fräulein?

– Igen.

– És a Führerünk! – felhőszódik el a szeme. – Persze ő is csak olyan ember, mint mi vagyunk, de ő a legjobb, a legjobb, aki Európában létezik.

Az égszínkék szemű [katona] – neki is elfelhőszódott – bólint:

– A legjobb... a legjobb!

Még többen jönnek oda, hogy hallgassák. A norvég így szól:

– Igazán azt akarja, hogy elhiggyük, azért jöttek ide, hogy megvédjének bennünket?... Itt ez áll! – Egy újságra mutat...

– Megvédeni? Dehogy, nem azért vagyunk itt.

A szőke félbeszakítja:

– Dehogynem, éppen azért jöttünk.

A barna hajú egy pillanatra elgondolkodik, majd így szól:

– Igen, igazából, ha őszinték akarunk lenni... az angoloktól védjük magukat.

A norvég: – És ezt el is hiszi?*

A németek zömének a küldetésük erkölcsösségével és hasznosságával kapcsolatos hitét a gyors siker csak megerősítette. A megszállók szilárdan a kezükben tartották Norvégia déli részét, miután, a közbeeső dán félszigetet szinte ellenállás nélkül elfoglalva, biztosították az összeköttetést az anyaországgal. A norvég Storting újra összeült Elverumban, egy Oslótól hatvanöt kilométerre északra fekvő kisvárosban, ahol az elszántságát csak megerősítette az a hír, hogy Oslóban a németek bábkormányt s élére egy árulót neveztek ki. „Most már Kuusinen-kormányunk van”, jelentette ki megvetően a miniszterelnök: a finn kommunistára, Otto Kuusinenre utalt, aki közreműködött Finnország sztálini megszállásában. Norvég párja, Vidkun Quisling azonban még nála is hírhedtebb lesz, neve kifejezésként az angol nyelvbe is bekerül.*

Négy autóbusznyi német ejtőernyős, útban Elverum felé, egy helyi lövészegylet őrizte úttorlasz előtt tűz alá került; a norvégok visszaverték, és fejetlen visszavonulásra kényszerítették a támadókat, miközben a német légügyi attasé, Eberhard Spiller százados, akit azzal bíztak meg, hogy tartóztassa le a nemzet vezetőit, halálosan megsebesült. A királyi család és a miniszterek egy Nybergsund nevű falucskába menekültek. A magas, ösztövé, hatvanhét éves, dán származású VII. Haakon királyt akkor választották Norvégia uralkodójává, amikor az ország 1905-ben elnyerte függetlenségét Svédországtól. 1940-ben méltóságteljesen és

* Quisling angolul annyit tesz: kollaboráns hazaáruló. (A ford.)

bátran viselkedett. Április 10-én este, miközben Nybergsundot vastag hótakaró fedte, a kormányülésen magas, reszketeg hangon így szólt a miniszterekhez: „Mélységesen megindít a gondolat, hogy személyes felelősséget kell vállalnom az országunkra és népünkre váró csapásokért, ha nem teljesítjük a németek követeléseit... A kormány szabadon dönthet, én azonban világossá teszem az álláspontomat: nem fogadhatom el őket... Elfogadásuk mindannak ellentmondana, amit eddig királyként a kötelességemnek tekintettem.³ – Ahelyett, hogy beadná a derekát Berlin sürgető követelésének, és elismerné Quislinget, ő inkább leköszön. Az öreg király hosszú percekre elnémult, majd könnyekben tört ki. Nagy sokára így folytatta: – Most pedig a kormánynak kell meghoznia döntését. Nem köti az én álláspontom... Mégis kötelességemnek éreztem, hogy a tudomásukra hozzam.”

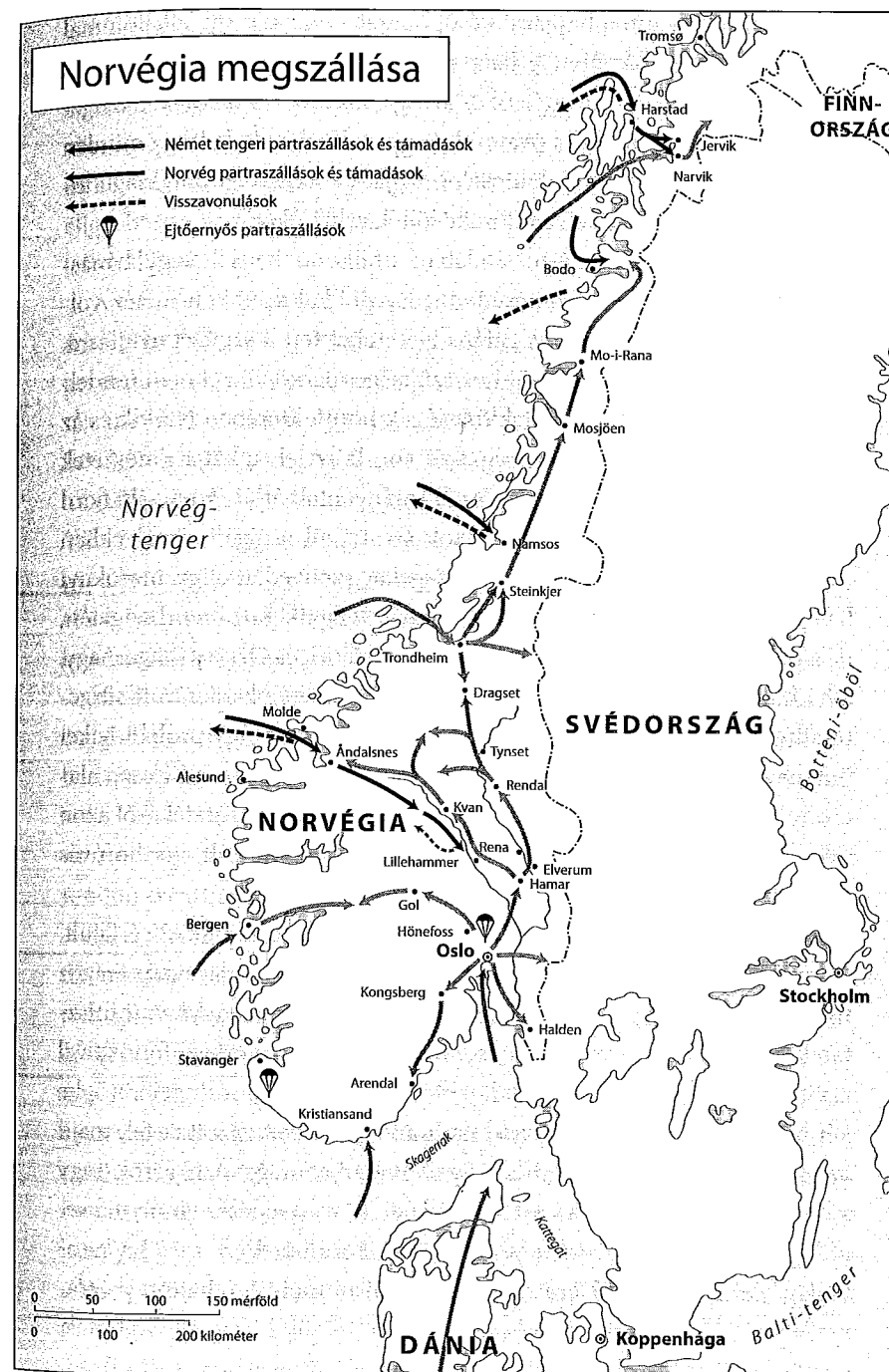
A norvégok a harc mellett kötelezték el magukat, hogy időt nyerjenek, amíg a szövetségesek segítsége megérkezik. Másnap, 11-én, Haakon és a fia, Olav herceg épp a minisztereivel tanácskozott, amikor a németek bombázni és ágyúzni kezdték Nybergsundot, hogy megpróbálják lefejezni az ország vezetését. A politikusok bevették magukat egy disznóólba, a király és szárnysegédei pedig egy közeli erdőben kerestek menedéket. Egyikük sem halt meg, és bár a norvégokat megrázta a Heinkelek ismételt géppuskázása, elhatározásuk töretlen maradt. Haakent megdöbbsentette a németek tüzeinek kitett civilek látványa. „Nem bírtam nézni... gyerekek kuporogtak a hóban, miközben a fákat golyók pásztázták, és csak úgy záporoztak rájuk az ágak”, mondta. Kijelentette, hogy soha többet nem menekül olyan helyre, ahol jelenlétével ártatlanokat veszélyeztethet.

Az uralkodó és a politikusok futólag megvitatták, hogy mi lenne, ha Svédországban keresnének menedéket, és a miniszterelnök támogatta az ötletet. Haakon azonban nem kért belőle, így hát Norvégia vezetői Lillehammerbe költöztek, hogy onnan folytassák tovább a harcot. A szegény, megtört, öreg Laake tábornokot leváltották főparancsnoki tisztről, és helyette a bátor, energikus Otto Ruge tábornokot nevezték ki, akit egy brit katonatiszt azzal a páratlan bókkal örvendeztetett meg, hogy egy rókavadász falkamesterre emlékeztet. A késve megkezdett norvég mozgósítás kaotikus volt, mivel a déli depók és fegyverraktárak a néme-

tek kezére kerültek, a jelentkező 40 000 katona többsége viszont szenvedélyes hazafinak bizonyult. Frank Foley, a brit titkosszolgálat oslói embere tömören ezt táviratozta haza: „Hihetetlenül silány anyagi állapotok hadseregben, de katonák jófajták.”⁴ Az elkövetkezendő hetekben egyes norvégok hősiess szerepet játszottak országuk védelmében. Az országnak kevés nagyvárosa volt, a lakosság jórészt mélytengeri fjordok mentén elszórt településeken élt, amelyeket a hegyvonulatok közti szorosokon át vezető keskeny utak kötöttek össze egymással. A német, brit és francia parancsnokok, akik meglepetésükre egyszeriben Norvégiába csöppentek, hogy ott harcoljanak, a berlini, londoni meg párizsi könyvesboltokban kétségbeesetten vásárolták össze a Baedeker útikönyveket, hogy valami információhoz jussanak a harcteret illetően.

A német inváziót követő hetekben Norvégiába küldött, hevenyészetten összeállított angol–francia partraszálló csapatok önmaguk paródiáját nyújtották. A brit hadsereg szinte valamennyi használható egységét Franciaországba telepítették, mindössze tizenkét, félig-meddig kiképzett honi zászlóaljat tudtak csak átküldeni az Északi-tengeren. Ezeket is egyenként indították, hogy óránként változó célkitűzéseket hajtsanak végre. Nem rendelkeztek térképekkel, szállítóeszközökkel és rádiókkal, amelyekkel egymással kommunikálhattak volna, Londonról már nem is beszélve. Kevés nehézfegyverzettel és légvédelmi ágyúval szálltak partra, készleteik és lőszereik reménytelen összevisszaságban hanyódtak a szállítóhajók fedélzetén. A katonák tökéletesen elveszettnek érezték magukat. George Parsons Mosjøennél szállt partra a századával: „Képzhetik, mit éreztünk, amikor vagy 600 méter magas, jégsapkás hegyet láttunk magunk előtt tornyosulni. Mi, dél-londoni srácok azelőtt sosem láttunk hegyet, a legtöbbet még tengeren sem jártunk.”⁵

A parton pedig a német csapatok még ott is energikusabbnak, jobb taktikusnak bizonyultak a szövetségeseknél, ahol túlerővel álltak szemben. Egy norvég katonatiszt, David Thue ezredes jelentette a kormányának, hogy az egyik brit egység „nagyon fiatal legényekből” áll, „akik láthatóan a londoni szegénynegyedekből érkeztek. Igen beható érdeklődést tanúsítanak a romsdali asszonyok iránt, és nekilátnak a raktárak meg a lakóházak nagybani fosztogatásához... Egy repülőgépmotor első hangjára úgy futnának szét, mint a nyulak.”⁶ „Részeg brit csapatok... – jelentette a brit

Külügyminisztérium a hadjárat későbbi szakaszairól – egy alkalommal összeszólalkoztak pár norvég halással, s végül rájuk is lőttek... A brit hadsereg egyes tisztjei... »poroszos arroganciával« viselkedtek, a tengerésztisztek pedig... annyira óvatossak és gyanakvók voltak, hogy minden egyes norvégban az ötödik hadoszlop tagját látták, s a létfontosságú információkat nem hittek el, amikor közölték velük őket.⁷⁷

A szövetségesek döntéshozatalában uralkodó káoszt vagy bánásmódjuk cinizmusát a szerencsétlen norvégokkal szemben nehéz volna eltúlozni. A brit kormány gáláns ígéreteket tett a segítségnyújtásra, holott tudta, hogy a teljesítésükhöz szükséges eszközökkel nem rendelkezik. A háborús kabinet érdeklődésének homlokterében Narvik és az a lehetőség állt, hogy ha vesztegzárat von köré, elvághatja a németek Svédországból induló téli vasérc-szállítmányainak útját. A narvik fiord heves haditengerészeti összecsapások színteréül szolgált, amelyekben mindkét fél komoly rombolóvesztéseket szenvedett. Egy maroknyi brit partraszálló egység megvetette a lábát az egyik part menti szigeten, de a tábornokuk határozottan ellenállt Lord Cork és Orrery tengernagy, a haditengerészet lobbanékony, monoklis parancsnoka ismételt sürgetéseinek, hogy nyomuljon előre a kikötő ellen. Cork úgy próbált lelket önteni a katonákba, hogy ő maga masírozott ki a partra; a híresen alacsony férfi mind a felderítési, mind pedig a támadási szándékáról azon nyomban kénytelen volt letenni, amint derékig elmerült egy hófúvás emelte buckában.

A Londonban folyó stratégiai vita egyre inkább üvöltözéssé fajult. Churchill üvöltött a lehangosabban, csak hogy az ő extravagáns terveit meghiúsította a végrehajtásukhoz szükséges eszközök hiánya. A miniszterek egymással, a franciákkal és a haderőnemek vezérkari főnökeivel is vitatkoztak. A parancsnokok között nem létezett koordináció. Röpké két hét alatt hat egymást követő hadműveleti tervet vázoltak fel, majd vetettek el. A britek vonakodva hagyták magukat meggyőzni arról, hogy a norvégoknak adandó, a középső országrész megvédésére irányuló segítségnek valamiféle látszata politikailag elkerülhetetlen, még ha katonailag hiábavaló is. A Namsosnál és Åndalsnesnél végrehajtott partraszállások zűrzavarosan és ádáz német bombázás közepette zajlottak, amely az ellátó raktárakat olyan ütemben semmisítette meg, amilyen-

ben elkészültek, hamuvá változtatva a fából épült városokat. Namsosnál francia csapatok fosztották ki a brit raktárakat; járművek ütköztek össze a jobb- vagy baloldali közlekedés elsőbbségére vonatkozó, egymásnak ellentmondó nemzeti vélemények miatt. Április 17-én Frederick Hotblack vezérőrnagy éppen egy trondheimi támadás megindításáról szóló eligazításon vett részt Londonban, amikor gutaütést kapott, és eszméletlenül esett össze.

A brit 148. dandárt, amelynek parancsnoka fittyet hányt a Londonból érkező instrukciókra, és embereivel megindult, hogy közvetlen segítséget nyújtson a norvég hadseregnek, a németek könyörtelenül lemészárolták, mielőtt háromszáz életben maradt katonája autóbuszon visszavonulhatott volna. Egy vezérkari tiszt, akit Norvégiából utasításokért küldtek a Hadügyminisztériumba, a következővel tért vissza Adrian Carton de Wiart vezérőrnagyhoz, egy másik csapategység parancsnokához: „Tegyen belátása szerint, ők ugyanis nem tudják, mit akarnak.” A brit csapatok egyetlen ütközetben vettek részt – április 24–25-én Kvannál –, amelyben becsületesen helytálltak, majd kénytelenek voltak meghátrálni.

Ezek után Londonban a miniszterek és a haderőnemi főnökök már Namsos és Åndalsnes evakuálását tartották kíváncsnak. Neville Chamberlain mint mindig, önző módon most is attól félt, hogy a kudarcért neki kell a felelősséget viselnie. A kormány által feltüzelt sajtó vérmes reményeket táplált a britekben a hadjáratall kapcsolatban; a BBC abszurd módon arról beszélt, hogy a szövetségesek „acélgyűrűt vontak Oslo köré”. A miniszterelnök most arról elmélkedett kollégáinak, talán ildomos lenne közölni a képviselőházzal, hogy a britek soha nem is szándékoztak hosszú távú hadműveletekbe bocsátkozni Norvégia középső részén. Az április 27-én a Szövetségesek Legfelsőbb Haditanácsának ülésére Londonba érkező franciákat megdöbbenetette a távozásra vonatkozó javaslat, és hevesen tiltakoztak ellene. Reynaud azzal az állítással tért vissza Párizsba, hogy sikerült életet lehelnie Chamberlainbe és kollégáiba: „Megmutattuk nekik, mi a teendő, és elültettük bennük a szándékot, hogy meg is tegyék.” Ez azonban nem volt több képzelgésnél: két óra múlva kiadták a brit evakuációs parancsot. Pamela Street, egy wiltshire-i paraszt lánya szomorúan írta a naplójába: „A háború folyik tovább, olyan, mint valami óriási súly, amely napról napra egyre nehezebb lesz.”⁷⁸

A norvégiai hadjárat bizalmatlanságot, sőt ellenségeskedést szült a brit és a francia kormány között, és ez még Chamberlain bukása után is jóvátehetetlennek bizonyult. Április 27-én Reynaud egy kollégájának így fitymálta a brit miniszterek tehetetlenségét: „Vénemberek, akiknek fogalmuk sincs róla, mi az a kockázat.” Május 4-én Daladier közölte a francia kabinettel: „Meg kell kérdeznünk a briteket, mit akarnak tenni: ők erőltették ezt a háborút, és most azon nyomban kihátrálnak belőle, mihelyt olyan intézkedésekre lenne szükség, amelyek közvetlenül érinthetnék őket.” A helyi brit parancsnokok szégyenletes módon azt az utasítást kapták, hogy a norvégoknak ne árulják el távozási szándékukat. Bernard Paget tábornok nem tett eleget a parancsnak, s ezzel érzelmes kifakadásra készítette a norvég főparancsnokot, Otto Rugét, aki ezt mondta: „Tehát Norvégia is Csehszlovákia és Lengyelország sorsára jut. De hát miért? Miért? Hiszen az önök csapatai nem is szenvedtek vereséget!” E röpké kitörést követően azonban Ruge természetes méltósága és nyugalma ismét visszatért. Egyes történészek bírálták azt, ahogyan Norvégia középső részét védte, de azt nehéz elképzelni, hogy kicsiny seregei bármiféle bevetéssel megváltoztathatták volna a végeredményt. Amikor Haakon király és kormány a nagy-britanniai száműzetés mellett döntött, a hadsereg főparancsnoka nem volt hajlandó magukra hagyni a katonáit, és ragaszkodott hozzá, hogy megossa velük a hadifogságot.

Namsosnál Carton de Wiart vezérőrnagy anélkül hajtotta végre az evakuációs parancsot, hogy erről tájékoztatta volna a vele szomszédos norvég parancsnokot, aki a szárnyát egyszeriben légüres térben találta. Miután Ruge tisztje nagy nehezen visszavonult a kikötőig, ott nem talált egyebet, mint egy rakás brit raktárat, néhány járműroncsot és Carton de Wiart nyegle búcsúüzenetét. Claude Auchinleck tábornok, aki Narviknál magára vállalta a szövetségesek parancsnokságát, később így írt Londonba Ironside-nak, a brit fegyveres erők parancsnokának: „A legrosszabb az egészben, hogy boldog-boldogtalannak hazudnunk kell, nehogy kiderüljön a titok. Különösen kínos a helyzet a norvégokkal szemben, és az ember végtelenül aljasnak érzi magát, amiért úgy kell tennie, mintha tovább harcolna, pedig haladéktalanul távozni készül.”⁹ Messze északon a britek és a franciák mintegy 26 000 katonát vontak össze a Narvikot tartó 4000 némettel szemben. A szövetségesek elképesztő mó-

don még azután is folytatták a hadműveleteket, hogy Franciaországban megindult a hadjárat, egészen május végéig, amikor is a németek napokig tartó makacs és ügyes ellenállását letörve, 27-én bevették a kikötőt.

A lojalítások és nemzetiségek zűrzavarát, amely az egész háború figyelemre méltó jellegzetessége lesz, jól illusztrálta a narviki támadók között jelen lévő néhány spanyol köztársaságpárti, akik, miután országukból kiűzték őket, beálltak a francia idegenlégióba. „Azoknak a parancsnokoknak, akiknek kétségeik támadtak [az ilyenek] befogadásával kapcsolatban a Légióba (egyőtől egyig kommunistának bélyegezték őket), elégtételül szolgált a harci vitézségük¹⁰ – írta Pierre Lapie százados. – [Az egyik] ifjú spanyol, aki Elvegard mögött megtámadott egy német géppuskaállást... már csak pár méterre volt, amikor lekaszált egy sorozat. Egy másikuk előreugrott, és a puskatussal verte szét a géppuskás fejét.” A háborús ezrednapló így örökíti meg a légionáriusok átkelését a Narvik előtti meredek hegyen, ahol heves ellentámadásba ütköztek: „De Guittaut százados elesett, Garoux főhadnagy súlyosan megsebesült. A századnak Vadot főhadnagy vezetésével sikerült megállítania az ellentámadást, a németek meghátráltak, magukra hagyva halottaikat és sebesültjeiket... Szabó őrmester lépett be elsőként a városba.”

Mindezt teljesen hasztalan: a szövetségesek közvetlenül a város elfoglalása és halottaik eltemetése után elkezdtek visszaszállni hajóikra, miután felismerték, hogy a pozíciójuk stratégiaiilag tarthatatlan. A norvégok magukra maradtak, hogy eltöprengjenek a rommá dőlt otthonok és halott civilek százai fölött. Uralkodójuk és kormányuk június 7-én a Királyi Haditengerészet egyik cirkálóján áthajózott Nagy-Britanniába. Voltak norvégok, akik hősiez utazásra vállalkoztak, hogy a német megszállás elől menekülve csatlakozzanak a szövetségesek küzdelméhez, többüknek a stockholmi szovjet nagykövet, a figyelemre méltó értelmiségi asszony, Alekszandra Kollontaj segített, hogy a világot kelet felé körbeutazva végül eljussanak Nagy-Britanniába.

Norvégia középső területének evakuálása a heves légitámadások közepette sokkolta és elcsüggesztette a brit közvéleményt. „Megdöbrentett – írta május 3-án az egyetemista Christopher Tomlin –, nagyon kiábrándított és megijesztett a visszavonulásunk... Chamberlain úr... elhitette velem, hogy a németeket kikergetjük Skandináviából. Most már kifogták

a szelet a vitorláimból: legyőzöttnek érzem magam, és még több rossz hírré számítok... Hát nem tudunk, nem tudunk több olyan férfit találni, mint Churchill?"¹¹ A haditengerészet vezérkari főnöke valójában nagyon is felelős volt az elhamarkodott, zűrzavaros norvégiai bevetésekért. A brit fegyveres erők nem rendelkeztek a hatékony beavatkozáshoz szükséges forrásokkal; a kontár gesztusok a norvég nép tragédiájának megcsúfolását jelentették. Churchill retorikája és harciassága azonban, szemben a miniszterelnök leplezetlen akaratgyengeségével, a kormányváltás iránti vágy lelkes hullámát keltette a közvéleményben, amely az alsóház ülés-termét is megfertőzte. A miniszterelnök május 10-én lemondott. Másnap VI. György király Churchillt kérte fel kormányalakításra.

A norvégiai hadjáratban a németek szenvedték a legsúlyosabb, 5296 fős véres veszteséget – szemben a britek 4500 fős véres veszteségével, amelynek nagy része akkor következett be, amikor június 8-án a *Scharnhorst* csatacirkáló elsüllyesztette a *Glorious* repülőgép-hordozót és kísérőit. A franciák egy lengyel menekültkontingenssel együtt 530 halottat vesztettek, a norvégok mintegy 1800-at. A Luftwaffe vesztesége 242, a RAF-é 112 gép volt. Három brit cirkálót, hét rombolót, egy repülőgép-hordozót és négy búvárnaszádot süllyesztettek el, szemben a németek három cirkálójával, tíz rombolójával és hat tengeralattjárójával. Négy további német cirkáló és hat romboló súlyosan megrongálódott.

Norvégia leigázása haditengerészeti és légi bázisokhoz juttatta Hitler, amelyek Oroszország lerohanásakor válnak majd fontossá, amikor is arra használja őket, hogy meggátolja a szövetségesek utánpótlásainak eljutását Murmanszkba. Svédországot hajlandó volt háborítatlanul meghagyni semlegesnek: stratégiai túlsúlya gondoskodott róla, hogy a svédek fenntartsák a Németországba irányuló vasércszállítást, és ne merjenek segítséget nyújtani a szövetségeseknek. Hitler mégis nagy árat fizetett Norvégiáért. Mivel megszállottan meg akarta tartani egy várható brit támadás ellenében, csaknem a háború végéig 350 000 katonát állomásoztatott az országban, ami jelentős mértékben megcsapolta emberi erőforrásait. A norvégiai hadjárat során elszenvedett német haditengerészeti veszteségek pedig kritikus tényezőnek bizonyultak abban, hogy Nagy-Britannia későbbi elfoglalása irreálissá vált.

A szövetségesek norvégiai hadműveleteit főként a britek kezdeményezésére hajtották végre, következésképpen a kudarcért is nekik kell viselniük a felelősség oroszlánrészét. A forráshiány sok mindent megmagyaráz, de a Királyi Haditengerészet főtisztjeinek teljesítménye csapnivaló volt – a *Glorious* elvesztéséért elsősorban a repülőgép-hordozó kapitányának döbbenetes hozzá nem értése okolható; fájdalmas módon napvilágra került a brit hadihajók légvédelmének gyöngesége is. Csúpan a német rombolók elleni április 10-i és 13-i két narviki támadás és később az angol–francia szárazföldi erők evakuálása mondható a haditengerészet elismerésre méltóan levezényelt hadműveletének. A britek Norvégiával kapcsolatos viselkedését a rosszhiszeműség, de legalábbis az őszinteség hiánya jellemezte, ami ugyanazzal az eredménnyel járt. Figyelemre méltó, hogy a norvégok milyen gyorsan megbocsátottak, és mind a száműzetésben, mind a megszállt anyaországban hűséges szövetségessé váltak. A német megszállást már a britektől telhető semmiféle akció nem lett volna képes elhárítani, miután a legkedvezőbb alkalmat a Királyi Haditengerészet április 9-én elszalasztotta. A hadjárat során tanúsított erkölcsi alávalóság és katonai hozzá nem értés mégis rossz fényt vetett a brit politikusokra és parancsnokokra. Bármilyen kis léptékűek voltak is ezek a hadműveletek az ekkortól kibontakozókhoz képest, szándékban, vezetésben, felszerelésben, taktikában és kiképzésben ugyanazokat a kudarcokat tükrözték, amelyek jóval nagyobb léptékben fognak majd megisméltódni.

A hadjárat legfontosabb következménye az volt, hogy Chamberlain bukásához vezetett. Ha nincs a norvég kudarc, Chamberlain nagy valószínűséggel a franciaországi hadjárat idején is miniszterelnök marad. Ennek következményei katasztrofálisak lettek volna mind Nagy-Britannia, mind az egész világ számára, hiszen kormánya talán a Hitlerrel kialakított béke mellett döntött volna. Ez viszont csak az utókor számára jelent vigaszt a norvég fiaskóért, amely vigasz a maga idejében a győzedelmes németeket kivéve egyik kortárs résztvevő számára sem adatott meg.

2. FRANCIAORSZÁG ELESTE

1940. május 9-én este a nyugati fronton állomásozó francia csapatok „irdatlan morajlást” hallottak a német vonalak felől; hátra is küldték a hírt, hogy az ellenség mozgolódik. A parancsnokok elhitették magukkal, hogy a korábbi riadalmakhoz hasonlóan ez is csupán vaklárma. Noha a Hollandia, Belgium és Franciaország elleni támadás május 10-én 04.35-kor megkezdődött, Maurice Gamelin tábornokot, a szövetséges főparancsnokot csak 06.30-kor ébresztették az ágyában, öt órával az előretolt állásokból érkező első figyelmeztetések után. A régóta várt, és a német vihar útjában álló semleges Brüsszelből meg Hágából most meg is érkező segélykérések nyomán Gamelin elrendelte az előrenyomulást a belgiumi Dyle folyóig, végrehajtva a szükséghelyzet esetére tartogatott, régóta készen álló tervét. A Brit Expedíciós Hadsereg kilenc hadosztálya és a francia erők színe-java – az 1., 7. és 9. hadsereg huszonkilenc hadosztálya – hömpölyögve megindult északkeleti irányba. A Luftwaffe nem tett komoly kísérletet a beavatkozásra, hiszen Hitler pontosan oda akarta eljuttatni a szövetségeseket. Elmozdulásuk révén megszűnt a német főeregek szárnyát fenyegető kritikus veszély, amelyek így tovább nyomulhattak dél felé.

Hollandia és Belgium védelmét szétzúzták. Május 10-nek első 10 órájában a Luftwaffe vitorlázógépeken földet érő ejtőernyős csapatai elfoglalták az Albert-csatornát biztosító kulcsfontosságú Eben Emael erődöt – a csatornát egy német építőipari vállalat építette, tervrajzait pedig előzékenyen átadta Hitler tervezőinek –, valamint Maastrichtnál a Maas két hídját. Churchill még épphogy csak átvette a brit miniszterelnöki hivatal, amikor a német támadó ékek már felmorzszolták a holland hadsereget. Közben délnyugati irányban 134 000 katona és 1600 jármű, köztük 1222 harckocsi kezdett átfurakodni az Ardennek erdein, hogy a hadjárat mindent eldöntő csapását mérje a francia vonal gyenge középső részére. A németek utána azzal tréfálkoztak, hogy a luxemburgi erdőkben és Belgium déli részén „a történelem legnagyobb forgalmi dugóját” idézték elő, tankok, teherautók és ágyúk ezreit szuszakolva át a keskeny utakon, amelyeket a szövetségesek alkalmatlannak ítélték hadsereg mozgására. Az előrenyomuló oszlopok védtelenek voltak a légi-

támadások ellen, ha a franciák egyáltalán felismerték volna jelenlétüket és jelentőségüket. De nem ismerték fel. Gamelin és hadseregparancsnokai a küzdelem kezdetétől mindvégig a bizonytalanság ködében irányították a hadműveleteket, még azt sem igen tudva, hogy meddig jutottak el a németek, vagy éppen merre tartanak.

A történészek mindeddig aránytalanul nagy figyelmet szenteltek a kis létszámú brit kontingens hadműveleteinek és Dunkerque-ből való kimenekítésének, pedig a németek elsődleges céljuknak a Wehrmacht előtt álló messze legfélelmetesebb akadály, a francia hadsereg megsemmisítését tekintették. A britek szerepe marginális volt; különösen az első napokban a német légi és szárazföldi erők csak csekély figyelmet fordítottak a Brit Expedíciós Hadseregére. Nem igaz, hogy Franciaország védelme elsősorban a Maginot-vonal határ menti erődítményein alapult: a bunkerek és ágyúk legfőbb célja az volt, hogy katonákat tegyenek szabaddá az északabbra végrehajtandó aktív hadműveletek számára. Az országukban 1914–1918-ban véghezvitt pusztítás és vérfürdő emlékeinek még be nem hegedt sebeit viselő franciák minden erejükkel arra törekedtek, hogy valahol másutt háborúzzanak, ne hazai földön. Gamelin úgy tervezte, hogy Belgiumban vívja meg a sorsdöntő ütközetet, mit sem tudván arról, hogy a németeknek mások az elképzeléseik. 1940 kora tavaszán a francia főparancsnok, legsúlyosabb tévedéseként, a francia 7. hadsereget a belgiumi behatolás előkészítésekként a szövetséges vonal bal szárnyára vezényelte.

Francia előőrsök keltek át Hollandiába, ahol azzal szembesültek, hogy a holland hadsereg északkelet felé már túl messzire vonult vissza ahhoz, hogy közös frontot hozzanak létre, miközben a belga hadsereg fejvesztve hátrált. Gamelin alakulatai az ezt követő jelentős belgiumi ütközetekben keményen harcoltak: noha légvédelmi és tankelhárító ágyúkból hiányt szenvedtek, volt néhány jó harckocsijuk, nevezetesen a Somua S35. Május 12. és 14. között Hannutnál egy hosszan tartó, heves párbajban 165 német páncélost lőttek ki 105 francia harckocsi elvesztése árán. A Dyle mentén húzódó francia front nem szakadt át, védői azonban hamarosan kénytelenek voltak meghátrálni, mert rájöttek, hogy a jobbszárnyuk behorpadt. A németek, miután a hannuti csatateret megkaparintották, föllelegezhettek, és kijavíthatták sérült páncélzatuk nagy részét.

A hadjárat első két napjában a francia főparancsnokság korántsem volt tudatában annak, mekkora veszély leselkedik rájuk: egy szemtanú nagyon is könnyedként jellemezte Gamelin viselkedését, „elégedett, harcias hangulatban masírozott föl-alá erődítménye folyosóján”.¹² Egy másik szemlélő úgy írta le a főparancsnokot, mint aki „kitűnő formában volt, arcán széles mosoly ragyogott”. Joffre 1914-es vezérkari főnökét, az ekkor hatvanhét éves Gamelint a marne-i csatában aratott francia diadal kovácsának tartották. A művészetről és filozófiáról élvezettel társalgó, magabiztos műveltségű, erőteljesen politikus beállítottságú figura jóval népszerűbb volt leendő utódjánál, az ingerlékeny Maxime Weygandnál. Gamelin bénító gyengesége mögött a kompromisszumokra hajló ösztön rejlett: igyekezett elkerülni a nehéz döntéseket. Miután hosszan elhúzódnó határ menti konfrontációra, *une guerre de longue durée*-re számítottak, 1940 májusában őt és beosztottjait zavarba hozták a képzeletüket felülmúló, rohamosan kibontakozó események.

A németek délen tizenhét hadosztályt vonultattak fel a Maginot-vonal ellen, huszonkilencet Hollandia és Belgium északi területének elfoglalására, negyvenötöt, köztük hét páncélost pedig arra, hogy középen támadjanak, majd a Meuse-ön átkelve forduljanak északnyugatnak, a La Manche csatorna irányába, hogy elvágják a Belgiumban rekedt franciákat és briteket. A német támadó csapatoknak mindössze fele részesült alapos kiképzésben, az állomány több mint negyede pedig negyven évnél idősebb tartalékos volt. A francia hadsereg legyőzésének fő terhe a halálos döfést a Meuse-ön átkelve végrehajtó páncélos és gépesített hadosztályok 140 000 katonájának a vállán nyugodott. Az első német csapatok május 12-én 14.00-kor érték el a folyót; mióta az Ardennektől elszakadtak, alig találkoztak francia katonával; mindeddig inkább csak meneteltek, semmint támadtak. A Meuse vonalát Charles Huntziger 2. hadseregének tartalékosai védték. Május 13-án reggel ezek a francia csapatok pusztító bombázást szenvedtek a Luftwaffe több hullámban támadó, ezernél is több repülőgépétől. A háborúskodásuk során először tapasztalt ilyen jellegű támadás nem sok anyagi kárt okozott, de komoly hatást gyakorolt a harci szellemre. „Már a motorok hangja is fülsiketítő – írta az egyik katona –, majd jön ez a nem mindennapi sívítás, ami elrongyolja az ember idegeit... Aztán hirtelen záporozni kezdenek a bom-

bák... És ez így megy jó ideig! Francia vagy brit gépet sehol sem látni. Hol a pokolban vannak? A szomszédom, egy fiatal pasas, már sír is.”¹³

Egy Sedannál szolgáló francia vezérkari tiszt így írt: „A géppuskások beszüntették a tüzet, és a földhöz lapultak, a gyalogság a lövészárkaiban kucorgott, elkábította őket a bombák robbanása és a zuhanóbombázók sívítása; még nem alakult ki bennük az ösztönös reakció, hogy a légvédelmi ágyúkhoz rohanjanak, és viszonzazzák a tüzet. Csak az érdekelte őket, hogy jó mélyen behúzzák a fejüket. Ötórás ilyen rémálom elég volt arra, hogy az idegeik felmondják a szolgálatot.”¹⁴ A katonák, akárcsak általában az emberi lények minden körülmények között, rosszul reagálnak a váratlan dolgokra. 1939–1940 hosszú telén még csak meg sem kísérelték, hogy a francia hadsereget hozzászoktassák az afféle megpróbáltatások elviseléséhez, amelyeket most átéltek.

A parancsnoki telefonrendszer jelentős része megsemmisült a légitámadásokban. Aznap, 13-án kora este Sedantól öt kilométerre délre „tankpánik” alakult ki. A helyi vezénylő tábornoknak, aki elhagyta a főhadiszállását, hogy a kinti vad üvöltözés okát megvizsgálja, zűrzavaros jelenet tárult a szeme elé: „Rémült menekülők tömegei, géppuskások és gyalogosok, kocsikon, gyalog, sokan fegyvertelenül, de málhazsákok vonszolva törtettek felém az úton: – A tankok már Bulsonnál vannak – kiáltoztak. Némelyek mint az örültek lövöldöztek a puskájukkal. La-fontaine tábornok és tisztjei előttük rohagáltak, és próbáltak beszélni a fejükkel, összetereelni őket, az úton teherautókat állítottak keresztbe... A tisztek elvegyültek a katonák között... Tömeghisztéria tört ki.”¹⁵ Mintegy 20 000 katona szaladt szét a bulsoni pánikban – hat órával azelőtt, hogy a németek átkeltek volna a Meuse-ön. A megfutamodást minden valószínűség szerint az váltotta ki, hogy néhány rémült katona ellenségnek nézte a francia tankokat.

A folyón átkelő első német csapatoknak a francia géppuskások súlyos veszteségeket okoztak, de gumicsónakokon egy maroknyi elszánt katona elérte a nyugati partot, és ott a mocsáron átgázolva megtámadták a francia állásokat. Egy Walther Rubarth nevű törzsőrmester vezetésével tizenegy rohamutász táskabombákkal és kézigránátokkal megrohmozott egy bunkersort. A németek közül hatot megöltek, ám az életben maradtak rést ütöttek a vonalon. Páncélgránátosok rohantak át az egyik

szigetet a Meuse két partjával összekötő öreg gáton, hogy megvessék lábukat a nyugati oldalon. 17.30-kor a német műszakiak már építették a hidat, közben tutajok jártak oda-vissza a két part között a felszereléssel. Néhány francia katona már ekkor meghátrált, sőt egyenesen menekült. 23.00-kor harckocsik indultak át csörömpölve az elsőnek elkészült pontonhidakon: a német utászok teljesítménye legalább olyan lenyűgöző volt, mint a támadó csapatoké.

A francia reakció fájdalmasan lomha és abszurd módon öntelt volt. Huntziger tábornoknak felvetették, hogy a német támadás ugyanúgy bontakozik ki, ahogy Lengyelországban. A tábornok színpadiasan megvonta a vállát: „Lengyelország az Lengyelország... Ez meg itt Franciaország.” A Meuse-ön való átkeléséről szólva ezt mondta: „Annál több lesz a hadifogoly.” Napközben Gamelin főhadiszállása kijelentette: „Még mindig lehetetlen eldönteni, hogy az ellenség melyik körzetben hajtja majd végre a főcsapást.” Aznap éjjel azonban Joseph Georges tábornok, az északkeleti front parancsnoka felhívta Gamelint, hogy elmondja, Sedannál meglehetősen nagy a felfordulás – *un pépin*. 14-én 03.00-kor az egyik francia katonatiszt így festette le a Georges főhadiszállásán uralkodó állapotokat: „A helyiségben épphogy csak félhomály uralkodott. Navereau őrnagy a beérkező információkat ismételte halkan. Roton tábornok, a vezérkari főnök egy karosszékből nyújtózkodott. Olyan volt a hangulat, mint amikor halott van a házban. Georges fűgőn felpattant... Rettenetesen sápadt volt. – Sedannál áttörték a frontot! Ez maga az összeomlás. – Levette magát egy székre, és sírva fakadt.”¹⁶ Az egyik tiszt szerint Georges Blanchard tábornok, az 1. hadsereg parancsnoka „tragikus mozdulatlanságban ült, nem szólt semmit, nem csinált semmit, csak a kettőnk között az asztalra kiterített térképre meredt.”¹⁷

Még aznap délelőtt érkezett a hadjárat mindent eldöntő pillanata. A németek átkelése a Meuse-ön nem feltétlenül lett volna végzetes, ha egy gyors ellentámadással visszaverik őket. A francia csapatok azonban letargikusan gyülekeztek, és tétován, külön-külön indultak előre. A RAF és a francia légierő 152 bombázójának és 250 vadászgépének támadásai a német hidakban nem tettek kárt, viszont súlyos veszteségeket szenvedtek – a hetvenegy brit bombázóból harmincegynek nem sikerült visszatérnie. Bill Simpson repülőszázados egymotoros Battle-je zuhanás

közben kigyulladt, őt magát pedig félpucéran vonszolta ki a személyzete a lángoló roncsok közül. Sokkos állapotban a közeli füves részen üldögélve a két kezét bámulta „hitetlenkedő rémülettel... A bőr hosszú jégcsapokként lógott rajtuk. Az ujjaim úgy begörcsöltek és kihegyesedtek, mint valami óriási vadmadár karmai – eltorzultak, az ujjhegyek kihegyesedtek, kísértetiesen elvékonyodtak. Mihez kezdek ezután? Mire lesznek jók ezek a benukt karmok a hátralévő életemben?”¹⁸

Mire 14-én leszállt az este, már három francia alakulat omlott össze Sedan környékén, embereik elmenekültek a harctérről. Az egyik a 71. hadosztály volt. Legendássá vált egy hírhedt epizód, amikor az egyik ezredes a menekülő embereket igyekezett igazoltatni, de a katonák kiáltva félresodorták: „Haza akarunk menni, és újra dolgozni akarunk! Nincs mit tenni! Elvesztünk! Elárultak bennünket!”¹⁹ Egyes mai történészek megkérdőjelezik az incidens valóságtartalmát. Pierre Lesort, ugyanennek az alakulatnak egy másik tisztje merőben más, hősiebb emlékeket őrzött meg erről a napról: „Nagyon is jól láttam, tőlem balra úgy 800-1000 méterre egy tüzérségi üteget... szüntelenül lőtte az őket zuhanórepülésben folyamatosan támadó Stukákat; még mindig magam előtt látom a kis kerek felhőket, amiket az ágyúik rajzoltak az égre a cikázó gépek köré, amelyek újra meg újra szétszóródtak, és visszatértek... Ami a századom géppuskásainak reakcióit illeti, szünet nélkül, kétségbeesetten lőttük a gépeket.”²⁰ A harci szellem egyre súlyosbodó hanyatlását azért Lesort is elismeri: „Azt el kell ismerni, hogy a németek légi fölénye ebben az első két napban elégedetlenné és türelmetlenné tette az embereket. Eleinte csak amolyan morgolódás hallatszott: – Jézusom, mindenütt csak német gépek, a mieink mi a fenét művelnek? – Másnapról aztán... érezni lehetett egyfajta tehetetlen harag elharapódzását.”

A rákövetkező napokban francia páncélosok dél felől ötlesterű támadásokat intéztek a meuse-i hídfő ellen. Gamelin és a tisztjei újabb katasztrofális és minden bizonnyal helyrehozhatatlan hibát követtek el: nem fogták fel, hogy Von Rundstedt támadó élei nem szándékoznak folytatni az előrenyomulást nyugat felé, Franciaország szívébe, inkább északra tartanak a tengerhez, hogy elvágják a Belgiumban állomásozó brit és francia hadseregek útját. A németek „hömpölygő áradata” most már egy kilencvenöt kilométer széles fronton nyomult előre. A körzet

védelmével megbízott francia 9. hadsereg szinte teljes egészében megszűnt létezni. Az előretörő páncélososzlopok szárnyai fokozottan ki voltak téve egy szövetséges ellentámadás veszélyeinek, ám a francia főparancsnokság híján volt az akaratnak vagy akár a hatalomnak, mint ahogy a végrehajtáshoz szükséges eszközöknek is, semhogy ilyesfajta akciót kezdeményezzen. Tévedés feltételezni, hogy a francia hadsereg 1940-ben nem fejtett ki jelentős ellenállást a német offenzívával szemben. Gamelin némely egységei energikus és sikeres helyi támadásokat indítottak, amelyekért súlyos veszteségekkel fizettek. Csakhogy a franciák sehol sem indítottak kellő erejű támadásokat ahhoz, hogy feltartóztathassák Von Rundstedt páncélosainak villámgyors csapásait.

Pierre Lesort leírása szerint „azonnal minden a tökéletes zűrzavar és a szégyenletes kétségbeesés benyomását keltette. Kerékpáron tolták a cókémókat, sehol egy sisak vagy fegyver, és ahogy azok a kába csellengők kinéztek... Az út mentén egy férfi ácsorgott magányosan, mozdulatlanul. Fekete sapkát és kurta reverendát viselt: egy tábori lelkész... Láttam, hogy sír.”²¹ Egy másik katona, Gustave Folcher az északon szétzilálódott egységek katonáival való találkozásokról írt: „Borzalmas dolgokat meséltek, hihetetlen dolgokat... Némelyikük egyenesen az Albert-csatornától jött... Enni meg inni kértek; szegény fiúk! Vég nélkül özönlöttek; siralmas látványt nyújtottak. Ó, ha a buzgó mócsingok, akik rohannak, hogy Párizsban vagy másutt megnézhessek a pompás katonai parádékat, aznap reggel láthatták volna ezt a másik sereget, az igazit... talán akkor megértenék a katona szenvedését.”²²

A francia közhangulatot először a valószínűtlenség érzése hatotta át, ahogy az ismerős világ elkezdett szétesni. Irène Némirovsky, az orosz születésű zsidó író 1940–1941-ről szóló, *Suite française* című önéletrajzi regényében így írja le a párizsiak hitetlenkedő reakcióját a döbbenetes német előrenyomulás hírére: „Pedig a hírek rosszak voltak. De nem hitték el őket. Nem hitték volna el jobban a győzelem bejelentését sem.”²³ Ahogy azonban kezdték felfogni az igazságot, pánik söpört vé-

* Irène Némirovsky *Suite française* című könyvének idézeteit Sashegyi Gábor fordításában közöljük. (A ford.)

gig a nemzeten. Azoknak a napoknak az egyik legszörnyűbb hozadéka a civilek tömeges menekülése volt, ami a katonai kommunikációra ugyanolyan katasztrofális hatást gyakorolt, mint a katonák harci szellemére. Franciaország keleti felének lakói 1914-ben egyszer már elszenvedték a német megszállást, és feltett szándékuk volt, hogy nem élnek meg még egy ilyen élményt. Reims népességének zöme elmenekült, Lille 200 000 lakójának mindössze egytizede maradt az otthonaiban, a 23 000 lelkes Chartres-ban pedig csupán nyolcszáz ember, miután erősen megbombázták a katedrális. Sok település szellemvárossá vált.

A hadsereg egységei Franciaország keleti és középső részén a kétségbeesett emberek végeláthatatlan oszlopaitól csak kínkeservesen tudtak felfejlődni a bevetéshez. Gustave Folcher így írt:

Az emberek félőrltek, arra sem válaszolnak, amit kérdezzük tőlük. Egyetlen szót ismételtetnek csupán: evakuáció, evakuáció... A legmegindítóbb, hogy egész családokat látni az úton, amint lábasjóságaitak vonszolják maguk után, de aztán mégis ott kell őket hagyniuk valami kamrában. Látni olyan szekereket, amelyeket két, három vagy négy gyönyörű kanca húz, némelyikük mellett ott a csikó is, pár méterenként azt kockáztatva, hogy agyontapossák. Egyes szekereket asszony hajt, gyakran könnyek között, de leggyakrabban egy nyolc, tíz vagy talán tizenkét éves gyerek vezeti a lovakat. A szekéren, amelyre bútorokat, bőröndöket, ágyneműt, a legféltettebb kincseket vagy talán inkább a legszükségesebb holmikat hányták fel sebtiben, helyet szorítottak a nagyszülőknek is, akik nagyon kis gyereket vagy akár újszülött csecsemőt szorongatnak... A gyerekek egyenként megbámulnak bennünket, ahogy elhaladunk mellettük, kezükben kiskutya, kiscica vagy kalitka kanárikkal, amiktől nem akarnak megválni.²⁴

A német támadás megindulását követő hónapokban nyolcmillió francia hagyta el otthonát, ez volt Nyugat-Európa történelmének legnagyobb tömeges migrációja. Azok a családok, amelyek Párizsban maradtak, a légiriadók miatt újra és újra az óvóhelyekre kényszerültek: „A gyerekeket zseblámpa fényénél öltöztették”²⁵ – írta egyikük, aki maga is átélte. – Az édesanyák karjaikba emelték a súlyos és langyos kis testeket. – Gye-

re, ne félj, ne sírj!– Csak légiriadó van. Az összes lámpát eloltották, de az aranyszínű, áttetsző júniusi égbolt alatt minden utca, minden egyes ház látható volt. A Szajna pedig mintha valamennyi szétszórt fényt magába gyűjtötte volna, s akár a csiszolt tükör, megszázsorozva verte vissza. A rosszul elsötétített ablakok, a csekélyke árnyékban megcsillanó tetők, a minden szögletükönél gyengén megcsillanó kapuvasalatok, a piros fények, amelyek – ki tudja, miért – később váltottak át zöldre, mindezt a fényt a Szajna magához vonzotta, csapdába ejtette, és ott játszott velük a hullámain.”

A németek meuse-i átkelését követő héten a támadó hadseregek szinte megállás nélkül nyomultak előre, míg a szövetségesek a menekülésen kívül minden tevékenységet lassított felvételként hajtottak végre. A britek mindenestül a franciákat okolták a kellemetlen helyzetért, amelybe kerültek, de azért Gort egynémely tisztje ennél felvilágosultabb nézetet vallott, miután felismerte, hogy sok mindenre a saját Brit Expedíciós Hadseregük sem lehet büszke. „Alig néhány napig tartó harcok után – írta John Horsfall, az ír lövészek tisztje – hadseregünk egy része már képtelen volt koordinálni az intézkedéseket, akár támadó, akár védekező jellegűek voltak... Ezeket már nem lehet... a politikusaink nyakába varrni, szigorúan a saját kudarcaink voltak... A hiba a mi hadseregünkben, a gondolkodásban rejlett, és az embernek muszáj eltöprengenie azon, hogy a vezérkari tisztképző főiskola vajon mit csinált a háború előtti években.”²⁶

A német és a nyugati szövetséges hadseregek harctéri teljesítményének egyenlőtlensége később nem csupán az 1940-es hadjárat, de az egész konfliktus egyik nagy rejtélyének bizonyult. Thomas Mann egy helyütt „gépesített miszticizmusként” jellemezte a nácizmust. Michael Howard így írt: „Ahogy mindenfajta katonai technikával és a felvilágosodás bürokratikus racionalizmusával föl voltak vértézve, de ahogy az egészet egy nagyrészt fiktív múlt katonakerényei táplálták, nem meglepő, hogy a németek két szörnyű háborún keresztül is sakkban tartották a világot.”²⁷ Noha ezek a kommentárok fontos igazságokat tükröznek, mégsem válaszolják meg teljes egészében a kérdést: miért volt olyan jó a Wehrmacht? Főtisztjei már az első világháborúban is harcoltak, utána azonban a német hadsereg több mint egy évtizeden át csaknem haldoklott.

A két világháború között nem szerzett harci tapasztalatot. Ez idő alatt számos brit közkatona és tiszt vett részt kisebbfajta hadműveletekben India északnyugati határvidékén, valamint írországi vagy gyarmati csetepatékban.

Elkerülhetetlen a következtetés, hogy a brit hadsereget birodalmi csendőrszerepe meggátolta a fejlődésben és abban, hogy alkalmazkodjon a nagyobb szabású hadviseléshez. A fel-fellobbanó csetepatékban a kis létszámú erők irányítására esett a hangsúly, a hadműveletek központjában az ezredek álltak. Ezekhez korlátozott mértékű erő kifejtésre, áldozatra és taktikai gondolkodásra volt szükség. Michael Howard szavai szerint egyes tiszték „ízig-vérig profik voltak a maguk szűk környezetében”. Churchill tábornokai azonban a konfliktus egész ideje alatt attól szenvedtek, hogy nem rendelkeznek a hadvezetőség számára adandó instrukciók semmiféle olyan következetes rendszerével, amelyre a brit hadsereg megkésve, majd csak harminc év múlva tesz szert. Ezzel szemben a Wehrmacht, amelyet az 1930-as években pusztán vázból teremtetek újjá, friss gondolatokat sajátított el, és kizárólag szárazföldi háborúra készülődött, arra kondicionálta magát. Tisztjei több energiáról, szakmai hozzáértésről és képzelőerőről tettek tanúbizonyságot, mint brit kollégáik többsége; katonái pedig rendkívül motiváltak bizonyultak. A német hadsereg harctéri magatartását minden szinten intézményes fegyelem hatotta át, és ez így is maradt mindvégig a háború alatt. Elkötelezettsége az akár kedvezőtlen körülmények között is végrehajtandó ellentámadások mellett lángelmére vallott. Az *à l'outrance* vívott háború koncepciója – vagyis az ellenség pusztítása az utolsó lehetőség – a németek szemében ugyanolyan természetesnek látszott, mint amennyire nem volt az brit és francia ellenfeleik számára. A szövetséges katonák – azokat a társadalmakat tükrözve, amelyekből érkeztek – büszkén vállalták, hogy a harctéren is értelmes embereként viselkednek. A Wehrmacht viszont azt mutatta meg, mire képesek az ésszerűtlenül viselkedő emberek.

John Horsfall kifogásolta, hogy a Brit Expedíciós Hadseregnek 1940 májusában nem voltak használható térképei; hogy helyi ellentámadásokkal nem fedezték a visszavonulást, nem okoztak jelentős károkat a német támadó ékeken; hogy a tüzéséget nem tudták hatékonyan

bevetni; sem pedig megfelelőképpen eligazítani azokat, akikre a munka dandárja várt: „A mi katonáink egyszerű szavakkal akarják hallani, hogy mivel kell megküzdeniük.”²⁸ Horsfall és bajtársai egyre inkább elképedtek és megundorodtak a hosszú visszaúton Belgiumból és végig Franciaország északkeleti részén, miközben végignézték, hogyan hullik elemeire a hadsereg jelentős része és a tisztek zöme. „Rohadt egy menetelés volt – írta –, a [lövészeket] pedig egyre-másra zilálták szét más egységek eltévedt és néha rendezetlen maradékai, amelyek a mellékutakról rontottak ránk... Túl sok mindenem kellett elrágódni... Nem lehetett nem észrevenni, hogy valahol a hadseregünkben elszakadt a cérna. Az embereink erre idejekorán rá is jöttek, és a tisztekre hárult a feladat, hogy agyonhallgassák a témát – vagy jót nevéssenek rajta... Valami rettenetes dolog zajlott, de ugyanúgy nem az ezredeink hibája volt, ahogy a Krím-félszigeti vágóhíd sem volt az... Nem látom okát... hogy azt a kritikus visszavonulást miért nem lehetett hatékonyan irányítani.”

Közben a francia parancsnokok mintha valami fantáziavilágban éltek volna. Vezérkari tisztjei csodálkozva nézték Gamelint, amint május 19-én megjelent az ebédnél a főhadiszállásán, tréfálkozva és könnyeden csevegve, miközben a beosztottai kétségbe voltak esve. Aznap este 21.00-kor, nagyjából azzal egy időben, hogy az első német páncélosok a Somme torkolatánál kiértek a La Manche csatornához, Gamelint Reynaud parancsára a hetvenhárom éves Maxime Weygand tábornok váltotta fel Franciaország katonai vezetőjeként. Az új főparancsnok felismerte, hogy a szövetségesek egyetlen esélye, ha Arras térségében délről és északról ellentámadást indítanak a német szárnyak ellen, hogy megtörjék a Belgium és Északkelet-Franciaország köré vont gyűrűt. A Londonból odalátogató brit birodalmi vezérkari főnök, Sir Edmund Ironside ugyanerre a következtetésre jutott. Amikor Lens városánál találkozott két francia tábornokkal, Gaston Billotte-tal és Georges Blanchard-ral, undort keltett benne a tehetetlenségük. Mindkét férfi „a teljes depresszió állapotában leledzett. Sem tervük, sem egy épkezláb gondolatuk. Hagyták volna, hogy lemészárolják őket. Veszteségek nélkül, fejben dőlt el a vereségük.” Ironside déli irányban Amiens felé azonnali támadást sürgetett, és Billotte meg is ígérte, hogy együttműködik vele.

Ironside ekkor felhívta Weygand-t. Megegyeztek, hogy másnap, 21-én reggel két francia és két brit hadosztály támadásba lendül.

Gort viszont egyetlen percig sem hitte, hogy a franciák megmozdulnak, és igaza is lett. Amikor másnap a két gyenge brit alakulat megindult, egyedül voltak, légi támogatás nélkül. A németek között eleinte zűrzavar támadt, amikor Gort oszlopai Arrastól nyugatra lecsaptak rájuk. Heves harc bontakozott ki, a britek 16 kilométerre nyomultak előre, négyszáz hadifoglyot ejtettek, de a támadásuk végül kifulladt. Erwin Rommel, a páncélosadosztály parancsnoka személyesen vette kézbe a védelmet, és életre keltette meglepett, összezavarodott egységeit. A Matilda harcokocsik jelentős német veszteségeket okoztak, Rommel szárnysegédjét parancsnoka oldalán ölték meg. Ekkorra azonban a britek már ellőtték az összes puskaporukat; a támadást bátran és eredményesen hajtották végre, de az nem volt elég átütő erejű.

Még ugyanaznap, 21-én reggel, amikor a britek még Arras felé tartottak, Weygand Vincennes-ből útra kelt az északi front felé, egy nagyratörőbb ellencsapás megszervezésének a reményében. Miután a Le Bourget-n két órát várakozott repülőgépre, a főparancsnok útja átszapott bohózatba. Béthune-be érkezve elhagyatott repülőteret talált, mindössze egyetlen lompos katona őrizte a benzinkészletet. A katona végül elfuvarozta a tábornokot egy postahivatalhoz, ahonnan fel tudta hívni a hadseregcsoport parancsnokát, Billotte-ot, aki a délelőttöt éppen Weygand keresésével töltötte Calais környékén. A főparancsnok, miután egy vidéki fogadóban megállt egy omlette, repülővel a kikötőbe ment, majd autóval araszolt végig a menekültektől zsúfolt utakon, hogy az ypres-i városházán találkozzon Lipót belga királlyal. Az uralkodónál szorgalmazta, hogy gyorsítsa fel a belga hadsereg visszavonulását nyugati irányban, ám Lipótnak nem akaródzott elhagynia Belgium földjét. Billotte szerint egyedül az addig csak módjával bevetett britek voltak megfelelő állapotban a támadáshoz. Weygand – aki tévesen lekezelést látott a dologban – mérgelődött, amiért Lord Gort nem jelent meg a találkozón.

Amikor a Brit Expedíciós Hadsereg parancsnoka nagy késéssel megérkezett Ypres-be, különösebb meggyőződés nélkül beleegyezett, hogy részt vesz egy újabb ellentámadásban, de kijelentette, hogy nincs nélkülözhető tartaléka. Ő sohasem hitte, hogy sor kerülhet egy közös an-

gol–francia csapásra. Weygand később azt állította, a britek azon meszkedtek, hogyan árulhatnák el a szövetségesüket: ez azt a mélységes francia meggyőződést tükrözte, amely még az első világháborúban vert gyökeret, s amely szerint a britek mindig is úgy harcoltak, hogy fél szemmel a csatornaparti kikötőkhöz vezető egérutat figyelték. A briteket viszont a franciák defetizmusa ejtette kétségbe; Weygand-nak annyiban igaza volt, hogy Gort reménytelenül tétlennnek vélte a szövetségeit, s most arra készült, hogy a Brit Expedíciós Hadsereget kimentse a hadjárat roncsai közül. Még ugyanazon a május 21-i barátságtalan estén Billotte halálos autóbalesetet szenvedett, és két napnak kellett eltelnie, mire az utódját kinevezték az északi hadsereg élére. Időközben teljesé vált a szövetségesek parancsnoki kommunikációjának összeomlása. Előző napi találkozója után a francia hadseregcsoport parancsnokával Sir Edmund Ironside, a brit birodalmi vezérkari főnök a következőt írta: „Kijöttem a béketűrésből, és a köpenye gombjánál fogva ráztam meg Billotte-ot. Az az ember teljesen magába roskadt.”²⁹ „Kellemtlen egy ügy”, mondta Gort 21-én este Lipót királynak. 19.00-kor Weygand egy légitámadás közepette torpedónaszáddal hagyta el Dunkerque-et, és végül másnap délelőtt 10.00-kor ért vissza a főhadiszállására. Amíg ő hiábavalóan bolyongott keresztül-kasul Franciaország északi részén, a német tankok, ágyúk és katonák a szövetségesek vonalán tatóngó hatalmas résen át minden egyes órában egyre csak özönlöttek észak és nyugat felé.

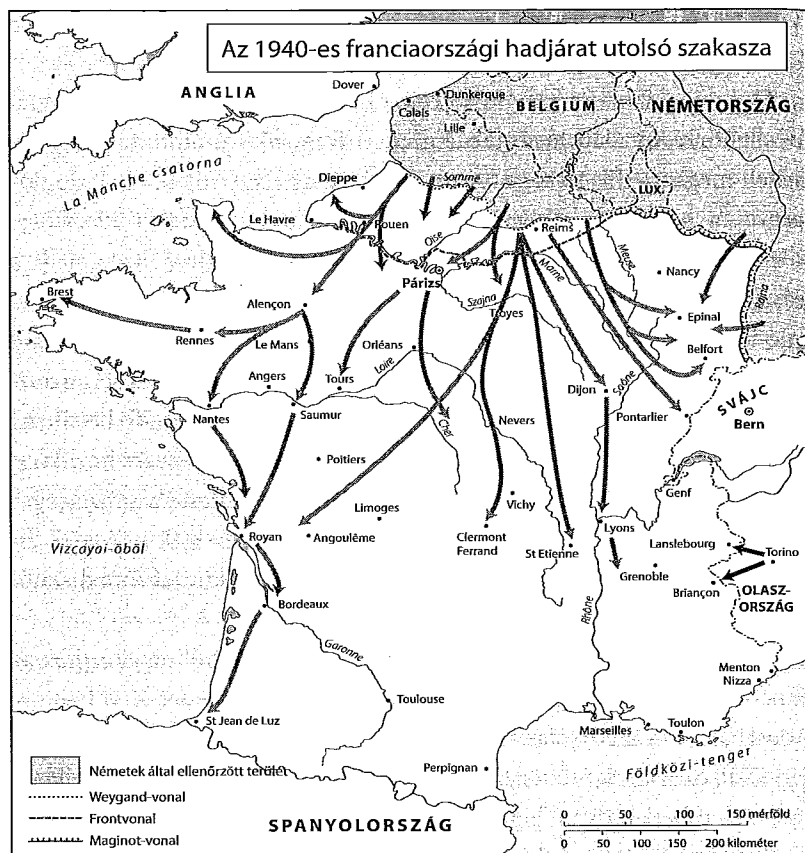
A főparancsnok most már teljesen átadta magát a képzelgésnek: a Reynaud-nak küldött május 22-i reggeli jelentésében szinte mintha neki vidámodott volna. „Annyi hibát követtünk már el – mondja –, hogy egészen magabiztos leszek tőlük. Meggyőződésem, hogy a jövőben kevesebbet fogunk hibázni.” Biztosította a francia miniszterelnököt, hogy mind a Brit Expedíciós Hadsereg, mind pedig Blanchard hadserege kitűnő állapotban várja a harcot. Felvázolta tervezett ellentámadását, amellyel kapcsolatban erre a kétértelmű következtetésre jutott: „Vagy meghozza a győzelmet, vagy megmenti a becsületünket.” Május 22-i párizsi találkozásán Churchilllel és Reynaud-val Weygand-ból csak úgy áradt az optimizmus, és azt állította, hogy dél felől egy csaknem húsz hadosztályból álló új hadsereg fogja végrehajtani a francia ellentáma-

dást, hogy visszaállítsa az összeköttetést a Brit Expedíciós Hadsereggel. Csakhogy a hadsereg is, a támadás is az ő képzeletének szülötte volt.

23-án éjjel Gort visszavonta erőit a kiszögellésből, amelyet Arrasnál az ellenőrzésük alatt tartottak. Emiatt a franciák azt állították, hogy a britek megismétlik 1914-es önző, pipogya viselkedésüket. Gort döntése csupán a realitások felismerését tükrözte, ám Reynaud elmulasztotta közölni Weygand-nal, hogy a britek az expedíciós haderő evakuálására készülnek. Gort biztosította Jean-Marie Abrial tengernagyot, a dunkerque-i körzet parancsnokát arról, hogy három brit hadosztály segíti majd a francia visszavonulás fedezését. Angliába távozását követően azonban utódja, Harold Alexander vezérőrnagy nem volt hajlandó beváltani Gort ígéretét. „Az ön döntése – mondta erre Abrial – szégyent hoz Angliára.” A vereség a vádaskodások efféle hullámát keltette a szövetségesek között: Weygand, miután értesült arról, hogy a belgák május 28-án megadták magukat, őrvongve kelt ki magából: „Az a király! Az a disznó! Micsoda egy förtelmes disznó!”

A britek eközben Dunkerque kikötőjéből és partjairól megkezdtek az expedíciós haderő kivonását. „Mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy óriási katonai katasztrófa van készülőben³⁰ – írta fásult rezignációval John Horsfall, az ír lövészek tisztje. – Éppen ezért kereshettünk menedéket a történelemben, tudván, hogy ez nem csupán várható volt, hanem valójában hadseregünk közhelyszerű tapasztalása, valahányszor politikusaink meggondolatlanul európai háborúba taszítják.” L. D. Pexton törzsőrmester is egyike volt annak a több mint 40 000 brit katonának, akiknek az egységét az utóvédharcok során Cambrai közelében lerohanták, őket pedig fogságba ejtettek: „Emlékszem a »Tűzet szüntess!« parancsra, meg arra, hogy éppen 12 óra volt³¹ – írta később. – Felálltam, és feltartottam a kezemet. Istenem, milyen kevesen álltak fel közülünk. Arra számítottam, hogy ütött az utolsó órá, úgyhogy rágyújtottam egy cigire.”

Dunkerque kiürítését május 29-én hozták a brit közvélemény tudomására, amikor már a kishajókikötő civil önkéntesei is csatlakoztak a hadihajókhoz, hogy a partokról és a kikötőből mentsék a katonákat. A Királyi Haditengerészet következő heti teljesítménye legendássá vált. Bertram Ramsay altengernagy Doverből, egy föld alatti főhadiszállásról rendkívüli

nyugalommal és rátermettséggel irányította csaknem kilencszáz hajó és kisebb vízi jármű mozgását. Minthogy a csapatokat civil motoros hajókon és kirándulóhajókon is mentették a partokról, romantikus kép alakult ki Dunkerque-ről, de azért az emberek messze nagyobb hányadát – mintegy kétharmadát – rombolók és más nagy hajók szállították el, amelyekre a kikötőmőlön hajóztak be. A haditengerészetnek szerencséje volt, amiért a La Manche csatorna a *Dynamo*-hadművelet egész ideje alatt szinte természetfölötti módon nyugodt maradt.

Egy katona, Arthur Gwynn-Browne lírai szavakba öntötte halálját, amiért egyszer csak azon kapta magát, hogy hazafelé tart Dunkerque idegen poklából: „Csodálatos volt. Egy hajón voltam és minden hajó igen minden hajó maga Anglia. Minden hajó igen minden hajó egy hajón voltam és Angliába tartottam. Csodálatos volt. Egészen mozdulat-

lan maradtam, és magamba szívtam a tengeri szellőt, sehol semmi füst és lángolás és tűz és sűrűn, szürkén lebegő olajfüst, csak tengeri szellő. Magamba szívtam olyan tiszta és friss volt és én életben voltam olyan csodálatos volt.”³² Angliába érkezve sok katona félt a fogadtatástól, attól, hogy majd úgy tekintenek rájuk, mint az országuk által valaha is elszenvedett legsúlyosabb vereség partra vetett maradványaira. Az egyik század szállásmestere, Walter Gilding ezt írta: „Amikor partot értünk, azt hittem, hogy mindenki lövöldözni fog ránk, főleg, hogy hivatásos katonák vagyunk, és megfutamodtunk... De az emberek ehelyett éljenek és tapsoltak, mintha hősök lennénk. Bögrében teát adtak nekünk, meg szendvicseket. Azt hiszem, siralmasan festettünk.”³³

John Horsfallnak ugyanilyen élményben volt része: „Ramsgate-nél találkoztunk először az egymással teljes egyetértésben fellépő fegyveres testületek és polgári hatóságok hihetetlen improvizációs mutatványával. Ott volt egész Britannia, hogy egy tündér pálcájával és varázsköppönyegével üdvözljön bennünket; és egy pillanatra maga a történelem is felvillant. Ennek homályos tudatában mélységesen meghatódtunk, és rögtön tisztában voltunk a nemzet dacos hangulatával, amely legyőzte Napóleont, s amely Hitlert is el fogja pusztítani. Költői volt a meleg fogadtatás abban az ősi tengeri kikötőben... Vonatok vártak ránk végeláthatatlan sorokban, és bájos hölgyek teával meg más szíverősítőkkal. De a kimerültség erősen rányomta bélyegét az érzelmekre, és talán távolról sem voltunk eléggé fogékonyak.”³⁴

Ahogy az már a nagyszabású történelmi eseményekkel lenni szokott, Dunkerque legendáját is bemocskolta néhány csúf epizód: az evakuációban való részvételre felszólított brit tengerészek jelentős számban megtagadták az együttműködést, köztük a rye-i halászflootta és néhány mentőhajó legénysége; mások, miután egyszer már átélték a tengerparton uralkodó káoszt és a Luftwaffe bombázását, Angliába megérkezve megtagadták, hogy visszainduljanak. A harcoló egységek zöme egyben maradt ugyan, de a hátsó harclépcső állományának körében elő-előfordult, hogy meglazult a fegyelem, ami szükségessé tette, hogy néhány tiszt elővegye, és ténylegesen használja is a revolverét. Az első három napban a britek beérték azzal, hogy a saját embereiket útnak indítsák, miközben a franciák déli irányban tartották a körzetet, és nem enged-

ték őket a hajók közelébe. Legalább egy alkalommal előfordult, hogy amikor *poiluk** kíséreltek meg hajóra szállni, fegyelmetlen brit csapatok rájuk lőttek. A hajók csak Churchill személyes közbelépésére kezdtek kimenekíteni a franciákat, az utolsó brit állomány behajózása után 53 000-et vettek közülük a fedélzetükre. A többségük ennek következtében ragaszkodott a hazatelepüléshez – hogy azután kényszermunkásként Németországban találják magukat –, inkább, mint hogy menekülteként Nagy-Britanniában maradjanak.

Donald McCormick, az egyik doveri laktanyában állomásozó brit katonája vajmi kevéssé találta romantikusnak közreműködését az evakuációban, amelyről május 29-i levelében így írt az otthoniaknak: „Éjjel 1.45-kor ébresztenek, és levisznek a dokkokhoz, ahol fizikai megerőltetésnek és lelki szenvedésnek kitéve 8.30-ig hullákat cipelünk, és a gazdátlan kezek meg agyvelők is hozzátartoznak a napi munkához. Nagyon ki vagyok borulva, néha a legszívesebben sírva fakadnék, amikor odalent vagyok. Az egész olyan értelmetlen, és gyűlölöm azt az érzéketlenséget, ahogy az embereink többsége kezeli a dolgokat, akik főleg azért mennek le, hogy körülnézzenek, hogyan lehetne elcsaklizni némi cigarettát meg pénzt.”³⁵

A haditengerészet súlyos veszteségeket szenvedett Dunkerque-nél, hat rombolót veszített, további huszonöt pedig megrongálódott. A fekete nap június 1-je volt, ekkor légítámadás következtében három romboló és egy személyszállító hajó elsüllyedt, négy másik pedig mozgásképtelenné vált. Az Admirális ezt követően úgy érezte, kötelessége, hogy az evakuációból kivonja a nagy hadihajóit. A katonák és a tengerészek gyakran a RAF-ot átkozták, amiért látszólag meg sem jelent az égbolton; Dunkerque-nél minden katona megtanult rettegni a Stukák ismétlődő támadásaitól. Pedig a vadászrepülő-parancsnokság jelentős mértékben hozzájárult a Luftwaffe kordában tartásához, s ez az evakuáció kilenc napja alatt 177 repülőgépebe került. Mialatt a németek a *Dynamo* meg hiúsításán iparkodtak, a pilótákat állításuk szerint jobban szorongatták a vadászgépek, mint május 10. óta bármikor. A Luftwaffénak a távozó britek elleni támadásai messze alulmaradtak Göring reményeinek és ígéreteinek, s ez legalább annyira a RAF-nak volt köszönhető, mint

a német légierő saját ügyetlenkedésének. A Luftwaffe június 1-je után repülőinek többségét a franciák zaklatására csoportosította át, s így számukra az evakuáció utolsó szakasza sokkal kevesebb veszteséggel járt, mint az első.

A mindenekelőtt álló tény az volt, hogy a Brit Expedíciós Hadsereg megmenekült. Mintegy 338 000 embert szállítottak vissza Angliába, közülük 229 000-en britek voltak, a többiek franciák és belgák. A csapatkivonást és az evakuálást széles körben Gort személyes győzelmének tartották; s bár a főparancsnok valóban megfelelő parancsokat adott ki, a siker elérhetetlen lett volna, ha Hitler nem tartja vissza a tankjait. Továbbra is valószínűtlen, habár éppenséggel kézenfekvő feltételezés, hogy ez politikai döntés lett volna részéről, amit abbéli hitében hozott meg, hogy az önmérséklet fogékonyabbá teszi a briteket a béketárgyalásokra. Hihetőbb, hogy Hitler elfogadta Göring garanciáját, miszerint a Luftwaffe képes megsemmisíteni a Brit Expedíciós Hadsereget, amely többé már nem veszélyezteti a németek stratégiai céljait; a páncélosokat pedig hamarjában rendbe kellett hozniuk, mielőtt sürgősen átcsoportosítják őket Weygand erői ellen. A francia 1. hadsereg Lille-nél vitézül megállta a helyét, ami jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a németek nem jutottak el a dunkerque-i körzetbe; az, hogy a brit katonák nehezteltek a szövetségeseikre, érthető volt ugyan, ám a kontinentális hadjárat során Churchill hadserege sem teljesített sokkal jobban, mint Reynaud-é.

Dunkerque valóban újjászületést jelentett, amiből a miniszterelnök egyfajta fonák propagandagyőzelmet fabrikált. Egy lancashire-i aszszony, Nella Last június 5-én ezt írta: „Egészen megfellebbeztem róla, hogy középkorú háziasszony vagyok, aki néha fáradtan ébred, és fáj a feje. Az események hatására úgy éreztem, részese vagyok valaminek, ami halhatatlan, és nem fog rajta az idő – mint a láng, amely világít és melegít, de ahhoz is elég erős, hogy elégesse és elpusztítsa a szemetet... Valahogy mindent fontosnak éreztem, és örültem annak, hogy ugyanahhoz a fajtához tartozom, mint a megmentők és a megmentettek.”³⁶ A brit hadsereg megmenekített egy hivatásos vázat, amely köré új alakulatok építhetők, de az összes fegyverzete és felszerelése odaveszett. A Brit Expedíciós Hadsereg 64 000 járművet, 76 000 tonna muníciót, 2500 ágyút és több mint 400 000 tonna raktárkészletet hagyott hátra Francia-

* *Poilu*: a. m. „szőrös”, a francia katonák beceneve. (A ford.)

országban. Nagy-Britannia szárazföldi haderői gyakorlatilag fegyverte-lenné váltak: sok katona majd éveket vár arra, hogy olyan fegyvert és felszerelést kapjon, amely újra alkalmassá teszi a harctéri szolgálatra.

Néha feltételezik, hogy miután a Brit Expedíciós Hadsereg elhagyta a kontinenst, véget is ért a hadjárat, de ez az igazság megcsúfolása. A németek május 10-e és június 3-a között minden egyes harcban eltöltött napon átlagosan 2500 fős véres veszteséget szenvedtek. A következő két hétben a napi veszteségmutatójuk 5000-re duplázódott. A francia 28. hadosztály egyik katonája május 28-án dacosan ezt írta: „Úgy látszik, a németek bevették Arrast és Lille-t. Ha ez igaz, a Nemzetnek ismét rá kell találnia 1914-es és 1789-es régi szellemére.” Egyes egységek továbbra is a harc mellett kötelezték el magukat, és voltak franciák, akik lerázták magukról parancsnokaik kétségbeesettségét. „Tizenöt nap alatt négy támadást hajtottunk végre – írta Charles de Gaulle dandártábornok egyik embere –, és mindig sikerrel jártunk, úgyhogy majd összefogunk, és elkapjuk azt a disznó Hitlert.” Június 2-án így írt az egyik katona: „Nagyon elfáradtunk, de muszáj itt maradnunk, nem jutnak át, elkapjuk őket... Büszke leszek, hogy részem lehetett a Győzelemben, amiről nincsenek kétségeim.”³⁷ Még egyes külföldi kormányok sem voltak meggyőződve Franciaország végső vereségéről. Június 2-án Mussolini külügyminisztere az olasz rezsim határtalan cinizmusáról tett tanúbizonyságot, amikor Rómában azt mondta a francia nagykövetnek: „Arassanak néhány győzelmet, és akkor magukkal leszünk.”

A hadjárat utolsó szakaszában negyven francia gyalogshadosztály katonái és három páncélosalakulat maradványai néztek farkasszemet ötven német gyalogos- és tíz páncéloshadosztállyal. Weygand tábornokai közül harmincötöt kirúgtak és lecseréltek. A francia hadsereg 1940 júniusában jobban harcolt, mint májusban, csak hogy a kezdeti katasztrofákat már túl késő volt helyrehozni. Constantin Joffe, az idegenlégió tagja meglepetésének adott hangot amiatt, ahogy ezredének zsidó katonái megkülönböztették magukat a többiektől:

Sokuk Párizs munkásnegyedéből, a Belleville-ből vagy a rue du Temple gettójából való szabócska vagy házaló volt. Senkinek semmiféle kapcsó-

lata nem volt velük Barcares-ban [a kiképzőtáborban]... Csak jiddisül beszéltek. Úgy néztek ki, mint akik félnek a géppuskától, mintha örökös rettegésben éltek volna. Ám tűzharcban, ha önkéntesekre volt szükség, hogy heves ágyúzás közepette visszahozzák a muníciót, vagy ha éjjel közvetlenül az ellenség fegyverei előtt szögesdrót akadályokat kellett felállítani, ezek a kicsi emberek voltak az elsők, akik felajánlották szolgálataikat. Némán tették ezt, hencegés nélkül, talán lelkesedés nélkül; de tették. Min-dig ők voltak azok, akik egy-egy elhagyott állásból az utolsó pillanatban hátrahozták a fegyvereinket.³⁸

A Wehrmacht parancsnokai csodálatukat fejezték ki amiatt, ahogyan június elején egyes francia egységek harcoltak a Somme-nál felállított új vonaluk védelmében. „Ezekben a rommá lőtt falvakban – írta egy német krónikás – a franciák az utolsó emberig ellenálltak. Voltak olyan »sündisznók«, akik még akkor is kitartottak, amikor a gyalogságunk már jó harminc kilométerre elhagyta őket.”³⁹ Június 6-án azonban döntő rés keletkezett a fronton, és Von Rundstedt tankjai 9-én begördültek Rouenba. Másnap áttörték az Aisne vonalát, miközben a francia kormány elhagyta Párizst; a Quai d'Orsay-n a diplomata Jean Chauvel felgyújtotta irodája kéményét, miközben iratok tömegét égette el a kandallóban; népe reményeiből sok ilyen szimbolikus máglya lobbant még lángra akkoriban. Félő volt, hogy az adminisztráció távoztával a külvárosok szocialista munkásai bemasíroznak a fővárosba, és kikiáltják az új kommünt. Ehelyett, mivel annyian elmenekültek, csak kísérteties csönd maradt utánuk: június 12-én az egyik elegáns párizsi utcában egy svájci újságíró legnagyobb döbbenetére egy panaszosan bőgő, gazdátlan tehéncsordára bukkant. A főváros két nappal későbbi eleste arra készítette Stefan Zweiget, az ekkor már messzi száműzetésben élő osztrák zsidó író, hogy ezt írja le: „Saját szerencsétlenségem talán sose érintett olyan mélyen, olyan megrázón, sohasem tett olyan kétségbeesetté, mint ennek a városnak a megaláztatása, amely mint egyetlen más város sem, áldásul kapta, hogy boldoggá tegyen mindenkit, aki közeledik hozzá.”⁴⁰

A civil lakosság nagyarányú menekülése nyugatra és délre éjjel-nappal folytatódott. „Autók érkeztek egymás után, csendben, lekapcsolt

fényszóróval – írta Irène Némirovsky –, zsúfolásig tömve, csomagokkal, bútorokkal, gyerek kocsiakkal, madárkalitkákkal, ládákkal és fehérneműs kosarakkal agyonterhelten, mindegyik tetején az alaposan odarögzített matrac: a kocsik törékeny állványzatra hasonlítottak, s mintha motor nélkül, pusztá súlyuknál fogva haladtak volna előre.”⁴¹ Némirovsky így festette le a légítámadás három szerencsétlen civil áldozatát: „Testüket széttepte a sorozat, de a három arc véletlenül érintetlen maradt, annyira komor, annyira hétköznapi arcok, rajtuk meglepett, figyelmes és ostoba kifejezéssel, mintha azt próbálták volna megérteni, hasztalan, mi is történik velük, akik, Istenem, mennyire nem azért születtek, hogy háborúban haljanak meg, nem azért, hogy meghaljanak.”⁴²

Paul Richey, a RAF vadászpilótája látta, amint a Lutwaffe egyik bombája szántás közben négy földművesre zuhant: „A kráterek között találtunk rájuk. Az öregember hason feküdt, a teste groteszkül kifacsarodott, egyik lába darabokra tört, a tarkóján keresztben húzódó mély sebből egyenletesen szivárgott a vér a talajba. A fia nem messze tőle hevert... A sövény tövében találtam rá arra, amit a harmadik fiú maradványainak néztem – csak pár rongycafatról, egy szakadt csizmáról és néhány csontszilánkról volt felismerhető. Az öt megsebzett, vérző ló az összetört borona mellett hevert, később lelőttem őket. A levegő nagy erejű robbanószerszámától bűzlött.”⁴³

Azokban a napokban, amikor az európaiak még mindig nem vesztették el ártatlanságukat, a brit pilótákat megdöbbenette a menekülőket géppuskázó Messerschmittek látványa. Richey a felfordulásban találkozott egyik repülőtérszállóval: „Az egyik kiábrándult haver szinte önkéntelenül mondta: – Ezek tényleg szar emberek. – Attól a pillanattól fogva a lovagias ellenfélről alkotott elképzelésünk már a múlté volt.”⁴⁴ A brit hadsereg 2. norfolki ezredének katonája, Ernie Farrow közlegény hasonlóképpen elszornyedt a levegő Göring-féle lovagai által véghezvitt mészárlástól: „Végig az úton meggyilkolt emberek heverték karok és fejek nélkül, körülöttük mindenütt döglött jószágok, voltak ott aprócska gyerekek, meg voltak öregek is. Nem egy vagy kettő, hanem százszámra heverték ott... Nem tudtunk megállni, hogy megtisztítsuk az utat... így hát a teherautókkal kénytelenek voltunk áthajtani rajtuk, ami szívet tépő volt – igazán szívet tépő.”⁴⁵

Reynaud kormányának új menedékhelyén, a Loire menti Château de Chissay-ben a szeretőjét, Hélène de Portes-ot többen is látták, amint pizsamára húzott vörös pongyolában a vendégek autóját vezeti. Szenvedélyes befolyását latba vetve ő vette rá a miniszterelnököt, hogy egyezzen bele a fegyverszünetbe. Reynaud később, miután Portes autóbalesetben meghalt, szomorúan azt írta róla: „Félrevezette az a vágya, hogy jóban legyen a fiatalokkal... és hogy elhatárolja magát a zsidóktól és az öreg politikusoktól. De azt hitte, a segítségemre van.”⁴⁶ Portes hangulata a nép nagy részének hangulatát tükrözte. Sully-sur-Loire-nál egy asszony a dühtől és az izgalomtól kivörösödve kiáltotta a templom előtt álldogáló egyik francia tisztnek: „Mire várnak még maguk, katonák, miért nem vetnek véget a háborúnak? Azt akarják, hogy a gyerekeinkkel együtt mindannyiunkat lemészároljanak?... Minek harcolnak tovább? Az a Reynaud! Ha a kezem közé kaparinthatnám azt a gazembert!”⁴⁷

A Wehrmacht főhadiszállásán euforikus hangulat uralkodott. Eduard Wagner tábornok június 15-én ezt írta: „Igazán fel kell majd jegyeznünk a korunkról és világunkról szóló történelemkönyv lapjai közé azt, ahogy [a Wehrmacht vezérkari főnöke, Franz] Halder a milliós léptékű térkép előtt ül, és a távolságokat egy méterrúddal méri ki, amellyel már a Loire-on túl jár. Nem hinném, hogy [Hans von] Seeckt [tábornok] »hűvös helyzetértékelésből és forró lelkesedésből« alkotott szintézise valaha is ilyen fényesen átültetődött volna a gyakorlatba, mint ennek a hadjáratnak a vezérkarában... Mindennek ellenére mégis a Führeré a dicsőség, hiszen az ő eltökéltsége nélkül a dolgok sohasem juthattak volna idáig.”⁴⁸

Június 12-én este Weygand fegyverszünet kezdeményezését indítványozta. Reynaud felvetette, hogy a minisztereivel együtt esetleg száműzetésben is a hivatalában maradhatna, ám Philippe Pétain marsall elvetette az ötletet. 16-án Reynaud elfogadta, hogy minisztereinek többsége a kapituláció pártján áll, és lemondott Pétain javára. A marsall másnap reggel rádióüzenetben fordult a francia néphez: „Nehéz szívvel mondom ma önöknek azt, hogy be kell szüntetni a harcot.” Ezek után már kevés francia katona látta értelmét, hogy a csatatéren áldozza föl az életét.

Itt-ott mégis hősie, de hiábavaló ellenállásra került sor. Château-neufnél egy gyalogsági zászlóalj makacsul tartotta az állásait. Egy másik epizód legendává nemesedett Franciaországban: miközben menekültek

és katonaszökevények özönlöttek keresztül a Loire-on, a saumuri francia lovassági akadémia parancsnoka, Daniel Michon ezredes, egy deres hajú, vén csataló azt a parancsot kapta, hogy 780 kadétját és oktatóját bevetve védje meg a környék hídjait. Saumur nagy amfiteátrumában összegyűjtötte az embereit, és bejelentette: „Uraim, áldozatos küldetés ez az akadémia számára. Franciaország sorsa önökön múlik.” Jean-Louis Dunand, az egyik hallgató, aki Párizsban az építészeti tanulmányait hagyta félbe, hogy kadétnak álljon, mámorosan így írt a szüleinek: „Már nagyon türelmetlenül várom, hogy harcolhassak, akárcsak a bajtársaim is mindannyian. Százszorosan fájdalmasabb idők várnak rám, de én kész vagyok mosolyogva kivárni.”⁴⁹

A helybéli polgármester katonafia már elesett a harctéren. Tudván, hogy Pétain a megadásra készülődik, igyekezett rávenni Michont, ne tegye csatatérre az ősi Saumurt. Az ezredes megvetően utasította vissza: „Parancsom van rá, hogy megvédjem a várost. Az akadémia becsülete forog kockán.” Nyolcszáz lovát szélnek eresztette, kadétjait pedig egy-egy oktató vezette „brigádokra” osztva a Loire mentén húsz kilométeres frontvonalon helyezte el a valószínű átkelési pontoknál; megerősítették őket pár száz algériai gyalogsági újonccal és katonaszökevénnel, támogatásul pedig kaptak egy maroknyi tankot. Június 18-án, közvetlenül éjfél előtt, amikor a Kurt Feldt tábornok vezette német lovassági hadosztály élen haladó egységei megközelítették Saumurt, zárótűzzel fogadták őket. Egy német tiszt, kezében fehér zászlóval egy francia hadifogoly oldalán közelített, hogy egyezkedni próbáljon. Ezzel azonban csak kiprovokálta a lövöldözést meg a robbanásokat, amelyek mindkettejüket megölték. Ezek után, miközben a német tüzérség megkezdte Saumur ágyúzását, a vonal teljes hosszában kisebb, de annál hevesebb csaták robbantak ki.

Egyes védők hősies viselkedésének értékéből mit sem von le, hogy védekezésük önhittén színpadias volt. Jean Labuze, az egyik kadét kétségbeesetten kérdőjelezte meg a végsőkéig kitartó ellenállásra vonatkozó parancsot, mondván: „Az ember kész meghalni, de csak ha nem hiába hal meg.” Tisztje, nem sokkal azelőtt, hogy ő maga is elesett, így válaszolt neki: „Senki sem hal meg hiába. Mi mindannyian Franciaországért halunk meg.” Milly-le-Meugonnál egy másik tiszt éjfélkor az ágyából rázta

fel a plébánost, hogy a diákjai meggyónhassanak, mielőtt szembenéznek a halállal: az elsötétített falusi templomban mintegy kétszázan áldoztak, majd újra felvették a harcot. A Saumur környéki Loire-hidakat a védők felrobbantották, június 19–20. folyamán pedig az ismételt német kísérleteket, hogy kis csónakokon átkeljenek, mind visszaverték.

A támadók ezért inkább Saumurt megkerülve följebb és lejjebb keltek át a folyón; a lovassági akadémia embereinek a várostól öt kilométerre délnyugatra, egy aunis-i parasztháznál tartott utolsó állásait végül megsemmisítették. Több tucat kadét és oktató megsebesült vagy elesett, köztük a volt építészhallgató, Jean-Louis Dunand. Szintén Aunis-nál esett el egy Jehan Allain nevű fiatal katona, aki a háború előtt egyre sikeresebb orgonista és zeneszerző volt: Allain korábban Flandriában már megkapta a Croix de Guerre érdemrendet, átélte a dunkerque-i evakuációt, és Angliából tért vissza, hogy mielőtt utoléri a halál, még újra harcolhasson. Motorkerékpárjának nyeregtáskájában egy befejezetlen zenemű kottáit találták meg.

Saumur környékén még zajlottak a harcok, amikor a háborgó katonák és civilek már gúnyosan és szemrehányással tekintettek a védőkre ostobaságuk miatt, s amiért fölösleges vérontást okoztak. Miután azonban Franciaország megadta magát, a boldogtalan öreg Michon ezredes pedig állásait elhagyva egy oszlop élén nyugat felé indult, remélve, hogy valahol másutt folytathatja a harcot, a hazafiak magukévá tették az ő kis ellenállásának történetét. Saumurnél legalább, mondták, voltak katonák, akik becsülettel viselkedtek; emlékműveket állítottak az olyan katonáknak, amilyen Jacques Desplats főhadnagy is volt, aki Michon parancsnoksága alatt Nelson nevű, hőn szeretett Airedale terrierjével együtt esett el Gennes szigetének védelmében. A június 19–20-i akciók katonailag jelentéktelenek voltak, morálisan azonban végül nagyon is sokat jelentettek a francia nép számára.

A hadsereg zöme mindeközben arra várt, hogy foglyul ejtsék. „Sok franciában manapság egyáltalán nem érdekelem – írta Georges Friedmann főhadnagy, aki a civil életben filozófus volt –, hogy az ország balsorsa fájdalommal töltené el... Csak egyfajta elégedett megkönnyebbülést (néha egyenesen mámoros megkönnyebbülést) látok rajtuk, amolyan atavisztikus zsigeri elégedettséget, amiért »mi már túl vagyunk

rajta», és semmi mással nem is törődnek.»⁵⁰ A francia politikai jobboldal zajosan üdvözölte a Pétain-rezim hatalomra jutását: „Végre miénk a győzelem”, írta egyik hívküldő barátjának. Amikor a fegyverszünet megkötése utáni hónapokban a marsall személyesen járta be az országot, mindenütt hatalmas, hisztérikusan tapsoló tömegek fogadták. Úgy gondolták, a náci sem művelhetnek nagyobb szörnyűségeket, mint amibe a hiábavaló küzdelem folytatása kerülne. Az a tény, hogy Churchill egy alternatív helyzetértékelésről, az érzékelhető valósággal való szembehe-lyezkedésről győzködte a brit népet, a franciák körében tartós irigysé- get, neheztelést és keserűséget váltott ki.

Franciaország és a Németalföld leigázása Németországnak csaknem 43 000 elesettjébe és 117 000 sebesültjébe került; Franciaország vesz- tesége 50 000 körül, Nagy-Britanniáé 11 000 elesett volt; a németek 1,5 millió hadifoglyot ejtettek. A briteknek az ölébe hullott⁵¹ még egy csodaszámba menő újjászületés, egy második Dunkerque is. A Brit Ex- pedíciós Hadsereg megmenekülése után Churchill azt a morálisan he- lyénvaló, ám katonailag meggondolatlan döntést hozta, hogy kormánya eltökölttségét megszilárdítandó, újabb csapatokat küld Franciaországba. Júniusban két, rosszul felszerelt hadosztály hajózott át a csatornán, hogy csatlakozzék a maradék brit erőkhöz a kontinensen. A fegyverszünet életbe lépése után, mivel a németek minden figyelmét másutt való el- foglaltságuk kötötte le, lehetővé vált, hogy az északnyugati francia ki- kötőkből Angliába evakuáljanak csaknem 200 000 katonát, mindössze pár ezer fős veszteség árán. Churchillnek ilyenformán szerencséje volt, és megúsza melléfogása következményeit.

Nagy-Britannia franciaországi nagykövete, Sir Ronald Campbell az összeomlás után búcsúzóul ezt írta: „Úgy tudnám... jellemezni Fran- ciaországot, mint olyasvalakit, aki egy váratlan ütést követő döbben- tében képtelen talpra állni, mielőtt az ellenfele bevinné neki a »coup de grâce-t*«.”⁵² A Franciaország vereségét követő évtizedekben heves vita bontakozott ki a nemzet állítólagos hanyatlásáról, amely ilyen követke- zményekkel járt. Azon az 1940-es nyáron Toulouse püspöke így menny-

* *Coup de grâce*: kegyelemdöfés. (A ford.)

dörgött: „Hát nem szenvedtünk még eleget? Nem imádkoztunk eleget? Nem bántuk meg a nemzet hatvanesztendősi hitehagyottságát, a hatvan évet, amelyben a francia szellem a modern gondolatok minden ferdesé- gét elszenvedte... amelyben a francia erkölcsiség hanyatlásnak indult, amelyben az anarchia különösképpen kifejlődött.”⁵³

A vezérkari tisztképző iskolákon manapság az 1940-es hadjárat alap- ján lefolytatott hadijátékok néha a németek vereségével végződnek. En- nek hatására némely történészek azzal érvelnek, hogy Hitler harctéri győzelme távolról sem volt elkerülhetetlen, akár meg is lehetett volna akadályozni. Nehéz egyetérteni ezzel a nézettel. Az 1940-es összeom- lást követő években a német hadsereg újra meg újra megmutatta intéz- ményes fölényét a nyugati szövetségesekkel szemben, akik csakis akkor tudtak győzedelmeskedni a csatatéren, amikor emberekben, tankokban és légi támogatásban jelentős fölényrel rendelkeztek. A Wehrmacht olyan dinamikus energiát mutatott, ami a szövetségesek hadseregeiből 1940-ben tökéletesen hiányzott. A népszerű mítosszal ellentétben a né- metek nem egy Blitzkrieghez – villámháborúhoz – készített részletes terv alapján hódították meg Franciaországot. Inkább arról volt szó, hogy parancsnokaik – és különösen Guderian – ihletett opportunizmusról tettek tanúbizonyságot, amelynek eredményei a legvadabb várakozásai- kat is felülmúlták. Ha a franciák fürgébben, a németek pedig lassabban mozognak, a hadjárat másként is alakulhatott volna, csakhogy egy ilyen kijelentésnek nincs semmi értelme.

A németek 1940-ben még nem voltak kénytelenek nagy erőket átcso- portosítani a keleti frontra, mint ahogy 1941-ben, amikor Franciaország már Oroszország szövetségese volt. A támadók légierijének kétségtelen fölénye ellenére a szövetségesek veresége nem annyira az anyagi, mint inkább a morális alsóbbrendűség következménye volt; a ritka és elszí- getelt kivételektől eltekintve a német kezdeményezésekre adott szövet- séges válaszlépésekből hiányzott a meggyőződés. Winston Churchill az angol-francia hadvezérek, valamint a harctéri katonák között is szinte teljesen magára maradt azzal a magatartásával, hogy hajlandó volt meg- követelni az utolsó emberig tartó küzdelmet. Vele ellentétben a fran- cia politikusok és tábornokok egyfajta racionalista álláspontra helyez- kedtek: megvizsgálták, hogy az ország lakossága és építménye számára

milyen mértékű károk fogadhatók el annak érdekében, hogy ne kelljen behódolniuk egy idegen megszállónak, ahogy Franciaország a történelemben már oly sokszor volt kénytelen behódolni. Viszonylag kevés francia katona érzett magában hajlandóságot arra, hogy feláldozza magát az ügyért, ugyanis nem hittek sem az ország vezetőiben, sem pedig a parancsnokaikban; az ország 1920 és 1940 között negyvenkét krónikusan gyenge kormányt vészelt át. Gamelin már május 18-án ezt írta: „A francia katona, a tegnapi polgár, nem hitt a háborúban... Készen arra, hogy bárkit szüntelen kritikával illessen, aki akár csak a legcsekélyebb hatalommal is rendelkezik... nem részesült olyasfajta erkölcsi és hazafias nevelésben, amely felkészíthette volna a drámára, amelyben a nemzet sorsa majd kiteljesedik.”

Irène Némirovsky így elmélkedett 1941-ben, az összeomlásra visszatekintve: „Mindannak, ami egy bizonyos francia társadalmi osztályban néhány év óta zajlik, csak egy mozgatója van: a rettegetés... Ki fogja legkevésbé bántani őt (nem a jövőben, nem elvontan, hanem most rögtön, fenékbe rúgások és pofonok formájában)? A németek? Az angolok? Az oroszok? A németek megverték, de ezt a fenyítéket elfelejtették, és a németek meg tudják védeni. Ezért van ő »a németekkel.«”⁵⁴ 1940-ben és azt követően nagyon kevés francia követte a lengyelek tízezreinek példáját – akik száműzetésben is tovább harcoltak még azután is, hogy az országuk vereséget szenvedett. Csak 1943–44-ben, amikor már világossá vált, hogy a szövetségesek megnyerik a háborút, a német megszállás pedig elviselhetetlenül nyomasztóvá vált, a franciák csak ekkor ajánlottak nagy számban jelentős segítséget az angol–amerikai erőknél. Nagy-Britannia magányos szembeszállásának éveiben a francia erők eltökélt ellenállást tanúsítottak Churchill hadseregeivel és flottáival szemben, bárhol futottak is össze velük. Még azok közül is kevesen döntöttek úgy, hogy a britekkel harcolnak együtt, akik nem küzdöttek ellenük: az értékes amerikai vadászgépekkel megrakott francia *Béarn* repülőgép-hordozó például 1940 júniusa és 1942 novembere között a karib-tengeri francia gyarmaton, Martinique-on keresett menedéket.

Franciaország összeomlásának döbrent szemlélői között ott volt Sztálin is. Molotov kötelességtudóan táviratozott ugyan Hitlernek, hogy gratuláljon Párizs elfoglalásához, Moszkvában azonban rettegetést keltett

a náci győzelem. A szovjet stratégiai számítások egytől egyig azon a várakozáson alapultak, hogy a kontinensen az elhúzódnó vérontás drasztikusan meggyengíti Németországot is, a nyugati hatalmakat is. Egy londoni orosz diplomata később indiszkrét módon elkotyogta, hogy miközben a világ nagyobbik része egymáshoz képest mérlegelte a szövetséges és a német veszteségeket, Sztálin összeadta őket, hogy így becsülje meg a saját hasznának mérlegét. Nyikita Hruscsov így írta le az orosz hadúr őrvongását Pétain fegyverletétele hallatán: „Sztálin rendkívül felizgatta magát, nagyon ideges lett. Nemigen láttam még ilyen állapotban. Rendszerint ritkán ült meg a székén a megbeszélések alatt, általában föl-alá járkált. Ez alkalommal a szó szoros értelmében körbe-körbe futkosott a helyiségben, és közben rettenetesen káromkodott. Átkozta a franciákat, átkozta az angolokat, [mondván]: – Hogyan engedhették meg Hitlernek, hogy így tönkrevérje őket?”⁵⁵

Sztálin valószínűleg előre látta, hogy végül harcolnia kell Németország ellen, de arra számított, hogy a kártyák kiterítése előtt még lesz két-három nyugalmas éve. A Szovjetunió időközben erőteljes újrafegyverkezési programba kezdett, amely még mindig messze járt a megvalósítástól. Sztálin úgy vélte, hogy Hitler túlságosan is sok anyagi hasznot húzott kettejük együttműködéséből ahhoz, hogy megszegje a náci–szovjet paktumot, legalábbis amíg Nagy-Britanniát el nem foglalja. A német haditengerészetnek bejárása volt az északi orosz kikötőkbe. Hatalmas mennyiségű búza, árucikk és olaj áramlott a Szovjetunióból a Reichbe. Sztálin még a francia fegyverletétel után is kínosan ügyelt arra, nehogy valamivel provokálja veszélyes szomszédját, s ezért a nyugati határszálon semmiféle jelentős erődítményrendszert nem épített ki. Inkább a pillanatnyi káoszt kihasználva a saját területszerzéseit akarta továbbvinni. Miközben az egész világ szeme Franciaországon függött, ő annektálta a balti államokat, ahol a következő évben az NKVD dühödő tisztogatásba és deportálásokba kezdett. Romániától elvette Besszarábiát, amely 1812 és 1919 között orosz tulajdonban volt, valamint Bukovínát. Legalább 100 000, de az is lehet, hogy félmillió román deportáltak Közép-Ázsiába, hogy ott átvegyék a hadseregbe besorozott orosz ipari munkások helyét. A nyugaton zajló események közepette a világ külügyminisztériumainak falain kívül kevesen vették észre a Sztálin által

keleten előidézett humanitárius katasztrófát; ebben az értelemben Hitler nyugat-európai előretörése a szovjet érdekeket szolgálta. Oroszország legfőbb hadura azonban a saját népére nézve csaknem olyan ijesztő csapásként értékelte a végeredményt, mint amelyet a legyőzött nyugati hatalmak számára jelentett.

Olaszország június 10-én lépett be a háborúba Németország mellett, szégyentelenül méltóságon aluli igyekezetében, hogy osztozkodjon a zsákmányon. Benito Mussolini számos honfitársához hasonlóan félt Hitlertől, s ki nem állhatta a németeket, de nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy olcsó nyereséghez jusson Európában és a szövetségesek afrikai birodalmaiban. Mussolinit a viselkedése kortársai zömének, barátainak és ellenségeinek a körében egyaránt gúny tárgyává tette: Hitlerhez kötötte magát, mert országa számára olyan tündöklést igyekezett elérni, amelyről tudta, hogy az olaszok egyedül képtelenek megszerezni; jelképes véráldozat árán akart részesedni a háború előnyeiből. Bizalmasai körében 1940 májusában és júniusában többször is kifejezte abbéli reményét, hogy a szövetségesekkel kötendő békemegállapodás aláírásáig talán csak egy-kétezer olasz fog meghalni, és ennyivel meg is fizethető a zsákmány, amelyre áhítozott.⁵⁶

A Franciaország elleni háborús cselekmények megindításának előestéjén Mussolini bizalmas körökben azt a szándékát hangoztatta, hogy hadat üzen ugyan, de háborúzni nem fog. Aligha meglepő, hogy ez a minimalista megközelítés fiaskóhoz vezetett: június 17-én, amikor a franciák már fegyverszünetet kértek, ő váratlanul támadást rendelt el az Alpokban, a francia–olasz határon. Az olasz hadsereget, amelyet megzavart a hirtelen átmenet a rögzített pozíciók elfoglalásából a támadás megindításába, egykettőre visszaverték. A Duce a továbbiakban is ragaszkodott trükkjeihez és zűrzavaros célkitűzéseikhez: reményét fejezte ki, hogy a britek addig nem kötnek békét, amíg vereségükhöz Olaszország nem tud felmutatni valamiféle hozzájárulást, s hogy a németek egymillió veszteséget szenvednek, mielőtt lerohanják Nagy-Britanniát. Győztesnek kívánta ugyan látni Hitlert, de nem teljhatalmúnak. Álmai mindenestül el is tűntek volna a süllyesztőben, Mussolinit a szánalom és a nevetség tárgyává téve, ha a káprázat, amelyet kergetett, nem került volna annyi ember életébe.

„Egyszerűen föl nem foghatom – írta Franz Halder június 20-án önelégülten –, mi egyebet kívánhat még tőlünk a politikai vezetés, mely óhajai maradtak még teljesületlenek.” „A főparancsnok [Walther von Brauchitsch tábornagy] diadalt ült a Führernél – jegyezte fel Georg Engel ezredes, Hitler szárazföldi hadsegédje –, amikor a hadműveletek befejezését és a fegyverszünet előkészítését bejelentette. Röviden tájékoztatta a F[ührer]-t, hogy Nagy-Britanniával vagy sürgősen békét kötünk, vagy pedig a lehető leghamarabb elő kell készítenünk és végre kell hajtunk az inváziót. A Führer ezt kétkedve fogadja, mert Nagy-Britanniát olyan gyengének tartja, hogy a bombázás után jelentősebb szárazföldi hadműveletekre már nem is lesz szükség. A hadsereg majd bevonul, és nekilát a megszállás feladatainak. A F[ührer] megjegyzi: – Így vagy úgy..., de [a britek] kénytelenek lesznek elfogadni a helyzetet.”⁵⁷

A június 22-i Párizsban rendezett német győzelmi parádé egyik kevéssé odaillő szemléelője volt egy tizenkilenc éves elképedt angol lány, Rosemary Say, aki hirtelen csapdába esett a francia fővárosban:

A hadigépezet végigdübörgött a Champs Elysées-n: fényes szőrű lovak, tankok, gépezetek, ágyúk és sok ezernyi katona. Hibátlan, ragyogó és szinte vég nélküli felvonulás... mint valami hatalmas zöld kígyó, amint a szíve köré tekeredett a megtört városnak, amely most megrendülten arra várt, hogy bekapja. Az óriási nézősereg többnyire csöndben volt, de egyesek éljeneztek. Az én [semleges amerikai] társaim úgy viselkedtek, mint a kislányok: hangosan sorolták a különböző ezredek nevét, kiáltottak a modern tankok, és füttyögték a pompás lovak láttán. Én csöndben maradtam, teljes tudatában annak, hogy történelmi pillanatnak vagyok a részese. Mégsem fogott el semmiféle nagyszerű érzés... Ahogy azonban teltek-múltak az órák, és a látszólag vég nélküli látványosság csak folytatódott, kicsit már kezdtem magam szégyellni, amiért elfogadtam a meghívást. A családomra és barátaimra gondoltam odahaza, Londonban, meg arra, hogy mennyire félhetnek a jövőtől.⁵⁸

A németek nyugati támadását megelőzően a szövetségesek még hosszú háborúra vágytak, mert hitük szerint ez szolgálta volna leginkább az érdekeiket, időt hagyva nekik, hogy Hitler ellen mozgósítsák mind

az amerikai támogatást, mind pedig a saját ipari erőforrásaikat. Norvégia, Dánia, Franciaország, Belgium és Hollandia eleste azonban inkább mintha azt mutatta volna, hogy a náci gyors és döntő győzelmet arattak. Kevesen akadtak bárhol is a világon, akik Németország Franciaországgal kötött – a történelmi vasúti kocsiban június 22-én, Compiègne-nél aláírt – fegyverszünetében nem valaminek a végét, hanem a kezdetét látták volna. A hitleri ambíciók mértéke és Churchill konok dacossága azonban még nem mutatkozott meg a maga teljességében.

4.

Nagy-Britannia magára marad

Paul Richey-t, a RAF Franciaországban megsebesült vadászpilótáját postarepülőgépen szállították haza június első napjaiban: „Lenéztem a nyugodt, békés angol vidékre, ahol a füst nem lebombázott falvakból, hanem parasztházak kéményeiből gomolygott lustán elő, és megláttam, hogy egy falusi pályán éppen kriketteznek. Agyam még mindig a Franciaországot megreszkettető robbanásokkal és lángokkal volt tele, és mérhetetlen undor fogott el attól a pedáns elégedettségtől, amelyet Anglia a tengeri határa mögött élvezett. Arra gondoltam, egy-két bomba talán felébresztené a krikettezőket, s hogy nemsokára jönnek is.”¹ Richey véleménye azt a neheztelést visszhangozta, amit sok férfi és nő érez, amikor frissen megérkezve a háború borzalmaiból olyanokkal találkozik, akiket a sors megkímélt tőlük. Abban igaza lett, hogy Dél-Anglia lakossága már nem sokáig élvezhette zavartalanul a krikettezést. Ám amikor elszóltották őket a pályáikról, a történelem egyik meghatározó kudarcát mérték Hitler Németországára, s ezt egészen addig nem is igen fogták föl, amíg élményüket az ország vezetője magasztos szavakba nem öntötte.

Churchillnek az alsóházban 1940. június 18-án elmondott beszédét annyiszor idézték már, hogy időnként nagyszerű retorikája csupán elismerő bólogatást vált ki. Zárószavaira azonban érdemes odafigyelni, hiszen a háború egész hátralévő idejére meghatározták azt a víziót, hogy mi is a célja a demokráciáknak:

A franciaországi csata, ahogy Weygand tábornok hívta, véget ért. Az angliai csata most kezdődik. A keresztény civilizáció léte múlik ezen a csatán. Saját létünk múlik ezen a csatán, birodalmunk és régóta fennálló intézmé-

nyeink sorsa múlik ezen a csatán. Az ellenség felénk fordítja minden dühét és erejét. Hitler pontosan tudja, hogy meg kell minket törnie, különben a háborút elveszti. Ha ellen tudunk neki állni, egész Európa szabad lesz, és a világ élete egy napfényesebb Földön folytatódhat. De ha elbukunk, akkor az egész világ, még az Egyesült Államok is, és minden, ami valaha fontos volt nekünk, az új középkor sötétjébe süllyed, amit Hitler perverz tudománya, ha lehet, még ördögibbé és hosszantartóbbá tesz. Ezért hát nézzünk szembe kötelességünkkel, hogy ha a brit birodalom és a nemzet-közössége fennmarad, akkor ezer év múlva azt mondassák az emberek: „Ez volt a legnagyobb pillanatuk.”*

Döbbenetes összehasonlítani a miniszterelnök felszólítását, miszerint „Ezért hát nézzünk szembe kötelességünkkel”, Németország legfőbb hadurának 1944–1945-ben, hasonló körülmények között megfogalmazott, „fanatikus ellenállásra” vonatkozó harsány követelésével. Elegancia, méltóság, szellemesség, emberiség és eltökéltség jellemezte a brit miniszterelnök vezetési stílusát; Hitlernek ezek közül csupán az utolsó tulajdonítható. 1940 nyarán Churchill óriási kihívás előtt állt: arról kellett meggyőznie a népet és a világot, hogy higgyenek a folyamatos ellenállásban. A harmincnégy éves L. D. Pexton törzsőrmester hadifogolyként Németországban tartózkodott, amikor július 19-én ezt írta: „Ma azt hallottam, hogy Hitler a rádióban valamilyen békefeltételekről beszélt, Churchill pedig megmondta neki, hogy mit csináljon velük... Remélem, valóban összeütnek valamiféle feltételeket, ahogy itt mindenki szeretné, és hazamehetünk.”² Pexton véleményét nyilvánvalóan befolyásolta a Franciaországban átélt vereség, s hogy utána ki volt szolgáltatva a győztes náci kényének-kedvének. Ám Nagy-Britanniában is akadtak – különösen a kereskedők és az uralkodó kaszt köreiben, a nemzet gyengesége felől legtájékozottabbak között –, akik a legrosszabbtól tartottak. Churchill személyes hőstettet hajtott végre azzal, hogy őket is felsorakoztatta annak az egyszerű tervnek a támogatására, hogy az inváziót vissza kell verni.

* Brian MacArthur: *A XX. század nagy beszédei*. Agave Könyvek, Budapest, 2006, 123–124. o. (A ford.)

1940 utolsó hónapjai sorsdöntőnek bizonyultak a háború lefolyásának alakulásában. A győzelmeiktől megittasult náciak hagyták, hogy a lendületük kifulladásra adjon. A Nagy-Britannia elleni légitámadás megindításával Hitler a lehető legrosszabb stratégiai kompromisszumot kötötte: a kontinens uraként azt képzelte, hogy egy szerény további erődemonstráció is elegendő lesz, hogy megadásra kényszerítse az országot. Pedig ha hagyja, hogy Churchill népe a saját levében főjön a szigetországban, a miniszterelnök komoly nehézségekbe ütközött volna a nemzet harci szellemének fenntartásában és a stratégiai célkitűzés kiókumlálásában. Ha az év őszén az Egyiptom elleni olasz támadás támogatására átdobnak egy kisebb német kontingenst, valószínűleg elűzhetik a briteket a Közel-Keletről; Máltát pedig könnyűszerrel elfoglalhatják. Az efféle megaláztatások súlyos csapásokat mértek volna a harc folytatását propagáló churchilli politika hitelére.

Ehelyett a Luftwaffe ügyefogyott offenzívája épp azzal az egyetlen kihívással szembesítette a briteket, amelynek visszaverése nagyon is testhezálló feladat volt számukra. A brit hadseregnek és lakosságnak nem kellett a saját partjainál és a saját földjein konfrontálódni a Wehrmachtal – az ilyen összetűzés minden bizonnyal megalázó módon végződött volna a védők számára. A miniszterelnök tőlük csupán hallgatólagos beleegyezést kért, miközben az országot a RAF pár száz pilótája és – jelentősebb mértékben, habár kevésbé feltűnő módon – a Királyi Haditengerészet tengeren tartózkodó hajóinak félelmetes ereje védte. A miniszterelnök túlfűtött vezetési stílusa még akkor is biztosította a hitleri győzelmek logikájával dacoló nézeteinek általános támogatottságát, amikor már városok lobbantak lángra, és civilek kezdtek meghalni.

Egy küszöbönálló invázió eshetősége kevésbé volt valószínű, mint ahogy azt a vezérkari főnökök feltételezték, s ahogy Churchill nyilvánosan bizonygatta, a németeknek ugyanis nem voltak kételtű szállító járműveik és kísérvhajóik, amelyekkel egy hadsereget fedezet mellett átszállíthattak volna a csatornán a roppant nagy erőt képviselő brit flotta orra előtt. Hitlernek ez soha nem is volt a szíve vágya. Csakhogy az eszközeire és szándékaira vonatkozó hírszerzés töredékes volt: a Bletchley Parkban az ellenség rejtjeles forgalmazásának megfejtése ekkor még híjával volt a háború során később megszerzett átfogó ismereteknek.

A németek aktivitása a kontinensen – vagy annak hiánya – jórészt homályban maradt London előtt. A brit haderőnemi főnökök, akiknek nagy traumát jelentett a franciaországi katasztrófa, szinte misztikus erőt tulajdonítottak a Wehrmachtnak.

Churchill titkon mindig is szkepszissel tekintett az inváziós fenyegetésre, beszédeiben és stratégiájának alakításában 1940 és 1941 folyamán mégis hangsúlyosan szerepelt a nép és a fegyveres erők céltudatos tevékenységét előmozdító eszközként. Úgy ítélte meg – természetesen helyesen –, hogy a tétlenség és önnön tehetetlenségük megértése végzetes következményekkel járna a harci morál fenntartásához szükséges szellemre és abbéli reményeire nézve is, hogy az Egyesült Államokat ráveheti, avatkozzon be a konfliktusba. A furcsa háborúnak nem szabad visszatérnie: mivel a várható invázió elleni védekezés volt a legtöbb, amire a honi hadsereg vállalkozhatott, Churchill még hónapokkal azután is ezt vetítette eléje legfőbb feladatuként, hogy világossá vált: a veszély elmúlt.

Franciaország elestét követően a miniszterelnök kérlelhetetlensége először a minapi szövetségesekkel szemben nyilvánult meg. 1940 egyik júliusi reggelén a Királyi Haditengerészet fegyveres osztagai léptek a brit kikötőkben horgonyzó francia hadihajók fedélzetére, hogy megadásra szólítsák fel őket. Devonportban a *Surcouf* tengeralattjáró tisztjei ellenálltak, és a vezérő helyiségben tűzharcot robbantottak ki, melyben egy francia és egy brit tengerész életét veszítette. A Nagy-Britanniában tartózkodó francia egyenruhások kétharmada, köztük a Dunkerque-nél kimenekítettek többsége ragaszkodott hozzá, hogy visszatérjen hazájába, s ebben a szándékukban a britek is támogatták őket. A franciák elidegenedése még tovább fokozódott, amikor július 3-án a Mers-el-Kébirnél horgonyzó hadihajórajuk visszautasította a britek ultimátumát. Churchill ragaszkodott hozzá, hogy Pétain flottája ne támogassa a németek Nagy-Britannia elleni invázióját. Marcel-Bruno Gensoul tengernagy azt is elutasította, hogy a Királyi Haditengerészet oldalán vegye fel újra a harcot, és azt is, hogy brit őrizet alatt elfogadjá a semlegességet. Somerville tengernagy ezért elsüllyesztette vagy rommá lőtte, 1300 tengerész halálát okozva, Gensoul három hajóját. Churchill tartott tőle, hogy a támadás hatására Pétain esetleg aktívan szövetségre lép a náciikkal, ez mégsem tántorította el attól, hogy kiadja a tűzparancsot. A vichyi

kormány nem vált formális hadviselő féllé, néhány távoli afrikai gyarmat pedig „felsorakozott” Charles de Gaulle dandártábornok Londonban megalakult „Szabad Franciaországa” mögé. A francia erők azonban 1942 végéig vehemensen ellenálltak mindenfajta brit beavatkozásnak a területeiken.

Tévesnek tetszik a feltételezés, hogy Pétain politikája és annak széles körű támogatottsága pusztán a francia vereség lecsapódása lett volna. A vichyi kormány megragadta a kedvező alkalmat, hogy bevezesse azt, amit Michael Burleigh úgy nevezett: „hanyatló erkölcsi, politikai és társadalmi rendszer, amelyben a hatalom és a kötelesség maga alá gyűri a szabadságot és a jogokat.”³ A baloldal – és a zsidók – iránti beteges gyűlölet és a tőlük való félelem hatására szinte a teljes francia arisztokrácia, a kereskedők és a polgárok zöme Pétaint támogatta mindaddig, amíg a német elnyomás elviselhetetlenné, a szövetségesek győzelme pedig nyilvánvalóan elkerülhetetlenné nem vált.

A Luftwaffe Nagy-Britannia ellen 1940 júliusában megindított légítámadása soha vissza nem térő alkalmat jelentett Churchill népe számára, hogy számukra kedvező feltételekkel szálljanak szembe a németekkel. Az egyetlen olyan szárazföldi vagy légi fegyverzetfajta, amelyben a britek minőségben és mennyiségben is közel egyenlő szinten álltak az ellenséggel, az együléses elfogó vadászrepülőgép volt. A RAF Hurricane-jeinek és Spitfire-jeinek a nehézkes taktikai doktrína és a nem kielégítő romboló erejű 0,303 hüvelykes géppuskákból álló fegyverzet nem vált ugyan az előnyére, a légi századokat azonban a világ legbonyolultabb radar-, földi megfigyelő és rádióhálózata irányította, amelyet egy elhivatott köztisztviselőkből, tudósokból és repülési szakemberekből álló csoport hozott létre. Ha a brit hadsereg felszerelése és teljesítménye az egész háború során elégtelen maradt is, a tudomány és a technika alkalmazásában Churchill népe messze felülmúlta a németeket: a legjobb civil elmék mozgósítása és legmagasabb szintű integrációjuk a háborús erőfeszítésekbe kiemelkedő brit sikertörténet volt. A RAF figyelemre méltó védelmi rendszert fejlesztett ki, miközben ellenfelei nem rendelkeztek hiteles támadórendszerrel.

A Luftwaffe parancsnokai a zavaros célkitűzések hálójában vergődtek, s ez a helyzet a nyár végéig kitartott. Albert Kesselring tábornagy el-

lenezte Nagy-Britannia megtámadását, inkább a Gibraltár elfoglalását, valamint a Földközi-tenger uralmának megszerzését részesítette előnyben; Hitler eleinte megtiltotta a brit városok bombázását, Göring viszont a déli kikötők elleni támadást tagadta meg, mondván, hogy majd a Wehrmacht partraszállásakor lesz szükség rájuk. A Luftwaffe a brit vadászpilóta-parancsnokság megsemmisítésével igyekezett megszerezni a légi fölényt Anglia délkeleti része fölött, és a cél elérése érdekében zavaros hadjáratba kezdett: a légi bázisok és berendezések megtámadására bombázókat küldött vadászpilóták fedezete mellett, és arra számított, hogy ugyanolyan könnyűszerrel lövik majd le a RAF gépeit, ahogyan Franciaországban tették. A hírszerzésük azonban – a Harmadik Birodalom egyik krónikusan gyenge pontja – siralmas volt: a németek nem értették a vadászpilóta-parancsnokság észlelő és irányító hálózatát. Ők maguk már a britek előtt kifejlesztettek egy radarrendszert – a *Dezimator-Telegraphiét*, ahogy ők nevezték, vagy röviden *DeTét* –, ráadásul az ő berendezéseik technikailag fejlettebbek is voltak. Csakhogy elmulasztották összekapcsolni őket hatékony föld-levegő irányítórendszerre, azt meg végképp nem gondolták volna, hogy a vadászpilóta-parancsnokság ezt megteszi. A náci vezetőséget a háború egész ideje alatt végigkísérte az intézményesített arrogancia, és újra meg újra zavarba jöttek a szövetségesek technológiai újításaitól; ha a németek nem építettek meg egy adott fegyvert vagy berendezést, akkor ezt az ellenségeikből sem nagyon voltak hajlandók kinézni.

„Beppo” Schmid ezredes, a Luftwaffe hírszerzésének főnöke egy sarlatán volt, aki azt mondta a főnökeinek, amit hallani szerettek volna. Göring sem stratégiai repülőgép-tartalékkal nem rendelkezett, sem pedig az elkészítésükhöz szükséges gyártókapacitással. A németek arroganciára és tudatlanságra alapozott döbbenetes hozzá nem értéssel vívták az angliai csatát. A RAF is elkövette ugyan a maga hibáit, csak hogy Sir Hugh Dowding, a légierők főparancsnoka és legfontosabb beosztottja, a 11. csoport parancsnoka, az új-zélandi Keith Park helyettes légi marsall olyan, a zsenialitás határát súroló határozott ítélőképességről tett tanúbizonyságot, ami a csatorna túloldalán tökéletesen hiányzott. A németeknek a hadjárat megkezdésekor két előnyük volt: a repülőgépek szerény számbeli fölénye és a tűzkeresztségen átesett veteránokból

álló tapasztalt személyi állomány. Ezeket azonban nem a létfontosságú célpontok – a radarvevők, a vadászpilóta-bázisok és a támogató létesítmények – ellen vonták össze.

Az angliai csata nyitányát a csatorna fölött júliusban kirobbant csatározások jelentették, amikor is a németek a part menti konvojokat támadták, a RAF pedig erre válaszolt. Egy precíziós célpontot a levegőből eltávolítani nem volt könnyű feladat. Egy 230 méter hosszú hajót a far felől támadó zuhanóbombázó pilótájának például 1,5 másodperces hibahatára volt arra, hogy megnyomja a bomba kioldógombját, ami a hajó oldalára merőleges támadás esetén negyed másodpercre csökkent; a német Stukák pilótáit elismerés illeti az ügyességükért, hogy a brit konvojoknak súlyos veszteségeket voltak képesek okozni. A Ju87-esek azonban még a RAF Franciaországban tömegével megsemmisített Battle bombázóinál is lassabban repültek, így hát most a briteken volt a sor, hogy az ellenség sebezhetőségét kiaknázzák: a Stukáknak minden egyes alkalommal vérfürdőt jutott osztályrészükül, valahányszor a brit vadászpilótákkal találkoztak, s ezért végül ki is kellett őket vonni a harcból.

Geoff Wellum Spitfire-pilóta így írta le a légi csata közben egymást kergető érzéseit:

Egyszerre csak erős keresztűz, ráadásul még közeli is. A rohadt orrlövése. A célpontom, koncentrálj a célpontra. Nézem őt az irányzéken át, túlontúl gyorsan lesz egyre nagyobb, koncentrálj, tapadj rá, ez az, tartsd... csillapodj, szívem, csillapodj. Befogva, még mindig, kész... tűz, MOST! Megnyomom a géppuska gombját, és akkor elszabadul a pokol; a géppuskáim olyan hangot adnak, mint a hasadó vászon... Futólag az a benyomásom, hogy a Dornierem üvegorra betört és felrobbant, meg hogy Brian Spitfire-je elszakad tőlem, a pillanat tört részéig látszik az olajcsíkos hasa. Lőj csak, Geoff, tarts ki. Az isten szerelmére, hagyd már abba, különben eltálad; ez túl közel van. Abbahagyom a tüzelést, erősen bedöntöm a gépet. Még a motorjait is hallom, ahogy centikkel a fejem fölött elhúz. Ördög és pokol, ez aztán veszélyes!⁴

Figyelemre méltó, hogy a légi csetepatékban gyakran mindkét oldalon milyen kevés repülőgép pusztult el. Július 25-én egy csatornán áthaladó

konvoj fölött például több tucat brit és német gép nyitott tüzet egymásra, de csak két Spitfire-t és egy Messerschmitt Bf109-est lőttek le. A RAF pilótái alig valamicske kiképzést kaptak légi harcból, amelynek művészetét a németek Spanyolország és Lengyelország fölött sajátították el, míg a védők most voltak kénytelenek megtanulni a saját kárukon. Az már a csata kezdeti szakaszában nyilvánvalóvá vált, hogy a „leszedések” túlnyomó többsége mindkét oldalon a legjobb emberek maroknyi csapatának műve volt: az összes lelőtt repülőgép 30 százalékát a brit vadászpilóták 3,5 százaléknyi krémje semmisítette meg, s a Luftwaffe ászai még ennél is nagyobb arányban vették ki részüket a „leszedésekből”. Döntő jelentősége volt a kivételesen éles szemnek, a jó célzó képességnek és az ellenség közelébe férkőzéshez szükséges hidegvérnek.

A RAF kifejezetten rossz szemmel nézte az „ász”-kultuszt és az egyéni pontozást, a Luftwaffe viszont határozottan támogatta. Sértődött bajtársaik az Adolf Gallandhoz, Helmut Wickhez és Werner Moldershez hasonló sztárokról azt mondták, *Halswehben* szenvednek – „torokfájásban”, amely csak akkor csillapodik, ha a nyakukba akaszthatják a Vaskereszt áhított szalagját –; ezt mindhárman meg is tették, miután összegyűlt a megfelelő mennyiségű „leszedésük”. Galland, a rendkívül hatékony, ugyanakkor önző és brutális légi harcos türelmetlenül viselkedett a parancsnoksága alatt szolgáló puhányok iránt. Egyik nap egy rémült német hang szólalt meg siránkozva a rádión:

– Spitfire a seggemben! – aztán pár másodperc múlva ismét: – Még mindig mögöttem a Spitfire! Mit csináljak?

Mire Galland így mordult rá: – *Aussteigen, Sie Bettnasser!* – Ugorjon ki, maga kis pisis!⁵

A légi harcokban – a hadviselés minden más formájától eltérően – kizárólag nagyon fiatal férfiakat alkalmaztak, mert csak ők rendelkeztek az akár 960 km/h-s zárási sebességgel lezajló párharcokhoz szükséges reflexekkel; harmincévesen már öregek voltak hozzá. A parancsokat a főhadiszálláson kuksoló parancsnokok adták ki. A harc kimenetele azonban a még csak tizenéves vagy alig több mint tizenéves pilóták bátorságán múlt. Csaknem minden, amit a levegőben és a földön mondtak és tettek, a rendkívüli fiatalságukról tanúskodott; augusztus 17-én Hans-Otto Lessing főhadnagy, az egyik Bf109-es pilótája diadalittasan

úgy írt a szüleinek az egysége állítólagos századik „győzelméről”, mint a focicsapata sikeréről beszámoló iskolásfiú: „Molders őrnagy Geschwaderébe [rajába] tartozunk, a legsikeresebbek közé... Az utóbbi napokban a britek egyre gyengültek, habár az egyes emberek továbbra is jól harcolnak... A Hurricane-ek fáradt, öreg »kávédarálók«... Még soha életemben nem éreztem ilyen jól magam. Nem cserélnék most egy királlyal sem. Ezek után nagyon unalmas lesz majd a béke!”⁶ Másnap délután az egyik lefitymált „kávédaráló” ölte meg.

A RAF pilótája, Paddy Barthrop mondta később: „Csak a sör, meg a nők és a Spitfire-ek, egy rakás kis John Wayne szaladgált mindenfelé. Az ember tizenkilenc évesen le se szarja a dolgokat.”⁷ A brit pilóták éjszákanként könnyörtelenül buliztak, a fiatalságuk legyőzte a kimerültségüket. Pete Brothers szerint: „Irgalmatlanul piáltunk.”⁸ Egyik nap, amikor a századát visszatartotta a rossz idő, a pilóták átvonultak a kantinba, aztán amikor kiderült az ég, egyszer csak bevetésre küldték őket. „Sosem felejttem el, felszállás közben arra gondoltam: »Az a gomb... fordítsd erre... kapcsolj be az irányzékot...« Mind teljesen ki voltunk ütve. De szó se róla, amint megláttuk a fekete keresztet, egyszeriben mind kijózanodtunk.”

Úgy babusgatták a gépüket, mint valami varázslatos repülőszőnyeget. Bob Stanford-Tuck így beszélt erről: „Egyes férfiak jachtokba szeretnek bele, vagy – fura módon – nőkbe vagy autókba, de szerintem minden pilóta azon nyomban beleszeretett a Spitfire-be, amint beleült abba a pofás, kényelmes, szűk kis kuckóba, ahol minden kézre esett.” Bob Doe hasonlóképpen nyilatkozott, amikor először látta meg az új gépét: „Nagyot dobbant a szívünk! Körbejártuk, beleültünk, simogattuk. Olyan gyönyörű volt, hogy szerintem egy kicsit mind beleszerettünk.”⁹ A brit vadászpilóták új-zélandi, kanadai, cseh, dél-afrikai kontingensekkel és maroknyi amerikaival harcoltak vállvetve. Az angliai csatában részt vevő 146 lengyel alkotta a legnagyobb külföldi egységet, ők adták a RAF teljes pilótaállományának 5 százalékát. Tapasztalatból és vakmerő bátorságból táplálkozó küzdeni tudásuk legendás volt. „Amikor az ember a repülőgépen meglátott [sic!] egy horogkeresztet vagy a fekete keresztet – mondta egyikük, Bolesław Drobiński –, a szíve gyorsabban kezdett verni, és eldöntötte, hogy muszáj elkapnia, vagy őt magát lövik le.

Az abszolút... bosszú érzése ez.”¹⁰ S ezek nem pusztán nagy szavak voltak. Amikor a lengyelek később Németországot támadták, krétával üzeneteket írtak a bombáikra – „Ezt Varsóért”, „Ezt Lwówért” –, s ezt komolyan is gondolták.

A nép agyba-főbe dicsérte Nagy-Britannia légi védelmezőit, és ennek mindenütt hangot is adtak, ahol csak a pilóták civilekkel találkoztak – ahogy az esténként gyakorta megtörtént a városok és falvak fölötti égbolton folytatott harcok után. A hétköznapi emberek tetszésnyilvánítása kimerültségük és veszteségeik közepette sokat jelentett a pilótáknak. „Borzasztóan kedvesek voltak velünk – mondta később az egyik fiatal ember. – Szívet melengető érzés volt. Azóta sem éreztem ilyesmit Nagy-Britanniában.”¹¹ A katonák féltékenyen dörögtek a RAF-os „brillantinós fiúkról”; a Wehrmachtnak is megvolt a maga hasonló kifejezése a Luftwafféra – *Schlipssoldatens* azaz „nyakkendő katonák”. A háború hátralévő részében a mindenféle nemzetbeli repülősokeket olyan glória övezte, amilyen a szárazföldön harcolóknak nem adatott meg.

A vadászpilóta-parancsnokság fokozottan érzékeny volt a tapasztalt pilóták elvesztésére: augusztus 8. és 19. között tíz hurricane-es ászot veszítettek – olyanokat, akik már öt vagy annál több ellenséges gépet lőttek le –, augusztus 20. és szeptember 6. között pedig újabb tizenkettőt. A pótlásként érkező újoncok több mint ötször ilyen ütemben estek el; a veszteségek különösen nagyok voltak azokban a századokban, amelyek továbbra is a RAF hivatalos doktrínája által a „harci körzetben végrehajtott támadások” számára előírt merev alakzatokban repültek. Jobban jártak azok az egységek, amelyek csapattisztjei a rugalmasságot és az önálló kezdeményezést támogatták. Az egyenes vonalban repülő pilóták meghaltak; azok, akik életben maradtak, folyamatosan kitértek és kanyarogtak, hogy nehezen befogható célpontot nyújtsanak. A lelőtt brit vadászpilóták kétharmada Bf109-esek áldozata lett, sokkal nagyobb számban, mint amennyit a bombázólövészek vagy a kétmotoros Bf110-esek találtak el. A dolog veleje a meglepetés volt: öt áldozatból négy még csak nem is látta a támadóját; sokakat hátulról találtak el, miközben ők maguk egy előttük haladó gépet támadtak.

„Azokat, akik tíz másodpercig maradtak az égő pilótafülkében, elborította a tűz és a forróság – mondta Jack Perkin törzsőrmester. – Kilenc

másodperc, és az ember a Viktória Királynő Kórházban kötött ki East Grinsteadben, dr. Archie McIndoe égési osztályán, és ott is maradt a háború végéig. Ha nyolc másodperc alatt kijutott, soha többé nem repült ugyan, de vagy tizenkétszer mehetett vissza plasztikai sebészetre.”¹² Billy Drake Hurricane-pilóta így írta le az élményt, amikor lelövik az embert: „Nagyjából olyan volt, mint egy autókarambol. Az ember nem emlékszik rá, mi a fene történt vele.”¹³ Mindkét oldal jelentős veszteségeket szenvedett nem harci természetű balesetekben, amelyeket a fáradt és gyakorta tapasztalatlan fiatal emberek pillanatnyi figyelmetlensége vagy hanyagsága okozott: július 10. és október 31. között 463 Hurricane rongálódott meg ily módon, időnként totálkárosra törve és halálos balesetet okozva. Mind Dowding, mind pedig Göring összes veszteségeinek egy-harmadát baleset okozta.

Kevés olyan pilótát mentettek ki, aki a nyílt tenger fölött ugrott ki a gépéből: egy gumicsónakban gubbasztó ember száználmasan kicsinek látszik a csatornán és az Északi-tengeren kutakodó mentőjárművek legénysége számára. Ulrich Steinhilper az egyik szeptemberi bevetéséről visszatérőben lekukucskált a csatornára: „A háborgó vizeken át vezető útvonalunkat ejtőernyők pötytyözték, pilóták lebegtek a mentőmellényükben, és a hideg vízen fénylő olajfoltok mutatták, hol végződött egy újabb Me109-es utolsó merülése. Boulogne közelében a part mentén mindenütt 109-eseket láttunk a mezőkön és a fűvön, némelyikük még mindig az orrán állt.”¹⁴ Aznap tizenkilenc német gép személyzete fulladt vízbe, és mindössze kettőt vettek fel hidrolánok.

A lovagias szellem, amelyben a britek – kezdetben legalábbis – harcba szálltak, gyorsan megkopott. Amikor David Crook visszatért egy bevetésről, amelyben a szobatársát megölték, furcsállotta, hogy a másik minden holmiját ott találja, ahol ő hagyta, a törülközője az ablakon lógott. „Nem tudtam kiverni a fejemből Petert, akivel még aznap is beszélgettünk és nevetgáltunk. Most meg az összeroncsolt Spitfire-je kabinjában hever a La Manche csatorna fenekén.”¹⁵ Délután a halott pilóta felesége telefonált, hogy kijárja férje eltávozását, de a repülőparancsnok már csak a halálhírével fogadhatta. „Az egész olyan borzalmasnak látszott – írta Crook. – Közvetlen közlőre láthattam, micsoda bánatot okoz egy-egy embervesztés.” Miután Pete Brothers századát néhányszor már beve-

tették, ő pedig elveszítette a barátait, sutba vágta azt a korábbi elképzelését, hogy ők egymással versengő sportemberek, akik valamilyen játékban vesznek részt. „Akkor azt mondtam: »Jól van, ez egy rakás csirkefogó. Már nem kedvelem őket. Ezentúl vadállat módjára viselkedem.«”¹⁶ Denis Wissler pilóta már a harc nagyon korai szakaszában ezt írta naplójába: „Ó, istenem, de szeretném, ha már vége lenne ennek a háborúnak.”¹⁷ A fiatal emberek közül azonban, akik akár ezen, akár a másik oldalon harcolták végig az angliai csatát, kevesen érték meg a következő öt éves küzdelem végét. A repülés nagyszerű multság volt, csak hogy a legtöbb légi harcost egyfajta mélységes, idő előtti komorság kerítette hatalmába mindannak a feszültségnek és rettegésnek a nyomán, amely szinte naponta osztályrészükül jutott, amíg ki voltak téve a bevetéseknek.

Augusztus folyamán a Luftwaffe egyre nagyobb intenzitással támadott, bombázta a vadászpilóta-parancsnokság légi bázisait – habár a radarállomásokat csak csínjával. Sir Hugh Dowding légi főmarsall, a vadászpilóta-parancsnokság főparancsnoka átlagosan hatszáz bevethető repülőgéppel kezdte meg a harcot, míg a németek három légiflottába szervezve napi átlagban mintegy hétszázötven hadra fogható bombázót, kétszázötven zuhanóbombázót, több mint hatszáz egymotoros és százötven kétmotoros vadászpilótát vonultattak fel. A csata alapvetően Anglia délkeleti része fölött zajlott, de Dowding a hosszú hatótávolságú gépek támadásai ellen az északkeleti és a délnyugati régiókat is kénytelen volt védeni.

A légi bázisok és berendezések elleni első összehangolt bombázásokra augusztus 12-én került sor, amikor is kiiktatták az Isle of Wighton működő ventnori radarállomást. Augusztus 13-i *Adlertag*- (Sasnap-) hadműveletét a Luftwaffe sorsdöntőnek szánta, de a zord időjárási viszonyok miatt az egész egy gyatrán összehangolt támadássorozattá esett szét. A németek két nap múlva, 15-én hajtották végre a legsúlyosabb csapásukat, kétezer bevetést teljesítve Anglia fölött, melynek során hetvenöt repülőgépet veszítettek, szemben a britek harmincnégy gépével, melyek közül kettő a földön semmisült meg. Az egymotoros vadászgépek számára túlságosan messze fekvő skandináviai légi bázisokról induló támadó gépek különösen súlyos veszteségeket szenvedtek: ez a nap a német repülőszemélyzet számára „fekete csütörtökként” vált emlékezetessé.

A két fél összesített veszteségei három nappal később, 18-án még nagyobbak voltak, amikor is a Luftwaffe hatvankilenc gépet veszített, szemben a vadászpilóta-parancsnokság levegőben megsemmisült harmincnégy, és a földön elpusztult további huszonkilenc gépével.

Mindkét légierő szertelenül eltúlozta a másikkal okozott károkat, mégis a német hírszerzés tévedése volt a súlyosabb, mert folyamatosan fenntartotta az illúziót, hogy nyeresre állnak. A vadászpilóta-parancsnokság bázisai ellen augusztus folyamán és szeptember elején a Luftwaffe negyven támadást indított, közülük mégis csupán kettőt – a kenti partok mentén fekvő manstonit és lymrne-it – sikerült kiiktatniuk néhány óránál hosszabb időre, a radarvevők pedig nagyrészt megúszták a németek figyelmét. Augusztus végére a Luftwaffe már úgy vélte, hogy a vadászpilóta-parancsnokság első vonalbeli erejét a felére, háromszáz repülőgépre csökkentette. A valóságban azonban Dowding továbbra is ennek a számnak mintegy a kétszeresével rendelkezett: az anyagháború a britek malmára hajtotta a vizet. Augusztus 8. és 23. között a RAF 204 repülőgépet veszített, csak hogy ugyanebben a hónapban 476 új gép készült, és rengeteget megjavítottak. A Luftwaffe 397 gépet veszített, közülük 181 vadászgépet, miközben a német gyárak csupán 313 Bf109-est és Bf110-est állítottak elő. Augusztus közepső két hetében a vadászpilóta-parancsnokságnak 104 pilótája esett el, szemben a Luftwaffe 623 főnyi elesett vagy foglyul ejtett légi személyzetével.

A RAF bombázóparancsnoksága mindeddig messze nem kapta meg az őt illető elismerést a hadjáratban játszott szerepéért: július és szeptember között a csatorna kikötőiben összevont partraszállító bárkák elleni támadásokban és a német légi bázisok zaklatását célzó bevetések következtében kétszer akkora volt az embervesztesége, mint a vadászpilóta-parancsnokságnak. Az utóbbi támadások kevés kárt okoztak, viszont növelték a Luftwaffe kétségbeesetten pihenésre vágyó embereire nehezedő nyomást. „Éjszakánként a britek lassan az idegeinkre mennek – írta Ulrich Steinhilper pilóta. – Folytonos aktivitásuk miatt a légvédelmi ágyúink gyakorlatilag megállás nélkül tüzelnek, úgyhogy alig tudjuk lehunyni a szemünket.”¹⁸

Göring ekkor taktikát változtatott, és egy sor viszonylag kis létszámú bombatámadást indított erős vadászgépfedezettel. Ezeknek kifejezetten

az volt a céljuk, hogy a RAF-ot harcra kényszerítse, különösen a légi bázisaik védelmében, s hogy a német gépek a levegőben semmisítsék meg őket. Dowding veszteségei valóban nagyok voltak, de a Luftwaffe parancsnokai rémülten tapasztalták, hogy a vadászrepülő-parancsnokság századai nap nap után továbbra is felszállnak, hogy szembeszálljanak a támadásaikkal. Az ország délkeleti részét védő 11. csoport és a mögöttük elhelyezkedő 12. csoport között – amelynek feladata éppen azt volt, hogy a 11. csoport légi bázisait megoltalmazza a német bombázók támadásaitól – egyre nőtt a feszültség. Augusztus végén és szeptember elején több repülőtér is súlyosan megrongálódott. Vajon a 12. csoport vadászgépei miért nem voltak ott, amikor ez megtörtént? A válasz erre az, hogy a csoport néhány századparancsnoka, közülük is elsősorban Douglas Bader jobbnak látta, hogy mielőtt felveszik a harcot az ellenséggel, „nagy szárnyakba” – hatalmas alakzatokba – zsúfolják a gépeket. Ezzel értékes időt vesztegettek ugyan el, csak hogy a földön zajló vitákban a „nagy szárny” forszírozói kiabáltak a lehangosabban. Végül aztán rájuk hagyták a dolgot, mire ők jócskán eltúlzott jelentőséget kezdtek tulajdonítani a saját teljesítményüknek. A RAF szeptemberben már járványszerűvé váló belső harcainak következtében a 11. csoport parancsnokának, Keith Parknak a tekintélye jelentősen megtépázódott, miközben a 12. csoportot vezető Trafford Leigh-Mallory – aki intrikusként meggyőzőbb volt, mint hadműveleti parancsnokként – komoly befolyásra tett szert. Az utókornak ellenben meggyőződése, hogy Park kiemelkedő repülőtiszt volt, aki Dowdinggal karöltve aratta le az angliai csata győzelmének babérjait.

A RAF számos ifjú repülőse, tisztában lévén a vadászrepülő-parancsnokság lemorzsolódási rátájával, halott emberként tekintett önmagára, de ez mit sem vont le az elkötelezettségükből. George Barclay Hurricane-pilóta 249. századát szeptember 1-jén a harcoktól leginkább érintett bázisok egyikére, az Essexi North Wealdbe vezényelték. Miközben a költözéshez csomagoltak, egyik bajtársa komoran kijelentette: „Némelyikünk alighanem sosem tér vissza Boscombe-ba”. Maga Barclay némileg optimistább álláspontra helyezkedett, amikor ezt írta naplójába: „Szerintem mindenki egészen biztos benne, hogy még legalább hét napig életben marad!”¹⁹

Augusztus végén a németek elkövelték a hadjárat legnagyobb stratégiai hibáját: célpontjaikat a repülőterekről előbb Londonra, majd más nagyvárosokra tették át. Hitler légierijének parancsnokai úgy vélték, Dowdingot ezzel rákényszerítik arra, hogy az utolsó tartalékait is bevesse, Churchilltől lefelé azonban az összes brit vezető szívéből nagy kő esett le. Tudták, hogy a főváros irtatlan mértékű megtorlást képes elviselni, a vadászrepülő-parancsnokság létesítményei viszont sebezhetők. A katonák a levegőben csupán ádáz harcot és könyörtelen veszteségeket tapasztaltak. George Barclay szeptember 3-án így írt nővérének a „fajtájára” jellemző izgatott, kamaszos stílusban: „Ma négyszer voltunk odafent, és kétszer félelmetes harcokba keveredtünk több száz Messerschmitttel. Az egész tökéletesen lenyűgöző, semmihez sem hasonlítható... Az ember teljesen megfélemedezik róla, hogy milyen állapotban van a gépe, és csak arra ügyel, hogy az irányzékot az ellenségen tartsa. És ennek a több száz, többnyire fekete keresztet viselő repülőnek a kavargása mondjuk olyan 6500 m magasan zajlik, alattunk a Temze torkolata és a környező vidék egészen Clactonig, akár egy térkép.”²⁰

„Csaknem kiugrottam a kabinomból – írta Sandy Johnstone, amikor szeptember 7-én először pillantotta meg a Luftwaffe tömeges támadását. – Elöttem és fölöttem német repülőgépek valóságos armadája... egyik staffel [század] a másik után, ameddig csak a szem ellát... Még soha életemben nem láttam egyszerre ennyi gépet a levegőben. Döbbenetes volt.”²¹ A német gépek személyzete kezdetben megnyugtatónak találta, hogy hatalmas alakzat részeként repülhet. „Amerre csak néz az ember, mindenütt a mi repülőgépeinket látja, csodálatos látvány”²² írta Peter Stahl, aki az egyik szeptemberi tömeges támadásban egy Junkers Ju88-ast vezetett. Ő és bajtársai azonban egykettőre megtanulták, hogy a tömeg biztonsága illuzórikus, hiszen az alakzatokat alábukó, bedőlő, gép-puskázó Hurricane-ek és Spitfire-ek hasították ketté. 7-én késő délutánra Kent és Essex fölött ezer repülőgép bocsátkozott harcba egymással. George Barclay Hurricane-jét találat érte, így kénytelen volt kényszerleszállást végrehajtani a mezőn. Szeptember 7-én a németek negyvenegy repülőgépet veszítettek, míg a vadászrepülő-parancsnokság huszonhármat. A csata valamennyi nagy összecsapásához hasonlóan ebből is a britek kerültek ki győztesen.

A Bf109-esen repülő Ulrich Steinhilper is egyike volt azoknak, akiket a heves félelem és izgalom rohamai közepette megkapott az általuk létrehozott látvány szépsége: egy szeptemberi napon London fölött ő is elgyönyörködött „az égbolt tiszta azúrkékjében, a napot elhomályosította a rendkívüli magasságokba hatoló vészjósló füst; mindezt pedig át- meg átszöttek és bevonalkázták az élethalálharcukat vívó vadászgépek kondenzcsíkjai. És mindeközben a lángoló léggömbök és az a pár ejtőernyő ragyogó, oda nem illő elszigeteltségben.”²³ A Luftwaffe szeptember 15-i támadását nem kísérték a szokásos megtévesztő és elterelő hadmozdulatok, így a vadászrepülő-parancsnokság biztosra mehetett a fenyegetés célpontját illetően, és mindent bevethetett elhárítása érdekében. A repülőszázadokat oly módon vetették be, hogy párosával szálljanak szembe a támadókkal, és egészen Canterburyig előrehatoltak, miközben a duxfordi „nagy szárnyak” London keleti része fölött bocsátkoztak harcba. Aznap délután a Luftwaffe második támadása is a vadászrepülőek erős védelmébe ütközött; mindent összevéve hatvan német repülőgépet lőttek le – habár a RAF állítása szerint 185-öt. A Luftwaffe szeptember 7. és 15. között 175 gépet veszített, jóval többet, mint amennyit a német üzemek gyártottak.

A légitámadás továbbra is következetlen maradt: a támadók előbb a RAF védelmi képességeinek megsemmisítésére törekedtek, majd – még mielőtt ezt sikerült volna elérniük – áttértek a morális jelentőségű és ipari célpontok támadására. Viszonylag könnyű bombázógépeik olyan rakományt szállítottak, amely fájtt ugyan a briteknek, de ahhoz már nem voltak elég súlyosak, hogy végzetes csapásokat mérjenek egy egész modern ipari társadalomra. A RAF nem semmisítette meg a Luftwaffét, mert ez nem állt hatalmában. A pilótái viszont nem hagyták, hogy a németek a csatorna és Anglia déli része fölött megszerezzék az uralmat, s eközben elfogadhatatlan veszteségeket okoztak nekik. A vadászrepülő-parancsnokság mint folyamatosan harcoló erő elegendő volt ahhoz, hogy meghiúsítsa Göring szándékait. A brit gyárak a harc egész ideje alatt nagyobb ütemben termelték az egymotoros vadászgépeket, mint a német üzemek, s ez létfontosságú ipari teljesítmény volt tőlük. A vadászrepülő-parancsnokság összességében 544 embert veszített – a csatában részt vevő összes brit pilóta egyötödét –, a bombázóparancsnokságnak

pedig 801 fős személyzete pusztult el, további 200 pedig fogságba esett; a Luftwaffe viszont végzetes módon 2698 magasan képzett repülőt veszített el.

Churchill személyesen azzal járult hozzá a sikerhez, hogy az uralkodó kaszt egy részének feje fölött meggyőzte a népet: harcuk nemes és elkerülhetetlen – és most már sikeres is. Az angliai csata annyira felfűtötte lelkesedésüket, hogy a folytonos stratégiai gyengeségeik logikáját is képesek voltak meghaladni. „Pilótáink kimerítő időszakon vannak túl, de mintha minden egyes nappal még pompásabban folytatnák a harcot – írta szeptember 20-án Cuthbert Headlam, az idős, kormányon kívüli konzervatív képviselő. – Furcsa látni, hogy mennyi mindennel tartozunk oly kisszámú fiatalembernek – mi itt több millióan tétlenkedünk, miközben a harcot a fejünk fölött dönti el az innen, onnan és mindeközben származó harcosok egy kiválasztott csapata... Minden bizonynyal nagyszerű emberekből álló testület az övék... az ember szeretné tudni, milyen anyagi erőben különbözik egymástól a mi RAF-unk és a Luftwaffe: egy napon valószínűleg meg is fogjuk tudni – akkor aztán, úgy vélem, jobban, mint valaha, tisztelegni fogunk a hősiesség férfiak előtt, akik most oly mérhetetlenül nagy szolgálatot tesznek a hazájuknak.”²⁴

A brit nép bizonyos lelkiezővel viselte az országot ért csapást. A nagyvárosokon kívül élők megúszták ugyan a Luftwaffe támadását, de a félelem az inváziótól csaknem egyetemes volt. Churchill eltökélte, hogy a végsőig harcol, ám egy lehetséges kudarc és vereség velejáróit is brutális gyakorlatiassággal látta. Charles Hudson dandártábornok júliusban egy főtiszteknek rendezett konferencián vett részt Yorkban, amelyen hadügyminiszterként felszólalt Anthony Eden is. Eden közölte hallgatóságával, hogy a miniszterelnök utasítására ki kell puhatolni a hadsereg hangulatát. Indítványozta, hogy a tábornokoknak egyenként tegyék fel a kérdést – Hudson beszámolóját idézve –, „lehet-e arra számítani, hogy a parancsnokságunk alá tartozó csapatok minden körülmények között folytatják a harcot... Az asztal körül mindenkinek szinte hallhatóan elakadt a lélegzete.”²⁵ Eden még tovább fokozta a megrökönyödést, amikor arról beszélt, hogy „eljöhet az a pillanat, amikor a kormánynak minden előzetes bejelentés nélkül rettenetes döntést kell meghoznia. Az a pont, amikor... már határozott ostobaság lenne egy reménytelen hely-

zet megmentésére tett hiábavaló kísérletként rosszul felfegyverzett katonákat bevetni egy olyan ellenség ellen, amely már szilárdan megvetette a lábát Angliában.” Megkérdezte, hogyan reagálnának a csapatok, ha azt a parancsot kapnák, hogy valamelyik északi kikötőben hajózzanak be Kanada felé, és hagyják hátra a családjukat.

„A síri csöndben egymás után tette fel nekünk a kérdéseket”, írta Hudson. A csaknem egyhangú válasz az volt, hogy a legtöbb hivatásos tiszt, altiszt és nőtlen katona végrehajtáná az ilyen parancsot. A besorozott és nős katonák közül azonban „a túlnyomó többség... ragaszkodna hozzá, hogy vagy Angliában harcolja végig a háborút... vagy [hátramaradva] a családjával együtt vállalja a kockázatot, bármi legyen is a következménye”. Magyarán a brit hadsereg főtisztjei úgy vélekedtek, hogy egy közelgő vereség küszöbén rengeteg emberük ugyanazt a döntést hozná, amit a francia katonák – inkább meghátrál, mint hogy száműzetésben vállalja a harc folytatásának bizonytalanságait és szenvedéseit. Hudson így fejezi be: „Igencsak letörtén hagytuk el a konferenciatermet.” Sem neki, sem kollégái többségének nem fordult meg a fejében az az eshetőség, hogy a végsőkéig tartó harc esetleg azt jelenti, hogy egy idegen országból kell megvívni, miután Nagy-Britanniát már legyőzték. Churchill viszont az ilyen fejleményt nem tartotta kizártnak; de Nagy-Britannia miniszterelnöke ezúttal is, mint már annyiszor, hajlandó volt mérlegelni a meghozandó áldozatok szélsőséges lehetőségeit, amiktől számos honfitársa visszariadt.

Hitler talán megpróbálkozott volna Nagy-Britannia megszállásával, ha a Luftwaffe a csatorna és Anglia déli része fölötti légtérben megszerzi az uralmat. Így azonban ösztönös bizalmatlanságában a tengerrel és egy szükségtelen stratégiai hazardjátékkal szemben kevés gyakorlati lépést tett a német előkészületek folytatására azon kívül, hogy bárkákkal zsúfolta tele a csatornaparti kikötőket. Churchill hatékonyabban aknáztatta ki a félelmet, mint az esetleges megszállók, és minden civilt mozgósított a közös cél, az ellenállás érdekében a netán partra szálló ellenséggel szemben. Az útkereszteszövedésekben és az állomásokon leszerelték az útjelző- és helységnévtáblákat, a tengerpartokat szögesdróttal kerítették el, a túlkoros és a korhatár alatti férfiakat helyi „nemzeti gárdákba” toborozták, és egyszerű fegyverekkel látták el. Churchill egészen 1942-ig

szándékosan, sőt cinikus módon fenntartotta a megszállással riogatást, mert attól tartott, hogy ha engedi, hogy a brit nép azt képzelje, véget ért a nemzet válsága, újból erőt vesz rajta természetes fásultsága.

A németek szándékaival kapcsolatos találgatások egész nyáron át és még az ősz egy részében sem szűntek. A lakosság körében nagy általánosságban a félelem egyfajta zavaros, izgatott és már csak azért is igen intenzív várakozással keveredett, mert a kilátás, hogy a németekkel Anglia mezein és falvaiban kell majd harcolniuk, olyan valószínűtlennek tűnt. Egy arisztokrata háziasszony²⁶ a felhalmozott kanadai juharszirupkészletének egy részébe, a német megszállóknak szánva, patkánymérget fecskendezett. Családja meghökkenésére azonban néhány héttel később elfelejtette, hogy mely konzervdobozokat „kezelte”, úgyhogy a finomságot kénytelen volt megtagadni családott gyermekeitől. Arthur Street, egy wiltshire-i paraszt egyfajta pantomimszerű elemet vett észre az emberek viselkedésében, és erről a munkásainak és szomszédjainak szeptember 7-i, azt követő viselkedését jellemezve be is számolt, hogy a nemzeti gárda figyelmeztetést kapott a németek küszöbönálló partraszállásáról:

Aznap éjjel a Sedgebury Wallop-szakasz volt szolgálatban, akik tizenhét elképedt civilt kísérték be a helyi rendőrszere, mert otthon felejtették a személyi okmányait. 07.00-kor azonban az ügyeletes farmer, Walter Pocock fölébredt, és azt javasolta a pásztorának, hogy a pásztorkodás kedvéért félórára felhagyhatna a katonáskodással.

– Biztosan szeretnél a birkáid után nézni, de a puskádat vidd magaddal, meg némi muníciót is – tanácsolta. – A karám csak tíz percre van ide, abban a minutában érted küldök, ha történik valami.

– Engede-mével, a birkák még jó e'lesznek egy darabig – jelentette Shep. – A nappali karámot tennap karóztam ki, oszt a kis Arthur tán még tizenöt sincs, de én jó kiokosítottam ötet. Akárhogy is, addig én innét e' nem moccanhatok, amíg le nem fűjják a légirijadót.

11 óra körül, amikor megjött a hír, hogy a valóságos vagy képzelt inváziós veszély elmúlt, mindenki morgolódni kezdett.

– Osztan ezek tölleg nem gyünnek, uram? – kérdezte vágyakozva Tom Spicer.

– Sajna nem, Spicer – felelte Walter.

– Gondútam én asztat – dörmögte Fred Bunce, a kovács. – Nem lehet ezekbe' a németekbe' megbízni.²⁷

Ezek az egyszerű wiltshire-i parasztemberek olyan kiváltságos helyzetet élveztek, amely a kontinentális Európa népei számára nem adatott meg: gúnyolódhattak az ellenségen, mert a sors megkímélte őket a valószínű találkozás rettenetes valóságától: szeptember 17-én Hitler kiadta a parancsot, hogy határozatlan időre halasszák el az *Unternehmen Seelöwe*- (Oroszlánfőka-) hadműveletet, a Wehrmacht Nagy-Britannia megszállására vonatkozó tervét. A brit nép és a vadászrepülő-parancsnokság pilótái ebből október folyamán csak egy lassú, fokozatos eltolódást észleltek a tömeges nappali légitámadásoktól az éjszakai bombázások felé. Július 10. és október 31. között a németek 1294 repülőgépet veszítettek, a britek pedig 788-at. Hitler feladta a reményt, hogy 1940-ben elfoglalhatja Nagy-Britanniát, de a vadászrepülő-parancsnokság megsemmisítéséről is le kellett mondania. Légieréjét ehelyett inkább a brit nagyvárosok elhúzódó támadásával bízta meg, aminek az volt a célja, hogy megtörje a lakosság ellenállását. A Luftwaffe elsődleges célpontjává a repülőgépgyárakat választotta, valamint a londoni dokkokat és infrastruktúrát. A németek navigációjának és bombáik célba juttatásának hiányosságai miatt azonban ezek a támadások a brit emberek szemében pusztán a civil lakosságot célzó, válogatás nélküli vagdalkozássá, terrorkampánnyá váltak.

A „Blitz” elleni védekezés, amelynek kezdetét a védők szeptember 7-től számították, jóval nehezebb feladatot jelentett a vadászrepülő-parancsnokság számára, mert a RAF kevés éjszakai vadászrepülővel és csupán primitív légi célbefogó radarral rendelkezett. Churchill arra ösztönözte a gyengécske légvédelmi ágyúk személyzetét, hogy tüzeljenek belátásuk szerint, s ezzel öntsenek lelket a lakosságba, amit meg is tettek – de a támadókban vajmi kevés kárt okoztak. Szeptembertől október közepéig a Luftwaffe átlagosan kétszáz repülőgéppel támadott egy kivételével minden éjjel. Ebben az időszakban több mint 13 000 tonna robbanó- és gyújtóbombát dobtak le Londonra, Bristolra, Birminghamra, Portsmouthra és más nagyobb városokra, s eközben a Luft-

waffe mindössze hetvenöt gépet veszített, amelyek többsége balesetnek esett áldozatul.

A városlakókra a Blitz elképedéssel, rettegéssel és borzadállyal vegyes hatást gyakorolt, míg végül elfogadták mint újfajta normalitást. Egy londoni asszony így írt az egyik támadásról: „A bombák fűtőkben hullottak, szorosan egymás mellett... A bombarobbanások alighanem a gyerekkori tűzijátékok idejéből megmaradt hipnotikus vonzerőt gyakorolnak, és én is végignézttem, ahogy az első kettő felrobban. Hacsak nem röpít egy egész épületet a levegőbe, egy közönséges nagy erejű bomba felrobbanása önmagában nem valami grandiózus látványosság, mint amilyen egy hatalmas tűz lehet; fölfelé szálló sárga meg vörös csíkjai olyan durvák és banálisak, mintha egy kisfiú festette volna őket.”²⁸ Egy norfolki falusi lány, Muriel Green tizenkilenc éves létére igen érzékletesen írta le gondolatait, amikor a feje fölött meghallotta a német repülőgépeket, amint a Coventryt ért november 14-i pusztító támadás utáni éjszakán éppen valamelyik brit város felé tartottak: „Vajon mit érezhetnek a pilóták? Elvégre őket is szereti valaki, még ha náci is, és most az életüket kockáztatják, a hazájukért harcolnak, ahogy a mieink is, akiket lebombázni indultak. Szegény coventrybeliek. Milyen keserűséget és reménytelenséget élhetnek át ma éjjel. Meddig mehet még így? Hány évig kell még mindenkinek félelemben élnie az ismeretlen borzalmaktól, amelyeket még oly sokan meg sem tapasztaltunk?”²⁹

A bombatámadások, amelyek mindaddig folytatódtak, amíg 1941 májusában Hitler el nem kezdte kivonni repülőgépeit az Oroszország elleni invázióhoz, súlyos károkat okoztak a brit városok központjában, és mélyen beleették magukat sok millió ember lelkébe, akik rengeteg éjszakát kínlódtak át úgy, hogy a családjukkal és félelmeikkel együtt az óvóhelyen kuksoltak. Az észak-franciaországi repülőterekről felszálló támadók bevetésenként mindössze 1,5 százalékos repülőgép-veszteséget szenvedtek. Ez jóval kisebb aránynak számított, mint amit később a RAF szenvedett el Németország bombázásakor, mivel a briteknek messzebbre kellett eljutniuk. Mintegy 43 000 brit polgári személy halt és további 139 000 sebesült meg. 1940–1941 telén azonban a Luftwaffe nem rendelkezett sem hiteles stratégiai tervvel, sem pedig azzal a célzási pontossággal és bombaterheléssel, amellyel döntő csapást mérhettek volna a brit iparra.

A fiatal tudományos hírszerző tiszt, R. V. Jones kritikus szerepet játszott azáltal, hogy azonosította a németek navigációs rádiósugarait, és megmutatta, miként lehet őket blokkolni. A termelést légiriadók szakították félbe, egyes jelentős üzemekben károk keletkeztek, lakások tízezrei pusztultak el ősi épületekkel, templomokkal és más jellegzetes építményekkel együtt. Nagy-Britannia lakosságának jelentős hányada azonban a légibombázások közepette is megtanult boldogulni. „Az emberveszteségek csöndesebben estek meg, mint amire számítottam”,³⁰ írta Barbara Nixon, a színésznőből lett finsburyi légóparancsnok.

Csupán két ízben hallottam igazán rémítő kiabálást, amit nem a hisztéria okozott; egyik éjjel egy [vasúti] jelzőőrnek egy bomba leszakította mindkét lábát, és ő még akkor is magánál volt, amikor a bódéját elborították a lángok; teljességgel lehetetlen volt, hogy bárki is hozzáférjen, és egy örökkelválásnak tűnt, amíg a szörnyű, bénító sikolyai elhaltak. Rendszerint azonban az áldozatok, azok is, akik súlyosan megsebesültek vagy csapdába estek, túlságosan kábultak voltak, semhogy hangoskodjanak. Az állatok viszont rettenetes lármát csaptak. Az első hónap egyik legnyugtalanítóbb éjszakáján egy marhapiacot találtak el, és a barmok három órán át bőgtek és ordítottak; közben egy mozdony is felborult, és nyitva maradt a gőzpipja. Örjítő volt az a fülsértő, monoton hang, meg az ökrök távoli bömbölése.

Egy olyan korban, amikor a helyi közlekedés még mindig jobbára ló vontatta járművekkel zajlott, egyes városi istállók is átvették a vidéki szokást, és beszereztek egy kecskét, hogy vészhelyzetben majd azt kövessék a lovak. Egyik éjjel, amikor Londonban egy nagy belvárosi fuvarozó cég telephelyét bombák gyújtották fel, kétszáz lovukat vezették el biztonságos helyre. És bár a britek „Blitzszelleme” igencsak valóságos volt, ugyancsak valóságos volt a bombázások okozta ínség és nyomor is. Egy Bernard Kops nevű kisiú, akiből később dráma- és regényíró lett, így írt erről: „Egyesek... költői álomként emlékeznek a Blitzre. Úgy beszélnek azokról a napokról, mintha a valódi közösségi szellem időszaka lett volna. Nekem ugyan nem volt az. A mélységes rettegés, a félelem és a borzalom korszakának kezdete volt. Nem voltam többé gyermek, szem-

től szembe kerültem a világ újfajta valóságával... Már megint menekülnünk kellett, ismét csak bolyongtunk, egy új exodusba csöppentünk – az East End-i zsidók, akik otthagyták otthonaikat, és a föld alá vonultak száműzetésbe.”³¹

Egy sor hagyományos brit ostobaság is segített az érintetteken: egy londoni plébános egyszer megkérdezte az alagsori óvóhelyen vele együtt meghúzódo asszonytól, hogy szokott-e imádkozni, amikor meghallja a bombák zuhanását.

– Igen – felelte a nő –, azt mondom: Ó, Istenem! Add, hogy ne ide hulljon.

Mire a plébános: – Az azért nem valami szép dolog a többiekkel szemben, hogy ha a te imád meghallgatásra talál, akkor az az izé nem rád esik, hanem rájuk.

Az asszony erre így felelt: – Nem tehetek róla. Imádkozzanak ők is, és tolják még arrébb.³²

Az öreg épületekben kialakított légvédelmi óvóhelyek hemzsegték a tetvektől meg a bogaraktól. A belvárosok nagy föld alatti óvóhelyeit részeg férfiak és nők, elkeseredett veszekedések és verekedések csúfították el, meg a mocskok, amely elkerülhetetlen ott, ahol nincs mosdó.

A legtöbben egyetértettek abban, hogy a küzdelmet leginkább az öregek és kisgyerekek sínylik meg, akik számára egyformán felfoghatatlan a dolog. Ismét Barbara Nixont idézzük: „Nekik fogalmuk sem volt arról, mi folyik körülöttük; sosem hallottak még Lengyelországról... a fasizmus meg legfőljebb annak a gonosz vadállat Hitlernek az ügye volt, aki megpróbált fölrobbantani vagy a saját ágyunkban leöldödni valamenyünköt.”³³ Ernie Pyle, a nagyszerű amerikai tudósító ezt írta Londonból 1941 januárjában: „Az öregek festettek nagyon tragikusan. Képzeld el magukat hetven- vagy nyolcvanévesen, mindenük sajog, és telve vannak egy egész, talán mindenestül sivár élet kódos emlékeivel. Aztán képzeljék el magukat most, amint minden este szürkületkor elzarándokolnak a földalatti valamelyik állomásához, rongyos felöltőjüket a vén vállukra kanyarítják, és hátukkal az utca ívelt falának dőlve egy fapadon ücsörögnek. Ott ülnek egész éjjel, bólogató bóbiskolásukból fel-felriadva. Képzeld el, hogy ez vár magukra – minden éjjel, mostantól fogva minden áldott éjjel.”³⁴

A hetvenegy éves londoni Herbert Brush elmesélte, hogy egyik barátja az orvosához fordult, „mivel az idegeit nyilvánvalóan kikészítették az autózás feszültségei a háborús körülmények között. Útban Cambridge felé fentről érkező géppuskatűzbe került, és egy éles lövésben kellett elrejtőznie. Aztán Norwichnál éjszaka több bomba is lehullott a közelében. A doktor azt mondta, harctéri idegsokkot kapott, készített neki egy erősítő tonikot, és két hétig teljes nyugalmat írt elő.”³⁵ Szigorú értelemben véve ennek az asszonynak a viszonylag enyhe fenyegetettségre adott reakciója érdektelen volt; csak hogy az emberi lények a saját személyes tudásuk keretein belül értékelik a veszélyt és a szűkölködést. Értelmetlenség lett volna azt bizonygatni egy angol külvárosi háziaszszonynak, hogy a lengyelek, a zsidók, a francia menekültek és később a keleti fronton szolgáló katonák sokkal borzalmasabb dolgokat szenvedtek el, mint ő. Ő csak azt tudta, hogy ami vele történik, rettenetes ahhoz képest, amit egész addigi életében megtapasztalt. Csupán néhányan örvendeztek az eseményeknek, például egy harmincéves kertész, a katonaszolgálatot lelkiismereti okból megtagadó, pacifista George Springett. Ő a háború első heteiben rendszeresen Sanatogen idegerősítő készítménnyel gyógyszerezte magát, de ennek most már nem érezte szükségét: „A Blitz kezdete óta igazán kiváló egészségnek örvendek!”³⁶

A hadjárat hősei közé tartoztak azok a férfiak, akik próba-szerencse alapon tanultak meg bánni a fel nem robbant bombákkal, amelyekből hamarosan bőség mutatkozott a brit nagyvárosokban. Közülük is az egyik legkiemelkedőbb „Jack” Howard, Suffolk grófja volt. Az 1940-ben még csak harmincnégy éves, öntörvényű műszaki szakember már a háború elején rengeteg utazással járó megbízatást szerzett magának az Ellátásügyi Minisztérium Tudományos Igazgatóságán.³⁷ Ebbéli szerepében egyik legemlékezetesebb fegyverténye az volt, hogy a franciák fegyverletétele után Bordeaux-ból kimenekített hárommillió font értékű, Amszterdamból származó ipari gyémántot, a legbriliánsabb francia tudósok egy csapatát, valamint az ország teljes norvég nehévízkészletét, amely nélkülözhetetlen volt egy atombomba elkészítéséhez. 1940 őszén ez az öntudatosan excentrikus figura úgy döntött, hogy kinevezi magát bombahatástalanítónak.

Suffolk megalakította az osztagát, amelyben csinos titkárnője, Beryl

Morden is helyet kapott, és saját zsebből felszerelt egy csukott teherautót. Ezek után széles karimájú kalapban és repülő csizmában, néha pilótasisakban, kezében az elmaradhatatlan huszonhárom centis, feltűnő cigarettaszipkával nekiállt bombákat hatástalanítani, és elsősorban a késleltetett működésű német szerkezeteket felkutatni, amelyeket a hatástalanítás ellen egyre kifinomultabb eszközökkel láttak el. Bátorsága és fantáziája megkérdőjelezhetetlen volt, de néhány tűzszerész helytelenítette egyes esetekben tanúsított fegyelmetlenségét. 1941. május 12-én a londoni „bombatemetőben”, az Erith-mocsaraknál a gróf egy 17-es típusú ketyegő időzítő gyújtóval bíbelődött, amikor a bomba felrobbant, és leterítette „Örült Jack” Howardot, valamint a csapat tizenhárom másik tagját, köztük a gyönyörű Beryl Mordent, akik szanaszét szóródtak körülötte. Halálát megsiratták, de széles körben azt tartották róla, hogy az ő hanyagsága okozta a társai indokolatlan vesztét. A döglött bombákkal végzett munka megbünteti az amatőröket.

Másfajta kavarodást okozott egy másik hatástalanító tűzszerész, Bob Davies, aki a háború előtt csavargó volt Cornwallban. Miközben erre-arra utazott a világban, szert tett némi műszaki tapasztalatra, amit aztán a királyi utászok egyik mentőalakulatánál bocsátott áruba. 1940 szeptemberének egyik kora reggelén Davies vezetett egy ezer kilogrammos bomba hatástalanítására kivezényelt osztagot, amely bomba az előző éjszakai támadásban mélyen belefűrődött a Szent Pál-katedrális előtti útba.³⁸ Az utászok egykettőre bajba kerültek, mivel egy eltört fővezetékéből gáz ömlött rájuk, és rövid időre kórházba kerültek. Miután visszatértek a munkájukhoz, egész éjjel ástak, amíg egy szikra be nem lobbantotta a gázt, amely egy másik fővezetékéből szivárgott, és három embert megégetett.

A sajtó felkapta a történetet – és a székesegyházra leselkedő veszélyt. A *Daily Mail* megragadta az alkalmat, hogy dicshimnuszokat zengjen a tűzszerésszosztagok bátorságáról: „A királyi utászok ezen rendkívüli bátorsággal – és rendkívüli gyakorlatiassággal – megáldott katonái számtalanszor versenyt futnak a halállal.” Davies emberei egyre mélyebbre és mélyebbre ástak, míg végül csaknem nyolcvan órával a becsapódása után elérték bombát, amely nyolc és fél méterre fűrődött a londoni agyagba. Súlyos sodronykötelet kötöttek rá, és egy teherautóval megpróbálták ki-

húzni az óriási veszélyforrást. A próbálkozás nem sikerült. Csak amikor egy második kötéllel két teherautóra osztották el a terhet, kezdett a bomba lassan a felszínre emelkedni. Ekkor egy bakra rögzítették, és a londoni utcákon végigkanyarogtak vele a Hackney-mocsarakig, ahol felrobbantották. A detonáció egy harminc méter széles krátert vajt a talajba.

Ezek után hatalmas hírverést csaptak Davies és a csapata körül, akik híres emberek lettek. Az egyik szalagcím így szólt: „Ezért Viktória-keresztet érdemel.” Daviest és az árkászt, aki megtalálta a bombát, és ezzel megmentette a Szent Pál-székesegyházat, valóban kitüntették a civil hőstettekre újonnan alapított György-kereszttel. Csak 1942 májusában következett be egy sajnálatos fejlemény: Daviest hadbíróság elé állították csaknem harminc, változatos vádpont, köztük a bombahatástalanító osztág vezetőjeként végrehajtott, folytatólagosan elkövetett, nagy értékű lopás miatt; szerepkörét arra is felhasználta, hogy pénzt csikarjon ki némelyekből azok közül, akiknek megmentette az ingatlanját a bombától, valamint fedezetlen csekket állított ki. És mindezt még több kínos fejlemény követte: napvilágra került, hogy a Szent Pálnál talált bomba a média állításával ellentétben nem volt időzítő gyújtóval ellátva, tehát sokkal veszélyesebb volt, mint feltételezték; Davies pedig nem maga szállította ki Hackney-be. A tiszt kétéves börtönbüntetését letöltve 1944-ben szabadult. A döglött bombákkal folytatott munka veszélyeit senki sem vonta kétségbe, és a cornwalli vitathatatlanul bátor és hasznos munkát végzett. A történet tanulsága azonban az, hogy csibészek és hősök egyformán szerepet vállaltak a Blitz idején, és voltak olyanok is, akikben a kettő összekeveredett.

Hitler Nagy-Britannia elleni légitámadása a háborúban elkövetett nagy baklövései közül csupán a második a sorban Oroszország lerohanása mögött. 1940 júniusát követően Churchill népéből sokan, különösen a magas hivatalokat betöltők felismerték, hogy az országuk nem képes ellenszegülni a kontinenst leigázó náci uralomnak. Ha egyszerűen magukra hagyják a briteket, hadd borongjanak csak a tehetetlenségükön, talán megújul a németekkel folytatandó tárgyalásokat követelő politikai agitáció, amely a még mindig magas kormányhivatalokat betöltő régi békéltetők körében támogatókra is talált volna. Annak a légitámadásnak

a beteljesületlen fenyegetése, amelyet 1939 során oly mindent elsöprő várakozás és rettegés kísért, sokkal komolyabban befolyásolhatta volna a brit politikát, mint egy kevésbé meggyőző erejű légitámadás realitása.

Az erőszak nemzeti célkitűzések elérésére való alkalmazásának legfontosabb alapelve, hogy gondoskodni kell a hatékonyságáról. A németeknek 1940–1941-ben ezt nem sikerült elérniük Nagy-Britannia ellen, és ez a konfliktus nagy igazságainak egyik első záloga: miközben a Wehrmacht gyakran briliáns módon vívta meg a maga csatáit, a náci elképesztő hozzá nem értéssel viseltek háborút. A Luftwaffe ahelyett, hogy addig terrorizálta volna Churchill népét, amíg meg nem hajtja a fejét Hitler akarata előtt, csupán azt érte el, hogy felpiszkalta az embereket, akik beleszoktak az ellenszegülésbe.

Az utókor az 1940 júliusa és 1941 tavasza között eltelt időszakot mindekfelett Nagy-Britanniának a Luftwaffe ellen viselt légi csatájaként látja, holott Németország katonai erőforrásainak csupán egy kis töredéke vett részt benne. Hitler többi katonája és csaknem a teljes szárazföldi hadsereg számára a korábbi furcsa háborúhoz képest a különös tétlenség időszaka volt ez. Na persze ott voltak a leigázott nemzetek, amelyeket kordában kellett tartani, a győzelem gyümölcseit le kellett aratni – mindenekelőtt Franciaországban. Berlinben „A háború első jeleként nem a hagyományos pusztulás és szűkölködés jelentkezett – írta Howard Smith amerikai tudósító –, hanem a szemmel látható jólét hirtelen megugrása. A berlini bejárónők és szobalányok, akiknek a lábát soha életükben nem kényeztette selyem, most a boulevard Haussmannról származó harisnyát hordanak a világ legtermészetesebb dolgaként – »az én Hansom küldte a frontról«. A kis utcasarki kocsmákban hosszú sorokban áll az Armagnac, a Martell és a Courvoisier.”³⁹

A még mindig viszonylag lomha teljesítményt nyújtó német hadiiparnak időre volt szüksége, hogy tankokat, repülőgépeket és löszereket gyártson a kontinentális hadjárat során elhasználtak pótlására. A hadsereg a telet óriási léptékű bővítési program végrehajtásával töltötte – 1940 májusa és 1941 júniusa között 5,7 milliőről 7,3 millió főre, 143 hadosztályról 180-ra duzzadt. A brandyn és a harisnyán kívül még egyéb jelentős ipari zsákmányt, főleg vasúti kocsikat is be kellett gyűjteni a meghódított területekről. A náci megszállás a gazdasági aktivitás

drasztikus csökkenéséhez vezetett Európa-szerte, ami a legtöbb helyen egészen a felszabadulásig fenn is maradt, noha a francia fegyvergyárak hasznosan járultak hozzá a német háborús erőfeszítésekhez.

Hitler a britek feltételezéseinél jóval kevesebb időt töltött a Luftwaffe ellenük irányuló hadműveleteinek fontolgatásával. Egyetlenegyszer sem látogatta meg a csatornaparti légi bázisokat. Ehelyett az ősz és a tél nagyobb részében az alapvető stratégiai dilemmájával birkózott: vajon 1941-ben Nagy-Britannia megszállásával konszolidálja-e Németország nyugati győzelmeit, vagy legfőbb hajlandóságát követve forduljon inkább kelet felé. 1940. július 31-én, még jóval azelőtt, hogy a Luftwaffe Nagy-Britannia elleni támadása elérte volna a csúcspontját, a Berghofban közölte tábornokaival: feltett szándéka, hogy a következő év májusában megtámadja Oroszországot. Ezek után azonban hónapokra átadta magát a bizonytalankodásnak. A német haditengerészet nagyarányú hadműveleteket sürgetett a britek kiűzésére a Földközi-tengeről: Spanyolországon át foglalják el Gibraltárt, Líbián keresztül pedig a Szezei-csatornát. Erich Raeder tengernagyot, a haditengerészet főparancsnokát ebbéli törekvésében pártfogóként Walter Warlimont tábornok, a Wehrmacht stratégiai tervező részlegének főnöke is támogatta. A birodalmi kancellárián november 4-én megtartott fontos parancsnoki értekezlet után Hitler szárazföldi adjutánsa, Gerhard Engel azt írta: a Führeren „szemmel látható lehangoltság vesz erőt... abban a pillanatban, amikor nem tudja, mi legyen a következő lépés”.

Hitler a nyugati lehetőséget novemberben még mindig nem vetette el véglegesen és hivatalosan, amikor Sztálin külügyminisztere, Molotov Berlinbe látogatott. Molotov – a németek nagy ingerültségére – a Szovjetunió további expanziós étvágyáról tett tanúbizonyságot, közölte ugyanis, hogy Moszkva Románia, Bulgária, Lengyelország, sőt Görögország jövőjében is érdekelt. Az iránt érdeklődött, hogy a svédek további semlegessége megfelel-e Németország és a Szovjetunió közös céljainak, mire kerek-perec közötték vele, hogy megfelel. Hozzászólásaiban hangsúlyozta, hogy ha Hitlernek vannak még teljesületlen területi ambíciói, akkor Sztálinnak is vannak. Mire Molotov fölszállt a hazafelé tartó repülőgépre, Hitlerben már megerősödött korábbi meggyőződése: Németországnak a következő évben meg kell támadnia Oroszországot.

A maga szemszögéből nézve nem is volt más választása. A német gazdaság sokkal gyengébb volt, mint azt az ellenségei feltételezték – épp csak valamiképp nagyobb, mint Nagy-Britanniáé, amely viszont nagyobb egy főre eső jövedelemnek örvendett. Nem lehetett a végtelenségig hadilétszámon tartani, és már így is a határán volt annak, hogy képes legyen a lakosságot élelemmel, a Wehrmachtot pedig fegyverekkel ellátni. Hitler eltökélte, hogy Európában még azelőtt megszilárdítja stratégiai pozícióját, hogy az Egyesült Államok belépne a háborúba, amit ő 1942-re várt. Az egyetlen lehetőség, amellyel nem tudott élni, a békekötés volt, Churchill ugyanis elutasította a tárgyalást. Hitler meggyőzte magát, hogy a britek csökönysége abból a hitből táplálkozik, hogy Churchill esetleg szövetségre léphet Sztálinnal, ami elérhető közelségbe hozná Németország legyőzését. Ilyesformán a Szovjetunió veresége elkerülhetetlenné tenné Nagy-Britannia kapitulációját. Ha Németországnak az a sorsa, hogy élethalálharcot vívjon az oroszokkal, akkor ezt ostobaság lenne addig halogatni, amíg Sztálin újra fel nem fegyverkezik. December 18-án Hitler kiadta az 1941 májusának végén megindítandó invázióra vonatkozó hivatalos utasítást.

Hitler három okot látott a csapásmérésre: először is így kívánta valóra váltani a bolsevizmus eltörlésére és egy keleti német birodalom létrehozására irányuló ambícióját; másodszor bölcs dolognak látszott, hogy megszüntesse a szovjet fenyegetést, mielőtt ismét nyugat felé fordulna, és végleg leszámolna Nagy-Britanniával, valamint az Egyesült Államokkal; harmadszor pedig a gazdasági érvek is emellett szóltak. Ironikus módon a náci-szovjet paktum megkötése után az Oroszországból érkező hatalmas nyersanyag- és áruszállítmányok – amelyek 1940-ben Németország állatitakarmány-importjának csaknem az egészét, a foszforénak 74, az azbesztének 67, a krómércének 65, a mangánének 55, a nikkelének 40, az olajának 34 százalékát tették ki – arról győzték meg Hitlert, hogy az ilyen mértékű függőség tűrhetetlen. Azon a nyáron a németországi gyenge termés rengeteg ukrán búza behozatalát tette szükségessé. Hitler már türelmetlenül várta, hogy kisajátíthassa a Szovjetunió gabonaövezetét, szomjúhozott a Kaukázus olajára. A szövetségesek csak a háború vége felé fogták fel az ellenség üzemanyag gondjainak komolyságát: annyira kevés volt a benzin, hogy a Wehrmacht újonc sofőrjeit

csak úgy-ahogy tudták kiképezni, ami nagyszámú katonaijármű-balesetet okozott. Nagy-Britannia még az atlanti csata legrosszabb évében, 1942-ben is 10,2 millió tonna olajat importált, miközben Németország importja és szintetikus termelése egyszer sem haladta meg a 8,9 millió tonnát. Ezért tette Hitler a *Barbarossa*-hadművelet kulcsfontosságú célkitűzésévé a kaukázusi olajkutak elfoglalását, tekintet nélkül arra, hogy ez milyen hátrányosan érinti a Vörös Hadsereg megsemmisítését célzó műveleteket azáltal, hogy megosztja a német erőket. Oroszország inváziója egyszerre ideológiai keresztes háborúként és gazdasági hódító hadjáratként lebegett a szeme előtt. Lényeges mozzanat, hogy oroszországi szándékaiból mit sem árult el az olaszoknak, akiknek nem bízott a diszkréciójában. 1940–41 telén Mussolini véges-végig egy győzedelmes béke boldog reményét dédelgette magában, miután meghódítja Egyiptomot. A tengelyhatalmak magatartásának egészen 1945-ig szembeszökő jellemzője volt, hogy miközben bizonyos mérvű korlátozott konzultáció folyt ugyan Németország, Olaszország és Japán között, nem tettek kísérletet arra, hogy következetes közös stratégiát dolgozzanak ki a szövetségesek legyőzésére.

1940 utolsó heteiben tehát, miközben a brit nép azt hitte magáról, hogy ők állnak a nácik rosszindulatának középpontjában, az újságok szalagcímei pedig világszerte a Blitz drámáját ecsetelték, Hitler gondolatai már messze jártak tőlük. Tábornokai megkezdték hadseregeik felkészítését a keleti küzdelemre. Egy éjszta kettős ügynök már novemberben arról értesítette a brit Secret Intelligence Service (SIS) Helsinkiben tartózkodó képviselőjét, hogy az Abwehr egyik tisztjétől úgy tudja, „a német parancsnokság júniusra hadjáratot készít elő a SZU ellen”.⁴⁰ Az SIS embere elutasította a kiszivárogtatás valószínűtlenségét, mondván: „Minden bizonnyal propagandacélokat szolgáló kijelentés”. Ám ha Londonban hisznek is a jelentésnek, a britek akkor sem tudták volna megingatni Sztálin önelégültségét és előmozdítani a szovjet előkészületeket a fenyegetéssel szemben.

Az 1941 júniusában Észak-Afrikába vezényelt kisszámú erőitől eltekintve a francia fegyverletételt követő egy évben német katona nemigen sütötte el a fegyverét. A szárazföldi hadműveletekben hosszan tartó szélcsend állt be, olyasfajta lendületvesztés, amely akkoriban még nem

is vált nyilvánvalóvá, a háború lefolyására mégis kritikus hatást gyakorolt. Hitler semmiféle értelmes lépést nem tett az irányban, hogy a történelem legnagyobb katonai hódításait tartós hegemoniává változtassa. A német haditengerészetnek sem ahhoz nem volt elég ereje, hogy Nagy-Britannia megszállását támogassa, sem ahhoz, hogy az Atlanti-óceánon át húzódó köldökzsinórját elvágja; a Luftwaffe Nagy-Britannia ellen viselt hadjárata pedig kudarcot vallott. Komolytalannak látszik a feltételezés, hogy Hitler azért döntött volna Oroszország megszállása mellett, mert semmi más nem jutott az eszébe, de azért mégis van benne valami, amint azt Ian Kershaw megállapítja.⁴¹ A nácik még számos harctéri győzelemnek néztek elébe, de a Führerük szándékaival cinkosságot vállaló néhány tábornok már ekkor megértette a Harmadik Birodalom útjában álló alapvető nehézség természetét: minden, ami kevesebb egy egész féltekére kiterjedő uralomnál, katasztrófával fenyeget; csak hogy az továbbra is kérdéses maradt, hogy a német katonai és gazdasági potenciál képes lesz-e ezt elérni.

Hitlernek a kontinensen aratott diadalai hatására a demokráciák túlértékelték Németország erejét, a saját népét pedig arról győzték meg, hogy zabolátlanul ki kell élvezniük a győzelmeiket. A német nép balsejtelmekről eltelve lépett be a háborúba, ám ezek 1940 telére jórészt eloszlottak. A Luftwaffe angliai kudarca keveseket aggasztott: Heinz Knoke, az ifjú pilóta így ecsetelte, milyen izgalmas volt, amikor december 18-án a hallgatóság óriási tömegében találta magát a berlini Sportpalastban, ahol Hitler mondott beszédet: „Nem hiszem, hogy bárki is ezen a világon ékesszólóbban beszélt volna ennél az embernél. Ellenállhatatlan személyisége szinte mágnesként vonza a hallgatóságot. Szinte tapintani lehet a lényéből áradó hatalmas energiát és akaraterőt. Háromezer fiatal idealista hallgatja, és issza magába a lenyűgöző szavakat. Soha nem érzett odaadás tölti el szívünket szülőhazánk iránt... Soha nem felejttem el azokat az örömtias arcokat, melyeket magam körül láttam.”⁴²

Csak hogy az örömujjongás elhamarkodott volt. Németország 1940-es győzelmei nyomán óriási birodalom keletkezett ugyan, de amilyen figyelemre méltó hatékonysággal fosztogatták, olyan írtózatossággal gazdasági hozzá nem értéssel igazgatták.⁴³ A széles körben elterjedt vélekedésekkel szemben Németország az Egyesült Államokhoz képest nem számított

fejlett ipari országnak, vagy harmincéves lemaradásban volt mögötte. Még mindig nagy parasztgazdasági szektorral rendelkezett, amelyet Nagy-Britannia már lerázott magáról. Presztízse, az ellenségeiből kiváltott félelem a Wehrmacht és a Luftwaffe harci hatékonyságából táplálkozott – ez utóbbi azonban jóval gyengébb volt, semmint a szövetségesek gondolták. Idővel majd bebizonyosodik, hogy ezek az erők nem elegendők Hitler ambícióinak valóra váltására. Ha Nagy-Britannia 1940 végén még mindig ostrom alatt volt is, Németország hatalma ingoványosabb talajra épült, mint azt a világ feltételezte.

Winston Churchill 1940 telén arról győzködte a népét, hogy valami hősies és fontos dolgot vittek véghez, miközben a többség már annak hallatán is meglepődött, hogy egyáltalán véghezvittek valamit. „A miniszterelnök a képviselőházban szépeket mondott rólunk, vadászrepülő fiúkról – írta Sandy Johnstone Spitfire-pilóta. – Azt mondja, épp az imént arattunk emlékezetes győzelmet, pedig, hogy őszinte legyek, nem hiszem, hogy bármelyikünk tudatában lett volna annak, hogy efféle csata zajlik!”⁴⁴ Churchill a nagyszerűség érzésével töltötte el a vadászrepülő-parancsnokság győzelme és a nemzetnek a német bombázások alatt tanúsított teherbíró képessége. Azt azonban nem mondta meg, hogy Nagy-Britannia miként juthatna el a Luftwaffe visszaverésétől a náci birodalom legyőzéséig, mert ezt ő maga sem tudta.

Az amerikai rádiós, Edward R. Murrow szeptember 15-én arról számolt be a CBS rádióállomás hallgatóinak, hogy a lakosságból nem váltott ki nagyobb érzelmkitörést a hír, hogy bombák hullottak a Buckingham-palotára; a londoniak csak a vállukat vonogatták, mondván, a király és a királyné csupán milliók közös sorsát tapasztalja meg: „Ennek a háborúnak semmi köze az előzőhöz, ami a szimbólumokat és a civileket illeti. Meg kell érteniük, hogy a világ haldoklik, hogy a régi értékek, a régi előítéletek, a hatalom és a presztízis régi alapjai eltűnőben vannak.” Murrow felismerte azt, amit a brit uralkodó kaszt egy része még mindig nem: ők abba a hitbe ringatták magukat, hogy a harc az ő ismerős, régi társadalmuk fennmaradásáért folyik. A kiváltságos elit, amelyben Evelyn Waugh is élt, a regényíró szavaival úgy tekintett a háborúra, mint ami „a normális élet rosszindulatú felfüggesztése: emberek

millióinak összecsoportulása és vándorlása, akik közül egyesek néha veszélybe kerülnek, de a többségük tétlen és magányos, a pusztítás, az éhezés és a pazarlás, a szétmálló épületek, az elsüllyedő hajók, a hadifoglyok szenvedése és meggyilkolása... esztelenül hosszú nyúlik.”⁴⁵ Waugh barátai közül kevesen fogták föl, hogy a „normális élet felfüggesztése” az ő életformájukra is maradandó hatással lesz.

Churchillnek konok elkötelezettsége a győzelem mellett 1940–1941-ben nagyszerűen szolgálta hazája érdekeit, később viszont jelentős korlátai mutatkoznak. Ő a brit birodalmi nagyság, a fennálló rend konzerválására törekedett. Honfitársainak többsége azonban nem elégedett meg ezzel a célkitűzéssel. Ők társadalmi változásra áhítoztak, hazai körülményeik olyasféle javulására, ami a miniszterelnök szemében a globális uralomért folytatott küzdelem közepette már-már frivolnak tűnt. Nella Last lancashire-i háziasszony meghatóan keresgélte a honfitársai reményeit kifejező szavakat, amikor 1940 nyarán ezt írta: „A dolgok néhanapján egyfajta zavart csodálkozással töltönek el, amikor arra a rengeteg munkára, erőfeszítésre, arra a korlátlan mennyiségű pénzre gondolok, amit manapság a »pusztításra« fordítunk, holott nem is olyan régen még nem volt sem pénz, sem munka, és ez valahogy olyan helytelennek tűnik... [hogy] a rombolásra és a pusztításra mindig inkább akad pénz és erőfeszítés, mint az építkezésre.”⁴⁶ Mrs. Last már középkorú asszony volt, de a gyermekeinek generációja eltökélte, hogy amint véget ér a háború, előkerítik a pénzt egy nagyobb egyenlőségre törekvő társadalom felépítéséhez.

Churchill a tengelyhatalmak legyőzésén kívül nem határozott meg egyéb hiteles háborús célokat. A hadiszerecsé fordultával vezetési gyakorlatának ez komoly hiányosságává válik, és hazai népszerűségét is veszélyeztetni fogja. 1940–1941-ben azonban az jelentette számára a legnagyobb kihívást, hogy népével elhitesse: a háború megnyerhető. Ez a Luftwaffe leküzdése után sem lett könnyebb, sőt még nehezebbé vált: a gondolkodó emberek felismerték, hogy az ország továbbra is tehetetlen azzal a kihívással szemben, amit a németek uralma a kontinensen jelent.

George Barclay Hurricane-pilóta beszámolt egy heves vitáról, amely 1940. szeptember 29-én, vasárnap zajlott le ifjú repülősök és idősebb tisztek között a légi bázis káféjában, majd imígyen rögzítette végkö-

vetkeztetéseiket: „A brit nép még mindig mélyen alszik. Még csak nem is sejtik, milyen erős az ellenség, s hogy »mindenüket« oda kell adniuk... Hogy diktatórikus módszerekre van szükségünk a diktátorokkal szemben... Hogy végezetül majd megnyerjük a háborút, de pokoli munka lesz, s még annál is rosszabb, ha nem embereljük meg magunkat.”⁴⁷ A dolog üzenete, messzemenően józan üzenete az volt, hogy a briteknek jobban össze kell szedniük magukat. Még sok-sok csalódás, bánat és vereség várt rájuk, maga George Barclay pedig egy sivatagi halotti máglyán hever majd élettelenül, mire Hitler elegendő mennyiségű ellenségéből provokál ki fegyveres ellenállást ahhoz, hogy a fejére idézzék a romlást.

5.

A Földközi-tenger térsége

1. MUSSOLINI HAZÁRDJÁTÉKBA KEZD

1939-ben, a háború kitörésekor Hitlernek nem állt szándékában hadat viselni a Földközi-tenger térségében, és folyton azt az elhatározását hangoztatta, hogy arrafelé nem vet be német erőket. Diktátortársa, Benito Mussolini azonban, aki egy olasz tó létrehozására áhítozott, a saját szakállára indított offenzívákat, amelyek aztán konfliktusba keverték a régiót. A Franciaország 1940. júniusi bukását követő évben a szövetségesek és a tengelyhatalmak hadseregei csupán az afrikai és a balkáni hadszíntereken csaptak össze. Miután Németország 1941 júniusában megtámadta Oroszországot, a Földközi-tenger térsége még további három esztendeig a nyugati szövetségesek Hitler ellen vívott katonai erőfeszítéseinek terepe maradt. Mindez Mussolini azon döntésének volt a következménye, hogy főszereplővé váljon egy olyan küzdelemben, amelyhez országa siralmasan gyatrán volt felfegyverezve.

Hitlernek a Wehrmacht gépezetében félelmetes eszköz állt rendelkezésére, hogy valóra váltsa ambícióit. A Duce ezzel szemben hozzá nem értő parancsnokokkal, kelletlen katonákkal és alkalmatlan fegyverekkel próbálta eljátszani a hadurat. Itália viszonylag szegény ország volt: össz-GDP-je alig fele, egy főre jutó része pedig alig egyharmada volt a britekének; acéltermelése csupán egyharmada Nagy-Britanniáénak. Az ország a második világháborúra kevésbé hatékonyan mozgósította a gazdaságát, mint az elsőre. A náciak már Mussolini és Hitler kapcsolatának felhőtlen napjaiban is annyira megvetették szövetségesüket, hogy a Németországban dolgozó 350 000 olasszal alig bántak jobban, mint ha rabszolgák lettek volna.

na; Róma berlini nagykövete energiáinak jelentős részét kénytelen volt arra fordítani, hogy közbenjárjon munkakörülményeik némi javításáért. Miközben Mussolini iránt, akit egykor mentorának tekintett, Hitler hosszan tartó személyes hűséget táplált, a németek zöme nem bízott az olasz vezetőben, és a nyelvét köszörülte rajta. A berliniek állítása szerint valahányszor a Duce találkozott a Führerrel, a kintornások a *Du Kannst nicht Treue sein* – „Nem lehetsz hűséges” – kezdetű népszerű dallamot tekerték verklejűkön. 1936-ban, amikor egy partin egy ostoba nőszemély megkérdezte Werner von Blomberg hadseregtábornoktól, hogy ki nyeri meg a következő háborút, ő állítólag ezt válaszolta: „Asszonyom, ezt nem tudom megmondani. Csupán egyvalamit tudok: akinek az oldalán ott lesz Olaszország, biztosan veszíteni fog.”¹ A náci párt köreiben a következő pimasz vicc járta: Hitlernek így jelent talpnyalója, Wilhelm Keitel:

– Führerem, Olaszország belépett a háborúba!

– Küldjön oda két hadosztályt – feleli Hitler. – Annyi elég lesz, hogy elintézzék őket.

– Nem, Führerem – mondja Keitel –, nem ellenünk, hanem mellettünk.

– Az más – válaszolja Hitler. – Akkor küldjön tíz hadosztályt.²

A háború első hónapjaiban a németek és a britek között fura egyetértés alakult ki abban, hogy a Közel-Keleten nem kezdeményeznek hadműveleteket. Nagy-Britannia általános helyzete annyira ingatag volt, hogy a vezérkari főnökök nem támogatták semmiféle erő bevetését ezen a területen. Miután Mussolini csatlakozott a tengelyhatalmakhoz, a Földközi-tenger mint kelet felé szállító útvonal az ellenséges légi és haditengerészeti fölény miatt értéktelenné vált. A brit hadsereg főparancsnoka, Sir John Dill inkább Ázsiába szeretett volna annyi katonát és fegyvert küldeni, amennyit csak lehet, hogy a birodalom védelmét az éledezőben lévő Japán fenyegetés ellen megerősítse. Churchill azonban erre nem volt hajlandó: mivel az európai kontinensen nem bocsátkozhatott harcba, ezt Afrikában szándékozott megtenni. 1940 nyarán értékes tankokat szállított Nagy-Britannia közel-keleti főparancsnoka, Sir Archibald Wavell tábornok számára. Elővigyázatosságból egyéb óvintézkedéseket is tettek: 16 000 gibraltárit evakuáltak – 4000 fő híján

a Szikla* teljes civil lakosságát –, előbb Észak-Afrikába, majd onnan Angliába. Valószínűnek látszott, hogy a Földközi-tenger kapujában fekvő erődtámasz elfoglalása a tengelyhatalmak egyik célkitűzése lesz, esetleg a spanyol diktátor, Francisco Franco tábornok segédletével.

A Királyi Haditengerészet viszonylag jelentős földközi-tengeri flottával rendelkezett, főparancsnoka, Sir Andrew Cunningham tengernagy azonban – Churchill-lel ellentétben – felismerte, hogy a légi támogatástól szinte teljesen megfosztva mennyire sebezhető. Miután Olaszország belépett a háborúba, Franciaország pedig kilépett belőle, Cunningham erői még több mint két éven át súlyos hátrányt szenvedtek mind a hordozók, mind pedig a szárazföldi bázisok hiányában, ahonnan a repülőgépek felszállhattak volna. A Gibraltárból, Máltáról, Egyiptomból és Palesztinából felszálló brit vadászgépek számára a tenger hatalmas területe maradt elérhetetlen. A tengelyhatalmak ellenben szinte korlátlanul válogathattak a légi bázisok között, ahonnan kényük-kedvük szerint mérhettek csapásokat. Figyelemre méltó, hogy a Királyi Haditengerészet 1940 és 1943 között ilyen fokú erőforráshiány és stratégiai gyengeség ellenére is elért bizonyos sikereket a Földközi-tengeren. Cunningham és hadihajóinak kapitányai olyan szakértelemről, ütközésszerűségről és bátorságról tettek tanúbizonyságot, ami messzemenőkéig kompenzálta az olasz hadiflotta papírforma szerinti fölényét.

A szárazföldön, az észak-afrikai sivatagban vívott háborúban csupán maroknyi brit és birodalmi hadosztály vett részt, miközben Churchill seregének derékhada továbbra is otthon maradt. Ez részben az invázió elleni biztonságot szolgálta, részben a fegyver és a felszerelés hiányának, részben a kevés szállítóeszköznek volt köszönhető, amelyekkel a csapatokat és az utánpótlást a tengerentúlra juttathatták volna. A sivatagi hadseregek összecsapásai nem játszottak jelentősebb szerepet a globális konfliktus végeredményének eldöntésében, miként a százéves háború idején a francia és angol lovagok csapatai között *entr'acte*-ként, közjátékként megrendezett lovagi tornák. Az észak-afrikai küzdelem mégis

* A Szikla (The Rock) a gibraltári földnyelv angol „beceneve”. A földszorost a második világháború alatt masszív erődtámaszra alakították át; D. D. Eisenhower altábornagy a hegy gyomrában kiépített főhadiszállásról irányította az észak-afrikai brit-amerikai hadműveleteket. (A szerk.)

megragadta a nyugati világ fantáziáját, és a brit emberek gondolkodásában roppant szimbolikus jelentőségre tett szert.

Az ellenségeskedések a Földközi-tenger partvidékének egy keskeny, hatvan kilométeresnél csak ritkán szélesebb, tankokkal járható homoksávján zajlottak. 1940 szeptembere és 1943 májusa között az ellenséges hadseregek harminckét hónapon át küzdöttek a térség uralmáért egy fel-alá hullámzó hadjáratban, amelynek végére több mint háromezer-kétszáz kilométeres partszakaszt jártak be keresztül-kasul. Azt, hogy épp melyik fél jutott előnyhöz, jelentősen befolyásolta a távolság, amelyen az üzemanyagot, a lőszert, az élelmet és a vizet harcoló egységeikhez kényszerültek szállítani: a britek 1941–1942-ben boldogultak a legjobban, amikor a legközelebb voltak a Nílus deltájában elhelyezett bázisaikhoz; a tengelyhatalmak pedig akkor, amikor Tripolihoz voltak közelebb. Ostobaság lenne a háború bármely vetületét romantikusnak beállítani, tekintve az egyetemes realitást, hogy szinte valamennyi résztvevő jobban szeretett volna otthon lenni; hogy egy lángoló tankban Szallúmnál vagy Bengázínál meghalni semmivel sem volt kevésbé borzasztó, mint Sztálingrádnál. A sivatagi harcterek üressége azonban, ahol sem ártatlanok lemészárlására, sem pedig civil javak elpusztítására nem került sor, az itteni harcokat a borzalmak egy részétől, amelyeket a járulékos veszteségek okoztak a sűrűn lakott területeken, mentesítette.

A sivatagban hadat viselni sosem volt ugyan kellemes, de az ütközetek közötti hosszúra nyúló időszakok az oroszországi télnél vagy az ázsiai monszunnál azért elviselhetőbbek voltak. Időnként felvetik, hogy Észak-Afrikában „gyűlölet nélküli háború” zajlott. Ez persze túlzás, hiszen a félelem nyilvánvalóan jelen volt, ami a gyűlöletrohamok táptalajául szolgált; az akció hevében a legtöbben a pokolba kívánják azokat, akik az életükre törnek. Az extrém brutalitást, különösen a hadifoglyok legyilkolását azonban általában mindkét fél kerülte. Olaszok és németek, britek, indiaiak, ausztrálok, új-zélandiak és dél-afrikaiak éltek és harcoltak egy vad, idegen környezetben, ahová érzelmileg egyiküket sem fűzte semmi. Közösön küzdöttek a homok, a legyek, a hőség és a szomjúság ellen, még mielőtt az ellenség megkezdte volna a leszámolást.

1940 őszén Mussolini már-már megszállott türelmetlenséggel várta, hogy elkönnyelhesen valami kiemelkedő olasz sikert, és jogot formál-

hasson a tengelyhatalmak remélt győzelmének nyomán várható zsákmány egy részére. Habár mind katonai, mind haditengerészeti ügyekben járatlan volt, külföldi hódításokra vágyott, hogy „megnemesítse” a fasizmust, s megszilárdítsa az otthoniak gyatra harcra szellemét. „A hadseregnek *dicsőségre* van szüksége”, jelentette ki. Líbia olasz gyarmat volt, a britek felügyelete alá tartozó Egyiptom szomszédságában, ahol Wavellnek egyetlen brit hadosztályból, a 7. páncélosokból álló kicsiny birodalmi serege állomásozott egy indiai és egy új-zélandi alakulattal együtt, majd erősítésül nemsokára két ausztrál hadosztály is érkezett. A brit jelenlét egészen az abszurditásig rendellenes volt: a Faruk király uralkodása alatt független, szuverén Egyiptomban a britek állítólag csupán azért gyakoroltak hatalmat, hogy megvédjék a Szezi-csatornát. A kairói kormány hivatalosan 1945 februárjáig nem is avatkozott bele az ellenségeskedésekbe. Az egyiptomiak többsége a tengelyhatalmakkal rokonszenvezett, amelyektől azt remélték, hogy felszabadítják őket a több mint hetvenéves brit uralom alól. Sőt szerte a Közel-Keleten az arab nacionalisták is széles körben hasonló nézeteket vallottak, s Hitler 1940-es sikerei is erre ösztönözték őket. Az év augusztusában a jeruzsálemi főmufti titkárra Berlinbe látogatott, hogy egy iraki felkelés elősegítéséről tárgyaljon. Felvetette továbbá, hogy az esetleges palesztinai és transzjordániai lázadásokat a szíriai Vichy-párti franciák révén láthatnák el fegyverekkel. A leendő felkelők fő követelése az volt, hogy a nácik kötelezzék el magukat az arab államok jövőbeli függetlensége mellett.

1940-ben azonban a német vezetőket nemigen érdekelték a moszlim felkelések, s az arab szabadság még annyira sem. Sőt ebben az időben a térségben játszott fő diplomáciai szerepet átengedték az olaszoknak. Mussolini ambíciói afrikai birodalmának kiterjesztésére egyáltalán nem fértek össze a helyi népek törekvéseivel: tábornokai céljaik elérése érdekében már addig is ezrével mészárolták le a líbiai és abesszíniai törzsek tagjait. A németek csupán 1941-ben léptek szövetségre, Irakban és Perzsiában, az arab nacionalistákkal. Az ottani beavatkozásra tett, elkésett és félszívvel végrehajtott kísérleteiket a brit uralom helyreállítására odaküldött erők könnyűszerrel megghiúsíthatták.

1939 szeptemberében a britek Egyiptomban életbe léptették a Faruk királlyal kötött egyezményük egyik cikkelyét, amely kötelezte az ural-

kodót, hogy háború esetén bocsássa a britek rendelkezésére „a fennhatósága alatt álló valamennyi létesítményt, és adjon meg nekik minden segítséget, a kikötők, repterek és közlekedési eszközök használatát is beleértve”. Ezek után a britek gyarmati tulajdonukként kezelték, és nagykövetük, Sir Miles Lampson révén kormányozták az országot. Földközi-tengeri flottájuk bázisát Alexandriába helyezték, 1942 februárjában pedig egy kibontakozóban lévő egyiptomi felkelés elfojtására csapatokat vetettek be Kairóban. A háború idején a parasztság körében jelentkező éhínség több elkeseredett éhségfelkeléshez vezetett; az egyiptomi *fella-hok* sanyarú helyzete éles ellentétben állt a közel-keleti főhadiszállás, a Shephard's Hotel, a Gezira Sportklub és a Nílus deltájában egymás mellett sorakozó kaszárnyák, ellátó- és javítóbázisok körül tömörülő brit katonai kolónia élvhajász életstílusával, ahol csaknem általános volt a „négusok” megvetése.

Az amerikai látogatókat megdöbbenetette az a fásultság és birodalmi leereszkedés, amit a britek Egyiptomban tanúsítottak, akik a nyugati vadonban vívott háborús konfliktust mintha pusztán egy sportnaptárban feltüntetett eseménynek tekintették volna. Ez a felfogás igazságtalan volt azokkal szemben, akik ténylegesen harcoltak és elesetek: a halál nem volt tekintettel a brit hadsereg hagyományára, miszerint lehetőség szerint könnyű szívvel kell háborút viselni. Az észak-afrikai hadjárat egyik alapigazsága viszont az, hogy a brit szerepvállalást 1942-ig egyfajta amatőrizmus jellemezte, amely időnként ihletetten működött ugyan, de legtöbbször a saját törekvéseit húzta keresztbe.

Papírforma szerint Mussolini seregei akkora erővel rendelkeztek, hogy 1940 nyarán az is lehetségesnek látszott, sikerül kiűzniük a briteket Afrika északi és keleti feléből. Líbiában és Abesszíniában 600 000 fős olasz és gyarmati csapatok állomásoztak, velük szemben pedig Wavell parancsnoksága alatt nem egészen 100 000 katona a Közel-Keleten, Kenyában, Szudánban és Szomáliföldön. Augusztusban Churchill tájékozott, amikor az olaszok szinte vérontás nélkül elfoglalták Szomáliföldet. Mussolini embereinek gyomra nemigen bírta a kemény harcokat, a győzelmeket viszont jóízűen habzsolták. Abban a rövidke időszakban, amíg olcsó afrikai hódításokra nyílt kilátás, miközben a Luftwaffe Nagy-Britannia elleni erőfeszítései láthatóan lankadni kezdtek, egy olasz újságíró

büszkén, azzal a komolysággal, amely népe zsenialitását tükrözte az öncsalásban, ezt írta: „Egyedül, a saját erőnkől akarunk elérni Szuezig; talán *mi* nyerjük meg a háborút, nem a németek.”³ Mussolini hadműveleteit azonban az eszközökkel és célokkal kapcsolatos tulajdon zűrzavara hátráltatta: odahaza a hadsereg egy részét leszerelte, hogy betakarítsák a termést. Az erők összpontosításának alapelveire fittyet hányva készítette elő Jugoszlávia és Görögország invázióját. Elszalasztotta a kritikus lehetőséget Málta elfoglalására. Parancsnokai Észak-Afrikában mind a felszerelésnek, mind a szakértelemnek és az eltököltségnek híjával voltak. 1940 szeptemberében az olasz generálisok harcok iránt tanúsított nemtörődömségének szimbolikus gesztusaként a római Hadügyminisztérium visszatért ahhoz a békebeli gyakorlathoz, hogy mindennap délután 2-kor bezárja kapuit.

Egy olasz diplomata imígyen adott hangot utálkozásának, amit egy milánói látogatása során tapasztalt hangulattal szemben érzett: „Mindenkinek csak az evésre, a szórakozásra, a pénzcsinálásra gondol, meg hogy szellemességeket eresszen meg a nagyokról és erősekről. Aki megöleti magát, mind balfácán... Azt pedig, aki papundekicipőket szállít a csapatoknak, amolyan hősnak tekintik.”⁴ Egy fiatal olasz tiszt így írt haza Líbiából: „Mi itt úgy próbáljuk megvívni ezt a háborút, mintha afrikai gyarmati háború volna. Pedig bizony európai háború... melyet európai fegyverekkel vívunk európai ellenséggel szemben. Nagyon is kevésbé vesszük ezt figyelembe, amikor a körödjünket építjük, és mindenféle luxusról gondoskodunk magunknak.”⁵

Mussolini visszautasította Hitler ajánlatát, hogy Észak-Afrikába küld két páncélosadosztályt, ami talán döntő lett volna a tengelyhatalmak gyors győzelmének biztosításában: feltett szándéka volt, hogy a németeket távol tartja féltékenyen körülhatárolt érdekszférájától. Olaszország harci repülőgépeinek egynegyedét a Luftwaffe mellé vezényelték, hogy részt vegyenek a Nagy-Britannia elleni támadásban, ezáltal a líbiai olasz csapatok csaknem teljesen légi támogatás nélkül maradtak, mialatt – a Mussolini által 1939-ben elfoglalt – Albániában hatalmas hadsereg várakozott, készen arra, hogy megtámadja akár Jugoszláviát, akár Görögországot, ahogy a Duce célszerűnek ítéli. Az olaszok abbéli meggyőződésükben alakították politikájukat és stratégiájukat, hogy

a tengelyhatalmak hamarosan győzelemre vezető, rövid háborújának mellékes katonai hadműveleteiben vesznek részt. Mussolini attól tartott, hogy a britek esetleg kiegyeznek Hitlerrel, mielőtt ő véghezvinné hódításait. Ehelyett Olaszország lesz az egyetlen nemzet, amelynek stratégiai vagyonát döntő módon befolyásolják az afrikai események, ahol fokozatosan elveszíti huszonhat hadosztályát, a légierije felét és a teljes harcokcsiállományát, katonai hitelességének utolsó maradványaival együtt.

A britek 1940 nyarán a líbiai határon át indított támadások sorával kezdtek meg hadműveleteiket. Rodolfo Graziani marsall mintegy 250 000 embert vonultatott fel 36 000, Egyiptomban állomásozó, és további 27 000, Palesztinában összevont brit katona, köztük egy önkéntes lovas hadosztály ellen. Mussolini parancsnoka azzal szerzett magának hírnevet, hogy 1935-ben jó adag mérges gáz bevetésével semmisítette meg az abesszin hadsereget. 1940-ben eltökélt defetistának mutatkozott, akinek nem fűlik a foga a csatározáshoz. Graziani szeptemberben óvatosan benyomult Egyiptomba, majd a britek támadókedvétől és Wavell erejét durván túlbecsülve elbátortalanodott, megtorpant, és Sidi Barranitól délre és keletre beásta magát. Egyik tábornokának, a britek által „villanybajusznak” elkeresztelt Annibale Bergonzolinak némelyik tüzértisztje olyannyira berezelt, hogy a brit légítámadások alatt kénytelen volt ütlegetni és rugdosni őket, hogy takarodjanak vissza az ágyúikhoz a lövészárokból, ahol menedéket kerestek maguknak. Ezután három hónapos pauza következett, miközben Mussolini dühöngött, mert még mindig amiatt aggódott, hogy a háború esetleg véget ér, mielőtt meghódítaná Egyiptomot; Churchill eközben ugyancsak türelmetlenkedett a késlekedésért, amíg Wavell fel nem készült arra, hogy megindítsa az ellencsapásokat.

1941. január 19-én William Platt vezérőrnagy egy kisebb hadsereg élén Szudánból Eritreába vonult, ahol heves harcok után, 536 elesett, főleg indiai katona és 3229 sebesült árán március 27-én elfoglalta a félelmetes kereni erődöt. Közben februárban egy másik brit erő Alan Cunningham tábornok, a tengernagy fivére vezetésével Kenyából benyomult Szomaliföldre, a part mentén felmasírozott Mogadishuig, és ott észak felé fordulva 1245 kilométer mélyen, Hararig behatolt a száraz-

föld belsejébe. Április 6-ra Cunningham bevette Abesszínia fővárosát, Addisz Abebát, és a harcok során mindössze 501 fős véres veszteséget szenvedett. A harcok még hat hónapon át folytatódtak a bekerített olasz ellenállási gócok ellen, de a korgó gyomorral megvívott, itt-ott heves csatározások után az abesszíniai hadjáratot végül brit siker koronázta. Habár az ütközetek veszteségei alacsonyak voltak, 74 550 katonát döntött le a betegség vagy szenvedett balesetet, és közülük 744-en meg is haltak, ahogy a brit előrenyomulást támogató tevék közül is 15 000 elpusztult. Több mint 300 000 olasz esett hadifogságba.

A legdrámaibb offenzívára azonban Egyiptomban került sor, ahol 1940. december 6-án Wavell megindította Sir Richard O'Connor altábornagy *Compass*- (Iránytű-) hadműveletét Graziani ellen. A támadás puhatolózva, szerény célkitűzésekkel kezdődött, majd elképesztő sikerek közepette drámai módon terjedt ki. A birodalmi erők egészen Líbiáig söpörtek végig, és közben tízezrével ejtették foglyul az olaszokat. Egy brit géppuskás így jellemezte O'Connor egyik nagy sebességgel robbogó oszlopát: „megrakva a pusztaságban vívott háború mindennapi kellékeivel – fejadagokkal, munícióval, benzinnel és minden szükséges dolgok legértékesebbikével, 18 literes könnyű alumínium víztartályokkal, és mindezt háromtonnás, vászonponyvás Bedfordok szállították. [Voltak ott] 250 kilós Morris felderítő kocsik, bennük a szakaszpáncsnok vagy az ütegparancsnok százados a vezető melletti ülésen felállva, a hadosztályászlók csak úgy lobogtak a széláramlatban; a királyi lovas tüzérség néhány 11,5 kilós ágyúja, henger alakú lajtoskocsik csattogtak két keréken egy 760 kilós vontató mögött. A huszárok egy-egy csapatnyi könnyű tankja, hernyótalpaik csikorogtak, csörömpöltek és pattogtak a nagy szikladarabokon, hosszú, karcsú rádióantennáik bólogattak meg integettek. A guruló konvoj legyezőszerűen csatárláncba fejlődve teljesen együtt haladt, a járművek között ötvenméteres térközzel, a homok úgy spriccelt a kerekeik alól, mint sűrű esőben a permet.”⁶

Az olaszok védelme rendkívüli gyorsasággal omlott össze. „Nem tudják elviselni – írta haza megvetően egy ausztrál katona. – Nem tudják elviselni a fájdalmat (százával láttam a sebesültjeiket... mindegyiket könnyek között), nem tudják elviselni a gránátokat (összerándulnak, ha száz méterre tőlük egy becsapódik), a brit tankok hangja rémülettel

tölti el őket, és bajonettünknek már a látványa is elég, hogy a magasba lökjék a kezüket. Fasizmus... ugyan már!”⁷ Egy tiszt is hasonlóképpen vélekedik: „Most már minden ausztrál tudja, hogy egyetlen ausszi* még mindig felér... 50 olasszal – vagy legalábbis majdnem.”⁸ Tom Bird törzsőrmester sportmetaforát használt: „Az embernek önkéntelenül is az az érzése, micsoda nagy szerencse, hogy, úgymond, egy-két edzőmérkőzést játszhattunk az olaszokkal. Hát vannak-e náluk pompásabb emberek, akikkel összemérhetnénk az erőnket?”⁹ Az olaszok háborús erőfeszítései szempontjából minden rosszul sült el. Rómában Mussolini propagandaminisztériuma filmet készített a fasiszta férfiasság felsőbbrendűségének bemutatására. E célból bokszmérkőzést rendeztek Primo Carnera, a korábbi nehézsúlyú világbajnok és Kay Masaki, a sivatagban foglyul ejtett fekete dél-afrikai között.¹⁰ Masaki soha életében a lábát sem tette be ringbe, s ahogy a kamerák forogni kezdtek, nyomban ki is ütötték. Ő azonban összeszedte magát, és olyan ütéssel vitte be Carnerának, amitől elvesztette az eszméletét.

A külvilág számára a britek sivatagi győzelmeinek viszonylagos jelentéktelensége egyértelmű volt. „Mondanom sem kell – írta a román Mihail Sebastian 1941. február 7-én –, hogy az egész afrikai háború (bármennyire érdekes és drámai is) csupán egy mellékszál. A küzdelem a britek és a németek között folyik; ott fog eldőlni minden.”¹¹ Természetesen neki volt igaza, de a Blitz sújtotta Londonban mégis örömmünnepet ültek. Február 9-ig O'Connor erői 800 kilométert nyomultak előre, és elfoglalták El-Agheilát; nyugati irányban megnyílt az út Tripoli felé. Ekkor az előrenyomulás a közkatonák megdöbbenésére véget ért; Mussolini gyarmati homokjának legközepeén kifulladásra megtorpantak. „Egyik nap olyan volt, mint a másik – írta enerváltan a géppuskás Doug Arthur. – A szombat lehetett volna akár hétfő is, a péntek meg kedd, felőlünk akár húshagyó kedd is... fogalmunk sem volt, hogy igazából mi folyik, hogy hová megyünk, s hogy ott mi vár ránk.”¹²

Líbiában tapodtat sem haladtak előre. Wavell négy hadosztályát, köztük az új-zélandit és az ausztrál kontingens nagy részét átdobták Görögországba, hogy ott várják be az előre látható német támadást. Később néme-

* Az ausszi az ausztrálok önmagukra használatos neve a szlengben. (A ford.)

lyek azt állították, hogy a görögországi átvezényléssel a britek soha vissza nem térő alkalmat szalasztottak el, hogy megtisztítsák az észak-afrikai partokat, és visszaszerezzék az ellenőrzést a Földközi-tenger déli partvidéke fölött. Ez azonban kétségesnek tűnik: Tripolinál Erwin Rommel vezértábornagy Afrika-hadteste (*Afrika Korps*) már megkezdte a partraszállást, hogy a tétovázó olaszoknak erősítést vigyen, s attól fogva kezében tartsa a hadjáratot; a brit utánpótlási útvonalak kritikus hosszúságúra nyúltak; O'Connor tankjai és egyéb járművei csaknem teljesen elhasználódtak. Az olaszokkal vívott harc a nyugati sivatagi erő képességeire nézve hízogó volt, ugyanakkor az abesszíniai hadjárat jelentős mértékben megcsapolta a birodalmi forrásokat. Még ha Wavellnek egyetlen katonája sem kerül Görögországba, akkor sem valószínű, hogy a britek elég erősek lettek volna ahhoz, hogy bevégezzék Észak-Afrika meghódítását.

Mielőtt a brit offenzíva 1941 februárjában Líbiában kifulladásra jutott volna, az azt megelőző három hónapban egy, a maga idejében fel sem ismert, jelentős mellékhatással járt: a *Compass* hozzájárult ahhoz, hogy Spanyolország kimaradt a háborúból. Franco a Mussoliniéhoz hasonló dilemmákkal nézett szembe, de ő másféle következtetésre jutott. Ideológiailag a tengelyhatalmak lelkes híve volt, és ő is szerette volna kivenni részét a szövetségesek vereségéből származó zsákmányból. Abban azonban óvatoss volt, hogy a minapi polgárháború sújtotta országot addig nem akarta újabb küzdelem veszélyeinek kitenni, amíg a briteket tehetetlenségre nem kárhoztatják. 1939-től Spanyolország, ha nem volt is semleges, várakozó álláspontra helyezkedő hadviselő fél volt: a spanyol külügyminiszter, Serrano Suner különösképpen szívvel-lélekkel elkötelezte magát a tengelyhatalmak ügye mellett. „Spanyolország kétségkívül továbbra is gyűlöli a szövetségeseket... – jelentette Lisszabonnak Pedro Teotonio Pereira, az éles eszű madridi portugál nagykövet 1940. május 27-én –, a német győzelmek hírére örömmel fogadják.”¹³ Pereira azt bizonygatta, hogy csaknem az összes spanyol azt szeretné, ha a németek győznének, és csak azt sajnálják, hogy országukat a szegénység alkalmatlanná teszi arra, hogy haladéktalanul Németország ügye mellé álljon: „Nem a háborút ítélik aljassá, hanem önmagukat rossz helyzetben lévőnek ahhoz, hogy részt vegyenek benne.”

Francónak szándékában állt harcolni, de csak ha Németország elfogadja az ő vaskos tarifáját: „Spanyolország nem léphet be *por gusto* [kedvtelésből]”, közölte Hitlerrel a francia–spanyol határon, Hendayénál létrejött találkozójukon 1940 októberében. A végezetül novemberben aláírt spanyol–német egyezmény egy titkos záradéka kimondta, hogy Madrid kész csatlakozni a háromhatalmi egyezményhez: „Szövetségesi kötelezettségeit teljesítendő, Spanyolország beavatkozik a tengelyhatalmak Anglia ellen folytatott jelenlegi háborújába, amint megkapta tőlük a felkészültségéhez szükséges katonai segítséget... Németország élelmiszer- és nyersanyagszállítványokkal nyújt gazdasági segítséget Spanyolországnak.” A madridi gazdasági minisztérium félelmetes bevásárlólistát állított össze: 400 000 tonna üzemanyag, félmillió tonna szén, 200 000 tonna búza, 100 000 tonna gyapot és rengeteg műtrágya szerepelt rajta.

Franco katonai tervezői egy esetleges portugáliai, valamint gibraltári hatalomátvétel előkészületein szorgoskodtak. Ezek után azonban megromlott a viszony Németországgal. A spanyol diktátor megsértődött, amikor Hitler nem volt hajlandó átengedni neki egyes afrikai francia gyarmatokat, részben mert Németország még mindig abban reménykedett, hogy a vichyi Franciaországot aktív szövetségesként állíthatja maga mellé. Mussolini hevesen ellenezte Spanyolország hadba lépését, egyfelől mert versenyt futott Francóval ugyanazokért a francia gyarmatokért, másfelől azért is, mert a Földközi-tenger partvidékén meg nem érdemelt személyes uralomra törekedett. A maga részéről Hitlernek is megvolt a saját bevásárlólistája, amely szerint Franco egyes gyarmatait – Spanyol Egyenlítői-Guineát, Fernando Po szigetét és a Kanári-szigetek egyikét – tengerentúli német bázisként szeretne volna kisajátítani. A tárgyalások legmakacsabbul azon a ponton akadtak el, hogy a spanyol vezető Mussolinihoz hasonlóan nem volt hajlandó nagyszámú német csapatot beengedni az országba. Mérhetetlenül csodálta Hitlert, és olyan illúziókat dédelgetett, hogy a Führer egy új európai államközösséget hoz létre, amelyben Spanyolország, amely már oly sokáig játszott a kivert kutya szerepét, megkapja az őt megillető helyet a nap alatt. Azt viszont esze ágában sem volt megengedni, hogy országa náci hűbértokká váljon.

Hitler fő stratégiai célkitűzése Gibraltár elfoglalása volt. Mivel kötve hitte, hogy a spanyol hadseregnek ez sikerülne, a Wehrmacht számára készített megvalósítási terveket. Franco számára azonban a történész Stanley Payne szavaival „egyszerre volt becsületbeli ügy és nemzeti érdek, hogy spanyol csapatok hajtsák végre a hadműveletet”.¹⁴ Patthelyzet alakult ki: a németek nem voltak hajlandók Francónak leszállítani a fegyvereket és az utánpótlást, hogy megpróbálkozhassanak Gibraltárral, Franco viszont nem adott átvonulási engedélyt a Wehrmachtnak, hogy megindítsa a támadást. Franco tudta, hogy a spanyolok vonakodnak elfogadni az újabb háborúval járó áldozatokat. Tábornokai is rossz szemmel nézték a dolgot, nem utolsósorban azért, mert a britek titkon egész kis vagyont – összességében 13 millió dollárt – fizettek nekik megvesztegetésül, hogy az országukat megtartsák semlegesnek. Amíg a briteket nem győzik le, a Királyi Haditengerészet blokád alá veheti Spanyolországot, aminek katasztrofális gazdasági következményei volnának. A brit tengeri hatalom ismét csak jelentős, habár láthatatlan hatást gyakorolt az események menetére.

A britek Líbiában és Abesszíniában aratott sikerei is elvették Franco kedvét attól, hogy elhamarkodottan elkötelezze magát a harc mellett, s mindezt épp abban a pillanatban, amikor Hitler már kész volt tankokat és csapatokat küldeni Gibraltár bevételére. 1940. december 7-én az Abwehr főnöke, Wilhelm Canaris tengernagy Madridban találkozott Francóval, és a beleegyezését kérte, hogy a német erők egy hónapon belül megindulhassanak Spanyolországba. Franco ezt elutasította. Canaris 10-én táviratozott Berlinbe, és közölte, hogy Spanyolország addig nem mozdul, amíg a brit tengeri fenyegetés fennáll. Hitler elveszítette a türelmét, a gibraltári támadásra vonatkozó *Felix*-hadművelet pedig ad acta került. A Führer figyelme 1941 februárjára már visszafordíthatatlanul kelet felé fordult. Az Oroszország ellen tervezett invázióhoz minden egyes hadosztályra szüksége volt. Gibraltár iránti érdeklődése alábbhagyott, ahogy Németország hajlandósága is, hogy túlzottan magas árat fizessen Spanyolország hadba lépéséért. Spanyolország ezek után még csaknem két esztendeig a tengelyhatalmak aktív barátja maradt, amíg a szövetségesek sikeres észak-afrikai inváziója nyilvánvalóvá nem tette, hogy fordult a kocka. A Gibraltárt bombázó olasz repülőgépek spanyol

légi bázisokon tankoltak; a létfontosságú árucikkek továbbra is áramlottak Spanyolországból Németországba, köztük a wolfram is; az országban nyüzsgtek a náci diplomaták és kémek, akiket mindennel elláttak, amivel akadályozhatták a szövetségesek háborús erőfeszítéseit. Franco küldött egy jelképes hadosztályt Hitler oroszországi inváziójának megsegítésére; a Luftwaffe időjárás-figyelő és felderítő gépei 1945-ig spanyol légibázisokról szálltak fel. Spanyolország azonban névleg megőrizte semlegességét. Gibraltárt senki sem hódította meg, s ilyenformán a Földközi-tenger kapuja nyitva maradt a szövetségesek hajói előtt.

Ha Franco belép a háborúba, Gibraltár elkerülhetetlen eleste megpecsételte volna Málta sorsát. Sokkal nehezebb – talán egyenesen lehetetlen – lett volna a britek számára, hogy megtartsák a Közel-Keletet. A presztízsüket és önbizalmukat ért veszteség óriási lett volna, s Churchill miniszterelnöksége talán nem is éli túl a dolgot. Franco nem érdekelte ki a szövetségesek háláját, mert az óvatos spanyol diplomáciát az önérdek vezérelte; csak azért nem lépett, mert többre értékelte magát, mint amennyit a tengelyhatalmaknak ért. A végeredmény azonban nagyon is javára vált mind Nagy-Britanniának, mind Spanyolországnek.

Rommel, aki az 1940-es franciaországi hadjáratban alapozta meg hírnevét, 1941. február 12-én érkezett meg Afrikába. Az Európában elért sikerektől eltelt katonái kirobbanó hangulatban voltak, bevetésüket romantikus kalandként fogták föl. „Mindannyian huszonegy évesek vagyunk, és örültek – írta Ralph Ringer páncélgránátos főhadnagy. – Örültek, mert szabad akarattunkból, önként jelentkezünk, hogy Afrikába megyünk, és hetekig másról sem beszéltünk... trópusi éjszakákról, pálmafákról, tengeri szellőről, bennszülöttekről, oázisokról és trópusi kalapokról. Egy kicsit a háborúról is, de hát hogy is lehetnénk mások, mint győztesek?... Mint az örültek, úgy ugrándoztunk és ölelgettünk egymást, hát tényleg Afrikába megyünk!”¹⁵ Pietro Ostellino főhadnagy, az olasz hadseregben elhanyagolható kisebbségben lévő elkötelezett fasiszták egyike március 3-án elragadtatottan ezt írta a feleségének: „Itt nagyon jól mennek a dolgok, már csak napok vagy talán órák kérdése, és visszafoglaljuk Cyrenaicát, amely eddig az ellenség kezén volt. A *Patria* becsületéért sietünk a frontvonalba. Légy büszke, és szenvedéseidet

ajánld fel az ügyért, amelyért a férjed lelkesedéssel és szenvedéllyel harcol.”¹⁶ Három nappal később még hozzátette: „A harci szellem rendkívül erős, és derék szövetségeseinkkel együttműködve nagy dolgokra készülünk... Szent ügy a miénk, és Isten velünk van.”¹⁷

Rommel március 24-én Líbiában indította a britek elleni első offenzíváját, melynek során könnyűszerrel elfoglalta El-Agheilát, a Sidra-öböl mélyén. A brit tankok Mersa Bregánál megakasztották ugyan az Afrika-hadtestet, de a most Philip Neame altábornagy parancsnoksága alatt álló gyenge erők kénytelenek voltak meghátrálni. Április 4-én Rommel ismét támadott, és Neame utánpótlási útvonalának fenyegetésével újabb visszavonulást erőszakolt ki. Sok brit harckocsi műszaki hiba miatt használhatatlanná vált, így a németeknek nem okozott különösebb nehézséget, hogy továbbnyomuljanak Tobruk felé. A kikötő védelmét egy ausztrál helyőrségre hagyták, miközben a birodalmi főerők az egyiptomi határon át visszavonultak, csaknem a decemberi offenzívájuk kiindulási vonaláig.

Wavell korábban jól Neame eszébe véste, hogy fontosabb hadseregének sértetlensége, mint az, hogy tartsa magát, a katonák azonban, akik mit sem tudtak erről a magasabb szempontról, egyszerűen megdöbbenetek a saját fejvesztett menekülésükön. Len Tutt géppuskás leírt egy esetet, amikor egy 11,5 kilós üteg néhány órára feltartóztatta a páncélosokat, majd amikor leszállt az este, hirtelenjében parancsot kapott a visszavonulásra: „Mintha csüggedés vett volna rajtunk erőt. Kicsit lejjebb az úton belecsöppentünk egy akcióba, de alighogy felmértük a helyzetet, máris újból parancsot kaptunk a visszavonulásra. Nem látszott az átfogó irányítás. Túl sok egység mozgott egy időben, s ez a hiba egyre nagyobb pánikhoz vezetett. Hamarosan meg is mutatkoztak a veszély jelei: a katonák magára hagytak egy elakadt teherautót, és rohantak, hogy feljussanak egy másik járműre, pedig ha pár másodpercig elmatatnak a motorházatető alatt, valószínűleg azzal is továbbmehettek volna. Más járműveket azért hagytak hátra, mert kifogyott belőlük a benzin, pedig kétoldalt ott haladtak a háromtonnások, rogyásig megrakva az anyaggal.”¹⁸ További fel-alá hullámozó csatározások következtek, amelyek során a Halfaya-hágó és a Capuzzo-erőd többször is gazdát cserélt, míg végül a németek és az olaszok májusban elfoglalták a vitatott területet.

Pietro Ostellino május 13-án ezt írta Tobruk mellől: „Sokat haladtunk előre, és most már csak idő kérdése. Nagy a forróság, de elviselhető, én pedig jó egészségnek örvendek – olyan barna vagyok, mint egy szalámi, részben a napsütéstől, de azért is, mert mindenünk csupa homok, ami beleeszi magát a bőrünkbe, és az izzadságunkkal elkeveredve sárréteget alkot. Vízünk van elég, de negyedórával a mosakodás után már ugyanott vagyunk, mint előtte.”¹⁹ Nem sokkal ezután, hogy hírért vette a tengelyhatalmak benyomulásának Görögországba, ezt írta: „Tegnap levelet kaptam Albániából Ottavio bácsitól, aki a hatalmas győzelemről írt, melyet ott arattak. Nemsokára versenyre kelünk velük, és mindenhol kizavarjuk az angolokat.”²⁰ Noha az ausztrálok még azután is kitartottak Tobrukban, hogy az Afrika-hadtest elrobogott mellettük Egyiptom felé, egyértelműen Rommel szerezte meg a stratégiai előnyt. Időközben pedig a Földközi-tenger túloldalán, ahogy azt Ostellino is megjegyezte, a britek egy sor további katasztrófát szenvedtek el.

2. EGY GÖRÖG TRAGÉDIA

A Balkánért vívott harc egy Mussolini által kierőszakolt fekete komédiával kezdődött. Ahelyett, hogy a jugoszláv hatalomátvételtől alkudozott volna, 1940. október 28-án elindított 162 000 katonát Albániából Görögországba egy olyan hadművelet keretében, amelyről Graziani marsall Észak-Afrikában csupán a római rádió híreiből értesült. Még Hitlert sem értesítették: a Ducét annyira felbosszantotta, hogy a németek nem konzultáltak Rómával, mielőtt rátették a kezüket Romániára – amelyet ő az olasz érdekszféra részeként kezelt –, hogy elhatározta, visszalő, és saját görögországi *fait accompli*jával ajándékozta meg Berlint. A háborúra az ürügyet a képzelt görög támogatás szolgáltatta a britek földközi-tengeri hadműveleteihez. Egy kilencmilliós kis országtól nem számítottak jelentős ellenállásra, ráadásul Görögország védelmi vonalai Bulgária, nem pedig Albánia felé épültek ki. A briteket egyezmény kötelezte az athéni kormány támogatására, ám eleinte csupán némi fegyvert és pár repülőgépet ajánlottak fel. „Ha bárkinek is meggyűlik a baja a görögök legyőzésével – közölte Mussolini a tisztjeivel –, én lemondok olasz

voltomról.”²¹ Az inváziót külügyminisztere, Ciano is – aki olykor ellenezte a háborút – helyeselte, mert könnyű zsákmánnyal kecsegtetett. Meggyőződése volt, hogy Athén a jelképes bombázás hatására kapitulál, s hogy garantálja a dolgok illetően kimenetelét, több millió lírával megvesztegette a görög politikusokat és tábornokokat. Az továbbra sem világos, hogy ezt a pénzt valóban kifizették-e, vagy a fasiszta közvetítők egyszerűen ellopták.

Ám mindegy is, mert Róma nem érte el a kívánt eredményt. A görög nép, amelyet felháborított, hogy egy olasz tengeralattjáró már hetekkel Mussolini hadüzenete előtt elsüllyesztette a *Helli* nevű görög cirkálót, dacos szembeszegüléssel válaszolt az invázióra. Megjelent egy falfelirat: „Halál a spagettizabálókra, akik elsüllyesztették a *Hellit*.” Görögország súlyos szegénysége ellenére 209 000 katonát és 125 000 lovat megösvért mozgósított. Az ország diktátora, Joannis Metaxasz tábornok, akinek az uralma mindaddig megosztotta a lakosságot, ezt írta naplójába, miközben egyre nőtt a feszültség Olaszországgal: „Most mindenki velem van.” Egy Ahmet Capounisz nevű paraszt a következő táviratot küldte neki: „Mivel pénzem nincs, amivel hozzájárulhatnék az ország háborús erőfeszítéseihöz, a Varikónál fekvő földemet adom oda... 4 holdas. Alázatosan kérem, fogadja el.”²² A túlnyomórészt görögök lakta Cipruson a közhangulat eleddig a tengelyhatalmak pártján állt, mivel úgy vélték, hogy a náci győzelem megszabadítaná az országot a brit birodalmi uralomtól. Most azonban egy ciprióta így írt: „Mindent elsöprő vágyunk a görög földet megszálló hadsereg veresége, aztán jöhet »a győzelem gyümölcse« – a »szabadság«, ahogy Churchill ígerte.”

Az egész világ ámulatára a görög hadsereg nemcsak hogy visszaverte az olasz inváziót, de novemberben a csapatai már mélyen be is nyomultak Albániába. Ubaldo Soddu olasz tábornok indítványozta, hogy kérjenek fegyverszünetet a görögöktől. Athénban Marisz Markojanni hallotta, amint egy kisfiú ezt kérdezi: „Majd ha megverjük az olaszokat, mihez kezdünk Mussolinival?”²³ Hitler őrvongott a görög fiaskó miatt. Mindig is ellenezte a dolgot, a novemberi amerikai választásokig pedig különös-képp: attól tartott, hogy a tengelyhatalmak újabb agressziója Rooseveltmalmára hajtja a vizet. Sürgette Mussolinit, hogy meghiúsítandó a brit beavatkozást, a szárazföld ellen indított támadás előtt vegye be Krétát.

November 20-án Bécsből küldött levelében aggodalmának adott hangot az olasz melléfogás miatt. Válaszában a Duce a rossz időjárást okolta balszerencséjéért, valamint Bulgária semlegességének hangoztatását, amely lehetővé tette a görögök számára, hogy nagy erőket csoportosítsanak át nyugatra, és a helybeli albánokat, amiért nem akartak segítséget nyújtani a tengelyhatalmaknak. Közölte Hitlerrel, hogy felkészül harminc hadosztály bevetésére, „amelyekkel Görögországot a földdel tesszük egyenlővé”. Azokat, akik úgy gondolták, hogy kevésbé brutális zsarnok, mint a német Führer, zavarba hozta vezérkari főnökének, Badogliónak kiadott utasítása: „Minden 10 000 fősnél nagyobb [görög] városközpontot elpusztítani és a földig lerombolni. Ez parancs.”

Ebből semmit nem sikerült elérnie. Ehelyett az elkövetkező hónapokban a görög és az olasz hadsereg között patthelyzet alakult ki az albán hegyekben, olyan kemény téli időjárási viszonyok közepette, amelyet fél évszázada nem tapasztaltak. A Hiosz szigetéről származó Diamantisz Sztafilakasz törzssörmester 1941. január 18-án ezt írta naplójába: „Fedezékünk ajtaját nem lehet kinyitni a hótól. A zord tél nekihajtja a havat. Ma megint esik. Teljesen átáztunk. Tűzet gyújtani nem lehet, mert megfulladunk a füsttől. Az éjszakák gyötrelmes kényelmetlenségben telnek, úgyhogy inkább fölkelek, és kimegyek járni egyet. Megpróbáltam másik fedezéket építeni, és már húsz centire leástam, amikor újra havazni kezdett, erre föladtam.”²⁴

A fagszerűlés ezrével szedte áldozatait. Szpirosz Triantafilloz így bánkódott, amiért ott kellett hagynia hőn szeretett szürke lovát, amely összerogyott a hófúvásban: „Éhezett, csontig átázott, megkínozta a szakadatlan menetelés a sziklás talajon, muszáj volt otthagynom. Kiürítettem a nyeregtáskáimat, hogy gyalog menjek a többiek után, aztán kicsit megsimogattam a nyakát, és megsókoztam. Lehet, hogy csak egy állat, de a bajtársam volt a háborúban. Sokszor néztünk együtt szembe a halállal, felejthetetlen nappalokat és éjszakákat éltünk át. Láttam, hogy engem néz, ahogy elindulok. Micsoda pillantás volt az, barátaim. Annyi aggodalom, annyi szomorúság tükröződött benne. Sírni szerettem volna, de nem jöttek a könnyek. A háborúban ilyesmire nincs idő. Átsuhant az agyamon, hogy megölöm, de nem tudtam volna elviselni. Otthagytam, ő meg csak bámult utánam, amíg el nem tűntem egy szikla mögött.”²⁵

A felbőszült Hitler füttyült Mussolini többszöri tiltakozására, miszerint ő segítség nélkül is le tudja győzni a görögöket. December 13-án kiadta a *Marita*-hadműveletre vonatkozó 20. számú parancsát: „Az Albániában kialakult veszedelmes helyzetre tekintettel kétszeresen is fontos megíúsítanunk, hogy az angolok – egy balkáni front védelmében – légi bázist próbáljanak létesíteni, ahonnan Olaszországot... és melleleg a romániai olajmezőket is fenyegetnék.” Miután 1940. október 12-én Ion Antonescu tábornokot Románia miniszterelnökeként beiktatták hivatalába, az ország és létfontosságú olajtartalékai német kézre kerültek; a románok többsége óhatatlan szövetségesükként tekintett Németországra, hiszen országukat a Szovjetunió területi ambíciói fenyegették.

Januártól a Luftwaffe támadni kezdte a britek Szicíliából induló földközi-tengeri hajószállítmányait. Metasz tábornok 29-én váratlanul elhunyt. Márciusban a német diplomáciai nyomás meggyőzte a bolgárokat, hogy csatlakozzanak a tengelyhatalmakhoz; Jugoszlávia ugyancsak beadta a derekát, habár egy belgrádi palotaforradalom tisztavirág-életű britbarát rezsimet hozott létre. Az olasz nép harci szelleme romokban hevert, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a vezetőjük ambíciói megalázó módon füstbe mentek, s ez azzal a következménnyel járt, hogy nekik maguknak be kell hódolniuk a Földközi-tenger térségében létrejött német uralomnak. „Sok-sok pesszimista Németország protektorátusának látja Olaszországot – írta egy milánói rendőrspicli –, és arra a következtetésre jut, hogy ha már elviseltünk három háborút, elviseltük a haditengerészet súlyos veszteségeit, a nyersanyagaink és aranytartalékaink feláldozását... csak azért, hogy elveszítsük politikai, gazdasági és katonai függetlenségünket, akkor az eddig követett politikánkkal kapcsolatban nincs mire büszkének lennünk.”²⁶ Az olaszok nélkülözése a tél folyamán még súlyosabbra fordult, amikor az árak elszabadultak. A térszta- és rizsfejadagot havonta és fejenként két kilóra csökkentették, holott addig egy átlagos munkás naponta négyszáz grammot fogyasztott. Az olaszok háború iránti lelkesedése, amely mindig is sérülékeny volt, az 1940–1941-es vereségek után már sohasem került ki a gödörből. Attól fogva Mussolini katonáinak, tengerészeinek, repülőseinek és civiljeinek többségéből Hitler harci szekéréhez láncolt boldogtalan fogoly lett.

Április 6-án harminchárom, köztük hat német páncéloshadosztály tört be Jugoszláviába, és könnyűszerrel maga alá gyűrte a hadsereget. A fővárosban a Luftwaffe bombatámadásában 17 000-en haltak meg, s ez a döbbenetes veszteség a lakosság teljes készületlenségét tükrözte. A megszállók hat nap múlva elfoglalták a várost, és április 17-én Jugoszlávia kapitulált.

Márciusban egy 56 000 fős, főként ausztrálokból és új-zélandiakból álló, britek vezette erő kezdte meg a partraszállást Görögországban azzal a céllal, hogy északkeleten vessék be őket. Churchill ragaszkodása ahhoz, hogy a birodalmi csapatokat brit parancsnokok belátására bízva, komoly és érthető aggodalmat keltett a fehér többségű domíniumok vezetőinek körében. Elméletben a kanadai, ausztrál és új-zélandi alakulatokat csak a hazai kormányok kifejezett jóváhagyásával lehetett bevetni. Különösen 1940–1941 folyamán azonban, mielőtt a domíniumok miniszterei az alkotmányos jogaik sárba tiprása ellen a sarkukra álltak volna, ilyen hozzájárulásért gyakran csak visszamenőlegesen fordultak hozzájuk. Robert Menzies ausztrál miniszterelnök 1941. február 24-én részt vett a brit háborús kabinet ülésén, amelyen elhatározták, hogy hadsereget küldenek Görögországba; őt és miniszterétársait azonban szándékosan félrevezették a harcoló parancsnokok, köztük az ő legmagasabb rangú tisztjeiknek véleménye és félelmei felől. Az első új-zélandi katonák 1940 decemberében már hetek óta Görögországban tartózkodtak, amikor ez a tény az aucklandi kormány tudomására jutott. Nem is annyira a brit, mint inkább az ausztrál–új-zélandi (Anzac) csapatokat használták arra, hogy a fő terheket viseljék a földközi-tengeri hadjárat legkockázatosabb szövetséges katonai hazárdjátékában, méghozzá brit főparancsnok alatt. Ez különösen az ausztrál politikusokat döbbenettette meg.

Pedig az Anzac katonái ártatlanabb érzéseket tápláltak magukban. Az új-zélandiak életük első harctere felé tartottak, s miként a legtöbb fiatalember hasonló körülmények között, ők is kedvüket lelték az izgatott várakozásban meg az egzotikus érzésekben, megfélelmezve a veszélyről. Morry Cullen tizedes euforikus hangulatban írt haza a földközi-tengeri hajózás izgalmairól: „Még soha életemben nem láttam ilyen gyönyörű kék árnyalatokat, az ég halványkékjétől a legmélyebb kékesfeketéig, a vízen meg épphogy csak egy-két fodor látszott.” „A legjobb hely, ahol

valaha jártunk, az emberek nagyon barátságosak – írta naplójába Victor Ball közlegény Athénről. – Megnéztük az Akropoliszt is, Athén ősi romjait... A bordélynegyed sokkal tisztább, mint a kairói. Jól berúgtunk, de szerencsésen hazaértünk.”²⁷ „Abszolút mértékben a fiatalság és az egészség mintaképei voltunk... – elmélkedett később Dan Davin főhadnagy. – Van egyfajta természetes bátorság azokban, akik egész életükben jóféle húsételekkel táplálkoztak.” Ezek a domíniumokról érkező csapatok magabiztosan és lelkesen tartottak első háborús élményük felé, s ez figyelemre méltó mértékben így is maradt mindvégig a kibontakozó megpróbáltatások egész ideje alatt. Egyes tisztjeik azért ennél cinikusabban gondolkodtak: Sir Thomas Blamey tábornok, az ausztrál hadtest beteges, mihaszna vén parancsnoka – egyik vezérkari tisztjének szavai szerint „gyáva nyúl, nem pedig parancsnok” – március 26-án az egész napot a lehetséges dél-görögországi evakuációs partszakaszok felderítésével töltötte.

A németek 1941. április 6-án törtek be, a Jugoszlávia elleni támadással egy időben. Akciójuk igazolásául a britek jelenlétére hivatkoztak: „A birodalmi kormány ennek következtében parancsot adott fegyveres erőinek, hogy üzzék ki a brit csapatokat Görögország földjéről. Mindenfajta ellenállást kegyetlenül el fognak tiporni... Hangsúlyozzuk, hogy a német hadsereg nem a görög nép ellenségeként lép fel, és hogy a német nép nem kíván háborúzni a görögökkel... A csapás, amelyet Németország görög földön végrehajtani kényszerül, Anglia ellen irányul.” A brit csapatok túlságosan szétszórtak voltak ahhoz, hogy a betolakodókat feltartóztathassák. Ahol a németek ellenállásba ütköztek – és volt néhány makacs kis ellenállási góc –, ott egyszerűen visszahúzódtak, és addig keresgéltek, amíg találtak egy rést valahol másutt.

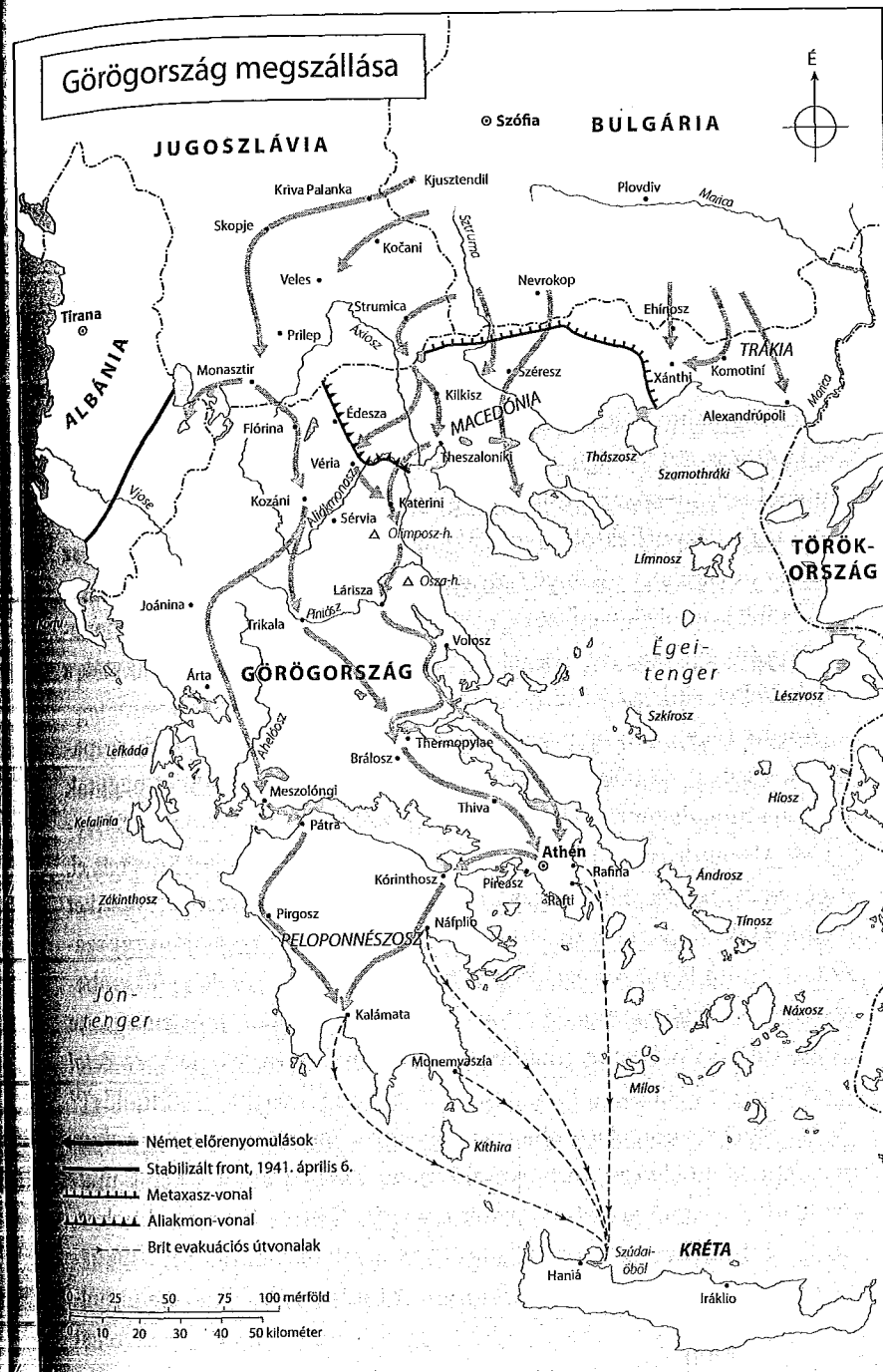
Az új-zélandi Victor Ball így jellemezte a később hosszú, fájdalmas visszavonulássá váló folyamat első szakaszát: „Egész nap követett bennünket az ágyútűz, akármerre mentünk, ágyúztak minket. Egy ürge közvetlenül mellettem halt meg – a nyakán találták el –, jó párat meg paladarabok és kövek találtak el. A repülők egyesével szálltak fölénk, bombáztak meg géppuskáztak. Még szép, hogy minden az ember idegére megy, ha egyszer nem tudja felvenni a harcot.”²⁸ Russell Brickell, egy másik új-zélandi azt az élményt ecsetelte, amikor valaki zuhanóbombá-

zásba kerül: „Fura egy érzés, ahogy az ember ott hasal a lövészárokból vagy a gödörben, és hallgatja a zuhanó bomba sivítását, a pillanatnyi csöndet, amikor becsapódik a talajba, aztán a föld megemelkedik, és arcul csapja, és jön egy óriási bumm!, és a göröngyök csak úgy füttyülnek a levegőben.”²⁹

A jugoszláv határon, a Monasztiri-szoroson hamarosan német csapatok özönlöttek keresztül, és az albániai görög állások hátát fenyegették. A létszámfölénnyel szembekerült, manőverezésben alulmaradt, légitámadással szemben védtelen szövetséges erők egyre rendezetlenebbül hátráltak dél felé. Egy ausztrál katonáorvos leírta, hogyan „lehetett egész éjjel hallani az emberi és állati lábak trappolását”,³⁰ ahogy a görögországi visszavonulás fejvesztett meneküléssé változott. A tengelyhatalmak előrenyomulásának útjába kerülő településeken mindenféle szörnyűséges jelenetek játszódtak le. Olasz hadifoglyok egy oszlopa, amelyik kísérettel épp egy falun haladt keresztül, egyszer csak aknavető- és ágyútűzbe került, amelyben többtucatnyian meghaltak vagy megsebesültek. Egy idős asszony, aki Albániában veszítette el legidősebb fiát, Sztathit, zokogni kezdett. A kávéház tulajdonosa unszolni kezdte, hogy most ne az olaszokra pazarolja a könnyeit: „Ők ölték meg a fiadat.”³¹ Az asszony ügyet sem vetett rá, hanem odafutott az egyik srapnel szaggatta katonához, aki fektében így kiáltott: „Kenyeret, anyám!” Az idős asszony még mindig zokogva rakiba mártott ronggyal próbálta megtisztítani a férfi sebeit, és közben így beszélt hozzá: „Ne sírj, Sztathi. Igen, én vagyok az anyád. Ne sírj. Van kenyérem is, tejem is.”

A görög hadsereg kifáradt az olaszokkal folyó egész téli hadakozásban. A gyors manőverezéshez nem voltak szállítóeszközei. A németek könnyörtelenül kihasználták a légi fölényüket, amely a gyér úthálózattal rendelkező országban különösen hatékonynak bizonyult. „Délután pillantottuk meg először a hatalmas Jerry* Luftwaffét”³² – írta az ausztrál Charles Chrystal százados. – 190 bombázó repült fölénk, és addig bombázott... amíg kő kövön nem maradt. Szoros kötelékben repültek... és mondhatom, egyszerűen a lélegzetünk is elakadt az ámulattól, abszolút lenyűgöző látványt nyújtott ennyi gép.” Az ausztrálok és az új-zélandiak

* Jerryk: a német katonáknak az angol *German* (német) szóból származó gúnyneve. (A ford.)

itt-ott elszántan kisebb hátvédakciókat hajtottak ugyan végre, április 28-án Rafinából és Porto Raftiból mégis megkezdődött a tengeren át végrehajtott első jelentősebb evakuáció. A németek legyezőszerűen szét-szóródtak a Peloponnészoszi félszigeten, ahol a Királyi Haditengerészet Naupliánál és Kalamatánál vont ki a csapatokat.

Az uniformisba bújt civileket, amíg idővel meg nem vastagszik rajtuk az angyalbőr, sokkolja a háború okozta pazarlás. Számos Anzac-katonának a görögországi visszavonulásról őrzött legélénkebb emlékei közé tartozik az összeroncsolódott, elhagyott járművek, ágyúk, készletek, rádiók és távolságmérők kolosszális összevissza halmaza – az út menti árkokba hajigált, fontmilliókat érő, alig használt felszerelés szerte a Peloponnészoszi félszigeten. A Királyi Haditengerészet hajóira felszálló embereknek megparancsolták, hogy szabaduljanak meg a fegyvereiktől, főleg a géppuskáktól meg az aknavetőktől, amelyekhez ők az egész visszavonulás alatt csökönyösen ragaszkodtak. Ez az eljárás néhány héttel később komoly következményekkel járt Kréta védelmében. A menekülők többsége szégyenérzettel küszködött, amiért magukra hagyták a helybelieket, akik még a vereségben is a keblükre ölelték őket.

Április végére Görögország a németek kezére került. Wavell csapatainak mintegy 43 000 katonáját evakuálták, további 11 000-et hagytak hátra hadifogolyként, valamint az összes szállítóeszközt és nehéz felszerelést. Alexandrosz Korizisz miniszterelnök öngyilkosságot követett el. A görög katonák kezdtek leszivárogni a hegyekből, sokan a fegyvereiket is elhagyták. „Egyszer csak – írta az egyik szemtanú – megláttam egy századost, amint fölmászik egy kisebb halomra, hogy a köréje gyűlt emberek ezreihez szóljon. Azt kiáltotta: – Emberek, hazánk sajnos elvesztette a háborút! – A hallgatóság hátborzongató, rémálomszerű, perverz *Zeto!* – »Hurrá!« – kiáltásban tört ki. Ez a *Zeto!* annyit jelentett: »Élünk!«³³

Az effajta szónoklat azonban csupán röpké vigaszt jelentett egy olyan nemzetnek, amely ezután borzasztó szenvedéseket élt át a náci uralma alatt. Az egyik görög tábornok így szólt George Tzannetakishez, a légierő tisztjéhez: „George, fekete éjszaka száll hazánkra.”³⁴ Április 27-én egy német tiszt, Georg von Stumme a fővárosban felkereste Jeronimosz görög érseket: „Azzal kezdte, hogy elmondta, mindig is szeretett volna eljutni Athénba, amelyről annyi mindent tanult az iskolában és a

katonai akadémián. Az érsek ezen a ponton félbeszakította, és így szólt: – A háború előtt Németországnak valóban sok barátja volt Görögországban, köztük én is.”³⁵ Ennek most vége szakadt. „Von Stumme megtanulta – írta egy görög –, hogy Görögországban pár Quislinggel esetleg találkozhat, de barátokra nem lel.”

Három héttel később, május 20-án a németek ejtőernyős támadást intéztek Kréta ellen. Az első napon a sziget észak partja mentén elhelyezkedő brit és új-zélandi védők becsülettel harcoltak, és súlyos veszteségeket okoztak a levegőből érkező behatolóknak. 21-én azonban a németek elfoglalták a malemei repülőteret, és így megnyílt az út a második hullámban érkező erők előtt. A brit ellentámadások rendre meghíúsultak, és az ejtőernyősök a következő hat nap során felgöngyölítették a védelmet, és felmentették a Rethimnónál meg Iráklionnál körülfalt egységeket. A britek visszavonultak. „Mindenki elfáradt... és ekkorra a harci szellem már nagyon meggyengült – mondta Ian Stewart, az egyik hadosztály katonaeorvosa. – Nem mondhatnám, hogy különösképpen pihentető utazás volt... föl a nagyon magas hegyekbe, jobbra éjjel, csigatempóban haladtunk, és csak a kulacsok csörgése hallatszott meg az, hogy valaki időnként megbotlik a másikban, aki kidőlt a sorból. A legemlékezetesebb dolog talán a virágokon megülő harmat volt... Kréta rendkívül aromás illatai felejthetetlenek.” Egy másik tiszt a következő megfigyelést tette: „Olyan utazás volt ez, amelyen az emberi természet a maga legkeresztényibb, de a legcsúnyább, legönzőbb mivoltában is megmutatkozott.” A védelmet irányító új-zélandi Bernard Freyberg tábornok úgy döntött, az egyetlen megoldás az evakuáció. Május 30-án estig, mire a Királyi Haditengerészet kénytelen volt feladni sok áldozattal járó kimenekítési erőfeszítéseit, 15 000 főt szállítottak el; további 11 370-en fogságba estek, 1742-en pedig elesetek. Az egyik új-zélandi hallotta, hogy a hátramaradtak azt a parancsot kapták, adják meg magukat. „Mindenütt síri csend volt. A légy zümmögését is hallani lehetett volna. Mindenki magára maradt a gondolataival, már ha egyáltalán tudott gondolkodni. Hébe-hóba egy-egy lövés dörrent valahol lejjebb a vádiban – valamelyik szegény fickó eldobta magától az életet. Később aztán meghallottam életem első német szavait: *Alle Mann raus, schnell, schnell*, és akkor felnéztem, és megláttam, ahogy ott áll, puská-

ját lövésre készen tartva. Úgy tereltek minket vissza Haniába, mint egy birkanyáját.”

Kréta Cunningham tengernagynak három cirkálójába és hat rombolójába került, ezek elsüllyedtek, további tizenhét hajó pedig megrongálódott – a háború során egyetlen hadműveletben ez volt a haditengerészet legsúlyosabb vesztesége. A németek 6000 halottat veszítettek, és ez az ár arra ösztökölte Hitlert, hogy soha többé ne próbálkozzon nagyszabású ejtőernyős hadművelettel. A közvetlen eredmény mégis az volt, hogy a megszállók legyőztek egy náluk nagyobb szövetséges hadsereget, amely az elfogott *Ultra* üzenetek révén részletes ismeretekkel rendelkezett a németek szándékairól, terveiről és menetrendjéről.* Parancsnokként Freyberg nagyban felelős volt a kudarcért, de az emberek áthelyezéséhez szükséges szállítóeszközök hiánya, valamint a kétségbeejtően kevés rádió is hátráltatta. Miután a csata megkezdődött, sem arról nem volt világos fogalma, hogy mi történik, sem a parancsok továbbításához nem rendelkezett megfelelő eszközökkel. A Luftwaffe szinte korlátlanul uralta a légteret, s ezzel súlyos veszteséget okozott mind a harci szellemben, mind az emberekben és hajókban. A németek energiája, szakértelme, taktikája, elszántsága és parancsnokainak kvalitása minden szinten felülmúlta a védőket, még ha itt-ott helyt álltak is, főleg az új-zélandiak.

Hitler akár nagyobb stratégiai hasznot is húzhatott volna azáltal, hogy ejtőernyőseivel elfoglaltatja Máltát, ahogy valószínűleg meg is tehettek volna. A németek keveset profitáltak abból a kényszerűségből, hogy Kréta megszállását elkeseredetten ellenséges lakosságtól körülvéve kellett fenntartani. Ha Freyberg kitart, a Királyi Haditengerészet az ellenség légi fölényével szemben csak óriási nehézségek árán tudta volna biztosítani a sziget utánpótlását. Miután Görögország elveszett, ez az előretolt állás már vajmi kevés hasznukra lett volna a briteknek. Az észak-afrikai hadjárat támogatására nem rendelkeztek megfelelő repülőgépekkel, s támadó hadműveletek légi bázisául még kevésbé tudták volna felhasználni Krétát, ezért jobb volt nekik nélküle.

* Az egyszerűség kedvéért ebben a szövegben a tengelyhatalmak valamennyi rejtjelezett üzenetét *Ultrának* hívom, noha az amerikaiak a japán forgalmazás megjelölésére a *Magic* fedőnevet használták.

1941 júniusában azonban ez a fajta vigasz nem látszott nyilvánvalónak sem a világ, sem a brit nép számára. Egy katona az anyaországban, Len England ezt írta május 29-én: „Azt hiszem... a tömegek *most először* vették fontolóra a vereség lehetőségét. Az általános tendencia a következő: »Valahányszor szembekerülünk a németekkel, viasszaszorítanak bennünket. Még a tengeren is folyton veszítünk, pedig állítólag ott mi vagyunk az urak.« A németek tévedhetetlenségének gondolata gyors ütemben kezd gyökeret verni.”³⁶ Churchill merészen azt állította, Nagy-Britanniának feltett szándéka, hogy megtartja Krétát, egy kisebb haderő mégis legyőzte a krétai helyőrséget. Noha a miniszterelnök ezek után még évekig lelkesen szorgalmazta a Hitler elleni balkáni front újjáélesztését és Törökország bevonását a háborúba, mindez csupán ábránd maradt. A Balkánt úgy, ahogy volt, beolvasztották a tengelyhatalmi birodalomba, jórészt annak kárára. Kezdetben Olaszország vállalta magára a régió elfoglalásának felelősségét, s e célból be is vetett fél millió katonát, akik végül itt súlyosabb veszteségeket szenvedtek, mint Észak-Afrikában. A németek pedig a maguk részéről idővel görnyesztő tehernek találták Görögországot és Jugoszláviát. 1941 barátságtalan nyarán azonban mindez még a távoli jövő zenéje volt.

3. HOMOKVIHAROK

A britek két szerény sikert tudtak szembeállítani azzal, hogy kialakbólították őket a Balkánról. Irak 1932-ben független állammá vált ugyan, de fontos olajérdekeltségeik védelmében a britek továbbra is fenntartották ottani szabadkikötő- és támaszpont-használati előjogaikat. Bagdadban a háború kitörése óta rivális klikkek versengtek egymással a hatalomért, és vitatkoztak a tengelyhatalmak támogatásának előnyeiről. 1941 áprilisában, egy katonai puccsot követően a nácibarát nacionalista Rasid Ali lett a miniszterelnök. Hitler sikereitől lenyűgözve, és vajmi kevésbé figyelve arra, hogy Berlin igencsak messze van, visszavonta a britek katonai átvonulási jogát, és csapatokat küldött Habbánijába, hogy ostromolják meg a RAF bázisát. A Luftwaffe gépei Szírián keresztülrepülve ingajaratban segítséget kezdtek szállítani a bagdadi kormánynak.

A vichyi Franciaország damaszkuszi hivatala a németeknek támogatásul vadászgépkíséretet és különféle anyagokat biztosított. Kairóban Wavellnek nem akaródzott csapatokat átirányítani Irakba, de Churchill ragaszkodott hozzá. Bászrában partra szállt az indiai hadsereg egy felmentő oszlopa, és megindult a szárazföld belseje felé, ahol csatlakozott az arab légió Transzjordániából érkező 1500 katonájához. Az iraki hadsereg csak ímmel-ámmal tanúsított ellenállást. Habbániját egy hónap alatt felmentették, és aláírták a fegyverszünetet. Bagdadban britbarát kormányt iktattak be, amelyet végül sikerült meggyőzni, hogy üzenjen hadat a tengelyhatalmaknak.

A vichyi kormány iraki kotnyeleskedése és a Szíriában tapasztalható növekvő német jelenlét arról győzte meg Churchillt, hogy Nagy-Britannia nem kockáztathatja a náci Levantei túlsúlyát.³⁷ Kiadta a parancsot Wavellnek, hogy indítson útnak egy újabb haderőt Szíria elfoglalására, amely 1920 óta Franciaország igazgatása alatt állt mint Libanonnal közös népszövetségi „mandátumterület”. Churchill és parancsnokai azt remélték, hogy a britek létszámbeli és fegyverzeti fölényével szemben a védők csak jelképes ellenállást fognak tanúsítani. A Vichyhez hű erők azonban 1941 júniusában keményen harcba szálltak velük. Magatartásuk rávilágított arra, mekkora megosztottság és zűrzavar uralkodik a franciák lojalitásában, ami már az 1940-es fegyverletétel óta nyilvánvaló volt, és egészen 1945-ig fennmaradt. 1940 szeptemberében a vichyi kormány fennhatósága alatt álló Dakar elleni balszerencsés brit és gaulleista próbálkozás során a *Bévéziers* nevű tengeralattjáró megtorpedózta a brit *Resolution* csatahajót, amely súlyos sérülést szenvedett. Churchill ragaszkodott ahhoz – s ezzel böszítette fel a franciákat –, hogy Bobby Bristowe korvettkapitányt Kiváló Szolgálatért Érdemrenddel tüntessék ki, amiért a vezetésével egy önkéntesekből álló haditengerész-csapat megközelítette a vichyi kormány vadonatúj *Richelieu* csatahajóját, és négy mélyvízi töltetet helyezett el a hajótest alatt. A vichyi kormány Dakarért megtorlásul repülőgépekről bombázta Gibraltárt.

Amikor 1940. október 24-én Montoire-sur-le-Loirnál találkoztak, bohózatba illő párbeszéd zajlott le Hitler és Pétain marsall között. Németország Főhrere: – Örülök, hogy kezet rázhatok egy olyan franciával, aki nem felelős ezért a háborúért. – Szavait nem fordították le, Pétain

pedig azt hitte, hogy udvariasan az utazása felől érdeklődtek. – *Bien, bien, je vous remercie* – válaszolta. Még ha a marsallnak nem állt is szándékában, hogy szavai ilyen szolgálai alázattal hangozzanak, a rezsimje mégiscsak olyan politikát folytatott, s olyan propaganda-irányvonalat követett, amely határozottan ellenséges volt a britekkel szemben. René Godfroy tengernagy, a Királyi Haditengerészet közös harcra buzdító csábításainak konokul ellenálló, Alexandriánál elvackolt francia hajóraj parancsnoka 1940. június 26-án ezt írta a földközi-tengeri főparancsnoknak: „Számunkra, franciák számára tény, hogy Franciaországban még mindig létezik egy kormány, amelyet a meg nem szállt területen székelő parlament is támogat, és amely következképpen nem tekintethető jogszerűtlennek vagy hivatalától megfosztottnak. Egy másik kormány felállítása másutt, s ennek a másik kormánynak mindenfajta támogatása egyértelműen zendülés lenne.”

A franciák így vagy úgy, de mindenütt állást foglaltak, és elkeseredett gyűlöletet tápláltak azok iránt, akik máshogy döntöttek. A *Rubis* nevű francia aknarakó tengeralattjárón szavazást tartottak, amelyen a negyvennégy tagú legénység két fő híján arra voksolt, hogy harcoljanak a britek oldalán. 1940 novemberében ezzel szemben 1700 francia tengerésztiszt és matróz élt a hazatelepülés britektől kapott jogával. Új barátaik, a németek erre a francia partoknál megtorpedózták a vöröskeresztes lobogó alatt őket hazaszállító kórházhajót. Négy százan vízbe fulladtak, Paul Martin korvettkapitány, az egyik túlélő megátalkodottan mégis ezt írta Toulonba az egyik főtisztnak: „Félő, hogy Churchill politikája demagóg katasztrófához vezet. A gondolkodó angolok aggódnak is a jövő miatt, amiért így áldozatul esnek a demokráciának, a nemzetközi tőkének és a zsidóknak. Tagadhatatlan, hogy irigylik a franciák korrekciós magatartását ezzel szemben.”³⁸

Még ha ez szélsőséges nézet volt is, a franciák antiszemitizmusa azért mélyen gyökeredzett. A vichyi kormány hivatalai és végrehajtó szervei csaknem ugyanolyan szorgalmasan fogdosták össze a zsidókat és a Szabad Franciaországot jelképező lotaringiai kereszt viselőit, mint a németek. „Istenem! Mit művel velem ez az ország?” – írta bizonytalan franciaországi rejtékhelyéről 1941 júniusában a zsidó származású író, Irène Némirovsky, aki később Auschwitzban lelte halálát. – Mivel elhajít engem,

figyeljük hát meg hideg fejjel, nézzük, hogyan veszíti el tisztességét és életét.” Az ellenállás 1944 júniusáig mindössze a franciák egy elenyésző kisebbségét tömörítette, a túlnyomó többségből ellenséges érzelmeket váltott ki. A felszabadulás után sikk lett azzal büszkélkedni, hogy valaki De Gaulle alatt szolgált. A megszállás idején azonban sok francia bajkeverőnek és árulónak tekintette a követőit, és gyakran fel is jelentették őket a vichyi kormány hatóságainak vagy éppen a németeknek.

1941. június 8-án ausztrál, brit és szabad francia egységek hatoltak be Szíriába és Libanonba. A tengerpart felől érkező brit kommandók a Litáni folyó torkolatánál heves ellenállásba ütköztek, és súlyos veszteségeket szenvedtek – negyvenöten elesetek, köztük a csapattest parancsnoka, és hetvenöten megsebesültek. Két francia nehézbomboló ágyúzta a brit állásokat, majd tüzüket egy brit rombolóflottillára irányították, amelynek egyik hajója súlyosan megrongálódott. A vichyi kormány bombázógépei is bekapcsolódtak a hadihajók elleni támadásba, az őket kísérő vadászgépek lelőttek három Hurricane-t. Egy dacos francia tiszthelyettes hadifogoly ezt mondta a haditudósító Alan Mooreheadnek: „Maguk azt hitték, hogy gyávák vagyunk, igaz? Azt hitték, hogy Franciaországban nem tudtunk harcolni. Azt hitték, olyanok vagyunk, mint az olaszok. Hát most megmutattuk.”⁴⁰

Bátorságra volt szükség ahhoz, hogy valaki elhatárolódjon a hazájától, az otthonától és a családjától, hogy a saját földjei szemében renegátnak számítsa, amiért a Szabad Franciaország állományában szolgál. De hiszen rengeteg lengyel hozta meg ezt a döntést. Miért szálltak hát szembe a franciák a hódítóik és megszállóik ellen harcoló szövetséges erőkkel? Nagy volt az elkeseredettség Franciaország sanyarú sorsa miatt, amely bűnbakokért kiáltott. Számos francia vélte úgy, hogy 1940 júniusában a britek elárulták az országukat, és ezt a nézetet csak még tovább erősítette, hogy a Királyi Haditengerészet Mers-el-Kébirnél a legmagasabb osztályba tartozó francia hajókat pusztított el. A franciák öngyűlölete is táplálta a haragot. A *perfide Albion* iránt érzett évszázados nehezitelésre most még az a friss sérelem is ráakódott, hogy Churchill azok után is folytatta a harcot, hogy Pétain megadta magát. Nem kedvelték Franciaország német megszállóit, de a briteket sem a csatorna túloldalán, a francia hivatásos katonák, tengerészek és repülősök meg különösen nem.

„Franciaország nem akarja, hogy felszabadítsák – közölte a *New York Timesszal* a prominens kollaborátor, a vichyi kormány korábbi miniszterelnöke, Pierre Laval. – Németországgal együttműködve ő maga kívánja elrendezni a sorsát.” Ezzel számos honfitársa is egyetértett: Franciaországban az ellenállás csak 1944-ben vált meghatározó erejűvé, és az oroszországi meg jugoszláviai partizánokhoz képest csupán elhanyagolható mértékű katonai segítséget jelentett. Szíria francia védői közül 1941-ben kevesen találtak kivetnivalót abban, hogy brit, indiai és ausztrál betolakodókat gyilkoljanak. A Szíriába behatoló brit csapatok az egyik elhagyott erőd falán ezt a feliratot találták: „Várjatok csak, ti mocskos brit csirkefogók, jönnek a németek. Most mi futunk el, de nemsokára ti fogtok.”

Ahogy a szövetséges erők Damaszkuszhoz közeledtek, géppuskával pásztázó vichyi vadászgépek súlyosan megsebesítették az egyik hadoszlop szabad francia főtisztjét. Június 16-án a Királyi Haditengerészet légiflottájának Swordfish torpedóbombázói a bejrúti partoknál elsüllyesztették a *Chevalier-Paul* superrombolót, később pedig egy vichyi tengeralattjárót torpedóztak meg, amelyen ötvenöten vesztették életüket. 19-én Mezzénél a páncélosokkal támogatott erőteljes vichyi ellentámadások hatására két indiai zászlóalj és a Királyi Lövészek egyik egysége megadta magát. A britek lovagias gesztusait és egyezkedésre irányuló kísérleteit megvetéssel fogadták. Az egyik francia repülőter elleni támadásra küldött Hurricane-raj először tüzelés nélkül haladt el alacsonyan a célpont fölött, mert a pilóták meglátták, hogy odalent a vichyi repülősök a gépeik mellett épp a barátnőiket látják vendégül egy *apéritifre*. A másodszori rárepülésükkor aztán heves tűzbe keveredtek, amelyben több Hurricane is megsérült, köztük Roald Dahlé, aki később íróként vált ismertté. A franciák az észak-afrikai gyarmataikról hoztak légi erősítést. Palmira római kori romjai között az idegenlégio egyik egysége kilenc napon át feltartóztatta a kelet felől érkező brit előnyomulást, habár a vichyi táborhoz tartozó néhány spanyol légiós elfogadhatatlannak ítélte az ideológiai konfliktust, és harc nélkül megadta magát.

Mire a vichyi kormány főmegbízottja, Henri Dentz tábornok beletördött a megváltoztathatatlanba, és ötheti csatározás után július 14-én aláírta a fegyverszünetet, erői már több mint ezer halottat veszítettek.

A szövetségesek veszteségei valamivel alacsonyabbak voltak, az ausztrálok közül azonban 416-an így is elesetek. A vichyi kormány hősiességét kiáltotta ki Pierre le Gloannak, a francia légierő ászának teljesítményét, aki a hadjárat során a RAF hét repülőgépét lőtte le. A britek körében nagyfokú keserűséget váltott ki az ellenállás hevesessége, valamint az a köszívűség és olykor az a brutalitás, amellyel a szövetséges hadifoglyokkal bántak. Roald Dahl később ezt írta: „Én a magam részéről sosem bocsátottam meg a vichyi Franciaországnak a fölösleges vérontást, amit okozott.”⁴¹

Dentz már a fegyverszünetről tárgyalt, amikor gyűlése jelül útnak indított hatvanhárom brit hadifogoly tisztet és tiszthelyettest Görögországba, hogy onnan németországi hadifogolytáborokba kerüljenek. A foglyok visszafordítását a britek csak úgy tudták elérni, hogy megfenyegették, őt és rangidős kollégáit nem engedik hazatelepülni. Ezek után a vichyi és a gyarmati csapatok 32 032 katonája döntött úgy, hogy parancsno-kaival együtt elhajózik a megszállt Franciaországba, míg 5668-an fogadták el, hogy De Gaulle mellett szolgálnak tovább. A Szabad Franciaország közel-keleti teljhatalmú megbízottja Georges Catroux tábornok lett, akit a Pétain-rezsim De Gaulle támogatásáért *in absentia* halálra ítélt. A szír nép továbbra sem lelkesedett a francia uralomért, legyen az akármilyen színű, viszont a régiót most már nem fenyegette a német dominancia. Churchill merészsége, melyet a tábornokai figyelmeztetése ellenére tanúsított, igazolódott, még ha a kisdad hadjárat kétfalkezes lebonyolítása vajmi kevés bizalmat keltett is a britek katonai hozzáértése iránt.

A szíriai kaland hasznos stratégiai sikert hozott. Annak, hogy Nagy-Britannia biztosította közel-keleti szárnyát, nagyobb jelentősége volt, mint Kréta elvesztésének. Odaát Európában azonban az elnyomott és fenyegetett népek a szövetségesek megannyi szembevető veresége és kudarca közepette nehezen leltek vigaszra. Mihail Sebastian 1941. június 1-jén ezt írta Bukarestben: „Amíg Nagy-Britannia nem adja meg magát, addig még van remény.”⁴² Csakhogy mivel most már a Földközi-tenger térségének nagy részét is a tengelyhatalmak légierije uralta, a brit fegyverek presztízse igencsak mélyre süllyedt – és lesz még mélyebben is.

1941. június 15-én a Nagy-Britanniából a Földközi-tengeren át óriási kockázatok árán odaküldött harckocsiszállítmánnyal megerősített Wavell

újabb offenzívát indított, a *Battleaxe*- (Csatabárd-) hadműveletet. Ez két nap alatt ki is fulladt, miután Rommel 88 mm-es ágyúi súlyos veszteségeket okoztak a támadóknak. A kudarc a közel-keleti főparancsnok pozíciójába került. Utódja Sir Claude Auchinleck tábornok lett, aki Alan Cunninghamet, az abesszíniai győzőt nevezte ki az újonnan elkeresztelt 8. hadsereg parancsnokává. Churchill csalódására ezután egy öt hónapos szünet következett a nagyobb harctéri hadműveletekben. A brit hadsereg Észak-Afrikában és másutt is csak apró-cseprő akciókban vett részt, ám-bár a körülfért Tobruk ausztrál védőit az egekig magasztalták.

A következő sivatagi offenzívát, a *Crusader*- (Keresztes lovag-) hadműveletet november 18-án indították. Cunningham csapatai lényegesen nagyobb erőt képviseltek, mint Rommeléi, aki a brit támadásnak csak lassan fogta fel a súlyát és lokalizálta fókuszpontját. A 8. hadsereg nekilendült, hogy súlyos harcok árán felmentse Tobrukot. Rommel ellencsapásai kudarcba fulladtak: kénytelen volt visszavonulni, miután az olasz és a német egységek 38 000 fős véres veszteséget szenvedtek, szemben a britek 18 000 katonájával, és háromszáz harckocsijuk veszett oda, szemben Cunningham 278 páncélosával. 1941 utolsó napjaira a tengelyhatalmak hadserege visszajutott El-Agheilába, mintegy nyolcszáz kilométerre attól a ponttól, ameddig a legmélyebben hatolt be Egyiptomba. A britek rövid időre azt gondolták, hogy a sivatagi háborúban megfordították a hadiszerencsét; Churchill örvendezett a ritka sikernek.

Ám a tengelyhatalmak katonáinak többsége könnyen visszafordíthatónak ítélte a nehéz helyzetét. „Csak most tudom folytatni a leveletem – írta Pietro Ostellino főhadnagy december 7-én –: eddig a britek nem hagyták! Két és fél napig egy százszoros túlerőben lévő hadsereg vett bennünket körül, a tüzéségük derekasan veretett minket. Mi egészen addig kitartottunk, amíg megjött az erősítés, aztán megfutamítottuk az elleniséget. Hadifoglyokat ejtettünk, páncélozott járműveket zsákmányoltunk. Persze nekünk is voltak fájdalmas veszteségeink. Kérlek, ne aggódj, ha egyelőre nem írok olyan gyakran: nem mindennap jár a posta.”⁴³

Kialakult a sivatagi háború sémája. Ha csak hajszálnyival is, de a németek voltak légi fölényben, a RAF legjobb repülőgépei ugyanis otthon maradtak Angliában, emiatt a sivatagi pilóták arra kényszerültek, hogy a Luftwaffe Bf109-esei ellen a gyengébb Tomahawkokkal, Kittyhawkokkal

és Hurricane-ekkel vegyék fel a harcot. A britek a földi és légi hadmozdulatok összehangolását elősegítő technikák kifejlesztésében is le voltak maradva az ellenség mögött, ezért a gépeiket nem tudták taktikai szerepkörben tűzérségként alkalmazni. A katonákat és páncélzatot illetően számszerű fölényben voltak ugyan, csakhogy ezt az előnyt az irányítás, a taktika és a felszerelés gyengeségei lenullázták. A német harckocsik jobbakk voltak. A műszaki hibák még az ellenséges akcióknál is több harctéri áldozatot szedtek, és a britek tankfelújítási és -javítási rendszere hiányos volt; a benzintartályok szivárogtak; Cunningham hadserege szakértelmében meg sem közelítette azt a szintet, ahogy az Afrika-hadtest vegyítette egymással a páncélosokat, a tankelhárító ágyúkat és a gyalogosokat. A brit páncélosok újra meg újra tűztámogatás nélkül maradtak – és semmisültek meg: a *Crusader*-hadművelet során a 7. páncélosdandár például a 141 harckocsijából 113-at elveszített.

„*Tanulhatnánk* a németektől – írta Tobruk ostroma közben az ausztrál John Butler. – Az ő zászlóaljaik komplett egységek – tankelhárító ágyúkkal, harckocsikkal, légierővel meg tábori műhelyekkel, légelhárító ágyúkkal és tűzérséggel –, nálunk meg, ha támogatást kérünk a légierőtől, 48 órával korábban kell megtennünk – kész vígjátéki szituáció, mint amikor valaki úgy ír levelet a tűzoltóknak, hogy a háza már lángokban áll.”⁴⁴ A brit hadsereg intézményes gyöngesége minden szinten olyan parancsnokokat termelt ki, akikből hiányzott az energia, a képzelőerő és a rugalmasság: „1941-ben és 1942 elején a brit hadsereg harci szelleme... nagyon alacsony színvonalon állt – írta az egyik tiszt, Michael Kerr főhadnagy. – A gyalogság kiképzésének színvonala egyszerűen csapnivaló volt. A katonák képtelenek voltak megérteni, mi a dolguk, s hogy mi a lényege az egésznek.”⁴⁵

Az észak-afrikai hadműveletek arányaikban eltörpültek a háború meghatározó oroszországi összecsapásai mellett: abban az időszakban a britek csak nagy ritkán vetettek be hat hadosztálynál többet a németek három és az olaszok öt alakulata ellen. Otthon azonban a 8. hadsereg minden lépését feszült figyelemmel kísérték, mert ez volt az egyetlen olyan hadszíntér, ahol brit katonák németek ellen harcoltak. Rommel mindkét oldalon hírnévre tett szert: jó szimatának, merészségének és ragyogó vezetői képességeinek a csodájára jártak. Arról már kevesebbet

tudtak, hogy fűtyült a logisztikára, ami Észak-Afrikában kritikus tényező. A britek készek voltak „derék németnek” tekinteni az Afrika-hadtest parancsnokát, mit sem törődve azzal a ténnyel, hogy Rommel még akkor is Hitler lelkes támogatója maradt, amikor már világossá vált, hogy Németország elveszíti a háborút. A szövetségesek rendszerint tekintélyes előnyt élveztek azáltal, hogy feltörték a tengelyhatalmak rejtjelkódjait, 1941–1942-ben viszont épp Rommel volt páratlanul jól tájékozott a britek hadműveleteiről, hála annak, hogy napról napra elfogták az Egyesült Államok kairói katonai attaséjának, Bonner Fellers ezredesnek a jelentéseit. Rommel ezeket a rádiójeleket szeretettel az ő „kis Fellerseiként” emlegette, és egészen addig fontos előnyhöz jutott általuk, amíg 1942 júliusában Fellerst vissza nem rendelték Washingtonba. A harcmezőn azonban továbbra is a német hadsereg felsőbbrendűsége maradt a fő tényező. Ez nagyobb – a saját hadvezéri képessége pedig csak kisebb – mértékben járult hozzá Rommel sikereihez, mint azt a korabeli brit média elismerte, és a mai legenda néha sugallja.

A tágas líbiai síkságon folyó harcnak a maga lóhalálában végrehajtott előrenyomulásaival és visszavonulásaival együtt egyfajta romantikát tulajdonítottak. Számos, néha a brit sajtóban is megjelenő anekdota tett említést arról, hogy az Afrika-hadtest milyen humánusan bánik a hadifoglyokkal, meg hogy a sebesültek elszállítására a szemben álló felek időnként tűzszünetet kötnek. „Megközelítettem egy ellenséges állást – írta Tobruk ostroma alatt az ausztrál Butler közkatona –, és már épp húztam volna ki a szöveget [a kézigránátból], amikor az egyik fedezékből hangot hallottam: – Állj meg, ausszi – van itt két sebesült bajtársad... – Az ausszik elmesélték, hogy a németek meglőtték, aztán az életük kockáztatásával kimentek, hogy behozzák őket, a sebeiket bekötözték, forró kávékat adtak nekik, majd elküldtek a szanitécükért. Hála istennek, létezik még lovagiasság.”⁴⁶ Egy másik résztvevő is feljegyezte, hogy szüneteltették a harcokat, amíg mindkét oldalon össze nem szedték a sebesülteket: „A két hadsereg katonái felálltak az ámulatba esett Nap alatt. A teljes mozdulatlanlanság szinte csilingelt a feszültségtől... Az éjszakai örülethez képest még hihetlenebb volt... Olyan volt ez a tűzszünet, mint amikor két páncélos harcos megpihen, felnyitja a sisakrostélyát, és az acél mö-

gött egy pillanatra láthatóvá válnak az emberi arcok.”⁴⁷ A németek egyik sikertelen támadása után egy ausztrál ezt írta: „Ültünk egy mellvéden, és onnan integettünk meg mutogattunk nekik. »Heil Hitler!«, »Jólesne egy pofa sör, mi, cimbora?«, »Majd holnap este újra megpróbáljátok« kiáltások hallatszottak, meg még egy csomó nem annyira hízelgő megjegyzés.”⁴⁸

Miközben Sam Bradshaw törzsőrmester a *Crusader* zűrzavarában a harckocsizó százada többi részét kereste, a homokos ösvény mellett egy ellenséges katonát pillantott meg sántikálni.

Lehúzódtam melléje, és odakiáltottam neki:

– Olasz vagy?

– Nem vagyok én tetves olasz, én német vagyok – felelte kitűnő angol-sággal: szemmel láthatóan bántotta a feltételezés. Megsebesült, úgyhogy fölvettem a tankra, és adtam neki egy korty vizet. Megkínált egy Capstan cigarettával.

– Elkaptuk az egyik hadtáposzlopokat – mondta. Úgy 1000 méterre megláttunk pár német páncélcocsit, mire ő legurult a harckocsiról, bicegve megindult feléjük. A lövegkezelőm ráfordult, de én a duplexen szóltam neki:

– Ne lőj, hagyd elmenni!

A német megfordult, tisztelgett, és pofátlanul azt kiáltotta:

– Találkozunk Londonban.

Én meg visszakiáltottam: – Legyen inkább Berlin.⁴⁹

Voltak azonban hátrányai is ennek a „civilizált” hadviselési módnak. Azok a szövetséges csapatok, amelyek reménytelennek ítélték a taktikai helyzetüket, kevés kockázatot és semmi szégyellnivalót nem láttak abban, ha inkább megadják magukat, mint hogy az utolsó leheletükig harcoljanak, vagy kitegyék magukat a száraz sivatagnak. A brit parancsnokokat – és londoni feletteseiket – egyre nagyobb aggodalommal töltötték el a helyi kapitulációk és a hadjárat állítólag túlságosan sportszerű szelleme.

A 8. hadsereg figyelemre méltóan sokféle nemzeti kontingensből vődött össze. Elismerten kiváló új-zélandi hadosztálya – később had-

testje – az elszántság és önbizalom nemzeti erényeit tükrözte. A két ausztrál hadosztályt is nagyra értékelték, különösen miután „a gödörösók” tobruki kitartásának legendája megszületett. Egy német tiszt így kiabált dühösen az egyik hadifogollyal: „Maga ausztrál, mégis idejön, olyan messziről, hogy azokért a mocskos, tetves angolokért harcoljon!”⁵⁰ „A sydney-i dokkok környékéről meg a Riverina birkatenyésztő telepeiről származó, sovány, szutykos arcú katonák – írta Alan Moorehead haditudósító – a hatalmas bakancsaikban, a zsebükbe gyömösölt revolverükkel, a puskát markoló, ormótlapáttenyerükkel kiköpött keményfiúknak látszottak, ahogy ott üvöltöztek meg vigyorogtak – folyton vigyorogtak.” A frontvonal mögött notóriusan fegyelmezetlenkedő, és néha gyatra tisztekkel megvert ausztrálok rászolgáltak félelmetes hírnevükre, főleg az éjszakai akcióik miatt. „Az ausztrálok a világ legjobb harcosainak tartották magukat”⁵¹ – írta róluk egy brit tiszt –, és azok is voltak.” Hozzáfűzte még, hogy egységeiket a „cimboraság” tartotta össze, amely a sikeres katonák számára szinte kivétel nélkül erőteljesebb motiváció, mint bármilyen elvont ügy.

Auchinleck hadseregének dél-afrikai alkotóeleméről már megoszlottak a vélemények. Ha jó napot fogott ki a hadosztály, jól teljesített, ha nem, nem sok vizet zavart. Ugyanez mondható el az indiai egységről is: az indiai hadsereg néhanapján kiemelkedő bátorságot és harci ügyességet tanúsított, de a teljesítménye egyenetlen volt. A britek joggal értékelték nagyra az ő hőn szeretett gurkháik vitézségét, csakhogy nem mindegyik katona és nem mindegyik zászlóalj remekelt. A fehér bőrű tisztek bármennyire meg voltak is elégedve katonáik hűségével Anglia királya és India császára iránt, az indiai hadsereg mégiscsak zsoldoshadsereg volt. A 8. hadsereg brit alakulatai közül a 7. páncélosadosztály – „a tobruki patkányok” – elitnek számított. A németek nem szűnő tisztelettel tekintettek a brit tüzéségre. A régi lovassági ezredek azonban, amelyek ekkor már idétlen módon nem a lovasokat, hanem a harckocsizókat jelentették, hajlamosak voltak az esztelenül bátor megnyilatkozásokra, ami a legrosszabb hagyományait idézte.

1942 késő nyaráig egy komoly probléma azonban makacsul megmaradt: a 8. hadsereg harcoló katonái nemigen bíztak a felsőbb hadvezetésben. Különösen a gyarmati kontingensek vélték úgy, hogy rosszul ki-

gondolt tervek és célkitűzések érdekében kell kockáztatniuk, és néha fel is áldozniuk az életüket. Keserű haraggal viseltettek a hadsereg „sleppje” iránt, amely kiváltságos életmódot folytatott Egyiptomban, miközben a frontkatonáknak a folytonos szűkölködés jutott osztályrészül „odafönt a sivatagban”. „Rájöttem – írta keserűen egy brit géppuskás –, hogy a Líbiai-sivatag szennyében és porában izzadó minden egyes katonára hús lógós jut, akik a kairói borozókban, éttermekben, éjszakai bárokban, bordélyokban, sportklubokban meg lóversenypályákon lopják a napot.”⁵² Egy másik cinikus katona dalt is írt erről a bagázsról:

Mi által nem léptük a Nílust,
Reánk mosolygott itt a Szfinx,
A lábunk se tettük ki innen,
A harci zaj itt, ami nincs,
Csak a szálloda bárja, meg a tisztí klub bája.
Ki lehetne hát nálunknál méltóbb
Az Afrika Nagy Csillagára?

A brit miniszterelnök is osztotta a katonák ellenszenvét. Egy olyan országban, amelynek nincs saját ipari infrastruktúrája, a 8. hadsereg fenntartásához feltétlenül szükség volt egy minden részletében kidolgozott ellátórendszerre. Churchillt mégis bosszantotta, hogy mennyi élőerőt pazarolnak a logisztikai és adminisztratív feladatok ellátására ahelyett, hogy a harctéren kapnának szerepet.

A sivatagi háborúban harcoló katonák kevesebb nélkülözést szenvedtek ugyan el, mint akik Oroszországban, Burmában vagy a Csendes-óceánon szolgáltak, de a vízhiány azért tartós kényelmetlenséget okozott nekik. „Legyek milliói gyötörnek bennünket a reggel első percétől kezdve”⁵³ – írta egy olasz tiszt. – Mintha folyton homokkal lenne teli a szánk, a hajunk, a ruhánk, és hűsölni sehoggy sem tudunk.” Pietro Ostellino páncélos tiszt ezt írta augusztusban: „Lassan már az éghajlat sem hagy számunkra semmi reményt. Egész nap a pokoli hőségtől szenvedünk, az állandó fullasztó szél miatt az árnyék sem ér semmit. Olyan, mintha az egész völgy egyetlen kazánná vált volna. Este nyolc után eláll ugyan a szél, de... megfulladunk.”⁵⁴ A harckocsikban nemritkán 40–50°C fölé is

emelkedett a hőmérséklet. A búvóajtók felnyitásával meg csak a kavargó homokot és port engedték be.

A brit katonák naponta egy liter vízfejadagot kaptak, valamint teát bőségesen, amit öreg benzineskannákban főztek benzin és homok keverékéből gyújtott tűzön. Főként marhahúskonzerven, kekszen és befőtteken éltek. A németek élvezték a 8. hadseregtől zsákmányolt fejadagokat, a sajátjuknál jobban kedvelték őket, elsősorban a bőkezű cigarettaadagok miatt. „Mi itt... lassan már mind tommyk leszünk”⁵⁵ – írta fanyarul Wolfgang Everth Rommel egyik előrenyomulása közben. – A járműveink, a benzinünk, a fejadagjaink és a ruháink mind az angoloktól valók. Én... bereggeliztem két doboz tejet, egy doboz ananászt meg kekszet ceyloni teával.”

A katonák megtanulták, hogy a sivatag veszélyesen árnyalt terep a közlekedéshez és a harchoz. „Az avatatlan szem számára vonzó sima, sárga homok halálos veszélyeket rejtett”⁵⁶ – írta egy brit tiszt. – A teherautóval csak rövid ideig, tempósan haladhattunk, különben tengelyig süllyedt a homokban. A kavicsos út általában jó volt, de néha csak megtévesztő kéregnek bizonyult, alatta puha homokkal, amit távolról csak a tapasztalt szem vett észre. A sivatag néhol mérföldeken át sima és kemény volt, amerre csak a szem ellátott, akár egy ügetőpálya, máshol meg alattomos, mint valami szirup.” Időnként mindkét felet megtévesztette a zsákmányolt szállítóeszközt használó ellenség. A brit csapatokat újra meg újra kellemetlen meglepetésként érték a közeledő brit járművek, sőt harckocsik, amelyekről sorra kiderült, hogy Rommel katonái vezetik őket. Az egyik nap az olasz Bologna hadosztályban kitört a pánik, amikor a soraik között egy hadoszlopnyi brit teherautót pillantottak meg, de aztán rájöttek, hogy németek utaznak rajtuk.

Az offenzívák között az unalom, a gyakorlatozás és a készülődés hosszú időszakai köszöntöttek be. „Háborús időkben a katonák fő foglalatossága a tétlen csellengés, habár ezt lehetőleg céltudatosan művelik”⁵⁷ írta egy brit katona. Az emberek szüntelenül ástak, aknamezőket telepítettek, járőröztek, és céllovó versenyeket rendeztek. Sivatagi fekély, sárgaság és vérhas kínozza őket. Mindkét fél megtanulta átkozni a *ham-szinokat*, a homokviharokat, amelyek pár méterre csökkentették a látótávolságot, és a járművek, a felszerelések és az emberi testek minden

egy nyílását sárga szemcsékkel fújták tele. Az olaszok *ghiblinek* hívták őket. „Ti lehetetlennek gondolnátok – írta haza Pietro Ostellino –, pedig igaz: két és fél órába telt, amíg a kint és a sátram közötti kétszáz métert megtettem. Éjszaka nem láttam még soha ilyen sötétet: ha megálltál egy pillanatra, hogy megtöröld a szemed, azon nyomban cserbenhagyott a tájékozódó képességed. Mire végre valahára eljutottam a sátramig, ott mindent ötcentis homokréteg borított. Úgy tűnt, a vásznat bármelyik pillanatban elfújhatja a szél.”⁵⁸

A harcok közti hosszú szünetekben nemigen akadt más időtöltés, mint a postabontás, amit minden katona megszállottan várt. Más tennivaló híján sokan szinte naponta írtak haza. Az írás folyamata tartotta fenn a kapcsolatot a másik életükkel, amely annál értékesebbé vált, minél inkább évekké nyúltak a hónapok. A 8. hadsereg katonái hébe-hóba rövid kimenőt kaptak Kairóba, a városba, amelyet megtanultak gyűlölni. Olivia Manning, aki később a *The Balkan Trilogy* (A balkáni trilógiai) írójaként vált híressé, 1941 áprilisában Görögországból érkezett oda menekültként: „A valóságértelensége valahogy a fénnel függött össze... Túl fehér volt. Minden lapos lett tőle. Mindennek kiszívta a színét. Úgy ült meg mindenben, akár a por... megdöbbsentett bennünket az a színtelen nyári delta. A delta mocska rettenetesen megdöbbsentett bennünket – és nem csupán a mocsok, hanem az, ahogy az emberek túrták a mocskot. Heteken át a visszahőkölés állapotában éltünk.”⁵⁹

Manning, aki 1939 óta külföldön élt, furcsálkodva nézte az utcákon tülekedő brit katonákat: „Fénylik a verejtékük, a hajuk egyenszökre fakult, rózsaszínre égett angol bőrük elfedi a különbségeket; nagyjából azonos termetűek, nem magasak... Kopott, vékony, agyonmosott kaka ruhájuk csupa ránc a forróságtól. A lapockáik között és a hónuk alatt sötét izzadtságfoltok.”⁶⁰ A tisztek vigaszra leltek az elegáns randevúban Egyiptommal: „A kairói Groppi meg az alexandriai Pastroudi megragad az ember emlékeztetésében – írta egyikük. – Van abban valami nagyszerű dekadencia, amikor a reggeli kávé meg eklerfánkot aranyozott tükrök és a bőség mindenféle csiricsaré kellékei között fogyasztja el az ember.”⁶¹ A légénységi állomány azonban csak Kairó hitvány kocsmáival és bordélyaiival ismerkedett meg, ami miatt a 8. hadseregben riasztó méreteket öltöttek a megbetegedések.

Mussolini katonái számára az észak-afrikai hadjárat már a kezdetek kezdetétől rémálomnak bizonyult. A háború mindennapos veszélyeit szinte elviselhetetlenné tette számukra az élelemnek, a muníciónak, a járműveknek, az orvosi eszközöknek, valamint a saját ügyükbe vetett hitnek a hiánya. Vittorio Vallicella, egy szállítójármű sofőrje naplót vezetett, amely végeérhetetlen nyomorúságról mesél. A hadjárat reménytelen volt, mondja, „nem a mi hozzá nem értésünk vagy az ellenség bátorsága miatt, hanem mert a másik fél annyival jobban szervezett... A »szegények háborúja« ez – teszi még hozzá keserűen –, amit a római Palazzo Veneziában kényelmesen elvackolódtat fasiszta hierarchia idézett a fejünkre.”⁶²

Vallicella azt állította, hogy egész Afrikában eltöltött ideje alatt mindössze egyetlen olasz mentőautót látott; keserűen felpanaszolta a minden szinten tapasztalható vezetői hiányosságokat a római főparancsnokságtól le egészen a saját egységparancsnokaiig: „Hányszor volt olyan, hogy mi, veteránok mentettük meg a bőrüket. Szövetségesünk hadosztályai sokkal agresszívabbak, lényegesen nagyobb a tűzerejük és a manőverező képességük, és olyan tisztek vezetik őket, akik valóban vezetők. A mi tiszteink közül sokat sebesülten vagy betegen küldtek haza.”⁶³ Az olasz katonák morgolódtak az ő soványka fejadagjuknak – leves, kenyér, egy kis dzsem, néha citrom – meg a tisztekének egyenlőtlensége miatt, akik Olaszországból repülőn érkező bort meg ásványvizet is élvezhettek.⁶⁴ Nagy becsben tartották a hazai jólét ritka pillanatait, mint például a vöröskeresztes lányok látogatását, akik csomagokat hoztak az otthoni jóakaróktól: „Majdnem húsz hónap után csodálatos látni ezeket a csinos nőket, amint hasznos ajándékokkal látnak el.”⁶⁵

A tisztességes étel legjobb forrása azonban az ellenség volt: „Azok a szerencsések, akik élve tértek meg egy-egy éjszakai őráratból, szájréval érkeztek: dzsem meg gyümölcsbefőtt üvegszám, keksz- és teacsomagok, sózott marhahúskonzervek, likőrök, cigaretta, cukor, kávé, ingek, nadrágok, alkalmi cipők, törülközők, vécépapír, orvosságok, például aszpirin meg kinin, sűrített tej, igazi gyapjúból készült trikók, iránytűk meg mindenféle felszerelés, amit csak el lehet képzelni. Ilyesmik a saját el-látmányunkban sosem bukkantak fel.”⁶⁶ Amikor Vallicella maláriát kapott, azon imádkozott, bárcsak komolyabb lenne a baj, ami indokolná,

hogyan hazaküldjék Olaszországba – de csalódnia kellett.⁶⁷ Amíg a katonák többsége a bőréből is majd kibújt, amikor levelet kapott otthonról, ő döbbenten értesült családjá leveleiből, hogy az otthoniak vajmi keveset tudnak „a pokolról, amit mi megjártunk”.⁶⁸ Meggondolatlanságában nyilvánosan hangot adott annak a nézetének, hogy fegyverek és fejadagok nélkül képtelenség harcolni, ami majdnem a kivégzőosztag elé jutatta. Csak ezredese közbenjárására kímélték meg az életét.

Wavell 80 000 fős haderővel a parancsnoksága alatt kezdett bele a közel-keleti háborúba. Utódja, Auchinleck, mire 1941 novemberében megindította a *Crusader*-hadműveletét, már 750 000 katonát irányított, jóllehet a zömük helyőrségi, logisztikai és támogató feladatokat látott el szerte a hadszíntéren. Miután Rommelt visszaszorították El-Agheilaig, a britek egy kis pihenőre számítottak, ezért nekiláttak, hogy használható állapotba hozzák páncélos egységeiket. A tengelyhatalmak erői azonban, megúsztván a megsemmisülést, hihetetlen tempóban szedték össze magukat. „Kellemes meglepetésként ért – írta Pietro Ostellino, amikor a *Crusader* hosszú, véres zúrzavarából előkerült –, hogy megvan a felszerelése, amelyről azt hittem, a britek kezébe került. Az egyik teherautón volt, amelyiknek sikerült kicsúsznia az ellenség gyűrűjéből. Végül a saját tábori ágyamban tértem nyugovóra. Romjaimban hevertem, mivel már tíz napja a kezemet sem tudtam megmosni. Megszabadultam az összes kosztól meg tetűtől – ezekből még mindig van bennem, de egy kis benzinnel majd elintézi őket. Megtisztulva új embernek éreztem magam.”⁶⁹

A tengelyhatalmak legtöbb katonája osztozott Ostellino felüdülésében. 1942. január 21-én a briteket meglepetésként érte, hogy Rommel újabb offenzívát indított, méghozzá gyilkos erővel. Három hét alatt csaknem ötszáz kilométert nyomult előre keleti irányban, amíg az ismerős logisztikai problémák megtorpanásra nem késztették. Neil Ritchie, aki ekkor a 8. hadsereg parancsnoka volt, erős védelmi vonalak kiépítésébe fogott – ez lett az úgynevezett Gazala-vonal, amely aknákkal és szögdrótokkal védett, dandárszerű „boksztokból” állt. Szándékai szerint Rommel a védvonal megtámadásával szétforgácsolja az erőit, ekkor következnek a brit páncélosok, a szokásos túlerőben, és kieroszakolják az előrenyomulást.

Ezzel a lépésével Ritchie csúfos kudarcot vallott: elmulasztotta tanulmányozni az ellenség elkötelezettségét a mélységi behatolás és a szárnyakon végzett hadműveletek iránt. Amikor Rommel május 26-án megindította a támadást, Ritchie „bokszaíró” kiderült, hogy túlságosan távol fekszenek, semhogy kölcsönösen támogathatnák egymást. A szabad francia dandár Bir-Hakeimnél napokon át rendíthetetlenül védte a vonal legdélebbi részét, aztán visszavonulásra kényszerült. A német páncélosok a szokásos ügyességgel manővereztek: „Soha nem tudtunk pár lövésnél többet leadni egy-egy tankra, mert már el is tűntek a porfelhőben, és a németek éppen lőtávolon kívül maradtak”,⁷⁰ írta egy csalódott brit páncélos tiszt. Aztán a százada parancsot kapott a támadásra. „Tíz az egyhez, hogy nem fog sikerülni”, morogta az egyik harckocsi parancsnoka. Nem került el a figyelmét a töltőkezelője arcán megjelenő undor, miközben a katona a következő rundot lökte be a füstölgő töltényűrbe – pár héttel azelőtt házasságba, hogy elhagyta Angliát. „Megsajnálom.” Aztán tüzelni kezdtek: „Vezető, bal állj. Kétfontost jobbra – állj, tölt. Háromszáz, tűz!” Másodpercekkel a lövésük után a harckocsi-parancsnok szavaival

óriási csattanást hallottunk. Éles fájdalom hasított a jobb lábamba, hallottam az irányzó nyögését, és megszólaltam: – Vezető, indulás! – Nem történt semmi. A gránát, egy 88 mm-es, a gyomrában robbant föl... Akkor csak annyit vettem észre, hogy a motor leállt, a Tannoy belső kommunikációs rendszer tönkrement, a levegő szökik a nagynyomású csövekből, és csípős füstfelhők szállnak fel belőlük. Az egész egyetlen másodperc műve volt. Már kint is voltunk a tankból, és rohantunk egy másik felé. A századparancsnokunké volt, aki megállt, hogy segítsen rajtunk; a lövegkezelőm már fönt volt a harckocsin, az irányzó egy másikban tűnt el, én viszont csak bicegni tudtam, mert a lábam megállíthatatlanul reszketett a saját súlyom alatt. Megrémültem, hogy nélkülem mennek tovább. A németek ágyúval lőttek rám, miközben rohantam. A lábamnál megnyílt a föld, én megtántorodtam, ahogy meglökött a légnyomás, de nem sérültem meg. Szédültem, kimerültem fölugrottam a tankra, és elkotródtunk biztos helyre. Mellettem a lövegkezelő vidáman vigyorgott, pedig a jobb karja könyöktől lefelé darabokra tört. A csontok fehérén csillogtak át a véren, az

ujjai bőrcafatokon fityegtek. Erősen vérzett, ezért érszorítót tettünk rá, én meg odaadtam neki a morfininjekciómat. Arról beszélgettünk, hogy megyünk haza.

Egy tábori kórházban az operáció után éppen kezdte visszanyerni az eszméletét, amikor potyogó bombák hangját és a tobruki légvédelmi ágyúk félelmetes lármáját hallotta. „Annyi volt a sebesült, hogy a padlót hordágyon fekvő betegek borították, a levegőt megtöltötte az érzéstelenítő bűze, az emberek nyöszörögve vagy delíriumos kiáltozás közepette haltak meg. Borzasztó volt a hőség és a zsúfoltság. A jobb lábam csípőig gipszben, a másikat alvadttal vér borította. Lepedő nem volt, a pokróc szűrt.”

A brit vonal középső részén, a „Katlannál” folyó zűrzavaros harcokban mindkét fél sok harckocsit veszített, de a németek május 30-ra döntő előrenyomulást értek el. A britek fejvesztett visszavonulásra kényszerültek. A dél-afrikai és az indiai haderőt hátrahagyták Tobruk védelmére, a 8. hadsereg maradéka pedig visszahátrált Egyiptomba. Rommel kikerülte Tobrukot, aztán június 20-án megfordult, és hátulról támadta meg a város védelmi vonalait, ahol a leggyengébbek voltak, és hamarosan át is tört rajtuk. A dél-afrikaiak parancsnoka, Hendrik Klopper vezérőrnagy másnap reggel megadta magát. Mire 21-én leszállt az este, minden ellenállás abbamaradt. Több mint 30 000 katona esett a tengelyhatalmak fogságába. Csak néhány egységnek sikerült átszöknie a 8. hadsereghez.

Vittorio Vallicella a tengelyhatalmak első csapataival ért Tobruk kikötőjébe. „Micsoda döbbenet ott találni azt a több száz szenegálit [francia gyarmati csapatokat], akik kis csoportunk láttán felpattannak, és a megadás jeleként a magasba emelik a kezüket⁷¹ – írta naplójában. – Milyen különös, hogy ezt épp egy náluk sokkal kisebb létszámú, rosszul felfegyverzett csapat előtt teszik. Meglepődve, ugyanakkor tisztelettel méregetjük ezeket a szegény fekete katonákat, akik a gazdag Angliát szolgálják, s azért jöttek ide olyan messziről, hogy részt vegyenek a háborúban, pedig talán még azt sem tudják, kiért vagy miért harcolnak.” A város átkutatásakor az olaszok elképedtek az angol szállások kényelme láttán: zuhanyozók, minden tiszt ágyán szúnyogháló és készletek rogyásig.⁷² Boldog örömmel fedezték föl a luxuscikkeket: a szilvakonzerveket meg a dobozokat, amelyekről Vallicella először azt hitte, hogy szárított fű van

bennük. A törzsőrmestere világosította fel, hogy az tea, igazi ínycséség. Néhány arabot, akiket a holttestek fosztogatásán értek, agyonlőttek.⁷³ Több katona lelte úgy a halálát, hogy aknamezőre tévedt. A németek sietve őrköt állítottak az összes brit élelmiszerraktár elé, ezt az olaszok úgy értelmezték, hogy ki akarják őket semmizni: „A szövetségeseink még itt is az urat játsszák.”⁷⁴ A tobruki győzelem kis időre megerősítette mind az olaszok, mind a németek harci morálját. „Reméljük, a végét járja már ez a lidércnyomás⁷⁵ – írta Vallicella. – Csak egy valamire tudunk gondolni: Alexandriára, Kairóra, a Nílusra, a pálmafákra meg a nőkre.”

A nyár eleji hadműveletekben a németek mindössze 3360 embert veszítettek, míg a britek 50 000-et – a legtöbbjük fogságba esett. Auchinleck páncélos erőinek nagy része megsemmisült. Churchill, aki Washingtonban tartózkodott, hogy Roosevelttel találkozzék, megdöbbenette és porig alázta a hír. 1942 júniusának végén a britek újra Egyiptom belsejében, El-Alameinnél foglaltak el egy vonalat. „Megjött a parancs: »Az utolsó töltényig, az utolsó emberig« – írta Auchinleck egyik katonája. – Vérfagyasztó volt. Érdekes tapasztalni, hogy a hősiességtáncolatnak ez a legendás kifejezése még ma is használatos. Feltehetőleg arra szánták, hogy acélos elszántságot csepegtessenek belénk... Ám ha lefordítjuk, azt jelenti, hogy semmi reményünk Tobrukra, s hogy a sorsunkra hagynak bennünket – ez a harci szellem felszításának a szöges ellentéte... Egy lehangolt, legyőzött brancs volt a miénk.”⁷⁶ A közel-keleti brit hadiszerencse s ezzel együtt a hadsereg globális presztízse a béka feneké alá süllyedt. Churchill próbálkozása, hogy Afrikát csatatérként használja fel a tengelyhatalmak ellen, mindeddig csak arra volt jó, hogy Rommelből hőst faragjon, s hogy odahaza súlyos sebet ejtsen az brit nép morálján és önbecsülésén. Kész szerencse, hogy nem a sivatag volt a háború fő porondja; hogy a brit kudarc jelentőségét drasztikusan csökkentették a másutt, az orosz sztyeppéken zajló események.

6.

A Barbarossa

1941. június 22-én, berlini idő szerint 03.15-kor a Bug folyó koldeni hídjánál német kollégáik magukhoz hívták az orosz határőröket, „hogyan fontos dolgokat beszéljenek meg”, aztán ahogy közeledtek, legéppuskázták őket. A Wehrmacht utászai letépték a breszt-litovszki vasúti hídra erősített robbanótölteteket, majd 03.30-kor intettek a támadó egységeknek, hogy indulhatnak. Napokkal korábban német speciális egységeket – a „brandenburgiakat”, akik között oroszul beszélők is voltak – csempészték át a vonalakon vagy dobta le ejtőernyővel, s ezek a front mögött már munkához láttak, szabotázsakciókat hajtottak végre a távközlési berendezéseken. A Baltikumtól a Fekete-tengerig ezeröttszáz kilométer hosszan húzódó frontvonal mentén a tengelyhatalmak mintegy 3,6 millió főt számláló csapatai kezdtek behatolni a Szovjetunióba, gyilkos erővel szétverve a védelmi vonalakat. Az orosz költő, David Szamojlov később ezt mondta erről: „Mindannyian számítottunk a háborúra. De nem erre a háborúra.”¹ A németek útjába akadó hadosztályok, hamarosan pedig teljes hadseregek zilálódtak szét, így a Vörös Hadsereg hadjáratának első heteit az összeomlás és a megadás jellemezte. „Kuznyecov remegő hangon arról tájékoztatott – írta le egy szovjet tiszt a bajtársával folytatott párbeszédet –, hogy az 56. lövész hadosztályból egyedül a száma maradt meg.”² És ez csak egy volt az ezernyi hasonló katasztrófa közül.

A Szovjetunió hitleri megszállása a háború meghatározó eseménye volt, ahogy a holokauszt a nácizmus meghatározó tette. Németország arra vállalkozott, hogy megpróbálja megvalósítani történelmének legnagyobbatörőbb célkitűzéseit, és a szlávság határainak visszaszorításával új birodalmat hoz létre keleten. A nácik azzal érveltek, hogy ők puszt-

tán a többi európai nemzet történelmi példáját követik, amikor a barbárok földjéből kihasított birodalom területén a *Lebensraumot*, a németek életterét akarják kialakítani. „Sokan, talán a németek zöme és a német értelmiség többsége – írta Michael Howard brit történész – bizonyosan a kulturális túlélésért folytatott küzdelemnek látta az első világháborút, amelyet az orosz barbarizmus közelgő erői és a – még náluk is rombolóbb hatású – dekadens nyugati civilizáció ellen folytattak, amit ekkor már nem a francia arisztokraták testesítettek meg, hanem az angolszász világ materialista társadalmi. A nácik teljes egészében átvették ezt a hiedelmet, amely aztán a filozófiájuk alapjául szolgált.”³

Fiatал németek millióit kondicionálták már gyermekkoruktól fogva arra, hogy elhiggyék, a népüket egzisztenciális veszély fenyegeti a Szovjetunió részéről. „A bolsevikok számára ideális helyzet alakult ki Európa megtámadására, mely előfutára lenne az általuk tervezett világforradalomnak”⁴ – írta 1941-ben Heinz Knoke, a Luftwaffe buzgó náci pilótája. – Vajon a nyugati tőkés rendszerek a maguk demokratikus intézményeivel szövetségre lépnek-e az orosz bolsevikokkal? Ha erőink nem lennének lekötve a nyugati hadszíntéren, a Vörös Hadsereg ellenállásának dacára megsemmisítő vereséget mérhetnénk a bolsevik hordákra, s ezzel megmentenénk a nyugati civilizációt.” Az effajta logikától átítatott Knoke boldog örömmel fogadta, hogy részt vehet Oroszország lerohanásában. Ahogyan egyes, nála magasabb rangú tiszték is. Hans Jeschonneket, a Luftwaffe vezérkari főnökét annak idején megfenyítették a Nagy-Britannia elleni 1940-es kudarcért, a hadjáratért, amelyet ő maga a légierő képességeihez mérten téves kísérletnek tartott. Most újjongott örömeiben: „Végre újra egy igazi háború!”

A hamburgi lakatosból lett harckocsivezető, a tizennyolc éves Henry Metelmann később ezt írta: „Természetesnek vettem, hogy a német nép feladata, hogy az emberiség érdekében ráerőltessük életstílusunkat az alantasabb fajokra és nemzetekre, akik korlátozott értelmi képességeik folytán nem érthetik céljainkat.”⁵ – A háború ezen szakaszában sok fiatal némethez hasonlóan ő is felindultság nélkül fogadta keleti be-

* Henry Metelmann *A pokolba Hitlerért* című könyvének idézeteit Szilágyi Béla fordításában közöljük. (A ford.)

vetését. – Csak nagyon kevesen fogták fel helyzetünk komolyságát; úgy tekintettünk erre az utazásra – hacsak nem az egész háborúra –, mint egy hallatlanul izgalmas kalandra, amelynek révén elmenekülhetünk a civil élet unalmából, s nem utolsósorban teljesíthetjük a Führer és a haza iránti szent kötelességünket.”

Hitler stratégiája – már amennyiben előre eltervezett volt, és nem a megalkuvás szülte – abból a tudásból táplálkozott, hogy az idő az ellenségeinek dolgozik, képessé tévé őket arra, hogy felfegyverkezzenek, és összeszövetkezzenek ellene. Sztálin elrettentő stratégiájának részeként a moszkvai német katonai attasénak még a *Barbarossa* előtt lehetővé tették, hogy meglátogassa a Szibériában épülő hatalmas új fegyvergyárakat. A jelentései azonban épp az ellenkező hatást váltották ki, mint amit az oroszok reméltek. Hitler közölte tábornokaival: „Most már maguk is láthatják, meddig jutott ez a népség. Azonnal le kell csapnunk rájuk.”⁶ A bolsevizmus megsemmisítése és a Szovjetunió óriási népességének rabigába döntése a náciizmus központi célkitűzése volt, melyet Hitler a beszédeiben és írásaiban már az 1920-as évektől fennen hangoztatott. Ehhez adódott még az a vágy, hogy rátegyék a kezüket Oroszország mérhetetlen természeti kincseire.

Sztálin valószínűleg arra készült, hogy egy általa kiválasztott időpontban küzdjön meg veszélyes szomszédjával. Ha a németek 1940-ben elhúzódnak, mindent felörlő harcokba bocsátkoznak a franciákkal és a britekkel a nyugati fronton, ahogy azt Moszkva remélte, az oroszok talán hátulról ronthatnak rá Hitlerre, cserébe a szövetségesek jelentős területi engedményeiért. Sztálin tábornokai terveket készítettek Németország megtámadására – ahogyan számos egyéb, előre nem látható eseményre is –, ami az elképzelések szerint 1942-ben történt volna meg. 1941-ben azonban a seregei még nem álltak készen arra, hogy a Wehrmacht szinte osztatlan figyelmével szemben megállják a sarat. Folyt ugyan a progresszív mozgósítás – Oroszország tényleges haderejének létszáma 1939 és a német invázió között megduplázódott –, de még alig fogtak bele abba az újrafelszerelési programba, amely később a világ egyik legjobb fegyverrendszeréhez juttatja őket.

Hitler fogalmai szerint mindez racionális lépéssé tette a *Barbarossa*-hadműveletet, amelynek révén Németország számára lehetővé válik,

hogy addig szálljon szembe a Szovjetunióval, amíg viszonylagos előnye még a legoptimálisabb. Sztálin addig elért katonai és ipari teljesítményeinek alulértékelése mögött a németek arroganciája húzódott meg; Oroszország szinte végtelen síkságait hanyag nemtörődomséggel kezelték; egy elhúzódnak hadjárat logisztikai támogatására pedig egyáltalán nem álltak rendelkezésükre megfelelő eszközök. Annak ellenére, hogy a Wehrmachtot az előző háború óta felfejlesztették és leszállítottak pár száz új harckocsit, számos alakulat még mindig a csehektől 1938–1939-ben elkobzott vagy a franciáktól 1940-ben zsákmányolt fegyverektől és járművektől függött; csupán a páncélosadosztályok voltak szállítóeszközökkel és felszereléssel megfelelőképpen ellátva. Nyugati győzelmei után Hitlernek meg sem fordult a fejében, hogy egy elállatiasított, a szenvedésekhez hozzáadódott társadalmat esetleg nehezebb lesz legyőzni, mint a Franciaországhoz és Nagy-Britanniához hasonló demokráciákat, ahol erénynek számít a mértéktartás és az emberi élet tisztelete.

A Wehrmacht főtisztjei azzal áltatták magukat, hogy ők egy kulturált nemzet képviselői, mégis készséggel elfogadták a *Barbarossa*-tervbe eleve bekalkulált barbárságot. Ilyen volt például legalább harmincmillió orosz kiéheztetése, hogy a rendelkezésükre álló élelmet átírányíthassák Németországba – ez eredetileg a náci agrárfőnök, Herbert Backe elgondolása volt. 1941. május 2-án, a Szovjetunió megszállásával kapcsolatos értekezleten a hadsereg fegyverzettervezési titkársága olyan politika mellett kötelezte el magát, amely még a Harmadik Birodalom kontextusában is figyelmet érdemel:

1. A háború csak az esetben folytatható, ha a harmadik évben a Wehrmacht teljes állományát Oroszországból élelmezik.
2. Ha mindent kihozunk az országból, amire szükségünk van, kétség sem férhet hozzá, hogy sok millió ember hal éhen.

A *Barbarossa* tehát nem pusztán katonai hadművelet volt, hanem egyben gazdasági program is, amely várhatóan emberek tízmillióinak halálát okozza, és ezt a célkitűzést részlegesen sikerült is elérni. Egyes tábornokok tiltakoztak az olyan parancsok ellen, amelyek azt követelték meg az embereiktől, hogy részt vegyenek a szovjet komisszárok mód-

szeres legyilkolásában, és még többen voltak, akik megkérdőjelezték Hitler inváziós stratégiáját. A tervezés első szakaszáért felelős, ragyogó képességű tiszt, Erich Marcks vezérőrnagy azt javasolta, hogy a döntő csapást a Pripjaty-mocsaraktól északra vigyék véghez, mert a felfejlődött oroszok jóval délebbi támadásra számítanak. Több parancsnok is azzal érvelt, hogy egy olyan leigázott lakosság, amellyel könnyörületesen bánnak, könnyebben kordában tartható, mint az, amelyik semmit sem nyer az alávetettség elfogadásával. Az effajta ellenvetések inkább pragmatikus, semmint morális keretek között fogalmazódtak meg; amikor pedig Berlin elutasította őket, a kritikusok ezt belenyugvással fogadták, és hűségesen végrehajtották Hitler parancsait.

A *Barbarossában* eleve benne rejtett az ipari méretekben űzött bestialitás. Göring ezt mondta a megszállt területek igazgatási megbízottjainak: „Isten a tudója, magukat nem azért küldjük oda, hogy a felügyeletük alá tartozó emberek jólétéért dolgozzanak, hanem azért, hogy a legtöbbet hozzák ki belőlük annak érdekében, hogy a német nép élni tudjon.”⁷ Erich Höpner vezérőrnagy, a 4. páncéloscsoport ötvenöt éves parancsnoka kijelentette: „Az Oroszországgal vívott háború a német nép fennmaradásáért folytatott küzdelem elengedhetetlen része. Régi küzdelem ez a németek és a szlávok között, az európai kultúra védelmében az ázsiai muszka áradattal szemben, és a zsidó bolsevizmus visszaszorításáért. A háború egyik célja a mai Oroszország elpusztítása kell hogy legyen – és ennek érdekében példátlan kíméletlenséggel kell megvívni. Minden összecsapást, a fogantatásától a végrehajtásáig az a vasakarátú elszántság vezéreljen, hogy az ellenséget teljességgel és mindenestül meg kell semmisítenünk.”⁸ 1941 júniusától kevés német főtiszt tagadhatta hitelesen bűnrészességét a náci bűntettekben.

A Szovjetunió Hitler inváziójának előestéjén a világ legszigorúbban rendszabályozott és rendőri módszerekkel kordában tartott társadalma volt. A hazai elnyomógépezet jóval kifinomultabb volt, és 1941-ben messze több embert gyilkolt meg, mint a nácizmusé: Sztálin erőszakos iparosítási programja következtében hatmillió paraszt pusztult el, paranoiájának pedig rengeteg hűségese elvtárs esett áldozatául. A németek – a zsidók kivételével – nagyobb személyes szabadságot élveztek, mint bármelyik orosz. Sztálin zsarnoksága azonban úgy volt megszervezve, hogy

külső ellenséggel szemben kevésbé működött hatékonyan, mint a saját népe ellen. A Vörös Hadsereg nyugaton állomásozó alakulatait kontár módon, vékony csatárláncban állították hadrendbe. Az 1937–1938-as tisztogatások során a legjobb parancsnokok közül sokat kivégeztek, a helyüket pedig hozzá nem értő talpnyalók vették át. A hírközlés rádiók és műszaki szaktudás híján akadozott; a legtöbb egység nem rendelkezett fegyverekkel és felszereléssel. Védelmi állásokat nem alakítottak ki, a szovjet doktrína ugyanis kizárólag támadó hadműveletekkel foglalkozott. A párt ügyetlensége csírájában fojtotta el a hatékonyságot, a kezdeményezőkézséget és a taktikai óvatosságot.

Sztálint a tábornokai is, London is számos alkalommal figyelmeztette a küszöbönálló invázióra, de ő ezeket a híreket mindannyiszor félresöpörte. Az a tény, hogy Rudolf Hess, a Führer helyettese május 10-én egy magányos békemissziót végrehajtva ejtőernyővel leereszkedett Nagy-Britanniában, csak tovább táplálta a szovjet félelmeket a britek kétkulacsosságától, és azt a gyanút, hogy Churchill kétoldalú megállapodást szándékozik kötni Hitlerrel. Sztálin nem hitt a berlini és tokiói szovjet ügynököktől származó, a *Barbarossára* vonatkozó félreérthetetlen hírszerzői jelentéseknek sem, a Berijától kapott egyik ilyen jelentésre keresztként ráfirkantotta: „Mondja meg a német légierő főhadiszállásán dolgozó »forrásának«, hogy bassza meg az anyját. Ez nem forrás, hanem dezinformátor. J. Szt.”⁹ A Luftwaffe, Berlin megtévesztő hadműveleteiben játszott szerepét eljátszva, május 10-én ötszáz bombázót indított útnak London fölé, 3000 fős veszteséget okozva mindössze napokkal azelőtt, hogy a századok zömét átcsoportosították volna keletre.

A *Barbarossát* megelőző hatalmas csapatmozgásokról széltejében-hosszában pletykáltak Európa kávéházaiban: Mihail Sebastian író június 19-én felhívta egy barátja Bukarestben, mondván: „Ha eláll az eső, holnap kezdődik a háború.”¹⁰ Sztálin mégis megtiltott mindenfajta mozgást, amely Berlint provokálhatta volna, és egyre-másra elutasította parancsnokai könyörgését, hogy riadóztassa a frontot. Megparancsolta a légvédelmi egységeknek, hogy ne lőjenek a Luftwaffe Szovjetunió fölé repülő gépeire, pedig májusban és június elején kilencvenegy berepülést regisztráltak. Sztálint, aki maga is barátságtalan szándékú hadúr volt, megzavarta Hitler viselkedésének nyilvánvaló perverzítése. A náci-szovjet pak-

tum rendelkezései értelmében Németország rendkívüli anyagi segítségével kapott Oroszországtól; a Luftwaffe gépei jórészt szovjet olajjal repültek, a Kriegsmarine búvárnaszádjai használhatták az orosz kikötők létesítményeit. Nagy-Britanniát még mindig nem győzték le. Sztálin ennél fogva nem akarta elhinni, hogy Hitler meggondolatlanul kataklizmaszerű kenyértörésre vinné vele a dolgot, és személy szerint ő volt a felelős azért, hogy a német rajtaütés – amely a főtisztjeit nem érte meglepetésként – készületlenül érte a védőket. Georgij Zsukov, a vezérkar főnöke június 21-én késő este riadóparancsot adott ki valamennyi parancsnokságnak, melyet azonban csak a német támadás előtt egy órával kaptak kézhez.

Sztálin 4,7 millió aktív állományú katonájából korábban 2,5 milliót vezényeltek a nyugati frontra – 140 hadosztályt és negyven dandárt, több mint 10 000 harckocsival és 8000 repülőgéppel. Hitler a tengelyhatalmak 3,6 millió katonáját, az európai történelem legnagyobb inváziós haderejét indította útnak ellenük, 3600 harckocsival és 2700 repülőgéppel, amely mind jobb minőségű volt az oroszokénál. A németek Walther von Brauchitsch hadseregtábornok főparancsnoksága alatt három hadseregcsoportban támadtak. Hitler nem hallgatott legkiválóbb tábornokaira, akik azt sürgették, hogy indítsanak egyetlen csapást Moszkva irányába, hanem ragaszkodott hozzá, hogy egyidejűleg Ukrajnába is benyomuljanak, és kaparintsák meg mérhetetlen természeti és ipari erőforrásait. Ezt néha sorsdöntő stratégiai hibának nevezik. Kézenfekvőbbnek tűnik azonban a kérdés, hogy Németország rendelkezett-e a szükséges gazdasági erővel Hitler keleti ambícióinak megvalósításához, bármerre irányultak is.

Az invázió híre sok németet megdöbbenített, sőt megrémített. „Muszáj győznünk – írta Goebbels –, mégpedig gyorsan. A közhangulat egy kissé levert. A nemzet békét akar, nem vereség árán ugyan, de minden egyes újabb hadszíntér aggodalmat és nyugtalanságot vált ki.”¹¹ A berlini szovjet nagykövetség egyik ifjú tolmácsa, Valentyin Berezskov érdekes élményéről számolt be, amelyben akkoriban volt része, amikor a háború kitörése után a delegáció többi tagjával együtt őt is házi őrizetbe vették. Egy Heinemann nevű SS-tiszt, aki baráti érzelmekkel viseltetett iránta, kivitte egy italra az egyik kávéházba, ahol kínos helyzetbe kerültek, amikor az SS hat másik tagja is csatlakozott hozzájuk. Heinemann fedezni

igyekezhén magát azt találta mondani, hogy a vendége a felesége egyik rokona, és titkos munkát végez, amiről nem beszélhet.

Egy darabig a háborúról beszélgettek, aztán az SS-tisztek pohárköszöntőt mondtak: „A győzelmünkre.” Berezskov is emelte a poharát: „A győzelmünkre”, de ezzel nem hívta fel magára a nem kívánt figyelmet. Heinemann szörnyen aggódott, hogy a fia, aki nemrégiben lépett be az SS-be, Oroszországban fog elpusztulni, és a felesége orvosi kezelésének finanszírozásához sem volt elég pénze. Berezskov ezer márkát adott neki a nagykövetség páncélszekrényéből, mivel tudta, hogy hazatelepülésükkor az oroszoknak úgysem engedélyezik majd nagy összegű kivitelét az országból. Búcsúzáskor Heinemann, aki egy moszkvai és berlini diplomatacsere keretében segített megszervezni a misszió végső evakuálását, adott magáról egy dedikált fényképet az oroszoknak, mondván: „Előfordulhat, hogy eljön az az idő, amikor a szovjet nagykövetségnek tett szolgálataimra kell hivatkoznom. Remélem, nem feledkezik meg róluk.”¹² Ők ketten soha többé nem hallottak egymásról, de Berezskov mindig szerette volna tudni, hogy a német, még ha SS-tiszt volt is, titkon megsejtette-e a népe oroszországi vereségét.

Hitler ifjú katonáinak többségét nem gyötörték effajta balsejtelmek, ők még mindig az 1940-es győzelmek lázában égtek. „Kritikátlanul lelkesedtünk, büszkék voltunk rá, hogy olyan korban élünk, amelyet hősieznek tartottunk”¹³, írta a huszonegy éves ejtőernyős, Martin Popper. Felvillanyozta a lehetőség, hogy a keleti fronton harcolhat: „Rendeltetési helyünk Oroszország, célunk a háború és a győzelem... Alig várjuk, hogy részt vegyünk a nagy küzdelemben... Nincs a világon még egy ország, amely olyan mágneses vonzerővel hatna rám, mint a bolsevik Oroszország.”¹⁴ A németek Kelet-Poroszországból Litvániára, Lengyelországból Minszk és Kijev irányába, Magyarországról pedig Ukrajnára mérték csapást. Szinte mindenütt gőgösen maguk alá gyűrték a szovjet alakulatokat, repülőgépeiket tömegével semmisítették meg a földön – az első huszonnégy órában 1200-at.

A balti köztársaságokban a megszállók hökkenten tapasztalták, hogy felszabadítóként üdvözlük, virágokkal és élelemmel kínálják őket. A megelőző hetekben Berija NKVD-je tízezerrel tartóztatta le az észteket, letteket és litvánokat, következésképp sok millió ellenséget szerzett magá-

nak. A visszavonuló orosz csapatok a helyi lakosok zaklatásaival és orvosi lövészeivel találták szembe magukat. Sok civil a vadonba menekült, amíg Sztálin erőit el nem űzték a környékről. „Manapság a lápok és az erdők sűrűbben lakottak, mint a gazdaságok és a földek¹⁵ – írta az észt Juhan Jaik. – Az erdők és a lápok a mi birodalmunk, miközben a földeket és a gazdaságokat az ellenség foglalta el.” Ellenségen az oroszokat értette, akik hamarosan odébbálltak.

A lettek már három várost visszafoglaltak szovjet megszállóiktól, mire a németek megérkeztek; az észt partizánok 1941 végéig állításuk szerint 26 000 szovjet katonát ejtettek foglyul. Ukrajnában is hasonló volt a helyzet, a helyi gerillák egyaránt zaklatták a Vörös Hadsereg katonáit és a németeket. Stefan Kurilak, az ukrainai lengyel tinédzser is egyike volt annak a rengeteg honfitársának, akik örömmel fogadták az oroszok elűzését. Dnyeper menti falujában egyik utolsó tettükként agyonverték a fiú legjobb barátját, a tizenöt éves Sztasát, aki valamivel felkeltette a gyanújukat. A németek érkezése a szovjet határ mindkét oldalán lelkes ünneplést váltott ki az ukránokból. „Mivel láthatóan kétség sem férhetett hozzá, hogy ki lesz a győztes – írta Kurilak –, népünk... minden lehetséges módon együttműködésbe kezdett a német »felszabadítókkal«... Némelyek... agyafúrtan egyenest náci üdvözlésre lendítették a jobb karjukat.”¹⁶

A *Barbarossa* első heteiben a Wehrmacht a háborúk krónikájának legfényesebb győzelmeit aratta. Egész hadseregeket kerítettek be és semmisítettek meg, nevezetesen Białystoknál, Minszknél és Szmolenszknél. Sztálin katonái tíz- és százezerszám adták meg magukat. Az oroszok repülőgép-vesztései napról napra nőttek. A huszonkét éves, elkötelezett náci pilóta, Heinz Knoke így jellemezte a lelkesült lövöldözést: „Soha nem lőttem még ilyen jól... Ivánjaim a földön fekszenek a légvédelmi ágyú környékén. Egyikük föláll, és beront a fák közé. A többiek elfelejtettek fölkelni... A parancsnok mosolygó arcokat lát maga körül, ahogy a pilóták jelentést tesznek nála... Már régóta álmodoztunk arról, hogy valami ehhez hasonlót műveljünk a bolsevikokkal. Nem is annyira gyűlöletet, inkább megvetést érzünk irántuk. Őszinte megelégedéssel tölt el bennünket, hogy sárba tiporhattuk őket, oda, hová valók.”¹⁷

A repülőtér fölött megjelenő zuhanóbombázóktól meglepett Ivan Konovalov, Sztálin több ezer pilótájának egyike ezt írta: „Egyszer csak

valami hihetetlen bömbölés hallatszott. Valaki azt kiáltotta: »Fedezékbe!«, mire én lebuktam a gépem szárnya alá. Minden lángolt – rettentő, tomboló tűzzel.”¹⁸ Alekszander Andrijevics hadtáptiszt egy légitámadásban szétszóródott szovjet egység maradványaira bukkant: „Százával heverték a holttestek... Láttam az egyik tábornokunkat, amint egy keresztútnál áll. Azért jött, hogy megsemmisítse a csapatait, és ehhez a legszebb díszegyenruháját öltötte magára. A katonái azonban épp az ellenkező irányba menekültek. Elhagyatottan, magányosan állt ott, miközben a katonák előzőnlöttek mellette. Mögötte egy obeliszk magasodott, jelezve, hogy erre járt Napóleon az 1812-es inváziójakor.”¹⁹ Az 5/147. lövészezred helyettes politikai tisztje „A hazáért és Sztálinért!”²⁰ felkiáltással vezette embereit a csatába, aztán az elsők között esett el.

A német csapatok ragyogó napsütésben, ingujjban vezették porfelhőbe burkolózó, diadalmas hadoszlopokba rendeződött harckocsijaikat és teherautóikat a síkságok, mocsarak és erdők száz meg száz kilométerein át. „Napóleon inváziójának útvonalát követtük – írta később Hans von Griffenberg vezérőrnagy –, de nem gondoltuk, hogy az 1812-es hadjárat tanulságai ránk is érvényesek. Mi modern szállítóeszközökkel és hírközlő berendezésekkel harcoltunk – azt gondoltuk, hogy Oroszország hatalmas térségeit legyőzi a vasút és az autómotor, a távíródrót meg a rádió. Feltétel nélkül hittünk a Blitzkrieg biztos sikerében.”²¹ Az egyik páncélos lövegkezelője ezt írta első világháborús veterán apjának 1941 augusztusában: „A szánalmas hordák a túloldalon csupa gonosztevőből állnak, akiket az alkohol hajt meg a félelem a fejükhöz nyomott pisztolytól... egy rakás seggfej... Tartós benyomást tett rám, hogy találkoztam ezekkel a bolsevik hordákkal, és láttam, milyen körülmények között élnek. Mindenki, még az utolsó kételkedő is tudja már, hogy a harc ezek ellen a félállati lények ellen, akiket a zsidók az őrzöngésig felkorbácsoltak, nem pusztán szükségszerű volt, hanem éppen időben is kezdődött. Führerünk a biztos káosztól mentette meg Európát.”²² Egy tüzérségi ütegparancsnok július 8-án így írt: „Remek támadásokat indítottunk. Egyetlen ország van csupán, amelyet szeretnünk kell, mert olyan csodálatosan gyönyörű – Németország. Mi lehetne hozzá hasonló a világon?”²³ Ez a tiszt nem sokkal ezután elesett, de lelkesedése kétségkívül felvidította utolsó napjait.

Az előrenyomuló hadseregek kis- és nagyvárosokon zúdultak keresztül, amelyeket vagy a német ágyúk, vagy a visszavonuló szovjetek tetek lángokban álló pusztasággá. Sebesültek ezrei özönlöttek el az orosz tábori kórházakat, teherautókon vagy lovas kocsikon érkeztek, „németek egyenesen négykézláb másztak, tetőtől talpig véresen”²⁴ – hogy az egészségügyi katona, Vera Jukina szavait idézzük. – Bekötöttük a sebeit, a sebészek eltávolították a repeszeket meg a lövedékeket – s mivel érzéstelenítő nem sok maradt, a műtő katonák nyögésétől, zokogásától és segélykiáltásától visszhangzott.” A háború első öt napját követően öt ezer sebesült zsúfolódott össze egy kétszáz férőhelyesre tervezett tornópoli kórházban. Az épület frontjának teljes hosszában sebesült katonák heverték, sorokba rendezve a csupasz földön, a kórházstrak előtt, mert nem jutott nekik ágy. Rémült foglyok ezrei vánszorogtak oszlopokban a rögtönzött hadifogolytáborok felé, számuk még a foglyul ejtőiket is megdöbbenetette – ahogyan a Kreml magánvetítőjének nézőközönsége is, amikor Sztálin és hívei a zsákmányolt német híradófilmeket nézték. „Amikor a kommentátor bemondata az elesett vagy foglyul ejtett orosz katonák számát – írta Zoja Zarubina, a huszonegy éves tolmács –, a helyiségben mindenkinek elakadt a lélegzete, az egyik hadseregpárancsnok pedig a közelemben, a megrázkódtatástól megmerevedve, megragadta az előtte lévő ülés támláját. Sztálin döbben csendben ült. Sosem felejttem el, ami ezután történt a vásznon – a katonáink arcáról készült közelképeket. Csupa fiatal kölyök volt, és olyan gyámoltalannak, olyan végtelenül elveszítettnek látszottak.”²⁵

A világ megbűvölten és mélységesen ellentmondásos érzések közepe pette figyelte a kibontakozó drámát. Amerikában az elszigetelődési politika legfőbb szószólója, Charles Lindbergh kijelentette: „Százszor szívesebben látnám azt, hogy a hazám szövetségre lép Nagy-Britanniával, vagy akár minden hibája ellenére még Németországgal is, mint a Szovjet-Oroszországban uralkodó kegyetlenséggel, istentelenséggel és barbarizmussal.” Egy warwickshire-i háziasszony, Clare Milburn fejében a teljes zűrzavar uralkodott, amikor június 22-én ezt írta: „Oroszország most végre visszakap valamit abból, amit Finnországgal művelt – talán még sokkal többet is annál. Mr. Churchill ma este azt mondta a rádióban, hogy Oroszország mellé kell állnunk. Szerintem is, hiszen most az embe-

riség ellensége ellen harcol. De ha a módszereire gondolok, amelyek nem a mi módszereink, azt kívánom, bárcsak ne kellene tennünk.”²⁶ Július 1-jén egy bukaresti villamosvezető, aki megpillantotta Mihail Sebastian, kezében újsággal, a német előrenyomulás felől érdeklődött. „– Odaértek már Moszkvába? – Még nem. De biztosan odaérnek – ma vagy holnap. – Hát csak érijenek is. Akkor majd fasírtot csinálunk a bibsikből.”²⁷

Berlinen euforikus hangulat lett úrrá. Halder, a Wehrmacht vezérkari főnöke július 3-án kijelentette: „Azt hiszem, nem túlzás azt állítani, hogy a hadjáratot... tizennégy nap alatt megnyertük”; Hitler arról beszélt, hogy még augusztusban győzelmi parádét rendeznek Moszkvában. A magas beosztású korábbi kételkedőket egyszeriben zavarba hozta a szovjet parancsnokság hozzá nem értése, a megszállók minden erőfeszítést nélkülöző taktikai felsőbbrendűsége és az a könnyedség, amellyel orosz repülőgépek ezreit pusztították el. Karl Fuchs harcokcsi-lövegkezelő így lelkendezett a fronton: „Már szinte vége is a háborúnak ezek ellen a félállati lények ellen... Jól megadtuk nekik! Ezek gazemberek, a világ söpredéke – a német katonának a közelébe sem érnek.”²⁸ Július 9-re a Közép Hadseregcsoport teljes egészében elszigetelte a hatalmas szovjet erőket Belorussziában, amelyek 300 000 hadifoglyot és 2500 harcokcsit veszítettek. Az orosz ellentámadások augusztus elejéig elodázták Szmolenszk elestét – ez a csúszás később jelentősnek bizonyult, a Wehrmacht ugyanis így értékes nyári napokat veszített –, délen pedig a Vörös Hadsereg erős ellenállást tanúsított. Amikor azonban szeptember 15-én Bock és Rundstedt csapatai Kijevtől keletre, Lohvicjánál összetalálkoztak, két teljes orosz hadsereg esett csapdába és semmisült meg, félmillió katonát veszítve. Leningrádot ostrom alá vették, és már Moszkvát fenyegették.

Hamar fény derült a megszállók kegyetlenségére. 1940-ben Franciaországban több mint egymillió francia hadifoglyot őriztek és élelmeztek; Oroszországban ezzel szemben csak azért zárták táborokba a hadifoglyokat, hogy ott pusztuljanak el. Eleinte százezrével, majd nemsokára milliószerre haltak éhen a fogva tartók szándékával összhangban, és mert ennyi emberrel akkor sem tudtak volna megbirkózni, ha akarják – a birodalom légereiben csak 790 000 ember számára volt hely. Sok német egység leöldöste a hadifoglyokat, pusztán azért, hogy megússzák a kényelmetlenséget, amivel hosszabb haláltusájuk felügyelete járna.

„Újból és újból a tudomásomra jut, hogy hadifoglyokat, disszidenseket és dezertőröket lőnek agyon, még hozzá felelőtlenül, érzéketlenül, bűnös módon – tiltakozott a főparancsnokságnál Joachim Lemelsen tábornok. – Ez gyilkosság. Nemsokára az oroszok is hallanak a katonáink által elfoglalt utak mentén fegyvertelenül és felemelt kézzel heverő, megszámlálhatatlan holttestről, akiket közélről leadott fejlődéssel intéztek el. Ennek az lesz az eredménye, hogy az ellenség az erdőkben és a földeken rejtőzik majd el, hogy folytassa a harcot – mi pedig számtalan bajtársunkat fogjuk elveszíteni.”²⁹

Berlin a füle botját sem mozdította. Hitler akkora földterületet akart meghódítani – és velük együtt olyan kevés embert örökölni –, amekkorát csak a hadseregei el tudnak foglalni. Gyakran emlegette a 19. századi amerikai határvidék példáját, ahol az őslakosokat szinte teljes egészében kiirtották, hogy helyet csináljanak a telepéseknek. Június 25-én az Einsatzgruppe Walter Stahlecker rendőrtábornok vezetésével a páncélosok mögött bevonult a litván Kaunas városába. A Lietukis autójavítónál litván kollaboránsok összereltek és bunkósbottokkal agyonverték ezer zsidót, nem egészen kétszáz méterre a hadsereg főhadiszállásától. „Ezek az öntisztító megmozdulások azért zajlottak le simán – jelentette Stahlecker –, mert a hadsereg illetékesei, akiket előre értesítettek, megértést tanúsítottak az eljárás iránt.”

A maguk részéről a szovjetek is számos hadifoglyot agyonlőttek, csakúgy, mint a saját politikai foglyaikat; amikor visszavonuló erőik elhagyták az egyik kórházat, amelyben 160 német sebesültet tartottak, vagy betörték a fejüket, vagy kihajították őket az ablakon. A Dubisa folyó ellen június 23-án végrehajtott szovjet ellentámadás után az egyik német szakaszra, amely megadta magát, másnap találtak rá, amikor az oroszokat ismét viaszozították. Nem egyszerűen megölték, hanem meg is csonkították őket. „A szemüket kinyomták, a nemi szervüket levágták, és még más kegyetlenkedéseket is elkövettek”³⁰ – írta egy döbönt német vezérkari tiszt. – Ez volt az első ilyen élményünk, de nem az utolsó. Az első két nap [után] este így szóltam a tábornokomhoz: – Uram, ez nagyon másféle háború lesz, mint a lengyelországi és franciaországi.” Akár igaz a németeket ért atrocitásról szóló történet, akár nem, a jövőben a keleten zajló küzdelmet az öldöklés kultúrája jellemzi.

Sztálin a dadogását alig leküzdeni képes Molotovra bízta a feladatot, hogy június 22-én 12.15-kor rádióbeszédben közölje a szovjet néppel a háború kitörését. Az ezt követő napokban a szovjet hadúr többször is találkozott kulcsfontosságú parancsnokaival – az invázió napján huszonkilenc értekezletet tartottak –, és meghozott néhány kritikus döntést, többek között az ipartelepek keletre evakuálásáról. Az NKVD nekilátott a „megbízhatatlan elemek” tömeges kivégzésének és deportálásának, amelybe sokan pusztán azért keveredtek bele, mert német nevet viseltek. Az összes magántulajdonú rádiókészüléket elkobozták, így az oroszok csak a gyárakba és irodákba „szigorúan meghatározott időpontokban” sugárzott rádióhírekre hagyatkozhattak. Sztálin napokig abba az abszurd és önigazoló reménybe kapaszkodott, hogy az invázió csak valami félreértés lehet. Töredékes bizonyítékok arra mutatnak, hogy az NKVD semleges országokban tevékenykedő ügynökei német beszélgetőpartnereiknél a további tárgyalások lehetősége felől tapogatóztak, de megvető visszautasításban részesültek.

Június 28-ra, amikor Minszk elesett, ezek az álmok már mind szertefoszlottak. Sztálin idegösszeomlást kapott, és kénytelen volt visszavonulni dácájába, a Moszkva környéki erdőkbe. Amikor 30-án egy delegáció, élén Anasztasz Mikojjal, felkereste a Kremlből, látható kínban fogadta őket, és mogorván megkérdezte tőlük: „Minek jöttek ide?” Mintha arra számított volna, hogy tányérnyalói, akiket téves helyzetfelismerésével alaposan becsapott, megbuktatják. Ehelyett e jóvátehetetlenül megfélemlített és szolgálalkú emberek esedezni kezdtek uralkodójuknak, hogy álljon az élükre. Sztálin végül is rászánta magát erre: július 3-án rádióbeszédet intézett a szovjet néphez. Az uralkodását meghatározó, kompromisszumot nem ismerő tekintélyelvűséget figyelemre méltó módon megtörve így kezdte érzelmekre apelláló felhívását: „Eltársak! Fivéreim és nővéreim! Hadseregünk és flottánk harcosai! Hozzátok szölok, barátaim!” „Honvédő háborúra” szólította fel őket, arra, hogy megelőzőképpen az ellenség útjába kerülő minden hasznos dolgot pusztítsanak el, és a frontvonal mögött kezdjenek partizánháborút. A briteket értelemszerűen szövetségesnek tekintve minden ironia nélkül jelentette ki, hogy a háború része „a szabadságukért kiálló népek egységfrontjának”. Azután a Sztávka (a szovjet főparancsnokság), az Állami Honvédelmi

Bizottság, a Honvédelmi Népbiztosság és a Közlekedési Bizottság elnökeként a személyes irányítása alá vonta a Szovjetunió honvédelmének minden apró részletét. Augusztus 8-án a Vörös Hadsereg legfelsőbb parancsnokának is kinevezte magát.

Sztálin végül az egész konfliktus legsikeresebb hadurának bizonyul majd, pedig sem Hitlernél, sem Churchillnél, sem pedig Rooseveltnél nem volt alkalmasabb hatalmas katonai hadműveletek irányítására. A mélységi védekezés fogalmáról mit sem tudván elvetette a stratégiai visszavonulás lehetőségét. Makacs ragaszkodása ahhoz, hogy az utolsó emberig ki kell tartani, még ha a bekerítést kockáztatják is, előrevetítette hadseregek megsemmisülését. A kezdeti harcok után a hozzá nem értésben és gyávaságban bűnösnek talált tisztek és katonák ezreit lötték agyon, köztük a nyugati front parancsnokát, Dmitrij Pavlovot is. Sztálin a tömeges megadásokról és dezertálásokról szóló jelentésekre drákói szankciókkal válaszolt. 1941. augusztus 16-án 270. számú parancsában elrendelte a „bűnös dezertőrök” kivégzését és családjuk letartóztatását: „Akiket bekerítenek, kötelesek a végsőkig harcolni... Azokat, akik meg akarnak adni magukat, minden lehetséges eszközzel el kell pusztítani.” A 270. számú parancsot komisszárok olvasták fel állománygyűlések ezrein.

A háború folyamán 168 000 szovjet állampolgárt ítéltek hivatalosan halálra és végeztek ki állítólagos gyávaságukért vagy dezertálásért; és még ennél is többet lötték agyon a helyszínen, a megfelelő jogi eljárásnak a látszatára sem adva. A becslések szerint összesen mintegy 300 000 orosz katonát a saját parancsnokaik gyilkoltak meg – többet, mint ahány brit katona az egész háború alatt az ellenség kezétől elpusztult. Az NKVD még a fogságból megszökött és a szovjet vonalakra visszatért oroszokat is Szibériába küldte vagy büntető zászlóaljakra – öngyilkos egységekbe – osztotta be, amelyeket néhány hónappal később intézményesítettek, és minden – a nyugati szövetségesek hadtestjeivel egyenértékű – szovjet hadseregbe jutott belőlük egy. Ahogy Hitler támadó élei egyre közelebb kerültek Moszkvához, több mint 47 000 állítólagos dezertőrt vettek őrizetbe a fővárosban; százakat végeztek ki „kémkedés”, „dezertálás” vagy „fasiszta agitáció” miatt. A politikai tiszteket minden szinten a művelti tisztekével megegyező hatalommal ruházták fel, ami aztán súlyosan akadályozta a

harctéri döntéshozatalt. Sztálin arra törekedett, hogy ne csupán a hadseregek, de az egyes hadosztályok mozgását is személyesen irányítsa.

A német invázió az orosz nép körében szerény mértékű lelkesedési hullámot váltott ki Oroszország Anyácska iránt: harminchat órán belül mintegy 3500 moszkvai önkéntes, a kurszki kormányzóságban pedig az első hónapban 7200 férfi jelentkezett katonai szolgálatra. A legtöbb orosz azonban egyszerűen megrémült az ország balsorsa láttán. Az NKVD egyik jelentése szerint egy Izraelit nevű moszkvai jogtanácsos azt mondta: a kormány „a háború első napján lemaradt a német offenzíváról, és ez a repülőgépek meg a személyzet pusztulásához és kolosszális veszteségekhez vezetett. A partizánmozgalom, melyet Sztálin életre hívott, teljességgel hatástalan hadviselési mód. Kétségbeesett fellángolás. Ami pedig a Nagy-Britanniától és az Egyesült Államoktól várt segítségbe vetett reményt illeti, ostobaság az egész. A Szovjetuniót bekerítették, és mi nem látjuk a kiutat.”³¹

Vaszilij Groszman tudósító így írta le találkozását egy csapat paraszttal a front mögött: „Sírnak. Akár utaznak valahová, akár csak a kerítésükön állnak, amint beszélni kezdenek, elsírják magukat, és az ember önkéntelenül vágyat érez, hogy ő is sírni kezdjen. Olyan sok a szomorúság!... Egy öregasszony azt gondolta, a porban vánszorgó oszlopban megláthatja a fiát. Estig állt ott, azután odajött hozzánk. »Katonák, vegyetek az uborkából, egyetek! Válgon egészségetekre!« »Katonák, igyátok meg ezt a tejet!« »Katonák, tessék, alma!« »Katonák, aludtтеj!« »Katonák! Kérlek, vegyetek!« És sír, csak sír, ahogy nézi a mellette elballagó férfiakat.”³² Jevgenyij Anufrijejev egyike volt a rengeteg futárnak, akik behívóparancsot kézbesítettek a tartalékosok otthonaiba: „Meglepődünk, milyen sok címzett igyekezett elrejtőzni, hogy ne kelljen átvennie az okmányt. Ebben az időben senki sem lelkesedett a háborúért.”³³

A Vörös Hadsereg katonáinak túlnyomó többsége sorkatona volt, akik semmivel sem lelkesedtek jobban azért, hogy mártír legyen belőlük, mint brit vagy amerikai sorstársaik. Egyesek, miután gyalog tet-

* Vaszilij Groszman *Író a háborúban* című könyvének idézeteit dr. Molnár György fordításában közöljük. (A ford.)

** Rodric Braithwaite *Moszkva 1941* című könyvének idézeteit Béresi Csilla és Béresi Ákos fordításában közöljük. (A ford.)

ték meg a fárasztó utat falujukból, részegen érkeztek meg a mozgósítási központokba. A szovjet oktatás színvonala a forradalom óta emelkedett ugyan, de sok újonc még így sem tudott írni-olvasni. A legjobb emberanyagot a Lavrentyij Berija irányította NKVD egységeibe hívták be, amely végül egy 600 000 főt számláló elit végrehajtó fegyvernemmé nőtte ki magát. Az Ukrajnából, Belorussziából és a balti köztársaságokból származó katonákat politikailag túlságosan megbízhatatlannak ítélték ahhoz, hogy harcokszó személyzetként szolgáljanak. Sztálin tisztoztatásai következtében a Vörös Hadsereg krónikus hiányt szenvedett hozzáértő tisztekből és tiszthelyettesekből.

A háború első hónapjaiban a gyalogságot csak menetelni tanították meg, amihez a csizmahiány kompenzálására *portyankit* – kapcát – viseltek; meg parancsra fedezékbe húzódni, ásni, és fapuskákkal egy-két egyszerű gyakorlatot végrehajtani. Nem volt elég fegyver, sem kaszárnya, sem pedig szállítóeszköz. Minden katona megtanulta, hogy a kanala a legdrágább kincse – veteránok mesélték, hogy a puskájukat talán elhajították, de a csizmaszárba tűzött kanalat soha. Órájuk csak a tiszteknek volt. 1941 kétségbeejtő napjaiban sok rekrutát hajtottak a csatába mindössze egy-két héttel besorozásuk után. Egy Nyikolaj Moszkvin nevű ezredkomisszár július 23-án kétségbeesetten írta a naplójába: „Mit mondjak ezeknek a fiúknak? Folyton csak hátrálunk. Hogy szerezhethetném meg a jóindulatukat? Hogyan? Mondjam azt, hogy Sztálin elvtárs velünk van? Hogy Napóleon is romlásba dőlt, és Hitler meg a tábornokai is itt lelik majd halálukat?”³⁴

Moszkvin az egysége előtt elmondott szónoklatával minden tőle telhetőt megtett, másnap mégis beismerte kudarcát: az éjszaka folyamán tizenhárman dezertáltak. Gabriel Tyemkin, egy zsidó menekült Białystok mellett figyelte a front felé tartó orosz csapatokat, „egyesek teherautón, sokan gyalog, elavult puskáik lazán fityegtek a vállukon. Viseltes egyenruhájuk csupa por volt, jobbára csüggedt, lesóványodott, beesett arcukon sehol egy mosoly.”³⁵ A katonák között mindennaposak voltak az öncsonkítások. Amikor egy haditudósító azzal igyekezett hízelegni az egyik szovjet parancsnoknak, hogy a harcterről a kórházakba érkező sebesültek elképesztően vidámnak látszanak, a tábornok cinikusan azt válaszolta: „Különösen azoknak az arca, akik a bal kezükön sebesültek meg.”³⁶ Az

öncsonkításnak gyorsan befelelgett, miután a gyanúsítottakat kezdték agyonlőni. A mulasztás szankcionálásán felül a Sztávka szeptember 1-jén bevezette a katonáinak valaha is megítélt egyetlen lélekmelegítőt: a legendás „szto gramot” vagy „61-es terméket”, azaz a napi vodkafejadagot. Ez fontos tényezőnek bizonyult a katonák ellenállási hajlandóságának fenntartásában, viszont még tovább erősítette a Vörös Hadsereg mindent átható, önfeláldozásra hajlamosító ivászatkulturáját.

A Szovjetunió *Barbarossára* adott reakciójának kritikus szála volt az elkötelezettség a teljes mozgósítás doktrínája mellett, amelyet elsőként Lenin briliáns hadügyminisztere, Mihail Frunze fogalmazott meg. Michael Howard megjegyzi, hogy az oroszokat 1941 júniusában valóban döbbenetes taktikai meglepetés érte, stratégiaileg és pszichológiailag azonban már 1917 óta készülődtek egy nagy háborúra a nyugati civilizáció ellen. A kulcsfontosságú gyárak és munkások keletre evakuálásának méreteit, végrehajtóik lelkierejét és a siker jelentőségét nehéz lenne eltúlozni. Oroszország ipari migrációja mindent összevéve 1523 vállalkozást, köztük 1360 nagyobb ipartelepét érintett. Ezek tizenöt százalékát a Volga mellé telepítették át, 44 százalékukat az Urálba, 21 százalékot Szibériába és 20 százalékot a szovjet Közép-Ázsiába, 1,5 millió vasúti vagon mennyiségben. Mintegy 16,5 millió munkás kezdett új életet borzalmasan nyomorúságos körülmények között, heti hat napon át naponta tizenegy órát dolgoztak, eleinte gyakran a szabad ég alatt. Nehéz elképzelni, hogy a brit vagy az amerikai munkások ilyen mostoha körülmények között képesek lettek volna gyártósorokat létrehozni és működtetni.

Sztálin jogosan mondhatta, hogy csakis a kisemmizett parasztok millióinak nyomorúsága és halála árán, az 1930-as években végrehajtott erőltetett iparosítás tette lehetővé a Szovjetunió számára, hogy most harcokszókat és repülőgépeket gyártson a Hitlerrel szembeni ellenálláshoz. Az, hogy a fegyvergyártás megindítására alkalmas nehézipart részesítette előnyben, Frunze totális háborúval kapcsolatos felfogásának elfogadását tükrözte. Egy amerikai diplomata, akit a Volga menti Kujbisevbe evakuáltak, egy napon legnagyobb meglepetésére egy hatalmas, meghatározhatatlan ipari komplexum kellős közepén találta magát, néhány kilométerre a várostól, amelyet az oroszok ironikusan *Bezimmannij*nek – „Névtelennek” – kereszteltek el. A közeli repülőtérén száz-

számra álltak az ipartelepen újonnan előállított repülőgépek. Az ipar 1941-es evakuálása az egyik létfontosságú teljesítménynek bizonyult Oroszország háborújában. Minden tizennégy évesnél idősebb szovjet állampolgárt alkalmasnak mondtak ki az ipari munkára való mozgósításhoz. Miután a civil fejadagok már az éhenhaláshoz is alig voltak elegendők, milliók életben maradásáról csakis a háztáji konyhakertek terményei gondoskodhattak. Az ország lakosságát hivatalosan arról tájékoztatták, hogy a mókushús több kalóriát tartalmaz, mint a sertéshús, és akik el tudják ejteni, egyék csak.

Noha a krónikus éhezés közepette döbbenetes ipari termelést produkáltak, hiba volna ezt idealizálni: egy szovjet repülőgépmotor előállítása ötször annyi munkaidőbe telt, mint amerikai megfelelőjéé. Az evakuáció ennek ellenére valami olyasminak a részét alkotta, amit egyszer egy brit hírszerzőtiszt „az apránkénti improvizációra képes orosz zsenialitásnak”³⁷ nevezett. A totális háború másik jellegzetessége a kétesnek ítélt lojalitású kisebbségek tömeges deportálása volt. Sztálin a létfontosságú szállítóeszközök oly mértékű megcsapolását hagyta jóvá, amely – például – 74 225 „volgai német” elszállításához kellett saját kis köztársaságukból a távoli Kazahsztánba. Később még sok hozzájuk hasonló számkivetett követte őket, nevezetesen a csecsenek és a krími tatárok.

Oroszország nyugati részén a megszállók úthengere csak robogott tovább előre, fenntartva Berlin önelégültségét. Hitler új birodalmának részletes megtervezésén szorgoskodott. Elrendelte a megszállás állandósítását, amelyet három alapelvnek kell vezérelnie: „először uralkodni, másodsor adminisztrálni, harmadszor kizsákmányolni”; minden véleménykülönbség halállal büntetendő. Göring már július 31-én elrendelte az előkészületeket „a zsidókérdés végső megoldására Európa német befolyási övezetében”. Orosz zsidók tízezreit mészárolták le a Wehrmacht támadó éleit követő Einsatzgruppék kivégzőosztagai ott, ahol rájuk találtak. Náci tisztviselők tervekét készítették harmincmillió német gyarmatosító keletre telepítésére. Ukrajnából és a balti államokból százezerszám szállították a fiatal nőket a birodalomba házicselédnek és mezőgazdasági munkára. Egyesek nem is akaratuk ellenére mentek: szétzilált otthonaik és közösségeik romjain csak a nyomor várt volna rájuk. Augusztus 19-én Goebbels meglepetésének adott hangot napló-

jában, amiért Hitler azt gondolja, hogy a háború hamarosan és egy csapásra véget érhet: „A Führer abban bízik, hogy eljöhét a pillanat, amikor Sztálin békéért fog könyörögni... Megkérdeztem tőle, mit tesz, ha ez bekövetkezik. A Führer azt felelte, hogy megállapodik vele a békéről. Hogy azután mi történik a bolsevizmussal, az már nem a mi dolgunk. A Vörös Hadsereg nélkül a bolsevizmus nem jelent veszélyt.”

Az 1917-es forradalom óta a Szovjetunió lakosságának volt már része a polgárháború, az éhínség, az elnyomás, az erőszakos népvándorlás és a sommás igazságtalanság borzalmaiban. A *Barbarossa* azonban a nyomában kibontakozó abszolút emberi katasztrófát illetően túltett mind ezeken, és végeredményben Sztálin népének huszonhétmillió halottjáért volt felelős, akik közül tizenhatmillióan civilek voltak. Egy Vaszilij Szleszarev nevű katonának a partizánok kézbesítették a szovjet vonalakba Manya nevű, tizenkét éves lányának levelét szülőfalujukból, Szmolenszk mellől: „Papa, Valikunk meghalt, kint van a temetőben... Papa, a német fenevadak felgyújtottak bennünket.”³⁸ – A család otthon maradt tagjai megégtek, Valerij, Szleszarev fia pedig a megszállók elől bujkálva halt meg tüdőgyulladásban. Manya így folytatta: – Errefelé sok embert megöltek a falvakban. És mindenki csak a vérszomjas fenevadakra tud gondolni, ezek nem nevezhetők embereknek, ezek csak rablók, és vért isznak. Papa, öld meg az ellenséget!” Ha az ehhez hasonló levelet a szovjet propagandagépezet cinikus módon kihasználta is, azért az Oroszország mérhetetlen térségein élő közösségek ezreinek valódi körülményeit és szenvedélyes érzelmeit tükrözték.

Viktor Kononov törzsőrmester november 30-án a családjának írt levelben így jellemezte az érzéseit, miután német fogságba esett: „A fasiszták hat napon át gyalog hajtottak bennünket hátra, és közben nem adtak se kenyeret, se vizet... A hatodik napon megszöktünk. Eleget látunk... A németek kifosztják a termelőszövetkezeteink dolgozóit, elveszik a kenyerüket, krumplijukat, libáikat, disznóikat, marháikat, még a rongyaikat is. Parasztokat láttunk akasztófán lógni, meg partizánok holttestét, akiket megkínóztak, aztán agyonlőttek... A németek félnek minden bokortól, minden kis zajtól. Minden télesztágban, akár öreg, akár fiatal, a partizánt látják.”³⁹

A fegyveres ellenállást a német vonalak mögött állandósító partizánmozgalom 1941 júniusában kezdődött, és az oroszországi háború egyik legfontosabb jellegzetességévé vált. Szeptember végére az NKVD már kijelenthette, hogy egyedül Ukrajnában 30 000 partizán tevékenykedik. A megszállók számára lehetetlenség volt, hogy a front mögötti hatalmas vadont biztosítsák. Csakhogy a kétségbeesett emberekből álló csapatokat, amelyek élmezőnye a hadjárat során az éhező polgári lakosságon múlt, a legkevésbé sem üdvözölték hősként. Komisszárjaik egyike, Nyikolaj Moszkvin ezt írta: „Nem meglepő, hogy a helyiek elszökődnek, és a németeknek panaszkodnak. Az esetek többségében egyszerű banditákként fosztogatjuk őket.”⁴⁰ A hadjárat idején később ezt egy érzelmes utóirattal is megtoldotta: „Lejegyzem az utókor számára, hogy a partizánok embertelen szenvedéseken mennek át.”⁴¹ Ahogy a polgári lakosság is. Az életben maradásért folytatott küzdelem egy olyan univerzumban, ahol az ennivaló nagyobb része a megszállók kezében volt, sok nőt arra kényszerített, hogy áruba bocsássa a testét a németeknek, sok férfit pedig arra, hogy beálljon a Wehrmachtba kiegészítőnek – „Hiwinek”,* ahogy később ismertté váltak: 215 000 szovjet állampolgár halt meg német egyenruhában. A partizánakciók azonban a németek hátának zaklatásával és a kommunikációs vonalak elvágásával stratégiai jelentőségre tettek szert Oroszországban, és a náci birodalomban Jugoszlávián kívül sehol másutt nem akadt párjuk.

Sőt mi több, a Vörös Hadsereg a Wehrmacht minden látványos sikere és előrenyomulása ellenére sem bomlott fel. Ha Sztálin sok katonája készséggel megadta is magát, mások tovább harcoltak, még reménytelen körülmények között is. Júniusban meglepték a németeket, amikor Bresztnél egy egész héten át tartották a határ menti erődöt; az egyik hadosztályjelentés azt állította, hogy a támadók „egy bátor helyőrséget” kényszerültek legyőzni, „ami sok vérvesztésünkbe került... Az oroszok rendkívüli elszántsággal harcoltak... Kitűnő gyalogsági kiképzésről és nagyszerű akaraterőről tettek tanúbizonyságot.”⁴² A szovjeteknek volt néhány kitűnő nehéz harckocsijuk. Miután Hitler parancsnokai szétzúztak egy szovjet hadsereget, legnagyobb döbbenetükre máris a

* A *Hilfswilliger* (önkéntes segítő) szóból. (A szerk.)

helyén termett egy másik. Július 8-án a német hírszerzés még azt jelentette, hogy a fronton azonosított 164 szovjet alakulatról 89-et megsemmisítettek. Augusztus 11-re azonban a Berlinben tartózkodó Halder már igencsak kijózanodott: „Egyre világosabbá válik, hogy alulbecsültük az orosz kolosszust... Azt hittük, hogy az ellenségnek mintegy 200 hadosztálya van. Most már 360-nál tartunk. Ezek a haderők nem minden esetben rendelkeznek megfelelő fegyverzettel és felszereléssel, és gyakran rosszul vezetik őket. De ott vannak.”⁴³

A német Abwehrnél dolgozó náciellenes Helmuth von Moltke a feleségének írva sajnálkozását fejezte ki, amiért volt olyan ostoba, hogy a „szíve legmélyén” belenyugodjon a megszállásba. Franciaországban és Nagy-Britanniában élő számos arisztokratatársához hasonlóan ő is jobban gyűlölte a kommunizmust, mint amilyen ellenszenvvel Hitler iránt viseltetett: „Hittem, hogy Oroszország belülről fog összeomlani, s hogy akkor egy olyan rendet hozhatunk létre abban a régióban, amely ránk nézve nem jelent veszélyt. De most semmi ilyesmit nem látni: az orosz harcosok messze a front mögött tovább harcolnak, ahogy a parasztok és a munkások is; pontosan úgy, ahogy Kínában. Valami rettenetes dologhoz nyúltunk hozzá, és ez sok áldozatba kerül majd.”⁴⁴ Egy héttel később még hozzátette: „Egyvalami mindenesetre biztosnak tűnik számomra: mostantól fogva jövő április 1-jéig többen pusztulnak el nyomorultul az Urál és Portugália között, mint a világtörténelemben eddig bármikor. És ez a mag szárba szökken. Aki szelet vet, vihart arat, de egy ilyen szél után, mint ez a mostani, vajon milyen vihar jöhet?”⁴⁵

Az oroszok inváziót követő kezdeti megrökönyödését egykettőre felváltotta a megszállók iránti gyűlölet. Egy szovjet vadászpilóta, miután felrobbant alatta egy német lőszerszállító teherautó, emberi hússal a hűtőrácsán landolt a bázisán. A századparancsnok kíváncsian kipiszkált belőle néhány cafatot, és odahívta az egység orvosát, hogy vizsgálja meg őket. Az orvos bejelentette: „Árja hús!” Egy haditudósító ezt írta a naplójába: „Mindenki nevet. Igen, könyörtelen kor érkezett el – a vas kora!”⁴⁶

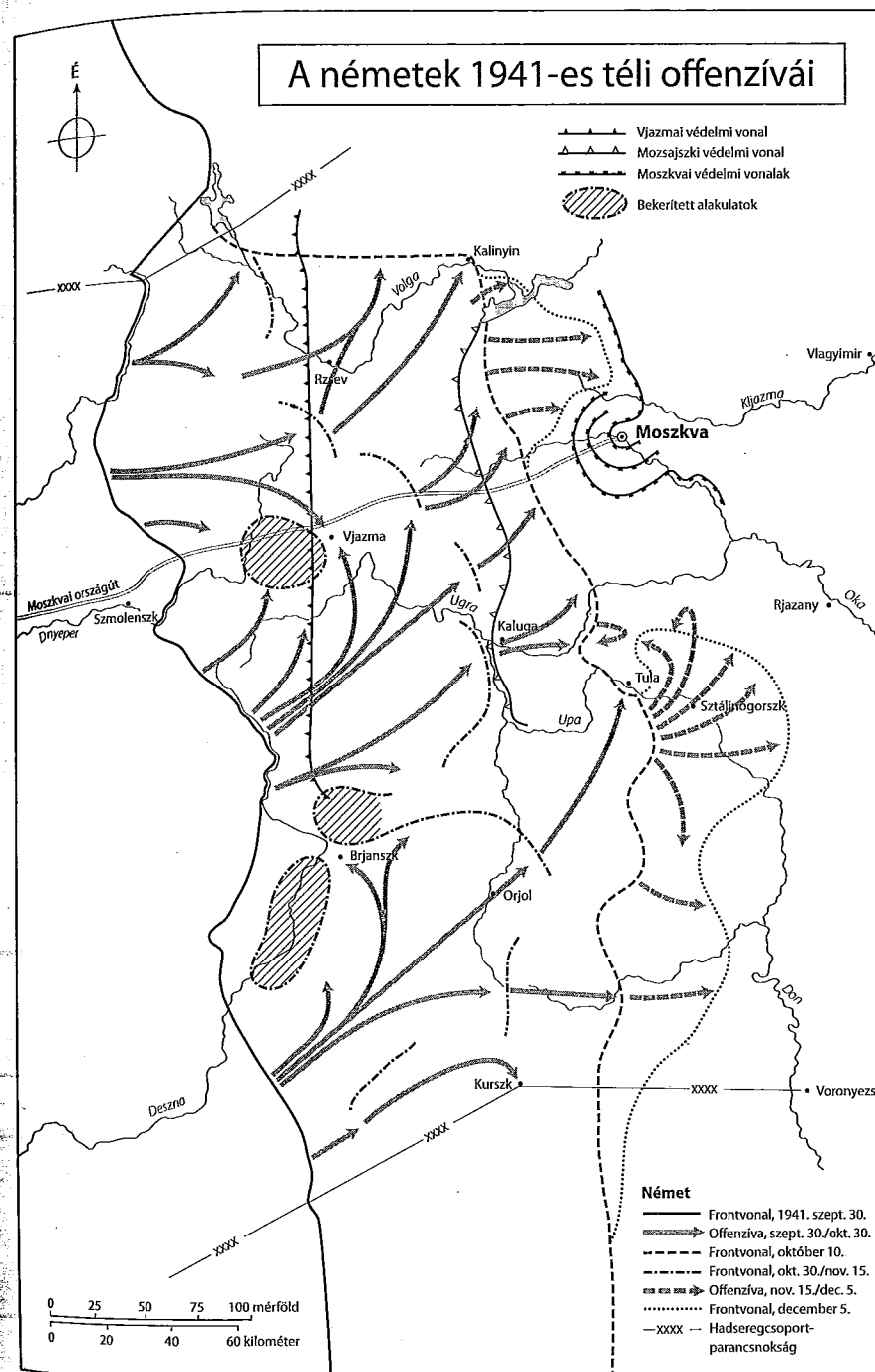
Hitler egyre-másra megváltoztatta célkitűzéseit: személyesen ragaszkodott hozzá, hogy a Moszkva felé nyomuló Közép Hadseregcsoport az erős orosz ellenállás miatt júliusban álljon meg. Ez lehetővé tette az északabbra tartózkodó német csapatok számára, hogy előrelendüljenek

Leningrád irányába, a délen lévők pedig tovább nyomuljanak Ukrajnán keresztül. Kijevnél újabb látványos bekerítést hajtottak végre, és ezzel a győzedelmes páncélos legénységek harci kedve ismét az egekbe szökött. „Hihetetlen diadalérzett vett rajtam erőt”,⁴⁷ írta Hans-Erdmann Schönbek. Ismét csak levert hadifoglyok hatalmas oszlopai – 665 000 ember – trappoltak nyugati irányba a fogolytáborok felé, hogy aztán ott éhezzenek. Október 2-án a Moszkvától mintegy ötszáz kilométerre délre fekvő Orjol egyik diákszállóján Vaszilij Groszman és néhány haditudósító kollégája egy iskolai térképet talált Európáról: „Odamegyünk megnézni. Elborzadunk, milyen messzire vonultunk vissza.”⁴⁸ Két nap múlva így festett le egy harctéri jelenetet:

Azt gondoltam, láttam már visszavonulást, de sohasem láttam még olyat, amelyet most látok... Exodus! Bibliai exodus! Nyolc párhuzamos oszlopban haladnak a járművek, több tucat teherautó igyekszik vad motorbögéssel egyszerre kitépni kerekét a sárból. A mezőkön nagy nyájakat és gulyákat hajtanak. Lóvontatású kordékból álló karavánok követik őket, több ezer lovas kocsi, színes ponyvával, furnérral vagy bádoglemezzel letakarva... És gyalogosok tömegei, zsákokkal, batyukkal, kofferokkal. Ez nem áradat, ez nem folyó, ez egy áramló óceán lassú mozgása... több száz méter széles.⁴⁹

A vert sereg, amelyet Groszman leírt, a déli német előrenyomulás sikerének volt a következménye. Eközben északon bekerítették és megostromolták Leningrádot. Az oroszok harci kedve a béka feneké alá süllyedt, a szervezés és az irányítás szánalmasan gyengécske volt. A hadműveleteket folyamatosan hátráltatta a rádiók és a telefonvonalak szűkös volta. A Vörös Hadsereg csaknem hárommillió – napi 44 000 – embert veszített, sokukat a Kijev és Vjazma környéki hatalmas bekerítésekben. Sztálin csaknem ötmillió fős tényleges állománnyal kezdte meg a háborút; ez a szám mostanra ideiglenesen 2,3 millióra csökkent. Októberre már kilencvenmillió ember, Oroszország háború előtti lakosságának 45 százaléka lakott a németek ellenőrizte területeken; az ország háború előtti gyártókapacitásának kétharmadát pedig lerohanták.

A Moszkvában tartózkodó külföldi megfigyelők, elsősorban a britek, eleve feltételezték, hogy az orosz vereség elkerülhetetlen, és csupán arra

törekedtek, hogy előre megbecsüljék a szórványos ellenállás időtartamát. A harctéren azonban Sztálin katonái makacsul kitartottak. Az éhhalál küszöbére kerültek, lőszerük alig volt, néha fegyver nélkül küldték őket ütközetbe, csak az elesettektől tudtak szerezni. Még a legprimitívebb tankelhárító fegyvernek, a Molotov-koktélnak is szűkében voltak, amíg a gyári munkások el nem kezdték tölteni napi 120 000-es tempóban. Minden németre húszfős orosz veszteség jutott, minden páncélosra hat harckocsi; októberben még súlyosabb veszteségeket szenvedtek, mint nyáron, miután hatvannégy hadosztályt le kellett írniuk. Más alakulatok viszont átvészelték ezt az időszakot, és foggal-körömmel ragaszkodtak állásaikhoz. A déli fronton Kozlov százados, az egyik szovjet gépesített lövészszázlójának zsidó származású parancsnoka ezt mondta Vaszilij Groszmannak: „Azt mondtam magamnak, hogy bármi történik, meg fogok ölni, ma vagy holnap. És amint ezt felismertem, olyan könnyűvé vált élnem, olyan egyszerűvé, sőt valahogy még világossá és tisztává is. Félelem nélkül megyek a harcba, mert semmit sem várok.”⁵⁰ Még az is lehet, hogy Kozlov igazat beszélt.

Oroszországot főként az ország nagysága és hadseregeinek mérete mentette meg a teljes vereségtől. A németek hatalmas területeket foglaltak el, de még nagyobbak maradtak az oroszok kezén; a kezdeti 1450 kilométeres front 2250 kilométeresre nyúlt, amikor a megszállók elérték a Leningrád–Odessza vonalat. Százával semmisítették meg a szovjet hadosztályokat, mégis mindig egyre többen lettek. Moszkvát megdöbbenette az egységek megadási hajlandósága, és az, ahogy a leigázott lakosság – főként Ukrajnában és a balti köztársaságokban – hajlamos volt a keblére ölelni a németeket. Aztán egyes vöröskatonák makacs, állati csökönyössége, amely eleinte csak meghökkentette a németeket, egyre inkább megrémítette őket; minden egyes orosz, akit sikerült megölnie, a Wehrmachtnak erőfeszítésébe, lőszerébe és értékes idejébe került. Hitler ifjú keresztes vitézei mámorítónak érezték, hogy vágató harckocsijaikkal száz kilométereken át száguldozhatnak az ellenség területén, csak hogy a technikára irgalmatlan nyomás nehezedett; ahogy a katonák kifáradtak, úgy fáradtak ki a járműveik is: a lánctalpak elkoptak, a vezetékek kidörzsölődtek, a rugók eltörték. Számos alakulat harci ereje vésszen

megcsappant: össze az eredeti inváziós haderő 20 százaléka elfogyott, ahogy a páncélosok és egyéb járművek kétharmada is; az egyik páncélos alakulatban mindössze harmincnyolc harckocsi maradt, a másikban alig hatvan. Egy hadosztályparancsnok a veszteségek csökkentésének fontosságáról írt, „hacsak nem akarjuk halálra nyerni magunkat”.⁵¹

Szeptemberre Moszkva kínzó közelségbe került. Ám ha a szovjet elmentámadások nehézkesek voltak is, mint augusztus 30. és szeptember 8. között Szmolenszknél, továbbra is elképesztően állhatatosak maradtak. 1941 júniusa és 1944 májusa között a németeknek havonta átlagosan 60 000 emberük esett el keleten; s bár az ellenség véres veszteségei ennél lényegesen magasabbra rúgtak, a statisztika így is döbbenetes volt. Egyik szimbolikus eleme, Walter Rubarth főhadnagy a Minszket Moszkvával összekötő országútért vívott harcokban esett el október 26-án; ő volt az, aki tizenhét hónappal korábban még törzsőrmesterként a győzelmes átkelést vezette a Meuse-ön. Bajtársait a rossz előérzet férgé rágta: „Talán csak »mesebeszéd«, hogy az ellenség megtört, és nem áll többet talpra – írta Hans-Jürgen Hartmann. – Nem tehetek róla – teljesen összezsarodtam. Vajon a háborúnak így is vége lesz még tél előtt?”

Hitler önbizalma azonban nem ismert határokat. Miután Leningrád bekerítésével és Ukrajnában győzedelmes seregeivel biztosította a szárnyait, készen állt arra, hogy megújítsa a támadást Moszkva ellen. Október 2-i beszédében a Wehrmacht főváros elleni rohamát „az idei év utolsó nagyszabású, döntő ütközetének” nevezte, amely „megrengeti a Szovjetuniót”. Helmut von Moltke így írt az Abwehr-ről: „Ha ebben a hónapban nem sikerül, már sosem sikerül.”⁵² Csakhogy már vésszen az évszak vége felé jártak. Annak, hogy másutt is előrenyomultak, az lett az ára, hogy az oroszok időt nyertek, és meg tudták erősíteni Moszkva előtt a vonalukat. Zsukovot, Sztálin legtehetségesebb parancsnokát július 29-én eltávolították a vezérkar éléről, amiért ragaszkodott Kijev evakuálásához; ezután a Tartalék Front* parancsnoka lett; ebben a szerepében egykettőre nélkülözhetetlenné tette magát, és magáénak mondhatta az érdemet, hogy megszervezte Leningrád védelmét. Most visszahívták, hogy irányítsa a főváros megmentését.

* A szovjet főparancsnokság alárendeltségébe tartozó harcászati tartalékerők. (A szerk.)

Hat német hadsereg – 1,9 millió katona, 14 000 ágyú, 1000 harckocsi és 1390 repülőgép – vett részt Hitler *Taifun-* (Tájfün-) hadműveletében, a Moszkva elleni „döntő” támadásban. Ismét nekilendültek, és az oroszok ismét csak súlyos veszteségeket szenvedtek: nyolc szovjet hadsereg zsúfólódott az offenzíva útjába, sok egységük felbomlott, még többet vágtak el a többiektől. Ivan Sabalin őrnagy, politikai tiszt október 13-án, pár nappal a halála előtt, miközben azon igyekezett, hogy egy sereg elcsatangolt katonát kivezessen egy bekerített katlanból, ezt írta a naplójába: „Mind den nyirkos és hideg, és rettenetesen lassan haladunk – az összes járművünk leragad a sáros utakon... Több mint ötvenet kellett otthagyni egy ingoványos terepen; nagyjából ugyanennyi akadt el egy közeli mezőn. A németek 06.00-kor tüzet nyitottak ránk – tüzérséggel, aknavetőkkel és nehézgéppuskákkal veretnek folyamatosan – és ez így ment egész nap... Már nem is emlékszem, mikor aludtam utoljára egy jót.”⁵³ Október 15-én a német Karl Fuchs harckocsi-lövegkezelő így lelkendezett: „Mostantól elhanyagolható lesz az orosz ellenállás – nekünk csak nyomulnunk kell előre... A mi kötelességünk az volt, hogy harcoljunk, és szabadítsuk meg a világot ettől a kommunista mótelytől. Sok év múlva egy szép napon a világ majd köszönetet mond a németeknek és hőn szeretett Führerünknek az Oroszországban most aratott győzelmeinkért.”⁵⁴

Csak hogy a sár, amelyre Ivan Sabalin panaszkodott, most már a kínlódva előrenyomulni igyekvő németek számára bizonyult veszélyesebbnek, nem pedig az állásaikat tartó védők számára. Az őszi esőzések hozzátartoznak az oroszországi természeti körforgáshoz, de azok, amelyek 1941. október 8-án kezdődtek, meglepték a mindenben győzedelmeskedő Wehrmacht parancsnokait, ami azért különös, mert sokan közülük már 1914 és 1917 között is erre harcoltak. Egy ilyen hatalmas, kevés és gyatra minőségű úttal – mindössze 65 000 kilométer aszfaltozott úttal, és nem egészen 80 000 kilométer vasútvonallal – rendelkező országban nem vették figyelembe, milyen hatással lehet az időjárás a mozgékonyaságra. A száguldó páncélos támadó ékek egyszeriben megtorpantak, a harckocsik lánctalpai hasztalan csépték az ingoványos talajt. A német hadtáprendszer a napról napra romló időjárási viszonyok között csak ügyyel-bajjal tudta átjuttatni az élelmet és a lőszert a több száz kilométeres távolságokon.

Keletről szovjet erősítések érkeztek, Sztálint ugyanis tokiói ügynöke, Richard Sorge meggyőzte arról, hogy a japánok nem szándékoznak támadni Szibériában. Az esőzések egyre hevesebbek lettek, és hamarosan az idő is hidegre fordult. „Szüntelenül esik a havas eső meg a hó – panasolta Ernst Tewes német káplán. – Az embereink szenvednek – a járműveknek nincs rendes tetejük, és a téli ruházat sem érkezett még meg. Rettenetes utakon vánszorgunk előre.” Heinrich Haape közlegény az utánpótlást szállító szekerek mozgásban tartásának nehézségeit panasolta: „Az emberek húzták-vonták, a lovak izzadva erőlködtek – időről időre tízperces rövid pihenőt kellett tartanunk, annyira kimerültünk. Aztán vissza a szállítmányhoz, a lábunk térdig a fekete sárban – mind egy, csak mozogjanak azok a kerekek.”⁵⁵

Szinte mindenki, aki ezekben a napokban bármelyik oldalon részt vett a harcokban, rendkívüli szenvedéseket állt ki. Nyikolaj Redkin, a harmincöt éves gyalogos katona október 23-án ezt írta feleségének: „Szia, Zoja! A legutóbbi csatából alig kerültem ki élve. Egy a százhoz volt az esélyem, de megcsináltam... Képzeld el egy csapat katonát, akiket minden oldalról ellenséges tankok vesznek körül, és nekiszorítanak a folyó egy 70 méter széles partszakaszának. Csak egy kiút volt – ugrás a folyóba, vagy meghalsz. Én beugrottam, és úsztam. A part azonban továbbra is heves ellenséges tűz alatt állt. Három órán át kellett ücsörögnöm a jéghideg őszi vízben, teljesen elgémberedtem. Amikor leszállt az este, a német tankok visszahúzódtak, engem meg szövetkezeti parasztok halásztak ki. Ők melegítettek fel, és gondoskodtak rólam. Teljes tíz napomba telt, mire az ellenség hátából visszakeveredtem a vonalainkhoz. Most már újra az egységemmel vagyok, és készen állok a harcra. Most tartunk egy rövid pihenőt, aztán megyünk vissza harcolni. Kutya legyen, ha nem fürdetjük meg mi is a németeket úgy, ahogy ők minket. Addig fürdetjük őket a hóban, amíg bele nem döglenek.”⁵⁶ Redkin óhaja végezetül valóra vált, de ő maga már nem érthette meg: harminc hónappal később még mindig harcolt, amikor Szmolenszknél hősi halált halt.

A németek az időjárástól függtek. „A kilométeres oszlopban – írta Peter Bamm katonaorvos – valamelyik ló vontatta jármű hátsó kereke beleszúszik egy víztócsa alatt rejtőző mély bombatölcsérbe. A kerék eltörik. A tengely a levegőbe emelkedik. A lovak lába égnek áll, ijedten

rugdalódnak. Az egyik hám elszakad. A mögötte haladó jármű balról próbál előzni, de nem tudja teljesen kikerülni a mély keréknyomoktól. A második jármű jobb hátsó kereke beleakad az elülső bal hátsó kerekébe. A lovak hátrálnak, és minden irányban rugdalódni kezdenek. Se előre, se hátra. A frontról visszatérőben egy üres löszerszállító teherautó próbál elhaladni a reménytelen gabalyodás mellett. Lassan belesüllyed a gödörbe, és ott ragad. Mindenkit fékezhetetlen düh kerít hatalmába. Mindenki ordítózik mindenkivel. Verejtékező, káromkodó, sárral teli fröcskölt emberek esnek neki a verejtékező, reszkető, a rájuk száradt sárral vastagon borított, már tajtékzó lovaknak... Ez a jelenet ismétlődik naponta százszor.”⁵⁷

„Az utak ingoványosra változtak – írta kétségbeesetten Erich Höpner vezérőrnagy páncélos parancsnok október 30-án –, minden elakad rajtuk. A harckocsijaink mozdulni sem tudnak. Az üzemanyag nem jut át hozzánk, a sűrű eső és a köd szinte lehetetlenné teszi, hogy repülőről dobják le.”⁵⁸ – Majd még hozzátette: – Édes istenem, adj nekünk kétheti fagyot. Akkor körülférjük Moszkvát!” Höpner nemsokára meg is kapta, amit akart – két hétnél jóval tovább tartó fagyot. A hőmérséklet negatív tartományokba zuhanása és a sűrű hóesés azonban mit sem segített a Wehrmachtnak, annál többet az ellenségnek. A német járművek és fegyverek kenőanyaga megfagyott, ahogy nemsokára a katonák is. Az oroszok ezzel szemben készen álltak a további harcra.

1941 októberének második hetét utólag a válság döntő időszakának minősítették. Zsukovot behívták a Kremlbe; Sztálin náthásan a front térképe előtt álldogált, és azon kesergett, hogy nincs elég megbízható információja. A tábornok kocsival előrement az úgynevezett mozsajszki védelmi vonalig, és megdöbbenve látta, hogy rések ástának rajta, tárvanyítva a német támadás előtt. „Lényegében Moszkva valamennyi megközelítési útvonala nyitva állt – mondta később. – Csapataink képtelenek lettek volna megállítani az ellenséget.”⁵⁹ Zsukov felhívta Sztálint, hogy ezt jelentse neki. Felismerte, hogy ha a németek nagy erővel támadnak, a fővárosnak befellegzett. Sztálin kormányhivatalainak jó részét a diplomáciai missziókkal együtt Moszkvából nyolcszáz kilométerre keletre, a Volga menti Kujbisevbe evakuálták. Berija a börtöneiben dühödten nekiállt agyonlővetni a „diszidens elemeket”. Az október 3-i

kivégzési etapban a 157 áldozat között több nő is akadt: Trockij nővére, Olga Kamenyeva, a tisztogatások prominens áldozatának, Lev Kamenyevnek az özvegye; a légierő Marija Nyesztyerenko nevű, harmincegy éves őrnagya; a negyvenéves Alekszandra Fibics-Szavcsenko, egy magas rangú hadtáptiszt felesége. Előkészítették Moszkva legfőbb létesítményeinek és ipari üzemének lerombolását. Negyedmillió embert, főleg nőket állítottak munkába, hogy harckocsielhárító-árkokat ássanak a külvárosokban. Az üzletek széles körben elterjedt fosztogatása pánikról tanúskodott. Berija jobbnak látta, ha elutazik a Kaukázus biztonságába. Maga a diktátor is a főváros elhagyására készült.

Október 18-án este azonban Sztálin egyszeriben meggondolta magát. A városban maradt, hivatalát ideiglenesen átköltöztette a légvédelem Kirov utcai főhadiszállására, Moszkvát pedig erődítménnyé nyilvánította. Az utcákon kijárási tilalommal és a szokásos brutális szankciók kiszabásával állították helyre a rendet. November 7-én egy briliáns propagandahúzással a frontra tartó egységeket eltérítették, hogy a bolsevik forradalom évfordulóján rendezett hagyományos parádé keretében végigvonuljanak a fővároson. Aznap éjjel esett le az első komoly hó abban az évben. A németek, miután hadműveleteiket megbénította az időjárás, a végső áttöréshez nem rendelkeztek a kellő mennyiségű embertömeggel; csak ólálkodtak a városon kívül, és szenvedtek az egyre gyorsabban elharapózó nélkülözéstől. Halder és Bock ragaszkodott hozzá, hogy további előrenyomulás szükséges. Még több teret nyertek: az előretörő támadó élek elfoglalták Moszkva néhány peremkerületi villamosmegállóját, miközben a repülőgépek és a tüzérség a várost bombázta.

Az oroszok egy részét őszintén megindította Sztálinnak a kétségbeejtő körülmények között kétségbeesett intézkedésekre vonatkozó felhívása. „A vezér nem hallgatta el azt a tényt, hogy csapataink kénytelenek voltak visszavonulni – nyilatkozta egy moszkvai műanyaggyári munkás. – Nem rejti véka alá, milyen nehézségek várnak a népére. Ez után a beszéd után még keményebben akarok dolgozni. Nagyszerű tettekre ösztönöz.”⁶⁰ De nem hiányoztak a szkeptikusok sem – hiba lenne, ha el-túloznánk az 1941 telén megnyilatkozó orosz egységet és magabiztosságot. „Ez a sok beszéd az emberek mobilizálásáról meg a polgári védelem megszervezéséről – mondta egy moszkvai mérnök – csak azt bizonyítja,

hogy a fronton a helyzet teljességgel reménytelen. Világos, hogy a németek hamarosan beveszik Moszkvát, és a szovjethatalom nem fog kitartani.” Íme, ugyanannak a kétségbeesésnek a visszhangja, amely a jól informált britek egy részét 1940-ben kerítette hatalmába. Délebbre, a kurszki kormányzásban egy asszony ezt mondta: „Lőjenek le, ha akarnak, de én nem árok árkot. Csak a kommunistáknak meg a zsidóknak van szükségük árokra. Akkor ássák is meg maguknak. A maguk hatalma a végét járja, és mi nem dolgozunk maguknak.”⁶¹

Am a hozzájuk hasonló kelletlen elvtársak között is akadt kellő számú hazafi és harcos ahhoz, hogy tartsák a vonalakat, és visszaverjék a támadókat. November végére a német előrenyomulás magától kifulladt. „Maga a Führer vette át az irányítást – írta Kurt Grumann –, a csapataink mégis vert hadakként járkálnak körbe. Katonáink a fagyos talajt csakányozzák, de a legkeményebb csapások is csak körömfeketésnyi földet eredményeznek. Erőnk minden nappal alább hagy.”⁶² Eduard Wagner vezérőrnagy így nyilatkozott: „Emberi és anyagi erőink végén járunk.” Németország üzemanyag-ellátottsága olyannyira kritikusra fordult, hogy a haditengerészet gyakorlatilag megbénult. A hadsereg ellátórendszere a szmolenszki előretolt anyagraktárakon túl négyszáznolcvan kilométerre a támadó élek támogatásával küszködött. Német hivatalos körökben a következő akasztófavicc járta: „A nagy sikerre való tekintettel a keleti hadjáratot egy hónappal prolongálták.”⁶³

A fegyverkezési főatyaúristen, Fritz Todt elnökletével november 28-án, Berlinben megtartott gyáriparosok konferenciája katasztrofális következtetésre jutott: Oroszország ellen a háborút már nem lehet megnyerni. Mivel a gyors győzelem esélye megghiúsult, Németország nem rendelkezett a hosszan tartó, eredményes küzdelemhez szükséges erőforrásokkal. Másnap Todt és a harcokcsigányért felelős Walter Rohland találkozott Hitlerrel. Rohland azzal érvelt, hogy amint az Egyesült Államok is belép a háborúba, lehetetlen lesz versenyre kelni a szövetségesek ipari erejével. Az egyébként buzgó náci Todt közölte: „Ezt a háborút katonai eszközökkel többé nem lehet megnyerni.” Hitler megkérdezte: „Akkor hogyan vessek véget a háborúnak?” Csakis politikai megoldás képzelhető el, válaszolta Todt. Ezt a logikát Hitler elvetette. Inkább arról győzte

meg magát, hogy Japán küszöbönálló csatlakozása a tengelyhatalmakhoz Németország javára billenti az erőegyensúlyt. Franz Haldernek, a szárazföldi haderők vezérkari főnökének novemberi naplóbejegyzése azonban Hitlernek másféle megjegyzéseit is rögzíti, amelyek tanúsága szerint beismerte a teljes győzelem valószínűtlenségét. A háború hátralevő részében a németországi gazdaság és ipar tervezéséért felelős tisztségviselők végig abban a tudatban végezték a munkájukat, hogy a stratégiai győzelem nem valószínűsíthető meg. 1941 decemberében „A győzelem követelményei” címmel felvázoltak egy tervdokumentációt. Ennek végkicsengése az volt, hogy a birodalomnak az elkövetkezendő két évben 150 milliárd dollárnak megfelelő összegben kell költenie fegyvergyártásra, holott ez több volt, mint amennyit Németország a teljes konfliktus során fegyverekre költött. Az ország a Wehrmacht minden vitésze ellenére sem rendelkezett a győzelemhez szükséges eszközökkel; csakis arra törekedhetett, hogy ellenségeit egyezkedésre bírja, akár együttesen, akár külön-külön.

Sok-sok hónapnak kellett még eltelnie, mire a szövetségesek láthatták, hogy a hadiszserencse megfordult. A szövetségesek 1942-ben látványos sikereket arattak. Az azonban mégis kritikus történelmi realitás, hogy a Harmadik Birodalom magas rangú tisztségviselői már 1941 decemberében felismerték: a katonai győzelem lehetetlenné vált, mert Oroszországot nem sikerült térdre kényszeríteni. Ezek után egyesek abban kezdtek reménykedni, hogy Németországnak esetleg sikerül elfogadható békét kialakítania. De azt ők is tudták – és talán valahol agya leghátsóbb tekervényeiben maga Hitler is –, hogy a döntő stratégiai pillanat már elszállt. Alfred Jodl tábornok, a Führer legközelebbi és leghűségesebb katonai tanácsadója 1945-ben azt állította: főnöke 1941 decemberében megértette, hogy „többé már nem vívható ki a győzelem”. Ez persze nem jelentette, hogy belenyugodott volna Németország vereségébe: ehelyett most már hosszú háborúra számított, amely feltárja a Szovjetunió és a nyugati demokráciák között tátongó alapvető szakadékot. Megfelelő harctéri győzelmek elérésére törekedett, hogy az ellenségeit kiegyezésre kényszerítse, s ehhez a reményéhez egészen 1945 áprilisáig ragaszkodott. Mivel a nyugati hatalmak és az oroszok kölcsönösen abban a beteges és állandó félelemben éltek, hogy a másik különbékére törekszik,

Hitler spekulációja legalább egy hajszállal kevésbé volt légből kapott, mint amilyenek napjainkban tűnhet. Idővel bebizonyosodik, hogy ennek a küzdelemnek az volt a sorsa, hogy a végsőkéig vívják; hogy a Nyugat és a Szovjetunió közötti szakadás, amire Hitler számított, valóban bekövetkezik, csakhogy már későn ahhoz, hogy a Harmadik Birodalom megmeneküljön.

7.

Moszkva megmenekül, Leningrád éhezik

Azok, akik végigharcolták a háborút, 1942 végén látták meg a fordulópontot, amikor megakasztották a japánok csendes-óceáni előrenyomulásait, a németeken pedig Sztálingrádnál és Észak-Afrikában kerekedtek felül. A szövetséges nemzetek ezen eseményeket megelőzően hónapokig szinte szakadatlanul rossz hírek diétáján kényszerültek élni, amit még az Egyesült Államok hadba lépése sem tudott megtörni. Moszkvától északra Sztálin legfessebb s egyben egyik félelmetesebb tábornoka, Konsztantyin Rokosszovszkij vezette a 16. hadsereget. November közepén így nyilatkozott egy riporternek: „A németeket hamarosan kipateroljuk innen, és eljön még az idő – amikor Berlinben leszünk.”¹ Szavai később látnokinak bizonyultak, de a világon akkoriban kevesen érzékelték a Wehrmacht oroszországi szorult helyzetének súlyosságát, azt a tényt, hogy Hitler legközelebbi tanácsadói közül néhányan máris azon a véleményen voltak, hogy a globális uralomnak befellegzett.

A német haderők Moszkvától északra és délre még mindig előrenyomulásban voltak, de már kezdték elveszíteni a lendületüket. November 17-én a Wehrmacht egyik hadosztálya a szovjetek új T-34-es harckocsijai láttán felbomlott és megfutamodott. Friss orosz hadseregek kezdték átvenni a terepet, a megszállók pedig lassan kifogytak a páncélosokból, az üzemanyagból, a katonákból és a hitükből. „Így közeledünk végső célunk, Moszkva felé – írta egy fiatal SS-tiszt –, lépésről lépésre. Dermesztő hideg van... A [jármű]motorok beindításához tüzet kell rakni az olajteknő alá, hogy felmelegedjenek. Az üzemanyag félig befagyott, a motorolaj sűrű, és nincs jégoldónk... A csapatok maradék korlátozott harci ereje még tovább hanyatlik amiatt, hogy folyamatosan ki vannak

téve a hidegnek... Az automata fegyverek... gyakran mondanak csütörtököt, mert meg se moccan a závarzatuk.”² Ha valaki köpött egyet, a nedvesség még az előtt megfagyott, hogy földet ért volna. Egyetlen ezredben 315 fagysérülést jelentettek. „A hadtest támadó harci ereje *elfogyott* – jelentette december 3-án Höpner, a 4. páncéloscsoport parancsnoka. – Okai: fizikai és morális túlterhelés, nagyszámú parancsnok elvesztése, nem megfelelő téli felszerelés... A főparancsnokságnak el kell döntenie, hogy belekezdjünk-e a visszavonulásba.”

A németek újra meg újra nekiveselkedtek az orosz állásoknak – és újra meg újra visszaverték őket. Georgij Oszadcsinszkij a szovjet ágyúkatombolása közepette látta, amint német harckocsik egy csoportja a támadó gyalogsággal együtt tanácstalanul álldogál egy vasúti töltés előtt, amelyen nem tud átjutni. A tankok egymás után gyulladtak ki, mire a túlélők kezdtek visszavonulni. Látta, hogy az egyik német katonatehetetlenül négykézlábra rogy a hóba, miközben a többiek nehézségesen vánszorognak vissza a vonalaik felé. „Megkönnyebbülés és boldogság söpört végig a sorainkon” – írta Oszadcsinszkij. – A németek most már nem látszanak olyan rettenetesnek – le lehet győzni őket.” Az oroszok taktikája még mindig gyilkos módon ügyetlen volt, alapját a Sztálin személyes parancsára indított frontális támadások alkották: a német 9. hadsereg szárnya ellen intézett egyik rohamban egy lovasági hadosztály 2000 katonáját és lovát mérszárolták le. A taktikai vezetés csapnivaló volt, a csapatok gyengén kiképzettek; Rokosszovszkij háborgott Zsukov merev doktrínája, a Kremlből sugalmazott „nincs visszavonulás” ellen. Az orosz vér elképzelhetetlen mennyiségben áztatta a havat.

A német parancsnokok azonban alábecsülték az ellenséget. Egy katonai hírszerzői jelentés december 4-én arra a következtetésre jutott, hogy „a Közép Hadseregcsoporthal szemben álló ellenség jelenleg képtelen jelentős tartalékok nélkül ellenoffenzívát indítani”. Arról azonban fogalmuk sem volt, hogy Zsukov közben kilenc új hadseregnyi, huszonhét hadosztálynyi erősítést kapott; még több lovassági egységet állítottak ki, amelyek olyan helyen is tudnak közlekedni a havon, ahol a járművek elakadnak. A betolakodók mindössze negyven kilométerre voltak a Kremltől, és egyes támadó ékjeik tizenöt kilométerre Moszkva kül-

városától. Ám miután a *Taifun* megkezdése óta 200 000 katonájuk esett el, mostanra már az összes puskaaporukat ellőtték.

December 5-én az oroszok erőteljes támadást indítottak, amely a németeket a szó szoros értelmében az állásaikba dermedve érte. A Sztávka megvárta, amíg megérkezik Tél Tábornok segítsége. A hőmérő higanyszála –30 fokra süllyedt, így a németek kenőanyagai megdermedtek, míg az orosz fegyverek és harckocsik továbbra is működtek – a T-34-es indítómotorja sűrített levegővel működött, és érzéketlen volt a fagyra. Albrecht Linsen, egy elképedt gyalogos katona így írta le, hogyan reagált egysége a szovjet támadásra: „A hóviharból katonák futottak visszafelé, szanaszét szóródva, mint állatok pánikba esett csordája. Egy magányos tiszt igyekezett feltartóztatni a fejvesztett tömeget; integetett, megpróbálta előhúzni a pisztolyát, aztán egyszerűen annyiban hagyta. A mi szakaszparancsnokunk nem is próbálta megállítani az embereket. Én megálltam, azon gondolkodtam, mit is tegyek, aztán közvetlenül mellettem felrobbant valami, és perzselő fájdalmat éreztem a jobb combomban... Arra gondoltam: »21 évesen itt fogok meghalni Moszkva előtt a hóban.«”⁴

Az oroszok Moszkvától északra és délre szétverték a védtelen német kiszögelléseket, aztán megindultak nyugat felé. Megtörtént az elképzelhetetlen: a legyőzhetetlen Wehrmacht hátrálni kezdett. „Valahányszor elhagytunk egy falut, felgyújtjuk – írta Gustav Schrodek főhadnagy. – Az önvédelem primitív formája ez, és az oroszok gyűlölnék érte bennünket. Pedig világos a kíméletlen katonai logikája – a rettenetes hidegben ne maradjon oltalom a minket üldöző ellenségnek.”⁵ Kurt Grumann főhadnagy egy tábori kötőzőhelyről ezt írta: „Nyolcvan embert hoztak ma ide, a felének másod- vagy harmadfokú fagysérülése van. Dagadt lábukat hólyagok borítják, már nem is hasonlítanak végtagra, csak valami alaktalan masszára. Egyeseknél már beállt az üszkösödés. Mindez mi végre?”⁶ A hó és a jég fogságába esett sok harckocsit és járművet magára hagyták. „A napóleoni *Grande Armée* szelleme egyre érezhetőbben itt lebeg fölöttünk, akár valami rosszindulatú kísértet”, írta a géppuskás Josef Deck.

A Wehrmacht tíz napon át támolygott visszafelé a szanaszét heverő holttestekkel és elhagyott járművek megfeketedett tetemeivel szegélyezett

fehér pusztaságon át. A legtöbb német parancsnok általános visszavonulást szeretett volna. Hitler ellenben, Sztálin nyakasságának tükörképeként, „fanatikus ellenállásra” szólított fel. A buzgó náci tábornok, Walther Model, eljátszva a hős szerepét, stabilizálta a frontot. Sztálin, Zsukov nyomatékos tanácsa ellenére, ragaszkodott a hadműveletek kiszélesítéséhez. Január 5-én parancsot adott az ellentámadásra a front teljes hosszában. Azzal, hogy – megint csak Hitler nyomdokain haladva – elszalasztotta az alkalmat a koncentrált támadásra a német vonal valamely gyenge pontja ellen, egy nagy győzelem lehetőségét dobta el magától; később Rokoszvoszki megvetően listát állított össze az elkövetett baklövésekről és az elszalasztott lehetőségekről. A németek továbbra is hevesen ellenálltak, tízezzel kaszálták le a támadókat. A szovjet tartalékok hamarosan kimerültek, előrenyomulásukból kifogyott a szufla. Model visszaszerzett némi elvesztett területet, Zsukovnak pedig csalatkoznia kellett a Közép Hadseregcsoport bekerítésével kapcsolatos reményeiben. A sorsdöntő tény azonban nem változott: a megszállókat visszaszorították, néhol 100, másutt 250 kilométerrel. Az oroszok megtartották Moszkvát.

Oroszország fővárosának sorsa még éppen csak eldőlt, amikor nyugatabbra egy hasonló, csaknem azonos léptékű, de még nagyobb emberi szenvedést okozó dráma kezdett kibontakozni. 1941 őszén a tengelyhatalmak erői északnyugatról és délről megközelítették Oroszország régi fővárosát, Leningrádot. A *Barbarossa* arról győzte meg a finneket, hogy álljanak bosszút 1940-es vereségükért: 1941 júniusában a finn hadsereg, amelyet Hitler újra felszerelt, ugyancsak megtámadta a Szovjetuniót. A német csapatok Észak-Norvégiából törtek be az országba, és Murmansk-tól ötven kilométerre foglaltak pozíciókat. A finnek nem lelkesedtek az iránt, hogy az 1939-es határaiknál sokkal messzebb nyomuljanak, de azért szeptember 15-én a németek az ő segédletükkel zárták be a gyűrűt Leningrád körül. A városnak, a cárok elegáns sugárutakkal, barokk palotákkal és tengeri rakpartokkal ékes Szentpéterváranak ezt követő ostroma egy több mint két éven át tartó hóseposszá vált. Páratlan borzalmak jellemezték, és több védőnek meg városlakónak az életét követelte, mint amennyi embert Nagy-Britannia és az Egyesült Államok összesen veszített mindvégig a háború alatt.

Mielőtt a harcok megkezdődtek volna, a szovjet parancsnokok közvetlen támadásra számítottak. Civilek tízezrei ásták a védműveket a kívülről érkező tüzérségi tűzben; a gránátok „módszerűen, pontosan” hullottak rájuk, ahogy egy veterán fogalmazott. „A katonáink kiugráltak a fedezékekből, megragadták a nőket meg a fiatalokat, és lerángatták őket az útról, el a tűzvonalból... Gyújtóbomba csapódott be. Egy tehencsorda a lángoló aszfalttól megrémülve eszeveszett menekülésbe kezdett, hatalmas porfelhőt verve föl. Aztán a megrettent állatok egyenest berohantak egy aknamezőre.” Néhány gyereket elkésve evakuáltak a városból – és belefutottak az előrenyomuló németek karjaiba: Licskovónál egy menekültekkel teli vonaton a Luftwaffe támadása nyomán több mint 2000-en lelték halálukat.

A Leningrád védelmével megbízott ősz öreg bolsevik tábornok, Kliment Vorosilov kinevezése kizárólag a Sztálin iránti hűségén múlt; a hivatásos katonákat megvetette, a hadtudományokhoz mit sem könytolt. Moszkva nagy élelmiszerkonvojt indított útnak a városba, de Vorosilov úgy döntött, ha beismeri, hogy szüksége van rá, az maga a defetizmus. Az utánpótlást máshová irányította, és támadásokat improvizált a németek ellen, amelyek mind mészárlásba torkollottak. „Katonáink csupa öreg puskával vannak ellátva – írta halála előtti utolsó naplójegyzésében a kétségbeesett Juskevics főhadnagy –, és száználman kevés a géppuskánk. Kézigránátunk sincs. Sehol egy szanitéc! Ez nem katonai egység – egyszerű ágyútöltelékek vagyunk.”⁸ Jellemzése szerint embereit „úgy vadászták le a fák közül, mint az állatokat... Folyamatos a lövöldözés – páncélosok mindenütt.”

Szeptember 8-án Leningrád körül bezárult a gyűrű, és formálisan megkezdődött az ostrom. Másnap Sztálin Vorosilov felváltására odaküldte Zsukovot. Zsukov váratlan megjelenése a könnyű repülőgépen kisebb bohózatba torkollott: a Szmolnij Intézet szomszédságában elhelyezkedő városi *front** főhadiszállásának őrsége tizenöt percen át nem volt hajlandó átengedni, mert nem volt nála igazolvány. „Nos, ez neked való hadsereg”, vonta meg a vállát később Zsukov, de ott és akkor

* Ebben a szövegben a dőlt betűvel szedett *front* szó – a Vörös Hadsereg szóhasználatára szerint – egy hadseregcsoport megjelölésére szolgál.

valószínűleg kevésbé volt filozofikus. Vorosilov, miután visszarepült Moszkvába, vette magának a bátorságot, és ezt üvöltötte Sztálin képébe: „Mindennek maga az oka! Maga irtotta ki a hadsereg régi gárdáját, maga gyilkoltatta meg a legjobb tábornokainkat!”⁹ Amikor Sztálin tiltakozni kezdett, a vén forradalmár megragadott egy tálcát, rajta egy sült szopós malaccal, és levágta az asztalra. Szerencséje volt, hogy megúszta a kivégzőosztagot.

Zsukov átszervezte Leningrád védelmét, visszavonta Vorosilov parancsát, hogy süllyesszék el a Balti Flotta maradék hajóit a kikötőben, a következő években a hadihajók ágyúí létfontosságú támogatást nyújtottak a szárazföldi erőeknek. A tábornok sorozatos csapásokat indított a németek ellen, amelyek szeptember 17-én tetőztek, emberéletek ezreibe kerültek, és pusztító ellenséges tüzérségi tűzben akadtak el. Egy tengerésziszt, Nyikolaj Vavin leírja, hogyan próbáltak erősítést küldeni a Ladoga-tó egyik szigetére, az Oreszek-erődbe: „A mieinknek egyszerűen semmi esélyük sem volt. A németek gyorsan kiszúrtak minket a levegőből – és az egésznek tömegmészárlás lett a vége. Az ellenséges repülőek először bombáztak, aztán géppuskáztak bennünket. Az én kétszáz fős partra szálló csoportomból mindössze tizennégyen értek partra.”¹⁰ Az ilyen és ehhez hasonló támadások értelmetlensége miatt tiltakozó tisztekkel – különösen a Néva keleti partján fekvő Nyevszkij hídfőállás tiszteivel – szemben Zsukov hajthatatlan maradt: „Azt mondtam, támadni!” A veszteségek az egekbe szöktek, miközben a sebesültek ellátásához szükséges egészségügyi létesítmények szinte nem is léteztek. Zsukov a front mögé záróegységeket – *zagradostrjadokat* – helyezett, hogy lőjenek le mindenkit, aki az emberek közül szökni próbál, és ez a gyakorlat később az egész Vörös Hadseregben intézményesült. A harctéren német propaganda-hangosbeszélők gúnyolódtak a kudarcra ítélt támadókkal: „Ideje, hogy újra összegyűljünk a megsemmisítő pontjaitokon – a Néva parton fogunk eltemetni benneteket.” Aztán újabb zárótűz zúdult az állásaikban tehetetlenül összezsúfolódott szovjet csapatokra.

Az oroszok heteken át mit sem tudtak arról, hogy a németek nem szándékoznak szárazföldi támadást intézni Leningrád ellen, de még csak a megadását sem fogadják el. Zsukov Sztálin szemében a város megmentőjeként tett szert presztízssre, pedig csak nem értették meg,

hogy Leningrádot nem is érte komoly támadás. Berlinben a vezérkari tisztek egy ábrándos pillanatukban megvitatták, mi lenne, ha egy propagandisztikus gesztussal felkérnék az Egyesült Államokat, menekülteként fogadja be Nagy Péter fővárosának 2,5 millió lakosát. Hitler ehelyett elhatározta, hogy halálra éhezeti őket. A gyakorlati tudnivalókról megkérdezte Ernst Ziegmeyert, a Müncheni Élelméztudományi Intézet professzorát – a számos tudós egyikét, aki sátáni tanácsokkal látta el a nácikat. Ő egyetértett azzal, hogy harcra semmi szükség: bekerített állampolgáraikat az oroszok úgysem fogják tudni napi 250 grammnál több kenyérrel ellátni, ami pedig hosszú időn át nem képes életben tartani az embereket: „Nem érdemes kockáztatni a katonáink életét. A leningrádiak mindenképpen elpusztulnak. Lényeges, hogy egy lélek se jusson át a frontvonalunkon. Minél többen maradnak a bekerítésben, annál hamarabb hálnak meg, mi pedig minden gond nélkül bevonulunk a városba, anélkül hogy egyetlen német katonát is veszítenénk.”¹¹

Hitler kijelentette: „Pétervárnak – a dögletes fészeknek, amely ez idáig ázsiai mérget öklendezett a Baltikumba – el kell tűnnie a föld színéről. A várost máris elvágtuk a külvilágtól. Csak rajtunk áll, hogy bombázzuk és ágyúzzuk, hogy megsemmisítsük a vízkészleteiket, energiaforrásaikat, és végül mindentől megfoszszuk a lakosságot, amihez a túlélésre szüksége van.” A Luftwaffe Leningrád elleni első nagyobb támadásában elpusztultak a tengerparti Badajev-raktárak, ahol a város élelmiszerkészletének nagy részét tárolták; a közeli úton olvadt cukor hömpölygött, a tüzek napokig égtek. A városiak egykettőre felfogták a helyzetüket. „A legnagyobb borzalom felé haladunk... – írta egy Jelena Szkryabina nevű asszony a naplójába. – Mindenkit egyetlen gondolat foglalkoztat: honnan szerezhetne valami ehetőt, hogy éhen ne haljon. Visszatértünk a történelem előtti időkbe. Az élet egyetlen dologra redukálódott: az élelemvadászatra.”¹²

A *Pravda* tudósítója, Lazar Brontman naplójában leírta, hogyan készítették a városiak levest és kenyeret fűből. Amint az ilyesfajta kosztot normálisnak fogadták el, mondja ő, „a fűpogácsának is kialakult a maga ára a piacon”.¹³ Egyetlen gyufaszál egy rubelbe került, ami sokakat arra indított, hogy a gyújtóst nagyítólelencsével lobbantsák lángra a napon. Brontman egyik író barátja volt annyira hóboros, hogy ragaszkodjon

házi kedvencéhez, „Leningrád valószínűleg egyetlen életben maradt kutyájához”. A civil közlekedés egyetlen eszköze a kerékpár volt. Mivel a vízellátás ekkor már a tűzcsapokon keresztül történt, az asszonyok az utcán mosták a ruhákat, miközben a katonai járművek kerülgették őket. Minden talpalatnyi üres földterületet felástak, hogy zöltséget ültessenek bele, és mindegyik parcellán feltüntették a tulajdonos nevét. Késégbetűzően kevés volt a tüzelőanyag, mert a várost még az előtt zárták körül, hogy lakói az évi szokásos zarándoklatuk keretében tűzifát gyűjthettek volna a környező erdőkben.

A németek kivonták harckocsijaikat, hogy a délebbre folyó hadműveletekhez küldjék őket erősítésnek. Az ostromlók, akik számbelileg alulmaradtak az orosz védőcsapatokkal szemben, télire bunkerekbe és ágyúállásokba ásták be magukat. A vonalaik felé irányuló minden mozgást, akár a támadó katonákét, akár a menekülő civilekét, megsemmisítő tüzéségi, aknavető- és géppuskatűzzel fogadtak. A harminchat esztendő szovjet ütegparancsnok, Vaszilij Korosavin százados október 25-én így írt a feleségének: „Levelet kaptam tőled, és el sem tudom mondani, mekkora örömet szerzett. Ez a hatodik nap, amit egy kőfaragóműhely pincéjében töltök, melyet csak kúszva-mászva lehet megközelíteni. Itt ülök, és vezetem a tüzet, miközben körülöttem aknák meg gránátok robbannak, hogy a föld is beleeremeg. Képtelenség vízárt kimenni. A forró tea a mi legnagyobb luxusunk, a fejadagokat meg éjszaka juttatják el hozzánk. Tegnap köztem meg a felderítő között robbant fel egy gránát, és megszaggatta a télikabátom szárnyait. Nem sérültem meg, csak a gázálarcom tokja talált fejbe.”¹⁴ Három hónappal később Korosavin kevesebb szerencsével járt, amikor egy másik német sortűz kioltotta az életét.

„A fronton minden katonánk úgy fest, mint valami élőhalott – lefogyasztotta őket az éhezés meg a hideg¹⁵ – írta egyikük, Sztjepan Kuznyecov. – Rongyokban járnak, mocskosak, és nagyon-nagyon éhesek.” Ezentúl a leningrádi hőseposz középpontjában nem a harcmező állt, hanem a városlakók küzdelme a túlélésért, melyet sokan elveszítettek. A német tüzéség naponta lőtte a várost, azokban az órákban, amikor a legvalószínűbb volt, hogy az áldozatokat a szabad ég alatt találják: reggel 8 és 9, délelőtt 11 és 12, délután 5 és 6, valamint este 8 és 9 óra között. A polgári lakosság kenyérfejadagja az alá a szint alá csökkent, amit a

gyilkos lelkiületű Ziegelmeyer professzor az életben maradáshoz szükségesnek ítélte: minimum napi száz tonna utánpótlásnak kellett eljutnia a városba a Ladoga-tavon keresztül, és ez gyakorta csak részben sikerült: november 30-án például mindössze hatvanegy tonna jutott át. A vekniket a kikötőben elsüllyedt egyik hajóról megmentett penészes gabonával sütötték gyapotmagolaj-pogácsából, „ehető” cellulózból, liszteszsákokból meg a padlóról összesöpört maradékokból és zabból.

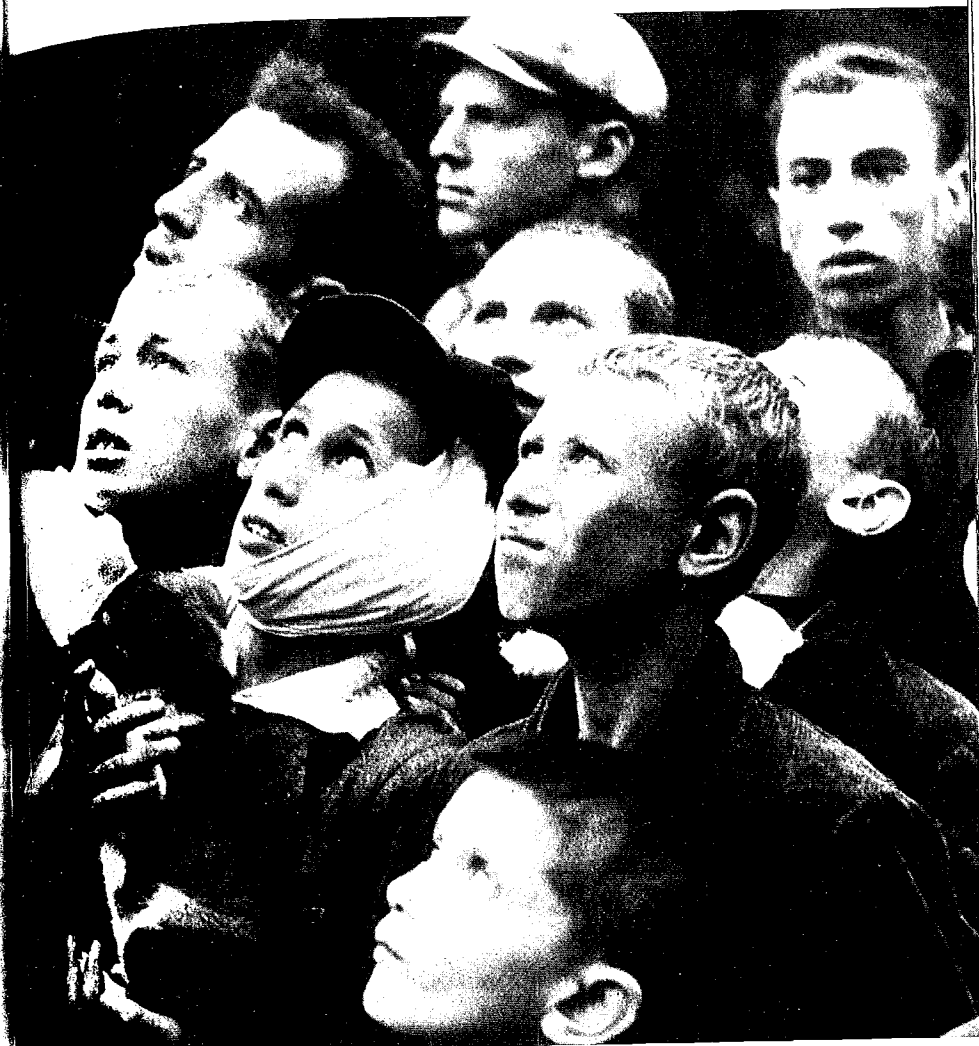
Október–november folyamán fokozatosan romlottak a körülmények: a német ágyúk és bombázók az utcákat, iskolákat, lakóépületeket, kórházakat verették. Számítalan városi számára beköszöntött az éhezés: elkezdtek felfőzni a tapétákat, hogy kivonják belőlük az enyvet, megfőzték a bőrt, és úgy rágták. Amikor a skorbut népbetegséggé vált, a C-vitamin pótlására fenyőlevelekből készítettek kivonatot. Járványszerűen terjedt az élelmiszerjegy-lopás – a valódi pénz fölöslegessé vált. A város tereiről eltűntek a galambok, mert összefogdosták és megették őket, ahogy a varjakat, a sirályokat is, később pedig a patkányokat és a házi kedvenceket. Az egyik művészeti akadémián az öreg Jan Sabolszkij professzor a tizennyolc éves sztárdiákjáért, Jelena Martilláért küldetett. „Léna, a dolgok itt kezdenek nagyon rosszra fordulni – mondta neki. – Nem hiszem, hogy ezt túléltem. De valakinek fel kell jegyeznie, hogy mi történik. Maga portréművész – hát rajzolja le az ostromlott leningrádi embereket – készítsen össze képeket, mutassa meg, mennyire szenvednek ezek között a pokoli körülmények között. Ezt meg kell őriznünk az emberiség számára. Figyelmeztetnünk kell a jövő generációit a háború mindenre kiterjedő borzalmaira.”¹⁶

Ezek után Jelena Martilla az utcákat járta, és amennyire a hideg és a saját erőtlensége engedte, gyors skicceket készített az ilyen méretekben még soha, egyetlen modern európai civilizáció által sem tapasztalt nélkülözéstől megnyúlt, elkínzott, beesett, kifejezéstelen tekintetű arcokról. Észrevette, hogy sok felnőtt érzelmi elzárkózással reagál a körülményekre, passzívvá és visszahúzódnóvá, szinte alvajáróvá válik. A gyerekek viszont természetellenesen éberek lettek: egy kisfiú pergő, szellemes helyszíni közvetítést adott arról, hogyan támadja meg a Luftwaffe az óvóhelyen rettegő felnőtt társait. Jelena ezt írta: „Olyan volt, mintha ez a fiú ötven évet öregedett volna ugyanannyi nap alatt – olyan

öregnek látszott az arca, és e mögött a természetellenes öregedés mögött azt éreztem, hogy elrabolták tőle a gyermekkor ártatlanságát. Borzasztó volt hallani, milyen természetes kíváncsisággal viseltetik a háború szörnyű gépezete iránt... Közelebről is megvizsgáltam az arcát – és valami hátborzongató bölcsességet láttam rajta. Megrázott, amit akkor megpillantottam: rájöttem, hogy egy kisgyerek is nézhet úgy ki, mint egy bölcs öregember. A közösen elszenvedett gyötrelmeink közepette egy pillanatra valami rendkívüli kelt életre.”¹⁷

A villanyáramtól, fűtéstől, világítástól és munkától megfosztott leningrádiak többsége valamiféle hibernált létformát kapart össze magának az egyre vastagodó hó és kőtörmelék közepette; életük és anyagcseréjük lelassult, ahogy egy öreg felhúzás gramofon kezd lejárni. Szvetlana Magajeva lakóházában egy Kamilla nevű idős asszony mind jobban legyengült, pedig a szomszédok bútorokkal tüzeltek a kályhájában, hogy az élet pislákoló lángját megőrizze.¹⁸ Egy reggel váratlanul fölkelt az ágyból, és a konyhaszekrényekben meg minden zugban lázasan ennivaló után kezdett kutatni. Csalódottságában tányérokat és edényeket vett elő a szekrényből, és egyenként a földhöz vágta őket. Aztán négykézlábra ereszkedett, és a cserepek között keresgélt kenyérmorzsák után. Kamilla nem sokkal ezután meghalt.

Decemberre a kinti hőmérséklet –30 fokra zuhant, és tízezrek haltak bele az éhezésbe. A kenyérfejadag 125 grammra zsugorodott. Néhányan gépiesen folytatták a munkájukat: a városi Állattani Intézetben az ötvenéves bogárszakértő, Akszel Reichardt *A Szovjetunió állatvilága* című főművén dolgozott, amíg egy napon holtan nem találták az irodájában egy matracon. Szasa Abramov, a Zenés Színház színésze, amelynek társulata annyira legyengült, hogy alig tudtak eljárni az előadásokra, az egyik szünetben hunyt el, Dumas három testőre egyikének jelmezében. „Az embereket annyira legyengítette az éhség – írta Jelena Szkrjabina –, hogy teljes közönnyel fogadják a halált; úgy hunynak el, mintha csak elaludnának. Azok a félholtak, akik még megmaradtak, ügyet sem vetnek rájuk.”¹⁹ Megmerevedett tetemek heverték az utcákon, amíg szánkóra nem halmozták őket, hogy a bombatölcsekben szabaduljanak meg tőlük. A város haláltusáját klinikai érdeklődéssel figyelő német hírszerzés számításai szerint 200 000 ember halt meg három hónap alatt.

A lengyelek először pillantják meg a Luftwaffét.

Lengyelország:
megszállók néznek
farkasszemet
a megszállottakkal.

Finn „szellemkatonák”; és *(lent)* egy halálra fagyott orosz.

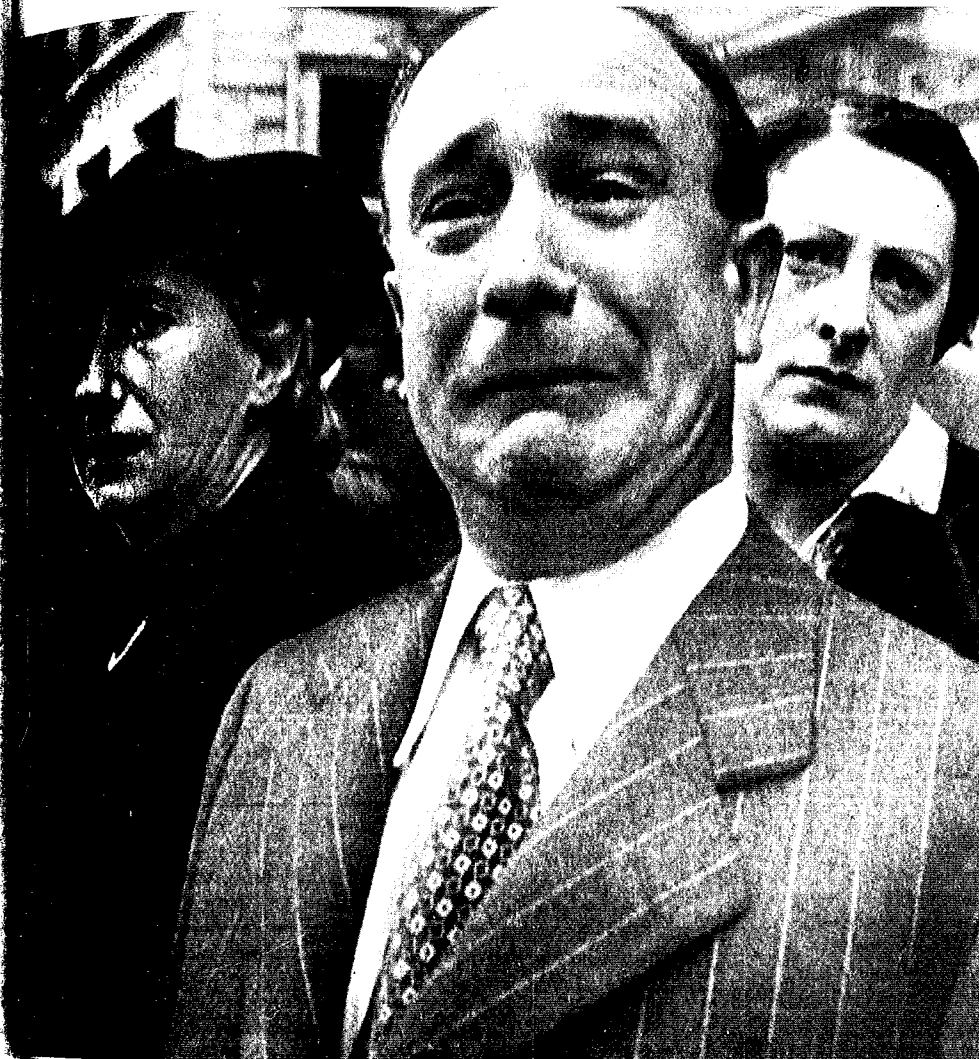

Norvégia megszállása.

Dunkerque kiűrtése.

Párizsiak a németek bevonulását figyelik.

Coventry, 1940 novembere.

Brit tüzerek Észak-Afrikában

Német férfi szórakoztat egy francia nőt, aki felfedezte a kollaborálás előnyeit; és *(a túloldalon)* német katona mozdítja elő a végső megoldást.

A háború alatt az enivaló különböző népeknek mást jelentett.
Amerikában (*fent*) egy család a hálaadást ünnepli 1942-ben,
egy hadviselő országban, ahol ismeretlen volt az éhezés;
és (*jobbra*) egy ostromlott leningrádi a kenyérfejadagjával.

A kiváltságosok még így is megúszták a szenvedés nagy részét. Amikor világossá vált, hogy nem lesznek harcok, Zsukovot visszarendelték Moszkvába, a várost pedig párthivatalnokokra hagyták, akik az ostrom egész ideje alatt pazarul táplálkoztak. Az oroszországi háború egyik jellegzetessége lett a korrupció és a kiváltságok folyamatos jelenléte, még akkor is, amikor tízmilliók éheztek és haltak meg. Egyes funkcionáriusokat légi úton menekítettek ki, köztük a város leghíresebb lakóját, Dmitrij Sosztakovics zenészerzőt, aki másutt fejezte be VII. „Leningrád” szimfóniáját, amely az ostromélmények szimbólumává vált. A városban maradó méltóságok számára továbbra is könnyen hozzáférhető volt a kenyér, a cukor, a húsgombóc és más főtt étel a Szmolnij Intézet büféjében, ahol fűtött magánvetítő is a rendelkezésükre állt. A párt szemérmetlen cinizmusáról és előjogairól pletykák keringtek: egy magát „A Lázadó”-ként jegyző névtelen pamfletíró kinyomtatott egy röplapot, melyet megtaláltak az utcán: „Városlakók! Le a rezsimmel, amely hagyja, hogy éhen haljunk! Gazemberek rabolnak ki bennünket, akik becsapnak minket, akik élelmet halmoznak fel, minket meg hagynak éhezni. Vonuljunk a kerületi hatóságokhoz, és követeljünk több kenyeret. Le a vezetőinkkel!” Az NKVD óriási erőfeszítéseket tett „A Lázadó” azonosítására, és 1942 decemberében egy Szergej Luzskov nevű ötvenéves gyári munkásból ki is szedték a vallomást, hogy aztán elkerülhetetlen sorsa a kivégzőosztag előtt beteljesüljön.

1941 végén a befagyott Ladoga-tó már rugalmasabb kapcsolatot nyitott a külvilág felé: a 30 000 civil munkás keze munkája nyomán létrejött legendás, hatsávós jégországutat. Nemsokára négyezer teherautó indult meg ingajaratban az „élet útján”, de a beérkező – kezdetben napi hétszáz tonna – utánpótlásból vajmi kevés jutott a hétköznapi embereknek. Sztálin parancsára ismételt támadást indítottak a német blokádtörésére, amely a szokásos súlyos veszteségekkel fulladt kudarcba. „Megtanultam, milyen is valójában a háború – írta várostól keletre húzódó Volkov-front egyik rádiókezelője, Nyikolaj Nyikulin. – Egy csöndes éjjel a jégodúmban üldögéltem, a hideg miatt nem tudtam elaludni, vakaróztam a tetvektől, és sírtam a gyengeségtől meg a nyomorúságtól... Egy üres német fedezékben találtam némi kőkeményre fagyott krumplit, tüzet raktam, és a sisakomban megfőztem őket. Ennivalóval

a hasamban jobb kedvre derültem. Az után az éjszaka után elkezdtem megváltozni, védekező mechanizmusokat fejlesztettem ki, önfenntartási ösztönt, hogy megmaradjon az erőm. Megtanultam lárvákat találni... Egyszer egy szánhúzó lovat mellettünk ölt meg egy gránát. Húsz perc múlva már alig volt belőle valami, csak a sörénye meg a belei, mert a hozzám hasonló szemfüles fickók feldarabolták. A hajtó még fel sem ocsúdott a megrázkódtatásból – csak ült a szánján a gyeplőt szorongatva.”²⁰ Húsz szovjet hadosztályt semmisítettek meg a Leningrád felmentésére irányuló próbálkozásokban; egyetlen jelentős sikerük az volt, hogy Tyihvinnél december 9-én visszafoglalták az északkeleti csomópontot, ami lehetővé tette, hogy utánpótlást juttassanak egy, a várostól távoli vasúti végállomásra.

A szélsőséges éhínség nem enyhült: január 13-án Jelena Kocsina, miután órákig állt sorba a hóban, már éppen átvette szánalmas fejadagját, amikor egy mögötte álló férfi kikapta a kezéből a kenyeret, bekapta, és igyekezett mielőbb felfalni. A kétségbeesett anya elvakult dühében megfordult, és a férfit vetette magát: „Lezuhant a földre – vele estem én is. Hanyatt fekvé megpróbálta az egész kenyeret egyszerre a szájába tömni. Egyik kezemmel megragadtam az orrát, és megtekertem. A másikkal megpróbáltam kitépni a szájából a kenyércsücsköt. A férfi ellenállt, de egyre gyengébben. Végre sikerült mindent visszaszereznem, amit még nem tudott lenyelni. Az emberek némán figyelték a küzdelmünket.”²¹

Ligyija Ohapkinának ellopták az élelmiszerjegyeit, és ez a szerencsétlenség a közeli halállal fenyegette kis családját, olyan kevésen múlt az életben maradás.²² Aznap éjjel a kétségbeesett asszony életében először térdre rogyott, és elmondott egy imát ahhoz az istenséghez, akinek a létezését Sztálin rezsime tagadta: „Ó Istenem, könyörülj ártatlan gyermekeimen!” Másnap reggel kopogtattak az ajtaján. Amikor ajtót nyitott a Vörös Hadsereg egy katonája állt előtte, akit még sosem látott, egy csomaggal a kezében az asszony több száz kilométerre harcoló férjétől, benne egy kiló búzadara, egy kiló rizs és két csomag keksz. Ez jelentette az asszony családjá számára az élet és a halál közötti különbséget. Mások nem voltak ilyen szerencsések. Január első tíz napján az NKVD negyvenkét esetben tett jelentést kannibalizmusról: olyan holttesteket találtak, amelyeknek levagdosták a combjait meg a melleit. Még szörnyűbb

volt, hogy a gyengék most már nem az értéktelen vagyontárgyaik, hanem a húsuk miatt voltak kitéve gyilkosságnak. Február 4-én a milícia egyik irodájába betérő férfi arról számolt be, hogy látta, amint tizenkét asszonyt letartóztatnak kannibalizmus miatt, amit azok nem is tagadtak. „Az egyik teljesen elnyűtt és kétségbeesett asszony elmondta, hogy amikor a férje a kimerültségtől meg az ennivaló hiányától elájult, a lábából kikanyarított egy darabot, hogy abból egyenek a gyerekei meg ő maga is.”²³ A rabok zokogtak, tudván, hogy kivégzés vár rájuk.

Februárban, az ostrom messze legrosszabb hónapjában a jelentések szerint naponta 20 000 ember halt meg; a legyengült lakosság körében vérhas szedte áldozatait. Az utcai csapoknál sorban álltak vízért, és tüzek égtek ellenőrizetlenül, mert nem volt mivel eloltani őket. A Zenés Színház bezárt, a koporsókészlet kimerült. Sokan, akikben még volt energia az olvasáshoz, a *Háború és békét* vették elő, az egyetlen könyvet, amelyről azt gondolták, hogy magyarázatot adhat a haláltusájukra. A túlélők nem csupán kivételes akaraterővel rendelkeztek, de a napi teendőikhez is makacsul ragaszkodtak: mosakodtak, tányérból ettek, még a tudományos kutatásaikat is folytatták. A hatóságok fontolóra vették, hogy a polgári lakosságot a Ladoga-tavon üresen visszainduló teherautókon biztonságos helyre szállítták. Voltak anyák, akik el is utaztak a csecsemőikkel együtt, s ők gyakran útközben haltak meg; Sztálin azonban presztízsszempontok miatt elvetette a tömeges evakuálást. A leningrádiak szenvedése az állhatatosság olyan példájává vált, amelyet csakis egy zsarnokság volt képes kikényszeríteni, és amit valószínűleg csakis az oroszok voltak képesek elviselni.

A britek és az amerikaiak egészen 1942 végéig továbbra is tartottak a szovjet vereségtől: csak lassan fogták fel, micsoda veszteségeket szenvednek, micsoda nyomorúságot állnak ki a megszállók. Ahogy 1941 a végéhez közeledett, a köpenyét a hiányzó öltözék ellensúlyozására újságpapírral és szalmával kitömő kétmillió német katona csaknem ugyanolyan szorult helyzetben volt, mint az orosz nép. „Sokszor eltűnődtem – írta Hans-Jürgen Hartmann Harkovból –, vajon milyen lesz ez a karácsony. A háborút mindig kizárom ebből a fantáziaképből, vagy legalábbis a lehető legtávolabbra számúzom. Az alkalomra különleges

szavakat elevenítettem fel. Karácsony, szülőföld, vágyakozás, öröm és remény. Ám ezek a szavak bármennyire őszinték és szívből jövők voltak is, egyre furcsábbak és értékesebbek lettek számomra. Valami időtlen, értékes dolgot idéztek fel – és mégis, a keleti front körülményei között alig voltak többé hihetők... Milyen brutálissá kezd válni ez a háború. Ez már totális háború, nők, gyerekek és öregek elleni háború – és ez a létező legnagyobb borzalom.”²⁴

Franz Peters és néhány bajtársa az egyik kisvárosban betévedt egy templomba; az oltárt a kommunisták eltüntették ugyan, a németek mégis körülállták a helyén tátongó lyukat, és karácsonyi dalokat kezdtek énekelni. „A »Csendes éj«-t még soha életemben nem hallottam ilyen izzó szenvedéllyel énekelni... Többen a könnyekig meghatódtunk.”²⁵ Karl-Gottfried Vierkom egy levelezőlapot olvasott fel a bajtársainak, melyet az édesanyja küldött Németországból: „Amikor befejeztem, síri csend támadt. Jó messzire ettől a rettenetes katasztrófától – amelyet egyikünk sem tartott volna lehetségesnek, amikor bevonultunk Oroszországba – még mindig létezik valami más. Vajon még mindig létezik valahol a karácsony, ahol az emberek békében megajándékozzák egymást, a fa köré gyűlnek, és elmennek az éjféli misére?”²⁶

Berlinben nem volt helye az effajta szentimentalizmusnak, amely különben is groteszkül hatott egy olyan korban, amikor Oroszországban ugyanazok a német katonák követtek el módszeresen kegyetlenkedéseket, akik karácsonyi dalokat énekeltek és önsajnálattal teltek el maguk iránt. A Moszkva alatti kudarc miatt őrjöngő Hitler Walther von Brauchitsch helyett magát nevezte ki a hadsereg főparancsnokává. Modelnek újra elismételte a területfeladást tiltó drákói utasításait. „Súlyos következményekkel jár az ember idegeire nézve – írta Höpner tábornok, a stratégiai elszakadás számos szószólóinak egyike –, ha az ellenséggel és saját főparancsnokával egyszerre kell hadakoznia.”²⁷ Pár nap múlva Höpner is fölkerült a keleten szolgáló parancsnokok Von Rundstedtet és Guderiant is magába foglaló, hosszú listájára, akiket azért távolítottak el, mert állítólag nem voltak eléggé acélosak.

Model, a nyersen őszinte, katonás tábornok és elkötelezett náci energikusan és sikeresen kezelte a fenyegető katasztrófát. Január közepére a szovjetek már tudtak területet szerezni; 21-én Model demoralizált tisztjei

ámulatára Moszkvától nyugatra ellentámadást intézett az oroszok szárnya ellen. Vezérkara azt kérdezte tőle, milyen tartalékokat tud bevetni. „Magamat!”, jelentette ki megfellebbezhetetlenül – és ennyi elég is volt. Mindenütt improvizált, cikázott az egységek között, gyakran ellenséges tűzben, előbb arra buzdította a helyi parancsnokokat, hogy tartsanak ki, aztán meg arra, hogy mérjenek válaszcspást. Kétségbeesett fortélyokhoz folyamodtak, hogy az emberek képesek legyenek harcolni a –40 fokban hőmérsékleten: fűtött fedezékeket alakítottak ki, ahol az ellenséges tűzben folytatott, legfeljebb pár óráig elviselhető akciók szüneteiben megmelegedhettek a katonák; „hókunyhókat” építettek a repülőgépek motorjai köré, hogy éjjel melegen tartsák őket, és a Luftwaffe még egyszer felrepülhessen. Január utolsó és február első napjaiban Model csapatai ismételten visszaverték az oroszokat, súlyos veszteségeket okozva nekik, akik még mindig a rzsevi kiszögellésnél próbáltak előrenyomulni.

Mindkét fél borzalmakat élt át. Vaszilij Groszman haditudósító találkozott egy paraszttal, aki egy zsák fagyott emberi lábat cipelt: egy kályhán tervezte felolvasztani, hogy lehúzhassa róluk a csizmát. Fritz Langkanke, az SS *Das Reich* hadosztályának katonája így írta le, hogyan szorult be páncélozott kocsjának kerekei alá egy merevre fagyott orosz holtteste: „Fogtam egy fűrészt, alákecmeregtem, és elkezdtem lefűrészelni a karjait. Eközben az arcunk egészen közel került egymáshoz, ő meg a fűrészelő mozdulatokkal együtt elkezdett mozogni. Megdermedtem a borzalomtól. Csak a fűrész mozgása tette, de egy pillanatra olyan volt, mintha a fejét rázná felém.”²⁸

A német Wolf Dose közlegény, aki egy hadifoglyokból álló munkasztagot felügyelt Leningrád külterületén, rideg szenvtelenséggel számolt be az egyik orosz sorsáról, aki éppen fát gyűjtött egy fedezék előtt, amikor összeesett: „Egy darabig ott hevert a fagyott havon, a –20 fokban hidegben. Valamennyire összeszedte magát... föltápászkodott. De a hideg furcsa hatással volt rá. Előrevetődött [be a fedezékbe], de olyan hirtelen támadt erővel, hogy egyenesen a kályha tetején kötött ki. Csak feküdt ott kábultan, a bőre kezdett megégni. Valakinek sikerült lehúznia, és lefektette a földre. Feje egy darab fán pihent, amit ő maga gyűjtött; szénné égett keze rászorult az egyik fadarabra. Csöndesen nyögdecselelt.”²⁹ Aztán valaki felráncigálta. „A hirtelen mozdulat okozta sokktól

a belei tartalmát a nadrágjába ürítette, amely ettől felduzzadt, és elrepedt. Megláttam a sovány, felfúvódott hasát, melyet vér, széklet és ruhafoszlányok borítottak... Szeme a semmibe révedt. Arca furcsa kékeszöld árnyalatban játszott... Az ember csak remélni tudja, hogy egy gyors golyó véget vet a szenvedéseinek.”

A katonák mindkét oldalon hozzáédződtek az ilyen látványokhoz, hiszen mindenki elsősorban a saját megmenekülésével volt elfoglalva. Dose vállat vont: „Oroszországgal, ezzel a kegyetlenséggel teli országgal kegyetlenül kell bánni.” A Vörös Hadsereg küszködött, hogy visszaszeresse a kezdeményezést, de újra meg újra visszavetették. A Wehrmacht vaskemény professzionalizmusa töretlen maradt. Gotthard Heinrici tábornok azt állította, hogy az oroszok is a németek régi hibájába estek, és túl széles fronton próbáltak előrenyomulni, s Zsukov is ugyanezen a véleményen volt. Nem valószínű, hogy az oroszok elég erősek vagy ügyesek lettek volna ahhoz, hogy még ezen a télen teljes vereséget mérjenek a németekre, bármilyen megoldást válasszanak is. Sztálin Hitleréhez hasonlóan ügyetlen beavatkozásai azonban ennek még a lehetőségétől is megfosztották őket. A Rzsztvől nyugatra elvágott szovjet 29. hadsereg csaknem az utolsó emberig küzdött. Az előző nyár tömeges megadásai nem ismétlődtek meg, nem utolsósorban azért, mert Zsukov katonái most már tudták, milyen sors vár rájuk, ha elfogadják a hadifogságot. A németek állítása szerint a rzsevi csatában 26 000 orosz katona halt meg, nagyjából ugyanannyi ember, amennyit a brit hadsereg az észak-afrikai hadjáratok három éve alatt veszített. Mindenütt ott heverték az emberi maradványok. „Ahogy óvatosan lépkedtünk keresztül a mészárlás helyszínén, a keményre fagyott holttestek úgy csilingeltek, mint a porcelán”,³⁰ írta csodálkozva egy német tiszt, Max Kuhnert. Az oroszok azonban sosem sajnálták a veszteségeket; nekik csak az számított, hogy a frontot 280 kilométerre visszaszorították Moszkvától. 1941. június 22. és 1942. január 31. között Németország csaknem egymillió embert veszített, a *Barbarossa*-hadműveletre eredetileg beosztott összes katonának több mint egy-negyedét. A megszállók a tél hátralévő részére beásták magukat, hogy tartani tudják állásaikat, és újraszervezhessék páncélosalakulataikat.

A Blitzkrieg doktrínája fokozatosan bontakozott ki Németország 1939–1940-es lengyel- és franciaországi hadjáratai folyamán. 1941-ben

azonban Hitler kifejezetten elkötelezte magát amellett, hogy „villámháborúban” elpusztítja Oroszországot. Fegyveres erői más egyébhez nem is rendelkeztek megfelelő erővel – ahogyan Németország gazdasága sem. A Wehrmacht *Barbarossa*-tervének sikere mindenestül azon múltott, sikerül-e vereséget mérni Sztálin seregeire a Dnyeper–Dvina vonalától nyugatra. Az országban minél beljebb kerül sor kemény harcokra, annál súlyosabb logisztikai nehézségekbe ütközik Hitler csapatainak ellátása a kevés vasútvonal és a teherautók elégtelen száma miatt, amelyek amúgy is csak a drága üzemanyagot zabálják, és csupán a rakományukat szállítják. Az 1940-es franciaországi hadjárat legfőbb ütközeteire a német határtól autóval pár órányira került sor; most viszont a Wehrmachtot a bázisaitól több ezer kilométerre zajló harcokban vetették be.

A német hadsereg 1941 telét túlélő katonái közül csak kevesen nyerték vissza a vezetőikbe vetett hitüket, amelyet a tapasztaltak miatt elvesztettek. Látták, hogy az orosz katonák sítálpakon támadnak, steppelt téli kezeslábasban, amilyen nekik nem volt. A német fegyverek és járművek befagytak, az ellenségei viszont működtek. Sztálin katonái a németek taktikai jártasságának a közelébe sem értek: az ő támadásai a tömeg alkalmazására és az életüket feláldozni kész katonákra támaszkodtak. A szovjet tüzérség ellenben félelmetes volt, a repülőgépeik pedig egyre hatékonyabbak lettek. Az új katyusa rakéta-sorozatvetőtől és a T-34-es-től, a háború talán legjobb harckocsijától a németek elszörnyedtek, az oroszok pedig új erőre kaptak, habár amikor a katyusákat először vetették be, a katonák mindkét oldalon rémült menekülésbe kezdtek. „Az a tény, hogy nem visszük végig ezt a hadjáratot és nem megyünk bevenni Moszkvát – írta Helmut von Harnack, a Wehrmacht tisztje –, hatalmas pofon a számunkra. Az, hogy nem láthattuk előre az időjárást... persze nyomós indok. Az igazság azonban az, hogy alaposan alábecsültük az ellenfelet. Olyan erőt és rugalmasságot tanúsított, amelyre nem hittük képesnek – sőt mi több, nagyobb rugalmasságot, mint amelyet a legtöbben emberileg lehetségesnek képzeltünk.”³¹

Oroszország 1941-es hadjárataiban Sztálin személyes irányítása olyan katasztrófákhoz vezetett, amelyek időnként visszafordíthatatlansággal fenyegettek. A területfeladás elutasításával jórészt ő tehetett arról a veszteségről, amelyet abban az évben a 3,35 millió orosz katona német

fogságba esése jelentett. Népéről azonban kiderült, hogy harcolni akar, és meghalni is hajlandó – ennek viszont vajmi kevés köze volt az ideológiához, sokkal inkább a paraszti értékekhez, az Oroszország Anyácska iránti zsigeri rajongáshoz és az erőszak gyümölcseihez. Borisz Baromikin közkatona így írta le az egyik közép-ázsiai köztársaságból származó bajtársa kivégzését, akit azzal vádoltak, hogy engedély nélkül hagyta el az állását: „Szegény pára csak néhány méterre állt tőlem, és békésen rágcsált egy darab kenyeret; pár szót beszélt csak oroszul, fogalma sem volt róla, mi folyik körülötte. A katonai bíróság feje, egy őrnagy hirtelen felolvasta a parancsot: »Dezertálás a frontvonalból – azonnali kivégzés«, és azzal fejbe lőtte. A fickó a szemem láttára rogyott össze – borzalmas volt. Amikor ezt megláttam, valami meghalt bennem.”

Baromikin azonban – elismerve egyik visszavonulásuk zűrzavarát: „mint valami kétségbeesett csorda” – még azt is hozzátette: „Csak az a félelem tartott együtt bennünket, hogy a parancsnokaink agyonlőnek bennünket, ha megpróbálunk elfutni.”³² Egy katona, akit a bajtársai lőttek le, miközben dezertálni próbált, a porban haldokolva így átkozta őket: „Az egész bagázst meg fogják ölni.”³³ – Aztán Nyikolaj Moszkvinra, az egység politikai tisztjére pillantott: – És magát, véreskezű komisszár, magát lógatják föl először.” Moszkvin előhúzta a revolverét, és végzett vele. A naplójába ezt írta: „A fiúk megértették; kutyának kutyahalál jár.” A dezertálás megfékezésére a Vörös Hadsereg új taktikát alkalmazott: egy csapat katonát feltartott kézzel kihajtottak a német vonalak elé, ahonnan aztán kézigránateső hullott rájuk.³⁴ Így akarták kiprovokálni a németekből, hogy azokra is lőjenek, akik megkísérelték megadni magukat.

A szovjet állam könyörtelensége elengedhetetlen volt ahhoz, hogy Hitler útjába akadályt gördítsen. Semmiféle demokrácia nem lett volna képes felállítani a szükségletek olyan hidegen racionális hierarchiáját, mint Sztálin, aki a legtöbb élelmet a katonáknak biztosította; a civil munkások kevesebbet kaptak, a „mihaszna szájak” pedig az öregekkel egyetemben csupán akkora fejadagot, hogy éhen ne haljanak. A háború alatt több mint kétmillió orosz halt éhen a kormánya által ellenőrzött területeken. A szovjetek 1941–1942-es teljesítménye éles ellentétben állt a szövetségesek 1940-ben Franciaországban mutatott szerény eredményeivel. A Vörös Hadsereg fegyvereinek, kiképzésének, taktikájának és

parancsnokainak minden hiányossága ellenére fegyveres erőit a szovjet kultúra olyan elszántsággal vértette fel a Wehrmacht ellen, amelyhez a demokráciák elpuhultabb polgárai még csak hasonlót sem voltak képesek produkálni.

„Ez nem úriemberek háborúja”³⁵ – ismerte be egy otthoniaknak írt levelében Von Heyl, a Wehrmacht főhadnagya. – Az ember teljesen érzéketlenné válik. Az emberi élet olyan olcsó, olcsóbb, mint a lapátok, amelyekkel az utakat tisztítjuk meg a hótól. Ti odahaza el sem hinnétek, milyen állapotba jutottunk. Mi nem embereket ölünk, hanem »az ellenséget«, akiket személytelennek tekintünk – a legjobb esetben is állatoknak. Ők is ugyanígy bánnak velünk.” Az éhező foglyok látványa sok német szemében megfosztotta az oroszokat emberi mivoltuktól, olyannyira, hogy minden irántuk érzett szánalom kiveszett belőlük. „Jajveszéltek és hason csúsztak előttünk – írta Wehrmacht egyik katonája. – Olyan emberi lények voltak, akikben már nyoma sem maradt emberi vonásnak.”³⁶

A németek kegyetlensége Sztálin népét megbékítette saját vezetői kegyetlenségével: a hitleri megszállás oroszok tízmillióit egyesítette, akiket azelőtt az ideológiai és etnikai különbségek, a tisztogatások, az éhínségek, az intézményesített igazságtalanságok és a hozzá nem értés elidegenítettek egymástól. A Sztálin által meghirdetett „nagy honvédő háború” olyan valósággá vált, amely többet tett az ország népeinek összetartásáért és motiválásáért, mint bármely más esemény az 1917-es forradalom óta. Jószerével még a hitleri SS-t is lenyűgözte az, ahogy a szovjetek ki-nevelték a katonáikat. Akármilyen illúziókba ringatta is magát Berlin, a harctéren ekkorra már majdnem minden német katona ráébredt a feladat nagyságára, de talán lehetetlenségére is, amelyet népe magára vállalt. Wolfgang Paul páncélos parancsnok beismerte: „Tévedésből olyan idegen terepre tévedtünk, amelyet sosem fogunk igazán kiismerni. Minden hideg, ellenséges és ellenünk dolgozik.”³⁷ Egy másik katona ezt írta haza: „Még ha bevennénk is Moszkvát, kétlem, hogy ezzel keleten véget érne a háború. Az oroszok képesek legutolsó emberükig, hatalmas országuk legutolsó négyzetméteréig harcolni. Egyszerűen elképesztő a kőkokságuk és az elszántságuk. Most jön az anyagháború – és csak remélni tudom, hogy hosszú távon Németország meg tudja nyerni.”³⁸

Az utolsó levél, amelyet Jasper Monckeburg tüzérfőhadnagy hamburgi családja Oroszországból kapott, 1942. január 21-i keltezésű: „Emberekünk negyven százalékanak gennyező ekcémája van, egész testüket, főleg a lábukat hólyagok borítják... Szolgálati időnk a negyvennyolc órát is meghaladja, közben két-három órát alszunk, sokszor megszakításokkal. Vonalaink annyira gyengék, két kilométeres szakaszon századonként húsz-harmincöt katonával, hogy mindenestül lerohannának minket, ha mi, tüzeink meg nem állítanánk az ellenség támadását, akik tízszer vagy tizenkétszer erősebbek nálunk.”³⁹ Miután az egyik orosz támadást visszaverték, gyalogos katonák vitték a főhadnagyot a bunkérébe: „Azok után, hogy 4 és fél órán át hevertem a hóban – 35 fokos hidegben –, nem éreztem többé sem a kezem, sem a lábam, és egyáltalán nem tudtam felállni... Ha nem volna ilyen kutya hideg!” Monckeburg néhány nap múlva elesett.

A februárban Berlinbe látogató Gotthard Heinrici tábornokot megdöbbsentette az a közöny, amellyel Hitler a szemtanúk beszámolóit fogadta a keleten kibontakozó roppant tragédiáról. A Führert csakis a műszaki részletek érdekelték, például a tankelhárító fegyverek konstrukciója. Ha szóba hozta is az orosz telet, egy jó adag nyegleséggel tette: „Szerencsére semmi sem tart örökké, és ez bizony vigasztaló gondolat. Ha jelen pillanatban jég tömbbé fagynak is a katonák, az még nem akadályozza meg az áprilisi napot abban, hogy kisüssön, és újra életet leheljen azokba a sivár vidékekbe.” Egy Wolfgang Huff nevű német katona így írt 1942. február 10-én az oroszországi Szinyavinónál: „Kezd besötétedni. A tüzéségi tűz ropogása – aztán fehér füst emelkedik az erdő fölé. A háború rideg valósága: nyers parancskiáltások, vergődés a havon át a lőszerrel. Aztán egy meglepő kérdés: »Láttad a naplementét?« Hirtelen arra gondoltam: milyen borzalmasan megtörtük ennek a földnek a csendjét és békéjét.”

A szovjet hadseregek Sztálin parancsára egész februárban újra és újra nekiveselkedtek a német állásoknak – és hatalmas veszteségek árán visszaverték őket. A szovjet hadtáprendszer az összeomlás szélére került, sok katona szélsőségesen nyomorúságos körülmények között leledzett. A harcokban 2,66 millió orosz esett el, de a német hadseregnek is csaknem egymillió fős véres veszteséget okozott a hadjárat, továbbá odalett

207 000 lova, 41 000 teherautója és 13 600 ágyúja. Április 1-jén a főparancsnokság megítélése szerint a 162 oroszországi hadosztályból csupán nyolc állt „támadásra készen”. Tizenhat páncélos alakulatra mindössze 160 bevethető harckocsi jutott. Ahogy Hitler előre megjósolta, a tavasz eljövetelével a hadseregei még egyszer nekilendültek, és győzelmeket arattak. A keleti háború első évének meghatározó valósága azonban az volt, hogy Oroszországot nem lehetett legyőzni.

Tulánál egy idős asszony krumplit, sőt és némi tűzifát adott Vaszilij Groszmannak és kicsiny csapatának. Ványa, a fia is harcolt valahol. Az asszony azt mondta Groszmannak: „Ő, én régen olyan egészséges voltam, mint egy csöddör! Múlt éjjel eljött hozzám az Ördög, és belevájta a körmét a tenyerembe. Imádkozni kezdtem: »Támadjon fel ismét Isten, és szórassanak szét ellenségei!«... Tegnapelőtt éjjel eljött hozzám az én Ványám. Leült a székre, és az ablakot nézte. Én szóltam hozzá: »Ványa! Ványa!«, de ő nem válaszolt.”⁴⁰ „Ha megnyerjük ezt a rettenetes, kegyetlen háborút – írta Groszman –, az annak lesz köszönhető, mert akadnak népünk soraiban ilyen nemes lelkek, ilyen tisztességes, végtelenül nagy-lelkű emberek, ilyen öregasszonyok, olyan fiúk édesanyjai, akik most ugyanazzal a készséggel veszítik el életüket a nemzetért, amellyel ez az idős, nincstelen tulai asszony adta nekünk oda mindenét. Lehet, hogy országunkban csak egy maroknyi van belőlük, de ők fognak győzni.”⁴¹

Az oroszok ellenállásától lenyűgözött brit nép olyan lelkesedéssel ölelte keblére szövetségesként a Szovjetuniót, hogy az még a saját rémült uralkodó kasztját is megdöbbsentette. Az egyszerű ember szintjén ezt az érzeményt egy tősgyökeres vén londoni fogalmazta meg, aki az East End egyik kocsmájában így beszélt: „Én sose hittem e, hogy ezek a rusz-kik csak félannyira is feketék, mint amilyenre festik őket. Úgy látszik, egy csomóan derekabb emberek, mint némelyikünk. Na, de mindegy is, egészségükre.”⁴² Magasabb körökben – és a médiától megtámogatva, amely a szovjetek kegyetlenkedéseiből mit sem szellőztetett meg – az értelmiségi fogadatlan prókátorok az egekig magasalták Sztálin társadalmának erényeit. Az amerikai republikánusok 1940-es elnökjelöltje, Wendell Willkie *One World* (Osztathatatlan világ) című korabeli könyvében ezt írta: „Először is az orosz társadalom hatékony. Működik. Túlélé-

si képességgel rendelkeznek... Másodszor, Oroszország a szövetségesünk ebben a háborúban. Az oroszok, akiket Hitler ereje még a briteknél is fájdalmasabban tett próbára, fényesen kiállták a próbát... Harmadszor, a háború után Oroszországgal együtt kell majd dolgoznunk... Tartós béke csak úgy lehetséges, ha ezt megtanuljuk.”⁴³ Sir Bernard Pares brit akadémikus a *Spectator*-ban arról írt, hogy országa „hálás elismeréssel tekint arra, ahogyan egy nagyszerű és gáláns nép az ördögi erők elleni közös küzdelmünkben óriási terheket vett a vállára, továbbá őszintén kívánja, hogy ez a szoros barátság a háború után is megmaradjon, mert enélkül Európában semmiféle béke nem jöhet létre.”⁴⁴

Pares tetszéssel fogadta a szovjet társadalom egy amerikai csodálójának új beszámolóját is: „A képen... gyarló emberi lények láthatók, akik készek tanulni a hibáikból, óriási nehézségek közepette... Európa egyik legelmaradottabb országában egy új emberi társadalmat igyekeznek felépíteni, amelyben az állam legfőbb figyelme... a lakosság széles tömegeire irányul.” Sokan szíves örömet bevették az efféle badarságot, és bólogatva bizonygatták, hogy a háború bebizonyította a szovjet rendszer felsőbbrendűségét. Egy Henry Novy nevű brit katonához így szólt a barátja: „Még félig sem mutatkozott meg a kommunizmus... nincs még egy ország, amelyik ezt képes lett volna megtenni, csakis egy kommunista ország, amely mögött igazán ott áll a nép.”⁴⁵

Valószínűleg igaz, hogy csakis az oroszok voltak képesek elviselni és véghezvinni azt, amit az 1941-es katasztrófával szembesülve tettek. Az már kevésbé kézenfekvő, hogy mindezt a kommunista társadalom nem voltának tulajdonítsuk. Sztálin egészen a *Barbarossáig* azon igyekezett, hogy közös nevezőre jusson Hitlerrel, még ha más célok elérése érdekében is. Sztálin még akkor is, amikor Oroszország összefogott a demokráciákkal a nácizmus legyőzésére, abszolút céltudatosan és végző soron sikerrel egy szovjet birodalom létrehozására, emberek százmillióinak elnyomására, uralma alá hajtására törekedett. Bármennyire dicséretes volt is az orosz nép küzdelme, hogy hazájából kiűzze a megszállókat, Sztálin háborús célkitűzései szakasztott ugyanolyan önzők voltak és károsak az emberi szabadságra nézve, mint Hitleréi. A szovjetek viselkedése csak azért tekinthető a nácikénál kevésbé barbárnak, mert hiányzott belőle az olyan mérvű gonoszság, amely a holokauszt-

hoz lett volna mérhető. Mindennek ellenére a nyugati szövetségesek kénytelenek voltak kifejezni hálájukat, hiszen Oroszország szenvedése és áldozata fiatal brit és amerikai katonák százazreinek életét mentette meg. Még ha nem magasröptű elvek érvényesítése – inkább csupán egymással versengő szörnyek torzsalkodása – miatt lett is Oroszország a háború legfőbb csatatere, azért a Harmadik Birodalom ott szembesült azokkal az erőkkel, amelyek végül elhozták a végzetét.

8.

Amerikát belerángatják a háborúba

Az Egyesült Államok népe az Európában zajló küzdelem első huszonhét hónapját megvetéssel vegyes döbbenettel és borzadállyal szemlélte. J. P. Marquand *So Little Time* (Oly kevés idő) című korabeli regényének főhőse mondja: „Kis időre elszakadhattunk a háborútól, de nem sokáig, mert mindenütt jelen volt, még a napsütésben is. Ott húzódott minden szavunk és tettünk mögött. Ott ízeltük az ételünkben, ott hallottuk a zenében.” Sokak szerint a konfliktus – és a náciizmus diadala – az európaiak kollektív elkorcsosulását tükrözte. A tengelyhatalmak ellen korlátozott mértékű ellenségesség ütötte fel a fejét, a német etnikai közösségeken belül pedig Hitler bizonyos fokú aktív támogatása érződött. A Princeton Egyetem 1939. augusztus 30-án végzett közvélemény-kutatása azt találta, hogy miközben az amerikaiak 68 százaléka szerint nem szabad engedélyezni az USA polgárainak katonáskodását a Wehrmachtban, 26 százaléuk úgy vélte, hogy fenn kell tartani ezt a lehetőséget.¹ Azt nagyon kevesen akarták, hogy az ország bármelyik oldalon is részt vegyen a vérfürdőben, amelyet egy óceán választ el a földrészüktől. A Roper 1939. szeptemberi közvélemény-kutatása arra keresett választ, hogy az Egyesült Államoknak milyen politikát kellene folytatnia a háborúzó nemzetekkel szemben. A válaszadók 37,5 százaléka úgy vélte, hogy tartózkodni kell az állásfoglalástól, de fizess-és-vidd alapon továbbra is minden félnek biztosítani kell, hogy árucikkeket vásároljon tőlük; mintegy 23,6 százaléuk ellenzett mindenféle kereskedelmi tranzakciót valamennyi hadban álló féllel; és csak 16,1 százaléuk mondta azt, hogy módosítani kellene a semlegességükön, hogy segítséget nyújthassanak Nagy-Britanniának és Franciaországnak, ha a vereség veszélye fenyege-

ti őket. A beavatkozás politikája a déli és a nyugati államokban kapta a legnagyobb támogatást.

Franklin Rooseveltnél már az előző évtized közepe óta folyamatosan annak az aggodalmának adott hangot, mennyire nem hajlandó felismerni a népe a rá leselkedő veszélyt. 1939. október 30-án így írt Joseph Kennedynak, az Egyesült Államok londoni nagykövetének: „Nekünk ideát, dacára az óriási lépéseknek, amelyeket az elmúlt hat esztendőben a nemzeti egység felé tettünk, még mindig volna mit tanulnunk a világ földrajzában »realitásából«, meg a távolság és a tisztán helyi gazdaságok gyors megszűnéséről.”² Tekintettel azonban az elszigetelődési politika erejére, 1939 és 1941 között úgy érezte, bizonyos körülményekkel kell eljárnia Nagy-Britannia megsegítése ügyében. Sok tekintetben óvatos politikusként olyasmit kellett kezelnie, amit egyik támogatója úgy hívott: „a világ legváltozékonyabb közvéleménye”. „A nyugat-európai vész beköszöntött és Winston Churchill színre lépése előtt – írta a Fehér Házba bejáratos Robert Sherwood – a szövetségesség ügyét még azoknak a szimata sem érzékelte kellemes illatúnak, akik különben gyűlöltek a fasizmust, minden gonoszságával egyetemben.”³

John Steinbeck író 1940 tavaszán néhány hetet vitorlázással töltött Dél-Amerika csendes-óceáni partjai mentén, ahonnan egyik barátjának ezt írta március 26-án: „Amióta elindultunk, nincs hírünk Európáról, és nem is nagyon hiányzik. Azok pedig, akikkel itt a parton találkozunk, soha nem is hallottak Európáról, és láthatóan jól elvannak nélküle. Ez az egész utazás azt hozta, amit reméltünk tőle: egy olyan világ képét mutatja, amelyet nem Hitler és Moszkva ural, hanem valami, ami bármelyiknél alapvetőbb és maradandóbb.”⁴ Sok liberálshoz hasonlóan Steinbecknek is az volt a meggyőződése, hogy Amerika végül is harckényszerül, de ezt a kilátást minden lelkesedés nélkül szemlélte. „Ha nem lenne ez a közelgő háború, egypár kellemes, nyugodt évnék néznék elébe”, írta július 9-én.⁵

Miután Hitler 1940 áprilisában lerohanta Norvégiát, másnap reggel riporterek tömege zsúfolódott be FDR irodájába, és arról faggatták, hogy ez közelebb viszi-e a háborúhoz az Egyesült Államokat. Az elnök, mint mindig, most is óvatosan fogalmazott: „Úgy is mondhatjuk, hogy az elmúlt negyvennyolc óra eseményei kétségtelenül jóval több

amerikait bírni rá arra, hogy elgondolkodjék a háború lehetőségén.” Roosevelt bevallotta, hogy 1940-ben nem szívesen indult harmadszor is az elnökválasztáson, és azt sejtette, hogy csupán a világválság, és kifejezetten Franciaország eleste győzte meg arról, hogy meg kell tennie. „A kérdésre, hogy indul-e Roosevelt – írta az év május 15-én Adolf Berle, az elnök egyik bizalmasa –, valahol a Meuse folyó partján találhatjuk meg a választ.”⁶ Az elnök bizonytalansága valószínűleg nem volt őszinte, hiszen ahogy a legtöbb ország vezetője, ő is szerette a hatalmat. Az utókor biztos lehet benne, hogy egyetlen amerikai sem volt nála alkalmasabb arra, hogy az országot a világtörténelem legnagyobb vészhelyzetén átvezesse, de Roosevelt honfitársainak egy csökönyös kisebbsége, elsősorban az üzleti világ, akkoriban nem értett ezzel egyet. Donald Nelson, az amerikai ipari mozgósítás későbbi atyáúristene, ezt írta: „Az Egyesült Államok elnökén kívül ugyan melyikünk látta át igazán az előttünk álló feladat nagyságát?... Mindenki, akivel találkoztam és beszéltem, köztük a vezérkar tagjai, a hadsereg és a haditengerészet legmagasabb rangú tisztjei, kiváló államférfiak és törvényhozók mind-mind úgy gondoltak a védelmi programra, mint ami csupán arra szolgál, hogy felszerelkezzünk az ellenség távoltartására az Egyesült Államok partjaitól.”⁷

Az újrafegyverkezés 1938 májusában kezdődött Roosevelt 1,15 milliárd dolláros haditengerészeti bővítési törvényjavaslatával. Ezt 1939 novemberében a fizess-és-vidd törvényjavaslat követte, amely úgy módosította a semlegességi törvényt, hogy a háborúzó felek – gyakorlatilag a franciák és a britek – számára lehetővé tegye amerikai fegyverek vásárlását. Roosevelt elnökölt a haderőnemi vezérkari főnökök egyik fehér házi megbeszélésén, amelyen arra utasította őket, hogy készüljenek fel a háborúra és a fegyveres erők nagyarányú létszámbővítésére. 1940-ben áterőltette a kongresszuson a katonai sorozást bevezető szelektív szolgálati törvényt, valamint egy 15 milliárd dolláros hazai újrafegyverkezési programot. Személyes üzenetet intézett a törvényhozáshoz, amelyben kijelentette: azt szeretné, ha az Egyesült Államok 50 000 repülőgépet gyártana évente. A vezérkari főnökeket ez egy velős feljegyzés írására készítette, amelyet a haditengerésztől Harold „Betty” Stark tengernagy írt alá: „Kedves Elnök Úr! – REMEK – Betty (mindannyiunk nevében).” Az Egyesült Államok hadseregének létszáma az 1939. szeptemberi

140 000 főről két év alatt 1,25 millió főre duzzadt, de azzal mindhárom vezérkari főnök tisztában volt, hogy a haderőnemeik továbbra is sajnálatosan felkészületlenek egy nagy háború megvívására. A fegyveres erők, de a polgári közösség tagjai közül is sokan továbbra sem voltak meggyőződve sem arról, hogy az országnak be kell lépnie a háborúba, sem arról, hogy be fog lépni.

A szelektív szolgálati törvény értelmében besorozott fiatal amerikaiak duzzogtak a táboraikban: „Békeidőben unalmas hely egy kiképzőtábor – írta egyik 1941-es regényében Carson McCullers.⁸ – Történik ugyan egy s más, de azután megismétlődik újra és újra... hogy egy kiképzőtáborban unalmas az élet, annak oka leginkább az elszigeteltség, meg az, hogy túlságosan is sok itt a szabad idő, és túlságosan nagy a biztonság; mert ha egyszer valaki belépett a hadseregbe, nem várnak tőle mást, csak azt, hogy tekintetét az előtte haladó sarkára szegezve lépkedjen.”* Eric Sevareid újságíró arról írt, ahogy Rooseveltt „lassan összegyűjtött egy vonakodó, zavarodott és sértődött hadsereget. Egyetlen polgári vezető sem merészelte volna »katonáknak« nevezni őket – mintha bizony valami szégyellnivaló lenne a szóban... Kevesen vették maguknak a bátorságot, hogy kimondják, az a dolguk, hogy megtanuljanak embert ölni.”⁹

A tétova katonai készülődéshez az is hozzátartozott, hogy vásároltak további 20 000 lovat. „Az Egyesült Államok hadserege túlságosan későn kezdett bele a komoly felkészülésbe a második világháborúra”¹⁰ – írta Martin Blumenson. – Ennek következtében a kiképzési program, a fegyverbeszerzés és gyakorlatilag minden egyéb kapkodva, rögtönözve, szinte kaotikusan és sajnálatosan nem megfelelően zajlott a Pearl Harbor előtti és utáni rendkívül rövid mozgósítási és szervezési időszakban.” Dwight Eisenhower alezredes, a Washington állambeli Fort Lewis egyik gyalogsági zászlóaljának parancsnoka így szólt az embereihez: „Háborúba megyünk. Ez az ország a háborúba tart, és én olyan embereket akarok, akik fel vannak készülve arra, hogy ezt a háborút megvívják.”¹¹ Am az effajta retorika csupán arra szolgált, hogy kivívja magának a „Rémhírterjesztő Ike” gúnynévet.

* Carson McCullers *Egy arany szem tükrében* című könyvének idézeteit Kemény Dezső fordításában közöljük. (A ford.)

Sok értelmiségi megvetette az európaiak háborúját, mert a versengő imperialisták harcaként értelmezték, és ez a nézet tükröződött Quincy Howe *England Expects Every American to do His Duty* (Anglia minden amerikaiától elvárja, hogy tegye a kötelességét) című 1937-es röpiratában is. Egyszerűbbnek találtak, hogy egy fasizmus elleni, kifejezetten amerikai keresztes háborút képzeljenek maguk elé, mint egy olyat, amely szövetségesként a vén európai népekhez köti őket, és berzenkedtek attól, hogy bármilyen összefüggésbe kerüljenek a brit, de ha már itt tartunk, a francia és a holland birodalom konzerválásával. Nem tetszett nekik a gondolat, hogy az Egyesült Államok becsülete és erkölcsi tisztasága egy ilyen társulással szennyeződjék be. Megkérdőjelezték, hogy az a háború, amelyet vén konzervatívokkal karöltve vívnak meg, felmagasztosulhat-e erkölcsi vállalkozássá. A baloldali *Partisan Review* ezt állította: „Ha az »Állítsátok meg Hitlert!« jelmondattal belépnénk a háborúba, az valójában a totalitarizmus azonnali bevezetéséhez vezetne ideát.”

A Harvard kincstárnoka, William Claflin közölte az egyetem rektorával: „Hitler lesz a győztes. Legyünk jóban vele.” Robert Sherwood felfigyelt arra, hogy a Robert Wood tábornokhoz, Jay Hormelhez és James Mooney-hoz hasonló üzletemberek milyen nagy számban vannak szintén meggyőződve Hitler küszöbönálló győzelméről, és arra a következtetésre jutott: „az Egyesült Államok jól tenné, ha felkészülne a vele való »üzletelésre«.”¹² Egy július 22-én, a londoni amerikai nagykövetségen tartott megbeszélésen magas rangú diplomaták egyetértettek abban, hogy annak is megvan ugyan az esélye, hogy Nagy-Britanniát egészen szeptember 30-ig nem szállják meg, ám ezzel a lagymatag bizalmi szavazással hallgatólagosan ugyanolyan kézenfekvő kilátásnak könyvelték el, hogy Churchill szigete addigra már az ellenség kezén lesz. Az *Atlantic Monthly* 1940. szeptemberi számában Kingman Brewster és Spencer Klaw, a Yale, illetve a Harvard Egyetem diákújságjának szerkesztői közreadtak egy nyilatkozatot, amelyben kijelentették: a diákok feltett szándéka, hogy nem mentik meg Európát Hitlertől.

A britek érthető aggodalommal olvasták az efféle kinyilatkoztatásokat. Miközben miniszterelnökük a végső győzelemmel kapcsolatos minden reményét az USA hadba lépésébe vetette, 1940 nyarán elkeseredése az amerikai segítség szükségessége felett még azzal a kétellyel is párosult,

hogy egyes washingtoni döntéshozókra egyáltalán rá lehet-e bízni a brit titkokat. Churchill július 17-én ezt írta, a bizalmas honvédelmi információk átadását ellenezve: „Addig nem sietek kiadni a titkainkat, amíg az Egyesült Államok a jelenleginél nem kerül jóval közelebb a háborúhoz. Úgy vélem, minden, amit átadunk az Egyesült Államok szolgálatainak, amelyekben szükségszerűen oly sok német tevékenykedik, az igen gyorsan eljut Berlinbe.”¹³ Nézetét csupán akkor módosította, amikor világossá vált, hogy az amerikai szállítmányok biztosításához nélkülözhetetlen az őszinteség.

Roosevelt mind Nagy-Britannia megsegélyezéséhez, mind pedig az USA újrafelfegyverzéséhez megkapta a hazai közvélemény támogatását, miután magáévá tette az ország leghíresebb első világháborús katonája, John Pershing tábornok okoskodását: az általa szorgalmazott politika nem hogy siettetné a részvételt a konfliktusban, sőt inkább eltávolítja Amerika partjaitól. A britek egészen addig kénytelenek voltak azonnal, készpénzzel fizetni minden fegyverszállítmányért, amíg a készpénz- és aranytartalékaik ki nem merültek, akkor – 1941 végén – életbe lépett a kölcsönbérleti törvény. Roosevelt védelmi intézkedésként tolt le az amerikai nép torkán a britekkel kötött 1940. szeptemberi „rombolót támaszpontért” üzletet, amelyet még az elszigetelődési politikát támogató *Chicago Tribune* is üdvözölt: „Minden olyan megállapodást, amely az Egyesült Államokat olyan régiókban juttatja haditengerészeti és légi támaszpontokhoz, amelyeket muszáj bevonni az amerikai védelmi zónába, győzelemként kell értékelni.” Churchill gondosan betartotta Washington sürgető és ismételt figyelmeztetéseit, hogy az 1940-es amerikai elnökválasztásokig semmit se áruljon el a nyilvánosság előtt, ami arra utal, hogy Amerikai várhatóan csatlakozik az európai harcokhoz.

A Luftwaffének az angliai csatában elszenvedett veresége jelentősen megváltoztatta az amerikaiak nézeteit, de nem a hadba lépés javára, hanem annak a meggyőződésnek irányába, hogy Churchill népének esetleg sikerül kitarania. „Nagyon érdekes látni – írta az év szeptemberében Henry Stimson hadügyminiszter a naplójába –, ahogy a közhangulat N[agy-] B[ritannia] végső győzelme felé billent. A pesszimizmus légkörének, amely két hónapja még uralkodott, most nyoma sincs. A túlpar-ton működő megfigyelőink beszámolóí megváltoztak, s most már igen

optimista kicsengésűek.” Időközben a Németország, Olaszország és Japán által aláírt háromhatalmi egyezmény az amerikai közvéleményben megerősítette azt a benyomást, hogy a világot egy közös gonosz fenyegeti: az Egyesült Államok és Nagy-Britannia egyszeriben a mindössze tucatnyi életben maradt demokrácia között találta magát. Egy októberi közvélemény-kutatás szerint az amerikaiak 59 százaléka támogatta Churchill anyagi támogatását, még a háború kockáztatása árán is.

Az 1940-es elnökválasztási versenyben azonban az elszigetelődési politika továbbra is kritikus erőt képviselt. A republikánus jelölt, Wendell Willkie a szíve mélyén beavatkozáspárti volt ugyan, de a kampányban élesen háborúellenes retorikát alkalmazott. Rooseveltet aggodalommal töltötte el, hogy a háború vélt szószólójaként vereség fenyegeti. Hugh Johnson tábornok, a Scripps–Howard hírügynökség több újságban is megjelenő kolumnistája ezt írta: „Nem ismerek olyan jól értesült washingtoni megfigyelőt, aki ne volna meggyőződve arról, hogy ha Mr. R.-t megválasztják, az első adandó alkalommal belerángat bennünket a háborúba, ha pedig ilyen nem lesz, ő majd gondoskodik róla, hogy legyen.”¹⁴ A *Fortune* magazin 1940. november 4-i közvélemény-kutatása azt mutatta, hogy az amerikaiak 70 százaléka legalább egyenlő esélyt lát arra, hogy Amerika belekeveredik a háborúba, mint hogy nem; ám míg 41 százaléuk helyeselte, hogy minden lehetséges anyagi segílyt megadjanak Nagy-Britanniának, csupán 15,9 százaléuk támogatta, hogy amerikaiakat küldjenek harcolni. Lyndon Johnson, a szinte minden hazai ügyben a kormányzathoz közel álló demokrata kongresszusi képviselő a védelmi kiadások nagy áradatából jelentős állami beruházást járt ki Texas számára. Johnson ennek ellenére kiállt az Egyesült Államok európai beavatkozása ellen, és 1940 júniusában így beszélt választópolgáraihoz: „Az amerikai nép azon képessége, hogy válsághelyzetben higgadtan gondolkodjék és bölcsen cselekedjék, távol tart bennünket a háborútól.”¹⁵ Csak 1941 nyarán változtatta meg a véleményét, amikor a britek földközi-tengeri vereségei meggyőzték arról, hogy a tengelyhatalmak esetleges győzelme elfogadhatatlan veszélyt jelent az Egyesült Államok számára.

Az elszigetelődési politika ereje arra készítette FDR-t, hogy 1940-ben egyik rádiós kampánybeszédében – amely aztán élete egyik legellentmondásosabb megnyilvánulása lett – kijelentse: „És miközben önök-

höz, anyákhoz és apákhoz szólok, adok még egy garanciát. Már korábban is elmondtam, de újra meg újra elmondom. A fiaikat semmiféle idegen háborúba nem küldjük el.” Eleanor, az elnök felesége is egyike volt azoknak, akiket ez a kijelentés megdöbbsentett. „Napom” című újságrovatában jelentősen módosította is: „Manapság őszintén senki sem ígérhet békét sem itthon, sem külföldön. Amit egy emberi lény megtehet, csupán annyi, hogy megígéri, minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy ez az ország ne keveredjen háborúba.” Jól érzékelhető volt az elnök homályosságra, sőt megtevesztésre irányuló hajlama. A rejtély azonban, amely 1940–1941-ben annyira aggasztotta Winston Churchill és az amerikai népet, már sohasem lesz megfejthető: hogy tudniillik Rooseveltnél valaha is teljes értékű harcoló féllé tette volna-e a háborúban az Egyesült Államokat, ha a tengelyhatalmak nem siettetik a dolgok illetén kimenetelét?

A választások napján, 1940. november 5-én az elnök 55 százalékos támogatást szerzett az újraválasztásához, 27,2 millió voksot 22,3 millió ellenében. Az Egyesült Államok írországi követe, Rooseveltné nagybátyja, így jellemezte a britek reakcióját az eredményre: „A BBC finom modorú bemondója ma reggel nyolckor azzal kezdte: »Roosevelt győzött!« A hangja megkönnyebbülésről és némi örömmujongásról árulkodott.” A választási eredmény azonban igazolta, hogy az elnöknek továbbra is erős az ellenzéke. Sok millióan osztották a Cornell Egyetem munkatársának, George Fisknek a nézeteit, aki szerint „még soha egyetlen háború sem érte el kitűzött célját”. Decemberben Rooseveltné hangsúlyozta a brit kormánynak, hogy a fegyvervásárlásokkal kapcsolatban abszolút titoktartásra van szükség – nem biztonsági okokból, hanem az ő belföldi politikai érdekei miatt.

„Mindenki az Angliának nyújtott segítségről beszél – írta Joe Dees amerikai író 1941 januárjában New Yorkból egy brit barátjának. – Az amerikaiak büszkéek arra, ahogy Anglia állja a sarat, lázba hozzák őket az Albániában és Líbiában elért sikerek, aggódnak Írország öngyilkos makacssága miatt [amiért semleges marad], félnek attól, hogy mi is belépünk, mégis segíteni szeretnének, amennyire csak lehetséges.”¹⁶ Dees azonban okosan a hazájában uralkodó sokfajta nézet iránt is megértést tanúsított, amikor később ezt írta az év folyamán: „Néhány barátom

azon a véleményen van, hogy Rooseveltnek határozottabb intézkedéseket kellene hoznia, teljes védőkíséretet adni az amerikai hadihajóknak stb. Szerintük FDR a nemzet tempója mögött kullog ahelyett, hogy az élére állna. Szerintem viszont olyan gyorsan kormányoz bennünket, amennyire mi engedjük. A »mi« 130 millió embert jelent, köztük rengeteg kukorica- meg búzatermesztő, marhatenyésztő középnyugati, akik érzelmileg náciellenesek ugyan, csak éppen nem értik, hogy a németek hogyan tudnának átkelni az egész óceánon, és mihez kezdenének, ha ideérnének. Nem mondanám, hogy az amerikai közvélemény tájékozatlan. Nagyon is tájékozott. Csak hiányzik belőle az a sürgető meggyőződés, amely miatt férfiak haltak meg Spanyolországban, mások pedig a szabad franciákhoz csatlakoztak.¹⁷

Az érvek, amelyekkel Roosevelt a britek támogatását megindokolta, később még visszaköszönnék, amikor a nyugati szövetségesek a Szovjetunió megsegítését igazolják: az anyagi segítség ugyanúgy megkímélte az amerikaiakat a vérontástól, ahogyan az orosz véráldozat is sok brit és amerikai életet mentett meg. Az 1941 márciusában elfogadott kölcsönbérleti törvény engedélyezte, hogy hitelre szállítsanak: abban az évben a Churchill hadereje által elhasznált hadianyagnak mindössze 1 százaléka érkezett a kölcsönbérleti szerződés keretében, utána viszont már nagyrészt ez a program látta el a szigetországot élelmiszerekkel és üzemanyaggal, valamint a fegyveres erők nagyobbik részét harckocsikkal, szállító repülőgépekkel és kételtű járművekkel. Saját ipari kapacitásukat a britek a harci repülőgépek, hadihajók, katonai fegyverek és járművek gyártására összpontosították. 1941-től a háborús erőfeszítéseik finanszírozásához csaknem teljes egészében amerikai hitelre szorultak.

Habár Winston Churchill minden erejét megfeszítve azon igyekezett, hogy az Egyesült Államok elnökét még Pearl Harbor előtt rávegye, nemzete élén lépjen be a háborúba, törekvései szerencsére meggyőztek. Abban a valószínűtlen esetben, ha Roosevelt át tudta volna erőszakolni az amerikai kongresszuson a hadüzenetet Németország ellen, egy megosztott nemzetet kellett volna vezetnie. A közvélemény egészen 1941 decemberéig makacsul ellenezte a Hitler elleni harcot. Az emberek jóval nagyobb arányban láttak volna szívesen határozott lépéseket a japánok ellen, amely politika láthatóan leginkább 1941 júliusában manifestá-

lódott. Ekkor befagyasztották a japán kintlévőségeket, és teljes exportembargót rendeltek el, ami döntőnek bizonyult abban, hogy Tokió a háború mellett döntött, hiszen kőolaj-behozatalának 80 százaléka az Egyesült Államokból és a Holland Kelet-Indiákról származott. Odahaza az embargó messze népszerűbb volt, mint Rooseveltnek az az intézkedése, amely kiterjesztette az amerikai haditengerészetnek az atlanti csatában játszott szerepét – kelet felé egyre messzebb adtak védőkíséretet a Nagy-Britanniába tartó konvojoknak, és szórványosan tengeralattjárókkal keveredtek tűzpárbajba.

Akármi volt is az elnök óhaja, a kongresszus továbbra is kritikus akadályt jelentett az amerikai politika számára mindaddig, amíg Tokió és Berlin véget nem vetett a vitának. David Kennedy történész¹⁸ felvetette, hogy mivel mindig is Németország volt a demokráciák fő ellensége, Roosevelt sokkal inkább a nemzet érdekeit szolgálta volna, ha elhárítja a Japánnal vívott háborút, hogy a náciizmus elpusztítására koncentrálhasson: „Egy kis lekenyerezés – más néven diplomácia – talán busás haszonnal járt volna.” Ha már Hitlert legyőzték, érvel Kennedy, a japán militaristák ambícióit összehasonlíthatatlanul kevesebb emberélet és anyagi ráfordítás árán lehetett volna meggyőztetni, a szövetségesek ellenállhatatlan erejének fenyegetésével vagy akár alkalmazásával. Ez a gondolatmenet azonban felvet egy nagy kérdést: vajon Rooseveltnél egy olyan mindent elsöprő agresszió hiányában, amelyet Hitler nem volt hajlandó kezdeményezni, rá tudta-e volna venni a népét, hogy harcba szálljon a németek ellen?

Még 1941 decembere, a hadüzenet bejelentése után, sőt az ellenségeskedések végéig is csak kevés amerikai érzett olyan gyűlöletet a németek iránt, mint amilyen a japánok ellen megnyilvánult. Nem pusztán faji alapon nyugvó érzület volt ez. Azok a borzalmak például, amelyeket Kína egykor és később is folyamatosan kénytelen volt elviselni a japánoktól, szenvedélyes együttérzést váltottak ki az amerikaiakból. Többségük helytelenítette, amit a náciak a világgal műveltek, de továbbra is kelletlenül, sőt engesztelhetetlen ellenségességgel fogadták volna csapataik Európába küldését, ha Hitler nem erőlteti a dolgot.

1941. május 27-én, Görögország és Kréta eleste után nyolcvanötmillió amerikai hallgatta Rooseveltné országos rádióbeszédét, amelyben a náci

győzelem veszélyeire figyelmeztetett. Egy történész szavai szerint a nemzet „ijedt, boldogtalan és zavarodott”¹⁹ volt. Végezetül az elnök kihirdette a „mindenre kiterjedő országos szükségállapotot”. Senki sem tudta biztosan, mit is jelent ez, leszámítva, hogy közelebb hozta a háborút, és megerősítette a végrehajtó hatalmat. Sok városban, különösen a déli államokban gazdasági fellendülést tapasztaltak, amelynek gerincét a katonai és haditengerészeti építési programok adták. Mégis munkaügyi viták tépázták a nemzetet: egyes ipari munkások ugyanolyan idegennek érezték maguktól Amerika nemzeti céljait, na meg a munkaadóikét, mint brit kollégáik. A szabályozatlan bányászat 1940-ben 1300 föld alatt dolgozó amerikai halálát okozta, és még többeket tett nyomorékká. A szenvedélyek annyira elszabadultak, hogy a sztrájkok gyakran erőszakba torkolltak: 1941-ben például a Kentucky állambeli Harlan megyében kitört vitában négyen haltak meg, és tizenketten súlyosan megsérültek.

A közhangulat határozottan ellenezte a külföldi menekültek, a náci üldöztetések áldozatainak befogadását: 1941 júniusában rendeletben tiltották meg, hogy bárkinek a németországi rokonai az ország területére lépjenek. Az elszigetelődés hívei nem adták fel. Létezett egy erős ír lobb, amelynek legharsányabb képviselője a pamfletíró és rádiósztár Charles Coughlin atya volt. Roosevelt 1941. május 19-én ezt írta Coughlin egyik támogatójának, a szélsőségesen elszigetelődéspárti kongresszusi képviselőnek, a montanai James O’Connornak: „Kedves Jim! Mikor tesznek már le ezek a te írjeid arról, hogy gyűlöljék Angliát? Ne feledd, hogy ha Anglia elbukik, Írország vele együtt bukik. Írországnak nagyobb az esélye a teljes függetlenségre, ha a világon életben marad a demokrácia, mint ha a hitlerizmus kiszorítja. Gyere, és beszéljünk ezt meg valamelyik nap – csak kérlek, hagyd már az ősi gyűlölködést, és gondold a jövőre. Őszinte híved.”²⁰

Egy másik izolacionista, az idahói D. Worth Clarke szenátor 1941 júliusában azt javasolta, hogy az Egyesült Államok húzzon egy vonalat az óceánon, amely mögött az amerikaiak felsorakoznak, és békés irányításuk alá vonják az egész féltekét, Dél-Amerikával és Kanadával egyetemben: „Köthetnénk valamiféle megállapodást, amelynek alapján olyan bábkormányokat állítanánk fel, amelyek az amerikai érdekeket megbízhatóan a németek vagy a világ bármely más nemzetének érdekei elé

helyezik.” Észrevételeit a tengelyhatalmak sajtója vidáman idézte mint a jenki imperializmus ékes bizonyítékát. Jól értesült németek jóval magabiztosabban tételezték fel, hogy az Egyesült Államok bekapcsolódik a háborúba, mint a britek vagy akár sok amerikai. Schwerin von Krosigk, a birodalom pénzügyminisztere már 1938-ban olyan küzdelemre számított, amelyet „nem csupán katonai eszközökkel vívunk meg, hanem egyben a legnagyobb szabású gazdasági háború is lesz.” Von Krosigkot mélységesen aggasztotta az éles különbség Németország gazdasági gyengesége és a leendő ellenségeinek rendelkezésére álló mérhetetlen erőforrások között. Hitler úgy vélte, hogy 1942-től Amerika is közéjük tartozik majd. Nem szerette volna siettetni az USA belépését a háborúba, de nem aggasztotta a kilátás, részben mert gazdasági ismeretei igencsak gyöngye lábakon álltak. Amerika sokféle belső megosztottsága, a sok-sok bizonytalankodás és habozás közepette a szövetségesek ügyére nézve szerencsés volt, hogy az Egyesült Államokat háborúba taszító döntés nem Washingtonban, hanem Tokióban született meg.

A japán katonai vezetők 1937-ben kötelezték el végleg magukat a háború mellett, amikor belefogtak Kína meghódításába. Ez nemzetközileg széles körű ellenérzéseket váltott ki, és mindennél jelentősebb stratégiai hibának bizonyult. Kína irdatlan méreteihez képest a japán katonai sikerek és a területszerzések eltörpültek. „Mindennél harcok és halál – írta fel egy lerombolt épület falára egy kétségbeesett japán katona –, és most már én is megsebesültem. Kína határtalan, mi pedig olyanok vagyunk, mint csepp az óceánban. Ennek a háborúnak semmi értelme. Soha nem látom viszont az otthonomat.”²¹ Noha a háborút a korrupt rezsim és Csang Kaj-sek generalisszimusz rosszul felfegyverzett hadseregei ellen a japánok uralták, nagy veszteségeket szenvedtek: 1941 végéig 185 000 katonájuk esett el. Még az óriási méretekben bevetett élőerőnek – egészen 1945-ig egymillió japán katona maradt Kínában – sem sikerült meghatározó eredményt elérnie akár Csang nacionalistái, akár Mao Ce-tung kommunistái ellen, akiknek csapataival egy 3200 kilométer hosszú fronton álltak szemben és csaptak össze olykor-olykor.

A Japánnal vívott háborút a nyugatiak elsősorban a csendes-óceáni és a délkelet-ázsiai hadjáratok révén érzékelték, pedig Kína, valamint az,

hogy Tokió nem volt hajlandó lemondani kínai ambícióiról, központi szerepet játszott Japán végső kudarcában. 1937 és 1939 között a Nyugat szinte nem vette észre a nagyszabású háborúskodást, amelyben a japán erők felülkerekedtek ugyan, de csak súlyos veszteségek árán. Ha Japán 1940-ben vagy 1941-ben kivonta volna csapatait a szárazföldről, talán elkerülheti a háborút az Egyesült Államokkal, hiszen az amerikaiak ellenséges érzületeit, sőt felháborodását ottani agressziójuk és a Nankingban legalább 60 000, de talán még sokkal több civil halálában megtestesülő tömegmészárlási kultúra keltette fel elsősorban. Ráadásul a kínai hadseregek, noha nem sok vizet zavartak, a japánok erőforrásait alaposan kivéreztek. A tokiói kormány átka az volt, hogy túlsúlyba kerültek benne az öncélú háborúskodás feltételezett virtusa mellett elkötelezett katonák. Harcos erényeikbe vetett hitüktől megmetyezve képtelenek voltak felfogni, milyen nehéz – vagy akár lehetetlen – a háborút sikeresen megvívni az Egyesült Államok, a világ legnagyobb ipari hatalma ellen, amelyet ostrommal képtelenség bevenni.

Japán 1941–1942-es katonai győzelmeiből kiindulva a nyugati szövetségesek túlértékelték az ország hadseregét, ami talán nem történt volna meg, ha tudomásukra jut egy korábbi jelentős összeecsapás, amelyet mindkét fél jobbnak látott eltitkolni. 1939 nyarán a japán és orosz hadsereg között a Mandzsúriát Mongóliától elválasztó határszakaszon zajló csetepaték teljes körű háborúba csaptak át, ezt hívják halhin-goli csatának.²² Japán erős emberei már az évszázad kezdete óta sürgették Szibéria bekebelezését. Az 1917-es bolsevik forradalom után egy időre japán csapatok vonultak fel a környéken, abban a reményben, hogy az így támasztott igényeket a későbbiekben formalizálhatják. Csak az készítette őket visszavonulásra, hogy a nyugati hatalmak megkésve bár, de a stabilizálódott, egységesített Szovjetunió támogatása mellett döntöttek. 1939-ben Tokió gyengének és sebezhetőnek ítélte az oroszokat, ezért rázántak egy hadsereget, hogy próbára tegyék az elszántságukat.

Az eredmény katasztrofális volt a japánokra nézve. Georgij Zsukov tábornok erős páncélos- és légi erők támogatásával ellentámadást indított, amely átfogó győzelemmel végződött. A nyilvánosságra hozott veszteségadatok nem megbízhatók, de az áldozatok száma valószínűleg mindkét oldalon legalább 25 000-re rúgott. A békét októberben ál-

lították helyre, Moszkva feltételei szerint. Az incidens jelentős stratégiai következményekkel járt a második világháború lefolyására: a japán hadsereg letett az „északi csapás” politikájáról, nem vállalt újabb konfliktust a Szovjetunióval. Tokió 1941-ben semlegességi megállapodást kötött Moszkvával. A japán vezetők többsége úgy döntött, hogy inkább ezt tartja tiszteletben, mivel úgy vélték, a nyugatiak délkelet-ázsiai birodalmi puhább célpontot nyújtanak az ország terjeszkedéséhez. Arra számítottak, hogy Európában Németország nyeri meg a háborút. A londoni és stockholmi japán katonai attasékat, akik jelentették, hogy a németek felszereltsége nem elegendő Nagy-Britannia megtámadásához, tokiói feletteseik rendreutasították, az ő számukra ugyanis az ilyesfajta nézetek elfogadhatatlanok voltak. Legfőképpen Németország európai háborúja okolható azért, hogy Japán kirobbantotta az ázsiai háborút: Tokió nem merészt volna támadni, ha nincs meggyőződve arról, hogy nyugaton küszöbön áll a hitleri győzelem.

Németország, Olaszország és Japán háromhatalmi egyezménye, melyet 1940. szeptember 27-én, Berlinben írtak alá, kölcsönös segítségnyújtást ígért arra az esetre, ha bármelyik felet megtámadja valamelyik, az európai háborúban nem érintett ország. A lépés kifejezetten arra irányult, hogy az Egyesült Államokat elriassza a további nyomásgyakorlástól Japánra, de ez nem sikerült. A Kínában megnyilvánuló japán gyarmatosító törekvésekkel szemben engesztelhetetlenül ellenséges USA további szankciókat vezetett be. A japánok válaszul elkötelezték magukat a „déli csapás” stratégiája mellett: felkészültek rá, hogy egy sor villámhadművelettel elfoglalják a Nyugat gyengén védett délkelet-ázsiai birtokait, s azáltal, hogy a Csendes-óceán nyugati feléből kiebrudalják a Nyugat erőit, erőszakkal behódolásra kényszerítik Amerikát.

1941 közepén a japán katonaság kidolgozta optimista elnevezésű koncepcióját: *Hadműveleti terv az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával, Hollandiával és Csang Kaj-sekkel folytatott háború befejezésére*. „Kivárjuk – gondolták eredetileg – az európai háborús helyzetben adódó kedvező alkalmat, nevezetesen az angliai anyaország összeomlását, a német–szovjet háború végét és Indiával kapcsolatos politikánk sikerét.” Hirohito császár a tervezet áttanulmányozása után csak ennyit mondott: „Azt értem, hogy Malájföld kiiktatása után Hongkonggal akarnak

végezni. Na és mi lesz a külföldi koncessziókkal Kína területén?”²³ Őfelségét megnyugtatták, hogy azokat az európai tulajdonban lévő birtokokat is elfoglalják. Tokiónak azonban csalatkoznia kellett reményében, hogy a hadüzenetet elhalaszthatja, amíg Németország nyugaton teljes győzelmet nem arat. Ez a tévedés csaknem olyan végzetesnek bizonyult, mint az, hogy a japánok félremagyarázták az ellenség jellemvonásait. A Jamamoto Iszoroku tengernagyhoz hasonlóan felvilágosult néhány tiszt kivételével a japánok kevésbé harcias, egyenesen elkorcsosult népnek tekintették az amerikaiakat, akik egy sor pusztító csapás hatására belenyugszanak a tárgyalásos békébe.

Japán Pearl Harbor előtti szándékait a habozás és a következetlenség jellemezte. 1940-ben Tokió a vichyi kormánytól kicsikart jóváhagyással csapatokat és repülőgépeket vetett be Francia Indokínában. A Kínába irányuló indokínai utánpótlási útvonal ezzel bezárult, még nagyobb nyomásnak téve ki Csang Kaj-seket. Japán legfőbb célkitűzése az volt, hogy Délkelet-Ázsiában megszerzi a Kelet-Indiák olajkészletét, amelyhez a holland kormány londoni száműzetésében továbbra is megtagadta számukra a hozzáférést. A japán tábornokok egy darabig reményeket tápláltak afelől, hogy a támadást majd az európai gyarmatokra korlátozzák, megkímélve ezzel Amerika fülöp-szigeteki protektorátusát. 1941 első hónapjaiban azonban a japán haditengerészet parancsnokai meggyőzték szárazföldi kollégáikat, hogy a „déli csapás” megindítása esetén az Egyesült Államok hadba lépése elkerülhetetlen. A tokiói tervezők ennek megfelelően nekiálltak, hogy kidolgozzák egy gyors csapássorozat terveit, amelynek révén lerohanhatják Malájföld, Burma, a Fülöp-szigetek és a Holland Kelet-Indiák ingatag védelmét, s ezzel olyan új realitásokat teremthetnek, amelyek visszacsinálását az Egyesült Államok túlságosan költségesnek ítélné.

A japán militaristák számításai önhittségen, fatalizmuson – a *sikata ga naj*, „nem rajtunk múlik” szlogenbe vetett hiten – és az Ázsián túli világ nem kellő ismeretén alapultak. A japán katonák áldozatkészséggel párosuló figyelemre méltó fizikai állóképességgel rendelkeztek. A hadsereg kitűnő légi támogatásban részesült, de harckocsikból és tüzérségből komoly hiányok mutatkoztak. Az ország ipari és tudományos bázisa túlságosan gyenge volt, semhogy egy tartós konfliktust elvisel-

jen az Egyesült Államokkal. Németország és Japán sohasem egyeztetett komolyan a stratégiáját vagy a célkitűzéseit, részben mert a szövetségesek legyőzésén kívül kevés volt köztük a közös pont, részben pedig azért, mert a két ország földrajzilag távol esett egymástól. Hitlert a faji nézetei visszatartották attól, hogy szövetkezzen a japánokkal, és csupán kénytelen-kelletlen ismerte el őket szövetséges hadviselő félként. Ha Japán nem sokkal Németország 1941. júniusi inváziója után nyugat felé, Oroszországra csap le, lehetséges, hogy ez a támadás Sztálin számára kedvezőtlenül billentette volna el a mérleg nyelvét, és lehetővé teszi a tengelyhatalmak győzelmét, elodázva vagy éppen fölöslegessé téve az Egyesült Államokkal való leszámolást. Macuoka Joszuke külügyminiszter távozott a tokiói kormányból, miután a kollégái ezt a lehetőséget, melyet ő előnyben részesített volna, elutasították.

Japán 1941–1942-es ázsiai hódításai megdöbbentették és megrémítették ugyan a nyugati hatalmakat, ám úgy vélték, hogy ezek vitán felül visszafordíthatók, ha Németországot le tudják győzni. Londonban és Washingtonban senki sem vonta kétségbe, hogy Japán legyőzése hosszadalmas és nehéz feladat lesz, részben az áthidalandó távolságok miatt. Az Egyesült Államok végső győzelmét azonban kevés komoly stratégia kérdőjelezte meg, legkevesbé pedig Jamamoto tengernagy, hacsak egy-két gyors vereség következtében el nem párolog a nemzeti akarat. Minthogy Japán az Egyesült Államok megszállására nem volt képes, Amerika erejének végső soron ellenállhatatlannak kell bizonyulnia egy olyan ország számára, amelynek ipari kapacitása az Egyesült Államokénak mindössze 10 százaléka, a mindennapi létezéséhez pedig importra szorul.

Japán a malájföldi rajtaütés nélkülözhetetlen előkészítő lépéseként július végén elfoglalta Indokína összes környező területét, méghozzá úgy, hogy nem váltotta ki vele a vichyi Franciaország tiltakozását. Augusztus 9-én Tokió meghozta a végső döntést arról, hogy lefűjja Oroszország megtámadását, legalábbis az 1941-es évre. Szeptemberben a japánok gondolatait már az amerikai olajembargó újfajta realitása, Roosevelt eltökéltségének bizonyítéka uralta, habár a bizonyítékok arra mutatnak, hogy alárendeltjei az elnök óhaját inkább a Japánba irányuló olajszállítmányok korlátozásaként, azaz a stratégiai nyomás fokozásaként értelmezték, semmint az olyan teljes embargó bevezetéséeként, amely

siettetni a háborúba sodródást. Tokió arra a következtetésre jutott, hogy két lehetősége van: vagy behódol az amerikai követeléseknek, amelyek közül a legkevésbé Kína feladása volt az ínyükre, vagy gyorsan lecsap az Egyesült Államokra. Hirohito császár további diplomáciai erőfeszítésekre serkentette kormányát, Konoje herceg, a miniszterelnök pedig, ennek megfelelően, csúcstalálkozót javasolt közte és Rooseveltnél. Washington ebben taktikázási kísérletet gyanított, és elutasította a kezdeményezést. A december 1-jén Tokióban megtartott császári konferencia megerősítette a döntést, hogy harcolni fognak. Tódzsó Hideki tábornok hadügyminiszter, aki október 17-én vette át a miniszterelnökséget, kijelentette: „Birodalmunk a dicsőség vagy a feledés küszöbén áll.” Ilyen mereven szemlélték a japán militaristák a lehetőségeiket, amelyek az Ázsia fölött uralkodó Japánról alkotott grandiózus víziójukban gyökereztek. Azt azonban még Tódzsó is felismerte, hogy az Egyesült Államokat szemtől szemben nem képes legyőzni. Ő és kollégái ehelyett arra törekedtek, hogy harctéri győzelmekkel szerezzék meg a jogot a tárgyalásos rendezésre.

Japán 1941. december 7-én indított csapást Pearl Harbor és támadást Délkelet-Ázsia ellen, mindössze huszonnégy órával azután, hogy az oroszok megkezdték Moszkvát felmentő ellenoffenzívájukat. A nyugati szövetségeseknek még hónapokba telik majd, mire rájönnek, hogy a Szovjetunió megmenekült. Ha azonban a japán küldöttek jobban megértik a berlini hangulatot, és kevésbé vakítja el őket a nácik iránti csodálat, tehát felfogják, milyen szorult helyzetbe került Németország keleten, Tódzsó kormánya talán kétszer is meggondolta volna, hogy rászabadítsa-e a világra a maga forgószeletét. Utólag visszatekintve a japán időzítés siralmas volt: addigra már elillant a kínálkozó lehetőség az áldozat gyengeségének kihasználására. A japánok elkövették azt a szarvashibát, hogy feltételezték, Tokió képes lesz korlátok között tartani a háborút, amelyet megindított, méghozzá azáltal, hogy kimaradnak a német-szovjet küzdelemből. Minthogy azonban Japán a nyugati ellenségeit megalázva globális konfliktussá bővítette az európai háborút, a lehetséges kimenetelek köre valójában leszűkült az abszolút győzelemre vagy az abszolút vereségre. Japán befelé néző – sőt, még a nemzetállamok normái szerint

is öntelt – számítások alapján kezdte meg a támadást, amelyhez döbbenetes geopolitikai tudatlanság is társult.

Amerika csendes-óceáni támaszpontjainak védtelensége a mai napig fejlődést okoz az utókornak. Tokió szándékai felől egész november folyamán kimerítő bizonyítékok álltak rendelkezésükre, elsősorban a megfejtett diplomáciai üzenetváltások révén; mind Washingtonban, mind pedig Londonban csupán a japánok célkitűzéseivel kapcsolatban volt bizonytalanság. Az összeesküvés-elméletek szélsőséges híveinek tézisé, miszerint Rooseveltnél szándékosan hagyta, hogy meglepjék Pearl Harbort, minden komoly történész mint abszurd feltételezést utasítja el. Mindamellet az továbbra is különös, hogy sem a kormány, sem a vezérkari főnökök nem gondoskodtak róla, hogy Hawaii és a Japánhoz közelebb eső többi támaszpont teljes készenlétségben legyen. 1941. november 27-én Washington a következő táviratot küldte valamennyi csendes-óceáni főhadiszállásnak: „Jelen sürgöny háborús figyelmeztetésnek tekintendő. Japán részéről a következő napokban agresszív lépés várható... Hajtsák végre a megfelelő védelmi intézkedéseket.” Hallatlan, hogy egy ilyen üzenetre a helyi parancsnokok nem válaszoltak hatékony lépésekkel: december 7-én Pearl Harbornál a légvédelmi löszeres ládákat még mindig lelakotva tárolták, a kulcsokat pedig az ügyeletes tisztek tartották maguknál.

De hiszen az egész háborúnak az volt az egyik feltűnő jellegzetessége, hogy a körülmények drámai változása újra meg újra felkészületlenül érte a támadások áldozatait. A briteknek és franciáknak 1940 májusában, az oroszoknak 1941 júniusában, de még a németeknek is 1944 júniusában, Normandiában minden okuk megvolt arra, hogy ellenséges akcióra számítsanak, mégsem a megfelelő módon reagáltak rá, amikor bekövetkezett, és erre számos kevésbé jelentős példa is akadt. Az alacsonyabb rangú parancsnokoknak – szerény beosztottaikról már nem is beszélve – mindaddig nehezükre esett megrögzött gondolkodásukat és viselkedésüket ráhangolni a csatazajra, amíg az rájuk nem szabadult, amíg a bombázás puszta lehetőségéből valósággá nem vált. Husband Kimmel tengernagy és Walter Short altábornagy, Pearl Harbor haditengerészeti, illetve szárazföldi parancsnoka kétségkívül gondatlanul járt el. Az ő magatartásuk azonban a képzelőerő egyfajta intézményes hiányát tükrözte,

amely az egész amerikai parancsnoki láncon végighúzódtott, föl egészen a Fehér Házig, s amely súlyos traumát okozott az amerikai népnek.

„A lélegzetünk is elállt a pusztítás láttán²⁴ – írta egy tengerész az *Enterprise* repülőgép-hordozó fedélzetén, amely december 8-án késő délután futott be Pearl Harborba, a japán támadás idején ugyanis óriási szerencséjére másutt tartózkodott. – Az egyik csatahajó, a *Nevada* részút feküdt a szűk bejárati csatornában, orral előre zátonyra futott, alig maradt mellette hely, ahol a hordozó átréselődhetett... A vizet olaj borította, még mindig égtek a tüzek, a hajók a fenékiszapban pihentek, felépítményük összezúzva, félrebillenve. Hatalmas rések tátongtak ott, ahol a lőszerraktárak felrobbantak, és mindenütt füst gomolygott. A tengerészek, akik ezeket a masszív hajókat legyőzhetetlennek tartották, mindezt látva látták, de föl nem foghatták... Mintha valami látványos temetésen lettünk volna gyászolók.”

Pearl Harbor megtámadása örömmujongást keltett a tengelyhatalmak országaiban. A japán Tacuro Izumija főhadnagy lelkendezve írt „a Hawaii elleni légitámadás ragyogó híreről”.²⁵ Mussolini, a maga megszokottan gyatra ítélőképeségével el volt ragadtatva: az amerikaiakat ostobának, az Egyesült Államokat pedig „négeres és zsidók országának”²⁶ tartotta, ahogyan Hitler is. A szövetségesek ügyének szerencséjére azonban az amerikaiak Hawaiiion megmutatkozó sebezhetősége a japánok bátortalanságával párosult, ami később az egész csendes-óceáni konfliktus meglepően ismerős jelenségévé válik majd. A japán flották újra meg újra jelentős sikerek küszöbére küzdötték magukat, hogy aztán szándék vagy eszközök híján mégse fejezzék be, amit elkezdtek. Nagumo Csúicsi tengernagyot megdöbbenetete repülőgépeinek sikere, amelyek a vasárnap reggeli támadásokban öt amerikai csatahajót tettek harcképtelenné. Évekig azt bizonygatták, hogy szándékosan szalasztotta el az alkalmat, és nem ütötte tovább a vasat egy második támadáshullámmal Pearl Harbor olajtároló tartályai és hajójavító létesítményei ellen, amivel talán rákényszeríthette volna a csendes-óceáni flottát, hogy húzódjon vissza az Egyesült Államok nyugati partjaihoz. A legfrissebb kutatások szerint azonban erre nem is nyílt lehetősége. A téli nappal túlságosan rövid volt a repülőgépek fölszállására és a visszatérésére a második csapás során; a japán bombatöltetek különben is túl kicsik voltak ahhoz, hogy jó esély-

lyel pusztítsák el a Pearl Harbor-i javítóbázisokat. Még a parti olajtartályok megsemmisítésével előállt probléma is megoldható lett volna az Atlanti-óceánról átirányított tartályhajók segítségével. Igazság szerint Nagumo támadása az amerikaiak megdöbbenésére, megtépázására és feldühítésére elegendő volt, de arra már nem, hogy a háború megvívásához szükséges kapacitásukat megbénítsa. Ilyesformán az egész hadművelet alapos melléfogásnak bizonyult.

Winston Churchillt hónapokon át kísértette az aggodalom, hogy Japán esetleg csak az európai birodalmakat támadja meg Ázsiában, s így Nagy-Britannia egy újabb ellenséggel találja szembe magát anélkül, hogy az Egyesült Államokat megnyerte volna szövetségesül. Hitler időközben ugyanennek a kísértetnek a tükörképén merengett, attól tartva, hogy Amerika netán belép Németország ellen a háborúba, miközben Japán semleges marad. Mindig is számított rá, hogy egyszer harcolnia kell Roosevelttel népével, miután Oroszországot végleg eltiporta. 1941 decemberében magától értetődőnek tekintette, hogy Japán példájának nyomán túlzott reményeket tápláljon az iránt, hogy Hirohito flottája szétzúzza az Egyesült Államok haditengerészetét. Négy nappal Pearl Harbor után, kiteljesítve a támadásban megnyilvánuló ostobaságot, hadat üzent az Egyesült Államoknak: ezzel megkímélte Rooseveltet a komoly bizonytalanságtól afelől, hogy a kongresszus vajon jóváhagyja-e a Németország elleni háborút. „A támadás, akármit ért is el taktikai szempontból – írta John Steinbeck egyik barátjának –, abban az értelemben sikertelen volt, hogy megszilárdította az országot. Egy darabig azonban még rengeteg hajót veszítünk.”²⁷

1941 folyamán a *Ladies' Home Journal* igen érdekes portrékat közölt különféle társadalmi osztályba tartozó amerikaiakról, „Így él Amerika” címmel.²⁸ A háborús fenyegetés egészen decemberig alig-alig érintette a bemutatott embereket. Egyesek anyagi gondokkal küszködtek, néhányan a szegénységüket is beismerték, de a legtöbben azt bizonygatták, mennyire elégedettek a sorsukkal, ami azt is megmagyarázza, hogy Pearl Harbor után miért rémültek meg annyira az ismerős sablonok összetörése, az álmok szertefoszlása, a családok szétesése láttán. Az *LHJ* szerkesztője, Mary Carson Cookman utószavában az év során megjelent portrékra és az amerikaiak megváltozott körülményeire reflektált:

„A háború mindenütt megváltoztatja az életviszonyokat. De... az Egyesült Államok népét derék emberek alkotják; már-már meglepően szerények az elvárásaik az étellel szemben. Amijük van, értékes számukra... Amit el szeretnének érni, megdolgoznak érte – nem akarják, nem várják el, hogy az ölükbe hulljon... Most azzal kell beérnünk, amink van. A sorsunknak azonban jobbra kell fordulnia, muszáj jobbra fordulnia, és jobbra is *fog* fordulni.”²⁹

Még ha az amerikai álom közhelyes megfogalmazása volt is ez, miközben a nemzet éppen belépett az ellenségeskedők táborába, egyúttal mintha az uralkodó hangulatot is tükrözte volna. A küzdelem az Egyesült Államoknak végül kevesebbe került, mint bármelyik más harcoló félnek – sőt valójában elindította a gazdasági fellendülést, ami lehetővé tette, hogy az amerikaiak sokkal gazdagabban kerüljenek ki a háborúból, mint ahogy belekezdtek. Sokakban azonban kialakult a méltánytalanság hosszan tartó érzete, amiért mások gonoszása fenekestül felforgatta az ő tisztességes életüket. Ahogyan előttük európaiak százmilliói, most ők is kezdtek ráébredni, milyen szomorúságot okoz, ha látják, amint legközelebbi szeretteik elhagyják otthonukat, hogy halálos veszedelemmel nézzenek szembe. Mrs. Elisabeth Schlesinger így írta le, hogyan indult el fia, Tom a hadseregbe: „Pearl Harbor után már tudtam, hogy neki is mennie kell. Nem hagytam, hogy elragadjanak az önös gondolatok. Én is csak egy vagyok a sok millió anya közül, akik szeretik a fiaikat, mégis végignézik, amint elindulnak a háborúba; az érzéseim tehát egyetemesek, nem vagyok egyedül velük. Elfogadtam azt, amivel sok-sok hónap, talán éveken át kell majd szembenéznem és együtt élnem. »Nocsak – mondta Tom –, azt hittem, jobban kiborulsz, hogy el kell mennem.« Mit tud ő arról, milyen mélyen érint ez engem, a számtalan aggodalomról, amely helyet követel a gondolataimban?»³⁰

Azt továbbra is csak találgatni lehet, hogy Pearl Harbor nélkül az Egyesült Államok mikor kapcsolódott volna be a küzdelembe, ha egyáltalán sor kerül rá. John Morton Blum szavaival „A háború nem volt sem fenyegetés, sem keresztes háború. Ahogy a *Fortune* fogalmaz, »csupán fájdalmas szükségszerűségnek« látszott... Magában az Egyesült Államokban az amerikaiak még sosem láttak ellenséget. A nemzet nem részesült, nem is akart részesülni az Európát és Ázsiát ért katasztrófából.”³¹

A „gyalázat napját”^{*} követő minden terjengős hazafias kijelentés ellenére sok amerikai továbbra is bosszankodva fogadta, hogy – ha csak szerényebb mértékben is, de – részesülnie kellett a világ legtöbb népét sújtó nélkülözésekben. Arthur Schlesinger 1942 elején a Háborús Információs Iroda megbízásából a Középnnyugatra látogatott, hogy megsejmelje a hadsereg támaszpontjait: „A benzinejadagok miatti siránkozás kellős közepébe csöppentünk, s ez igen lehangoló volt. Nyíltan és határozottan kormányellenes a hangulat.”³²

A szövetségesek ügyének szerencséjére azonban az Egyesült Államok vezetői erősnek és bölcsnek mutatkoztak ebben a rendkívüli válsághelyzetben. Amikor Roosevel 1941. december végén Washingtonban csúcstalálkozón fogadta Churchillt, az USA megerősítette a korábbi vezérkari megbeszéléseken tett ideiglenes elkötelezettségét, hogy a Németország elleni háborút mindennél előbbvalónak tekinti. Az amerikai katonai és haditengerészeti előkészületek – nevezetesen az *Orange-* (Narancs-) terv, amelyből aztán a *Rainbow 5* (5. Szivárvány) lett – 1939 óta a kétfrontos küzdelem valószínűségét feltételezték. A hadsereg úgy ítélte meg, helyesen, hogy ezt nem lehet „elsősorban haditengerészeti akcióval” megnyerni, azaz elkerülhetetlen lesz nagy létszámú szárazföldi erők létrehozása és tengerentúli bevetése. „A Brit Birodalom – írta Harold Stark tengernagy 1940. november 12-én a haditengerészeti miniszternek – egyedül nem rendelkezik elegendő élőerővel és tárgyi eszközökkel ahhoz, hogy felülkerekedjék Németországon. Erős szövetségesek segítségére szorul mind a katonákat, mind a lőszert és utánpótlást illetően.” Stark arra számított, hogy ha a japánok lecsapnak, a britek nagy valószínűséggel elveszítik Malájföldet. Blokád bevezetését javasolta Japán ellen, amely a teljességgel importfüggő országot rendkívül sebezhetővé teszi; ezek után egy korlátozott háborúval számolt keleten, miközben Európába nagy létszámú szárazföldi és légi erőket küldenek.

Az Egyesült Államok vezérkara felismerte, hogy messze Németország jelenti a legveszedelmesebb fenyegetést. A japánok a frontvonalon és haditengerészetben nyújtott minden meggyőző képességük ellenére

^{*} Pearl Harbor megtámadásának napját, 1941. december 7-ét nevezik az amerikaiak „a gyalázat napjának” (*Day of Infamy*). (A szerk.)

sem voltak arra képesek, hogy az amerikai vagy a brit anyaországot fenyegezzék. A fehér angolszászok lakta országok közül egyedül Ausztrália feküdt Tokió haderejének elérhető közelségében; az ausztrál politikusok körében nagyfokú keserűséget váltott ki, hogy Nagy-Britannia nem volt hajlandó komoly erőket küldeni az ország védelmére. Végül aztán, miközben a Stark által lefektetett alapelvek nagy vonalakban továbbra is érvényben maradtak, Oroszország dominanciája a Wehrmacht legyőzésében – ami 1941 decemberében még korántsem volt előre látható – némileg módosította Amerika háborús elkötelezettségeinek egyensúlyát. Az Egyesült Államokból végül Európába küldött hadsereg nagy létszámú volt ugyan, de messze nem képviselt akkora erőt, amelyre akkor lett volna szükség, ha a nyugati szövetségesek kénytelenek főszerepet játszani Németország legyőzésében. 1943-ban tehát, amint nyilvánvalóvá vált Oroszország életben maradása és harci ereje, az amerikai vezérkari főnökök úgy érezték, a vártnál korábban irányíthatnak át jelentős erőket a Csendes-óceánra. A közhangulat, amely Japánnal szemben sokkal ellenségesebb volt, mint Németországgal, ezt a lépést politikailag célszerűvé, stratégiailag pedig elfogadhatóvá tette.

Geoffrey Perrett megállapította, hogy az Egyesült Államok Pearl Harborra nem volt felkészülve, a háborúra ellenben igen.³³ Ez csak annyiban igaz, hogy nagyarányú haditengerészeti építkezés folyt: a támadást követő héten az amerikai hajógyárak tizenhárom új hadihajót és kilenc kereskedelmi hajót bocsátottak vízre, előhírnökeik egy hatalmas armada, amely már ott várakozott a hajóépítő állványokon, és az elkövetkezendő két évben tengerre is szállt. Országszerte tizenöt csatahajó, tizenegy hordozó, ötvennégy cirkáló, százkilencvenhárom romboló és hetvenhárom tengeralattjáró építésén dolgoztak. Mindazonáltal mind a brit, mind az amerikai kormány számára világos volt – ha a két nép számára nem is –, hogy még hosszú várakozás áll előttük, mire a nyugatiak szárazföldi hadereje képes lesz a kontinensen szembeszállni Németországgal. Még évekig Oroszországnak kell viselnie a Wehrmachttal vívott küzdelem fő terhét. Még akkor is, ha – ahogy az amerikai vezérkari főnökök remélték – a nyugati szövetségesek megindításának egy korai elterelő partraszállást Franciaországban, a hadseregeik 1944-ig viszonylag kis létszámúak maradnának.

Roosevelt és Churchill következőképpen – egyes parancsnokaikkal ellentétben – elfogadták, hogy másodlagos hadműveletekre van szükség, amelyekre csakis a földközi-tengeri hadszíntéren kerülhet sor, hogy népeik tudatában ezzel is fenntartsák a lendület érzését. Németország bombázását fel kell gyorsítani, amennyire csak a repülőgépgyártás tempója megengedi. Ám ameddig a keleti front maradt a meghatározó szárazföldi hadszíntér, Oroszország megsegítése elsőbbséget élvezett. Habár a szállítható anyagok mennyisége egészen 1943-ig viszonylag csekély volt, mind Washington, mind London felismerte annak fontosságát, hogy minden lehetőséget megtegyenek Sztálin eltántorítására a különbéke-tárgyalásoktól. Az angolszászok tartottak attól, hogy az oroszokat legyőzik, de legalábbis egyezkedésre kényszerülnek Hitlerrel, s ebbéli aggodalmaik egészen 1942 végéig folyamatosan ott kísértettek a szövetségesek egymás közti viszonyában.

Keleten időközben Japáné volt a kezdeményezés, mely szárazföldön, tengeren és a levegőben egyaránt félelmetes erőket állított csatasorba. „Mi, japánok – állította a tábori kézikönyv, melyet Hirohitó valamennyi katonájának kiosztottak, akit a nyugati birodalmak megtámadására vezényeltek –, 2600 esztendő dicsőséges múlt örökösei, Őfelsége, a Főparancsnok belénk helyezett bizalmának eleget téve most felkelünk Ázsia népeinek ügyéért, és nemes, ünnepélyes vállalkozásba kezdünk, amely megváltoztatja a világtörténelem menetét... A Sóva-restauráció végrehajtásának feladata, azaz annak felismerése, hogy Ő Császári Felsége békét óhajt a Távol-Keleten, s ennek érdekében fel kell szabadítanunk Ázsiát, most egyedül a mi vállunkon nyugszik.” Az Egyesült Államok csendes-óceáni csatahajóinak elpusztítása után a japánok most régóta dédelgetett ambíciójukat váltottak valóra, amikor elfoglalták Amerika fülöp-szigeteki protektorátusát, valamint a Holland Kelet-Indiák – a mai Indonézia –, a brit koronabirtok Hongkong, Malájföld és Burma óriási természeti kincseit. A gyenge ellenállást leverve öt hónap leforgása alatt létrehoztak egy birodalmat. Ha ez később a világtörténelem legrövidebb életű birodalmának bizonyult is, Japán egy szezonra megszerezte az uralmat az ázsiai szárazföld és a csendes-óceáni térség hatalmas területei fölött.

9.

A japánok diadalmas évada

1. „ÖNÖK UGYEBÁR A TENGERBE KERGETIK A KICSI EMBEREKET”

Sok japán örömmel üdvözölte a háborút, amelyről úgy vélték, az egyetlen becsületes kiút az ország számára szorongatott helyzetéből. A regényíró Dazai Oszamunak például már „viszketett a tenyere, hogy péppé verhesse a bestiális, érzéketlen amerikaiakat”.¹ Oszamu társadalmát mégis tévedés lenne monolitiként elképzelni. Kuribajasi Tadamicsi altábornagy, aki két évet töltött az Egyesült Államokban, feleségének írt levelében határozottan ellenezte, hogy a csatatéren összetűzenek egy ilyen hatalmas ellenféllel: „Ipari potenciálja óriási, az emberek pedig energikusak és sokoldalúak. Egy percig sem szabad lebecsülnünk az amerikaiak harci képességét.” A tizennyolc éves Hacsiro Szaszaki így elmélkedett a naplójának: „Ugyan hányan halnak valóban »tragikus halált« ebben a háborúban? Biztos vagyok benne, hogy több a tragikus halálnak álcázott komikus halál... A komikus halálban nincs életöröm, hanem mindenféle értelmetlen és értéktelen gyötrellemmel van teli.”² Hacsiro már korán belenyugodott abba, hogy meg kell halnia, és önként jelentkezett pilótának, szinte kifejezetten azért, hogy kihívja maga ellen a sorsot, amely aztán utol is érte – *sikata ga naj*. Ám a japán militaristákat mindig is lenézte: öccsét rábeszélte, hogy folytasson természettudományos tanulmányokat, amivel felmentést kaphat a sorozás alól, s így legalább ő életben maradhat.

Hacsiro kortársa, Hajasi Tadao is fatalista volt, és határozottan ellenezte a háborút. Naplójában újra meg újra a hazája iránt érzett undorának adott hangot. Azt kérdezte magától: „Japán, miért nem szeretlek és tisztellek téged?... Úgy érzem, bele kell nyugodnom, nemzedékem sorsa az, hogy harcoljunk és meghaljunk a háborúban... Úgy kell a hercmező-

re indulnunk, hogy ki sem fejthetjük véleményünket, nem kritizálhatjuk, nem vitathatjuk meg a dolgainkat... ez óriási tragédia.”³ Japánnak a gyér nyugati ellenállással szemben aratott 1941–1942-es sikerei mindkét felet arra ösztönözték, hogy túlbecsüljék Hirohito népének erejét. Ahogyan Németország sem volt elég erős, hogy legyőzze a Szovjetuniót, Japán is túl gyenge volt, hogy Ázsiában megtartsa a meghódított területeket, hacsak a nyugatiak nem nyugszanak bele kezdeti vereségeikbe. Ám oly sok minden máshoz hasonlóan utólag ez is nyilvánvalóbb, mint hetven évvel ezelőtt, a japán győzelmek idején volt.

Ázsiában a gyarmati élet lomha, párás, elkényelmesedett ritmusát egészen 1941 decemberéig nemigen zavarták meg az európai események. Amerika fülöp-szigeteki protektorátusán Earlyn Black főhadnagy, katoná-ápolónő is egyike volt a sok ezer külföldön élő amerikainak, akik kényelmes, elegáns életet éltek, amelyet engedelmes szolgák tettek még élvezhetőbbé: „Esténként a vacsorához hosszú ruhába öltöztünk, a férfiak szmokingba, zsakettbe, széles övvel. Nagyon formális életmód volt ez. Még moziba is hosszú ruhában jártunk.”⁴ Egy másik ápolónő, a texasi Jeffersonból származó, huszonöt esztendőes Hattie Brantly főhadnagy elképzelhetetlennek tartotta a Japán ellen viselt háború gondolatát: „Egy vicc volt az egész, a főnövérünk így szólt hozzánk a kantinban: »Egyetek még süteményt, lányok. Szükségeitek lesz rá, ha a japcsik elkapnak bennünket«... Mi csak éltük világunkat, boldogok voltunk, és nemigen gondoltunk bele.”⁵

A britek felügyelte Szingapúrban is hasonló volt a helyzet: egy cseh mérnök, Val Kabouky a fehér bőrű lakosokat „modern pompejiékként”⁶ jellemezte. Az ötmillió maláj és kínai népesség között élő 31 000 európai még a háborúskodás két esztendeje után is fenntartotta a gyarmati előjogok paródiáját. Az újonnan érkező nyugatiak, akik a helyi nyelvből szerették volna elsajátítani a legszükségesebbeket, vásárolhattak maguknak egy kifejezésgyűjteményt *Maláj memeknek* címmel (a *mem* a *memszahib** rövidítése). A mondanivaló a parancsok nyelvén fogalmazódott meg: „Szereld föl a teniszhalót!”, „Maradj a mem

* *Memszahib*: a. m. „úrno” – így szólították a bennszülöttek az európai asszonyokat. (A ford.)

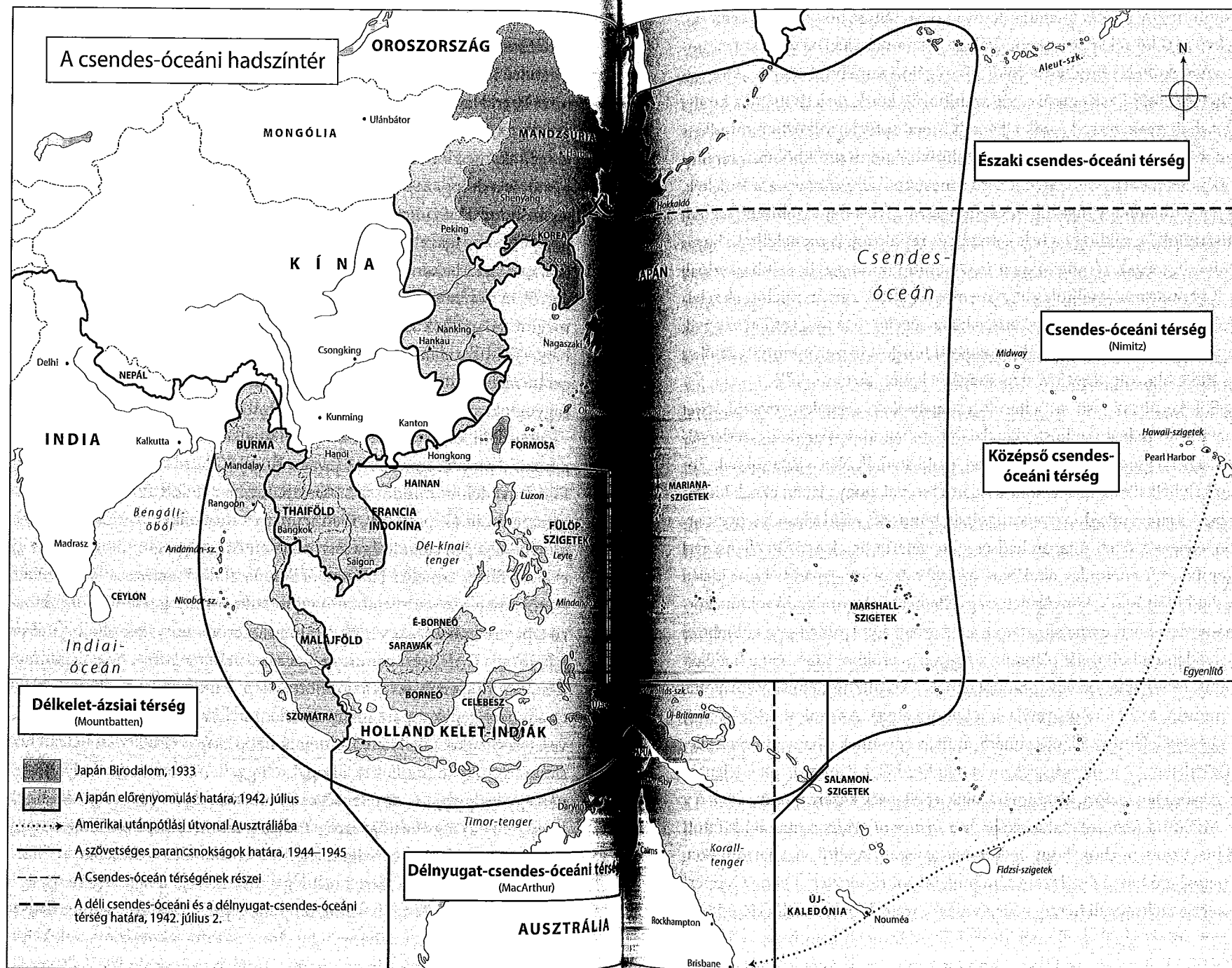
mögött!”, „Lődd le azt az embert!” Az 1941-ben Szingapúrba érkező csapatokban, főleg az ausztrálokban ellenérzést keltett, hogy kívül rekesztették őket a gyarmatosítók társadalmi bástyáin. Az indiaiaknak nem volt szabad a britekkel egy vasúti kocsiban utazniuk, és a klubjaikat sem látogathatták. A haidarábádi ezredben lázadás tört ki, amikor az egyik indiai tisztet hazarendelték, amiért viszonya volt egy fehér nővel; később visszahelyezték, az ügyet pedig eltussolták, de a keserűség azért megmaradt.⁷ Lady Diana, Duff Cooper brit miniszter felesége arisztokratikus gúnnyal írt a brit gyarmatosítók pöffeszkedéséről: „a végtelenségig gyarlók, útszéliek és póriasan rongyrazók”.⁸ Lelkesedése a szingapúri turistalátványosságok iránt azonban groteszkül hatott az északabbra kibontakozó katasztrófa fényében: „A kínaiak az utcán élik dolgos életüket, az ember szeme láttára – koporsót készítenek, lampionot festenek, és rengeteg helyen lehet borotválkozni. Reggeltől estig képes lennék kószálni, és közben kószolgatni.”

Malájföldön a brit katonai parancsnokok és az uralkodó elit tagjai egyaránt a tehetség teljes hiányáról tettek tanúbizonyságot. A birodalomnak mintha kifogyhatatlan készletei lettek volna harcképtelen harci vezetőkből. A hatvanhárom éves Sir Robert Brooke-Popham repülő tábornagy, aki 1941 végéig a távol-keleti erők főparancsnoka volt, korábban Kenya kormányzójaként tevékenykedett. Arthur Percival altábornagy, a hadsereg parancsnoka régóta szolgált törzstisztként, csekélyke hadművelleti tapasztalatait a Sinn Féin írországi felkelései elleni harcban szerezte. Sir Shenton Thomas, a gyarmati kormányzó így szólt a tábornokokhoz, miközben december 8-án kora reggel a japánok északon megkezdték a partraszállást: „Önök ugyebár a tengerbe kergetik a kicsi embereket?” Megvetését talán még tovább szította, hogy elolvasta a Malájföld megtámadására bevetett japán katonáknak kiadott parancsokat, amelyek egyszerű előírásokat tartalmaztak a székrekedés és a gyomorégés megelőzésére, a tengeri betegséget enyhítő mély légzőgyakorlatok elvégzésére: „Ne feledjétek, hogy odalent a hajó sötét és gőzölgő gyomrában a katonalovak egyetlen zokszó nélkül, csöndesen tűrik a megpróbáltatásokat.” A katonákat így biztatták: „Amikor partraszállás után szembetalálkoztok az ellenséggel, tekintsetek magatokat bosszúállóknak, akik eljöttek végre, hogy szembenézzenek atyáik gyilkosaival.”

Noha a brit és a birodalmi csapatokat egy Sziám felől érkező japán kételtútámadásra számítva Malájföld északi részén állították hadrendbe, a háború kezdete itt is ugyanolyan pusztító kulturális sokkot idézett elő, mint Pearl Harborban. Azok a társadalmak, amelyek világszerte arra ébredtek, hogy utolérte őket az erőszak járványa, eleinte hitetlenkedéssel reagáltak, még ha a logika magasából szemlélve elkerülhetetlennek minősült is a dolog. Amikor december 8-án a kora reggeli órákban az első japán bombák Szingapúrra hullottak, a kikötőben Bill Reeve ausztrál hajógépész az igazak álmát aludta priccsén, a *Vendetta* rombolón, amely hónapokig tartó kemény harcokból frissen érkezett meg a Földközi-tengerről. A robbanások hallatán Reeve arra gondolt, hogy rémálmában megint valamelyik korábbi csatába csöppent: „Azt mondtam magamban: »Te hülye alak, fordulj a másik oldaladra.«” Egy közeli becsapódás aztán ráébresztette a valóságra, de a városi utcák fényei még akkor is ragyogtak, amikor már fűrtökben hullottak a bombák.

Churchill korábban brutális és talán elkerülhetetlen döntést hozott, amikor a birodalom erőinek javát a Közel-Keletre koncentrált. Malájföld légvédelme mindössze 145 repülőgépet tudott felvonultatni, hatvanhat Buffalót, ötvenhét Blenheimet és huszonkét Hudson. Nem is annyira a gépek elavultsága játszott jelentős szerepet, mint inkább az az elsöprő fölény, amely a japán pilóták tapasztalatában és szakértelmében a szövetségesekével szemben megmutatkozott. A japánok Kota Baha-ru-i partraszállására a védők siralmasan erőtlenül válaszoltak. Órákba telt, mire a RAF helyi parancsnokai rászánták magukat, hogy légítámadásokat indítsanak az inváziós flotta ellen. Amikor erre sor került, a brit és ausztrál gépek a part menti védelemmel karöltve több mint ezerfős veszteséget okoztak. Nem minden támadó csapat viselkedett bátran hőiesen: egy japán tiszt leírta, ahogy „a független utászok tiszthelyettesei-nek egy csoportja... az ellenséges bombázástól pánikba esett. Anélkül, hogy az alegység vezetője erre parancsot adott volna, beszálltak a nagy motorcsónakokba... és Saigon felé visszavonultak a nyílt tengerre.”¹⁰

Malájföld északi részén a brit légvédelem ereje a nap végére így is a felére, nagyjából ötven bevethető repülőgépre csökkent. Számos főtiszt és a földi személyzet néhány tagja elmulasztotta a hatékony cselekvést: a támadó japánok elfogására felszálló, Buffalo vadászgépekből álló egyik

különítmény pilótái méltatlankodva konstatálták, hogy a fegyvermesterek nem töltötték meg a géppuskáikat. A kuantani légi bázison százszámra menekültek rémülten a földi kiszolgáló személyzet tagjai. „Hogyan lehetséges ez? Ezek egytől egyig szahibok”,¹¹ kérdezte a tisztjétől a királyi garwhali gyalogezred egyik elképedt indiai sofőrje, miközben mindketten a felszerelésekből, személyes holmikból, teniszsütőkből és a repülőter épületei körül szanaszét heverő roncsokból álló zűrzavart szemléltek. A fiatal főhadnagy ingerülten vágott vissza: „Ezek nem szahibok, hanem ausztrálok.” Csakhogy a brit katonák és repülősök is menekültek. Egyes indiai egységek rémületükben összeomlottak; az egyik szikh zászlóalj brit parancsnokát állítólag a saját emberei lőtték agyon, mielőtt elszeleltek volna. „Kiismertük az ellenség képességeit – írta megvetően az egyik japán tiszt. – Most már csak a magával hordott lőszer mennyiségétől és az általa okozott pusztítás alaposságától kellett tartanunk.”¹²

Sor került az első atrocitásokra, amelyeket számtalan további követ majd. Három brit repülőst, akik Sziámban hajtottak végre kényszerleszárlást, a helyi csendőrség letartóztatott, majd átadták őket a japánoknak. Tokió helybeli alkonzulja közölte a szíami bíróval, hogy „japán életek kioltásában és japán tulajdon elpusztításában bűnösök”, majd a közeli tengerparton lefejezték őket. A japán hadsereg magatartását a legyőzött ellenséggel szemben történelmileg általában, az 1905-ös orosz–japán háború idején pedig különösen a könyörületesség jellemezte. Az uralkodó tokiói „kormányzócsoport” ezen változtatott, és a barbárságtól miben sem különböző kegyetlenség kultúráját plántálta a fegyveres erőkhöz; 1934-ben a hadügyminisztérium kiadott egy röpiratot, amely a konfliktust felmagasztosította, mondván, az „a teremtés atyja és a kultúra anyja. Az uralomért folyó versengés azt jelenti az állam számára, amit az egyénnek a hányattatások elleni küzdelem.” A szövetségesek most már kezdték felismerni, mit is jelent ez a könyörtelen vízió azok számára, akik az ellenség kezére jutnak.

Mielőtt a *Repulse* csatacirkáló és a *Prince of Wales* csatahajó kifutott volna Szingapúrból, hogy felkutassa a japán kételtű vízi járműveket, a nagy hajó hátsó fedélzetén táncmulatságot rendeztek. Diana Cooperben ez a richmondi hercegné legendás, a waterlooi csata előestéjén rendezett *soirée*-jának szellemét idézte föl: „Már megint egy brüsszeli bál.”¹³ Malájföldtől keletre William Tennant kapitány közölte a legénységgel:

„Északi irányban végigpásztázzuk a tengert, hogy lássuk, mit csíphetünk el, és mit ijeszthetünk fel. Mindenki álljon ugrásra készen... Tudom, hogy a vén hajó jól fogja viselni magát... Mentőfelszerelés viselése vagy készenlétben tartása kötelező... nem mintha azt gondolnám, hogy bármi is történik a hajóval – ahhoz túlságosan szerencsés.” December 10-én azonban japán gépek nem sokkal dél előtt mind a *Repulse*-t, mind a *Prince of Wales*-t elsüllyesztették, és ezzel pusztító csapást mértek a britek ázsiai presztízsére. Vigaszt csupán néhány megpecsételt sorsú katonának, például Wilfred Parkernek, a *Prince of Wales* új-zélandi lelkészének hősiességéből lehetett meríteni, aki inkább a haldoklókkal maradt, mint hogy saját életét mentse. Egy brit pilóta, aki átrepült a színhely fölött, miközben az olaj áztatta vízben tengerészek százai kapaszkodtak a roncsokba, elragadtatással írta: „Mindenki integetett, és a hüvelykujjával felém bökött... mintha csak brightoni nyaralók lennének... Láttam a lelkerőt, amely háborúkat képes megnyerni.”¹⁴ A túlélők azonban később azt bizonygatták, hogy valójában az öklüket rázták a fölöttük repkedő pilóták felé, és gúnyosan azt kiáltozták: „RAF – Repülj A Faszba!”

Az északi dzsungelben a brit egységeket újra és újra összezavarták a gyorsan mozgó japánok. A 14. pandzsábi ezred 1. zászlóalját ellenséges harckocsik lepték meg, miközben a járművekben kerestek menedéket a szakadó eső elől; a tankelhárító ágyúikat felállítani sem volt idejük. „Egyszer csak megláttam néhány teherautómat meg az egyik páncélozott szállítójárművet, ahogy sivitva közelednek az elárasztott úton, aztán meghalottam a pokoli csatazajt – írta a parancsnokuk, Peter Greer főhadnagy. – Rettenetes volt a hangzavar... szinte azon nyomban egy közepes tank dübörgött el mellettem. Fedezéket keresve lebuktam... két percen belül tucatnyi közepes harckocsi... haladt el mellettem... Egyenesen keresztültportak az előretörő századainkon... Megláttam az egyik pszh-mat; a feneke lángokban állt, a kettes kezelő meg hátrafelé tüzelt a könnyűgéppuskájával egy tankra, húsz méterre mögöttem. Szegény pára!”¹⁵

A pandzsábiak túlélői szétszóródtak, és az alakulat nem állt össze többé. Ugyanez a sors várt egy zöldfülű gurkha zászlóaljra is: harminc katonájuk esett el élete első ütközetében, és csupán kétszázan menekültek meg fegyverestül, a legtöbbjüket foglyul ejtették. Az egyik tiszt feljegyzése szerint „leírhatatlan zűrzavar uralkodott, vezető nélkül maradt, pár

fős indiai meg gurkha csapatok lövöldöztek minden irányba... láthatóan senki sem tudta, mi történik... a saját, rövidre sikerült tüzéségi lövéseik csapódtak a brit csapatok közé.”¹⁶ Voltak egységek, közülük is különösen az argylli és sutherlandi felföldiek egyik zászlóalja, amelyek derekasan viselkedtek. Az elszigetelt állások azonban nem sokat értek, amikor az ellenállásba ütköző japánok újra és újra túljártak a védők eszén, és átszivárogtak a britek által áthatolhatatlannak ítélt dzsungelen.

Duff Cooper, a britek távol-keleti rezidens minisztere ezt írta Churchillnek Nagy-Britannia malájföldi katonai parancsnokáról, Arthur Percivalról: „kedves, derék ember... higgadt, tiszta fejű és még okos is. De nem látja a nagy összefüggéseket; számára ez az egész csak egy aldershoti hadgyakorlat. Nagyon jól ismeri a szabályokat, és szigorúan azok szerint jár el, mindig a döntőbíró tűzszünetet jelző sípszavára vár, és azt reméli, hogy amikor elérkezik a pillanat, katonailag olyan helyzetben lesz, amiért majd hátba veregetik.”¹⁷ Malájföld brit védelmét Percival korlátozott tehetsége, a gyenge kommunikáció, valamint a brit hadsereg már ismerős intézményes gyengesége akadályozta. Voltak egységek, amelyek kürtszóval kommunikáltak ott, ahol a rádió felmondta a szolgálatot, és a tábori telefonvonalakat elvágták. A japánok szinte abszolút tengeri és légi fölényt élvezhettek. Amikor Jamasita Tomojuki tábornok erői Malájföld középső részén, Kamparnál makacs ellenállásba ütköztek, egyszerűen belefogott egy másik kétélű a partraszállásba, hogy bekerítse a védőket. A briteket zavarba ejtette az a merészség, ahogy a japánok a harckocsikat alkalmazták, amelyek ellen a védők még csak Molotov-koktéllal sem rendelkeztek. Jamasita három hadosztálya többszörös túlerővel állt szemben, mégis olyan agresszív energiáról tett tanúbizonyságot, amilyenről az ellenfelek álmodni sem mertek. Parancsnokuk egy verset is költött:

Midőn a nap s hold együtt ragyog
Röppen a nyílvessző
És lelkemmel az ellenség felé száll
Százmillió lélek tart velem
Én keleti népem
Ma, midőn a hold ragyog
S vele ragyog a nap.

Churchill azt bizonygatta, hogy a japán hadsereg a dzsungelhadviselés szakértője. Jamasita három hadosztálya valóban Kínában szerzett harci tapasztalatot, katonái mégis akkor tették először dzsungelbe a lábukat, amikor Malájföldön partra szálltak. Kínában lóval közlekedtek, most viszont az állatokat kerékpárral helyettesítették – az ötszáz motorkerékpáron felül minden hadosztálynak 6000 biciklit osztottak ki. A rekkenő hőségben a kerékpárok sűrűn kaptak defektet, és a századokhoz beosztott kétfős javító csapatok húsz gumibroncsot javítottak meg napi átlagban. A kiépített utakon ellenállásba ütköző gyalogos katonák egyszerűen kerülő utat kerestek maguknak, és folyókon át, dzsungelen keresztül döcögtek a gépükön: akár napi húsz órát is végigpedáloztak egy huszonöt-harminc kilós hátizsákkal a nyereg mögött. Még az egyik utászezred parancsnoka, az öreg Jokojama Joszuke alezredes is kerékpáron közlekedett. Az alacsony, izmos, izzadságtól csöpögő parancsnok szorosan az élen haladó gyalogság nyomában haladt, és közben felmérte a britek által okozott pusztítást, irányította a hidak rendbehozatalát; ezt úgy valószínűsítette meg, hogy lerohanta a helybeli fűrészmalmokat, és onnan szerzett faanyagot. A japánok a zsákmányolt és a saját egységeik el látására felhasznált hatalmas élelmiszerraktárakat „Churchill-hadtáp”-ként emlegették.

„A Dzsitra-vonalat alig ötszáz emberrel mintegy tizenöt óra alatt törtük át”¹⁸ – írta megvetően Cudzsi Maszanobu ezredes. Jelentése szerint a japánok vesztesége ebben az akcióban mindössze huszonhét halott és nyolcvanhárom sebesült volt. – Az ellenség úgy vonult vissza, hogy emlékebe hátrahagyott vagy ötven tábori ágyút, ötven nehézgéppuskát, háromszáz teherautót és páncélozott járművet és egy hadosztálynak három hónapra elegendő ellátmányt. Több mint 3000-en megadták magukat, miután fegyvereiket pánikszerűen elhajigálták, és a dzsungelben kerestek menedéket... A többségük indiai katona volt.”

Néhány ilyen egység percek alatt felbomlott, főleg miután brit tisztjeik elestek, és sokukkal ez történt. Az indiai hadsereg hírneve súlyosan megtépázódott Malájföldön, ahol a soraikban harcoló sok zsoldos katona motivátlansága napnál világosabban kiderült. A japánok félelmetes hatékonysággal alkalmazták a „beijesztő” taktikát: a lényege az volt, hogy a frontvonaluk mögött óriási lármát csaptak, s ezzel visszavonulásba

vagy éppenséggel fejvesztett menekülésbe hajszolták a védőket. Az indiai hadsereg hatalmas háborús felduzzasztása oda vezetett, hogy egyes brit tiszteket a szokásos harminc hónapos kiképzés helyett már alig hat hónap után bevetettek, miközben egyetlen szót sem beszéltek urduul, így nem tudtak kommunikálni az embereikkel. Az ellenségek közötti kulturális szakadék akkor vált igazán világossá, amikor a brit csapatok megadták magukat. Ők a szokásos könyörületességre számítottak, amellyel az európai hadseregek – még a nácik is – viseltettek irányukban, ehelyett döbbenet tapasztalták, hogy foglyul ejtőik meggyilkolják a mozgásképtelen sebesülteket, de gyakran az ép katonákat és civileket is. Egy kínai tanító tizenéves lánya, aki az egyik argylli tisztnak hordott ennivalót a dzsungelbe, rejtekhelyére, egy napon angol nyelvű üzenetet hagyott neki a japánokról: „Az apámat elfogták és lefejezték. Magát továbbra is etetni fogom, ameddig csak tudom.”¹⁹ Percival hadseregének egyes egységeiben hamar összeomlott a fegyelem, ami abban öltött testet, hogy a menekülő katonák kifosztották Kuala Lumpurt. Az ellentámadást, minden sikeres védekezés létfontosságú alkotóelemét nemigen forszírozták. Az indiai egységek zöme fiatal, rosszul kiképzett katonákból állt. Ha Percival beosztottjaiból más egyéb hiányzott is, számottevő bátorságukról tanúbizonyságot tettek; ez a brit tisztek magas veszteségarányában is jelentkezett, akik saját példájukkal akarták az indiai csapatokat további küzdelemre rábírni. Példamutatásuk csak ritkán vezetett eredményre: az egyik megtámadott indiai dandár egyszerűen mindenestül felszívódott.

Némely brit egység sem teljesített fényesebben: a 18. hadosztály megkésétt erősítésként érkezett Szingapúrba, és egykettőre megalázó vereséget szenvedett. Egyik zászlóalja, a 6. norfolki a hadműveletek első hetvenkét órájában elvesztett hat beosztott tisztet és egy századost. Jóllehet a támadó erő kis létszámú volt, Jamasita három hadosztálya a japán hadsereg legjobbjai közé tartozott; gyorsan mozogtak, és a veszteségek nemigen riasztották el őket támadástól. A *busidó* kódex arra tanította őket, hogy önmagukkal ugyanolyan könyörtelenül bánjanak, mint az ellenségeikkel. Egy japán vadászpilóta, aki kényszerleszállást hajtott végre Johoréban, pisztollyal rálőtt a köré gyűlő, kíváncsiskodó malájokra, aztán az utolsó tölténnyel magát lőtte föbe.

A menekülő britek kezdettől ragaszkodtak a birodalom faji konvencióihoz, és bennszülött beosztottjaikat szégyentelenül magukra hagyták. A penangi tartományi főnök nem engedélyezte a maláj tűzoltóknak, hogy bombatámadások után belépjenek az európaiak negyedébe, és azt a kérésüket is elutasította, hogy európai házak lerombolásával fékezzék meg a tüzeket. Amikor Penang szigetét evakuálták, a nem európaiakat nem engedték föl a hajókra. Egy kínai bírót leparancsoltak a fedélzetről, holott már az erődpárancsnok kocsiját is behajózták. A szigetről elmenekült egyik asszony később elmondta, hogy a brit evakuáció „olyan stílusban folyt, amit egész biztosan sohasem fogok elfelejteni, sem megbocsátani”.²⁰ A szingapúri szikh rendőröket biztosította brit főnökük, hogy a végsőkéig kitart mellettük; ehelyett elmenekült. A Cameron-félföldön a távozó telepések felszólították a helyi véderők ázsiai tagjait, hogy maradjanak az egységükkel; korántsem meglepő, hogy ők viszont en bloc leléptek. Kuala Lumpurban a brit orvosok ázsiai kollégáik gondjaira bízta és ott hagyták a kórházi osztályokat. Egy kínai színtársulat ifjú színésze így szólt közönségéhez az Ipoh nevű bányászközpontban: „A britek saját tulajdonukként bánnak a birodalommal, és ezt az egész dolgot úgy kezelik, mint valami üzleti tranzakciót.”²¹

A brit közösségek viselkedése Malájféldön, majd később Burmában eléggé racionális volt: Délkelet-Ázsiába is eljutott a híre a nemi erőszak és öldöklés Hongkong december végi elestét követő orgiájának. A pánikba esett fehér urak látványa azonban a jóságos birodalmi paternalizmus mítoszának megcsúfolását jelentette. Csaknem egyeduralmukodóvá vált a rasszizmus és az önérdek: amikor a *Durban* könnyűcirkáló fedélzetén a kínai pincérek fellázadtak, Peter Cazalet kapitány bánatosan ezt írta: „Békeidőben nem bántunk jól a kínaiakkal... nem igazán hűségesek hozzánk, és miért is lennének?”²² Feljegyezte, hogy a lázadók egyike kijelentette, szeretne belépni a japán hadseregbe. Szingapúrban egy szemtanú megfigyelte, hogy miközben a bombázás polgári áldozatait tömegsírokba dobálták, miként életükben, a halálukban is különválasztották az európai és az ázsiai holttesteket. Az urak leereszkedő viselkedését jól példázza, ahogyan Malájféld kormányzója reagált, amikor inasát a kormányzóság épülete mögött egy japán bomba megölte. „Rettenetesen szomorú vagyok a fiú miatt – írta Shenton Thomas a naplójába. – Olyan

hűségese lélek volt.” A brit birodalmi „család” többi országában gyér lelkesedés mutatkozott a Délkelet-Ázsiából érkező menekültek befogadására. Ausztrália először mindössze ötven európainak és ugyanannyi kínainak adott belépési engedélyt; Ceylon kezdetben ötszázra korlátozta a számukat, köztük is előnyt élveztek az ország polgárai. A bevándorlási korlátozásokat csak megkésve, a katasztrófával szembesülve szüntették meg.

Január 31-én felrobbantották a Malájföldet Szingapúrral összekötő töltésutat. A Raffles Főiskola brit igazgatója a robbanás hallatán megkérdezte: mit jelenthet ez? Egy ifjú kínai, Li Kuan-ju állítólag ezt felelte: „A Brit Birodalom végét.”²³ A japánok ötvenöt napon át napi átlagban tizenkilenc kilométert nyomultak előre, közben 95 ütközetben vettek részt, és 250 hidat javítottak meg. Ekkorra már csaknem teljesen kifogytak a lőszerből, és Percival maradék 70 000 harcosa majdnem kétszer akkora erőt képviselt, mint Jamasita csapatai. A brit tábornok azonban elkövette azt a szarvashibát, hogy erőit szétforgácsolva igyekezett megvédeni Szingapúr száztizenöt kilométer hosszú tengerpartját. A harci szellem a béka feneké alatt volt, és még tovább süllyedt, amikor az utászok törni-zúzni kezdtek a haditengerészeti hajójavítóban. Az alattvalókat megkésve igyekeztek a Holland Kelet-Indiákra evakuálni. Több mint 5000 ember hajózott el a kikötőből kaotikus, pánikszerű, olykor durva jelenetek közepette, miközben katonaszökevények igyekeztek erőszakkal átkelni. A menekültek közül végül alig 1500-an jutottak el a biztonságot jelentő Indiába vagy Ausztráliába. A Szingapúrbba tartó vagy onnan kifutó szinte valamennyi hajó számíthatott a japán légitámadások tűzpróbáira. Az egyik northumberlandi lövész így jellemezte egy tűz alá vett transzportban átél megpróbáltatásokat: „Olyan volt, mintha egy konzervdobozba lettünk volna bezárva, melyet emberek botokkal csépelnek.”²⁴

Jamasita erői február 8-án a sötétség leple alatt kezdték meg a partaszállást Szingapúr szigetén, egy 150 hajóból álló rögtönzött armada segítségével, amely az első hullámban 4000 katonát, összesen két hadosztályt szállított. A britek nem szereltek fel fényszórókat, a tűzsergük nemigen zavarta a támadó csapatokat. Az előretolt területeken a gránát-tűz egykettőre elvágta a legtöbb telefonvonalat, a sűrű eső pedig kuporgásra kárhoztatta lövészárkaikban a bőrig ázott védőket. A japánok gyorsan törtek előre, miközben a demoralizált ausztrál egységek

hátrálni kezdtek. Amint nyilvánvalóvá vált, hogy Szingapúrt elveszítik, a haditengerészeti támaszpont parancsnoka, Jack Spooner ellentenger-nagy keserűen ezt írta: „A dolgok jelenlegi állását az AIF [Austral Imperial Forces, Ausztrál Birodalmi Erők] csapatai idézték elő, amelyek egyszerűen elinaltak, akár valami csőcselék, és hagyták, hogy a japcsik ellenállás nélkül besétáljanak.”

A vigasztalhatatlan Gordon Bennett vezérőrnagy, a 8. ausztrál hadosztály parancsnoka így szólt egyik tisztjéhez: „Nem hiszem, hogy a katonák harcolni akarnak.”²⁵ Ő maga mindenesetre nem harcolt, mert tizenkét napon belül fogott egy repülő, amelyik hazavitte. És ha az ausztrálok gyengén muzsikáltak, a brit egységek ugyancsak: Percival parancsnoksága alatt mindvégig az akaraterő összeomlását tükrözték. Norman Thorpe százados, a sherwoodi erdészeknél szolgáló derbyshire-i népfelkelő így jellemezte különös érzését, hogy nincs köze a körülötte kibontakozó katasztrófához: „Én magam csupán mérsékelt izgalmat érzek, és alig hiszem, hogy magam miatt.”²⁶ Amikor Thorpe ellentámadásra adott parancsot, kiderült, hogy csak egy maroknyi embere követi; a kis csapat előrenyomulása hamarosan el is akadt. Az egyik ausztrál egység parancsnoka az előretolt állásokból menekülő szökevényekről beszélt, akik „teljesen elvesztették a fejüket, és kijelentették, hogy elégük van”. A japánok semmivel sem voltak könnyörületesebbek azokhoz, akik megléptek, mint azokhoz, akik ellenálltak. Cucsikane Tominoszuke szakaszvezető leírja, mennyire megdöbben, amikor olyan ellenségekbe botlott, akik azt remélték, hogy a pusztító téglenségük megmentheti az életüket: „Néhány katona félelmében egészen esztét vesztve egyszerűen lekucorodott, a földhöz lapult, és lesz, ami lesz, kerülte a közelharcot. Őket is irgalom nélkül ledöftük vagy agyonlőttük.”²⁷

Churchill színpadias üzenetet küldött Wavellnek, az újonnan kinevezett szövetséges főparancsnoknak, amelyben sürgette, hogy tartsanak ki a végsőig Szingapúrbban: „Jelen szakaszban nem szabad a csapatok megmentésére vagy a lakosság megkímélésére gondolni. A harcot mindenáron elkeseredetten és a végsőig kell megharcolni... A parancsnokok és a főtisztek a csapataikkal együtt essenek el. A Brit Birodalom és a brit hadsereg becsülete a tét. Számítok önökre, hogy semmilyen formában nem mutatnak gyengeséget és könnyörületet. Most, hogy az oroszok

úgy harcolnak, ahogy, az amerikaiak pedig Luzonnál állnak ellen makacsul, hazánk és fajtánk jó hírneve forog kockán.”

Churchill üzenete annyiban fontos, hogy hangsúlyozza az ellenfelek hadviselésének különbségét. Sem több, sem kevesebb jellemzőságot és áldozatkészséget nem követelt a szingapúri helyőrségtől, mint amennyit a németek, a japánok és az oroszok szokásosan, habár drákói fenyegetések hatására, tanúsítottak. Még ha Malájföld odavész is, a miniszterelnök legalább a végsőkéig kitartó védők legendáját igyekezett megmenteni. Az önfeláldozás gondolata azonban már túlment a nyugati demokratikus kultúra határain. Február 9-én este az egyik ausztrál dandárparancsnok így szólt Percivalhoz: „Civilben én orvos vagyok. Ha a beteg karja menthetetlen, levágom, de ha az egész teste rothad, nincs az a műtét, amely megmenthetné a beteget – meg kell hálnia. Így van ez Szingapúrral is – nincs értelme azért harcolni, hogy meghosszabbítsuk az életét.”²⁸ Malájföld védelme során maroknyi brit, indiai és ausztrál katona bátorságot tanúsított ugyan, ám ez az általános összeomlás közepette hiábavalónak bizonyult. Nem sok szövetséges tiszt kért az embeireitől áldozatvállalást, amiről tudták, hogy úgylis megtagadják.

Szingapúrnál sokkal inkább, mint bármely más brit harctéren, szakadékok tátongett a miniszterelnöknek a háborúban álló birodalomról alkotott hősiességi víziója és harcoló katonáinak reakciója között. Percival emberei nem bíztak többé sem a vezetőikben, sem önmagukban. Ha szemtől szembe kerülnek Churchill-lel, talán elmondják neki: ha azt akarta, hogy rendületlenül kitartsanak Malájföld védelmében, hozzáértő tiszteket, jobb fegyvereket kellett volna odaküldenie, na meg egyet-kettőt az angol repülőtereken tétlenkedő modern vadászgépekből. Egyáltalán nem volt ínyükre, hogy mindhalálig harcoljanak, ahogy Churchill szeretne volna. Feletteseik egy része is hasonlóan kelletlennek mutatkozott abban, hogy a fegyelem betartásához szükséges szélsőséges intézkedéseket alkalmazzon. Egyes ausztrál dezertőrök fegyverrel kényszerítették ki, hogy felszállhassanak a menekülthajóra. Amikor Batáviában letartóztatták és bebörtönözték őket, a brit tisztek agyon akarták lőni ezeket a katonákat. John Curtin ausztrál miniszterelnök azonban táviratozott Wavellnek, és ragaszkodott hozzá, hogy Canberra jóváhagyja – amit természetesen nem tesz meg – az állampolgáira kiszabott halálbüntetést.

A birodalom sorsának még ebben a szorult pillanatában is érzékelhető volt egyfajta finnyáság, amely a „civilizált” Nyugat értékeit tükrözte, ám a szövetségesek ügyének vajmi kevés szolgálatot tett.

Szingapúrban az érzelmes brit civilek sorban álltak az állatorvosi rendelők előtt, hogy emberséges módon pusztítsák el házi kedvenceiket. A város fölé leplet vont a lángoló olajtartályokból feltörő füst, miközben a katonai rendőrök puskatussal tartották távol a pánikba esett, nemegyszer részeg katonákat az utolsó kifutó hajótól. Egy későbbi brit jelentés alaposan elverte a port az ausztrálokon: „Bestiálisan viselkedtek.”²⁹ Az effajta megjegyzések ekkor már pusztán a bűnbakkeresést szolgálták. Mielőtt Malájföld kormányzója Bataviába menekült volna, utolsó találkozásán Wavell-lel ökölrel csapkodta a térdét, és egyre csak azt ismételte: „Ennek nem lett volna szabad megtörténnie. Ennek nem lett volna szabad megtörténnie.”³⁰ Ahogy a japánok mind beljebb hatoltak a városba, az atrocitások mindennaposá váltak. Az Alexandra kórházban egy huszonhárom éves beteg, annak hallatán, hogy a japánok lövöldözve és szuronnyal döfködve közelednek a kórterme felé, szomorúan arra gondolt: „Nem érem meg a huszonnegyedik évemet. Szegény mama.” Úgy esett, hogy végül egyike lett a kórterem mindössze négy túlélőjének, mert csuromvér teste láttán a japánok halottnak hitték. Az Alexandrában 320 férfit és nőt gyilkoltak le, sok nővért pedig megerőszakoltak. Egy huszonkét fős ausztrál nővércsoport elmenekült a városból, hogy aztán az egyik holland szigeten a japánok karjába fusson. Miközben behajtották a tengerbe, hogy legéppuskázzák őket, az egyetlen túlélő megjegyezte Irene Drummond főnővér utolsó szavait: „Föl a fejfel, lányok! Büszke vagyok rátok, szeretlek benneteket.”³¹

Percival február 15-én adta át Szingapúrt Jamasitának. A fénykép, amelyen egy Major Wylde nevű brit tiszt bő rövidnadrágban, félrecsúszott sisakkal a fején tábornoka oldalán a japán vonalak felé viszi a brit zászlót, később a háború egyik legemlékezetesebb képe lett. Mintha azoknak a férfiaknak a kétbalkezes, vaskalaposan sovíniszta tehetségtelenségét szimbolizálta volna, akikre Nagy-Britannia keleti birodalmának védelmét bízták. Szingapúrral egyetemben Percival a brit és az indiai hadsereg becsületének jelentős részét odadobta, és ezt Churchill és a brit nép nagyon is jól megértette. A japánok alig hetven nap alatt vívták ki a

győzelmet, mindössze 3506 halálos áldozat árán, akiknek a fele a Szingapúrért folyó harcokban esett el. A birodalmi erők mintegy 7500 halottat vesztek, miközben a győztesek 138 000 hadifoglyot ejtettek, akik fele indiai volt. Közülük az egyik tiszt, Prem K. Szagal százados, akinek a szeme láttára fejezték le egysége brit parancsnokhelyettesét, később ezt mondta: „Szingapúr eleste végre meggyőzött engem a britek elfajzottságáról.”³² Szaghal arra a következtetésre jutott, hogy a birodalmi urak magatartásukkal eljátszották jogukat az indiaiak hűségére. Egy másik tiszt, Sahnava Khan is úgy érezte, őt és embereit „a britek úgy adták át a japcsiknak, akár a barmokat”.³³ A hadifoglyok között a japánok azonnal megkezdtek a toborzást „Indiai Nemzeti Hadseregük” számára, amelyet a britek ellen szándékoztak harcba vetni, és el is értek némi sikert. A britek tekintélye a rádzs* idején a legyőzhetetlenség mítoszán alapult, amit most jelentősen megtépáztak.

Egy másik hadifogoly, Stephen Abbott főhadnagy a következőképpen rögzítette a jelenetet, amikor társaival együtt megkezdte a hosszú menetelést Szingapúron át a rögtönzött hadifogolytáborokba: „Köröskörül mindenütt a döbbenetes pusztulás képei. Felborult teherautók, kerékpárok, babakocsik, bútorok hevertek hatalmas bombatölcsérekben, vagy szanaszét az úttesten és a járdán. Az épületeken tátongó lyukak a világ szeme elé tárták százalmas belsejüket. Meztelen testek és groteszk emberi végtagok hevertek ott, ahová éppen estek. A párás levegőben orrfacsaró bűz terjengett. A helybeliek – kínaiak, malájok és indiaiak – egykori otthonaik romjai között állogáltak döbbent fájdalommal, apró gyerekek kapaszkodtak rémulten az anyjuk ruhájába. Minden épületen, amely ilyen-olyan állapotban állva maradt, a japán zászló vörös korongja lengett... Néztem az utcán ácsorgó japán katonákat, miközben elhaladtunk mellettük. Ellenük harcoltunk volna, és most ők lesznek az uraink? Rongyos uniformisukban olyanok voltak, akár az ápolatlan gyerekek, de győztes gyerekek, akik szíves örömet kigúnyolják az áldozataikat.”³⁴

A szingapúriak számára a több mint egy évszázada tartó gyarmati uralom után a reveláció, hogy az sem tart örökké, mindent megváltoztatott. Lim Kin-szju, az egyik kínai előkelőség tizennyolc éves fia ezt írta:

* Rádzs (Raj): a brit uralom Indiában. (A szerk.)

„Valósággal megnyílt előttünk a mennyország. Egy lapos, lajhár, lamentáló világból egy bukfacező, tomboló világba katapultáltunk, amelyből sosem fogunk magunkhoz térni.”³⁵ Li Kuan-ju, a Raffles Főiskola akkor tizennyolc éves hallgatója is végignézte a britek fogságba indulását: „Három teljes napon át láttam őket eltrappolni a házam előtt az úton, a zavarodott emberek végeérhetetlen áradatát, akiknek fogalmuk sem volt róla, hogy mi történt, miért történt, vagy hogy egyáltalán mit is keresnek itt Szingapúrbán.”³⁶

A japán győzelem íztől eltelve ImaJ vezérőrnagy, a császári testőrhadosztály vezérkari főnöke így szólt Billy Keyhez, az indiai hadsereg fogságba esett vezérőrnagyához:

– Mi, japánok elfoglaltuk Malájföldet és Szingapúrt. Nemsokára Szumátra, Jáva és a Fülöp-szigetek is a miénk lesz. Ausztráliára nincs szükségünk. Szerintem itt az idő, hogy a maguk Brit Birodalma kompromisszumot kössön. Mi egyebet tehetnek?

– Azt, hogy kiűzzük magukat – válaszolta dacosan Key. – A végén majd elfoglaljuk az országukat is. Ezt tehetjük.

ImaJ ez láthatólag nem győzte meg, a brit erők malájföldi harctéri teljesítménye ugyanis rendkívül százalmas volt. Jamasita és tisztársai fehér abroszon szárított tintahallal, gesztenyével és borral, a császár ajándékaival ünnepelték meg a győzelmet.

Cudzsi Maszanobu ezredes, a japán hadsereg egyik fő-fő és legbrutálisabb militaristája megvetéssel tekintett a brit és ausztrál hadifoglyokra, akik oly könnyen hagyták magukat legyőzni: „Csoportokban guggoltak az úton, dohányozva, beszélgetve, meglehetősen hangosan kiabálva. Az viszont furcsa volt, hogy arcukon az ellenséges érzelemnek nyoma sem látszott. Inkább a beletörődés kifejezése jelent meg rajtuk, amelyet az adáz sportversenyek veszteségeinek arcán látni... A brit katonák úgy festettek, mint akik szerződés szerint, tisztességes fizetésért elvégezték a munkájukat, és most a harctéri feszültségtől megszabadulva megpihennek.”³⁷

„Rettenetes csapás volt mindannyiunk számára – írta Harold Nicolson parlamenti képviselő Szingapúr feladásáról a naplójába. – Nem csupán a közvetlen veszélyről van szó... Félő, hogy mi csak fél szívvel harcolunk a szívvel-lélekkel küzdők ellen.” Churchill egyetértett vele. Felháborította a britek gyenge szereplése Malájföldön, s nem pusztán

azért, mert keserű dolog a vereség, hanem mert a japánok annyi mindent nyertek, és olyan kis árat fizettek érte. Az angol–amerikai vezetőknek szóló 1941. december 20-i stratégiai elemzésében kijelentette: „Mindennél fontosabb, hogy az ellenség olcsón ne tehessen szert nagy haszonra; hogy a hódításait kénytelen legyen megtartani és folyamatosan bővíteni – és ezzel folyamatosan felélni az erőforrásait.” Az, hogy a brit erők világra szóló kudarcot vallottak mindezen célkitűzések megvalósításában, szálka volt a miniszterelnök szemében. „Korábban számos alkalommal volt okunk aggódni katonáink harci képességei miatt³⁸ – írta Sir John Kennedy tábornok, a Hadügyminisztérium katonai hadműveletekért felelős igazgatója. – Eddig sem harcoltak olyan keményen, mint a németek vagy az oroszok, és most még a japánok is leiskolázták őket... Kétségkívül nemzetként is puhányabbak voltunk, mint bármelyik ellenségünk, az olaszokat kivéve... A demokratikus modellen alapuló modern civilizáció nem terem edzett fajtát, és a mi civilizációnk... kissé jobban eltávolodott a barbarizmus állapotától, mint Németország, Oroszország és Japán civilizációja.”

Cudzsi Maszanobu – aki később több könyvet is írt a japán hadsereg teljesítményének dicsőítésére – volt a malájföldi atrocitások fő mozgatórugója. Olykor azt bizonygatják, hogy Jamasitát a háború után igazságtalanul végezték ki háborús bűnök miatt, holott a tábornokot még csak meg sem vádolták a kínaiak módszeres lemészárlásával, ami a parancsnoksága alatt folyt Szingapúrban. Jamasita egyszer egy beszédében azt bizonygatta, hogy míg saját népe az istenektől származik, az európaiak a majmoktól erednek. Délkelet-Ázsiában a brit rasszizmust most elhomályosította a japán rasszizmus. Az új tokiói rezsimet olyan brutalitás jellemezte, amelyet a kiebrudalt gyarmatosítók minden hibájuk ellenére sem tanúsítottak soha azelőtt.

A japánok már kezdetben is úgy bántak a szövetséges hadifoglyokkal, ahogy a későbbiekben is szándékoztak. Hongkong 1941 karácsonyi bevétele után a megszállók a nemi erőszak- és a mészárlás orgiáját ülték, amely az apácákra és a nővérekre is kiterjedt, a kórházi betegeket pedig az ágyukban döfték le szuronnal. Hasonló jelenetekre került sor Jáván és Szumátrán is, a Holland Kelet-Indiák két legnagyobb szigetén, amelyeket Szingapúr eleste után könnyűszerrel lerohantak. A japán hadse-

reg az újonnan meghódított területeken is megőrizte a kegyetlenkedés Kínában megalapozott hagyományát, a férfiaság és a harcos szellem perverzióját, amely még döbbenetesebb lett azáltal, hogy intézményszerűsült. Néha minden háborúban, minden nemzet katonái elkövethetnek rémtetteket. Ám fontos, hogy megkülönböztessük az olyan hadseregeket, amelyekben a barbár cselekedetek a szabályzat és a normák megsértését jelentik, azoktól, amelyekben a parancsnokok elnézik, sőt bátorítják ezeket. A japánok ez utóbbiban jeleskedtek.

Jáva szigetén az ausztrál Edward „Kopott” Dunlop alezredes, katonaorvos április 19-én oszlojt vezényelt a szemlére felsorakozott emberei-
nek, miután egy bizonyos Szumija főhadnagy ellenőrizte őket, és szót-
tot intézett hozzájuk:

Odaléptem a nip [japán] tiszthez, és tisztelegtem. A legnagyobb csodálkozásomra egy jól irányzott ökölcsapással keményen állkapcsom vágott. Csak hajszáll híján kerültem el a kiütést azzal, hogy kissé visszarántottam a fejem... Szumija főhadnagy ekkor előrántotta a kardját, és egy halálosan vérszomjas döfessel a torkomnak szorította. Egy bokszozó reflexeivel hajoltam el a hegye elől, de a markolata émelyítő puffanással úgy eltalálta a gégemet, hogy egy ideig sem levegőt venni, se megszólalni nem tudtam.

A katonák dühösen morogtak, és megindultak előre. Az örök rájuk emelték a puskájukat, és fenyegetően nekik szegezték a szuronyt. A jelenet a küszöbönálló mészárlás feszültségével telt meg. Bal kezemmel oda-intettem a katonáimnak: „Ne mozduljatok!”, majd a tiszthez fordultam, és hűvös formalitással meghajoltam... Jeges dühömben csak álltam ott vigyázban, hátra se lépve, miközben ő a fületem legyezgetve, bömbölve hadonászott a kardjával a fejem körül.³⁹

Az elkövetkezendő években Dunlopnak és bajtársainak számtalan, még ennél is kegyetlenebb verésben volt része, és ezek haltak meg betegségben vagy éhen. Az ausztrál katonaorvos a japán hadifogság borzalmas élményéből kiemelkedő elismert hős lett, valóságos világi szent. A Malájföldről folytatott küzdelem talán másként alakult volna, ha a védők előre látják, milyen árat kell fizetniük készséges behódolásukért.

A japánok Szingapúr eleste után napokon belül rárontottak a Kelet-Indiákra és felbecsülhetetlen értékű olajára, legfőbb stratégiai célpontjukra. A Palau-szigetekről elsőprő erejű haditengerészeti egységek támogatásával inváziós konvojok futottak ki Sarawak, Borneó és Jáva felé. A szövetséges védelmi erők gyengék, demoralizáltak és rosszul szervezettek voltak. Február 19-én Jáva fölött egy sor ádáz párharcban a japán repülők megsemmisítettek tizenöt vadászgépet. 27-én a holland Karel Doorman tengernagy parancsnoksága alatt egy két nehéz- és három könnyűcirkálóból álló hajóraj, kilenc romboló kísérete mellett támadást indított a Jávához közeledő kétéltű konvoj ellen, melyet két japán nehéz-cirkáló, két könnyűcirkáló és tizennégy romboló fedezett. Az ellenséges flották 16.00-kor pillantották meg egymást, és rögtön tüzet nyitottak. Az első tűzpárbajok nem sok kárt okoztak, ugyanis mindkét fél gyatrán célzott: a kilencvenkét kilőtt japán torpedóból mindössze egy ért célt, és elsüllyesztette az egyik holland rombolót. Az *Exeter* cirkáló kazánházába gránát csapódott, ezért a súlyosan sérült hajó elbillegett a biztonságos Surabaya felé. 18.00-kor az amerikai rombolókontingens, miután az összes torpedóját ellőtte, a saját szakállára magára hagyta a hajórajt.

A következő összecsapás, már a sötétség leszállta után, a szövetségesek számára katasztrofálisnak bizonyult: a holland *De Ruyter* és *Java* cirkálót torpedók süllyesztették el, Doorman tengernagy számos tengerészével együtt ott lelte halálát. A *Perth* és a *Houston* megmenekült, de másnap éjjel a Szunda-szorosban összefutott a japánok fő inváziós flottájával, és mindkettőt elsüllyesztették. Március 1-jén a Ceylon felé áttörni igyekvő *Exetert* és két rombolófedezetét utolérték, majd elsüllyesztették, egy holland és két további amerikai rombolót pedig útban Ausztrália felé vesztettek el. Ilyenformán nem egészen egy hét alatt tíz hajó és több mint 2000 ember tűnt el a tenger fenekén, s ezzel a Kelet-Indiákon a szövetséges haditengerészeti jelenlét csaknem teljesen megszűnt. A parton holland és maradék brit erők még egy hétig öltészerű ellenállást fejtettek ki, míg végül a japánok biztosították a Kelet-Indiák fölötti uralmukat. A hadjáratnak más végeredménye nem is lehetett, tekintettel a térségben felvonultatott japán csapatok elsőprő erejére.

2. A BURMÁBÓL INDULÓ „FEHÉR JÁRAT”

A malájföldi győzelmüktől felbátorodott hódítók megragadták a lehetőséget, hogy a brit Burmát is elfoglalják, részben azért, hogy az olaját és a természeti kincseit megszerezzék, részben pedig, hogy lezárják a Kínába vezető „burmai utat”. Az első bombák december 23-án hullottak a fővárosra, Rangunra. A Sparks utca egyik kis házában Casmir Rego indiai mozdonyvezető egyik fia éppen a *Csendes éjt* gyakorolta hegedűn.⁴⁰ Lena, a kishúga papírfüzérekét készített, miközben a szülei a karácsonyi bevásárlást végezték. Az ünnepi idillbe egyszeriben repülőgépek és géppuskaropogás hangja robbant be. Bombák robbantak, tüzek gyulladtak, kitört az általános pánik.

Egy burmai bábaasszony, Dav Szein később úgy emlékezett, hogy bár fél füllel hallott valamit a háborúról, eleinte azt sem tudta, ki kivel harcol. A férje most berontott a konyhába, és azt üvöltötte: „Kifelé! Gyorsan! Tűnjünk el innen!”⁴¹ Kimenekültek a házból, és már félúton jártak a vasútállomás felé, amikor az asszony észrevette, hogy félmeztelen. A férje a saját *longyiját** tépte ketté, és odanyújtotta neki a rongydarabot, hogy azzal takarja el a keblét. Imígyen felöltözve feltolakodtak az első induló vonatra, Moulmein irányába. A hozzájuk hasonló menekültekkel zsúfolásig megtelt vonat pár kilométer után megállt, majd bűdös, éhes, szomjas és kétségbeesett emberi rakományával órákon át egy helyben vesztegelt. Végre valahára egy ember érkezett gyalog a sínek mentén, és azt kiabálta: „Moulment lerombolták! Mindenütt bombák hullanak! A vonat nem megy tovább!” Dav Szein és a férje lázas tanácskozást követően gyalog indult neki Mandalaj felé, a messzi északra.

A következő napokban, ahogy a légítámadások egyre csak folytatódtak, összeomlott az élelmiszer-ellátás. Számos ranguni guberálásra adta a fejét, elhagyott otthonokba törtek be, hogy valami ehetőt találjanak. Az egyik támadás után a Rego család rémületére eltűnt a legkisebb fiuk, Patrick. Mialatt bátyjai az utcákat fésülték át utána, egy holttestekkel és leszakadt végtagokkal megrakott furgonba botlottak. Megpillantottak

* Pakisztánban és Burmában viselt ruhadarab: a pamut- vagy selyemanyagot a férfiak szoknyaszerűen a derekuk köré tekerik. (A szerk.)

egy asszonyt, aki a hullahegy alól kiabált: „Én még élek! Húzzanak ki innen!”⁴² Akkor újabb holttesteket hajítottak rá, és a furgon elhajtott. Patrick sértetlenül került elő, de a gyerekek sosem felejtették a holttestek közé szorult asszonyt.

A gyarmati uralom Burmában ugyanolyan gyorsan és csúfosan omlott össze, mint Malájföldön. Seregnyi indiai menekült vette be magát a dzsungelbe, vagy indult nyugat felé, köztük az alacsony kasztba tartozó „söprögetők”, akik az urak árnyékszékeit ürítették és az utcát söpörték. Sir Reginald Dorman-Smith, a kormányzó bánatosan elmélkedett arról a „felfedezésről”, hogy ezek az emberek nélkülözhetetlen részei voltak a szahibok életének: „Az élet a söprögetővel kezdődik. Azzal a legalantasabb emberi lénnel, aki a kezében tartja a különbséget egészség és betegség, tisztaság és mocskok között.”⁴³ A polgári adminisztráció egykettőre összeomlott, ahogy a védelem is: február–március folyamán a japánok végigszágulhattak az országon. Amikor Robert Morris közlegény a 7-es huszároktól Rangunban partra szállt, káoszba ütközött: „Mindehűt csak lángoló tüzeket és felgyújtott olajtárolókat láttunk. Hegyekben állt a rekeszekbe csomagolt, összeszerelésre váró felszerelés, köztük »Kölcsönbérlet Kínának az USA-tól« feliratú repülőgépek. Elámultunk a Kínába szállításra készen felsorakozó teherautók mennyiségén. A kikötő néptelen volt, és kifosztott.”⁴⁴

Dorman-Smith a prokonzuli intézmény egy további gyatra példánya volt. Állítása szerint sehogy sem fért a fejébe, hogy egy évszázados brit uralom után a burmaiak miért nem viseltettek hűséggel a birodalom iránt, ahogy az „más alattvaló népekkel”⁴⁵ láthatóan megesett. John Clague állami hivatalnok kézenfekvő válasszal szolgált: „Mi, európaiak olyan világban éltünk, ahol a nép igen gyakran vajmi kevés szerepet játszott emberi vagy bizalmas gondolatainkban. Egyetlen burmai sem volt tagja a Moulmeini Dzsim-ká-na Klubnak. Egyetlen burmai sem járt oda ebédelni vagy reggelizni.”⁴⁶ Most pedig kiadták a parancsot, hogy a menekülttranszportokban egyetlen burmai vagy indiai sem kaphat helyet.

Sir Robert Brooke-Popham, a távol-keleti erők főparancsnoka is osztotta Dorman-Smith sötét gondolatait. Arról számolt be, meglehetősen pontosan, hogy sok helybeli nyíltan a japánok győzelmét támogatja: „Elégge elkeserítő, hogy annyi Burmában eltöltött év és az uralkodá-

sunk alatt végbement nyilvánvaló fejlődés ellenére rá kell jönnünk, hogy a lakosság többsége meg akar tőlünk szabadulni... Csak javasolni tudom, hogy három dolgot mindenképpen érdemes átgondolni. Először is azt az angolok körében tapasztalható tendenciát [sic!], hogy önmagukat természetből fogva minden tekintetben feljebbvalónak tartják bármely színes bőrű fajtánál, méghozzá anélkül, hogy egyetlen lépést is tennének ennek megvalósítására. Másodszor azt, hogy mindeddig nem sikerült rokonszenvet és megértést tanúsítanunk a burmaiak iránt... Harmadszor pedig azt a tényt, hogy a nem hivatalból Burmában tartózkodó angolok többségét jobban érdekelte a pénzcsinálás... mint az, hogy a bennszülött lakosság javára tegyen.”⁴⁷

Egy burmai sem fogalmazhatta volna meg jobban a helyzetet. Miután Burma elszakadt Indiától, a britek három hivatalban lévő nemzeti miniszterelnök közül kettőt vettek őrizetbe, amiért közeledni próbáltak Tokióhoz, miként azt a nacionalista diákcsoportot is, amely a kollaborációra készülve japán kiképzésben részesült. Abban a valószínűtlen esetben, ha Burmában népszavazást tartottak volna, amelyen megkérdezik a lakosságot, hogy háború esetén ki iránt tanúsítanak állampolgári hűséget, minden bizonnyal a japánpárti érzések kerültek volna túlsúlyba. Sir John Smyth vezérőrnagy, a Moulneintől délre felvonuló 17. indiai hadosztály újonnan kinevezett parancsnoka később azt írta, a burmaiak alig várták, hogy segítséget nyújthassanak a megszállóknak: „Nem elég, hogy [a japánok] minden egyes mozdulatunkról értesültek, de még vezetőt, tutajt, pónit, elefántot és minden egyéb dolgot is kaptak, amit mi szerelemből egyáltalán nem, s pénzért is csak nagy nehezen szerezhettünk volna be.”⁴⁸

Egy huszonöt éves, a Ranguni Egyetemen tanuló burmai nő, Mi Mi Khaing elkeseredetten írt arról, ahogy népét a nemzeti konzultációnak még a látszatára sem adva sodorták bele a háborúba. Az övé, mondta, „egy olyan ország, amely már ötven évvel ezelőtt elveszítette büszke szuverenitását – modern megfelelőjét azóta sem szerezte meg –, s amely úgy érzi, csupán véletlenségből került a háborús fenevad étvágának útjába.”⁴⁹ U Szav burmai miniszterelnök történetesen éppen Pearl Harbor idején utazott keresztül az Egyesült Államokon. Az amerikai fejtelenségről és hisztériáról szerzett benyomásai csak megerősítették a fehér

fajtákkal szemben érzett megvetést. Burmába visszatérve a megfajtott *Ultra* üzenetek tanúsága szerint U Saw kezdeményező lépéseket tett a japánok felé, amiért Kelet-Afrikába száműzték. Ilyen körülmények között a britek kijelentése, miszerint Burmában harcolva a demokratikus szabadság ügyét védelmezik, minden volt, csak nem meggyőző.

A megszállókat eközben meglepte a barátságos fogadtatás, amelyben részesültek, főleg a burmai fiatalok részéről. Az egyik összekötő tisztjük ezt írta: „Feltűnt, hogy milyen szenvedélyesen ragaszkodnak a függetlenséghez.”⁵⁰ A burmai falusiak a japán katonák köré sereglettek, és vízzel meg manilaszivarral kínálták őket. A katonák elképedésére angolul kérdezősködtek tőlük, az egyetlen idegen nyelven, amelyet a helybeliek beszéltek. A leggyakoribb kérdés az volt: „Szingapúr már elesett?”⁵¹ „Büszkén azt feleltem: »Igen, Szingapúr már elesett«, írta Tacuro Izumija főhadnagy.

A Mandalajra hulló első bombák egyike romba döntötte a gyarmatosítók Felső Burma Klubját. „Nem tudtuk, mi talált el bennünket – mondta egy vendég, aki éppen ott ebédelt. – Az egyik pillanatban még az asztalnál ültünk, a másikban meg beszakadt a tető, az asztalok, a székek, az étel és mi magunk is szanaszét szóródtunk a helyiségben.”⁵² A támadások nyomán tüzek keletkeztek, amelyekben a város nagy része leégett. A holtak napokig temetetlenül heverték az utcákon, ami csak fokozta az általános megvetést a britek hozzá nem értése iránt. A gyarmatosítók kertjeiben – szimbolikusan, ami nem is maradt észrevétlen – hervadni kezdtek a virágok, mert a szolgák, akik addig öntözték őket, elhagyták gazdáikat. A Burma Corporation brit főnökei a helyi személyzettel kapcsolatban mosták kezeiket, és vonogatták a vállukat, mondván, hogy semmit sem tehetnek értük.

Válaszul a kérésre, hogy küldjenek erősítést Burmába, január 22-én Wavell ezt táviratozta Jáváról Rangunba: „Nincsenek tartalékaim, amivel segíthetnék... Nem értem, hogy a rendelkezésükre álló csapatokkal miért ne tudnák megtartani Moulmeint, és bízom benne, hogy meg is tartják. Az ország természeti viszonyai és erőforrásai korlátozni fogják a japán erőfeszítéseket.” Amikor a két hadosztályból álló szerény japán inváziós erők január utolsó napjaiban Sziámból megindították a támadást, egyes indiai egységek elszántan védekeztek, de a helyben toborzott bur-

mai lövészezred egykettőre felmorzsolódott. A britek nem rendelkeztek számottevő légi vagy tüzérségi támogatással, John Smyth pedig örjögött, amiért felettesei ragaszkodtak hozzá, hogy próbálja megtartani a kiszolgáltatott Moulmeint. A hadjárat első válságára február 23-án a kora órákban került sor a Szittang folyó hídjánál, a várostól százharminc kilométerre északra. Amikor a japánok megközelítették, a brit utászok a sötétben rombolótölteteket lőttek ki. Smyth két dandárját a folyótól keletre elvágták a többiektől. Egy maroknyi katonát kivéve, bénító morális és stratégiai csapást okozva, mindenki kénytelen volt megadni magát.

John Randle főhadnagy a beludzs* ezredtől a Szalven folyótól nyugatra foglalt állást, amikor arra lett figyelmes, hogy japán csapatok vannak a hátában. „Küldöncömet, a századkürtöst azzal az üzenettel menesztettem a parancsnokomhoz, hogy nyüzsgönek a környéken a japánok. Már a hátunkba is kerültek, és én hallottam a küldönc üvöltését, amint kardokkal és szuronyokkal megölték... A japcsik az összes sebesültünket lemészárolták.”⁵³ A zászlóalja az első ütközetben 289 halottat és 229 hadifoglyot veszített. „Arrogánsak voltunk a japánokkal – mondta Randle –, kuliknak tekintettük őket. Harmadrendűnek gondoltuk őket. Te szentséges atyáúristen, milyen gyorsan váltottunk hangnemet! A japcsik igen vadul és bátran harcoltak. Nekünk sejtelmünk sem volt a dzsungelharcról, se egy brosúra, se doktrína, se semmi. Nem elég, hogy zöldfülű katonák voltunk, még valami teljesen új dologgal is próbálkoztunk.”⁵⁴

Március elejére Rangun kísértetvárossá vált, ahol a maradék rendőrség és a kis létszámú brit helyőrség a fosztogatók bandáival viaskodott. A japánok légitámadásaival szemben az egyetlen jelentékeny ellenállást csupán Claire Chennault amerikai önkéntes csapatának vadászpilótái fejtették ki, akiket Kínából vezényeltek át Burmába. A védelem összeomlóban volt. „A lehangoltság általános légköre szinte leírhatatlan volt – jelentette Rangunból W. E. Abraham brit összekötő tiszt. – Az athéni főhadiszálláson ehhez képest szinte vidámság uralkodott, amikor el kellett hagyniuk Görögországot.”⁵⁵ Beosztottjainak állítólagos defetizmusa ellen kikelve Wavell menesztette mind a burmai főparancsnokot, mind

* *Beludzs*: az iráni népek közé tartozó népcsoport, nyelvük többnyire a beludzs vagy a brahui. Főleg Pakisztán és Afganisztán területén élnek. (A szerk.)

Smytht, ezt a beteges embert, aki hadosztálya maradékát olyan csatában próbálta irányítani, amelyet megnyerhetetlennek tartott. A brit kormány igyekezett rávenni John Curtint, az ausztrál miniszterelnököt, hogy engedélyezze két ausztrál alakulat Burmába irányítását, amelyek éppen hazafelé tartottak fenyegetett szülőföldjükre a Közel-Keletről. Curtin ezt elutasította, s bizonyára igaza is volt: még az ausztrálok sem fordíthatták volna vissza, bármilyen derék és tapasztalt katonák voltak is, a kudarcra ítélt hadjárat menetét.

Wavellt kísértette annak az emléke, hogy mielőtt 1941-ben elbocsátották a Közel-Kelet főparancsnoki tisztségéből, Churchill pesszimizmussal és kishitűséggel vádolta őt. Délkelet-Ázsiában igyekezett acélosan viselkedni, hogy gerincességre bírja beosztottait. „Csapataink Burmában nem a megfelelő szellemben harcolnak – táviratozta Londonba. – Ez nagyrészt annak tulajdonítható – s efelől a legcsekélyebb kétségem sincs –, hogy odafönről nem kapnak ösztönzést és inspirációt.” Valójában a távol-keleti brit erők annyi sebből véreztek, hogy a japán offenzíva közepe a rothadás már megállíthatatlan volt. Wavell egy másik, szintén Londonnak küldött táviratában, ezt elismerni lát-szott: „Nagyon aggaszt a valódi harci szellem hiánya, amiről csapataink Malájföldön és mindeddig Burmában is tanúbizonyságot tettek. Sem a britek, sem az ausztrálok vagy az indiaiak nem mutattak igazi testi vagy lelki keménységet... Az okok mélyen gyökereznek, az elmúlt húsz év eltunyultságában, a békeidős kiképzés erélytelenségében, a Kelet éghajlati és légköri hatásaiban.” Wavell egy idő után rendszeresen ellátogatott Rangunba; egy történész szerint úgy festett, mint „egy aktatáskával felszerelkezett Harley utcai specialista, aki eljött, hogy meglátogassa egy nagybeteget páciensét”.⁵⁶

Március 5-én megérkezett Sir Harold Alexander altábornagy, hogy átvegye a parancsnokságot. A makulátlan „Alex”, Churchill kedvenc tábornoka csupán kifogyhatatlan személyes eleganciájával és derűjével járulhatott hozzá az akkorra már kialakult teljes vereséghez. Először még megálljt parancsolt a britek visszavonulásának, aztán huszonnégy órán belül belenyugodott, hogy Rangunt nem tudják megtartani, ezért jóváhagyta a kiürítését. A megszállók elszalasztották a soha vissza nem térő alkalmat, hogy a teljes brit hadsereget csapdába ejtsék Burmában, ami-

kor az egyik helyi japán parancsnok felnyitotta az északra vezető utat lezáró erős úttorlaszt. Félreértelmezte a parancsokat, és azt hitte, hogy az összes támadó erőt Rangun köré csoportosítják egy nagy ütközethez. Ennek az átkelési pontnak az elügyetlenkedése tette lehetővé Alexander csapatai számára, hogy visszavonuljanak észak felé – maga a tábornok pedig megússza a hadifogságot.

Wavell kétségbeesésében elfogadta Csang Kaj-sek ajánlatát, hogy tá-mogató egységeikkel együtt a rendelkezésére bocsát két kínai naciona-lista hadosztályt. A kínaiak nem önzetlenül akartak részt venni a had-járatban. Északon a japánok előretörése lezárta a „burmai utat”, ame-lyen át az amerikai utánpótlás Kínába érkezett; az út újbóli megnyitása alapvető kínai érdek volt. Wavell eddig azért habozott, hogy elfogadja-e Csang csapatainak segítségét, mert tudta, hogy nincs saját utánpótlási rendszerük, és arra törekcszenek, hogy a földből éljenek meg. Az is két-séges volt, hogy ki vezényli őket: az amerikai Joseph Stilwell tábornok azt állította, hogy ő, de ezt a kínai Tu Lu Ming tábornok rögtön cáfolta is: „Az amerikai tábornok csak hiszi, hogy ő irányít – mondta Dorman-Smithnek, Burma kormányzójának –, valójában ez nem így van. Tudja, mi, kínaiak úgy gondoljuk, hogy az amerikaiakat csak úgy lehet bent tartani a háborúban, ha papíron néhány parancsot adunk nekik. Addig nem sok vizet zavarnak, amíg mi végezzük el a munkát!”

A megrögzött anglofób Stilwellt nem nyűgözte le első, március 13-i találkozója Alexanderrel. „Megdöbbenve vette tudomásul – írta szoká-sos fanyarságával naplójában –, hogy én – csekélységem, egy istenverte amerikai – vagyok a kínai csapatok parancsnoka. »Rrendkívüli!« Úgy méregetett, mintha épp most másztam volna le a fáról!” Felderítési fel-adatokra Stilwell mellé adták segítségül a brit vezetésű határvadászok egyik lovas egységét. Parancsnoka, Arthur Sandeman százados a közép-indiai lovasezredtől azt a kétes dicsőséget vívta ki magának, hogy ő volt az utolsó brit tiszt, aki lovasroham élén esett el: amikor japán géppus-kásokba ütközött, szablyát rántott, kürtösét utasította, hogy adja meg a jelet a támadásra, majd nekirontott az ellenségnek, hogy bajtársaival együtt utolérje elkerülhetetlen végzete.

A kínai beavatkozás arra készítette a japánokat, hogy megerősítsék két hadosztálynyi inváziós hadseregüket, ezért tengeri úton további két ala-

kulatot küldtek Rangunba. A britek hadtestté szerveződtek egy dörzsölt, keresetlen modorú gurkha tiszt, William Slim parancsnoksága alatt, aki végül az egész háború legrátermettebb brit tábornokának bizonyult. Március 24-én a japánok északon keményen lecsaptak a kínaiakra. A britek ellentámadást indítottak, hogy a szövetségeseikre nehezedő nyomást enyhítsék, de az ellenség mindkét fronton kitartott. Slim burmai hadteste, amely az Iravádi keleti partján a teljes összeomlás elkerüléséért küzdött, segítségül hívta a kínaiakat. Stilwell, aki – mint előre látható volt – megvetően viselkedett, március 28-án ezt írta: „Zendülés a brit katonák között Jenandzsaung. A britek lerombolják az olajmezőket. TE JÓ ISTEN. Hát miért harcolunk mi?” Aztán Stilwell és a britek meglepetésére egy kínai hadosztály Csang egyik legrátermettebb tisztje, Szun Li-csen tábornok vezetésével viasszaszorította a japánokat, és jelentős kis győzelmet aratott. Noha az Iravádi körüli harcokban egy birodalmi alakulatot csaknem eltöröltek a föld színéről, Slim mégis úgy került ki a harcból, hogy minden tisztelete Szun tábornok embereié volt, akiknek a közbeavatkozása döntő szerepet játszott abban, hogy a britek elkerülték a burmai hadtest teljes megsemmisülését.

Csak hogy a szövetségeseik helyzete Burmában tarthatatlanná vált. A japánok úgy ítélték meg, hogy a kínai alakulatok bátrabban és energikusabban harcolnak, mint az nemzetközösség erői, ám napokon belül ők is hátrálni kezdtek észak felé, és végül viasszaszorultak Kínába. Az üldöző japánok beérték annyival, hogy a határon megálljanak. Stilwell, akit jelentős személyes felelősség terhelt azért, mert a parancsnoksága alatt a nacionalista kínaiakkal rosszul bántak, magukra hagyta őket, és egy szedett-vedett amerikai társaság, sajtótudósítók és mindössze két kínai kíséretében megindult nyugatnak. Két héten át gyalogolt a dzsungelben, mire május 20-án megérkezett Imphal biztonságába, a brit vezetésű indiai Asszám államba. „Alaposan eltárgáltak bennünket – írta. – Pokolian megalázó volt. Rá kell jönnünk, hogy miért történt, aztán viasszameni!” Slim emberei április 30-ra biztonságban átértek az Iravádi túlsó partjára. Onnan aztán nyugat felé vonultak vissza, dezertőrök és fosztogatók gyüleléssz hadával maguk előtt, akik megjósolható kegyetlenséggel bántak a polgári lakossággal. Május 3-án a burmai hadtest japán tűz alatt megkezdte a viasszavonulást a Burma és India közötti

határfolyón, a Csindvin át. A Slim főhadiszállását védő burmai lövészszakasz felszívódott az éjszakában. A katonák többségének sikerült is a menekülés, de csaknem az összes szállítóeszközt és nehéz berendezést – mintegy 2000 járművet, 110 harckocsit és negyven ágyút – ott kellett hagyniuk a folyó keleti partján. Ám a menekülők hiába értek át biztonságban, nem várt rájuk meleg fogadtatás. „Megdöböntő volt a [z indiai] hadsereg magatartása velünk, Burmából érkezőkkel szemben – mondta William Norman szakaszvezető. – Minket okoltak a vereségért.”⁵⁷

A japánok 127 napon át nyomultak előre Burmában, csaknem ötven kilométeres napi átlaggal 2400 kilométert tettek meg. A britek 13 000 halottat, sebesültet és hadifoglyot veszítettek, míg a japánok mindössze 4000 fős véres veszteséget szenvedtek. A katasztrófa nem volt olyan mértékű, mint Malájföldön, és Slim a viasszavonulást bizonyos tehetséggel vezényelte le. Csak hogy most már a japánok kezén volt Nagy-Britannia teljes délkelet-ázsiai birodalma, és ott álltak India kapujában. Egy ázsiai így írt a bennszülöttek között kemény munkára hajtott nyugati hadifoglyok látványáról: „Mi mindig úgy éreztük, hogy fölöttünk állnak. A japánok felnyitották a szemünket; mert [a fehér emberek] velem együtt söpörték a padlót... és cipő nélkül jártak.”⁵⁸ Ez tartós megvilágosodásnak bizonyult. Közben a Kínába vezető burmai út még csaknem további három éven keresztül zárva marad.

A civilek kényszerű népvándorlása a háború egyik legfőbb jellemzője volt szinte mindenütt a világon, ahol hadseregek küzdöttek az uralomért. Nem sok burmai próbált elmenekülni a japánok elől, ugyanis úgy vélték, hogy a győzelmüktől nincs mit félniük, viszont sokat remélhetnek tőle. Amikor az újonnan mozgósított Burmai Védelmi Hadsereg először masírozott végig Rangunon az őket támogató japánok szeme láttára, az egyik lelkes civil ezt írta: „Milyen izgalmas volt látni, amint burmai katonák és tisztek válogatott egyenruhát hordanak, válogatott fegyvereket viselnek, az ingujjukon trikolór szalag, az arcukon komolyság.”⁵⁹

Csak hogy az országban közel egymillió indiai is élt, egyesek közülük a kereskedelmi életet uralták, mások viszont a szahibok jóléte szempontjából elengedhetetlen, ám burmai alattvalóik által lenézett alantas munkákat végeztek. Az indiaiakat nem kedvelték, és tartottak a helyi na-

cionalizmustól. Miközben az inváziós áradat előretört, a britek mit sem tettek a tőlük függő mintegy 600 000 fő menekülésének elősegítésére. Azzal érveltek, hogy az uraknak a saját bőrük megmentése is épp elég nehézségükbe kerül. A britek magatartása ismét rávilágított a feltételezett birodalmi megállapodás csődjére, amely szerint a bennszülöttek az alávetettség elfogadásáért cserébe védelmet kapnak. A gazdag menekültek repülőjegyet vásároltak, vagy Indiába tartó hajókon foglaltak kabinokat. A Csindvinen felfelé közlekedő kompot az indiaiak keserűen „fehér járatnak” nevezték, mert szinte kizárólag a britek és az eurázsiaiak szállhattak fel rá. Miközben a kerekas gőzösök fölfelé pöfögtek a folyón, lefelé úszó holttestek, a szerencsétlen indiaiak szárazföldi „fekete járatának” áldozatai mellett haladtak el.

A menekülést jelentő jegyek megvásárlásához túl szegény emberek tömegei kénytelen-kelletlen megindultak az északra és nyugatra, Asszámba vezető utakon és ösvényeken. Májusban kitört a monszun, s azontúl az autóban ülő szerencsések és a gyalogos földönfutók útját egyaránt eső meg sár nehezítette. Kirabolták, néha meg is erőszakolták őket; uzsorárat fizettek egy-egy darabka ennivalóért; elkapta őket a vérhas, a malária és a láz. A kompoknál és az úttorlaszoknál a kapzsi rendőrök és falusiak az utolsó rúpiát is kihúzták belőlük. Senki sem tudja pontosan, hány indiai pusztult el 1942 tavaszán és nyarán az Asszámba vezető úton, de legalább 50 000-en, talán többen is lehettek. Csontvázaik éveken át ott heverték az út mentén, a brit utazók szégyenére, akik később ismét arra haladtak el. Egy tiszt, aki útban Ledo felé a Tagun-hegynél csellengő katonák után kutatott, egy holtakkal teli falura bukkant:

A tisztáson itt is, ott is düledező kunyhók álltak, melyekben gyakran egész családok éltek és haltak meg együtt. Rábukkantam egy anya holttestére, aki a karjában szorította halott gyermekét. Egy másik kunyhóban egy másik anya földi maradványai heverték, aki szülés közben halt meg, a gyerek épp csak félig született meg. Ezen [a tisztáson] több mint ötven ember pusztult el. Jámbor keresztények a haláluk előtt néhol kis fafeszületeket helyeztek a talajra. Mások még mindig csontvázkezükből szorongatták Szűz Mária szobrát. Egy katona sapkával a fején lehelte ki a lelkét, pamutruhája teljesen elrothadt, csak a gyapjúsapka ült hetykén a vigyorgó ko-

ponyán. Az öregebb kunyhók közül párat máris benőtt a mindent elpusztító dzsungel, eltakarva, porrá és hamuvá változtatva a csontvázakat.⁶⁰

A menekültek között sok volt a portugál Goáról, vegyes házasságból származó katolikus. Jose Saldhana vámtiszt napokon át kutyagolt a dzsungelben tizenhét éves George fiával, miután a család többi tagját feltették egy pánikba esett emberekkel túlterhelt hajóra. A gyaloglók szörnyű megpróbáltatásokon mentek keresztül, amit csak egyetlen szurreális pillanat enyhített az egyik dzsungelbeli táborban, ahol egy Emily D'Cruz nevű lány szerenádot adott nekik: „Hangja tisztán, gyönyörűen szárnyalt az éjszaka csendjében”,⁶¹ amint az *Alice Blue Gown* (Alice-kék ruha) című dalt énekelte. Aztán George-ot ledöntötte lábáról a vérhas. Rávette apját, hogy hagyja magára a dzsungel mélyén üldögélve, hátát egy fának támasztva. Néhány órával később a fiú meglátott egy asszonyt a hírhedt fejdázsa nága törzsből.* A rettegés legyőzte gyöngeségét, és újra nekieredt. Napokig botorkált északnyugatnak, olyan bogyókon élt, amelyeket, mint látta, a majmok is megesznek, tehát feltételezte, hogy az embernek sem ártanak. Egy nap egy mesés szép pillangórajra bukkant. Elbűvölten közelebb lépett – aztán hátrahőkölt, amikor meglátta, hogy egy oszladozó hulla szivárgó nedvein lakmároznak. Tovább menekült, és végül biztonságba ért, megtalálta a családját. De nem mindenki volt ilyen szerencsés. A Hukavng-völgyben egy tavoji katolikus iskola növendékei az igazgatójuk, Leo Menzenes holttestére bukkantak. Gyenge szíve nem bírta a nagy utazás feszültségét.

Ha az életben maradt menekültek elérték is a brit fennhatóság alatt álló Imphalba, az indiai civilek számára ott sem találtak jobb körülményeket és orvosi ellátást, mint ami az indiai katonáknak járt. Jóllehet a szubkontinens összes erőforrása a rendelkezésére állt, a rádzs mégis képtelennek bizonyult arra, hogy az alapvető humanitárius segítséget megszervezze háborújának hajótöröttei számára. A kacsin és nága törzsbeli falusiak több segítséget nyújtottak a menekülteknek, mint a britek. Az Iravádi Gőzhajózási Társaság egyik angol-indiai igazgatója, aki magát a hegyeken átküzdve jutott el az egyik asszámi menekültállomásra, bele-

* Nága törzs: Asszámban élő harcias hegyi törzsek összefoglaló neve. (A szerk.)

futott egy brit tisztbe, aki kitartott amellett, hogy csakis az indiai kintinban lehet. Az ágrólszakadt menekülteket fogadó kórházakban borzasztó állapotok uralkodtak. „A kórtermek akár az *Elfújta a szél*ben – egymást érik a szalmazsákok – írta le keserűen egy brit asszony a Ráncsi tapasztalatokat egyik barátjának, R. A. Butler miniszter feleségének Angliába –, az emberek mindenütt vízért könyörögnek meg okádnak, és így tovább. Döbbenetes bűntény az egész, hogy az Isten verje meg a Keleti Parancsnokság embereit.”⁶² Egyes menekülttáborokban kitört a kolera.

Alexander vert seregét csak csigalassúsággal és minden meggyőződéssel szervezték újjá: két hosszú évnek kellett elteltie, mire sikerrel vehette fel újra a harcot a japánok ellen. 1942 augusztusában magát a tábornokot átvezényelték a Közel-Keletre, az ottani brit erők parancsnokának. Az a rettenetes burmai tavasz és áldozatai örökre bevésődtek azok emlékezetébe, akik a szemtanúi voltak. A Kongresszus Párt vezetője, Dzsaváharlál Nehru az indiai cellából, ahová a britek zárták, megvetően így kommentálta a burmai kormány összeomlását és a gyarmati tisztviselők elmenekülését, akik honfitársaik százazreit hagyták sorsukra: „Történelmének eme válságos időszakában nem csupán az kész csapás India számára, hogy idegen kormánya, hanem az is, hogy hozzá nem értő kormánya van, amely képtelen tisztességesen megszervezni az ország védelmét vagy gondoskodni az emberek biztonságáról és alapvető szükségleteiről.”⁶³ Ez így is volt. Délkelet-ázsiai birodalmának elvesztése szégyent és vereséget hozott Nagy-Britannia uraira, amint azt Winston Churchill készségesen elismerte.

10.

A szerencse forgandó

1. BATAN

„Ezt a háborút addig nem nyerhetjük meg, amíg... nem lesz belőle Amerikáért és az amerikai álomért vívott nemzeti keresztes háború”,¹ írta 1942-ben megjelent, *Prelude to Victory* (Előjáték a győzelemhez) című, később bestsellerré vált könyvében James Reston, a *New York Times* riportere. Ez most már valóban globális konfliktus volt. Az amerikai nép kezdeti reakciója arra, hogy egyszeriben belecsöppent a háborúba, ugyanolyan zavaros és jó szándékú volt, mint a briteké 1939 szeptemberében. Tömegével igyekeztek elsajátítani az elsősegélynyújtást – a legnépszerűbb kézikönyvből nyolcmillió példány fogyott; a katonai kiképzők számára gimnazisták ezrei farigcsálták és ragasztgatták az ellenséges repülőket makettjeit. Állampolgárok milliói adtak vért, és gyűjtötték a fémeket; Miami Beach és Atlantic City üdülőszállodáit átengedték a hadsereg újoncainak. Az országban uralkodó újfajta körülmények tömegvonzásának behódolva ideiglenesen betiltották a sportvadászatot és -horgászatot, valamint a golf- és a teniszlabdagyártást. Fellendült a kereslet a jövőmondás, a dómajáték, a világtérképek és a szakácskönyvek iránt. A mozik hihetetlen népszerűsége tettek szert, részben azért, mert sokan több pénzt találtak a borítékban: 1942-ben kétszer annyian voltak moziban, mint 1940-ben. A San Quentin elítélteik önként jelentkeztek haditermelési feladatokra, és tengeralattjáró-elhárító hálókat kezdtek készíteni.

A szegényebb és kevésbé ambiciózus társadalmakból érkező látogatókat kezdettől félelemmel elegy tisztelettel töltötte el az amerikai gazdasági mozgósítás, amit csak még tovább fokozott az a tény, hogy már addig is született néhány jelentős ipari kötelezettségvállalás. Még intelligens és jól értesült briteknek sem sikerült felismerniük az ország erőforrásainak

szinte korlátlan mértékét: „A hadsereg... irdatlan programot igyekszik megvalósítani – írta Washingtonból a brit John Slessor légi marsall még 1941 áprilisában a légierő vezérkari főnökének, Sir Charles Portalnak az Egyesült Államok haderejének kiépítését értékelve –, a jelenlegi célkitűzésük kétmillió katona, és azon felül máris újabb 2 milliót fontolgatnak. Hogy ki ellen fognak harcolni ilyen méretű hadsereggel, vagy hogy miként szállítják át a tengerentúlra, nem tudom, és erősen kétlem, hogy valaha is törekedtek volna ehhez akár csak hasonlót is létrehozni, ha a védelmi kötelezettségeiket és követelményeiket igazán alapos stratégiai vizsgálatnak vetik alá.”²

Az effajta szkepticizmust drámaian összekuszálta az 1942 és 1945 közötti időszak. „Pearl Harbor után – írta az amerikaiakról Frederick Morgan altábornagy, a D-nap brit főtervezője – elhatározták, hogy a valaha látott legnagyobb és legtokéletesebb háborút fogják megvívni.”³ Az Amerikai Ázsiai Társaság titkára így írt egyik külügyminisztériumi barátjának: „Hosszú, kemény háború lesz, utána viszont Samu bácsi diktál majd az egész világon.”⁴ A szövetségi költségvetés összege az 1939-es 9 milliárdról 1945-re egészen 100 milliárd dollárig szárnyalt, s Amerika bruttó nemzeti összterméke ugyanebben az időszakban 91 milliárdról 166 milliárd dollárra nőtt. Az ipari termelés indexe 96 százalékkal emelkedett, és 17 millió új munkahely jött létre. 1942 és 1945 között további mintegy 6,5 millió nő lépett be az amerikai munkaerőpiacra, a keresetük több mint 50 százalékkal nőtt, a nőiruha-eladás megkétszereződött. Amerika hatalmas ipari mozgósításának imperatívusza az iparmágnásoknak és az ipari konglomerátumoknak kedvezett, amelyek jelentősen fel is virágoztak. A háborús követelmények nyomására a trösztellenes törvényalkotást félretették: Amerika száz legnagyobb vállalata, amely 1941-ben az ország gyáripari termelésének 30 százalékát adta, 1943-ra már a 70 százalékát állította elő. Az adminisztráció túltette magát az olyan monopolistákkal kapcsolatos fenntartásain, akik harckocsikat, repülőgépeket és hajókat szállítottak.

Méreteiben minden megnőtt, hogy a történelem legnagyobb háborújának megfelelően: Amerikában 1939-ben mindössze 4900 szupermarket volt, de a számuk 1944-re már elérte a 16 000-et. 1941 decembere és 1944 vége között az átlagamerikaiak likvid ingó vagyona csaknem megduplázódott. A vásárlók luxuscikkek hiányában kétségbeesetten

keresték azokat az árucikkeket, amelyekre elkölthetnék egyre növekvő keresetüket: „Az emberek megőrülnek a pénztől – mondta egy philadelphiai ékszerész. – Bánják is ők, hogy mit vesznek. Csak a pénzköltés kedvéért vásárolnak össze mindenfélét.”⁵ Miközben a fogyasztási cikkek hazai termelése Nagy-Britanniában 1944-re 45 százalékkal esett vissza a háború előtti szintekhez képest, ugyanez az Egyesült Államokban 15 százalékkal nőtt. Sok helyütt komoly lakáshiány alakult ki, a bérleti díjak az egekig szöktek, ahogy emberek milliói próbáltak ideiglenes szálláshelyet találni a háborús munkájukkal járó áttelepülés megoldására. „Az Igazságos Háború mítosza”⁶ – írta Arthur Schlesinger, aki akkoriban a Háborús Információs Irodában dolgozott –,

a nemes célok támogatására létrejött nemzeti egység boldog időszakát feltételezi. Az amerikaiak többsége valóban belátta a háború szükségességét, ám ez aligha nyomta el az alantasabb motivációkat. Washingtonban láttuk az Igazságos Háború árnyoldalát. Láttuk a kapzsi üzletembereket, akik előbb ellenezték, hogy átálljunk a védelmi termelésre, aztán mégis csatlakoztak a kormányhoz, hogy a háború utánra előnyös helyzetbe manőverezzék magukat... Olyan információt kaptunk, hogy minden nyolcadik üzleti vállalkozás megszegte az árplafont. Olyasmit láttunk, amit egy kevésbé ismert szenátor Missouriból [Harry Truman] úgy nevezett: „kapzsiság, mohóság, csalás és nemtörődömség”... A háború egyenlő áldozatokat követelt. De bárhová tekintett az ember, mindenütt a „szélhámosság” miazmáját fedezte fel... A hazai front nem nyújtott valami nagyon szép látványt, amikor ifjú amerikaiak haltak meg szerte a világon.

A napvilágra került egyik legsúlyosabb panamára az egyik legfőbb háborús beszállító, a clevelandi Országos Bronz- és Alumíniumöntő Társaság háza táján került sor, amely fémhulladékot adott el vadászgépmotor-alkatrészként; négy vezető beosztottját bebörtönözték. A St. Louis-i US Lőszergyár milliószám ontotta a hibás muníciót, pedig az effajta ravaszkodás emberéleteket veszélyeztetett. A polgári lakosság a máskülönben hozzáférhetetlen árucikkeket a feketepiacon igyekezett beszerezni, és számos üzleti vállalkozás megkerülte az árszabályozást. Egy amerikai bánatosan állapította meg, hogy Európát elfoglalták, Oroszországot és

Kínát megszállták, Nagy-Britanniát bombázzák, de a nagyhatalmak közé tartozó Egyesült Államok „pusztán képzeletben vívja ezt a háborút”. Pearl Harbor, a japánok kegyetlenkedési hullámainól hamarosan még tovább szított rasszizmussal egyetemben gondoskodott arról, hogy az amerikaiak könnyűszerrel meggyűlöljék ázsiai ellenségeiket. A németek iránt viszont a kezdetektől a háború végéig csak kevesen viseltettek azzal a fajta ellenségességgel, amely az európaiak számára oly természetesen adódott; még az sem ment egykönnyen, hogy a hitleri zsidóüldözés, amelyről jelentések érkeztek, felébressze az amerikaiak haragját. Forrest Pogue hadtörténész később meglepetten állapította meg Bradley Franciaországban tartózkodó hadseregéről: „Az embereket nemigen érdekli a háború. Addig nem is lehet őket felpizskálni, amíg valamelyik barátjukat el nem találják a németek.”⁷ Norman Maier, a Michigani Egyetem patkányokkal végzett kutatásairól ismert behaviorista professzora felvetette, hogy az amerikaiak harci kedvét hatékonyabban lehetne felcsigázní, ha az ideáljaikra hivatkozva megvonná tőlük a benzint, a gumiabroncsot és a polgárjogokat.⁸ Túlon túl cinikus volt ez a nézet, hiszen egyesek valódi hazafiasságról tettek tanúbizonyságot, a harctéren pedig sok amerikai mutatott nem csekély bátorságot, abban azonban volt némi igazság, hogy az Egyesült Államok távolsága a háborús frontoktól, védettsége a közvetlen támadástól vagy akár a komoly nehézségektől ellene dolgozott annak a szenvedélynek, amely a megszállást vagy bombázást elszenvedő népek polgári lakosságát hajtotta.

Pearl Harbor után Amerika politikai és katonai vezetői már tudták, hogy a britekhez hasonlóan előbb nekik is vereségeket és megaláztatásokat kell elszenvedniük ahhoz, hogy erőiket az előrenyomuló japánok visszaszorítására mozgósíthassák. Az ellenséggel kapcsolatban nagyfokú tudatlanság és naivitás uralkodott még azok körében is, akiknek az lett volna a dolguk, hogy ellenük harcoljanak. „Egyszeriben rájöttünk, hogy senki nem tud semmit a japcsikról – mondta Fred Mears, az egyik repülőgép-hordozón szolgáló pilóta. – Még sosem hallottunk a Zeróról.* Milyen képességekkel rendelkeznek a japcsi gépek meg a

* A csendes-óceáni hadszíntér legismertebb japán repülőgépe. Első típusát 1940-ben gyártották, így az A6M3-as változat már Pearl Harbor megtámadásában is szerepet játszott. (A szerk.)

pilóták? Milyen erős a japán haditengerészet? Miféle csatákat vívunk meg velük, és hol? Siralmasan felkészületlenek voltunk.”⁹ Sok amerikai már hónapokkal korábban belátta az ország hadba lépésének logikus voltát, mégis, minden konfliktusnak az a természete, hogy amíg az ellenség lőni nem kezd, amíg az első hajók el nem süllyednek, s amíg a katonák szerettei – vagy legalábbis a bajtársai – el nem kezdenek meghalni, addig gyakran még a hivatásos harcosokból is hiányzik a sürgető késztetés és a kegyetlenség. „Elképesztő, milyen sokáig tartott, amíg elkaptuk a fonalat, és azonnal megfelelően reagáltunk – állapította meg Alvin Kiernan amerikai tengerész. – A háború, ahogy azt szép lassan megtanultuk, egyfajta lelkiállapot, még mielőtt bármi más lehetne.”¹⁰ „Úgy látszik, egy olyan országnak, mint Amerika – írta Ernie Pyle –, két évébe telik, mire egészen beszáll egy háborúba. Előbb át kellett esnünk egy átmeneti időszakon, amikor búcsút mondtunk addigi életünknek, aztán meg már olyan sokáig éltük az új, háborús életünket, hogy a végén az jelentette számunkra a normális létezést.”¹¹

Ezért is figyelemre méltó, hogy Pearl Harbor után fél évvel az amerikai flották már olyan győzelmeket arattak, amelyek megfordították az ázsiai háború menetét. Németország négy éven át uralkodott Európa nyugati felén, a japán császárság határai azonban már 1942 őszén zsugorodni kezdtek. Az amerikai újjáéledés gyorsasága a Csendes-óceán térségében az ázsiai ellenség alapvető gyöngeségét tükrözte. Először azonban le kellett nyelni a keserű pirulát. Az 1941. december 7-ét követő hetekben a japánok elfoglalták a Wake-szigetet, miután az ádáz védőket – akik a támadók első hullámát súlyos veszteségeket okozva visszaverték – legyűrték. A Pearl Harborról érkező hírek és a japánok pusztító légitámadása között eltelt tíz órában, miközben csaknem nyolcvan amerikai repülőgép pusztult el egy csomóban a földön, Douglas MacArthur tábornok, a Fülöp-szigetek védelmét irányító parancsnok mindvégig elutasította légierije parancsnokának válaszcspás indítására irányuló kérését.

Másnap MacArthur megkésétt előkészületeket tett arra, hogy filipínó és amerikai csapatait az egyedül védhető helyre, a luzoni Batanfél-szigetre vonja vissza. Csakhogy az utánpótlás gyors átcsoportosítása hatalmas feladatot jelentett: a tábornok a háború beköszönte előtt minden erre irányuló javaslatot megvetően „passzivitásnak” bélyeg-

zett és elvetett. A hadsereg a kínai kereskedőktől sietősen rizst vásárolt, a környékbeli konzervgyáraktól pedig annyi marha- és egyéb húst meggyümölcsöt, amennyit csak tudott. December 12-én MacArthur megkésve tájékoztatta Quezón elnököt a vitatott visszavonulásról, amelyet 22-én kezdett megvalósítani. Az orvosok figyelmeztették, hogy Batan hírhedten malária sújtotta vidék, ugyanis elszaporodott arrafelé a maláriaterjesztő szúnyog, ám a megelőző gyógyszerek készletezéséről vajmi kevésé gondoskodtak. Manilát közben dél és 13.00 óra között naponta bombázták, emiatt az amerikai tisztek 11.00-re voltak kénytelenek előrehozni az ebédidejüket.

MacArthur a Lingayeni-öböl déli csücskében számított a japánok partraszállására, és ennek megfelelően néhány csapatot odavezényelt. A japán megszálló erők mégis partot értek a Lingayeni-öbölben, miután félresöpörték a gyatrán kiképzett és rosszul felszerelt filippínó egységeket. December 22-re Homma Maszaharu altábornagy 14. hadseregének 43 110 katonája elhanyagolható veszteségek árán hídfőállást létesített. A hibás amerikai torpedók miatt egy kivételével az összes tengeralattjáró-támadás megghiúsult a csapatszállító hajók ellen. A 320 kilométerre délkeletre fekvő Lamon-öbölben további 7000 japán katona szállt partra minden ellenállás nélkül. A filippínó hadsereg egykettőre szétmorzsolódott. Lewis Brereton tábornok, a légierő parancsnoka körültekintően Ausztráliába tette át székhelyét, miután gépeinek nagy része megsemmisült. MacArthur bombasztikus kommunikét adott ki: „Hősies hadosztályaim állják a sarat, és nem engedik, hogy az ellenség a Fülöp-szigetek megszentelt földjére lépjen. Csapatainknak súlyos veszteségeket okoztunk, hídfőállásuk sehol sincs biztonságban. Holnap belekergetjük őket a tengerbe.”

A valóságban a japánok elhanyagolható ellenállásba ütközve Manila felé nyomultak. Washingtonban az amerikai vezérkari főnökök nagy bölcsen lemondtak a védelem megerősítésének még a gondolatáról is. MacArthurnak csupán egyetlen morzsányi jó szerencse jutott: a megszállók a főváros elfoglalására koncentráltak, s visszavonulását Batanra meg sem próbálták megzavarni. Carl Mydans, a *Life* fotóriportere a Bay View Hotelből nézte végig, ahogy az első japánok január 2-án behatolnak Manilába: „Az öböl pirkadat előtti ragyogásában bicikliklen és

aprócska motorkerékpárokon közeledtek a széles utakon. Egyetlen szó nélkül, zárt rendben jöttek, egyhengeres motorjaik nevetséges puf-pufogása felverte a város csöndjét.”¹²

Homma egy hét múlva indította meg első támadását a szemközti Batan-félsziget amerikai-filippínó vonala ellen. A védők a következő napokban minden nehézség nélkül verték vissza az egymást követő támadásokat, pedig a légitámadásokban szakadatlan veszteségeket szenvedtek. A kezdet kezdetétől melegük volt és éhesek voltak, 110 000 embert kellett etetniük – 85 000 amerikai és filippínó katonát, valamint 25 000 polgári menekültet. Az utászdzandár nekilátott, hogy a földről betakarítsa és kicsépelje a rizst. A part mentén halcsapdák működtek, amíg az ellenséges vadászgépek meg nem semmisítették őket, a gazdaságokban leölték az állatokat. A malária hamarosan járványos méreteket öltött. „Alighanem valamennyien önként vállalt hadifogságba estünk – írta Ruth Straub nővér naplójában. – Ki-ki csak a saját életére vigyáz.”¹³

A batani védők azonban több energiáról és kezdeményezőkézségről tettek tanúbizonyságot, mint a britek Malájföldön: számos japán kísérllet, amelynek során úgy próbálták meglepni az amerikaiak szárnyát, hogy a front mögötti partszakaszon tettek partra csapatokat, teljes kudarcba fulladt. Az egyik egységet a Quinauan-fok pusztá szikláira szorították vissza. „Japcsik tucatjai tépték le magukról az egyenruhát, és vetették magukat üvöltve a mélybe – írta William Dyess százados. – Gép-puskatűz pásztázta végig a homokot és a habokat, mindenre lőttek, ami mozgott.”¹⁴ Amikor január 26-án a japán gyalogság áttörte a körkörös védelmet, és Tuolnál meg Cotarnál két kiszögellést elfoglalt, véres harcok után ellentámadással állították helyre a vonalat. A bombázás feltűnően kevés kárt okozott az amerikai tüzérségi állásokban. Amikor már nem jutott több abrak a lovassági lovak számára, a helyőrség megette az állatokat. Batanon szinte az összes vadállatot levadászták és beledobták a fazékba, az emberek mangót, banánt, kókuszdiót és papáját szedtek, a tengerből pedig dinamittal fogtak halat.

A japánok február és március folyamán tapodtat sem haladtak előre, a védők viszont egyre jobban legyöngültek az éhségtől, és a malária elleni kinin is kezdett kifogyni. MacArthur Rooseveltnak parancsának engedelmeskedve a családjával és személyes kíséretével együtt őrnaszáddal

Ausztráliába menekült, a védelem irányítását pedig az utolsó hetekre Jonathan Wainwright tábornokra bízta. Március végén már ezer maláriás beteget vettek föl hetente a kórházba. A védelmi vonal mögötti polgári menekülttáborokban Walter Waterous főhadnagy szerint a körülmények „nyomorúságosabbak voltak, mint amit valaha is láttam, riasztó volt a halálozási arány”.¹⁵ Corregidor erődszigetén a bombázás a földfelszín felett szinte minden létesítményt lerombolt, ezrek zsúfolódtak beteg és sebesülten a Malinta-alagútba.

Bertha Dworsky főhadnagy, a harmincéves texasi nővér, munkája egyik legszörnyűbb aspektusának azt találta, hogy sokakat személyesen ismert azok közül, akiket borzalmas sebesülésekkel vittek be a kórházba: „Rendszerint olyanokat, akikkel együtt jártunk a tiszti klubba, vagy egyenesen a barátainkat. Lelkileg borzasztó élmény volt. Nem tudtuk, kit hoznak be legközelebb.”¹⁶ A sebesültek gyakran kérdezték, hogy életben maradnak-e, az orvosok pedig arról vitatkoztak, az-e a legjobb, ha megmondják nekik az igazat.¹⁷ „Újra és újra fellángolt a vita – írta dr. Alfred Weinstein –, de senki sem tudta a helyes választ. A legtöbben a középutat választottuk, és megkerültük a kérdést... Ha egy betegről úgy tűnt, hogy esetleg elpatkol, behívtuk a lelkészt, hogy adja fel neki az utolsó kenetet, szedje össze a személyes emléktárgyait, és írja le az utolsó szavait... A legtöbbször nem is kellett nekik mondani.”¹⁸

Az ostromlók helyzete csak hajszálnival volt elviselhetőbb az ostromlottakénál: a malária, a beriberi és a vérhas a japánoknak is súlyos veszteségeket okozott – februárban több mint 10 000-en betegedtek meg. Tokiót egyre jobban bőszítette az amerikaiak makacssága és a győzelmi propaganda, amit a batani hősrégény szított az Egyesült Államokban. Április 3-án Homma megerősített hadserege nagyarányú támadást indított, melyet sűrű bombázás előzött meg. A filippínó egységek a japán harckocsik láttán pánikba estek; a védők minden egyes mozdulatára golyók záporoztak a levegőből; az éhség sokakat annyira legyengített, hogy alig tudtak előmászni rókalyukaikból. A japánok egyenletesen nyomultak előre, egymás után törték át az amerikai vonalakat. Április 8-án este Edward King vezérőrnagy a saját szakállára úgy döntött, hogy fel kell adniuk a félszigetet, és fehér zászlóval egy tisztet menesztett a japán vonalak felé. Dzsungelbeli búvóhelyeikről félszigetszerte csopor-

tosan bújtak elő a védők, és kerestek utat a Corregidor-sziget irányába, ahol Wainwright még kitartott.

9-én reggel King találkozott Nakajama Motó ezredessel, Homma hadműveleti tisztjével, hogy aláírja a fegyverletételt.

– Jól bánnak majd a csapatainkkal? – kérdezte King.

– Nem vagyunk mi barbárok – felelte udvariasan az ezredes.

Mintegy 11 500 amerikai és 64 000 filippínó esett ellenséges fogságba. A legyengült emberek táborokba menetelése „a batani halálmenetként” vonult be a történelembe. Tucatszám gyilkolták meg csak úgy a filippínókat, némelyikükön a szuronydöfést gyakorolva. Egy amerikai köztona látta, amint egyik legyöngült honfitársát egy közeledő harckocsi alá lökték. „Akkor már tudtuk – mondta Blair Robinett –, ha addig voltak is kétélyeink, hogy cudar idők elé nézünk.”¹⁹ Charles Cook törzsőrmester leírta, hogy látta, amikor egy foglyot azért szúrtak le bajonettel, mert megpróbált vizet szerezni. Harold Feiner főtörzsőrmester ezt mondta: „Aki elesett, annak bingó, már meg is halt.”²⁰ A Pantingan folyó mellett több mint háromszáz filippínó foglyot mészároltak le egy vízmosásban. A gyilkosaik ezt azzal magyarázták, hogy ha a helyőrségük hamarabb adja meg magát, talán irgalmasabban bántak volna velük, így azonban „súlyos veszteségeket szenvedtünk. Úgyhogy nézzék csak el nekünk.” A becslések szerint a halálmenetben 1100 amerikai és több mint 5000 filippínó lelte halálát.

A japánok most a New York-i Central Parknál alig nagyobb Corregidorra zúdítottak tüzéségi ösztüzet; május 3-án Wainwright jelentette MacArthurnak Ausztráliába, hogy a földfelszín felett minden építményt porig romboltak, a sziget vegetációját letarolták. A rettegő emberekkel teliszúfolt forró, bűzös Malinta-alagútban elmondhatatlan körülmények alakultak ki. A *Spearfish* tengeralattjáró aznap éjjel menekítette ki Ausztrália biztonságába az utolsó huszonöt fős csoportot, köztük tizenhárom nőt. A japánok néhány óra múlva kételtű csapatokat tettek part-ra, hogy lerohanják Corregidort. Május 6-án délben, kétnapos harcok után Wainwrighttal az élükön a Fülöp-szigeteken tartózkodó amerikai csapatok maradéka is megadta magát, de a tábornok előbb ezt táviratozta Washingtonba: „Mélységes sajnálatomra és hősies csapataim iránti töretlen büszkeséggel megyek, hogy találkozzam a japán parancsnok-

kal... Isten önnel, Elnök úr.” A helyőrséghez tartozó egyik amerikai haditengerész orvos, George Ferguson leült, és sírva fakadt, „akkorát csalódtam a jó öreg USA-ban”.²¹ Lelki és testi kimerültségében azonban sok katona örült, hogy véget ért a küzdelem. Csak később jöttek rá, hogy a japánok fogságába esett 11 500 amerikai számára a megpróbáltatások még csak ekkor kezdődtek.

Batan és Corregidor négy hónapon át tartó védelme, amely az amerikaiaknak 2000 halottjába, a megszállóknak pedig 4000 fős véres veszteségébe került, részben a japánok hozzá nem értése miatt vált lehetségessé. A kezdeti megszálló haderő gyenge volt, és olyan csapatokból állt, amelyek kiképzésben és tapasztalatban messze elmaradtak Jamasita malájföldi hadseregétől. Ha Homma és tisztjei energikusabbak, a Fülöp-szigeteki saga hamarabb véget ért volna, ahogyan a dühös tokiói főparancsnokság is követelte. Mindez azonban mit sem von le a kötelességét MacArthurnál meggyőzőbben végző Wainwright és helyőrsége hősiességéből. Olyan legendát teremtettek, amelyből az amerikaiak büszkeséget meríthettek – és amelyre Churchill irigykedve tekintett. Sarkosan fogalmazva, az amerikai katonák Batanon és Corregidoron rendíthetlenebbnek mutatkoztak, mint a brit birodalmi erők Malájföldön és Szingapúrban, jóllehet a sorsuk itt is, ott is meg volt pecsételve.

Dwight Eisenhower dandártábornok, aki pár évvel korábban nem túl boldogan MacArthur alatt szolgált, ezt írta a naplójába: „Szegény Wainwright! Ő harcolt... és [MacArthur] aratja le a babérokat... MacArthur tirádái, amelyeket... Manilában oly sokszor hallgattam végig... most ugyanolyan ostobán hangzanának a közvélemény számára, ahogy annak idején a mi számunkra. De hát ő hős! Na ja.”²² Odahaza az Egyesült Államokban a hírelemzők az utolsó csepp dicsőséget is kifacsarták Batanból, a tengeri csetepatékból és Amerika embrionális állapotban leledző mozgósításának megnyilvánulásából. A Csendes-óceánon azonban senkit sem lehetett becsapni. Minden szövetséges katona, tengerész és pilóta tisztában volt vele, hogy ők a hadszíntér legtávolabbi sarkában is úgy táncolnak, ahogy az ellenség füttyül. Robert Kelly főhadnagy, aki annál a 3. torpedónaszádrajnál szolgált, amely MacArthurt Corregidorról evakuálta, ezt mondta: „A hírmagyarázók mind megnyerették velünk a háborút. Ez nekünk nagyon fájt. Mi idekint voltunk, ahol láttuk

a győzelmeket. Volt belőlük bőven – de mind a japánoké volt. És mégis, ha akár csak egyetlen ponton is sikerül megakasztanunk egy támadást, az ostoba szalagcímek máris »győzelemről« fecsegnek.”²³

Eisenhowerhez hasonlóan Kelly sem fogta fel, hogy a hányattatások közepette milyen fontosak a legendák, sőt a mítoszok egy-egy ország szellemének megőrzéséhez. A korai vereségekkel szembesülő amerikaiak rémületét ügyes propagandával csillapították. Az Egyesült Államoknak jóval kevesebb vesztenivalója volt Keleten, mint a Brit Birodalomnak. Batan és MacArthur Rooseveltt és az amerikai média fabrikálta hősköltevénye jó szolgálatot tett az amerikai népnek, sőt becsessé vált számára. A tábornok inkább volt egy üresen fecsegő, beképzelt alak, mint ellentmondásos személyiségű, de mégiscsak jelentős parancsnok. És mégis, elmenekülése Corregidorról szemernyi sem volt szegényletesebb, mint a háború számos brit parancsnokáé azokról a helyekről, ahol felforrósodott a talaj a lábuk alatt, például Wavellé Szingapúrból. Az elkövetkezendő évek során MacArthurnak mint a délnyugat-csendes-óceáni térségben kifejtett amerikai erőfeszítések strómanjának státusa nagyban hozzájárult az otthoni harci szellem kialakulásához, ha a japánok vereségéhez nem is annyira. Az 1942-es Fülöp-szigeteki hadjárat semmiféle hasznos stratégiai célt nem szolgált: a szigetek a rendelkezésre álló csekély erőkkel védhetetlenek voltak, távol a baráti támaszpontoktól. Ha a helyőrség tovább kitart, a hazai közvélemény esetleg kierőszakolt volna valami eleve elvetélt vállalkozást az ostromlott Batan felmentésére. Az amerikai haditengerészet a katasztrófába rohant volna, ha a japán haditengerészeti és légi erők túleréjével szemben megpróbál segíteni Wainwrightnak; Corregidor feladása kínos helyzettől kímélte meg Washington.

A Csendes-óceánon ezt követően kevés olyan szárazföldi akcióra került sor, amely csak nagy vonalakban is összehasonlítható volna a Németország ellen viselt háború méreteivel. A harcokban, noha óriási területeken folytak és hatalmas haditengerészeti részvételt igényeltek, viszonylag kevesen vettek részt. A japán hadsereg zöme Kínában állomásozott. Tokió a féltekén mindenütt elszórt, kisszámú erővel hajtotta végre ázsiai és csendes-óceáni hódításait. Az Egyesült Államok, Ausztrália és Nagy-Britannia a maga részéről két-három hadosztályból

álló szerény szárazföldi kontingensekkel küzdött a szigetek és a sűrű erdővel benőtt, vad vidékek megszerzéséért, miközben az orosz harcmezőkön alakulatok százai csaptak össze egymással. Az egymást követő csendes-óceáni összetűzéseknek a támogatást nyújtó haditengerészeti és légi erők jelentették a meghatározó tényezőjét. Mindkét fél katonái és tengerészgyalogosai tisztában voltak vele, hogy hiába ontják a véreket-verejtéküket, ha a tengeri utánpótlási útvonalakat nem tudják nyitva tartani, s nem képesek elejét venni annak, hogy a légteret az ellenség uralja. A Japán elleni háborúban az Egyesült Államok haditengerészete lett a döntő erő.

2. A KORALL-TENGER ÉS MIDWAY

1942 januárjában a japánok elfoglalták, és jelentős légi, valamint haditengerészeti központtá alakították Rabault Új-Britannia szigetén. A győzelmeiket követő, egekig szökő euforikus hangulatban – a „győzelmi betegségben”, ahogyan Hirohito szkeptikusabb emberei emlegetni kezdték – elhatározták, hogy csendes-óceáni birtokaikat kiterjesztendő, elfoglalják Pápuát, a Salamon- és a Fidzsi-szigeteket, Új-Kaledóniát és Szamoát is. A haditengerészet rávette a hadsereget, hogy egyezzen bele egy új birodalmi külső védőgyűrű kialakításába, amelynek középpontjában a Midway-atoll állna, és északon az amerikaiaktól elhódítani kívánt Aleut-szigetek határolnák. Ezzel olyan támaszpontokat hoznának létre, amelyekről kiindulva elvághatnák az ázsiai háborúban ekkoriban a szövetségesek fő megállóhelyeként funkcionáló Ausztráliába vezető utánpótlási útvonalakat.

Corregidor még el sem esett, az amerikaiak máris tettek valami olyasmit, ami megrémítette és felbosszantotta az ellenséget, hiszen korai ízelítőt kaptak sebezhetőségükből, és sietőssé tette későbbi vállalkozásaikat. Az a légicsapás, amelyet április 8-án James Doolittle alezredes a Japántól ezer kilométerre tartózkodó *Hornet* hordozóról felszálló tizenhat B-25-ös bombázóval Tokió ellen intézett, anyagi értelemben jelentéktelen, morálisan viszont fontos lépés volt. Olyasfajta, a szövetségesek népeinek a vereségek időszakában új erőt adó, ötletes haditett volt ez,

amilyenekben Churchill is gyakran a kedvét lelte, s amely meggyőzte a japánokat, hogy muszáj elfoglalniuk Midwayt, Amerika 1867-ben megszerzett legnyugatibb csendes-óceáni bástyáját. Amennyiben Jamamoto Iszoroku tengernagy repülői Midwayen állomásoznak, gátat vethetnek a további Doolittle-féle kalandoknak.

A japánok célkitűzései később katasztrofálisan nagyravágyóknak bizonyultak; a másik alternatíva azonban – Tokió szemszögéből – az volt, hogy szabad kezet adnak az amerikaiaknak egy tömeges méretű ellen-csapásra. Jamamoto és kollégái tudták, hogy a japán vereség csak akkor kerülhető el, ha az Egyesült Államokat folyamatosan kíméletlen nyomás alatt tartják. Egyetlen hitelt érdemlő stratégiájuk az, vélték, ha újra és újra lecsapnak a szövetségesekre, amíg Washington fejet nem hajt a japán uralom logikája előtt, és tárgyalóasztalhoz nem ül a rendezés érdekében. A császári haditengerészet azonban mindenekelőtt arra törekedett, hogy a tengeren harcba bocsátkozzon az amerikai hadihajókkal, és elpusztítsa őket.

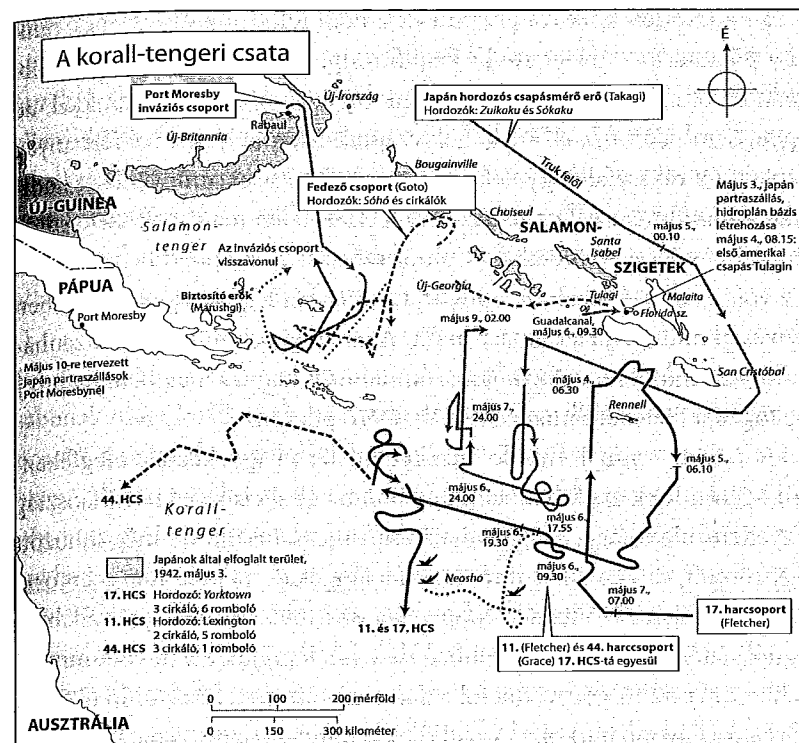
Mielőtt Midway felé vették volna az irányt, a japánok előbb Pápua és a Salamon-szigetek ellen indultak. 1942. május elején nagy csapásmérő képességű és fedező erők biztosítása mellett három inváziós flotta kelt útra Port Moresbyből. A hadműveleteket irányító Inoue Sigejosi altengernagy azt remélte, hogy egy amerikai flotta megpróbál majd közbeavatkozni, amelyet megsemmisíthet. A Guadalcanaltól néhány kilométerre, a Salamon-szigetcsoport déli részén fekvő Tulagi-szigetre tartó kétélű erők május 3-án ellenállás nélkül szálltak partra. Másnap a *Yorktown* repülőgép-hordozóról felszálló gépek csapást mértek a part mentén tartózkodó japán hajókra, egy rombolót és két kisebb vízi járművet elsüllyesztettek, ám ez a pusztítás csalódást keltett, hiszen a támadók csaknem ideális körülményeket élvezhettek.

Május 5-én Frank Fletcher ellentengernagy vezetésével és a japánok szándékaira vonatkozó *Ultra* hírszerzési információkkal a tarsolyában egy kisebb ausztrál kontingenssel kiegészített amerikai flotta gőzerővel megindult, hogy Inoue főerejét feltartóztassa. Fletcher május 7-én hajnalban a Korall-tengeren a brit John Crace ellentengernagy vezetésével az ellenséges szállítmányok megtámadására indította cirkálóit. Fletcher az ellenség tartózkodási helyeiről téves információkkal rendelkezett. Az

amerikai légi századok ahelyett, hogy a japán repülőgép-hordozókat találták volna meg, Inoue kételtű erőibe botlottak. A transzportok azonnal elkanyarodtak, hogy kivárhák a flották összecsapásának eredményét. Crace visszavonult, miután megtudta, hogy a néptelen óceán felé tart. A *Lexington* repülőgépei korai sikert aratva elsüllyesztették a *Sóhó* könnyű repülőgép-hordozót. Fletcher repülőgép-hordozó csoportja közben óriási szerencsével menekült meg. A japán flotta 280 kilométerre volt mögötte, a saját repülőgépei pedig épp nem voltak a közelben, amikor ellenséges gépek elsüllyesztettek, illetve megrongáltak egy amerikai olajszállító hajót és egy kísérő rombolót, amelyek az ellentengernagy harccsoportjainak nyomában haladtak. Ha Inoue bombázói tovább repülnek és rájuk találnak, az amerikai repülőgép-hordozókra katasztrófa várt volna. Így azonban az első napon mindkét rivális tengernagy eredménytelenül tapogatózott.

Másnap, május 8-án reggel, amint a nap 06.55-kor felkelt, bűzös lenti lyukaikban a tengerészek a szellőzőnyílásokon vagy a csapóajtókon át felváltva szippantottak a tiszta levegőből, miközben amerikai és japán repülőgépek hullámai emelkedtek a levegőbe, ki-ki a saját repülőfedélzetéről. Bob Dixon sorhajóhadnagy, aki az előző napi légitámadást vezette a *Sóhó* ellen, ismét azzal tüntette ki magát, hogy rátalált a japán flottára. Üzemanyag-takarékosságból – amire a haditengerészet pilótáinak állandóan figyelniük kell – a motort leállítva vitorlázott a hajók fölött, nehogy elvesztse őket szem elől.

Az amerikai gépek első hulláma megtalálta és megtámadta a *Sókaku* repülőgép-hordozót, jelentős, de nem végzetes károkat okozva benne. A torpedóvetők és a zuhanóbombázók zöme célt tévesztett. A csapásokat rosszul koordinálták. A zuhanóbombázók személyzete komoly gondokkal küszködött, amikor az irányzó távcsöveik és a szélvédőik bepárasodtak, miközben az 5200 méteren megindított „fejredöntésből” meredeken ereszkedtek a 450 méteren végrehajtott „felhúzásig”. A pilóták dúltakfúltak a lassúságuk meg a japán vadászgépek elleni tűzerejük gyengesége miatt. Bill Ault korvettkapitány hazafelé eltévedt, ami az irdatlan óceánban gyakori és végzetes hiba. Mielőtt kényszerleszállást hajtott végre, hogy örökre nyoma tűnjön, még küldött egy lakonikus búcsúüzenetet: „Jól van, emberek, viszlát. Ne feledjétek, ötszáz kilós találatot vittünk be a lapostetejünek.”²⁴ A *Sókaku* azonban túlélte. Paul Stroop sorhajóhad-

nagy, a *Lexingtonon* szolgáló törzstiszt bánatosan ismerte el: „Hatékonyabbak is lehettünk volna.”

Az amerikaiak még javában zuhanóbombázták Inoue flottáját, amikor a japánok még sokkal keményebben csaptak le Fletcher hajóira. Míelőtt a radar ellenséges repülőket közeledtet jelezte, az amerikai hordozók kapitányai huszonöt csomós harci sebességet rendeltek el, és kitérő manőverekbe kezdtek, nehogy eltalálja őket egy közelgő torpedóraj vagy bombaeső. A *Yorktown* egyetlen találat érte, amely több mint negyven embert ölt meg, és egy „majdnem-találat”, amelyik a sebesen forgó hajócsavart egy időre a vízszint fölé lökte. A kapitány megkérdezte a gépháztól, hogy csökkentse-e a sebességet, amire azt a dacos választ kapta: „A fenébe, dehogyis, megcsináljuk.” A *Lexington* azonban a teljes kormányfordulat sem tudta megmenteni a közeledő torpedóktól: a 40 000 tonnás repülőgép-hordozó pusztító erejű találatot kapott. „Nagyon csüggesztő volt látni, ahogy ezek a japánok kilövik a torpedóikat,

aztán közvetlen közlőre elrepülnek a hajó fölött, hogy vessenek ránk egy pillantást²⁵ – jelentette ki Paul Stroop. – Kíváncsiak voltak, jóformán orrot mutattak nekünk. Lőttünk rájuk az új 20 mm-esekkel, de egyet sem találtunk el.”²⁶ Lángok csaptak fel, amelyeket sokféle anyag táplált – a rekeszfalak gyúlékony festéke, fabútorok, amilyeneket hadihajó ezentúl nem vesz a fedélzetére. Félmeztelen matrózok szenvedtek borzalmas égési sérüléseket – „a bőr szó szerint csöpögött a testükről”. Ez volt az utolsó alkalom, amikor az amerikai légénység akció közben szívesen mutogatta a csupasz bőrét. A japán gépek mindössze tizenhárom perc múltán megfordultak, romhalmazzt hagyva maguk után, hogy az fogadja Fletcher támadásból visszatérő pilótáit.

A *Lexingtonon* tomboló tüzeket hőiesen igyekeztek megfékezni: Milton Ricketts főhadnagy, egy bomba által elsöpört haváriaosztág egyetlen túlélő tagja maga is halálosan megsebesült, de még kihúzott egy tömlőt, és vízzel kezdte locsolni a lángokat, majd holtan esett össze. Nemsokára azonban, Stroop szavai szerint „a tüzek egyre vadabbul égtek, aztán elkezdődtek a robbanások... a hangjuk olyan volt, mintha tehervonat dübörgött volna föl a hangárfedélzetre... Száguldó tűzfal... tört elő a felvonó burkolata körül.”²⁷ A szivárgó benzingöz hatalmas robbanásokat okozott a fedélzetek alatt: a löszerek elkezdtek belobbanni; megszületett a döntés, hogy el kell hagyni a hajót. Fitch tengernagy, a rangidős tiszt nyugodtan sétált végig a repülőfedélzeten, oldalán egy tengerészgyalogossal, aki fegyelmezetten szorongatta feljebbvalója zubonyát meg napiparancsait, hogy aztán felvegye őket az egyik romboló odalént várakozó csónakja. Az emberek szászámra ugráltak be a vízbe. A mentőalakulatok olyan hatékonyak voltak, hogy a *Lexington* 2735 fős légénységéből mindössze 216-an veszték oda, ám egy értékes repülőgép-hordozó elpusztult. A *Yorktown* súlyos károkat szenvedett, de azért napnyugta után két perccel még sikerült befejeznie a repülőgépek landoltatását. A halottakat az éj leple alatt tengerész módra eltemették, és felkészültek a másnapi újabb harcokra.

A csata azonban véget ért: mindkét flotta visszafordult. Fletcher harccsoportjai 543 halottat, hatvan repülőgépet és három hajót veszítettek, köztük a *Lexington*-t. Inoue vesztesége több mint 1000 halott és hetvenhét repülőgép volt – a *Zuikaku* repülőgép-hordozó repülőcsoportja csaknem

teljesen odaveszett. A pusztítások mérlege mégis a japánok javára billent, akiknek az amerikaiaknál jobb repülőgépeik voltak, és hatékonyabban is kezelték őket. Inoue azonban érdekes módon lemondott a Port Moresby elleni akcióról, és visszavonult, a stratégiai sikert ezzel átengedve az amerikai haditengerészetnek. A japánok félénksége itt újra megmutatkozott: már karnyújtásnyira voltak a győzelemtől, helyzeti előnyüket mégsem sikerült kihasználniuk. Soha többé nem nyílik számukra még egy ilyen alkalom, hogy megszerezzék az uralmat a Csendes-óceán felett.

Később a háború folyamán az amerikai haditengerészet a legimpozánsabbnak mutatkozik majd az ország haderőnevei közül, de odáig még hosszú, göröngyös tanulási folyamat vezet. Eleinte számos parancsnok bizonyult alkalmatlannak, mivel nem fogták fel elég gyorsan a repülőgép-hordozókkal végzett hadműveletek alapelveit, pedig a csendes-óceáni hadjáratban ez lesz az uralkodó harcmodor. Az amerikai repülősök bátorságát soha senki nem vonta kétségbe, de kezdetben a teljesítményük elmaradt az ellenségétől. Pearl Harbornál, még ha felkészületlen és statikus ellenséggel szemben is, a japán gépek jelentős eredményt tudtak felmutatni: negyven torpedóindításból tizenkilenc találatot értek el, tizenkilenc robbanást okoztak, ami rajtuk kívül egyetlen haditengerészetnek sem sikerült. Amikor hordozókról felszálló amerikai repülőgépek 1942. május 3-án gyér ellenállással szemben támadást intéztek a Tulagisziget horgonyzóhelye ellen, a huszonkét Douglas Devastator torpedóvető mindössze egyetlen találatot ért el. Két nappal később, amikor a *Sókakut* támadták meg, huszonegy Devastatorból egyetlenegy sem talált. Az amerikai torpedók többségét – mondták később a japánok – túlságosan messziről lőtték ki, és olyan lassúak voltak, hogy könnyen ki lehetett őket kerülni.

A Korall-tengeri csata megmutatta, hogy az amerikai haditengerészet repülőgépei közül egyedül a Dauntless zuhanóbombázó felel meg a feladatának, nem utolsósorban azért, mert megfelelő hatótávolsággal rendelkezett. A Devastator „igazi pancser” volt, ahogy egy pilóta fogalmazott, és ezt még csak tetézte a magas üzemanyag-fogyasztás. A legnagyobb baj azonban az volt, hogy a levegőből indított Mk 13 és a tengerről kilőtt Mk 14 torpedók rendkívül megbízhatatlannak bizonyultak, job-

a hajón, főleg késő délutánonként, és csak úgy élveztem, hogy ott lehetek. Kimentem egészen a fedélzetszéli felvonóig, és csak álltam ott, és néztem, ahogy elsiklik az óceán. Úgy éreztem, alighanem én vagyok az egyik legszerencsésebb ember az egész világon... amiért abban az évben születtem, amelyikben, és a második világháborúban harcolhatok a hazámért; ez az egész korszak... olyan, hogy igazán kiváltságosnak érzem magam, amiért átélhettem.”³⁰

Az amerikai haditengerészet tisztí állományának kibővítése drámai módon és fényesen járult hozzá a haderőnem későbbi sikereihez, és néhányan közülük megtanulták szeretni a tengeri szolgálatot mindazzal a felelősséggel együtt, amit rájuk rótt. A matrózok zöme viszont – különösen amikor a hajók kezdtek háborús rekrutákkal megtelni – tisztességesen elvégezte ugyan a munkáját, de nem sok mindenben talált élvezetet. Egyeseknek elégük is lett belőle: a *Hornet* egyik tengerésze kimászott a vitorlarúd végére, és addig lógott 50 méterrel a víz fölött, megpróbálva erőt gyűjteni, hogy leugorjon és megölje magát, amíg a lelkes és a hajóorvos le nem imádkozta onnan.³¹ Pszichiátriai vizsgálatra hazaküldték az Egyesült Államokba – aztán végül visszatért a *Hornetre*, még időben ahhoz, hogy részt vehessen a hajó elsüllyedésében, amitől olyannyira rettegett.

Akik átéltek az Egyesült Államok haditengerészetének kezdeti csatáit a Csendes-óceánon, jó adag kudarcnak, veszteségnek és vereségnek voltak a szemtanúi. A hajók elsüllyedésének borzalmait gyakran még tovább tetézte a végzetes késlekedés, amíg a túlélőket megtalálták és kimentették. A Csendes-óceán irdatlan víztömeg, és sokakat sosem láttak viszont azok közül, akik beleestek, akár a nagy hadihajókról is. Amikor a megrongálódott *Juneau* könnyűcirkáló, útban az Espiritu Santu-i javító-bázis felé, az egyik lőszerraktár felrobbanásától a levegőbe repült, Allan Heyn irányzóhelyettes is azok között volt, akik egyszeriben azon kapták magukat, hogy az életükért küzdenek: „A vizet nagyon vastag olajréteg borította, legalább öt centi vastag volt, és mindenfelé tervrajzok és más iratok lebegtek, meg vécépapír-gurigák egymás hegyén-hátán. Senkit sem láttam. Arra gondoltam: »Jé, én volnék itt az egyetlen«... Aztán kiáltást hallottam, és körülnéztem, hát a másod-vitorlamester volt az... Azt mondta, nem tud úszni, mert az egész lába leszakadt... Fölsegítettem

a tutajra... Kutya nehéz éjszaka volt, mert a legtöbb fickó súlyosan megsebesült, és a haláltusájukat vívták. Csak úgy lehetett felismerni valakit, ha nagyon jól ismerted, mielőtt a hajó elsüllyedt.”³² A csapatuk létszáma három nap múlva száznegyvenről ötven főre csökkent; a *Juneau* elvesztése után a kilencedik napon a hajó tíz életben maradt tengerészét egy romboló és egy Catalina repülőcsónak vette föl. A vízi járművek néha úgy tűntek el, hogy a fedélzetükön tartózkodó összes ember odaveszett, ahogy például a tengeralattjárókkal szinte minden esetben történt.

A japánok sokat tapasztalt tengerész- és repülőszállománnyal kezdtek bele a tengeri háborúba, akiket a világ egyik leghatékonyabb ilyen jellegű fegyverével, a Long Lance [hosszú lándzsa] nevű torpedóval szereltek fel. A radarberendezéseik gyengék voltak, sok hajójuk egyáltalán nem is volt felszerelve velük. A hírszerzésben siralmasan hátul kullogtak, az éjszakai hadműveletekben viszont remekeltek, a kezdeti tűzérségi párbajokban pedig gyakorta pontosabban céloztak, mint az amerikaiak. Remek Zero vadászgépeik harci hatótávolságát úgy növelték meg, hogy lemondtak a pilótafülke páncélzatáról és az önzáródó üzemanyagtartályról. A japán haditengerészeti légierő 1942-ben mutatkozó fölénye még inkább meglepővé teszi a csendes-óceáni háború következő szakaszának kimenetelét.

Jamamoto tengernagy a stratégiai víziójára jellemző sietséggel igyekezett kierőszakolni egy nagyméretű összecsapást. Nem egészen egy hónappal az elfuserált korall-tengeri akció után már meg is indította támadását a Midway-atoll ellen; az amerikai erők megosztását célzó nagyra törő, bonyolult hadműveletben 145 hadihajója vett részt. A japán flotta megindult északnak az Aleut-szigetek ellen, miközben a főcsapást Midwaynél hajtották végre. Nagumo négy flottahordozója – a Korall-tengeren megtépázott *Zuikakut* és *Sókakut* hátrahagyták – északnyugat felől közelített a szigethez, mögöttük 480 kilométerre Jamamoto gyors csatahajói; egy szállítóhajókból álló flottilla, fedélzetükön a partraszállást végrehajtó 5000 katonával délnyugat felől érkezett.

Lehet, hogy Jamamoto okos ember és rokonszenves egyéniség volt, a Midway elleni terv hősies ügyetlensége mégis a hiányosságait dombozította ki. Arra kényszerítette, hogy megossza az erőit, s ami még ennél is

Melville lírai víziója a tengerről még 1942-ben, egy másik század tengerészei számára is érthető volt, két tényező azonban átalakította a tengeri csatáról alkotott képét. Először is a kommunikáció és annak elfogása lehetővé tette a „csapdák és hadicselek” alkalmazását, az olyat például, amilyenre Midwaynél került sor – az ellenség helyzetének meghatározását és a megelőző csapásmérést, még mielőtt jelképes vitorláit felbukkantak volna. A jobb minőségű amerikai radar még további jelentős előnyt biztosított a japánokkal szemben. A légi haderő megjelenése ugyanakkor azzal járt, hogy többé már nem létezett olyan, hogy minden „világos, nyílt, folyékony”: az egymással szemben álló flották már akkor meglephetőkkel váltak, amikor még több száz kilométerre jártak egymástól. A precíz tudás azonban még mindig hibázkodott. A mérhetetlen óceánon továbbra sem volt könnyű hajszálpontosan meghatározni egy-egy hajó vagy akár flotta helyzetét. Frank Fletcher ellentengernagy kijelentette: „Egy-egy csata után az emberek rengeteget fecsegnek arról, hogy mennyire módszeresen születtek a döntések, valójában azonban mindig pokolian sok a tapogatódzás.”³⁴ Ezt szemléletesen példázta a korall-tengeri összecsapás; Rochefort fregattkapitány nagyszerű teljesítménye ellenére a bizonytalanság és a véletlen is jellemző volt Midwayre.

Az ütközetre mindössze fél évvel Pearl Harbor után került sor, amikor az amerikai haditengerészetnek még mindig kevesebb repülőgép-hordozója volt, mint a briteknek, habár azoknál jóval több gépet szállítottak. A két amerikai harccsoportot túlságosan távol vetették be egymástól, semhogy kölcsönösen támogathassák egymást, vagy hatékonyan összehangolják légi hadműveleteiket. Az első csetepaté június 3-án zajlott le: 14.00-kor kilenc szárazföldi bázisú B-17-es Flying Fortress intézett eredménytelen támadást a japán kétélű erőik ellen. Ugyancsak aznap kora reggel japán repülőgépek heves támadást indítottak az Aleut-szigetek ellen. Katonák tízezeire mindkét oldalon feszült éjszaka következett. A midwayi helyőrség felkészült rá, hogy drágán adja az életét, tudván, hogy mi történt sok más sziget védőivel, miután japán fogságba estek. Az ötszáz kilométerre északkeletre tartózkodó amerikai repülőgép-hordozókon a repülőszemélyzet felkészült a harcra, amelyről tudták, hogy kritikus bevetés lesz. Egyikük, Dick Crowell hadnagy józanul azt mondta, miután a *Yorktown*on késő éjjel

abba hagyták a kockázást: „Az Egyesült Államok sorsa most 240 pilóta kezében van.”³⁵ Nimitz elégedetten konstataulta, hogy a forgatókönyv pontosan úgy alakul, ahogy előre várta. Jamamoto nyugtalankodott, amiért az amerikai csendes-óceáni flotta felderítetlen maradt, de arra továbbra sem gondolt, hogy bármelyik hordozó Nagumo lőtávolságán belülre merészkedne.

Másnap hajnal előtt, „egy meleg, nyirkos és igencsak párás napon” az amerikai és japán pilóták megreggeliztek. A *Yorktown* katonáinak kedvence a „félszemű szendvics” – pirításba vajt mélyedésben tükörtojás – volt. Nagumo pilótái rizst, szójabablevest, savanyúságot és szárított gesztenyét ettek jóízűen, majd forró szakéval áldomást ittak a csatára. 04.30-kor hetvenkét japán bombázó és harminchat vadászgép szállt fel, hogy megtámadja a Midway-szigetet. 05.45-kor egy járőröző *Catalina* jelt adott a közelgő támadásról, majd észrevette Nagumo repülőgép-hordozóit. Fletchernek három órájába telt, mire támadásra alkalmas távolságra zárkózott fel. Közben a midwayi légitámaszponttól azonban nyomban felszálltak a tengerészgyalogság és a hadsereg torpedóvetői meg bombázói, valamint *Wildcat* és *Buffalo* vadászgépek is. Ez utóbbiaknak rettenetes veszteségeket okoztak a Zerók: a huszonhét gépet három kivételével vagy lelőtték, vagy olyan súlyosan megrongálták, hogy többet nem lehetett repülni velük. A japán támadók viszont a gépeik 30 százalékát veszítették el.

Nagumo 06.35-kor indított bombázótámadása jókora károkat okozott, de a midwayi repülőtereket nem sikerült kiiktatnia. Vezetőjük azt üzent a flottának: „Második csapásra van szükség.” Innentől semmi sem jött össze a japán tengernagynak. Aznap az első hibája az volt, hogy csak egy maroknyi felderítő repülőt küldött ki az amerikai hadihajók keresésére; a *Tone* nehézcirkáló egyik hidroplánjának felszállásával késlekedtek – majd annak a szektornak az átkutatására irányították, ahol Fletcher repülőgép-hordozói teljes gőzzel közeledtek. Nagumo tehát még mindig nem tudott a haditengerészeti légi fenyegetésről, amikor midwayi gépeitől megkapta a jelzést. 07.15-kor parancsot adott, hogy a hajói fedélzetén torpedóval felszerelten várakozó kilencvenhárom „Kate” csapásmérő repülőgépet vigyék le a hangárba, és fegyverezzék fel újra nagy robbanóerejű bombákkal, hogy újabb támadást intézhessenek.

nek a sziget ellen, ugyanakkor ezzel felszabadították az utat a Midwayről visszatérő repülőgépek előtt, hogy legyen hol leszállniuk.

Még javában ezzel foglalatoskodtak, amikor a hajókürtösök újabb légvédelmi riadót fújtak. 07.55 és 08.20 között a midwayi bázisról felszálló amerikai gépek több kisebb hullámban támadták Nagumo flottáját. Vadászfedezetük nem lévén, könnyörtelenül elpusztították őket a légvédelmi ágyúk és a Zerók anélkül, hogy egyetlen találatot is elértek volna. Az ágyútűz elcsitult, az életben maradt támadók motorzúgása elhalt. Közben Spruance első torpedóvetői és zuhanóbombázói már a levegőbe emelkedtek, és rendkívüli távolságból a japán flotta felé tartottak. A *Tone* felderítőgépe megkésve észrevette ugyan az amerikai hajókat, de a pilóta csak 08.10-kor jelentette, hogy mintha egy repülőgép-hordozó is lenne köztük. Ez a hír heves vitát robbantott ki Nagumo törzsében arról, hogyan reagáljanak, és még akkor is tartott, amikor a szárazföldi bázisú amerikai támadások utoljárt verték vissza.

A Midwayről indított csapások egyetlen, döbbenetes áron megszerzett hozadéka az volt, hogy a japán repülőgép-hordozókon megakadályozták a repülőforgalmat. Nagumo előbb kénytelen volt üzemanyaggal feltölteni a támadógepeit, csak utána intézhetett támadást Fletcher flottája ellen; közben kiadta a parancsot, hogy a hangárokból várakozó „Kate”-eket szereljék fel újra torpedókkal. Ebben a helyzetben messze az lett volna a legbölcsebb megoldás, ha megfordult, és minél jobban elszakad az ellenségtől, amíg repülőcsoportjait újra nem szervezi, és készen nem áll a harcra. Ő azonban a kezdeményezőkézség rá jellemző hiányával tartotta az irányt. 09.18-kor a japán repülőfedélzeteken még mindig káosz uralkodott, a repülőgépek feltöltése üzemanyaggal még javában tartott, amikor a radarfigyelő rombolók újabb figyelmeztető jelzést adtak, és rejtőfüstöt kezdtek eregetni. Fletcher első gépei gyorsan közeledtek, a Zerók pedig eléjük siettek.

Az amerikaiak felszállása előtt a *Hornet* 8. torpedószázadát vezető kemény, goromba, nagy tiszteletnek örvendő dél-dakotai John Waldron sorhajóhadnagy közölte pilótáival, hogy az előttük álló csata „történelmi és – remélem – dicsőséges esemény lesz”. Jimmy Gray, az egyik Wildcat-század parancsnoka ezt írta: „Mindannyian tudtuk, hogy rajtunk a világ szeme.”³⁶ Eugene Lindsey sorhajóhadnagy, a 6. torpedószázad parancs-

noka alig pár nappal azelőtt súlyosan megsérült, amikor egy elfuserált landolás után a vízen hajtott végre kényszerleszállást; az arca annyira összezúzódott, hogy fájt felvennie a pilótaszemüveget. A midwayi csapás reggelén mégis ragaszkodott hozzá, hogy repüljön: „Erre képezték ki”, mondta csökönyösen, mielőtt felszállt, hogy a halálba induljon.

Az amerikai támadók egymást követő hullámokban közelítették meg a japánokat. Jimmy Gray ezt írta: „A felhős égbolt túlsó felén a hajók nyomdokvizének tollbokkrétáját nagy sebességnél megpillantani, és rájönni, hogy szabad szemmel is láthatóan ott vannak a japánok, akik már hét hónapja a szart is kiverik belőlünk, olyan érzés volt, amilyen egész életükben nem sokaknak jut osztályrészül.” A húsz kísérő Wildcat magasan repült, miközben a Devastatorok szükségképpen alacsonyan támadtak. Recsegő rádiójukon a vadászgépek és a torpedóvetők még akkor is a taktikáról vitatkoztak, amikor már közeledtek az ellenséghez. A Wildcatek tartották a magasságukat, de ahhoz különben sem volt elég a hatótávolságuk, hogy az ellenséges flotta fölé ereszkedjenek. Ennek következtében, amikor ötven japán Zero nekiesett a Devastatoroknak, vérfürdőt rendeztek közöttük. A 3. torpedószázad tizenkét gépe alakzatban repült 800 méteres magasságban, és még mindig huszonnégy kilométerre voltak a célpontjuktól, amikor az első japánokkal találkoztak. Az egész rárepülésük alatt könnyörtelenül támadták őket. A kevés életben maradt amerikai pilóták egyike, Wilhelm „Doki” Esders ezt írta: „Amikor a hordozótól nagyjából másfél kilométerre a vezérgép láthatóan már támadni készült, eltalálták, és lángolva zuhant a tengerbe... Csak öt olyan gépet láttam, amelyik ledobta a torpedóit.”³⁷ Esders gépét is eltalálták, a rádiója halálosan megsebesült, a pilótafülke szén-dioxidos tűzoltó készüléke felrobbant, alattuk légelhárító gránátok robbantak, miközben a Zerók szünet nélkül tüzeltek. A személyzet hihetetlen szerencséjére az ellenséges gépek visszafordultak, miután harminc kilométeren át követték őket hazafelé.

A Devastatorok százcsomós végsebességükkel szívósan fúrták előre magukat célpontjaik felé, amíg egyik hullámot a másik után szanaszét nem lőtték, s bele nem hullottak a tengerbe. Az egyik bombázó gépuskása hallotta, amint Waldron ezt mondja a rádión, miközben gépeit bevezeti a sűrűjébe: „Johnny Egy Johnny Kettőnek... Hogy álltok,

Dobbs?... Azonnali támadás... Két vadászgép a vízben... A két szélső gépem is a vízbe tart.” Magát Waldront akkor látták utoljára, amikor lángoló gépéből próbált meg kimászni. Az első hullám támadása után a Zero-csoport vezetője lakonikusan ezt jelentette: „Mind a tizenöt ellenséges torpedóvető lelőve.” A következő hullámból sok gép akkor pusztult el, amikor támadási szögbe igyekezett manőverezni magát, miközben a japán repülőgép-hordozók vadul forgolódtak, hogy elkerüljék őket. Egy kétségbeesett amerikai géppuskás, akinek beragadt a fegyvere, a 45-ös automata pisztolyával lövöldözött Zero üldözőjére.

George Gay, aki a *Hornet*-ről repült egy Devastator kormányánál, a századában texasi szájhős hírében állt, mégis ő lett közülük az egyetlen túlélő. Lőtt sebbel a tengerbe lőtték, a legénység másik két tagja meghalt, de ő egész nap a vizet taposta, mert azt hallotta, hogy a japánok lepuffantják a repülőket. Amikor leszállt az este, óvatosan felfújta a gumicsónakját, és olyan fantasztikus szerencséje volt, hogy másnap reggel felszedte egy órjáratkozó amerikai kételtű repülőgép.

Nagumo hordozóinak repülőfedélzetén a japánok egy feszült órát éltek át, miközben a Devastatorok a légvédelmi tűz viharán keresztül feléjük tartottak. Ám a torpedók többségét a hatékony lőtávon kívül dobták le, az Mk 13-asok pedig olyan lassúak voltak, hogy a japán hajóknak bőven volt idejük fésűszerűen szembefordulni velük. „Nem vettem észre vagy nem éreztem, mikor dobtuk le a torpedót – mondta később az egyik Devastator géppuskása, hozzátéve, hogy alighanem azért nem, mert a pilótája megpróbált elszelelni. – Pár nap múlva megkérdeztem tőle, mikor dobta le. Azt mondta, akkor, amikor észrevette, hogy mintha a miénk lenne az egyetlen TBD, amelyik még repül, és már nincs rá esélyünk, hogy a torpedót normális leoldási távolságra vigyük. Nem tudtam rájönni, mire készül, a légvédelmi tűz meg nagyon erős volt, úgyhogy beleüvöltöttem a mikrofonba: – Tűnjünk innen a francba! – Lehet, hogy az én üvöltésem segített neki a döntésben.”³⁸

Valamivel 10.00 után a támadók már az összes puszkaporukat ellőtték, de nem értek el találatot. Az aznap felszálló negyvenegy amerikai torpedóvetőből csak hat tért vissza, és a nyolcvankét fős repülőszemélyzetből tizennégyen maradtak életben. A túlélők gépeinek többségét szitává lőtték. Lloyd Childers, az egyik sebesült géppuskás hallotta, ahogy a piló-

tája ezt mondja: „Nem fog sikerülni.” A Devastator elérte a flottát, de a Yorktownon már nem tudott leszállni, mert a repülőfedélzetén hatalmas bombatölcsér tátongott. A pilóta biztonságban leszállt mellette a tengerre, Childers pedig megveregette a süllyedő gép farkát, hálája jeléül, amiért visszahozta őt. Sok túlélőt azonban felháborított az áldozatok hiába- valósága, és elkeseredtek, amiért a vadászgépeik nem védték meg őket. Az *Enterprise*-on landoló egyik Devastator géppuskását erőnek erejével kellett visszatartani, nehogy rávesse magát az egyik Wildcat pilótájára.

Az amerikai vadászgépek aznap nem sok sikert könyvelhettek el. Az egyiket Jimmy Thach érte el, akiből később a háború egyik legjelentősebb haditengerészeti légitaktikai szakértője lett. Thach elmondta, hogy akkor jött ki a béketűrésből, amikor meglátta, hogy az egyik japán repülőgép nekiesik a szomszédjának: „Berágtam, mert ott volt az a szegény kis szélső pilóta, aki még életében nem járt csatában, épp csak valamenyny géppuskáskiképzést kapott, először volt hordozó fedélzetén, és akkor egy Zero darabokra akarja szedni... Úgy döntöttem, addig tüzelek rá, amíg el nem tűnik, amit meg is tett, de alig egy méteren múlt, hogy nekem nem jött; a repülőgépe aljából lángokat láttam kicsapni. Olyan ez, mint amikor két autóval »ki bírja továbbot« játszanak az országúton egymással szemben, csak épp mi mindketten lőttünk is.”³⁹

Az amerikaiak sorozatban szenvedték el a katasztrofális vereségeket, ami könnyűszerrel végzetes is lehetett volna a csata kimenetelére nézve. Ehelyett azonban a hadiszerencse meglepő hirtelenséggel megfordult. Nagumo megfizette az árát, hogy a saját hibájából nem sikerült csapást mérnie Spruance harccsoportjára, pedig már tudta, hogy közel jár. Ráadásul a Zerói alacsonyan repültek, és az üzemanyaguk is kifogyóban volt, amikor pár perccel az utolsó torpedóvetők támadása után még több amerikai repülőgép tűnt fel magasan a fejük fölött.

1942-ben a Dauntless zuhanóbombázó volt az amerikai haditengerészeti légierő egyetlen hatékony repülőgépe, s ami ezután történt, percek alatt megváltoztatta a csendes-óceáni háború menetét. A Dauntlessek lecsaptak Nagumo repülőgép-hordozóira, és hatalmas pusztítást végeztek bennük. „Megláttam ezt a csillogást a napfényben – mesélte Jimmy Thach –, pontosan olyan volt, mint egy gyönyörű vízesés, ahogy jöttek lefelé a zuhanóbombázók. Nekem úgy tűnt, mintha az összes bomba betalált vol-

na.”⁴⁰ A valóságban a *Kagára* ledobott első három bomba célt tévesztett, de a negyedik közvetlen találatot ért el, és spontán detonációkat okozott a hordozó fedélzetén és hangárjaiban szétszórt lőszernek között. A *Szórjú* és az *Akagi* hasonló sorsra jutott. Tom Cheek, az egyik Wildcat pilótája is gyönyörködve nézte végig, ahogy a zuhanóbombázók elhúznak. „Ahogy visszanéztem az *Akagira*, szó szerint elszabadult rajta a pokol. Először egy bombarobbanás narancsszínű villanása látszott a repülőfedélzeten, félúton a szigetfelépítmény és a hajófar között. Közvetlenül ezután a hajó közepén robbant egy bomba, a hajófar közelében pedig vízoszlopok szöktek a magasba a közelben becsapódó bombák nyomán. Szinte ezzel egy időben a *Kaga* repülőfedélzetét is bombarobbanások rázták meg, lángok csatakat fel. Még mindig az *Akagit* bámultam, amikor a hajó közepén, a vízvonalnál egy robbanás mintha a hajó beleit ontotta volna ki egy kavargó, zöldessárga tűzgömbben... A *Szórjú*... is súlyos találatot kapott. Mindhárom hajó körül eltűntek a habzó, fehér orrhullámok, olyanok voltak, mint akik eltévedtek. Elragadtatásomban lassan jobbra fordultam.”⁴¹

Hasonlóképpen elképedt – és megrémült – Fucsida Micuo korvettkapitány, Pearl Harbor japán hőse is, aki most tehetetlen szemlélőként tartózkodott az *Akagi* fedélzetén: „Elborzasztott a pusztítás, amely másodpercek alatt bekövetkezett. A repülőfedélzeten hatalmas lyuk tátongott, közvetlenül a középső felvonó mögött... A fedélzeti lemezek furcsa alakzatokba gyűrődtek. A repülőgépek farkukkal az égnek meredve kékes lángokat és koromfekete füstöt eregettek. Akaratlanul is könnyek csorogtak végig az arcomon.”⁴²

A zuhanóbombázók támadásában két japán repülőgép-hordozó azonnal elsüllyedt, s a harmadik lángoló hajótestet még aznap este elsüllyesztették. Rendkívüli teljesítmény volt ez, nem utolsósorban azért, mert két zuhanóbombázó-századot és az őket kísérő Wildcateket rossz felé irányították, így ők nem is vehettek részt az ütközetben. A *Hornet* Wildcat-századának 8. harcoló egységéből mind a tíz pilótának elfogyott az üzemanyaga, és anélkül csobbantak a tengerbe, hogy megpillantották volna az ellenséget; a hajó harmincöt *Dauntless* Midwayen landolt, miután a harcra lemaradt.

A japánok örjöngtek a repülőgép-hordozóik elvesztése miatt, és azokon az amerikaiakon töltötték ki mérgüket, akik csak kéznél voltak.

Wesley Osmust, a huszonhárom éves chicagói torpedóvető-pilótát az egyik romboló őrszeme észrevette a tengeren, kihúzták a vízből, aztán egy tiszt, aki kardjával szenvedélyesen hadonászott, kihallgatta a hajóhídon. Amikor alkonyodni kezdett, a japánok, elveszítve érdeklődésüket a foglyuk iránt, hátravitték a hajó tatjába, és nekiestek egy tűzoltófej-szével. Lassú halált halt, mindaddig kapaszkodott a korlátba, amíg szét nem verték az ujjait, aztán a tengerbe zuhant. A Japán Császári Haditengerészetet ugyanolyan mélységesen és intézményesen eláttatásították, ahogyan Hirohito hadseregét.

A délelőtt közepén Nagumo egyetlen megmaradt repülőgép-hordozója, a *Hirjú* végre megindította a maga támadását, amely Fletcher *Yorktown*jára zúdult. Az amerikai radarok már nyolcvan kilométerről érzékelték a közeledő zuhanóbombázókat, ezért a vadászgépek megkezdték a felszállást. Tizenegy „Val” bombázót és három Zerót a Wildcatek lőttek le, két másik „Val” pedig a légvédelmi tüzéség; három japán bomba eltalálta a *Yorktown*-t, de az erélyes kárfelszámolás lehetővé tette, hogy a hordozó folytassa a zuhanóbombázói leszállíttatását, pedig a legénység még hatalmas tüzekkel küzdött. Tengerügyi zászlaját Fletcher áthelyezte az *Astoria* cirkálóra, az általános parancsnokságot pedig átadta Spruance-nek.

14.30-kor a *Hirjú*ról felszálló japán torpedóvetők egy hulláma megközelítette a *Yorktown*-t, amelyről ismét vadászgépek szálltak fel. Milton Tootle tengerésszáslós a Wildcatjével épphogy elhagyta a hordozó fedélzetét, amikor a támadók ráfordultak a hajóra. Tootle átevickélt az amerikai légharító ágyúk tüzésén, lelőtt egy ellenséges gépet, majd az egyik Zero alig hatvan másodperces repülés után őt is leszedte; szerencséje volt, mert kimentették a vízből. Több támadót lelőttek, négy azonban kioldotta a torpedóját, amelyekből kettő el is találta a hordozót. Az óceán vize beözönlött, és a hajó erősen az oldalára dőlt. Nem sokkal 15.00 előtt a kapitány parancsot adott a *Yorktown* kiürítésére. A döntés minden bizonnyal elhamarkodott volt, és a hajót talán meg lehetett volna menteni, csakhogy 1942-ben még kevesebbet tudtak a kárfelszámolásról, mint amennyit az amerikai haditengerészet az elkövetkező két évben megtanult. A rombolók a teljes legénységet kimentették, kivéve azokat, akik a támadásokban elpusztultak.

15.30-kor Spruance újabb támadást indított huszonhét zuhanóbombázóval, köztük a *Yorktown* tíz gépével, amelyek az ő lapostetejűin szálltak le, miközben a saját hajójukat a japánok támadták. Ezek nem sokkal 17.00 előtt elérték a *Hirjút*, amelynek legénysége éppen rizsgombócot evett, ki-ki a saját körletében. A hajónak tizenhat repülőgépe maradt meg, köztük tíz vadászgép, de a levegőben mindössze egyetlen felderítő gép tartózkodott, és a japánoknak most már nem volt radarjuk, amely figyelmeztethette volna őket az amerikaiak jövetelére. Négy bomba, hatalmas tüzeket okozva, eltalálta a hordozót. Jamagucsi Tamon altengernagy, a rangidős fedélzeti tiszt fellépett egy kekszes ládára, és búcsúbeszédet intézett a legénységhez. Aztán ő meg a kapitány visszavonult a kabinjába, hogy rituális öngyilkosságot kövessen el, miközben a megmaradt tengerészeket evakuálták. A megrongálódott hajót torpedókkal elsüllyesztették: a hat repülőgép-hordozóból, amely részt vett a Pearl Harbor elleni támadásban, így már négy fektült a Csendes-óceán fenekén. Ami az amerikaiakat illeti, a *Hornet*re továbbra is rájárt a rúd: az egyik sebesülten visszatérő pilóta, amikor keményen ráhuppant a repülőfedélzetre, véletlenül megnyomta a géppuska kioldógombját. A tüzelés öt embert ölt meg a felépítményen. A visszatérő repülőszemélyzetet megdöbbenették a veszteségeik, de Jimmy Gray szavai szerint: „Túlságosan fáradtak és elfoglaltak voltunk, semhogy szívfájdalomnál többet érezzünk.”

A súlyos amerikai áldozatok jutalma a győzelem lett. Nagumo tengernagy a visszavonulás mellett döntött, de Jamamoto felülbírálta a parancsát: éjszakára felszíni támadást követelt az amerikaiak ellen. Ez azon hiúsult meg, hogy Spruance visszafordult, mert felismerte, hogy a flottája mindent elért, amit csak elérhetett. Jól ítélte meg, hogy el kell szakadnia: Jamamoto csatahajói, amelyekről az amerikaiak mit sem tudtak, gyorsan közeledtek észak felől. Spruance óriási előnyre tett szert. Elsődleges célja volt, hogy ezt megtartsa, és a két megmaradt repülőgép-hordozóját megvédje. Jamamoto belátta a kudarcot, és kiadta a parancsot a visszavonulásra. Spruance ekkor ismét megfordult, utánuk eredt, és újabb légítámadást intézett ellenük, melyben egy nehézcirciklót elsüllyesztett, egy másikat pedig harcképtelenné tett. Ez már csaknem a csata végét jelentette, leszámítva, hogy június 7-én egy japán tengeralattjáró rátalált a

vontatókötélen lévő, kiégett *Yorktown*ra, és a tenger fenekére küldte. Ez a csapás azonban még elfogadható volt a japánok súlyos veszteségeivel összehasonlítva.

Jamamoto és Nagumo hibáihoz képest Nimitz és Spruance egyaránt tökéletes ítélőképességről tett tanúbizonyságot, noha a *Hirjút* elintéző második támadás megindításának fontos döntését Fletcher hozta meg, nem pedig Spruance. Az amerikai zuhanóbombázó-pilóták bátorsága és ügyessége minden más csalódást és kudarcot jóvátett. Az amerikai haditengerészet győzelmet aratott. Nimitz a rá jellemző szívéllyességgel Pearl Harborban a saját kocsiját küldte Rochefort fregattkapitányért, hogy azonnal érkezzen az ünnepségre. Összegyűlt vezérkara előtt a főparancsnok ezt mondta: „Ez a tiszt megérdemli, hogy kijelentsük, a midwayi győzelem jórészt az ő érdeme.” A szerencse, amely a háború első hónapjaiban a japánok mellé szegődött, a csendes-óceáni háború sorsdöntő haditengerészeti csatájában egy drámai fordulattal az amerikaiak mellé állt. Ez azonban mit sem von le Nimitz és beosztottjai teljesítményéből.

A japán flotta továbbra is félelmetes harci erőt képviselt: a Csendes-óceán térségében a következő hónapokban néhány igen komoly helyi vereséget mért az amerikaiakra. Az amerikai haditengerészet azonban a kritikus pillanatban tudása legjavát adta. Ipari gyengesége miatt Japánnak nehéz volt pótolnia a Midwaynél elszenvedett veszteségeket. A tengelyhatalmak egyik legfőbb hiányossága az volt, hogy a veszteségek helyettesítésére nem sikerült biztosítaniuk a képzett pilóták folyamatos utánpótlását. Az amerikaiak ezzel szemben hamarosan már ezrével ontották a kitűnően képzett repülőszemélyzetet, amelynek tagjai a remek, új Hellcat vadászgépeken repültek. Nimitz még 1943 derekán is hordozóhiánnyal küszködött, ám azt követően Amerika hajóépítő programja hihetetlen mennyiségű új hadihajót szállított. Kialakult a csendes-óceáni háború sémája: a kritikus haditengerészeti akciók olyan flották között zajlottak, amelyeknek fő felszíni egységei csak nagy ritkán bocsátkoznak ütközetbe egymással. A hordozókról felszálló repülőgépek kulcsfontosságú fegyverfajtanak bizonyultak, és az Egyesült Államok nemsokára már hatékonyabban és jóval nagyobb számban alkalmazta őket, mint a világ bármely más országa. Marc Mitscher, a *Hornet* kapitánya attól tartott, hogy vége a karrierjének, amiért Midwaynél a hajó repülőcsoportja

olyan gyengén szerepelt; sokan úgy vélik, a hajónaplóban meghamisította a századai számára kijelölt támadási útvonalat, hogy eltitkolja a tulajdon baklövését, amely miatt kimaradtak a csatából. Midway hősei Nimitz és Spruance voltak a *Yorktown* és az *Enterprise* repülőszemélyzetével egyetemben, Mitscherből viszont később a háború legkitűnőbb amerikai hordozóparancsnoka lett.

3. GUADALCANAL ÉS ÚJ-GUINEA

A csendes-óceáni hadjárat következő szakaszát a kapkodás és a rög-tönzés jellemezte. Az „első Németország” elv mellett elkötelezett Egyesült Államok azt tervezte, hogy a rendelkezésére álló csapatok zömét az észak-afrikai harcokban veti be. Az Ausztráliában tartózkodó MacArthurnek nem volt elég embere, hogy – amint szerette volna – megindítsa a támadást Rabaul ellen. Az amerikaiakkal lassacskán megerősített ausztrál csapatoknak ehelyett azt a feladatot szánták, hogy hiúsítsák meg a japánok Pápua Új-Guinea hatalmas dzsungelszigetére vonatkozó terveit. A háború legádázabb küzdelmeinek egyik helyszíne így az a szárazföld lett, amelyet mindössze 320 kilométernyi tenger választott el Ausztrália északi csücskétől.

Ezenközben 960 kilométerre keletre, a Salamon-szigeteken a japánok, akik korábban már elfoglalták a Tulagi-szigetet, továbbmentek a szomszédos Guadalcanalra, ahol repülőtér építésébe kezdtek. Ha hagyják, hogy befejezzék és hasznosítsák, a repülőgépek az egész térséget uralhatják. Az amerikaiak hirtelenjében elhatározták, hogy ezt megelőzik, ezért partra tették az 1. tengerészgyalogos-hadosztályt. Az efféle csapás megfelelt az amerikai haditengerészet Washingtonban, Ernest King tengernagy által hangoztatott leghőbb vágyának, hogy minden adandó alkalommal szálljanak szembe az ellenséggel. A tengerészgyalogosok az új-zélandi Wellingtonon át tartottak közelebből meg nem határozott céljuk felé. Ott érte őket a parancs, hogy a hajóikat rakodják át az azonnali támadó partraszálláshoz; amikor a helybeli dokkmunkások a folyamatos heves esőzésben ezt megtagadták, a munkát maguk a tengerészgyalogosok végezték el, majd 1942 augusztusának első napjaiban

kihajóztak Guadalcanal felé. Tudatlanságukban sokan úgy gondolták, hogy valami trópusi édenkertben fognak háborúzni.

7-én 19 000 amerikai szállt partra előbb a környező szigeteken, majd magán Guadalcanalon, ahol a heves haditengerészeti ágyúzást követően csak gyenge ellenállásba ütköztek. „A piszkos hajnalban... csak néhány tűz pislákol, akár a városi szeméttetepeken, hogy megvilágítsa a történelembe vezető utunkat”,⁴³ írta Robert Leckie tengerészgyalogos. Martin Clements százados, az ausztrál partfigyelő a dzsungelből, rejtékhelyéről ujjongva figyelte az amerikaiak partraszállását, és ezt írta naplójába: „Állati!!! – Hujhé, hurrá! Ó, micsoda nap!”⁴⁴ Az életben maradásuktól mélységesen megkönnyebbült emberek a parton kókuszdiókat hasogattak, és teleítették magukat a tejjel, fittyet hányva a nehezen hihető figyelmeztetésnek, hogy a japánok esetleg megmérgezték őket. Aztán elkezdtek menetelni a sziget belseje felé, és egykettőre kitikkadtak, izzadtak, mint a ló. A japánok a hírszerzés újabb óriási kudarcának következtében nem számítottak az amerikaiak jövetelére. A partraszállók a csendes-óceáni háború utóbb kritikus jelentőségűnek bizonyuló akciójában gyorsan elfoglalták a felszállóhelyet, melyet Midway egyik hős tengerészgyalogos pilótája után Henderson-pályának kereszteltek el. Néhányan felszabadították az ellenség elrejtett élelmékészleteit, és az ott talált szakéval a rákövetkező éjszakákon jól becsíptek. És ezzel véget is ért az utolsó könnyű felvonás; ami ezután következett, a távol-keleti háború egyik legelkeseredettebb hadjáratává fajult, amelyet a szárazföldön kicsi, de véres csaták, a vízen pedig hadihajók sorozatos összecsapásai jellemeztek.

Két nappal az első támadás után Guadalcanal part menti vizein az amerikai haditengerészetet nagy megaláztatás érte. Fletcher tengernagy azt táviratozta Nimitznek, hogy meglátása szerint a helyi japán légi haderő elfogadhatatlan fenyegetést jelent az ő három repülőgép-hordozójára, és azt javasolta, hogy vonják vissza őket. A jóváhagyást meg sem várva megindult északkeleti irányban. Kelly Turner ellentengernagy, a part menti közlekedést irányító parancsnok világossá tette, hogy meglátása szerint a repülőgép-hordozó parancsnoka önkényesen hagyta el szolgálati helyét, és ezzel tartósan megtépázta Fletcher hírnevét. A törté-

nészek azonban – közülük is elsősorban Richard Frank – napjainkban úgy vélekednek, hogy Fletcher teljességgel helyes döntést hozott, amikor repülőgép-hordozói biztonságát a legfőbb stratégiai prioritásnak tekintette.

Másnap, augusztus 9-én a kora reggeli órákban olyan meglepetés érte a szövetséges haditengerészeti erőket, amely a parancsnoki hozzá nem értésre és az éjszakai harcképesség végzetes hiányosságaira egyaránt rávilágított. A japán Mikava Gunicsi altengernagy egy nehézcirkálórajt vezényelt támadásra a part menti horgonyzóhely ellen, amelyet egy ausztrál és négy amerikai nehézcirkáló védett öt romboló segítségével. Az ellenséges hajókat az Ausztrál Királyi Légierő egyik Hudsonja előző délután már észrevette, csak hogy az erről szóló jelentését az új-guineai Fall Riverben senki sem vette, mert egy légítámadás miatt a rádióálmást lezárták.⁴⁵ Még a Hudson landolása után is többórás megbocsáthatatlan késlekedés történt, mire a hír a hadihajókhoz a tengerre eljutott.

Az amerikaiak japán csapásra számítva a Szavo-sziget előtt fejlődtek fel, csak hogy Mikava cirkálóoszlopa a sötétség leple alatt észrevétlenül áthaladt a nyugati radarfigyelő rombolók vonalán. Három perccel azután, hogy az amerikaiak megkésve észrevették az élen haladó japán hajót, a *Csókajt*, 01.43-kor az ausztrál *Canberra* cirkálót legalább huszonnégy gránattalálat érte, amelyek – az egyik túlélő szavai szerint – „rettenetes narancsos-zöldes villanással” robbantak fel. A kazánházakban mindenki meghalt, a hajó mozgásképtelenné vált; a *Canberra* a következő órákban, egészen a kiürítéséig egyetlen lövést sem tudott leadni. Egy vitatott bizonyíték szerint a cirkálót az amerikai *Bagley* romboló egyik torpedója is eltalálta, amellyel a japán hajókra céloztak.

A *Paterson* romboló egyszer csak tökéletes tüzelő pozícióban találta magát, csak hogy a hajóágyúk fülsiketítő dörgése közepette a torpedótiszt nem hallotta meg a kapitány parancsát a csövek kiürítésére. 01.47-kor két japán torpedó eltalálta a *Chicagót*. Közülük csak az egyik robbant fel, még hozzá az orrban, és megbénította a hajó tűzvezető rendszerét. Az *Astoria* tizenhárom sortüzet adott le minden eredmény nélkül, ugyanis ő sem látta Mikava hajóit, a tűzérési radarja pedig meghibásodott. A cirkálót a japánok ágyútüze öt kilométer távolságból megromgálta, ezért másnap súlyos emberveszteségek árán kiürítették.

A *Vincennes*-t ugyanígy megrongálták, és már tüzet fogott, amikor a fegyverei tüzelni kezdtek. Parancsnokának, Frederick Riefkohl kapitánynak fogalma sem volt arról, hogy az ellenség támad, ezért baráti tűz áldozatának vélte magát. Amikor Mikava hatalmas fényszórói megvilágították az amerikai cirkálót, Riefkohl dühösen azt követelte a rádión át, hogy oltsák el őket. Utána minden erejével azon volt, hogy megmentse a hajóját, amelyet három torpedó és hetvennégy gránát lángoló ócskavassá tett. Az amerikai kapitány csak megkésve ébredt rá, hogy mindezért a japánok a felelősek, és ekkor rombolókat rendelt a megtámadásukra – sikertelenül. A *Quincy* világító lövedékeket bocsátott fel, amelyek mit sem értek, mert az alacsonyan úszó felhők fölött robbantak föl, miközben egy japán hidroplán világító fáklyákat dobott az amerikai hajóraj mögé, amelyek kirajzolták a hajók körvonalait Mikava tűzérési irányítói számára. A szerencsétlen *Quincy* kapitánya pillanatokkal azután halt meg, hogy parancsot adott a hajó partra futtatására, amely aztán 370 tiszttel és matrózzal együtt elsüllyedt. A *Csókajt* erő egyetlen találat a navigációs fülkét érte.

02.16-kor a japánok beszüntették a tüzet, miután röpké félóra alatt megsemmisítő győzelmet arattak. A zászlóshajó hídján heves vita bontakozott ki arról, hogy üssék-e tovább a vasat, és megtámadják-e a most már védtelen amerikai szállítóhajókat a túloldalon, Guadalcanalnál. Mikava úgy döntött, hogy a hajóraj újrendezésére és egy ilyen támadás megindítására már nincs idő, ezért még napfelkelte előtt visszavonult az amerikai hordozók repülőgépeinek hatótávolságán kívülre, amelyekről tévesen azt hitte, hogy a közelben tartózkodnak. A japánok hazafelé indultak, miközben az égbolton a trópusi felhőszakadás villámai táncoltak. A meglepett amerikai hajókon káosz uralkodott: hajnalban az egyik amerikai romboló 106 darab 127 mm-es gránátot lőtt ki egy cirkálóra, mire észrevette, hogy célpontja a mozgásképtelen *Canberra*. Úgy döntöttek, hogy az ausztrál hadihajót el kell süllyeszteni, ekkor az amerikai rombolók további 370 lövést adtak le a hajótestre, aztán kénytelenek voltak torpedókat is bevetni, hogy véget vessenek a haláltusájának. A szövetségesek egyetlen vigasza az volt, hogy egy amerikai tengeralattjáró megtorpedózta és elsüllyesztette Mikava egyik nehézcirkálóját, a *Kakót*, mely az akció végeztével visszavonulóban volt.

A guadalcanali horgonyzóhelyen Turner tengernagy egészen 9-én délig folytatta a tengerészgyalogság utánpótlásának kirakodását, amikor is a parton lévők mélységes megdöbbenésére mindaddig visszavonta szállítóhajóit, amíg nagyobb számú légi fedezet nem állt rendelkezésére. A Szavo partjainál bekövetkezett katasztrófát értékelve ezt írta: „A haditengerészet még mindig annak a határozott érzésnek volt a megszállottja, hogy műszakilag és mentálisan fölötte áll az ellenségnek. Tisztjeink és katonáink többsége, a képességeire vonatkozó rengeteg bizonyíték dacára lenézte az ellenséget, és valamennyi ütközetben, minden körülmények között biztos győztesnek hitték magukat... Mindennek végzetes fásultság lett az eredménye... Mentálisan nem voltunk felkészülve a kemény csatákra. Úgy vélem, ez a pszichológiai tényező még a meglepetés erejénél is jelentősebb szerepet játszott a vereségünkben.”⁴⁶ Az Egyesült Államok haditengerészete megtanulta a leckét: a háború során soha többé nem szenvedett el ekkora megaláztatást. A kritikus jelentőségű valóság pedig az volt – ahogy az hamarosan a japánok előtt is derengeni kezdett –, hogy admirálisaik megint csak hagyták, hogy az óvatosság megfossza őket annak lehetőségétől, hogy a sikerből sorsdöntő stratégiai teljesítményt kovácsoljanak. Az elvesztett szövetséges cirkálókat pótolni tudták; a partraszálló erők meg tudták tartani a Henderson-pályát, mert az őket támogató kétélű hajóhad sértetlen maradt, és hamarosan vissza is tért a Lunga-öbölbe. A szavói csorbát előbb-utóbb kiköszörülük.

A japánok csak lassan fogták föl az amerikaiak guadalcanali bevetésének jelentőségét. Vékony sugárban erősítéseket csöpögtettek a szigetre, ahol újra és újra frontális támadásba hajszolták őket, amelyek egyenként nem tudtak mit kezdeni a tengerészgyalogosok képlékeny körkörös védelmével. A Henderson-pályát és a környező trópusi esőerdőket védő amerikaiakra heroikus megpróbáltatások vártak. A látótávolság az indák és páfrányok, gigantikus keményfák és kúszónövények szinte áthatolhatatlan szövevényében nemigen volt több pár méternél. Még ha a fegyverropogás ideiglenesen szünetelt is, a piócák, darazsak, óriáshangyák és maláriaszúnyogok szüntelenül gyötörték az embereket. A magas páratartalomtól járványszerűvé váltak a gombás- és bőrfertőzések. A tengerészgyalogosokat, akik életükben először jártak dzsungelben, megrémítették a zajok, különösen az éjszakaiak. „Hogy ezek ri-

koltozó madarak voltak-e... vagy valamiféle furcsa hüllők vagy békák, nem tudom – mondta egyikük –, de mi minden zajtól féltünk, mert azt mondták nekünk, hogy a japánok a madarak kiáltását utánozva jeleznek egymásnak a dzsungelben.”⁴⁷

A szakadatlan felhőszakadás közepette a sártengerben táboroztak, amely aztán, csökkentett fejadagokhoz és vérhashoz vezetve, az egész hadjárat rákfeneje lett. Az ideges katonák nemritkán egymást lötték le. Harctéri neurózis miatt folyamatosan evakuáltak embereket. Egy szakaszparancsnok, aki négy emberét, állományának 15 százalékát veszítette így el, jellemzőnek vélte a dolgot. A japán barbarizmus megtapasztalása hasonló fokú amerikai kegyetlenséget szült. Ore Marion tengerészgyalogos így írt le egy jelenetet az egyik elkeseredett éjszakai akció után: „Hajnalban egypáran a srácaink közül, szakállasan, koszosan, az éhezéstől lesoványodva, szuronyok ejtette könnyű sebekkel a testükön, elrongyolódott ruhákban kiverik a farkukat három japcsi levágott fejére, aztán karókra tűzik őket úgy, hogy a folyó »japcsi oldala« felé nézzenek.”⁴⁸ Az ezredparancsnok hevesen tiltakozott, mondván, hogy ilyesmit csak állatok művelnek. „Az egyik koszos, bűdös fiatal srác azt mondja: »Úgy van, ezredes úr, állatok vagyunk. Úgy élünk és úgy zabálunk, mint az állatok, úgy bánnak velünk, mint az állatokkal, mégis, mi a faszt várt volna?«”

A leghevesebb harcok egyikére a Tenaru folyónál került sor, ahol mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett, amikor a japánok öngyilkos bátorsággal és taktikai esetlenséggel újra és újra támadásba lendültek. Robert Leckie így írta le a jelenetet, amikor egy zöld japán világítórakéta lobbant a fejük fölött: „Hangzavar, disszonancia, dühödt tombolás szakadt a nyakunkba... morajló, bömbölő, sivító, síró, sziszegő, recsegő, ropogó, összevissza hangok. Kitört a pokol... Az aknavető buffanása és a becsapódó gránát csattanása, a géppuskák kepelése meg a Browning gépkarabélyok könnyedebb, szaporább ratatázása, az ötvenes kaliberű géppuskák ugatása, az ellenségre közvetlen közletről kartáccsal tüzelő 75 milliméteres tankelhárító ágyúk robaja – a hozzáértő fül számára ezek mind határozott üzenetet hordoznak.”⁴⁹ Az órákon át tartó lárma után a hajnal hegyekben heverő ellenséges holttestekre és néhány életben maradt menekülőre tekintett le. Ám ahogy az ilyen összecsapások

és ellentámadások éjszakái egymást követték, az amerikaiakat egyre inkább megviselte a feszültség.

„A harci szellem csapnivaló volt – mesélte Paul Moore tengerészgyalogos főhadnagy, aki megkapta a Haditengerészeti keresztet. – De volt valami a tengerészgyalogosokban – amint megkaptuk a parancsot a támadásra, elhatároztuk, hogy pokolian jól fogjuk megcsinálni.”⁵⁰ Szakaszával éppen a Matanikau folyóban úszott, amikor az ifjú tiszt felpillantott, és azt látta, hogy aknavető lövedékek és kézigránatok húznak át a levegőben a feje fölött, „mintha esett volna, úgy csapkodtak körülöttünk a golyók”. A Yale-ről pár hónapja kikerült Moore lövést kapott, amikor az egyik japán géppuskát kézigránáttal akarta kifüstölni. A golyó a mellkasán találta el: „A levegő ki-be járt a tüdőmön támadt lyukon. Azt hittem, végem van, ott helyben meghalok. Nem a számon át lélegeztem, hanem ezen a lyukon keresztül. Úgy éreztem magam, mint egy léggömb, amelyik pssssz hangot hallatva hol felfúvódik, hol lelapad. Azt gondoltam magamban: na, most meghalok. Először is igen abszurdnak éreztem – tekintve, hogy honnan jöttem, s hogy már fiatalon kényelmes életről meg ilyesmikről álmodoztam –, hogy egy csatában tengerészgyalogosként haldoklom egy dzsungelszigeten. Ez nem én vagyok... Nemsokára egy csodálatos szanitéc mászott fel hozzám, beadott egy adag morfint, aztán páran szereztek egy hordágyat, és hozzáláttak, hogy kimenekítsenek.”

Guadalcanal felvázolta a csendes-óceáni hadjáratnak, ennek a három évig tartó versenyfutásnak a sémáját, amelynek célja egy sor kikötő és repülőtér, hajók menedékhelye és repülők felszállóhelye volt egy más-különbben jellegtelen vízi pusztaságban. A japánoknak sohasem sikerült helyrehozniuk kezdeti hibáikat, amelyek az amerikaiak erejének és elszántságának alábecsülésében gyökereztek. Az egyes szigeteken zajló akciók az európai hadszíntér méreteihez képest aprócska léptékűek voltak: a guadalcanali csata csúcspontján a szárazföldön legfőljebb 65 000 amerikai és japán katona csatározott egymással, és további 40 000-en szolgáltak a hadihajókon és a vízi szállító járműveken. A harcok intenzitása azonban, valamint a körülmények, a mocsarak, az eső, a hőség, a betegségek, a rovarok, a krokodilok, a kígyók és a csökkentett fejadagok, amelyek közepette a harcoló felek létezni voltak kénytelenek, a háború

egyik legborzalmasabb élményévé tették a küzdelmet a csendes-óceáni harctereken. A szigetharc bizarr és rettenetes rutinná alakult: „Mindent olyan jól megszervezték, olyan tárgyilagos igyekezettel kezeltek”,⁵¹ állapította meg elképedt visszatetszéssel James Jones szakaszvezető, a szárazföldi hadsereg egyik katonája, aki a tengerészgyalogosok erősítéseként végül Guadalcanalon kötött ki.

Mint valami szakma. Mint valami közönséges szakma. Csakhogy ennek lényege a vér: vér, csonkítás és halál... A tengerpart a szó szoros értelmében hemzsegett az emberektől, mind tartott valamerre, és mintha saját tömege alatt hullámozott volna, mint néha azok a tengerpartok, amelyeket rákok serege özönlött el. Katonák vágtak át rajta újra és újra libasorban, csatárláncban és falkában, lélekszakadva és láthatóan rendezetlen fűrgességgel. A felöltözöttség és a meztelenség különböző fokozatait mutatták... Mindenféle fantasztikus fejedőt viseltek, kincstárit, civilt és házi készítésűt, meg olyat is látni lehetett, hogy valaki teljesen pucéran dolgozik a vízben, s közben a testét nem ékesíti más, csak a dögcedulája.

Guadalcanalon a japánok augusztustól októberig túlerőben voltak az ellenséggel szemben, ám később az amerikai erősítések és a japán veszteségek fokozatosan az utóbbiak javára billentették a mérleg nyelvét. Az ismételt heves támadások kudarcot vallottak a szívós védelmen: a Henderson-pálya ellenőrzését képtelenek voltak kiragadni az amerikaiak kezéből, akik remek tűzérsséggel és légi támogatással rendelkeztek. Ez azonban vajmi kevésbé vigasztalta a védőket, amikor a japán haditengerészet közbeavatkozott. A háború folyamán a szövetséges csapatok nem sokszor szenvedtek el olyasfajta haditengerészeti ágyúzást, amilyenben a királyi és az amerikai haditengerészet rutinszerűen részesítette a tengelyhatalmakat, de az amerikaiak Guadalcanalon komoly veszteségeket szenvedtek a japán hadihajók ágyúitól. A nehéz hadihajók októberben négy éjszakán át órákon keresztül összesen mintegy kilencszáz sortozatot adtak le a 356 mm-es ágyúikból, majd ezt követte a nehézcirkálók 2000-es sorozata. „[Ez] volt a legborzasztóbb dolog, amit életemben átéltem”⁵² – mondta később az egyik tengerészgyalogos. – Volt egy nagy bunker a konyhánk mellett... a kellős közepébe belecsapott egy gránát,

és gyakorlatilag mindenkit megölt, aki a gödörben tartózkodott. Megpróbáltuk kiásni az embereket, de láttuk, hogy semmi értelme." Egy tudósító ezt írta: „Szinte hihetetlen, hogy még mindig itt vagyunk, még mindig élünk, még mindig várakozunk, és még mindig készen állunk." A Henderson-pályán számos repülőgépet ronccsá lőttek; a felszállópályát egy hétre kivonták a forgalomból.

A japánok későn kezdték megérteni: a csata jelentősége abban áll, hogy próbára teszi a két fél elszántságát: „Tisztában kell lennünk a lehetőséggel – írta egy tiszt a császári főhadiszálláson –, hogy a Guadalcanalért folyó harc... sorsdöntő küzdelemmé nőheti ki magát Amerika és Japán között." A védők azonban időnként úgy érezték, hogy megfélemlítettek kicsiny seregükről. „Olyan magányosak voltunk – írta Robert Leckie. – ... Szinte érzéletes módon az a gondolat ütött szöveget a fejünkben, hogy elárvultunk. Velünk senki sem törődik, gondoltuk. Amerikaiak millió teszik ugyanazt napra nap: moziba járnak, házassodnak, főiskolai avatáson, kereskedői értekezleten, kávéházi tüzekben, élveboncolás elleni újságkampányokban vesznek részt, politikai szónoklatokat hallgatnak, Broadway-sikereket és Broadway-kudarokat élnek át, bulvárlapok szalagcímeire kerülő, magas körökben tett borzalmas felfedezésekben és bérelt lakásokban végbement gyilkosságokban, temetői vandalizmusban és hírességek megtérésében van részük; minden ugyanaz, minden, minden, minden, a változatlan, a mindennapi Amerika – mindez anélkül zajlik, hogy akár csak egyszer is gondolnának ránk."

A japán hadsereg legyőzhetetlenségének mítosza mégis ezen a mindössze százszor ötven kilométeres szigeten rendült meg, ahol az Egyesült Államok tengerészgyalogsága – amely a háború előtti 28 000 fős létszámról végül 485 000 főre duzzadt – először tartott igényt arra, hogy a háború legkiemelkedőbb amerikai szárazföldi haderejének tekintsék. Ezzel szemben kiütköztek a japánok korlátai, elsősorban a hozzáértő parancsnokok hiánya. Már a japán győzelmek idején, miközben Malájföldön Jamasita hévvel és szakértelemmel vezényelte a hadmozdulatokat, a burmai és Fülöp-szigeteki hadjárat arra utalt, hogy a rangjabeliekből hiányzik a kezdeményezőkézség. Egy-egy pozíció védelmében a teljes komfortitás etikájának megvolt ugyan a maga haszna, de támadáskor a parancsnokok gyakran minden fantázia nélkül cselekedtek. Szemtől

szemben a japán harcos agresszívabb volt és jobban alkalmazkodott a nehézségekhez, mint szövetséges ellenfelei: a brit Bill Slim tábornok leereszkedően úgy jellemezte az ellenséget, mint „a világ legnagyobb harcoló rovarját". Hirohito katonái 1945-ig az éjszakai harcokban rendkívüli tehetségről tettek tanúbizonyságot. Együttessen azonban a japán hadsereg a nyomába sem ért a Wehrmacht, a Vörös Hadsereg – vagy az amerikai tengerészgyalogság harci erejének.

A japánok önáltatás iránti fantasztikus tehetségét tükrözte, hogy hódításaik első döbbenetes hulláma után a hadseregarancsnokok indítványozták, a szigeteken lévő támaszpontjaik megtartására létesítsenek kis létszámú helyőrségeket, csapataik zömét pedig csoportosítsák át Kínába – amelyet a legfőbb hadszínterüknek tekintettek. Képzett élőerő híján csak nagy nehezen tudtak összekaparni akkora haderőt, amellyel lebonyolíthatták a Délkelet-Ázsiában és a Csendes-óceán szigetein végrehajtott offenzíváikat; a hosszú kínai hadjárat már Pearl Harbor előtt meggyengítette és demoralizálta a hadsereget. Ezt követően a japán tábornokok egyre kisebb merítésből voltak kénytelenek szert tenni a katonákra, majd alig három hónapos kiképzés után csatába küldeni őket. A japán stratégia abban a meggyőződésben gyökeredzett, hogy az Egyesült Államok egy gyors harctéri elnászpángolás után úgylis leül tárgyalni a békéről. Amikor ez a remény szertefoszlott, a hadsereg a háború hátralevő részében azért küzdött, hogy elégtelen eszközökkel és elmaradott technológiával védje meg a túlságosan nagyra nőtt Nippon-birodalmat. A csendes-óceáni háború fontos realitása volt, hogy az amerikaiak és az ausztrálok végül minden szigeten győzedelmeskedtek, amelyet megtámadtak. A japán hadsereg csak Burmában és Kínában őrizte meg uralmát egészen a háború végső szakaszáig.

A guadalcanali hadjárat egész ideje alatt a tengeren hasonlóan engesztelhetetlen, véres küzdelem zajlott. A szavói csata csak az első volt a drámai haditengerészeti ütközetek sorában, amelyeket szinte kivétel nélkül a japánok kezdeményeztek, akik erősítést és utánpótlást próbáltak eljuttatni a szárazföldi csapatokhoz, s egyúttal szerették volna meghíúsítani az amerikaiak hasonló építkezését. A „Tokió Expressz" rombolói azon igyekeztek, hogy éjszakánként embereket és készleteket juttassanak át

a Guadalcanalhoz vezető keskeny átjárón, „a Résen”. Az ausztrál partfigyelők, akik a japán kezén lévő szigeteken a dzsungelban kialakított búvóhelyükön kezelték a rádiót, kulcsszerepet játszottak a légierő riasztásában ellenséges hajómozdulatok esetén. Közben a partoktól távolabbi, mélyebb vizeken a repülőgép-hordozókból, csatahajókból, cirkálókból és rombolókból álló ellenséges hajórajok a sötétben úgy igyekeztek előnyös helyzetbe manőverezni magukat egy gigantikus szorítóban, ahogy a bokszolók kerülgetik egymást. A feladat szinte mindig az volt, hogy felderítsék a másik helyzetét, és először nyissanak rá tüzet. Az anyagi veszteség irdatlan volt: az augusztus 24-i keleti Salamon-szigeteki csata a japánoknak egy hordozójába és súlyos repülőgép-veszteségébe került, cserébe az *Enterprise*-ban okozott károkért; egy héttel később a *Saratoga* hordozó szenvedett olyan súlyos torpedótámadást, hogy kénytelen volt elhagyni a hadszínteret, és amerikai hajójavítóba vonulni. A szeptember 11-ről 12-re virradó éjjel az amerikaiak az Esperance-foknál súlyos veszteségeket okoztak az ellenségnek, ám 15-én japán búvárnaszádok elsüllyesztették a *Wasp* repülőgép-hordozót, és megrongálták az újonnan épült *North Carolina* csatahajót.

William „Bika” Halsey altengernagy, aki október 18-án vette át a haditengerészet regionális parancsnokságát, a háború egyik leghevesebb flottahadműveletébe csöppent bele. Október 26-án Santa Cruznál a japánok több mint száz, az amerikaiak pedig hetvennégy repülőgépet veszítettek, többet, mint az angliai csata bármely napján a szemben álló felek. A *Hornet* hordozó elpusztítása miatt az amerikaiak a haditengerészeti légi hadműveletekben néhány hétig kizárólag a sérült *Enterprise*-ra számíthattak. November 12-én éjjel Abe Hiroaki altengernagy, a guadalcanali amerikaiak ágyúzására szánt két csatahajó vezette hajóraj parancsnoka összefutott egy amerikai cirkálócsapattal. Noha súlyos károkat okozott, és hat hajót elsüllyesztett három elvesztése árán, a már ismerős óvatossággal úgy döntött, hogy a huszonnégy perces akció után visszavonul, majd másnap reggel az egyik csatahajója amerikai repülőgépeknek esett áldozatul.

Két nappal később a Henderson-pálya „Kaktusz légierő”-ként ismert repülőszázadainak tengerészgyalogos pilótái lecsaptak egy Guadalcanal felé tartó japán csapatszállító konvojra, és csaknem megsemmisítették:

elsüllyesztettek hét szállítóhajót és egy cirkálót, és három további cirkálót megrongáltak. Aznap éjjel drámai összecsapásra került sor a legmagasabb osztályú amerikai és japán csatahajók között, amelynek során „Ching” Lee tengernagy *Washingtonja* 406 mm-es ágyúiból kilenc sortüzet adott le a *Kirisima* csatahajóra, amely nem sokkal ezután megfeneklett – ez elfogadható ár volt az amerikai haditengerészet *South Dakota* nevű csatahajójában keletkezett károkért. Hajnalban súlyos felszereléseiktől megszabadulva a japán partra szálló erőknél csupán a maradékaik botorkáltak elő a megsemmisített konvoj négy utolsó partra futott szállítóhajójából. November 30-án éjjel a Tasszafaronga-foknál az öt amerikai cirkálóból, amelyek megtámadtak nyolc, utánpótlást szállító japán rombolót, egy elsüllyedt, hármat pedig torpedók rongáltak meg. A japánok mindössze egyetlen rombolót veszítettek.

Hősies összecsapások voltak ezek, amelyek a két fél felszíni erőinek tömeges bevetését tükrözték – és a veszteségeket: a Salamon-szigeteki hadjárat során mintegy ötven nagy japán és amerikai hadihajó süllyedt el. A katonák számára, akik végigharcolták, hátborzongatóan ismerőssé váltak a hosszú, feszült várakozások, gyakran a teljes sötétben, miközben az izzadságukban fürdő radarkezelők a képernyőkre meredtek, hogy megpillantsák az ellenséget. Ezután pedig sok tengerész megtanulta, micsoda rettegéssel jár az, amikor hajójuk egyszeriben az ellenséges fényszórók vakító fénykévéjébe kerül, ami a gránátos előhírnöke volt. Szemtanúi voltak az egymást követő összecsapásokban kialakuló káosznak, amikor a hajók közvetlen közlelől vívtak egymással ágyútűz- és torpedópárbajt, amelyben a rendezett fedélzetek, tornyok, felépítmények és gépházak másodpercek alatt váltak lángoló, összevissza görbült acélhalmazzá.

Látták, ahogy matrózok tucatjai, százai vetik le magukat a süllyedő vízi járművekről. Voltak, akiket kimentettek, sokakat viszont nem: a *Ju-neau* cirkáló felrobbanásakor az Iowa állambeli Waterlooban Mr. és Mrs. Thomas Sullivan öt fiát veszítette el. A pilóták gyakran girbegurba repülőfedélzetekről szálltak fel, és tudták, hogy száz kilométerrel odébb talán az ellenség repülősei is ugyanezt teszik. Ilyenformán sohasem lehettek benne biztosak, hogy egy-egy bevetés után visszatérve sértetlen repülőfedélzeten landolhatnak. Az amerikaiak számára csak a Henderson-pá-

lya tette lehetővé, hogy a megfelelő mennyiségű repülőgépet bevessék, amelyekkel a hordozókon állomásozó gépek megcsappant számát ellen-súlyozhatták. Azok a katonák, akik Guadalcanalnál 1942 utolsó hónap-jaiban a tengeren vagy a levegőben harcoltak, a haditengerészeti felszíni hadviselés olyan hosszan tartó intenzitását élhették át, amely a harcok semelyik szakaszában sem volt tapasztalható.

A harcokból az amerikaiak kerültek ki győztesen. A novemberi csaták után Jamamoto tengernagy a hajórajja sikerei ellenére is arra a következtetésre jutott, hogy a japán egyesített flotta ilyen anyagi károkat többet nem tud elviselni. Tájékoztatta a császári hadsereget, hogy hajóinak meg kell vonniuk a Guadalcanalon állomásozó szárazföldi erők támogatását. Kulcsfontosságú győzelem volt ez az amerikai haditengerészet számára, amit odahaza „Bika” Halsey személyes diadalaként üdvözöltek. Az ame-rikai parti kontingens teljesítménye abban állt, hogy a hónapokig tartó elkeseredett támadások közepette is kitartottak, és körben mindenütt megvédték állásaikat. Decemberben a kimerült tengerészgyalogosokat végre leváltotta az amerikai hadsereg egyik alakulata. A japánok kénytelenek voltak beérni azzal, hogy egyre zsugorodó szárazföldi erőiket tengeraltjárókról lássák el. 1943 januárjának végén, miután egy ame-rikai offenzíva egy keskeny nyugati partszakaszra szorította vissza őket, éjszaka 10 652 japán túlélőt evakuáltak rombolókon.

Guadalcanal bevétele és megtartása során az amerikai hadsereg, hadi-tengerészet és tengerészgyalogság összesen 3100 halottat veszített, ami nem is olyan nagy ár egy ilyen rendkívül fontos eredményért. A japá-nok – zömmel halálos – szárazföldi, haditengerészeti és légi veszteségei 29 900 főre rúgtak, közülük 9000-en haltak meg trópusi betegségekben, ami az egészségügyi szolgálat száналmas elégtelenségét tükrözte. Az ame-rikai erők minden egysége osztozott a vitathatatlan dicsőségen. A „Kak-tusz légierő”, a körkörös védelmet adó gyalogság, a hadihajók legénysége mind-mind olyan elszántságot tanúsított, amelyre a japánok nem tartot-ták képesnek az amerikaiakat. Az amerikai haditengerészet veszteségeit hamar pótolták, a japánéit viszont nem. A háború hátralevő részében Jamamoto tengernagy hajórajainak teljesítménye fokozatosan romlott, míg az amerikai csendes-óceáni flotta mind szakértelemben, mind pedig harci erőben sokat fejlődött. Az amerikai repülőszemélyzet 1942 utolsó

hónapjaiban az ellenséges pilóták ügyességének és elszántságának roha-mos hanyatlását vette észre. Egy japán törzstiszt mogorván jelentette ki, hogy a guadalcanali csata volt az „az útelágazás, amely a győzelemhez ve-zet”. Jamamotohoz hasonlóan ő is tisztában volt vele, hogy országa ezek után már egyre gyorsuló ütemben menetel a vereség felé.

A tengerészgyalogosok még Guadalcanalon harcoltak, amikor Grön-land után a világ második legnagyobb szigetén, Pápua Új-Guineán a távol-keleti háború legtovább elhúzódó szárazföldi hadjárata volt ki-bontakozóban. A japánok 1942 márciusában kezdtek kisebb erőket ki-tenni a keleti parton azzal a szándékkal, hogy később elfoglalják Port Moresbyt, az ausztrál uralom alatt álló Pápua fővárosát, amely onnan háromszázhusz kilométerre fekszik a délnyugati partoknál. A japánok kezdetben kételtú rajtaütést terveztek Moresby ellen, ám ezt a korall-tengeri események megghiúsították. Az egy hónappal később, Midway-nél aratott amerikai siker pedig annak a lehetőségétől is megfosztotta a japánokat, hogy a tenger felől gyorsan elfoglalják Új-Guineát. Tokió helyi parancsnoka, Cudzsi ezredes a saját szakállára inkább úgy döntött, hogy a szigetet a fáradságosabb úton, szárazföldi előrenyomulás révén foglalja el, és parancsot hamisított, amelyben a császári főhadiszállás ál-lítólagos felhatalmazást ad neki a hadműveletre. Ennek megghiúsítására a szövetségesek délnyugat-csendes-óceáni főparancsnoka, MacArthur korlátozott létszámú erejét vetette be.

Az ausztrál egységek 1942 júliusában megindultak Pápua északi part-jai felé, ám a japánok éppen ott vetették meg először a lábukat, és már kezdték felduzzasztani az erőiket, hogy az Owen Stanley-hegységen át megindulhassanak Port Moresby felé. Az ezután következő csaták, ame-lyek a hegység egyetlen használható átjárója, a Kokoda-ösvény mentén bontakoztak ki, arányaikban nem voltak jelentősek, ám minden részt-vevő számára irtózatossá élményt jelentettek. Az emberek a sűrű esőer-dőben minden talpalatnyi helyért megküzdöttek, mély sárban kúsztak-másztak a csaknem függőleges ösvényeken, görnyedeztek a felszerelés és az ellátmány bénító súlya alatt, a fejadagok csak akadozva érkeztek, az eső viszont naponta, a nyomorúságukat még a betegségek és a rova-rok is tetézték.

„Láttam olyanokat, akik térdig süppedtek a sárba a keskeny hegyi ösvényeken, és teljes kétségbeeséssel néztek az újabb, látszólag leküzdhetetlen hegygerinc felé⁵³ – írta volt iskolaigazgatójának egy ausztrál tiszt. – Egyik hegygerinc a másik után, aztán újabb hegygerincek, siralmas, reménytelen, haszontalan vidék.” A kényszer, hogy az összes ellátmányt és lőszert emberi erővel kell szállítani, kolosszális vállalkozássá tette a Kokoda-ösvényért folytatott hadjáratot: minden egyes katona huszonhét kilót cipelt, de voltak, akik negyvenötöt. „Pokoli dolog ekkora terhet felcipelni a hegyen, végig sárban és latyakban⁵⁴ – írta az ausztrál Jack Craig szakaszvezető. – Voltak, akiknek kicsúszott a lába alól a talaj, és kiterültek, mint a gyalogbéka. Az ember legszívesebben örökké elhevert volna ott. Azt hiszem, életemben nem voltam még olyan fáradt.” Sok katona szenvedett a vérző aranyér okozta fájdalomtól, valamint a még veszedelmesebb trópusi betegségektől.

Ami a japánokat illeti, egy ausztrál azzal vonta meg a vállát: „Ez nem is gyilkosság, ilyen undorító kinézetű állatokat megölni.”⁵⁵ Egy bajtársa viszont, akit a tisztje arra utasított, hogy végezzen egy sebesült ellenséges katonával, később ezt írta: „Az volt az első olyan szörnyűség, ami harc közben megesisik... A mai napig bennem él, ahogy az a rémült szem rám mered.” Egy ifjú lelkész ezt írta a pápua front mögül:

Nem hiszem, hogy valaha is sor került olyan hadjáratra, amelyben az emberek ilyen viszontagságokat, szűkölködést és hihetetlen nehézségeket szenvedtek volna el, mint ebben a mostaniban. Ahogy elnézem az embereket, akik sebesülten, szörnyű trópusi kórságoktól betegen érkeznek, a végtelenség kimerülten, cafatokban lógó ruhában, mocskos, hosszú, gubancos hajjal és szakállal, akik napok óta nem mosdottak, sárban és latyakban fetrengtek, akik kétségbeesett, kegyetlen ellenséggel harcoltak, amelyet még csak nem is láttak, akik a dzsungelben töltött hetek alatt lesoványodtak, málária gyötörte, kiütéses tifusz sújtotta őket, úgy érzem, mindent megérdemelnek... Annyi szenvedést és bánatot láttam már itt, hogy még soha ilyen világosan nem láttam a háború tragédiáját és az embereink hősiességét.⁵⁶

Az ehhez hasonló megállapítások szívből jöttek, és azokat a szemtanúkat jellemezték, akiknek – a dolgok természeténél fogva – nem állt mód-

jukban összehasonlítani az Oroszországban, a Csendes-óceán középső térségében vagy a Burmában – a háború többi, különösen iszonyatos hadszínterein – harcoló katonák viszontagságait. Az élet örömeit és kényelmes vonatkozásait teljességgel nélkülöző, barátságtalan természeti viszonyok között zajló konfliktus több nyomorúságot okozott, mint az Észak-Afrikában vagy Európa északnyugati felén folyó háború. Ám a hónapokon át folyamatosan tartó harcok élménye, amikor az ember áldozatul esik a félelemnek, a krónikus kimerültségnek és kényelmetlenségnek, kénytelen elviselni a bajtársak elvesztését, az elszakadást az otthoni élettől és a szeretteitől, minden frontharcost maga alá gyűrt, bárhol tartózkodott is. Sokan, főleg a csendes-óceáni hadszíntéren, abban a hitben ringatták magukat, hogy az ellenségeik számára kevésbé elviselhetetlen az élmény. A szövetséges katonák úgy vélték, a japánok éppannyira született dzsungelharcosok, amennyire ők nem azok. Hirohito sok katonája mégis olyan szavakkal ecsetelte a tapasztalatait és a szenvedéseit, amelyek nem sokban különböztek az ausztrál, brit vagy amerikai ellenségeik szavaitól.

A Kokoda-ösvényen a japánok visszaverték az ausztrálokat, majd visszavonulásuk közben csapdákkal és átkaroló hadműveletekkel környékelően zaklatták őket. Sok elcsatangolt katona elpusztult: „Mindenütt a zűrzavar uralkodott⁵⁷ – írta Clive Edwards törzsőrmester. – Senki sem tudta pontosan, mi folyik, de amikor előlről hallottuk a csatazajt, azzal áltattak bennünket, hogy a többiek próbálják átverekedni magukat... Szánalmas volt – ömlött az eső, és a hosszú sorban menetelő holtfáradt emberek idegeik utolsó megfeszítésével azon igyekeztek, hogy a sebesülteket levigyék, de közben a saját bőrüket is mentsék. Döbbenet... tükröződött minden arcon, és ahogy a hosszú sor botladozva megtorpant, a hátul lévők izgalomba jöttek, és üzengetni kezdtek... »Mozogjatok már, a japcsi a nyomunkban van.«” Az ausztrálokat végül egészen addig szorították vissza, hogy már csak pár kilométerre voltak Port Moresbytől.

Szerencsésen elhárítottak egy újabb veszélyt is, amely a szövetségesek pápui állásait fenyegette. Megfejtett Ultra-üzenetek tanúsága szerint a japánok partraszállásra készülődtek a sziget délkeleti csücskén, a Milne-öbölben. Sebtében odaszállítottak és csatarendbe állítottak egy ausztrál dandárt. Amikor a japánok augusztus 25-én éjjel partra száll-

tak, heves ellenállásba ütköztek, és szeptember 4-én ki is menekítették az életben maradtjait. A Port Moresby-i fronton azonban továbbra is kritikus volt a helyzet. MacArthur megvetően kezelte az ausztrálok megjelenését, ami arra utalt, hogy fogalma sincs a Kokoda-ösvényen uralkodó viszonyokról. A japánok könyörtelenül lőtték a szövetségesek peremállásait, és már küszöbön állt a katasztrófa. Ezt főleg légi erővel sikerült elhárítani: az amerikai hadsereg légierije bombázni kezdte az ellenség túlságosan hosszúra nyúlt utánpótlási vonalát; ez a támadóknál krízishelyzetet idézett elő, amit még tovább súlyosbodott, amikor Új-Guineáról egyes csapatokat átvezényeltek Guadalcanalra.

A helyi japán parancsnokot arra utasították, hogy húzódjon vissza Pápua északi partjára. Az ausztrálok azon vették észre magukat, hogy már megint a Kokoda-ösvényen harcolnak, de ezúttal az Owen Stanley-hegységen át fölfelé haladva a visszavonuló ellenséget szorították hátra olyan körülmények között, amelyek semmivel sem voltak kevésbé borzasztók, mint a korábbi menetelés idején. „Csapatunk a 2000 méteres magasság hideg ködében harcolnak – írta George Johnston ausztrál tudósító –, ádázul harcolnak, mert már csak két-három kilométer választja el őket a hágó csúcsától, és onnan már lefelé tudnak majd támadni. Sokat jelent ez az olyan katonák számára, akik a gyötrelmes ösvénynek minden egyes centiméterét megmászták, akik már annyi pajtásukat eltemették, és akik még többüket látták betegségtől legyengülve vagy az ellenség aknavetőgránátjaitól, golyóitól és kézigránátjaitól szétmarcangoltan hátravinni, akik csak azért küzdöttek fel idáig magukat, hogy pár száz métert visszafoglaljanak ebből a vad, barátságtalan, tökéletesen zabolátlan hegyből... Az emberek szakálla már a szemükig ér. Szedett-vedett egyenruhájukhoz mindent felhasználnak, ami méretben jó, ami meleg, vagy ami némi védelmet nyújt a rovarok ellen... A zöldes félhomályban, a rothadó sár és az elrothadt hullák bűzében, az ösvény alagútjában kimerülten kapaszkodó, zöld ruhás ausztrálok hosszú sorában az ember visszataszító, felejthetetlen képet alkothat ennek a dzsungelháborúnak a rettenetes borzalmairól.”⁵⁸

Novemberben MacArthur két amerikai ezreddel partraszállásokat hajtott végre, hogy elfoglalja Bunát. A zöldfülű amerikaiak, akik még a pápuai harci körülmények okozta sokk hatása alatt álltak, gyatrán telje-

sítettek. Közben az ausztrálok teljesen kimerültek a Kokoda-ösvényen folyó harcokban. Mindkét oldalon katonák ezreit gyengítette le a malária. Bunát azonban 1943 januárjában végül mégiscsak elfoglalták, a környékbeli maradék ellenséges erőket pedig három hét alatt felszámolták. A japánok az itt bevetett 20 000 katonájuknak csaknem a kétharmadát elvesztették, míg az ausztrálok közül 2165-en, az amerikaiaknál pedig 930-an estek el. Robert Eichelberger altábornagy, az amerikai hadosztályparancsnok ezt írta: „Alattomos, sunyi harcmódor volt ez, egyáltalán nem hasonlított a nagyszabású, viharos európai hadműveletekhez, ahol harcokszíó zászlóaljok feszültek egymásnak, és nagyváros méretű hadseregek mozogtak, manővereztek nehézkesen... Új-Guineában, amikor beköszöntött az esős évszak, előfordulhatott, hogy a sebesültek még az előtt megfulladtak, hogy a hordágyvivők rájuk találtak volna. Sokakkal ez is történt. Nincs olyan, hogy igazságos háború, a halál pedig nincs tekintettel a földrajzra. Idekint azonban meggyőződhettem arról, ahogy a katonáim is, hogy a mérsékelt égövön még a halál is kellemesebb.”⁵⁹

A pápuai hadműveleteket a szövetségesek nézeteltérései és MacArthur zsarnoki közbeavatkozásai jellemezték. Az amerikaiak és az ausztrálok kölcsönös megvetése és bizalmatlansága keserűséget szült, és a megkésett bunai siker sem hozott sok örömet. A kemény harcok 1943 folyamán végig kitartottak, közben a csataterék lassan észak felé tolódtak a hatalmas szigeten. A Guadalcanalnál vereséget szenvedett japánok mindent elkövettek, hogy Új-Guineában megtartsanak egy vonalat, ahová egyre-másra tömték az erősítést. Márciusban azonban a Bismarck-tengeri csatában bénító csapást mértek rájuk. George Kenney Ultra által riasztott ötödik légierije támadássorozatot indított egy japán konvoj ellen, elsüllyesztett nyolc szállítóhajót, négy kísérő rombolót, és megsemmisítette a Rabaulból Pápua Új-Guineába tartó hadosztály jó részét.

Hónapokig tartó, oda-vissza áramló, libikókaszerű szárazföldi harcok után sorsdöntő áttörésre került sor, amikor Kenney titokban megépített egy előretolt kikutatópályát, amelyről a vadászgépei csapást mérhettek az ellenség wewaki fő légi támaszpontjára. Ezt 1943 augusztusában elsöpörő eredménnyel meg is tették, és csaknem a régió teljes japán légierijét megsemmisítették. Ezt követően a végül egy amerikai és öt ausztrál hadosztályt tömörítő szövetséges haderő nagyszabású offenzívába kezdett.

1943 szeptemberére a nagyobb ellenséges erődítményeket felszámolták, a 8000 japán túlélő pedig északnak vette az útját. Decemberben megtisztították a Huon-félszigetet, és ezzel egyértelművé vált, hogy szövetségesek uralják a hadjáratot. Az Ultra a maradék japán csapatösszevonások helyzetét is felderítette, így MacArthur számára lehetővé vált, hogy 1944. április 22-én a Holland Új-Guineán fekvő Hollandiánál partra szállva egy drámai hadművelettel megkerülje őket, és elvágja a menekülési útvonalukat. A szigeten egészen a háború végéig folytatódtak a csatározások, amelyekben a szövetségesek részéről elsősorban az ausztrálok vettek részt. 1945 augusztusában mintegy 13 500 japán bújt itt elő a dzsungelből, hogy megadja magát.

Az új-guineai hadjárat még ma is vita tárgyául szolgál. Valamennyi résztvevőjére nyomorúságot hozott, pedig sokan közülük már akkor is megkérdőjelezték a hasznát, főleg a harcok későbbi szakaszaiban. A Korall-tenger és Midway előtt néhány röpké hétig még a japánok potenciális ugródeszkájának látszott Ausztrália felé, ám 1942 júniusára ez a lehetőség már köddé foszlott. A hadjárat ezután bizonyos vonatkozásokban Nagy-Britannia észak-afrikai és 1942–1944-es burmai hadműveleteinek ázsiai tükörképévé vált. Miután az amerikai haditengerészet és hadsereg légierije stratégiai előnyre tett szert, a japánoknak leküzdhetetlen nehézségeket okozott a tengeri összeköttetések hosszú láncolatának legvégén zajló új-guineai hadműveleteik fenntartása és támogatása. A szövetségesek szempontjából a hadjárat elsődleges stratégiai haszna az volt, hogy olyan hadszínteret biztosított, ahol le lehetett kötni az ellenséget egy olyan időszakban, amikor a szövetségesek szárazföldi hadereje túlságosan kis létszámú volt ahhoz, hogy döntő csapást mérhessenek rá.

A Japán elleni legfontosabb hadműveleteket azonban továbbra is az amerikai haditengerészet hajtotta végre, amely a Csendes-óceán középső térségében a saját előrenyomulásával volt elfoglalva. Az amerikai repülőgépek, felszíni hajók és tengeralattjárók egy több százezer négyzetkilométeres harctéren hónapról hónapra bénító anyagi veszteségeket okoztak a japán haditengerészet erőinek – ami elengedhetetlen volt a nagyon hosszúra nyúlt utánpótlási láncolataik fenntartásához. A szövetségeseknek 1942–1943-ban még szükségük volt a pápua új-guineai repülőterekre, amelyekért meg kellett harcolniuk. 1943–1944-ben azon-

ban a költséges hadműveleteket már talán fölösleges volt megindítani azért, hogy a japánokat kisöpörjék az északi partokról, hiszen a támadó és a légi kapacitásukat addigra már elpusztították. A háború oly sok más hadjáratához hasonlóan a pápua új-guineainak is megvolt a maga lendülete és logikája. A több ezer főnyi csapatok bevetése, az emberáldozatok és a tábornokok jó hírnevének kockáztatása után hatványozottan nehezebb lett a győzelmen kívül bármi mást elfogadni. Az egyetlen főtiszt, aki megerősödött hírnévvel került ki az új-guineai hadműveletekből, Kenney, az amerikai légierők főnöke, haderőnemének egyik legkiválóbb parancsnoka volt.

Japán ázsiai és csendes-óceáni előretöréseinek megakasztása és a visszavonulás megkezdése nem egészen egy évvel Pearl Harbor után elkerülhetetlenné tette az ország bukását. Figyelemre méltó, hogy miután Tokió reményei a gyors győzelemre szertefoszlottak, az amerikaiak pedig bőséges tanújelét adták elszántságuknak, Hirohito népe elvakultan tovább harcolt. A japán stratégia a németek nyugati győzelmébe vetett hiten alapult, de 1942 végére már ez is irreálissá vált. Ezek után Tokiónak a küszöbönálló amerikai megtorlással szemben a bármilyen feltételekkel vagy akár feltétel nélkül megkötött békét kellett volna előnyben részesítenie. Ahogy Németországban, Japánban sem létezett azonban olyan klikk, amelynek hajlandósága és hatalma lett volna ahhoz, hogy az országot eltérítse az önfeláldozásba való meneteléstől. *Sikata ga naj*: nem rajtunk múlott. Meglehet, hogy ez monumentálisan elégtelen ürügy volt arra, hogy emberek millióit ítéljék halálra a megváltó kárpótlás minden reménye nélkül, a történelem során mégis mindig azt tapasztaljuk, hogy azoknak a nemzeteknek, amelyek kirobbantják, rendkívül nehézükre esik a háborút abbahagyni.

11.

Britek a tengereken

1. AZ ATLANTI-ÓCEÁN

A brit hadsereg összehasonlíthatatlanul kisebb szerepet játszott a náciizmus elleni küzdelemben, mint az oroszok, ahogyan később az amerikai hadsereg hozzájárulása is eltörpült az övék mellett. Azon kívül, hogy Nagy-Britannia szimbolikus módon a magasba tartotta a Hitlerrel szembeni ellenállás zászlaját, fő stratégiai jelentősége 1940-től abban állt, hogy gigantikus repülőgép-hordozóként és haditengerészeti támaszpontként szolgált, ahonnan megindulhatott a bombázóoffenzíva és a visszatérés a kontinensre. A Királyi Haditengerészetnek jutott osztályrészül, hogy 1940-től 1943-ig a sorsdöntő csatákat megvívja, és a brit népet ellátja élelmiszerrel, a birodalom távoli részei és a tengerentúli csatateretek felé vezető tengeri útvonalakat nyitva tartsa, és konvojokkal utánpótlást szállítson Oroszországnak. Haditengerészeti erővel nem lett volna lehetséges legyőzni Németországot, de még csak a britek keleti birodalmát sem megvédeni a japánoktól. A két nyugati szövetséges alapvető problémája az volt, hogy tengeri hatalomként egy szárazföldi nagyhatalmat igyekeztek legyőzni, ami túlnyomórészt orosz megoldást igényelt. Ha viszont a németeknek sikerül erővel megakadályozniuk, hogy a Nagy-Britanniába irányuló szállítmányok célba jussanak, Churchill népe éhezett volna. Évente legkevesebb huszonhárommillió tonna utánpótlást – a háború előtti teljes import felét – az Atlanti-óceánon kellett áthajózni, felszíni támadóhajók és búvárnaszádok orra előtt.

Ennek az áruforgalomnak a védelme óriási erőfeszítést igényelt. A haditengerészet a két háború közötti költségcsökkentést ugyanolyan súlyosan megszenvedte, mint a többi brit fegyvernem. A nagy hajók megépítése éveket vett igénybe, és még egy kis konvojkísérő hajó elkészítése is

hónapokig tartott. A brit hajógyárakat rendíthetetlen nyugalmú munkakerő irányította és szolgálta ki, amely csak valamikéval kezdett el szorgalmasabban dolgozni, miután a Szovjetunió kénytelen volt átpártolni a másik oldalra, és már a mindenféle nációjú kommunisták is hozzájárultak a háborús erőfeszítésekhez. A britek sokkal lassabban építették és javították a hajóikat, mint az amerikaiak, még ha jóval olcsóbban is, és sosem tudták utolérni az Egyesült Államok kapacitását. A Királyi Haditengerészet számára a háború első éveiben a kísérőhajók hiánya mindent átható realitást jelentett.

Számbeli fölényben lévő erőket sem volt könnyű összevonni az ellenség nagy csatahajói ellen, amelyek meglehetősen kevesen voltak, ám félelmetes fenyegetést jelentettek, és egymástól sok száz kilométerre vetették be őket. A német felszíni támadóhajók éppannyi galibát okoztak, mint a tengeralattjárók: a kényszer, hogy a konvojokat a veszélyeztetett zónáktól távolabbra tereljék, egyre inkább megterhelte a brit kereskedelmi hajózást. A német harci cselekmények 1939 és 1943 között olyan drámai eseményeket váltottak ki, amelyek az egész világ figyelmét megragadták: a *Graf Spee* zsebcsatahajó kilenc kereskedelmi hajót süllyesztett el, mire 1939 decemberében a La Plata folyó torkolatában három brit cirkáló annyira megrongálta, hogy el kellett süllyeszteni. Az 56 000 tonnás *Bismarck* előbb még elpusztította a *Hood* csatacirkálót, majd 1941. május 27-én az üldözésére induló brit hajórajok némiképp nehézkesen, de végeztek vele. A brit közvélemény felháborodását váltotta ki, amikor a *Scharnhorst*nak és a *Gneisenau*nak 1942. február 21–22-én úgy sikerült a csatornaszoroson át Brestből Wilhelmshavenbe menekülnie, hogy közben csak aknákárokat szenvedtek, miközben a brit haditengerészet és a Királyi Légierő ügyetlen kísérleteket tett a feltartóztatásukra. A *Tirpitz* jelenléte Norvégia északi fjordjainál a britek sarki konvojait veszélyeztette, és egészen 1944-ig jelentős mértékben befolyásolta a Honi Flotta bevetéseit. Távolabbra az olasz flotta félelmetes számbeli erővel rendelkezett, amikor pedig a japánok is beléptek a háborúba, súlyos veszteségeket okoztak a Királyi Haditengerészetnek.

A brit hadihajók többsége öreg volt és lassú, nem lehetett őket alkalmassá tenni a terjedelmes modern tűzvezetési berendezések felszerelésére. A holland haditengerészet háromtengelyűen stabilizált Hazeme-

yer-rendszere képviselte a legfejlettebb légvédelmi ágyútechnológiát a világon, amely már 1940-ben a Királyi Haditengerészet rendelkezésére állt. Ugyanakkor sérülékeny és megbízhatatlan is volt, a brit változat pedig csak 1945-ben állt általánosan szolgálatba; a légvédelmi tűzvezetés addig sajnálatosan hatástalan volt. 1943-ig Nagy-Britannia több repülőgép-hordozóval rendelkezett, mint az Egyesült Államok Haditengerészete, de annyiival sosem, hogy mindenhová jusson belőlük, vagy hogy eleget tegyenek a globális követelményeknek, és túl kicsik is voltak ahhoz, hogy hatékony repülőcsoportokat hordozzanak. A haditengerészeti légi haderő pilótái jelentős bátorságról tettek tanúbizonyságot, ám teljesítményük mind a légi ütközetekben, mind pedig a hajók elleni hadműveletekben középszerű maradt. A doktrínája szerint a stratégiai bombázótámadások mellett elkötelezett RAF nem volt hajlandó az erőforrásait a tengeri hadműveletek támogatására átcsoportosítani. A Királyi Haditengerészet a konfliktus teljes ideje alatt a bátorság, az elkötelezettség és a tengerészeti jártasság legmagasabb színvonalát mutatta. 1943-ig mégis azzal a hátrányos helyzettel küzdött, hogy túl sok feladatot kellett túl kényszerűen egyig légitámadásnak kitett hajóval végrehajtania.

Churchillnek az a döntése, hogy jelentős brit katonai erőket vet be Észak-Afrikában, arra kényszerítette a haditengerészetet, hogy a Földközi-tengeren elhanyagolható légi fedezet és a tengelyhatalmak olaszországi, szicíliai, líbiai, rhodesiai, görögországi és krétai légi támaszpontokról működő, hathatós légierőjével szemben hajtson végre hadműveleteket. Charles Hutchinson tengerész közlegény így írta le a *Carlisle* cirkáló elleni 1941. májusi támadást:

A bombázók csak jöttek és támadtak, egyik hullám a másik után. Mint ha kipécézték volna egyetlen hajót, hogy az ellen indítsanak tömeges támadást, függőlegesen meg minden szögből feléje zuhanva. Az ágyúnk mellett hatalmas bomba robbant fel a vízben. Több tonnányi víz zúdult ránk, letépett az ágyúról és szalmaszálként dobált bennünket – biztos voltam benne, hogy lesodor a hajóról. Átvillant az agyamon: »Istenem, itt a vég.« Egy örökkévalóságnak tűnt, mire összeszedtük magunkat, fel-fújtuk a mentőővünket, lerúgtuk a cipőnket, mert én a magam részéről arra számítottam, hogy el kell hagynunk a hajót. De rövid időn belül már

újra tüzeltünk, ugyanis még mindig támadtak minket. Hatalmas srappeldarabok heverték szanaszét. A hajó közepén óriási fekete füstoszlop emelkedett, a kettes ágyút telitalálat érte. Már nem is ágyú, csak egy rakás elszenesedett fém... Majdnem a teljes ágyúszemélyzet elpusztult, a srácok többsége az ágyú alá szorult, vagy felkenődött a repeszvédő pajzsra. Szörnyű látvány volt. Másfél éven át mindannyian egyetlen családként éltünk és aludtunk, nevetgeltünk, veszekedtünk, viccelődtünk, együtt jártunk ki a partra, megbeszéltük a magánéletünket... Szegény öreg Bob Silvey még mindig ott van az ágyú alatt – láttam őt, de lehetetlenség onnan kihozni.¹

Málta, az egyetlen olyan tengeri előretolt állás a Földközi-tenger közepeső térségében, ahonnan a tengelyhatalmak Észak-Afrikába vezető utánpótlási útvonalait bombázással lefoghathák volna, három évig tartó ostromnak nézett elébe. A közeli Szicíliaból csaknem folyamatos bombázás alatt tartott sziget a tengeralattjárók és a felszíni hajók támadóbázisaként időről időre alkalmatlanná vált, de továbbra is létfontosságú záloga maradt a britek harckészségének. Hitler baklövést követett el, amikor 1941-ben elmulasztotta elfoglalni Máltát, utána pedig már hatalmas erőfeszítéseket és áldozatokat hoztak a megtartására. A Földközi-tenger 1940 júniusa és 1943 eleje között a szövetségesek utánpótlási útvonalaként jobbra használhatatlan volt, ám a churchilli hadviselés nagy hangsúlyt fektetett a haditengerészet jelenlétére és az alkalom szülte összecsapásokra, elsősorban az olasz flottával. A háború leghevesebb haditengerészeti ütközetek közül több is ezeken az áttetsző vizeken zajlott le, súlyos brit veszteségekkel. A tengelyhatalmak tengeri összeköttetése Észak-Afrikával egyre nagyobb nyomás alá került, csakhogy Olaszország déli része és Tripoli között rövid volt az átjáró, és a hajóvesztések meg az üzemanyaghiány csak 1942 közepén kezdett lényeges hatást gyakorolni Rommel hadiszerencséjére.

A tengeri csaták túlnyomórészt az Atlanti-óceánon, ezen az örökké kegyetlen tengeren zajlottak. A híradós Richard Butler így festett le egy tipikus atlanti-óceáni vihart: »A kavargó vízpermettől semmit sem láttam. A szél átfütyült az árbocozaton meg a felépítményen. Úgy tűnt, mintha forrásban lévő vízen hajóznánk, ahogy a szél a hullámtaréjakat vízszintes, fehér, páraszerű tajtékká korbácsolta, amely csípte a szem-

met, az arcomat. Hébe-hóba megpillantottam valamelyik nagy kereskedelmi hajót, ahogy az esővel terhes égbolt alatt felcsapó hatalmas hullámveréstől jobbra-balra hánykolódott.”²² Butler rombolója, a *Matchless* az egyik küszködő kereskedelmi hajó felé bukdácsolt, amelynek felső fedélzetén három-négy méteres rés tátongott. Nem sokkal később a hadihajó egyik embere belesodródott a vízbe. A kapitány azt a bátor és hiábavaló döntést hozta, hogy megfordul, és megkeresi. Butler azt gondolta: „A kapitány megőrült, kétszáz ember életét kockáztatja, hogy megkeressen valami ostoba fajankót, akinek annyi esze sem volt, hogy messzire elkerülje a felső fedélzetet.” Néhány idegtépő pillanat után feladták a reménytelen keresést. Butler ekkor tudta meg, hogy a saját asztaltársainak egyike tűnt el. „Elszomorodtam és megdöbbsentem, elfogott a büntudat az önző viselkedésem miatt... »Havast« mindenki kedvelte, »bélpoklos« hírében állt, aki egy percre sem hagyta abba az evést. Soha többé nem fogjuk hallani, ahogy étkezések idején virgoncan azt kérdezi: »Van még egy kis repeta?«»

A konvoj kíséző csoportok igáslovain, a korvetteken még sokkal mostohábbak voltak a viszonyok, „színtiszta, hamisítatlan pokol”³ – mondta az egyik matróz. – Már az is irtózatos feladat volt, hogy a konyháról a meleg étellel eljussunk a legénységi kabinba. A legénységi körletekben általában zűrzavar uralkodott, azt a testi-lelki lerongyolódást soha nem fogom elfelejteni. De fiatalok és kemények voltunk, és bizonyos fokig dagonyáztunk a nyomorúságunkban, könnyen vettük az egészséget. Hogy ennek mi köze lehetett Hitler legyőzéséhez, azt egyikünk sem firtatta. Nekünk annyi is elég volt, hogy többé-kevésbé másnap is kint vagyunk a vízből, van némi remény, hogy a desszert mazsolás puding lesz, és meleg fürdőt vehetünk, ha kikötünk.”

És persze ott volt az ellenség is. Németország nagy csatahajói a címlapokra kerültek, támadásaik pedig némi károkat okoztak ugyan, a tengelyhatalmak tengeralattjáró-flottája és légierje mégis sokkal komolyabb hosszú távú fenyegetést jelentett, és mindkét fegyvernem katonái bátorságról és szakértelemről tettek bizonyosságot. A búvárnaszádok kezdetben feltűnő sikereket értek el, például a Scapa Flow-öbölben elsüllyesztették az öreg *Royal Oak* csatahajót, és nagy pusztítást vittek véghez a védtelen kereskedelmi hajók között. Churchill a haditengerészet

vezérkari főnökeként úgy becsülte, hogy a konvojok 1939-es bevezetése 30 százalékkal vetette vissza a brit importot. A kereskedelmi hajók kénytelenek voltak hetekig vesztegelni, amíg a konvojok összeálltak. Az óceánon azután keservesen lassan haladtak, megérkezésük pedig fásult és néha nyíltan obstruktív brit dokkmunkások rakodták ki őket. Számos, békeidőben árucikkeket szállító hajót kellett átalakítani, hogy csapatokat és hadianyagot tudjanak szállítani nagy távolságokra, a tengelyhatalmak repülőgép- és tengeralattjáró-összevonásait elkerülő utakon – például szinte az összes Egyiptomba szánt rakományt a Jóreménység fokát megkerülve szállították. A Szuezebe vezető út 5000-ról 21 000 kilométerre nyílt, egy Bombaybe tartó hajó pedig 18 000 kilométert tett meg, szemben a háború előtti 10 000-rel.

A Királyi Haditengerészet egészen 1943-ig kétségbeejtően híján volt kísérőhajóknak és a búvárhajók felkutatására alkalmas hatékony technológiának. A britek 1940-ben tizenkét német búvárnaszádot süllyesztettek el, az év szeptembere és 1941 márciusa között pedig hat hónap alatt csupán hármat; a hírszerzés és a konvojok útvonalának ügyes megválasztása több fejfájást okozott Karl Dönitz tengernagynak, mint a tengeralattjáró-elhárító kísérőhajók. A Királyi Haditengerészet csak lassan ismerte fel, mennyire sebezhető a kereskedelmi hajók az afrikai partok mentén, ahol 1941–1942-ben mindössze két hosszú hatótávolságú IX. osztályú búvárnaszád néhányszor látványos rombolást vitt végbe, részben annak köszönhetően, hogy rádiócsendet tartottak, részben pedig azért, mert nemigen tudtak mivel védekezni ellenük. A briteket súlyosan hátráltatta a légi támogatás hiánya. Az RAF parti parancsnoksága repülőgéphiánnyal küszködött; a hosszú hatótávolságú Sunderland repülőcsónakok személyzetének gyatra navigációs és mélyvízi bombázási képességei, valamint technikai problémák miatt 1941-ben havonta és repülőgépenként átlagosan mindössze két bevetésre futotta. Ezzel egy időben a Királyi Haditengerészet sok rombolója egészen 1942-ig Nagy-Britannia part menti védelmére volt beosztva.

Miközben a háború teljes ideje alatt a szövetségesek hajóvesztéseinek 6,1 százalékat okozták felszíni támadások, 6,5 százalékat pedig aknák, 13,4 százalékat légi támadásokban, 70 százalékat pedig búvárnaszádok torpedóitól pusztult el. A briteket 1940 őszén érte az első komoly

csapás, amikor a lassan kelet felé tartó SC-7 atlanti konvoj harminc hajójából huszonegyet, a gyors HX-79 konvoj negyvenkilenc hajójából pedig tizenkettőt elveszítettek. A tenger alatti hadviselés tempója ezek után folyamatosan nőtt: 1941-ben 3,6 millió tonna brit hajóállományt semmisítettek meg, ebből 2,1 millió tonnát a tengeralattjárók. Churchill ez mélységes aggodalom töltötte el. Háború utáni állítása, miszerint a búvárnaszádok jobban aggasztották, mint bármi más, ami Nagy-Britannia életben maradását veszélyeztette, jelentős mértékben befolyásolta a háborúval kapcsolatos történetírást. Aligha meglepő, hogy a miniszterelnök ennyire fel volt dűlva, hiszen egészen 1943 májusáig szinte hetente kapta a veszteségkimutatásokat, amelyek a brit szállítókapacitások döbbenetesen állandó, bénító hatású csökkenéséről tanúskodtak.

Pedig a Dönitz parancsnoksága alatt álló tengeralattjáró-flotta gyenge volt. Németország háború előtti ipari termelésének megtervezői olyan flottával számoltak, amely csak 1944-ben érte el teljes harcképességét. A haditengerészeti hajógyártást féloldalassá tette, hogy a nagy hajókra összpontosítottak: a *Bismarck*ra pazarolt acélból száz búvárhajót lehetett volna megépíteni. A háború előestéjén Erich Raeder tengernagy, a német haditengerészet főparancsnoka ezt írta: „Nem vagyunk olyan helyzetben, hogy a háborúban akár csak távolról is jelentős szerepet játszhatnánk a brit kereskedelem ellen.” Dönitz 1940 júniusáig nem készült jelentős hadjáratra az Atlanti-óceánon, ugyanis nem kapta meg a hozzá szükséges eszközöket; a fegyverzetét uraló kicsi, rövid hatótávolságú VII. osztályú hajókat arra tervezték, hogy németországi támaszpontokról vessék be őket. A Kriegsmarine még azok után is folytatta a VII. osztályú búvárhajók építését, hogy Norvégia és a francia kikötők elfoglalásával radikálisan megváltozott a stratégiai kép. Az acél és a képzett munkaerő hiánya, majd később a bombázások által hátráltatott német hajógyárak termelékenységé a briteké alá zuhant. A tengeralattjárók műszakilag továbbra is kezdetlegesek voltak. Az innovációhoz – mint amilyen az 1944–1945-ös *Schnorkel* víz alatti levegőfeltöltő rendszer is volt – nem párosult megbízhatóság: a forradalmi XXI. osztályú hajó csak 1945. április 30-án indult első háborús őrzőjáratára.

Dönitz flottája ilyenformán mennyiségileg, hatótávolság szempontjából és minőségileg is kívánnivalókat hagyott maga után. Ugyanúgy,

ahogy 1940–1941-ben a Luftwaffe alkalmatlan eszközökkel próbált meg kiütéssel felérő csapást mérni Nagy-Britanniára, a búvárhajó-fegyvernem sem rendelkezett megfelelő erővel az atlanti láncszem kiiktatására. Németország távolról sem gyártott elegendő tengeralattjárót ahhoz, hogy megnyerhesse velük a háborút. Dönitz úgy kalkulált, hogy a döntő győzelemhez havonta 600 000 tonnányi brit hajókapacitást kell elsüllyesztenie, ehhez háromszáz felfegyverzett, útra készen álló búvárhajóra van szüksége, amelyek egyharmadával folyamatos jelenlétet biztosíthat a hadműveleti területeken. 1940 augusztusában mégis mindössze tizenhárom tengeralattjáró állt készenlétben, a számuk 1941 januárjában nyolcra csökkent, majd a következő hónapban huszonegyre emelkedett. Ez a kis haderő hatásos pusztítást vitt véghez: 1940 júniusa és 1941 márciusa között kétmillió tonnányi brit hajókapacitást süllyesztett el. Ugyanezen időszakban azonban csupán hetvenkét új búvárnaszádot adtak át, jóval kevesebbet, mint amennyire Dönitznek szüksége lett volna. A – nyílt vizeken tartózkodó egy-egy tengeralattjáróra eső, elsüllyesztett vízkiszorításban mért – legnagyobb termelékenységi rátát 1940 októberében érték el; utána már hiába vetettek be jóval több búvárhajót, az egységre számított teljesítményük egyre csökkent.

A háború előrehaladtával, miközben a szövetségesek haditengerészete mind ügyességben, mind szakszerűségben gyors ütemben fejlődött, az U-bootok legénységének minősége és elszántsága csökkenni kezdett. Dönitz ászait egymás után ölték meg vagy ejtették foglyul, a helyükbe lépők pedig kisebb kalibert képviseltek. A német torpedótechnológia ugyanolyan selejtes volt, mint az amerikai haditengerészeté 1942–1943-ban. A tengeralattjáró-hadjárat lefolyását Hitler folyton változó stratégiája és impulzív közbeavatkozásai is hátráltatták. A németek haditengerészeti hírszerzése és azon képessége, hogy átlássa a szövetséges stratégiát, taktikát és technológiát, krónikusan gyengélkedett.

Figyelemre méltó és jelentős statisztikai adat, hogy a háború éveiben az Észak-Amerikából Nagy-Britanniába tartó összes hajó 99 százaléka biztonságban érkezett meg. Például még 1941 áprilisának súlyos napjaiban is 307 kereskedelmi hajó haladt konvojban, és közülük mindössze tizenhatot süllyesztettek el, plusz további tizenegy kíséret nélküli járművet. Az év júniusában 383 hajó kelt át az Atlanti-óceánon konvo-

jokban, és közülük csupán egyet ért tengeralattjáró-támadás: hat hajó, valamint további huszonkét, kíséret nélküli kereskedelmi hajó elsüllyedt. 1942-ben, a bűvárhajó-háború messze legriasztóbb évében 609, összesen mintegy hatmillió tonna vízkiszorítású hajót süllyesztettek el az észak-atlanti térségben. Az amerikai hajógyárak kapacitása azonban olyan óriási volt, hogy a szövetségesek ugyanebben az időszakban 7,1 millió tonna vízkiszorítású hajót bocsátottak útjára a már korábban rendelkezésükre álló harmincmillió tonnán felül.

Ahogy az már emberek között lenni szokott, a szövetségesek mégis úgy látták, hogy ők vannak nehezebb helyzetben. Amíg az utókor úgy tudja, hogy a tengeralattjárók 1942-ben okozták a legtöbb kárt, amire képesek voltak, és utána már fokozatosan elpártolt tőlük a szerencse a konvojháborúban, Churchill és Roosevelttel abban az időben csak egy meredeken felszökő grafikonnak látta a veszteségeket, amelyek – ha továbbra is így maradnak – megbéníthatták volna a háborús erőfeszítéseiket. A brit import 1942-ben ötmillió tonnával esett vissza, súlyos feszültségeket okozva az élelmiszer- és olajellátásban – utóbbi mintegy 15 százalékkal csökkent, ami szükségessé tette, hogy a kormány hozzányúljon a bevallottan hatalmas stratégiai készleteihez. És ez nem annyira Dönitznek volt tulajdonítható, mint inkább annak, hogy az Atlanti-óceánon ingázó hajók közül kétszázat átirányítottak a sarkkörön túlra, hogy utánpótlási útvonalat nyissanak Oroszország felé. Bármilyen volt is az oka azonban, a Nagy-Britanniába érkező szállítmányok összezsugorodása aggodalommal töltötte el a nemzetet, amely hátát a falnak vetve sok hadszíntéren, egyszerre három dimenzióban küzdött.

Az Egyesült Államok hiába látta el Nagy-Britanniát néhány – rendkívül nagy hatótávolságúvá átalakítható és így az atlanti konvojok támogatására ideálissá tehető – B-24-es Liberatorral, a RAF kezdetben úgy döntött, hogy többségüket másutt veti be. Sir Arthur Harris, 1942-től 1945-ig a bombázóparancsnokság főparancsnoka, hevesen ellenezte a nehézbombázók átirányítását a konvojháborúba: „Folytonos harcot vívtunk a haditengerészettel, hogy szokásukhoz híven ne capcarázzanak el mindent⁴ – mondta Harris, aki a brit tengerészeket legalább annyira ki nem állhatta, amennyire a németeket utálta. – Energiáim felét elviszi, hogy a bombázóparancsnokságot megmentsem a többi fegyvernemtől.

A haditengerészet és a hadsereg mindig is igyekezett lebecsülni a légierő munkáját.” Az atlanti „légi rész” – az óceán szárazföldi bázisú fedezeten túl eső területe – egészen 1943 végéig az U-bootok tevékenységének fókuszában maradt.

Mindkét irányban hetente átlagosan valamivel több mint egy konvoj kelt át az Atlanti-óceán északi részén.⁵ Sokuk anélkül jutott át, hogy megtámadták volna, a németek ugyanis nem vették észre őket. A tengeralattjáróknak az Ultra hírszerzés által elfogott pozíciójelentései a „Huff-Duff”-fal – a hadihajók nagyfrekvenciájú iránymérő készülékével – kombinálva gyakran lehetővé tették, hogy a konvojokat eltereljék az ellenséges csapatösszevonások útjából: egy statisztikai számítás szerint az Ultra egyedül 1941 második félévében másfél-kétmillió tonna vízkiszorítású szövetséges hajót mentett meg a pusztulástól. 1941-ben Izlandtól keletre pár hónapig amerikai kísérőhajók védték a konvojokat, de ezeket Pearl Harbor után visszavonták; a szolgálatot kanadai korvetek látták el, majd miután a hajók beléptek a nyugati hajózó övezetbe, a stafétabotot a Királyi Haditengerészet vette át. 1941–1943 folyamán, az atlanti csata kulcsszakaszában az összes kísérőhajó 50 százalékát az Admiralitás adta, 46 százalékát a Kanadai Királyi Haditengerészet, a maradékot pedig amerikai járművek képviselték.

Ha a német offenzívát ügyetlenül irányították is, a szövetséges kereskedelmi tengerészek azért súlyos veszteségeket szenvedtek tőle, különösen 1941–1942-ben. A legénység soknemzetiségű volt, és bár egyes brit fiatal emberek szívesebben választották a kereskedelmi szolgálatot, mint a besorozást a fegyveres erőkhöz, nehéz lenne azt állítani, hogy ezzel a dolgok könnyebbik végét fogták volna meg: egyes matrózok kénytelen-ségből kétszer-háromszor is elhagyták a hajójukat. Michael Page is egy ilyen, az Atlanti-óceán sötétségében szerzett élményt írt le:

Az egyik percben még a fedélzeten vagy a gépházban álltunk őrt, vagy a priccünkön aludtunk az igazak álmát, a másikban pedig már örjögve tülekedtünk a bömbölő, sűrű feketeségben, ahonnan heves szélrohamként támadt ránk a jeges vízpermet, aztán elcsúsztunk, és a nedves vasfedélzetre zuhantunk, amely minden egyes másodperccel egyre gyorsabban dőlt az éhes tenger felé... – Mi folyik itt? Mi folyik itt? – firtatta egyre

valaki éles, panaszos, velőtrázó, rémülettel teli kiáltással... Egyfajta gépies dühöngéssel küzdöttünk a merev, vonakodó kötelekkel meg a csónak terjedelmes felszerelésével... Valahogy leeresztettük a csónakot, és kezdtünk lefelé mászni. Voltak, akik feljutottak rá, voltak, akik nem – ugrás közben elvették a távolságot. – Ellökni! – üvöltötte valaki, amikor úgy látszott, hogy a csónak megtelt; a kiáltást többen is visszhangozták, de a fejünk fölül azonnal ordítások és sikolyok jöttek válaszul: – Ne, várjatok még! Várjatok egy kicsit! – A sötétségen egy még sötétebb test bucskázott át, és hatalmas csobbanással elmerült a hullámokban, majd újra felbukkant, és a csónak felé kapálózva megragadta a szélét... Egy hullám mindenestül betört a csónakba, és bőrig eláztatott bennünket, levegő után kapkodtunk, prüszkoltunk a jeges sokktól... Valaki ott helyben beadta a kulcsot... Hogy mindenki feljutott-e a csónakra, aki csak bírt, a jóisten tudja, mi azon nyomban kereket oldottunk.⁶

A nyitott mentőcsónakokban gyakran még azokra a szerencsésekre is rettenetes megpróbáltatások vártak, akiknek sikerült túlélniük a hajó elsüllyedését, mint amilyen szenvedéseken például az *Anglo-Saxon* nevű brit szénszállító hajó életben maradtjai is átmentek. A *Widder* nevű német segédcirkáló 1940. augusztus 21-én éjjel süllyesztette el az *Anglo-Saxon*t a Kanári-szigetektől 1300 kilométerre nyugatra, majd a túlélők zömét a vízben legéppuskázták. Csupán egy aprócska lélekvesztő menekült meg, rajta C. B. Denny első tiszttel és hat társával. Amikor hajnalban feltárták a kiderült, hogy a csónakban kevés víz, némi keksz és pár konzerv utazik velük. A német golyózáporban többeket eltaláltak. Pilcher, a rádiós tiszt lába egy merő pép volt. Penny, a középkorú géppuskás a csipőjén és a csuklóján lévő sebeket tapogatta.

Az első pár napban jó hangulat uralkodott a nyugatnak tartó csónakon. Augusztus 26-ra azonban az emberek leégtek, és iszonyúan szenvedtek a szomszágától. Pilcher lába üszkösödni kezdett – szabadkozott a bűz miatt. Denny ezt írta a hajónaplóba: „Bízom benne, hogy partot érünk... Isten segédelmével és brit eltökéltséggel.”⁷ Ezután azonban viharos gyorsasággal romlottak a körülményeik. Pilcher 27-én meghalt. Denny összeomlott. A sebeitől legyengült Penny egy éjszaka a kormányrúd mellől belecsúszott a vízbe. Két fiatal tengerész, akik utálták

egymást, civakodni kezdett. Tizenharmadik tengeren töltött napjukon a kormánylapátot elsodorta a víz. Ez volt az utolsó csepp a pohárban Denny számára, aki közölte, hogy véget akar vetni az egésznek. Pecsétgyűrűjét átadta egyik társának, hogy juttassa el az édesanyjának, majd a harmadgépésszel együtt beugrott a tengerbe, ahol végül elsodródtak.

Szeptember 9-én este Morgan, a hajószakács egyszer csak felállt, és azt mondta: „Leugrom egy italt.” Átlépett a csónak peremén, és ezzel a két ifjú matróz magára maradt. A huszonegy éves Wilbert Widdicombe-nak jutott a feladat, hogy szűkszavúan ezt írja a hajónaplóba: „Szakács megőrült és meghalt.” A következő napokban egy alkalommal mindkét fiatalember beugrott a vízbe. Miután azonban kivitatkozták magukat, meggondolták a dolgot, és visszaevickéltek a csónakba. Nem sokkal ezután egy trópusi felhőszakadás könnyített a szomszágukon; sodródó hínárt ettek, meg a rátapadó rákokat. A többször is rájuk törő mostoha időjárási körülményeket és a sok veszekedést is túlélve október 27-én megpillantottak egy csillogó földszívet. A két túlélő 3660 kilométert megtéve a Bahamákhöz tartozó Eleuthera szigetén támolygott partra.

Hónapokig tartó kórházi kezelés és lábadozás után Widdicombe 1941 februárjában elindult hazafelé – hogy aztán a *Siamese Prince* nevű teherhajó utasaként lelje halálát, amelyet egy búvárhajó torpedója süllyesztett el. Társa a hanyattatásokban, a tizenkilenc éves Robert Tapscott később a kanadai hadseregben szolgált, és túlélte a háborút, így a *Widder* kapitánya elleni perben tanúvallomásaival megerősíthette, hogy az *Anglo-Saxon* és más hajók túlélőit lemészárolták, amiért a németet hét év börtönbüntetésre ítélték. A Tapscott és társa által elszenvedett borzalmak a háború során még százszámra ismétlődtek meg a tengereken, és gyakran végződtek úgy, hogy nem maradt, aki elmesélhette volna őket.

Ahogy a konfliktusok körülményei között lenni szokott, a kereskedelmi tengerészek teljesítménye is egyenetlen volt: a fegyveres erőkhöz szokásos fegyelmet nélkülöző, soknemzetiségű legénységek gyakorta fűtyültek a konvojok szokásos rutinjára, az útvonalakra és a jeladási eljárásokra. A matrózok néha pánikba estek, és olyan hajókat is a sorsukra hagytak, amelyeket talán még meg lehetett volna menteni. Azért a hősies igyekezetre is számos példa akadt, mint amilyen az *Otari* nevű, 10 350 tonnás, dízelmotoros teherhajóé is volt. 1940. december 13-án

az Ausztráliából hazafelé tartó hajót a brit partoktól 725 kilométerre torpedótalálat érte, és a tengervíz bezúdult a hátsó rakterébe. A hajó nyomdokvizein nemsokára fagyott birkatetemek és vajasládák bukdácsolnak. A kardántengelyek eresztetni kezdtek, a gépház válaszfala pedig leomlással fenyegetett. Rice kapitány, a parancsnok azonban úgy döntött, talán még megmenthető a hajó: egyedül az óceánon, ahol a kegyes vízpárának köszönhetően elkerülték az ellenség további figyelmét, a kapitány és legénysége három napon át ösztökélte előre az *Otarit*, amelyet a szivattyúi épp hogy csak a víz fölött tartottak. A hajó végül a sötétség leple alatt elérte a Clyde torkolatát, ahol kiderült, hogy a torkolatzáron nem tud átjutni. Rice végül csak december 17-én hajnalban tudta hajóját, melynek fedélzete már csaknem víz alá került, bekormányozni a horgonyzóhelyre, ahol dereglyékkel kimentették értékes rakományának zömét. Az ilyen konok elszántság és bátorság révén maradhatott nyitva Nagy-Britannia létfontosságú atlanti utánpótlási útvonala.

Nagy-Britannia 1941-ben 1,2 millió tonna vízkiszorítású új hajót bocsátott vízre, és drámai megtakarítást ért el a szállítóhajók felhasználásában. Noha nem sok tengeralattjárót sülyesztettek el a haditengerészeti kísérőhajók, amelyeket lassacskán egyre fejlettebb radar- és a búvárszádok felderítésére alkalmas víz alatti szonárrendszerekkel szereltek fel, a németeknek mégsem sikerült kierőszakolniuk Churchill ostromlott szigetországának válságát. Az év nyarának végére a britek már elfogadható rendszerességgel olvasták a német búvárhajók jelforgalmát. Dönitz tengeralattjáróinak egy részét a Földközi-tengerre, más részüket Norvégia északi részére irányították, hogy biztosítsák Németország Szovjetunió elleni támadásának szárnyát. 1941 karácsonyára Hitler már elszalasztotta a lehetőséget, hogy kiéheztesse Nagy-Britanniát; miután az Egyesült Államok is belépett a háborúba, a szállító- és hajóépítő-kapacitás óriási felfutása attól kezdve átforgatta a küzdelem képét.

A Pearl Harbort követő hónapokban azonban az U-bootok sikere hirtelen kezdett felfelé ívelni, elsősorban azért, mert az amerikai haditengerészet a konvojokra és a védőkíséretre vonatkozó hatékony rendszabályokat késlekedett bevezetni. Akkoriban, mielőtt a Kriegsmarine legénységének színvonalát kikezdte volna az erózió, a *Freikorps Dönitz*, ahogyan magukat büszkén nevezték, elitcsapatnak számított. Erich Topp

búvárhajó-kapitány ezt írta: „Az élethez és munkához a tengeralattjárón az embernek ki kell fejlesztenie és meg kell erősítenie a legénység többi tagjával az együttműködés képességét, hiszen a pusztán életben maradáshoz is szükségünk lehet egymásra... Amikor az ember elhagyja a kikötőt, és a fedélzeti nyílást lezárva alámerül, a legénységgel együtt búcsút int a színpompás külvilágnak, a napnak és a csillagoknak, a szélnek és a hullámoknak, a tenger illatának. Mindannyian folytonos feszültségben élünk, minthogy egy acélcsőben telnek a napjaink – nagyon kicsi, szűk és levegőtlen térben, zsúfolt fülkékben, egyhangúan, a rossz levegő, a nappal és az éjszaka normális váltakozásának és a testmozgásnak a hiánya miatti egészségtelen körülmények között.”⁸ Topp rengeteget fáradozott a harci szellem ápolásán. Egyszer pár órával kihajózás után észrevette, hogy a navigátora láthatóan rosszkedvű. Az illető elárulta, hogy véletlenül a kikötőben hagyta a mirtuszkoszorúját, a házasság német szimbólumát, amely egyben a harci talizmánja is. Meggyőződése volt, hogy az U-552 sorsa ezzel megpecsételődött. Topp erre megfordult, visszament Bergenbe, hogy a navigátor felvehesse a koszorúját, hogy aztán már boldog emberként hajózzon ki újra.

Dönitz számos tisztje fanatikus náci volt; az ő átlagéletkoruk 1943-ban már csak huszonhárom év volt, az embereiké pedig két évvel még annál is kevesebb: Goebbels oktatási rendszerének késztermékei voltak. Az U-181-en szolgáló Wolfgang Luth rendszeresen nagyhangú szónoklatokat tartott a legénységének a „fajokról és más közkedvelt politikai kérdésekről... Németországról, a Führerről és az ő nemzetiszocialista mozgalmáról”⁹ Szürreálisnak tűnő ötlet, hogy egy izzadságtól bűzlő acélcsőben, harminc méterrel az Atlanti-óceán felszíne alatt valaki politikai szemináriumot tartson; legénységének nem is minden tagja tapsolt örömeiben, amiért Luth nem engedte meg, hogy a Führer portréjának közelébe képeslapokból kivágott lányok képeit tűzzék, vagy amiért betiltotta a „romlott” angloamerikai dzsesszt. „Hogy szeretik-e vagy sem – mondta a tisztjeinek –, arról nem nyitok vitát. Egész egyszerűen nem szerethetik. Ahogy egy német férfi sem szerethet zsidó nőt. Egy ilyen kemény háborúban már mindenkinek meg kellett tanulnia fenntartások nélkül gyűlölni az ellenséget.” Egy tapasztalt búvárhajó-kapitány 1944-ben utasította tisztjeit, hogy az egyik válaszfalról távolítsák el Hitler ké-

pét, mondván: „Itt nem lesz bálványimádás.”¹⁰ A legénység harci szellemének aláásásáért feljelentették, letartóztatták, és kivégezték.

1942 májusában és júniusában az Egyesült Államok keleti part menti vizein egymillió tonna vízkiszorítású hajót süllyesztettek el, nemegyszer úgy, hogy a tengeralattjárók a parti fények ragyogásában kirajzolódó hajókra lőtték ki torpedóikat. Ebben az évben egészében véve hatmillió tonna került a tenger fenekére. Amerika kereskedelmi flottája nagy árat fizetett azért, hogy az Egyesült Államok haditengerészete nem volt hajlandó csatlakozni a már bejáratott kanadai konvojhálózathoz, és figyelembe venni a britek tapasztalatait. A németek legfeljebb tucatnyi U-bootból „farkasfalkákat” vontak össze, hogy a konvojok védőkíséretét szétverjék. A Kriegsmarine rejtjelkulcsainak váltogatása időről időre „rövidzárlatot” okozott a szövetségesek kódfeltörésében, ami súlyos következményekkel járt azokra a konvojokra nézve, amelyek nem tudták kikerülni a tengeralattjárók vonalait. A szövetségesek azonban egyre ügyesebben hajtották fel a vadat: a tengeralattjáró-elhárító hadviselés technikai tökéletesedtek, a kísérőhajók száma nőtt; a haditengerészeti radarkészülékek sokat profitáltak az üregrezonátoros magnetron technológia bevezetéséből; a kísérőcsapatok hasznára vált a hajók közti hangkapcsolat, és még inkább a tapasztalat.

A búvárnaszádok felkutatásához és elsüllyesztéséhez két vagy három hadihajó szoros együttműködése volt elengedhetetlen: egyetlen hajónak ritkán sikerült megfelelő pontossággal ledobni egy-egy mélyvízi bombát ahhoz, hogy „elejtsen” egy vadat. A németek egyre nehezebben tudtak az amerikai vagy brit partok közelében, a légi őrzáratok hatótávolságán belül tevékenykedni. A tengeralattjárók csak a felszínen haladtak gyorsan; az alámerülő hajó csak ügyyel-bajjal tudott egy-egy konvojt befogni. A levegőből a repülőgépek lemerülésre kényszerítették őket, ami sokkal hatékonyabb ellenszer volt a betonnal burkolt bresti és lorienti tengeralattjáró-kikötők elleni bombatámadásoknál, amelyek a RAF-nak rengeteg elfecsérelt energiájába kerültek. 1942-ben az atlanti csata egyre inkább egy ezerhatszáz kilométer széles, a szárazföldi támaszpontokon állomásozó legtöbb repülőgép számára elérhetetlen tengersávrá koncentrált. Itt vonta össze erőit Dönitz, a konvojokra pedig négy-hat napon át itt leselkedtek veszedelmek.

A hat oszlopba rendezett, harminchat kereskedelmi hajóból álló tipikus konvoj, az SC-104 1942 októberében hétcsomós – szárazföldi kifejezéssel alig tizenhárom km/h-s – sebességgel tartott kelet felé két romboló – a *Fame* és a *Viscount* – és négy korvett – az *Acanthus*, az *Eglantine*, a *Montbretia* és a *Potentilla* – védőkísérete mellett. A közelben ólálkodó veszélyre utaló első jel négy nappal a Newfoundlandból való kihozásuk után, október 12-én 16.24-kor érkezett, amikor a „Huff-Duff” jobbról egy tengeralattjáró rádióadását észlelte, majd nem sokkal később egy másik búvárnaszádot is azonosítottak. Amint leszállt az éjszaka, a viharos tengeren a kísérőhajók elfoglalták állásaikat a kereskedelmi járművek előtt és a két szárnyon. A körülmények ijesztők voltak, főleg a folyamatosan himbálódzó korvetteken. A hidak fulladozó személyzete azért küzdött, hogy ébren és éberen maradjon, tudván tudva, hogy valószínűleg négyórás őrségük letelte után sem kapnak meleg ételt vagy száraz ruhát a vízzel clárasztott legénységi körletben. Ha a gépészeknek és a fűtőknek odalent a gépházakban melegük volt is, egytől egyig a tisztában voltak azzal, milyen csekély kilátásuk van a megmenekülésre, ha a hajót találat éri – közülük ilyenkor 42 százalék pusztult el, szemben a fedélzeti matrózok 25 százalékával. Heteken át egyvégtében állandó volt a feszültség és a kényelmetlenség, még mielőtt az ellenség lecsapott volna.

Október 12-én éjszaka az SC-104 konvoj látótávolsága a hózáporok szüneteiben hat és fél kilométer volt. Közvetlenül éjfél előtt hátulról hat és fél kilométerre tengeralattjárót észleltek: a *Fame* megfordult, és el-sietett, hogy a radarjelek alapján támadásba lendüljön. Éppen mielőtt a búvárnaszádot elérte volna, a tenger hánykolódása a radart használhatatlanná tette, és a romboló vakon tapogatódzott tovább. Félórányi hasztalan vizuális és szonáros keresés után a *Fame* visszatért pozíciójába. Nem sokkal ezután az *Eglantine* is sikertelen hajtóvadászatot folytatott egy jobb felől észlelt búvárhajó után. 05.08-kor a kísérőhajók hatalmas robbanást hallottak, ezért világító „hópihéket” lőttek ki. A robajló hullámok közepette, amelyek a radart és a szonárt is csaknem használhatatlanná tették, semmit sem láttak. Egy órával később a konvoj parancsnoka megtudta, hogy az éjszaka folyamán három hajót süllyesztettek el a vészhelyzet mindenféle látható vagy hallható jele nélkül; az egyik korvettet visszaküldték, hogy kutassa fel a túlélőket.

Október 13-án a nappali órákban a konvoj tovább küzdött a hegynyi hullámokkal, közben időnként megpillantottak egy-egy tengeralattjárót, amelyek még azelőtt lemerültek, hogy megtámadhatták volna őket. Aznap éjjel két újabb kereskedelmi hajót torpedóztak meg. 20.43-kor a *Viscount* egy tengeralattjárót észlelt hatszázötven méter távolságban a felszínen. Az ágyúkezelőket elvakította a vízpermet, az ellenség pedig alámerült, miközben a romboló feléje tartott, hogy nekiütközzön; a hídon álló legénység még vethetett egy utolsó pillantást a bűvárnaszád harminc méterre lévő megfigyelőtornyára. A kísérőhajók az éjszaka folyamán újra és újra sikertelenül próbálkoztak az ütközéssel. A rangidős tiszt érzései a saját szavaival „a kétségbeeséssel voltak határosak”.¹¹ Hajnalra kiderült, hogy az éjszakai borzalmas időben a konvoj fele szétzilálódott; az elcsellengett hajók közül kilencet összetereltek, de hatot máris elsüllyesztettek, és az átkelésnek még csak a felénél tartottak.

A küzdelem október 14-én is egész nap folytatódott, amikor a konvoj körül négy tengeralattjárót észleltek. Sötétedéskor a kapitányok nagy megkönnyebbülésére a látási viszonyok elromlottak, ami megnehezítette a bűvárnaszádok támadását. A konvoj újra és újra irányt változtatott, hogy lerázza az üldözőket. A következő éjszaka a kísérőhajók a radarok alapján hat egymást követő támadást indítottak. Az egyikre 23.31-kor került sor, amikor a *Viscount* 5200 méterre tengeralattjárót észlelt. Kapitánya huszonhat csomós sebességgel megindult feléje, hogy nekiütközzön; az U-boot parancsnoka kitérő mozgást végzett, ám katasztrofálisan elszámította magát, és hajója a *Viscount* orrának csapódott. A romboló hatméterre a megfigyelőtorny mögött a tengeralattjárónak ütközött, majd ráfutott a megroppant ellenséges hajótestre. A bűvárhajó kifordult alóla, közben mindenféle kaliberű brit ágyúk nyitottak rá tüzet, végül közvetlen közletről kapott egy mélyvízi bombát. Az U-619 23.47-kor farral lefelé elsüllyedt. A sikerért azonban nagy árat fizettek: a sérült *Viscount* kénytelen volt azonnal Liverpoolnak venni az irányt, ahová két nap múlva éjszaka biztonságban meg is érkezett, s ott hónapokig tartó javításokra szorult.

Október 16-án napkeltekor végre-valahára megpillantottak egy hosszú hatótávolságú Liberatort, az első fedező repülőgépet, amely elérte a konvojt: az SC-104 átjutott a közép-atlanti „légi résen”. A norvég haditen-

gerészet *Potentilla* nevű korvettjének zsúfolt legénységi körleteiből száz túlélőt átszállítottak az egyik kereskedelmi hajóra. A délelőtti eseménytelenül telt, de 14.07-kor a *Fame* szonárja 1700 méterre tengeralattjárót jelzett, melyet a romboló öt perccel később mélyvízi bombákkal meg is támadott. Az ezt követő dráma a konvoj kellős közepén bontakozott ki, miközben kétoldalt kereskedelmi hajók húztak el. Hatalmas buborék robbant a felszínre, amit drámai látvány, egy bűvárnaszád előszökellése követett, az ágyútűzzel fogadott hajótestről zuhatagként patakozott alá a víz. A *Fame* utolsó erejét összeszedve melléje futott, és a vízre bocsátott egy csónakot, miközben a német legénység a vízbe vetette magát a hajó széléről. Egy bátor brit tiszt bemászott a megfigyelőtornyba, a tengeralattjáró vezérlőterméből magához vett egy kazalnyi dokumentumot, majd másodpercekkel az U-253 elsüllyedése előtt kereket oldott.

A *Fame* azonban – a *Viscount*hoz hasonlóan – súlyosan megsínylette az ütközést. A kapitánya már megbánta, hogy a nekifutás mellett döntött, mivel a legénységnek órákba telt, mire lékponyvákkal és fagerendákkal betömködték a hajótesten tátongó hatalmas repedéseket. Miközben a szivattyúk erőlködve próbálták megelőzni, hogy a tengervíz bezúduljon a gépházba, a *Fame* a *Viscount* után indult Liverpoolba, onnan pedig a hajógyári munkások keze közé. Ekkor már csak négy lassú korvett maradt a huszonnyolc hajó védőkíséretéül. Október 16-án este 21.40-kor a *Potentilla* újabb tengeralattjárót észlelt. A két hajó teljes sebességgel haladt egymás felé, amikor a *Potentilla* kapitánya az utolsó pillanatban elkanyarodott, hogy elkerülje a harminckét csomós ütközést, ami a saját kis hajójára nézve minden bizonnyal végzetes lett volna. A korvett a 101 mm-es ágyújával, a légvédelmi gépágyúival és az Oerlikon gépágyúival megsorozta a bűvárnaszádot, ám az szinte karcólás nélkül megúsza, és elmenekült. Ez volt az SC-104 utolsó komoly akciója: október 17. egy-két vaklármának bizonyuló riadó dacára jelentősebb incidens nélkül telt el a sűrű ködben. A kereskedelmi hajók két nappal később befutottak a Mersey folyóba, ahol az az örömhír várta őket, hogy az egyik nagyon nagy hatótávú Liberator közben egy harmadik tengeralattjárót is elsüllyesztett, az U-661-et, amely a konvoj útvonalának közelében ólálkodott.

Ennek a konvojnak az élményeit – melyek egyenként is kellőképpen szívszorítók ahhoz, hogy egy háborúban álló világ körülményei között a

megmenekülés életre szóló drámáját jelentsék – újra és újra átéltek az atlanti versenyfutásban részt vevő kereskedelmi hajók és a védőkíséretük. És ez a konvoj a maga idejéhez képest még viszonylag kis veszteségekkel megúsza. Az év októberének második felében az SC-107 tizenöt hajóját süllyesztették el, az SC-125 pedig egy hétnapos csatában anélkül vesztett el tizenhármát, hogy akár csak egyetlen tengeralattjárót is elpusztított volna. A tengeralattjárók 1942-ben összesen 1160 szövetséges kereskedelmi hajót süllyesztettek el. Épp, amikor a hadiszserencse már kezdett drámai módon a tengelyhatalmak ellen fordulni, Nagy-Britannia a legsúlyosabb importhiánnyal nézett szembe. Dönitz farkasfalkái 1942 telén voltak erejük teljében, ekkor több mint száz U-bootjuk szolgált a tengereken. Az észak-afrikai hadjárat, különösen pedig a *Torch* (Fáklya-) hadművelet novemberi partraszállásai arra kényszerítették a Királyi Haditengerészetet, hogy jelentős erőket irányítson át a Földközi-tenger térségébe.

A kanadai korvettek, amelyek a nyugat-atlanti védőkíséret gerincét adták, mind felszerelésben, mind szaktudásban elmaradtak Dönitz farkasfalkáitól: júliustól szeptemberig az Atlanti-óceán középső térségében a veszteségek mintegy 80 százalékat kanadai védőkíséréssel hajózó konvojon szenvedték el. A korabeli jelentések a megfelelő kiképzésben részesült, hozzáértő kapitányok és a szonár alkalmazásában való jártasság kritikus mértékű hiányát hangsúlyozták. A Kanadai Királyi Haditengerészet jóval nagyobb ütemben bővült, mint amit hivatásos tengerészeinek kicsiny magja kezelni tudott volna – 3 és félszer gyorsabban, mint a királyi vagy az amerikai haditengerészet. A kanadai haditengerészet egyik Nagy-Britanniába érkező hajójáról egy tiszt jelentésében erre a következtetésre jutott: „A hatékonyságnak ez az alacsony szintje mint ha általában véve is szembeszökő lenne a kanadai legénységű korvetteken.”¹² Egy történész megjegyezte: „Ezek a problémák gyakran vezettek gyenge teljesítményhez a tengeralattjárók farkasfalkái ellen.”¹³ A kanadaiakat 1943 elején néhány hónapra muszáj volt felmenteni az óceán középső térségében végzett feladataik alól, amint a Királyi Haditengerészetnek felszabadult annyi hajója, hogy helyettesíteni tudták őket.

Az év márciusában a tengeralattjárók rádióforgalmának megfejtése újra akadózni kezdett Bletchley-ben. Következésképpen két hónapon át

az atlanti konvojok felét érte támadás, és minden ötödik kereskedelmi hajójukat elsüllyesztették. Utóbb kiderült, hogy mégis ez volt a hadjárat utolsó válságos időszaka. Az év tavaszán a nyugati szövetségesek végre olyan eszközöket vetettek be, amelyek felülmúlták a bűvárnaszádokét. A 10 cm-es radarokkal ellátott kísérőcsoportok, a továbbfejlesztett mélyvízi bombákkal felszerelt, nagyon nagy hatótávolságú repülőgépek, a kis repülőgép-hordozók és Dönitz rejtjelkulcsainak újbóli feltörése mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a küzdelem menete megforduljon. Sir Max Horton tengernagy, akit 1942-ben neveztek ki a nyugati hajózó övezet főparancsnokává, az első világháborúban maga is kitűnő tengeralattjárós volt, és az atlanti hadjáratot liverpooli főhadiszállásáról irányítva döntő mértékben hozzájárult a győzelemhez.

1943 májusában negyvenhét U-bootot süllyesztettek el, egész évben pedig csaknem százat. Egyedül a repülőgépek által elsüllyesztett német bűvárnaszádok száma az 1941 októbere és 1942 márciusa közötti ötről 1942 áprilisa és szeptembere között tizenötre, 1942 októbere és 1943 márciusa között pedig harmincnycsra nőtt. Dönitz egyszerűen azon kapta magát, hogy naponta elveszít egy tengeralattjárót, és bűvárhajóinak 20 százaléka egy hónap alatt odalett. Kénytelen volt drasztikusan visszafogni a tevékenységüket. Az elsüllyesztett kereskedelmi hajók száma meredeken zuhanni kezdett, olyannyira, hogy 1943 utolsó negyedére a brit importnak mindössze 6 százaléka veszett oda az ellenség akciói következtében. Az átkelést a háborús Atlanti-óceánon ritkán lehetett megúszni hajmeresztő élmények nélkül, de a háború hátralévő idejében az óceánt már a brit és amerikai erők uralták, amelyekkel csak egy mindinkább zsugorodó német tengeralattjáró-flotta és egy olyan személyi állomány dacolt, amelynek tapasztalatlansága és egyre lanyhuló harci szelleme gyakran vált nyilvánvalóvá.

Nagy-Britannia kereskedelmi flottáját oly mértékben szétverték, ami már az ország háború utáni gazdasági bajaihoz is hozzájárult: az 1943-ban újonnan vízre bocsátott, 14 millió tonna összes vízkiszorítású szövetséges hajók csaknem mindegyike amerikai volt. Az azonnali realitás mégis az volt, hogy Németország elvesztette az atlanti kereskedelem ellen vívott háborúját. 1943 utolsó hét hónapjában az elsüllyesztett szövetséges hajók összes vízkiszorítása már csak 200 000 tonna volt, ennek

egynegyedét tengeralattjárók torpedózták meg. Noha a hajóraktérhiány továbbra is folytonos stratégiai kényszert szült, ezentúl a szövetségesek egyetlen jelentős érdekét sem veszélyeztette ellenséges haditengerészeti tevékenység. A háború előtt Nagy-Britannia teljes importja évi 68 millió tonnára rúgott. Ez a mennyiség 1943-ban 24,48 millió tonnára csökkent ugyan, de 1944-ben már ismét 56,9 millió tonnára emelkedett.

Az atlanti csata talán legsokatmondóbb statisztikai adata az, hogy 1939 és 1943 között a lassú konvojoknak mindössze 8, a gyorsaknak pedig 4 százalékát érte támadás. Sok mindent megírtak már arról, hogy a háború kezdeti éveiben a szövetségesek mennyire elégtelen eszközökkel rendelkeztek, hogy a tengeralattjárók jelentette veszélyre válaszoljanak. Ez így is volt, csak hogy a németek még ennél is nagyobb forráshiánnyal küszködtek. Hitler sohasem értett a tengerhez. A háború kezdeti szakaszában az ipari termelést és az acélkészletet egy sor fegyverrendszer között aprózta el. A britek atlanti kereskedelme ellen indított nagyszabású hadjáratban rejlő stratégiai lehetőséget egészen Franciaország 1940. júniusi bukásáig nem ismerte fel. A bűvárnaszád-építést csak 1942–1943-ban kezdték előnyben részesíteni, amikor a szövetségesek haditengerészeti ereje gyors fejlődésnek indult, és a háború menete már megfordult. Németország sohasem volt képes arra, hogy Nagy-Britannia atlanti köldöksinórját elvágja, habár ezt annak idején a súlyos hajóvesztések közepette nem volt könnyű felismerni.

2. ÉSZAKI-SARKVIDÉKI KONVOJOK

Amikor Hitler lerohanta Oroszországot, a brit és az amerikai vezérkari főnökök egyaránt elleneztek a katonai segítségnyújtást, azon az alapon, hogy a saját országaik erőforrásai túlságosan szűkösek, semhogy a fegyvereiket másokkal megosszák. A Királyi Haditengerészet egy további stratégiai ellenvetéssel is élt: a szovjeteknek szánt minden felszerelést a sarkkörü kikötőiken, Murmanszkon és Arhangelszken át kell odaszállítani, melyek közül az utóbbi csupán a jégmentes nyári hónapokban használható. Ehhez pedig a konvojoknak nyolc- vagy kilenccsomós sebességgel kellene haladniuk, hogy kibírják a legalább egyhetes átke-

lést a német tengeralattjárók, felszíni hadihajók és a Norvégia közeli északi részén állomásozó repülőgépek fenyegetései vagy támadásai közepette. Nagy-Britannia miniszterelnöke és az amerikai elnök felülbírálta ezeket az ellenvetéseket, azt bizonygatva – nyilván teljes joggal –, hogy a szovjetek háborús erőfeszítéséhez nyújtott segítségnek abszolút elsőbbséget kell élveznie. Hitler eleinte nem sok figyelmet fordított az Oroszországgal létesített sarkkörü kapcsolat jelentőségére, jóllehet egy Norvégiában végrehajtandó esetleges brit partraszállással kapcsolatos megszállottsága arra készítette, hogy az ország partvonalát megerősítse. Churchill egészen 1944-ig határozottan támogatta is az ilyen támadást, noha elgondolása haderőnemi főnökei kérlelhetetlen ellenállásába ütközött. 1942-ben azonban csak a messzi északon megvalósult erős német haditengerészeti és légi jelenlét számított, amely veszélyeztette a sarkvidéki konvojokat.

A haditengerészeti vezérkar főnöke, Sir Dudley Pound tengernagy helytelenítette, hogy az atlanti csatától erőforrásokat vonjanak el, és egy kockázatos új frontot nyissanak csak azért, hogy segítséget nyújtsanak az ellenszenves szovjeteknek, akik valószínűleg amúgy is hamarosan megadják magukat a németeknek. Poundot különösen az nyugtalanította, hogy a Honi Flotta tűzerőben alulmaradó egységei netán összefutnak Hitler valamelyik nagy csatahajójával, leginkább a *Tirpitz*-cel: a haditengerészetben sajnó emlékeket idézett a sok kínlódság és veszteség, amely a *Bismarck* térdre kényszerítését megelőzte. Az aggodalmakat még tovább fokozta az a hordozóról indított sikertelen légitámadás, amelyet Norvégia északi partjainál 1941. július 30-án hajtottak végre a part menti német hajóforgalom ellen, és amelyben a húsz bevetett Swordfish torpedóvető repülőgépből tizenegyet elveszítettek – a létfontosságú német vasércforgalom megakadályozásának elmulasztása a Királyi Haditengerészet egyik emlékezetes stratégiai kudarca volt.

Churchill hajthatatlan maradt: ragaszkodott ahhoz, hogy a haditengerészet dacoljon az átkeléssel, legyen bármilyen veszélyes is, és szállítson Oroszországba minden olyan fegyvert és utánpótlást, amit Nagy-Britannia és Amerika nélkülözni tud. Ettől az a kilátás sem rettentette vissza, hogy harcokra kerülhet sor. 1941–1942-ben az egyik legfőbb célnak azt tartotta, hogy minden lehetőséget ragadjanak meg a német erők

lekötésére; ezért azt is követelte, hogy a sarkkörü konvojok körforgását folyamatosan működtessék. Az a néhány kereskedelmi hajó, amelyet a britek 1941-ben Oroszországba indítottak, egyetlen karcólás nélkül érkezett meg, kisebb mennyiségű harckocsival, repülőgéppel és gumival a fedélzetén. A németek szinte észre sem vették az átkelésüket.

1942-ben azonban, amikor a britek már jelentős szállítmányokat indítottak kelet felé, Hitler erői ellentmondást nem tűrően léptek közbe. A „PQ” konvojok, ahogy nevezték őket, és a visszafelé tartó „QP” rajok élményei a háború haditengerészeti hőskölteményei közé kerültek. A sarkkörü időjárás már a németek színrelépése előtt is borzalmas ellenségnek számított. A hajók gyakran kerültek olyan helyzetbe, amikor hegyként tornyosuló, tizenkét méter magas hullámokon kellett átvergődniük, miközben pluszteherként több száz tonnányi jég rakódott rájuk. Sok ember veszett oda a hajóról lesodródva, egy irtózatosszerű hullám pedig egyszer letépte a *Sheffield* cirkáló elülső tornyának páncélozott tetejét. A *J. L. M. Curry* nevű teherhajónak egy viharban megrepedtek a burkolólemezei, és elsüllyedt. A murmanszki átkelés során az időjárás szinte valamennyi hajóban kárt tett, még a legnagyobb hajók sem menekülhettek előle. Charles Friend tengerészcadét az egyik repülőgép-hordozón szolgált: „Emlékszem, kinéztem a dühödten imbolygó és bukácsoló *Victorious*-ról, és megláttam, amint a csaknem kétszázötven méter hosszú *King George V* épp egy hullámra kapaszkodik fel... Olyanok voltak a hullámok, mintha hegyek indultak volna meg... hullámvölgytől hullámhegyig háromszáz méter magasan tornyosultak... még a *Victorious* magas oldala sem mindig volt elég ahhoz, hogy el ne ázzon, az orra keresztüldöfte egy hullám taraját, amely nagy robajjal rázuhan a repülőfedélzetre... Az egyik olyan erővel zúdult le, hogy tönkretette az elülső repülőgép-felvonót... A tenger a tíz centi vastag páncélt is behorpasztotta.”

A brit dokkmunkások, főleg a glasgow-iak sajnálatos hírnévre tettek szert a berakodáskor tanúsított hanyagságuk miatt, ami szöges ellentétben állt a gondos amerikai gyakorlattal. Azon felül, hogy rengeteg anyag sérülten érkezett meg Murmanszkba, a hajók pusztító túlélését is veszélyeztették az elszabaduló rakományok. 1941. december 10-én például a *Harmatis* nevű 5395 tonnás alkalmi teherhajó legénysége felnyitotta az

egyik fedélzeti nyílást, mert észrevették, hogy füst szivárog alóla, és azt látták, hogy egy kigyulladt teherautó, ide-oda cikázva a raktérben, ládákat zúz össze, bálákat gyújt fel. Az egyik fedélzeti tiszt a hajó egyetlen füstmaszkjában leereszkedett a tüzes romhalmazhoz, és tömlővel addig locsolta, amíg őt is elértek a lángok. Végül a kapitány mentette ki, aztán eloltotta a tüzet, így a hajó visszabukdácsolhatott a Clyde folyóhoz.

A legénység tagjai megállás nélkül dolgozni kényszerültek, veszélyes súlyú jégdarabokat csapkodtak le a hajó vízből kiálló részeiről és az ágyúkról, kipróbálták a fegyvereket, amelyekben megfagyott a kenőanyag. Az emberek esetlenül mozogtak a vastag ruharétegek alatt, amelyekből sohasem volt annyi, hogy kívül tartsa a hideget. Alec Dennis, az egyik romboló első tisztje a fedélzeten próbált meg elszundítani, mert tudta, ha lemegy a priccse, onnan úgyis kiugraszti: „A testünket úgy-ahogy melegen tartottuk, de a lábamat még a szőrmebéléses bakancs ellenére sem voltam képes.”¹⁴ A négyórás pihenők első órájában mindig a fagyos lábait igyekezett annyira felmelegíteni, hogy aludni tudjon. A hajók legénysége a harcálláspontokon kiosztott „kye”-on – kakaón – és sózott marhahúsos szendvicsen vegetált, és a német támadások közti rövid szünetekben szunyókált. Gyűlölték a sarkvidéki tél sötétségét, de a zavartalan nyári napsütés még rosszabb volt. A sarki fények szépsége gúnyt űzött a ragyogásuk által megvilágított hajók rettenetes sebezhetőségéből. A szerencsétlen *Harmatis* 1942. január 17-én újabb drámát szenvedett el: két, tengeralattjáróról indított torpedó találta el: az első felszakította az egyik fedélzeti nyílás ajtaját, és a rakományból a robbanás hatására elszabadult ruhákkal szórta tele a kötélzetet. Ahogy a tengervíz bezúdult a feltépett hajótestbe, a kapitány megállította a járművet, nehogy elmerüljön. A kárt valahogy helyrehozták. A *Harmatis* kikötői vontatóhajókkal Murmanszkba vontatták, miközben a Luftwaffe Heinkeljei újabb támadásokat intéztek ellene.

Másoknak nem volt ilyen szerencséjük: a *Matabele* rombolóról, amelynek lőszerraktárában torpedó robbant, mindössze két túlélőt sikerült kimenteni. A tengert mentőmellényes holttestek pötyözték, a katonák halálra fagytak, mielőtt a segítség megérkezhetett volna, a hideg ugyanis pillanatok alatt ölt. George Charlton, aki az egyik olyan rombolón szolgált, amelyet ágyútűz süllyesztett el, amikor a *Hipper* nehézcirkáló 1942

decemberének utolsó napjaiban megtámadott egy konvojt, így ecsetelte a felkapaszkodás borzalmait a kimentésükre érkező átalakított halászhajó oldalán lecsüngő mászóhálón: „Mégvártam, hogy a hullámverés feldobjon a kötélre, aztán kezem-lábam egyszerűen átdugtam a hálószelemen, és csak lógtam ott, amíg két matróz át nem lépett a hajó oldalán, és fel nem húzott a fedélzetre, a harmadik meg a hajamnál fogva ráncigált fölfelé. Elterültem a fedélzeten... aztán egyszer csak kezdett szűnni a zsidbadás, és csontig hatolt a hideg. Sem azelőtt, sem azóta nem éreztem olyan fájdalmat, mint ami akkor mart a testembe.”¹⁵

1942 februárjában a PQ11 volt az utolsó konvoj, amelynek még viszonylag könnyű átkelés jutott osztályrészül. Az utána következők már korán meggyűlt a baja a jégtorlaszokkal. A PQ12 attól fogva szembekeletődsit játszott a *Tirpitz*cel, amelyről a hírszerzés jelentette, hogy kifutott a tengerre. A hajóskapitányok valóságos dührohamot kaptak, amikor a BBC hírműsorában bejelentették: „Értékes rakomány tart Oroszország felé.” Ahogy a háborúban oly sokszor, a propaganda követelményei most is szembekerültek a hadműveleti titoktartás kívánalmaival. Márciusban adódott az egész év legkitűnőbb alkalmá a Királyi Haditengerészet számára, hogy elsüllyessze a német csatahajót, amikor is Albacore torpedóvetők a tengeren befogták és megtámadták a *Tirpitz*-et; két gépet elveszítettek, de egyikük sem találta el. Churchill dühösen állította szembe a haditengerészeti légiflotta kudarcát a japán repülőgépek három hónappal korábbi teljesítményével, amikor két nagy brit hadihajót elsüllyesztettek. A legkézenfekvőbb magyarázat az volt, hogy Malájföldnél a japánok magasan képzett és tapasztalt pilótákat vetettek be, míg az Albacore-ok legénysége jórészt viszonylagos újoncokból állt.

A PQ13 huszonegy teherhajójának egynegyede, 30 000 tonnányi vízkiszorítás esett bűvárnaszádok és bombatámadások áldozatául, miután a konvoj egy viharban rendkívül szétszóródott. A *Trinidad* cirkáló egyik torpedójának meghibásodása a saját hajóját tette mozgásképtelenné, amikor éppen az egyik megrongált német rombolót igyekezett elsüllyeszteni. Ami a kereskedelmi hajók túlélőit illeti, korántsem voltak szokatlanok a március 30-án tengeralattjáró által elsüllyesztett *Indunáról* megmenekültek élményei. Két mentőcsónaknak sikerült megmenekülnie a sötétben, számos súlyosan megégett vagy leforrázott emberrel a fe-

délzetükön. A sebesültekkel egykettőre végzett a kóros lehűlés – az első éjjel heten haltak meg. A csónakok édesvízkészlete keményre fagyott. Amikor az egyik mentőcsónakra végül rátaláltak, kilencen tartózkodtak benne, közülük mindössze egyetlen ember, egy kanadai tűzoltó maradt életben. Az *Induna* hatvannégy fős legénységéből huszonnégy embert mentettek ki, hat híján mindnek elfagytak a végtagjai.

A *Tirpitz* fenyegetése miatt minden konvojnak csaknem ugyanannyi hadihajóból álló kíséretre volt szüksége, ahány teherhajóból állt. A közelben rombolók nyújtottak védelmet a tengeralattjárók ellen. A kereskedelmi hajókat légvédelmi ágyúkkal szerelték fel, így az egybesereglett hajók félelmetes zárótűzet voltak képesek zúdítani a támadó Heinkelekre. A cirkálók messze keleten egészen a Norvégiától északra fekvő Medve-szigetig nyújtottak fedezetet a német rombolók ellen – az *Edinburgh* a PQ14 kísérőjeként épp egy ilyen támadást vert vissza. A horizont mögött a Honi Flotta nagy hajói ólálkodtak, remélve, hogy közbeléphetnek, ha a német csatahajóegységek támadást indítanak.

Az izlandi gyülekezési ponttól kétnapi járásra keletre nagy hatótávolságú német repülőgép – rendszerint egy Focke-Wulf Condor – közelítette meg a konvojt, majd az ágyúk lőtávolán kívül körözve pozíciójeleket adott le a Luftwaffe Norvégiában állomásozó egységeinek. A tengerészek gyűlöltek a „Spicli Joe” csúfondáros fenyegetését, ami a megjelenése után napokon át csaknem folyamatos légi- és tengeralattjáró-támadások előhírnöke volt. A hajók automata fegyvereinek lassú ratatázása, a felrobbanó gránátok egész égboltot betöltő fekete pamacsai, a célpont közelében becsapódó bombák és a felrobbanó torpedók nyomán felszökő vízoszlopok, az alacsonyan szálló repülőgépek bömbölése és a fedélzetek alatt robbanó bombák tompa detonációja mind-mind rátelepedett a hullámok, a jég és a „sarki füst” – a befagyott vizet gyakran beborító páráreteg – alkotta tengeri tájképre.

1942 áprilisában bevezették a kezdetleges légi fedezetet az első CAM-hajóval – olyan teherhajóval, amely egy katapult segítségével felszálló Hurricane-t szállított; a pilótája azzal az utasítással indult egyetlen bevetésre, hogy teljesítése után ejtőernyővel ugorjon a tengerbe. A CAM-hajók repülőgépei ritkán jártak sikerrel – rendszerint túl későn indították őket –, a repülőszemélyzettől pedig öngyilkos bátorságot kívántak:

a legjobb esetben is ugyanannyi esélyük volt arra, hogy kimentik őket a tengerből, mint arra, hogy halálra fagnak. Minden konvoj a saját tragédiaváltozatát élte át. A QP13 hat hazafelé tartó hajója veszett oda, miután Izland partjainál brit aknamezőre tévedt. Amikor a PQ14 kötelékparancsnokának hajóját torpedótalálat érte, a gépház személyzetét azon nyomban ízekre szaggatta a felrobbanó lőszerszállítmány. A negyven túlélő a tengerbe vetette magát, ahol a robbanás okozta sérülésektől kilenc híján mind meghaltak, amikor egy átalakított halászhajó igyekezett mélyvízi bombával megsemmisíteni a támadó tengeralattjárót. Messze nyugatra egy romboló kettéhasadt, amikor keresztben akart elhaladni a *King George V* csatahajó orra előtt, amely maga is hajójavítóra szorult, miután kárt tett benne a megrongálódott romboló mélyvízi bombáinak detonációja. A *Trinidad* és az *Edinburgh* cirkálót az elkeseredett csatározásokat és a haváriaosztatok nemes erőfeszítéseit követően elsüllyesztették. A végzetesen megrongálódott *Trinidad* egyik műszaki tisztje nem volt hajlandó magukra hagyni a fűtőit, akik szinte kivétel nélkül halálra vannak ítélve, amikor egy hajó elsüllyed. Utoljára akkor látták, amikor a bombarobbanás okozta sokk ellenére az embereit kúszva-mászva próbálta kiszabadítani a beszorult csapóajtók alól, pedig a cirkáló már elmerülőben volt. Nevét az utókornak is meg kell ismernie: John Boddy fregatthadnagynak hívták.

A sarkvidéki csaták résztvevői nem mind tanúsítottak ilyen hősiességet. A szövetségesek oldalán a kereskedelmi flotta egyes hajóinak legénysége figyelemre méltó bátorságról tett ugyan tanúbizonyságot, mások viszont túlságosan is könnyedén megfutamodtak a sérült hajókról, mint például a *Christopher Newport* amerikai személyzete, amelynek tagjai a legjobb ruhájukban feszítve, bőrrönddel a kezükben szálltak a mentőhajó fedélzetére, miközben 10 000 tonna hadianyagot hagytak a sorsára. A fejvesztett brit matrózok nemegyszer olyan ügyetlenül engedték vízre a mentőcsónakokat, hogy a bennük ülők beleborultak a tengerbe. Ami pedig a németeket illeti, a konvojok legénységét meglepte a Luftwaffe egyes pilótáinak téovázása, akik a heves zárótűzön át nem erőltették a támadást. A német haditengerészetet ugyanakkor megbénította Berlin csökönysége, amely ragaszkodott ahhoz, hogy ott dőljön el, hol és mikor vetik be a csatahajókat. A Kriegsmarine felháborodott

tisztjei újra meg újra azt a parancsot kapták, hogy szakadjanak el a harctevékenységtől, és siessenek a norvég fjordok biztonságába.

Ahogy az 1942-es év konvojcsatái egyre hevesebbé váltak és mind nagyobb veszteségekkel jártak, a kereskedelmi szolgálat tisztjei jelentős aggodalmuknak adtak hangot a haditengerészet bánásmódjával kapcsolatban. Nehezmenyezték, hogy a nagy cirkálóik a Medve-szigetnél visszafordulnak, mert elfogadhatatlannak ítélik a keletebbre várható légi fenyegetettséget. Arról panaszkodtak, hogy a kísérőhajók gyakran elhagyják őrhelyüket, hogy a tengeralattjárók nyomába eredjenek. Érthetetlennek tartották, hogy az oly értékesnek tekintett rakományok mellé alig adnak légi fedezetet. És mindenekfelett amiatt tiltakoztak, hogy miközben elvárják tőlük, hogy napról napra a világ legveszedelmesebb vizein hajózzanak, ők mit sem tudnak arról, ami körülöttük zajlik, leszámítva azt, amit a felső fedélzet eljegesedett ablakain keresztül látnak. „A kereskedelmi flottához tartozni többek között azt jelentette, hogy úgy bántak az emberrel, akár egy gyerekkel – mondta el később az egyik hajóskapitány. – Hagytak minket a sötétben tapogatózni. Rendkívül idegesítő volt.”¹⁶

A teherhajók egy kocogó embernél is lassabban vándorogtak előre a dermesztő tengeren, és közben halálosabb bomba- meg torpedótámadásoknak voltak kitéve, mint az atlanti hadjáratban részt vevő társaik. Az egyik cirkáló rangidős tisztje májusban így figyelmeztette az admirálitást: „Minket itt, a haditengerészetnél azért fizetnek, hogy efféle munkát végezzünk. A kereskedelmi flotta embereitől azonban már kezd túl sokat követelni. Mi a sebességünkkel talán kikerülhetjük a bombákat meg a torpedókat – egy hat-hét csomóval haladó hajónak azonban nincs meg ez az előnye.” Egyes amerikaiak visszaretentek az orosz utazás veszélyeitől: a *Troubadour* nevű vén alkalmi teherhajó fedélzetén lázadás tört ki – húsz ember megtagadta a kihajózást –, melyet a hajó norvég kapitánya csak az amerikai haditengerészet fegyveres őrségének segítségével tudott leverni. A felelősöket, „a tengerjáró vándormadarak és a busásan megfizetett, járandóságukon felül veszélyességi pótlékot is bezsebelő amerikai tengerészek soknyelvű keverékét” Murmanszkban megérkezésükkor orosz börtönbe csukták.

Churchill dühösen mégis újra és újra visszautasította a Királyi Haditengerészet sürgetését, hogy a sarkköri nyár örökös világosságának ide-

jére függesszék fel a konvojtevékenységet. „Az oroszok súlyos harcokat folytatnak, és elvárják tőlünk, hogy vállaljuk a közreműködésünkkel együtt járó kockázatot, és fizessük meg az árát – írta. – A hadműveletnek már akkor is van létjogosultsága, ha a hajók fele átjut. Ha a részünkről mulasztás történik, és meg sem próbáljuk, azzal mindkét fő szövetségünknel gyengítjük a befolyásunkat.” A PQ16-tal történtek igazolni látszottak az elszántságát. Május 21-én harminchat hajó indult útnak Izlandról; a Luftwaffe támadásai gyakoriak, ám sokszor lagymatagok voltak. A számos tengeralattjáró-riasztás ellenére 26-án mindössze egyetlen hajót süllyesztettek el. Az egyik romboló egy kis csónakba ültette a hajóorvosát, hogy menjen fel egy megrongálódott orosz hajó fedélzetére, és hozzon le onnan három súlyos sérültet, akiket majd később megoperál. Az *Ocean Voice* nevű hajót bombatalálat érte, ami hatalmas lyukat ütött az oldalán. A nyugodt tengeren mégis fenn tudott maradni, és végül oda is ért Oroszországba, „Isten segédelmével”, ahogy az egyik matróz fogalmazott.

Egyes hajókon kifogyott a légvédelmi lőszer, de sok támadást így is visszavertek. A lengyel *Garland* romboló felső fedélzetein szolgálatot teljesítők döbbenetes veszteségeket szenvedtek a célt tévesztett bombáktól. Murmanszkban ezt a feliratot találták a legénység vérével a hajó oldalára firkantva: „ÉLJEN LENGYELORSZÁG”; „Kemény fickók voltak”, mondta róluk tisztelettel a kereskedelmi flotta egyik tisztje. Hét híján a konvoj összes hajója átjutott, az odaveszett hajókról pedig 371 matrózt és ágyúkezelőt mentettek ki rendkívüli bátorság és ügyesség árán. Sir John Tovey tengernagy, a Honi Flotta főparancsnoka, akinek óvatosságát Churchill helytelenítette, azt állította, hogy „a stratégiai helyzet teljes egészében az ellenségnek kedvezett”, de azt elismerte, hogy a PQ16 sikere „felülmúlta a várakozásokat”.

Ennek ellenére a következő hónapban került sor a Királyi Haditengerészet háborújának legsúlygyenletesebb epizódjára. A harminchat, jobbára amerikai hajóból álló PQ17 június 27-én hajózott ki Izlandról, fedélzetükön 594 harckocsival, 4246 járművel, 297 repülőgéppel és több mint 150 000 tonna hadianyaggal és egyéb általános készlettel. A britek az Ultrától értesültek róla, hogy a németek nagyszabású erőfeszítésre készülnek a konvoj ellen, többek között csatahajók részvételével egy *Rösselsprung*

– „Lóugrás” – fedőnevű támadást is terveztek. Hitler korábban kijelentette: „Az angol–amerikai szándékok... azon múlnak, hogy Oroszország a maximális mennyiségű hadianyag-szállítmányok segítségével képes-e kitartani.” Végre-valahára felismerte a sarkkörü konvojok jelentőségét. A PQ17 és támogató egységeinek hadműveleti irányítását az Admirális vállalta magára, mivel betekintése volt az Ultra legfrissebb hírszerzési jelentéseibe, a tapasztalat pedig azt mutatta, hogy a zászlóshajóján a tengeren tartózkodó Tovey nem képes hatékonyan irányítani egy rádiócsöndet tartó, nagy létszámú és nagy területen szétszóró haderőt.

Eleinte a már ismerős csetepatékba keveredtek. Július 1-jén a Jan Mayen-szigetnél elfoglalta állását a Luftwaffe egyik Condor felderítőgépe. He 115-ös torpedóvető hidroplánok intéztek kevésbé meggyőző, sikertelen támadást, amelynek során az amerikai *Wainwright* romboló lóhalálában megindult a támadó repülőgépek felé, és mindennel lőtt rájuk, amije csak volt. Az Admirális július 3-án mégis azt a parancsot adta a konvoj cirkálófedezetének, hogy forduljon nyugatnak, a német csatahajók felé, amelyekről úgy vélték, hogy már kifutottak a tengerre. Másnap elsüllyesztettek három teherhajót. Aznap este a hitetlenkedő „Jackie” Broome kapitány, a szoros kíséret parancsnoka az alábbi táviratot kapta Londonból: „Titkos és sürgős. Felszíni hajók fenyegetése miatt konvojt szétszórni, továbbhaladni orosz kikötők felé” Tizenhárom perccel később egy újabb szűkszavú távirat megerősítette: „Konvojt feloszlatni!” Miután a parancsot vonakodva bár, de továbbította beosztottjainak, Broome odahúzott az egyik teherhajó mellé, és kapitányát kézi hangosbeszélőn szólította meg: „Elnézést, hogy így itt hagyom magukat, isten áldja önöket, és sok szerencsét. Rohadt egy ügynek látszik.”

Július 6-án a *Tirpitz* valóban gyors rohamra indult, hogy aztán a legénység és a kísérőhajók legnagyobb felháborodására visszarendeljék Norvégiába. Aznap az egyik német romboló kapitánya ezt írta: „Elég keserű hangulatban vagyunk. Az ember hovatovább szégyellni fogja, hogy tényleges állományban van... és elnézi, hogy a fegyveres erők más részei harcolnak, miközben »a flotta színe-java« meg csak ücsörög a kikötőben.”¹⁷ A németeknek azonban semmi szükségük nem volt rá, hogy a nagy hajóikat kockáztassák: a Luftwaffe gépei és a tengeralattjárók a PQ17 huszonnégy teherhajóját süllyesztették el, amelyek magányos út-

jukon védtelenül araszoltak Oroszország felé. A polgári legénységből 153-an veszték oda, miközben a brit hadihajók egyetlen embert sem veszítettek. A Királyi Haditengerészet szégyene a napnál is világosabbá vált, ahogy az amerikaiak utálata és az oroszok megvetése is. Valóban lehetséges, hogy a *Tirpitz* elpusztította volna a PQ17-et. A haditengerészet „fusson, ki merre lát” stílusú reakciója azonban, az, hogy a kísérőhajók magukra hagyták a konvojt, évszázados hagyományt sértett meg, és tartós bizalmatlanságot szült a kereskedelmi flottán belül egy olyan időszakban, amikor az egyébként is ingatag hangulatban volt.

A döntés a haditengerészeti vezérkari főnök, Sir Dudley Pound tengernagy személyes közbeavatkozása nyomán született meg. A betegeskedő Pound a kollégái körében ekkor már csekély bizalmat élvezett. Különös, hogy nem bocsátották el, de hát Churchill rokonszenvesnek találta, s csaknem 1943 októberében bekövetkezett haláláig meg is tartotta a posztját. A kormány Philip Noel-Baker minisztert küldte Glasgow-ba, hogy a St. Andrew's Hallban beszédet mondjon a PQ17 hazatérő túlélőinek. „Tudjuk, milyen árat fizettünk ezért a konvojért – mondta nekik. – De szeretném elmondani, hogy bármekkora volt is ez az ár, nagyon megérte.” Az elkeseredett emberek lehurrogták. A kormány az egész epizódra a cenzúra fátylát borította, és a konvojjal tartó szemtanú tudósító Godfrey Winn beszámolóját is elhallgattatta. Az Admirális baklövésének méretei csak a háború után váltak ismertté a közvélemény számára.

A PQ18 csak 1942 szeptemberében futott ki, amikor is negyven hajójából tizenhármát elveszített, közülük tízet légi támadásban. A haditengerészet matrózai és a kereskedelmi tengerészek körében ekkor már egyetértés uralkodott a tekintetben, hogy a sarkköri átkelés a tengeri hadviselés legszörnyűbb megpróbáltatása. Winn az egyik ütközetben szerzett, Viktória-keresztet érő, súlyos sebesüléseiből lábadozó Robert Sherbrooke korvettkapitányt a *Bramble* nevű hajó elvesztéséről faggatta, amelyen a tudósító a PQ17-et elkísérte. „Csak egy hirtelen villanást láttunk a horizonton, semmi más”, mondta neki Sherbrooke. Így csapott le sok hajóra a végítélet. Egy tengerész elmesélte, hogyan találkozott az *Edinburgh* cirkáló túlélőivel, akiket „eléggé letört, ideges pasasoknak”¹⁸ talált. Egyeseknek, akik a konvojokon teljesítettek szolgálatot, a későbbiekben is traumát jelentettek az átélt élmények.

1942 telén az Admirális újabb meggondolatlan döntést hozott: indítsanak néhány teherhajót egyenként, kíséret nélkül Oroszországba, tisztenként 100 font, matrózonként 50 font különjuttatással a hajókra csalogatott önkéntes legénységgel. Tizenhárom ilyen hajóból mindössze öt ért célba. Az egyik a Spitzbergeni-padon futott zátonyra, ahol a túlélők heteken át rettenetes megpróbáltatásokat szenvedtek el – a legtöbben a fagyás nyomán fellépő üszkösödésbe haltak bele, mielőtt maroknyian közülük megmenekültek, amikor egy arra járó norvég sítálpas őrjárat rájuk talált. Egy másik hajón, az *Empire Archeren* lázadás tört ki a tűzoltók – a hírhedt skót börtönből, a Barlinnie-ből szabadult söpredék – körében, akik megdézsmálták az Arhangelszkbe szánt rumot. Két tengerészt leszúrtak, mielőtt a rendet sikerült volna helyreállítani.

Még ha a hajók odaértek is Oroszországba, ott sem igen találtak semmit, ami felvidította volna az embereket. „Hátborzongató volt megérkezni a Kolai-öbölbe – írta az egyik matróz. ¹⁹ – December volt, és tök sötét. Mindenütt hatalmas ködgomolyag, fekete víz és fehér, hófödte jég. Az öböl két oldalán fenyegetően magasodtak a csupasz sziklák, a csöndet csak a különböző hangszínű, gyászos ködkürtök folytonos harsogása törte meg... Úgy éreztem, ha a pokol hideg volna, ez lehetne belőle az ízeltő.” Murmanszkban is szinte naponta ki voltak téve a Luftwaffe támadásainak. Egy bomba bezuhant a *Dover Hill* teherhajó szénraktárába, ahol a hatméteres szén alján elakadt anélkül, hogy felrobbant volna. A hajó kapitánya és legénysége két napig éjjel-nappal gürcölt, hogy vödörkben kimerje a szenet, mielőtt végtelen óvatossággal a fedélzetre vonszolták volna a bombát, hogy hatástalanítsák. A parton az oroszok kimérten fogadták őket, a lehetőségek szegényesek voltak. Egyes brit tengerészek szovjet fegyvertársaik iránti lelkesedésüket hangoztatva érkeztek, ami aztán, a barátságtalan fogadtatás láttán gyorsan elpárolgott. Az amerikai matrózok, megfosztva minden megszokott kényelmüktől, undorodva hőlköltek vissza. A szovjetek nem hagyták, hogy a szövetségesek abban a tévhitben ringassák magukat, hogy a nyugati segítség érdemes a hálájukra. Az egyik orosz háború utáni szavaival élve: „Isten a tudója, hogy az utolsó fillérig minden visszafizettünk nekik – orosz életekkel.”²⁰ Ami igaz is volt.

Az 1942-es év fordulója a hadjárat mérőföldkövének bizonyult. Az időjárás és az ellenség – elsősorban az akusztikus vezérlésű torpedókkal

felszerelt tengeralattjárók – gondoskodtak ugyan róla, hogy a szolgálat a sarkkörü konvojokon mindig is nyomorúságos és riasztó élmény maradjon, a veszteségek azonban látványosan csökkentek. 1943-ban a Királyi Haditengerészet végre-alahára képes lett arra, hogy kísérő hordozókat és hatékony tengeralattjáró- meg léghátrító fegyvereket vessen be. Az Oroszországban és a Földközi-tenger térségében szorongatott helyzetben lévő németek kénytelenek voltak légi- és búvárnaszáderejük nagy részét elvonni Norvégiából. Hitler mindaddig nem volt hajlandó szentesíteni a konvojok ellen indított nagyszabású hadihajó-támadásokat, amíg 1943 decemberében a *Scharnhorst* egy tévesen megítélt támadással nem próbálkozott, amelynek eredményeként egy brit hajóraj a *Duke of York* csatahajó vezetésével az Északi-foknál el nem sülyesztette.

Az Egyesült Államok más útvonalakon kezdte szállítani a jelentős mennyiségű utánpótlást: a háború alatt az összes amerikai szállítmány fele a csendes-óceáni kikötőkön keresztül ért el Oroszországba, egy-negyede Perzsián, és csupán egy-negyede – 4,43 millió tonna – Arhangelszken és Murmanszkon át. A PQ-k embervesztése a többi harctérrel összehasonlítva meglepően alacsony volt: noha tizenhét hadihajó és nyolcvanhét teherhajó veszett oda, 1941 és 1945 között a sarkkörü konvojokon szolgáló haditengerészek közül mindössze 1944-en, a kereskedelmi hajósok közül pedig 829-en pusztultak el. A németek egy csatahajót, három rombolót, harminckét tengeralattjárót és megszámlálhatatlan repülőgépet veszítettek. Tekintettel arra, hogy 1942-ben milyen rendkívüli lehetőségeik adódtak a sarkkör stratégiai ellenőrzésének megszerzésére, nem az a figyelemre méltó, hogy milyen sok szövetséges hajót sülyesztettek el, hanem az, hogy milyen keveset.

A Királyi Haditengerészet az oroszországi konvojokat a legféltettebb háborús kihívásai közé számította. Az már a fegyvernem pechje, hogy a teljesítményét jellemző professzionalizmust és bátorságot a PQ17 emléke elhomályosította. A haditengerészeti légierő északon egyetlenegyszer sem tüntette ki magát, részben a használható repülőgépek hiánya miatt. A haditengerészet egyes legmagasabb rangú tisztjeiből hiányzott az a képzelőerő, amely felért volna beosztottjaik bátorságával és tengerésztudásával. Nem voltak hajlandók belátni – ahogy azt Churchill és Rooseveltnél mindig is tette –, hogy mindenáron gondoskodni kell a se-

gélyek Oroszországba juttatásáról. Ha az 1941–1942 folyamán szállított utánpótlásnak a keleti fronton vívott háború kimenetele szempontjából szimbolikusan nagyobb jelentősége volt is, mint materiálisan, azért létfontosságú záloga volt a nyugati szövetségesek Hitler elpusztítására irányuló sorsdöntő hadjáratához nyújtott támogatásának.

3. A PEDESTAL-HADMŰVELET VISZONTAGSÁGAI

1940 és 1943 között a Földközi-tenger a Királyi Haditengerészet legvéresebb harcainak helyszínéül szolgált. A körülmények kedvező alakulása esetén a Máltán állomásozó brit tengeralattjárók némi sikerrel támadták a tengelyhatalmak Észak-Afrikába irányuló utánpótlási vonalait. A csatahajórajok azon igyekeztek, hogy az olasz haditengerészettel, a tengeralattjárókkal és a Luftwaffe gépeivel szemben valahogy állják a sarat. Sir Andrew Cunningham tengernagy az olasz flottának komoly károkat okozott, amikor 1940 novemberében hordozóról indított repülőgépekkel rajtaütött Tarantón, valamint 1941. március 28–29-én, amikor a Matapan-foknál kezdett felszíni hadműveletekbe. Csakhogy a nyílt vízen, az ellenség hatótávolságán belül végrehajtott minden egyes csatahajó-támadás halálos veszedelemmel és borzalmas áldozatokkal járt. Az *Illustrious* nevű repülőgép-hordozó 1941 januárjában egy német bombatámadásban súlyosan megrongálódott. Az év november 25-én a *Barham* csatahajó repült a levegőbe, és a legénységének jó része odaveszett, miután egy német búvárnaszád megtorpedózta. A *Queen Elizabeth* és a *Valiant* csatahajó hét hónapig az alexandriai kikötő fenekén hevert, miután 1941. december 19-én bátor olasz legénységek által vezetett torpedók támadásának estek áldozatul. A Királyi Haditengerészet egy hónap alatt öt csatahajóját veszítette el, majd a Földközi-tenger középső medencéjét egy időre kénytelen volt átengedni a tengelyhatalmaknak. A brit cirkálókat és rombolókat folyamatosan tizedelték az aknák, a bombák és a torpedók. A haditengerészet 1941-ben néhány hónapon át súlyos veszteségek árán tartotta nyitva a tengeri összeköttetést az ostromlott Tobrukkel, amit ha katonailag nem is, de szimbolikusan jelentős erőfeszítésként értékelték.

A mindent átható stratégiai valóság az volt, hogy a Királyi Haditengerészet a Földközi-tengeren mindaddig sebezhető maradt, amíg a brit hadsereg meg nem tudta szerezni az ellenőrzést az észak-afrikai partvidék fölött, ahol így támaszpontok nyíltak meg a RAF számára. 1942-ben a kockázatot tovább növelte a német tengeralattjáró-utánpótlások bevetése. Winston Churchill azonban azon az alapon vezényelte a háborús erőfeszítéseket, hogy Nagy-Britanniának minden lehetőséget nyíltan meg kell ragadnia a szembeszállásra az ellenséggel, különösen amikor a hadsereg az idáig vajmi kevés eredményt tudott felmutatni. A tengelyhatalmak szicíliai légi bázisairól könnyűszerrel elérhető Málta csaknem három éven át szenvedett a meg-megújuló bombázásoktól. 1942 március-áprilisában a kicsiny szigetre kétszer akkora bombaterhet szórtak, mint amennyi a Blitz teljes ideje alatt Londonra hullott; az emberek az éhezés szélén álltak, az állandóan ott állomásozó tengeralattjáró-flottilát pedig vissza kellett hívni. A követelmény, hogy Máltát meg kell tartani, a Királyi Haditengerészet első számú célkitűzése lett, ezért minden utánpótlás-szállító hajónak át kellett küzdenie magát a légi-, tengeralattjáró- és felszíni támadásokon. Az összes konvoj támogató flottaműveletet igényelt: csatahajók kellettek, ha netán az olaszok nehéz egységei támadnának, a légi támogatás biztosítására hordozókra volt szükség, valamint cirkáló és romboló kísérőhajókra. Mindegyik vállalkozás heroikus küzdelmet előlegezett meg. A leghíresebbre – vagy inkább leg hírhedtebbre – 1942 augusztusában került sor, amikor a máltai olaj-, repülőgép- és élelmiszerhiány kétségbeejtő méreteket öltött: megindult a *Pedestal*- (Talapzat-) hadművelet, hogy segítséget hozzon.

Az augusztus 3-án a Clyde-ről kifutó, tizennégy teherhajót kísérő hadiflotta parancsnokságát Edward Syfret altengernagy vette át. A kereskedelmi hajók közül több is – elsősorban az *Ohio* tankhajó – bérelt amerikai jármű volt, amelyeket brit legénységgel láttak el. Mindegyiket katonák kezelte légvédelmi ágyúkkal szereltek fel, és a gibraltári átkelés során a konvoj intenzíven alkalmazta mind az ágyúzást, mind a manőverezést. A máltai átkelésre augusztus 10-én induló hajók tekintélyes alakulatot alkottak: a *Nelson* és a *Rodney* csatahajó; a *Victorious*, az *Indomitable* és az *Eagle* flottahordozó; a vén *Furious* hordozó, amely Spitfire-eket szállított, hogy a sziget megerősítésére felszálljanak, ami-

kor kellőképpen közel kerülnek a szárazföldhöz; hat cirkáló, huszon-négy romboló és egy flottilla kisebb hajó. Az egyik teherhajó fedélzetén tartózkodó kadétkok egyike számára mindez „fantasztikusan gyönyörű látványt”²¹ nyújtott.

A Királyi Haditengerészet sarkvidéki megaláztatása óta még csupán hetek teltek el, és a fegyvernem úgy érezte, ki kell tennie magáért: az egyik romboló kapitánya, David Hill sorhajóhadnagy ezt mondta: „A PQ17 után erőteljes kétségbeesés és vérszomjas hangulat uralkodott el köztünk.” A *Pedestal* „Jackie” Broome vezette egyik rombolóflottillája egyszer már átélte ezt a rettenetes élményt. A flotta a Spanyolországból és Észak-Afrikából Gibraltárt figyelő seregnyi német és olasz szemelátára hajózott el. A tengelyhatalmak parancsnokait nem tévesztette meg az álkonvoj, amely a másikkal egy időben futott ki Alexandriából, és a Földközi-tenger keleti medencéjében kellett magát. „Valósággal úgy éreztem, hogy néhányan közülünk kétségbeesett kalandorként haladnak át a tengerszoroson – írta a *Nelson* csatahajó parancsnoka, George Blundell –, és a végzet urához kezdtem imádkozni, hogy fogadjon a kegyeibe.”²²

11-én a nyugodt, azúrkék tenger közepén a *Furious* megkezdte a Spitfire-ek felbocsátását, amelyek a 800 kilométerre lévő Málta felé vették útjukat, ahová a legtöbbjük biztonságban meg is érkezett. Ám ekkor következett az első katasztrófa. A Földközi-tenger nyugati medencéjében a meleg tengervíz és a hidegebb atlanti áramlatok keveredése által előidézett fura víz alatti viszonyok megzavarták a szonárt: a hajók ilyenformán fokozottan sebezhetővé váltak a tengeralattjárók támadásaira. Még javában folyt a vadászgépek felbocsátása, amikor az U-73 által kilőtt torpedósortűz eltalálta az *Eagle*-t, amely nyolc perc alatt elsüllyedt az 1160 fős teljes legénység 260 tagjával egyetemben. „Borzalmas látványt nyújtott, ahogy az oldalára dőlt, fenekével felfelé fordult, és rettenetes gyorsasággal elsüllyedt”²³ – írta az egyik álmélkodó szemtanú. – Láttuk, ahogy a repülőfedélzetről lezuhannak az emberek meg a repülőgépek, miközben a hajó felborult... A hideg futkosott tőle az ember hátán. Ha erről valaki készített volna egy jó kis filmet, az egész országban be kellene mutatni... Emlékszem, a csapdába szorult emberekre gondoltam.” Aznap este az ekkor már üres repülőfedélzetű *Furious* visszafordult, és elindult az otthon biztonsága felé. Az egyik kísérőhajója, a *Wolverine*

romboló észrevett egy olasz tengeralattjárót, és odasietett, hogy ráfússon; a tengelyhatalmak hajója elsüllyedt ugyan, de a *Wolverine* is súlyos sérülést szenvedett.

20.45-kor megkezdődött az első ellenséges légitámadás a *Pedestal* ellen, melyben harminchat Heinkel 111 és Ju88 szállt fel Szicíliaból. Ezek nem értek el találatot, négy német repülőgép viszont áldozatul esett a heves légvédelmi zárótűznek. Másnap délben egy jóval komolyabb csapásra került sor, vadászgépek kísérete mellett hetven bombázó és torpedóvető indított támadást. Az ezt követő csata két óráig tartott. A *Deucalion* teherhajó megsérült, és később a tunéziai partoknál egy torpedóvető repülőgép, Ramsay Brown kapitány minden hősie próbálkozása ellenére, el is süllyesztette. A délután folyamán a konvoj sér tetlenül megúszott egy tengeralattjáró-csapdát. Az *Ithurel* romboló orral meglékelte és elsüllyesztett egy újabb olasz hajót, de ennek áráként ő maga is mozgásképtelenné vált.

Aznapi, 12-én este a Luftwaffe és az olasz légierő újra nekiindult. Száz bombázó és torpedóvető intézett támadást minden irányból és magasságból, azzal a céllal, hogy lehengereljék a légvédelmet. A hajók légvédelmi ágyúi szinte megállás nélkül tüzeltek; az üres töltényhüvelyek hegyekben gyűltek az ágyúállványok mellett; a verőfényes égboltot himlőhelyekként pötyözték a fekete pamacsok ezrei; a visító repülőgépmotorok hangja versenyre kelt a mindenféle kaliberű fegyverzet ratatázásával és pufogásával. A *Foresight* rombolót elsüllyesztették, az *Indomitable* hordozót pedig három páncéltörő bomba súlyosan megrongálta. Syfret, aki még mindig messze járt a Szicíliai-szorostól, nyugati irányban visszavonta csatahajóit, és csak egy hat cirkálóból álló szoros kíséretet hagyott hátra Harold Burrough ellentengernagy parancsnoksága alatt, hogy a konvoj azokkal verekedje át magát Máltáig.

A *Pedestal* haláltusája ekkor kezdődött csak el igazán. Syfret távozása után egy órán belül az *Axum* nevű olasz tengeralattjáró mesterhármast ért el: egyetlen támadásban elsüllyesztette a *Nigeriát*, Burrough zászlóshajóját, a *Cairo* légvédelmi cirkálót, és az *Ohio* tankhajót is eltalálta. Ezek a veszteségek kiiktatták a konvoj vadászgép-irányító képességét, ugyanis egyedül ezen a két cirkálón volt olyan rádiókészülék, amellyel kommunikálni tudtak a máltai támaszpontú repülőgépekkel. Ahogy

aztán kezdett bealkonyodni, a brit hajók pedig felbomlott alakulatban keveredtek kisebb-nagyobb csetepatékba, a Luftwaffe újból lecsapott. Ju88-asok elsüllyesztették az *Empire Hope* és a *Clan Ferguson* teherhajót, valamint mozgásképtelenné tették a *Brisbane Start*. Nem sokkal ezután egy tengeralattjáró torpedója megrongálta a *Kenya* cirkálót. Augusztus 13-ai hajnali óráinak sötétjében német és olasz motoros torpedónaszádok indítottak órákig tartó támadássorozatot. A britek védekezése erőtlen volt, Burrough ugyanis úgy döntött, hogy ha világító gránátot lő ki a csatatér fölé, azzal többet segít az ellenségnek, mint saját ágyúkezelőinek. A *Manchester* cirkáló végzetesen megrongálódott, további négy teherhajó elsüllyedt, egyet pedig eltaláltak. Az egyetlen dolog, ami ezt a Földközi-tenger meleg nyári vizein elszenvedett súlyos veszteséget ellensúlyozta, az volt, hogy itt jóval több túlélőt tudtak kimenteni, mint a sarkkörön vagy akár az Atlanti-óceánon.

Hajnalhasadáskor a Luftwaffe visszatért, és elsüllyesztett még egy teherhajót. Az *Ohio* újabb sérüléseket szenvedett, de imbolygott tovább, amíg a reggeli meg-megújuló támadásokban a motorja le nem állt. Két másik teherhajót mozgásképtelenné tettek, ezeket egy romboló kíséretében magukra kellett hagyni. 16.00-kor a parancsoknak megfelelően Burrough három megmaradt cirkálóját visszafordult Gibraltár felé. Három kereskedelmi hajó – a *Port Chalmers*, a *Melbourne Star* és a *Rochester Castle*, ez utóbbi szinte teljesen víz alá merült fedélzettel – a szigetről eléjük érkező kis hajóktól terelgetve tovább küzdött a Máltáig hátralévő utolsó kilométerekkel. Augusztus 13-án 18.00-kor az ódon erődtámaszfalakon sorakozó örvendő tömeg előtt bepöfögtek Grand Harbourba. A németek nekiláttak, hogy elpusztítsák az elcsatangolókat; elsüllyesztették a már sérült *Dorsetet*, és ismét eltalálták az *Ohiót*. Valami csoda folytán, részben a hajó robusztus amerikai konstrukciójának köszönhetően, a tartályhajó tartani tudta az irányt, miközben egy romboló és két aknaszedő hajó vontatókötélre vette. Augusztus 15-én, a katolikus Nagyboldogasszony napjának reggelén az *Ohio* biztonságban megérkezett, és megkezdte a kirakodását. Parancsnokát, Dudley Mason kapitányt György-kereszttel tüntették ki. Végül a *Brisbane Start* is sikerült átkelnie.

A *Pedestal* konvoja 32 000 tonnányi készletet, 12 000 tonna szenet és két hónapra elegendő olajat szállított; a tizennégyből öt teherhajó jutott

át. A haditengerészet agresszív magatartása az olasz flottát eltántorította attól, hogy beavatkozzék a harcba. Mussolini csatahajóit egyébként is mozdulatlanságra kárhoztatta az üzemanyaghiány, a RAF gépei pedig világító fáklyákat dobtak öt cirkáló fölé, amelyek kifutottak a tengerre, és ezzel meggyőzték őket, hogy elfogadhatatlan veszélynek teszik ki magukat, ha tovább erősködnék. Alastair Mars fregatthadnagy, az *Unbroken* tengeralattjáró parancsnoka némi elégtételt vett a brit hadihajókat ért veszteségekért azzal, hogy megtorpedózta a *Bolzanót* és a *Muzio Attendolót*. Ám miután a *Pedestal* csatája véget ért, George Blundell korvettkapitány, a *Nelson* csatahajó parancsnoka mélységesen gyászos hangulatban tekintett vissza rá: „A többségünket elszomorította ez a parti. Egymás között úgy hívjuk, »Gy« mint Gyilkosság-hadművelet. »A haditengerészet képtelenségekből él«, mondta a BBC. Igen, de meddig folytathatja még így?”²⁴

A *Pedestal* háromnapos drámájával szinte egytől egyig felérték a többi máltai konvoj és kísérőhajók élményei és szenvedései. Nem minden hajós tüntette ki magát: voltak szégyenletes esetek, amikor teherhajók legénysége szükségtelenül hagyta magára a hajóját, amikor matrózok már akkor a mentőcsónakhoz rohantak, amikor a hajójuk még gőzerővel haladt előre. Brown kapitány, a *Deucalion* felháborodott parancsnoka, akinek az emberei szintén idő előtt hagyták el posztjukat, később ezt mondta: „Sosem gondoltam volna, hogy egy brit valaha is ilyen rossz színben tűnhet fel.”²⁵ Egészében véve azonban ez a történet a derék igyekezetről szól. 1942 telére Nagy-Britannia legszörnyűbb földközi-tengeri megpróbáltatásai véget értek. Az Ultra kódfejtői lehetővé tették a szövetséges hadihajók és repülőgépek számára, hogy egyre nagyobb károkat okozzanak Rommel utánpótlási vonalában: a tengelyhatalmak hajóvesztései a Földközi-tengeren a júliusi 15 386 tonnáról szeptemberre 33 791, októberre 56 303, az utána következő két hónapban pedig 170 000 tonnára nőttek. Novemberben Montgomery győzelmet aratott El-Alameinnél, az amerikaiak pedig partra szálltak Észak-Afrikában. Nem sokkal később Málta ostroma is mérséklődött.

A sziget 1940 óta tartó védelme a Királyi Haditengerészetnek egy csatahajójába, két hordozójába, négy cirkálójába, egy aknarakójába, húsz rombolójába és aknaszedőjébe, valamint negyven tengeralattjárójába

került. A RAF a levegőben 547 gépet veszített, további 160-at a földön semmisített meg. A szárazföldön 1600 civil, 700 katona és a RAF 900 fős személyzete az életével fizetett Málta védelméért. A tengeren a hadihajók legénységének 2200 tagja, 1700 bűvárhajós és 200 kereskedelmi tengerész veszett oda. Ettől kezdve, 1943 és 1944 folyamán a tengelyhatalmak továbbra is igyekeztek elvitatni a szövetségesek földközi-tengeri fölényét, és folyamatos veszteségeket okoztak nekik, de a stratégiai előny kezdett kérlelhetetlenül az utóbbiak javára billenni. A háború két utolsó évében a Királyi Haditengerészet legfőbb feladata az lett, hogy védőkíséretet adjon az új csataterekre tartó szövetséges hadseregek mellé, valamint hogy megszervezen és biztonságban lebonyolítsa egy sor nagyszabású kételtű partraszállást. Még ha a német tengeralattjárók és repülőgépek által jelentett fenyegetés egészen a háború végéig fennállt is – a brit hadihajók az 1943 őszi végzetes dodekániszoszi hadjáratban súlyos veszteségeket szenvedtek –, a Királyi Haditengerészet a tengeren vívott európai háború sorsdöntő csatáit megnyerte; nem a flották közötti harctevékenységek révén, hanem azáltal, hogy a tengelyhatalmak légierijével és tengeralattjáróival szemben is fenntartotta Nagy-Britannia globális áthaladási jogait. Ennek a feladatnak a végrehajtása közben hajóskapitányainak és legénységének túlnyomó része a fegyvernem leg-nemesebb hagyományait követte.

12.

A kohó: Oroszország 1942-ben

A háború által Oroszországra szabadított erőteljes érzelmek és fantasztikus élmények szülte jelenségek egyike a vallási újjáéledés volt, melyet Sztálinnak esze ágában sem volt elfojtani. 1942 húsvétján, amikor Moszkvában feloldották az éjszakai kijárási tilalmat, dr. Szofija Szkopina ellátogatott a moszkvai Jelohovszkaja téri nagy ortodox székesegyházba. „Este 8-kor érkeztünk. Egy kisebb sor arra várt, hogy a pap megáldja a *kulics*ot [húsvéti kalácsot] és a tojásokat. Egy óra múlva már akkora lett a tömeg, hogy mozdulni sem lehetett, az ember alig kapott levegőt. A nagy tülekedésben asszonyok sikoltoztak: – Agyonnyomtak! Menten elájulok! – A levegő annyira megtelt nedvességgel, hogy a pára patakokban folyt le az oszlopokon. A kézzel kézre adott gyertyák füstje csigavonalakba göndörödött. Sok volt a fiatal (nem is tudom, miért jöttek el). Voltak édesanyák, akik a gyerekeikkel érkeztek, és sok katonaruhás férfi. Még a Krisztus képével díszített kereszten is emberek ültek. Olyan volt, mint a futbalszurkolók tömege. 11 órakor megjelent egy pap, és bejelentette: – Brit barátaink nemsokára megérkeznek. – Már nem kaptunk levegőt, ezért kimentünk, ahol több autót láttunk közeledni. A britek [nagykövetségi delegációjának autói] voltak azok.”¹

Jevdokija Kalinicsenko katonáapoló májusban ezt írta: „Kaptunk egy kis pihenőt, ebben a hónapban először. Elláttuk a sebesülteket, megszártgattuk magunkat, aztán megfürödtünk egy igazi *bányában* [fürdőházban]. Annyi úton jártunk már. Mindenféle utakon... Főleg vidéki, gyakran iszapos, kerékvályús, esőtől, kátyúktól, hepehupáktól tönkretett utakon. Az ember szíve megszakad, amikor a jármű zökken egyet: az utasok többsége súlyos sebesült, számukra az ilyen zökkenők végzetesek

lehetnek. Most azonban olyan nagy körülöttünk a csönd, nehéz elhinni, hogy bárhol is háború dúl a földgolyón. Az erdőben kószálunk, virágcsokrokat kötünk. Süt a nap, kék az ég. Megszokásból minduntalan fölfelé kémlelünk, de csak a vonuló fellegetek látjuk. Arra gondolunk, hogy a németeket végre megállították, és többé nem merészkednek előre – útban Moszkva felé egyszer már megtanulták a leckét.”²

Kalinicsenko túl korán remélt túl sokat. Az oroszoknak volt ugyan honnan pótolniuk az 1941-es rettenetes veszteségeket, de a megfelelő harcerő és a logisztikai támogatás még mindig hiányzott a mélységi behatolások tartóssá tételéhez. A Sztálin személyes irányítása mellett öt *front*tal, azaz hadseregcsoporttal megindított újévi offenzíva még azelőtt kifulladt, hogy a tavaszi olvadás lefékezte volna a lendületét. A németek Leningrádtól délre megtartották a vonalaikat, és továbbra is fenyegették a várost; meg is indultak, hogy elszigeteljék a Volkov-frontot, és megsemmisítsék a 2. csapásmérő hadsereget. Parancsnokát, Andrej Vlaszov altábornagyot elfogták, aki ezt követően a nácik oldalán megalakította a kozák „Orosz Felszabadító Hadsereget”.

A Krímben a németek lezárták a Kercs-félszigetről nyugat felé vezető kijáratot, csapdába ejtettek egy hatalmas orosz hadsereget, majd ellentámadásba lendültek. Május 8. és 19. között Manstein, szétkergetve a Krími *Front*ot, és foglyul ejtve 170 000 embert, újabb győzelmet aratott. Hétezer túlélő mészkőbarlangokban keresett menedéket, mire a németek robbanószerrel berobbantották a bejáratokat, és gázt pumpáltak beléjük. Günther Blumentritt altábornagy, aki a Wehrmacht egyik hadseregparancsnoka lett, jóformán úgy írt az oroszokról mint vadállatokról, akiket tisztelni ugyan nem tud, de irigykedve féli őket:

A keleti ember sok tekintetben különbözik nyugati megfelelőjétől. Sokkal nagyobb a tűrőképessége, könnyebben viseli a nehézségeket, és ez a passzivitás nagyfokú egykedvűséget vált ki belőle az élet és a halál iránt... A keleti emberből jórészt hiányzik a kezdeményezőképeség, ahhoz szokott, hogy parancsoljanak neki, és vezessék. [Az oroszok] nem sok jelenséget tulajdonítanak annak, hogy mit esznek, vagy mit viselnek. Meglepően sokáig képesek megélni olyasmin, ami a nyugati ember számára az éhkoppot jelentené... Szoros közelségük a természettel képessé teszi

őket arra, hogy éjszaka vagy ködben is szabadon mozogjanak, akár az erdőben, akár a mocsarakon. Nem félnek a sötétségtől, ahogy a végtelen erdeiktől és a hidegtől sem... A szibériai, aki részben vagy egészében ázsiai, még keményebb fajta... A vidék jelentős pszichológiai hatást gyakorolt az egyszerű német katonára. Kicsinek és elveszettnek érezte magát abban a végtelen térségben... Aki túlélte az orosz ellenséget és az orosz éghajlatot, annak nemigen lehet újat mondani a háborúról.³

Manstein legszívesebben megkerülte volna a szevasztopoli erődöt, Hitler azonban ragaszkodott hozzá, hogy elfoglalja. Előhozták hát – irdatlan munka árán, hiszen csak dupla vasúti sín páron volt képes mozogni – a „Nagy Dórát”, az 1350 tonnás, 800 mm-es óriás ostromágyút. Franz Halder a Dórát, a náci ipar presztízs fegyverekre pazarolt fáradozásainak ékes példáját azzal intézte el, hogy „rendkívül impozáns mérnöki munka, ámde teljességgel használhatatlan”. Héttonnás gránátjaival és 4000 fős kiszolgáló személyzetével lényegesen kevesebbet tett a város bevételéért, mint Manstein kitartó gyalogsága. A védőkre a levegőből is hullott az áldás. Herbert Paber, a Luftwaffe zuhanóbombázó pilótája ezt írta: „Egyik robbanás a másik után, akár a mérges gombák, úgy nőttek ki a sziklás rejtekhelyek közül. A félsziget egyetlen láng- és füsttengeré változott – de a végén még ott is többezernyi hadifoglyot ejtettek. Az ember csak áll és csodálkozik ekkora alkalmazkodóképesség láttán... Az egész vonalon véges-végig így védelmezték Szevasztopolt... Szó szerint bombákkal kellett felszántani az egész környéket, hogy akár csak talpalatnyi területet is feladjanak.”⁴

Amikor a város 250 napos ostrom után július 4-én végül elesett, az NKVD egységei is azok között voltak, akiknek, miután a foglyait le-mészárolták, sikerült elmenekülniük. A rettenetes krími veszteségeket a szovjet parancsnok, Sztálin kegyence, Lev Mehlisz hozzá nem értésének tulajdonították, aki elutasította az egységek könyörgését, hogy beáshassák magukat, mondván, az a defetizmus jele. A katasztrófa egyetlen pozitívuma az volt, hogy Mehliszt leváltották. Szevasztopol a németeknek 25 000 halottjába és 50 000 tonna tüzérségi lövedékébe került. A támadókra ismét mély benyomást tett az ellenállás makacssága.

Közben északabbra, amikor az olvadást követően a talaj már felszáradt, Szemjon Tyimoszenko tábornok május 12-én, a Délnyugati

Fronttal katasztrofális kudarcba torkolló támadást intézett Harkov irányában. A németek egy ellentámadással ismét csak bekerítették az oroszokat, Sztálin ismét csak nem volt hajlandó engedélyezni a visszavonulást, ami több mint negyedmillió emberébe került. A hadseregparancsnok és néhány tisztje inkább föbe lőtte magát, mintsem hogy fogságba essen. Az életben maradottakat vert sereggént hajtották kelet felé. Egyikük így mesélt: „Sírva vonultunk vissza. Futottunk, amerre láttunk, csak hogy minél messzebb kerüljünk Harkovtól, volt, aki Sztálingrádba, mások meg Vlagyikavkazba. Hol máshol köthetünk volna ki – Törökországban?”⁵

Hitlernek újra megjött az önbizalma: az előző évi harcokban elszenvedett német veszteségeket elhessegetve Reinhard Gehlen ezredesnek, a keleti front hírszerzési főnökének álláspontját fogadta el, miszerint Sztálin tartalékai kimerültek. Augusztusra a német fegyvergyártás ismét teljes sebességre kapcsol, miután 1942 januárjában visszavonták azt az 1941 júliusában meghozott katasztrofális döntést, amelynek értelmében a győzelemre számítva csökkenteni kellett a fegyver- és lőszertermelést. Különös dolog volt, hogy Hitler az előző hadjárat stratégiai örültségei és a tél megpróbáltatásai ellenére is számíthatott a tisztjei hűségére és engedelmségére. A Krímben 1942 januárjában egy elkeseredett német katona imígyen részletezte az étrendjét: napi egyszeri meleg étel – káposztaleves, benne krumplival –, kétnaponta fél vekni kenyér, némi zsír, egy kis sajt és kemény méz.

Ám a Wehrmacht még ilyen koszton is félelmetes haderő maradt. Lelke legsötétebb bugyraiban a német tábornokok többsége tisztában volt vele, hogy népüket és a teljes hadsereget – az mítosz volt csupán, hogy csak az SS követett el atrocitásokat – emberiség, különösen pedig az orosz emberiség elleni bűncselekmények részesévé tették, amit az ellenségeik sohasem fognak megbocsátani, pedig a holokauszt még el sem kezdődött. Úgy gondolták, nem veszíthetnek semmit, ha tovább harcolnak, kivéve még néhány millió életet: érdemes hangsúlyozni, hogy a háború áldozatainak döntő többsége 1942 után pusztult el. Csak a győzelmek vehetik rá a szövetségeseket a kiegyezésre. Hitlernek a nyári hadműveletekre vonatkozó áprilisi direktívája az erőfeszítések délen való koncentrálására szólított fel; a *Blau-* (Kék-) hadművelet célkitűzé-

sei közé tartozott a Vörös Hadsereg maradék tartalékainak megsemmisítése, Sztálingrád bevétele és a kaukázusi olajmezők elfoglalása.

Sztálin félreértelmezte a németek szándékát: újabb Moszkva elleni támadásra számított, erőit tehát ennek megfelelően vonta össze. Amikor letették eléje a *Blau* teljes tervét, melyet a Wehrmacht egy repülő-szerencsétlenségben elpusztult vezérkari tisztjénél találtak, Sztálin azzal lökte félre, hogy az egész csupán dezinformáció. Oroszország hadseregei azonban sokkal erősebbek maradtak, mint Hitler gondolta volna; 5,5 millió ember állt tényleges katonai szolgálatban, a harckocsik és repülőgépek gyártása pedig rohamosan nőtt. A Gulág munkatáborai-ból bűnözőket és kisebb számban politikai foglyokat engedtek szabadon, hogy beálljanak a hadseregbe – a háború végéig számuk elérte a 975 000-et. Oroszország 1942-es acéltermelését Berlin nyolcmillió tonnára becsülte, holott a valóságban elérte a 13,5 millió tonnát.

A *Blau* első fázisa, amelyet háromhetesre terveztek, június 28-án kezdődött, a Don vonala ellen intézett támadással. Sztálin hadseregeivel szemben Hitler 3,5 millió német katonát és a tengelyhatalmak – olaszok, románok és a Franco által jó szándéka jeléül küldött spanyol „Kék” hadosztály – további egymillió emberét vetette be, látványos kezdeti sikerekkel. Amikor a *Pravda* tudósítója, Lazar Brontman megérkezett a Sztálingrádtól ötszáz kilométerre északnyugatra fekvő Voronyezsbe, a várost az ellenségtől való távolsága miatt eleinte nyugodtnak és biztonságosnak találta. Egy este jót mulatott a bohókás látványon, ahogy a parkban asszonyok tucatjai férfi partnerek híján egymással táncolnak. A városban a rendet is nők biztosították: Brontman megfigyelte, hogy hatékonyabban irányítják a forgalmat, mint a férfiak, csak túl sokat használják a sípjukat.⁶

Az emberek hangulata azonban napok alatt drámai módon elborult. Nyugatabbra az orosz vonalat áttörték, ami újabb fejvesztett visszavonulást eredményezett. Voronyezs utcáit német bombázók kezdték megszőrní, „minden ellenállás nélkül vasalták ki a várost”, és óriási menekülthullámot indítottak el. A járművel rendelkező nyerészkedők három-, négy-, ötezer rubelt is elkértek a kétségbeesett emberektől azért a kiváltságért, hogy elvigyék őket kelet felé. A város gyárai és kormányhivatalai egymás után zártak be. Amikor a lakosság megtudta, hogy a

németek már csak ötven kilométerre vannak, Brontman szavai szerint Voronyezs „pszichológiailag készen állt arra, hogy megadja magát”,⁷ és pár nappal később a várost valóban le is rohanták.

Az előretörő páncélosokat sokkal inkább az eső és a sár tartóztatta fel, semmint a Vörös Hadsereg, és július elejére el is érték eredeti célkitűzéseiket. Sztálin elrendelte a háború egyetlen engedélyezett orosz stratégiai visszavonulását: amikor a németek Voronyezstől keletre folytatták az előrenyomulást, csak az üres pusztasággal találták szemközt magukat. A oroszok Millerovónál kibújtak a tervezett bekerítésből, ami arra készítette Hitlert, hogy másodszor is leváltsa Bockot, majd a Dél Hadseregcsoportot List és Weichs vezetésével két új, „A” és „B” parancsnokságra bontsa. A Führer ettől függetlenül ujjongott a hadjárat alakulása láttán, amely eddig páncélos győzelmi menetnek bizonyult. A gyalogságot szinte alig kellett bevetni a harcokban, a veszteségek elhanyagolhatók voltak. Újabb jókora szovjet területek kerültek a németek kezére. A páncélosok egész júliusban folytatták az előretörést dél felé, Rosztov irányában, kegyetlenül szétzilálva az orosz Déli *Frontot*, miközben alakulatai a Donon át igyekeztek menekülni. Hitler egy vezérkari tisztet, a csapattisztként is mohón bizonyítani akaró Friedrich Paulust bízta meg azzal, hogy a 6. hadsereget Sztálingrád ellen vezesse.

A német tábornokok zöme azon nyomban felfogta a lépés ostobaságát. A Sztálin nevét viselő város minimális stratégiai jelentősége lényegtelen volt a fő célkitűzés, a Kaukázus megtisztítása és az ottani olaj megkaparintása szempontjából. Ráadásul Hitler vágya, hogy szimbolikus győzelmet arasson, szembekerült Sztálin elszántságával, hogy ezt ne hagyja neki. A szovjet vezető attól tartott, hogy ha Sztálingrád elesik, a németek újult erővel támadnak majd északi irányban, Moszkva ellen. Eltökélte hát, hogy a Volga-parti várost mindenáron meg kell tartani, ezért a stratégiai tartalékából három hadsereget biztosított a védelmére. A színpad készen állt a háború egyik sorsdöntő csatájára, a két diktátor személyes akaratának összecsapására.

Sok orosz harci szelleme töretlen maradt, de a tavaszi és nyári katasztrófák mély nyomot hagytak a hangulaton. Egyesek abban reménykedtek, hogy a nyugati szövetségesek enyhítenek szorult helyzetükön. Pavel

Kalitov, egy ukrainai partizáncsoport komisszája július 8-án ezt írta: „Boldogok vagyunk, amiért Anglia oly sikeresen bombázza Romániát, az amerikaiak pedig partraszálló erőket fognak küldeni Franciaországba.” Az effajta várakozások sokat jelentettek ugyan, de hamisak voltak. A brit bombázást a propaganda nagyobb figyelemben részesítette, mint amennyit az elért eredmények indokoltak volna, a második front megnyitása pedig még csaknem két évvel volt odébb. A nyugatról érkező fegyver- és élelmiszer-szállítmányok egészen 1943-ig csupán elenyésző módon járultak hozzá a roppant szovjet igények és kötelezettségek ki-elégítéséhez. Bármit ért is el Sztálin népe 1942-ben, szinte segítség nélkül kellett elérnie.

Nehéz volna túlbecsülni azt a sok szenvedést, amit az orosz katonáknak kellett kiállniuk az elemekkel, vezetőik kontárkodásával s nem utolsósorban az ellenséggel vívott harcok során. „Az éjszaka rettenetesen sötét volt” – írta az egysége front mögötti kivagonírozását ecsetelve Nyikolaj Bjelov százados. – A teljes zászlóalj rossz irányba indult el. Egész éjjel körbe-körbe meneteltünk, 30 kilométert tettünk meg a borzasztó sárban.” Két hét múlva ezt jegyezte föl: „Az egész zászlóaljnak csak egy pár öreg puskája van.” Május 10-én az egysége egy Bolsoj Szinkovec nevű falu mellett foglalt állást: „Két napja nem kaptunk enni. Mindenki éhezik.” Két nap múlva a zászlóalj ötszáz emberére kiosztottak negyvenegy puskát. Május 17-én „erőltetett menetben” ötven kilométert tettek meg, közben negyvenen, akik nem tudták tartani a lépést, leszakadtak. Ebben semmi meglepő nem volt, hiszen az emberek már két napja nem ettek. Bjelov ezt írta: „Mindenki csalódott a parancsnokokban – és nem is ok nélkül.” Megpróbáltatásaik napról napra folytatódtak. „Megérkezés Zeljonaja Dubravába, miután egész nap 35 kilométert meneteltünk. Elviselhetetlen a hőség, és rettenetesen fáradtak vagyunk. Már megint nincs mit enni. Rengeteg ember képtelen tartani az iramot. Szedov sír. Már alig tud járni.” Bjelov emberei odáig süllyedtek, hogy az előző évi termésből visszamaradt rohadtt krumplicért túrják fel a földeket. A németek elleni első akcióik gyilkos veszteségeket eredményeztek: július 15-én Bjelov jelentette, hogy századának létszáma öt főre csökkent.

1942 nyarának közepén a nyugati szövetségesek még mindig ridegen szemlélték Oroszország szorult helyzetét. Július 15-én egy brit hírszerző

tiszt ezt írta: „Nem tudok szabadulni az érzéstől, hogy bármennyit veszítettek is a németek, a Vörös Hadsereg még többet veszített... Szevasztopol... szép fegyvertény volt a szovjetektől, és bebizonyította, hogy védekezésben micsoda hatalmas ereje van a Vörös Hadseregnek – amennyiben megfelelőek a terepviszonyok... [Viszont] a dél-oroszországi nyílt terepen még mindig nem tudnak mit kezdeni a németekkel... Összességében a legtöbb dolog a németeknek kedvez... Jobb a hadigépezetük... Az, hogy a németek meddig tudják kiaknázni a sikerüket, azon múlik majd, hogy a visszavonuláskor a Vörös Hadsereg mennyire lesz képes megtartani valamiféle kohéziót, amíg a hatalmas természeti akadályok mögé vagy olyan vidékre nem ér, amely alkalmasabb a védekezésre.”

Fontos, hogy az év eseményeit a maguk kontextusában vegyük szemügyre. Oroszország 1941-ben a teljes háborús veszteségének 27,8 százalékát szenvedte el. 1942-ben azonban a harkovi, a krími és a Kercsfélszigeti katasztrófák veszteségei még ennél is nagyobbra rúgtak. Amikor pedig Sztálingrád is bekapcsolódott a küzdelembe, az egész év a teljes konfliktus során elszenvedett összes veszteség 28,9 százalékába, a Vörös Hadsereg frontvonalbeli haderejének 133 százalékába került az oroszoknak. Az utókor már tudja, hogy Sztálin mindebből sorsdöntő tanulságokat vont le: a katonai döntéseket mindinkább hozzáértő tábornokokra bízta, a legrosszabb kontároktól pedig megszabadult. Az Urálon túli ipari mozgósítás és termelés által előállított fegyverek kezdtek megérkezni az orosz hadseregekhez, fokozatosan megnövelve erejüket, miközben a tengelyhatalmaké egyre csak zsugorodott. 1942 nyarán azonban ebből még semmi sem volt látható a világ számára. Németország továbbra is ellenállhatatlannak tűnt a harcmezőn, Oroszország pedig látszólag az utolsókat rúgta.

A britek – és később az amerikaiak – szinte valamennyi kísérlete a Sztálin népével folytatott operatív együttműködésre megfeneklett szövetségesük titkolódzásának, hozzá nem értésének, rosszindulatának és eszközhiányának szikláin. A Királyi Haditengerészet kérései, hogy szovjet hadihajókkal és repülőgépekkel segítsék a Murmanszkba és Archangelszkbe tartó brit konvojok fedezetét, süket fülekre találtak. 1942 augusztusában a RAF egyik Catalinája két SIS-ügynököt szállított Oroszország északnyugati részébe, akiket a szovjeteknek a megállapo-

dás szerint Norvégia északi részén kellett volna ejtőernyővel ledobniuk. A két férfit ehelyett vendéglátóik két hónapig fogva tartották a külvilággal való minden érintkezési lehetőség nélkül, majd – még mindig nyári ruhában – Norvégia helyett Finnország belsejében dobták le őket, ahol rövid úton mindkettejüket letartóztatták, megkínózták és agyonlőtték. Ezek után a britek felismerték, hogy az együttműködés az oroszokkal kizárólag egyoldalú ügylet, s gyakorta végzetes következményekkel jár, ha a szövetségesek embereit a szovjetek kényére-kedvére bízzák.

A nyugati kormányok mindazonáltal a legmesszebbmenőkig arra törekedtek, hogy az egység látszatát megőrizték. Anders tábornok, aki 1939 és 1941 között Sztálin börtöneiben sínylődött, 1942 augusztusában, amikor Kairóban Churchill-lel találkozott, nagy hévvel igyekezett leleplezni a Szovjetuniót: „Oroszországban, mondtam neki, nem létezik sem igazság, sem becsület, nincs senki, akinek bízni lehetne a szavában. Churchill figyelmeztetett, hogy milyen veszélyes lenne a nyilvánosság előtt ilyeneket mondani. Abból semmi jó sem származhat, mondta, ha magunk ellen fordítjuk az oroszokat... Churchill azzal zárta le a beszélgetést, hogy reményei szerint Lengyelország erős és boldog országgént kerül majd ki a háborúból.”¹⁰ Anders bebeszélte magának, hogy „mi, lengyelek most egy másik úton indulunk haza (így gondoltuk legalábbis), egy hosszabb úton, igen, de olyanon, ahol kevesebb nehézség vár ránk”.¹¹ A nyugati hatalmak a lelkiüket is kítették, hogy ezt a tévhitet életben tartásák.

A németek először július 23-án kerültek szembe a Sztálingrádi *Front* első egységeivel, a várostól mintegy száznegyven kilométerre nyugatra. Hitler aznap éjjel elkövetett egy baklövést, amely később sorsdöntőnek bizonyult a keleten vívott háború szempontjából. Új direktívát adott ki, amelyben kijelentette, hogy a *Blau* célkitűzéseit végrehajtották. Az „A” Hadseregcsoporthoz parancsot adott, hogy rohanja le az akkori állásain túl ezerkétszáz kilométerre húzódó kaukázusi olajmezőket – ez hosszabb előrenyomulást jelentett, mint amennyit a németek 1940 májusában a Siegfried-vonaltól a La Manche csatornáig megtettek. Az alakulatok hamarosan azon kapták magukat, hogy egy nyolcszáz kilométer széles frontvonalat igyekeznek tartani reménytelenül elégtelen erővel, makacs orosz ellenállással szemben. Időközben a „B” Hadseregcsoporthoz arra írá-

nyuló hadmozdulatokba kezdett, hogy a Volga vonalához felzárkózva bevegélyék Sztálingrádot. Mansteint öt gyalogos hadosztállyal és a Szevasztopolnál használt ostromtüzérséggel északra vezényelték, hogy végessen Leningrád fárasztó ellenállásának: egy irányvonalváltás nyomán Berlin ekkor már türelmetlenül szerette volna elfoglalni a várost. A 6. hadseregtől érkező következő hírek arról szóltak, hogy előrenyomulásuk Sztálingrád felé lelassult. Hitler bosszúsan kiadta a parancsot, hogy a 4. páncélos hadsereget a Kaukázusból irányítsák át Paulus támogatására. Ezzel úgy osztotta meg a csapatait, hogy erőinek minden eleme túlságosan meggyöngült ahhoz, hogy a saját célkitűzéseit megvalósítsa.

1942 augusztusa azonban újabb orosz katasztrófákat hozott. Sztálin egyik kedvence, a vén bolsevik csatoló, Szemjon Bugyonnij marsall egy sor kaotikus vereséget produkált az Észak-Kaukázusban. A 6. német hadsereg Kalacstól keletre tönkreverte az oroszok doni erőit, és 50 000 hadifoglyot ejtett; összeomlott egy teljes szovjet páncélos hadsereg, a személyzet pánikszerűen hagyta el a járműveket. Augusztus 21-én Paulus a Don felől gyors támadást intézett a Volga irányába, zuhanóbombázók hullámaival törve utat a védők között. Erőit két nap alatt elérték a folyót, Sztálingrádtól tizenöt kilométerre északra. A város bevétele láthatóan a küszöbön állt, Paulus el is küldött Hitlernek egy vázlatot arról, hogyan tervezi a 6. hadsereg téli szállásra vonulását. Augusztus 9-én messze délen hegyi csapatok elfoglalták Majkopot, a legkönnyebben hozzáférhető kaukázusi olajmezőt, ahol az oroszok pusztítása olyan alaposnak bizonyult, hogy szükségesnek ítélték Németországból felszerelést odaszállítani új kutak fúrására. Az „A” Hadseregcsoporthoz támadó élei megindultak kelet felé a Kaszpi-tenger irányába, a 17. hadsereget pedig a hegyeken át délre irányították, a Fekete-tenger felé.

Az egész kaukázusi előrenyomulást megbénították Hitler parancsai, hogy minden rendelkezésre álló üzemanyagot és lőszert irányítsanak át Paulusnak. A berlini náci vezetők köreiből azonban ismét eluralkodott az optimizmus. Rommel Kairó kapui előtt állt, a fegyvergyártás feldülből volt, Németország japán szövetségesei rendkívüli győzelmekeket arattak, a Korall-tengeren és Midwaynél elért amerikai haditengerészeti sikerek horderejét pedig nemigen fogták fel. Dönitz tengeralattjárói az atlanti konvojokat tizedelték, egy olasz bűvárnaszád parancsnoka azt je-

lentette, hogy elsüllyesztett egy amerikai csatahajót, és szárnyaló képzeletért Mussolini ki is tüntette őt. A német polgárok harci szelleme feléledt.

Csupán a birodalom gazdasági és ipari titkait ismerő technokraták nem áltatták magukat. A munkaerőhelyzet továbbra is kétségbeejtő volt, és Németország úgy növelte repülőgép-termelését, hogy az elavult típusok gyártását is fenntartotta. Halder tábornok július 23-án ezt írta naplójába: „Az ellenség képességeinek krónikus alábecslése már kezd abszurd méreteket ölteni.” Szeptemberben a németek nehézségei hirtelen megsokasodtak. A déli hegyekben állomásozó csapatok hóviharakba keveredtek, a célkitűzések sűrű váltogatása pedig óriási károkat okozott a hadműveletekben. A németek előrenyomulását újra és újra az üzemanyaghiány hátráltatta vagy állította meg – az 1. páncélos hadsereg három hétre mozgásképtelenné vált, amivel értékes lélegzetvételi időt engedélyezett Sztálin parancsnokainak. A Luftwaffe szinte teljes bevethető állományát Sztálingrádba irányították, nem törődve azzal, hogy ennek a másutt folyó hadműveletek látják kárát. Szeptember 12-én az első német csapatok behatoltak a városba.

A front teljes hosszában sem az orosz katonák, sem a civilek nem nagyon érzékelték a németek óriási nehézségeit, ők csak azt látták, hogy a saját népekre micsoda nyomorúságot hoz a harctéri kudarc, a mészárlás és az éhezés. Október 23-án Pavel Kalitov komisszár döbbenten ezt írta Logovóból, miután megérkezett a parancs az újabb visszavonulásra: „A civilek üvöltöznek. Mindent evakuálni kell. Mindenütt zokogás, könnyek, szomorúság. Gondoljuk csak el: nyakunkon a tél, és nekik ki kell menniük a hidegbe a kicsinyeikkel együtt... Hová menjenek? Egyseégeink hátrálnak. A németek kihasználják a vonalunk gyenge pontját. Az újságjaink gyakran élnek ilyesféle fordulatokkal: »a túlerőben lévő ellenséges erők nyomására«. És velünk mi van? Mi miért nem tudunk összegyűjteni ilyen »túlerőben lévő erőket«? Mi a baj? Az elmúlt tizenhat hónap rengeteg mindenre megtanított bennünket. Olyan nehéz magukra hagyni a településeket... Még több áldozat, még több véres szenvedés, még több fejünkre szórt átok. [A parasztok ezt mondják]: – Ilyenek ezek, a mi védelmezőink.”¹²

Egy idős asszony ezt mondta Vaszilij Groszmannak az ország uralkodóiról: „Ezek a bolondok hagyták, hogy [az ellenség] elérje az ország kö-

zepét, a Volgát. Odaadták nekik fél Oroszországot.”¹³ A Kremlből új jelzések érkeztek: „Hátrafelé egy lépést sem... Az egyetlen enyhítő körülmény a halál.” Sztálin, szembesülve a katasztrófával, hogy a Szovjetunió európai részének fele a németek kezére került, kiegyezett a valósággal, ami kritikus jelentőségűnek bizonyult. Szeptemberben Zsukovot nevezte ki az ország főparancsnok-helyettesévé, majd elküldte, hogy felügyelje Sztálingrád védelmét, és készítsen elő egy nagyszabású ellentámadást. Felismerte, hogy eljött az idő, amikor az ideológiát alá kell rendelni a katonai szükségszerségnek: a tiltott „tisz” szót újra bevezették a Vörös Hadseregben, az egységparancsnokokat pedig felszabadították a politikai tisztek alárendeltségéből, s azontúl az előléptetések alapja a hozzáértés lett. A kitüntetések ösztönző erejét elismerték: a Vörös Hadsereg 1945-ig tizenegymillió kitüntetést adományozott, szemben az amerikai hadsereg 1,4 milliójával.

Sztálin – a saját kárán tanulva, amire Hitler sohasem lesz képes – a harctéri műveletek irányítását kiengedte a kezéből, habár legfőbb hatalma egy pillanatra sem kérdőjeleződött meg. Ezek a drasztikus lépések elengedhetetlenek voltak, ha szálnalmas nyári teljesítményét a Vörös Hadsereg orvosolni akarta. „Tanulnunk és tanulnunk kell”¹⁴ – írta 1942. szeptember 4-én Pavel Kalitov politikai tiszte. – Először is nem szabad többé ilyen figyelmetlenné lennünk.” Nyikolaj Bjelov borúsán így írt egy szemlérlől, amelyet a hadsereg harcászati kiképző törzskarának egyik főtisztje tartott: „Az eredmények siralmasak. A juszufok [a Kazahsztánból származó katonák Vörös Hadseregben használatos gúnyneve] képtelenek egy balraátot megcsinálni. Micsoda rémes csűrhe – egytől egyig tökfejek. Ha még több kazahot kapunk, megnézhetjük magunkat.”¹⁵ Ám a Vörös Hadsereg mégiscsak tanult, ha nehézkesen is, katonákból, harckocsikból és repülőgépekből pedig félelmetes mennyiségű erősítéseket kapott.

1942 őszén–telén Sztálingrád szürke, minden bájt nélkülöző ipari városa a háború egyik legborzalmasabb küzdelmének színterévé vált. A németek szombatán, augusztus 23-án hatszáz repülőgéppel indított légitámadással harangozták be offenzívájukat: az első tízennégy órában állítólag 40 000 polgári lakos halt meg, csaknem annyi, amennyien a Nagy-Britannia elleni Blitz teljes ideje alatt pusztultak el 1940–1941-ben. Utána

a Luftwaffe könyörtelenül egyik csapást mérte a másik után. „Egész álló nap szántottuk a sztálingrádi csatatér lángoló földjeit,¹⁶ írta a Stuka-pilóta Herbert Pabst. – Számomra felfoghatatlan, hogy emberek hogyan tudnak abban a pokolban tovább élni, de az oroszok szilárdan megvetették a lábukat a romok között, a vízmosásokban, a pincékben meg a gyárak összevissza görbült acélvázainak zúrzavarában.” Paulus szeptember 13-án indította meg első nagyszabású szárazföldi támadását, s ezt követően a csata a romok között zajlott tovább. Vaszilij Csujkov tábornok, a 62. hadsereg parancsnoka, ezt írta: „A város utcái kihaltak. A fákon egyetlen zöld gally sem maradt, minden elpusztul a lángok között.”¹⁷

A város közlekedési csomópontjainak és ipari üzemének beton-tömbjei egykettőre romhalmazzá váltak. Mindegyikük egy-egy mészárlás helyszíne lett, csúf nevük beírta magát Oroszország nagy honvédő háborújának legendájába: a 2. számú pályaudvar melletti gabonasiló, a teherpályaudvar, az 1. számú pályaudvar, a Lazur vegyipari üzem, a Vörös Október Acélművek, a Dzerzsinszkij traktorgyár és a Barikádok lőszergyár. A csata első fázisában az oroszok egy ötvenszer harminc kilométeres körkörös védelmi állást vettek fel, amely gyorsan zsugorodott. Sztálin követelésére az északi szárny ellen három gyalogos hadsereget küldtek ellentámadásra – ezeket aztán visszaverték. A németek viszont a maguk részéről két tereptárgy elfoglalására tettek ismételt erőfeszítéseket: a 100 méterrel a város fölé magasodó Mamajev kurgán, a 102-es magaslat, és a közvetlenül a Vörös tér mögötti volgai átkelőhely elfoglalására, amelyen át erősítéseket és utánpótlást juttattak a városba, és a sebesülteket is ezen át evakuálták. Voltak olyan éjszakák, amikor a kompok két-három ezer orosz sebesültet is átjuttattak a keleti partra a másfél kilométer széles vízben, amelyen jégtáblák úszkáltak.

Mindegyik hajó, amelyik sebesülteket menekített ki, visszafelé katonákat és muníciót szállított a városba. Az erősítésül küldött csapatokat kompokra zsúfolták, hogy aztán a Luftwaffe támadásainak keresztútjében keljenek át – néha fényes nappal, mert olyan kényszerhelyzetet idézett elő az ostrom. Alekszandr Gorgyjejev, a haditengerészet géppuskása szánakozva figyelte, ahogy a katonák inkább a fedélzeti korlátot szorongatták, semhogy a parancsnak engedelmeskedve leereszkedjenek a hajótérbe: „A tisztek rugdosva próbálták rávenni őket, hogy menje-

nek le, a tiszthelyettesek káromkodtak és üvöltöztek. Baida [Gorgyjejev tengerészaltisztje] meg két nagydarab matróz megragadta az ellenkezőket, és letuszkolta őket a létrán. A fedélzeten ládazám álltak a gránátok, a lőszeresek és a fejadagok. A Maxim géppuskától öt lépésre magasodó munícióhegyeket elnézve el tudtam képzelni, mi történne, ha eltalálnák őket.”¹⁸ Nem sokkal ezután végignézte, ahogy a Stukák elsüllyesztenek egy sebesültekkel teli kompot. „A sebesültek, több mint százan, a kabinokban ültek vagy feküdtek, miközben a hajótérből menekülők kapaszkodtak fölfelé. Általános, folyamatos üvöltözés hallatszott, amely még a bombarobbanásokon is áthatolt.”¹⁹

Az új egységeket sietve harcba vetették, amint megérkeztek. „Az idő vér”, mondta a 62. hadsereg parancsnoka, Vaszilij Csujkov tábornok. A bomba- és gránátrobbanások, a kisebb fegyverek ropogása és az aknavetők pufogása szinte egyetlen pillanatra sem szűnt meg, mindegy, hogy éjjel volt-e vagy nappal. Sztálingrádról Csujkov később megjegyezte: „A katonák általában azt mondták: »Most lépünk be a pokolba«. Azután eltöltve itt két vagy három napot, kijelentették: »Nem, ez nem a pokol. Ez tízszer rosszabb a pokolnál!«”²⁰ Egy katonánál ezt mesélte: „Régen elképzeltem, milyen a háború – minden ég, gyerekek sírnak, macskák szaladgálnak összevissza, és amikor elértük Sztálingrádot, kiderült, hogy tényleg ilyen, csak még rettenetesebb.”²¹ Ő a szülővárosából, a szibériai Tobolszkból származó barátnőivel együtt lépett be a hadseregbe. A legtöbbjüket a csatatérre vált városba vezényelték, ahonnan csak kevesen kerültek ki élve.

A háború itt olyan körülmények között folyt, amelyek lehetővé tették, hogy az orosz katonák a közelharcokban tudásuk legjavát nyújtsák. Lendületes páncélos előrenyomulásoknak vagy fantáziadús oldalazó manővereknek itt nem volt helyük. A német katonák, ágyúk és harckocsik naponta azon fáradoztak, hogy méterről méterre utat törjenek maguknak a Volga felé, leomlott kőfalak dombjain át, amelyek közt oroszok kuporogtak, átkozódtak, éheztek, fagyoskodtak, harcoltak és meghaltak. Az egyik elesett védő holttestéről származik ez a levél, amelyet a kisfia írt: „Nagyon hiányzol! Gyere, és látogass meg, annyira akarlak látni, ha csak egy órára is. Miközben ezt írom, hullik a könnyem. Apa! Kérlek, gyere, és látogass meg!”²²

Csujkov így taglalta lehangoltságát Vaszilij Groszmannak: „Körben mindenhol ki- és belövések dübörögnek. Kiküldesz egy összekötő tisztet, hogy kiderítse, mi történik, és ő elesik. Ez az a pillanat, amikor remegsz a feszültségtől... A legrettenetesebb idők azok voltak, amikor az ember ült ott, mint egy idióta, a csata forrt körülötte, és mégsem tehetett semmit.”²³ Október 2-án Csujkov főhadiszállását elborította a német bombatalálatoktól felrobbant közeli tartályokból kiszabadult lángoló olaj árja. A törzs negyven tagja elpusztult, amikor százméteres füst- és lángoszlop tört az égre. A traktorgyár lidércnyomásos összecsapások színterévé vált, mocskos, kimerült és kiéhezett védők igyekeztek visszaverni a kötörmeléken átgázoló német harckocsikat. Volt egy rövid időszak, amikor a Volga nyugati partján létesített szovjet hídfőállás alig száz méter mélységűre zsugorodott.

Az oroszok – mint mindig – erőszakkal megtámogatott kétségbeeséssel harcoltak. Az engedély nélküli meghátrálást halállal jutalmazták. „Azokban az aggodalommal teli napokban – írta Vaszilij Groszman –, amikor Sztálingrád külvárosában a harcok mennydörgésszerű hangját lehetett hallani, amikor éjszakánként láthattuk, amint magasan a fejünk fölé lövik a rakétákat, az eget pedig reflektorok fakókék sugarai pásztázták, amikor a város utcáin feltűntek a srápneltől eldeformálódott első teherautók, amelyek a sebesülteket és a visszavonuló főhadiszállások csomagjait szállították, amikor az újságok címlapjai arról adtak hírt, hogy az országra halálos veszedelem leselkedik, a félelem sokak szívébe belopódzott, és sokak tekintete tévedt át a Volga túlsó partjára.” Groszman természetesen arra gondolt: a katonák égtek a vágytól, hogy a tüzes katlanból kelet felé szökhessenek. Akik ezzel megpróbálkoztak, meg is fizettek érte: Sztálingrádnál mintegy 13 500 katonát végeztek ki állítólagos gyávaságukért vagy dezertálásért, sokakat pedig ott helyben meggyilkoltak. Szeptember 23-án egy tipikus jelentésében Berija arról számolt be, hogy az elmúlt huszonnégy órában az NKVD-s „blokkoló különítményei” 659 embert tartóztattak fel: közülük hét „gyávát” és egy „népellenséget” a saját egységük előtt agyonlőttek.²⁴ További huszonnégyet őrizetbe vettek, köztük egy „kémet”, három „hazaárulót”, nyolc „gyávát” és nyolc „népellenséget”.

Paulus ismételt támadásokat indított, de erői újra és újra gyengének bizonyultak az áttöréshez. A finomságok számára itt nem termelt ba-

bér, csupán halálos kézitusákra kerülhetett sor naponta százszámra az egyforma megpróbáltatásokat átélő németek és oroszok között. Csujkov amennyire csak tudta, az ellenség vonalára tolt a csapatait, hogy elejét vegye a Luftwaffe pásztázó géppuskázásának. A bombázás romhalmazzá változtatta ugyan a várost, de amint a szövetségesek majd látják, a romok félelmetes harckocsiakadályokat alkotnak, és könnyebben védhetők, mint a nyílt utcák és a sértetlen épületek. Csaknem valamennyi katona állandóan éhes volt, állandóan fázott. Az orvlövészek és az aknavetők miatt minden meggondolatlan mozdulat végzetessé válhatott; sokan haltak meg lőszergyűjtögetés vagy a tábori konyhánál sorban állás közben. Ahogy a nők közül is. Csujkov nem fukarkodott a híradósként, ápolónőként, irodistaként, légvédelmi figyelőként való közreműködésükért mondott elismeréssel.

A jeges szél mélyvörösre égette az arcokat. Minden egyes nap meghozta a maga helyi jellegű válságát, miközben az oroszok éjszakánként csak épp annyi erősítést tudtak átjuttatni a folyón, hogy tartani tudják az ingatag körkörös védelmüket. Propagandacélokból Moszkva számos epizódot szentimentálisan tált, például annak a Panajko nevű tengerészgyalogosnak a történetét, akit égő emberi fáklyává változtatott a kezében begyulladó Molotov-koktél. A szerencsétlenül járt ember egy német tank felé támolygott, motorjának hűtőrácsára újabb koktélt hajított, amely egyszerre borította lángba a harckocsit és magát a hőst is. Néhány ilyen mese minden alapot nélkülözött, sok másik azonban valóban megtörtént. „Itt olyan ragadós a bátorság, amilyen ragadós máshol a gyávaság”,²⁵ írta Vaszilij Groszman, és igaza volt. Sztálin parancsai egyszerűek és könnyen érthetők voltak: a várost az utolsó emberig védeni kell.

Az már Hitler balszerencséje volt, hogy a csata tökéletesen illett a Vörös Hadsereg alapvető mentalitásához. Egy páncélgránátos tiszt ezt írta: „Tizenöt napig harcoltunk egyetlen házért, aknavetőkkal, géppuskákkal, kézigránátokkal és szuronyokkal. A frontvonal egy folyosó a kiégett helyiségek között... Az utcát már nem is méterekben, hanem hullákban mérjük. Sztálingrád nem város többé. Nappal egy hatalmas, égő, áthatolhatatlan füstfelhő; egy lángok visszfényeitől megvilágított irdatlan kemence. Amikor pedig leszáll az éj – a perzselő, bömbölő, vérző éjek egyike –, a kutya a Volgába vetik magukat, és kétségbeesetten úsznak a

túlpart felé. A sztálingrádi éjszakák nekik a rettegést jelentik. Az állatok elmenekülnek ebből a pokolból; ezt a legkeményebb kövek sem bírják sokáig; csak az emberek viselik el.”

Fontos leszögezni, hogy bár Csujkov küzdelme kulcsfontosságú volt, a több száz kilométer hosszú frontvonalon másutt egész ősszel és télen változatlan intenzitással folytak tovább a harcok, amelyekben többben pusztultak el, mint Sztálingrádnál. „Szia, drága Maruszjám és kislányom, Tanya!²⁶ – írta haza Ukrajnából Pavel Kalitov partizán komisszár. – Azt akarom tudatni veletek, hogy még élek, és jó egészségnak örvendek. Még mindig ugyanott vagyunk, azaz a Selon folyó felső folyásánál. Most is kemény harcokat élünk át. A németek tankokat, repülőket, tüzéséget és aknavetőket küldtek ránk. Partizánjaink oroszládként harcolnak. Június 7-én Vaszja Bukov tizenöt németet ölt meg egy puskával. Nagyon nehéz velük elbánni, akkora a tűzerejük. Ellátás szempontjából teljesen a helyiekre vagyunk utalva, akik errefelé nagyon jó emberek. A németek sokan vannak, mi meg olyan kevesen, ezért nem alszunk naponta 2-3 óránál többet. Tegnap a csata után elmentem a *bánya*ba [fürdőházba], és eszembe jutott, hogy a *bánya* után az ember békeidőben elszopogathatott egy pohárka vodkát, és rendesen kipihenhetette magát, hétvégenként meg elmehetett horgászni. Sura nénéd hogy van? Magára szedett már valamennyit, amióta a leningrádi éhezés után te adsz neki enni?” Levelét optimistán így zárta: „A fasiszták idén már nem harcolnak olyan jól, mint tavaly.”

Leningrádban fokról fokra enyhültek a körülmények, habár Oroszország második legnagyobb városát továbbra is bombázták. A lakosság még mindig kétségbeejtően éhezett, de azért a legtöbben kaptak annyit, amennyivel kihúzták. A hatóságok 1942 márciusában kampányt indítottak az utcák megtisztítására a hótól, a szeméttől és a törmeléktől, amelyben civilek százazrei vettek részt. Áprilisban Leonyid Govorov altábornagy személyében új parancsnokot neveztek ki. Hallgatagsága ellenére a negyvenöt éves tüzértiszt intelligens, kulturált és ember-séges ember volt. Az NKVD nyáron ezt jelentette Leningrádból: „Az élelmiszerhelyzet júniusi javulásával összefüggésben a halálozási arány egyharmadával csökkent... Visszaesett azon incidensek száma, amikor

emberi húst alkalmaztak az élelmiszer-ellátásban. Májusban még 236 embert tartóztattunk le ilyen bűncselekményért, júniusban viszont már csak 56-ot.”²⁷

Az északi vonalban harcoló katonák számára mégis állandósultak a borzalmak. Augusztus 18-án Nyikolaj Nyikulin azt jegyezte be a naplójába, hogy a hadosztályából mindössze pár szakács és tiszthelyettes maradt meg. Arra panaszkodott, hogy a reggeli zabkásába sokszor srappeldarabok keveredtek, és hogy szomszúság kínozza: „Éjszaka kétszer is kikúsztam vízért egy bombakráterhez. Sűrű és barna volt, mint a kávé, és robbanószertől meg még valamitől bűzlött. Reggel megláttam, hogy egy görbe, fekete kéz nyúlik ki a kráterből. A gimnasztyorkám meg a nadrágom olyan merev a sártól és a vértől, akár a papundekli, térdben és könyökben pedig kilyukadt a sok kúszástól. A sisakomat elhajítottam – itt nem sokan hordják; normális esetben abba szarunk, aztán kihajítjuk a lövészárokból. Mellettem a holttest elviselhetetlenül bűzlik; van belőlük bőven, régi is, új is. Némelyik elfeketedik, ahogy kiszárad, és úgy hevernek ott mindenféle testtartásban. A lövészárokból itt is, ott is ott különféle testrészeket látni a sárba taposva – egy kilapult arcot, egy kezét, mind olyan barna, mint a föld. Rajtuk járunk.”²⁸

A németek augusztus végén váratlanul felhagytak az elszigetelés stratégiájával, és nagyszabású offenzívát indítottak Leningrád bevételére. Amikor ez kudarcba fulladt, az oroszok ellentámadásba lendültek, ami drámai eredményekkel járt. A város kulturális élete némileg feléledt: művészeti kiállításokra, koncertekre került sor, valamint a Filharmonikusok Termében Sosztakovics 7. szimfóniájának bemutatójára. A leningrádiak most már hittek annyira az életben maradásukban, hogy gondolataik sztálingrádi szenvedő társaik szorult helyzete felé forduljanak. „Meglát-szik az emberek arckifejezésén, a villamoson, az utcán – írta Vera Inber -: egész idő alatt együtt érzünk Sztálingráddal... Most minden Sztálingrádnál dől el – a háború egész sorsa.”²⁹

Leningrád bombázása és ágyúzása 1942 egész télén tovább folyt. Az egyik zárótűz éppen egy színházi előadás közepén kezdődött: a balti flottáról szóló *A határtalan tenger* című komédia premierjén a második felvonás felénél egy színész jelent meg a függöny előtt, és azt kérdezte a közönségtől: „Mi legyen, elvtársak? Menjünk óvóhelyre vagy

folytassuk?” „Folytassátok!” felkiáltásoktól kísért mennydörgésszerű taps volt rá a válasz. 1943. január 12-én Govorov készen állt egy újabb offenzíva indítására és a blokád áttörésére. Zsukov ismét ellátogatott a városba, és rögtön rá is nyomta a bélyegét a hadműveletekre. A veszteségek iránti szokásos közömbösségével csípősen érdeklődött: „Kik ezek a gyávák, akik nem hajlandók harcolni?” Január 16-án visszafogalták a kulcsfontosságú Slisszelburg erődöt, két nappal később pedig hivatalosan is bejelentették, hogy megtört a blokád. „Ezt a boldogságot, a felszabadult Leningrád boldogságát – írta Olga Bergholz, a város híres költőnője – sosem fogjuk elfeledni. Megtört az ördögi kör.”³⁰ Március 3-án egy másik városlakó, Igor Csajko ezt írta: „Agyamban egy gondolat formálódik lángbetűkkel: bármit képes vagyok legyőzni... A tavasz az élet szimbóluma. A németek újra ágyúznak bennünket, de a napsütésben elenyézik a fenyegetés.”³¹

A macskák – amelyeknek csaknem mindegyikét megették – most egyszerűen újra hasznossá váltak a patkányinvázió felszámolásában: egy egész vonatkománnyra való macskaféle harcost küldtek a városba. A német ágyúzás, amelyet most már inkább csak a rosszindulat ösztönzött, semmint a katonai célszerűség, egész éven át folytatódott 1943-ban is – júliusban került sor az ostrom legkomolyabb bombázására. A Vörös Hadsereg csak 1944 januárjában indította meg azt a támadást, amellyel a németeket végre tüzérségi lőtávolon kívülre szorították. Leningrád sorsa azonban 1942 tavaszán dőlt el, amikor világossá vált, hogy az életben maradt városiakat el tudják látni élelemmel. A hivatalos jelentés szerint 632 253 ember pusztult el az ostrom alatt, a valódi szám azonban a becslések szerint legalább egymillió. A szovjet propaganda nagyrészt elnyomta a beszámolókat a város haláltusája közben történetekről. Amikor Olga Bergholz 1942 végén Moszkvába látogatott, hogy beszéljen a rádióban, figyelmeztették, nehogy szóljon az ostrom borzalmairól: „Azt mondták, a leningrádiak hősök, de azt már nem tudják, miből is áll ez a hősiesség. Nem tudták, hogy éhezünk, nem tudták, hogy emberek haltak éhen.”³²

Az északon zajló küzdelem stratégiai szempontból jóval kevésbé volt lényeges, mint a Sztálingrádért folytatott harc. A leningrádi tapasztalat mindazonáltal legalább annyira fontos volt annak megmutatásában, miért is volt képes a Szovjetunió győzedelmeskedni a második világhábo-

rúban. Elképzelhetetlen, hogy a britek inkább megették volna egymást, mint hogy feladják Londont vagy Birminghamet – vagy a tábornokaik és a politikusaik arra kényszerítsék őket, hogy ilyen áron is kitartsanak. A kényszer kulcsszerepet játszott Leningrád életben maradásában, ahogy Sztálin népének túlélésében is. Ha a város lakóinak 1942 februárjában felajánlják, hogy a megadásuk fejében enni kapnak, biztosak lehetünk benne, hogy feladták volna a harcot. Csakhogy a Szovjetunióban ilyen választási lehetőség nem létezett, azokat pedig, akik mégis megpróbálkoztak vele, agyonlőtték. Hitler is, Sztálin is megszállott konok-sággal viszonyult Leningrádhoz. Sztáliné végül hullahegyek közepette elnyerte jutalmát. Az a nép, amely mindezt képes volt elviselni, olyan, a nyugati szövetségesekből hiányzó emberi minőségekről tett tanúbizonyságot, amelyek a náciizmus elpusztításához elengedhetetlenek voltak. A kegyetlenségről és az áldozathozatalról szóló árverésen a szovjet diktátor tette a magasabb ajánlatot.

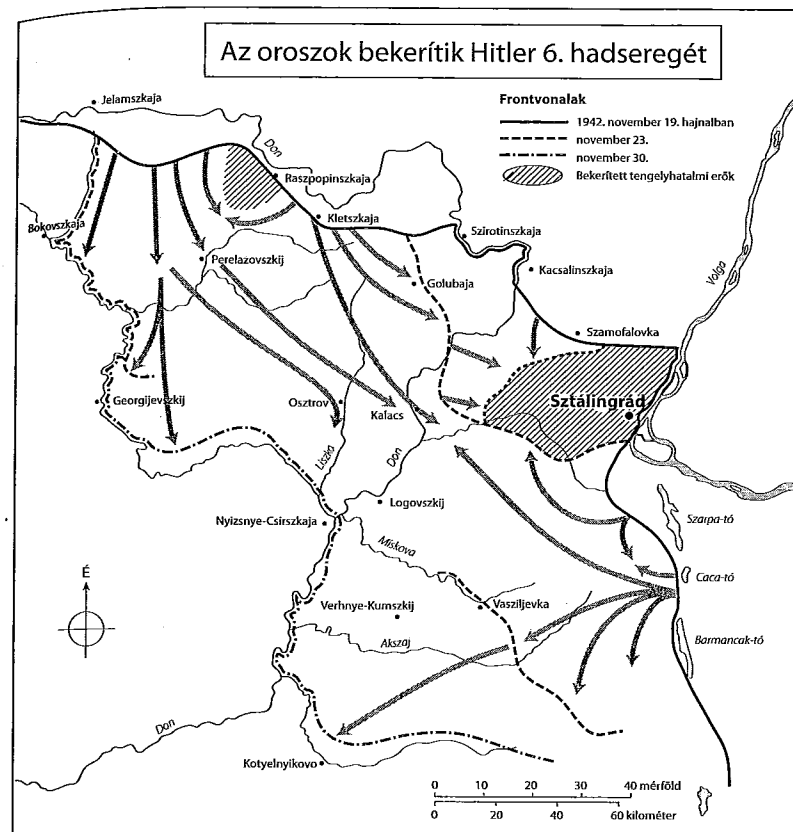
Leningrád védői még épp hogy az élet és a remény törekeny újjáéledését élvezték, amikor keletebbre és délebbre a szovjet főhadiszállás, a Sztávka már megindította stratégiai ellencsapásait. Az 1942. november 25-én kezdődött *Mars*-hadművelet csaknem a feledés homályába merült, ugyanis kudarcba fulladt. Mintegy 667 000 ember és 1900 harckocsi próbálta bekeríteni a 6. német hadsereget, ami 100 000 orosz életébe került, és még vissza is verték a támadást. A csata, amelyet a világ más tájain roppant méretűnek ítélték volna, a keleten folyó öldöklés közepette szinte észrevétlenül maradt. Voltak, akik bármilyen más alternatívát inkább előnyben részesítettek a harc folytatásánál. „Reggeli után épp ledőltem pihenni – írta Nyikolaj Bjelov százados –, amikor futár jött a komisszártól, és a főhadiszállásra szólított. Kiderült, hogy Saronov harcos főbe lőtte magát. Micsoda egy csirkefogó! Betegsége hivatkozva otthagya a sorakozót, aztán útban a körlet felé kétrét görnyedve belém futott. Megparancsoltam neki, hogy őrizet alatt maradjon a fedezékemben, ám amikor azt pillanatnyilag üresen találta, kihasználta az alkalmat, hogy főbe lője magát.”³³

Sztálin, Zsukov és a második világháborúban részt vevő szövetségesek ügyének szerencséjére a tél másik nagy szovjet hadművelete, az *Uránusz*, összehasonlíthatatlanul sikeresebb volt, mint a *Mars*. A németek-

nek nem volt elegendő emberük az irdatlan hosszúságú frontvonalhoz. A Don felső folyásánál, Voronyezsnél állomásozó 2. hadsereg és a délkeletre, Sztálingrádnál álló 4. és 6. páncélos hadsereg között egy ötszáz kilométeres rés tátongott. Élőerő híján Von Weichs, a hadseregcsoport parancsnoka a 6. hadsereg szárnyainak védelmére magyar, olasz és román alakulatokat sorakoztatott fel. A német hírszerzésnek nem sikerült felderítenie a románokkal szemben összesereglett hatalmas szovjet erőket. November 19-én Zsukov megindította az offenzívát, és hat hadsereggel nekiment a tengelyhatalmak északi peremvonalainak, majd másnap a várostól délre a Sztálingrádi *Front* támadott nyugati irányban.

A német Henry Metelmann páncéltörő ágyúkezelő épp a románokat biztosította, amikor az orosz offenzíva lecsapott rájuk. „Az egész építmény remegett, földdarabok hulltak a nyakunkba, fülsiketítő volt a zaj. Az alvástól még kótyagosan állandóan egymásnak ütköztünk, összekevertük egyenruháinkat, csizmáinkat, felszereléseinket, s közben a bennünk felgyülemlett feszültséget oldandó eszementen ordibáltunk... A kapkodó zűrzavart magunk mögött hagyva iszonyatos pokolba kerültünk... Iszonyatos volt a felfordulás; a román állások felől kétségbeesett kiabálás hallatszott... S ekkor felhangzott a lánctalpak fémes csikorgása. Valaki hátul teljesen feleslegesen elkiáltotta magát: »Jönnek!« Aztán feltűntek az első, szürkéségből felderengő harckocsik.”³⁴ Az orosz páncélosok maguk alá gyűrték Metelmann ágyúját és őt kivéve a teljes személyzetét, meg két román hadsereget, amelyek katonái tízezzel adták meg magukat. Sokakat lelőttek, azokat pedig, akik életben maradtak, megkülönböztető fehér sapkával a fejükön uszályokon szállították lefelé a folyón, a fogolytáborokba. Egy orosz matróz, aki hosszasan elnézte a közömbösen a jégtáblákra meredő hadifoglyok tömegét, megjegyezte, hogy a fogságba esettek már úgylis alig várták, hogy megpillanthassák a Volgát: „Hát most aztán meglátták a Volgát.” Románia drágán megfizetett a tengelyhatalmak iránti hűségéért: a keleti hadjáratokban 600 000 embert veszített.

December 16-án a folyó befagyott, és a jég egykettőre annyira meghízott, hogy elbírta a teherautókat meg az ágyúkat. Sztálingrád romjai között lanyhulni kezdtek a harcok – a kritikus csaták most délre és nyugat felé zajlottak. Öt nap múlva a szovjet harckocsik befejezték a tökéletes, kétoldalú átkarolást Paulus 6. hadseregének háta mögött: Zsukov támadó

élei, Kalacsnál átkelve, a Dontól keletre találkoztak. A háború folyamán az oroszok számtalanszor hajtottak végre hasonló bekerítéseket, s németek számtalanszor törtek ki belőlük. Ezúttal az volt a különbség, hogy Hitler megtagadta a 6. hadsereg parancsnokának az efféle visszavonulásra vonatkozó többszöri kérését. Paulus parancsba kapta, hogy folytassa a Sztálingrád elleni támadását, miközben Manstein nyugat felől lendült támadásba, hogy újra összeköttetésbe lépjen a 6. hadsereggel. Támadó élei 23-ára megnyitottak egy átjárót, amelyen át ötven kilométerre megközelítették Sztálingrádot. Aztán elakadtak. A hadseregtábornok sürgette Paulust, hogy szálljon szembe Hitlerrel, törjön ki, és csatlakozzék hozzá, amíg még lehetséges. Paulus ezt elutasította, s ezzel 200 000 embert ítélт halálra vagy fogságra. Manstein erői kimerültek, ezért elrendelte az általános visszavonulást.

A karácsony közeledte a német keleti front teljes hosszában a szentimentalizmus hullámát indította el. Vasárnap délutánonként a legtöbben, akik rádió közelében voltak, a *Wunschkonzert für die Wehrmacht* című, Berlinből sugárzott kívánságműsort hallgatták, amely kapcsolatot teremtett a katonák és az otthon maradtak között. A rettenthetetlenül hazafias műsorban olyan számok csendültek fel, mint a *Glocken der Heimat* („A szülőföld harangjai”) és a *Panzer rollen in Afrika vor* („Páncélosok dübörögnek Afrikában”). A katonák imádták hallgatni Zarah Leandert, amint az „*Ich weiss es wird einmal ein Wunder gescheh'n*” kezdett, a német civilek körében különösen kedvelt dalt éneкли: „Tudom, hogy egy napon csoda történik/És ezernyi tündérmese válik valóra/Tudom, hogy szerelem nem érhet véget/Mely ilyen mély és csodás.”

Sok németet, főként a fiatalokat egyfajta paranoia kerítette a hatalmába, amely attól, hogy náci ábrándokban gyökerezett, semmivel sem volt kevésbé valóságos. A Luftwaffe pilótája, Heinz Knoke szentestén a *Stille Nacht, Heilige Nacht* – a *Csendes éj* – dallamaira teljesen átadta magát az érzelmeknek: „Ez a leggyönyörűbb német ének, még az angolok, franciák és amerikaiak is ezt éneklük szenteste. Vajon tudják, hogy német dal? És vajon értik a valódi jelentését? Miért van az, hogy minket, németeket a világ minden pontján gyűlölnék, mégis német dalokat énekelnek, német zeneszerzők, Beethoven vagy Bach műveit hallgatják, és nagy német költők verseit szavalják? Miért?”³⁵ Az ejtőernyős Martin Poppel hasonló szellemben írt Oroszországból:

Gondolataink és beszélgetéseink az otthon, a szeretteink, a Führerünk és a Vaterland felé kanyarodnak. Nem félünk sírni, amikor felállva Führerünkre és elesett bajtársainkra emlékezünk. Olyan ez, mint egy mindannyiunkat egybefűző eskü, amely arra készítet, hogy összeszorított fogakkal menjünk tovább a győzelemig... Most az otthoniak is a karácsonyfa alatt ülnek. Magam előtt látom az én derék, idős apumat, látom, ahogy feláll, és kivörösödött szemmel a katonákra üríti poharát. És az én bátor anyámat, aki bizonyosan sírdogál majd egy kicsit, és a kishúgomat is. De eljön az idő, egy másik Újév napja, amikor mind együtt lehetünk, és a népek tömegmészárlásának győzedelmes véget vetve boldogan újra-

egyesülhetünk. A fiatal emberek tetteit irányító felsőbbrendű szellemnek győzelemre kell vezetnie bennünket: más alternatíva nincs.³⁶

Ezeknek a fiatal embereknek, a világra elmondhatatlan nyomorúságot szabó háborús gépezet fogaskerekeinek érzelmei Goebbels oktatási- és propagandagépezetének diadalát tükrözték, valamint Európa tragédiáját, amelyhez ez olyan hathatósan járult hozzá. 1942-nek ezen a karácsonyán Oroszországban német katonák milliói tartottak vezérük örült ambíciójának összeomlása felé, amely még sokuk sírba szállását fogja siettetni.

Göring hangoztatta, hogy a Luftwaffe képes ellátni a Sztálingrádi katlanban rekedt, elszigetelt német erőket – noha a legelemibb számítások is azt mutatták, hogy egy ilyen légi hídhoz nem áll rendelkezésre megfelelő kapacitás. Az egész december folyamán, ahogy a lőszerkészlet egyre apadt, a fejadagok pedig csökkentek, Paulus katonái úgy vesztették el a területeket, az embereket, a harckocsikat és hamarosan a reményt is. 1943. január 16-án egy Sztálingrádnál szolgáló Wehrmacht-tiszt ezt írta a feleségének címzett búcsúlevelében: „Folyik tovább az elkeseredett küzdelem. Isten megsegíti a bátrakat! Bármit rendeljen is a Gondviselő, mi csak egyet kérünk, hogy legyen erőnk kitartani! Hogy egy napon majd elmondhassák rólunk: a német hadsereg úgy harcolt Sztálingrádnál, ahogy katonák még sehol a világon nem harcoltak. Az anyákra vár a feladat, hogy ezt a szellemet átörökötsék a gyermekeinkre.”³⁷ Azok többsége számára azonban, akik ott rekedtek Paulus katlanában, az effajta hősiesség érzelmek csak dagályosságnak minősültek.

Január 12-én Sztálingrádtól északra négy orosz front csapott le a Doni Hadseregcsoportha, és rendezetlen visszavonulásra készítette a tengelyhatalmak erőit. A doni katlanban rekedt 8. olasz hadsereghez tartozó Pasubio hadosztály egyszeriben nyugat felé kezdte átküzdeni magát. A szerencsétlen csapatok üzemanyag híján kénytelenek voltak az út mentén hagyni a nehézfegyvereiket, és gyalog menekülni. „Rakományteli járművek álltak gazdátlanul az út szélén”³⁸ – írta Eugenio Corti tüzér főhadnagy. – A szívem is elszorult a látványra. Mennyi erőfeszítésbe és pénzébe kerülhetett az a felszerelés Olaszországnak!” Ha az elcsigázott emberek föl találtak kapaszkodni a németek járműveire, ordibálás és átkozódás kíséretében lökdösték le onnan őket.

Corti eredménytelen erőfeszítéseket tett arra, hogy egységében megőrizze a fegyelmet. „De hát hogyan is lehetne elvárni a fegyelmezett viselkedést olyan emberektől, akik a normális civil életben nem szoktak hozzá a szervezettséghez... csak mert most egyenruhát viselnek? Ahogy záporozni kezdett az ellenséges tűz, a gyüleléssz had megszorozta cammogó lépteit. Ekkor szemtanúja lettem az egész visszavonulás egyik legcudarabb jelenetének: olaszok gyilkoltak olaszokat... Nem voltunk többé hadsereg; már nem katonákkal meneteltem együtt, hanem önmagukon uralkodni képtelen teremtményekkel, akik csupán egyetlen állati ösztönnek engedelmességek: az önfenntartás ösztönének.”³⁹ Átkozta a maga puhaságát, amiért képtelen volt lepuffantani valakit, aki megtagadta a parancsot, hogy a néhány száron csak sebesültek utazhatnak. „A gyengeség számtalan, enyémhez hasonló esete is hozzájárult a zűrzavarhoz, amelybe kerültünk... Egy közénk keveredett német katona magánkévdül volt a megvetéstől. El kellett ismernem, hogy igaza van... fegyelmezetlen, zavarodott emberekkel volt dolgunk.”⁴⁰

Az egyik kötőzőhelyen „a sebesültek egymás hegyén-hátán heverték. Amikor a gondjukat viselő maroknyi egészségügyi katona közül az egyik némi vízzel előkerült, a nyögdecselesbe azok kiáltásai is belevegyültek, akikre óhatatlanul rálépett. Odakint a hóra szalmát terítettek, azon hevert több száz ember... megvolt vagy -15-20 fok. A halottak összekeveredtek a sebesültekkel. A viziteket egyetlen orvos végezte: őt magát kétszer is megsebesítették a gránátrepeszek, miközben egy késes borotvával amputációkat végzett.”⁴¹

Bármelyik harcoló hadsereg volt is éppen felszálló ágbán, az oroszok szenvedései folytatódtek. Az egyik parasztkunyhóban Corti egy nyomorult családra bukkant. „Nagydarab öregember hullája fogadott, hosszú, fehér szakállá vértócsában ázott... Három vagy négy nő meg öt-hat gyerek lapult a falhoz rettegve – oroszok, vékonyak, törékenyek, viaszszín arcúak. Egy katona főtt krumplit falatozott nyugodtan... Milyen meleg volt abban a házban! Biztattam az asszonyokat meg a gyerekeket, hogy siessenek az évessel, mielőtt még több katona érkezik, hogy felfalja az egészet.”⁴² A tengelyhatalmak katonáit gyakran meglepte és lenyűgözte az oroszok sztoicizmusa, akik az ő szemükben inkább a kommunizmus áldozatainak látszottak, semmint ellenségnek. Az egy-

szerű vidékiek még azok után is emberséges együttérzést tanúsítottak a tengelyhatalmak megkínzott, szenvedő katonái iránt, hogy az idegen betolakodók elmondhatatlan nyomorúságot zúdítottak hazájukra, és ez megindította a katonákat. Corti így írt: „A menetelések szüneteiben sok honfitársunkat mentette meg a fagyhaláltól a szegény asszonyok önzetlen, anyai gondoskodása.”⁴³

Hitler szövetségesei az egész rettenetes visszavonulás alatt a Luftwaffét átkozták, amely kizárólag a német egységek számára dobott le ellátmányt. Corti ezt írta: „Sóvárogva néztük azokat a repülőgépeket: ellenszenvesnek és idegennek láttuk a formájukat meg a színüket, akár a német katonák egyenruháját... Bárcsak egy-két olasz gép ismerős körvonalai is feltűntek volna! Bárcsak ledobnának nekünk akár egy morzsát is, de semmit sem kaptunk!”⁴⁴ Az olaszok nyomorúságát még az otthoni cenzúra is fokozta, amely tudatlanságban hagyta családjaikat a hőmezőn elpusztultak felől: „Odahaza, a messzi *patriában* senki sem tudott az áldozatokról. Mi itt a hadseregben a saját tragédiánkat éltük át Oroszországban, miközben a rádió és az újságok egészen más dolgoktól voltak hangosak. Mintha az egész nemzet megfélelkezett volna rólunk.”⁴⁵

Corti visszaretent az orosz hadifoglyokat lemészároló németek látványától, pedig tudta, hogy gyakran a Vörös Hadsereg is ugyanígy bánik el saját foglyaival. „Borzasztóan fáj – hiszen civilizált emberek voltunk –, hogy belekeveredtünk a barbároknak ebbe a kegyetlen összezúzásába.”⁴⁶ Érzelmek a németek könyörtelensége – „amely a szememben időnként kizárta őket az emberek nagy családjából” – fölötti undor és az akaraterejük miatti irigy tisztelet között ingadoztak. Helytelenítette, hogy lenéz a többi fajtát. Hallotta, hogy a tisztjeik agyonlövik a mozgásképtelen sebesülteket, hallott nemi erőszakról és gyilkosságokról, arról, hogy a Wehrmacht olasz sebesültekkel teli szánokat rabolt el. Ugyanakkor lenyűgözte, ahogy a német katonák ösztönösen eleget tettek a kötelességüknek, még olyankor is, ha nem volt tiszt vagy tiszthelyettes, aki parancsolhatott volna nekik. „Azt... kérdeztem magamtól... mi lett volna velünk a németek nélkül. Vonakodva bár, de kénytelen voltam beismereni, hogy mi, olaszok egyedül az ellenség kezei között végeztük volna... Hálát adtam az égnek, hogy ott voltak velünk a hadoszlopban... Ahhoz a kétség árnyéka sem férhet, hogy katonaként nincs párjuk.”⁴⁷

A német harckocsik és Stukák újra meg újra visszavetették az üldöző orosz páncélosokat, és ezzel lehetővé tették a visszavonuló hadoszlopok számára, hogy az oroszok gyilkos aknavetőtüzeinek közepette tovább vándoroljanak. Egy gránátrepesz lemeteszte az egyik olasz katona heréit. Őzsebrevágta őket, spárgával elkötötte a sebesülést, és cammogott tovább. Másnap egy kötözőhelyen letolta a nadrágját; Eugenio Corti beszámolója szerint a zsebében kotorászott, majd az egyik orvosnak odanyújtotta „a tenyerében tartott, kekszmorzsákkal elkeveredett, feketés színű heréit, és megkérdezte, vissza lehet-e őket varrni”.⁴⁸ Corti életben maradt, és elért a jaszinovatajai vasúti átrakó helyre, ahonnan Lengyelországon keresztül Németországba utazott. Végül egy kórházvonat vitte haza szeretett Itáliájába. Egy olasz tábornok 1942 végén azt állította: honfitársainak 99 százaléka nem egyszerűen arra számít, hogy el fogják veszíteni a háborút, hanem már egyenesen azt reméli, hogy ez mielőbb bekövetkezik.⁴⁹

Keleten a német vonal 1943 januárjában egy sor bénító csapást szenvedett el. Az oroszok 12-én messze északon indítottak támadást, és az öt napig tartó harcok végére megnyitottak egy folyosót a Ladoga-tó mentén, amellyel megtörték Leningrád ostromát. Ezzel egy időben egy délebbre megindított offenzívával visszavették Voronyezst, és tönkretették Hitler hadseregeinek magyar alakulatait. Január végén a szovjet erők megközelítették Rosztovot, és már a Kaukázusban állomásozó német erőket fenyegették, amelyek a Krím félszigettől keletre, Tamanyánál nemsokára beszorultak egy hídfőállásba. Január 31-én Paulus Sztálingrádnál a 6. hadsereg maradványaival együtt megadta magát. Zsukov lett az első háborús szovjet parancsnok, aki megkapta a marsallbotot, majd nemsokára Vasziljevskij és maga Sztálin is követte őt. Az oroszok február 8-án behatoltak Kurszkba, egy héttel később Rosztovba, 16-án pedig elfoglalták Harkovot.

Sztálingrád átformálta a Vörös Hadsereg harci morálját. „Rendkívüli hangulatban vagyok – írta haza egy Agejev nevű katona. – Ha tudnátok, ti is éppolyan boldogok lennétek, mint én. Képzeljétek csak el – a fritzek menekülnek előlünk!”⁵⁰ Vaszilij Groszmant felháborította az, amit Csujkov és a többi parancsnok otromba egoizmusának tartott, akik azon versengtek egymással, hogy kinek köszönhető a Vörös Hadsereg győ-

zelmei: „Szerénység nincs. »Én tettem, én, én, én, én, én...« Bárminemű tisztelet nélkül beszélnek a többi parancsnokról, nevetséges pletykákat ismételgetve.”⁵¹ Csakhogy az előző év borzalmi és kudarcai után ugyan ki irigyelhette volna Sztálin tábornokaitól a diadalittas érzelmkitöréseket? A Sztálingrádért folytatott harcok az oroszoknak 155 000 halottjukba kerültek, közülük sokakat jeltelen sírokba temettek, a babona miatt ugyanis a *frontovikok* – ahogy az oroszok a harcoló katonákat nevezték – nem szívesen viselték az azonosító kapszulájukat, a dögcédula vörös hadseregbeli megfelelőjét. További 320 000 beteget vagy sebesültet evakuáltak a városból. Ám ez a veszteséglista elfogadhatónak látszott egy olyan győzelemért cserébe, amely megfordította a háború menetét.

A szövetséges világ együtt örvendezett Sztálin népével. „Németek ezreinek oroszországi meggyilkolása most zene füleinknek”⁵² – írta 1942. november 26-án egy brit polgár, Herbert Brush –, és remélem, ez még egy jó darabig így is lesz. Csak így lehet észhez téríteni a német ifjakat. Kíváncsi vagyok, az oroszok hogyan bánnak majd a hadifoglyokkal... abból majd tudni fogjuk, hogy az oroszok valóban megtértek-e a civilizált életbe.” Brush felvetésére az a válasz, hogy sok német foglyot meggyilkoltak, vagy hagyták őket éhen halni, megfagyni, mert a barbarizmus terén megindult versengés már megállíthatatlanná vált.

A Vörös Hadsereg 1943 első hónapjaiban látványos előrenyomulásokat hajtott végre, északon volt, ahol 240 kilométer széles teret nyertek, majd Kurszkon túl megálltak. A szovjet tábornokok helyenként briliáns teljesítményt nyújtottak, de továbbra is az embertömeg maradt a Vörös Hadsereg sikereinek kulcsa. A fegyelem ingadozó volt, az egységeken olykor eluralkodott a pánik és a dezertálás. A parancsnoki hozzá nem értéshez gyakorta iszákosság is társult. Nyikolaj Bjelov százados rögzített néhány igencsak jellemző jelenetet, amelyek az egyik támadás közben estek meg:

Az ütközet napja. A tüzérségi bombázást átaludtam. Úgy másfél órával később fölébredtem, és rohantam a telefonhoz, hogy kiderítsem, mi a helyzet. Aztán az összekötő árkon át előrerohantam az 1. lövésszázlóaljhoz, ahol ott találtam Novikov századost, a parancsnokot és Grugyint, a vezérkari főnököt, amint pisztollyal a kezükben hadonásznak. Amikor felszólítottam őket, hogy jelentsenek, közölték, hogy rohamra készülnek

vezetni az embereiket. Mindkettő részeg volt, ezért rájuk parancsoltam, hogy tegyék tokba a fegyverüket.

A lövészárkokban és a mellvédeken hegyekben álltak a holttestek, köztük volt Szovkov százados is, akit Novikov gyilkolt meg – elmondták nekem, hogy rengeteg katonát megölt [a mieink közül]. Közöltem Novikovval, Grugyinnal és Ajkazjannal, hogy amennyiben nem tartanak a rohamozó századdal, én magam ölöm meg őket. Ám ők ahelyett, hogy a folyó irányába indultak volna, hátrafelé igyekeztek. Géppisztollyal megsoroztam őket, de Novikov valahogy visszatalált a lövészárkokba. A két kezemmel lökdöstem előrefelé. Nemsokára megsebesült, Grugyin hozta be a hátán. Persze mindkét notórius gyáva alak el volt ragadtatva. Magam vettem át a zászlóalj parancsnokságát: este átkeltem az Oka folyón, és felzárkóztam Utiltajev főhadnagy elől haladó századához. Amikor leszállt az éj, három századdal nyomultam előre, de a támadás kudarcba fulladt.⁵³

Az Oroszországban 1942–1943 telén a német hadseregeket ért katasztrófa alapvető oka az volt, hogy az ország erejét meghaladó feladatra vállalkoztak. A Wehrmachtot csak Manstein hadvezéri képességei mentették meg az azonnali összeomlástól. Hitler még 1940-ben mondta róla kelletlenül: „Nem kedvemre való ember, de érti a dolgát.”⁵⁴ Szinte bizonyos, hogy Manstein volt az egész háború legtehetségesebb német tábornoka. Márciusban megszilárdította a vonalát, ellentámadást indított, melynek során visszafoglalta Harkovot, és megakasztotta a lendületet, amely a Volgától a Donyecig repítette a szovjet támadó éleket, és ezáltal újabb lélegzetvételnél is időhöz juttatta Hitlert.

De mi végre? A keleti fronton a mérleg nyelve döntően és visszafordíthatatlanul az oroszok oldalára billent. A Szovjetunió és hadseregeinek ereje gyorsan nőtt, miközben a betolakodóké egyre csökkent. Németország 1942-ben mindössze 4800 páncélozott járművet gyártott, Oroszország viszont 24 000-et. Az új T-34-es harckocsi, amely a Tigrisen kívül minden mást felülmúlt, amit a németek akkoriban hadrendbe állítottak, kezdett nagy mennyiségben megjelenni – Cseljabinszkot, az Urálban működő masszív sztálini gyártóközpontok egyikét Tankográdként kezdték emlegetni. Ugyanebben az évben Oroszország 21 700 repülőgépet gyártott, szemben a németek 14 700 darabjával. A Vörös Hadsereg hatmillió

embert vetett be a harcok során, akiket további 516 000 fős NKVD-csapatok biztosítottak. Az 1942–1943-as téli harcokban Németország vesztesége egymillió halott volt, valamint mérhetetlen mennyiségű anyagi eszköz.

A Wehrmacht harci teljesítménye továbbra is felülmúlta a Vörös Hadseregét: a németek egészen a háború végéig csaknem minden egyes helyi akcióban nagyobb veszteségeket okoztak, mint amennyit elszenvedtek. Taktikai ügyességük azonban már nem volt elegendő ahhoz, hogy az orosz áradatnak útját állják. Sztálin kezdte felismerni a jó tábornokokat, félelmetes harckocsi- és tüzérségi erővel rendelkező, irdatlan méretű hadseregeket állított össze, és végre a nyugati szövetségesektől is nagy mennyiségű szállítmányok kezdtek beérkezni, többek között élelmiszer, járművek és hírközlő berendezések. Az ötmillió tonna amerikai hús, amely végül Oroszországba érkezett, minden egyes szovjet katonának napi negyedikös fejadagot biztosított. A szövetséges élelmiszer-szállítmányok valószínűleg egy éhínség okozta katasztrófát hárítottak el 1942–1943 telén.

1945-ben a Vörös Hadsereg 665 000 járművéből 427 000 amerikai gyártmányú volt, köztük 51 000 dzsip. Az Egyesült Államok szállította a Vörös Hadsereg csizmaszükségletének felét – az állatállomány veszteségei miatt hiánycikk volt a bőr –, csaknem 2000 mozdonyt, 15 000 repülőgépet, 247 000 telefont és közel négy millió gumiabroncsot. „A hadseregünk egyszer csak kerekeken találta magát – és micsoda kerekeken!”⁵⁵ – mondta Anasztasz Mikojan, Sztálin minisztereire korántsem jellemző nagyvonalúsággal. – Attól fogva, hogy amerikai húskonzervet, zsírt, tojásport és más élelmiszereket kaptunk, mindez egy csomó pluszkalóriát jelentett.” Mikojan vélekedése szerint a kölcsönbérletben szállított ellátmány egy-másfél évvel rövidítette meg a háborút.

Hitler parancsnokai világosan látták, hogy keleten többé nem vívhatják ki a győzelmet. Németország számára most már az volt az egyetlen kérdés, hogy a hadseregei meddig tudnak ellenállni Oroszország feltartóztathatatlanul növekvő erejének. Amikor a tavasz hirtelen megolvasztotta a Volga jegét, a megszámlálhatatlan borzalmak között napvilágra került egy orosz és egy német holtteste is, Sztálingrád áldozataié, akik halálos ölelésben kapaszkodtak egymásba. Pedig ennek a németnek még élő honfitársai már ötszáz kilométerre jártak tőle nyugatra, egy olyan visszavonulás kellős közepén, ahonnan többé nem volt visszaút.

13.

Élet a háborúban

1. HARCOSOK

A háború élménye rendkívül sokféle volt. A keleti front, ahol az összes, harcokban elesett német katona 90 százalékát érte utol a sorsa, mindent túlszárnyaló mértékben uralta a Hitler elleni küzdelmet. 1941 és 1944 között brit és amerikai tengerészek és repülősök harcoltak ugyan a tengereken és a levegőben, de Észak-Afrikában, Olaszországban, Ázsiában és a Csendes-óceánon a nyugati szövetségeseknek csupán viszonylag kis létszámú szárazföldi csapatai szálltak szembe a tengelyhatalmakkal. Náluk sokkal nagyobb angol–amerikai erők töltötték ezeket az éveket kiképzéssel és gyakorlatozással: amikor például az 1. norfolkiak 1944 júniusában Kohimánál akcióba léptek, az volt az ezred első csatája, amióta 1940 májusában Dunkerque-nél elhagyta Franciaországot. Számos más brit és amerikai egység is hasonlóan hosszúra nyúlt késedelmet élt meg, mire bekapcsolódott a harcokba. A konfliktus Nagy-Britannia és a fehér többségű domíniumok népei, valamint kisebb mértékben az Egyesült Államok lakossága számára mindent átható körülményeket teremtett ugyan, de komoly veszedelemeket és nehézségeket csupán a szárazföldi harcok „vastagabbik végénél” lévő katonák egy viszonylag kis létszámú kisebbségére jelentett. A tengereken a legtöbb haditengerészeti csata veszteségeit százakban mérték. A légi harcokban a repülő személyzet arányaiban nagy veszteségeket szenvedett ugyan, ám ezek eltörpültek a keleti szárazföldi hadjárat emberáldozatai mellett.

A Szovjetunió elesettjei tették ki a szövetségesek összes katonai emberveszteségének 65 százalékát, Kína 23, Jugoszlávia 3, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia 2-2, Franciaország és Lengyelország pedig 1-1 százalékban vette ki részét a veszteségekből. A németeknek összesen

mintegy 8 százaléka halt meg, szemben a kínaiak 2, a hollandok 3,44, Jugoszlávia népeinek 6,67, a görögök 4, a franciák 1,35, a japánok 3,78, a britek 0,94 és az amerikaiak 0,32 százalékával. A fegyveres erőkhöz belül a Wehrmachtba besorozott németek 30,9 százaléka esett el, a Luftwaffe katonáinak 17,35 (az ejtőernyősöket és a földi személyzetet is beleértve), a Waffen-SS tagjainak pedig 34,9 százaléka. A japán katonák mintegy 24,2 százalékát ölték meg, a haditengerészet legénységének pedig 19,7 százalékát. Az amerikaiak és a britek ellen 1944–1945-ben bevetett japán alakulatok ennél jóval nagyobb veszteségeket szenvedtek – a teljes statisztikát torzítja az a tény, hogy Hirohito egymillió katonája az egész háború alatt Kínában maradt, ahol viszonylag mérsékeltek voltak a veszteségeik. Minden negyedik orosz katona elesett, szemben a Brit Nemzetközösség harcosaival, akik közül minden huszadik, az amerikaiak közül pedig minden harmincnegyedik. Az amerikai tengerészgyalogosoknak mintegy 3,66 százaléka esett el, míg a hadsereg katonáinak 2,5, a haditengerészet legénységének pedig 1,5 százaléka.

A harcokban részt vevők közül csak kevesen vetemedtek arra, hogy élvezzék is a háborút, rendszerint olyankor, amikor ő oldalukon állt a hadiszerezése – a kezdeti években a németek és a japánok, később az amerikaiak és a britek. A kalandszerető fiatalemberek hamar megkapták, amire vágytak. A Királyi Haditengerészet fregatthadnagyja, Robert Hichens 1940 júliusában ezt írta: „Helyzetünk a fenyegető invázió fényében alighanem a lehető legveszélyesebb, de nem tehetek róla, nagyon örülök neki... Ott állni Ófelsége egyik hajójának hídján, egyenrangúként beszélgetni a kapitánnyal, és tudni, hogy az elkövetkezendő néhány órában a hajó kizárólag az én gondjaimra lesz bízva. Ki nem adná szívesebben az életét ily módon, mint úgy élni, ahogy oly sok szerencsétlen kénytelen, a zsúfolt nagyvárosokban izzasztó munkát végezve valami zárt helyen?”¹ Hichens 1942-ben elesett, de legalább boldog harcos volt.

A különleges erők – a „magánhadseregek”, amelyek iránt a hagyományosabb harcosok vegyes érzelmekkel viseltettek – a merész lelkeket vonzották, akik a szárazföldi és tengeri kalózakciókban nemtörődöm módon tették kockára az életüket. 1940 és 1944 között, részben annak köszönhetően, hogy Churchill katonái Európában nem tudtak megmérkőzni a Wehrmachttal, brit rajtaütő egységek számos olyan kisebb akciót

öt hajtottak végre, amelyeket az amerikai vezérkari főnökök nem néztek jó szemmel, holott később az amerikai légideszant- és rangeregységek az északnyugat-európai hadjárat során kiemelkedő szerepet játszottak. A miniszterelnök azért támogatta a német előretolt állások elleni rajtaütéseket, hogy agresszívnek mutakozzék, próbára tegye a csapatok taktikáját és felszerelését, valamint hogy a brit háborús erőfeszítések közepette megőrizze a lendület látszatát. Közülük a talán leghasznosabbra 1942. február 27-én éjjel került sor, amikor az újonnan alakult ejtőernyőszred egy kisebb kontingense Le Havre-től nem messze a francia tengerparton, Brunevalnál megtámadott egy szikla tetejére telepített német radarállomást.

Az objektumot a helybeli francia ellenállás tagjai derítették fel, mielőtt a 120 főből álló ejtőernyősegség John Frost őrnagy vezetésével leugrott a mély hóba, a Luftwaffe meglepett radarkezelő személyzetének gyér ellenállásával szemben biztosították és megtartották pozíciójukat, amíg a RAF egyik technikus, Charles Cox repülő őrmester hideg fejjel szétszedte a Würzburg-radar forgóantennáját. A csapat ezután harcok árán leküzdötte magát a tengerpartra, ahol partra szállító hajókkal evakuálták őket, miután mindössze két halott és hat fogságba esett katonát vesztettek. A zsákmányolt technológia felbecsülhetetlen értékűnek bizonyult a brit tudományos hírszerzés számára. Churchill és a vezérkari főnököket lenyűgözte ejtőernyőseiknek ez az első próbálkozása, és jóváhagyták a hasonló egységek nagyarányú bővítését. A szövetséges propaganda által világgá kürtölt brunevali rajtaütés valóban szép példája a merészségnek és a kezdeményezőkézségnek, melyet a szerencse és a szokatlanul lanya német ellenállás is segített.

Az effajta akciók olyankor váltak be a leginkább, amikor korlátozott feladatokkal rendelkező, kis létszámú egységek hajtották végre őket; az ambiciózusabb rajtaütések bizonytalanabb kimenetelűek voltak. Bruneval után egy hónappal 268 kommandós szállt partra Saint-Nazaire-nél, miközben egy öreg romboló orral belefutott a kikötő nagy úszó dokkjának kapujába. Másnap a tervek szerint öt tonna robbanószer repült a levegőbe a romboló fedélzetén, és elpusztította a zsilipkapukat, megölt sok német nézelődőt, valamint két fogságba esett kommandós tisztet is, akik titokban tartották, hogy tudnak a küszöbönálló robbanásról. A támadók

közül azonban 144-et megöltek, a hadsereg és a haditengerészet több mint kétszáz katonáját pedig fogságba ejtették. A Dieppe elleni 1942. augusztusi nagyszabású támadásban a németek szárazföldi egységei 591 fős veszteséget szenvedtek ugyan, a rajtaütést végrehajtó 6000 – jobbára kanadai – katona kétharmada azonban meghalt, megsebesült vagy fogságba esett. 1944-re, amikor a szövetségesek hadseregeit már nagyszabású hadjáratokban vetették be, a brit kommandós és légideszantegységeket hagyták túlnőni saját hasznosságukon, és a légénység elitjét nagyobb arányban szippantották fel, mint azt a harctéri teljesítményeik indokolták volna. A háború korábbi éveiben viszont hasznos morális feladatot láttak el, és még örömet is szereztek az akciók résztvevőinek.

Számos hivatásos katona örömmel üdvözölte a Hitler biztosította karrierlehetőségeket. Azok, akik életben maradtak és hozzáértőnek bizonyultak, hónapok alatt olyan előmenetelt értek el, ami békeidőben évekbe telt volna; a saját ezredükön kívül teljesen ismeretlen parancsnokok egyik nyárról a másikra hírnévre és vagyonra tehettek szert. Dwight Eisenhower – aki kétségtől rendhagyó példa – öt év alatt ezredesből hadseregtábornokká lépett elő. A brit Sir Frederick Morgan altábornagy szavai szerint: „[A] háborúban többek között az volt a varázslatos, hogy láthattuk, milyen gyorsan teremnek a nagy emberek az amerikaiaknál... Ike szinte az ember szeme láttára nőtt egyre nagyobbra.”²

Az 1942 augusztusában a saját fegyvernemén kívül még teljesen ismeretlen altábornagyból, a brit Sir Bernard Montgomeryból mindössze két évvel később már hadseregcsoport-parancsnok és nemzeti hős lett. Az alsóbb szinteken sok hivatásos tisztből, aki főhadnagyként lépett be a háborúba, a húszas évei közepére ezredes vagy dandártábornok lett. Horatius Murray például, aki 1939-ben, tizenhat év szolgálat után még mindig csak az őrnagyi rendfokozatnál tartott, a háború végére altábornagyi rangra emelkedett. A másik oldalon a Wehrmacht századosa, Rolf-Helmut Schröder „hálával” emlékezett vissza a hadjáratban szerzett élményeire, pedig háromszor is megsebesült. Az orosz hadifogságot túlélő Karl-Günther von Haase őrnagy úgyszintén: „A háború kezdeti éveiben büszkék voltunk rá, hogy a német hadseregben szolgálunk. Nem minden elégedettség nélkül tekintek vissza katonai karrieremre.”³

Voltak, akik úgy érezték, a fájdalmakat elviselhetővé teszi, a magányt és a veszélyt pedig megneemesíti, hogy részt vesznek népük hódító harcaiban vagy szabadságküzdelseiben. Ám minél nehezebbek voltak az egyéni körülményeik, annál csekélyebbnek tűnt a kárpótlás az áldozatokért. William Crawford, a *Hood* csatacirkálón szolgáló, tizenhét éves másodosztályú hajósinas nyomorúságában így írt az otthoniaknak: „Édes, drága mamám... Tudom, hogy ilyet nem illik mondani, de én már torkig vagyok. Elfogott az émelygés, már enni se tőlok, a szívem meg a torkomban dobog. Ma rosszra fordult az időjárás. Akkorák a hullámok, mint egy ház, ilyenek zúdulnak a hajó orrára... Nem is tudom, mi lenne, mama, ha írnál az Admirálisnak, és megkérdeznéd tőlük, nem lehetne-e nekem Rosythban keríteni valami munkát a parton. Tudod, írd meg nekik, hogy két fiad is odavan, meg ilyenek. Az életkoromat feltétlenül említsd meg nekik. Bár csak le tudnék szállni erről a hajóról, akkor nem lennék annyira rosszul.”⁴ Crawford azonban még akkor is a *Hood* fedélzetén volt, amikor a hajót 1941 májusában csaknem a teljes legénységével együtt elsüllyesztették.

Amint az ő levele is illusztrálja, a tengeren szolgáló matrózok körében semmivel sem volt általánosabb a sztoicizmus, mint a harcmezőn küzdő katonák között. „Tökéletesen elegendem van mindenből⁵ – írta a feleségének 1941 májusában a Földközi-tengerről egy Jackie Jackson nevű, korvettkapitányi rangban szolgáló számvivőtiszt. – A koszból és a mocskokból, a legyekből meg a hőségéből, de leginkább abból, hogy semmi hírem felőled.” Arról panaszkodott, hogy hat hét alatt mindössze egyetlen levelet kapott, „a leglehangolóbbat, amit valaha kaptam. Add még hozzá azt a táviratot, amelyik többé-kevésbé arra utalt, hogy a házat lerombolták, és akkor nagyjából fogalmad lehet róla, mennyire szeretnék néha hallani felőled, és ugyanakkor mennyire félek is tőle, hiszen lehet, hogy még ennél is rosszabb híreket kapok, még több panaszt... Borzalmas időket élek, és azon csodálkozom, hogy miért is vagyok még életben.” Azt könnyű belátni, hogy az olyanok, mint Winston Churchill, George Patton vagy a Mustangokon és Spitfire-eken repülő pilóták – egy kisszámú és kiváltságos kisebbség – miért élvezték a háborút. És az is ugyanolyan nyilvánvaló, hogy rengetegen – különösen egy orosz gyalogos, egy kínai paraszt, egy lengyel zsidó vagy egy görög földműves – miért nem élvezte.

A harcok résztvevőinek többsége csökönyösen ragaszkodott a maga amatőr státuszához, amíg a háta közepére kívánt kötelesség teljesítése után vissza nem tér a „normális” életbe. Ahogyan a németek elleni akcióban részt vevő Skót Királyi Gyalogezred huszonnégy esztendő főhadnagya, Peter White kifejezte: „Nagyjából hét évre van szükség ahhoz... hogy valaki igazán katonának érezze magát, és ne csupán egy beöltözött civilnek. A helyzet olyan nevetségesen valószínűtlennek, ugyanakkor mégis ijesztően valószínűsnek tűnt. Viszont legalább azzal a tudattal vigasztalódhattunk, hogy velünk szemben azok a szegény párák is ugyanabban a csónakban eveznek, még ha abba a csónakba ők akartak is beszállni.”⁶ Guadalcanalon John Hersey így írt a tengerészgyalogsokról: „Az egyenruhák, a handabandázás... mind csak álca volt. Egyszerű amerikai fiúk voltak ők. Dehogy kellett nekik a völgy vagy az ottani dzsungel bármelyik darabja. Egykori szatócsok, egykori útépítők, egykori banktisztviselők, egykori iskolásfiúk voltak, büntetlen előéletű fiúk... nem pedig gyilkosok.”

A RAF szakaszvezetője, Peter Baxter így panaszkodott: „Nemzedékem minden tagja... élete legszebb éveit pazarolja a háború sivár ügyére. Időközben férfitáértünk, de az elpazarolt években csak sorvadozunk és hervadozunk... A katonai szolgálat szibbasztó, bénító hatása a húszas éveim közepére kiégett emberré tett.”⁷ Sok fiatalember még soha nem élt távol az otthonától, és gyűlölte a kaszárnyalét megaláztatásait és kényelmetlenségeit. A huszonegy éves Frank Novy első éjszakáját a seregben egy leeds-i raktárban töltötte. „Még csak pár perce hevertünk a szalmazsákon, amikor innen is, onnan is panaszkodást hallottam. Az enyém rettenetesen kemény volt, párnám nem volt, fájtak a fogaim, és nemsokára a fejem is megfájdult. Levertnek és kimerültnak éreztem magam. Megpróbáltam elaludni, de folyton az otthonomra gondoltam, és minden, amit hátrahagytam, körbe-körbejárt a fejemben, szünet nélkül, kitartóan... Néha olyan levertnek éreztem magam, hogy sírni lett volna kedvem, de nem tudtam.”⁸

Az újoncok azon kapták magukat, hogy új bőrt növesztenek. Len England elmesélte, miként bombázta egyik katonatársa mindenféle szellemességgel a YMCA (Young Men's Christian Association, Fiatalok Keresztény Egyesülete) pultja mögött álló lányt, majd Englandhez for-

dult, és meglepődve így szólt hozzá: „Én még soha életemben nem flörtöltem lánnyal. Még csak öt napja vagyok a seregben, és tessék, máris miket csinállok.”⁹ England megfigyelte, hogy új bajtársaival együtt más embernek érezték magukat, „egyenruhában tekintélyesebbnek és magabiztosabbnak”. A műveltebbeket elborzasztotta a kaszárnyaszókins durva banalitása: az amerikaiak között minden mintha „szar ügy” lett volna; az állítólagos gyáva „reszketett, mint kölyökkutya, amelyik rajzszöget szarik”; a katonai szolgálatot megúsó civilek pedig „kotonszőkevények” voltak.

Egyetlen mondat sem lehetett teljes obszcén káromkodások nélkül: azok a kurva tisztok kurva rókalyukakat ásattak velük, aztán megkapták a kurva fejadagjukat, vagy mentek abba a kurva órségbe. Még a legkényesebb neveltetésű újoncok is felvették ezt az általános katonai beszédstílust, habár a tiszti kaszinók nagyobb előkelőségre törekedtek. A kulturált embereket gyötörte, hogy olyan világba csöppentek, amelyben a művészetnek, a muzsikának, az irodalomnak nincs helye. Pavel Kovalenko, a Vörös Hadsereg századosa egyik éjjel ezt írta a frontvonalon: „Vacsora után leültem Nyekraszovot olvasni. Istenem, mikor fogok tudni annyi időt szentelni Puskinnek, Lermontovnak, Nyekraszovnak, amennyit szeretnék. Egyszer láttam egy fényképet, amelyen a fiatal Tolsztoj tiszti egyenruhában volt... Könnyek fojtogatták a torkomat, majdnem elárasztottak.”¹⁰

David Elliott, a Walesi Gárda századosa „rettenetesen levertnek” érezte magát, amikor Nagy-Britanniában egy hétvégi eltávozás után visszatért a laktanyába: „Nincs semmi, ami olyan velejéig unalmas, velejéig korlátolt és velejéig kisszerű lenne, mint az ezredbeli katonaélet, amelyhez nem társul az ütközet heve... Ebben a zászólalásban természetesen nincs olyan, hogy jóság, szerető kedveskedés, hűség... A tisztok között, ha a katonák között nem is, sok a nehezen kezelhető gyerek.”¹¹ Miközben a pilótapalánták a repülőoktatás izgalmaiban lubickoltak, kevés újonc talált az övékhöz fogható kárpótlást annak kiderítése közben, hogyan legyen az ember gyalogos katona. A New York-i Staten Islandről származó „Vörös” Thompson tizedes úgy érezte, igencsak korlátozott képességekre tett szert: „Megtanultam vigyázni magamra, körütekintőnek lenni, figyelni és fülelni, meg gödröt ásni.”¹² Minden katona

reflexszerű ismeretséget kötött a paranccsal: „Fogja a cókómókját, és álljon készen az indulásra”, és rendszerint csak halvány sejtelve volt arról, hová is indul el. Semmit sem tudni arról, ami a látómezőn kívül esik: ez a szabály. A Missouri államból való, 1942-es rekrutaként Észak-Karolinában gyakorlatozó, tizenkilenc esztendőes Tony Moody úgy döntött, hogy ő meg a bajtársai nem vágnak a dicsőségre: „Valahogy azt reméltük, hogy nem kerülünk a tűzvonalba.”¹³

Az élőerő-szükséglet kényszerítő hatására olyanokat is besoroztak, akiket nem lett volna szabad hadra fogni. „A bajtársaim zöme yorkshire-i meg lancashire-i volt”,¹⁴ írta a tizennyolc éves Ron Davidson örvezető.

Az 1930-as évek sokak számára nehéz időszak volt, és egyesek fizikailag viselték nehezen a dolgokat, mások meg alig tudtak írni-olvasni. Emlékszem, egyikük nem ütötte meg a mércét, ágybavizelő volt, ráadásul szellemileg visszamaradott – mondanom sem kell, hogy a hadsereg orvosai A1* minősítést adtak neki! Felöltözni még úgy-ahogy fel tudott, de a bonyolult katonai cuccok már meghaladták a képességeit, mi adtuk rá őket. Az ágyát is mi vetettük be az előírt módon, de ezt éjszakánként csináltuk, úgyhogy [ő] a deszkapadlón aludt, amit rendszeresen összevizezett. A hadsereg a maga bölcsességében úgy döntött, hogy [ő] „lógós”, meg hogy szimulál, és nekiállt, hogy „egy kicsit felrázza”. Ez pedig behemót sporttisztak alakjában öltött testet, akik ide-oda hajszolták a kaszárnyaudvaron, és közben a legfélelmetesebb trágárságokat üvöltözték a fülébe.

Ezt a nem odavaló alakot végül leszerelték, de a legtöbb lövészszakaszban volt egy-két szellemileg visszamaradott, akik az ütközetek közben nem meglepő módon kiszámíthatatlanul viselkedtek. William Chappell brit közlegény önként vállalta ugyan a katonai szolgálatot, de mindvégig sóvárgott a civil élet után, amelyből kiszakadt: „Elfogadom ezt az életet. Elfogadom az otthonom elvesztését, a karrierem derékba törését, a bombát, amely megsebesítette anyámat, a fáradságos munkával kiépített baráti köröm szétszóródását és felbomlását... De most is ugyanazokra a dolgokra vágyom. Több csokoládéra, hosszabb alvásra, köny-

* A1: Katonai szolgálatra korlátozás nélkül alkalmas. (A ford.)

nyen hozzáférhető forró fürdőre, ízletes, változatos és finom ételekre, a személyes tárgyaitra körülöttem... Aggódok a lábam miatt, rossz szul vagyok a khaki színtől, untatnak és zavarnek a társaim, a katonáéletem egész egyhangú, lomha ostobasága. Arra vágyom, hogy legyen vége ennek az egésznek, és néha halványan irigylem azokat, akik már nincsenek közöttünk.”¹⁵

Egy amerikai tiszt ezt írta a Csendes-óceánról: „Amikor elbontjuk a sátrakat, szerintem mindenki elanyátlanodik egy kicsit, mert belátja, hogy ez itt mégsem volt az otthona. Amíg négy vászonfal van körülöttem, addig egy kicsit áltathatok magad... Amikor deszkahalmokkal meg málhazsákokkal körülvéve a pusztai földön állsz, és sehol semmi ismerős a láthatáron, gyökértelennek és bizonytalanoknak érzed magad, világcsavargónak. Ami folyton ott van valahol a tudatod mélyén, most a felszínre tolakszik: »Vége lesz ennek valaha is,«¹⁶ és én vajon megérem?» Harold Fennema főtörzsőrmester ezt írta haza a feleségének, Jeannette-nek Wisconsinba: „Ennek a háborúnak meg a katonáéletemnek a jelentős része szóra sem érdemes időpocsékolás, és ez bizony nagy kár. Az élet oly rövid, az idő pedig oly drága azok számára, akik élnek és szeretik az életet, hogy szinte el sem hiszem, hogy már én magam is keresek valami szórakozást, amivel elűthetem az időt... Néha azon gondolkodom, hová vezethet ez.”¹⁷ Ha monoton volt is a tábori élet, legalább közelebb volt az otthonhoz, mint a hadszínterek. Eugene Gagliardi tizedes, a tizenkilenc éves brooklyni hírlapnyomdász az európai szolgálat során szerzett összes későbbi élményét úgy értékelte, hogy az maga volt „a rémálom. A hadseregben szerzett szép emlékeim mind azelőttől valók, hogy Franciaországba kerültünk volna.”¹⁸

Amikor eljött az ideje, az aktív szolgálat mindent megváltoztatott. E. J. Kahn amerikai tudósító ezt írta Új-Guineáról: „Ahogy egy városi újonc katonai karrierje egyre hosszabbra nyúlik, fokozatosan úgy válik túlnyomórészt négy fal között kuksoló lényből izig-vérig szabad ég alattivá.”¹⁹ Eugene Sledge tengerészgyalogos elborzadt attól az állatias létől, amelyet a harctér rákényszerített: „Nagyon rosszul viseltem az első vonalban harcoló gyalogos kényszerű testi elkoszolódását a csatatéren. Majdnem mindenki zavart, akit ismertem... bűzlöttem! A szám olyan volt, mintha... gonosz manók többször körbejártak volna benne, sáros

bakanccsal a lábukon. Akármilyen rövidre vágta is a hajam, összetapadt a portól és a fegyverolajtól. Fejbőröm viszketett, az arcomat elborító borosta pedig állandó irritáció forrása volt a hőségben. Az ivóvíz... túl értékes kincs volt ahhoz, hogy az ember fogmosásra vagy borotválkozásra pazarolja, még ha adódott is rá alkalom.”²⁰

A harc szakadékokat nyitott azok között, akik megtapasztalták a borzalmait, és az otthoniak között, akik viszont nem. 1943 decemberében a kanadai Farley Mowat ezt írta haza a családjának az olaszországi Sangrónál húzódó frontról: „Az a nagy bűdös igazság, hogy minket egy egész világ választ el egymástól, teljesen más síkon mozgunk, és én többé nem igazán ismerlek benneteket, csak azt tudom, hogy milyenek voltatok. Bárcsak el tudnám magyarázni az elszigeteltség kétségbeejtő érzését, azt, hogy már nem tartozom a saját múltamhoz, hogy valamiféle idegen térben sodródok. Ez az egyik legkegyetlenebb dolog, amit el kell viselnünk – ez és a félelem ősi, zsigerekig hatoló férge.”²¹

A nagy Wellington herceg jogosan jegyezte meg: „Higgyék el nekem, nem mindenki hős, aki katonai egyenruhát visel.” A frontvonalban harcoló egységek katonái minden hadseregben egyformán lenéztek azt a jóval számosabb embert, akik a hátszágban végeznek elhanyagolható kockázattal járó feladatokat: a hadseregek globális veszteségeinek 90 százaléka a gyalogság szenvedte el. Egy amerikai vagy brit lövésznek, aki 1941 júniusában lépett francia földre, 60 százalék esélye volt arra, hogy még a hadjárat vége előtt elesik vagy megsebesül, ugyanez az arány a tisztek között 70 százalékra nőtt. A páncélos- és tüzéralakulatok jelentősen kisebb veszteségeket szenvedtek, azok pedig, akik a hatalmas logisztikai „uszály” részeként tevékenykedtek, statisztikailag semmivel sem voltak nagyobb élet- vagy balesetveszélynek kitéve, mint az otthoni ipari munkások.

A tüzéségi bombázás nagyfokú traumát okozott. „Semmi finomság vagy meghittség nem rejtett egy tüzéségi gránát közeledésében és felrobbanásában”,²² írta Peleliura visszaemlékezve Eugene Sledge:

* E. B. Sledge *Pokol a Csendes-óceánon* című könyvének idézeteit dr. Molnár György fordításában közöljük. (A ford.)

Amikor a távolban meghallottam a sivítást, testem minden izma összerándult. Megfeszültem abbéli szálnalmas igyekezetemben, hogy ne hagyjam magam elsöpörni. Végtelenül kiszolgáltatottnak éreztem magamat. Ahogy a sátáni füttyülő zaj erősödött, fogaim csikorogva összeszorultak, a szívem hevesen vert, a szám kiszáradt, a szemem összeszűkült, előtört a verejték, ziháltam, és féltem nyelni, nehogy megfulladjak. Szüntelenül imádkoztam, néha hangosan. Végtelenül kiszolgáltatottnak éreztem magamat... A tüzéség az én szememben az ördög találmánya. A pusztítás nagy acélcsomagjának rám rontó süvöltésében, sikolyában jutott tetőpontjára az erőszakos düh, és testesült meg a felgyülemlett gonoszság. Az erőszak és az ember emberrel szembeni embertelenségének végső lényege jelent meg benne. Szenvedélyes gyűlölet támadt bennem a tüzéségi gránátok iránt. Golyótól elpusztulni olyan tisztának, olyan műtéti eljárásnak látszott. A tüzéségi gránátok azonban nemcsak a testet tépték fel és szaggatták szét, az ember elméjét is megkínózták, majdnem áttaszítva az épelméjűség határán. Minden gránát után úgy éreztem magam, mint akit kifacsartak, megfosztottak minden erejétől, és végtelenül kifárasztottak.

A kényszerű tétlenség a tüzéségi bombázás idején minden katona legelviselhetetlenebb megpróbáltatásai közé tartozott. „Nyomj a skót baka kezébe egy karabélyt vagy egy Bren géppuskát, és hagyd, hogy használja, akkor legyen bármennyire is begyulladva, szinte mindent kibír – írta Alastair Borthwick, az 5. seaforthi felföldi ezred századosa. – Mozdulatlanságra kárhoztatva dugd be egy lövészárokbba, és egyre nehezebben fogja elviselni a veszélyt. A félelem alattomos dolog, tétlenség idején megsokszorozódik.”²³ A katonák többsége különösen borzalmasnak találta és nehezen viselte az aknavető-zárótűzet – a váratlan, ismétlődő, tompa becsapódások hangját egyikük bizarr módon a szőnyegporoláshoz hasonlította. A fák koronái közt felrobbant gránátok halálos faszilánkokkal és acélrepeszekkel terítették be az alattuk lévőket. Peter White-ot elfogta a szálnalom egyik katonája iránt, amikor egy ilyen támadás sűrűjébe kerültek:

Az ifjú Cutter, aki aztán egyáltalán nem volt alkalmas az efféle időtöltésre, mindannyiszor magába roskadt, valahányszor mi megbabonázva hallgat-

tuk az ellenséges magaslatról kilőtt gránátok buffanását, és minden ízében reszketve lapult a földön a borzasztóan hosszúra nyúlt várakozás közben, míg aztán felhangzott a füttyülésük, amely egy pillanattal azelőtt ért véget, hogy az egész környék fülrepszó, mindent darabokra szaggató csatogással föl nem robbant. Egy-egy ilyen csúcsponton Cutter közlegény nyűszító nyomorúsága esdeklő szavak kontrollálatlan áradatában tört ki. A szünetekben is csak annyira tért magához, hogy ezt mormolja: – Elnézést, uram... – Mélységes együttérzés fogott el Cutter iránt, de kimutatni nem mertem, mert úgy éreztem, csak még jobban összeomlana. Mire elég hosszú szünet állt be ahhoz, hogy gyorsan kiugráljunk és folytassuk az ásást, ő már annyira elvesztette az önuralmát, hogy azt mondtam neki, maradjon ott, ahol van, amíg össze nem szedi magát. Olyan állapotban volt, hogy azal másoknak is bogarat ültethetett volna a fülébe. A homokban fetrengve így nyöszörgött: – Istenem! Istenem, mikor lesz már vége... Uram... én, elnézést. Istenem! Ó, legyen már vége. – Senki sem gúnyolta ki, nem űztek csúfot belőle. Mi magunk is túlságosan belekóstoltunk az istenítéletbe ahhoz, hogy végtelen szálnalmon kívül bármi mást érezzünk iránta.²⁴

A katonák a tapasztalatok nyomán túltették magukat azon a kezdeti tévhiten, hogy mindenki halál fia, aki nagy erejű robbanótöltetek viharába kerül: rájöttek, hogy a legtöbb katona a legtöbb csatát túléli. Ettől kezdve kinek-kinek a személyes ízlésén múlt, hogy eldöntse, a szerencsések közé tartozik-e vagy pedig arra ítéltetett, hogy a halottak számát gyarapítsa. „Megtanultuk az első leckét, vagyis hogy a sors a mi válogatás nélkül gyilkoló ellenségünk, nem pedig a németek vagy az olaszok”²⁵ – írta Szicíliában egy királyi műszaki szakaszvezető. – Ugyanolyan érzéketlen, mint a parancsok, nem számítt sem a méltányosság, sem a józan ész. »Te meg te halott vagy, a többiek föl a teherautóra.«” Farley Mowat huszonkét éve minden tapintatlanságával ezt írta 1943 augusztusában: „A kórombeli fickók nehezen fogják föl, hogy senki sem él örökké. A halál mindaddig csak egy szó, amíg az ellenkezője ki nem derül. Ez közhelyszerű, de iszonyú igazság. Az első pár alkalommal, amikor majdnem eltrafálnak, még biztosra veszed, hogy szinte halhatatlan vagy. A következő néhány alkalommal csodálkozni kezdesz. Aztán elkezdesz hátrafelé pislogni, hogy ott van-e még a jó öreg Fortuna asszony.”²⁶

Sokan fantáziáltak arról, hogy majd a britek által „hazavágó”-nak nevezett könnyű sebesülés kiváltságában részesülnek, amelynek révén emelt fővel kerülhetnek ki a harcterről. A véletlen azonban sok esetben fukarnak bizonyult: a burmai lövészek egy fiatal tisztjét 1944-ben frissen dobták át repülővel Indiából, hogy csatlakozzon az egyik harcokba keveredett csindit* hadoszlophoz. Még a megérkezése éjszakáján, nem egészen két óra akció után egy lövedék a jobb combjába hatolt, és letépte a péniszét meg a jobb heréjét. James Jones szakaszvezető így írt Guadalcanalról: „Fura, hogy mik meg nem történnek az emberrel. Egyik nap a mellettem lévő felállás közben a torkán találta el egy géppuskasorozat egyik lövedéke. Felkiáltott: »Istenem!«, de olyan rémes, félelmetesen komikus, artikulátlan hangon, ami engem a jó öreg Shep Fields Rippling Rhythm nevű zenekarának slágerére emlékeztetett. Felismerés volt benne, meg egy árnyalatnyi olyasmi, hogy már számított rá, aztán össze-rogyott, voltaképpen holtan. Azért mondom, hogy »voltaképpen«, mert lehet, hogy az életfunkciói egy darabig még tovább működtek.”²⁷

Jones szerint voltak katonák, akik abban leltek vigaszt, hogy belenyugodtak a haláluk nyilvánvaló elkerülhetetlenségébe: „Furcsa módon az elfogadás és a remény feladása mindenkiben feléleszti és újra elülteti a reményt, egyfajta visszafelé működő mentális fotónegatív módján. A kis dolgok jelentőségre tesznek szert. A következő étkezés, a következő üveg pia, a következő csók, a következő napfelkelte, a következő telihold. A következő fürdés. Vagy ahogyan a Bibliában is állhatna, de nem egészen így áll: Elég minden napnak a maga létezése.”

A groteszk lett a normális. „Az ember olyasmit is megtanult elfogadni, amit azelőtt nem tartott volna lehetségesnek”²⁸ mondta dr. Karl-Ludwig Mahlo, a német hadsereg katonaeorvosa. Hans Mosert, az egyik sziléziai 88 mm-es léghátrító üteg tizenhat éves irányzóját önnön meglepetésére nem indította meg az az eset, amikor egy robbanás megölte a szomszédos kezelőszemélyzetet, és emberi testrészekkel terítette be a lövészükat: „Még olyan fiatal voltam, nem sokat gondolkodtam én a dolgokon.”²⁹

* *Csinditek*: a Brit Indiai Hadsereg irreguláris alakulatának beceneve. A második világháború idején a japán vonalak mögötti nagy mélységű diverziós tevékenységekre képezték ki és a burmai hadjáratban vetették be őket. Tagjai többnyire burmai és indiai születésű angolok és gurkhák, de voltak köztük mindenféle más brit alattvalók is. (A szerk.)

Az amerikai gyalogos katona, Roscoe Blunt egyik katonatársát fürkészte, akivel gránát bánt el: „Az az ember darabokra szakadt, csak a sárba fröccsent hús- meg csontdarabkák és tócsák maradtak utána. Ezt ugyan meg nem találja a sírnyilvántartó, még a dögcéduláját sem. Még egy ismeretlen katona. Leültem, és megettem az ennivalómat. Nem ismertem őt.”³⁰

A legtöbben, amikor tűz alá kerültek, az azonnali feladatokra és az egymás iránti hűségre összpontosítottak. Reményeik és félelmeik alapvető élménnyé váltak, ahogy azt a brit főhadnagy, Norman Craig ecseelt a sivatagban: „Az élet annyira megszabadult minden bonyolultságától. Milyen világossá és egyszerűvé vált! Életben maradni, csak még egyszer normális életet élni, újra megtapasztalni a melegséget, a kényelmet és a biztonságot – ugyan mi egyebet kívánhatna még az ember? Soha többé nem fogom szidni a körülményeket, nem vonom kérdőre a sorsot, nem fogok unatkozni, nem leszek boldogtalan vagy elégedetlen. Hogy élhessem tovább az életem – semmi más nem számított.”³¹ A bajtársiasság alapvető követelmény volt: „Ahhoz senkinek sincs bátorsága, hogy az egész század szeme láttára a természetes gyávaságával összhangban cselekedjék”³² mondta a Luftwaffe Walter Schneider nevű tiszthelyettese, saját paradoxonjával elégedetten.

Az akár néhány hetes közös harci élmények kovácsolta szoros barátság hatására némely egységekben cinikus kegyetlenséggel bántak az újonnan érkezőkkel – a kívülállókkal. Egy veterán amerikai törzsőrmester mondta Anzióról, ahol az egységébe utánpótlásként került katonák közül nyolcan már a megérkezésük utáni huszonnégy órán belül elesetek: „Egy ilyen rohadt helyzetben eszünk ágában sem volt a mieinket kiküldeni a vágóhídra. Mi már Afrika, Szicília és Salerno óta együtt voltunk. Az utánpótlást küldtük ki előre.”³³ Mindegyik hadseregben ugyanez volt a helyzet: „A század volt”³⁴ a *Heimat*, az otthon – mondta Helmut Günther SS-Unterscharführer –, azok az emberek, akik között lenni akartunk. A sebesüléssel az volt a baj, hogy elszakadtál az egységedtől. Az ember teljesen másfajta érzéseket táplált azok iránt, akikkel már régóta együtt volt, mint azok iránt, akikkel nem. Háborúban egy katonának pár hónap maga az örökkévalóság.” 1943 szeptemberében Salernónál az 51. felföldi hadosztály néhány skót katonája inkább fellázadt, semhogy elfogadják beosztásukat egy másik alakulatba.

Csak kevés harcos adott hangot a személyes életben maradásánál nagyralátóbb reményeknek. Az egyik közülük, egy brit tiszt ezt írta a szüleinek, mielőtt első észak-afrikai csatájában elesett volna: „Szeretném, ha tudnátok, hogy miért haltam meg... Úgy érzem, Angliában és Amerikában is van egy óriási érzelemhullám, egy érzelmé, amit én jobb szó híján »jóságnak« nevezek. Ezt nem a politikusok vagy az újságok fejezik ki, számukra ugyanis túlságosan mély. Az összes »középosztálybeli« szívből jövő vágyódása ez valami jobb után – egy világ után, amely méltóbb a gyermekeikhez, egy világ után, amely hitében egyszerűbb, közelebb áll a földhöz és Istenhez. Erről már annyiszor hallottam Angliában és Amerikában a katonák körében, a vonatokon, a chicagói gyárakban és a londoni klubokban, néha olyan rosszul kifejezve, hogy az ember alig ismerte rá, de azért az egésznek a mélyén ott rejtőzik ez a sóvárgás egy új élet után.”³⁵

Mindez igaz is volt. Miközben Winston Churchill önmagát a Brit Birodalom nagyságának megőrzéséért vívott küzdelem vezetőjének látta, honfitársainak többsége inkább hazai változásokra áhítozott, amit legnyilvánvalóbban az 1942 novemberében nyilvánosságra hozott Beveridge-jelentés előlegezett meg, amely Nagy-Britannia háború utáni jóléti államát megalapozta. A *Spectator* vezércikkében ez állt: „A jelentés mint beszédtema országszerte szinte magát a háborút is elhomályosította, róla folynak heves viták a tengerentúli brit csapatoknál is.”³⁶ David Elliott százados ezt írta nővérének, miután hallotta, hogy gárdistái a Beveridge-jelentést vitatják meg: „Ha nem fogadják el *in toto*, úgy érzem, itt forradalom lesz.”³⁷ A független munkáspárti képviselő, Aneurin Bevan szokatlanul szabatos megfogalmazásban ezt mondta az alsóházban: „A brit hadsereg nem a régi világért harcol. Ha a velem szemben ülő tisztelt képviselőtársaim azt hiszik, hogy ezt most azért csináljuk végig, hogy megtarthassák a malájföldi mocsaraikat, nagyon tévednek.”³⁸

Szöges ellentét állt fenn a győzelemért jutalmul társadalmi és alkotmányos változást remélő európai és ázsiai népek, valamint Franklin Roosevelttel honfitársainak magatartása között, akik jobbra elégedettek voltak meglévő társadalmi viszonyaikkal. A *New York Times* egyik cikkírója kajánul megjegyezte a tengerentúlra vetődött amerikaiakról: „A britek kínálta tea és a franciáktól kapott *vin rouge* csak megerősítette

eredendő meggyőződését, hogy Amerika az otthona, s hogy az otthona jobb, mint Európa.”³⁹ Ernie Pyle a szicíliai invázióra induló katonák törekvéseit jegyezte fel, amelyekben túlnyomórészt az a vágy dominált, hogy hazamehessenek: „A csatába induló katonáknak ezek az ünneplésen áhított jövőképei annyi mindent rejtenek – olyasmiket például, hogy újra láthassák az »öreglányt«, hogy főiskolára jár hassanak, hogy legalább egyszer a térdükön lovagoltathassák a saját gyerekeiket, hogy megint a környék legmenőbb kereskedelmi ügynökei lehessenek, hogy egy szénszállító teherautóval még egyszer az életben körbekocsikázhassanak Kansas City utcáin, hogy csak még egyszer kiülhessenek a napra egy új-mexikói ház déli oldalán... Sokkal inkább ezekből az aprócska reményekből állt össze a nyugtalanságunk végösszege, semmint az előttünk álló fizikai szenvedések elképzeléséből.”⁴⁰

A katonák megszállott törekvése, hogy visszatérjenek oda, ahová tartoznak, még hangsúlyosabbá vált, amikor ezek a „fizikai szenvedések” bekövetkeztek. Az amerikai Dorothy Beavers katonaápoló írta meg a levelét annak a „fess fiatalembernek, egy századosnak, aki mindkét kezét-lábát elveszítette. Mégis izgatottnak tűnt, amiért elmondhatja: »Megyek haza.«”⁴¹ Amikor az amerikai géppuskás, Donald Schoo sofőrjének egy repeszdarab elvitte az egyik kezét, a férfi körbe-körbe rohangált, és hisztérikusan azt üvöltözte: „Megyek haza! Köszönöm, Istenem! Megyek haza!”⁴² Egy katona, aki szakítólevelet kapott a házastársától, ezt mondta egy riporternek: „Az a fickó, aki a tengerentúlon azt állítja, hogy szerelmes a feleségébe, rohadtul hazudik... Egy emlékebe szerelmes – egy holdfényes éjszaka, egy szép ruha, egy parfüm illatának vagy egy dal édes dallamának az emlékébe.”⁴³

Rendkívül erős volt az elszigeteltség érzése még az olyanok között is, akik honfitársaik seregétől körülvéve teljesítettek szolgálatot. „Látom magam körül ezt a sokezernyi magányos katonát”⁴⁴ – írt 1943-ban a brit fővárosból John Steinbeck az utcákon járkáló amerikai bakákról. – A járásuk, amit Londonban vettek föl, jellegzetes, amolyan apatikus csoszogás. Keresnek valamit. Azt mondják, egy lányt – akármilyet, de egyáltalán nem erről van szó.” A katonák gyakran emlegetik ugyan a nőket, de a csatatér feszültségei és makacs kényelmetlenségei közepette egyszerűbb örömekre áhítoznak, amelyek között a szex csak ritkán

merül föl. A Csendes-óceán déli térségében az amerikai tengerészgyalogság egy alezredese így álmodozott a hazatéréssel kapcsolatos ambícióiról: „Újra elkezdlek pizsamát hordani... Bevágok egypár tojást meg néhány liter tejet... Egy-két forró fürdő is esedékes... De a legjobbat a végére hagyom – egy egész napot fogok azzal tölteni, hogy lehuzigálom a vécét, csak hogy halljam, ahogyan lefolyik a víz.”⁴⁵

A demokráciák katonáinak többségére jellemző efféle szerény ambíciók szembeszökő ellentétben állnak Hitler egyes embereinek, különösen a Waffen-SS katonáinak harcias lelkesedésével, amely meglepő mértékben kitartott egészen a háború utolsó hónapjaiig. Egy amerikai születésű olasz asszony elképedéssel elegy idegenkedéssel, megbűvölten írt két német tisztről, akikkel 1943-ban ismerkedett meg: „A legspecializáltabb emberi lények, akikkel valaha találkoztam: ők a »harcoló ember«. Egyikük sincs még huszonöt éves, mindketten részt vettek a lengyelországi, franciaországi és oroszországi hadjáratban – most pedig az olaszországban is. Egyikük, aki közkatonából lett tiszt, fél éven át egy orosz dezertőrökből álló század parancsnoka volt... Lehetetlenség érzékelteni a hangjából kicsengő mély meggyőződést, miközben a korábban tanult ismerős doktrínákat fejtegette: a *Gross Deutschland* szükségességét, az árja faj felsőbbrendűségét, Németország háborúba lépésének elkerülhetetlen voltát (Hitler minden erőfeszítése ellenére, hogy Angliával békét kössön), azt, hogy milyen büszke az országára és a katonáira, és mindenekfölött azt a – továbbra is – megingathatatlan bizonyosságot, hogy győzni fognak.”⁴⁶

Máig rejtély, hogy a túlnyomórészt besorozott katonákból álló német hadsereg, amelyben ugyanannyi civil katona szolgált, mint a szövetségeseknél, hogyan bizonyulhatott következetesen különbnek náluk. A válasz részben minden bizonnyal a tisztikar rendkívüli professzionizmusában és harci doktrínájában rejlik; az idők során Németország félelmetes katonákat produkált, akiknek teljesítménye Hitler alatt ért a zenitjére, még ha eléggé el nem ítéhető ügy szolgálatában is. Ezenfelül a kényszer csaknem olyan fontos szerepet játszott, mint Sztálin hadseregeiben. Azok a német katonák, akik elszöktek a harcmezőről vagy egyenesen dezertáltak, tudták, hogy kivégzés vár rájuk, és ahogy a náci birodalom zsugorodott, egyre nagyobb gyakorisággal alkalmazták ezt a

szankciót. A Wehrmacht közel sem lőtte agyon annyi emberét, mint az oroszok, de a büntetésként kirótt kivégzések 1945-re már elérték a tízezres nagyságrendet. A szövetséges parancsnokok, akik kétségbeesetten próbálták rávenni az embereiket, hogy erőltessék meg jobban magukat, gyakran felpanaszolták, hogy ők elrettentésként nem róhatnak ki halálbüntetést a dezertőrökre.

A még megmaradt német ellenállás szempontjából azonban fontosabb szerepet játszott a fanatikusok, nevezetesen a Waffen-SS-alakulatok egy kemény magja. Az évtizedes náci kiképzés kiváló fiatal vezetőket produkált. Sok német még akkor is rendkívüli áldozatokat vállalt azért, hogy szülőföldjüket megóvják az oroszok megtorlásától, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy a háború sorsa megmászhatatlanul Hitler ellen fordult. A Wehrmacht nem minden katonája volt hős: 1944–1945-ben egyre nagyobb számban mutattak hajlandóságot, sőt egyenesen buzgóságot a fogságba esésre. Hitler hadseregének szellemisége azonban – akár az oroszoké vagy a japánoké – jelentős mértékben eltért a brit és az amerikai erőkétől. Azért mert az embereknek meghagytak bizonyos mértékű civil jogokat és valamennyi választási szabadságot, s hogy a gyengékkel szemben nem alkalmaztak brutális szankciókat, a nyugati hadseregek azzal fizettek, hogy a katonáik áldozathozatal iránti kisebb hajlandóságát tüzerővel és türelemmel voltak kénytelenek kompenzálni.

2. HÁTORSZÁGI FRONTOK

Nyikolaj Bjelov, a Vörös Hadsereg katonája ezt írta naplójába 1942 végén: „Tegnap egy kazal levelet kaptam Lidocskától. Az az érzésem, nincs könnyű dolga ott hátul a kicsikkel.”⁴⁷ Bjelov százados elbagatelizálta felesége szorult helyzetét. Sok társadalomban a civilek többet szenvedtek, mint a katonák. A román Mihail Sebastian sosem látott csatateret, 1943 decemberében mégis így írt: „Személyes életünkről képtelenség mérleget készíteni: minden elvész a háború árnyékában. Először ez a rettentő jelenlét érzékelhető. Csak azután, valahol, messze, önmagunk által is elfeledve következünk mi, lecsökkent, elmosódott, letargikus életünkkel, mi, akik várjuk az álomból ébredést, a feltámadást.”⁴⁸ A statisztikákat

az oroszországi és a kínai halálozási számok drasztikusan eltorzítják ugyan, mégis érdemes rámutatni, hogy 1939 és 1945 között azok közül, akik közvetlenül nem vettek részt a harcokban, globálisan többen pusztultak el, mint az egyenruhások közül. Nehéz a „hátszéli front” kifejezést ironia nélkül használni az oroszországi háború kontextusában, ahol emberek tízmilliói kerültek olyan helyzetbe, amelyet az ukrán partizán komisszár, Pavel Kalitov egy Klimovo nevű falucskánál 1942 szeptemberében így jellemezett: „Sápadt, sovány asszony ül egy padon, karján csecsemővel és egy hétéves forma kislánnyal. Sírdogál a szegény ördög. Miről mesélnek a könnyei? Bármit megtennék, hogy segíthessek ezeken a nyomorúságos emberi lényeken, hogy enyhíthessek a fájdalmukon.”⁴⁹

Három héttel később Budnyicában hasonló jelenetről számolt be: „Mi maradt belőle? Romhalmaz, égnek meredő kémények, kiégett székek. Az utak és ösvények helyén most tövises és gyomok. Életnek semmi nyoma. A falu állandó tűzérési tűz alatt áll.”⁵⁰ Kalitov egysége nem sokkal ezután parancsot kapott a hadseregtől, hogy a front mögött egy huszonöt kilométeres sávot tisztítson meg a civilektől; a cókmojkukat magukkal vihetik, de se takarmányt, se krumplit. Kalitov boldogtalanul írta: „Együtt kell működnünk a civilekkel, felkészítenünk őket, hogy mindezt ellenállás nélkül hajtsák végre. Nehéz ügy: sokan szinte kizárólag krumplin élnek. Azt kérni tőlük, hogy most mind hagyják itt a csapatoknak, azt jelenti, hogy borzalmas nélkülözésekre vagy egyenesen halálra ítéljük őket. Most is egy menekült család áll előttem. Olyan soványak és ösztövérek, át lehet látni rajtuk. A kicsiket különösen nehéz így látni – hárman vannak, egy csecsemő meg két nagyobbacska. Tej nincs. Ezek az emberek ugyanannyit szenvedtek, mint mi, katonák, vagy még többet. A bombák, gránátok és aknák már nem rémítik őket.”⁵¹ Elcsodálkozott azon, hogy emberi lények mit el nem képesek viselni.

Még azok az oroszok is rendkívüli szűkölködés közepette gürcölték végig a háborút, akiket nem sújtott ostrom vagy bombázás: ők naponta ötszáz kalóriával kaptak kevesebb táplálékot, mint brit vagy német sorstársaik, és ezerrel kevesebbet, mint az amerikaiak. A szovjet fennhatóság alatt álló területeken mintegy kétmillióan pusztultak éhen, és további tizenhárommillióan haltak meg a bombázások során vagy a németek elfoglalta vidékeken; a fejadaghoz való jog hierarchiájának

legalján a Gulág munkatáboraiiban sínylődő rabok álltak, közülük a háborús évek folyamán minden negyedik meghalt. Az oroszok a vitaminhiánytól tömegesen szenvedtek skorbutban, valamint az éhezéssel és a túlmunkával kapcsolatos egyéb betegségekben. „Gyáron kívüli magánéletünk nem lehetett”,⁵² mondta egy moszkvai asszony, Klavgyija Leonova; egy textilgyárban dolgozott, ahol katonai zubbonyokat és alcahálókat készítettek.

Az ő futószalagja a háború egész idejében a nap huszonnégy órájában működött, a dolgozókat két tizenkét órás műszakba osztották be. Alig sült kenyéren és kásán – pörkölt búzából készült zabkásán – tartották őket, melyet a munkapadoknál osztottak ki. „Éhezni, nem éhezünk, de mindig nagyon éhesek voltunk, s gyakran fanyalodtunk krumplihéjra... A vasárnap elméletben szabadnapnak számított, csakhogy a gyári pártbizottság ilyenkor is gyakran kirendelt minket külső munkára: lövészárkot ásni vagy fát hordani a Moszkva környéki erdőkből... Bányában használatos aknafelvonó-köteleket kellett teherautóra rakodnunk. Olyan nehezek voltak, hogy egy súlyemelőnek is becsületére vált volna a mozgatásuk... A parasztoknál laktunk... A parasztasszonyok sűrűn szidták a rendszert. Minket is átkoztak, mert erdei bogyt és gombát szedtünk az erdőben, amit ők el akartak volna adni nekünk.”

A meg nem szállt nyugati országokban egyesek prosperáltak: bűnözők használták ki a prostitúcióra, feketepiaci árukra, lopott katonai üzemanyagra és készletekre mutató igényeket; gyáriparosok tettek szert óriási profitra, akik közül sokan valahogy elkerülték az extraprofitot sújtó adókat; földművesek – különösen az Egyesült Államokban, ahol 156 százalékkal nőttek a bevételek – tapasztaltak nagyobb jólétet, mint amilyet valaha is. „Egyszer csak jó lett farmon élni”⁵³ – mesélte Laura Briggs, egy idahói kisbirtokos lánya. – Apu elkezdte feljavíttatni a földjét... Kátránypapírból tákolt kunyhóból a farmerek többségével együtt mi is új, vízvezeték, favázás házba költöztünk. Fatüzelésű helyett most már elektromos tűzhelyünk volt, és folyóvíz a mosogatóban, ahol elmosogathattuk az edényeket, meg vízmelegítő és szép linóleum.”

Ám náluk sokkal többen gyűlölték az egészséget. David Fraser gránátos főhadnagy egy fontos igazságra derített fényt milliók – katonák és civilek – életkörülményeivel kapcsolatban: „Az emberek nem ott voltak,

ahová tartoztak, és ez olyan hatással járt, mint egy álom, amelyből mindenki azt remélte, hogy egy napon majd felébred.”⁵⁴ 1941 áprilisában Edward McCormick⁵⁵ levelet írt David fiának, aki korábban Anthony bátyjával együtt vonult be, és egy tüzérezreddel ekkoriban hajózott be a Közel-Kelet felé.

Elsősorban anyu számára – írta az apjuk – az egész háború körülötted meg Anthony körül zajlik. Amióta megszülettetek, életének legfontosabb mozgatórugója a ti egészségetek, boldogságotok és biztonságotok. A mai napig is ösztönösen ezekre gondol, így hát nélkülem is tudjátok, milyen le-sújtó volt számára az elválás mindkettőtöktől. Én is így éreztem, és rémítő belegondolni mindabba a nélkülözésbe, veszélybe és mocsokba, amiben valószínűleg részetek lesz. Szemernyi kétségem sincs afelől, hogy ennek a háborúnak el kellett következnie. A náci győzelme egyet jelentene az-zal, hogy kiválasztott németek egy igen szűk csoportja élvezné az életet, miközben a leigázott emberek lelke elsorvadna. Te és Anthony most ab-ban lesztek a világ segítségére, hogy ettől a pestistől megszabaduljon, és noha személyes érzéseim azt diktálják, hogy minél messzebb kívánjalak benneteket ettől az egésztől, mégis dagadok a büszkeségtől... amikor arra gondolok, hogy mit fogtok véghezvinni. Anyuval együtt a legmelegebb szeretetünket és áldásainkat küldjük felétek, és imádkozunk az egészsé-ge-tekért és azért, hogy épségben visszatérjeteek hozzánk. APU

Több mint négy évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a McCormick csa-lád újra együtt legyen, és ez az elválás milliók tucatjainak jutott közös sorsul. És bár a helyváltztatásnak és a családok szétszóródásának az egyenruhás besorozás volt a leggyakoribb oka, ezek a dolgok számos egyéb formát is öltöttek. A háború folyamán a brit lakosság fele változ-tatott lakhelyet, némelyek azért, mert kilakoltatták őket, hogy helyet ad-janak a katonáknak, mások azért, mert elpusztult a házuk, a legtöbb-en pedig azért, mert a háborús kötelesség így kívánta. A belga halászflo-tta jelentős része a devoni Brixham kikötőjében kezdett új életet, míg egyes-dán halászok a lincolnshire-i Grimsbyből indultak naponta dolgozni. Euró-pában másutt brutálisabb szükségszerűségek szóltak közbe. 1943 januárjában például egy Gladys Skillett⁵⁶ nevű brit ápolónő nem jog sze-

rinti hazájában, a brit Csatorna-szigeteken szülte meg gyermekét, ha-nem Biberachban, egy kis német kórház szülészeti osztályán. Ő is egyike volt annak a 834 civilnek, akiket a megszállt Guernsey szigetről 1942 szeptemberében a birodalomba deportáltak, hogy a háború hátralevő-részét internálótáborokban töltsék túszként; eredetileg 836-an lettek vol-na, de egy Sarkból való idős őrnagy és a felesége még a behajózás előtt felvágta az ereit. Mrs. Skillett életre szóló barátságot kötött egy Wehr-macht-katona feleségével, akivel a biberachi kórházban egy szobában feküdt, és aki ugyanaznap adott életet egy egészséges fiúnak, amikor az övé is megérkezett.

Bianca Zagari két gyermek anyja volt egy tehető-s olasz családban, amely szülővárosából, Nápolyból 1942 decemberében menekült el, amikor az amerikai bombázás megkezdődött. A tizennégy tagú társaság – köztük a házastársak szülei, unokaöcsök és unokahúgok, cselédlány és nevelő-nő – a távoli, elszegényedett Abruzzo vidékén telepedett le, s a kizáró-lag gyalog megközelíthető Sangro völgyében egy faluban bérelt két házat. Ott tengődtek nem valami kényelmesen, amikor legnagyobb rémületük-re 1943 októberében ismét bombák kezdtek potyogni körülöttük; mind-össze huszonkilenc kilométerre voltak Monte Cassinótól, olyan terüle-ten, amelyért a német és a szövetséges hadseregek elkeseredett harcokat folytattak. Zagari asszony és a gyermekei a falusiakkal együtt menekültek el, és felfelé kapaszkodtak a hegyek közé, egy paraszt alig érthető helyi tájszólásban elmondta neki, hogy a bombázás az asszony rokonságának nagy részét elvitte: „Signora, a tíz halott mind a magáé.” Az asszony ezt írta: „Hajnalodik, a többiek most másznak fölfelé rémülten Scontronéból. Mindegyikük egy-egy borzalmas részlettel szolgál: egy kéz, egy lábacska, két hajfonat piros masnival, egy fej nélküli test.”⁵⁷

A férje, Raffaele életben maradt, de a család nagy része elpusztult. A túlélők heteken át a hegyek között, barlangokban éltek, és olyan forté-lyokat sajátítottak el, amilyenekről Zagari azelőtt mit sem tudott – tüzet gyújtani meg kezdetleges menedékhelyeket építeni a részvétlen helybe-lik gyér segítsége mellett, akik csak a magukéval törődtek. „Mindenre úgy kell megkérnem valakit – mintha alamizsnát koldulnék.” Amikor a németek rájuk találtak, az összes férfit besorozták kényszermunkára: „Egyiküket akkor vitték el, amikor a romok alatt ásva az anyját kereste.”

Hónapokig tartó nyomorgás után két gyermekével és az ékszeres dobozával együtt átszökött a hegyeken. Végül egy német teherautó-sofőrnek megesett rajtuk a szíve, és elvitte őket Rómába. „A Porta San Giovannin át érkezünk. Olyan érzés, mintha álmodnék – dadákat látok nyugodtan játszó gyerekekkel. A háború távoli pletykának tűnik. Mindenki azt kérdi, honnan jöttünk. Senki sem érti a választ, hogy Scontronéból, ahol a család kilenc tagját megölték. A Corso Hotelban, ahol a portás ismer bennünket, és segíteni próbál, halljuk ám, hogy egy másik vendég azzal fenyegetőzik, nem jár többé a szállodába, ha beengedi a hozzánk hasonló csavargókat.”

Zagariék a vagyonuk révén elkerülhették a legszörnyűbb nélkülözéseket, a legtöbb olasz azonban erre nem volt képes. Amikor 1944 jéghideg tele beköszöntött, a betegség, a tüzelőanyag és az ennivaló hiánya súlyos áldozatokat szedett a civilek, elsősorban a gyerekek körében. Egy édesanya ezt mesélte: „A kislányom egyszer csak rosszul lett. Az orvos azt mondta, vastagbélgyulladás – öt órába telt, mire meghalt, leírhatatlan fájdalmak közepette. A házban dermesztő hideg volt, Gige-to [a férje] elszaladt, hogy összevásároljon egy csomó üveget, melyeket megtöltöttünk forró vízzel. A kislányt az ágyunkba tettem, körberaktam palackokkal, és szorosan magamhoz öleltem. – Gige-to – visítottam –, Santina nem halhat meg. – Mégis meghalt.” Sokan, akik a bombázásokban vagy kilakoltatás miatt veszítették el otthonukat, primitív hegyi létre kényszerültek, ahogy egy fiatal lány is mesélte: „A barlang hidege és nedvessége a csontunkig hatolt. Anyám három hónapos öcsémet a karjában szorongatva az egyik sarokban guggolt. Megkért, hogy menjek be a városba, és kerítsek egy orvost. Futottam, mint a nyúl, de kiderült, hogy nincs otthon – Podestàékhoz ment, ahol a fiúnak magas láza volt, akárcsak az öcsémnek. Végül a kezembe nyomott egy receptet – de az asztalán lévő gyógyszerekből egy szemet sem adott volna. Azt mondta, majd eljön, és meglátogat bennünket, de mire megérkezett, a kisöcsém már halott volt.”⁵⁸ Tébolyult édesanyjuk ezt mondta: „A kisbabám azért halt meg, mert nem ettem eleget, és rossz volt a tejem.” Ő is egy volt a milliók közül.

Az otthonukból és az országukból kiűzött emberek a háború nagy részét várakozással töltötték: parancsra vagy vízumra vártak, egy alkalom-

ra, hogy elszökhessenek a körülöttük ólálkodó veszedelmek elől, utazási engedélyre. A huszonegy éves angol Rosemary Say, miután a német internálótáborból átszökött a vichyi Franciaország zónájába, a szökevény-társai boldogtalan közösségével együtt heteken át tükön ülve várakozott Marseilles-ben: „Szomorú volt látni a kárba vesztett intellektust és tehetséget, miközben a várakozás egyre csak nyúlt, és sokak jövője továbbra is siváran festett. Végre a fiú megkapta a vízumot, vagy letartóztatták, vagy egyszerűen csak elhúzta a csikot vidékre, szerencsét próbálni. Csak vártunk és tanakodtunk. De ha valaki nem jött vissza, hamar elfelejtettük. Igazából csak az a közös vágy tartott bennünket össze, hogy árkonbokon túl legyünk már, és újra elkezdjük az életünket... Mindenütt gyanakvás és reménytelenség uralkodott... A kedélyek felforrósodtak, és hangos, erőszakos veszekedések robbantak ki. Mindannyiunkban közös volt a bizonytalanságunk miatti aggodalom.”⁵⁹

Stefan Kurilak⁶⁰ ukrán tinédzsert a német megszállók nyugatra szállították, hogy egy Klaunzer nevű, jámbor katolikus osztrák alpesi földművescsaládnál dolgozzon. Amikor a fiút megpillantotta, Frau Klaunzer könnyekben tört ki; anélkül, hogy tudta volna az okát, az ifjú ukrán is követte példáját. Aztán elmagyarázták neki, hogy Klaunzerék fia néhány hete a keleti fronton halt meg. Frau Klaunzer egy olyan német kifejezést hajtogatott, amit Stefan is megértett: „Hitler nem jó! Hitler nem jó!” Stefannal ezek után kedvesen és emberségesen bántak: a család földjén dolgozott, nem is boldogtalanul, a háború végéig, amikor is vendéglátói hiába kérelték, hogy maradjon köztük családtagként.

Nem sok effajta élmény volt ilyen kellemes. A tizennégy éves lengyel Arthur Poznański 1942 októberében egy napon visszatért a piotrkówi gettóba a Hortensja üveggyárból, ahol az öccsével, Jerzykkel együtt dolgozott. A gettó zsidó milíciájának egyik tagja egy gyűrött noteszlapot adott át neki. Az anyja írta. Deportálták őket: „Elvisznek bennünket. Isten segítsen meg téged, Arthur. Mi már nem tehetünk többet érted, és bármi történjék, gondoskodj Jerzykről. Ő még gyerek, és rajtad kívül senkije sincs, ezért légy a bátyja és a szülője. Isten veled...”⁶¹ A mélységesen megrendült Arthur egyre azt hajtogatta magában: „Megpróbálom! Igen, megpróbálom!” De aztán arra gondolt: „Hogyan? Olyan magányosnak és tehetetlennek éreztem magam.” A fiúk a háború hátralevő

részét koncentrációs táborokban töltötték, egymástól több száz kilométerre, de csodával határos módon mindketten megmenekültek; a család többi tagja azonban odaveszett.

A britek hat éven át szenvedtek a megszorításoktól és a meg-megújuló bombázásoktól. Az éjszakai elsötétítés mind az erkölcsi, mind a fizikai levertséghez hozzájárult. A Churchill szigetein uralkodó körülmények azonban még így is sokkal kedvezőbbek voltak, mint a kontinens társadalmaiban, ahol az éhínség és az erőszak uralkodott. Észak-Amerikához hasonlóan Nagy-Britanniát is megvédte a nagy kiterjedésű tenger, a személyes szabadság és a gazdagság. A kiváltságos britek valóban kiváltságosak maradtak: „A háborúval kapcsolatban az volt a rendkívüli, hogy akik igazán nem akartak benne részt venni, ezt megtehették”,⁶² írta később a regényíró Anthony Powell.

Egy korlátozott társadalmi miliőn belül ez igaz is volt. A D-nap előtti héten, miközben 250 000 fiatal amerikai és brit katona az utolsó előkészületeket tette, hogy aztán nekiveselkedjék Hitler Atlanti falának, Londonban Evelyn Waugh ezt írta naplójába: „Félrészegen ébredtem, és hosszú, tevékeny délelőttöm volt – levágattam a hajam, idézeteket próbáltam azonosítani a British Libraryben, ahol a bombatalálat óta még mindig nagy a rendetlenség, meglátogattam Nancyt [Mitfordot, a könyvesboltjában]. Ebédnél újra lerészegedtem. Elmentem a Beefsteakbe [Klubba], amelybe nemrég léptem be... Vissza a White'sba [Klubba] – még több portói. Alkoholos kábulatban elmentem a Waterlooig, fölszálltam az exeteri vonatra, és csaknem végigaludtam az utat.”⁶³

Waugh esete nem tipikus; számos barátja, akivel együtt tivornyázott, aktív szolgálatból volt eltávozáson, és egy év múlva többen is halottak voltak közülük. Küszöbön állt a németek V-1-es támadása, amely újra halált és pusztulást hozott a háborúban kimerült britekre. Ám ahogy New Yorkban és Chicagóban messze kényelmesebb volt az élet, mint Londonban vagy Liverpoolban, ugyanúgy a londoniak lényegesen jobb körülmények között éltek, mint Párizs, Nápoly, Athén és a Szovjetunió vagy Kína bármely városának lakossága. Nella Last lancashire-i háziasszony 1942 októberében azon elmélkedett, hogy a háború mindaddig vajmi kevés nélkülözéssel vagy szenvedéssel járt számára, „ahhoz képest, hogy Sztálingrád háromnegyedét az első bombázással elpusztították.

Van mit ennünk, van meleg szállásunk, amikor millióknak nincs – mi lesz az ár, amit majd meg kell fizetnünk? – arra nem számíthatunk, hogy továbbra is »megússzuk«, egyikünk számára *sincs* menekvés. Láttam ma az egyik szomszéd kisbabáját, és egyszeriben megértettem azokat, akik »erre a világra nem hajlandók gyereket szülni«. Sok a szöveg az »új világokról« meg »a háború utánról«, de egy szó sem esik a szenvedésről, a gyöttelemről, ami még ránk vár, mielőtt vége lenne az egésznek.”⁶⁴

Mrs. Last szokatlanul fogékony volt; honfitársai többségét túlságosan lefoglalták a maguk jelenkori problémái, semhogy mások még nagyobb, de távoli nyomorúsága miatt aggodalmaskodtak volna. 1942. november 22-én Phyllis Crook háziasszony ezt írta Észak-Afrikában szolgáló harminckét éves férjének: „Utálatos dolog lesz a karácsony, gyűlölöm még a gondolatát is. De hát a »szokásos« módon át kell esni rajta, és már javában azon ügyködöm, hogy az összes ismerősünk gyerekének szerezzek valamit. Olyan könnyű lenne azt mondani, hogy »semmit sem kapni«, és annyiban hagyni a dolgot. Olyan hideg van... Bárcsak visszavonulhatnék valahová télire e helyett az örökös didergés helyett. Chris [a kisfiuk] arra kérte Istent, hogy ma estére varázsoljon téged jó fiúvá! Nos, szerelmem, felénk nem sok újdonság történik, így hát búcsúznom kell. Az élet mintha túl sivár lenne ahhoz, hogy szavakkal le lehessen írni. Vajon mikor látunk újra? Olyan borzasztóan távolinak tűnik, nem is nagyon érdemes rágondolni. Vigyázz magadra, drágám, ne hagyd magad veszélybe sodorni, ahogy a papa mondaná! Teljes szívemből szeretlek, édes, drága Phil. Ui.: Joyce most egy gyárban dolgozik, napi 11 órában. John Young maláriás lett.”⁶⁵

A háború sújtotta nemzetek fiai Mrs. Crook bánatát triviálisnak, önsajnálataát megvetendőnek tartanák. Az ő élete nem volt veszélyben, ahogy a gyermekeié sem, még csak nem is éheztek. A férjétől való elszakadás azonban, a szükség, hogy kelet-londoni otthonuktól távol kellett szállásra lelniük, a háborús létezés örömtelen monotóniája az ő számára – és még sokak számára – elegendő indoknak látszott a boldogtalanságra. És tíz nappal a levél megírása után megözvegyült, miután a férje hősi halált halt.

Az emberek távoli szeretteinek erőszakos, idő előtti haláláról szóló hírek a háború egész tapasztalatára rátelepedtek. Gyakran alig lehetett va-

lamit tudni a sorsukról, ahogyan azt a *Spectator*ban megjelent versében J. R. Ackerley is megjegyezte:

Sosem tudtuk meg, mi lett vele, annyira különös volt;
Útra kelt, ez decemberben történt, és aztán ennyi;
Nem volt alkalom elbúcsúzni, karácsony körül minden megholt;
Jött néhány levél, jóval azután, de később semmi.

A hetek hónapokká váltak, s máris nyakunkon a december.
Persze zaklattuk a hivatalnokokat – ők szerteszét sürgönyöztek;
Türelmesek voltak, de elfoglaltak, lévén rengeteg az ember;
Az egyik ezt mondta, a másik azt; sohasem került meg.

Sokan mennek el így, minden magyarázat nélkül;
És a halál az halál; csekély vigasz, ha kiderül, hogyan s miért;
Most mégis azt hiszem, a keresést mi adtuk fel végül;
Mintha egy rovar pusztult volna el, nem valaki miközülünk.⁶⁶

Számtalan család küszködött azzal, hogy napirendre térjen a veszteségei fölött. A brit hadsereg egyik tisztjének felesége, Diana Hopkinson elmondja, hogyan találkozott újra a hosszú távollét után a férjével egy berkshire-i állomás peronján, miközben megtudták, hogy a férfi testvére ütközetben elesett. „A félhomályban megpillantott furcsa egyenruhája, furán keskeny arca a mesterkéeltség érzetét keltette bennem. Még a csókjainkban is volt valami valószerűtlen. Az ágyban túl kellett tennünk magunkat egy rettenetes bánaton – Pat halálán –, mielőtt szeretkezni tudtunk volna. Amikor végre felém fordult, úgy szeretkeztünk, mintha valami ünnepélyes rítusban lennénk egymás partnerei, furcsán, szótlannul, mégis ismerősen.”⁶⁷

Edie Rutherford sheffieldi háziasszony éppen teát készített, amikor ifjú szomszédja, egy RAF-pilóta felesége bekopogott hozzá. „Faarccal bökte ki: – Mrs. Rutherford, Henry eltűnt – majd a kezembe nyomta a táviratot. Én persze azonnal kitártam a karomat, és magamhoz öleltem, hogy sírja jól ki magát, miközben hangosan átkoztam ezt az istenverte háborút. – Nem halt meg. Biztos vagyok benne, hogy nem halt meg. A múlt szer-

dán még itthon volt. Valahol él, és aggódik, mert tudja, hogy megkapom ezt a táviratot, és kiborulok... – Nem könnyű kitalálni, mit is mondhatna az ember egy feleségnek, aki ilyen nagy bajba került. Én minden tölem telhetőt megtettem, szegény leányzó. Úgy éreztem, mintha kifordultam volna magamból. Adja az ég, hogy vége legyen ennek a háborúnak.”⁶⁸

Jean Wood háziasszony ezt jegyezte fel: „A szomszédban egy nagyon kedves hölgy lakott a férjével. A fiát várta haza eltávozásra, és nem volt otthon hús, amivel megetethette volna. Engem viszont a hentes épp aznap segített hozzá némi nyúlhúshoz... igazi csemegéhez. Nekem nem kellett a nyúl, mer' inkább tojást adok a kis gyerekeimnek, ha hozzájutok. Úgyhogy át is vittem neki a nyulat. Teljesen ki volt borulva. A fia épp aznap halt meg. A sarokba is vághattuk volna a nyulat, amennyire érdekelt bennünket. Olyan kedves fiú volt, fiatal tiszt, tizenkilenc éves.”⁶⁹ Mindannyian „kedves fiúk” voltak azok számára, akiknek gyászolniuk kellett őket.

Muriel Green, Nagy-Britannia 80 000 önkéntes mezőgazdasági szükségmunkásnőinek* egyike 1942 júniusában a norfolki otthonába tett eltávozásának utolsó estéjén könnyekben tört ki. „A háború miatt sírtam. Megváltoztatta az életünket, és már soha többé nem lehet olyan, mint régen. A tengerpart elhagyatott ürességének látványa felzaklat. Amikor az ember odavan, és a mama a leveleiben a legújabb meggyalázásról, a legújabb eltűnt fiúról, a legújabb családi áldozatról számol be, azok csak szavak. Otthon viszont mindez mélységesen nyomasztó. Az élet már sohasem lesz olyan édes, mint a háború előtt, pedig az utolsó két nyár és 39 eleje életem legtökéletesebb éveit voltak, amikor még mindenki fiatalnak és vidámnak látszott. Órákig tudtam volna sírni, ha nem tudom, hogy kiborítom vele a mamát.”⁷⁰

Az amerikai Dellie Hahne egyike volt annak a rengeteg nőnek, akik a kor feszültségei és érzelmi szertelensége közepette nem a megfelelő férfihoz mentek feleségül, és az elkövetkezendő években visszasírták a lányságukat. „Katona volt. Mi is lehetett volna más, mint csodálatos,

* *Women's Land Army (WLA)*: civil női szervezet az első és második világháború idején, amely arra alakult, hogy tagjai helyettesítsék a mezőgazdaságból a hadseregbe bevonult férfiakat. A nőket, akik ebben a szervezetben dolgoztak, Land Girlsnek hívták. (A szerk.)

nagyszerű emberi lény⁷¹ – mondta annak az embernek a bánatával, aki nek már benőtt a feje lágya. Megszánta a többieket, akik otthon tapasztalták meg a nyomorúságot. – Terhes nők, akik alig tudtak talpon maradni a zötyögő vonaton, mentek még utoljára meglátogatni a férjüket, mielőtt a fickókat átdobják a tengerentúlra. Asszonyok utaztak visszafelé kicsi gyerekekkel, miután meglátogatták a férjüket. Próbálták meg-
 etetni a gyerekeket, meg bepelenkázni őket. Végtelenül megsajnálta őket. Egyszerre csak szöget ütött a fejében, hogy ez feleannyira sem mulatságos, mint amilyennek mondták. Meg is köszöntem Istennek, hogy nekem nincsenek gyerekeim.”

Sok gyermek kapaszkodott az apja halványuló emlékébe, akitől évek-re elszakadt – volt, aki örökre. A kaliforniai Bernice Schmidt⁷² kilenc-
 éves volt, amikor a szülei elváltak. Frissen egyedülállóvá vált édesap-
 ját, a harminckét éves Arthurt ily módon besorozhatták. A behajózás
 előtt eltávozást kapott a kiképzőtáborból, és három gyermekét elvitte a
 Los Angeles-i vidámparkba. Elmondta nekik, milyen honvágya van, és
 mindegyiküknek adott egy-egy apró búcsúajándékot: Bernice egy nyíl-
 vesszővel átfűrt két szívet formázó kitűzött kapott, rajta a felirattal: „Ber-
 nice-nek szeretettel aputól.” Schmidt tizedes 1944. november 15-én halt
 hősi halált a 317. gyalogezred kötelékében. A kislánya sosem felejtette
 el azt a napot, amikor a hír megérkezett, mert akkor volt a tizenkette-
 dik születésnapja. 1942-ben egy októberi napon Nella Last hosszasan
 elnézte az egyik szomszéd gyerekeit. Az anyjuk megérintette a karját, és
 megkérdezte tőle:

– Mire gondol?⁷³

– Ó, nem is tudom – válaszolta Mrs. Last. – Maga csak legyen boldog,
 hogy Ian fia még csak hétéves.

Az asszony erre csak annyit mondott: – Az vagyok.

1943-ig, amikor Sztálingrád és a bombázások kezdtek mindent meg-
 változtatni, a legtöbb német civil – leszámítva azokat, akik elveszítették
 a szeretteiket – a konfliktust inkább csak dermesztő jelenlétként érzé-
 kelték, semmint traumának. „Lehetséges, hogy valaki hozzászokjon a
 háborúhoz?⁷⁴ – tűnődött 1941-ben Mathilde Wolff-Monckeburg, egy
 Hamburgban élő tudós idős felesége. – Ez a kérdés gyötör egyre, és fé-
 lek, hogy igenlő rá a válasz. Mindaz, ami eleinte elviselhetetlen volt,

mindaz, aminek lehetetlen volt a mélyére hatolni, mostanra valahogy
 »megállapodott« lett, és az ember rémisztő közönyben él egyik napról a
 másikra... Még kényelmesen és melegben élünk, van elég ennivalónk,
 időnként meleg vizünk is, a mindennapi bevásárló expedíciókon és a
 kisebb, ház körüli munkákon kívül egyébbel nem fárasztjuk magunkat.”
 Ahogy minden német – kivéve a nemzetiszocialista funkcionáriusokat,
 akik mint minden másban, az élelmezésben is kiváltságokat élveztek –,
 ő is főként a fejadagok sivárságára panaszkodott: „Az ember egyre in-
 kább érzi benne az ürességet, és mind erősebb lesz az elérhetetlen utáni
 sóvárgása⁷⁵ – írta Wolff-Monckeburg 1942 júniusában. – A ragyogó áb-
 rándok gyötrelmes színekben sokszorozódnak meg, amikor az ember
 nagy, szaftos bifsztekekre, újkrumplira és aranylő vajdarabokkal meg-
 szórt, hosszú spárgára gondol. Az egész olyan méltatlan és nyomorúsá-
 gos – és még vannak, akik »hősiesnek« nevezik ezt a kort.” Ha azonban
 a németek panaszkodtak is a szűkölködéssre, az övék globális mértékkel
 mérve elhanyagolható volt: amíg a fogyasztási cikkek termelése 1939 és
 1944 között Nagy-Britanniában 45 százalékkal, Németországban mind-
 össze 15 százalékkal esett vissza. Ha az ország népe nem szerette is, amit
 enni kényszerült – évi burgonyafogyasztásuk tizenkettőről harminckét
 tonnára nőtt –, a komoly éhínséget csak a háború végén, 1945 májusá-
 ban tapasztalták meg; a nácik a leigázott népeket éhezttették ki, hogy a
 saját polgáraiknak legyen mit enniük.

Az élelem vagy annak hiánya a háború minden más aspektusánál
 jobban rávilágít a szenvedés viszonylagosságára. Globális méretekben
 nézve jóval többen szenvedtek súlyos éhínségtől vagy haltak éhen, mint
 bármely előző konfliktus idején, beleértve az első világháborút is, mert
 az országok korábban sosem látott mértékben váltak csataferekké, ami
 a mezőgazdasági termelés jelentős kiesését eredményezte. Még azon or-
 szágok polgárai is súlyosan beszűkültnak találták az étrendjüket, ahol
 sikerült elkerülni az éhínséget. Nagy-Britannia jegyrendszere gondos-
 kodott róla, hogy senki se éhezzen, a szegények pedig egyenesen jobban
 táplálkoztak, mint békeidőben, viszont csak kevesen lették élvezetüket
 a kosztjukban. Egy önkéntes mezőgazdasági szükségmunkásnő, Joan
 Ibbertson ezt írta: „Az ennivaló volt a vesszőparipánk... Az első albré-
 letemben a házinéni második fogásra sosem főzött zöldséget, kivéve

vasárnap; hétfőn hideg húst kaptunk, a hét többi napján meg kolbászt. Néha krumplit is főzött a kolbászhoz, de gyakran csak egy-egy szelet kenyeret adott hozzá. Nagy, hideg, zöld üvegtányéron egy pár kolbász várt bennünket, amikor megjöttünk a póréhagymával vagy kelbimbóval végzett egész napos munkából, meg az oda is öt, vissza is öt kilométeres kerékpározásból... Egyszer az egyik szomszéd egy zsák répával állított be, amiről azt mondta, hogy a nyulaknak van, mégis mi láttuk hasznát ennek a jótéteménynek... Hetente egyszer porított tojást kaptunk reggelire, de a gondunkat viselő jó asszony éjjel szeretne elkészíteni, úgyhogy ránézésre pirításra szórt fűrészporra hasonlított, de az íze is olyan volt. Reggelire néha halkrémet is kaptunk pirítóson... Egyik karácsonykor megengedték, hogy vegyünk egy csirkét. Az enyém olyan vén és szívós volt, hogy alig bírtuk elrágni.”⁷⁶

Egy brit felnőtt hetente egy kiló zsírra vagy vajra, három és fél kiló cukorra, egy kiló szalonnára, két tojásra, egy kiló hetven deka húsrá, fél kiló teára, és ha volt, „fejadagon felül” korlátlan mennyiségű zöldségfélére vagy saját termésű gyümölcsre volt jogosult. A legtöbb háztartásban rögtönzéshez folyamodtak, hogy az engedélyezett adagokat kiegészíthessék. Az akkor még kislány Derek Lambert feljegyzett egy jelenetet, amely a családi asztalnál történt: „Egyik reggel páratlan nemtörődomséggel egy csupor került a reggelizőasztalra... Apám, aki ki-mért ember volt, a kenyereire kente a nektárt, és beleharapott. – Ez mi volt? – kérdezte szemöldökét összeráncolva. – Répamarmelád – felelte az anyám. Apám szokatlan elszántsággal fogta a csuprot, kivitte a kertbe, és tartalmát a komposztra öntötte.”⁷⁷

Pedig a répamarmeládot bármelyik orosz vagy ázsiai paraszt, vagy a tengelyhatalmak bármelyik hadifoglya megirigyelte volna. Kenneth Stevens a szingapúri Csangi börtönében raboskodott. Ezt írta: „Ezen a helyen az ember gondolatai folytonosan visszatérnek és vágyakozva elidőznek az Ennivalón... Kacsára gondolok, meg Cseresznyés Pitére, Tojásrántottára, Sült Csirkére Stanley-módra, Kedgeree-re,* Krémdesszertre, Nyári Pudingra, Gyümölcshabra, Kalácspudingra – mindazokra a finomságokra, amelyeket nálunk otthon egyszerűen tökéletesen »jól«

* Kedgeree: angloindiai rizses hús. (A szerk.)

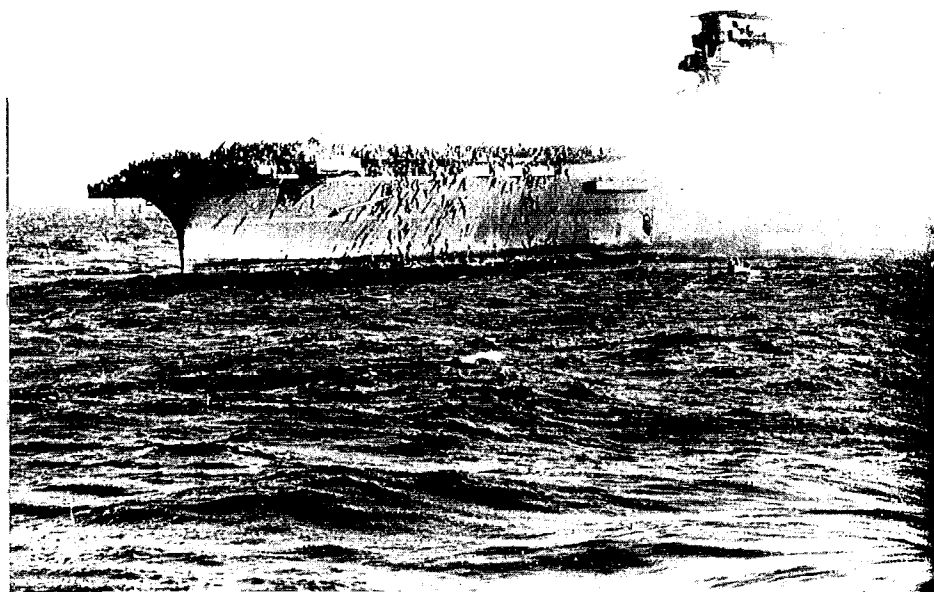

Burmából menekülő indiaiak, akik útközben ezrével pusztultak el.

Amerikai hadifoglyok a Fülöp-szigeteken.

Háború a Csendes-óceánon: a *Lexington* legénysége elhagyja a hajót a korall-tengeri csatában; és *(lent)* japán halottak Guadalcanalon.

Ausztrálok sebesültet menekítenek a pápua új-guineai Kokoda-ösvényen folyó harcokban.

Sarkköri konvoj tagjai jeget csákányoznak; és *(lent)* egy elsüllyesztett tengeralattjáró túlélői kuporognak egy amerikai hadihajón az atlanti csata idején.

A Királyi Haditengerészet női segédszolgálatosai tengeralattjáró-torpedót tolnak ki betöltésre. Nagy-Britannia – Oroszországot kivéve – minden más nemzetnél nagyobb arányban mozgósította a nőket hadiszolgálatra.

Csang Kaj-sek néhány boldogtalan katonája, akik közül 1937–1945-ben a japánokkal folyó harcokban több mint egymillióan haltak meg.

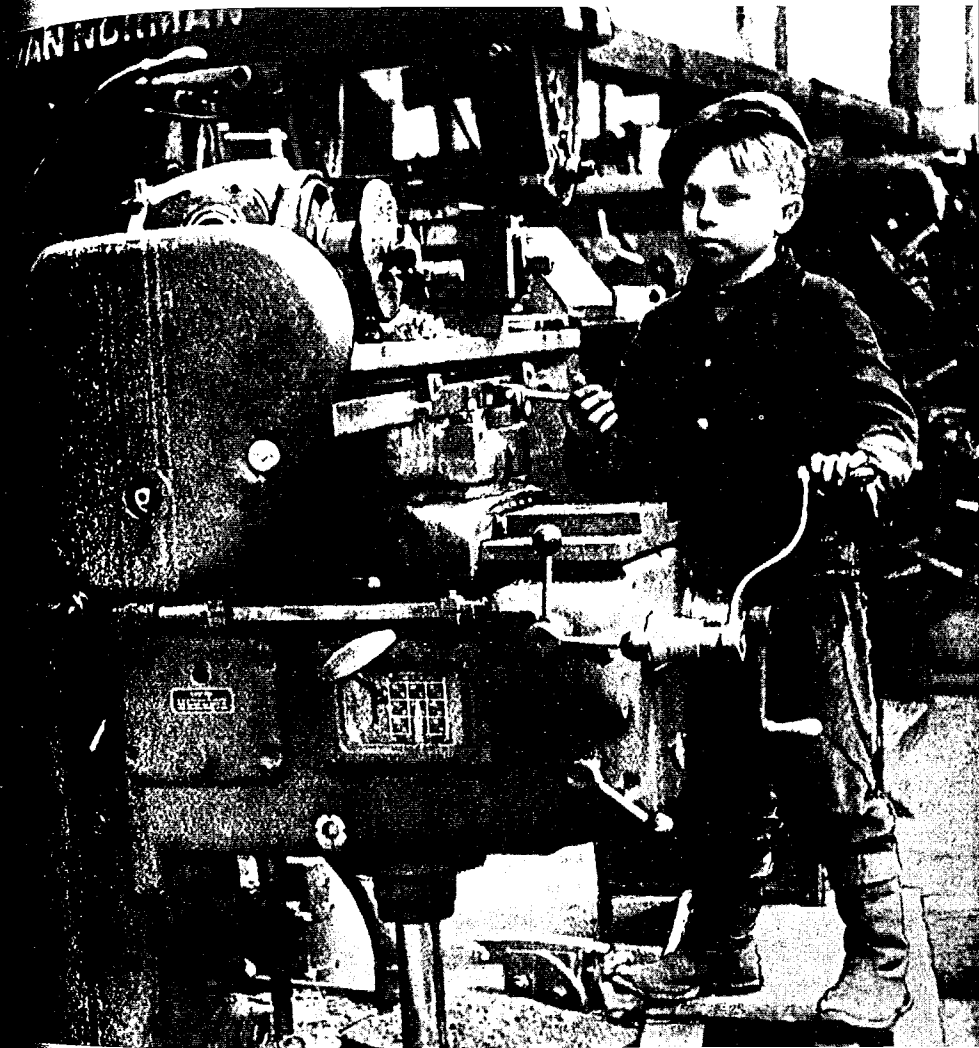

Viszátérülő német a keleti fronton

Járulékos veszteség: Oroszország 1943-ban.

Szegecselő nők egy amerikai hajógyárban.

Tizenkét éves munkás a permi repülőgép-motorgyárban.

A Vörös Hadsereg előrenyomul.

Zainul Abedin egyik vázlata az 1943–1944-es bengáli éhínség áldozatainak életéről – és haláláról.

készítettek el.”⁷⁸ Stevens 1943 augusztusában halt meg, anélkül hogy még egyszer megkóstolhatta volna az effajta ínyencségeket. Felesége csak 1945 augusztusában kapta meg a naplóját férje egyik fogolytársától, és osztozhatott vele a sír szélén való elgyötört ábrándozásaiban. Mindközben 1935 és 1944 között a francia lánygyermek átlagmagassága tizenegy, a fiúké hét centiméterrel csökkent. A megszállt Európában drámai módon megszaporodott a hiányos táplálkozás okozta tuberkulózisos esetek száma, 1943-ra pedig a belga gyermekeknek már négyötödén jelentkeztek az angolkór tünetei. A városlakók a legtöbb országban többet szenvedtek az éhségtől, mint a vidékiek, nekik ugyanis nem volt annyi lehetőségük saját természetű élelmiszerekkel kiegészíteni az étrendjüket. A szegényeknek arra nem volt pénzük, hogy a feketepiacon vásároljanak, amely valamennyi országban folyamatosan ellátta élelmiszerekkel azokat, akiknek volt mivel fizetniük érte.

Az étrendet illetően Kanada, Ausztrália és Új-Zéland olcsón megúszta, az amerikaiak pedig szinte semmiben sem szenvedtek hiányt. Roosevelt népe számára csak 1943-ban vezették be a jegyrendszert, akkor is elég nagyvonalúan. A *Gourmet* magazin ízléstelenül így ömlengett: „Az európai ínyencségek importja talán megcsappan, de Amerikában is glédában áll a rengeteg finom ennivaló, hogy az étvágy védelmére siessen.”⁷⁹ Szinte a hús volt az egyetlen áru, amelyből akadozott az ellátás, de az amerikaiak már emiatt is keservesen panaszkodtak. Egy Catherine Renee Young nevű háziasszony 1943 májusában ezt írta a férjének: „Rosszul vagyok attól, hogy mindig csak ugyanaz... Már alig látni egy rendes szteket. Pedig főleg a szték az a hús, ami erőt ad az embernek. Apu most jött meg a boltból, ahol csak véres hurkát kapott, pedig azt hogy utálok.”⁸⁰ Bármennyi kívánnivalót hagyott is azonban maga után a háborús minőség, az amerikai hazai húsfogyasztás mennyiségileg csak nagyon keveset esett vissza, még ha óriási szállítmányokat exportáltak is Nagy-Britanniába és Oroszországba.

Amelyik ország megtehetette, a tulajdon népét részesítette előnyben, tekintet nélkül arra, hogy ez milyen következményekkel járt azokra nézve, akik az ő könyörületességüktől függtek. A legbrutálisabban a tengelyhatalmak viselkedtek, és az ő viselkedésük járt a legirtózatosabb következményekkel: a nácik keleti politikája kimondottan a leigázott ember-

fajták kiéheztetésére irányult, hogy a németeket etetni tudják. A rezsim adminisztratív hozzá nem értése olyan fokú volt, hogy a birodalomba irányuló élelmiszerimport – és következésképpen a szovjetek halálozási száma – messze elmaradt a mezőgazdasági miniszter, Herbert Backe és az ő „Éhségtervének” várakozásaitól. A megszállt területeken élők rendkívüli találékonyságról tettek tanúbizonyságot, ha arról volt szó, hogy a termést el kell rejtetniük a megszállók elől, és a harminc-negyvenmillió halálos áldozatot prognosztizáló náci táplálkozás-szakértők jóslataira fittyet hányva szívósan ragaszkodtak az élethez. Ám így is sokan elpusztultak. A háború előtti szovjet mezőgazdaság rendkívül rossz hatékonysággal működött, a gazdaságok jó részére pedig a Wehrmacht tette rá a kezét. Mire visszaszerezték őket, a gépeket már eltulajdonították vagy tönkretették, a környező vidéket pedig letarolták. A Wehrmachtnak azt a politikáját követve, hogy igyekezzenek a földből megélni, a német katonák keleten a becslések szerint elfogyasztottak hétmillió tonna orosz gabonát, tizenhétmillió szarvasmarhát, húszmillió sertést, huszonhétmillió birkát és kecskét, valamint több mint 100 millió hazai baromfit.⁸¹

A japánok, hogy népüket elláthassák élelmiszerrel, az egész birodalomban drákói intézkedéseket vezettek be, ezért Délkelet-Ázsiában milliók éheztek. Kína is döbbenetes szenvedéseket állt ki, a parasztokat mind a japán, mind a nacionalista hadsereg kizsigerelte. Henan tartományban 1942-ben, amikor az évszakhoz nem illő fagyot és jégesőt saskajárás követte, milliók hagyták el a földjüket, és a nyugati szemtanúk szörnyűködésére sokan elpusztultak közülük: „Már haldokoltak, de a kormány még akkor is kifacsarta belőlük az utolsó unciányi adót is... A parasztnak, akik szilfakérget és száraz leveleket ettek, az utolsó zsák gabonájukat is az adószedő hivatalába kellett vonszolniuk.”⁸²

Habár a szövetségesek messze nem voltak felelősek annyi halálos áldozatért, mint amennyiért a tengelyhatalmak, az ő politikájuk is durva nacionalista önzésről tanúskodott. Az Egyesült Államok ragaszkodott ahhoz, hogy a hazai lakosság is, a külföldön tartózkodó fegyveres erők is fantasztikusan nagyvonalú élelmiszer-ellátásban részesüljenek, még ha a raktérért felárat kellett is fizetni. Minden félkilós készletre, amit a japánok a szigetek helyőrségeikre szállítottak, amelyek katonái közül sokan – a rabuliak például – a háború második felét a megélhetéshez szük-

séges konyhakertészkedéssel töltötték inkább, semmint katonai hadműveletekkel, az Egyesült Államoknak két tonna szállítmánya jutott, amellyel a saját erőit látta el. Az amerikaiak vonakodását, hogy embereiket helyi készletekből élelmezzék, csak még tovább erősítették egyes országok feldolgozóiparának hiányosságai: nyolc amerikai repülő halt meg ételmérgezésben, miután ausztrál céklakonzervet ettek. Attól kezdve a színvonal emelésére amerikai szakembereket küldtek a különböző helyszínekre. Ausztráliában a híres New Jersey-i élelmiszer-ipari cég munkatársa, Belford Seabrook őrnagy vezette be a vállalat alapelveit. A Coca-Cola a hadszíntereken negyvennégy palackozóüzemet létesített, amelyek a tábori kávékban értékesített üdítőitalok 95 százalékát állították elő. Az Egyesült Államok, hogy folyamatosan elláthassa saját polgárait és katonáit, csökkentette a Nagy-Britanniába irányuló, megállapodásban rögzített húsállományok mennyiségét; a megrögzött angol főb Brehon Somervell tábornok alátámasztotta szállítmányozási főnökének azt az 1943-as állítását, hogy a brit nép „még mindig »puhánul« él, és további elvonásokat is könnyűszerrel képes lenne elviselni”.⁸³

Az olaszok számára az éhezés attól a pillanattól kezdve lett tartós valóóság, hogy az ország 1943-ban csatatérre változott. „Apámnak nem volt állandó jövedelme”⁸⁴ – emlékezett vissza egy hajdan gazdag római könyvkiadó lánya. – A megtakarításainkat elköltöttük, sokan laktunk a házban, köztük két bujkáló fivér. Apámmal jártam a népkonyhára, mert anyám szégyellte volna. Mi otthon disznóbab héjából főztünk levest. Olívaolajunk nem volt... Egy üveg olaj 2000 lírába került, amikor a mi egész házunk csak 70 000-et ért. Amit lehetett, a feketepiacon vásároltunk, ezüstöt, ágyneműt, hímzett vászonneműt adtunk érte cserébe. Az ezüst kevesebbet ért, mint a liszt; még a lányaink hozományát is elcseréltük húsrá meg tojásra. Aztán amikor novemberben beköszöntött a hideg idő, szénre kellett cserélnünk a dolgainkat: a szénkereskedők előtt álltak a legkoszosabb sorok. Magunk cipeltük haza a zsákokat, mert tanácsosabb volt, ha a férfiak nem mutatkoznak [nehogy elvigyék őket kényszermunkára].”

„Az éhség vezérelt mindent”⁸⁵ – írta Olaszországból az ausztrál Alan Moorehead tudósító. – Egy nép a szemünk láttára omlott össze erkölcsileg. Többé már nem volt bennük semmi büszkeség vagy méltóság. Mindezt a létért folytatott állati küzdelem irányította. Ennivaló. Ez volt az

egyetlen dolog, ami számított. Ennivaló a gyerekeknek. Ennivaló önmagunknak. Ennivaló bármilyen lealacsonyodás vagy lezüllesztés árán.” Egyes anyák csak prostitúcióval tudták fenntartani a családjukat, ahogyan azt a brit Norman Lewis törzsőrmester is tapasztalta 1944-ben. Nápoly külvárosában, egy városi hivatal épületében seregnyi katonába botlott, akik utcai ruhába öltözött nők egy csoportját állták körül,

egyszerű, tisztára mosott arcú, tisztas bevasárló és pletykázó, munkásosztálybeli háziasszonyok lehettek. Minden nő mellett kis konzervhalom tornyosult, s hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy bármelyikükkel szeretkezni lehet a teljes nyilvánosság előtt, ha az ember újabb konzerveket helyez a halomra. A nők egy szót sem szóltak, meg sem nyikkantak, kifejezéstelen arccal álltak síri csendben. Akár halat is árusíthattak volna, bár ennek a helynek a hangulatából hiányzott a piaci izgalom, mozgalmasság. Nem volt itt alkudozás, ajánlat, csábítás, de még csak a legdiszkrétebb, véletlenszerű magamutogatás sem... Egy kissé becsípett katona, akit társai szüntelenül nógattak, végül lerakta fejadagkonzervjét az egyik nő mellé, kigombolta nadrágját, és a nőre ereszkedett. Megkezdődött a csípők kapkodó, közönyös zötykölődése, de hamarosan vége lett az egésznek. A katona egy pillanat múlva már ismét talpon volt, és begombolkozott. Látszott, hogy minél előbb túl akar esni a dolgon. Mintha nem is szerelmi aktuson esett volna át, hanem fegyelmező büntetést viselt volna el.*⁸⁶

1944 decemberében, amikor az éhezés Olaszországban és igazából egész Európában már az éhínség határát súrolta, a washingtoni brit nagykövetség egy tisztviselője felkereste John J. McCloy hadügyminiszter-helyett; tiltakozni kívánt az ellen a politika ellen, hogy az Egyesült Államok tengerentúli erőinek tékozló mennyiségeket szállítanak, miközben a felszabadított civilek kétségbeejtően szorult helyzetben vannak: „A háború megnyerése érdekében – faggatta McCloyt – nem sodortuk-e veszélybe az európai civilizáció politikai és társadalmi szövetét, amelytől a világ jövőbeli békéje függ?” Ez Mr. McCloyból azt az azonnali riposztot váltotta ki, „hogy a britek érdeke észben tartani, hogy a Brit

* Norman Lewis *Nápoly, 1944* című könyvének idézeteit Félix Pál fordításában közöljük.

Nemzetközösség gazdasági és pénzügyi helyzetében a háború által előidézt mélyreható változás következtében mi az Egyesült Királyságban legalább annyira függünk az Egyesült Államoktól, mint Európától. Nyugat-Európa támogatására törekedve vajon bölcs dolog-e kockára tenni az Egyesült Államok támogatását? Erről van itt szó.” A meghökkent brit hivatalnok nem tárgyalt, és tovább szorgalmazta az európai civilek élelmezésének ügyét. McCloy nem engedett a negyvennyolcból, és azt bizonygatta, hogy Nagy-Britanniára nézve végzetes lenne, ha „azzal érvelne, hogy Európa civil lakosságának élelmezése érdekében lassítani kell a csendes-óceáni háborút”.⁸⁷

A londoni Külügyminisztérium, amikor a találkozó jegyzőkönyvét megkapta, nagyfokú aggodalmának adott hangot, ám a brit tehetetlenség az amerikai dominanciával szemben továbbra is makacs realitás maradt. Az, hogy 1943 és 1945 között viszonylag kevés olasz halt éhen, elsősorban a hatalmas amerikai fejadagmennyiségek tiltott átvándorlásának volt köszönhető a feketepiacra, majd később az emberekhez – ami egyes amerikai katonai alkalmazottak személyes meggazdagodásával járt; másodsorban pedig az olasz származású amerikaiak politikai befolyásának, akik ha megkésve is, de arról győzték meg Washington, hogy a tömeges éhínséget meg kell előzni.⁸⁸

A brit kormány a maga részéről saját birodalmának egyes népeit ítélte rendkívüli szűkölködéssre, hogy az élelmiszer-ellátás otthon helyénvalónak ítélt magasabb színvonalát fenntarthassa. 1943-ban az Indiai-óceán térségének célállomásaira irányuló szállítmányok mennyiségét megnyirbálták, ésszerű stratégiai okokból, csak hogy eléggé el nem ítélt humanitárius katasztrófát okozva ezzel. Mauritius döbbenetes nélkülözéseket élt át, ahogy egyes kelet-afrikai országok is, ahol a fehér telepesek vagyontokat szereztek a háborús mezőgazdasági termelés révén, a kötelező szolgálatra rendelt, nevetséges bérért dolgozó helybeli munkaerő kizsákmányolásával.

Az 1943–1944-es bengáli éhínség, amelyről a későbbiekben majd még ejtünk néhány szót, brutálisan érzéketlen reakciót váltott ki a brit miniszterelnökből. Amikor Wavell, az akkori alkirály tudomására jutott, hogy a britek 1945-ben légihídon nagyszabású segítséget nyújtottak Hollandiának, ahol az emberek már odáig süllyedtek, hogy tulipánhagy-

mát ettek, keserűen megjegyezte: „Homlokegyenest eltérő magatartás [tapasztalható] az éhező lakosság élmezésében, ha az éhezésre Európában kerül sor.”⁸⁹ A görögök is megszenvedték azt, hogy a britek blokádnál alá vonták a hitleri birodalmat – legalább félmillióan haltak éhen. Churchillnek abban kétségkívül igaza volt, hogy ha engedményeket tesznek, és engedélyezik a Görögországba és a többi megszállt országba irányuló élelmiszerexportot, azzal csak a Wehrmachtot szolgálják. Egy alapvető tény mégis makacsul tartja magát: a szövetséges hatalmak a saját népeik számára olyan színvonalú élelmiszer-ellátásról gondoskodtak, amit másoktól megtagadtak, beleértve azokat a társadalmakat is, amelyek elméletben a védelmük alatt álltak.

3. A NŐK SZEREPE

A nők mozgósítása a háború kulcsfontosságú társadalmi kísérőjelensége volt, amely a legátfogóbb módon a Szovjetunióban és Nagy-Britanniában játszódtott le, bár Adam Tooze kimutatta, hogy Németország is szélesebb körben alkalmazott munkásnőket, mint azt korábban feltételezték. A japán társadalom ethosza eleve kizárta, hogy a nőket felelősségteljes pozíciókba emeljék, de a gyárakban kulcsszerepet játszottak, és 1944-ben már a japán mezőgazdasági munkaerő felét ők adták. A háború előtt Nagy-Britanniában jóval kevésbé alkalmaztak munkásnőket, mint a Szovjetunióban, ám az ostrom keltette kényszer hatására egykettőre besorozták őket. Ily módon voltak, akik önmaguk olyan kiteljesedésére leltek, amilyenről békeidőben fogalmuk sem lehetett: Peter Baxter ötvenöt éves édesanyja hivatalnokként dolgozott a brit Fegyverkezési Minisztériumban, „és az a gyanúm, jobban érzi magát, mint évek óta bármikor”⁹⁰ – írta róla a fia. – Gyors felfogású, és ösztönzőleg hat rá, hogy az esztétikáját használhatja ahelyett, hogy egy csomó házimunkával bíbelődné... Kénytelen vagyok azt gondolni, hogy anyám bármennyire szerette is a gyerekeit, az évek során talán boldogabb lett volna, ha munkahelyi karriert futhat be, mint az orosz nők.”

Sok lány azonban megszenvedte, amikor egy férfiak uralta, szégyentelenül sovíniszta gyári miliőbe csöppent, ahogy Rosemary Moonen is:

„Az én beavatásom a gyári életbe megrázó volt. A város egyik finom környékén, egy osztályon felüli szalon fodrásznőjeként egy kissé finomkodó, visszahúzódnó lányka voltam. Az, hogy egyik napról a másikra belöktek a durva, neveletlen férfiak és asszonyok világába, akik a mocskos szájukkal úgy káromkodtak, akár a kocsisok, az az élmény... embert próbáló és valószerűtlen volt.”⁹¹ A művezető, akihez Moonent először odavezették, megvetően a kezébe nyomott egy seprűt, és így szólt: „Nesze! Fogd! És kopj le!”

Porig alázott a többi lány előtt... Aztán fél óra múlva visszajött, engem meg ott talált tétlenül egy lánán üldögélve. Örjögve nekem esett: mi a fészkes fenét képzelek én? Minden bátorságomat összeszedve azzal vágtam vissza, hogy amíg nem embereli meg magát, és nem mutatja meg, mi a dolgom, ami szerintem az, hogy besegítsek a háborús erőfeszítésbe, addig nem mozdulok innen. Kissé elképedve mocskos szavakat vágott a fejemhez, mindennek elmondott, amit csak el lehet képzelni. Én addigra már annyira feldühödtem és megundorodtam tőle, hogy fölemeltem a kezem, és keményen arcul ütöttem... Ő kelleetlenül elnézést kért, odavitt az egyik géphez, és megmutatta, hogyan kell kezelni a pedálokat, a kézfékeket és a forgócsapokat... A műszak végén hazamentem, és keservesen sírva fakadtam. Hogy fogom én valaha is elviselni ezt a légkört?

Sarah Baring az egyik főrend lánya volt, akinek a háború előtti egyetlen elfoglaltságát az első bálozás jelentette. Most viszont fémötvözetből készült lemezekbe fűrt lyukakat egy repülőgép-alkatrészeket gyártó üzemben, amit nagyon utált: „Az a levegőtlen munkahely, az a leírhatatlan ennivaló, a padlónak az a nyirkossága, amely még a lábunkon viselt faltalpú bakancsokon is átütött, az egyik szakszervezeti bizalmi balfácnsága, akibe annyi bátorság sem szorult, mint egy bolhába... az igazgató heccelődése és zsarnokoskodása... Ki kellett vennem egy szabadnapot, hogy ágyban maradjak, és megpróbáljam legyőzni az örökös fáradtságot.”⁹² Baringnek végül szerencséje volt, mert a folyékony némettudását kihasználva át tudta magát helyeztetni a Bletchley Parkba.

Minden nemzet igyekezett felmagasztalni és piedesztálra emelni a hadimunkásnők szerepét, hogy ösztönözzék a toborzást. 1942-ben

Amerikában Redd Evans és John Jacob Loeb írt is erről egy népszerű dalocskát:

Éjjel-nappal,
Ha esik, ha fúj,
A futószalagtól nem mozdul.
Történelmet ír,
Győzelemre hív:
Rozi, a Szegecselő.

Az igazi Szegecselő Rozi, akiből amerikai feminista ikon lett, a huszonkét éves Rose Will Monroe volt a Kentucky állambeli Pulaski megyéből. Amerikaiak millióihoz hasonlóan ő is lakhelyet változtatott a hadimunka miatt – ő éppen a Michigan állambeli Ypsilanti Willow Run gyárának B-24-es és B-29-es szerelősorai kedvéért. Egy propagandafilm erejéig sztárt csináltak belőle, Norman Rockwell pedig 1943 májusában egy később híressé vált képet festett Szegecselő Roziról, amelyet a *Saturday Evening Post* hozott le a címlapján, habár a festő valóságos modellje egy telefonos kisasszony volt a Virginia állambeli Arlingtonból. 1944-ben már húszmillió amerikai nő dolgozott, ami az 1940-es számhoz viszonyítva 57 százalékos emelkedést jelentett. A feketék polgárjogainak kiterjesztése rendkívül vontatottan haladt ugyan az Egyesült Államokban, de ekkor jelentős lökést kapott az afroamerikai nők gyárakba toborzása révén, ahol gyakran vállvetve dolgoztak a fehérrel. A munkásnők számára azonban továbbra is egytől egyig súlyos hátrányt jelentett az alacsony bér: ők egy héten átlagosan 31,50, míg a férfiak átlagban 54,65 dollárt kerestek. Sokukat hajógyárakban alkalmazták, ami rövid időre életre hívott egy „Hegesztő Wendy” propagandafigurát is, akit a kaliforniai Kaiser Richmond Liberty hajógyárban dolgozó Janet Doyle-ról mintáztak. A másik „Rozi”, aki nagy publicitást kapott, Shirley Karp Dick volt, akinek 6 dollárt fizettek azért, hogy modellt álljon a fényképekhez; a leghíresebben Hitler *Mein Kampf*-ján tapos. Kanada is követte a példát, és előállt a maga „Ronnie, a Bren géppuskás lány”-ával.

Rozi szerepét hiba lenne romantikus fényben feltüntetni: az amerikai ipari munkaerőt továbbra is túlnyomórészt a férfiak uralták, és a dol-

gozó nők e korai nemzedékének élete gyakran zátonyra futott. A Ford Willow Run nevű gyára mellett hatalmas, nyomorúságos lakókocsipark nőtt ki a földből. Egyes munkások inkább akár napi száz kilométert is ingáztak, semhogy az ottani életet elviseljék. A bérek magasak voltak, de a társadalom aggódni kezdett a „nyolcórás árvák” – a dolgozó feleségek egész nap magukra maradt gyerekei miatt. Mint kiderült, némely szerencsétlen porontyot a gyár parkolójában leállított autóban hagytak. Ráadásul sok új munkásnak időre volt szüksége ahhoz, hogy megfelelő jártasságra tegyen szert. Néhány „Rozi” jó pár férfi kollégájához hasonlóan minden volt, csak hozzáértő nem, és ez a tény tükröződött is az általuk épített egyes hajók szerkezeti hiányosságaiban. Az Atlanti-óceán mindkét partján folyó intenzív mezőgazdasági erőfeszítéseket hasonlóképpen megghiúsították a téves helyzetértékelésen alapuló termelési döntések és a nem megfelelő szaktudás. 1942 áprilisában az egyik dél-angliai veteményeskertben dolgozó Muriel Green rosszkedvűen reflektált arra, hogy a zöldségtermesztésre irányuló erőfeszítéseinek jelentős része veszendőbe megy: „Szerintem az a baj ezzel az országgal, hogy mindenhol csak a pazarlás folyik. Olyan kevés helyütt látni valódi erőfeszítést, és olyan kevés az eredmény – eddig legalábbis.”⁹³

Oroszországban mind a hadseregbe besorozott, mind a civil nők mérhetetlenül nehezebb helyzetben voltak. Lazar Brontman, a *Pravda* tudósítója naplójában olyan eseteket említ, amikor moszkvai háziasszonyok kétségbeesetten igyekeztek elszökni a gyári szolgálat elől.⁹⁴ 1942 nyaráig felmentést kaptak azok, akiknek nyolcévesnél fiatalabb gyermekeik voltak, de aztán ezt a korhatárt leszállították négy évre. A nők irodai munkáért rimánkodtak, bármilyenért, csak ne kelljen ZISZ járműgyárban gürcolniük. Brontman feljegyezte, hogy néhány kiváltságos nő vicces beosztást kapott, belőlük lettek a „paták” – a megerőltetőbb feladatokat elkerülendő, az egyik moszkvai színházban a szovjet lovasságról szóló darabban a vágatózó lovak hangját imitálták. Több mint 800 000 orosz nő szolgált a sztálini hadseregekben. Némelyek számára az élmény talán felemelő lehetett, közéjük tartozott az a kilencvenkettő, akiből a Szovjetunió Hőse lett. Híresek lettek a Vörös Légierő női „nyűlegységei”, amelyek némi öngúnnal arról az esetről kapták a nevüket, amikor a háború elején halálosan éhes repülőoktató lányok úgy ették a nyers káposztát, amit egy vasút-

állomáson találtak, „akár a nyulak”. Maroknyi nő orvlövészként szolgált Szevasztopolban és Leningrádban, 1943-ban pedig már nagy számban végezték el nők az orvlövésziskolákat. Kiváló légzéskontrolljuk nagyban hozzájárult a találati arányukhoz, így a háború utolsó éveiben hasznos szerepet játszottak – habár a mítosszal ellentétben nem Sztálingrádnál.

Voltak azonban nők, akik visszarettek a harc élményétől. A leningrádi fronton Nyikolaj Nyikulin szemtanúja volt egy esetnek, amikor ágyúzás után az egyik őrszem kínok között fetrengve ottmaradt a földön. Mellette egy ápoló kislány ült zokogva, „vizet napok óta nem látott mocskos arcán csorogtak a könnyek, két keze reszketett a pániktól”.⁹⁵ A sebesült férfi végül maga rángatta le a nadrágját, és bekötözte döbbenetes combsérülését, miközben azon igyekezett, hogy a lányt lecsillapítsa. „Kislányom, ne félj! Ne sírj.” Nyikulin szárazon megjegyezte: „A háború nem kislányoknak való hely.”

Sok egyenruhás nőt szexuálisan durván kihasználtak. Pavel Kovalenko százados egyik nap így írt: „Elmentem meglátogatni a harckocsizó ezredet. Az egység parancsnoka részegre itta magát, miközben újonnan szerzett alezredesi rangját ünnepelte, és már horkolva aludt. Megdöbbenett a mellette kucorgó, hason fekvő alak – mint kiderült, a »frontfelesége« volt.”⁹⁶ A „frontfeleségek” az oroszországi háború kísérőjelenségei voltak, de az élmény nyomán csupán egy szerencsés kisebbségük nyerte el a jegygyűrűt. „A PPZS azonban a mi nagy vétünk”,⁹⁷ sóhajtott Vaszilij Groszman, a Vörös Hadsereg szlengjét használva a női beosztottak parancsnokok általi szexuális zaklatására. Ezrével evakuálták őket, miután szándékosan vagy csak úgy teherbe estek. Szexuális szolgálataikért cserébe szinte csak annyi engedményt kaptak, hogy végül megígérték nekik egy icipici darab fejadagon felüli szappant.

Közben a férfiak távollétében a földeken és gyárakban robotoló nők állandó éhségtől szenvedtek, és gyakran olyan feladatok elvégzését követelték meg tőlük, amelyek meghaladták a fizikai erejüket. Gyakori volt a sérv azok körében, akik naponta súlyos terhekkel küszködtek, vagy akiket a megdöglött ökrök helyett fogtak az eke elé. 1942 augusztusának sötét napjaiban Groszman így töprengett: „A falvak a nők birodalmává váltak. Ők vezetik a traktorokat, ők őrzik a raktárakat és az istállókat, ők állnak sorba vodkáért. Becsített lányok dalolnak az utcán – egy bevonu-

ló barátnőjüket búcsúztatják. Nők hordják vállukon a munka hatalmas terhét. A nők dominálnak... Immár ők etetnek, és ők fegyvereznek fel minket. A mi dolgunk a harc. És nem harcolunk jól... A nők néznek, és nem mondanak semmit. [A szemükben] nincsen szemrehányás, nincs egy keserű szó sem. Vajon sérelmen rágódnak? Vagy megértik, micsoda rettenetes teher a háború, még a sikertelen háború is?”⁹⁸

A háziasszony Valentyina Bekbulatova így írt a fiának a frontra, a család kétségbeesítő körülményeit ecsetelve: „Édes Vova! Megkaptam a pénzt, amit küldtél, de te csak ne aggódj, ahhoz úgysem elég, hogy segítsen bennünket a szegénységből, te meg még ezt a soványka segítyt is megvonod magadtól. Én ebben a hónapban csak huszonhat rubelt kerestem, úgyhogy képzelheted, milyen helyzetben vagyunk – a piacon egyáltalán semmit sem kapni. Most tejre várunk. A minap Pazjuk bácsi jött át, hozott egy kis ezt-azt lisztért cserébe. A nénéd a három fiát beadta a seregbe – Alekszejt, Igor és Alekszandrt. Alekszej már át is esett a tűzkeresztségen, Igor a Távolságon van, Alekszandrtól meg nem jön levél...”⁹⁹

Jevdokija Kalinicsenkót, aki katonaápolóként megsebesült a lábán, leszerelték, és visszaküldték az egyetemre, ahová korábban járt, és amelyet Kazahsztánba evakuáltak. Onnan írt levelet a családjának, és az abban lefestett kép népe mérhetetlen közös tragédiájának egy töredékét ragadja meg:

Néha az az érzésem, mintha az egyetemünk csupa szerencsétlen hajléktalannak meg hontalannak nyújtana menedéket (ő, ezt a levelet fel sem fogom tudni adni!) [félt a cenzorok haragjától, de azért feladta]. Sűrű a fronton. Ott akár férjhez ment, akár nem, egy gyerekkel tért vissza. Á, Majusa, te azt el sem tudod képzelni, hogy az emberek hogyan néznek az ilyen lányokra, és hogy milyen nehéz idők járnak rájuk. Nálam valamivel idősebb, másodéves volt, amikor kitört a háború. Nincs se barátja, se ismerőse, csak az egyetem. Megengedték neki, hogy elkezdje a harmadik évet, a kollégiumban is kapott helyet. A baba négy hónapos, a kislány éjjelnappal sír. Száraz pelenkára volna szüksége, de Surának csak annyi a ruhája, amennyit visel. Meg kéne mosdatni, de a víz megfagy a szobájában. Minden darab fát hazavonszolunk, amit csak találunk. Tegnap hazafelé a fal mellett egy hatalmas hirdetőtáblát vettem észre. Színházi hirdetés volt,

fekete alapon vörös betűkkel ez állt rajta: „Othello.” [Elhasználták tűzfának.] Ez annyit jelent, hogy Sura most pár napig kibonthatja a kislányt a takarókból, és megszáráthatja a pelenkáit... A druszám, Duszja mindenben segít Surának. Ő is egyetemista, pedig már negyven felé járhat... Ha ő nem lenne, a kislány már rég meghalt volna a hidegtől meg az éhségtől. Duszja néni rakodómunkásként dolgozik a pékségben, és titokban némi lisztet hoz haza a zsebeiben. Sura levest készített belőle, azt megeszi, aztán megszóptatja a kicsit. Azt beszélik, Duszja saját gyerekeit bombák ölték meg. Senkivel nem áll szóba, nagyon vékony, sötét hajú, férfiruhákban jár és *mahorkát* [kapadohányt] szív.

Közülünk csak minden negyedik férfi, és az is mind nyomorék. A legtöbbször valamiért a lábat éri találat – és aztán levágják. Itt minden második férfinak hiányzik az egyik lába. Az amputációkat nagyon fönt végzik. Petyának (aki az előadásokon mellettem ül) egyáltalán nincs lába, [csak] művégtagok. Alig tud velük közlekedni. Nem tudja őket megszokni, és különben is nagyon gyöngé. Igazán édes, félénk arca van, a szeme pedig nagyon kék. A hangja halk. Hogy lehetett egy ilyen szakaszparancsnok? Petya számára akkor válik igazán nehézkessé a közlekedés, ha a kenyérfejadagunk két-három nap késéssel érkezik meg. Az arca ilyenkor elsűrűköl, a pofacsontja kihegyesedik, a szeme színe megfakul... Amikor már nagyon belefáradunk a tűzifa vagdosásába és gyűjtésébe, Petya rengeteget viccelődik, megpróbál szórakoztatni engem meg a másik lányt. A történetei nem különösebben mulatságosak, de mi azért csak nevetünk és nevetünk rajtuk.

Az isten verje meg ezt a háborút... Mindenütt csak nyomorékokat látni... Az én szememben az egyik százados a legszerencsétlenebb, egy utász. Nincs arca, helyette csak valami borzalmas kék, lila és zöld színű maszk. Még az a szerencse, hogy vak, és így nem látja saját magát. Azt mondják, a háború előtt jóképű férfi volt. Még most is magas, sudár és jó alakú. Mi itt úgy gondoljuk, hogy ha lenne egy gyereke, abban újjászületne, és mindenki megláthatná, milyen volt egykor. Bárcsak véget érne ez az istenverte háború. A legjobbainkat gyilkolják le és nyomorítják meg. Nagyon erősnek kell lennünk, hogy ezt túléljük.¹⁰⁰

Jevdokija egyik diáktársa, egy Vitya nevű fiatalember valamikor jóvágású volt, de most nagyon nekikeseredett az egyik lába elvesztése miatt.

A lány azt írta róla, hogy megkeményedett, „kövé változott”. Nem akarta látni a családját, még az édesanyját sem, habár írogatott nekik. Az egyik ilyen levelében Vitya leírta a város életét, ahol megtanult kerékpározni: „Fél lábbal tekerem a pedált, és egész jól megy. Az utcák kihaltak, mindenütt romos házak, üres héjak. A városi parkban hihetetlenül békések az esték, még zene is szól. Rengeteg a lány, mind szőke, és a tisztjeink jókat mulatnak velük... mintha már nem is lenne háború. Ezeknek az ifjú hölgyeknek »német juhász« a gúnynevük, mert nekik mindegy, hogy orosz-e vagy német az emberük. Ezt meg is mondtam az egyiknek, mire így válaszolt: – Féltékeny vagy? Majd jön valaki neked is, szegény nyomorék, de az nem lesz ilyen jó. – Hozzávágtam a mankómat.”¹⁰¹

Valamennyi harcban álló ország ápolóként vetette be a nőket, és ezt a szerepet sokan kifizetődőnek találták. Dorothy Beavers, egy ohioi kisbirtokos lánya, akinek az édesanyja még mindig lovas szekéren járt, és otthon nem volt telefonjuk, 1942-ben huszonnégy esztendő volt. Egy kis helyi kórházban dolgozott, és felvetette az édesapjának, hogy be kellene lépnie a hadsereg egészségügyi alakulatába. Két bátyja már katonáskodott, és az apjuk rövid gondolkodás után így szólt: „Talán neked is mened kéne, hogy a gondjukat viseld.”¹⁰² 1944 júniusában az angliai Winchesterben egyik este hozzám ment egy katonaorvoshoz, aztán másnap elhajózott Franciaországba, ahol úgy ért partot a Utah partszakaszon, hogy még mindig a menyasszonyi csokrárt szorongatta. „Számomra természetesen adódott a munka”, mondta. Az azért meglepetésként érte, hogy egyszer csak tizennyolc meg tizenkilenc éves fiúkat kell ellátnia, akik nem csupán a végtagjaikat veszítették el, hanem néha a feneküket is, vagy „egész darabokat a csípőjükből”. Beavers főhadnagyról és a hozzá hasonlókról senki sem állíthatja, hogy a publicitást keresték volna, de mindannyiuknak jólesett egy kis hazai elismerés. Ő is odavolt, amikor az *Ohio State Journal*-ben egy fénykép kíséretében megjelent róla egy nyúl farknyi cikk.

A harcoló felek közül kizárólag az oroszok és a jugoszláv partizánok vetettek be nőket harci feladatokra. A britek a SOE* parancsnoksága

* SOE (Special Operations Executive): Különleges Hadműveletek Végrehajtó Egysége, melyet Churchill titkos hadseregeként tartottak számon. (A szerk.)

alatt maroknyi női ügynököket küldtek a megszállt területekre, a szövetségesek és a tengelyhatalmak fegyveres erőinél pedig nők láttak el létfontosságú adminisztratív és kisegítő feladatokat. A 19. században született főtisztok többsége lekezelően bánt velük. Ha szovjet kollégáik nem is, a nyugati szövetséges parancsnokok helytelenítették, hogy a szolgálati viszonyokba betolakodjanak a – tényleges vagy lehetséges – szexuális kísértések és feszültségek. Pearl Harbornál Nimitz nem tűrt el nőt a vezérkarában. Sir Arthur Harris a bombázóparancsnokságtól ezt mondta: „Én mindig úgy véltem, hogy az egyenruhás nők vagy legyenek annyira gyönyörűek, hogy semmiféle fenyegetés ne érhesse őket más nők felől, vagy annyira öregek és csúnyák, hogy ez szóba se jöhessen.”¹⁰³

A RAF alkalmazott néhány németül beszélő nőt, akik az ellenséges rádióforgalmazást figyelték. A legtöbben szívvel-lélekkel végezték a munkát, de olyanok is akadtak, akik finomkodó aggályaiknak adtak hangot. A RAF elektronikus zavaró csoportjának parancsnokánál, Edward Addison repülő almarsallnál tiltakozó látogatáson járt a Női Kisegítő Légierő egyik tagja, akinek az apja a háború előtt Hamburgban volt bankigazgató, és akit elborzasztott a feladat, hogy a Luftwaffe éjszakai vadászainak beszélgetéseit kell lehallgatnia.¹⁰⁴ Közölte, hogy őt felháborítják a rádióhullámokon harsogó trágárságok, amelyek mindenféle náció repülőszemélyzetének körében általánosak voltak. A nők többsége ennél teherbíróbb volt. A harcoló alakulatokkal vállvetve vagy a polgári védelem különböző részlegeinél dolgozva mind a fegyelemhez, mind a borzalmakhoz hozzászoktak. Ken Owen, a RAF pilótája eloszlatta a bombázó támaszpontok legénysége és a női földi személyzet közti viszonyról keringő szentimentális sztereotípiákat: „Egy nagy marhaság az a sok süket duma, hogy a női kisegítők így meg úgy vigyáznak ránk. Ők is ugyanolyan érzéketlenek meg flegmák lettek, mint mi.”¹⁰⁵

Egyes lányok számára a háború legalább annyira kalandnak bizonyult, mint a buzgó ifjú harcosok számára: a mindennapi élet izgalmasan sürgető jelleget öltött. Eleonore von Joest, a német arisztokrata nő ezt mondta: „Fiatal voltam, nagyon érdekesnek találtam. Arra gondoltam: »Ez maga az élet«.”¹⁰⁶ Miután az akkor tizenkilenc éves Von Joest részt vett a borzalmas 1945-ös tömeges kivándorlásban Kelet-Poroszországból, az anyja keserűen kijelentette: „A lányom még szórakozni

is képes volt a nagy utazáson.” A szexuális szabadosság korlátai drámai módon kiterjeszkedtek. Rengeteg és mindenféle nemzetiségű nő táplált egyfajta szentimentális érzést, sőt felelősséget a sír szélén tácoló férfiak iránt. A brit önkéntes mezőgazdasági szükségmunkásnő, Muriel Green 1941-ben egy napon egy francia kanadai katona iránt támadt, újonnan felfedezett szenvedélyéről írt: „Én... szinte szerelmes vagyok! Vagy csak a szerelembe vagyok szerelmes? De jó is fiatalnak és bolondosnak lenni! Háborúban bizonyosan jól tesz a harci szellemnek, ha szeretkeznek az emberrel... Ő magányos, én is az vagyok. Mindketten távol az otthonunktól, a barátainktól... Abban sem vagyok biztos, hogy mit ígértem neki, visszamegyek-e vele Kanadába vagy sem! Így is, úgy is a barátnője leszek! Az egészet ráfogom a háborúra.”¹⁰⁷ Néhány hét múlva arról ír, hogyan engedte meg önkéntelenül is egy tengerentúlra induló skót katonának, hogy az utolsó randevújukon megcsókolja: „Nem is akartam igazán... de hát indulni készültek... és lehet, hogy én leszek az utolsó lány, akit indulás előtt megcsókol, talán az utolsó, akit életében megcsókol. Az Isten áldja őt. Túl kedves ahhoz, hogy megöljék.”¹⁰⁸

Az akkor huszonkét éves Green már a háború elején mélységes boldogtalanságának adott hangot, ahogy az a fenti idézetekből is kitűnik, mégis kedvét lelte a később felfedezett élvezetekben, köztük is a románcban. Az volt „életem egyik legboldogabb éve”¹⁰⁹ – mondta 1944-ről. – Jó egészségnek örvendtem, voltak jó barátaim, jó munkakörülményeim, elkölteni való pénzem (ha kapni lehetett volna egyáltalán valamit), és jól éreztem magam. Folyt tovább a háború, és rengeteg sebhelyet hagyott maga után. Én azon szerencsés ördögök közé tartozom, akiknek egy sem jutott... A kollégiumi élet itt¹¹⁰ szinte minden lányt nős férfi szeretőjévé tett... A megfelelő aggregény olyan kevés... Mind ráfoguik a háborúra, és vidáman élvezzük az életet, ahogy adódik, ami ezen a helyen annyit tesz, hogy más asszonyok férjével élünk.”

Az érem másik oldalán meg persze az volt, hogy a tengerentúlon szolgáló férfiakat az otthon maradt szeretteik hűségével kapcsolatos félelmek gyötörték. Harold Fennema főtörzsőrmester ezt írta Európából a feleségének Wisconsinba: „Drágám, sajnálatosan gyakran hallani az itteni fickóktól, hogy a legutolsó otthonról kapott levelükben az áll, hogy valakinek gyereke született, pedig a férje már egy éve vagy még régebben

a tengerentúlon tartózkodik. Talán a hűtlenség az, ami egy katonának a legtöbb okot szolgáltatja az aggodalomra.”¹¹¹ Pavel Kovalenko, a Vörös Hadsereg századosa hasonló hangnemben írt 1943 júliusában: „A háború megingatta az összes családi értéket. Minden a kutyák martaléka lett. Mindenki a mának él. Az embernek rengeteg erőre és kitartásra van szüksége ahhoz, hogy ellenálljon a kísértéseknek, és makulátlan maradjon. Ki kell tartanom, az ember házasságának becsülete szent dolog.”¹¹²

A háború által kínált szexuális lehetőségek és az otthontól való hosszú távollétek keltette feszültségek közepette kevés férj volt olyan erős akaratú, mint Kovalenko. Azokat a feleségeket és lányokat pedig, akik a megszállt területeken akár önként, akár kényszer hatására szexuálisan behódoltak a megszállóknak, a közösség szinte kivétel nélkül kiközösítette, ha megélték a felszabadulást. Ha voltak is nők, akik újfajta szabadságokban, felelősségekben és jutalmakban részesültek, náluk sokkal többen voltak azok, akik keservesen szenvedtek, és akiket könyörtelenül kihasználtak. Egy bujdosó olasz várandós felesége így ecsetelte mindennapos létének nyomorúságát 1943-ban: „Volt úgy, hogy reggel héttől dél után háromig álltam sorban... A két kisgyerekemet is magammal kellett vinnem. Találtam egy helyet, ahol »sanguinacciót« [véres hurkát] árultak, amitől én undorodtam, de a kislányom megette. A lábam tele volt kelésekkel, amiről azt mondták, a vitaminhiány okozza. A férjem élt-halt a cigarettáért, és én találtam egy trafikost, aki ellátott. Mire kimerültem hazaértem, a férjem semmi mást nem akart, csak szeretkezni velem. A bevásárlószatyor még a kezemben volt, de ő már rám vetette magát. Amikor ellenálltam, megvádolt, hogy szeretöm van.”¹¹³ Egyes ifjú harcosok olyan kárpótlásra leltek a konfliktusban – a férfiasságukat próbára tévő kalandra –, amilyen a legtöbb nő számára nem adatott meg, akik csak nyomorúságot és borzalmakat láttak benne. A háború bizonyos társadalmakban drámai módon kiterjesztette ugyan a nők lehetőségeit és felelősségeit, de a – mindenekfelett szexuális – kizsákmányolásukat is fokozta egy olyan világban, amelyben az erő oszt igazságot.

14.

Kifelé Afrikából

Bár már az Egyesült Államok is küldött csapatokat a földközi-tengeri hadszíntérre, a nyugati szövetségesek 1942 végéig mégis mindössze tizenhat hadosztályt állítottak hadrendbe a németek és olaszok elleni szárazföldi hadműveletekben. A Hitler elleni harc kulcstényezője abban az évben Oroszország életben maradása és újjáéledése volt, és ehhez társult a szárnyaló amerikai fegyvergyártás is. A szövetséges erőkhöz a szárazföldön, a tengereken és a levegőben kezdtek megérkezni az Egyesült Államok bámulatos ipari erőfeszítéseinek gyümölcsei, és azelőtt sosem látott mennyiségben özönlöttek a hadszínterekre a harckocsik és a repülőgépek. Amerika 1942-ben csaknem 48 000 repülőgépet és 25 000 harckocsit gyártott, szemben a németek 15 400 gépével és 9200 tankjával. 1939-ben még mindössze huszonkilenc hajógyár dolgozott az amerikai haditengerészet számára, 1942-ben pedig már 322, amelyek több mint 100 000 új hajót és kisebb naszádot szállítottak az amerikai haditengerészet és a Tengerészeti Bizottság számára, mielőtt a Japán fölött aratott győzelem napja elérkezett volna.

A háború hátralevő részében a nyugati szövetséges hadműveleteket erőteljes mértékben befolyásolta az az igény, hogy mind a csendes-óceán-ni, mind az európai hadszíntereken megfelelő mennyiségű vízi szállítóeszközt tudjanak összevonni ahhoz, hogy a hadseregek az ellenséges partokon tűz alatt tudjanak partra szállni. Ennek érdekében óriási mennyiségben tervezték és építették a specializált, alacsony merülésű járműveket. A sort a britek nyitották meg az LST-k (*Landing Ships, Tank*) – harckocsi-partraszállító hajók – megkonstruálásával, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy átkeljenek az óceánon, majd az orrukon

nyíló ajtón keresztül partra tegyenek húsz harckocsit és akár száz egyéb járművet. Az Egyesült Államok a legtöbb rombolónál nagyobb, 2286 tonnás modellt alkalmazta, amelyből a háború végéig 1573 darabot épített. A kisebb hajók konstrukcióját főleg a hivalkodó, szókimondó, iszákos New Orleans-i hajóépítő, Andrew Higgins tervezte, aki önmagát „Mr. Deszantnaszád”-ként aposztrofálta. Higgins, aki 1886-ban Neb-raskában született, első konstrukcióját, az Eurekát 1938-ban ajánlotta fel az amerikai tengerészgyalogságnak. Ennek fő jellegzetessége az egy évtizeddel korábban – Higgins alkoholcsempészek, vámtisztviselők, olajfűrók és prémvadászok által használt part menti naszádjaihoz – kitalált, félkör alakú csőbe süllyesztett hajócsavar és a „kanalasgém” orrkiképzés volt. Hátránya az volt, hogy a csapatok az oldalán szálltak ki belőle. Aztán mutattak Higginsnek egy fényképet, amely egy Kínában használatos, leereszthető rámpával ellátott japán vízi járművet ábrázolt. Azonnal felhívta a főmérnökét, és utasította, hogy készítse el a hajó prototípusát, melyet egy hónappal később a Pontchartrain-tavon sikerrel ki is próbáltak. Az LCVP-knek (*Landing Craft Vehicle, Personnel*) – személyszállító deszantnaszádnak – elkeresztelt Higgins-csónakokat nagy számban rendelték. New Orleans népessége 1942-ben 20 százalékkal nőtt, nagyrészt a hajók építéséhez szükséges munkások beáramlása miatt, akik a vállalat 700 millió dollár értékű megrendelésein dolgoztak. A mintegy 20 000 vízi járművet előállító Higgins a hadiipar legendás figurájává vált. Ám pénzügyileg meggondolatlan volt, így cége nem sokkal a konfliktus vége után tönkrement.

Az ellenséges tűzben Észak-Afrikában szerzett tapasztalatok megmutatták, hogy a fából készült járművek rendkívül sebezhetők. Ezért acélváltozatokat vezettek be, amelyek közül sokat egy floridai mezőgazdasági gépgyártó alvállalkozó szerelt össze, s amelyek 1943 és 1945 között milliószám szállították harcra a szövetséges csapatokat és tízezrével a járműveket. Az amerikaiak összesen 42 000 ilyen kis naszádot építettek, a britek pedig 3000-et; az Egyesült Államok ezenkívül gyártott még 22 000 DUKW („kacsa”) elnevezésű, úszóképes teherautót és kételtű vontatógépet – ez utóbbiakat szinte kizárólag a Csendes-óceánon alkalmazták. Még ez az irdatlan mennyiségű eszköz – amit az amerikaiak „[alli]gátor haditengerészetnek” kereszteltek el – sem tudta azonban

sohasem kielégíteni az igényeket: egyedül Normandiában, a D-nap kezdeti fázisában 2470 darab kis naszádra volt szükség.

A támadó vízi járművek hiánya folyamatosan korlátok közé szorította a szövetségesek stratégiáját, és Churchill gyakran panaszkodott is amiatt, hogy a britek az amerikai hajóktól függenek. Kizárólag olyan kételtű hadműveletet lehetett indítani, amelyet Washington is akart. A brit haderők a fegyverszükségletük kielégítésében is egyre inkább a kölcsönbérletre szorultak. Nagy-Britannia harckocsigyártása az 1942-es 8600 darabról 1944-re 4600-ra esett vissza, a tüzérségi eszközöké pedig 43 000-ről 16 000 darabra. Mindent összevéve az Egyesült Államok szállította a Brit Birodalom páncélosainak 47 százalékát, könnyű fegyvereinek 21, partra szállító hajóinak és naszádjainak 38, harci gépeinek 18, szállító repülőgépeinek pedig 60 százalékát. Az amerikai ipari kapacitás olyan óriásira nőtt, hogy a Nagy-Britanniába irányuló szállítmányok az 1943–1944-es amerikai termelésnek mindössze 11,5 százalékát tették ki: a repülőgépgyártás 13,5, az élelmiszeripar 5 és a fegyver- meg lőszer-gyártás 8,8 százalékát. A brit ipar ezenközben a nehézbombázók előállítására koncentrált – a stratégiai légi offenzíva a nemzeti termelésnek nagyjából egyharmadát lekötötte; ez jórészt azt is megmagyarázza, hogy Nagy-Britannia miért tulajdonított akkora jelentőséget a teljesítményének és hiányosságainak.

Pearl Harbor után harminc hónapba – egy hetvenegy hónapig tartó háború kontextusában hosszú időbe – telt, mire az amerikai katonai és ipari mozgósítás az európai csatatereken bevetett hatalmas hadseregekben megtestesült, habár az Egyesült Államok légi és tengeri ereje hamarabb magához tért. A később Európa északnyugati részén harcoló katonák zöme abban a luxusban részesült – és azt az unalmat szenvedte végig –, hogy egy több mint kétéves kiképzést kapott, mielőtt bevetésre küldték volna: az amerikai alakulatok többsége 1944-ig nem is látott csatateret. Az Egyesült Államok 1942-ben tengerészgyalogságának jelentős részét és a szárazföldi hadsereg néhány hadosztályát a Csendes-óceán térségébe, több tízezer katonáját pedig Izlandra és Észak-Írországba küldte.

Nagy-Britanniát kezdték elárasztani az amerikaiak. Egyesek belefeledkeztek Churchill viharvert szigeteinek furcsaságaiba, sokan azonban

megkérdőjelezték a lakosság elkötelezettségét a 20. század dereka és a hatékony hadviselés iránt. „Az angolok kedvesek voltak hozzánk, főleg miután megismertek bennünket¹ – írta egy páncélos tiszt, Haynes Dugan. – Rendeztek néhány csodálatos partit, habár az ellátás gyér volt.” Dugan sosem felejtett el egy ilyen összefüggést, amelyen egy fiatal walesi ejtőernyős tiszt az anyanyelvén énekelt. Az amerikai zavartan konstatálta, hogy az egyik hölgyvendég az országos ruhahiány közepette a függönyéből készült toalettet visel. Megjegyezte: „A boltosoknak kedvenc szavajárása volt: »Ez nem jegyre van, öregfiú, egyszerűen nem tudjuk beszerezni!«”

Amikor Bob Raymond pilóta Kansas Cityből Nagy-Britanniába került, először a RAF-nál, majd később az amerikai légierőnél szolgált. 1942 májusában ezt írta haza: „A hagyomány és a precedens hatalma olyan erős, hogy a politikai, üzleti, vallási stb. gondolkodás mintha megmerevedett volna. Ezek itt a gazdaságilag legelmaradottabb emberek, akikkel életemben találkoztam. A munkaerőt kímélő eszközöket és a rövidre zárt, nyílt üzleti módszereket teljes szívükből elutasítják... Túl sok a teázás, a péntektől hétfőig tartó hétvége, az ünnepnap stb.”² Az amerikai kormány hazai közvélemény-kutatása 1942. március 25-én megállapította: „Az amerikaiak jobban bíznak az orosz háborús erőfeszítés intenzitásában, mint a britekben; úgy érzik, az oroszok jobban hasznosítják a kölcsönbérleti ellátmányainkat... A britek háborús erőfeszítésébe vetett bizalom hiánya Szingapúr eleste óta még erőteljesebben érzékelhető.”³ A briteknek egyáltalán nem voltak illúzióik a rossz renoméjukkal kapcsolatban: „Az amerikaiak... jobbra olyan népnek ismernek bennünket, mint amely lassú hanyatlásban szenved⁴ – szögezte le 1943 januárjában a Hadügyminisztérium jelentése –, felsőbbrendű, barátságatlan és udvariatlan emberek népének, akik megragadtak a hatástalan régi módszereknél, ragaszkodnak a már fenntarthatatlan nagyságról szőtt álmokhoz... Becsapjuk magunkat, ha azt hisszük, hogy üres a talaj. Már ott szunnyadoznak benne a bizalmatlanság és az ellenszenv magvai.”

Nagy-Britannia 1942 folyamán kérlelhetetlenül tovább folytatta a haditengerészeti küzdelmet azért, hogy globális utánpótlási útvonalait nyitva tartsa. A RAF Németország elleni offenzívája az amerikai légerő néhány bombázócsoportjának támogatásával lassacskán lendületet

kapott. A burmai határvidéken egy gyenge, többnyire indiaiakból álló hadsereg szállt szembe a japánokkal. Az amerikai vezérkari főnökök türelmetlenül várták a franciaországi partraszállást, és fel is ajánlottak egy jelképes haderőt ahhoz a valamihez, ami alapvetően csupán a britek reménytelen vállalkozása lett volna. Churchill ezt az ötletet kapásból visszautasította, és meggyőzte Rooseveltet: a szövetségesek inkább azt a keresztülvihető célt tűzzék maguk elé, hogy a Földközi-tenger térségében vívják ki a győzelmet. Ilyenformán Észak-Afrika maradt az egyetlen hadszíntér, ahol jelentős brit szárazföldi erők harcoltak a tengelyhatalmak ellen. A sivatagban a 8. hadsereg katonái újabb erőpróbanak gyűrűköttek neki egy olyan pusztaságban, amelyhez egyik félnek sem fűződött egy szemernyi érzelmi érdekeltisége sem. A brit tiszt, Keith Douglas ezt írta:

A nagy és gazdag embereknek, akik a háborúkat kirobbantják és levezénylik... annyiféle érvük van, megengedhetik maguknak, hogy néhányat nekünk is kölcsönözzenek. Az ő magatartásukban nincs semmi különös. Olyasmire törekszenek, amit meg akarnak szerezni, vagy amit a kormányaik meg akarnak szerezni, és minket használnak fel arra, hogy megszerezzük nekik... Izgalmas és lenyűgöző végignézni, ahogy emberek ezrei, akik közül csak nagyon keveseknek van valami fogalmuk arról, miért is harcolnak, mind elviselik a nehézségeket, természetellenes, veszélyes, mégsem teljes egészében rettenetes világban élnek, arra kényszerülnek, hogy öljenek és megölessenek, és időközönként mégis megindítja őket a bajtársiasság érzése azok iránt, akik őket ölik és akiket ők ölnek, mert azok is ugyanazokon a dolgokon mennek keresztül, ugyanazokat tapasztalják.⁵

Sem Churchill, sem az emberek nem vonták kétségbe az Oroszországban folyó küzdelem mindenekfölött való jelentőségét, de a britek önbecsülésének nagyon is sokat számítottak az észak-afrikai hadműveletek. Ezek 1942–1943 telén egyes amerikai alakulatok számára is fontos és valószínűleg nélkülözhetetlen alkalmat kínáltak arra, hogy harci tapasztalatot szerezzenek, s hogy megfékezzék tábornokaik önhiúságát. Az előző év nagyobbik részében azonban még az is kétségesnek látszott, hogy a britek egyáltalán meg tudják-e tartani Egyiptomot „Azt csiripe-

lik a verebek – írta Harold Nicolson parlamenti képviselő –, hogy a csapataink nem valami jól harcolnak... Katonáink nem képesek szembenézni a megpróbáltatásokkal. Pedig ezek ugyanazok az emberek, akik a kereskedelmi hajók legénységét adják, s akik az angliai csatát megnyerték. Hadseregünk egész harci szelleme mélységes romlásnak indult.”⁶ Churchill az alsóház egy titkos ülésén a sivatagi hadjáratról folytatott vitában kijelentette: „Hatalmas hadseregünk irányítása... eddig mintha nem lett volna összhangban haderőink múltbeli vagy jelenlegi szellemével.”⁷ Tobruk június 21-i gyalázatos feladása után Auchinleck leváltotta Ritchie-t, a harctéri parancsnokát, és személyesen vette át a 8. hadsereg irányítását. A hónap végén azonban, a Mersa Matruh-i vereséget követően zilált alakulatai már ismét visszavonulóban voltak Egyiptom belsejébe, az el-elameini vonal felé.

A britektől elpártolt a szerencse. Általános egyetértés mutatkozott abban, hogy 1942 első hat hónapjában a sivatagi hadvezetés és taktika csapnivaló volt, a Gazala környéki csatákat botrányosan rosszul irányították. A harci morál romokban hevert. Mindkét fél számára lehetségesnek látszott, hogy Rommel elérheti Kairót, és így a szövetségesek elveszíthetik Egyiptomot. Egy ilyen csapás csupán korlátozott stratégiai hatással járt volna, hiszen a tengelyhatalmak nem rendelkeztek a kiaknázásához szükséges forrásokkal. A britek már eddig is alaposan megtépázott presztízsében viszont iszonyatos károkat okozott volna. Pánik söpört végig Egyiptomon, a Királyi Haditengerészet földközi-tengeri flottája pedig elhagyta Alexandriát. Pietro Ostellino főhadnagy örömmámorban írta feleségének 1942. július 2-i levelében, amely a katonai sikerben reménykedő olaszok körében még itt-ott fellelhető fasiszta lelkesedést tükrözte: „Itt egyre jobban alakulnak a dolgok. Ahogy a rádióból meg az újságokból is megtudod majd, az angolok és szövetségeseik olyan vereséget szenvedtek, hogy nem egykönnyen fogják tudni újra fölemelni a fejüket. Meg is érdemlik! A katonáink egyszerűen bámulatosak. Most már semmi sem foszthat meg bennünket a győzelemtől.”⁸

Washington is így gondolta. Az Egyesült Államok hadseregének vezetői úgy vélték, és egészen őszig ki is tartottak mellette, hogy a britek elvesztették a hadjáratot, és a 8. hadsereg végzetesen alacsonyabb rendűnek mutatkozott az Afrika-hadtestnél, amelyet már senki sem akadá-

lyozhat meg abban, hogy továbbszáguldjon, és elfoglalja a Nílus-deltát. Július folyamán Kairóban a briteket gyászos hangulat kerítette hatalmába, amit az egyiptomiak láthatóan kitörő örömmel fogadtak. A hírhedt „hamvazószerdán” a közel-keleti főhadiszálláson titkos dokumentumokból raktak máglyákat, és sok család Palesztinába menekült. A mandátum ottani hatóságainak szégyenére több száz, Egyiptomból menekülő zsidótól, akik ott kértek menedékjogot – köztük olyanok is, akik a briteknek dolgoztak –, megtagadták a belépő vízumot. A hivatalnokok udvariasan azt hajtogatták, hogy nem léphetik túl a bevándorlási kvótát.

A britek helyzete azonban mégsem volt annyira rossz, mint amennyire gondolták. Voltak civilek, még a megszállt Európában is, akik értelmesebb következtetéseket vontak le a kurta és megfélemlítő náci közleményekből, mint a szövetséges katonák a csatatéren. Victor Klemperer, a híres drezdai zsidó naplóiíró 1942. július 8-án ezt írta: „Felteszem, Anglia és Oroszország 100 százalékbán túloz, Goebbels és bandája pedig 200 százalékbán... Oroszországban Hitlert megölik a győzelmei, Egyiptomban viszont valóban győzhetett volna. Csakhogy... Rommel mintha megtorpant volna Alexandria előtt.”⁹ Klemperernek igaza volt: Rommel nem volt irigylésre méltó helyzetben. A tengelyhatalmak túlerővel szembenező hadserege egy 2400 kilométer hosszú, szakadozott utánpótlási vonal végén állt. A Németországból kiutalt üzemanyag és fegyver sosem volt elég. A megfejtett Ultra-üzenetekkel felvértezett Királyi Haditengerészet és RAF kezdett hatalmas pusztítást végezni a Földközi-tengeren át indított üzemanyag-, harckocsi- és lőszerszállítmányokban.

Észak-Afrikában a RAF megerősödött, miközben a Luftwaffe meggyengült; a 8. hadsereg megkapta az első amerikai Grant harckocsikat, amelyek már csaknem méltó ellenfelei voltak Rommel páncélosainak. A németek számára stratégiaiilag kifizetődő lett volna, ha visszavonulnak egy Líbián belüli vonalig és ezzel enyhítenek utánpótlási nehézségeiken, ugyanakkor megnehezítik a britek helyzetét. Bármilyen illúziókba ringatták is magukat Rommel katonái, a hadseregnek nem volt elég ereje ahhoz, hogy a siker reális esélyével egy utolsó nekiveselkedéssel előretörjön Alexandriáig. A hiúság és az ambíció azonban gyakran késztette arra a „Sivatagi Rókat”, hogy tovább nyújtózkodjon, mint ameddig a takarója ér, Hitler pedig egy rosszul megítélt helyzetben még annál is

kitartóbban igyekezett rátukmálni a támadást az Afrika-hadtestre, mint amennyire Churchill gyakorolt nyomást a parancsnokaira.

Auchinleck pusztán azért, hogy tartja magát, remek helyzetbe került ahhoz, hogy a tengelyhatalmak célkitűzéseit megghiúsítsa. Novemberben amerikai és brit erők készültek partra szállni Észak-Afrika túlsó végén – *Torch*-hadművelet –, ez pedig szükségtelenné tette, hogy a 8. hadsereg kockázatot vállaljon. Mihelyt a szövetségesek megvetik a lábukat Marokkóban, Algériában és Tunéziában, Rommel pozíciója Egyiptomban úgyis tarthatatlan lesz. Az ősz közeledtével azonban a *Torch* sikere egyre kevésbé látszott biztosítottak, főleg Washington szemében – pedig a britek számára ott volt még a nemzeti presztízs imperatívusza is. Churchill seregei 1939 óta újra és újra vereséget – sőt megaláztatásokat – szenvedtek, nemegyszer kisebb létszámú ellenséges erőktől. Odahaza rossz hangulat uralkodott. Churchill népe betegesen a szívére vette az oroszok heroikus küzdelme és a tulajdon nemzetük harmatos harctéri teljesítménye között fennálló ellentétet. Sürgősen brit győzelemre volt szükség, és ez csakis a sivatagban volt kivitelezhető. Az Afrika-hadtest egyiptomi veresége a háború kimenetele szempontjából aligha volt lényeges, mégis rendkívül fontos erkölcsi kérdéssé vált, s ezt a miniszterelnök is így látta.

Július 1-jén az ismételt német támadást a később első el-alameini csataként ismertté vált harcokban visszaverték. Az ezt követő csetepatékban egyik fél sem tett szert döntő előnyre. A lényeg azonban az volt, hogy Rommelt megakadályozták az áttörésben – habár, tekintettel a szemben álló felek erejére és a német szándékokról a szövetségesek rendelkezésére álló részletes előjelzésekre, szűgyen lett volna, ha sikerül neki. Augusztus első napjaiban Churchill Alan Brooke társaságában Kairóba érkezett, hogy saját szemével lássa, miképpen állnak a dolgok. Auchinlecket leváltotta, és helyére a 8. hadsereg parancsnokaként Brooke jelöltjét, Sir Bernard Montgomery altábornagyot, közel-keleti főparancsnokként pedig Sir Harold Alexander tábornokot nevezte ki. Egy hónappal később, augusztus 30-án Rommel Alam el Halfánál indított támadást. Montgomery, akit az Ultra teljes részletességgel tájékoztattott a németek terveiről, visszaverte. A tábornok ezután nekigyürkőzött, hogy a brit csapatokat felkészítse a támadásra. Megvolt az a döntő elő-

nye, hogy jelentős amerikai harckocsi-erősítés volt útban feléje, a sivatagi légierő pedig megszerezte a légtér fölötti uralmat.

Az Ultra hírszerzési anyagok mennyisége ekkor már drámai mértékben megnövekedett, és mindegyik hadszíntéren döntő hatást gyakorolt. A korábbi években a megfejtett üzenetek aranyat értek, főleg a haditengerészet háborújában, csakhogy az áramlásuk akadozott. 1942 közepétől – néhány jelentős megszakítástól eltekintve – a szövetségesek az ellenséges jelforgalom nagy részének birtokába jutottak; a német és japán titkosítás feltörése óriási mértékben hozzájárult a győzelemhez. A brit és amerikai kódtörők teljesítményén felül az is kész csoda volt, hogy a tengelyhatalmak komolyan sohasem gyanították, hogy az ellenség a legtitkosabb üzenetváltásaikhoz is hozzáfér. Mindig minden fontos üzenethez azért nem jutottak hozzá: a tengelyhatalmak ahol csak lehetett, a földi telefonvonalakat választották, amelyek továbbra is biztonságosak voltak. A szövetséges elemzések és felhasználásuk minősége a harctéri parancsnokok és hírszerző főnökeik előítéleteinek megfelelően változott. Az Ultra később például fényt derít az 1944. decemberi német páncélos-összevonásra az Ardennekben, a vezérkaroknak mégsem sikerült levonniuk a megfelelő következtetéseket a küszöbönálló támadásról. Az ellenség leosztásának ismerete önmagában még nem tette gyengébbé a lapjait, és semmiféle garanciát nem adott a sikerre a hadseregek és flották összecsapásai során. Az Ultra azonban többet árult el a szövetségeseknek a másik fél tetteiről és terveiről, mint amennyi a történelem során bármelyik korábbi harcoló félnek megadatott.

Az Ultra jórészt három lengyel matematikusnak köszönhette eredményeit, akik Marian Rejewski vezetésével 1932 és 1939 között döntő jelentőségű úttörő munkát végeztek a német Enigmán, miután megszerzték a rejtjelező készülék egy kereskedelmi változatát. A franciák is besegítettek azzal, hogy átadták a lengyeleknek a Wehrmacht egy német forrásból beszerzett 1931-es kulcstábláját. Noha Rejewski 1943 és 1945 között Nagy-Britanniában a lengyel hadsereg kötelékében szolgált, soha nem közölték vele, milyen gazdagon gyümölcsözők voltak az ő úttörő eredményei. A lengyelek 1939-ben a briteknek és a franciáknak is bemutatták a rekonstruált Enigma készülékeket. A Bletchley Parkban

működő Brit Kódoló és Kódfejtő Iskola ezek segítségével a következő évben megkezdte a német és olasz üzenetek feltörését. Ezt követően egy-egy tengeren zsákmányolt további Enigma készülék és havi beállítási lista még inkább megerősítette a Bletchley tudását.

Az Ultra a szövetségesek gyűjtőneve volt a tengelyhatalmak rendkívül változatos rejtjelkulcsaira, amelyek száma 1945-re már a kétszázat is meghaladta, s némelyikük nem adta egykönnyen a titkait. Először, 1940 májusának végén a Luftwaffe jeleit törték fel, majd a hadsereg és a haditengerészet rádióforgalmát. 1941-ben már a Wehrmacht jelentős mennyiségű üzenetét olvasták el, és tartalmukat átlagosan hat óra késéssel továbbították a szövetségesek harctéri parancsnokainak. Ez túlságosan lassúnak bizonyult, semhogy hasznosan befolyásolhatta volna a szárazföldi harcokban szükséges taktikai döntéseket. Egyre inkább ráébredtek, hogy az Ultrát leghatékonyabban a stratégia kialakításában használhatják fel, ahogyan azt 1942 nyarán az el-alamcini csatákban is tették.

Az Ultra hírszerzési anyagokat a szövetségesek egyre kiválóbb kifinomultsággal kezelték: a parancsnokokhoz az információt a helybe telepített különleges összekötő egységek továbbították, amelyeknek nem pusztán a titkosság megóvása volt a szerepük, hanem arról is ők gondoskodtak, hogy semmiféle kezdeményezés vagy a németek valamely akciójának megakadályozása ne árulkodjon a szövetségesek előzetes információiról. Valahányszor egy lehetséges haditengerészeti célpontot kódfeltörés révén lokalizáltak, amikor csak lehetett, támadás előtt felderítő repülőgépet küldtek ki az ellenség fölé, hogy elfedjék az Ultra szerepét. 1942-től a Bletchley Park ipari központtá vált, ahol a barakkvárosban elszállásolt 6000 fős személyzet egész nap, három műszakban dolgozott fel az üzenetáradatot. A központ működésének szíve a Colossus volt, az elektronikus „bomba”, amely látványosan felgyorsította a sokszoros matematikai lehetőségek felderítését. A kódfejtő csapatokban briliáns tudósok százai dolgoztak, a legtöbbjük matematikus, és németül is beszélt. A két legbefolyásosabb személyiség – mindkettő a harmincas évei elején járt – Alan Turing, akit néha a számítógép atyjaként is emlegetnek, és Gordon Welchman volt. Néhány fiatalembernek, akik Bletchley-ben életbevágó, tehát szükségképpen szigorúan titkos feladatokat hajtottak végre, a kívülállók a szemére hányták, hogy miért nincsenek a fronton.

Egyikük volt iskolaigazgatójától levelet is kapott, amelyben kijelentette, hogy az ő kitartóan civil státusa szégyent hoz régi iskolájára.

Az ellenséges hadműveletekről az Ultra segítségével alkotott kép sohasem volt teljes, de olyan megbízhatóságot kínált, amilyenhez fogható semmiféle, kémek által végzett emberi hírszerzés – avagy „humint” – nem nyújthat. 1944. június 6-án például a szövetségesek úgy indíhták meg a D-napot, hogy biztosak voltak benne: az ellenségnek továbbra sincs tudomása a céljaikról és az időzítésről. Churchill engedélyezte, hogy a keleti frontról származó bizonyos Ultra-információkat továbbítsanak Moszkvába. Sztálint hivatalosan sosem tájékoztatták a Bletchley Parkban folyó munkálatokról, Moszkva azonban enélkül is jól értesült volt a brit árulók révén, akik londoni NKVD-s tartótisztjeiket folyamatosan ellátták megfejtett üzenetekkel.

A hírszerzési anyagok teljes körű angol–amerikai megosztása csak 1943-ban kezdődött el. Az Egyesült Államok már a háború előtt feltörte a japán diplomáciai kódokat, ám az Ultra kezelése náluk soha meg sem közelítette a britek által elért fegyvernemek közötti integrációt – ennek részben a hadsereg és a haditengerészet közötti rivalizálás volt az oka. Az Egyesült Államok hadserege a virginiai Arlington Hallban saját kódfejtő központot működtetett, amely a háború végére már 7000 fős személyzetet alkalmazott. A haditengerészetnek a 14. haditengerészeti körzet, azaz Pearl Harbor sivár, föld alatti körleteiben elhelyezett csapatát Joseph Rochefort korvettkapitány vezette, a briliáns japántudású kódfejtő és ösztönös gondolkodó, aki oly nagy mértékben járult hozzá a midway győzelemhez. Rochefort embereinek nem sokkal a háború kitörése után sikerült elolvasniuk néhány, a japán haditengerészet JN-25 operatív kódjával rejtjelezett üzenetet, 1942-ben pedig kulcsfontosságú pillanatokban értek el részleges sikereket, amelyek később a csendes-óceáni háború legfontosabb eredményeinek bizonyultak. Ezt követően viszont a JN-25 hónapokon át kifogott Rochefort csapatán, emiatt a haditengerészeti hírszerzés a partfigyelőkre és a forgalomelemzésre volt utalva. 1943-ban ismét sikerült feltörniük az operatív kódot, s így a háború végéig folyamatosan szállították az adatokat.

A Bletchley Park és Arlington Hall 1943-ban kulcsszerepet játszott a japán hadsereg kódjainak feltörésében, amelyek közül az első a tenge-

rentúli katonai attaséké volt. Zsákmányolt japán kódkönyvek 1944-ben tömeges méretekben rántották le a leplet a katonai jelforgalomról. Míg az év januárjában Arlington Hall az ellenséges hadsereg nem egészen 2000 üzenetét olvasta el, márciusra ez a szám 36 000-re növekedett, ami döntő módon befolyásolta MacArthur új-guineai stratégiáját. A japán üzenetváltások elfogása az 1944–1945-ös Fülöp-szigeteki hadjárat idején akadozott, mert a hadsereg megváltoztatta a főbb kódokat, további kimaradást okozva a kódfeltörésben. Általánosságban véve a csendes-óceáni hadmozdulatokban az amerikai haditengerészeti műveleteket jelentősebb mértékben befolyásolta az Ultra, mint a hadsereg mozgólatait. Egy nagy erővel védett ellenséges állás megtámadásának nehézségeit semmiféle kódfejtő eredmény nem volt képes kiküszöbölni. Az amerikai és a brit kódfejtők mégis nagyobb mértékben járultak hozzá a háborús erőfeszítésekhez, mint a történelem során bármely más, ilyen kis létszámú testület. Tevékenységük remekül példázta, hogy a nyugati szövetségesek milyen kreatív módon integrálták háborús erőfeszítéseikbe országaik legragyogóbb civil elméit.

1942 őszén Churchill szenvedélyes türelmetlenséggel várta a 8. hadsereg támadását. Amint a *Torch* partraszállásait végrehajtják, minden egyes azt követő brit sikert kénytelenek lesznek megosztani az amerikaiakkal. Alexandert és Montgomeryt szünet nélkül zaklatták Londonból, ám a ravasz kis harctéri parancsnok ragaszkodott a saját menetrendjéhez. „Monty”, a hűvös, metsző hangú, magabiztosan profeszszionális katona eltökélte, hogy a brit hadműveletekre olyan rendet és fegyelmet kényszerít rá, amelyet azelőtt hírből sem ismertek. Időnként és nem is minden alap nélkül „derék első világháborús tábornokként” jellemezték, aki a korlátok közé szorított, terv szerint végrehajtott hadműveletekben érzi magát a legjobban. Legszenvedélyesebb tulajdonsága a „kemény kéz” volt: 1942 augusztusa és októbere között figyelemre méltó mértékben felélesztette a sivatagi hadsereg önbizalmát. A britek az erősítések révén ekkor már döntő előnyre tettek szert: a 8. hadsereg 195 000 embert vonultatott fel 104 000 német és olasz katona ellen; 1029 harckocsit 489 ellenében, 750 repülőgépet 675 ellen, a tüzérsége pedig masszív fölényben volt.

Amikor a 8. hadsereg hátulsó részein haladt keresztül, a páncélosezrede felé tartó Keith Douglast lenyűgözte a harcra gyülekező emberek és masinák látványa a homokban: „A teherautók hajóknak tűntek, amint orrukat a porfelhőbe fújják, és hirtelen felágaskodnak a hullámszerű tarajokon. Kerekeiket folyamatosan elrejtették a porfellegek: a közönséges homok a hatalmas forgalomtól szinte folyékony állagúvá porladt, ragadós lett, az emberek csaknem térdig süppedtek benne. Mindenki fehér pormaszkot viselt, amelyből, akin nem volt motoros szemüveg, a szemek úgy virítottak elő, mint a bohócoké.”

Odaát Rommel hadseregét ugyanilyen környezet vette körül, csak hogy őket egyre jobban hatalmába kerítette a helyzetük fölött érzett gyászos hangulat. Érdeemes hangsúlyozni, hogy a haderő nagyobbik részét olaszok alkották, nem pedig németek, és honfitársai többségéhez hasonlóan Vittorio Vallicella is lehangolt volt: „Itt ragadtunk ezen a viaszos el-alameini lapályon, fáradtan, éhesen, alig valamennyi vízzel, mocskosan és tetvesen. Azt tudjuk, hogy a mi Nagy Vezérünk [Mussolini] 660 kilométerre van a fronttól, és őrjöng, amiért képtelenek voltunk megnyitni előtte Alexandria kapuit...”¹⁰ „Már 16 hónapja így élünk: egy kulacs vízzel húzzuk ki (ha szerencsénk van), a legyeknek meg a tetveknek kiszolgáltatva. Most már talán csak abban reménykedhetünk, hogy egy bomba kinyiffant bennünket, és véget vet ennek a szenvedésnek.”¹¹ Feljegyezte, hogy 1941 márciusa óta már a tizenhetedik bajtársa lett öngyilkos az egységben. A RAF szünet nélkül géppuskázta őket: az egyik támadás közben Vallicella társai voltak olyan meggondolatlanok, hogy egy jármű alatt keressenek menedéket, amit aztán telibe találtak, ők pedig mind meghaltak. A „légnyomásos” Vallicella kapott néhány óra haladékot, aludhatott egyet az egyik német tábori kórházban, mielőtt visszaküldték az első vonalba.

Az olasz hadsereg utánpótlási rendszere összeomlott, katonáinak sorsa a németek adakozó kedvén múlt. Az Afrika-hadtestet bosszantotta, hogy az olaszok rajtuk élőködnek; erre Vallicella és a bajtársai úgy reagáltak, hogy „*arrangiarsi*”-hoz folyamodtak, ami szabadon úgy fordítható: „mindenki önmagáért”.¹² „Mi lesz velünk? – tépelődött a katona. – Hogyan harcoljunk tovább ilyen messze az utánpótlási bázisainktól, kiszolgáltatva a légitámadásnak? Nincs hét, hogy az utánpótlási

oszlopainkat ne géppuskáznák le, ne pusztítanak el. A víz, az élelem, a fegyverek hiánya a béka feneké alá úzi a harci szellemünket.”¹³ Sok olasz katona vegetált kizárólag konzerveken és szárított ételeken. Az első hét után Vallicella ezt írta: „Elfogyott a cernánk; a hadtápunk mindig is szegényes volt, de mostanra szinte már nem is létezik.”¹⁴ Bajtársaival szélteben-hosszában bejárták a csatateret, ennivalót meg vizet guberráltak, leszívták a járműroncsok tankjából az üzemanyagot. A Folgore hadosztály döbbenetes veszteségeket szenvedett: „Azok a fiatal emberek történelmet írtak, pedig csak aknavetők meg pár géppuska támogatta őket. Százával hullottak egy olyan rezsimért, amely még arra sem volt képes, hogy ellássa őket a harchoz szükséges felszereléssel.”

A brit táborban ezenközben, az el-alameini csata kezdetén Norman Craig főhadnagy így elmélkedett az alárendelt vezetőkre váró kihívásokról: „Támadás előtt a félelem egyetemes. A népszerű hiedelem, miszerint csatában kétféle ember van – az érzékenyek, akik a kínok kínját állják ki, és a fantáziátlan kevesek, akik félelmet nem ismerve csak mennek vígan tovább –, egy nagy tévedés. Mindenki ugyanúgy be volt gyulladva, mint a mellette lévő, hiszen nem kell ahhoz képzelőerő, hogy az ember előre lássa a halál vagy a csonkítás lehetőségét. Csak éppen egyesek jobban tudták palástolni a félelmüket, mint mások. A tiszték nem engedhették meg maguknak, hogy érzéseiket ugyanolyan nyíltan mutassák ki, mint az embereik, nekik nagyobb szükségük volt az alakoskodásra. Nagy csatában egy alárendelt tisztnek nemigen vagy egyáltalán nem volt befolyása a szakasza sorsára – emberei az istenek játékszereivé váltak. Neki alapvetően a ripacskodás szerepe jutott. Nemtörődöm vagy éppenséggel derűs optimizmust kellett színlelnie, hogy a normalitás illúzióját keltse, és olybá tűnjék, mintha egy szemernyi furcsaság sem volna mindabban a botrányos dologban, aminek megtételére az embert megkérték. Csakis ily módon volt képes enyhíteni a feszültséget, lecsillapítani a pánikot, és meggyőzni az embereit arról, hogy a végén minden jóra fordul. Magamban meg azon csodálkoztam, hogy nem oldottak kereket. Morgolódtak és láthatóan aggodalmaskodtak, de semmi több... [A tiszthelyettesek azt gondolták] »Ha egy tiszt képes rá, akkor tuti, hogy mi is.« Az emberek a tiszthelyettesekre néztek, és azt mondták: »Oda megyünk, ahová azok a rohadék szakaszvezetők.« Így áll biztosan a lábán egy hadsereg.”¹⁵

Október 23-án Montgomery megindította a *Lightfoot*- (Könnyűléptű) hadműveletet, a tizenkét napos második el-alameini csata nyitó fázisát, amely pusztító bombázással kezdődött. Vittorio Vallicella éppen német katonákkal cseverészett és zsákmányolt teát iszogatót, amikor brit gránátok kezdtek hullani rájuk. „Sok ellenséges zárótűzet láttam már, de ennek az intenzitása minden tapasztalásunkon túlmegy.”¹⁶ A robbanások csípős füstjében fulladozó emberek nézték, ahogy szerte a sivatagban lángnyelvek csapnak fel. Vallicella a sofőrök fedezékébe menekült, a többiek bajtársiasságában keresve vigaszt: „Együtt kevésbé félünk.” Leírt egy jelenetet, amely bármely más hadseregben nehezen lenne elképzelhető, kivéve Mussoliniét. Amikor egy főhadnagy megparancsolta, hogy rakja teherautóra a holttesteket, és vigye őket a tábori kórház melléti ideiglenes temetőbe, ő ezt megtagadta. A tiszt pisztollyal fenyegette meg. Ebben a pillanatban megérkezett az ezredesük, hevesen tiltakozott a főhadnagynál, majd kikapta a kezéből a fegyvert, mire az elszontyolódott tiszt sírva fakadt. Vallicella a bajtársaival együtt egy tábori kórházhoz vitte a hullákat, ahol az ápolók segítettek nekik a lerakodás rémes munkájában. Elmondták a katonáknak, hogy már napok óta az a főfeladatuk, hogy tömegsírokba temessék a holtakat; még az ehhez szükséges buldózereket is a német szövetségeiktől kellett kölcsönkérniük.

A tengelyhatalmak erői csaknem egy héten át verték vissza az újabb és újabb brit támadásokat. Londonban Churchill dült-fült. Vincenzo Formica hadnagy november 1-jén az egységén végigsöprő örömmámorról számolt be: az olaszok egy pillanatra azt hitték, hogy a britek föladták próbálkozásait az áttörésre. Felbátorodtak a hírre, hogy a német páncélosok súlyos harckocsi-veszteségeket okoztak Montgomery páncélozott egységeiben: „A tiszték és a katonák, akik átérték a harcokat, és hónapokon át az egyiptomi sivatagban szenvedtek az év legforróbb időszakában, azt látták, hogy az a sok szenvedés és áldozat meghozza a jutalmát, amire minden harcos vágyik: a győzelmet. Feltételeztük, hogy ellentámadást fogunk indítani. A jelszó ez volt: »Karácsony Alexandriában!«”¹⁷

A kép azonban negyvennyolc órán belül drámai módon megváltozott. Montgomery később azt állította, hogy az el-alameini csatát az ő eredeti tervei szerint harcolták végig. Valójában a támadás súlypontját kénytelen volt északabbra tolni, de a 8. hadsereg harctéri fölénye nem

volt kétséges. Az anyagveszteség elviselhetetlen károkat okozott a tengelyhatalmak erőinek, és az üzemanyaghiány akuttá vált. „November 2-án éjjel minden illúziónk szertefoszlott”,¹⁸ írta Formica hadnagy. Megindultak egy harckocsioszlop mögött, aztán kiderült, hogy a vezetője eltűnt. Végre valahára előkerült az ezredesük, és személyesen vezette el őket az Ariete hadosztály gyülekezési körletébe. Ott „napnál világosabban vált számomra, hogy az egész katonai helyzet megváltozott – a hátranyunkra. Különböző egységek, sőt különböző alakulatok járműveinek hosszú oszlopai haladtak olyan összevisszaságban, ami egyértelművé tette, hogy nem határozott céllal mozgó, szervezett egységekről van szó. A körülmények ijesztők voltak: rossz látási viszonyok, homokban megfeneklett járművek, karambolok. A járművünkről lenéztem a néma, kimerült gyalogosokra. Időnként megpillantottam a Bersaglieri* tollbokrétáit, amelyekre olyannyi dicsőség és homok rakódott.”

Rommel betegszabadságáról a frontra visszatérve táviratozott Berlinbe, hogy általános visszavonulásba kezdett, amiről az Ultra révén a diadalittas britek is tudomást szereztek. November 4-én a 8. hadsereg a nyílt sivatagon át a nyomukba eredt, miközben a tengelyhatalmak erői menekülni próbáltak. Formica aznap ezt írta: „Menet közben mindenféle járművek keresztezték az utunkat, rajtuk sápadt és elcsigázott emberek. Amikor a tiszteket meg a katonákat kikérdeztem, rájöttem, hogy a teljes vonalunk megroppant. Ez lehetetlenség!... – Nézze – mondta a zászlóaljparancsnokom. – Ott vannak a brit tankok. – Megláttam az ellenséget... némák és mozdulatlanok voltak, mint holmi alattomos fenevadak, félig elrejtőzve a hajnali párában.”¹⁹

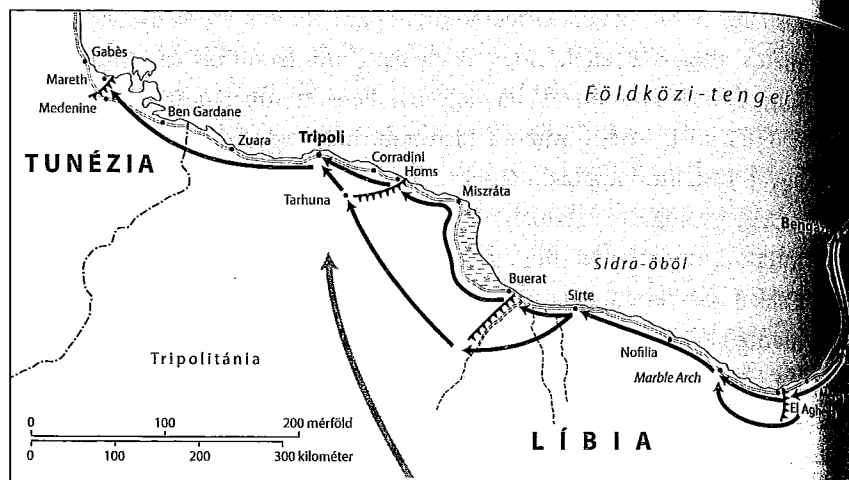
Pietro Ostellino főhadnagy ezt írta aznap éjjel: „A csillagos égen körülöttünk mindenütt világítóórakétákat láttunk: az angoloké vörös, a németeké zöld volt. Eddig is lassan haladtunk, olyan sebességgel, amennyire a terepviszonyok és a sötétség megengedték, de aztán a harckocsimat kénytelen voltam otthagyni a sivatagban, mert nem tudta tartani a lépést a többiekkel.” Ő és egy maroknyi olasz társa teherautókon hajtott keresztül a sötétségen nyugat felé, meg-megállva, hogy a tisztt leszállhasson, és ellenőrizhesse a tájolóját, mígnem egy német jármű botlott beléjük.

* Bersaglieri: az olasz hadsereg vadászai. (A ford.)

Ostellino a britek felől érdeklődött, és bár nem volt közös nyelvük, a németek világossá tették, hogy az ellenség mindenütt ott van körülöttük, hogy egyetlen reményük, ha még virradat előtt minél messzebbre jutnak.

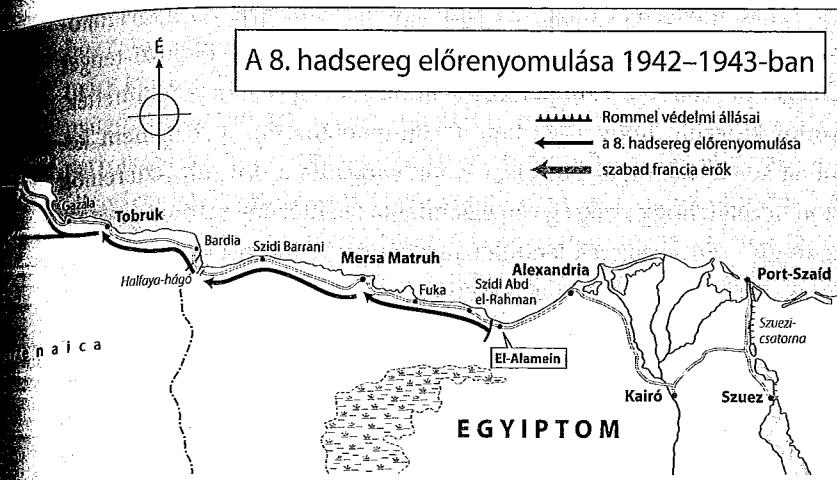
Éjfél körül rövid pihenőt tartottak, hogy egyenek és szundítsanak egyet. Ostellino kiáltásra ébredt, és amikor elment megnézni, mi lehet az, egy gyalogsági zászlóalj maradványára bukkan, akik El-Daba felé tartottak. „Az emberek alig álltak a lábukon, elepedtek egy korty vízért. Csak a tisztekben, akik mind déli akcentussal beszéltek, volt még valamennyi lelkiere és energia, hogy továbbhaladásra biztassák az embereiket... Megindító jelenet volt, amikor azok a szomjúságtól és kimerültségtől a kétségbeesésbe hajszolt emberek letérdeltek körülöttem, hogy adhassak nekik inni.” Előkerült az ezredesük is, az első világháború kis termetű veteránja, akinek a fél szemét fekete tapasz fedte, egy terepjáróról követte az embereit. Az öregember sajnálkozva mondta: „Nekünk, tiszteknek vannak más szellemi tartalékaink is, de a katonáim, szegény ördögök, csak a szomjúságukra tudnak gondolni.” Az olasz hadvezetés valójában az egész sivatagi hadjárat során siralmasan szerepelt.

A 8. hadsereg páncélozott egységei nyugat felé száguldottak, a láncaltapok nyomán csak úgy kavargott a homok, a legénység izgalomban égett, amiért elmozdultak a hónapok óta tartó holtpontról. „A látvány egy mozgó tankból kinézve olyan, mint egy *camera obscurá*ban vagy egy némafilmen – írta Keith Douglas –: a motor zaja a robbanásokon kívül minden más zajt elnyom, s ezért az egész világ némán mozog. Az emberek kiabálnak, a járművek mozognak, odafönt gépek repülnek, és mindez hang nélkül: mivel a tankok zaja folyamatos, van úgy, hogy órákon át egyfolytában, az egész a csönd hatását kelti.” Csak mentek és mentek, bár a heves esőzés és Montgomery óvatossága megakadályozta, hogy a sikert Rommel hadseregének teljes megsemmisítésével tetőzzék be. Vincenzo Formica némileg szégyenkezve jegyezte fel a kaotikus olasz megfutamodás és az Afrika-hadtest szervezett visszavonulása közti kontrasztot. „Összefutottam Bondi századossal, az Ariete német összekötő tisztjével, akit az embereink szívből utáltak. Német katonák csoportjait mutatta, akik gyalog vonultak vissza, nagyon fáradtan, mégis tökéletes rendezettségben, még akkor is, amikor ellenséges gránátok csapódtak a soraik közé.”²⁰

Vittorio Vallicella a visszavonulás élményét sokkal kevésbé tartotta elfogadhatatlannak, mint sok más, ami 1941 óta történt vele. Mindössze hat társával együtt nagy iramban hajtott nyugat felé, sikeresen elkerülve a csellengők feltartóztatására és a szétszilált egységek egybeterelésére állított útzárat. A hírek és a tisztek már napok óta nem zaklatták őket, a RAF géppuskázó gépeit pedig maguk mögött hagyták. Az útközben talált benzín- és olajraktárak révén folytathatták menekülésüket, sőt még egy gazellát is sikerült lőniük, így friss húshoz jutottak: „A háború tragédiája közepette ezek a legszebb napjaink.”²¹ Ezeknek a kellemes dolgoknak azonban befellegzett: egyik társuk megbetegedett, s amikor megérkeztek vele a tábori kórházba, ott ismét csak katonai fegyelem várt rájuk. Mindegyikük megkapta a napiparancs egy példányát, amely e szavakkal zárult: „Minden erőfeszítés, minden áldozat elnyeri boldog és drága jutalmát hazánk – *nostra patria* – nagyságában.” Vallicella ezt írta: „A hányinger kerülget bennünket a parancs olvastán. Egyes tábornokok folyton a *Patria* szóval az ajkukon járnak-kelnek, miközben ők maguk csupán a saját pecsenyéjük sütögetésével vannak elfoglalva.”²²

Tassilo von Bogenhardt²³ páncélos tiszt ezt mondta: „Mintha minden harciasság elszállt volna az emberekből... Szőnyegbombáztak, zuhanó bombáztak, géppuskáztak bennünket... Az utolsó emlékem az [mielőtt megsebesült és evakuálták volna], hogy miután kifogyott belőle a benzín,

felrobbantottam a páncélosomat, és néztem, ahogy a lángok lassan körülölelik. Akkor már tudtam, hogy a mi Afrika Korpsunknak vége... Emlékszem, azon csodálkoztam, hogy miért olyan óvatosan nyomulnak előre a britek... pedig ha tudták volna. Szinte már azt kívántam, bárcsak tudnák.”

Erőinek egy jelentős részét Rommel ki tudta ugyan menekíteni, de a 8. hadsereg foglyul ejtette a tengelyhatalmak 30 000 katonáját, és hatalmas mennyiségű fegyvert meg felszerelést semmisített meg. Rommel hátráló hadserege számára ezúttal nem billent ismét kelet felé a libikóka. A britek kivívták az egyetlen valamirevaló szárazföldi győzelmüket a nyugati háborúban, és a babérokon egyik szövetségesükkel sem kellett osztozniuk. December folyamán a németek többször visszafordultak és heves hátvédharcokat folytattak, de a 8. hadsereg mindannyiszor kivetette őket pozíciójukból, és nyomult tovább előre. Tripoli 1943. január 23-án esett el. Három nappal később Montgomery erői egyszeriben Tunéziában találták magukat, ahol az észak-afrikai háború utolsó, elhúzódo fázisát harcolták végig.

Az amerikai és a brit hadsereg első nagyszabású közös hadműveletét a németek ellen a *Torch* 1942. november 8-án, a vichyi Franciaországhoz tartozó Algériában és Marokkóban végrehajtott partraszállásai jelentet-

ték. A hadműveletet Churchill és Roosevelt az amerikai vezérkari főnökök heves ellenkezése dacára rendelte el, ők ugyanis a Földközi-tenger térségét pusztán a brit imperialista ambíciók célpontjának tekintették. Amint kiderült, hogy 1942-ben a kontinentális Európában nem kerülhet sor D-napra, az amerikai elnök elfogadta a brit miniszterelnök azon nézetét, hogy szükség van valamifajta jelentékeny katonai gesztusra, hogy a szövetségesek lendületének érzetét fenntartsák, ehhez pedig Észak-Afrika volt az egyetlen kézenfekvő célpont. A *Torch* első hullámában egy 63 000 fős angol–amerikai haderőt és 430 harckocsit foglalt magában. Azt remélték, hogy a vichyi Franciaország erői nem állnak majd ellen a két amerikai támadó hadosztálynak, ezzel szemben már az első part menti akciókban 1500 fős veszteségeket okoztak nekik, így hát az amerikaiak kénytelenek voltak keményen visszavágni.

Egy idegenlégiós, aki a Casablanca fölötti egyik vichyi üteg kezelőszemélyzetéhez tartozott, így jellemezte a tüzéretet ért borzalmakat, amikor az amerikai repülőgépek lecsaptak álcázatlan állásaikra: „Öt perc alatt lezajlott az egész. Kimásztam a gödörből, ahová az első bomba becsapódásakor beugrottam... Harminc katonából és egy tisztből tizenöt ember és a tiszt halott volt, és még tízen megsebesültek. Mindkét ágyú hasznavehetetlenné vált, és két teherautó lángokban állt. Egy pillanatra nagy keserűséget éreztem a lelkemben, amikor megláttam a szanaszét heverő bajtársaimat. Franciaország eleste óta a felszabadításról álmodtunk, de nem így akartuk.”²⁴ November 10-én a szövetségesek főparancsnoka, Dwight Eisenhower tábornok tűzszünetet alkudott ki. Ezt követően a francia erők egyre-másra csatlakoztak a németek elleni szövetséges fronthoz, habár némiképp gátolta őket a fegyverek és – egyes tiszték esetében – az új ügy iránti lelkesedés hiánya.

Az észak-afrikai előrenyomulások izgalomba hozták a szövetséges országok népeit, amint volt merszük elhinni, hogy azok nem pusztán az inga kilengései. A mezőgazdasági önkéntes munkásnő, Muriel Green november 11-én ezt firkantotta le: „Egyszer csak észrevettem, hogy a hírek izgalmasak lettek. Az elmúlt években már annyira belefáradtam az egyiptomi előretörésekbe meg visszavonulásokba, hogy föl se tűnt, ez most olyasmi, ami miatt ugrándozni kell örömünkben. Csodálatos, ahogy az amerikaiak a másik oldalról lecsapnak, szent meggyőződés,

hogy most már valami kezd beindulni, s hogy a győzelem karnyújtásnyira került.”²⁵ Egyes németek is hasonlóan vélekedtek. „Rendkívül lenyűgöző látni, ahogy a tengeri hatalom felülkerekedik”²⁶ – írta a *Torch* partraszállásai után, november 10-én Helmuth von Moltke, aki már alig várta Hitler bukását. – Úgy nyomul előre, akár egy kolosszus.” Az oroszok számára az afrikai háború általában marginális jelentőségűnek látszott a saját küzdelmük roppant méreteihez képest. A *Torch* és El-Alamein híre azonban a Vörös Hadsereghez is eljutott, és katonáit valamelyest új reménnyel töltötte el. Miközben Muriel Green Anglia nyugati felében a naplóját fogalmazta, Nyikolaj Bjelov százados ezt írta a keleti fronton: „Ma jó híreket kaptunk: az amerikaiak és a britek jól elpáholják a németeket. Afrika nagyon messze van ugyan, most mégis olyan közelinek érezni.”²⁷

El-Alameintől hatszázötven kilométerre nyugatra, Derna városában egy novemberi napon egy csomó információra szomjazó olasz katona összefutott pár némettel, akik közül az egyik jól beszélt olaszul. Büszke náci volt, s kitartott amellett, hogy a tengelyhatalmak még 1943-ban kivívják a győzelmet. Épp az imént hallgatta a rádiót, mondta, amely bemondata, hogy Németország elfoglalta Sztálingrádot. Ez pedig nyilvánvalóan az oroszok végét jelenti. Az olaszok nem voltak abban a hangulatban, hogy ezt el is higgyék. „Reméljük, igaza van – írta egyikük –, de az optimizmusát nem tartjuk meggyőzőnek.”²⁸ Szkepszisük hamarosan igazolódott.

Az észak-afrikai hadjárat kezdeti szakaszaiban az amerikai parancsnokok egy Spanyolország felől érkező esetleges német intervenciótól tartottak. Amikor ez mégsem öltött testet, s a támadók szilárdan megvetették lábukat a parton, sőt a vichyi Franciaország is felhagyott az ellenállással, a szövetségesek a part menti sáv gyors megtisztítását tervezték. Hitler egy váratlan elhatározással újabb katonákat küldött Észak-Afrikába. Húsz hónap után, mialatt végig megtagadta Rommeltől a győzelem esélyét jelentő támogatást, a Führer most úgy döntött, hogy bebetonozza a kudarcot. Olaszországból légi és vízi úton 17 000 fős német csapatokat és őket támogató harckocsikat telepítettek át Tunéziába, a vichyi Franciaország helyi katonai kormányzójának hallgatólagos jóváhagyásával. A szövetségesek továbbra is számbeli fölényben voltak,

csak hogy az amerikai csapatok egytől egyig, s a britek közül is sokan zöldfülűek voltak, a Luftwaffe viszont hatékony légi támogatást nyújtott a Jürgen von Arnim tábornok vezette németeknek.

Vittorio Vallicella és az egyre fogyatkozó olasz sivatagi kontingenshez tartozó bajtársai 1942 karácsonyát a tunéziai partokon töltötték, honvágytól gyötörtén és a brit bombák elől rejtőzködve. „Az éjféli misén szomorú arcokon nézek végig. A britek légítámadással zaklatnak bennünket, mindenki rohan a helyére. Így töltjük a szentestét ahelyett, hogy a Doliman – mérhetetlenül imádott szakácsuk – által megígért lakomát fogyasztanánk.”²⁹ Másnap azért valamelyest javult a helyzet: a mesterszakács ragus tésztát, főtt krumplit, egy szelet húst és – döbbenetükre – panettonét* készített, „amilyet erre felé még sosem láttunk”. Doliman büszkén mutatta nekik a dobozát: „Panettone Motta”. Karácsonyi ebédjüket fél liter borral és egy fél csajka brandyvel öblítették le. „Még életemben nem ettem ilyen jót. A napot a Földközi-tengerben való meztelen fürdőzéssel zárjuk, miközben a szeretteink szinte bizonyosan a köd foglyai.”³⁰ Vallicellának volt olyan szerencséje, hogy nem sokkal ezután francia fogságba esett, s az elkövetkező három évet mezőgazdasági munkásként töltötte a kezük alatt; szeretett szülőföldjére csak 1947-ben térhetett haza.

A németek a téli esőzések és sár közepette is meg tudták hiúsítani a szövetségesek törekvéseit, hogy lerohanják Tuniszt: Von Arnim alakulatai egy sor januári offenzívában visszaverték a rosszul felszerelt francia erőket, és kelet felől nyitva tartották az Afrika-hadtest utánpótlási vonalait. Februárban egymás után aratták az elsöprő győzelmeket az amerikaiak fölött, és egyetlen negyvennyolc órás hadművelettel megsemmisítették Lloyd Fredendall altábornagy alakulatának két harckocsizó, két gyalogos és két tüzérségi zászlóalját. Rommel ekkor a Kasserine-hágón át indított támadást, amellyel Eisenhower erőit megalázó összevisszagságban vetette vissza. Az amerikaiak gyakran ugyanazokat a leckéket tanulták meg, amelyeket annak idején a britekre már rákényszerítettek: az ellenség páncélatának minőségéről, a német akciók és reakciók gyorsaságáról, a környékelenségről, amellyel minden egyes előrenyomulásukat

kikényszerítették. Egyes amerikai egységek úgy bepánikoltak, hogy kiváltották a brit főtisztek, köztük Alexander megvetését, pedig ő aztán tudhatta volna. Az 1. brit hadsereg tunéziai teljesítménye számtalan hiányosságra vetett fényt mind a katonák szakértelmében, mind pedig a parancsnok, Kenneth Anderson tábornok képességeiben. A józan angolok megértették, micsoda ostobaság a szövetségesek lekezelése. A RAF szakaszvezetője, Peter Baxter így írt naplójában: „Szerintem az amerikaiaknál pusztán a harci körülmények közötti kiképzés hiányzik, megtalálom abban sem egészen biztosak, miért is kell harcolniuk a németek ellen.”³¹ Mindkét feltevése helytálló volt.

Bármilyen hiányosságokkal küzdött is Eisenhower hadserege, Észak-Afrikában a hadiszercence már ellenállhatatlanul a szövetségesek javára fordult. Az olasz hadvezetőség óvatossága megfosztotta Rommelt annak esélyétől, hogy Tunézia északi részén egy röpké lehetőséget kihasználva bekerítse és megsemmisítse a szövetséges erőket. Az amerikaiak gyorsan erősödtek, miközben a németek ereje fogytán fogyott. 1943. február 22-én Rommel kénytelen volt leállítani az offenzíváját. Másnap előléptették az Afrika-hadseregcsoport főparancsnokává. Az Ultra egy héttel később leleplezte abbéli szándékait, hogy mindhárom gyenge páncélos hadosztályát felhasználva csapást intézzon Montgomery 8. hadserege ellen, és megközelítse a tengelyhatalmak Tunézia déli részén húzódó Mareth-védvonalát. A március 6-án Médenine-nél indított német lökést könnyűszerrel visszaverték, a beteg Rommel pedig utoljára hagyta el Afrikát.

Montgomery nemsokára hatalmas harckocsi- és repülőgépfőlény birtokában megtámadta a Mareth-vonalat. Március 19-ei első támadása kudarcát követően sikeres átkaroló hadműveletbe kezdett mélyen a szárazföld belsejében, ám a németek épségben vissza tudtak vonulni, és az Akarit vádinál vettek fel új pozíciókat. Közben az amerikaiak visszaszerelték azt a földdarabot, amelyet a Kasserine-hágói kisebbfajta katasztrófában elveszítettek. Alexander sürgetésére, aki ekkor már Eisenhower helyettese volt, átszervezték a zűrzavaros szövetséges parancsnoki láncolatot: a láthatóan legalkalmatlanabb amerikai tiszteket olyan könnyörtelenséggel váltották le, amilyenre csak a britek – számukra nyereségesen – voltak képesek. A szövetségesek április folyamán folyamatosan hátrébb tolták a tengelyhatalmak vonalát. Május elejére Von Arnim erői

* Panettone: olasz karácsonyi kuglóf. (A szerk.)

a Földközi-tenger partvidékétől alig száz kilométerre katlanba szorultak egy 240 kilométeres frontvonal mentén, ahol keletről a britek, nyugatabbról pedig az amerikaiak vették közre őket.

A szövetségesek mind keményebben szorongatták a földközi-tengeri utánpótlási útvonalakat, és a tengelyhatalmak rekord mennyiségű hajóját süllyesztették el. Von Arnim páncélosokból, lőszerből, üzemanyagból és élelmiszerből is egyre nagyobb hiányt szenvedett. Nyilvánvalóvá vált, hogy az ellenállása már nem húzza soká; valójában már az is figyelemre méltó teljesítmény volt, hogy ilyen sokáig kitartott a jóval nagyobb fölényben lévő szövetséges erőkkel szemben – Eisenhower és Alexander katonáinak Észak-Afrikában egy pillanatig sem volt könnyű a dolguk. Áprilisban a 2. amerikai hadtest áttörési kísérletét megghiúsították, de az Akarit vádínál Montgomery végül sikert aratott, és ellenfeleit egy következő vonalig vetette vissza. Április 22-én Alexander átfogó offenzívát indított: az 1. hadsereg Tunisz irányába támadott, Bradley hadteste Bizerte, a franciák pedig Pont du Fahs felé. A brit 8. hadsereg elszalasztotta a lehetőséget, hogy az Enfidaville-nél húzódó új német vonalra lecsapjon. Montgomery tanácsára Alexander két hadosztályát az 1. hadsereghez vezényelte, hogy a Medjez–Tunisz országút mentén erős légi és tüzérségi támogatással végső támadást indítsanak. A Von Arnim frontjára nehezedő együttes nyomás ellenállhatatlannak bizonyult: Tunisz, Bizerte és Pont du Fahs ugyanaznap esett el, a romjaiban heverő két német páncéloshadsereg pedig szétzilálódott. A tengelyhatalmak utolsó körülzárt egysége május 13-án adta meg magát, és 238 000 hadifogoly került a szövetségesek kezére.

A győzelem csaknem öt hónappal több időt vett igénybe, mint amennyire az angol–amerikai főparancsnokság novemberben, El-Alamein és a *Torch* után számított. A kudarc hitleri megerősítése viszont, amikor eljött az ideje, ugyanennyivel nagyobb sikert hozott. A kezdeti amerikai önhittséget a Wehrmacht szakértelme megtorolta ugyan, de Eisenhower és kollégái értelmes és alázatos módon tanultak a leckéből. A parancsnokok, a taktika, a felszerelés és a beosztott tisztek terén mutatkozó hiányosságokat bizonyos fokig orvosolták, mielőtt a szövetséges hadseregek megkezdtek volna az átkelést a Földközi-tengeren.

A brit hadsereg hangulatát óriási mértékben javította a jóvátételnek

az az érzése, amely tuniszi bevonulását kísérte. Csaknem három esztendő kemény harcai után olyan győzelmet aratott, amelyet odahaza lelkes taps fogadott. A túlságosan zajos tetszésnyilvánítás ellenére, amellyel Montgomeryt elhalmozták, a 8. hadsereg parancsnoka egyenletesen teljesítő profinak mutatkozott. Érdemeit azonban elhomályosította, hogy El-Alamein után elmulasztotta megsemmisíteni Rommel hadseregét, győzelmét követően lomhán folytatta az üldözést, és jelentékeny kudarcokat vallott a német védelmi pozíciók ellen. A metsző hangú brit kritikus, Sir Frederick Morgan altábornagy kijelentette: „Rommel üldözése Afrikán keresztül inkább egy méltóságteljes felvonulásra emlékeztetett, semmint egy tönkrevért sereg megfutamítására.”³² Mindeneddig azonban Montgomery bizonyult a háború legrátermettebb brit tábornokának, aki tökéletesen tisztában volt civilekből álló hadseregének korlátaival.

Az észak-afrikai hadjárat megalapozta azoknak a szövetséges parancsnokoknak a hírnevét, akik majd Európában vezetik a nagyszabású nyugati hadjáratokat – „Monty”-ét, Alexanderét, Eisenhowerét, Pattonét, Bradley-ét. Az ő nagy szerencséjük az volt, hogy a németekkel akkor kerültek szembe, amikor a szövetségesek tekintélyes anyagi fölényre tettek szert, a Wehrmacht pedig már bénító veszteségeket szenvedett el Oroszországban. Semmi okunk feltételezni, hogy a csatateret 1942–1945-ös sztárjai jobban boldogultak volna, mint francia és brit elődeik, ha ők viselik a felelősséget a háború korábbi hadjárataiért. Egy magának hírnevet kovácsolni áhító tábornok számára az elsődleges követelmény az, hogy olyan hadsereg élén álljon, amely megfelelő erővel rendelkezik az ellenfél legyőzéséhez.

1943 májusára, a németek Sztálingrádnál elszenvedett eposzba illő vereségét és kiűzésüket követően Észak-Afrikából a szövetséges nemzetek előtt már nem – és a tengelyhatalmak népei előtt is csak kevéssé – volt kétséges a háború kimenetele. Vincenzo Formica hadnagy, akinek a sivatagi győzelembe vetett reményei 1942. november 1-jén még oly magasan szárnyaltak, boldogtalanul így merengett az azt követő kiábrándulásról: „Büszkeséggel tekintek vissza azokra a messzi múltba vezető napokra, és vérzik a szívem, ha a manapság körülöttünk zajló élet realitásain tűnődöm. Egy koncentrációs tábor [ő maga jellemzi így a foglytáborát] foglya vagyok, Észak-Amerika kellős közepén.”³³ Hiába

állt azonban a zászló most már határozottan a szövetségeseknek, a háború lefolyásával és időtartamával kapcsolatban továbbra is nagy volt a bizonytalanság. Elképzelhetőnek tűnt, hogy a náci birodalom egészen 1947-ig vagy 1948-ig képes lesz fennmaradni. Miközben Nagy-Britannia harangjai Churchill parancsára megkondultak az észak-afrikai győzelem tiszteletére, még nagyon sok fájdalom és nélkülözés várt a szövetségesekre, mielőtt majd valódi okuk lesz az ünneplésre.

15.

A medve visszafordul: Oroszország 1943-ban

1943-ban, miközben a nyugati szövetségesek még mindig csak szerény hadműveleteket hajtottak végre a Földközi-tenger térségében, a Szovjetunió egy sor masszív vereséget mért Németországra, helyrehozhatatlan károkat okozva élőerőben, harckocsikban, ágyúkban és repülőgépekben. Sztálin seregeinek fölénye a tábornokok magabiztosságával együtt növekedett. A szárnyaló fegyvertermelés tovább fokozta a Vörös Hadsereg előnyét: az oroszok havonta több mint ezerkétszáz T-34-est gyártottak, míg a németek a legjobb harckocsijaikból az egész háború alatt csupán 5976 Párducot és 1354 Tigris készítették. A téli győzelmek után Sztálin népének már nem voltak kétségei a végső győzelem felől. Ettől függetlenül egész végig kénytelenek voltak keményen harcolni, és elfogadni a súlyos veszteségeket.

Az orosz civil lakosság helyzete továbbra is kilátástalan maradt, milliók kerültek az éhhalál szélére még akkor is, amikor a háború árja már elvonult a közelükből. 1943 januárjában egyesek, akik annak idején, amikor a város sorsa megpecsételődni látszott, elküldték a családjukat Moszkvából, most visszahozták őket, Lazar Brontmant azonban elretentette a folytonos tüzelőanyag-, áram- és fejadaghiány. „Mindenki szüntelenül az ennivalóról beszél” – írta az újságíró. – Régmúlt vacsorák menüsorait idézzük fel, ha pedig valaki gazdagabb és szerencsésebb társaságban étkezik, utána a felszolgált fogások ecsetelésével kínozza a többieket.” A *Pravda* nyomdájában azon nyomban ki kellett csavarni az égóket, amint az aznapi szám az útjára indult, nehogy ellopják őket. A tüzelőanyag-éhség közepette Moszkva utcáiról és külvárosaiból eltűnedezték a fakerítések. A nulla fok alatti hőmérsékletek arra kény-

széritették a hivatali dolgozókat, hogy nagykabátban és kesztyűben dolgozzanak.

A harctéri sikerek megleléssel töltötték el az embereket, ám örömujjongásra nemigen adtak okot, hiszen továbbra is rengetegen haltak meg. 1943-ban az oroszok újra meg újra drámai méretű bekerítéseket hajtottak végre, hogy azután a németek itt is, ott is kitörjenek belőlük, és a szokásos hozzáértésükkel folytassák a harc közbeni visszavonulást. „Az oroszok nem voltak valami jó katonák² – állította Karl Godau, a Waffen-SS tüzérszázadosa. – Csak az embertömegük volt meg hozzá. Tömegével támadtak, és tömegével estek el. Voltak jó tábornokaik, meg a tüzérségük is jó volt, de a katonáik gyengén szerepeltek.” Az ilyesfajta lekezelés túlzás volt, de az továbbra is megállta a helyét, hogy a szovjet középszintű hadvezetés gyengélkedett, a szervezettség a harctéren gyakorta összeomlott, az emberek pedig a vérükkel fizettek az ismételt taktikai balfogásokért.

Alekszandr Gorgyjejev géppuskás helytelenítette a hadsereg nyers taktikáját: „A frontális támadások gondolkodóba ejtettek. Minek egyenest belemasírozni a németek géppuskatüzébe? Miért nem támadunk a szárnyakon?”³ Kis időre abba az illúzióba ringatta magát, hogy egyharmadára fogyatkozott századát talán megkímélik a támadásokban a további részvételtől, de aztán egy nap kora reggel hadtápbeli emberekből, köztük írkokokból álló erősítés érkezett. Dupla adag vodkát kaptak, „és akik akartak, még többet is ihattak”. Gorgyjejev segéd-géppuskását átminősítették lövésszé, és „úgy oldalgott el, mint aki biztosra veszi, hogy a halálba indul”. Helyét egy félelmében verejtékező, öncsonkítás miatt sántító katona vette át. Gorgyjejev ezt írta: „Jó nagy szarban voltunk: nem század volt az, hanem részeg banda”; mégis visszahajtották őket harcolni.

1943. február 20-án reggel Nyikolaj Bjelov frontszakaszán az orosz gránátok, amelyek célja a németek veretése lett volna, a saját embereiket találta telibe, súlyos veszteségeket okozva, még mielőtt az ellenséget megpillantották volna. Az egész napos véres harcok közben 16.00-kor ő maga is megsebesült. Négy órán át hevert a lövészárkok között, mire leszállt a sötétség, és géppisztolyos katonák visszavonszolták az árokba, onnan pedig a vonalak mögé, hogy ellássák. Bjelov három hét múlva arra tért vissza a zászlóaljához, hogy csaknem az összes tiszt eltűnt, a legtöbbjük meghalt: „Anoprijenko őrnagy [katonai] akadémia-ra ment.

Ivanov ezredes, a hadosztályparancsnok elesett. Novikov századost agyonlőtték [feltehetőleg a szolgálati hely elhagyásáért], Grugyin elesett. Dubovik elesett. Alekszejev belehalt a sebesüléseibe. Sztjepasint lefokozták, és tíz évre [börtönbüntetésre] ítélték.”⁴

Oroszország azonban még az ekkora veszteségeket és az ilyen ügyetlen, brutális harcmodort is képes volt elviselni. Sztálin erőinek létszáma ekkor már jóval meghaladta Hitleréit, és a fölényük folyamatosan nőtt: egyes szovjet fegyverrendszerek jobbak voltak, mint a Wehrmachtéi. Az orosz légierő mind félelmetesebbé vált, miközben a Luftwaffe hanyatló erejének egyre nagyobb részét irányították át a birodalom védelmére a szövetséges bombázások ellen. 1943 tavaszán volt egy időszak, amikor a németek a Dnyepertől keletre, Sztálingrádtól hatszázötven kilométerre képtelennek látszottak tartani bármilyen vonalat. Sőt az is lehetségesnek látszott, hogy Hitler „A” és Doni Hadseregcsoportját képesek lesznek megakadályozni abban, hogy visszajusson a folyóig. Miközben a foglyokat ezerszám terelték hadifogolytáborokba, az orosz katonák a főleg ruházatot tartalmazó zsákmányt kószolgatták: Ivan Melnyikov egységében sokan megragadták az alkalmat, hogy a lábuk köré tekert rongyokat német csizmára cseréljék. „Alig tudtuk leszedni a lábunkról a bandázst, mert rátapadt a bőrünkre, egyenként kellett letépdesnünk a rongyokat.”⁵ – Melnyikov klinikai szenvtelenséggel írt. – Bő vízzel lemostuk a felhólyagzott, véres lábunkat. Páran zoknit is húztunk, amit a többi holmi között találtunk... Aztán vidáman meneteltünk tovább.”

Január végén Nyikolaj Vatutyinnak, a Délnyugati *Front* parancsnokának vezetésével egy ürge harckocsizó egység Izjumtól keletre átkelt a Donyecen, és déli irányban sietve továbbindult az Azovi-tenger partján fekvő Mariupol felé, hogy a németek hátába kerüljön. Február 2-án Zsukov és Vasziljevskij nagyra törő kétoldali átkaroló támadást indított, amelynek egyik támadó ele Harkov mellett délnyugati irányban a Dnyeper felé tartott, a másik pedig északnyugati irányban Szmolenszk felé Kurszk érintésével, amely február 8-án elesett. Harkovot egy héttel később vették be, és a szovjet erők napokon belül megközelítették a Dnyeper Dnyepropetrovszknál és Zaporozsijnál lévő átkelőhelyeit.

Ezután azonban az oroszok nehézségei megsokasodtak. A német páncélosok jobb taktikájuk és tüzérségi teljesítményük révén szétverték

Vatutyin mobil erőit. A Dél Hadseregcsoporthoz parancsnokságát Manszteint vette át, aki büntetőoffenzívák sorát indította meg. Mielőtt a tavaszi enyhülés a harcmezőt sártengerré változtatta, a páncélosokat pedig szokás szerint mozgásképtelenné tette volna, március 11-én a németek visszafoglalták Harkovot, ahol sok orosznak rendkívüli odisszéában volt része. Alekszej Tolsztuhin egészségügyi katonát március 8-án csapdába ejtették a város felé előrenyomuló németek. Később ezt írta a szüleinek: „Tíz napig vándoroltam a sztyeppén, megpróbáltam visszajutni a Vörös Hadsereghez. Fagyoskodtam, éheztem, és nagyon elfáradtam. A tizenegyedik napon találtam egy szalmakazlat, abban elaludtam. Arra ébredtem, hogy puskatussal keményen hátba vágunk. Kinyitottam a szemem, és azt láttam, hogy Hitler katonái állnak fölöttem. Ezután újabb dermesztő, éhezéssel teli élet kezdődött a számomra, végeérhetetlen verésekkel. El sem tudom mondani, mennyit szenvedtem. Képtelen vagyok beszélni róla. Csak szeptember 17-én nyílt alkalmam a szökésre. Szeptember 21-én délelőtt tízkor Poltavától 20 kilométerre átsétáltam a frontvonalon... Még most sem tudom elhinni, hogy újra az enyéim között vagyok.”⁶ Tolsztuhin szakaszvezető megúszta a drákói büntetéseket, amelyeket komisszáraik gyakran róttak ki a szökött hadifoglyokra, és egyszerűen újra szolgálatba állították. Nemsokára egy srapnel megsebesítette, habár ahhoz nem elég súlyosan, hogy a csatateret megússza; november 16-án a Dnyeper partján esett el.

Ezenközben a németeknek is kijutott a nyomorúságból. „Egyszer sem hallottuk, hogy őszintén beismerték volna a vereséget”,⁷ írta Guy Sajer. Amikor az egysége kezdett visszahúzódní a Don nyugati partjáról, „mivel a legtöbb katona sosem tanult orosz földrajzot, nemigen volt fogalmunk arról, hogy mi is történik”. Sztálingrád után azonban minden németet emésztett a félelem a bekerítéstől. Sajer és egy maroknyi gyalogos társa a sötétség leple alatt, egy harckocsi vontatta orosz teherautón megszökött. „A szélvédőt beterítette a sár, Ernst átgázolt a latyakon, hogy kézzel törölje le... Mögöttünk a sebesültek abbahagyták a nyögéscselést. Az is lehet, hogy mind meghaltak – mit számított? A hajnal kimerültségtől elgyötört arcokra virradt.” A csapat pihenőt tartott, és egy utász tiszthelyettes odaüvöltötte:

– Egy óra pihenő! Használják ki!

A vontató harckocsiparancsnoka visszaordított: – Baszd meg! Majd elindulunk, ha kialudtam magam!

A két ember között heves szóváltás keletkezett, az utász igyekezett visszaélni a magasabb rendfokozatával.

– Ha akar, lőjön le – mondta a harckocsizó –, és vigye tovább a tankot maga. Két napja nem aludtam, úgyhogy hagyjon engem a bűdös francba. – Két óra múlva útra keltek, az epizód mégis arról tanúskodik, hogy a folytonos hányattatások közepette a német katonák is ugyanúgy elcsüggedtek, mint az ellenségeik.

Március 18-án két német páncélosadosztály egy vasúti töltés takarásában oszlopba fejlődve Belgorod felé száguldott, és visszavette a várost. Hitler vonakodva engedélyezte északon a visszavonulást a rzsevi kiszögellésből, amely Moszkvára nézve már nem jelentett valós fenyegetést. Ez lehetővé tette, hogy a Közép Hadseregcsoporthoz 400 kilométerrel megkurtítsa a vonalát, és megfelelő erőkoncentráció jött létre ahhoz, hogy csírájában elfojtsák Rokosszovszkij offenzíváját. Ahogy a németek hátráltak, oroszok milliói számára vált világossá az a pusztítás és mászárlás, amit maguk mögött hagytak. Sokan, akiket a felnőttek jól ismert sorsa már nem hatott meg, utat engedtek érzelmeiknek, amikor a legfiatalabbak tragédiáival szembesültek. Pavel Kovalenko százados április 26-án ezt írta: „Tudjuk mi, hogy a háború borzalmas, hogy könyörtelen törvényeit vérrel írják. De a gyerekek, az életnek ezek a színe-virágai, a virágok színe-java, ezek az ártatlan szent lelkek, életünk gyönyörei... Ők, akik nem ártottak senkinek sem... Ők szenvednek a szüleik bűnei miatt... Nem sikerült őket megvédenünk a fenevadtól. Vérzik az ember szíve, a borzalomtól beléfagy a szó, amikor meglátja ezeket az elformálanodott ujjú, eltorzult arcocskájú, véráztatta kicsiny testeket... Néma bizonyosságai Ők a leírhatatlan emberi szenvedésnek. Ezek a kicsi, merev, élettelen szemek... szégyent hoznak ránk, élőkre.”

A Dnyeper-parti Taraszevicsi nevű faluban Vaszilij Groszman öszszetalálkozott egy tizenéves fiúval. „Rémületesek ezek az öreg, fáradt, élettelen gyermekszemek. »Hol az apád?« »Megölték«, felelte. »És az anyád?« »Meghalt.« »Van fivéred vagy nővéred?« »Egy nővérem. Elvitték Németországba.« »Van valamiféle rokonod?« »Nincs. Mindnyájukat elégették egy partizánfaluban.« Azzal beballagott a krumpliföldre,

pucér, sártól fekete lábbal, szakadt inge rongyait húzgálva.”⁸ Milliányi ilyen találkozás alakította az orosz katonák hangulatát, mire elérkezett az idő, hogy Hitler népének földjére lépjenek. Ilja Ehrenburg, a szovjet propagandista így írt: „Nem csupán hadosztályok és hadseregek... [de] az ártatlanok holttesteivel az összes lövészárk, sír és vízmosás is Berlin felé tart.” A szovjetek egyik propagandajelszava így szólt: „Csatában a katona dühe legyen rettenetes. Ne csupán harcolni akarjon, de hazája népbíróságát is testesítse meg.”

Grigorij Tyelegin 1943. június 28-án ezt írta a feleségének: „Megkaptam leveledet, amelyben azt írod, hogy Alekszandr bátyád május 4-én elesett... A szívem kővé dermedt, gondolataim és érzéseim kivetik magukból a szánalmat; az ellenség gyűlölete ég a szívemben. Amikor belenézek a célzógömbbe, hogy közvetlen közléről tüzeljek ezekre a két lábon járó fenevadakra, és meglátom a széthasadt koponyájukat és a megcsonkított hullájukat, óriási öröm tölt el, és kacagok, akár egy gyerek, mert tudom, hogy ezek már nem kelnek életre. Elmesélem egy bevetésen töltött tipikus napomat. Június 5. A felkelő nap sugarait szikrázva verik vissza tankjaink tornyai. A köd cseppcsekéi kristályokként csüggnék a fák levelein. Három zöld rakéta adott jelt a támadásra. 07.00-kor a tankjaink oszlopban törtek előre, majd egy tisztáson vonalba fejlődtek. Tisztán láttuk a falu faházait.”¹⁰

Orosz gránátok robbantak a német állásokban. A támadók hátrafelé rohanó alakokat pillantottak meg, hasaló testüket a saját harckocsijaik lánctalpai taposták maguk alá. Aztán az aknák és a páncéltörő ágyúk előbb csak egy szovjet tankot akasztanak meg, majd egy másikat, végül egy harmadikat is, amelyik lángba borul. Tyelegin így folytatja: „A szívem belesajdul, ha a barátaimra gondolok, akik a lángoló járművekből is tovább tüzeltek. A harag és a gyűlölet hajt bennünket tovább a megbénult tankok mellett. Az ellenség géppuskafészekait és páncéltörő ágyúit a személyzettel együtt verjük szét.” A falu túloldalára érve harckocsikkal áthatolhatatlan fák és árkok között meglátta maga előtt a német lövészárkokat. A közelben észrevette barátja, Misa Szotnyik tankját, és a saját T-34-esét melléje kormányozta. Leállították a motort, és kiabálva rövid eszmecserét folytattak. Miután megegyeztek abban, hogy kétfelől közelítik meg a német lövészárkokat, újraindították a motort, és eldöcögtek.

Az ezt követő harcokban közvetlen gránátalálat tette tönkre Tyelegin géppuskáját és optikáját. Ahogy a füstben és porban lassan vánszorogtak az órák, a legénység úgy megszomjazott, hogy némelyikük időnként öntudatlan állapotba került. Aztán a motor túlmelegedett és lefulladt. Az ellenséges tűzben smegfeneklett harckocsi újabb telitalálatot kapott, amelytől a vezető agyrázkódást szenvedett, Tyelegin pedig rövid időre elájult. „Tátogtunk, mint a halak, az ajkunk kirepedezett, a szánk kiszáradt. Kinyitottuk a vezetőnyílást, és tíz méterre előttünk megláttunk egy vízzel teli bombatölcsért. Lövedékek süvítettek körülöttünk, de én kigurultam a nyíláson, odakúsztam a vízhez, és ittam belőle. Csajkákban a bajtársaknak is vittem vizet, így maradtunk életben.” A következő tíz órára a saját bűzös, napon aszalódó acéldobozuk foglyai voltak. Végül aztán a vezető addig-addig kísérletezett a szívatóval, amíg a motor felbődült. „Visszahúzódtunk. Mentőautó hajtott oda hozzánk, és egy hordágyon ismerős alakot pillantottam meg: Misa Szotnyikot, fejében géppisztolygolyóval. Nem bírtam visszatartani a könnyeimet, megcsókoltam Misa elkékült ajkait, és búcsút mondtam neki.”

Sztálin hadseregét még azután is, hogy a hadiszerencse megfordult, sőt egészen az utolsó hónapokig, szüntelenül kivérezgették a dezertőrök, akik közül sokan „eldasok” vagy „juszufok” – ázsiaiak – voltak. Nyikolaj Bjelov 1943. június 13-án feljegyezte zászlóalja veszteségeit: „Újabb két ember állt át az ellenséghez, most már összesen tizenegyen, a legtöbbjük eldas.” A Vörös Hadsereg statisztikái szerint 1943 áprilisában 1964 katonája dezertált az ellenséghez, májusban 2424, júniusban pedig 2555. Azok, akiket próbálkozás közben rajtakaptak, a szokásos büntetésben részesültek. Bjelov így írt az egyik kivégzésről: „Ma egy juszufot az egyesség szeme láttára lőttek agyon, mert megpróbált átállni a németekhez. Hátborzongató érzés.”¹¹ Június 2-án lakonikusan ezt jegyezte fel: „Ma újabb két ember próbált dezertálni. Szerencsére aknára lépve felrobbantak, és visszavonszolták őket.” A Vörös Hadsereg sok tisztjéhez hasonlóan ő is csak a maga fajtájában volt képes megbízni, s miután egységéhez erősítés érkezett, ezt írta: „Ezek tejfölösszájúak, 1926-os születésűek. Még olyan ifjoncok. Az viszont a javukra írható, hogy jól képzettek és mind oroszok. Ezek ugyan nem fognak dezertálni.”¹²

Az ellenségnek is megvoltak a maga problémái a harci szellemmel. Bjelov megdöbbenve hallotta az egyik szomszédos egységtől, hogy a Wehrmacht két katonája, egyikük törzsőrmester, megadta magát. „Most hallok először olyanról, hogy németek jönnek át hozzánk. Ezek szerint az ő életük sem fenékig tejföl.”¹³ Pavel Kovalenko százados március 31-én ugyanezt tapasztalta: „Egyszer csak egy német dezertőr bukkant elő a semmiből. Kopogtak az ajtón. – Ki az? Gyere be! – Kinyílt az ajtó, és egy fritz jelent meg. Mindenki megragadta a puskáját. Az elővett egy aranyórát, és odaadta az egyik katonának, egy másiknak aranygyűrűt nyújtott át, a puskáját meg egy harmadiknak. Azután felemelte a két kezét. Vesztfáliából való, szénbányász, huszonkét éves. Az apja mondta neki, hogy dezertáljon.”¹⁴

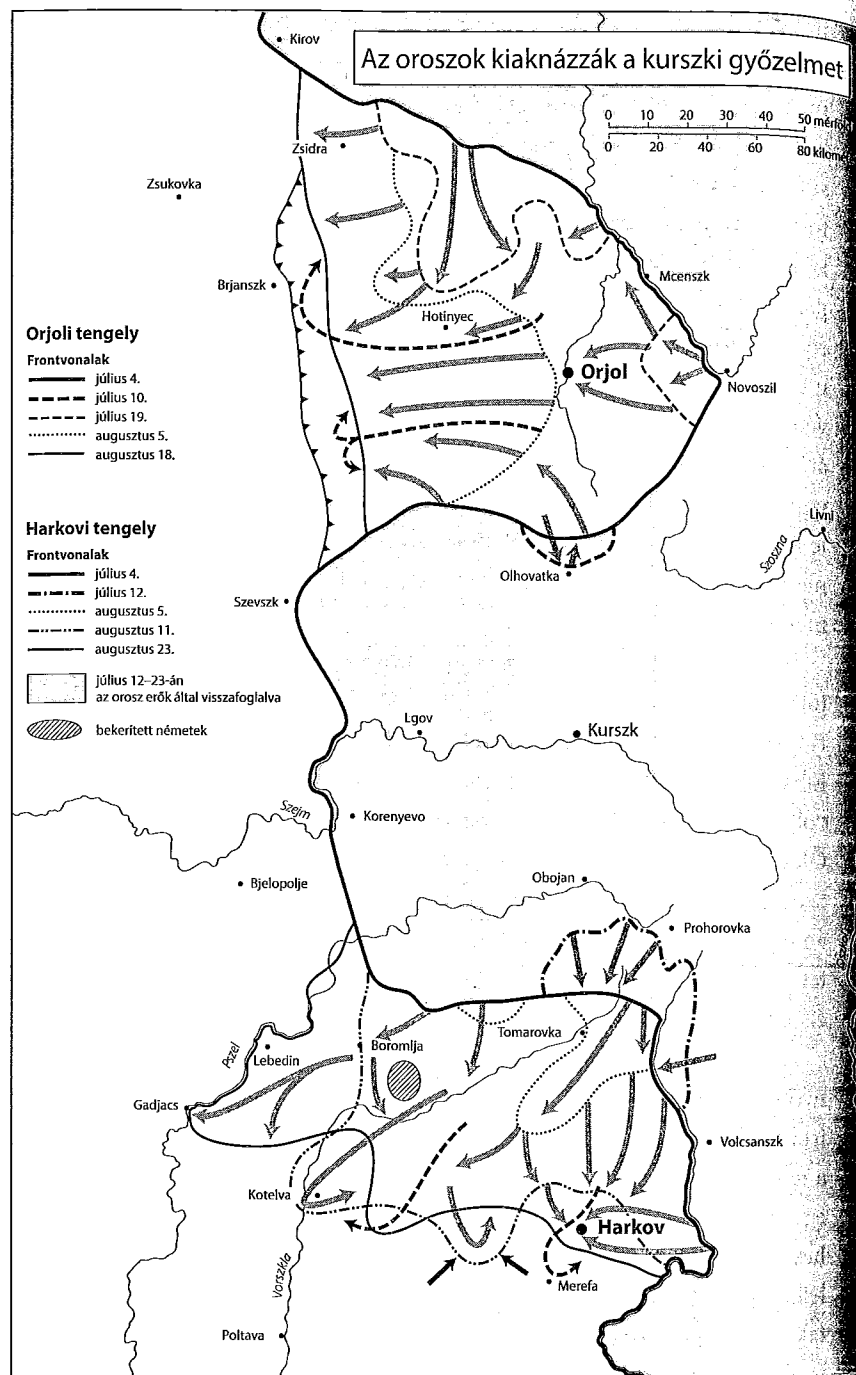
Más németek azonban még akkor sem estek kétségbe, ha az oroszok kezébe kerültek. Nyikolaj Bjelov idézi az egyik hadifogoly példáját, akit az ő felderítő szakasza hozott be, „egy nagydarab, huszonkét éves fickót. Honnan vannak ezeknek a gazembereknek ilyen fiataljaik? Elmondta, hogy egy hónapon belül offenzívát indítanak, és hogy még ebben az évben be akarják fejezni a háborút. Természetesen Németország nyeri meg.”¹⁵ Hitler valahogy összekapart annyi erősítést, hogy 1943 júniusára valamivel több mint hárommillió német katonát tudott bevetni Oroszországban. Azt elismerte, hogy az általános támadás továbbra sem célravezető, de egyetlen határozott lökéshez ragaszkodott. Figyelmét a szovjet front egy kitüremkedésére összpontosította, attól az egyszótagos helységnévtől nyugatra, amely később bevonult a hadviselés legendái közé: Kurszk. A keleti konfliktus méreteit érzékelteti, hogy a kiszögellés csaknem akkora volt, mint az amerikai Nyugat-Virginia, közel feleakkora, mint Anglia. Volt a környéken néhány alacsonyabb hegy, sok vízmosás és patak, de a térség nagy részét nyílt sztyeppe alkotta – veszélyes terep hatékony páncéltörő tüzér ellen felvonuló harckocsik számára. A föld alatti vasércrétegek heves irányítúkilengéseket okoztak, ez azonban nemigen számított olyankor, amikor az ellenség tartózkodási helyét illetően egyik félnek sem volt oka a bizonytalanságra.

A kurszki támadáshoz Hitler összevonta a Wehrmacht harci erejének jelentős részét, valamint három friss SS-páncélosadosztályt, kétszáz új Tigris harckocsit és 280 Párducot. A *Zitadelle* (Citadella) fedőnevű had-

művelet korlátozott jellege azonban éles ellentétben állt az 1941-es és 1942-es elsöprő erejű offenzívákkal, és hangsúlyozta Hitler eszközeinek megfogyatkozását. Az oroszok könnyen felismerték a fenyegetést, melyet a svájci székhelyű „Lucy” kémhálózatuktól származó részletes értesülések is alátámasztottak. Az április 12-én a Kremlben tartott kulcsfontosságú értekezleten Sztálint meggyőzték a generálisai, hogy engedniük kell, hadd kezdeményezzenek a németek. Nekik az is elég, ha a német páncélosok fennakadnak a mélységi védekezésen, aztán indulhat a Vörös Hadsereg ellentámadása. Tavasszal és a kora nyár folyamán a szovjet utászok lázasan dolgoztak azon, hogy kialakítsanak öt, egymást követő védelmi vonalat, megtűzdelve aknamezőkkel, bunkerekkel és lövészárkokkal, páncélosok és ágyúk masszív támogatásával. 3600 harckocsit vontak össze a támadók 2700 tankja ellen, 2400 repülőgépet a Luftwaffe 2000 gépe ellenében, és 20 000 tüzérségi eszközt – a németek teljes mennyiségének kétszeresét. Mintegy 1,3 millió orosz nézett farkasszemet 900 000 némettel.

Manstein, a Dél Hadseregcsoporthoz tartozó parancsnok három hónapot töltött erői összeállításával, ám a Waffen-SS alakulatain kívül kevés német ringatta magát illúziókba a *Zitadelle* sikere felől. Karl-Friedrich Brandt főhadnagy ezt írta boldogtalanul Kurszkból: „Milyen szerencsések is voltak azok, akik Franciaországban vagy Lengyelországban estek el. Ők még tudtak hinni a győzelemben.”¹⁶ Manstein már nem törekedett a Szovjetunió legyőzésére, ő már csak olyan sikert szeretett volna elérni, amelynek hatására Sztálin talán kénytelen lesz beismerni a patthelyzetet, egy olyan stratégiai eredményt, amely meggyőzi Moszkvát, fogadjon el egy kialakított békét, és ne harcoljon a végsőig.

Az orosz katonák az ellenség által pusztasággá változtatott földeken át nyomultak előre Kurszk védelmére. A tizennyolc éves Jurij Ispajkin ezt írta a szüleinek: „Oly sok családban vészett oda apa, testvér, a fejük fölül a tető. Még csak pár napja vagyok itt, de máris messzire meneteltünk egy letarolt vidéken át. A földek mindenütt felszántatlanul, bevetetlenül hevernek. A falvakból csak kémények és kőromok maradtak. Egyetlen lelket vagy állatot sem láttunk. Ezek a falvak most igazi sivataggá váltak. Éjszakánként az égbolt egész nyugati fele rézvörösén világít. Örül az ember lelke, ha éppen maradt falu mellett haladunk el. A legtöbb ház

üres, de némelyiknek a kéményéből füst gomolyog, és egy-egy asszony vagy fiúcska áll ki a tornácra, hogy onnan nézze az elvonuló Vörös Hadsereget.”¹⁷ Sok társához hasonlóan Ispajkin is örökre ott marad a kurszki csatatéren.

„Már 08.00-kor nagy volt a forróság, porfelhők szálltak fel hullámokban”¹⁸ – írta Pavel Rotmisztróv, a gárda-harcoksihadsereg parancsnoka, amint hosszú oszlopai behatoltak a kitüremkedésbe. – Délre a por már sűrű felhőkben terjengett, vastag rétegben lerakódott az út menti bokrokra, a gabonamezőkre, a harcoksikra és a teherautókra. A nap sötétvörös korongja alig látszott a szürke porleplettől. Harckocsik, önjáró lövegek és vontatók, páncélozott csapatszállítók és teherautók haladtak előre végeérhetetlen izzásban... A katonákat szomjúság kínozza, meg az izzadságtól nedves ingük, amely a testükhöz tapadt. A járművezetők különösen embert próbálónak érezték az utat.” Akik tudtak írni, az utolsó levelüket fogalmazták, míg az írástudatlanok a bajtársaiknak diktálták. A húszéves Ivan Panyihidin az 1942-es harcokban túlélt egy súlyos sebesülést. Most ismét a fronthoz közeledve büszkeségének adott hangot, hogy részt vehet egy hazája számára életbevágó küzdelemben: „Pár órán belül mi is bekapcsolódunk a harcokba”¹⁹ – mesélte apjának. – A koncert már megkezdődött, nekünk csak a zene folytonosságáról kellett gondoskodnunk: a németek zárótüze adja a kíséretet, miközben ezt írom. Nemsokára támadunk. A csata a levegőben és a szárazföldön is dühöng... Szovjet harcosok állják keményen a sarat az állásaikban.” Panyihidin néhány órával később elesett.

A támadás előtt a Luftwaffe napokon át bombázta az orosz vonalakat, közben telibe találta Rokosszovszkij szállását, aki szerencséjére éppen nem tartózkodott ott. A német tüzérségi tűzre orosz zárótűz válaszolt, felszántva a területet, ahol az alakulatok gyülekeztek az előrenyomuláshoz. Július 5-én Model erői északról törtek előre, mialatt délen a 4. páncélos hadsereg támadott. Kurszkot már a kezdet kezdetén mindkét fél a haderők és az akarát titáni összecsapásának helyszínévént könyvelte el. A Stuka zuhanóbombázók és az SS Tigris harckocsijai súlyos veszteségeket okoztak az orosz T-34-esekben. Az új német Párducok közül sok lerobbant és elakadt, de a többiek teljes gőzzel törtek előre, elpusztítva az útjukba kerülő szovjet páncéltörő ágyúkat; közben a páncélgránáto-

sok Zsukov gyalogságával viaskodtak, a lövészárkok és bunkerek ellen lángszórókat használva. Mindkét fél tüzérése szinte megszakítás nélkül tüzelt.

Három nap alatt az északi német hadseregek huszonkilenc kilométert haladtak előre, és már közelinek tűnt az áttörés. Rokosszovszkij hadserege ellenállt a dühödő támadásoknak, de egyes egységei felbomlottak. A Szmers* egyik jelentése leleplezte azokat a tiszteket, akiket megrovást érdemlőnek ítélt: „A 676. lövészezrednek nemigen fűlött a foga a harchoz – a Rakickij vezette második zászlóalj parancs nélkül elhagyta állásait, és más zászlóaljakon is úrrá lett a pánik. Kartasev alezredes a 47. lövészezredtől és Vokosenko alezredes a 321-esektől pánikba esett, elvesztette az önuralmát, és elmulasztotta megtenni a szükséges intézkedéseket a rend helyreállítására. Egyes főtisztok gyávanak mutatkoztak, és elhagyták a harcteret: a 203. tüzérezred parancsnoka, Gacuk nem mutatott érdeklődést egysége hadműveletei iránt, Galjeva telefonkezelővel elvonult a vonalak mögé, és ott ivásra adta a fejét.”²⁰

Mások azonban állták a sarat, és Model páncélosai jelentős veszteségeket szenvedtek, elsősorban az oroszok aknamezőinek köszönhetően. Délen július 9-re a 4. páncéloshadsereg 916 harcjárműjének csaknem a fele mozgásképtelenné vált vagy megsemmisült. A hatalmas kiterjedésű harcmezőn páncélosok és katonák kavarogtak, hullámozgáltak, csaptak össze és húzódtak vissza nagy kavargásban. Amerre a szem ellátott, mindenütt csupa láng és füst. A parancsnokok a rádióhálózatokon keresztül német és orosz hangok zűrzavarát hallották, amelyek egymással versengve sürgették az övéiket: „Előre!”, „Orlov, kapd őket oldalba!”, „Schneller!”, „Tkacsenko, törj át, és kerülj a hátukba!”, „Vorwärts!”²¹ A haditudósító Vaszilij Groszman megjegyezte, hogy a csatatéren minden, még az ennivaló is fekete lett a portól. Éjszakánként a kimerült katonákat a hirtelen beállt csönd idegesítette: a nap közbeni kakofóniát elfogadhatóbbnak érezték, mert ismerősebb volt.

Július 12-én a Kutuzov-hadművelettel Zsukov megindította ellenlökését az északi orjoli kiszögellés ellen. Egy német páncélos tiszt ezt írta:

* Szmers: az NKVD-vel párhuzamos titkosszolgálat (a „Halál az árulókra” – *Szmerty spionam* – kifejezés összevonása). (A szerk.)

„Figyelmeztettek bennünket, hogy számítsunk a PaK-ok [páncéltörő ágyúk] és egyes statikus pozíciót felvett harckocsik ellenállására... Valójában azon kaptuk magunkat, hogy az ellenséges páncélosok látszólag kifogyhatatlan tömegével állunk szemben – soha azelőtt nem volt rám ilyen lehengető hatással az oroszok ereje és tömege, mint azon a napon. A porfelhő miatt alig tudtunk támogatást kapni a Luftwaffétól; egy csomó T-34-es nemsokára áttörte a védvonalunkat, és patkányokként özönlöttek el a csatateret.”²² A páncélosok zűrzavarában volt olyan, hogy az ellenséges hadseregek harckocsijai összeütköztek, és egyetlen girbegurba acéltömegben összegabalyodva megfeneklettek, sok tűzharc pedig közvetlen lőtávolságon belül zajlott le. A porlepte síkságon, a megfeketedett romok között egy több száz kilométeres térségben a világon valaha látott legnagyobb páncélos erők feszültek egymásnak összevissza kavarogva és forgolódva. A torony elforgatása gyakran halálos versenyt jelentett, amelyben az életben maradáshoz az döntötte el, hogy az orosz vagy a német tank adta-e le az első lövést. Július 12-én sötétedéskor eleredt az eső; a két hadsereg a szokásos versenyfutásba kezdett az idővel, hogy a sötétség leple alatt megjavítsa a mozgásképtelenné vált harckocsikat, evakuálja a sebesülteket, és üzemanyagot meg lőszerutánpótlást juttasson előre.

A nagy igazság az volt, hogy a német veszteségek tarthatatlanná váltak: Manstein támadása kifulladt. Ahol az oroszok még nem törtek előre, az állásaikat ott is tartották. Ugyanaznap onnan 3000 kilométerre a Szicíliában partra szálló hat amerikai és brit hadosztály megkezdte előrenyomulását a szárazföld belseje felé. Hitler idegei felmondták a szolgálatot. Július 13-án közölte tábornokaival, hogy két SS-páncéloshadosztályt, a legütőképesebb alakulatait át kell vezényelnie Olaszország védelmének megerősítésére. A Zitadellét lefűjta. Zsukov Rotmisztrovval együtt tartott szemlét a csatatéren. A harckocsizó tábornok ezt írta: „Az összevissza horpadt, kiégett tankok, az összeroncsolódott ágyúk, páncélozott csapatszállító járművek és teherautók, a mindenfelé hegyekben heverő tüzérségi töltényhüvelyek és lánctalpdarabok félelmetes látványt nyújtottak. Az elfeketedett talajon egyetlen fűszál sem maradt állva.”²³ A németek néhány napig még folyamatosan támadtak, abban a reményben, hogy valami még menthető, amit Berlin esetleg győzelemnek ítélni, de

hamarosan kénytelenek voltak elállni ettől a szándékuktól. Manstein verhetetlenségének hírneve is a kurszki veszteségek közé tartozott, noha ő maga sohasem ismerte el, hogy felelős lett volna a kudarcért.

A front mögött a partizánok heves támadásokat intéztek a német összeköttetési vonalak ellen, egyedül július 20–21-én 430 vasúti rongálást hajtottak végre. A vonatok szerencsétlen személyzetét, a megszállók által besorozott oroszokat rövid úton agyonlőtték, ha a gerillák kezébe kerültek. Az oroszok állítása szerint 1943 közepére már 250 000 partizánt vetettek be Ukrajnában és más olyan keleti pusztaságokban, ahová a németek keze nem ért el. Az ő tevékenységük lényegesen hatásosabb volt, mint bármelyik nyugat-európai ellenállási mozgalomé, amit az is segített, hogy Moszkva közönyösen tűrte a Wehrmachtnak a civil lakosság elleni megtorlásait. „A németek tankokat, légierőt és tüzérséget küldtek ez ellen a partizánvidék ellen²⁴ – írta egy orosz haditudósító, amikor a felszabadított területre látogatott, –, és szétzúzták. Minden falut hamuvá égettek. Lakóik az erdőbe menekültek... A partizánosztatok szétszóródtak, mert nagyobb csoportok képtelenek voltak életben maradni. Sem elrejtőzni nem tudnak (a németek folyamatosan átfésülik az erdőket), sem fenntartani magukat. Nagyon kevés az élelem. Szivolobov osztaga két hónapig kizárólag lemészárolt tehenek és lovak húsan élt. Már látni sem bírják a húst. Nem volt sem kenyérük, sem krumplijuk, semmijük... A civilek jobb helyzetben vannak. Ők el tudtak dugni valamennyi ennivalót, például álsírokba temették a dolgokat. Az ellenség rájött, hogy valami nem stimmel, de amikor ásni kezdtek, csak egy halott németet találtak! Rettenetes a terror. Vannak helyek, ahol alig tízéves fiúkat lőnek agyon azzal, hogy »bolsevik kémek«.”

Model hadserege továbbra is ádázul védekezett a kurszki kiszögellésben, de aztán július 25-én hátrálni kezdett. Augusztus 5-én a németek elvesztették Orjolt és Bjelgorodot. 25-én az oroszok visszafoglalták Harkovot – és ezúttal meg is tartották. Alekszander Szleszarjov közlegény ezt írta az édesapjának: „Felszabadított területen megyünk keresztül, olyan földön, amelyet két éven át a németek szálltak meg. Az emberek örvendezve bújnak elő, hogy köszöntsenek bennünket, almát, körtét, paradicsomot, uborkát meg mindenfélét hoznak nekünk. Én eddig Ukrajnát csak könyvekből ismertem, most meg a saját szememmel látha-

tom a természeti szépségeit és a sok kertet.” A szovjet uralom visszaállítása nem hozott felhőtlen örömet Sztálin népe számára. „Szégyen, hogy amikor felszabadított falvakon haladunk át, a lakosság rideg magatartását kell tapasztalnunk”,²⁵ írta egy katona. A németek engedélyezték a parasztoknak, hogy parcelláikat beveassák és learassák,²⁶ a visszatérő szovjetek viszont újra bevezették a kérlelhetetlen kollektivizálást, ami néhol tiltakozó felkelést robbantott ki – ezekről Lazar Brontman is beszámolt. Az összes traktort és csaknem az összes lovat elvitték, így a földeket csak ásóval és gereblyével tudták fellazítani, meg néha eke elé fogott asszonyokkal. Még sarlóhoz is ritkán lehetett hozzájutni.

A megélhetésért küzdő helyi közösségek elkeseredett, néha dühödt ellenségességgel fogadták az arra vetődő menekülteket – ezek az emberek az ő szemükben sáskának számítottak. Egy parasztasszony így írt a kurszki kormányzóságból: „Nehéz most, hogy nincsenek teheneink, Két hónapja vitték el őket... Már egymást is megennék... Egyetlen fiatal ember sincs itthon, mind a fronton harcol.”²⁷ Egy másik asszony azt panaszkolta levélben a fiának, hogy a nővére egyszobás lakása előtt a folyosón kénytelen tengődni. Egy harmadik pedig ezt tudatta katona férjével: „Már két hónapja nem ettünk kenyeret. Ligijának ideje lenne iskolába menni, de nincs egy kabát, amit ráadhatnék vagy valami, amit a lábára vehetne. Szerintem a végén mindketten éhen halunk, Ligijja meg én. Nincs semmink... Misa, ha te életben maradsz is, mi már azt nem érzük meg.” A németek által hét hónapon át megszállva tartott Baranovka faluban Lazar Brontman mindössze néhány gazdasági épületet talált épségben. A helyi termelőszövetkezet korábbi vezetője egy tehénistállóban lakott a feleségével és három kislányával. A hasuk felfúvódott az éhezéstől.

A férfi elmondta a haditudósítónak: „Három hónapja kenyérnek színt se láttuk. Fűvet eszünk.”²⁸ – Aztán félve megkérdezte: – Visszajönnek a németek?” Brontman adott nekik egy kiló kenyeret, amire úgy bámultak, mint valami drága ingyenségre. Egy másik család, akiket Brontman meginvitált teára, nem fogadta el a meghívást: ők már leszoktak az ilyen luxUSDolgokról, mondták fakó hangon. Pedig ezek az emberek Oroszország egyik leghatalmasabb egykori mezőgazdasági vidékén éltek. A cenzorok elfogtak egy levelet, amelyet egy Marukova nevű édesanya

írt a felszabadított Orjolból a Vörös Hadseregben szolgáló fiának: „Nincs kenyér, krumpliról már nem is beszélve. Fűvet eszünk, alig állok a lábamon.”²⁹ Ugyanabból a kormányzóságból egy Galicina nevű másik édesanya hasonlókat írt: „Reggelenként, amikor felkelek, nem tudom, mitévő legyek, mit főzzek. Nincs tej, kenyér és só, és senkitől sem jön segítség.”

A németek rendezetten hajtották ugyan végre első kurszki visszavonulásukat, de azzal mindkét fél tisztában volt, hogy gyászos vereséget szenvedtek, az ötven napig tartó harcokban félmillió veszteséget kellett elviselniük. A győzedelmes Sztálin újjáéledt önbizalmának kifejezéséként Zsukovot és Vasziljevskijt féken tartó új parancsokat adott ki. A sztálingrádi győzelmet követően egymás után ötször is megkísérelték, hogy hasonló módon kerítsék be a német hadseregeket, de mindahányszor kudarcot vallottak. A jövőben, adta ki az ukázt Sztálin, a Vörös Hadsereg bekerítés helyett indítson frontális támadást. Augusztus végéig nyolc szovjet front tizenkilenc párhuzamos offenzívát hajtott végre a Dnyeper irányában, a Nyeveltől Taganrogig húzódó több mint 1000 kilométeres vonalon. Szeptember 8-án Hitler engedélyezte a visszavonulást a folyó mögé, amelyen az oroszok rögtönzött átkelést hajtottak végre mindennel, ami csak a kezük ügyébe került. A folyó nyugati partján a háború kevés tömeges orosz légideszant bevetéseinek egyikét hajtották végre: 4575 ejtőernyőst dobtak le, akiknek a fele maradt életben.

Az orosz hadseregek ugyanabban a veszett iramban rohantak előre, amelyben az előző évben visszavonultak, a mindennapos borzalmaktól fásultan. A kurszki győzelem vajmi keveset jelentett az olyan katonák számára, mint amilyen Ivanov közlegény is volt a 70. hadseregből, aki kétségbeesetten írta családjának Irkutszkba: „A halál, csakis a halál vár énám. Itt mindenütt a halál az úr. Többé nem látlak benneteket, mert a halál, a rettenetes, kegyetlen és könyörtelen halál derékba töri ifjú életemet. Honnan merítsek erőt és bátorságot, hogy ezt mind túléljem? Mi itt mind rettenetesen koszosak vagyunk, hosszú a hajunk meg a szakállunk, rongyokban járunk. Isten veletek örökre.”³⁰ Szamohvalov közlegény hasonlóképpen szerencsétlen helyzetben volt: „Papa és Mama! Leírom nektek a helyzetemet, amely nem rózsás. Meg vagyok rendülve. Az egységeből nagyon sokan meghaltak – a főhadnagy, az ezredparancsnok, a bajtársaim zöme; most én következem. Mama, egész tizennyolc

évem alatt én még így nem féltem. Mama, kérlek, imádkozz Istenhez, hogy túléljem. Mama, én olvastam az imádat... Őszintén be kell vallanom, hogy odahaza nem hittem Istenben, de most naponta negyvenszer is gondolok rá. Azt se tudom, hová dugjam a fejem, miközben ezt írom. Papa és Mama, isten veletek, többé nem látlak benneteket, isten veletek, isten veletek, isten veletek.”

Pavel Kovalenko október 9-én ezt írta: „Áthaladtunk azon a vidéken, ahol a 15. ezred annak idején csapdába esett. Sok holttestnek kivájták a szemét... Hát emberek ezek a németek? Én nem tudok kibékülni az ilyesmivel. Az emberek jönnek – és mennek. Pucskov főhadnagy elesett. Sajnálom a srácot. Tegnap este egy huszár aknára lépett. A katonát is, a lovat is darabokra tépte. Amikor leszállt az éj, dideregve ültem a tűznél, a fogaim vacogtak a nyirkosságtól és a hidegtől.”³¹

Másnap az egysége bevándorolt egy Janovicsl nevű belorusz településre. „Mi maradt belőle? Csak romok, hamu és elszenesedett maradványok. Élőlény csak két macska volt, a bundájuk megperzselődött. Egyiküket megsimogattam, adtam neki egy kis krumplit. Dorombolni kezdett... Mindenütt rengeteg a betakarítatlan krumpli, cékla és káposzta. Mielőtt a németek elhajtották a lakosságot, azt javasolták nekik, hogy ássák el a holmijaikat. Most a családi boldogságnak ezek a szánalmas relikviái hevernek szanaszét a kertekben. A németek minden használhatót elvittek. Háromszáz házból egy maradt meg, a többi a lángok martalékává lett. Egy időse asszony szomorkodva üldögél. A tekintete élettelen, meredten néz a messzi távolba. Semmije sem maradt, pedig mindjárt nyakunkon a fagyos tél.”

Ahogy a Vörös Hadsereg nyomult előre, naponta ismétlődtek a hasonló jelenetek. „Megrendítő volt a tankcsaták kegyetlensége”³² – mesélte Ivan Melnyikov. – Mít érezhettek az emberek azokban az acéldobozokban, miközben lőttek rájuk? Egyszer láttam tíz vagy tizenegy kiégett T-34-est egy rakáson, kísérteties látvány volt. A körülöttük heverő szinte valamennyi holttest súlyosan megégett, akik pedig a tankokban maradtak, azokból zsarátnok lett, egy darab faszén.” Egyik éjjel az egysége felderítő raját a nyílt terepen érte a németek világítórakétája: a hat emberből négyet megöltek, és másnap a németek azzal szórakoztak, hogy céllövészetre használták a holttesteket. „Estére rettenetes látványt nyújt

tottak: alaktalanná váltak, a lövedékek szétépték őket, az arcuk merő pép, a karjuk leszakadt.”³³

A parancsnokok olyan messzire és olyan tempóban hajszolták az egységeket, hogy a felszereléssel megrakott kocsikat vontató lovak a fáradtságtól a szénát sem tudták megenni. Rengeteg elpusztult állat hevert az út mentén a sebtében ásott német sírok sorai, a koponyák, a félig bomlásnak indult holttestek, az elhagyott szánok és kiégett járművek között. „A háború nyomában masírozunk”³⁴ – tűnődött Kovalenko. – A káosz fenséges a maga nemében. Fájdalommal és tehetetlenséggel a lelkemben merengek a pusztításnak és halálnak ezen a tájképen.”

Mire 1943 utolsó hónapjaiban a hó újra használhatatlanná tette a csatateret, az oroszok már egy nagy hídfőállást foglaltak el a Dnyeperen túl Kijev körül, egy másikat pedig Cserkaszinál. A németek szeptember 25-én elvesztették Szmolenszket, a Krím félszigeten pedig csak egy elszigetelt állásuk maradt. November 6-án az oroszok bevették Kijevet: Vaszilij Groszman elmesélte, hogyan találkozott aznap a feldúlt város mellett egy gyalogos katonával:

A zászlóaljparancsnok-helyettes, Szurkov főhadnagy, eljött a vezetési pontra. Hat éjjel nem aludt. Arcát borosta borítja. De nem látszik fáradtság ebben az emberben, akit még mindig áthat a harc rettenetes izgalma. Egy félóra múlva talán el fog aludni, kenyérzsákkal a feje alatt, és akkor majd hiába próbálja bárki felébreszteni. Most azonban ragyog a szeme, a hangja pedig rekedt és izgatott. Ez a férfi, aki a háború előtt történelemtanár volt, mintha magával hozta volna a dnyeperi csata izzását. A német ellenlökésekről mesél nekem, a mi támadásainkról, a küldöncről, akit háromszor kellett kiásnia a lövészárokból, és aki ugyanarról a vidékről származik, ahonnan ő, sőt egykor a tanítványa volt. Szurkov tanította neki a történelmet. Most mindketten részt vesznek azokban az eseményekben, amelyekről mostantól száz évig fognak beszélni a történelemtanárok a tanítványaiknak.³⁵

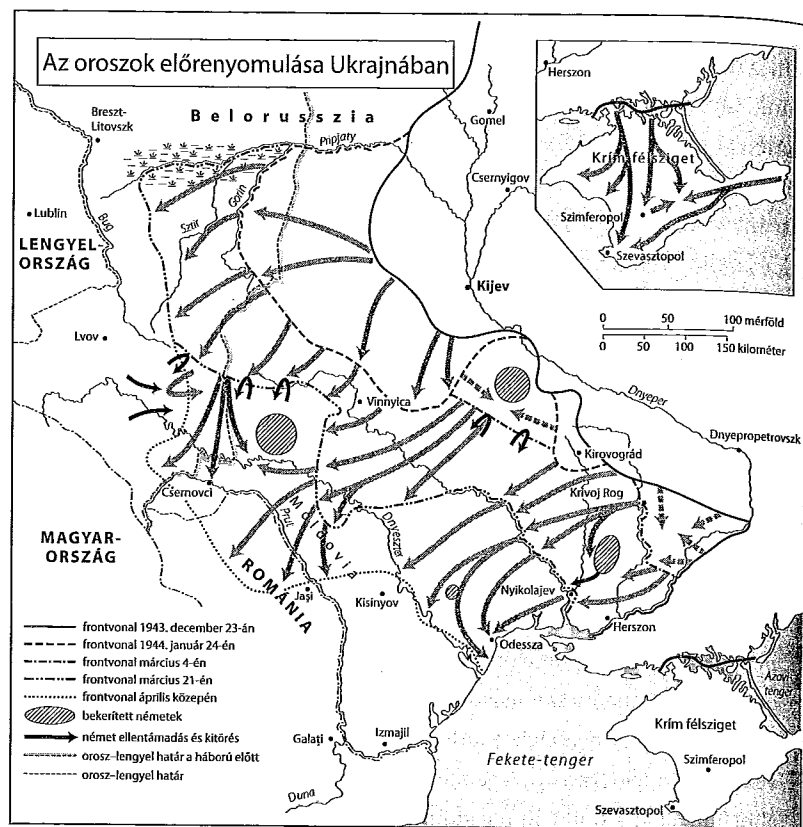
Az 1941 óta Hitler kezére került szovjet területeknek több mint a felét visszafoglalták. 1943 végére a Szovjetunió elszenvedte a konfliktus teljes ideje alatt bekövetkezett összes veszteségének 77 százalékát – ez közel

húszmillió halottat jelent. „Áttörtük az ellenség vonalát!”³⁶ – írta Kovalenko diadalittasan szeptember 20-án. – Előrenyomulunk. Lassan haladunk, tapogatózva. Mindenfelé csapdák, aknamezők. Napközben 14 kilométert jutottunk előre. 14.10-kor történt egy »kis félreértés«. Néhány repülőgépünk eltévedt, és a mi oszlopunkat géppuskázta. Döbbenetes látvány volt, ahogy a saját embereikre nyitottak tüzet. Katonák sebesültek és haltak meg. Olyan kár értük.” Október 3-án így folytatta:

A szervezetségünk mind menetelés, mind pedig harctevékenység közben sok kívánnivalót hagy maga után. Főleg a gyalogság és a tüzérség összehangolása gyatra: a tüzérek vaktában lövöldöznek. Kolosszális veszteségek[et szenvedtünk]. Az ezredünk zászlóaljaiban egyenként mindössze hatvanan maradtak. Mégis, mivel támadjunk? A németek veszettül ellenállnak. Vlaszov-katonák [kozák renegátok] harcolnak az oldalukon. A rohadékok. Kettőt elfogtunk közülük, tizenévesek, 1925-ben születtek. [Nem kéne] lacafacázni velük, hanem lelőni a csirkefogókat. [Három nap múlva ezt írta:] Megint előrenyomulunk, de nem sok sikerrel – csak itt-ott érünk el valamicske haladást. Kevés a tüzérségünk, és kétségbeejtő a gránáthiány. A németek minden falut felégetnek. Az utóvédjünkben tevékenykedő felderítő egységeink rengeteg civilt vezettek elő az erdőből, ahol bujkáltak. Mintha itt ragadtunk volna a mocsarakban. Mikor jutunk ki innen? Eső, sár.

Nyikolaj Bjelov százados egysége ugyanilyen szorult helyzetbe került: „Rémés ez az időjárás meg a sár. Erdőkben és mocsarakban nézünk szembe a téllal. Ma 10.00-kor indultunk, és huszonnégy óra alatt mintegy hat kilométert haladtunk. Nincs lőszerünk. A fejadag szűkös, mert az utánpótlás lemaradt. Sok katonának nincs csizmája.”³⁷

Kevés orosz katona látott okot az öröendezésre, mert tudták, milyen hosszú még az út Berlinig. Egy Ignatov nevű idősebb tiszt így írt a feleségének a hadsereg gyatra szervezetségéről panaszkodva: „Azok a katonák, akikkel 1917–1918-ban harcoltam, sokkal fegyvermezettebbek voltak. Teljesen kiképzetlen embereket kapunk utánpótlásnak. A régi hadsereg veteránjaként tudom, milyennek kellene lennie egy orosz katonának; ezeket az embereket valahányszor megpróbálom felhozni arra

a szintre, csak nyavalyognak, és a kíméletlenségemre panaszkodnak. Ásó nélkül küldtek minket harcba, pedig megígérték, hogy kapunk. Torkig vagyunk az olyan ígéretekkel, amelyekben többé nem hiszünk.”³⁸ Vlagyimir Persanyin egységének egyik tiszthelyettesét a főhadnagyaival együtt kiküldték, hogy szedjék össze nyolc emberük azonosító kapszuláját, akik akkor estek el, amikor a tiszt eltévedt, és egy német géppuska útjába vezette őket: „Szarházi!”³⁹ – mondta a törzsőrmester nem közvetlenül a főhadnagynak címezve, de feléje köpve a szót. – Nyolc élet a nagy bűdös semmiért!”

A németek azonban még ennél is sokkal rosszabb helyzetben voltak: „Ma reggel a 39. gyaloghadosztály harci ereje hat tisztre és durván háromszáz emberre apadt – írta egy parancsnok szeptember 2-i hangulatjelentésében. – Megfogyatkozó erejükön kívül a katonák kimerültsége

is súlyos aggodalomra ad okot... A csapatoknál olyan fokú apátia ütötte fel a fejét, hogy drákói intézkedésekkel nem lehet elérni a kívánt eredményt, csak a tisztek példás magatartásával és »szelíd meggyőzéssel«.”⁴⁰ A Dnyeperig tartó megfutamodás során szörnyű jelenetek zajlottak le, mivel a fegyelem a Wehrmachtnál addig példátlan módon felbomlott. „Az emberek őrjöngve hagyták ott mindenüket a parton, hogy a vízbe vessék magukat, és megpróbáljanak átúszni a túloldalra⁴¹ – írta egy katona. – Ezernyi hang kiáltozott a szürke víz és a túlsó part felé... A tisztek, akik valahogy megőrizték a hidegvérüket, egypár többé-kevésbé magánál lévő embert terelgettek, mint a pásztorok, amikor a megvadult birkanyáját próbálják megfékezni... Ágyúdörgést meg robbanásokat hallottunk, amelyekbe vérfagyasztó üvöltések vegyültek.” Sokan végül rögtönzött tutajokon jutottak át.

A német hadsereg ismét csak újrendeződőtt, és ismét csak makacs elszántsággal készülődött, hogy megvédjen egy újabb vonalat. Sok ütközet várt még rájuk. Egy Tassilo von Bogenhardt nevű páncélostiszt azon a paradoxonon tűnődött, hogy addigra már szinte az összes ember beletörődött abba, hogy meg fog halni, a harci moráljuk mégis fennen lobogott: „Minden egyes német katona magasabb rendűnek tartotta magát bármelyik orosznál, még ha szám szerint oly rengetegen voltak is. A lassú, rendezett visszavonulás nem nagyon szegte a kedvünket. Úgy éreztük, megálljuk a sarat.”⁴² Nem sokkal ezután azonban súlyosan megsebesült, fogságba esett, és valahogy túlélte a három évig tartó fogságot. A keleti fronton 1943 Oroszország megszállóinak jóvátehetetlen katasztrófát hozott, Sztálin seregeinek viszont a homályosan felderengő győzelem bizonyosságát.

16.

Megosztott birodalmak

1. KINEK A SZABADSÁGA?

Winston Churchill nagyvonalúan értelmezett egy lényeges kérdést, amikor 1941. december 8-án ezt mondta az alsóházban: „A földkerekség lakosságának legalább négyötöde a mi oldalunkon áll.” Pontosabb lett volna úgy fogalmazni, hogy a világ lakosságának négyötöde a szövetségesek ellenőrzése alatt áll, vagy idegenkedik a tengelyhatalmak megszállásától. A propaganda azt a feltételezést sulykolta, hogy a „szabad” nemzetek – amelyek közé szükségszerűen és névlegesen Sztálin népét is számították – közös célja a totalitárius hatalmak legyőzése. Az emberek magatartása mégis minden országban többféle árnyalatot öltött, és voltak olyan helyek is, ahol a lojalitások homlokegyenest eltértek egymástól.

Dél-Amerika volt az a kontinens, amelyet a legkevésbé érintett a konfliktus, noha Brazília 1942 augusztusában csatlakozott a szövetségesek ügyéhez, és 25 000 katonáját küldte – jóllehet szinte fű alatt – Olaszországba, hogy részt vegyenek az ottani hadjáratban. A részvételt megúszó országok többségét a földrajzi távolság védte. A legjelentősebb állam, amely megőrizte semlegességét, Törökország volt, miután az első világ-háborúban elhamarkodott részvételével a központi hatalmak oldalán egyszer már megtanulta a leckét. Európában csupán Írországnak, Spanyolorzágnak, Portugáliának, Svédországnak és Svájcnak jutott ki az a szerencse, hogy szuverenitásukat a harcoló felek tiszteletben tartották, többnyire pragmatikus megfontolásokból. Írország csak 1922-ben kapott önálló kormányzattal rendelkező domíniumi státuszt, habár Nagy-Britannia egészen 1938-ig megtartotta a partvidékén a négy stratégiai-lag fontos „szabadkikötő” feletti fennhatóságot. 1939–1940-ben, amikor Írország korábbi anyaországa megkezdte élethalálharcát a tengeralattjáró-

rók ellen, Winston Churchill hajlott arra az elképzelésre, hogy erőszakkal megerősítse országának e haditengerészeti és légi támaszpontokra vonatkozó igényét. Ettől csupán az a félelem tántorította el, hogy mit szól majd hozzá a közvélemény az Egyesült Államokban, ahol erőteljes ír lobbi működött.

Az atlanti „légi rés” számos emberéletet és nagy mennyiségű hajó-rakteret követelve jelentősen kiszélesedett amiatt, hogy az ír miniszterelnök, Éamon de Valera fanatikusan gyűlölte brit szomszédait. A háborús években az ír partok mellett elhajózó, szinte valamennyi hadihajó és teherhajó legénységét elfogta a keserűség azzal az országgal szemben, amely a létfontosságú áruk nagy részét és az üzemanyag egészét tekintve rászorult Nagy-Britanniára, mégsem mozdította a kisujját sem, hogy a szükség órájában segítséget nyújtson neki. „Az emberéletekben és hajókban megfizetett ár... olyan adósságot halmozott fel, amelyet a szövetségesek győzelmének napján mosolygó ír szemek sem fognak tudni semmissé tenni¹ – írta Nicholas Monsarrat korvett-tiszt. – Azoknak a listáján, akiket a háború után készek leszünk kedvelni, az az ember, aki csak állt és végignézte, ahogy elvágják a torkunkat, nem szerepel majd valami előkelő helyen.” Írország megosztott szuverenitása és lojalitása miatt még a továbbra is Nagy-Britanniához tartozó Észak-Írországból sem merészték soha bevezetni a katonai sorozást. Ennek az a fonák következménye lett, hogy Nagy-Britannia fegyveres erőiben a háború alatt több katolikus déli ír szolgált, mint protestáns északi – akik pedig lármásan hangoztatták elkötelezettségüket a korona mellett –, habár a déliek többségét erre inkább a gazdasági szükségszerűség vitte rá, semmint az ideológiai lelkesedés a szövetségesek ügye iránt.

A svédek szigorral léptek fel – rengeteg szövetséges hírszerző ügynököt és informátort tartóztattak le és börtönöztek be –, amit magyaráz az ország közelsége Németországhoz és ebből eredő kiszolgáltatottsága. A stockholmi kormány a Londonból és Washingtonból ránehezedő diplomáciai nyomásnak csak 1944–1945-ben engedett jobban, amikor a háború kimenetele már nem volt kétséges: kevésbé buzgón dugta rács mögé a szövetségesek szimpatizánsait.

Svájc a szövetségesek hírszerző tevékenységének központja volt, noha a svájci hatóságok minden titkos tevékenységet felszámoltak, amire fényt

derítették. A nácik elől menekülő zsidóktól is megtagadták a menedékjogot, és mérhetetlen profitot húztak abból, hogy mind a prominens nácik, mind zsidó áldozataik által a svájci bankokban elhelyezett pénzeket bezsebelték, és ezekre később a tulajdonosok elhalálozása miatt senki nem támasztott igényt. Estelle Sapir, egy gazdag francia holokausztáldozat lánya később ezt mondta: „Apám a náciktól még meg tudta óvni a pénzét, de a svájciaktól már nem.”² Svájc jelentős technológiai és ipari támogatást nyújtott a tengelyhatalmak háborús erőfeszítéseire, 1941-ben németországi vegyipari exportját 250 százalékkal, fémexportját 500 százalékkal növelte. Az ország az Európát kifosztó nácik rabolt javainak fő befogadjává vált, és a bankjai kezelték azt, amit az amerikai titkos műveleteket szervező OSS „gigantikus összegű”³ kimenekített pénzeszközöknek titulált. A svájciak szemrebbenés nélkül kifizették a náciknak a német zsidók életbiztosítási kötvényeinek hozamait, a berni kormány pedig azzal utasította el az efféle tevékenységre vonatkozó háború utáni vádakat, hogy „a svájci törvények szerint értelmezhetetlenek”.⁴ A háború alatt elkövetett hűtlen kezelésekből származó hatalmas svájci profitnak eddig mindössze egy töredékét ismerték be, és még annál is kisebb hányadát fizették ki a zsidó áldozatoknak és családjaiknak. A jégsvíví kantonokban a háború jót tett az üzletnek.

Ami a hadban álló feleket illeti, minél távolabb esett a szövetségesek egy-egy országa a tengelyhatalmak agressziójának következményeitől, a lakossága – kevéssé meglepő módon – annál kevésbé viselkedett rosszul az ellenség iránt. A Háborús Információs Iroda például 1942 derekán közvélemény-kutatást végzett, amelyből arra a megállapításra jutott, hogy az amerikaiak egyharmada mutatott hajlandóságot egy Németországgal megkötendő különbéke iránt. Egy 1944. januári felmérés szerint, amíg a britek 45 százaléka, a kanadaiaknak csupán 27 százaléka jelentette ki, hogy „gyűlöli” a németeket.⁵

Európában és Ázsiában a konfliktus a népek többsége számára mindegyik átható valóságot jelentett. A Szovjetuniónak a világ legeldugottabb helyei közé tartozó ázsiai köztársaságaiban élő családok egyszer csak azon vették észre magukat, hogy a férfijaikat besorozzák a Vörös Hadseregbe, a falvaiktól kőhajításnyira börtöntáborokat emelnek, és tartós élelmiszerhiány mutatkozik. Az észak- ausztráliai kikötőváros, Darwin

ellen intézett 1942. február 19-i japán légitámadásban 297-en haltak meg, zömmel a kikötőben tartózkodó hajók szolgálatban lévő legénységének tagjai. Habár a támadást sosem ismételték meg, és Ausztráliát a japánok a továbbiakban csak apró-cseprő, szórványos haditengerészeti behatolásokkal zaklatták, az ország sebezhetetlenségének érzése szerte-foszlott. A csendes-óceáni szigeteken és az ázsiai dzsungelekben törzsi közösségekben élő férfiakat soroztak be ebbe vagy abba a hadseregbe, jóllehet ők gyakran mit sem tudtak arról, hogy a gyámolítóik miért is harcolnak. Még Oroszország egyes vidékein is hasonló tudatlanság honolt: az Északi-sarkkörön belül, a Pecsora folyó mentén működő láger főnöke arról számolt be, hogy a helybeli falusiaknak „csak nagyon halvány fogalmuk volt arról, mi folyik a világban. Még a szovjetek Németországgal folytatott háborújáról sem igen tudtak semmit.”⁶

A háborúskodó országokban – az egyetlen Olaszország kivételével – az emberek jelentős többsége támogatta azokat az ügyeket, amelyekért a kormányuk síkra szállt, hacsak nem vagy amíg nem álltak vesztesre. A kisebbség azonban más véleményen volt, következésképpen ezrével börtönözték be őket, némelyiküket a demokráciákban is. Ahogyan azokat szintén, akiknek az állampolgári hűsége gyanúsnak találtatott, időnként tökéletesen igazságtalanul: Nagy-Britannia 1939-ben valamennyi német lakosát őrizetbe vette, a Hitler elől menekülő zsidókkal egyetemben. A történész G. M. Trevelyan azok közé a prominens személyiségek közé tartozott, akik elítélték ezt a válogatás nélküli internálást, mondván, a kormány nem vette figyelembe „azt a hatalmas kárt, amit ügyünknek – amely lényegét tekintve erkölcsi ügy – okoz... a politikai menekültek folyamatos bebörtönzésével”. A Pearl Harbort követő hisztéria idején Amerika ugyanezt a hibát követte el, amikor internálta a japán bevándorlók leszármazottait. Idaho drasztikus intézkedéseket sürgető kormányzója kijelentette: „A japcsik patkányokként élnek, patkányokként szaporodnak, és patkányokként viselkednek. Nem kellenek nekünk.”⁷

A háború kitörésekor az Egyesült Államok társadalma korántsem volt homogén. Az amerikai zsidókra például honfitársaik gyanakvással, ha nem éppen ellenségesen tekintettek, amit az is jól jellemzett, hogy nem engedték be őket az ország klubjaiba és más elit társasági intézményeibe. A háború alatt végzett egyik közvélemény-kutatás szerint a zsidók-

kal szemben bizalmatlanabbak voltak, mint bármely más azonosítható etnikai csoporttal szemben, kivéve az olaszokat; egy 1944. decemberi felmérés pedig azt mutatta, hogy noha az amerikaiak zöme azt a tény elfogadta, hogy Hitler meggyilkolt néhány zsidót, azoknak a beszámolóknak nem hittek, amelyek szerint milliószám mészárolta le őket.

A fekete amerikaiak okkal tekintettek szkeptikusan a „szabadságért folytatott keresztes háborúra”, országuk nagy része ugyanis fajilag szegregált volt, ahogyan a fegyveres erők is. Az újonc John Capano dél-karolinai kiképzőtáborában az egyik helyi vendéglő előtt ez a felirat díszelgett: „Niggereknek és jenikiknek kívül tágasabb.” Capano ezt mondta: „Nagyon fehér banda volt a miénk, amelyik macska-egér harcokat vívott a feketékkel a járműtelepen.”⁸ 1940-ben a déli államokban hat fekete amerikai lincseltek meg – négyüket Georgiában –, és rengeteget megkorbácsoltak, hárman bele is haltak. Virginiai családanyák hivatalos tiltakozást nyújtottak be, amiért Eleanor Roosevelt vegyes táncmulatságon vett részt Washingtonban: „A veszély nem a táncmulatságon részt vevő lányok elfajzásában áll – írták az elnököknek –, ők ugyanis... már így is a női nem legalját képviselik, hanem abban a tényben, hogy Mrs. Roosevelt a jelenlétét és a méltóságát kölcsönözte ehhez a lealacsonyító afférhoz; hogy az Egyesült Államok elnökének felesége olyan táncmulatságot szentesített, amelyben... mindkét faj részt vett, és hogy a példáját esetleg a meggondolatlan fehérek is követni fogják.”⁹

1942-ben a detroiti munkaerőhöz csatlakozó nagyszámú fekete munkás beáramlása zajos dühöt váltott ki a fehérekből, ami júniusban komoly felkelésekbe torkollott. A következő évben további faji zavargások törtek ki, Detroitban a feketék, Los Angelesben pedig a mexikóiak ellen. Az elnök feltűnően visszafogott magatartást tanúsított a detroiti összecsapással kapcsolatban, s valójában faji kérdésekben egészen a haláláig óvatos maradt. A hadiiparban dolgozó fekete munkások aránya az 1942-es 2 százalékról 1945-re 8 százalékra emelkedett, de így is alulreprezentáltak voltak. Az amerikai fegyveres erökhöz jelentős számban soroztak ugyan be afroamerikaiakat, de harci feladatokat csak egy elenyésző kisebbségükre bízta, és nagymértékben fenntartották a szegregációt, az Amerikai Vöröskereszt pedig megkülönböztette a „színes” és a „fehér” véradókat. A cinikusok azt kérdezték, mondják meg nekik,

mi a különbség a náci Németország parkjainak „*Juden*” feliratú és a floridai Tallahassee „Színesek” jelzésű padjai között.

A háború kitörésekor még sok fehér amerikai – bevándorlók vagy az ő gyerekeik – is az óvilági nemzeti hovatartozása szerint határozta meg önmagát, közülük is leginkább a csaknem ötmillió amerikai olasz: közösségi újságjaik egészen 1941 decemberéig óriásként ünnepelték Mussolinit. Egy nyomtatásban megjelent levél írója üdvözölte Lengyelország német megszállását, és azt jósolta: „Amint a római légiók tették Caesar alatt, az Új Olaszország is megindul a hódítás felé.”¹⁰ Sok amerikai olasz még akkor is, amikor az országuk hadat üzent Mussolininak, olyan amerikai győzelemben reménykedett, amely valahogy nem jár Olaszország vereségével.

1945-re azonban nagyot fordult a világ. A konfliktus, különösen pedig a katonai szolgálat közös élménye jelentősen felgyorsította az amerikai nemzetiségi csoportosulások integrálódását. Anthony Carullo például 1938-ban emigrált Dél-Olaszországból az Egyesült Államokba a családjával együtt. Amikor belépett a hadseregbe, és már Európában szolgált, az otthoniaknak írott leveleit a nővéreinek kellett címeznie, mert az anyja nem beszélt angolul. Ám amikor azt kérdezték tőle: „Ha Olaszországba küldjük, hajlandó harcolni az olaszok ellen?”, a huszonegy éves fiú vitázni kezdte: „Én amerikai állampolgár vagyok. Bárkivel harcolok.”¹¹ A németországi születésű Henry Kissinger törzsörrmester¹² később kijelentette, hogy a háború csinált belőle igazi amerikai. 1942 és 1945 között friss bevándorlótól származó honfitársainak milliói döbrentek rá életükben először közös nemzeti hovatartozásukra.

Ennél jóval bonyolultabb és durvább lojalitásproblémák vetődtek fel a tengelyhatalmak megszállta, vagy az európai hatalmak gyarmati uralma alá vetett országok társadalmában. Egyes országokban a mai napig vita tárgyául szolgál, hogy vajon azok, akik a németek vagy japánok kiszolgálása, illetve az ellenállás mellett döntöttek a szövetségesekkel szemben, az árulás bűnét követték-e el, vagy pusztán a hazafiság egy másfajta értelmezését tették magukévá. Sok európai szolgált a szövetségesek érdekeivel szembehelyezkedő vagy a németekét támogató nemzeti biztonossági erőknél: a francia csendőrök zsidókat küldtek haláltáborokba. A hollandok Anne Frank naplójában is alátámasztott együttérzésének

legendája dacára a holland rendőrség még a francia kollégáiknál is könnyörtelenebbnek bizonyult, az ország zsidó lakosságának még nagyobb hányadát küldte halálba.

Franciaországot belső széthúzás szabdalta. Különösen a megszállás első éveiben a vichyi kormány s ezáltal a Németországgal való kollaborálás széles körű támogatást kapott. Az 1940–41-es fegyverszüneti bizottságban részt vevő német tiszt, Tassilo von Bogenhardt kijelentette, hogy tapasztalatai szerint francia kollégáival „nagyon érdekes volt elbeszélgetni... Az volt a gyanúm, igencsak bosszantja őket, hogy a britek olyan állhatatosan tűrik a bombázásainkat... Ugyanannyira csodálták és tisztelték Pétain marsallt, mint amennyire megvetették a kommunistákat és a *Front Populaire*-t.”¹³ Mintegy 25 000 fő francia szolgált önkéntesként az SS-Westland hadosztályában. A gyarmati hatóságok Franciaország néhány afrikai birtokán „szaladtak” ugyan De Gaulle-hoz Londonba, de a többség nem. A francia katonák, tengerészek és repülősök még az után is ellenálltak a szövetségeseknek, hogy az Egyesült Államok belépett a háborúba. 1942 májusában, amikor a britek megszállták a vichyi Madagaszkárt, megelőzendő egy esetleges japán rajtaütést a stratégiai jelentőségű szigeten, elhúzódnak harcok robbantak ki. Madagaszkár nagyobb, mint Franciaország – ezerhatszáz kilométer hosszú. A főkormányzó ezt táviratozta Vichybe: „Rendelkezésre álló csapataink ugyanabban a szellemben készülnek fel, hogy ellenálljanak az ellenség mindenfajta előrenyomulásával szemben, amely katonáinkat Diego Suareznél, Jajungánál és Tananarivénél [a vichyi erők és a szövetségesek korábbi összecsapásainak helyszínein] vezérelte... ahol a védők mindannyiszor beírták magukat »La France« történelmének hősie lapjaira.”

A tengeri összecsapások szükségessé tették, hogy a Királyi Haditengerészet elsüllyesszen egy francia fregattot és három tengeralattjárót; a Madagaszkár partjain végrehajtott hadjáratban a védők közül 171-en elesetek, 343-an pedig megsebesültek, míg a britek 105 halottat és 283 sebesültet veszítettek. Amikor a kormányzó parancsot adott a *Glorieux* nevű tengeralattjárónak, hogy szökjön át a vichyi Dakarba, kapitánya családottságának adott hangot, amiért nem kapott lehetőséget a brit flotta megtámadására: „A fedélzeten mindenki ugyanazt a keserű kiábrándultságot érezte, amit én magam is, amikor megláttuk a legkiválóbb

célpontot, amely egy tengeralattjáró számára valaha is megadatott, és mégsem nyílt lehetőségünk a támadásra.”¹⁴ Madagaszkár védői 1943. november 5-én végül megadták magukat. Megint csak kevés hadifogoly döntött a De Gaulle-hoz csatlakozás mellett. Az elfogott szövetséges katonákkal és polgári internáltakkal a vichyi uralom alatt álló területeken mindenütt érzéketlenül, időnként brutálisan bántak. „A franciák szemetek voltak – mondta Mrs. Ena Stoneman, az elsüllyesztett *Laconia* tengerjáró Francia Marokkóban fogva tartott egyik túlélője. – A végén már őket tartottuk az ellenségeinknek, nem pedig a németeket. Legtöbbször úgy bántak velünk, mint az állatokkal.” A francia csapatok által tanúsított ellenállás még 1942 novemberében is sokkolta az Észak-Afrikában partra szálló amerikaiakat, pedig akkor már egyre világosabbá vált, hogy a háborút a szövetségesek nyerik meg.

A francia anyaországban az ellenállás csupán az emberek elenyésző kisebbségének támogatását élvezte mindaddig, amíg a németek által 1943-ban bevezetett kényszermunka rá nem vette a fiatalembereket, hogy elszökdössenek, és csatlakozzanak a *maquis*-csoportokhoz, amelyek oldalán azontúl változó lelkesedéssel harcoltak. Az ellenállás nagyon nehéz volt, és rendkívül veszélyes. Tekintettel az antiszemitizmus erőteljes francia hagyományaira, az embereknek nemigen fűlött a foguk hozzá, hogy segédkezzenek a zsidók haláltáboroktól való megmentésében. A francia arisztokrácia jelentős része kollaborált a németekkel, ahogyan a vichyi rezsim is, amely Franciaország középső és déli részét kormányozta, amíg a németek 1942 novemberében át nem vették tőlük a hatalmat.

Voltak azonban tiszteletre méltó kivételek is, közülük Lily de Pastré grófné különösen említést érdemel. A hölgy 1891-ben született, édesanyja orosz volt, édesapja gazdag francia, a Noilly Prat-vermutdinasztia tagja. Lily 1916-ban feleségül ment Pastré grófhhoz, aki egy 19. századi családi hajózási vállalkozás révén maga is rendelkezett vagyonnal. Három gyermekük egyike, Nadia a háborúban a szövetségesek menekülési útvonalait segítette. A grófné 1940-ben elvált, de a Château de Montredonban, családja Marseilles-től délre fekvő kastélyában továbbra is nagyvilági életet élt. Vagyonát ettől kezdve arra fordította, hogy Montredont menedékhellyé változtassa művészek, köztük sok zsidó számára, akik a németek megszállta zónából szöktek át. A veszélybe került embe-

rek pénzelésére és bújtatására *Pour que l'Esprit Vive* – „A lélek fennmaradásáért” – néven létrehozott egy szervezetet. Egy időben akár negyven menekült is tartósan a château-ban vendégeskedett – írók, muzsikusk, festők –, köztük olyan művészek, mint André Masson és a cseh Rudolf Kundera, valamint a zsidó Clara Haskil zongora- és Lily Laskine hárfaművésznő. Pastré intézte el Haskil agytumorkezelését, majd azt követő szökését Svájcba.

A lakók rendszeresen tartottak felolvasásokat és délutáni koncerteket. A vendégek kreativitásának ösztönzésére a grófné egy Brahms-zongoradarab legszebb előadásáért 5000 frankos díjat ajánlott fel. Háborús karrierjének fénypontja a *Szentivánéji álom* egy holdfényes előadása volt 1942. július 25-én, ötvenkét szereplővel és egy zsidó karmester vezényletével előadott zenekari kísérezéssel. A jelmezeket az ifjú Christian Dior készítette, jobbára Montredon függönyeiből. Lily de Pastré tevékenysége a háború második felében jelentősen mérséklődött, miután a németek elvették tőle a kastélyt. Korábbi vendégeinek némelyikét, például a német zsidó zeneszerzőt, Alfred Tokayert, letartóztatták és haláltáborokba hurcolták. A grófnénak a náci üldöztetés néhány legsebezhetőbb áldozatának megsegítésére tett erőfeszítései azonban szöges ellentétben álltak a legtöbb gazdag francia passzivitásával, akik sem a vagyonukat, sem az életüket nem kívánták kockára tenni. A grófné 1974-ben, nincstelenül halt meg, miután hatalmas vagyonát a javarészt a háború éveiben végzett emberbaráti szolgálat teljesen felemésztette.

Egyes kisebb országok bátrabb ellenszegülést tanúsítottak, mint a franciák. Az európai társadalmak közül egyedül a dánok utasították el, hogy részt vegyenek zsidó állampolgáraik deportálásában, ami miatt csaknem valamennyien életben is maradtak. Az aprócska Luxemburgi Nagyhercegség 293 000 lakosából kevesen fogadták kitörő örömmel beolvasukat a hitleri birodalomba. Az 1940-es német invázió idején Luxemburg nyolcvanhét védője közül heten megsebesültek, az uralkodócsalád és a miniszterek pedig Londonba menekültek, hogy emigráns kormányt alakítsanak. Amikor 1941 októberében ügydöntő népszavazást tartottak a német megszállásról, a lakosság 97 százaléka ellenkezését nyilvánította ki. Berlin a szavazást egy vállrándítással elintézte, a luxemburgiakat német állampolgárrá nyilvánította, és kezdte őket besorozni a Wehrmacht-

ba. Az emberek erre általános sztrájkra szólítottak fel, amit huszonegy szakszervezeti vezető kivégzésével és további százaknak koncentrációs táborokba deportálásával törtek meg. A luxemburgi ellenállást hiba volna idealizálni: az ország háború utáni kormánya 10 000 állampolgárt ítél el kollaborációért, 2848 luxemburgi pedig német egyenruhában halt meg. A hercegség lakosságának zöme azonban világossá tette, hogy elutasítja a náci hegemoniát.

Keletebbre az ukránok és a balti államok polgárai jelentős számban jelentkeztek a Wehrmachtba, miután Sztálin Szovjetunióját jobban gyűlölték, mint a nácikat. Az ukránok közül került ki a hitleri haláltáborok őreinek jó része, 1944 februárjában pedig Sztálin egyik legkitűnőbb tábornokát, Nyikolaj Vatutyint szovjetellenes ukrán partizánok gyilkolták meg, miután megtámadták a járművét. A megszállt Jugoszláviában a németek az etnikai ellenségeskedéseket kihasználva horvát usztasa milicistákat vetettek be a szerbek ellen. Az usztasák a német egyenruhába bújt kozákokkal karöltve szörnyű atrocitásokat vittek végbe honfitársaik ellen. A háború későbbi éveiben a németek minden alárendelt országban toboroztak olyan katonákat, akik hajlandók voltak német egyenruhában szolgálni – kozákokból, lettekből, még néhány skandinávból is, franciákból, belgákból és hollandokból alakítottak csapatokat.

Hitler hadseregeinek talán legegztikusabb alakulata a főként horvát uralom alatt élő boszniai moszlimokból álló, német tisztek által vezetett 13. és 23. SS-hadosztály volt: ezek a katonák a díszszemléken bojtos fezt viseltek. Himmler jellemzése szerint a moszlim Waffen-SS „a Führer, Adolf Hitler legbecsületesebb és legigazabb követője, mivel katonái gyűlölik a közös zsidó–angol–bolsevik ellenséget”. Ez azért túlzás volt, ugyanis az alakulatok 15 százalékát a katolikus horvátok tették ki, Himmler mégis azzal segítette elő a moszlimok támogatását, hogy Drezdában létrehozott egy különleges katonai mollaiskolát, Jeruzsálem főmuftija pedig Berlinben alapított egy „imámiskolát”, ahol SS-tiszteket oktattak a közös náci és moszlim eszmékre. A moszlim alakulatok egyik parancsnoka, egy Karl-Gustav Sauberzweig nevű bizzar figura, aki katonáit előszeretettel szólította „gyermekeim, gyermekeim”-nek, kijelentette: „Az SS-hadosztályainkban szolgáló muszlimok... a Führerben egyre inkább a Második Próféta eljövételét látják.” Sauberzweig mégis

leváltották a 13. SS-hadosztály parancsnoki posztjáról, miután 1944-ben Jugoszláviában gyenge teljesítményt nyújtottak, és a moszlim újoncok vajmi kevéssel járultak hozzá a hitleri haderők harci potenciáljához.

A megszálló tengelyhatalmak elleni gerillaharcot, melyet a szövetségesek titkos szervezetei támogattak, a háború utáni irodalmi alkotásokban erősen romantikus színben tüntették föl, pedig stratégiai hatása nemigen volt. Az ellenállók csoportjai a motivációikat, az összetételüket vagy a hatékonyságukat illetően csak nagy ritkán voltak egységesek, amint azt 1943 szeptemberében az olasz – a németek által később kivégzett – Emanuele Artom is feljegyezte naplójában: „Nekem a valóságot kell dokumentálnom, nehogy évtizedek múlva az álliberális retorika purista hőökként ünnepelje a partizánokat. Vagyunk, akik vagyunk: különböző személyiségek keveréke – vannak közöttünk, akik jóhiszeműen cselekszenek, vannak politikai *arrivistek*, vannak dezertőrök, akik félnek a Németországba deportálástól, vannak, akiket a kalandvágy hajt, másokat meg hajlamuk a banditizmusra. A közkatonák között egyesek erőszakoskodnak, lerészegsznek, lányokat ejtenek teherbe.”¹⁵

Ez volt a helyzet az ellenállási mozgalmakban az egész megszállt Európában. Mindkét oldal jelentős brutalitással működött: a SOE francia szekciójában zavar támadt, amikor egy Anne-Marie Walters nevű futár feljelentette délnyugat-franciaországi brit főnökét, George Starr alvezredet, amiért részt vett a kollaboránsok és a hadifoglyok módszeres kínzásában. Az ezt követően Nagy-Britanniában lefolytatott vizsgálatok során a SOE rangidős tisztje, Stanley Woolrych ezredes azt írta: Starrnak a terepen elért eredményeit illető minden elismerése dacára úgy érzi, hogy „minősítését valamelyest lerontja egy csipetnyi szadizmus, amit rendkívül nehéz lesz figyelmen kívül hagyni... Kétségtelen... hogy meglehetősen nagyban kínozták a foglyokat.”¹⁶ Walters állításait elutasították, de azért felhívták a figyelmet azokra a szenvedélyekre és kegyetlenségekre, amelyek a partizán-hadviselést jellemzik.

Semmi meglepő sincs abban, hogy mindenütt csupán elenyésző kisebbségek támogatták az ellenállást, hiszen nagyon magas árat kellett fizetni érte. Peter Kemp, a SOE Albániában tevékenykedő egyik tisztje számolt be egy 1943-as epizódról, amelyben ő és brit társa egy faluban keresett menedéket, miután lesből rátámadtak egy német vezérkari au-

tóra. Stiljan, a tolmácsuk hosszas vitába bonyolódott egy ingerült alakkal egy félig nyitott ajtóban, amit aztán rá is csaptak az orrára. „Nem fogad be minket”¹⁷ – magyarázta Stiljan. – Hallották az útról a lövöldözést: nagyon félnek, és nagyon dühösek ránk, amiért bajba keverjük őket.” Ki hibáztathatná az ilyen embereket? Tudták, hogy borzasztó megtorlás vár rájuk, miközben az ifjú külföldi kalandorok odébbállnak, hogy másutt tegyenek keresztbe a tengelyhatalmaknak. Kemp elismerte: „Ahogy telt-múlt az idő, úgy vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy mi vajmi kevés érvet tudunk felvonultatni az albánok számára ahhoz, hogy fegyvert fogjanak, azokhoz az előnyökhöz képest, amelyeket akkor élvezhetnek, ha nyugton maradnak. Be kell vallanom, hogy mi, brit összekötő tisztek csak lassan értettük meg az ő szempontjaikat; a mi népünk mindig hajlamos volt feltételezni, hogy azoknak, akik a háborúinkban nem támogatnak szívvel-lélekkel bennünket, valamifajta gyanús okuk van rá, hogy a világot ne akarják jobb helyé változtatni.”¹⁸

A tengerentúli európai birodalmakat megosztottság szabdalta, ami csak még kínzóbbá vált azokon a gyarmatokon, amelyeket megszállás alatt tartottak. Indokínában mindenféle bonyolult anomália közepette egészen 1945 márciusáig francia zászló lobogott; az országot Jean Decoux tengernagy vezetésével a vichyi rezsim kormányozta a japán katonai misszió utasításainak megfelelően. 1940 szeptemberében a japán csapatok azzal tették hangsúlyossá abszolút uralmukat, hogy Tonkinban megtámadtak két várost, megöltek nyolcszáz francia katonát, majd visszavonultak Dél-Kínába. A helybeli lojalitások zűrzavarát csak még tovább növelte, hogy vichyi hadihajók egy sor akciót hajtottak végre a szomszédos Sziám ellen, amely Laoszban és Kambodzsában vitatott határterületeket próbált megkaparintani. A japánok közbeléptek, hogy kikényszerítsék a franciák visszavonulását, és biztosítsák sziámi ügyfeleik érdekeit. 1941 júliusától 35 000 japán katona cselekedhetett kénye-kedve szerint Indokínában, melyet beolvasztottak Japán úgynevezett Kibővített Kelet-ázsiai Együttes Prosperitási Övezetébe. A vichyi gyarmatosítók egészen addig megtartották a személyes szabadság bizonyos morzsáit, amíg – a náci európai csatlósaihoz hasonlóan – be nem vezették a tengelyhatalmakhoz tartozó uraik politikáját. 1945 márciusában a fel-

szabadított Párizsból érkező parancsoknak megfelelően a francia csapatok katasztrofális lázadásba kezdtek, amelyet a japánok egykettőre brutalisan levertek, majd az egész országban átvették a hatalmat.

A vietnamiaknak, laosziaknak és kambodzsaiaknak 1942-től borzalmas szenvedésben volt részük, miközben a japánok kifosztották országaikat: idős vietnamiak később elmondták, hogy akkori élményeik rettenetesebbek voltak, mint a későbbi függetlenségi háborúk idején. A rizst, a búzát, a szénét és a gumit Japánba szállították, sok rizsföldet kötelező jelleggel jutával és gypottal ültetettek be, hogy a megszállók textilgényeinek eleget tegyenek. Miután a saját terményeiket megvonták tőlük, a helybeliek megrázó méretekben kezdtek éhezni: Tonkinban 1945-re legalább 1,5 millió, de talán még annál is több vietnami halt éhen egy olyan országban, amely a háború előtt a világ harmadik legnagyobb rizstermelője volt. A francia gyarmati hatóságok olyan brutalitással verték le a helybeliek tiltakozásait és felkeléseit, amit maguk a japánok sem tudtak volna túlszárnyalni.

A vietnamiak nyomorúságának legfőbb politikai haszonélvezője a kommunista Việt Minh mozgalom lett, amely az északi részekben, ahol Tokió politikája a legtöbb szenvedést okozta, jelentős támogatottságra tett szert. A japánokkal szemben 1945 nyaráig nem létezett jelentős fegyveres ellenállás, mivel a szenvedélyesen antiimperialista amerikaiak nem engedték, hogy a Szabad Franciaország tisztjei Kínából Vietnamba meneküljenek. Az OSS csupán az év nyarán szállított fegyvereket a Việt Minh számára, a Japán-ellenes tevékenység ösztökélésére tett megkésített próbálkozásként. A fegyvereket melegen üdvözölte vezetőjük, Nguyễn Ai Quốc, ismertebb nevén Ho Si Minh. Az OSS helyszínen tartózkodó tisztjei a gerillái iránt fenntartás nélküli lelkesedést, politikájuk iránt hősie naivitást, a helybeli francia gyarmatosítók iránt pedig elkeseredett ellenségességet tanúsítottak.

A Việt Minh – amelynek ekkor már mintegy 5000 aktív támogatója volt – a franciák ellen boldogan vette fel a harcot, de az iránt nem mutatott érdeklődést, hogy a japánokkal szembeszálljon. A fegyvereiket vagy elraktározták a háború utáni függetlenségi harcra, vagy pedig fitogtatták őket, hogy az akaratukat így kényszerítsék rá a vidéki lakosságra. Az OSS washingtoni nyomásra rávette a gerillákat, hogy mutassák valami-

féle jelét a megszállókkal való szembeszállásnak, így hát egy csoportjuk lármás demonstrációt rendezett egy kisebb japán utánpótlási oszlop ellen, amely anélkül fordult vissza és menekült el, hogy jelentősebb kárt tettek volna benne. Egy másik alkalommal, 1945. július 17-én a Việt Minh egy zászlóalja Vó Nguyễn Giáp vezetésével Tãm Doánál megtámadott egy japán előretolt állást, a negyven védő közül nyolcat megölt, a többi foglyul ejtette. Ám mintha összesen ennyi lett volna a Việt Minh hozzájárulása a szövetségesek ügyéhez, cserébe a több tonna amerikai fegyver- és hadianyag-szállítmányokért, amelyeket később a visszatérő francia gyarmatosítók ellen alkalmaztak.

A szövetségesek háborús erőfeszítéseinek messze legjelentősebb tengerentúli eleme persze a Brit Birodalom volt. London a globális konfliktus kényszerhelyzetei közepette meglehetősen esetlenséggel, sőt könyörtelenséggel kezelte az autonóm fehér domíniumokkal fennálló kapcsolatait, s a birodalom fekete és barna bőrű népeivel szemben folytatott politikája kérlelhetetlen volt. A miniszterelnök leszögezte, eltökélt szándéka, hogy megőrizze az India fölötti uralmat, az amerikai véleményt pedig élesen elutasította, amikor 1942 novemberében kijelentette, hogy nem azért lett a király első számú minisztere, hogy a Brit Birodalom felbomlása fölött bábaskodjon. Az ország népének zöme szentimentális érzelmeket táplált az indiai és a gyarmati csapatok háborús erőfeszítésben játszott szerepéhez, és fűtült arra a tényre, hogy a szolgálataikat pénzen vásárolták, s csak nagy ritkán vezérelte a hűség vagy akár csak a szövetségesek ügyének megértése. Az ugandai Kampalából származó James Mpagi így fogalmazott: „Talán azt gondoltuk, hogy a háború valami nagyon egyszerű dolog... talán olyasmi, mint amikor az emberek egy téhenen vesznek össze, vagy a szomszéd falubeliekkel.”¹⁹

Nagy-Britannia a fekete és barna bőrű alattvalóinak hűségét készpénznek vette, és ez 1939-ben a gyarmati kormányzók és prominens állampolgárok támogató üzeneteinek formájában készségesen kifejezésre is jutott. Számottevő véleménykülönbség nem mutatkozott: Fekete-Afrika és a karibi térség végül mintegy 500 000 újonccal járult hozzá a háborús erőfeszítéshez, Burmában három afrikai hadosztály viselt fegyvert, míg a többi fekete katona többsége munkaszolgálatot teljesített.

Nagy-Britannia az afrikai birtokain sosem vezette be a hadkötelezettséget, de helyben erőteljes nyomást, sőt néha kényszert is alkalmaztak a törzsi közösségekben élő férfiak mozgósítására, akik fehér tisztek parancsnoksága alatt szolgáltak brit uniformisban. A nyaszaföldi Batison Geresomo később így emlékezett: „Amikor a konfliktusnak hírért vettük, nem voltunk benne biztosak... hogy erőszakkal elvisznek-e mindenkit... a fehér ember minden körzetbe eljött, hogy katonákat toborozzon. Egyeseket a főnök unszolására vittek el, mások a saját akaratukból mentek.”²⁰ Emellett Kelet-Afrikában széles körben bevezették a besorozást mezőgazdasági munkaszolgálatra, ami igen kapóra jött a fehér földműves telepeseeknek. Az Aranypart nevű gyarmaton a helybeli főnökök úgy hódoltak be a hatóságok akaratának, hogy a törzs fiatal férfijait arra ösztökélték, álljanak be katonának. A férfiakat toborzóbandák csábították dalaikkal, amelyek egyike az akan *barima* – „bátor férfi” – szóból és Burma nevéből faragott szójátékot.

Barima ehk *yen ko ooh!*
Barima *yen ko ooh!*
Yen ko East Africa, Barima
Besin, na *yen ko!*

Bátor férfiak, harcosok, induljunk [katonának]
Bátor férfiak, harcosok, induljunk [katonának]
Induljunk Kelet-Afrikába és Burmába
Gyere, induljunk [katonának]

Kofi Genfi az Asantiban zajló toborzási procedúrát írta le, ahol Sinclair kapitány, a helybeli járási kormányzó feladata volt az élőrökvóták teljesítése. Sinclair a törzsfőnökök között egyenként leosztotta a maguk részesedését: „Sinclairnél... volt a lista, tudta, hogy az egyes falvakból hány ember fog összejönni. Fogta a teherautót... és behozta őket.”²¹ 1943-ban a gambiai Bathurstben ennél drasztikusabb intézkedéseket alkalmaztak: a brit kormányzó parancsára négyszáz „utcakölyköt” – kistrácot – fogdostak össze és soroztak be, de egynegyedük még a kiképzés alatt megszökött. Accrában egy férfi azt mesélte, hogy miközben a fivé-

rét ment meglátogatni, az utcáról ragadták el a katonák. Sierra Leonében az illegális gyémántbányászatért letartóztatottakat küldték a hadseregbe, amit némely elítéltek számára is felajánlottak a börtönbüntetés alternatívájaként.

Számos afrikai viszont valóban önként jelentkezett katonai szolgálatra, mert munkára és fizetésre vágyott. Noha valamennyien tizennyolc évesnek mondták magukat, néhányan ennél jóval fiatalabbak voltak. Azt csak kevesen fogták fel közülük, mivel is járhat a háború, s amikor az egységeiket a tengerentúlra vezényelték, tömegével dezertáltak. A Királyi Afrikai Lövészek Burmába induló nyaszaföldi katonáinak *Sole* című dala az angol „sorry” – „szomorú” – szó (melynek „nyomorúság” jelentése is van) elferdítése.

Sole, sole, sole,
Nem tudjuk, hová megyünk,
De innen elmegyünk,
Sole, sole, sole,
Talán Kenyába megyünk,
Szomorúan hagyjuk itt az otthonunk,
De ez a háború. A nyomorúság ideje,
*Sole, Sole, Sole.*²²

Voltak afrikaiak, akik afféle egyszerű hazafiságot fogalmaztak meg: „A gazdánkról volt szó... a gyarmati hatalomról”²³ – mondta egy Sierra Leone-i, aki Burmában szolgált. – És ha a gazdánkról van szó – vagy ha a családfő kerül bajba –, akkor mindenkinek a segítségére kellett sietnie... Ha nem mentünk volna... harcolni a japánok ellen, akkor most mindannyian japánul beszélénk.” A fekete rekruták közül mindössze maroknyian kaptak tiszti kinevezést, közülük is a leginkább említésre méltó az Aranypartról származó huszonegy éves Seth Anthony, aki a háború előtt tanár és népfelkelő volt. Őt a nagy-britanniai Sandhurstbe küldték tisztképző iskolára, majd Burmában szolgált, és a háború végére őrnaggyá léptették elő. Később az egyik embere elmondta, hogy szerettek alatta harcolni, mert volt neki egy „mindenható amulettje”.²⁴ Anthony azonban rendkívüli ritkaságnak számított a brit hadseregben, habár végül ötven

nyugat-afrikai újoncának némelyikét a RAF is előléptette. A faji felsőbbrendűség feltételezése és hangoztatása burkoltan – ha éppen nem nyíltan – a politika minden vonatkozásában fellelhető volt. Amikor például a Királyi Afrikai Lövészek két százada 1941 áprilisában elérte Addisz-Abeba külvárosát, a hadsereg főhadiszállásáról érkező parancs megállította őket: helyénvalóbbnak találták, ha a birodalmi behatolást az abesszin fővárosba egy dél-afrikai fehér egység vezeti, amely annak rendje s módja szerint elébe is került a KAL elégedetlenkedő alakulatainak.

Nagy-Britannia birodalmi erői jelentős fegyverkezési nehézségekkel és zavarokkal küzdöttek. 1943 decemberében a csapnivaló hadvezetéstől és a fehér tisztek rendkívül érzéketlen bánásmódjától felingerelt Mauritiusi Ezred ülősztrájkba kezdett a madagaszkári táborban, ami miatt végül ötszáz katonát hadbírótság elé állítottak, közülük kettőt halálra ítélték, habár a büntetést elzárásra változtatták. További huszonnégy ember héttől tizennégy évig terjedő börtönbüntetést kapott, az ezredet pedig feloszlatták.²⁵ Az Aranyparti Ezrednél említésre méltóan magas volt a dezertálási ráta: 1943-ban az állomány 15 százalékát könyvelték el távollévőként, ebből 42 százalék asanti nemzetiségű volt.

A tengerentúlon szolgáló fekete afrikaiak körében nagy volt az elégedetlenség a fizetségük és a körülményeik miatt, amelyek mélyen alatta maradtak a fehér katonáénak. A dél-afrikai erőknél a „színes” – kevert fajú – újoncok illetményét a fehérekének felében állapították meg, a fekete katonákét pedig a színesek illetményének kétharmadában, azon az alapon, hogy az utóbbiak jóval olcsóbban tarthatják el a családjukat azon a színvonalon, amelyhez hozzászoktak. Dél-Afrika az Egyesült Államokhoz hasonlóan 1944-ig nem volt hajlandó fekete katonákat harci bevetésre küldeni, habár az is igaz, hogy kifejezetten munkaszolgálatra verbuválta őket; ennél fogva álnokság volt, hogy a korai toborzóplakátok a fekete katonákat egyenruhában ábrázolták, kezükben bunkósbottal és lándzsával. Az önkéntesek nem siettek jelentkezni, hiszen tudták, hogy az ország intézményesített faji diszkriminációja a fegyveres erőknél is folytatódni fog: a fehéreknek fenntartott dél-afrikai kázinók még az ostromlott Tobrukban sem szolgálták ki a fekete katonákat.

Indiában a brit hadsereg fekete afrikai katonái számára elkülönített bordélyokat hoztak létre,²⁶ habár az egyik katolikus parancsnok a fenn-

tartásai miatt ragaszkodott ahhoz, hogy az ő egységének intézményét zárják be. 1942-ben Kelet-Afrikában zendülés tört ki a 25. kelet-afrikai dandárnál: Sir William Platt tábornok jelentése szerint „számos incidens történt csaknem az összes szomáliai egységnél... parancsmegtagadások, ülősztrájkok, fegyveres dezertálások, megbízhatatlan őrségek, összejátszáson alapuló lopások, alkalmi kőhajigálások és késrántások”. Indiában 1944 folyamán a Ráncsi pihenőtábor közelében összezsúpások törtek ki a fekete katonák és a civilek között, amelyekben hat indiait megöltek, több nőt pedig megerőszakoltak.

A britek azzal vigasztalták magukat, hogy ezek a zavargások közel sem olyan komolyak, mint a fekete francia *tirailleur*-ök – lövészek – nagyszabású zendülése, amely a Dakar melletti Thiaroye-ban tört ki ugyanabban az évben, vagy Kongóban a belga Force Publique zászlóaljainak lázadásai. Az viszont elcsüggesztette a parancsnokokat, ahogy egyes gyarmati egységek a harctéren viselkedtek, mint például a Királyi Afrikai Lövészek zászlóalja, amely felbomlott és megfutamodott, amikor Burmában először került tűzharcba, valamint a 11. kelet-afrikai hadosztály, amely nem volt hajlandó átkelni a Csindvin folyón Burmába, mondván: „Azt tesszük, amit mondanak nekünk, de innen tovább egy tapodtat sem.” G. H. Cree dandártábornok beszámolója szerint, tekintettel az afrikai alakulatoknál széles körben elharapódzott sérelmekre, „szerencsénk volt, hogy megúsztuk néhány fellángolással, és nem került sor általánosabb felkelésre”.²⁷

Fontos, hogy az ilyesfajta megjegyzéseket és incidenseket szélesebb kontextusban vegyük szemügyre: az ellenséges tűzben afrikai katonák százazrei végeztek figyelemre méltó bátorsággal és több-kevesebb hatékonysággal a kötelességüket munkásként vagy lövészként. Mégis ostobaságnak tűnik romantizálni a teljesítményüket. Nem voltak érdekeltek a szövetségesek győzelmében, a legtöbbjük zsoldosként szolgált, és olyan társadalomból jött, ahol arra trenírozták őket, hogy fehér gazdáiknak engedelmesskedjenek. Egy rhodesiai tiszt feljegyezte, hogyan temették el a harctéren elesett afrikaiakat Szomáliföld kemény, sziklás földjébe:

Szegény Atang szakaszvezető, életemben az önmegtagadás és a tartózkodó szerénység jellemzett... Mennyire elszomorítana, ha tudnád, hogy a sírod ennyi gondot okoz, és megfosztja a kimerült embereket a pihenéstől...

Finoman eresztik le. A vérfoltos pokrócot félrelökik... És végül itt van Amadu, a muszlin [sic!], aki imádott Bren géppuskáját szorongatva halt meg. A D század törzsőrmestere és egy csapat hittestvére van itt. Ketten leereszkednek a sírba, a hordágyról leadják nekik a holttestet, amit lassan az aljára eresztenek... A főgyászoló magas, zengő hangon ősi arab dallamot, halotti imát kántál.²⁸

A gyarmati alattvalók szerepének szentimentális megközelítése volt ez, ellentétben a fekete dél-afrikai Frank Sexwale nézeteivel, aki a konfliktust úgy jellemezte: „A fehér ember háborúja, brit háború. Dél-Afrika Nagy-Britanniához tartozott, és mindaz, amit az afrikánerek tettek, a gazda, Nagy-Britannia elképzelése szerint történt.”²⁹ Sexwale felfogása pontosan tükrözte azt a közönyt, amellyel csaknem valamennyi fekete és színes bőrű honfitársa viszonyult a küzdelemhez, de a fehér dél-afrikaiak érzéseinek komplexitása elkerülte a figyelmét. Az afrikánerek régóta és hagyományosan németbarátok voltak. Smuts hadseregtábornok, Dél-Afrika miniszterelnöke, Churchill közeli barátja 1939-ben épphogy csak megghiúsította az ország semlegességét követelő parlamenti indítványt. Miután Dél-Afrikát belerángatta a háborúba, Smuts gondoskodott róla, hogy az ország jelentős szerepet vállaljon a szövetségesek oldalán, ám az első perctől az utolsóig belső ellenállásba ütközött, és sohasem merte bevezetni a hadkötelezettséget. A fehérek továbbra is csak korlátozott számban jelentkeztek önkéntesnek, 1940 vége felé pedig Johannesburgban háborúellenes demonstrációkra került sor. Néhány bevallottan nácibarát figurát a háború idejére internáltak, köztük a későbbi nacionalista miniszterelnököt, John Vorstert.

Ausztráliában jóval nagyobb volt Nagy-Britannia támogatottsága. 1939-ben önkéntesek tízezrei reagáltak Rod Wellshez hasonlóan, aki így gondolkodott: „Háború folyik! Az óhaza segítségre szorul... Menjünk, és mutassuk meg nekik, mire vagyunk képesek.”³⁰ Három hadosztálynyi ember harcolt becsülettel a Földközi-tenger térségében, és később még kettő követte őket Új-Guineában és más csendes-óceáni hadjáratokban. „Odalent” azonban a háború politikai feszültségekre és széthúzásokra is rávilágított. A félmillió amerikai közül, akik 1942 és 1945 között megfordultak Ausztráliában, társadalmi szempontból a legtöbben rokonszenv-

vel viseltettek az ország iránt, a parancsnokaik viszont rossz szemmel nézték az ausztrálok lokálpatriotizmusát, a – különösen a dokkokban tapasztalható – bűnös szakszervezeti praktikákat, és a hadviselés terén mutatkozó állítólagos lanyhaságot. MacArthur keserűen arra célozgatott, hogy az ausztrálok lelkiereje megkopott a húszéves szocialista kormányzás alatt. A *New York Times* haditudósítója, Hanson Baldwin 1942. október 26-án megjelent kritikájában ízekre szedte az ausztrál háborús erőfeszítést:

A koalíciós hadviselés természetes nehézségeit Ausztráliában még egy további tényező fokozza, ami miatt maguk az ausztrálok is panaszkodnak – a munkásosztály problémája. Sok ausztrál véleménye szerint nem kérdés, hogy az ausztrál munkások ragaszkodása a „jogaikhoz”, az eltökéltségük, hogy egy meghatározott óraszám fölött nem dolgoznak, szombat délutánonként és ünnepnapokon pedig abbahagyják a munkát, továbbá a háborúhoz való általános viszonyuk folyamatosan gátolja az Egyesült Nemzetek háborús erőfeszítéseinek kibontakozását Ausztráliában. A munkásosztálynak „a világ végén” tanúsított magatartását leginkább talán az „önélegültség” szóval jellemezhetnénk; számos munkást mintha elsősorban az érdekelné, hogy megőrizze a békeidőben szerzett kiváltságait.

Baldwin megjegyezte, hogy az ausztrál szakszervezetek szervezett ellenállásának következtében számos logisztikai feladatot az amerikai katonáknak kell elvégezniük. „Miközben ragaszkodunk a személyes szabadságunkhoz és a békeidőben folytatott kényelmes, könnyed, gondtalan életvitelünkhöz – vonta le végül a következtetést –, az összes demokratikus országban sokan megfeledkezünk róla, hogy a háború szigorú zsarnok, s hogy a béke útjai nem a háború útjai.” Baldwin megjegyzései vihart kavartak Ausztráliában, ahol nagyon is zokon vették őket, pedig a rideg tényeken alapultak, és a brit kormány is osztotta a tudósító nézeteit. Harcosként rengeteg ausztrál vívta ki az emberek csodálatát, de jelentős számban voltak olyanok, akik demokratikus kiváltságaikkal élve távol tartották magukat a harctértől.

Kanadában hasonló volt a helyzet, a tengerentúli katonai szolgálat továbbra is önkéntes alapon működött, ami miatt a hadsereg krónikus

gyalogoskatona-hiányban szenvedett. Habár a kanadaiak fontos szerepet játszottak az északnyugat-európai és az olaszországi hadjáratokban, az atlanti csatában és a bombázóoffenzívában, Francia Kanada nagy része nem kért a harcokból. „Komisz este Montrealban, ahol a francia kanadaiak fújoltak és megköpködtek bennünket, sokunkat pedig kidobták a bárókból”,³¹ jegyezte fel a RAF egyik repülőújonca, aki társaival együtt átutazóban volt a környéken. 1942 augusztusában a francia kanadaiak 59 százaléka közölte a közvélemény-kutatókkal, hogy szerintük csak azért kell részt venniük a háborúban, mert Kanada a Brit Birodalom része.³²

A Közel-Keleten és Ázsiában egyes alávetett népek ennél ádázabb ellenállást tanúsítottak a konfliktus iránt. Ők többé-kevésbé fűtyültek a német, olasz vagy japán rezsim természetére, egyszerűen úgy döntöttek, hogy a gyarmati elnyomók ellenségeit a szövetségeseiknek tekintik. Egyiptom fölött a britek nem elismert gyarmati birtokként gyakoroltak de facto uralmat, hanem a kétoldalú védelmi szerződés drákói interpretációja révén. Sok egyiptomi – sőt valójában a zömük – passzív támogatást nyújtott a tengelyhatalmaknak, Faruk király pedig készpénznek vette a britek közelgő vereségét. Hadseregének egyik tisztje, Anvar Szadat százados, egy kormánytisztviselő huszonkét éves fia, akiből később Egyiptom elnöke lett, ezt írta: „A mi ellenségünk elsősorban, ha nem éppen kizárólag, Nagy-Britannia volt.”³³ 1940-ben Szadat megkönyverte Aziz el-Maszri tábornokot, a hadsereg főinspektorát, a tengelyhatalmak közismert szimpatizánsát, és közölte vele: „Tisztekből álló csoportunk azon dolgozik, hogy létrehozzon egy szervezetet a britek kiűzésére Egyiptomból.”³⁴

1942 januárjában Kairó utcáit tüntetők özönlötték el, akik ezt kiáltották: „Előre, Rommel! Éljen Rommel!” A királyi palotát brit csapatok és páncélozott járművek vették körül, amíg Faruk eleget nem tett a brit követeléseknek. Az év nyarán az egyiptomi hadsereg tisztjei mohón várták, hogy Rommel Afrika-hadteste felszabadítsa őket. Izgalomba hozta őket két német kém, Hans Eppler és egy csak „Sandy” néven ismert másik férfi Kairóba érkezése. Szadat százados azonban elszontyolodott a két ügynök frivol viselkedése láttán, akikről kiderült, hogy a híres has-táncos, Hekmet Fahmy nilusi lakóhajóján szálltak meg. „A meglepetés kiülhetett az arcomra – írta Szadat –, mert Eppler nevetve kérdezte: –

Mit vár tőlünk, hol szálljunk meg? A brit hadsereg táborában?” A német szerint Hekmet Fahmy „tökéletesen megbízható”. Kollégájával részeges éjszakákat töltöttek a Kitkat nevű éjszakai mulatóban, és nagy összegben váltottak be hamis brit bankjegyeket egy zsidónál, aki állítólag 30 százalék jutalékot számított fel. Szadat jóval később ezt írta a népére jellemző fesztelen antiszemitizmussal: „Nem lepett meg, hogy egy zsidó ilyen szolgálatot tesz a náciknak, hiszen tudom, hogy a zsidók megfelelő fizetségért bármit megtesznek.” A britek az egész kémhálózatot letartóztatták, a belső véleménykülönbségeket pedig könnyűszerrel elnyomták. Egyiptomnak a szövetségeselek táborában játszott szerepét azonban nem tudták hitelt érdemlően idealizálni.

Az állampolgári hűség felszíne a legszembetűnőbben Nagy-Britannia ázsiai birodalmában repedezett. 1939-ben malájföldi nacionalisták háborúellenes tüntetéseket szerveztek, melyeket a helyi gyarmati hatóságok durván szétverték. A maláj közigazgatás egyik indiai tisztviselője azt állította: „Noha az értelme mindenestül lázadt ellene, a rokonszenve ösztönösen a japánok oldalára billent az angolszászokkal vívott harcukban.”³⁵ Az indiai nacionalista vezető, Dzsaváharlál Nehru ezt írta: „Nyilvánvaló, hogy az átlagindiai annyira telve van keserűséggel a britek iránt, hogy szívesen vesz ellenük bármilyen támadást.”³⁶ Egyes honfitársai kitörő örömmel fogadták a helyzetet, amikor ázsiai társaik tönkrementek a fehér hadseregeket és haditengerészeteket. „Nem tehettünk róla, kárörvendve fogadtuk, amikor a németek megverték a briteket”³⁷ – mondta dr. Kasmi Svaminadhan. – Pedig mi Hitler-ellenesek vagyunk.” Lady Diana Cooper ezt írta 1942-ben a hirtelen rájuk szakadó szerencsétlenség előtt: „Nem látom különösebb okát, miért kellene Szingapúr 85 százalék kínai és 15 százalék indiai meg maláj polgárának a velük megegyező bőrszínű emberek ellen, a drága jó angolokért harcolnia, ahogy a londoni prolik teszik.”³⁸ Nem is igen tették.

Malájföldön és Burmában az újdonsült uralkodók számíthattak számos helybeli és néhány indiai szolgálataira, akik nem tápláltak semmiféle lojalitást az elűzött britek iránt. Velük szemben azonban az olyanok példáját is említenünk kell, mint P. G. Mahindasa indiai általános iskolai tanító, a Melaka települési angol iskola tanára. Ő ezt írta, mielőtt a japánok kivégezték volna, amiért rádióján a BBC-t hallgatta: „Mindig is

nagy becsben tartottam a brit sportszerűséget, igazságszolgáltatást és közigazgatást, mint a legremekebb dolgokat egy tökéletlen világban. Boldogan halok meg a szabadságért. A lelketem nem igazthatják le az ellenségeim. Megbocsátom nekik, amit gyarló testemmel műveltek. Drága fiaimnak mondjátok meg, hogy tanáruk mosollyal az ajkán halt meg.”³⁹ Malájföldön a kínai kommunista, Csin Ping, aki később az erőszakos britellenes mozgalom vezetője lett, megjegyezte, milyen ironikus, hogy a terrorizmus támogatásáért és a japánokkal kollaboráló malájok meggyilkolásáért a Brit Birodalom Érdemrendjének tiszti fokozatát kapta a hálás brit kormánytól.

Burmában, Malájföldön és a Holland Kelet-Indiákon sokan, a Fülöpszigeteken is jó páran először felszabadítókként üdvözölték a megszálló japánokat, de még az európai imperializmus ádáz ellenségei is hamar kiábrándultak új uraik arroganciája és intézményesített brutalitása láttán. Seregnyi példa említhető: a hírhedt burmai halálvasúton jóval több helybeli halt meg rabszolgaként, mint szövetséges hadifogoly. A csaknem 80 000 malájból, akiket odaküldtek dolgozni, közel 30 000-en pusztultak el, 14 000 fehér emberrel együtt; a vasúti összeköttetés ezenkívül még 100 000 burmai, indiai és kínai halálába került. Amikor a burmai-thaiföldi határon, Niekénél kolerajárvány tört ki, és rengeteg tamilt megfertőzött, akik a vasútépítésen dolgoztak kényszermunkásként, a japánok felgyújtottak egy barakkot, amelyben 150 fertőzött beteg tartózkodott. Másutt azt a férfit vagy nőt, aki a megszállók nemtetszését kiváltotta, rendszeresen szadista kegyetlenséggel bántalmazták. Szibil Katigaszut, egy peraki ültetvényes katolikus feleségét a taipingi börtönben megkínozták, miközben a lányát egy fáról tűz fölé lógatták. Az asszony addig-addig sértegette a japánokat, amíg a lányát elengedték, ő maga azonban egész életére meggyomorodva került ki a megpróbáltatásokból.

A háború idején Délkelet-Ázsiában legalább ötmillióan haltak meg, sokan a Holland Kelet-Indiákon, akár a japánok kezétől, akár az éhínség következtében, melyet Tokió idézett elő azzal, hogy az élelmiszereket és terményeket a saját népe élelmezésére rekvirálta el. A rizs ára az egekbe szökött, miközben a betakarított termés egyharmadával csökkent, így helyette tápiókát használtak. Az író Szamad Ismail rezignálisan írta 1944-ben: „Mindenki odavan a tápiókáért, dédelgeti, dicséri

és magasztalja a tápiókát, másról nem is beszélnek, mint a tápiókáról, a konyhában, a villamoson, az esküvői összejevetelen – mindig csak tápióka, tápióka és tápióka.” Ám a tápiókán alapuló étrendtől hiába lett úgy-ahogy teli az emberek gyomra, a japánok megszállta országokban népbetegséggé váló krónikus vitaminhiány megszüntetésére vajmi kevésbé volt alkalmas. Az éhezés minden másnál jobban hozzájárult ahhoz, hogy Tokió Kibővített Kelet-ázsiai Együttes Prosperitási Övezetének leigázott népeit elidegenítse, bármennyire nem szerették is korábbi európai hűbéruraikat.

2. A BRIT URALOM: A LEGDICSTELENEBB ÓRA

A britek által megszállt India, ahogyan a nacionalisták a szubkontinensre tekintettek, a háború idején keserű megrázkódtatásokat és gyötrelmeket élt át. Nagy-Britannia birodalmának koronaékszere, melyet Ázsiában a legnagyobb és legnépesebb földdarabként csupán Kína előzött meg, a szövetségesek óriási textil- és felszerelésbeszállítója volt. Milliós szám gyártotta a takarókat a brit hadsereg számára – hatvanmillió juh gyapjúhozamát –, valamint negyvenegymillió katonai egyenruhadarabot, kétmillió ejtőernyőt és tizenhatmillió pár bakancsot. Churchill dühöngésének állandó forrása lett, hogy India sterlingmérlege – az összeg, amellyel Nagy-Britannia tartozott a szubkontinensnek a leszállított árukért – a hatalmas termelés következtében az egekbe ostromolta. „Winston vég nélkül azon morgolódott – írta 1942. szeptember 16-án Leo Amery India-ügyi miniszter –, hogy micsoda szegény-gyalázat, nem elég, hogy nekünk kell megvédenünk Indiát, ahonnan aztán majd el kell takarodnunk, de még százmilliókat is kénytelenek leszünk kifizetni a kiváltságért.”⁴⁰

De vajon az indiaiak visszautasíthatták-e, hogy megvédjék őket? A konfliktus kitörése előtt a nacionalisták egyre hangosabban követelték az önkormányzatiságot és a függetlenséget, ami a hindu többségből mindent elsöprő lelkesedést váltott ki, kivéve az úgynevezett hercegállamokat. A maharadszák felségterületei feudális hűbértokokként maradtak fenn, amelyeknek uralkodói tisztában voltak azzal, hogy mihelyt

az országukban az indiaiak kerülnek hatalomra, az ő kiváltságaiknak lőttek. A brit hegemonia számára tehát pártfogó szigeteket biztosítottak, hiszen így őrizhették meg a magukét. Másutt viszont csaknem valamennyi tanult hindu a britek távozását kívánta. A kérdés csak az volt, hogy erre mikor kerüljön sor: a háború kitörése után egyes befolyásos személyiségek úgy érveltek, hogy a függetlenségi harcot el kell halasztani addig, amíg a nagyobb gonoszt, a fasizmust le nem győzik. Az egyébként nacionalista Vír Damodar Szavarkar⁴¹ pragmatikusan azt javasolta, hogy a népe használja ki a lehetőséget, és sajátítsa el azokat a katonai és ipari ismereteket, amelyek majd egy szabad Indiában megfizethetetlenek lesznek.

A Radikális Kongresszusi Képviselők Szövetsége azt bizonygatta, hogy az aktív háborús részvétel „ennélfogva nem segíteni fogja a brit imperializmust, épp ellenkezőleg, meggyengíti azáltal, hogy Angliában és Európában kialakulnak és megerősödnek az antifasiszta erők”. M. N. Roj hasonlóképpen vélekedett: „Ez a mostani nem Anglia háborúja. Ez a világ jövőjéért vívott háború. Ha történetesen a brit kormány is részt vesz a háborúban, ugyan miért szégyellnék az emberi szabadság harcosai, hogy gratulálnak neki ehhez a dicséretes tethez? A régi mondásnak, hogy a nyomorúság minden hálótárrsal összecsiszolja az embert, van némi alapja. Ha a szovjet kormány indokoltan látta megkötni a náci Németországgal a megneemtámadási szerződést, akkor az India szabadságáért küzdők számára miért ne lenne ugyanúgy megengedett, hogy mindaddig támogassák a brit kormányt, amíg háborút folytat a fasizmus ellen?”⁴² Némely honfitársa A. M. Bósz főhadnagy nézeteit tette magáévá, aki India leghíresebb tudósának* volt az únokaöccse, ő maga pedig kozmopolita létére sokat utazott Európában. Bósz ezt írta egyik brit barátjának: „Már harmadik éve szolgálom a seregben, mert ki akarom venni a részem a náci elleni küzdelemből.”⁴³

Több száz indiai repült az Indiai Légierő kötelékében, ahol olyan egzotikus nevekkel büszkélkedtek, mint „Tigris” Dzsaszval Szing, Pílu Riporter, „Jumbó” Madzsundan és Miru Mérnök. A négy pilótafivér egyike;

* Dzsagadisz Csandra Bósz (Jagadiss Chandra Bose, 1858–1937) sokoldalú bengáli indiai tudós: fizikus, botanikus, biológus, archeológus, sci-fi-író. (A szerk.)

a Mérnök egyszer a barátnőjét is felvitte a Hurricane-jén. Ám noha az indiai repülősök ugyanazt az egyenruhát hordták, és ugyanazt a szlenget beszéltek, mint a RAF-nál szolgáló testvéreik, olykor el kellett szenvedniük a brit tisztek alkalmi rasszizmusát, akik „szerecsennek” nevezték őket. Mahender Szing Puddzsi vadászpilóta megdöbben, amikor Nagy-Britanniába tartó hajója kikötött Dél-Afrikában: „Megbotránkozva láttam, miként bánnak arrafelé az indiaikkal meg az afrikaiakkal. A kollégáimmal együtt nagyon dühösek lettünk.” Angliában és később a Nyugati-sivatagban sem tudott hozzászokni a brit ételekhez, és főként tojásos, kekszes és csokoládés vegetált. Az indiai pilóták tisztában voltak vele, hogy parancsnokaik szemében ők továbbra is másodosztályú repülősök, akiknek nem jut a legjobb gépekből és a saftos bevetésekből, mégis jelentős mértékben hozzájárultak az 1944–1945-ös burmai hadjáratokhoz, ahol a 14. hadsereget támogatva ezernyi felderítő repülést és földi célpontok elleni támadást hajtottak végre.

Más indiaiak viszont árnyaltabban és óvatosabban viszonyultak a konfliktushoz. Csakravartí Rádzsakópálacsári kongresszuspárti vezető és Madrász prezidencia kormányfője 1940 júniusában kijelentette, hogy talán szülőköröségnek tűnik belföldi ügyekkel előhozakodni, amikor Nagy-Britannia éppen egy könyörtelen ellenséggel folytat élethalálharcot. „Minden nemzetnek megvan azonban a maga élete, amelyről gondoskodnia kell... Azzal nem szolgáljuk a civilizáció ügyét, ha megfedkezünk a jogainkról. Azzal nem segíthetünk a szövetségeseinknek, ha belenyugszunk abba, hogy leigázott nép vagyunk. Épp ellenkezőleg, az ilyen önfeladás a németeket segítené.”⁴⁴

Nehru gyakori tartózkodási helyéről, a börtöncellából írt levelében arra hívta fel India alkirályának, Lord Linlithgow-nak a figyelmét, hogy támogatói a múltban többször is megtartóztatták magukat, és nem bántották a rádzsot: „1940 nyarán, amikor Franciaország elesett, Anglia pedig irtózatosszerűen nézett szembe, a Kongresszus Párt... szándékosan kerülte [a nyílt cselekvést], annak ellenére, hogy határozott igény mutatkozott rá... mert nem kívánt kihasználni egy kritikus nemzetközi helyzetet, és semmilyen módon nem kívánta bátorítani a náci agresszort.”⁴⁵ Hasonló szellemben írt a Pearl Harbort követő napon is: „Ha valaki megkérdezné tőlem, hogy kivel rokonszenvezem ebben a hábo-

rúban, habozás nélkül azt válaszolnám, Oroszországgal, Kínával, Amerikával és Angliával.” Nehrunak azonban továbbra is volt egy lényegi fenntartása. Churchill nem volt hajlandó Indiának megadni a függetlenséget, következésképpen Nehru kijelentette: „Az szóba sem kerülhet, hogy segítséget nyújtsak Nagy-Britanniának. Hogyan harcolhatnék olyasmért, a szabadságért, amit tőlem megtagadnak? A briteknek Indiában mintha az volna a politikájuk, hogy megfélemlítsék az embereket, akik aztán félelmükben náluk keresnek menedéket.”⁴⁶

Japán hadba lépését követően Mahátma Gandhi a britek haladéktalan távozását követelte, hogy India ne legyen olyan vonzó inváziós célpont. 1942-ben a nacionalisták „Kifelé Indiából” mozgalma széles körű támogatottságra tett szert, és egyre növekvő általános nyugtalanságot keltett. A Kongresszus Párt az együtt nem működés politikájáról átváltott a brit uralom nyílt elutasítására. Január 21-én Lord Linlithgow ezt jelentette Londonnak: „Létezik egy népes és lehetőségeit tekintve veszélyes ötödik hadoszlop Bengálban, Asszámban, Bihárban és Oriszában... India keleti felében az ellenség iránti rokonszenv és az őket segítő aktivitás csakugyan rendkívüli.”⁴⁷ A nacionalisták meglepetésére a birodalmi hatalom Nagy-Britannia keleti sorsának még ezekben a legsötétebb óráiban is visszautasította, hogy tárgyalóasztalhoz üljön. A Kongresszus Párt legtöbb vezetőjét bebörtönözték, némelyeket hosszú időre, magát Gandhit csak 1944-ben bocsátották szabadon, tekintettel megromlott egészségi állapotára. Az erőszak elharapódzott, a legsúlyosabb helyzet Bombayben, a Keleti Egyesített Tartományokban és Bihárban alakult ki, ahol megtámadták a rádzs szimbólumait – kormányépületeket, vasútvonalakat, postahivatalokat –, és néhány szabotázsakciót is elkövettek.

1942 augusztusában spontán felkelések törtek ki, miután Sir Stafford Cripp küldetése – melynek során a Kongresszus Pártot igyekezett rávenni, hogy a béke beköszöntéig tegye félre politikai követeléseit – kudarcba fulladt. A britek jelentős kegyetlenséggel állították helyre a rendet: az alkirály kis híján engedélyezte, hogy a szakadárokat géppuskával lőjék a levegőből, s ezt a lehetőséget csak félig ironikusan jellemezte így: „Üdítő eltérés a precedenstől.”⁴⁸ Az elítélt lázadókat tömegesen büntették korbácsolással, a tüntetők ellen pedig több tízezer katonát és *lathival* – vasalt bottal – felszerelt rendőrt vetettek be. Hitelt érdemlő beszámó-

lók szerint a forrongó vidékeken a rendőrök megerősakolták, mi több, csoportosan erőszakolták meg a letartóztatott nőket, több száz tüntetőt lelőttek, sokak otthonát felgyújtották.

India északnyugati részén több helyütt hónapokig tartó terror uralkodott. Midnapurban például szeptember 29-én egy Matongini Hazra nevű, hetvenhárom éves asszony vezette menet közelített a tamluki törvényszék épületéhez. Az asszony Gandhi buzgó követőjeként már hat hónapot töltött börtönben az alkirály előtti tüntetésért. Most tengeri kagylókat fúvó asszonyok társaságában, kezében zászlóval tört előre a bíróság épületét biztosító rendőrség és katonaság kordonja felé. Amikor a biztonsági erők tüzet nyitottak, egy lövedék eltalálta a bal kezét, ezért a zászlót átvette a jobb kezébe. Még egy találatot kapott, mielőtt egy harmadik lövedék egyenesen a halántékába fúródott volna. Többek között három tizenéves fiút is meggyilkoltak, mire a tüntetők szétszéledtek.

Az elnyomás a rend helyreállításában rövid távon sikerre vezetett. Az indiai hadsereg szinte teljes egészében hűséges maradt. Ám azt a legrovidlátóbb brit imperialistákon kívül mindenki felismerte, hogy az uralmukhoz többé már nem járulnak hozzá azok, akiken uralkodnak. A józan politikusok szemében szégyenforrás volt, hogy 1942-ben, a zsarnokság elleni harc kellős közepén mintegy ötven zászlóalj katonát kellett bevetni India belső rendjének fenntartására – többet, mint ahányan akkoriban a japánok ellen harcoltak. Úgy is érvelhetni, hogy nyomasztó praktikus érvek szóltak az ellen, hogy a hatalmat átadják a Kongresszus Pártnak, hiszen a japán hadsereg már a kapuk előtt állt. Ám a britek háború alatti viselkedésének mégiscsak a legcsúfabb vonásai közé tartozik, hogy India megtartása érdekében nem pusztán a külső ellenség visszaverésére volt szükség, hanem magát az országot is szükségállapotban kellett irányítani, mintha nem is szolgálatkész szövetséges hadviselő fél, hanem megszállt ország lett volna. Az Indiában meghozott elnyomó intézkedések némelyike – ha méreteiben nem is – jellegében hasonló volt azokhoz, amelyeket a tengelyhatalmak alkalmaztak a megszállt országokban. A biztonsági erők túlkapásairól szóló beszámolókat a katonai cenzúra eltussolta.

Indiában a britek olyan köznapi rasszizmusról – és időnként brutálisról – tettek tanúbizonyságot, ami elborzasztotta az erre érzékeny

szemtanúkat. Clive Branson szakaszpáncsnok-helyettes, aki a szubkontinensen született, békeidőben művészettel foglalkozott, és korábban tagja volt a kommunista nemzetközi brigádnak Spanyolországban, ezt írta honfitársai viselkedéséről: „Azok az idióta barmok a reguláris hadseregben... úgy bánnak az indiaiakkal, amitől az ember nem egyszerűen a jövő miatt kezd rettegni, de azt is szégyelli, hogy közülük való... Egyikünk sem felejt el soha... azt a hihetetlen, leírhatatlan szegénységet, amelyben az embereket találtuk, amerre csak jártunk.”⁴⁹ Ha az ott-honiak ismernék az igazságot, írta Branson, „istentelen balhé törne ki – mert ezeket a körülményeket a britek nevében tartják fenn”.

Az indiai hadsereg legénységi állománya főként azt sérelmezte, hogy brit társaikhoz képest milyen alantas körülmények között szolgálnak. Egy csoport katona ezt írta közösen a páncsnokának: „Mahátma Gandhi szemében mindenki egyenlő, maguk mégis 75 rúpiát fizetnek egy brit katonának – az indiaiaknak meg csak 18 rúpiát.”⁵⁰ Másvalaki így panaszkodott: „Az indiai előjáró tiszteleg a brit katonának, de a brit katona nem tiszteleg az indiai előjárónak. Miért van ez?” És nem csupán az indiaiak estek áldozatul a rádzs durva kormányzásának: 1942 decemberében a britek 2115 japán civil internáltat tartottak fogva Delhi mellett, a Puráná Kvila-i táborban, botrányosan mocskos és nyomorúságos körülmények között; közülük az év végére 106-an meg is haltak, némelyek beriberiben és vérhasban. A Japán Birodalom számos borzalmas dolog fölött uralkodott, összehasonlíthatatlanul nagyobb arányokban, a Puráná Kvila-i halálesetek mégis gyászos fényt vetettek a britek alkalmasságára és emberiségére.

Az amerikaiak az elnöküktől lefelé sohasem bocsátották meg egészen Churchillnek és országának azt, ahogyan a szubkontinens népeit kirekesztették az Atlanti Chartában szentesített szabadság hangzatos ígéreteiből. Az Indiában szolgáló amerikaiak – akik összekötői és logisztikai feladatokat láttak el, kínai katonákat képeztek ki, és a japánok elleni bombázó hadműveleteket hajtottak végre – döbbenten álltak az előtt, ahogy a britek a lakossággal bántak, és a saját viselkedésüket rokonszenvesebbnek vélték. Az indiaiak erről kevésbé voltak meggyőződve: a *Statesman* című újság egyik levélírója az amerikaiak viselkedését ugyanolyan nyomatékosan helytelenítette, mint a britekét, és kíméletlenül így

jellemezte őket: „Fiatal nők nemi betegséggel sújtott elcsábítói.”⁵¹ A britek képmutatást és erkölcsi gőgöt láttak abban, hogy egy olyan szövetséges kritizálja az ő birodalmi kormányzásukat, aki odahaza töretlenül fenntartja a faji elkülönítést.

Churchill politikai munkatársainak többsége felismerte annak elkerülhetetlenségét, hogy minél előbb meg kell adni a függetlenséget Indiának, csupán az időzítésen hezitáltak. A vén viktoriánus imperialista azonban hajthatatlan maradt: foggal-körömmel ragaszkodott ahhoz az illúzióhoz, hogy a britek nagysága jelentős mértékben a rádztól származik, és undorította azoknak az indiai politikusoknak a látszólagos hűtlensége, akik igyekeztek kihasználni Nagy-Britannia sebezhetőségét, s néha még a balszerencséjének is örvendeztek. A miniszterelnök a háború egész ideje alatt azzal a leereszkedéssel beszélt és írt az indiaiakról, amely még a 19. századból származott, amikor mint lovassági beosztott tiszt találkozott velük, politikája pedig nélkülözte azt az empátiát, amely vezetői stílusát általában jellemezte.

1942 őszére a Kongresszus Pártnak már több mint 30 000 tagját börtönözték be, köztük Nehrut és Gandhit is. A britek azonban a birodalom teljes területén még így is összehasonlíthatatlanul emberségesebben bántak ellenfeleikkel, mint amilyen bánásmódban a tengelyhatalmak részesítették belső ellenségeiket és a megszállt országok népeit. Anvar Szadatot például bebörtönözték ugyan, miután belekeveredett a kairói német kémek összeesküvésébe, ám olyan hanyagul őrizték, hogy kétszer is könnyen megszökött, a második után pedig – 1944-ben – egészen a háború végéig szabadlábon maradt, még ha bujkálnia kellett is. Indiában Nehru szabadon írhatta a leveleit, olvashatta kedvenc könyveit, köztük Platón *Az államát*, és tollaslabdázhatott is a viszonylag kiváltságos erdőbeli bebörtönzése alatt. Viszont jócskán lefogyott, a bezártság pedig az ötvenkét éves indiai vezetőt is ugyanolyan erővel sújtotta, mint minden más fogvatartottat. Egyik levelében azt írta feleségének, Bettynek, hogy eszébe ne jusson Bradley *Shakespeare tragikus jellemei* című munkáját beküldeni, „amikor így is elég sok a tragédia.”⁵²

Egyes nacionalisták úgy vélték, a britek kiűzésére drasztikus módszerekhez kell folyamodniuk. 1940-ben Szubhasz Csandra Bósz, a Kongresszus Párt elnöke állampolgári engedetlenségi kampányra szólított fel.

Amikor ezt Gandhi elutasította, Bósz lemondott tisztségéről, és Kabulon át Berlinbe utazott. Németországba érkezve a Nyugati-sivatagban fog-ságba esett katonákból egy kis létszámú „Indiai Légiót” verbuvált össze, amely anélkül szolgálta a Harmadik Birodalmat, hogy számottevően kitüntette volna magát. 1943 nyarán Bósz visszatért Délkelet-Ázsiába. „Ideiglenes indiai kormányának”⁵³ a japánok névleges székhelyet biztosítottak a megszállt Andamán- és Nikobár-szigeteken, ahol a japánok pártfogásával rendezett nagygyűlései hamarosan nagy tömegeket vonzottak. Az egyenruhát és keményszárú csizmát viselő Bósz beszédeiben olyan kifejezéseket használt, amelyek a vért, munkát, könnyeket és verejtéket ígérő churchilli felhívást tükrözték. Az Indiai Nemzeti Hadsereg újoncaira, mondta hallgatóságának, „éhezés, szomjúság, megpróbáltatás, erőltetett menet és halál” vár. „Csak miután ezt a próbát kiálltátok, akkor lesz tiétek a szabadság.” Az INH katonái *Netádzsinak* – „Nagybecsű Vezér”-nek – nevezték Bósz-t. Egyikük, Siv Szing főhadnagy ezt mondta: „Hongkongi elfogásunk után így szólt hozzánk Mohan Szing tábornok és Bósz... – Ti igazán nagyon kevés pénzért harcoltok, most gyertek hát, és harcoljatok a saját hazátokért. – Minden erőszak alkalmazása nélkül jelentkeztünk önkéntesnek... Arra gondoltam, hogy *Netádzsi*... az első számú vezető, Gandhit is megelőzve.”⁵⁴

Bósz a britek elleni 1857-es lázadás egyik hősnője tiszteletére Dzsán-szi Ráni Ezred néven létrehozott egy női dandárt, és azzal menetelt Rangunból Bangkokba. Az egyik újonc egy rádióműsorban ezt hangoztatta: „Én nem vagyok sem játék katona, sem csupán névleg katona: a szó szoros értelmében igazi katona vagyok.”⁵⁵ Egy öt száz fős kontingensük 1943 végén Malájföldről indulva megérkezett Burmába, a nők azonban csalódottan tapasztalták, hogy ápolónői feladatokra kárhozzatják őket. A férfiakból álló egységeket Slim Asszámban és Burmában állomásozó hadserege ellen vetették be. Az egyik katona, P. K. Baszu később ezt mondta: „Abban nem hittem, hogy az INH végül tényleg sikerrel jár-de az INH-ban hittem”,⁵⁶ az INH két ezredét Gandhiról és Nehruról nevezték el. Ásító úr tátonogott Bósz retorikája és a között, amennyivel az INH a tengelyhatalmak háborús erőfeszítéseire hozzájárult. Amikor gyatrán felfegyverzett egységeit harci körülmények között vetették be, japán támogatóik megvetéssel bántak velük, s közülük keveseknek fű-

jött a foga a komoly harchoz. Egyes birodalmi indiai katonák kapásból agyonlőtték az INH hadifoglyait, a briteket viszont már a renegát had-erő léte is zavarta, és meglepetten tapasztalták, hogy az indiaiak komoly számban tekintik hősnek Bósz-t – ahogy ma is teszik.

A háborús rádzson és kétségkívül Nagy-Britannia egész háborús erőfeszítésén az 1943–1944-es bengáli éhínség ejtette a legnagyobb szegyenfoltot. Burma elvesztése Indiát élelmiszer-ellátásának 15 százalékától fosztotta meg. Amikor a régiót sorozatban sújtották az áradások és a ciklonok – természeti katasztrófák, amelyeknek az alacsonyan fekvő Kelet-Bengália rendszeresen ki van téve –, tönkretéve az 1942-es termést, a lakosság kétségbeejtő éhezésnek esett áldozatul. A közlekedési útvonalak jelentős része is elpusztult, ami csak tovább nehezítette az élelmiszer-szállítmányok mozgását. Egy Abani nevű bengáli halász is azon milliók között volt, akik elvesztették megélhetésüket. „Arra sem volt pénzünk, hogy hálót vegyünk... Az uzsorás nem akart kölcsönt adni. Az uzsorásnak magának sem volt pénze. A családi vagyónunk mind odaveszett az áradásban: nyolc tehénből csak egyet tudtunk megmenteni.”⁵⁷ Decemberre már kezdtek éhen halni az emberek. A következő évben a helyzet katasztrófálissá vált. 1943 októberében egy Arangamohan Dasz nevű mentőmunkás a Haldi folyótól, a Terapekhia bazárból tudósított. „Közel 500 nyomorgót láttam ott mindkét nemből, csaknem pucéran, csont és bőr volt mind. Némelyikük ételt koldult... az arra járóktól, mások szájalmat keltő tekintettel sóvárogtak ennivaló után, voltak, akik az út mentén heverték félholtan, már levegővételhez is alig volt erejük, és szerencsétlenségemre nyolcan valósággal a szemem láttára lehelték ki a lelküket.”⁵⁸

A cenzorok elfogták egy indiai katona levelét, akit elkésérítettek az eltávozásakor tapasztaltak: „Arra jövünk haza a falvainkba, hogy alig van ennivaló, az is nagyon drága. A feleségeinket félrevezették, a földjeinket hűtlenül kezelték. Miért nem tesz valamit a Sarkar [kormány] most, ahelyett hogy a háború utáni helyreállításról beszélne?”⁵⁹ És valóban, miért nem? A brit kormány az amúgy is szűkös szállítási kapacitásból nem volt hajlandó valamennyit az éhínség enyhítésére eltéríteni, pedig Leo Amery, az India-ügyi miniszter eleinte gavallérosan viselkedett. Ám hiába próbálta befolyását a beavatkozás érdekében latba vetni,

a miniszterelnök és a kabinet részvétlen maradt. 1943-ban az Indiai óceán térségébe szánt szállítmányokat 60 százalékkal fogták vissza, mivel a szállítókapacitásokat a kételtű szövetséges hadműveletek, valamint az orosz segélyezés és az atlanti konvojok fenntartására irányították át, és a brit kabinet a Delhi által kért élelmiszer-szállítmányoknak csupán 25 százalékát teljesítette. 1943 májusában, miután a háborús szállítmányozási miniszter megtagadta, hogy segélyszállítmányok fuvarozására hajókat szabadítson fel, Churchill a döntést helyeselve ezt írta: „Ha az egyik országnak engedményeket teszünk... az az összes többit követeli a lördzésre serkenti. [Az indiaiaknak] meg kell tanulniuk gondoskodni önmagukról, ahogy mi is tettük... Nem engedhetjük meg magunknak, hogy a jóindulat pusztá gesztusaként hajókat küldjünk oda.”⁶⁰ Néhány hónappal később kijelentette: „Semmi sem indokolja, hogy a Brit Birodalom minden része ne ugyanúgy koplaljon, ahogy azt mindeddig az anyaország is tette.”⁶¹

A britek éltrendje azonban továbbra is összehasonlíthatatlanul bőségesebb maradt, mint az indiai embereké. A bengáliak az éhség jellemzésére a *pajter dzsala* – gyomorégés – kifejezést használják, márpedig 1943-ban és 1944-ben rengeteg gyomor égett arrafelé. A Kalikakundusból való Gurhori Madzshi jóval később ezt mondta: „Mindenkit megőrjített az éhezés. Amit csak találtunk, szétmarcangoltuk, és ott helyben megettük. Tízen voltunk a családban, de az én gyomrom korgott. Ki a fivéréd, ki a nővéred – ilyesmire akkor senki sem gondolt. Mindenki azon tűnődött, hogyan maradok én életben... Egyetlen fűszál sem maradt a földeken.” Sok nő prostitúcióra kényszerült, és voltak családok, amelyek striciknek adták el a lányaikat.

Még az ilyen szélsőséges körülmények közt sem számoltak be azonban kannibalizmusról, ahogyan Oroszországban történt, de azért rengeteg gyermeket meggyilkoltak. „Sapurapota faluban... – írta a *Biplabi* című újság 1943. augusztus 5-én – egy moszlim takács képtelen volt eltartani a családját, és az éhségtől félőrülten elcsavargott. A felesége úgy gondolta, hogy vízbe fojtotta magát... Miután napokon át képtelen volt megetetni a két kisfiát, nem bírta tovább a szenvedést. Azon [a július 23-án] a kisebbik fiút, méhe gyümölcsét, szeme fényét a Kasai tajtékzó vizébe vetette. Nagyobbik fiát is megpróbálta ily módon az apja után

küldeni, ám ő visítózott, és belé kapaszkodott... Az asszony rájött, hogyan vethetne másképp véget gyermeke csillapíthatatlan éhségének. Erőltlen kezeivel egy kis sírt ásott, és abba dobta bele a fiát. Már éppen készült, hogy földdel terítse be, amikor egy arra járó meghallotta a fiú sikítozását, és kivette az asszony kezéből a lapátot. Egy [alacsony kasztbeli hindu] megígérte, hogy felneveli a fiút, mire az anya világgá ment, ki tudja, merre. Talán úgy lelt békére, hogy a férje után ölte magát a Kasai hideg árjába.”⁶²

Sok helyütt felütötte a fejét a kolera, a nagyobb városokban az utcákon és a parkokban haldokoltak az emberek: Kalkuttában 1943 októberére a halálozási arány a szokásos havi hatszázról 2000-re emelkedett. Dzsaváharlál Nehru sógornője így írt az egyik segélyközpontból: „Angolkóros csecsemők fogpiszkálónyi kezekkel-lábakkal, gyűrött arcú szoptatós anyák, az étel- és alváshiánytól felpuffadt arcú, beesett szemű gyerekek, kimerült, elcsigázott férfiak, mind csupa csont és bőr.”⁶³ Megdöbbenette őt „a tekintetükben tükröződő fáradt rezignáció. Ez még jobban megsebezte a lelket, mint szenvedő testük látványa.” Októberben Wavell, aki ekkor már India alkirálya volt, megkésve csapatokat vetett be a segélyszállítmányok célba juttatására. A kormány lakosságot segítő akciói ettől fogva fokozatosan megszorodtak, de addigra már legalább egymillió, de lehet, hogy hárommillió ember meghalt, és irratózat politikai kár keletkezett. A természeti katasztrófa következményeinek enyhítése során a britek kétségtelenül logisztikai nehézségekkel kerültek szembe, miközben nagyszabású háborút is vívtak. Churchill azonban Wavell egyre sürgetőbb és erőszakosabb segélykéréseire brutális érzéketlenséggel válaszolt, s ezzel jóvátehetetlen sebet ejtett az angol-indiai kapcsolatokon.

Nehru 1943. szeptember 18-án ezt írta a börtönből: „A Bengáliából érkező jelentések döbbenetesek. Mindenhez hozzászokunk, az emberi nyomorúság és bánat bármilyen mélységeihez... Egyre inkább úgy érzem, hogy az egész rettenetesen rossz irányítás és tehetetlenkedés mélyén valami súlyosabb dolog húzódik meg... Bengália gazdasági építményének összeomlása.”⁶⁴ November 11-én még hozzátette: „A bengáliai éhínség a britek indiai uralmának és teljesítményének végső sírfelirata.” Churchill makacsul megtagadta, hogy engedményeket tegyenek a nacio-

nalista közhangulatnak, és még az amerikaiak és kínai ügyfelek ellenvetéseit is félresöpörte. Leo Amery döbbenetén hőkölt vissza Churchill dühkitöréseitől: „A kabinet... [Winston] szintiszta ostobaságot beszélt, mindenekelőtt Wavell úgy kezelték, mint valami hitvány önreklámozót, aztán meg arról beszélt, hogy India mennyire hátráltatja a védelmet, és hogy szíves-örömet átadná Rooseveltnak.”⁶⁵

Mégis csak kevés, önnön életéért harcoló brit lelki egyensúlyát zavarták meg az indiai elidegenedés vagy birodalmi elnyomás megnyilvánulásai. Azzal a tudattal vigasztalódtak, hogy az iradatlanul nagy, négy-millió fős indiai hadsereg lojális maradt a rádzhhoz. Az indiai hadosztályok alaposan kivették részüket a kelet-afrikai, iraki, észak-afrikai és olaszországi hadjáratokból, és főszerepet játszottak az 1944–1945-ben Asszámban és Burmában folyó harcokban. A brit háborús politika sikeresnek mondható, amennyiben 1944–1945-re a zűrzavart szinte teljes egészében felszámolták, a sztrájkok és szabotázsakciók száma megcsappant. Az utókor azonban az iróniát is látja abban, hogy miközben Nagy-Britannia a szabadság nevében harcolt a tengelyhatalmak ellen, az indiai uralom megtartása érdekében a lakosság jóváhagyása nélkül könyörtelen kormányzást gyakorolt, és a totalitarizmus egyes módszereit is a magáévá tette.

Nagy-Britanni bánásmódja alattvaló népeivel a németekéhez vagy japánokéhoz képest végig emberséges maradt, sem önkényes kivégzésekre, sem tömegmészárlásokra nem került sor. A birodalomnak azonban nem India volt az egyetlen gyarmata, ahol a kényszerhelyzet szülte követelményeket használták fel arra, hogy a mellőzést, a kegyetlenkedést és az igazságtalanságot igazolják. 1943-ban éhínség sújtotta Kenyát, Tanganyikát és Brit Szomáliföldet, különböző időpontokban pedig Teheránban, Bejrútban, Kairóban és Damaszkuszban is éhséglázadások törtek ki. Ha ezeket a körülményeket a háború okozta is, a birodalmi hatalom fősvénynek mutatkozott a forrásoknak a következmények enyhítésére irányuló újraelosztásában. Miközben a brit uralom inkább mérsékelt, semmint abszolút tekintélyelvűséget tükrözött, arra nemigen volt gondja, hogy a birodalmi hegemonia megtartásához megszerezze a helybeliek – különösen az indiaiak – támogatását. Indiában a brit háborús uralom egyetlen némiképp kézenfekvő mentsége az, hogy

az ország olyan hatalmas, és zavargásokra annyira hajlamos volt, hogy a belföldi véleménykülönbségek megtűrése jóvátehetetlen zűrzavarral fenyegetett, ami csakis a tengelyhatalmaknak kedvezett volna. A közös harci élmények bizonyos fokú harctéri bajtársiasságot kovácsoltak a brit és a birodalmi katonák, fehérek, barnák és feketék között. A háború feszültségei azonban ahelyett, hogy a birodalmi kötelekeket megerősítették volna, ahogyan azt a brit sovíniszták előszeretettel mutatták, inkább drámai mértékben meglazították őket.

A szövetséges nagyhatalmak vezetői a háborút az elnyomás ellen, a szabadságért vívott küzdelemként, a jó és a gonosz harcaként állították be. A 21. században még a korábbi gyarmati területeken is kevés az olyan tájékozott ember, aki kétségbe vonná a szövetségesek ügyének érdemeit, azt a nyereséget, amely a tengelyhatalmak legyőzése révén az emberiség osztályrészévé jutott. Azt is lényeges azonban felismernünk, hogy számos társadalomban a korabeli lojalitások zűrzavarosak és bizonytalanok voltak. Világszerte sokmillióan, akik nem szívték Hitler, Mussolini vagy Hirohito rezsimjét, sokkal több lelkesedést a szövetséges hatalmak iránt sem tápláltak, amelyek szabadságról alkotott víziója – gyarmati alattvalóik számára legalábbis olybá tűnt – rögtön a saját küszöbükönél szertefoszlott.

17.

Az ázsiai frontok

1. KÍNA

Edgar Snow, az amerikai tudósító, Mao Ce-tung szenvedélyes csodálója és barátja már 1936-ban ezt írta: „Japán, hatalmas igyekezetében, hogy Kína piacait és belső gazdagságát megszerezze, elkerülhetetlenül birodalmi nyakát fogja szegni. Ez a katasztrófa nem Japán automatikus gazdasági összeomlása miatt következik majd be, hanem azért, mert a hűbéri hatalom, amelyet Kínára kényszerít, emberileg elviselhetetlenné válik, s nemsokára olyan ellenállási mozgalmat vált ki, amelynek csodájára jár majd a világ.”¹ Snow-nak a japán imperializmus végeredményével kapcsolatban igaza lett, ám a kínai ellenállás katonai hatékonyságáról ugyanez már nem mondható el. A szövetségesek távol-keleti háborús stratégiáját erőteljesen befolyásolta Amerika azon óhaja, hogy Kínát ne csupán jelentős hadviselő féllé, de nagyhatalommá is tegye. Hatalmas erőforrásokat mozgósítottak arra, hogy Indiából légi úton ellátmányt szállítsanak a Csang Kaj-sek nacionalista rezsimjé a Himalája „Pukliján túl” támogató amerikaiaknak, nevezetesen a repülősöknek, miután 1942-ben Burma japán megszállása elvágta a szárazföldi kapcsolatot, és az Egyesült Államok repülőtereket is épített Kínában, ahonnan a bombázóikat bevetették.

Mindezen erőfeszítések azonban hiábavalónak bizonyultak. A kínai társadalom maradt, amilyen volt: zűrzavaros, elszegényedett és mélyégesen megosztott. Csang hatalmas papírhadsereggel büszkélkedhetett, a rezsimje és a parancsnokai azonban túlságosan korruptak és hozzá nem értők, a katonái pedig túlságosan gyatrán felszereltek és kevésbé motiváltak voltak ahhoz, hogy jelentékeny sikereket érjenek el a japánokkal szemben. Az amerikai légierő Kínából kiinduló bevetéseit lo-

gisztikai és működési nehézségek bénították. Északon Jünnan tartományban Mao Ce-tung kommunistái uralkodtak, onnan fejtették ki ellenséges tevékenységüket a japánok ellen. Mao stratégiáját azonban túlnyomórészt az a vágy alakította, hogy erőt gyűjtsön a háború utáni leszámolásra Csanggal. 1937 és 1942 között mind a nacionalisták, mind a kommunisták jelentékeny veszteségeket okoztak a betolakodóknak – 181 647 japán katona esett el. Utána viszont belátták, hogy nyílt konfrontációkban, amelyek csaknem minden haszon nélkül apasztották soványa erőforrásaikat, képtelenek velük szembeállni. Csecsia Sen kínai történész írta egy Santung tartományról szóló tanulmányában: „A helybelieket sokkal inkább a pragmatikus számítás vezérelte, semmint bármiféle nacionalista eszme... Amikor a nemzeti és a helyi érdekek szembekerültek egymással, ők habozás nélkül megalkudtak a nemzeti érdekekkel.”²

Mao egyes amerikaiakat abba a hitbe ringatott ugyan, hogy az ő gerillái hatékony hadviselést folytatnak, a konfliktus nagy részében mégis egyfajta hallgatólagos fegyverszünetet tartott fenn a japánokkal, az ópiumkereskedelemben pedig egyenesen a csendestársuk volt. Amíg a nacionalisták a japán megszállás alatt 3,2 millió fős katonai veszteséget tartottak nyilván, a kommunisták mindössze 580 000-et ismertek be. Az utolsó időben Csang már ugyanannyi katonai energiát fektetett abba, hogy Maóval szemben állja a sarat, mint a japánok elleni küzdelemben. Az sem feszélyezte, hogy mellébeszél, mondván: „A japánok olyanok, mint a bőrbetegség, a kommunisták viszont olyanok, mint a szívbetegség.”

Mindazonáltal fél Kína megszállása jelentős mértékben megcsapolta Tokió erőforrásait: ez 1941 és 1945 között 202 958 halottjába került, szemben a britekkel folytatott harcokban elesett 208 000 emberrel, valamint az Egyesült Államok elleni küzdelmekben meghalt 485 717 katonával és 414 879 haditengerésszel. Az ország hatalmas volt: még ha a szervezett ellenállás gyenge volt is, Tokió területi igényeinek érvényesítésére, valamint az ellenséges és sokfelé éhező lakosság megfélemezésére hatalmas erők váltak nélkülözhetetlenné. Északon a japánok Kvantung-hadserege tartotta ellenőrzése alatt Mandzsúriát, a Mandzsukuo néven létrehozott bábállamot, az Észak-Kína Területi Hadsereg Pekingben állomásozott, a Közép-Kína Expedíciós Erők főhadiszállása pedig Sang-

hajban működött. Valamennyi becslés megbízhatatlan, az azonban elfogadhatónak tűnik, hogy a háború során tizenötmillió kínai halt meg a japán katonai akciók, valamint az éhínség vagy a járványok közvetlen következményeként; ez utóbbiak némelyikét a japán hadsereg 731-es egységének biológiai hadviselésben jártas szakemberei szándékosan idézték elő.

A háborúban egyedül a japánok alkalmaztak nagy méretekben biológiai fegyvereket.³ Mandzsúriában a 731-es egység a velejéig cinikus Kvantung-hadsereg Járványmegelőzési és Víztisztító Oszálya fedőnéven tevékenykedett. A 731-es Harbin melletti bázisán végzett kísérletekben ezerszám gyilkoltak meg kínai foglyokat, sokukat érzéstelenítés nélkül vetették alá élveboncolásnak. Egyes áldozatokat cölöpökhöz kötözték, mielőtt lépfenebombákat robbantottak körülöttük. Laboratóriumi körülmények között nőket fertőztek meg szifilisszel, helybeli civileket raboltak el és oltottak be halálos vírusokkal. A japánok kínai háborúja alatt kolera-, vérhas-, pestis- és hastífusz-kórokozókat bocsátottak szabadon, többnyire a levegőből, néha pestissel fertőzött bolhákat tartalmazó porcelánbombák alkalmazásával. Sikertelen kísérletet tettek ilyesfajta eszközök bevetésére a Szaipan szigetén tartózkodó amerikai erők ellen, de a vélelmezett rovarharcosokat szállító hajót útközben elsüllyesztették.

A japánok vitathatatlanul emberek millióit próbálták meggyilkolni biológiai fegyverekkel, az azonban már kevésbé tudható, hogy erőfeszítéseik milyen sikerrel jártak.⁴ 1936 és 1945 között kínaiak tömegei pusztultak el járványok következtében, és a mai Kína e veszteségek jó részét a japánok akcióinak tulajdonítja. Ez nagy vonalakban jogos is, hiszen a nélkülözés és az éhínség a japán agresszió következménye volt. Az azonban továbbra sem bizonyítható, hogy a 731-es egység tevékenysége közvetlenül felelős lett volna a pusztulásban. Jünnanban például az 1942-es kolerajárvány idején több mint 200 000 ember halt meg. A japánok kolerabaktériumokat is szabadon engedtek ugyan a tartományban, ám sok ilyen járvány ott is kitört, ahol ezt nem tették. Az akkor rendelkezésre álló technológiával, levegőből ledobott biológiai fegyverek segítségével nem volt könnyű kívánság szerint szétteríteni a betegségeket. Ha Japán népiirtásban elért eredményei nem váltották is be szorgalmazóik reményeit, az ország erkölcsi felelőssége nyilvánvaló.

Kínában 1942 és 1944 között ritkán került sor harctéri összecsapásokra, a japánok viszont gyakorta hajtottak végre büntetőexpedíciókat az ellenkezés letörésére vagy élelmiszer begyűjtésére. 1942 májusában került sor az egyik legvéresebb ilyen támadásra, amelyet a japán főparancsnokság tervezett megtorlásul az amerikai légierő Tokió elleni Doolittle-féle rajtaütésére.* A biológiai hadviselési alakulat támogatásával több mint 100 000 katonát vezényeltek Csöcsiang és Csianghszi tartományba. Szeptemberig, amikor is a küldetésüket teljesítettnek nyilvánították, a hadoszlopokat pedig visszavonták, negyedmillió embert gyilkoltak meg. Csang székhelyét, Csungkingot a japán repülőgépek a háború egész ideje alatt rutinszerűen bombázták, és a légitámadások több más nagyvárosban is súlyos polgári veszteségeket okoztak.

A tokiói Hadügyminisztérium egészségügyi osztályának aktái szerint 1942 szeptemberében a japán katonákat rabszolgasorban tartott „vigasztaló asszonyok” szolgálták Kína északi részén 100, az ország középső részén 140, délen 40, Délkelet-Ázsiában 100, a Csendes-óceán délnyugati térségében 10 és a Szahalín-sziget déli részén szintén 10 állomáshelyen. Minden negyven katonára jutott egy nő. A helyben verbuvált rengeteg asszonyon felül mintegy 100 000 további nőt központilag soroztak be; Hirohito katonái között „1. sz. támadás” márkanevű gumióvszereket osztottak szét, habár sokan megvetően megtagadták a használatát. A kínai parasztok japán leigázóikat „a *JaKe*” névvel illették, ami némát jelent, ugyanis kevés japán ereszkedett le odáig, hogy kínaiul tanuljon vagy beszéljen. „A *JaKe*-bánásmód” a férfiak vagy nők lábának kihegyezett bambuszbottal való átszúrását, a kínaiak állítólagos engedtlenségének megszokott büntetését jelentette.

A *JaKe*-bánásmód egyik áldozata, a tizenkilenc éves Lin Ja-csin sok kortársához hasonlóan élete végéig viselte a *JaKe*-forradásokat. Egy Hajnan tartományban élő hatgyermekes paraszt egyik leányaként 1943 októberében fogták el a japán katonák. A bázistáborukba hurcolták, és felületesen kikérdezték a helyi gerillatevékenységről. Fogságban töltött

* A Pearl Harbor-i támadás és az azt követő japán sikerek megtorlásául 1942. április 20-án James H. Doolittle alezredes, berepülőpilóta irányításával az amerikai légierő gépei repülőgép-hordozókról felszállva meglepetésszerűen bombázták Tokió és más japán nagyvárosok létesítményeit. (A szerk.)

első éjszakáját rettegésében átzokogta. A második este négy férfi vonult be a kunyhóba, ahol fogva tartották.

Egyikük tolmács volt, aki közölte velem, hogy a másik három katonatiszt, majd távozott. Mind a három megerőszakolt. Mivel még szűz voltam, nagyon fájdalmas volt, és nagyon hangosan sikítottam. Amikor hallották, hogy kiáltozom, nem szóltak semmit, csak dugtak tovább, mint az állatok. Tíz napon át minden este három, négy vagy öt férfi tette velem ugyanezt. Általában amíg az egyikük megerőszakolt, a többiek ezt nevetgélve végignézték.

Megpróbáltam elszökni, de nagyon nehéz volt. Még az árnyékszáken is egy katona őrizte az embert – egy bengáli, aki nem erőszakolt meg. Aztán átvittek egy Csinghszün nevű másik faluba, mindössze másfél kilométerre az otthonomtól. Itt is mindennap több katona jött. Még a menstruációm ideje alatt is meg akartak dugni. Egy hónap múlva megbetegedtem. Az arcom megsárgult, egész testem vízkóros lett. Amikor a japán katonák rájöttek, hogy mi történt – elkaptam valami nemi betegséget –, végre hazahozták. Apámat is súlyos betegen találtam, egy hónapra rá meg is halt – a családom olyan szegény volt, hogy nem tellett orvosra. Édesanyám a mezők gyógyfüveivel kezelt. Jó darabig eltartott, mire kigyógyultam a nyavalyámból. Akkor már 1944 nyara volt. Velem együtt négy másik lányt is elvitték a japánok táborába, róluk 1946-ban hallottam, hogy mind belehaltak a nemi betegségbe. Később, amikor a falubeliek megtudták, hogy a japánok megerőszakoltak, ők is gúnyolni meg verni kezdtek. Azóta is egyedül élek.⁵

A Paoting megyei Hsziangsujba való Teng Jü-min hasonló sorsot szenvedett. A miao etnikai kisebbséghez tartozó sok más emberhez hasonlóan 1940-ben őt is besorozták kényszermunkára, egy munkatáborban élt, ahol előbb dohányt ültetett, majd utat épített. Egy napon a felügyelője azzal állt elő, hogy különleges munkára választották ki. Elvitték egy japán katonatiszthez, aki a lány szerint negyvenéves lehetett. Egy tolmács révén

közölte velem, hogy csinos lány vagyok, és szeretné, ha a barátja lennék. Nem volt más választásom, hát beleegyezésem jeléül bólintottam. Pár nap múlva késő este a tolmács megint elvitt a tiszthez, és otthagyt velem egy-

dül. Szongmu volt a neve. Azonnal átölelt, és tapogatni kezdett. Ösztönszerűen ellenálltam, de semmit sem tehettem. Azt tette velem, amit akart. Amikor visszamentem dolgozni, nagyon szégyelltem elmondani a többi lánynak, hogy mi történt. Attól kezdve mindennap megerőszakolt. Szűz voltam, tizennégy éves. Még nem is menstruáltam. Nem sok mindent éreztem. Inkább csak nagyon fájt.

Így ment ez több mint két hónapon át. Egy napon a tolmács elvitt Szongmu szállására. Ő nem volt sehol. Két másik tisztet láttam, akikkel még sosem találkoztam. El akartam menni, hogy szóljak Szongmu úrnak, de az egyik tiszt megállított, és becsukta az ajtót. Azt mondták, el akarnak venni feleségül. Amikor ellenálltam, arcul csaptak – az egyikük olyan húszéves forma volt, a másik ötven körüli. Aznap mindketten megerőszakoltak. Elmeséltem Szongmu úrnak, mi történt. Ő csak vigyorgott, és azt mondta, semmiség az egész. Nagyon megharagudtam. Addig jó érzéssel gondoltam rá, de attól a naptól fogva nagyon meggyűlöltem. Egy hét múlva a tolmács megint arra kért, hogy menjek vele Szongmu úrhoz, de én azt feleltem, hogy nem akarom látni többé. Azt mondta, ha ellenkezem, a katonák megölnék engem is, a családomat is, és az egész falut. El kellett hát újra mennem Szongmu úrhoz, és attól fogva nemcsak ő, hanem más tiszt is nagyon gyakran megerőszakoltak. Egyszer három tiszt jött, és egyikük a kezemet, a másikuk a lábamat fogta le, amíg a harmadik megerőszakolt, és közben mindannyian harsogva nevettek. Így ment ez egészen a háború végéig.⁶

Ha a győztes japánok barbár módon viselkedtek, a vereségek közepette még gyilkosabb kedvük kerekedett. Ázsiai őrzöngéseik áldozatai alapvetően nem a britek, ausztrálok vagy amerikaiak voltak, akiknek a büszkesége és a tekintélye sebezhetőbb volt, mint maguk az állampolgáraik, hanem azon társadalmak bennszülött népessége, amelyek fölött Tokió megszerezte az uralmat, és közülük is legelsősorban Kína lakossága. „Japán szörnyű dolgokat művelt Kínában”,⁷ mondja Hando Kazutosi, mai japán író, ám sok honfitársa ezt még mindig nem hajlandó beismerni.

Nem csupán a japán nacionalisták, de egynémely mai nyugati történészek is azt állítják, hogy 1941-ben az Egyesült Államok rángatta bele Japán a háborúba. Ők azt sugallják, hogy a két ország konfliktusa elke-

rülhető lett volna, és a morális egyenlőség elméletével állnak elő, mondván, a japánok háborús viselkedése semmivel sem volt rosszabb, mint a szövetségeseké. Csakhogy a japánok Kínában évekig terjeszkedő háborút folytattak, számolatlanul mészárolták le a civileket, azelőtt, hogy Rooseveltnél gazdasági szankciókat vezetett volna be. Később egy kortárs japán nacionalista azzal igyekezett igazolni országa politikáját, hogy kijelentette: „Amerika és Nagy-Britannia akkor már hosszú évek óta gyarmatosította Kínát. Kína elmaradott ország volt... úgy éreztük, a japánoknak oda kell menniük, hogy a japán technológia és vezetői képességek felhasználásával jobba tegyék az országot.”⁸ A tények azt mutatják, hogy a japánok viselkedése Kínában egyszerre volt tökéletesen önös és szégyentelenül barbár. Csakhogy épp elegendő számú japán volt továbbra is meggyőződve népe „civilizáló küldetéséről” és egy tengementűli birodalom iránt támasztott igény legitimációjáról ahhoz, hogy az ország kormánya tántoríthatatlanul ellenezze a kivonulást Kínából még akkor is, amikor Japán már kezdte elveszíteni a háborút, és fontolórra venni tárgyalási pozícióit. Az európai imperializmus vitathatatlanul kizsákmányoló jellegű volt ugyan, de a japánok olyan arányban és oly módon követelték maguknak a jogot az ázsiai társadalmak kifosztására, ami egyetlen gyarmatosító rezsim magatartásához sem fogható.

A nacionalista rezsim és a Kína lehetséges szövetségesi státusa iránti amerikai lelkesedés egészen 1944-ig kitartott, amikor is a japánok megkezdtek a háború utolsó nagyszabású hagyományos offenzíváját, az *Icsi-gó*-hadműveletet. Ennek célja a Kínában létesített amerikai bombázó légi támaszpontok megsemmisítése és egy szárazföldi útvonal megnyitása volt Indokína felé. A hadművelet meggyőzően rántotta le a leplet Csang Kaj-sek hadseregének tehetetlenségéről, amelynek alakulatai a támadás nyomán elolvadtak. Kína középső és déli részének hatalmas térségeit rohanták le – szinte vérontás nélkül, már ami a japánokat, s korántsem a kínaiakat illeti. Ők ismét csak ezrével és százezrével pusztultak el, amint a harcoló seregek átszárguldottak rajtuk. Figyelemre méltó, hogy Japán a háborúban egy olyan pillanatában vállalkozott az *Icsi-góra*, amikor egy ilyen ambiciózus hadművelet stratégiaiilag már hiábavaló volt, egyetlen jelentős hozadéka a vérontáson kívül az lett, hogy Washington megfosztotta Kínával kapcsolatos illúzióitól. 1945-re az amerikai vezérkari

főnökök már elvetették az ötletet, hogy elfoglalják Tajvant, melyet ugródeszkául használva körkörös állást alakítottak volna ki a szárazföldön. Rádöbrentek, hogy az ország képtelen hatékonyan részt venni a háborúban. Kína pusztán gigászi áldozat volt, a szenvedések és veszteségek arányait tekintve Oroszország mögött a második, amelynek még csak valamiféle jóvátételszerű katonai teljesítmény vigasza sem adatott meg.

2. DZSUNGELDAGONYA ÉS SZÖKDÉCSELÉS A SZIGETVILÁGBAN

Az 1943. januári casablancai csúcskonferencián a nyugati szövetségesek vezetői megerősítették Németország legyőzésének prioritását, de abban is egyetértettek, hogy a kezdeményezőképeség fenntartása érdekében a Japán elleni háborúnak is elegendő erőforrást kell szentelni – az amerikaiak háborús erőfeszítéseik 30 százalékában határozták meg ezt a célszámot. Ez sokkal inkább veszélyeztette a „Németország az első” doktrínát, mint amennyire a vezérkari főnökök hajlandók voltak beismerni, viszont tükrözte azt a kényszert, amit az amerikai közvélemény támasztott, amely sokkal inkább Japán, mint Németország legyőzése mellett kötelezte el magát. Az amerikai parancsnokok ezután úgy döntöttek, hogy az erőforrások korlátozása kizárja a Rabaul elleni közeli támadás lehetőségét. Az amerikai légierő még arra sem igen hajlott, hogy 1944 előtt nagy hatótávolságú bombázókat vonjon össze egy nagyszabású légi offenzívára a Csendes-óceán délnyugati térségében a kulcsfontosságú japán támaszpont ellen. A vezérkari főnökök tehát megegyeztek abban, hogy 1943-ban a szövetséges erők szerény célokat tűnek maguk elé: előrenyomulnak a Salamon-szigeteken Bougainville felé, miközben MacArthur erői Új-Guinea északi partvidékét célozzák meg. Ez utóbbi kizárólag az amerikai hadsereg és az ausztrál csapatok hadművelete volt, bár sok múltott a haditengerészeti támogatáson is.

Az amerikai haditengerészet és tengerészgyalogság nem szűnő szkepszissel tekintett a délnyugat-csendes-óceáni térségben indítandó hadműveletekre, amelyek végső célja a Fülöp-szigetek visszafoglalása volt. MacArthur egója elé vetett koncnak fogták föl inkább, semmint a győze-

lemhez vezető útnak. Az admirálisok ehelyett azt szorgalmazták, hogy a haditengerészeti és légierőket kiaknázva a Csendes-óceán középső térségén át a Japánba vezető legrövidebb úton, a Marshall-, Karolina- és Mariana-szigetek felé indítsanak lökést. Az Egyesült Államok mérhetetlen gazdagságának mérőfoka volt, hogy e kétféle stratégia egyikének kiválasztása helyett egyidejűleg mindkettőre vállalkoztak. Ettől fogva Nimitz és MacArthur párhuzamos, ám egymástól független és hallgatólagosan egymással versengő hadjáratot folytatott.

A britek eközben ismét csak Burmának szentelték a figyelmüket. 1942 májusában befejezték a visszavonulást. Az év decemberében, a monszun okozta szokásos szezonális bénultság elmúltával Wavell puhatóldzsképpen megpróbált visszavágni, és bevetett egy indiai hadosztályt Burma Arakan régiójában a Bengál-öbölre néző kikötőváros, Akyab ellen. Két támadási kísérlet kudarcba fulladt, miként 1943 márciusában egy Donbaik irányában indított másik lökés is. A brit harctéri parancsnok, Noel Irwin altábornagy egy meggondolatlan sajtótájékoztatón annak bizonygatásával igyekezett megmagyarázni a szövetségesek kudarcait, hogy „Japánban a gyalogság a *corps d'élite*”,⁹ míg „mi, britek a leghitványabb embereinket tesszük meg gyalogosoknak”. Mint mondta, még évekig eltart, amíg az indiai csapatokat a japánok legyőzéséhez szükséges szintre kiképezik. A szövetséges cenzorok nem engedélyezték, hogy fejtegetései megjelenjenek, azok azonban így is jól tükrözték a keleten tevékenykedő brit parancsnokok körében elharapódzott defetizmust, hozzá nem értést és zavaros gondolkodást. Churchill ezt közölte a vezérkari főnökökkel: „Távolról sem vagyok elégedett azzal, ahogy az indiai hadjáratot irányítják. A Kelet végzetes tunyasága rátelepszik az összes parancsnokra.”¹⁰

Noha végül már négy millió indiai katona állt fegyverben a szövetségesek oldalán, és jelentős brit erőforrásokat vetettek be a szubkontinensen, a tábornokok csak lassan kezdtek újabb tényleges hadműveletekbe. Churchill dühöngött, amiért az India északkeleti részén bevetett nagy létszámú csapatok szánalmasan kevés eredményre jutottak, egyszer az indiai hadsereget „gigantikus közsegélyező rendszer”-ként jellemezte az általa kiállított kevés harcoló hadosztály miatt.¹¹ Mintegy 450 000 fős, többnyire indiaiakból álló haderő, valamint néhány brit egység állt

szemben a Burmát megszállva tartó 300 000 japánnal, de e hadsereg harci felkészítése érdekében nem sok hasznos dolog történt. A gurkháknál – Nagy-Britannia hön szeretett nepáli zsoldosainál – szolgáló Dominic Neill főhadnagy, aki 1943-ban érkezett Indiába, ezt mondta: „Sem én magam, sem a gurkha katonáim nem kaptak semmiféle taktikai kiképzést, amíg szemtől szembe nem kerültünk a japánokkal.”¹²

Abban az évben a Burmából érkező egyetlen jó hírt egy mélyen az ellenség frontvonala mögött végrehajtott hadművelet szolgáltatta, amelyben 3000 brit katona vett részt az excentrikus, sőt valójában mentálisan instabil Orde Wingate dandártábornok vezetésével. Az ő csinditjei 30 százalékos veszteség árán kevés katonailag értékelhető eredményt értek el, viszont igencsak használható propagandalegendát teremtettek. Azzal, hogy az ellenség vonalai mögött a döbbenetes szenvedések ellenére is életben maradtak, azt demonstrálták, hogy a brit katona képes elviselni a dzsungelhadviselést, amit sokan már kételkedve fogadtak. Mielőtt a csinditek átlépték volna az indiai határt, Wingate világossá tette, hogy a sebesülteket nem viszik magukkal, tehát a súlyosan sérült katonák szenvedéseinek véget fognak vetni. Ez az eljárás még akár könyörületesnek is nevezhető, tekintve hogy milyen sors várt volna rájuk, ha a japánok kezére kerülnek, csak hogy a szövetséges katonák számára nem volt könnyű végrehajtani. A csinditek egyik akciója után Harold James gurkha főhadnagy azon kapta magát, hogy kénytelen engedelmeskedni Wingate parancsainak: „Az egyik gurkhám megsebesült, szitává lőtték, nagy fájdalmai voltak, haldoklott. Néhány pillanatnyi gyötrődés után beadtam neki egy halálos adag morfiumot... A gurkhák csodálatosak voltak, egyszerűen elfogadták... Legnagyobb borzalmamra még egy nagyon súlyosan megsebesült gurkhára bukkantam. Az mondtam: – Épp az imént kellett megtennem. – George úgy nézett rám, mintha azt mondaná: »Tedd meg újra«. Tiltakoztam: – Szó sem lehet róla, hogy másodszor is megtegyem. – Erre ő adta be a srácnak a halálos adagot.”¹³

Az 1943-as csinditbehatolás másik túlélője, Dominic Neill azok közé tartozott, akik rájöttek, milyen kevés eredménnyel jártak a hadoszlopaik azon túl, hogy megteremtették a szenvedés és az önfeláldozás legendáját. „Odahaza, Indiában az újságok szalagcímekben hozták Wingate expedícióját. Nem akartunk hinni a szemünknek. Az égvilágon semmit

sem értünk el, a japcsik már megint kiebrudaltak bennünket. A publicitás a delhi főhadiszállás hatóságainak műve volt, akik az 1942-es vereség meg az azt szorosan követő 1942/43-as katasztrofális arakani hadjárat után minden szalmaszálba belekapaszkodtak.”¹⁴ Churchillt viszont felvillanyozták a csinditek hőstettei, melyek mintha tiszteletet érdemlő ellentétben álltak volna az indiai fősereget megbénító tehetetlenséggel.

1943 augusztusában a japánok Burmát független állammá nyilvánították, s ezzel propagandaszempontból hasznos akciót hajtottak végre. Ennek rövid ideig sok burmai bedőlt, és a lelkesedésüket csak tovább fokozta, hogy a japánok sikeresen verték vissza a britek aykabi offenzíváit. A megszállók arroganciája, kegyetlensége és gazdasági kizsákmányolása azonban, ahogy másutt, Burmában is fokozatosan elidegenítette tőlük az alattvalókat. Bármilyen mohón vágytak is a burmaiak arra, hogy megdöntsék a britek uralmát, a japánok kiűzése most még sürgetőbbé vált. Az ázsiai háború első felében a brit fegyvereseket csupán a hegylakók segítették. 1944-re viszont a japánok már a burmai városlakók gyűlöletével, valamint a törzsek gerillatevékenységével találták szembe magukat.

Az őszi monszun az indiai–burmai határvidéken minden évben ugyanolyan hatékonyan vetett véget a hadjáratok időszakának, mint ahogy Oroszországban a tavaszi olvadás. Így hát, miután a brit és indiai erőknek az Arakan-hegységben nem sikerült áttörniük, az 1943-as év a burmai fronton jelentős előrehaladás nélkül telt el. Churchill kénytelen volt azzal beérni, hogy indiai alakulatokat vezényeljen a szövetségesek észak-afrikai és olaszországi hadjáratainak megsegítésére. Az indiai hadsereg kritikusan akkoriban azt hangoztatták – és ezt a véleményüket azóta is fenntartják –, hogy a hadsereg romantikus hírneve jóval nagyobb volt, mint amennyit a teljesítménye igazolt volna. Voltak egységek, közülük is elsősorban a gurkhák, amelyek szakértelemről, bátorságról és kitartásról tettek tanúbizonyságot. Mások viszont nem. A japánok elleni brit birodalmi igyekezet következetesen elmaradt az Egyesült Államokétól.

Ami előtt 1944 folyamán az anyagi eszközök tömegével érkeztek volna a hadszíntérre, az egymást követő amerikai kezdeményezések között még a Csendes-óceán térségében is hosszú szünetek álltak be. 1943 jú-

niusában MacArthur és a délnyugat-csendes-óceáni térség parancsnoka, William Halsey tengernagy Új-Guineában és a Salamon-szigeteken újabb hadjáratokba kezdett. Új-Georgiát egyhavi kemény harcok árán sikerült elfoglalniuk. Halsey ezt követően több, japánok védte szigetet átugorva 4600 katonát tett partra Vella Lavella szigetén. Decemberre az amerikaiak megerősítették pozícióikat Bougainville szigetén, és Új-Britannia nyugati csücskében elfoglalták Cape Gloucestert. 1944 januárjára egy Rabaul elleni nagyszabású légi offenzíva a támaszpontot a japán hajók és repülőgépek számára csaknem használhatatlanná tette. 100 000 fős helyőrsége stratégiailag jelentéktelenné vált: mivel a csapatok nem mozdulhattak onnan, ahol voltak, nyugodtan ott lehetett őket hagyni, hogy megrohadjanak.

Az amerikai haditengerészet expanziója 1943 folyamán lehetővé tette az egyre növekvő méretű csendes-óceáni állománynövekedést. Négy hatalmas Essex-osztályú flottahordozó és öt könnyű hordozó alkotta azoknak a gyors reagálású harccsoportoknak a magját, amelyekben csatahajók és cirkálók szolgáltak a partszakaszok ágyúzására, rombolók a radarfigyelésre és tengeralattjáró-elhárító védőfedezetre. Olajszállító és ellátó hajókból álló hatalmas flottakíséret tette lehetővé a harcoló hajók számára, hogy akár hetven napig is folyamatosan tevékenykedjenek, ami messze meghaladta a Királyi Haditengerészet kapacitását. Voltak még kísérő hordozók – amelyek szoros támogatást nyújtottak a kételtű armadák számára –, több száz őrnaszád part menti feladatokra, valamint javító- és kórházhajók. Noha ezeknek a hajóknak túlnyomórészt korábbi tengerjáró tapasztalattal nem rendelkező szárazföldi emberek adták a személyzetét, a tisztek és a legénység tagjai olyan navigációs, tűzérési és tengerészeti szakértelemről tettek tanúbizonyságot, amely messze túlszárnyalta az ellenség hasonló képességeit. A japán egyesített flotta hadműveleti teljesítményében az 1941. decemberi abszolút profizmustól az egy-két évvel későbbi bizonytalan tehetetlenségig bekövetkezett meredek hanyatlás a háború egyik legfurcsább és legfigyelemre-méltóbb jelensége volt.

Azokat a japán pilótákat, akik elég közel kerültek ahhoz, hogy megláthassanak egy-egy amerikai harccsoportot, félelemmel töltötte el azok mérete, ahogy több száz négyzetkilométeres körzetben elborították az

óceánt. A háború utolsó két évében az amerikai haditengerészet olyan nagy hatótávolságú haderőt képviselt, amelyet még nem látott a világ, hatalmasabbra nőtt, mint az összes többi harcban álló ország haditengerészete együttvéve. Ennek a flottának tekintélyes egységeit vetették be az egyes szigetek elleni, a keleti háború utolsó fázisát jellemző támadó hadműveletek támogatására. Nimitz középső csendes-óceáni offenzívája 1943 novemberében indult meg, partraszállásokkal a Gilbert-szigetekhez tartozó parányi Tarawa-atollon. A stratégiai megtévesztésnek itt nem volt létjogosultsága, hiszen az amerikai támadás egyetlen hihető célpontja egy maroknyi szigetre telepített légi bázis volt. Az amerikai haditengerészet és tengerészgyalogság egyik talpalatnyi helyről a másikra nyomult előre, tudván tudva, hogy a japánok a jövetelükre számítva mindegyiket megerősítették.

Raymond Spruance tengernagy Gilbert-szigeteki armadája tizenkilenc hordozóból, tizenkét csatahajóból és támogatóhajóikból állt, s ehhez tartozott még a 35 000 fő tengerészgyalogosból és 6000 járműből álló inváziós haderő. A tengeren lévő amerikaiak aznap, eltűnődve a látványon, amely körös-körül az országuk hatalmát jelképezte, legyőzhetetlennek érezték magukat. Az amerikai hordozók repülőgépei rommá bombáztak és géppuskáztak minden egyes helyi japán repülőteret, a partraszállás előtt pedig Spruance nehézágyúai három órán át lötték a szigetet, 3000 tonna gránátot elhasználva. Az utána következő élmény mégis az egyik legkeservesebbnek bizonyult az amerikai tengerészgyalogság háborújában. A legnagyobb szigetcskén, a mintegy három kilométer hosszú és hatszáznegyven méter széles Betión a japánok betonból, acélból és kivágott pálmafákból olyan bunkereket építettek, amelyek szinte áthatolhatatlanok voltak a bombák és a gránátok számára. Karl Albrecht tengerészgyalogos először megdöbben a sziget látványától, miközben a járműve feléje közelített: „Az egészet kételtű járművek szegélyezték, amelyek mintha mind égtek és füstöltek volna... A támadás mintha feloldódott volna a zűrzavarban. Egyszerre fogott el a rémület és az ámulat. Mi voltunk a legyőzhetetlen amerikaiak. Hatalmas hadihajó-armadánk és egy hadosztálynyi tengerészgyalogosunk volt. Hogyan fordulhatott ez elő? Rájöttem, hogy part mentén azok a több sorban heverő tengerészgyalogosok nem az indulási parancsra várnak. Hanem halottak.”¹⁵

A part előtt széles zátony állította meg a támadó csónakokat, ezért tengerészgyalogosok ezrei voltak kénytelenek a partvonalig tartó pár száz métert kínzó lassúsággal a vízen átgázolva megtenni a japánok tüzeiben. A haditengerészet egyik pilótája, aki fönről nézte a jelenetet, később ezt mondta: „Az aprócska emberek mintha sosem fogtak volna el a vízből, puskájukat a fejük fölé tartva lassan araszoltak a part felé. Sírhatnékom támadt.”¹⁶ Ezután négynapos küzdelem következett a szétlőtt pálmafák és az ügyesen álcázott védelmi állások között. Mire a lövöldözés abba maradt, a tengerészgyalogosok 3407 fős véres veszteséget szenvedtek, és csaknem mind a 4500 japán védő meghalt – mindössze tizenheten estek fogságba. A harc hevéssége a csata minden résztvevőjét megdöbbentette. Mind az amerikai nép, mind a tengerészgyalogosok számára fájdalmas tapasztalatot jelentett, milyen keményen meg kell harcolniuk azért, hogy egy áldozatkész védelmet legyőzzenek. A nemzeti önhiúságot, az amerikaiak rendkívüliségének doktrínáját hideg zuhanyként érte a felismerés, hogy a primitív ellenség is képes ellenállni a lehangoló tűzerőnek, hogy a győzelemhez vezető úton feltétlenül szükségessé válik a közelharc és az ahhoz szükséges áldozatkészség. Noha Tarawából fontos taktikai tanulságokat vontak le, ugyanez a gyalogsági élmény a későbbi szigetharcokban is megismétlődik majd. Globális és különösen orosz szemszögből nézve a jelentős stratégiai haszonhoz képest az amerikai veszteségek eltorpültek, de ha azt vesszük, hogy jutalmul pusztá korallatollakat meg pálmafákat kaptak, akkor igencsak rettenetes árnak tűnhettek.

A hadjárat alaptételén semmi sem változtatható: Japán legyőzéséhez az amerikai erőknél el kell foglalniuk az erősen védett csendes-óceáni légi és haditengerészeti támaszpontokat. Semmiféle felsőbbrendű technológia vagy tűzerő nem tehetette elkerülhetővé, hogy az amerikai katonák és tengerészgyalogosok felfedjék testüket a szakavatott és makacs ellenség előtt. Habár már nyilvánvalóvá vált, hogy a háborút a szövetségesek nyerik meg, Japán elszántsága megingathatatlan maradt. A japán stratégia – amennyiben egyáltalán létezett – abból állt, hogy minden apró térnyerés fejében a lehető legnagyobb véráldozatot facsarják ki az amerikaiakból, hogy felmorzsolják az akarataijukat, és rávegyék őket a tárgyalásra. Gyakorta állítják, hogy csupán a japán militaristák ragaszkodtak a háború folytatásához, csak hogy a tábornokok a

konzervatív politikusok, számos buzgó japán nacionalista és a császár erőteljes támogatását is élvezték. 1943 novemberében, a Kibővített Kelet-ázsiai Együttes Prosperitási Övezet Tokióban rendezett első konferenciáján a Salamon-szigetek küszöbönálló elestére hívták fel Hirohito figyelmét. Válaszában így nógatta tábornokait: „Nincs valami hely, ahol lecsaphatunk az Egyesült Államokra? Mikor és hol bocsátkoznak már végre derekas küzdelembe, emberek? És mikor vívnak már meg egy döntő csatát?”

A kulturális ellenérzés csak fokozta azt a gyűlöletet, amely a szövetségesek ázsiai hadviselését jellemezte. Ekkor már közismert volt, hogy milyen kegyetlenül bánnak a japánok a foglyaikkal és alattvalóikkal, és gyakran kamatostul vissza is kapták. A japánok hajlandósága, hogy még taktikailag, sőt stratégiailag reménytelen körülmények között is inkább harcolnak az utolsó emberig, mint hogy megadják magukat, felháborította a szövetséges csapatokat. Az amerikai és brit katonákat az az európai történelmi tradíció itatta át, amely szerint a küszöbönálló vereségre adandó tisztességes és civilizált reakció, megelőzendő a fölösleges vereséget, a harc feladása. Az amerikaiak a Csendes-óceánon – ahogy a brit katonák is Burmában – vad dühöt éreztek az ellenség iránt, amely elvette ezt a civilizált logikát. A győzelmeikben kegyetlen japánok most eltökéltnak mutatkoztak abban, hogy minden lehetséges emberéletet kivonjanak a vereség felé való kérlelhetetlen lecsúszás alól.

Ha a szövetségesek olyan nagyobb földdarabokon kerülnek szembe ellenségeikkel, ahol lehetőség nyílt volna a motorizált manőverekre, sokkal hamarabb aratnak győzelmet: az amerikaiak harcokcsikban, tüzéségben és légierőben mért, mindent elsőprő túlereje szétzúzta volna a viszonylag kezdetleges japán hadsereget, ahogy az oroszok tették Mandzsúriában 1945 augusztusában. Így azonban az európai léptékkel mérve miniatűrnek minősülő csendes-óceáni csaták hosszan elnyúló sorozata lehetővé tette a japánok számára, hogy kiaknázzák a védelemben szerzett jártasságukat és áldozatkész bátorságukat, mégpedig anélkül, hogy jelentős hátrány érné őket a tüzéség és a légi támogatás hiánya miatt. Tökélyre vitték az álcázást és az ellenség zaklatását – a „szurkapiszka taktikát”. A csatatereken a japán katonák még országuk vereségének éveiben is megőrizték jelentős pszichológiai fölényüket. Az amerikai

tengerészgyalogság a hadsereg légideszant hadosztályait leszámítva talán Amerika legkiválóbb szárazföldi harcoló ereje volt, amely rendkívüli dolgokat vitt véghez a Csendes-óceánon, ám éjszaka az amerikaiak harci ügyessége sohasem ért fel az ellenségeikével – vagy akár az oroszokéval. Minél urbánusabb és „civilizáltabb” egy társadalom, annál nehezebb a katonáit arra kiképezni, hogy egy olyan életmódhoz alkalmazkodjanak, amelyet a gyalogos harc ró rájuk a zord természetben. Minél nagyobb volt a technológiai ráfordítás egy-egy fegyvernemre, az amerikaiak kiválósága annál hangsúlyosabban mutatkozott meg: a repülőgép-hordozókon szolgáló pilótáiknak például nem akadt párjuk. Viszont gyakran a parasztokból válik a legsztoikusabb lövész.

Amint az amerikai repülőgépek Tarawáról szállhattak fel, egykettőre megsemmisítették a japánok légi potenciálját a Marshall-szigetek egész területén. 1944 februárjának elején a tengerészgyalogosokat kellemes meglepetésként érte, milyen könnyen foglalták el a Majuro-, a Kwajalein- és a Roi-Namur-atollt, Nimitz személyes diadalaként, aki minden beosztottjával szemben ragaszkodott hozzá, hogy a nagy erővel védett legkeletibb szigetek helyett a középső Marshall-szigeteket támadják meg. Azután bevették az Eniwetok-atollt, a Marshall-szigetláncolat legészaknyugatibb csücskét is, mialatt Spruance hordozóinak repülőgépei elpusztították a Karolina-szigetekhez tartozó Chuuk-szigeteki kulcsfontosságú japán támaszpontot. E sikerek gyorsasága lehetővé tette Nimitz számára, hogy a menetrendjét előre igazítsa a hadjárat következő fázisára, és 1944 szeptembere helyett már júniusra időzítse a Mariana-szigetek megtámadását.

Az amerikaiak küzdelmének irányítását erőteljes versenyszellem hatotta át. MacArthur attól kezdett tartani, hogy az új-guineai hadjárat elposványosodik, s ezért felgyorsította a hadműveleteit. Csapatai három hónappal a tervezett időpont előtt elfoglalták az Admirális-szigeteket, s ily módon bekerítették Rabault, arra kényszerítve a japánokat, hogy Új-Guinea északi partjaira vonuljanak vissza. 1944 áprilisában végrehajtotta a háború során elkövetett legmerészebb és legdrámaibb sakkhúzását: egy 40 000 fős japán haderőt megkerülve elfoglalta a Holland Új-guineai Hollandiát, júniusban pedig visszavert egy nagy erővel in-

dított japán ellentámadást a Driniumor folyó mentén. Csapatái Új-Guinea nyugati csücskén a Vogelkop-félszigetet is elfoglalták a közeli Biak-szigettel együtt, amely jelentős légi bázissá vált.

Meggyőző érv szól amellett – amit annak idején az amerikai haditengerészet, azóta pedig számos történész is hangoztatott –, hogy MacArthur hadjárata 1943 végén feleslegessé vált, s a Fülöp-szigeteken később végrehajtott elkeseredett, véres hadjáratának egyetlen célja, a parancsnok személyes ambícióinak megvalósítása volt, amely rengeteg filippínó és több ezer amerikai életébe került. Az amerikai légi és tengeri fölény addigra olyan jelentőssé vált, hogy a japán haderők a Csendes-óceán délnyugati térségében már képtelenek voltak csapatokat mozgatni, amelyekkel a szövetségesek stratégiai célkitűzéseit fenyegethették volna. 1943 végén az amerikai tengeralattjárók, a győzelem döntő letéteményesei hozzákezdtek a túlterjeszkedett birodalomba vezető japán utánpótlási vonalak szétveréséhez. A japán helyőrség számos szigeten mind fegyver- és muníció-, mind élelemhiányban szenvedett.

Mégis minden háborúra, különösen pedig az emberi történelem legnagyobb háborújára jellemző, hogy az események és a személyiségek saját lendületet vesznek. MacArthur létezett. Előkelő tisztséget töltött be, és a propaganda a leghíresebb amerikai hadvezérként magasztalta. Főhadiszállásának leghatékonyabb részlege a propagandagépezet volt. Habár Rooseveltt és munkatársai az ország katonai vezetőinek többségével együtt sarlatánnak tartották, amikor 1945-ben egy közvéleménykutatásban megkérdezték az amerikaiaktól, kit tartanak a legnagyobb tábornokuknak, 43 százalékuk MacArthurra szavazott, szemben Eisenhower 31, Patton 17 és Marshall 1 százalékával. A délnyugat-csendes-óceáni térség főparancsnoka jó kiállású férfi volt, aki erős akaraterővel és az amerikai vezérkari főnököknél nagyobb személyes tekintéllyel rendelkezett. Noha MacArthur sohasem kapta meg azokat a masszív anyagi erőforrásokat, amelyeket követelt, olyan politikai és erkölcsi befolyást gyakorolt, amely elegendőnek bizonyult hadjáratának folytatásához, és lehetővé tette számára, hogy a maga választotta célkitűzéseket kövesse. Az ésszerűség talán azt diktálta volna, hogy az Egyesült Államok 1944-ben, a Mariana-szigetek elfoglalása után fejezze be szárazföldi hadműveleteit Japán ellen. Az amerikai légierő Superfortress bom-

bázói a támaszpontjaikról felszállva a földdel tehetnék volna egyenlővé az ellenség anyaországát. A Japán ipart és mindenekfelett az olajszállításokat megbénító haditengerészeti blokáddal párosuló, ellenállhatatlan légítámadások elkerülhetetlenné tették a végső japán kapitulációt. Amerika 1944–1945-ös, utolsó véres szigeti hadjáratai, akárcsak a britek megkésett behatolása Burmába, vajmi kevésbé mozdították elő a háború kimenetelét.

Ez a perspektíva azonban csakis az utókor számára áll rendelkezésre. Akkoriban a szárazföldi hadműveletek leállítása elképzelhetetlennek tetszett – kivéve a repülősöket, akik égték a vágytól, hogy megmutassák, egyedül is képesek legyőzni Japánt. A Csendes-óceán térségében bevett amerikai tengerészgyalogos- és szárazföldi hadosztályok úgy számítottak, hogy folytatniuk kell a harcot, s ezt a parancsnokaik meg az otthoniak is így gondolták. Valahányszor nagy népek durálják neki magukat a gyilkolásnak, fagyos kérlelhetetlenséggel addig folytatják, amíg két vállra nem fektetik az ellenséget. 1944 tavaszán pedig a japánok még mindig messze jártak attól, hogy beismerjék a vereséget.

18.

Olaszország: vérmesek remények, siralmas eredmények

1. SZICÍLIA

1939 szeptemberében Nagy-Britanniában a tudálékos emberek ilyeneket mondogattak: „A tábornokok tanultak az utolsó háborúból. Most nem lesznek tömegmészárlások.” Evelyn Waugh erre a rá jellemző élességgel reagált: „Másként, mint tömegmészárlással, hogyan lehetne győzni?” Kérdése ugyan csipős volt, mégis tökéletesen rátapintott a lényegre. A náci Németország legyőzéséhez ellenségeinek elengedhetetlenül meg kellett semmisíteniük a Wehrmachtot. Az már a nyugati szövetségesek rendkívüli szerencséjének köszönhető, hogy csaknem teljes egészében az oroszok, nem pedig ők fizették meg ennek a „mészároszámláját”, minthogy 95 százalékban az orosz viselték a szövetség három vezető hatalmának hadi veszteségeit. 1940–1941-ben a Brit Birodalom egyedül szállt szembe Hitlerrel. Később az anyagi eszközök terén túlnyomórészt az Egyesült Államok járult hozzá Németország legyőzéséhez egyrészt azzal, hogy segítséget nyújtott Oroszországnak és Nagy-Britanniának, amely országok 1943-tól már maguk is jelentős szerepet vállaltak, másrészt hatalmas légi és haditengerészeti armádák megteremtésével. Az angol–amerikai bombázóoffenzíva egyre súlyosabb következményekkel járt Németország számára. A nyugati szövetséges hadseregek azonban azzal, hogy egészen 1944-ig halogatták a nagyszabású partraszállást a kontinensen, marginális szerepre kárhoztatták magukat. Az oroszok végül csaknem négy és fél millió német katonát öltek meg, míg az amerikai és brit szárazföldi és légi haderők mindössze mintegy 500 000 főt. Ezek a számok kiemelik a közreműködések közti aránytalanságot az illető harctereken.

Churchill és Rooseveltnak ahhoz, hogy a Németország elleni háborúban sorsdöntő szerepet játszassanak a szárazföldön, arra lett volna szükségük, hogy 1943-ban, még az oroszok nagy győzelmei előtt az európai kontinensen legalább negyven, de valószínűleg még annál is több hadosztályt szállítsanak partra. Ezek a hadseregek egyszerűen nem léteztek, figyelembe véve a kiképzésnek az amerikai és brit katonai vezetők által szükségesnek ítélt hosszát, valamint a felszerelés mértékét. Ugyanilyen fontos, hogy megfelelő kapacitás sem állt rendelkezésre egy ekkora haderő kontinensre szállítására és későbbi folyamatos ellátására. A Luftwaffe továbbra is viszonylag cselekvőképese maradt: végzet a következő évben érte utol, amikor az amerikai légierő Mustang típusú vadászgépei Németország fölé repültek. A szövetségesek Franciaország fölötti légi fölénye, amely 1944-ben abszolútnak bizonyult, kétségessé vált volna, ha a szövetségesek előbb szállnak partra.

Az amerikaiak egy kisebb létszámú haderővel már 1943-ban, sőt 1942-ben hajlandók voltak megkockáztatni a franciaországi partraszállást. A britek viszont, akiknek a katonák többségét kellett volna adniuk, nem. Ők úgy ítélték meg – minden bizonnyal helyesen –, hogy a korábbi háborús évekéhez hasonlóan fájdalmas katasztrófa csak úgy kerülhető el, ha mindent elsöprő erőt vetnek be. Ha 1943-ban megvalósítható lett volna is a kontinentális hadjárat, több százezer fővel nagyobb veszteséget követel, mint amennyit az angol–amerikai hadseregek 1944–1945-ben szenvedtek el, hiszen akkor jóval nagyobb létszámú német erővel kerülnek szembe, mint amilyeneket a keleti fronton az újabb egy évig tartó szétmorzsolódás után a D-napon és azt követően Normandiában bevetettek.

A nyugati szövetségeseket a megszállt Európától elválasztó nagy kiterjedésű tenger kihívás elé állította az azt átszelni kényszerülő inváziós erőket, ugyanakkor azt is biztosította, hogy a britek és az amerikaiak a németektől zavartalanul tevékenykedhessenek. Rooseveltnak és Churchillnek megadatott az, ami a hitleri hadseregekkel folyamatos konfrontációban lévő Vörös Hadsereg számára nem: a döntés luxusa. Pavel Kovalenko százados is egyike volt a rengeteg oroszoknak, akiket elkésérett a nyugati szövetségesek feltételezett kishitúsége, miközben kényelmesen szemet hunytak a Szovjetunió 1939 és 1941 júniusa között viselt

szégyenletes szerepe fölött. Kovalenko ezt írta a frontról 1943. március 26-án: „Winston Churchill rádióbeszédet tartott, [melyben ezt mondta]: »Elképzelhetőnek tartom, hogy valamikor jövőre vagy talán az azt követő évben le tudjuk győzni Hitlert.« Mit várhat az ember ezektől a »szövetséges« csirkefogóktól? Csaló gazemberek. Akkor akarnak beszállni a harcba, amikor már eldőlt a végeredmény.”

Churchill, tökéletesen tisztában lévén az efféle érzésekkel, vezérkari főnökei előtt 1943 márciusában így foglalta össze a helyzetet: „A britek és az amerikaiak mindenütt annyi biztonsági tényezővel tömnek tele a hadműveleti terveiket, hogy attól már képtelenek az agresszív háború bármilyen formájára. A következő hat-nyolc hónapban Nagy-Britannia és az Egyesült Államok fél tucat német hadosztállyal fog eljátszadózni [Észak-Afrikában és Szicíliában]. Idáig sülyedtünk, és önöknek most azon kell szorgoskodniuk, hogy ezen változtassanak.”² Csakhogy a britek és az amerikaiak lehetetlennek ítélték, hogy 1943-ban nagyszabású szárazföldi hadmozdulatokba kezdjenek Európában, ehelyett inkább a tengelyhatalmak déli szárnya ellen indított korlátozott hadműveletek mellett döntöttek. Casablancában Churchill küldöttsége megszerezte az amerikaiak jóváhagyását a szicíliai partraszálláshoz, amelytől azt remélték, hogy kora nyáron lesz végrehajtható. Nagy hangsúlyt fektettek a *Pointblank*- (Egyenes) hadműveletre, a franciaországi invázió előkészítését célzó egyesített bombázóoffenzívára is. Az ezt követő májusi washingtoni csúcstalálkozó idejére az elhúzóó észak-afrikai végjáték miatt a szicíliai céldátum júliusra tolódott. Az amerikai vezérkari főnököknek továbbra sem tetszett az ötlet, hogy erőket vonjanak el az eljövendő franciaországi hadjáratról, Washingtonban azonban elismerték, hogy abban az évben Európa északnyugati részén nem kerülhet sor partraszállásra. Az volt a meggyőződésük, hogy a britek a szállítóeszköz-hiányra hivatkozva próbálnak meg kibújni a nemszeretett franciaországi invázió kötelezettsége alól. A britek óvatossága valóságos volt, de az volt a szállítóeszközök problémája is. A szövetséges hadseregek számára elviselhetetlen lett volna, ha a következő év nyaráig Angliában kell tétlenkedniük, addig viszont Olaszország volt az egyetlen hitelt érdemlő célpontjuk.

A szövetségesek tudták, hogy rengeteg olasz vágyik kétségbeesetten arra, hogy megússza a háborút. Iris Origo, az amerikai születésű írónő,

aki Toszkána déli részén lakott egy kastélyban, ezt írta áprilisban: „Markáns változás ment végbe a közvélekedésben. A cselekedni kész harag és megdöbbenés, amely a szövetségesek észak-afrikai partraszállását és az olasz városok bombázását kísérte, egyfajta kétségbeesett apátiának adta át a helyét... mindenki egészen nyíltan azt mondja: »A fasizmus juttatott idáig bennünket.«”³ Nyilvánvalóvá vált, hogy Olaszország hamarosan kiugrik a háborúból. A britek úgy számoltak, hogy ha ez következik, az ország nagy része a szövetségesek kezére kerül: az Ultra információi arra utaltak, hogy a félsziget alsó részén a németek nem kívánnak nagyszabású hadjáratba kezdeni, csupán északon akarnak tartani egy vonalat a hegyekben. Íme, egy példa arra, milyen veszélyekkel jár az, ha valaki kiváltságos módon bepillant az ellenség kártyáiba. A szövetségesek azt hitték, ismerik Hitler gondolatait. Csakhogy ő gyakran meggondolta magát, és újrakeverte a lapokat.

Churchillnek és tábornokainak abban igazuk volt, hogy feltétlenül meg kell indítani a támadást az olasz szárazföldön, az egyetlen csatatéren, ahol az angol-amerikai szárazföldi erők 1943-ban harcba bocsátkozhattak a németekkel. Az ott rájuk leselkedő földrajzi, taktikai, politikai és gazdasági problémákról azonban megmagyarázhatatlan és bűnös módon nem voltak kellőképpen informáltak. Alábecsülték a hegyvidéki terepen, hozzáértő és makacs védelem ellenében zajló előrenyomulás nehézségeit. Arra számítottak, hogy Olaszország ugródeszkául szolgál majd egy korai offenzívához Németország déli szárnya ellen. „A Földközi-tenger térsége – bizonygatták Washingtonban a brit vezérkari főnökök – idén ősszel sorsdöntő akcióra kínál lehetőséget... Minden esélyünk meglesz, hogy megtörjük a tengelyhatalmakat, és 1944 májusában sikeresen befejezhessük a háborút.”

Az amerikaiak azzal a feltétellel mentek bele az olaszországi vállalkozásba, hogy ha eljön az ősz, több hadosztályt ki kell vonni, és a D-napi előkészületek jegyében át kell csoportosítani Nagy-Britanniába. A brit Egyesített Hírszerzési Bizottság még 1943. július 27-én is helyesen prognosztizálta a küszöbönálló olasz fegyverletételt, azt azonban tévesen feltételezte, hogy Hitler erői ezután visszavonulnak a Tengeri-Alpokba, valamint a Velencét és Tirolt fedező állásokba. Churchill vezérkari főnöke ennél óvatosabbak lévén, arra számítottak, hogy a németek némi

erősítést küldenek Olaszországba. A szövetségesek hadműveletei Mussolini országa ellen mégis a britek könnyű zsákmányt ígérő erősködései közepette indultak meg, ami aztán az amerikaiakból tartós keserűséget váltott ki, amikor a dolgok félresiklottak.

Július 10-én Sir Harold Alexander tábornok parancsnoksága alatt 2590 hadi- és szállítóhajóból álló armada kezdett kihajózni egy 180 000 fős sereget Szicília partjainál. A britek keleten, az amerikaiak délnyugaton értek partot. A légideszantos terveket az erős szelek szétzilálták, sok vitorlázógép a tengerbe zuhant – ily módon a Tunéziában felszállt 147 gépből 69 odaveszett – 252 brit ejtőernyős vízbe fulladt –, és csupán 12 landolt biztonságban a számára kijelölt zónában. A szövetséges flotta figyelmetlen légvédelmi tüze sok veszteséget okozott a szállítógépek között. A négy olasz hadosztály a parton gyenge ellenállást fejtett ki, szerencsére, hiszen rengeteg támadót rossz helyen tettek partra. Még egyes németek sem igen mutattak hajlandóságot a harcra: egy amerikai ejtőernyős, aki segítség nélkül, egyedül landolt az egyik német egység kellős közepén, meglepődve látta, hogy három ellenséges katona megindul feléje. Vezetőjük tökéletes angolsággal közölte vele: „Megadjuk magunkat. Három éve és nyolc hónapja harcolunk mindenfelé Európában, Oroszországban és Észak-Afrikában. Az bármelyik hadseregben elég hosszú idő. Torkig vagyunk az egészszel.”⁴

A védőket hátráltatta az a tény, hogy míg Olaszországban Albert Kesselring tábornok volt a parancsnok, Mussolini ragaszkodott hozzá, hogy Szicíliában egy olasz, Alfredo Guzzoni tábornok irányítsa a tengelyhatalmak erőit, ám ő erre a feladatra szánalmasan alkalmatlan volt. A szigeten állomásozó két német alakulat legtöbb katonája viszont, hamarosan egy harmadik egység embereivel is megerősítve, a szokásos elszántsággal vetette bele magát a harcba. A Luftwaffe ejtőernyőse, Martin Poppel július 14-én ezt írta, miután egysége brit légideszantosok személyében az első foglyait ejtette: „Véleményem szerint a harci moráljuk nem valami fényes. Hajlamosak azon nyomban megadni magukat, amint a legcsekélyebb ellenállásba ütköznek, ahogyan a mieink közül egy sem tenné.”⁵ Egy hét múlva egy akció után még hozzátette: „A tommyk nyilvánvalóan azt hitték, hogy a tegnapi tüzérségi tüzük visszavonulásra készítetett bennünket, ezért kora reggel három, gyalog-

gos katonákkal megrakott teherautóval érkeztek. 3,7 cm-es és 5,7 cm-es páncéltörő ágyúk mögött kuksoltak. Világos volt, hogy fogalmuk sincs az ejtőernyőseinkről, s hogy semmit sem tanultak az előző napi eseményekből. Minden csöndes volt. A fiaim a motorkerékpáros biztosítókat hagyták elmenni, és csak akkor kapták el őket, amikor a teherautók már a közvetlen közelükbe értek. Az első teherkocsi másodperceken belül lángra kapott, a tommyk ugráltak le róla, ahogy csak tudtak. A végén tizenöt halottat számoltunk össze, és hátravittünk tizenegy hadifoglyot. Este a páncéltörő ágyúkat is elhozzuk – jócskán megerősítik majd a pozícióinkat.”⁶ Poppel csupán a brit tüzérségről volt jó véleménnyel, amely az egész háború alatt kivívta a németek tiszteletét: „Azt meg kell hagyni a tommyknak, hogy az előretolt tüzérségi figyelő állati gyorsan elfoglalja az állását, a tüzérek pedig nagyon gyorsan belövik magukat.”⁷

A németek nem csupán a szövetségesek ágyúit szenvedték meg, hanem a légitámadásokat is. Rájöttek, hogy bár a hatalmas, hatvantonnás Tigris harckocsijaik félelmetes fegyverek, a szicíliai egyenetlen terepviszonyokra teljességgel alkalmatlanok: a tengelyhatalmak ellentámadásait, különösen az amerikai hídfőállások ellenieket, könnyűszerrel visszaverték. Martin Poppel hetvenkedése az egységével nem homályosíthatja el azt aényt, hogy a Luftwaffe egy másik hadosztálya, a Hermann Göring hadosztály a szigeten harcoló legalkalmatlanabb német alakulatnak bizonyult. Parancsnoka, Paul Conrath tábornok július 12-én dühösen írta: „Abban a keserű élményben volt részem, hogy az utóbbi pár napban német katonához méltatlan jelenetek tanúja lehettem... A legénység rohanvást futott hátrafelé, hisztérikusan ordibálva, mert valahol a környéken egyetlen lövést hallottak... A »tankpánikot« és a rémhírkeltést a legszigorúbb eszközökkel kell büntetni. A parancs nélküli visszavonulást és a gyávaságot a helyszínen kell kezelni, ha kell, agyonlövessel.” A németeket bősztették az egyre szaporodó jelentések, miszerint olasz tiszték magukra hagyják az embereiket.

Az olasz katonák úgy özlöttek a szövetségesek vonalai felé, hogy megadják magukat, „mintha valami népünnepélyen lennének”⁸ – fo-

* Rick Atkinson *A csata napja* című könyvének idézeteit dr. Molnár György fordításában közöljük. (A ford.)

galmazott egy amerikai –, személyes holmijuk madzagon lógott a vállukon és a derekukon, nevetésük és dalaik megtöltötték a levegőt”. Egy főhadnagy így írt az otthoniaknak: „Fura egy népség ez az olasz. Az ember azt hinné, a szabadítóiuk voltunk, nem pedig a foglyul ejtőik.”⁹ Nehány amerikai durván fogadta az effajta engedelmességet: július 14-én két, egymástól független incidens során a 45. amerikai hadosztály egy tisztje és egy tiszthelyettese hidegvérrel meggyilkolt egy-egy nagy csoport olaszt. Egyiküket, Horace West törzsőrmestert, aki egy Thompson géppisztollyal harminchét olaszt gyilkolt meg, a hadbíróság elítélte, de később kegyelmet kapott. A másik, John Compton százados kivégzőosztagot állított össze, amely harminchat olaszt mészárolt le. Comptont hadbíróság elé állították, de felmentették, és később harc közben esett el. Patton, akinek katonai erkölcsi számos náci parancsnokéra emlékeztettek, azt írta: „Véleményem szerint ezek a gyilkosságok teljességgel jogosak voltak.” Csupán nyomás hatására egyezett bele a hadbíróságba. Mindkét incidenst agyonhallgatták, mert Eisenhower attól tartott, hogy az ellenség a szövetséges foglyokon fogja őket megtorolni. Ha a németek tették volna, 1945-ben háborús bűnökkel vádolták és valószínűleg ki is végezték volna őket.

A szövetségesek jobbszárnyán Montgomery két hadteste a tervek szerint már az első napon bevette Siracusát, ám utána a szállítóeszközök hiánya miatt lassan haladtak előre. „Ez *nem* tankoknak való vidék”¹⁰, panaszkodott az egyik brit tiszt, Montgomery egy másik katonája pedig azon morgolódott, hogy Szicília „minden kibaszott szempontból rosszabb, mint a kibaszott sivatag”. Egy brit tiszt, David Cole így jellemezte az élményt: „Cammogás előre, egyik poros mérföld a másik után az árnyékban is 35 fokos hőségben”,¹¹ míg egyszer csak a parancsnokával együtt lepillantott a Cataniai-síkságra.

Az élénk táruló panoráma gyönyörűsége volt. Ötven kilométerre északra a 3340 méter magas Etna hatalmas, ködbe burkolózó, hósipkás, kúp alakú tömege uralta a horizontot... A part mentén homályosan előtűnt Catania városa, amely reszketve csillogott a hőségben. Mindez a határtalan szépség és nyugalom képét mutatta volna, ha nincs a gránátok tompa puffanása, ahogy árulkodó fekete füstöt eregetve egymás után robbantak a folyó kö-

zelében. A valóságban előttünk odalent keskeny lövészárkokban és -gödörökben rejtőzködve, épületek és minden alkalmas fedezék mögé húzódtak, két hadsereg nézett egymással farkasszemet, és vívta élethalálharcát.

Egy brit légideszantegység sértetlenül elfoglalta a Primosole hidat, hogy aztán lőszerük fogytán ellentámadásokkal viasszaszorítsák őket. A Luftwaffe ejtőernyősei továbbra is rendületlenül védték a hidat a lomhaság, fantáziahiány és összeköttetési problémák jellemezte támadásokkal szemben. A brit hadsereg egyik nagy hiányossága az egész háború alatt a rádiókészülékeik gyenge minősége volt, ami a Primosole környéki hadmozdulatokban is végig megmutatkozott. A németek jobb rádiókkal voltak felszerelve, mint az ellenségeik, ami jelentős harctéri előnyhöz juttatta őket. A különbség a keleti fronton jelentkezett a legmarkánsabban, ahol 1941–1942-ben a legtöbb orosz repülőgép és harckocsi egyáltalán nem rendelkezett rádiókészülékkel, s még 1943-ban is csak a századparancsnokok harckocsijait szerelték fel vele. A gyatra brit kommunikáció az 1940-es franciaországi és az 1941-es krétai hadjáratban is katasztrófa-hoz vezetett. A rádió-összeköttetések csődje még 1944 szeptemberében is jelentősen hozzájárult az 1. légideszant-hadosztály arnheimi kudarcához, s ezzel szakmailag szégyent hozott a brit hadseregbe. A RAF 1942 és 1945 között a világ élvonalába tartozó elektronikai eszközöket vetett be, a brit katonai rádiók viszont továbbra is megbízhatatlanok maradtak, s ez a gyengeség néha jelentős mértékben befolyásolta egy-egy csata kimenetelét, ahogyan Szicíliában is.

A Primosole hídnál a Durhami Könnyű Gyalogság két zászlóalja ötszáz fős veszteséget szenvedett. A gyalogság és a harckocsik közötti elégtelen koordináció miatt a két német 88 mm-es ágyú egymás után lőtte ki a nyílt terepen előrenyomuló Shermaneket. A támadók némelyike később a háború általa átélte egyik legvéresebb csatájaként jellemezte az itteni a harcokat, pedig a németek egy rögtönzött, inkább utászokból és híradósokból, semmint gyalogosokból álló harci egységgel állták a sarat. A mai napig rejtély, hogy az erős ellenállásba ütköző Montgomery miért nem karolta át a védőket tengeri úton Cataniába küldött csapatokkal. A Primosole hidat végül lerohanták, de az előrenyomulás komoly késedelmet szenvedett.

Alexander mindössze annyit bízott az amerikaiakra, hogy védjék a britek szárnyát. Ennek következtében nem nyílt rá lehetőségük, hogy a szigeten át észak felé nyomuljanak, és esetleg csapdába ejtsenek egy kelet felé visszavonuló német páncélosadosztályt. Patton ettől a korlátozott szereptől türelmét veszítve nagy sietve elindított egy dandárt északnyugatra, Palermo irányába. Július 22-én el is érte a várost, útközben rengeteg olasz hadifoglyot ejtve, ám ez a lökés zavarba ejtette Kesselringet, stratégiailag ugyanis teljesen haszontalan volt. Alexander belenyugodott az amerikaiaknak ebbe, a német főerőkkel ellentétes irányú előretörésébe, s ez szokásos gyengekezűségét tükrözte. Minden értelmesen gondolkodó tiszt számára világos volt, hogy a hadjárat Szicília keleti, nem pedig nyugati felén dől majd el. Csakhogy miközben a szövetséges katonák ide-oda kószáltak a szigeten, láthatóan csupán az ellenfeleiknek voltak világos célkitűzéseik.

A németeket ugyanakkor a lőszer- és ellátmányhiány, valamint a szövetségesek csapnivaló teljesítménye hátráltatta. „Az olaszok gyakorlatilag egyszer sem ütköztek meg – írta Conrath tábornok keserűen –, és feltehetőleg a szárazföldön sem fognak harcolni. Szicíliában számos egység, akár a tisztek vezetésével, akár magától egyetlen puskalövés nélkül vonult el... Az olasz hadserege 90 százaléka gyáva, és nem akar harcolni.”¹² Az olasz katonák hajlandósága, hogy elhagyják a harcteret, kevésbé vált a nép javára: Szicíliában meg is kezdődött hosszú haláltusája. Ahogy egyik város a másik után vált bombáktól és gránátoktól szaggatott csatatérré, Mussolini háborúba belefáradt alattvalói borzalmas szenvedéseken mentek keresztül. Az Etnától keletre fekvő Troina napokig heves harcok központjává vált. Egy haditudósító így írta le a város képét, miután az amerikaiak végül elfoglalták: „Egy kísérteties öregasszony a máladozó vakolat és a hasadt gerendák között heverve... a kezét nyújtotta felénk, vakon tekintett maga elé, és úgy nyöszörgött, mint a fenyőfák között jajongó szél. Továbbmentünk a templomhoz. A tetőn egy nyílason fény ragyogott át. Alatta egy fel nem robbant 225 kg-os bomba hevert a padlón. Valamelyik amerikai katona hevesen azt suttogta a fülembe: – Istenem, csoda történt... – A polgármester irodájában néhány még élő sebesülte bukkantunk, akiket a katonáink húztak ki a romok alól. Egy falócán egy tíz év körüli kislány vékony alakja hevert. Fekete haját szür-

ke vakolatpor csikozta. Egyik lábát végig kötés takarta... Két kezében sós kekszet szorongatott, amit az egyik katonától kapott. Nem mozdult, csak bámulta a mennyezetet.”¹³

Rómában július 25-én Viktor Emánuel király és Pietro Badoglio marsall elrendelte Mussolini letartóztatását. Európa első fasiszta vezetője nem is igen tiltakozott a bukása ellen. Lelkiereje elhagyta, beletörődött a vereségbe, s mintha elsősorban az érdekelte volna, hogy mentse az irháját. Az ex-Duce a rabság elkövetkező heteit először part menti szigeteken, majd az Appennineken egy südülőhelyen töltötte, bámulatos menyiségű szőlőt evett, Jézus életét olvasta, és gyerekkora óta először vett részt misén. Kétséges, hogy különösebben ínyére lett volna, amikor Otto Skorzeny náci kommandósai szeptember 12-én „kimenekítették”. Bábhatalmát Észak-Olaszországban helyreállította ugyan, de tudta, hogy az ő játszmájának vége. Tudta ezt Hitler is, aki már hónapok óta kereste az olasz fasiszták újabb vezérét, s csak azért helyezte vissza Mussolinit, mert nem talált helyette mást.

A Duce bukása egy percre világszerte vidámsággal töltötte el a szövetségeseket és szimpatizálóik körét. Sokan csakis azért tudták elviselni az életet a háború alatt, mert a remény fel-feltörő hullámai tartották bennük a lelket. A helyi győzelmek vagy a rezsimek váltásáról szóló beszámolók közepette a felindulás vagy a megkönnyebbülés patetikus rohamait élték át. Victor Klemperer, a drezdai zsidó naplóíró, aki kapaszkodott egyfajta ingatag szabadságba, több olyan mérföldkövet jegyzett fel, amikor úgy vélte, Németország veresége küszöbön áll. 1943. július 27-én így lelkendezett Mussolini sorsán: „Most már látszik a vége – még talán hatnyolc hét! Mi katonai diktatúrára fogadunk [Németországban].”¹⁴ Eufóriájában egy másik zsidó is osztózott, aki ezt mondta a munkahelyéről: „Most már nemigen kell megjelenünk reggel”,¹⁵ és úgy számított, hogy Hitlernek már csak egy hónapja van hátra. A lázas és elhamarkodott optimizmusnak ezek a pillanatai elegendők voltak ahhoz, hogy az emberek a lövészárkok mindkét oldalán túllépjenek valamelyest a szomorúságukon meg a nyomorukon, és elhárítsák maguktól a kétségbeesést.

Hitlert a római politikai forrongás meggyőzte arról, hogy Szicíliát evakuálni kell. A németek rendezetten vonultak vissza kelet felé, közben

végigharcoltak egy sor késleltető akciót. A saját egysége romjain és a védők rendelkezésére álló erőforrások rossz minőségén megrökönyödött Erich Dressler harckocsi-lövegkezelőt zavarba ejtette a szövetségesek késlekedése: „Több határozottsággal a tommyk mindannyiunkkal végezhetek volna... Már azt hittem, itt vég. Aztán valamilyen oknál fogva egyszer csak megálltak.”¹⁶ Augusztus 11-én éjjel a németek a három és fél kilométer széles Messinai-szoroson keresztül megkezdték erőik átszállítását az olasz szárazföldre. Az Ultra jelezte ugyan az ellenség szándékát, de sem a szövetséges légierő, sem pedig a Királyi Haditengerészet nem avatkozott be hatékonyan annak érdekében, hogy a tengelyhatalmakat megakadályozza 40 000 német és 62 000 olasz katona, valamint a harckocsik, a járművek és az ellátmány nagy részének visszavonásában. Ez döbbenetes mulasztás volt. Gustav von Liebenstein báró, a német haditengerészet tisztje a háttérből egy olyan evakuációt irányított, amelyet egyesek miniatűr Dunkerque-ként jellemeztek: igazából annál kétségkívül sikeresebb volt, hiszen mindhárom német hadosztály teljes harcrendben átért a szárazföldre. Az amerikaiak augusztus 16-án késő este, nem sokkal a britek előtt hatoltak be Messina kikötőjébe. A német parancsnok, Hans Hube tábornok másnap reggel fejezte be visszavonulását a szigetről.

A szicíliai hadjárat fájdalmas tanulságokkal járt az angol–amerikai erők számára. A kételtű és a kapcsolódó légi hadműveletek tervezése gyenge, kivitelezése nehézkes volt. Hiányzott a légi és földi erők közti koordináció. Ha az olasz csapatok ugyanolyan elszántan küzdöttek volna, mint a németek, a támadókat visszaszorítják a tengerbe. Az amerikaiakat megdöbbenettette Alexander gyengekezűsége, megvetéssel töltötte el Montgomery csigalassúsága, és bosszantotta szövetségeseik nyilvánvaló törekvése, hogy alárendelt szerepre kényszerítsék őket. A briteket viszont a maguk részéről bőszította az amerikai parancsnokok, különösen Patton idegenkedése attól, hogy a megbeszélte tervekhez igazodjon. Mindkét fél bírálta a másik csapatainak harci teljesítményét. Mindkettő nehezen legyőzhetőnek ítélte a sziget kevés útját uraló magaslatokat elfoglaló védőket. A németek mesteri csapdákat állítottak, és tekintélyes rombolást vittek végbe, ízelítőt adva abból a taktikából, amelyet az elkövetkező két évben Olaszország teljes hosszában alkalmazni fognak.

A megszállók elmulasztották kihasználni tengeri erejüket a védelem átkarolására, és csupán egy sor ádáz összecsapást hajtottak végre.

Öt héten át ötvenezer német tartott sakkban félmillió szövetséges katonát. A támadók nagy hűhót csaptak a Tigris harckocsik, a Nebelwerfer rakéta-sorozatvetők, a Spandau géppuskák és a tüzérségi tűz támasztotta veszélyek, a meredek terepen való támadás nehézségei, a hőség, a malária és harctéri neurózis okozta veszteségek miatt. Az azonban egyértelmű, hogy noha a szövetségesek nyomasztó túlereje végül győzedelmeskedett, a Wehrmacht katonái meggyőzőbben harcoltak, mint angol–amerikai társaik. A szövetségesek erői újra és újra elmulasztották – ahogyan később majd Északnyugat-Európában is –, hogy a terület-szerzést lefordítsák az ellenséges erők megsemmisítésére. A németeket annyira zavarba ejtette saját megmenekülésük és az, hogy a szövetségesek nem indítottak kételtű hadműveletet Calabria belseje ellen a bekerítésükre, hogy egyesek már azt a fantasztikus elméletet dédelgettek magukban, miszerint Alexander politikai okokból törődött bele a visszavonulásukba.

1943 nyarán a szicíliai hadjárat volt az Egyesült Államok és Nagy-Britannia egyetlen jelentős szárazföldi hadművelete a németek ellen, amely nyolc szövetséges hadosztály részvételével 6000 emberéletet követelt. Ugyanebben az évszakban négymillió katona szorult a Kurszk és Orjol környéki harcokba, amelyekben félmillió orosz veszett oda. Néhány német civil, aki kétségbeesetten várta a háború végét, felpanaszolta a nyugati szövetségesek lassú előrenyomulását. Mathilde Wolff-Monckeburg ezt írta augusztus 14-én: „Egyre csak azt reméltük, hogy majd csak felgyorsulnak a dolgok.”¹⁷ Több magyarázat is létezik a nyugati szövetségesek 1943-as szerény szárazföldi szerepvállalására, de könnyű belátni, hogy az oroszok miért viseltettek iránta olyan megvetően. Ahogyan egyes résztvevők is. Lionel Wigram alezredes, a brit hadsereg egyik legenergikusabb és legnagyobb képzelőerővel megáldott tisztje benyújtott egy jelentést, amelyben az első kézből tapasztalt hiányosságokat elemezte. Kritizálta a mesterien megtervezett és hibátlanul kivitelezett frontális támadásokat, a túlságos függőséget a tüzérségtől, a védők mögé beszivárgás, a fedett terepen való munka kiaknázásának elutasítását. Szorgalmazta, hogy az összes zászlóaljat mentesítsék attól

a húszegynéhány katonától, akik akció közben kivétel nélkül mindig megfutamodtak. Majd erre a következtetésre jutott: „A németek egy tekintetben kétségkívül határozott sikert arattak SZICÍLIÁBAN. Erőiket képesek voltak csaknem sértetlenül kivonni, igen kevés veszteséggel... Nekünk viszont súlyos veszteségeket okoztak. Következésképpen valamennyien meglehetősen bosszúsak vagyunk.”¹⁸ Ez a vakmerően őszinte értékelés Montgomery fülébe is eljutott: Wigramet, amiért a hiúságán csorbát ejtett, felmentette zászlóaljparancsnoki posztjából. Az alezredes jogos kifogásaival senki sem bíbelődött.

A brit és amerikai hadseregek mentegetői azt bizonygatják, hogy a szicíliai német védelem, miként a tengelyhatalmak számos egyéb harc-téri teljesítménye iránti tisztelet sem kendőzheti a németek végső kudarcát. Kesselring erőit kifüstölték a szigetről. Vesztek. Ez igaz, és fontos is. Könyvünk egyik vezérmotívuma, hogy a Wehrmacht briliáns módon harcolt végig számos csatát, Németország viszont nagyon rosszul háborúzott. Mindettől függetlenül azonban az, hogy az angol–amerikai erők annak ellenére is ismételten elmulasztották megsemmisíteni Hitler hadseregeit, hogy sikeresen kiszorították őket a megszállt területekről, azt jelentette: ahogyan 1941 óta mindig, egészen 1945-ig, továbbra is a Vörös Hadsereg maradt a nácizmus elpusztításának fő motorja.

2. AZ ÚT RÓMÁBA

A szövetségesek támadása az olasz szárazföldön szeptember 3-án kezdődött meg, amikor a 8. hadsereg kanadai katonái partra szálltak Calabriában, ahol semmiféle ellenállásba nem ütköztek; Kesselring, a német védelem parancsnoka úgy döntött, hogy első csatáját északabbra vívja meg. Öt nappal később, szeptember 8-án, miközben a szövetséges országok vezetői Québecben gyűltek össze csúcstalálkozóra, Rómában Badoglio marsall kormánya bejelentette, hogy Olaszország leteszi a fegyvert, ismét csak optimizmust keltve a félszigeten való gyors előre-nyomulással kapcsolatban. 9-én Mark Clark altábornagy 5. hadserege partra szállt Salernónál. Ez a nyugati háború kritikus akciójának bizonyult, habár nem úgy, ahogy a támadók elképzelték. Bill Darby ezredes

amerikai rangerei eleinte sikerrel jártak a szövetségesek vonalának bal szélén, Amalfinál megtisztították a tengerparti üdülőfalvakat, és biztosították a Chiunzi-hágót, ahonnan a távolban már látni lehetett Nápolyt. Másutt azonban a németek gyorsan felfejlődtek, hogy szembeszálljanak a behatolókkal, és egy sor átütő erejű ellentámadást indítottak. Clark egy amerikai és egy brit hadtestje egyszeriben négy aprócska hídfőállásba szorult be, ahol heves tűz alá vették őket.

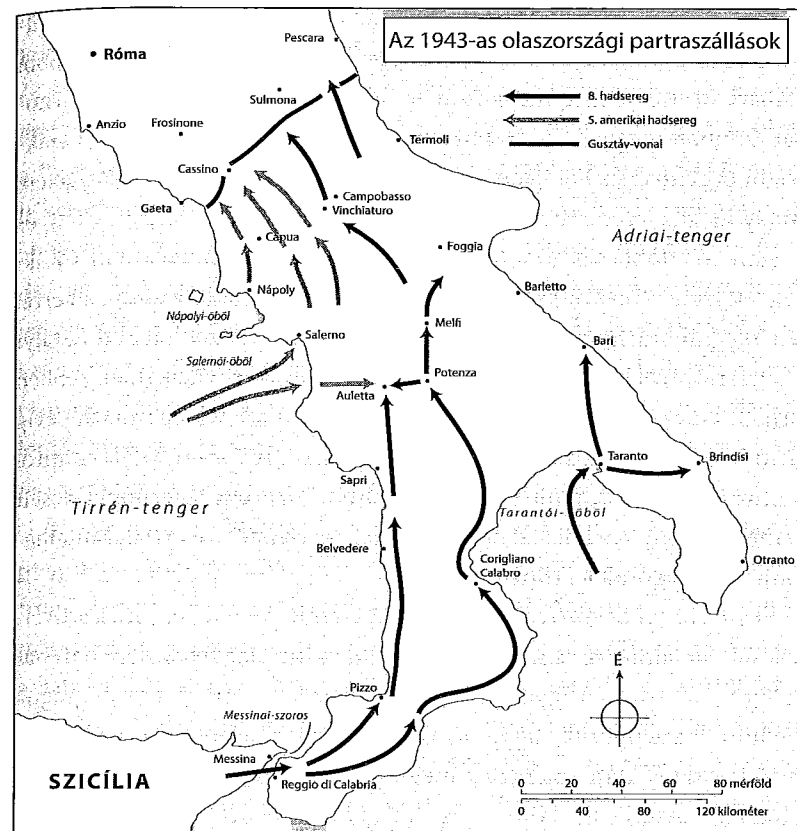
13-án Kesselring erői éket vertek az amerikai és a brit alakulatok közé, és páncélosai másfél kilométerre megközelítették a tengert. A partok előtt tartózkodó kétélű armadát súlyos Luftwaffe-támadások érték, mely az újfajta, rádióvezérlésű siklóbombákat alkalmazta. Clark pánikba esett, és a hadsereg újrabehajózását javasolta. Eisenhower és Alexander felülbírálta ugyan őt, a hídfőben mégis órákon át káosz uralkodott, különösen a sötétség beállta után. „Abban a hiszemben, hogy a német gyalogság beszívárgott az állásainkba, [az amerikai csapatok] egymásra kezdtek lövöldözni”¹⁹ – írta egy brit szemtanú –, és azok, akiket eltaláltak, vérfagyasztó üvöltéseket hallattak. Lekuporodtunk az olajfák rózsaszín, rezgő levelei alatt ásott keskeny lövészárkunkba, és néztük, amint a tüzelés egyre közelebb ér, így telt el lassan az éjszaka... A hivatalos történetírás a maga idején majd nekilát, hogy a salernói akciónak ezt a részét olyan méltóságos köntösbe öltöztesse, amilyenbe csak tudja. Amit mi láttunk, az a parancsnokságtól lefelé terjedő tehetetlenség és gyávaság volt, amely káoszt eredményezett.”

Michael Howard főhadnagy a Coldstream gárdaezredtől ezt írta: „A gránátok úgy süvítettek el fölöttük, akár az elveszett lelkek. Vum, vum, vum, vinnyogták.”²⁰ Voltak brit és amerikai egységek is, amelyek szánalmasan viselkedtek: a skót gárdisták hivatalos története elismerte, hogy „mindenütt egy újabb Dunkerque érzete lógott a levegőben”. A katasztrófát csak a német frontvonalat szétverő intenzív haditengerészeti ágyúzás hárította el. „Az isten szerelmére, Mike – mondta Eisenhower az amerikai 6. hadtest parancsnokának, Mike Dawley vezérőrnagynak néhány órával azelőtt, hogy Dawley-t felmentették, és ezredesként küldték haza –, hogy sikerült elintézned, hogy így beszarjanak a csapataid?” Peter Moore főhadnagy a leicestershire-i ezredtől így írt:

Az éjszaka folyamán a németek a teljes körörös védelem fedezetére aknavetőket és Spandaukat állítottak fel. A küszöbönálló ágyúzás első jele az aknagránátok ismerős tung-tung-tung-tung-tung-tungja volt, ahogy leejtik őket a csőbe, aztán kilövik. Feszülten várakoztunk, és másodperceken belül sivítva jött is a vúúú-bumm, vúúú-bumm, vúúú-bumm, ahogy a gránátok felrobbantak körülöttünk. Ezzel egy időben a Spandauk szapora lövésekből álló hosszú sorozatokat kezdtek eregetni a fejünk fölött, széjjeltépve a szőlőtőkét. Az aknavetőkkal nagyon pontosan céloztak, úgyhogy nemsokára már sok volt a sebesült, és néhányan meg is haltak. A heves géppuskázás miatt nagyon nehéz volt a sebesültek segítségére sietni. A Bren géppuskáinkkal meg a karabélyainkkal leadott lövésekkel fedeztük őket, miközben felénk kúsztak vagy beráncgálták őket egy-egy korábban talált barlangba. A tűzpárbaj egész nap folytatódott. Egyfajta rezignált állapotba kényszerítettem magam. Nem láttam át, hogyan tudnánk ellenállni egy elhúzódo támadásnak, s csak azt reméltem, hogy akármilyen sors vár is rám, gyors lesz. Mindig magamnál tartottam a katonai imakönyvet, és mérhetetlen vigaszra és megnyugvásra leltem, amikor elolvastam a hajnali meg az esti fohászt, az ismerős hálaadó énekeket, zsoltárokat és imádságokat.²¹

Napokig tartó kemény harcok után Kesselring ellentámadását visszaverték. „Amint szürkülni kezdett, eltemettük a német halottakat – írta Michael Howard. – Ezek voltak az első holttestek, amelyekkel dolgom volt: mereven és kifacsarodva heverő, összeaszott, üveges kék szemű, szálnalmas babák. Egyikük sem lehetett több 20-nál, és némelyik még szinte gyerek volt. Borzasztó nemtörődomséggel behánytuk őket a saját lövészárkaikba, és földet lapátoltunk rájuk. A jelenet belevesődött az agyamba: a sietősen görnyedező lapátolók, az élettelen szemű, kezüket-lábukat szétvető hullák a hideg hajnali fényben, amely minden színt kimosott a jelenetből, és csak gyászos feketéket meg szürkét hagyott. Amikor végeztünk, a puskájukat meg a bajonettjüket tűztük a sírjuk fölé, aztán fedezékben gyorsan visszaiszkoltunk. Goya ecsetjére méltó jelenet volt.”

Ismét csak a szövetségesek tűzereje billentette el a mérleg nyelvét. „A heves haditengerészeti zárótűzek különösen kellemetlenek voltak”, jegyezte meg az egyik német tiszt. Kesselring erőinek minden mozdulatát gránátos és légítámadás fogadta. Lehet, hogy a szövetséges katonákat

megrémítette Salerno, de a Wehrmacht sem igen élvezte a helyzetet. „Most megkaptuk az első ízelítőt abból, mit is jelent az anyagi erőfölény²² – mondta bánatosan Erich Dressler harckocsi-lövegkezelő. – Először az alacsonyan szálló repülőgépek jöttek olyan szoros alakzatban, hogy az egyes századokat meg sem tudtuk különböztetni egymástól, miközben a tüzéség és az aknavető órákon át szórtak minket.” A páncélosok újra és újra előretörték, és újra és újra megállították őket. A csatában Kesselring véres veszteségei összesen csupán 3500 főt – köztük 630 halottat – tettek ki, miközben a britek 5500, az amerikaiak pedig 3500 embert veszítettek, de a németek harci ereje ahhoz nem volt elegendő, hogy kijussanak a tengerhez. A támadókat megtépták, ahogy később majd Anziónál és Normandiában is teszik. A pusztító erejű tüzéség és légi támogatás ellenében azonban képtelenek voltak őket kiűzni.

A szövetségeseknek a tengelyhatalmak kisebb létszámú erői ellen mutatott kiábrándító teljesítménye azonban döntően befolyásolta a későbbi hadjáratot. Kesselring megkezdte a visszavonulást észak felé, Salernónál azonban megbizonyosodott arról, hogy a Wehrmacht a maga szakértelmével hosszas halogató akciót képes folytatni az Itáliai-félszigeten, amely ideális terepet nyújt a védekezésre. Ezzel Hitler is egyetértett, és a szemétkébe dobta korábbi tervét a stratégiai visszavonulásról az északi hegyek közé. A szövetségesek földközi-tengeri támadása eddig sikerrel járt, olyannyira, hogy meggyőzte Hitlert, vonjon ki tizenhat hadosztályt a keleti frontról Kesselring megerősítésére. Európa egyik legnehezebben járható vidékén azonban már készen álltak a díszletek egy másfél évig tartó lassú, sok áldozattal járó küzdelemhez. „A tommyknak centiről centire kell majd átrágniuk magukat rajtunk – írta egy Salernónál elesett német ejtőernyős a nála talált befejezetlen levelében –, és azt garantálhatom, hogy rágósak leszünk.”

Kesselring védekező csaták sorozatára rendezkedett be, amit a szövetségesek fájdalmasan ismétlődőnek találtak. Mindegyik szakaszban napokig bombázták és ágyúzták a német állásokat, mielőtt a gyalogságuk nekiindult a géppuska-, ágyú- és aknavetőtűznek. Napokig vagy hetekig tartó fárasztás után a németek megfontoltan visszavonultak egy újabb, a hidak, a vasúti összeköttetés és a megközelítési útvonalak lerombolásával védett hegyvidéki vagy folyó menti vonal mögé. Mindent kifosztottak vagy elpusztítottak, ami a civil lakosság és a szövetséges csapatok számára értékes lehetett. Becslések szerint Dél-Olaszországban a juhok és szarvasmarhák 92 százalékát, a baromfik 86 százalékát vitte magával vagy ölte le a visszavonuló hadsereg. Mielőtt elhagyták a várost, Kesselring emberei a németek viselkedésére oly sokszor jellemző rosszhindulattal Nápoly kulturális örökségének jelentős részét elpusztították, teljes középkori könyvtárakat gyújtottak fel, köztük az egyetem 50 000 kötetét is. A jeles épületekbe késleltetett működésű bombákat telepítettek, amelyek a város felszabadítása után súlyos veszteségeket okoztak. Egyes szövetséges katonák sem viselkedtek kulturáltabban, mint az ellenségeik, vandál módon felbecsülhetetlen értékű műkincseket rongáltak meg.

Churchill makacsul, már-már megszállottan ragaszkodott ahhoz a hitéhez, hogy egy nagyszabású olaszországi kampány megnyithatja az utat

Németország felé. Az amerikaiak viszont úgy döntöttek, hogy minden további földközi-tengeri hadművelet csupán keserű gyümölcsöt hozhat, és amint elfoglaltak néhány, a bombázók számára használható repülőteret, arra törekedtek, hogy erőiket minél gyorsabban átcsoportosítsák a franciaországi invázióra, és teljes mértékben igazuk is volt. A britek lelkesedése 1942–1943-ban még indokolt volt a déli stratégia iránt, de ahogy körvonalazódni kezdett a La Manche csatornán át vezető támadás, az olaszországi áttörés végrehajtásának nehézségei pedig nyilvánvalóvá váltak, az elképzelés hitelét veszítette. A szövetséges erőknek ott kellett maradniuk, hogy lekössék a németeket, akik máskülönben Franciaországban vagy Oroszországban harcoltak volna. Ám semmiféle jelentős győzelemre nem nyílt kilátás, főleg olyan gyenge képességű harcéri parancsnokokkal nem, mint Alexander és Clark.

Szeptember végéig a szövetségesek tizenhárom hadosztálya ütközött meg hét némettel, miközben Kesselring további tizenegy alakulata a front mögötti területet biztosította, a legbrutálisabb módszereket alkalmazva minden olyan helyen, ahol a partizánok megpróbálták elvitatni a hatalmukat. Az őszi hónapokban a szövetségesek lassan törték előre az utat Dél-Olaszországon át, ahol egyre-másra lerombolt tereptárgyak, csapdák, makacsul védelmezett folyami átkelők és dimbes-dombos szakaszok tartották fel őket. „Ha Olaszország »felszabadítása« ilyen tempóban halad tovább²³ – írta októberben Iris Origo grófnő keserűen a megszállt területről –, nemigen lesz mit szabaddá tenni: a németek körzetről körzetre pusztaságot hagynak maguk után.” A Garigliano és a Sangro folyó mentén húzódó Gusztáv-vonalért hetekig folyt a harc, miközben a szakadó esőzések mocsárrá változtatták a csatateret. „Nem hiszem, hogy látványos eredményeket érhetünk el, ha így esik tovább – jelentette Montgomery Brooke-nak nem sokkal azelőtt, hogy leköszönt volna a 8. hadsereg parancsnoki posztjáról, és Angliába visszatérve a normandiai inváziót irányította. – Az egész vidék sártengerré válik, és semmi, aminek kerekei vannak, nem térhet le az utakról.”

A harci szellem megcsappant. „Olaszország meg fogja törni a hátukat, a csontjaikat, és kis híján a lelküket is”,²⁴ írta az amerikai történész, Rick Atkinson. „Minden út Rómába vezet – mondta bánatosan Alexander –, de mindegyiket elaknásították.” A botlódrótos csapdák és a gyalogsá-

gi aknák folyamatosan szedték áldozataikat. „A katona lábát általában bokából robbantják le – jegyezte meg az amerikai hadsereg egyik orvosa –, a szétroncsolt lábfej ott marad lógva a cafatokra szaggatott inakon. A gyötrelmet további szúrt sebek fokozzák mindkét lábszáron és a lágyékon.” A sebesülteket a hegyek közül kimenekíteni lidércnyomásos feladat volt, minden egyes hordágy cipeléséhez négy ember kellett. A németek fantáziadús akadályokat eszeltek ki: a Sangrótól északra nyolcszáz méter hosszan kivágták az út menti nyárfasort. Ahhoz, hogy a szövetségesek páncélosai áthaladhassanak, bulldózerekkel kellett megtisztítani az utat, óránként egyfányi sebességgel.

A hadjáratról a legtöbb katona emlékezetében nem a napfény és a sok természeti szépség maradt meg, amelyekkel a közvélekedés Olaszországot felruházza, hanem a téli körülmények borzalma. „Odakint a talaj ötven méteren át egy merő SÁR – tizenöt centi mély, fénylő, ragacsos, benne víztócsákkal – írta haza John Guest tüzértiszt. – A sárban miniatűr sárhegyeket hagyó hatalmas ásatásnyomok mutatják, hogy a sárban hol bontották le a többi sátrat, hogy a sár miatt máshol verjék föl a sárban. A sár felgyülemelő pszichológiai élménye... leírhatatlan. Alattunk az úton alacsony sebességfokozatban araszolnak előre a járművek. Mindkét oldal... egy-egy combig érő sártöltés. Az oldalaik... gyakran leomlanak, a hatalmas teherautók pedig mint valami megfáradt történelem előtti állatok csúsznak tehetetlenül az árokba... Az embereim a nedvességben tapicskolva állnak a lőállásokban, a fejüket behúzzák a nagykabátjuk gallérjába. Amikor hozzám beszélnek, fölfelé forgatják a szemüket, mert ha felemelik a fejüket, fázni kezd a nyakuk. Mindenki kinyújtott karral közlekedik, hogy meg tudja tartani az egyensúlyát.”²⁵ Novemberben Farley Mowat kanadai katona ezt írta egy barátjának Olaszországból Nagy-Britanniába: „Nem szívesen ábrándítalak ki az éghajlattal kapcsolatban, de ez lehet a legrosszabb az egész rohadt világon. Az ember golyói nyáron leégnek, télen meg lefagynak. A kettő között a véget nem érő eső rohasztja őket. Egyedül a hálózásomban érzem magam kényelmesen, a gyapjú tábori öltözetben, fél tucat extra takaró alá fészkelődve.”²⁶

Az amerikai zászlóaljparancsnok, Jack Toffey alezredes, az olaszországi hadjárat egyik hőse fennhangon azon tűnődött, miként fejlessze

emberei gyilkolási ösztönét, hogyan korbácsolja fel bennük a vadállati kéjt, amivel az ellenség torkának ugranak, mert csak így győzhetnek a csatákban: „A mi fiaink nem hivatásosok, és kondicionálni kell őket arra, hogy élvezzék a gyilkolást.”²⁷ Novemberre a katonáknak csaknem a fele, akiket Toffey vezetett a partra, a veszteséglistára került. Egy másik amerikai az olaszországi harcokat ahhoz hasonlította, mint amikor valaki „úgy mászik létrára, hogy egy ellenfél minden egyes fokon a kezére tapos”.²⁸ A katonaművész George Biddle ezt írta: „Bár csak az otthoniak nem futballsztárként gondolnának a fiaikra, hanem tárnában rekedt bányaszokként, vagy tizedik emeleti tűzben megfulladó emberekként... ha fázó, bőrig ázott, éhes, honvágytól gyötört és rémült emberekként.”²⁹

December 1-jéig a szövetségesek tizenhét hadosztályát vetették be tizenhárom német hadosztály ellen. A támadók lehangoló légi fölényt élveztek, ám ez a téli időjárási viszonyok között csak korlátozott segítséget jelentett a védőkkel szemben, akik mélyen beásták magukat a hegyek közé. 1944 januárja és decembere között a Rómától nyolcvan kilométerre délre fekvő Monte Cassinóért folytatott négy ütközetben a bombázások anélkül pusztították el Európa egyik legnagyobb középkori kolostorát, hogy jelentősen elősegítették volna a szárazföldi előrenyomulást. A szövetséges hadseregek – ekkor már brit, amerikai, francia, új-zélandi, lengyel, kanadai és indiai csapatok figyelemre méltó konglomerátuma – a keleti fronton harcolókéhoz vagy az első világháború flandriai harcaihoz hasonló körülmények között bátorságról és állhatatosságról tettek ugyan tanúbizonyságot, de az áldozatkészségük kevés eredménnyel járt. A gyenge hadvezéri képesség és a támadások összehangolatlansága a németek szakértelmével és a nehezen járható terepviszonyokkal párosulva egyik támadást a másik után hiúsította meg. A szövetséges parancsnokok közül a hegyvidéki hadjáratokban egyedül a francia Alphonse Juin tábornok öregbítette hírnevét: a marsall, aki önként visszalépett egy rendfokozattal, hogy Olaszországban harcolhasson, sokkal alkalmasabb volt a hadműveletek irányítására, mint Alexander vagy Clark.

Az amerikai tábori mentők meleg dicséretben részesültek, amiért óráról órára, napról napra folyamatos tűz alatt menekítették a sebesülteket. Az egyik sofőr járművét egy közelben felrobbanó gránát az árokba lökte, mire ő gyalog ment tovább, és négy indiait cipelt be egyen-

ként „a golyózápor közepette... Azok az amerikai fiúk éjjel-nappal, ha szükség volt rá, megállás nélkül hajtottak. Mindig bízni lehetett benne, hogy átjutnak, bármilyen zűrös volt is a helyzet.”³⁰ A Cassino elleni számos támadás egyikében a 2. gurkha lövészezred 1. zászlóalja szolgált támadó élként. „Az elől haladó századok halálos csapdába sétáltak bele. Kiderült, hogy az a rekettys egy gyalogsági taposóaknákkal teliszórt csipkebokorbozót, melyet körös-körül botlódórótos csapdákhoz kapcsolódó buktatódrótok hálózta be. E halálos akadály mögött egymástól úgy negyven méterre felállított géppuskafészekben rohamosztagosok vártak bennünket lesben. Ezek között az állások között géppisztolyos és kézigránátos ellenség rejtőzködött rókalyukakban. Az éjszaka sötétjéből gránátosó ívelt elő... Az elől haladó szakaszok lebuktak az aljnővényzetbe, ahol csaknem mind egy szálíg felrobbantak. Showers ezredes haslövessel bukott fel. Az élen járó század kétharmadát öt perc alatt lekaszálták, de az életben maradtak csak törtettek előre. Később találtak olyan lövészeket, akiknek négy buktatódrót is a lábára tekeredett. Naik Birbahadur Thapa több helyen is megsebesült, mégis sikerült átvergődnie a bozótoson, és elfoglalnia az egyik állást... A hordágyvivő Serbadur Thapa tizenhatszor tette meg oda-vissza az utat ezen a halálos terepen, mielőtt megölték. A maroknyi épen maradt katona addig harcolt, amíg vissza nem parancsolták őket. Hét brit tiszt, négy gurkha tiszt és 138 egyéb rendfokozatú katona esett el.”³¹ A 4. indiai hadosztály hat hét alatt több mint 4000 fős veszteséget szenvedett. A saját tisztjeik is beismerték, hogy harcoló alakulatként többé már nem a régi.

A hegy túloldalán sem szárnyalt magasabban a harci kedv. „Az az érzésem, hogy még sokat írnak majd ezekről a harcokról”³² – írta Franco Busatti törzsőrmester, a még mindig a németek oldalán harcoló egyik fasiszta pioníregység tagja –, és én kíváncsi vagyok a holnap válaszára a ma »miértjére«. Miközben Kesselring visszavonuló hadseregével tartott, megdöbbsentette a krónikusan rendezetlen olasz katonák és a vereségükben is fegyelmezett németek éles ellentéte. „A háborút vagy a németek, vagy az angolok és az amerikaiak nyerik meg – írta fatalistán. – Az olaszok nem számítanak.” Számos honfitársához hasonlóan végül Busatti is úgy döntött, hogy egyik félnek sem tartozik hűséggel: a harcteret otthagya a háború végéig a családja Città di Castelló-i otthonában keresett menedéket.

A szövetségesek számára viszont kőkemény imperatívusz volt, hogy a támadást újra kell indítani. A huszonöt éves texasi Henry Waskow százados 1943. december 14. holdvilágos éjjelén a megszámlálhatatlan német hegyi pozíciók egyike, a csupán 730-as magaslatként ismert állás ellen vezette támadásra megfogyatkozott századát. „Hát nem pocsék hely ez arra, hogy az ember elessen, és megfagyjon a hegyen?”³³ – morogta finctorogva a küldöncének. Egyszeriben megkívánt egy pirítóst. – Amikor visszajutunk az Államokba, beszerzek egy olyan nagyokos, mindentudó kenyérpírtót, amelyikbe csak berakod a kenyeret, és kiugrik, ha kész.” Pár másodperc múlva halálosan megsebesítette egy gránátrepesz, miután a németek észrevették az előrenyomuló amerikaiakat. Waskow egy levelet hagyott hátra a családjának, olyasfélét, amelyet sok fiatalember írt: „Szerettem volna élni. De mert Isten máshogyan akarta, ne szomorodjatok túl sokat, kedveseim, mert az élet a másik világban bizonyára gyönyörű, és én mindvégig ennek tudatában éltem az életem... Megtettem a magamét azért, hogy emberi életre alkalmasabb helyé tegyem ezt a világot... Talán ha majd az egész világon ismét kigyulladnak a fények, a szabad emberek megint boldogok és jókedvűek lehetnek... Ha kudarcot vallottam vezetőként – és imádkozom Istenhez, hogy ez ne történjék meg –, az nem azért történt, mert nem igyekeztem.”³⁴ A háborút csakis azért volt lehetséges tovább folytatni, mert sok nemzet sok fiatalembere osztotta Waskow konok elkötelezettségét „a helyes dolog” iránt.

A hadjárat legfőbb áldozata az olasz nép volt. Ha Benito Mussolini 1940-ben megőrzi Olaszország semlegességét, elképzelhető, hogy hosszú évekig ugyanúgy megmaradhatott volna diktátornak, mint a spanyol Franco tábornok, aki több tömegmészárlás fölött bábáskodott, mint a Duce, végül mégis szívesen fogadták a NATO tagjaként. Kevésbé valószínű, hogy Hitler megtámadta volna Olaszországot pusztán azért, mert Mussolini ragaszkodik a nem hadviselő státushoz: a tájképeken kívül az ország semmi olyasmivel nem rendelkezett, ami a náci Németország számára értéket jelentett volna. 1943 és 1945 között azonban visszaütöttek Olaszországra annak katasztrofális következményei, hogy kitartott a tengelyhatalmi megállapodás mellett. Az ország lakossága már hónapokkal Badoglio fegyverletétele előtt sem hadviselő félként, inkább

Hitler tehetetlen áldozataként tekintett magára. Iris Origo ezt írta a naplójában: „Azt... feltétlenül... észre kell vennünk, hogy az olaszok között milyen széles körben terjedt el az a meggyőződés, hogy a háború sorscsapását a német csapatok erőszakolták rájuk – semmiféleképpen nem az olasz nép akarata szerint történt, és ilyenformán őket nem lehet felelőssé tenni érte.”³⁵ Ha ez az érzemény naivitást tükrözött is, mindenestre rengetegen osztották.

Mussolini megbuktatása távolról sem járt a vérontás beszüntetésével, és nem szabadította fel Itáliát, hogy keblére ölelhesse a szövetségeseket, sőt még inkább kitette az országot a két háborúzó hadsereg pusztításainak. Október 13-án az új kormány hadat üzent Németországnak. Számos olasznak az ország pálfordulására és a németekre vonatkozó nézetét fogalmazta meg az a levél, melyet két nappal később egy férfi írt: „Én nem fogok harcolni az ő oldalukon, mint ahogy – mivel az *árulás* bűnébe estünk – ellenük sem, pedig undorítónak tartom őket.”³⁶ Origo megjegyezte: „Az olaszok nagy tömegei »*tira a campare*« – csak úgy elevickélnek.” Emanuele Artom, a torinói zsidó értelmiségi ellenállócsoport tagja ezt írta: „Olaszország fele német, fele angol, úgyhogy olasz Olaszország már nem is létezik. Vannak, akik levetették az egyenruhájukat, hogy megszökjenek a németek elől, vannak, akik azért aggódnak, hogy miből fognak megélni, és végül vannak, akik azt hangoztatják, hogy elérkezett a döntés ideje, s egy új ellenség ellen kell háborúba indulni.”³⁷ Artomot magát a következő évben elfogták, megkínózták, és kivégezték.

A náci elnyomás és a félelem, hogy valakit Németországba deportálnak kényszermunkára, a partizántevékenység drámai megélénkülését vonta maga után, különösen Olaszország északi részein. Fiatalemberek vették be magukat a hegyek közé, ahol félig-meddig a banditák életét éltek: a háború végére már csaknem 150 000 olasz állt fegyverben gerillaként. Sok helyütt a politikai megosztottság további frakcióháborúskodást váltott ki, elsősorban a royalisták és a kommunisták között. Egyes fasiszták tovább harcoltak a németek oldalán, a szövetségesek viszont olasz egységek felállításával erősítették meg a túlterhelt angol–amerikai hadseregeket. Kevés ilyen újonc bizonyult lelkesnek: amikor a szövetségesekkel harcoló egyik olasz tűzerütegnek a király fia, Umberto koronaherceg szemlét tartott, Eugenio Corti lövegkeze-

lő egyszeriben megsajnálta a királyi látogatót, „egy olyan nép vezetőjét, amely tökélyre vitte a bűnbakkeresést a saját gyávasága miatt”,³⁸ és amelyet csak az a kétségbeesett vágy egyesít, hogy az összes háborúskodó fél elhagyja partijait.

1944 júniusában, a Róma felé előrenyomulás euforikus hangulatában Alexander súlyosan meggondolatlan rádióbeszédet intézett az olasz partizánokhoz, felszólítva őket, hogy keljenek fel a németek ellen. Emiatt aztán amikor a szövetségesek áttörési kísérlete eredménytelennek bizonyult, számos közösség kegyetlen elnyomást szenvedett el. A háború után az olaszok azt, hogy az angol–amerikaiak partizánfelkelésre bujtogatták, majd a megtorlásokban magára hagyták a lakosságot, ahhoz hasonlították, amikor az oroszok 1944 őszén a hasonlóan katasztrofális felkelés idején elmulasztották felszabadítani Varsót. A tanulság valóban ugyanaz volt: azokat a szövetséges parancsnokokat, akik a tengelyhatalmak vonalai mögött a gerilla-hadviselést támogatták, súlyos erkölcsi felelősség terheli a marginális katonai előnyökért cserébe bekövetkezett későbbi borzalmakért.

A németek, akik addig egyszerűen pipogya frátereknek tartották az olaszokat, most mint árulókra tekintettek rájuk. „Szegény szerencsétlenek vagyunk mi, az eseményeknek kiszolgáltatott szegény, hazátlan, törvénytelen teremtések, akikből hiányzik a becsületérzés”³⁹ – írta Pedro Ferreira főhadnagy a Jugoszláviában állomásozó olasz erőknél, ahol a fegyverszünet után sok bajtársát agyonlőtték a németek. – Ez után a szegyen után az olaszok soha többé nem beszélhetnek emelt fővel a becsületről. Árulók vagyunk, vagy elárultak? Milyen sors várhat ránk azok után, hogy két nap alatt háromszor cseréltünk lobogót?” Kesselring könyörtelenül uralkodott Olaszország fölött, amit 1944. június 17-ei parancsa is érzékletesen dokumentál: „*A partizánok elleni harcot a rendelkezésünkre álló minden eszközzel, a lehető legszigorúbban kell folytatni. Minden olyan parancsnokot meg fogok védeni, aki a partizánok ellen alkalmazott módszerek kiválasztásában és szigorúságában túllépi megszokott önmérsékletünket. Ebben a vonatkozásban az az alapelv érvényesül, hogy jobb, ha valaki tévesen választja meg a parancsok végrehajtásához szükséges módszereket, mint ha elmulasztja vagy elhanyagolja a cselekvést.*” Július 1-jén még hozzátette: „Mindenütt, ahol bizonyítható,

hogy jelentős létszámú partizáncsoportok tevékenykednek, a férfilakosság egy részét agyon kell lőni.”

A leghírhedtebb esetre, amikor ártatlanokat mészároltak le, Hitler kezdeményezésére, Kesselring jóváhagyásával került sor a római Gestapo-főnök, Herbert Kappler alezredes irányításával. 1944. március 23-án a partizánok a Via Rasellán megtámadták a bozeni rendőrezred menetoszlopát. A puskagolyók és a robbanóanyagok harminchárom németet megöltek, hatvannyolcat megsebesítettek, ugyanakkor tíz civil is meghalt. Hitler megtorlásul minden egyes németért cserébe tíz olasz halálát követelte. Másnap délután a Regina Coeli börtönből 335 rabot vezettek az Ardeatine-barlangokhoz, színészek, ügyvédek, orvosok, üzlettulajdonosok, műbútorasztalosok, egy operaénekes és egy pap találomra kiválasztott egyvelegét. Voltak köztük kommunisták és hetvenöt zsidó. Kétszázukat a partizántámadást követően a Via Rasella környéki utcákban fogták el, holott egyiküknek sem volt köze az akcióhoz. Ötös csoportokban a barlangokba vezették és kivégezték őket, holttestüket pedig ott hagyták, ahol összerogytak. A németek robbanóanyaggal ímmel-ámmal megkísérelték ugyan lezárni az aknát, hogy eltüntessék a mészárlás nyomait, ám ez próbálkozás a hamarosan előszívargó bűz miatt nem járt sikerrel. A barlangok később zarándok- és siratóhellyé váltak.

Elide Ruggeri azon kevesek közé tartozott, akik túléltek egy másik vérengzést az Appenninek lábánál fekvő festői kisváros, Marzabotto templomkertjében, ahol 1944 szeptemberében a Waffen-SS csapatai a helyi partizánok tevékenységéért rettenetes bosszút álltak a civil lakosságon. „A gyerekeket az anyjuk karjában gyilkolták meg⁴⁰ – emlékezett vissza később. Habár őt magát is csúnyán eltalálták, mozdulatlanul feküdt a halottak alatt. – Fölöttem és mellettem az unokatestvéreim meg az édesanyám holtteste hevert, akinek felszakadt a hasa. Egész éjszaka, másnap napközben és a következő éjjel is mozdulatlanul feküdtem az esőben és a vértengerben. Szinte levegőt is alig vettem.” Második nap hajnalán Ruggeri és négy másik sebesült nő kikászálódott a halomban heverő holttestek alól. Az ő családjából öt embert gyilkoltak meg. A templomban összesen 147-en haltak meg, köztük a papok is, akik éppen miséztek, amikor az SS megérkezett; huszonnyolc családot irtottak ki. A közeli

Casolariban további 282 áldozat pusztult el, köztük 38 gyermek és két apáca. A helybeli civil áldozatok végső száma 1830 lett, ami Mussolinit annyira megindította, hogy tiltakozást nyújtott be Hitlernek, hasztalan. Különös, hogy Kesselringnek, akinek parancsaira az SS cselekedett, Nürnbergben felfüggesztették a halálbüntetését.

Ha a szövetséges megszállók nem követtek is el hasonló borzalmakat, kisebb emberiség elleni bűntettekből azért ők is kivették a részüket: különösen a francia gyarmati csapatok követtek el nagyszabású atrocitásokat: „Valahányszor elfoglaltak egy várost vagy falut, kíméletlenül végigérszakolták”,⁴¹ írta a brit Norman Lewis tiszthelyettes:

Nemrégiben Patricia, Pofi, Isoletta, Supino és Morolo falvak teljes nőlakosságát megerőszakolták. Lenolában... ötven nőt erőszakoltak meg, de nem érték be ennyivel: gyerekeken, sőt aggastyánokon is erőszakot tettek. A jelentések szerint megszokott dolog, hogy két marokkói egyidejűleg erőszakoskodjék egy nővel: az egyik szokványos módon közösül vele, míg a másik szodómiát követ el rajta. Számos esetben súlyos sérüléseket okoznak a nemi szervekben, a végbélben és a méhben. Castro di Volsciban az orvosok 300 megerőszakolt személyt gyógykezelték... Sok mór katona megszokott alakulatától, s messze a vonalak mögött falvakat támadnak meg... Ma kimentem Santa Maria a Vicóba, hogy fölkeressek egy lányt, aki egy nagyobb mór csoport erőszakoskodása nyomán állítólag megőrült... nem tud még járni... Most legalább kézzelfogható valóságként megtapasztaltam az olyasféle iszonyt, ami hajdanában Makedónia egyes falvainak egész női lakosságát arra készítette, hogy inkább a mélybe vessék magukat a szirtekről, semhogy az előnyomuló törökök kezére jussanak.

A szövetségesek ezen túlkapásai a félsziget egész hosszában zajló hosszú küzdelmek alatt a légi és tüzérségi bombázás hatásaival párosulva gondoskodtak róla, hogy kevés olasz lelje igazán örömét a „megszabadításukban”. A 4. indiai hadosztály két katonája éppen egy csirkét hajkurászott egy tanyaudvaron, amikor a szomszédos ház egyik ablaka kivágódott: „Egy női fej bukkant elő, és teljesen váratlanul angolul szólt ki: – Tűnjetek a -ba, és hagyjátok békibe a tyúkjaimat. Nem kell itten minékünk semmiféle felszabadítás.”⁴²

Az olasz fegyverletétel az ország északi felében létesített táborokból kiszabadult brit hadifoglyok tömeges vándorlását indította el, akik vállalták a hosszú utat az Appennineken át a szövetségesek vonalai felé. Ezeknek a gyakran hónapokig tartó odisszeáknak az volt az alapvető jellegzetességük, hogy a katonák rendkívüli segítőkészséget tapasztaltak a helybeliek részéről. A paraszti szívélyességet inkább az ösztönös emberi együttérzés táplálta, semmint a szövetségesek ügye iránti lelkesedés, ami mélyen megindította azokat, akik a jótéteményben részesültek. A németek az otthonaik lerombolásával, gyakran pedig halállal büntették azokat a civileket, akik segítséget nyújtottak a szökevényeknek, ám ezek a szankciók hatástalannak bizonyultak: brit katonák ezreit rejtgették olasz vidékiek tízezrei, akiknek a bátorsága és könyörületessége Olaszország boldogtalan háborús részvételének egyik legnemesebb vonását képviselte. A kanadai Farley Mowat a népe iránti megvetéssel a szívében érkezett az országba, de véleményét megváltoztatta, miután egy ideje már közöttük élt. „Erre kiderül, hogy ők a föld igazi sója. Vagyis az egyszerű emberek. Olyan keményen kell dolgozniuk a megélhetésért, hogy kész csoda, ha nem olyan savanyúak, mint a zöld citrom, hanem csupa vidámság és nevetés az életük. És pokoli kemények is... Biztos ugyanúgy utálják a mi pofánkat is, mint a jerrykét, én mégis csak a papokban, az ügyvédekben, a nagyboltosokban, a földbirtokosokban meg effélékben nem bíznék meg.”⁴³

A vadregényes olasz vidék és lakóinak vendégszerető szokásai nagyobb arányban buzdították dezertálásra a szövetséges hadseregek katonáit, mint bármely más hadszíntér. A háterszág hemzsegett a katonaszökevényektől, a „lelécelt” emberektől – túlnyomórészt gyalogosoktól, ők ugyanis felismerték, milyen pocsékok a kilátásaik a túlélésre a fronton. Egyes jól értesült főtisztek becslése szerint 1944–1945-ben harmincezer brit dezertőr volt szabadlábon Olaszországban – két hadosztálynyi katonára –, és mintegy feleannyi amerikai. Ezek igencsak rendkívüli adatok, amelyek több figyelmet érdemelnének a hadjáratról szóló munkákban, habár azt is meg kell jegyeznünk, hogy a hivatalos történetírás a dezertőrök számát jóval kisebbre taksálja, részben azért, mert nem számítják bele azokat, akiket – technikailag jelentős különbséggel – pusztán „engedély nélkül távolmaradónak” minősítettek. A front mögötti egyik

pihenőhelyen Alex Bowlby főhadnagy a saját szakaszából megszökött emberbe botlott, amint épp egy olasz családnál ebédelt. Az elkóborolt katona befejezte az étkezést, kiment a házból, és elkötötte az elképedt fiatal tisztt dzsipjét, mielőtt még bárki megállíthatta volna. A hadjárat szüntelen kellemetlenségei és borzalmi közepette Bowlby megjegyezte, hogy embereinek többsége a zendülés hatásán tett eleget a kötelességének. A katonai rendőrség által elhurcolt egyik későbbi dezertőr dacosan így kiáltott vissza a bajtársainak: „Én még akkor is élni fogok, amikor ti már mind kurvára meghaltatok.”⁴⁴ Alexander égett a vágytól, hogy elretentésül újra bevezethesse a halálbüntetést, és ezzel az egyik brit hadosztályparancsnok, Bill Penney is egyetértett: „Az első napokban valószínűleg hatékony megelőzést jelentett volna az agyonlövés.”⁴⁵ Csakhogy a halálbüntetést politikailag elfogadhatatlannak ítélték.

Mind a németek, mind a szövetségesek osztogattak röplapokat a lakosság körében, amelyekben egymással versengve kérték az emberek segítségét. Iris Origo így írt: „A parasztok önnön sorsuk iránti megrökönyödött aggodalommal és (legtöbbször) a fő kérdés iránti teljes közönnyel olvasták ezeket a röpiratokat: *Che sara di noi?* – Mi lesz velünk? Ők csak békét akarnak – hogy visszatérhessenek a földjeikre – és hogy megóvják a fiaikat. Állandó bizonytalanságban élnek, sosem tudják, mire számítsanak az ilyen vagy olyan nemzethez tartozó katonák megérkezésekor. Talán ennivalóra, de az is lehet, hogy öldöklésre, felszabaddításra vagy éppen fosztogatásra.”⁴⁶ 1944. június 12-én Origo a nála lakó menekült gyermekek teljes létszámával a kastélykertben éppen a *Csiperózsikát* próbálta, amikor egy csapat állig felfegyverzett német katona szállt le egy teherautóról.

Félve feltett kérdésére, hogy mit akarnak, váratlanul ezt a választ kapta: „»Kérem – nem énekelnének nekünk a gyerekek?« A gyerekek eléneklék az *O Tannenbaumot* meg a *Stille Nachtot* (amit előző karácsonykor tanultak) – amitől könnyű szökök a férfiak szemébe. »*Die Heimat* – ez visszavisz bennünket *die Heimatba!*« Azzal visszamásznak a teherautóra, és elhajtanak.”⁴⁷ Nem egészen két héttel később francia gyarmati csapatok foglalták el a környéket. Origo keserűen írta: „A goumok* be-

* *Goumok*: Teljes alakjában *goumier*, jelentése marokkói katona. (A ford.)

fejezték, amit a németek elkezdtek. Ezek a fosztogatást és a nők megerősztetését a harc jogos jutalmának tekintik, és mindkettőből szabadon ki is vették a részüket. Nemcsak lányokat meg fiatalasszonyokat, hanem még egy nyolcvanéves öregasszonyt is megerősztoltak. Így kaptuk Val d'Orciában az első ízelítőt a szövetségesek hatalmából – amit oly régóta és oly türelmetlenül vártunk!”⁴⁸

A szövetséges erők továbbra is csigalassúsággal haladtak előre a félszigeten, de 1944 nyarától Alexander katonái számára még az is bizonyos fokú csüggedés forrását jelentette, hogy a mediterrán térségben zajló hadműveleteket és áldozatvállalásokat odahaza egyre kevesebb figyelem övezte. „Mi vagyunk a napfényes Itália D-napi zsványai – énekeltek –, mindig csak a lump, mindig csak a muri.” A világ megértette, hogy a háború kimenetele az északabbra, Franciaországban és Németországban zajló eseményektől függ. Az olaszországi hadművelet viszont lekötötte Hitler szárazföldi haderejének egytizedét, amit máskülönben a keleti fronton vagy Franciaországban vetettek volna be. A szövetségesek olaszországi légi bázisai heves és hatékony bombatámadásokat tettek lehetővé Németország romániai olajmezői ellen. Nehéz elképzelni, hogy a hadjáratot hogyan lehetett volna felgyorsítani, elkerülni vagy éppenséggel félbeszakítani. Az viszont biztos, hogy sem dicsőséget, sem elégtételt nem hozott sem azoknak, akik végigharcolták, sem pedig a harcmező szerencsétlen lakosságának.

3. JUGOSZLÁVIA

Az olaszországi hadjárat felkorbácsolta a britek lelkesedését amiatt, hogy az amerikaiak langyos beleegyezésével a szomszédos Jugoszláviában is felgyorsíthatják a tengelyhatalmak elleni hadműveletek tempóját. Churchill a háború egész ideje alatt a keblére ölelt minden olyan országot, amely hajlandónak mutatkozott bekapcsolódni a Hitler-ellenes küzdelembe: külpolitikájának ezt az alaptételét Nagy-Britannia 1940–1941-es kétségbeesztő helyzete tette sürgősen szükségessé. Ennek következtében néhány olyan társadalmat is hálótárssá kellett tenni, amelyeknek a demokráciákkal alig van vagy egyáltalán nincs közös vonásuk, és közülük

is kirítt Jugoszlávia példája. Az ország 1943-tól Olaszország felőli megközelíthetősége, valamint a Balkán szélesebb értelemben vett stratégiai jelentősége miatt folyamatosan a brit remények fókuszában állt.

Az ország, amely 1918-ban, a Habsburg Birodalom összeomlásakor állami státust kapott, az ellenséges etnikai csoportok és a szembenálló ideológiák zűrzavaros gyűjtőhelye volt, amelyet a tizenéves Péter király nevében 1941-ig Pál herceg kormányzott diktátorként. Az ország java részében rendkívül primitív állapotok uralkodtak. Egy kommunista partizán így jellemzett egy tipikus parasztközösséget: „Sokan még a közeli városokban sem jártak soha. [A nők] köldökig nyitott, kéziszőtt ruhát hordtak, amelyből kibuggyant a mellük. A hajukat vajjal kenték be, középen elválasztották, majd a homlokuk fölé tűzték. A szókincsük szegényes volt, kivéve a lábasjóságra meg effélékre vonatkozó kifejezéseket... A férfiak határozottan magasabb szinten álltak, mint a nők, ők ugyanis a katonaságnál, a munkájuk és a kereskedelem révén úgy-ahogy világot láttak.”⁴⁹

„Az ország valóban nagyon, de nagyon vad vidék volt”⁵⁰ – írta Charles Hargreaves százados, aki a SOE tisztjeként szolgált a szerbek között –, utak nem is igen léteztek. A házak leginkább a fagerendából meg téglából épült angol Tudor-korabeli házikókhöz hasonlítottak, olyannyira, hogy amikor az ember átlépte a küszöböt, odabent a talaj ki volt vájva, a padlóra pedig kákát vagy páfrányt terítettek. Az itteni életmód Angliában már ötszáz éve megszűnt... Nagyon kedvesek, nagyon jószívűek voltak – bármit odaadtak volna az embernek. Amikor nagyon hosszú gyaloglás után betértünk egy házba, leültettek bennünket, bejött két leánygyermek, lehúzták a csizmánkat, megmosták a lábunkat, aztán a hajjukkal törölték szárazra. Tisztára olyan volt, mint a Bibliában.”

Jugoszláviában a háború éveiben túlnyomórészt testvérháború jellemző etnikai és politikai konfliktus zajlott. Sem a tengelyhatalmak ügye, sem a nyugati szövetségeseké nem váltott ki túlságos érzelmi lelkesedést. A németek atrocitásai gyűlöletet keltettek, minthogy azonban félelemmel oltották be az embereket, a céljukat is elérték. Sok jugoszláv, aki kétségbeesve azon igyekezett, nehogy magára vonja a megszállók haragját, ellenezte az erőszakos ellenállási akciókat. Mintegy 1,2 millió nyian haltak meg – megközelítőleg annyian, mint a brit, az amerikai és

a francia háborús veszteség együttvéve, csak hogy a többségüket a honfitársaikból álló ellenséges etnikai vagy politikai csoportok gyilkolták meg, nem pedig a fő háborús felek.

1941 tavaszán Hitler erőszakkal rávette Pál herceget, hogy írja alá a háromhatalmi egyezményt, így biztosítva magának Jugoszlávia ásványi kincseit és az ország beleegyezését Görögország német lerohanásába. A dolog erőszakos reakciót váltott ki a szerb nacionalistákból. Március 27-én puccsot hajtottak végre a régenstanács megdöntésére és egy tengelyellenes kormány felállítására az ifjú Péter király nevében. Hitler erre a vélt áruláson felbőszülve április 6-án az ország lerohanásával válaszolt. A király és a kormány elmenekült, a németek pedig csaknem vérontás nélkül szállták meg az országot. Hitler nekilátott, hogy szétdarabolja Jugoszláviát. Szlovénia északi részét a birodalomhoz csatolták. Horvátország függetlenséget kapott, ugyanakkor a fasiszta usztasa milícia hathatós és véres szerepet játszott abban, hogy az ország a tengelyhatalmak irányítása alatt maradjon. 1941 májusában az usztasák nyílt rémuralmat vezettek be azzal a céllal, hogy Horvátországot megtisztítsák kétféle szerb lakosától. Közben Dalmáciát és Szlovénia déli részét átengedték Olaszországnak. A Bulgáriának ítélt Macedóniában lezajlott brutálisak az embereket határozottan a szófia uralom ellen hangolták.⁵¹ A nagyszabású etnikai tisztogatások eredményeképpen például Szkopje háború előtti 25 000-es szerb lakosságából 1942 tavaszára mindössze 2000-en maradtak a városban. Az egész országot zúrzavarba, az elnyomás és a szörványos ellenállás körforgásába, valamint sok millió szerencsétlen ember túlélésért folytatott küzdelmébe taszították.

Londonban a britek hősként fogadták a száműzött jugoszláv uralkodókat, és ami kevés segítség a hatalmukban állt, mind a royalista Draža Mihailović vezette szerbiai csetnik ellenállási mozgalom szolgálatába állították. 1943-ban azonban egyre világosabbá vált, hogy a csetnikeket jobban érdekli a politikai hatalom megszerzése Jugoszláviában, mint hogy szembe szálljanak a tengelyhatalmak megszállóival. A megtorlások kegyetlensége – minden egyes megölt németért cserébe száz jugoszlávot lőttek agyon – meggyőzte Mihailovićot, hogy ilyen áron az ellenállás vállalhatatlan.

A horvát Josip Broz – „Tito” – vezette kommunisták mintha aktívabban harcoltak volna. Ügyes propaganda-hadjáratot folytattak, hogy

mind Jugoszlávia népét, mint a nyugati szövetségeseiket meggyőzzék arról: ők olyan ellenállást fejtenek ki a megszállókkal szemben, amelyet a csetnikek sosem. Tito ezenkívül az etnikai választóvonalakon átnyúlva is támogatást szerzett magának. „Mihailović hadserege teljes egészében a parasztságon alapult, akik nem voltak valami fegyvermezettek⁵² – mondta egy brit összekötő tiszt, Robert Wade –, Tito társasága viszont, bármilyen könyörtelen volt is ő maga, hozzájuk képest úgy viselkedett, akár a brit gárdadandár. Gyakorlatozás nem volt, de amikor azt mondták nekik, hogy távolságot tarts, tartották a távolságot – szigorúan bántak velük, meg is látszott rajtuk a különbség.” Ezzel Charles Hargreaves is egyetértett: „Néha [a csetnikek] készek voltak apró-cseprő dolgokat végrehajtani, netán csapdát állítani egy vonatnak vagy konvojnak, de semmi túlságosan komolyat, semmi olyasmit, ami túl sok német életébe került volna... Nekik az volt a fő célkitűzésük, hogy a háború utánra biztosítsák maguknak az ország irányítását.”⁵³ A SOE őrnagya, Tito szenvedélyes támogatója, Basil Davidson cinikusan így nyilatkozott: „Sajnos a csetnikek azon a nézeten voltak, hogy a németek ellen a háború megnyerése rajtunk áll, rajtuk meg a Jugoszlávián belüli háború megnyerése a kommunisták ellen, akik időközben sokkal erősebb és hatékonyabb ellenállási mozgalmat hoztak létre.”⁵⁴

1943 decemberében Churchill egyértelműen a kommunista vezető javára módosította támogatási politikáját, aki állítása szerint 200 000 fegyverrel rendelkezett. Ebben a döntésében némi illúzió is vezette a miniszterelnököt: úgy vélte, hogy Tito partizánjai „nem is igazi kommunisták”, majd rá lehet őket venni a kiegyezésre Péter királlyal, s egyetlen céljuk a tengelyhatalmak elleni küzdelem. A SOE kairói főhadiszállásának kommunista szimpatizánsai is hozzájárultak a kép illetén rózsaszínre festéséhez, Londonnak ugyanis fogalma sem volt arról, hogy 1943-ban Tito hónapokig tárgyalt a németekkel a fegyverszünetről annak érdekében, hogy leszámolhasson Mihailovićcsal, s hogy erőinek jelentős részét a csetnikek gyilkolására veti be. Milovan Đilas is egyike volt azoknak a partizán tárgyalóknak, akik több napot töltöttek a német főhadiszálláson, ahol a tisztek ellenérzésüknek adtak hangot a jugoszlávok háborús magatartása miatt. „– Nézzék csak, mit műveltek a saját országukkal!⁵⁵ – kiabálták. – Egy pusztaság, romhalmaz! A nők az utcákon koldulnak,

arat a hastífusz, gyerekek halnak éhen. És mi még utakat, elektromosságot meg kórházakat akarunk idehozni.”

A partizánok és a megszállók között csak azután újult ki a konfliktus, hogy Hitler minden megállapodást elutasított. Az ezt követő vérfürdő a lakosság nagy részét radikalizálta, ami lehetővé tette Tito számára, hogy tömegmozgalmat indítson. Követői végül hatalmas vidéki területek fölé vették át az ellenőrzést. Ahhoz azonban mindaddig nem voltak elég erősek, hogy fontosabb városokat vagy nagyvárosokat is bevegyenek, amíg 1944-ben a Vörös Hadsereg meg nem érkezett, amelynek ugyanúgy feltett szándéka volt a háború utáni hatalom megszerzése, mint a csetnikeknek. A tengelyhatalmak harmincöt hadosztályt vetettek be Jugoszláviában, köztük azonban csak kevés első vonalbeli alakulatot, a csapatösszevonás pedig Hitlernek legalább annyira azt a megszállott félelmét tükrözte, hogy a szövetségesek a Balkánon fognak partra szállni, mint azt a kényszert, hogy biztosítsa az országot Tito ellenében. A partizánok katonai teljesítménye kevésbé volt jelentős, mint London elhitette magával. 1943 végétől a szövetségesek jóval több fegyvert küldtek Titónak, mint bármely más európai ellenállási mozgalomnak. Legtöbbjüket azonban a csetnikek leverésére és arra használták fel, hogy 1944–1945-ben megszerezzék az országot Titónak, nem pedig a németek meggyilkolására.

A küzdelem Jugoszláviában, ahol annyiféle ellenségeskedés bonyolódott egymásba, gyilkos karaktert és komplexitást öltött; erről Tito helyettese, Milovan Đilas idézett egy példát. „A gyümölcsöskertekkel borított, két hegyi patak összefolyásánál emelkedő Foča még sértetlen városa látszólag elbűvölő és békés lehetőségeket rejtett. Csakhogy oda-bent máris mérhetetlen és felfoghatatlan emberi pusztítás folyt⁵⁶ – írta. – 1941 tavaszán az usztasák – köztük szép számban moszlim nehézfiúk – sok szerbet megöltek. Aztán a csetnikek... a moszlimokkal folytatták az öldöklést. Az usztasák a prominens szerb családokból kiválasztottak tizenkét egyke fiúgyermeket, és meggyilkolták őket. A Miljevina nevű faluban egy dézsa fölött vágták el a szerbek torkát, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy gyümölcspép helyett vérral töltsék meg. A csetnikek csoportokban öldösték a moszlimokat, akiket előbb a Drina fölötti hídon egymáshoz kötöztek, aztán onnan a vízbe lökték őket. Sok emberünk látta a lebegő, sziklán vagy farönkön megakadt hullák csoportjait.

Egyesek a saját családtagjaikat is felismerték. Foča környékéről négyszáz szerb és 3000 moszlim meggyilkolásáról érkezett jelentés.”

A boldogtalan városlakók és falusiak kénytelenek voltak elviselni a földből, vagyis az ő saját soványka terményükből élő partizánok jelenlétét. Végignézték, amint völgyeiket csatatérre változtatják, szemtanúi voltak, ahogy egyik vagy másik klikk ezrével végzi ki a vélt vagy valós kollaboránsokat, meg ahogy a megszálló tengelyhatalmak a partizánakciókért megtorlásul tömegével mészárolják az embereket. A gyűlölködés engesztelhetetlen volt. Szinte nem volt közösség vagy család, ahol ne lettek volna áldozatok. Đilas elismerte, hogy a kommunisták sok helybelin álltak borzalmas bosszút, például amikor felgyújtották a csetnik falut, Ozrinicit: „Habár közülük nem kevesen örvendeztek az Ozrinicit ért szerencsétlenségnek, és fel is fogták akciónk katonai indítékait, az egyszerűen nem fért a parasztok fejébe, hogy a kommunisták is tudnak úgy viselkedni, mint a megszállók vagy a csetnikek... A kommunisták durva ellenintézkedései... tartózkodóvá és kétszínűvé tették a parasztokat: mindenki mellé odaálltak, aki épp arra járt, és igyekeztek kihúzni magukat a kockázatos kötelezettségvállalások alól.”⁵⁷ Még saját nagynénje, Mika is megróttá Đilast: „Igaz ügyért harcolsz, de durván és vérengző módon.”⁵⁸

A partizánok végeérhetetlen menetelésük minden állomásán nyomorral találkoztak: „A Sutjeska völgyében az összes falut lerombolták. Először az usztasák gyújtották föl az ortodox falvakat, aztán meg a csetnikek égették fel a moszlimok falvait. Csak a közeli hegyekben maradtak meg házak és emberek. A pusztítást csak még borzalmasabbá tette, hogy itt is, ott is egy-egy düledező ajtófélfá, egy megfeketedett fal vagy elszenesedett szilvafa állt ki a magasra nőtt gazból és aljnövényzetből. Habár a gyors vízű folyó mindkét partján buja növényzet lengedezett a hűvös szélben, akkori nyomasztó emlékeimet keserűség, fájdalom és borzalom hatja át.”⁵⁹

Egy olyan társadalomban, amelyben az egymással rivalizáló nacionalizmus, a viszálykodás és bosszúállás kultusza járványszerű méreteket öltött, a brutalitás 1944-re intézményessé vált. Az egymással háborúskodó összes fél osztozott a felelősségben a rettenetes vérfürdőkért, amelyek jó részét olyan embereken követték el, akiknek egyetlen bűnük az volt, hogy más népcsoporthoz vagy valláshoz tartoztak. A partizánok gyakran fogadtak

soraikba átállni hajlandó elfogott csetnikeket. Đilas megdöbbsentette egy magas, sötét hajú lány sorsa, aki visszautasította foglyul ejtőinek barátságos közeledését, dacosan kijelentvén: „Erkölcstelenség lenne, ha megváltoztatnám a nézeteimet!”⁶⁰ Lenyűgözte a lány bátorsága, és elszomorodott, amikor meghallotta, hogy a kivégzések sorozatában tört ki, s ezzel lefokozta magát a szemében. Đilas azzal a gondolattal vigasztalta magát, hogy jóllehet a lány egész csoportját agyonlőtték, a szokással ellentétben egyiküket sem kínozták meg: „A kivégzéseket montenegróiak hajtották végre, akik azért csatlakoztak hozzánk önként, hogy megbosszulják meggyilkolt bajtársaikat... Az elítélteket éjjel vitték el, húszas csoportokban.” Az ítéletvégrehajtók és áldozataik láthatóan egyformán kényelmetlenül érezték magukat a szerepükben: „Meg sem lehetett volna őket különböztetni egymástól, ha némelyiküknél nem lett volna puska meg csillag, a többiek csuklója körül meg drót... Azzal szokás szerint nem törődtek, hogy rendszeren eltemessék őket, kezük-lábuk kikandikált a földkupacból. A polgárháború nem nagyon tiszteli a sírokat, a temetéseket meg a rekviemeket.”⁶¹ A partizánok csak akkor jöttek zavarba, amikor az őket kísérő brit katonai misszió „kilocsant agyvelőre, szétvert arcokra, eltorzult holttestekre” bukkant. Tito ingerlékenyen követelődött: „Nem tudták volna valahol másutt csinálni?”

Közben a tengelyhatalmak erői is kivették részüket a mészárlásból. Az olasz alpesi vadászok, az alpinik egyik finnyás katonája írta: „Pár napos podgoricai tartózkodás után mindannyian felkerekedünk egy közeli hágó felé, ahol a partizánok jól ellátták a baját az egyik menetoszlopunknak. Harmincnyolc járművet tettek tönkre, a sofőröket és a kísérőket lemészárolták – mindannyiukat! A holttesteket megcsonkították. Kiadják a parancsot: két napig szabad kezet kapunk. Mindent, ami az utunkba kerül, elpusztítunk, helyesebben jelen vagyunk az elpusztításánál. A veteránjaink a főkolomposok. Megdöbbsent és megrémít bennünket a katonák üvöltözése meg a szerencsétlen lakosság rettegése... Ez az első, felejtethetetlen szembesülés a valósággal, amely katonákként szégyent hoz ránk.”⁶²

A partizánokat meghökkentette, hogy Olaszország 1943. szeptemberi kapitulációja, amelynek következtében a horvát uralom elvesztette fő támaszát, semmivel sem mérsékelte az usztasák vérszomját. Amikor Tito emberei azzal heccelték az elfogott fasisztákat, hogy elvesztették a hábo-

rút, a halálra ítélt foglyok azt kiáltották vissza: „Tudjuk, de arra még van idő, hogy egy csomót kinyírjunk közületek!”⁶³ Az elítélt horvátok azt dajolták: „Ó, Oroszhon, minden a tiéd/Csak a szerb kevés, aki él.” Đilas ezt írta: „Ebben a háborúban nem kegyelmeztünk, nem adtuk meg magunkat, nem borítottunk fátylat a múltra.” Tolsztoji kifejezésekkel reflektált a harcokat mozgásban tartó sorsokra: „Miért volt az, hogy berlini orvosok és heidelbergi professzorok gyilkoltak balkáni parasztokat és diákokat? A kommunizmus gyűlölete ehhez nem volt elég. Őket valami más, rettenetes és kérlelhetetlen erő hajsolta az örült halálba és a szegyenbe. És bennünket is, hogy ellenálljunk, és megfizessünk nekik. Talán bizonyos fokig Oroszország meg a kommunizmus is közrejátszott benne. De ez a szenvedély, ez a kitartás, amely szem elől tévesztett szenvedést és halált, ez a küzdelem, amit az emberségünkért és nemzetiségünkért vívtunk a saját halálunk árán is – ennek semmi köze sem volt az ideológiához vagy Marxhoz és Leninhez.”⁶⁴ A partizánok gyakran voltak kénytelenek maguk mögött hagyni a sebesültjeiket, vagy a másvilágra küldeni a leg súlyosabb sérültjeiket. Đilas elmesélte, miként engedett egy férj halálán megsebesült felesége könyörgésének, hogy végezzen vele, amihez egy olyan pillanatot választott, amikor az asszony épp elszundított. Egy édesapa a lányának tette meg ugyanezt: „A férfi aszottan és mogorván túlélte a háborút, a barátai meg valóságos szentként tekintettek rá.”⁶⁵

A nyugati szövetségeseket 1945-ben keserű kiábrándulásként érte, hogy Tito a Vörös Hadsereg támogatásával képes volt átvenni az uralmat Jugoszláviában. A német megszállás olyan belföldi erőket szabadított fel, amelyek fölött az angoloknak és az amerikaiaknak nem volt hatalmuk. Még ha megtagadják is Titótól a fegyvereket, 1944-ben már a Vörös Hadsereg megérkezése is elegendő lett volna ahhoz, hogy Belgrádban kommunista rezsim jöjjön létre. Tito volt a háború egyik legjelentősebb figurája: figyelemre méltó diplomáciai érzékkel használta ki a szövetségesek támogatását, és élethosszig tartó uralmat biztosított magának az országában. Az az állítása azonban már vitathatóbb, hogy a náci zsarnokság megdöntésében jelentős szerepet játszott volna. A jugoszláv partizánok voltak a pusztulásnak indult tengelyhatalmak nyílt sebei körül zümögő legnépesebb és legbosszantóbb rovarok, a szerepük viszont eltörpült a szövetséges hadseregeké mellett.

19.

Égi háború

1. BOMBÁZÓK

A mindenféle nációhoz tartozó fiatal emberek romantikusnak érzékeltek a levegő lovagjaiként betöltött háborús szerepüket. „A régi idők gladiátoraként tekintettem magamra¹ – írta Ted Bone, aki 1941-ben tizenkilenc évesen lett a RAF repülőszemélyzetének önkéntes tagja. – A puskás-szuronyos kézítusa borzalmi nem nekem valók – én egy másik vadászgépre fogok tüzelni.” A „Lindbergh-generáció” fiatalemberei ujjongtak a gondolattól, hogy egymotoros, együléses gépekkel röpködhetnek szélesebben, ami a 20. századi harcosok körében szokatlan hatalmat adott a pilóták kezébe a saját sorsuk fölött. Ironikus volt hát, hogy sok ilyen álmodozó egyszeriben azon kapta magát, hogy városokat bombáz a levegőből, ami a konfliktus egyik legbarbárabb jellegzetessége volt, Bone maga is egy Lancaster géppuskása lett. Európában és Ázsiában a bombázások jóval több mint egymillió embert pusztítottak el, köztük rengeteg nőt és gyermeket. Országaik legbátrabb, legműveltebb és legmagasabban képzett ivadékai váltak egymás riválisaivá az ellenség civilizációs központjainak elpusztításáért folytatott küzdelemben.

Természetesen sem ők, sem a bajtársaik nem ilyen szempontból tekintettek küldetésükre. A repülőszemélyzet nem a jelentéktelen, mert alig látható földi áldozatokra gondolt, hanem a saját sorsára odafönt. Az égboltra feljutásért cserébe elfogadták a nagyobb életveszélyt, de a vadászat, a bombázás és a géppuskázás felelősségét is. Geoff Wellum, aki az angliai csata előestéjén, tizennyolc évesen repült először Spitfire-en, így írta le az élményt: „Olyan lelkesültség vesz rajtam erőt, amelyet nem emlékszem, hogy valaha is átéltem volna. Olyan ez, mint valami csodálatos, amolyan Pán Péter-féle álom. Az egész olyan valótlannak tűnik...

Milyen kár... hogy a repülőgépet, amely a szintisza öröm és szépség ilyen pompás érzésével képes eltölteni az embert, arra kell használni, hogy másokkal harcoljunk.”²

A New York-i Harold Dorfman, aki egy B-24-es navigátoraként vészt át egy Németország fölötti bevetést, később ezt mesélte: „Azt az élményt nem adnám semmiért a világon.”³ Az amerikai légierő egyik angliai bázisán egy B-24-es géppuskása, Ira Wells szakaszvezető olvasott egy beszámolót a szárazföldi harcokról, és sajnálkozva gondolt a szövetséges katonákra: „Minden dicsőség a miénk volt. Rájöttem, milyen szerencsések vagyunk, hogy a levegőben lehetünk. Londonban a V2-rakétatámadások alatt jobban féltem, mint küldetés közben a levegőben.”⁴ Dorfman és Wells viszonylag kivételnek számított, ugyanis kevés bombázó személyzete élvezte úgy a munkáját, ahogy a vadászpilóták. És nem azért, mintha különösebben vagy akár valamennyire is gyötörte volna őket azoknak a sorsa, akik a bombanyílásaik alatt haltak meg, hanem mert a nyolc-tíz órás repülés akár nappali alakzatban, légvédelmi tűz és vadászgépek közepette, ahogy az amerikai légierő katonái tették, vagy magányosan a sötétben, ahogyan a RAF személyzete, szünni nem akaró feszültséget és gyakori rettegést rótt rájuk. Nekik nem adatott meg az izgalom, hogy nagy teljesítményű vadászgéppel hasítsák az eget. A bombázóküldetések monotóniáját csupán az törte meg, amikor a személyzet a harci és bombázó berepülések pokoli látványával és hangzavarával szembesült a német és japán városok fölött.

Laurie Stockwell érzékeny angol fiatalember volt ugyan, mégsem fordult meg soha a fejében, hogy a maga Németország bombázásában pilótaként betöltött szerepét megkérdőjelezze. Ahogy a hozzá hasonló csaknem valamennyien, ő is egyszerűen úgy fogta fel a dolgot, hogy minden odaadás nélkül rendkívül kockázatos szerepet játszik a nyugati civilizációra leselkedő sötét fenyegetés megszüntetésére irányuló harcban. 1942-ben ezt írta az édesanyjának:

Sosem beszéltem még neked a háborúval kapcsolatos érzéseimről és gondolataimról, és remélem, soha többé nem is fogok. Emlékszel még, amikor egy kisfiú azt mondta neked, hogy ha kitör a háború, ő a katonai szolgálatot lelkiismereti okokból megtagadja? A dolgok úgy alakultak, hogy ez

a kisfiú megváltoztatta a véleményét; brutalitásról, emberi szenvedésről és atrocitásokról szólnak a hírek, de ezek egyike sem gyakorolt rám igazán akkora hatást, hogy meggondoljam magam, hiszen most már tudom, hogy mindannyian képesek vagyunk azokra a dolgokra, amelyekről ma-napság annyit olvasni. Az a tény változtatta meg a véleményemet, hogy egyesek el akarják venni a szabadságot a föld népeitől. Az atrocitások-ról szóló hírek gyűlöletet keltenek, de az én szememben a gyűlölet meg-vetendő. Miért harcoljak hát egy olyan háborúban, amely csak undorral tölti el a gondolataimat? Akár békében és boldogságban is élhetném a napjaimat melletted... De azért is harcolok, hogy egy napon majd ismét a boldogság uralkodjék a világon, és a boldogsággal együtt talán a szépség és az élet szeretete, az elégedettség, az emberek közötti felebaráti szeretet is visszatérhet. Talán észrevetted, hogy a hazáért, a birodalomért folyó harcot nem emlegetem, mert az számomra egyszerűen ostobaság.⁵

Stockwell 1943 januárjában halt meg Berlin fölött. Randall Jarrell, a repülőtéri légirányító, akiből később az amerikai légierő személyzetének élményeit megéneklő költő lett, ezt írta:

Lányokról elnevezett bombázókkal taroltuk
A városokat, melyekről az iskolában tanultunk –
Ám életünk ellobbant, s tetemünk
Arctalan áldozatainké mellé került.

A hadi szolgálatra besorozott fiatal emberek többsége repülni szeretett volna, de csak keveseknek valósult meg ez a vágyuk. A légierők csak is a legértelmesebb és legjobb kondíciójú kamaszokat választották ki a majdnem biztos halálra. Ken Owen, a RAF walesi származású navigátora így mesélt: „A mi pontypriddi gimnáziumunk hatodik osztályának talán a negyede lett repülő, akiknek több mint felét megölték.”⁶ Még is, akiket alkalmasnak találtak a repülőszolgálatra, örvendezve fogadták elit státusukat: olyan általános tömjénezésben részesültek, amelyhez egyetlen más fegyvernem népszerűsége sem volt mérhető.

Nagy-Britannia háborújának első évében a körülmények arra kényszerítették a RAF-ot, hogy sürgősen újabb és újabb pilótákat állítson

csatasorba, gyakran mindössze húsz-harminc óra harcban szerzett tapasztalattal a hátuk mögött. A későbbiekben azonban a britek és az amerikaiak a legnagyobb szakértelmet igénylő repülőszemélyzetet – a pilótákat és a navigátorokat – az első bevetés előtt akár két éven át is kiképzésben részesítették. Az oktatók rengeteg jelöltet „kipucoltak”, de az intenzív oktatás ellenére is gyakran előfordult, hogy a háborús pilóták, minthogy nem volt megfelelő jártasságuk a nagy teljesítményű repülőgépek kezelésében, önmagukat pusztították el, még mielőtt az ellenséggel összezsúfolhattak volna. A fiatalság és a korhangulat a vakmerőség melegágya volt. A háború alatt a RAF 787 tisztje és 4540 egyéb rendfokozatú katonája halt meg, 396 tisztje és 2717 egyéb rendfokozatú katonája sebesült meg nem hadműveleti körülmények között, balesetekben. A mindenféle fegyvernemhez tartozó amerikai repülőszemélyzetből 13 000-en haltak meg balesetben. A felszálláshoz és landoláshoz egy természetében rejlően instabil vadászgéppel kínos precizításra volt szükség. A rossz helyzetmegítélésnek sokszor halál lett a büntetése – a háború első két évében a Luftwaffe 1500 újonca halt meg, miközben a Bf109-esen sajátította el a repülést. Egy bombázó irányítása sem volt sokkal egyszerűbb, főleg ha műszakilag meghibásodott.

A konfliktus egyik közös vonatkozása a katonák számára mindhárom dimenzióban az volt, hogy a navigáció tudománya élethalál kérdése. A brit hadsereg egy képzési jelentése szerint a katonák csaknem minden hibát elnéztek a tisztjeiknek, kivéve a térképolvasás hiányosságait, ami a legjobb esetben energiapocsékolással járt, a legrosszabban viszont az életükbe került. Hajók süllyedtek el azért, mert gondatlanságból akna-mezőre keveredtek. A pilóták, akik eltévedtek, főleg a tenger fölött, sokszor azért pusztultak el, mert kifogyott az üzemanyaguk. A tengeralattjáró-elhárító kísérszolgálat, a barangolás a távoli, néptelen óceánok közepén fárasztó feladat volt, amely speciális navigációs gondosságot igényelt: a tévedések miatt ugyanannyian haltak meg, mint ellenséges akciók vagy műszaki hibák következtében. Még az elektronikus segéd-eszközök és a jelzőfények bevezetése után is döbbenetes számú repülő-gép zuhant a tengerbe amiatt, mert a tapasztalatlan személyzet az el-lenkező irányba repült, vagy mert a rossz időjárási viszonyok közepette képtelen volt meghatározni a helyzetét.

A németek, olaszok és japánok magasan képzett pilótákkal indultak neki a konfliktusnak, a Luftwaffe gépei pedig egészen 1942-ig felülmúlták a RAF és az amerikai légierő repülőgépeit, és a japánoknak meg az olaszoknak is volt egy-két jó típusuk. „Amilyen előnnyel a németek rendelkeztek, kész csoda, hogy valaha is behoztuk őket”⁷, mondta az egyik brit bombázókötelék parancsnoka, Edward Addison. A Luftwaffe által a Wehrmachtnak nyújtott szoros támogatás 1939 és 1942 között kulcsszerpet játszott a németek győzelmeiben. Göring századai azonban stratégiai bombázóerőként kudarcot vallottak. A Nagy-Britannia elleni Blitz előtt a legtöbb ország tapasztalt pilótáit egyfajta misztikus hit itatta át. Abban az illúzióban ringatták magukat, hogy a társadalmak már a levegőből érkező támadás pusztta tényétől is pánikba esnek, majd az erkölcsi összeomlás kiváltja az ipar szétesését, következésképpen a vereséget. A spanyol polgárháború idején Guernica elpusztítása a Condor légio által, valamint Nanking, Varsó és Rotterdam bombázása csak megerősítette a civil lakosság védtelenségének látszatát. Számos elhúzódo tapasztalat azonban ennek az ellenkezőjét bizonyította. „Alapvető tanulság, ami még a légi szakembereket is meglepte”⁸ – írta 1942-ben az egyik vezető amerikai légi stratégia, Alexander Seversky őrnagy –,

a civil lakosságnak a légi büntető offenzívák alatt tanúsított viselkedésével kapcsolatos. Korábban általánosan elfogadott vélekedés volt, hogy a légi bombázás egykettőre szétzilálja a közmorált... A mostani háború előrehaladtával a dolgok egyre inkább arra utalnak, hogy ez a várakozás megalapozatlan volt. Épp ellenkezőleg, ma már világosan látszik, hogy a polgári lakosság a veszteségek nagy száma és a tekintélyes fizikai pusztítás ellenére is képes „állni a sarat”. Sőt, nagy vonalakban a fegyveres erőket mindeddig hamarabb demoralizálta a légierő, mint a fegyvertelen városiakat. Ezek a tények pedig túlmutatnak a maguk pszichológiai jelentőségén. Azt jelentik, hogy a városok vaktában való pusztítása... az elért taktikai eredmények fényében költséges és pazarló. A támadások a jövőben egyre inkább katonai, nem pedig véletlenszerű emberi célpontokra irányulnak majd. A levegőből elkövetett tervszerűtlen vandalizmusnak fokozatosan át kell adnia a helyét a tervszerű, előre meghatározott célpontokra irányuló pusztításnak.

A bombázók csupán annak függvényében érték el eredményeket, hogy mennyi robbanóanyagot tudtak pontosan ledobni a kijelölt célpontokra, vagyis kritikus szerepe volt a tömegnek. A Luftwaffe és a japán légierő félelmetes hatékonysággal támogatta a saját szárazföldi erőit és haditengerészetét, valamint gyilkolta a menekülteket, és ezzel még tovább fokozta a rémületet, a repülőgépeik viszont csak kis bombaterhet szállítottak. A Luftwaffe a Nagy-Britannia elleni 1940–1941-es Blitz alatt fájdalmat és pusztítást okozott, ám ez ahhoz messze nem volt elegendő, hogy döntően befolyásolja Churchill országának képességét a háború folytatására. Utána pedig a német légierő fokozatos hanyatlásnak indult: mire a tengelyhatalmak pilótáinak első generációját kiirtották, utódjaik kiképzése lelassult. Mind a németek, mind pedig a japánok kritikus jelentőségű stratégiai hibát követtek el azzal, hogy nem biztosítottak elegendő erőforrást a gyakorlott pilóták folyamatos áramlására, és ehhez társult még az üzemanyaghiány is. 1944–1945-re a tengelyhatalmak pilótáinak képességei már jelentős mértékben alulmúlták amerikai és brit kollégáikét. Az oroszok a légi személyzet kiképzésében és elhasználásában is ugyanolyan könyörtelenséget mutattak, mint minden másban. 1943-ra már nekik is voltak használható repülőgépeik és rátermett pilótáik, csak hogy az ő technológiájuk fejletlenebb volt, s ezért durva veszteségeket szenvedtek.

A háború második felében a nyugati szövetségesek már hatalmas mennyiségben gyártották a kitűnő repülőgépeket, a németek viszont csak két használható új típust vezettek be – a Focke-Wulf 190-est és a forradalmi Me 262 sugárhajtású vadászgépet.⁹ Ez utóbbiak mennyisége túl kevés, a pilóták szakértelme pedig elégtelen volt ahhoz, hogy megálljt parancsoljanak a Luftwaffe elhalványulásának az égen. A japánok Zeróját, amely 1941–1942-ben úgy megrémítette a szövetségeseket, teljességgel lepipálták. Annak idején „origami repülőgépnek” titulálták – könnyű, kecses és kitűnően manőverezhető, ámde törékeny volt, a pilóták biztonságáért elhanyagolható engedményeket tett, például a pilótafülkéről hiányzott a páncélzat. David McCampbell korvettkapitány, az amerikai haditengerészetnek a háborúban legtöbb találatot elérő légi ásza így nyilatkozott: „Nagyon hamar megtanultuk, hogy ha a szárny tövének közelében találjuk el őket, ahol az üzemanyag van, akkor

egyenesen a képünkbe robbannak.”¹⁰ A japán hadsereg és haditengerészet légiereje 1944–1945-ben már nem jelentett komoly veszélyt a szövetségesekre nézve, az utolsó szalmaszálként alkalmazott kamikazetámadásokat kivéve.

A szövetséges repülőszemélyzetek egészen a háború utolsó másfél évéig a saját pusztulásuk statisztikai valószínűségével szembesültek, valahányszor az operatív vadászrepülő- vagy bombázószázadokkal bevetették őket. A romantikus képzelgések elhalványultak, amint megtanulták, hogy a végzetükre széttrancsírozott húsból és csontokból álló véres masszaként vagy benzintől fellobbanó halotti máglyaként tekintsenek. Kétségtelen, hogy odalent a földön a mindennapi életüket kiváltságossá tették, megkímélték őket a sártól és a kényelmetlenségtől, aminek a gyalogos katonák ki voltak téve. Csakhogy ők kevesebb valószínűséggel maradtak életben. Ernie Pyle ezt írta: „Az ember a légierőben illendően ment a halálba. Jóllakottan és simára borotváltan halt meg.”¹¹

A RAF nehézbombázóinak személyzete több mint felerészben odavesztett, összesen 56 000 ember. Az amerikai légierő teljes vesztesége ennél kevesebb volt, de 100 000 katonája közül, akik a Németország elleni stratégiai offenzívában részt vettek, mintegy 26 000-en haltak meg, és további 20 000-en estek fogságba. „Az ember minden áldott éjszaka elszánta magát a halálra”¹² – mondta az egyik brit Whitley bombázó pilótája, Sid Bufton. – Indulás előtt körbenéztünk a szobánkban: golfütők, könyvek, szép kis rádió – meg az asztalon feltámasztott levél a szüleinknek.” Nem meglepő, hogy a szövetségesek veszteségei arányaikban akkor voltak a legsúlyosabbak, amikor még a tengelyhatalmak uralták a háborút, és fokozatosan csökkentek, amint a tendencia megfordult. 1943-tól a német és a japán repülőszökön volt a pusztulás sora: kevesebb, mint 10 százalékuk érte meg a háború végét.

A szövetséges légierők főnökei elsősorban a Németország elleni stratégiai támadással voltak elfoglalva – a Japán elleni offenzíva csak 1945 márciusában kezdődött el úgy istenigazából –, amellyel egymaguk kívánták megnyerni a háborút. A RAF az 1939–1940-es véres kezdeményezés után kénytelen volt felhagyni a nappali bombázásokkal. A századai azontúl éjszakai támadásokat hajtottak végre, amelyek egészen 1943-ig igen csekély anyagi hatást gyakoroltak Németországra: hiány-

zott belőlük a kellő robbanóanyag-mennyiség, valamint a navigációs és a bombatalálati ügyesség. Az 1940 augusztusában Berlinre lehulló első brit bombák csupán véletlenszerű károkat okoztak, noha megdöbben-tették a főváros lakosságát, és néhány civilt megöltek. Amikor a figyelmeztető szirénák megszólaltak, egy fiatal anya levonult az óvóhelyre, de két alvó gyermekét, akiket nem volt szíve felzavarni, otthagyt a ágyban: el is pusztultak, amikor telitalálat érte a házat. Miután az eset nyilvánosságra került, a berliniek már jobban figyeltek a szirénákra.

A RAF egyik századparancsnoka a bombázóparancsnokság Németország fölötti kezdeti hadműveleteit „tapogatózásnak” minősítette. Jól példázza ezt Bill Uprichard törzsőrmester élménye is, aki 1940. november 29-én éjjel, rossz időjárási körülmények között az 51. század egyik Whitley-jén repült a baltikumi Politz olajfinomítói ellen. Amikor már 2 és fél órája repültek sűrű ködben az Északi-tenger fölött, egyszer csak kiderült az ég, és odalent egy fényesen kivilágított város tűnt elő. Uprichard a személyzetével együtt rájött, hogy bizonyára éppen a semleges Svédország fölött haladnak el, és sietve korrigálta az útvonalat. Becslés alapján – a célpont fölé érkezésük idejét megsaccolva – vakon megbombázták Politzot, majd az áthatolhatatlan felhőben elindultak hazafelé. Minden figyelmeztetés nélkül egyszer csak heves légvédelmi tűzbe keveredtek. Uprichard ezt írta:

Menten fölébredtem! A szél erősebb volt, mint gondoltam, és mi olyan útvonalon repültünk, amely egyenesen az erősen védett Fríz-szigetek fölé vitt bennünket. Még mindig olyan felhőben szeltük át az Északi-tengert, hogy nagyon nehéz volt bármit is százszázalékos pontossággal megállapítani. Rengeteg időt – talán túl sokat is – töltöttem azzal, hogy ide-oda röpködtem a yorkshire-i partok mentén, hátha meglátok valahol egy rést. Sűrűn esett az eső... Ekkorra már nagyon kevés üzemanyagunk maradt – mindössze 20 percre elegendő –, úgyhogy életemben először kiadtam a PAN-PAN-PAN vészjelzést, amire két pillant múlva be is jelentkezett Linton-on-Ouse egy delejesen vonzó útvonallal. Akkor már majdnem ott tartottunk, hogy elhagyjuk a gépet. Hosszú-hosszú vitorlázás következett hazáig. Megcsináltuk, de az utántöltő csapat elmondta, hogy gyakorlatilag semmi sem maradt a tartályban.¹³

1940–1941-ben a RAF-on belül a bombázóparancsnokság hadműveleteinek hatékonyságát illetően végig a naivitás uralkodott. „Az eligazítások nagyon, de nagyon jók voltak¹⁴ – mondta Ken Owen, a tizenkilenc éves navigátor. – Azt éreztették velünk, hogy valami fontos célpontot fogunk eltalálni, fontos kárt fogunk okozni a németeknek. És másnap reggel persze mindannyian hallgattuk a BBC közleményeit, amelyek a mi sikerünket kürtölték világgá; rendkívüli mértéket öltött az önáltatás. Azt hittük, a szart is keverjük belőlük. Pedig [harminc »kiruccanásból«] talán ha tizenkétszer bombáztunk a megfelelő helyen, a többi alkalommal vagy rossz helyre, vagy a szántóföldekre dobtuk a bombákat.”

A korai évek stratégiai légi offenzívájának korlátozott eredményei ellenére a RAF vezetői fantaszta módjára nem csupán abban hittek továbbra is, amit a bombázásokkal el lehet érni, hanem abban is, amit már elértek velük. 1942 szeptemberében Sir Wilfred Freeman repülőmarsall ezt írta Sir Charles Portalnak, a brit légierő vezérkari főnökének egyes parancsnokok extravagáns állításaira panaszkodva: „Miközben mindent megtesznek, hogy a rivaldafénybe kerüljenek, igen gyakran eltúlozzák, sőt meghamisítják a tényeket. Ebben a tekintetben a Bombázó-parancsnokság főparancsnoka vétkezik a legtöbbet.”¹⁵ Freeman a nemrégiben Németország ellen intézett egyes támadások eredményeiről a sajtóban megjelent állításokat idézte: „A [Karlsruhénál és Düsseldorfnál] okozott károkat fantasztikusnak titulálják. Véleményem szerint ez nem igaz... Az a javaslatom, hogy esetleg... írjon egy körlevelet a főparancsnokoknak... amelyben felhívja a figyelmüket, hogy a hadműveletekről szóló beszámolóokban szigorúan a kendőzetlen igazsághoz kötelesek tartani magukat... Aggasztónak tartom azt a hatást, amit a jelen tendenciák hamarosan gyakorolni fognak a RAF jó hírnevére.”

A hosszú évek alatt azonban, amíg a nyugati szövetségesek nagy erővel szálltak szembe a németekkel, nem csupán a légierők vezérkari főnökeinek jött kapóra, hanem a brit miniszterelnöknek és az amerikai elnöknek is, hogy összejátszhatnak a bombázások sikereinek hangsúlyoztatásában. Sir Arthur Harris, aki 1942 februárjában lett a bombázóparancsnokság főparancsnoka, így nyilatkozott: „Winston úgy állt a

* Danyi Andrea és dr. Molnár György fordítása.

bombázásokhoz, hogy »mindegy, csak valamit föl lehessen mutatni«. Ha nem [használtuk volna fel a bombázóparancsnokságot], akkor csak a tengeralattjáró-háború maradt volna, márpedig ahogy ő mondta, a kereskedelmi útvonalaink védelme nem számít fegyverténynek.”¹⁶ Churchill a bombázóoffenzívát létfontosságú fegyvernek tartotta a Nyugat és Sztálin kapcsolatában, amely bizonyos fokig mérsékli a szovjet hadúr neheztelését az angol–amerikai erőknek a második front megnyitása terén tanúsított állítólagos tétlensége miatt.

1942-ben Ken Owen első kiruccanása Kasselba vezetett, euforikus hangulatban. „Teljes kábulatban voltam. Rettentő izgalmas volt – az eligazítás, a gépben ülve a felszállásra készülődni. Ragyogóan süttött a hold. Megtaláltuk a célpontot – meg a rengeteg légvédelmi ágyút. A második »bévé«-n már sokkal jobban be voltam gyulladva. A lábam jéghideg volt, a hónaljam izzadt. Nem telt sok időbe, hogy kialakuljon kétfajta hírnév: elsőnek ott voltak a »tökös személyzetek« – az igazi »rámenős fiúk«, aztán meg ott voltak azok, akiknek egyáltalán nem tetszett az egész. Kettőről vagy háromról úgy taksáltuk, hogy a legvalószínűbben ők fognak kinyiffanni, némelyikről azért, mert annyira félt, hogy borítékolni lehetett: elkövet valami ostobaságot... Két-három pilótára rájött a frász, két-három géppuskás meg ledermedt a toronyban. Voltak, akik azért nyiffantak ki, mert rettenetesen fegyelmetlen volt a személyzetük.”

A repülőszemélyzet tagjai bensőséges ismeretséget kötöttek a forró gumi és benzin, időnként pedig a kelepelő fegyverekből származó lőpor és a begyulladt katonák hánypadékának repülőgépen terjengő bűzével. Owen rádiója többször is okádott, amikor a gép hirtelen kitérő manővert végzett. „Amikor az embert befogták [a fényszórók], valaki más felé kezdett repülni, abban a reményben, hogy helyette majd azt fogják leszedni. Csak úgy tobzódott a cinizmus meg az érzéketlenség – »Hál' istennek, a másik az«. Őszintén szólva sokaknak nem is emlékszem a nevére, akik kinyiffantak. Legfeljebb ha két hetet töltöttek el nálunk. Csak lassacskán jöttünk rá, hogy a repülés bizony egyre veszélyesebb foglalkozás; az izgalom hajtott bennünket, a hangulat emelkedett volt. Persze akadtak problémák is, de én soha nem hibáztattam a feljebbvalóinkat, mert úgy éreztem, mindannyian együtt tanuljuk a dolgot.”

Közhely, hogy a bombázók hajózószemélyzete bensőséges kapcsolatot alakított ki egymással, ám ez távolról sem volt egyetemes érvényű. Harold Dorfman B-24-es navigátor tisztelte ugyan a pilótája szakértelmét, de „gyűlöltük egymást... Egy oktatórepülésen lezajlott veszekedésünk után szóba sem álltunk egymással, csak ha a küldetésről volt szó.” A Staten Island-i Jack Brennan huszonegy évesen lépett be a légierőhöz, amit a családja dühösen fogadott. „– Ki tudtunk volna menteni – mondták. De én az a fajta srác voltam, aki hős akart lenni.”¹⁷ A Németország elleni huszonnégy légi küldetés élménye azonban egy hozzá nem értő, gyáva pilótával kigyógyította őt az ilyesfajta káprázatokból. „Egész idő alatt azt kívántam, bárcsak valami másnak álltam volna. Szinte minden kiruccanáson találatot kaptunk. Az egyetlen, ami jó volt benne, hogy a szárazföldi srácokhoz viszonyítva tisztességes körülmények között élünk.” Személyzetének harci élményei dicstelen véget értek, amikor a pilóta egy Berlin elleni küldetésen rávette őket, hogy ejtőernyővel ugorjanak ki Svédország fölé. Brennan a három túlélő egyikeként ezek után szíves-örömet élt az internáltak kényelmes, biztonságos életét: „Olyan volt, mint valami nyári tábor.”

A bombázók állomáshelyein zajló élet és halál természete nem kedvezett az egyes személyzeteken túli kapcsolatok kialakulásának. „Ha az embert olyan fokú veszteségek érték, mint bennünket, nem nagyon kötődött másokhoz”¹⁸ – mesélte Etienne Maze, aki a RAF Halifaxain repült. – Az emberek jöttek-mentek. Mire túl voltál a tizedik »bévé«-n, már nagyon öreg katonának számítottál.” Aznap, amikor Ted Bone az „eltűntek” listáján ráakadt néhány ismerősére, mindössze ennyit jegyzett a naplójába: „Derék muksók: Pyatt, Donner stb. Bicajt pucoltam, írtam haza, a körletben teasüteményt vacsoráztam kakaóval.”¹⁹ Egy B-17-es amerikai személyzetének egyik tagja ezt írta: „Megtanultunk úgy élni, ahogy talán annak idején, nagyon régen éltünk, egyszerűen, mint az állatok, semmit sem remélve, és senkit sem sajnálva.”²⁰

A bombázó hadműveletek páratlan feszültséget keltettek a résztvevőkben, akik pontosan tudták, milyen kevés az esélye annak, hogy túléljenek egy „túrát”. Nyugodt, jól irányított bázisokon szálltak be a repülőgépükbe, elrepültek a legfőbb háborúba Európa fölé, odahaza Norfolk vagy Lincolnshire mezőn landoltak, másnap este betértek a

kocsmába a falusiak közé, aztán két-három nap múlva újra megismételték ugyanezt. A pilóták – főleg az éjszakai hadműveletekben – jelentős személyes mozgástérrel rendelkeztek, amivel jól is, rosszul is élhettek. A legtöbben rendkívüli eltökéltséget és odaadást tanúsítottak a feladatok iránt, de egyesek tétováztak. Sir Ralph Cochrane repülőalmarsall, az 5. csoport parancsnoka személyesen kérdezte ki az egyik pilótát, aki Hamburghoz közeledve megfordult, és elindult hazafelé: egyetlen mentéseként azt hozta fel, hogy megítélése szerint a gépe eltávolodott a fő „sodortól”. Ez az ember elmondta a csoportparancsnoknak, hogy a személyzet a belső rádión megtárgyalta az esélyeit, és arra jutottak, hogy feladják a küldetést. „Amikor megkérdeztem tőle, hogy kapitányként miért nem ő maga hozta meg a döntés, azt válaszolta: a többiek mind az altizti kaszinó tagjai, és legalább annyira az ő életükről volt szó, mint a sajátjáról, ezért nyilvánvalóan konzultálnia kellett velük.”²¹

Ron Crafternek, az egyik Halifax elektronikuszavaró-kezelőjének 1944 júniusában a V1 indítóállomások elleni támadás közben gránátrepeszek találtak el az arcát. „Csak horzsolások voltak, de én pánikba estem. Azóta is nehéz ezzel együtt élnem – életem legfontosabb pillanata, és én könnyűnek találtattam. Megpróbáltam meggyőzni magam, hogy mivel még csak tizenkilenc éves voltam, megbocsátható, amit tettem.”²² Mint ahogy természetesen az is. A drága pénzen kiképzett repülőszemélyzetek egy jelentős kisebbsége, miután ilyen élményeken esett át, elmulasztotta befejezni a küldetését. Sokuk kedélyállapota 1943 telén, a RAF úgynevezett „berlini csatája” idején jutott a mélypontra. „Harminc bevetés egyetlen hadműveleti túra során, 4 százalékos veszteségaránnyal, már közel járt az emberi tűréshatárhoz... Világos volt, hogy pocsék a hangulat”,²³ ismerte el Ralph Cochrane.

Sokakkal, akik meghátráltak, igen keményen bántak a feletteseik, mivel attól tartottak, hogy az engedékenység csak bátorítaná a hasonló eseteket. A rádiós Reg Raynes volt az egyetlen túlélő azon a Hampdenen, amelyik 1941-ben a norfolki partoknak csapódott, miután szitává löve érkezett vissza Berlin fölé. „Tisztán emlékszem a síri csöndre, miközben zuhantunk. Mindkét motor felmondta a szolgálatot, s a személyzet többi tagja egy szót sem szólt.”²⁴ A következő emléke az volt, hogy egy pszichiátriai kórházban fekszik a derbyshire-i Matlockban, ahonnan, automati-

kusan lefokozva, visszavezényelték egy bombázó támaszpontra. „Repülési feladatokra nem voltam alkalmas, és senki sem tudta, mit kezdhetne velem. Csak annyit láttak, hogy egy digó/légvédelmi tüzer jön-megy céltalanul, és szerintem sose jöttek rá, hogy mentálisan beteg vagyok.”

Egyik reggel heves fejfájással beteget jelentett, mire elküldték egy másik kórházba, Newcastle közelébe: „Elvették az egyenruhámat, és egy nem rám szabott kék öltönyt, fehér inget és vörös nyakkendőt adtak rám. Egy Tobruk-ból visszahozott törzsőrmesteren kívül az összes páciens közkatona volt, csupa beilleszkedni képtelen alak, akik tévedésből csúsztak át a sorozáson. Soha egyikük sem látott fegyvert, egész nap csak arról társalogtak, hogy majd megkapják a [leszerelő] »jegyüket«, amit csaknem mindannyian meg is kaptak.” Raynest 1943-ban szerelték le a légierőtől, egész további életében komoly pszichiátriai problémákkal küzdött, mégis csupán 30 százalékos rokkantsági nyugdíjat kapott.

Egyesek, akiket a RAF LMF-nek – „Lacking Moral Fibre”, „erkölcsi tartás nélküli”-nek – minősített, alantas földi munkát kaptak, másokat meg „Repülőszemélyzeti Továbbképző Központokba – büntető kasszárnyákba – dugtak, amelyek közül a leghírhedtebb Sheffield mellett működött. „Vicceldtünk azzal – mondta Ken Owen –, hogy kinyífanunk, meg hogy ellenkező irányba repülünk, de Sheffielddel soha.”²⁵ Pedig Owen a repülősök azon elhanyagolható kisebbségéhez tartozott, akik nemcsak túléltek egy harminc bevetésből álló „túrát”, hanem új személyzettel még egyet elvállaltak egy Lancasteren. „A második túrán – mesélte –, már sokkal cinikusabbak és gyanakvóbbak voltunk. [Azt kérdeztük magunkban]: »Miféle faroklövész lehet ez a Macpherson? A kis hülye remélhetőleg ébren tud majd maradni.« Sokkal hatékonyabbak voltunk, sokkal eltökéltebbek, hogy hatékonyak leszünk, sokkal eltökéltebbek, hogy túléljük; több szó esett a célpont fölötti összeütközésekről, tudtuk, hogy a németek éjjeli vadászgépei rettentően sokat javultak.” Egyik éjjel Owen és személyzete úgy tért meg a németek peenemündei rakétafejlesztő telepe elleni támadásból, hogy két motorjukat kilőtték, a repülőgépet pedig szitává lyuggatták a légvédelmi ágyúk srapeljei. Norfolk fölött ugrottak ki, és szerencsájukra biztonságban földet is értek, ahol aztán a hunstantoni rendőrőrsön gyűltek össze. „Akkor nagyon utáltam az egészet.”

A nappali bevetéseken repülő amerikai személyzetek különösen szívszaggaónak találták, hogy közelről végig kellett nézniük azokat a borzalmakat, amelyeket a RAF éjszakai repülősei nem láthattak. Egy B-17-es pilótája az egyik ilyen küldetésről ezt írta: „Amikor egy gép felrobbant, láttuk szétszóródni az égbolton [a személyzet tagjainak test]-részeit. Egyik-másik darabnak neki is ütköztünk. Az egyik gép eltrafált egy holttestet, amelyik az előtte lévő gépből zuhant ki. Egy ember kiesett az egyik gép elülső fedélzeti nyílásán, és nekiütközött a farokrésznek... Ernyő nuku. A teste úgy pörgött a levegőben, mint egy feldobott babzsák... Egy német pilóta kizuhant a gépéből, a lábát maga alá húzta, feje a mellén. A zsebeiből papírok röpködtek. Csinált egy hármask bukencet az alakzatunkon keresztül. Ernyő nuku.”²⁶ Ha a háborús idők repülősei valóban elitet alkottak is, rettenetes árat fizettek a kiváltságaikért, nagyobb kockázatokkal szembesültek, mint a gyalogság lövéseit és a tengeralattjárósokat kivéve bármely más harcos.

2. CÉLPONTOK

A szövetségesek stratégiai légi offenzívájának egészen 1943-ig az volt a legfőbb eredménye, hogy Németország a birodalom védelmére egyre nagyobb számban volt kénytelen elvonni a keleti frontról a vadászgépeket és a kettős rendeltetésű 88 mm-es ágyúkat. Egyedül Berlint száz, egyenként tizenhat-huszonnégy lövegéből álló üteg védte, és minden ágyúhoz tizenegy kezelő tartozott. A tüzekek között sok volt ugyan a frontszolgálatra alkalmatlan tizenéves, a tüzerő és a technológia kivonása azonban jelentős volt. A német háborús erőfeszítés súlyosan megsemmisítette – állítja meggyőzően Richard Overly –, hogy erőforrásokat kellett áldozni a haza védelmére. A bombázóparancsnokság és az amerikai légierő jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy 1943 és 1945 között a Luftwaffe kénytelen volt csaknem a teljes vadászgépparkját Németországba irányítani, s így mind a keleti, mind a nyugati harcterek fölött a szövetségeseknek átengedni az abszolúthoz közelítő légi fölényt. Az is világos, hogy mivel Albert Speer még az 1944-es masszív légítámadások közepette is a termelés növelésén munkálkodott, mérhetetlenül

több fegyvert gyártottak volna – a szövetséges hadseregek számára komoly következményekkel –, ha a gyárak zavartalanul működhetnek.

1940 és 1942 között a szövetséges bombázásokban mindössze 11 228 német halt meg. 1943 januárjától 1945 májusáig viszont további 350 000-en pusztultak el, a külföldi hadifoglyok és rabszolgamunkások megszámlálhatatlan tízezreivel egyetemben. Ezzel a veszteséglistával szemben az 1939 és 1945 között a német légi bombázások valamennyi formájától, köztük a V-fegyverektől elpusztult 60 595 brit lakos áll. A bombázóparancsnokság éjszakai offenzívája 1943 folyamán drámaian felerősödött, és az amerikai légierő is félelmetes erőket kezdett bevetni. Ez utóbbi főnöke, „Hap” Arnold tábornok briliáns módon mozdította elő fegyvernemének bővülését „egy tökéletesen rátermett és meglehetősen gátlástalan vezérkar támogatásával”,²⁷ ahogyan az egyik brit kolléga fogalmazott elismerően. Az amerikai légierő hadi létszáma 20 000-ről kétmillió főre, légi bázisainak száma tizenhétől 345-re, repülőgépeinek darabszáma 2470-ről 80 000-re nőtt, míg az amerikai haditengerészet 7500 saját gépet kapott. Az amerikai bombázókat egyre nagyobb számban vetették be Németország ellen brit támaszpontokról.

A háború legkiemelkedőbb precíziós bombázóhőstettére 1943 májusában került sor, amikor a RAF a Ruhr-vidék gátjai ellen intézett támadást, a leleményességnek, a szakértelemnek és a bátorságnak ebben az eposzában, amelynek azonban csak szerény gazdasági jelentősége volt. Németország vízellátását a brit Légügyi Minisztérium már 1937-ben az acélgyártás kulcstényezőjének ítélte, ezért 1940-ben Sir Charles Portal, a légierő vezérkari főnöke támadást szorgalmazott a víztározók ellen. A nehézséget a megfelelő eszköz megtalálása okozta. A tudós és repülőgép-tervező Barnes Wallis teljesen függetlenül ugyanezen a problémán dolgozott, és elő is állt a gátfalak ellen bevethető pattogó mélyvízi bombák elgondolásával. Munkálatai Sir Arthur Harris kétkedése ellenére 1943 februárjában hivatalos támogatást nyertek. Wallist arra kérték, hogy a fegyvert időben állítsa elő egy májusi támadáshoz, amikor a Ruhr-vidék víztározói teljesen megtelnek. A vezérkar egyik rangidős tisztje feltűnő naivitással ezt írta: „A gátak elleni hadművelet a vélekedések szerint nem lesz különösebben veszélyes”, mivel a célpontokat csak

gyengén vagy egyáltalán nem védik. Eleinte egy gömb alakú bombát teszteltek, áprilisban azonban Wallis a henger alakú alternatíva mellett döntött, amelyet kioldás előtt egy elektromos meghajtású csigával visszafelé megpörgetnek, hogy aztán a gátfalon lefelé „kúszva” tíz méterre a vízfelszín alatt robbanjon fel. A négytonnás fegyvereket elképesztő módon alig egy hónap alatt építették meg, a szállításukra pedig Lancastereket alakítottak át speciális módon.

A külön erre a célra felállított 617-es század egész áprilisban és május elején a támadás kivitelezését gyakorolta. A népszerű mítosszal ellentétben nem mindannyian jelentkeztek önként, és nem is minden személyzet volt rendkívül tapasztalt. Némelyek korábban még tíz bevetést sem teljesítettek Németország ellen, s több fedélzeti mérnök még egyáltalán nem vett részt akciókban. Annál figyelemre méltóbb a szigorú fegyverpárti, megszállottan elhivatott pilóta, a huszonnégy éves Guy Gibson repülőalezredes teljesítménye, aki egységét felkészítette a május 16-i, vasárnap éjszakai támadásra. Tizenkilenc gép szállt fel. Elsődleges célpontként a Möhne és az Eder gátjait szemelték ki, mert felismerték, hogy a harmadik célpont, a Sorpe földgátja ipari szempontból létfontosságú ugyan, de Wallis mélyvízi bombáival kevésbé sebezhető.

A Möhne gátját a negyedik ledobott bomba szakította át, az Ederét a harmadik, az utolsó, amely a támadó Lancasterek rendelkezésére állt.²⁸ A Sorpéhoz irányított gépek zömét útközben lelőtték, két gép a célpont megtámadása nélkül tért haza, a két ledobott bomba nem szakította át a gátat, ahogyan a tévedésből Ennepének nézett Beverre ledobott sem. Nyolc gép személyzetestül odaveszett – ez büntetéssel felérő veszteségráta: hat gép a légvédelmi tűznek esett áldozatul a Ruhr-vidék felé vagy onnan visszafelé tartó, kis magasságú repülés közben, a ragyogó holdfényben, ami a bombázás precizitása szempontjából elengedhetetlen volt.

A Möhne és az Eder gátjának elpusztítása szenzációszámba ment. A támadás óriási hatást gyakorolt a harci kedvre, Németország vezetőire nem kevésbé, és jelentősen megnövelte a bombázóparancsnokság presztízsét. Gibson Viktória-keresztet kapott. „A Gátrombolók” iránti általános lelkesedés részben abból adódott, hogy az ipari célpontok elpusztítása erkölcsileg kevésbé látszott kényesnek, mint a városok és a civil lakosság felégetése. Csakhogy a Möhne völgyének elárasztása 545

német és 749 külföldi életébe került, ez utóbbiak ukrán rabszolgamunkás asszonyok meg francia és belga hadifoglyok voltak. A vízvesztesség csupán ideiglenes kényelmetlenséget okozott a Ruhr-vidék acéltermelésében, részben azért, mert Harris elmulasztotta, hogy hagyományos bombákkal utólagos támadásokat indítson a gátak kijavításának megakadályozására. Ezek után azonban a németek úgy érezték, jelentős erőforrásokat kell átcsoportosítaniuk a víztározók védelmére. Ha „a Gátrombolók támadása” korlátozott gazdasági hatással járt is, a propagandateljesítmény óriási volt. Akik részt vettek benne, mindannyian bőségesen rászolgáltak a babérkoszorúra.

A német gazdaságot 1943-ban a szén-, acél- és munkaerőhiány együttes nyomása sújtotta, amit csak tetézett a bombázóparancsnokság és az amerikai légierő Ruhr-vidéken véghezvitt alapos pusztítása. Ez volt az első év, amikor a légi offenzíva jelentős károkat okozott a náci hadigépzetben. A történelem leghevesebb légitámadásai nyomán keletkezett júliusi hamburgi tűzviharban 40 000-en pusztultak el, és 250 000 ott-hon semmisült meg. „Nekünk azt mondták, hogy a brit [bombázók] elkerülik Hamburgot, mert később még szükségük lesz a városra és kikötőjére”²⁹ – írta a romok között a város egyik traumatizált polgára, Mathilde Wolff-Monckeburg. – Boldog tudatlanságban éltünk.” 1942-ben a Luftwaffének rendkívüli erőfeszítések árán és Erhard Milch tábornok rátermettsége révén sikerült megdupláznia a repülőgéptermelését, és 1943 nyarára már havi 2200 harci repülőgépet gyártottak. A két új modell, a He177-es és az Me210-es azonban létfontosságú erőforrásokat felemésztő kudarcnak bizonyult. A Bf109-es későbbi típusait, amelyek a Focke-Wulf 190-essel együtt a háború végéig Németország nappali légvédelmének fő erősségei maradtak, klasszisokkal megelőzték a szövetségesek vadászgépei. A Luftwaffe vezérkari főnökének, Hans Jeschonneknek 1943. augusztusi öngyilkossága annak beismerése volt, hogy a fegyvernemét legyőzték.

Adam Tooze fontos és meggyőző érvet hozott fel Albert Speer azon állításával szemben, hogy 1942 és 1945 között a német fegyvergyártásban „csodát” művelt.³⁰ Speer számos válsághárító eszköze csődöt mondott: a forradalmi Mk XXI tengeralattjárót például 1944-ben olyan

sietve kezdtek gyártani, hogy a műszaki hiányosságok miatt hasznos szolgálatra nem lett alkalmas. A szén- és acélínség a háború végéig tartott – a polgári célokra kiutalt üzemanyag mennyiségét a soványka brit belföldi fejadag 15 százaléka alá csökkentették. 1943 volt az utolsó év, amikor Németország még hozzáfért az ukrán fémércsekhez. Pusztán a lőszerszükséglet kielégítése felemésztette a hadseregnek kiutalt acél-mennyiség több mint felét, valamint 450 000 dolgozó munkarejét; további 160 000-en gyártottak harckocsikat, 210 000-en pedig egyéb fegyvereket állítottak elő.

Németország 1943-as 18 300 darabos páncélozott járműgyártását messze felülmúlta a szövetségesek 54 100 – ebből 29 000 orosz – járműve, pedig a birodalom gyárai 1942 ősze és 1943 tavasza között megduplázták termelésüket. A német lőszergyártás 1944 szeptemberében érte el csúcspontját. 1943-tól a szövetségesek a harckocsik fegyverzetét kivéve minden fegyverkategóriában egyre nagyobb fölénybe kerültek a tengelyhatalmakkal szemben.

Annál inkább említést érdemel, hogy a sok hátrány és téves döntés ellenére a német haderő egészen 1945 májusáig képes volt a konok ellenállásra. A Harmadik Birodalom ipari teljesítményének és Speer meg-Jeschonnek utódja, a Luftwaffe új vezérkari főnöke – Milch munkájának megítélésében túlzás volna történelmi revizionizmussal élni. A birodalom 1943-ra, sőt már előbb is olyan pályára állt, amely csakis gazdasági összeomláshoz vezethetett. A németek ellen harcoló szövetséges katonák ebből a tudásból azonban vajmi kevés vigaszt meríthettek, tekintve hogy ők a tüzéség és az aknavetők pusztító zárótüzével szembesültek, és azon igyekeztek, hogy a saját gyengébb minőségű harckocsijaikkal felvegyék a küzdelmet a Tigrisek és a Párducok ellen.

A szövetségesek bombázóoffenzívájának Achilles-sarka a gyenge hírszerzés volt, amitől – Churchill bánatos szavaival – az offenzíva inkább bunkósbotná vált, semmint hegyes tőrre. Az Ultra kevés segítséget nyújtott annak megsejtéséhez, hogy mi is folyik Németországban, mert az ipari adatok zömét papíron vagy vezetékes telefonon továbbították, nem pedig rádióan. Hiába nőtt a RAF és az amerikai légierő pusztító ereje, a „bombázóbárók” továbbra is sötétben tapogatóztak a náci ipar szűk keresztmetszeit illetően, amelyeknek felderítése Sir Arthur Harrist

amúgy sem igen érdekelte. Miután elindította hadjáratát a német nagyvárosok romhalmazzá változtatására, megszállott odaadással egészen 1945-ig ezt folytatta. A precíziós bombázás mellett doktrínaszerűen elkötelezett amerikai légierő jóval nagyobb energiát fordított a kulcsfontosságú célpontrendszerek hajszálpontos meghatározására: 1943 augusztusában és októberében például a 8. légi hadsereg megdöbbentő veszteségeket szenvedett a schweinfurti csapágyüzemek támadása során, miközben az elért siker elhanyagolható volt. Az első támadásban 376 repülőgépből 147 veszett oda, a másodikban a 291-ből 60, további 142 pedig megrongálódott.

Ezek a katasztrófák csak még tovább fokozták Harris megvetését az általa csak „placebo célpontoknak” nevezett objektumok precíziós bombázása iránt. Jogos volt az észrevétel, hogy noha a brit vezetőség az 1943. januári casablancai konferencián közös bombázóoffenzívára adott mandátumot, valójában a RAF és az amerikai légierő között versengés zajlott, amelyben ki-ki a maga doktrínáját követte. Adam Tooze vélekedése szerint Harris „Ruhr-vidéki csatája”, amely 1943. március 5-én egy Essen elleni támadással vette kezdetét, közel járt ahhoz, hogy a német szén- és acéltermelés tönkretételével döntő győzelmet arasson.³¹ Göring csodálkozásának adott hangot, amiért a szövetségesek nem folytatták támadásaikat a Ruhr-vidék ellen, „hiszen arrafelé egyes helyeken a termelés szűk keresztmetszeteivel kényszerülünk foglalkozni, ami rendkívüli veszélyeket rejtget”, amint azt Goebbels feljegyezte. A bombázóparancsnokság azonban alábecsülte az egyszer már megtámadott ipari városokra nehezedő nyomás fenntartásának fontosságát, s ezeket a tető nélküli épületeket ábrázoló légi felvételek bizonyítékai alapján Harris túlságosan is készségesen törölte célpontjai közül.

1943 júliusában Harris, feltételezve, hogy a Ruhr-vidéket már kelőképpen elpusztították, a bombázóparancsnokság támadásait előbb Hamburgra, majd Berlinre összpontosította. Hitler fővárosa fölött a századai, amelyek téli időjárási viszonyok között rendkívüli távolságokra repültek egy óriási, szétszórta célpont ellen, súlyos veszteségeket szenvedtek – minden egyes küldetésen elérték az elfogadhatatlan, több mint 5 százalékos rátát. 1943 végén a bombázóparancsnokság főhadiszállása jelentést juttatott el valamennyi csoportjához és állomáshelyé-

hez, amelyben a lehető legkacifántosabb megfogalmazásban jelentette be támadásaik eredményét: „Ezek a német főváros elleni támadások a vég kezdetét jelentik... A nácik katonai és ipari szervezete, és mindezekfelett harci kedve ezen támadások következtében halálos sebet kapott, amelyből nem tudnak felépülni.”³²

December 7-én Harris levelet írt a miniszterelnöknek, amelyben azt bizonygatta, hogy amennyiben a Lancasterekkel a legjelentősebb német városok ellen még további 15 000 bevetést hajthat végre, a náci rezsim 1944. április 1-jére összeomlik. A bombázóparancsnokság csaknem teljesítette is az általa kitűzött küldetismennyiséget, ám Németország ellenállása töretlen maradt. Extravagáns előrejelzései a miniszterelnök és a fegyvernemi főnökök, köztük Sir Charles Portal szemében tönkretették a főparancsnok hitelét. 1944 kora tavaszára, amikor a bombázóparancsnokságot arra utasították, hogy az amerikai légierővel közösen, az inváziót előkészítendő, franciaországi célpontokat támadjanak, a „berlini csatában” elszenvedett veszteségei már megengedhetetlenné váltak. Vasakarata azonban lehetővé tette Harris számára, hogy még az év nyarán újabb támadásokat indítson a német városok ellen, ami egészen 1945 áprilisáig eltartott.

A bombázások nem érték el azt a sorsdöntő hatást a polgári lakosság moráljában, amelyre a britek törekedtek: a gyárak továbbra is termeltek, s a parancsokat továbbra is végrehajtották, akárcsak 1940–1941-ben Nagy-Britanniában. Rendkívül ironikus – és pimaszul sovíniszta feltételezésekben gyökerezett –, hogy a RAF ugyanazzal próbálkozott Németországban, amivel a Luftwaffe Churchill népénél egyszer már kudarcot vallott. A német városlakók mindazonáltal igen nagy szenvedéseket álltak ki, és a náci rezsim egyre kétségbeesettebb magyarázatokkal volt kénytelen előállni a népét sújtó légítámadások megindoklására. A gátak elleni 1943. májusi rajtaütés után az újságok szalagcímei azt bizonygatták, hogy a támadás „a zsidók műve” volt. A közvéleményt ez nem győzte meg: az államvédelmi rendőrség jelentése szerint sok állampolgár pusztán annyit kérdezett, a Luftwaffe miért volt képtelen hasonló teljesítményekre. Júniusban Hagen város egyik előljárója végignézte a britek éjszakai támadását a közeli Wuppertal ellen:

Légvédelmi ágyúk százai bömbölnek... A levegőt betölti a rengeteg repülőgépmotor zümmögése. Megszámlálhatatlan reflektornyaláb pásztazza az égboltot. Srapnelek záporoznak... Az egyik reflektor fénykévéje öt ellenséges gépet fogott be, felénk repülnek, dühödten lövik őket, aztán elhúznak fölöttünk. Később látjuk, ahogy az egyik lángolva lezuhan. Az egész eltart másfél óráig... Nyugaton vöröslik az ég... Hosszú teherautó-konvojok hajtanak át a városon, mindenféle háztartási eszközzel megrakottan. Zavarodott emberek ülnek a kevéske holmijuk mellett. Menekültek érkeznek a főpályaudvarra. Ott állodogálnak tűztől elfeledett arccal, semmijük sincs, csak ami rajtuk van. Teljes a nyomorúság. Irtózatosságot uralkodik a városban. Mindenütt azt kérdezik: mikor kerül ránk is a sor?³³

1943 júniusában egy mülheimi lakos ezt írta: „Führerünknek most már ki kellene adnia a parancsot, hogy Angliában is pusztítsák el a nagyvárosokat.”³⁴ Hitler nyilván meg is tette volna, ha módjában áll, csak hogy a Luftwaffe képtelen volt újrakezdeni és befejezni azt, amit 1941 májusában abbahagyott. Néhány német gondolkodó attól tartott, hogy az országukat ért egyre nagyobb pusztítás a náci bűneiért rájuk szakadt büntetés: 1943. december 20-án a protestáns württembergi püspök azonnal váltotta ki Berlin haragját, hogy levelet írt a birodalmi kancellária fejének, amelyben arra utalt, hogy a nyája „gyakran érzi úgy, hogy a szenvedés, amit az ellenséges bombatámadások közben kell elviselniük, büntetés azért, amit a zsidókkal műveltek”.³⁵ Szigorúan a lelkére kötötték, hogy tanúsítson „több tartózkodást ilyen ügyekben”.

Ahogy a bombázások hevessege fokozódott, a civil lakosság morálja pedig fogyatkozott, az elnyomást és az erőszakot sosem látott kegyetlenséggel kezdték alkalmazni a náci uralom fenntartására. 1943-ban a bíróságok hetente száz halálos ítéletet hoztak defetizmusban vagy szabotázásban bűnösnek talált állampolgárok ellen: a Deutsche Bank két fiókvezetője és az egyik elektromos kombinát vezető tisztségviselője is azok között volt, akiket azért végeztek ki, mert borulátón nyilatkoztak a háború kimeneteléről. A repülőgépipar a termelés szinten tartására bevezette a hetvenkét órás munkahetet. Mivel a rabszolgamunkára egyre nagyobb igény mutatkozott, Milch minden korábbinál drákóiabb intézkedéseket

sürgött a termelékenység növelése érdekében. A külföldi és hadifogoly munkásokról ezt írta: „Az ilyen elemeket nem lehet hatékonyabbá tenni *kesztyűs kézzel. Egyszerűen nem bánunk velük elég szigorúan.* Ha egy tiszteességes brigádvezető egyszer behúzna az egyik ilyen izgága fickónak, amiért nem dolgozik, egykettőre megváltozna a helyzet. *A nemzetközi jogot itt nem vehetjük figyelembe.* Mindig is határozottan azt hangsúlyoztam... nagyon határozottan azt a nézetet képviseltem, hogy a foglyokat az angolok és az amerikaiak kivételével *ki kell vonni a katonai hatóságok ellenőrzése alól.* A katonák nincsenek abban a helyzetben... hogy megbirkózzanak ezekkel a fickókkal... Amennyiben [egy hadifogoly] szabotázst követ el vagy megtagadja a munkát, ott helyben felköttem a saját gyárában.”³⁶ Hitler „csodafegyvereit”, a V1 szárnyasbombát és a V2 rakétát rabszolgák állították elő döbbenetesen nehéz és brutális körülmények között. Az ipari termelést csakis a foglyul ejtett munkaerő könyörtelen kizsákmányolásával lehetett szinten tartani. Az, hogy ragaszkodtak a csúcstechnológiás „megtorló fegyverekhez”, amelyek a becslések szerint a birodalomnak nagyjából harmadannyiba kerültek, mint amennyit a szövetségesek a Manhattan atomprojektre fordítottak, óriási és hiábavaló terhet jelentett a zsugorodó hadigazdaság számára.

A RAF óriási károkat okozott ugyan Németországnak, mégis az amerikai légierőre maradt, hogy 1944 első hónapjaiban kivívja a légi háború legjelentősebb győzelmét, méghozzá oly módon, hogy az még saját parancsnokait is meglepte. A Flying Fortress és a Liberatorok védőkíséretét egészen Németországig ellátni alkalmas, és ott bármely ellenséges gépet legyőzni képes, nagy hatótávolságú Mustang vadászgép óriási mennyiségben vált hozzáférhetővé. Az amerikai légierő nagyszabású hadjáratba kezdett a repülőgépgyárak ellen: februárban a „nagyhét” hat egymást követő napján támadta őket, arra kényszerítve a Luftwaffét, hogy minden rendelkezésre álló vadászgépet bevessen a védelmükre. Az egykettőre világossá vált, hogy a bombázók által a földön okozott pusztítás kevésbé jelentős, mint az amerikai pilótáknak a légi harcban elért meglepő sikere. A Luftwaffe egyetlen hónap alatt elvesztette vadászgépeinek egyharmadát, és repülő személyzetének egyötödét. Márciusban elpusztították Németország még megmaradt légierőjének felét, áprilisban a maradék kapacitás 43 százalékát, májusban és júniusban az 50 százalékát.

A német ipari termelés figyelemre méltóan magas szinten maradt: még szeptemberben is 3538 darab különféle típusú repülőgépet gyártottak, ebből 2900 volt vadászgép. A Luftwaffe 1944-es teljes harci repülőgép-termelése a maga 34 100 darabjával azonban eltorpült a szövetségesek 127 300 darabja mellett – ebből 71 400-at Amerikában szereltek össze –, és a németek pilótavesztése végetes volt. Az amerikai légierő ezután a szintetikus olajüzemek ellen fordult, amelyek a birodalom fő üzemanyagforrásává váltak, miután 1944 áprilisában az oroszok lerohanták a romániai olajmezőket. Ez azonnali hatást gyakorolt az üzemanyag-ellátásra: a Luftwaffe sok gépe a földön ragadt, a repülőszemélyzet kiképzése megbénult. Mire júniusban a D-nap elérkezett, Göring összezugorodott századai már képtelenek voltak jelentős támogatást nyújtani a Wehrmachtnak. Ezután Németország bombázása óriási arányokat öltött, miközben a RAF és az amerikai légierő veszteségei csökkentek. Amíg 1943 márciusában egy tipikus támadásban mintegy ezer repülőgép 4000 tonna bombát szállított, 1944 februárjára a haderő átlagos mérete megháromszorozódott. Júliusban már 5250 darab mindenféle típusú repülőgépet vetettek be a szövetségesek Németország ellen, összesen 20 000 tonnás bombakapacitással. Ebben az évben és 1945 első hónapjaiban a birodalom városhalmazait rommá bombázták. 1944 novemberére a vasúthálózat elleni támadások már szinte lehetetlenné tették, hogy a Ruhr-vidéken előállított acélt a másutt lévő gyárakba szállítsák.

Az amerikai légierő nappali rajtaütései mérhetetlen morális következményekkel jártak: a németeket megdöbbentette az ellenséges repülőgépek óriási kötelékeinek látványa, ahogy magasan a levegőben kicsepódtak a kondenzcsíkjaik, és büntetlenül parádéztak a hazájuk fölött. „A fehér csíkok lassan úsztak az égbolt peremén³⁷ – írta egy szemlélő, miközben a 8. légi hadsereg bombázócsoportjai elhúztak a feje fölött –, nyugodtan, egyenes vonalban, minden sietség nélkül. Közelebb értek. Amikor a szemünk hozzászokott az erős fényekhez, a csíkok csúcsán megláttuk a napfényben fürdő csillogó pontokat, rendezett századokban húztak el fölöttünk – egy, aztán néhány perc múlva még egy, aztán egy harmadik, egy negyedik, ötödik... Körülöttünk az emberek számolni kezdték az apró ezüstös pöttyöket. Már négyszáznál tartottak. De még mindig nem látszott a vége.”

A különféle súlyú szövetséges támadások 158 német városra sújtottak le. Az egyik tipikus példa, Braunschweig, tizenkét rajtaütés célpontja volt, amelyekben az épületek egyharmada elpusztult, és 2905 ember halt meg. Essen, az acélipari központ 1939 szeptembere és 1943 decembere között 635 „ellenséges repülőgépek közelítének” figyelmeztetést kapott, majd a rákövetkező kilenc hónapban további 198-at. Minden riasztás arra kényszerítette Essen kimerült lakosságát, hogy órákon át az óvóhelyeken és a bunkerekben keressenek menedéket. Németország vidéki lakosságát csupán 1945-ben vetették alá szándékos légitámadásoknak, de az emberek sehol sem lehettek teljes biztonságban: 1943. január 17-én éjjel egyetlen eltévedt bomba hullott Berlinton nyugatra, a Brandenburg tartományi kis vidéki településére, Neuplotzenre, és megölt nyolc embert. Sírjaik mellett keresztet állítottak, ezzel a felirattal: „Mindennapi életükből szakította ki őket a gonosz halál. A győzelembe vetett hit felülkerekedik a bánaton.”³⁸

Ahogy a pusztítás egyre nagyobb méreteket öltött, úgy erősödött a náci rosszakarata is a felelősnek tartott szövetséges repülőszökhöz: Hitler titkára és bizalmasa, Martin Bormann 1944. május 30-án körlevelet intézett a helyhatóságokhoz, amelyben megparancsolta, hogy egyetlen polgárt sem szabad megbüntetni azért, ha megtámadja vagy meggyilkolja a leszállásra kényszerített ellenséges repülő személyzetét. Közel négyszáz incidenst jegyeztek fel, amikor helyben megölték a brit és amerikai pilótákat, miután ejtőernyővel vagy kényszerleszállással földet értek. A vadászbombázó-pilóták, akik a háború utolsó szakaszában kis magasságból géppuskázták az embereket, különösen erős gyűlöletet keltettek. A regisztrált esetek közül 1944. március 24-én Bochumban négy repülőst gyilkoltak meg, augusztus 26-án Rüsselsheimben hét amerikai pilótát, december 13-án pedig a RAF három emberét verte agyon Essenben a feldühödött tömeg. 1945 februárjában egy gyári tűzoltóbrigád egyik tagját, aki határozottan tiltakozott az elfogott szövetséges pilóták bántalmazása ellen, a Gestapo agyonlőtte.

A német városok lakossága olykor fél napokat is kénytelen volt pincékben és óvóhelyeken tölteni. A náci hivatalnokok általános ellenérzését váltottak ki azzal, hogy előjogaikat kihasználva elfoglalták a legbiztonságosabb bújóhelyeket. A beszámolók szerint Bochumban egy nyilván-

nos óvóhelyen a párttagok „néhány rekesz sörrel helyezték magukat kényelembe”, miközben a kevésbé szerencsés állampolgárok ki voltak téve a bombázások dühének. A maga személyes biztonsága érdekében Hitler is óriási erőforrásokat mozgósított: kelet-poroszországi főhadiszállása és berlini bunkere megépítéséhez 28 000 munkást alkalmaztak, és egymillió köbméter betont használtak fel – többet, mint amennyi anyagot 1943–1944-ben az összes németországi nyilvános óvóhely kialakításához. A Luftwaffe huszonkét éves női kiségitője undorral ecsetelte egy krefeldi nyilvános bunkerben 1944 novemberének egyik éjjelén szerzett élményeit:

A helyiség elejében mindenféle korú férfiak és nők döntöttek magukba a snapszot... A sűrű dohányfüstben lehetetlenség volt aludni. Az egyik sarokból visító nő és részegen motyogó férfiak hangzavara hallatszott... Gyapjúpokrócokba és rongyos ruhákba bugyolált gyerekek megöregkedtek a felnőttek között deszkákból összerótt ágyakon vagy székeken. Mindenütt magukba roskadt, kimerült testek és elgyötört arcok... a koszos alsóneműk, az izzadság és a pállott levegő irtózatossá áporodott bűzétől az embernek szinte elállt a lélegzete. Valahol jó messzire egy gyerek sírdogált csendesen, a másik oldalról meg horkolás és sóhajtozás hallatszott.³⁹

A légiriadó alatt fosztogatókra kemény büntetéseket szabtak ki: 1943. március 5-én egy rendőr rajtakapta a hatvankilenc éves litván Kasimir Petrolinast, amint az essen romok közül éppen kiemel három sérült fémtálat, egy birodalmi márka értékben. Miután egy különleges törvényszék elítélte, a kivégzőosztag órákon belül agyonlőtte. 1944 márciusában egy Ilse Mitze nevű tizennyolc éves lányt megvádoltak, hogy a Hagen elleni 1943. októberi rajtaütés után elloptott nyolc atlétatrikót, öt térdnadrágot és harminc pár zoknit. A védelmében elmondták, hogy korábban segített áldozatokat kiadni. A munkaadója elismerte, hogy a lány „nehéz eset”, meg „édesszájú”, de azt is hozzátette, hogy „iparkodó és tisztességtudó”. Hagen tisztiorvosa tanúvallomásában a lányt „ostoba, arcátlan és hazudozó pszichopátának”⁴⁰ minősítette. Halálra ítélték, ami még a helybeli állambiztonsági hatóságokat is tiltakozásra késztette.

Mitzét májusban ettől függetlenül guillotine-nal kivégezték Dortmundban, sorsát pedig elrettentésül falragaszokon tették közhírré.

A német városok lakossága olyan szinten tapasztalta meg a rettegést és a pusztítást, ami messze fölülmúlta mindazt, amit a Luftwaffe mért Nagy-Britanniára 1940–1941-ben: egy sikeres bombatámadás a pokol vízióját szabadította rájuk. Mathilde Wolff-Monckeburg ezt írta Hamburgból az 1943. júliusi tűzvihar idején: „Két teljes órán át tart ez a fülsiketítő rémség, nem látni mást, csak tüzet. Senki meg sem szólal. Minden egyes irtózatoss robbanásnál feszült arcok várják a legrosszabbat. A fejek automatikusan lebuknak, valahányszor beüt a ménkü, a rémület ráfagy az arcokra.”⁴¹

A pusztítás abszurditásai határtalanok voltak. Ursula Gebel egy 1943. novemberi berlini támadásról írt, melyben rengeteg bomba hullott a városi állatkertre. „Aznapi délután... az elefántkifutónál jártam, ahol hat nőtényt meg egy kölyköt láttam kunsztokat művelni a gondozójukkal. Még aznap éjjel elevenen megégtek mind a heten... A vízilóbika a medencéjében túlélte, [de] az összes medve, jegesmedve, teve, strucc, ragadozó és másféle madár megégett. Az akvárium tartályai mind kiszáradtak, a krokodilok megszöktek, de akárcsak a kígyók, megfagytak a hideg novemberi időben. Az egész állatkertből csak a Siam nevű elefántbika, a vízilóbika és néhány majom maradt életben.”⁴²

Martha Gros Frankfurt mellett, Darmstadtban élt. 1944. szeptember 12-én éjjel ezt a nagy iparvárost a bombázóparancsnokság 5. csoportjának támadása érte, amelyben 9000-en haltak meg. „Mi az óvóhely legtávolabbi sarkában álltunk⁴³ – emlékezett vissza:

Ott volt Hauptmann R. talpig uniformisban, én, Fräulein H. meg G., fogtuk egymás kezét, és hallgattuk, ahogy [a repülőgépek] elhúznak fölötünk. Az első bombák egyike a közelben robbant. A szívem szaporán verni kezdett, félelmetes csattanás hallatszott, a falak beleremegtek. Recsegés-ropogást hallottunk, aztán ahogy valami leomlik, és lángok sziszegését. A vakolat elkezdett potyogni a fejünkre, azt hittük, leszakad a mennyezet. A lámpák kihunytak. Úgy fél perc múlva újabb rettenetes robbanás következett, az ajtó kivágódott, és láttam, ahogy a ragyogó fényben fürdő lépcsőház leomlik, és a nyomában tűzfolyam zúdul lefelé. A biztonsági függönyök lángra kaptak.

Felkiáltottam: „Kifelé!”, de Hauptmann R. megragadott: „Maradjon, még itt vannak fölöttünk!” Abban a pillanatban a szemközti házat eltalálták. Egy körülbelül ötméteres lángnyelv csapott felénk, szekrények és más bútorok nyíltak ki nagy robajjal, és zuhantak ránk. Valami szörnyű nyomás préselt bennünket a falhoz. Most R. kiáltott fel: „Ki innen, és fogjuk egymás kezét!” Minden erejét megfeszítve kiráncigált a fatörmelék alól. Eldobtam a perselyemet, és magammal vonszoltam H. kisasszonyt, aki megragadta G. urat. Átmásztunk az épület mögé vezető lyukon. A házunk lángokban állt. Hallottam, amint leszakad a mennyezet, láttam, ahogy lángra kapnak az ágyaim. A kert közepén hihetetlen forróság uralkodott, és olyan sűrű volt a füst, hogy mindannyian letérdeltünk a földre, a fejünket lehajtottuk, olyan mélyen, amennyire csak tudtuk, időnként pedig kikapartunk némi földet, és azt tartottuk a forró arcunk elé.

A közeli kórház alatti pincékben és óvóhelyeken, akkumulátorról működtetett vészvilágítás alatt salátaolajba áztatott lepedőkkel enyhítették a borzalmasan megégett sebesültek fájdalmait, akik többsége nem maradt életben. A vízszolgáltatás megszűnt. A levegőt égett hús bűze töltötte be. Az orvosok órákon át műtöttek, jócskán a kimerültség határán túl. Egyes holttestek sértetlennek látszottak – fulladásba vagy légnyomás okozta belső sérülésekbe haltak bele. Sokan szenvedtek szemsérülést a csípős füsttől vagy a levegőben kavargó lángoló törmeléktől. Ottilie Bell így festett le egy közeli becsapódást: „Csattanást hallottunk, a fények kialudtak, a rádió elnémult. Tátott szájjal mindannyian térdre rogytunk. A sógornőm hangosan imádkozott az életünkért. Az alig hathetes kis-kutyánk rémülten felugatott.”⁴⁴

„Mind kővé dermedtünk... – mesélte a háziasszony Grete Siegel. – Hálóinges-hálósípkás idős asszonyok a rémülettől és a hidegtől reszketve támaszkodtak a kertjük falának. Azoknak, akik megégték, öklömmel hólyagok támadtak az arcán, a nyakán és mindenükön. Az egyik asszonynak cafatokban lógott a bőr az arcáról... Megláttam egy szénné égett holttestet, úgy hatvan centiméter hosszú lehetett, a hasán feküdt. Mind így nézett ki... A *Palaisgarten*-ben számtalan hullát láttunk, csaknem valamennyi pucér volt: az egyiken csak egy zokni, másokon csak

harisnyatartó vagy egy ingcafát, aztán volt egy fiatal szőke lány, aki úgy nézett ki, mintha mosolyogna.”⁴⁵ A pincékben a fulladásban meghalt áldozatok úgy ültek, mint a kísértetek, takarókba bugyolálva, arcuk elé kötött rongyokkal: „Borzalmas bűz terjengett.” Mire szeptember 13-án megvirradt, Martha Gros szavai szerint „síri csend borult a városra, kísérteties és vérfagyasztó. Még az előző éjszakánál is irreálisabb volt. Sem egy madár, sem egy zöldellő fa, sem egy ember, csak hullák, semmi más.” „Amerre a szem ellátott – mondta Ottilie Bell –, mindenütt füstölő ro-mok. A mi ezerméteres utcánkban egyetlen ház sem maradt állva.”⁴⁶

1943 és 1945 között a német városokban napról napra, északáról északára ismétlődtek az ehhez hasonló jelenetek. A civilek szenvedésein túl a távoli harctereken szolgáló emberek harci morálja is súlyosan megszenvedte az otthonról érkező híreket – meg azt, hogy végül a saját szemükkel is meglátták a pusztulást. „Micsoda hazatérés volt!”⁴⁷ – írta 1944-ben az orosz frontról megérkező egyik német katona. – Persze hal-lottunk mi a német városok szövetséges légítámadásairól. De amit a [vo-nat-]ablakból láttunk, az messze felülmúlta az elképzeléseinket. Lényünk legmélyéig megrendített bennünket. Hát ezért harcoltunk ott keleten?... A civilek arca szürke volt és fáradt, némelyiken még neheztelést is lát-tunk, mintha bizony a mi hibánk lenne, hogy lerombolták az otthonu-kat, és a szeretteik közül annyian égtek hamuvá.” Olaszország sem úsz-ta meg. „Ma azt hallottam, hogy megint ellenséges repülőek bombázták a mi nagyszerű és gyönyörű Torinókat... – írta haza Pietro Ostellino főhadnagy Észak-Afrikából. – Egy nyílt város bombázása borzalmas dolog. Ha a repülőek a frontvonalban rajtunk töltik ki a haragjukat, ám tegyék. Katonák vagyunk, el kell viselnünk a háború következményeit. A védtelen civilek ellen azonban ez állatiasan kegyetlen és barbár tett.”⁴⁸

1944–1945 folyamán az angol–amerikai bombázóoffenzíva a két ország ipari erejének és technológiai hőstetteinek legfőbb kifejezőjévé vált. Anglia keleti és déli felének jó részét mezőgazdasági földekre települt, szögesdrót akadályokkal körülkerített, oktatásra, szállításra, vadászgé-pek vagy bombázók számára kijelölt légi bázisok sakktáblájává alakít-tották át. Az amerikai légierőnek és a RAF-nak egyedül Norfolkban 110 leszállópályája volt, egyenként mindegyik 250 hektár sík területet fog-

lalt el, a bombázóparancsnokság egy-egy támaszpontját nagyjából 2500 fős földi személyzet, köztük mintegy 400 nő, és 250 fős, folyton változó összetételű repülőszemélyzet szolgálta ki. Itt a háborút az évekig tartó halálos napi rutinnal összhangban álló menetrend alapján vívták.

Az utolsó hónapokban az amerikai légierő és a RAF veszteségei Európa fölött meredeken visszaestek, ám a hadműveleti repülésből ezután sem lett biztonságos tevékenység. Alan Gamble akkori időkre jellemzően egyes nemzeti összetételű személyzete – ausztrál pilóta, amerikai faroklövész, skót navigátor és középső toronylövész, a többiek angolok – 1945 februárjában kezdte meg a hadműveleteket, és az emberek égték a vágytól, hogy ott legyenek „a finisben... Azt reméltük, hírnevet szerzünk magunknak.”⁴⁹ Korábban mindannyian több túrát is teljesítettek a bombázóparancsnokságnál. Február 7-én egy száz Lancasterből álló kötelékkel együtt szálltak fel nappali támadásra a wanne-eickeli olajfinomító ellen. A francia partok fölött átrepülve megláttak maguk előtt egy fenyegető fekete felhőt, és maximális magasságra emelkedtek, hogy elkerüljék. A gép drámai módon jegesedni kezdett. Nemsokára már „úgy tántorgott, mint egy részeg kacsa”, fogalmazott Gamble.

Nagy nehezen folytatták útjukat, aztán a belső rádión megtárgyalva úgy döntöttek, hogy a Ruhr-vidéken a közeli Krefeld felé kanyarodnak. A gép 2600 méteren járt, és már éppen kioldották a bombáikat, amikor hirtelen megbillentek, ahogy a jobb oldali szárny kezdett felgömbülni, „mintha be akart volna takarni bennünket”. A Lancaster körbefordult, és pörögni kezdett. „A gép elhagyására felkészülni!”, kiáltotta Geoff, a pilóta, miközben azzal kínlódott, hogy újra egyensúlyba hozza a gépet. Gamble, aki meg volt róla győződve, hogy menten meghalnak, azt gondolta: „Édes Istenem, hát ilyen – remélem, nem fog nagyon fájni.” A gép egy pillanatra hirtelen egyenesbe állt. A személyzet tagjai ejtőernyőt ragadtak, és egyenként kiugrottak az elülső fedélzeti nyíláson. Gamble rémülten észlelte, hogy egy örvénylő folyó felé ereszkedik, aztán sikerült elkormányoznia magát a szárazföld irányába. A személyzet szokatlanul szerencsés volt: mindannyian élve értek földet, és az elkövetkező három hónapot hadifogolyként vészelték át.

A nagyvárosokat a háború legvégéig könyörtelenül sanyargatták a bombázásokkal. „A gépek mindennap Berlin fölött vannak – írta Bra-

unschweigben egy asszony 1945. március 9-én –, néha naponta kétszer is. Azok a szegény, szegény emberek. Hogy viselik ezt a rengeteg szenvedést? Mindenki a végsőkéig kimerült.”⁵⁰ Egy berlini, Karl Deutmann így tudósított az amerikai légierő egyik támadásáról: „A bunkerünk méternyi vastag fala mögött több mint egy órán át semmi mást nem hallottunk, mint a lehulló bombaszőnyeg rettentő morajlását és dübörgését, közben a fények hunyorogtak, néha szinte teljesen kihunytak... Mire az óvóhelyet elhagytuk, a nap eltűnt, az eget felhők takarták. A számtalan kisebb-nagyobb tűz irdatlan füsttengert táplált, amely megült az egész belváros fölött... A Neuburgerstrassén... találat érte a kereskedelmi leányiskolát, ahol lányok százai kerestek menedéket a pincében. Később a szülők csak álltak a megnyomorított, légnyomástól szétroncsolt, lemez-telenített holttestek előtt, amelyekben már a saját lányukat sem ismerték fel.” Hagenben egy naplóíró 1945. március 15-én ezt írta: „Félelem és pánik lett úrrá az embereken. Egyetlen középület sem maradt a városban, sem üzlet, de utca is alig. Csak törmelékhegyek és romhalmazok. Lelkem legmélyéig meg vagyok rendülve, nem tudom leírni a borzalmakat. A levegőt hátborzongató sziszegés meg mormogás tölti be. Csak állok a többiekkel együtt zavartan, és nem tudom, mitévő legyek.”⁵¹

A brit és amerikai embereknek csupán egy kis hányada vette a fáradságot, hogy valamennyire is belegondoljon a németek sorsába a légitámadások alatt, részben azért, mert a kormányaik következetesen becsapták őket a hadjárat természetével kapcsolatban: a szőnyegbombázás valóságát, a városok célponttá minősítését az ipari létesítményekről szóló szóáradat mögé rejtették. A precíziós bombázás mellett doktrínaszerűen és erkölcsileg is elkötelezett amerikai légierő nyilvánosan sohasem ismerte be, hogy a hadműveletei és különösen a radarvezérlésű síklóbombái csaknem ugyanannyi civil életben és vagyontárgyban tettek kárt, mint a RAF szőnyegbombázásai. Emellett viszont azt sem lehetett elvárni a szövetséges országok népeitől, amelyek maguk is annyit szenvedtek a német agressziótól, hogy túlságosan izgassák magukat a német civil áldozatok miatt.

Egyes tájékozott briteket inkább az építészeti alkotásokban, semmint az emberi lényekben okozott károk döbbsentettek meg: az esztéta és a Nemzeti Munkásszövetség parlamenti képviselője, Harold Nicolson

döbbenetének adott hangot, amiért a közvélemény közönyösen szemléli Európa kulturális örökségének elpusztítását. „A demokratikus nevelés szégyene”⁵² – írta a *Spectator*-ban 1944 februárjában, éppen egy évvel Drezda bombázása előtt –, hogy Nagy-Britannia és Amerika népe vagy közömbösen, vagy egyenesen ellenségesen viszonyul az emberi értelem eme legmagasabb rendű kifejeződéseihez. Rossz fényt vet a vezetőinkre, hogy eddig csupán felszínesen voltak tisztában a felelősségükkel. Unokáink számára pedig a szomorúság forrása lesz, hogy mi, akik Európa örökségének letéteményeseiként a sarkunkra állhattunk volna, inkább elfordítottuk a fejünket.”

Nicolson azt helyesen látta előre, hogy a jövő generációi döbbenetben hőkölnek majd vissza a stratégiai bombázóoffenzíva következményei láttán, ám a visszatetszésük természetét már tévesen ítélte meg: a 21. században inkább a civilek válogatás nélküli bombázása kelt erőteljes érzelmeket, semmint a barokk paloták elpusztítása. Nem kevés német és még néhány angol–amerikai kritikus is erkölcsi egyenlőségjelet tesz a nácioknak az ártatlanok, különösen a zsidók lemészárlásában tanúsított, és a szövetségeseknek a városok felégetésében tanúsított bűnössége közé. Ez tévedés. A bombázóoffenzívának a tengelyhatalmak legyőzése és Európa felszabadítása volt a célja. A náci tömeggyilkosságokban nem egyszerűen jóval több ember halt meg, de még az a mentségük sem volt meg, hogy valamiféle stratégiai célt kívántak volna elérni velük. Kizárólag azért hajtották végre őket, hogy a náci Németország ideológiai és faji célkitűzéseit megvalósítsák. A technológiai determinizmus döntő szerepet játszott a bombázások legszélsőségesebb szakaszában, amelyre 1945-ben került sor, amikor a háború nyilvánvalóan már a végéhez közeledett: óriási légierők jöttek létre, s ennél fogva be is vetették őket. A barbár ellenséggel fennálló konfliktus évei megkérgesítették a szövetségesek szívét, visszafejlesztették az egészséges emberi ösztöneiket. Nincs ebben semmi különleges.

Amikor mindennek vége lett, a Németország elleni stratégiai offenzívában nem kis kockázat és áldozatvállalás árán részt vevő amerikai és brit repülősök döbbenetben tapasztalták, hogy a hadjáratuk időközben kritika, sőt szidalmazás tárgya lett. A náci hadigazdaságot az összeomlásba bombázták, ám sajnálatos módon ez a teljesítményük túl későn

érkezett ahhoz, hogy biztosítsa számukra azt a jó hírnevet, amelyet a légierő főnökei jogosnak véltek volna. A szövetséges hadseregek ekkor már nagyon közel jártak ahhoz, hogy saját hatáskörben tegyék teljessé a birodalom vereségét. A bombázóoffenzíva jelentősen hozzájárult ugyan a végeredményhez, de ahhoz már túl későn érte el önnön rettenetes végkifejletét, hogy magának tulajdoníthassa a sikert.

A kritikusok arra a következtetésre jutottak, hogy a szövetségesek elfogadhatatlan erkölcsi árat fizettek egy marginális stratégiai eredményért. Sir Arthur Harris így nyilatkozott: „Az egészből az szűrhető le, hogy mindenki azért idegenkedik a bombázóktól, mert mindenfelét ledobálnak rájuk, és mindenki azért szereti a vadászgépeket, mert lelövik a bombázókat.”⁵³ Egyszer ezt írta keserűen: „Nem áll szándékomban... úgy bevonulni a Történelembé, mint a Németország városainak elpusztítását célzó stratégiai tervek szerzője vagy egyszemélyi végrehajtója.”⁵⁴ „Stratégiailag sohasem irányítottam a bombázóoffenzívát... csupán taktikailag, amelynek révén végrehajtottam a stratégiai direktívákat... amelyeket kaptam”, bizonygatta.

John Burgoyne tábornok szavait idézte, aki vereségét az amerikai függetlenségi háborúban beismerve ezt mondta: „A kormány részéről alighanem abban nyilvánul majd meg a háládatlanság, amint az minden országban és minden korokban szokásos, hogy a parancsról a végrehajtójára hárítják a felelősséget.” Harris ehhez még hozzátette: „Tapasztalataim szerint ennél igazabb szó sohasem hagyta el a száját.” Volt is ebben valami. Ha emberként lehetetlenség volt is szeretni, Harris félelmetes parancsnok hírében állt, aki személy szerint megszállottjává vált a német városok elpusztításának, és e cél elérése jegyében egy ókori római szellemét idézte fel: *Delenda est Carthago*. De ha a feljebbvalói nem értettek egyet azzal, ahogy a brit bombázóerőket alkalmazta, az ő dolguk lett volna, hogy leváltsák. Ám úgy esett, hogy Churchill és a vezérkari főnökök hagyták, hogy Harris a lángoló beteljesülésig végigvigye azt a politikát, amelyre ők maguk adtak felhatalmazást még 1942-ben, és ő csak a szőnyegbombázás végrehajtója volt, nem pedig a kieszelője.

Igazágtalanság, hogy a mindenféle nációhoz tartozó vadászpilóták a mai napig olyan tömjénezésben részesülnek a közvélemény részéről, ami a bombázók személyzetének gyakran nem adatik meg. A stratégiai

légitámadással kapcsolatos erkölcsi kifogásokat valójában azok számára kellene fenntartani, akik felbujtottak rá. A civilek meggyilkolását mindig el kell ítélni, csak hogy a náci Németország a történelmi gonoszt képviselte. Hitler népe a háború legutolsó napjáig döbbenetes szenvedést zúdított az ártatlanokra. Városaik elpusztítása és jelentős számú lakosuk halála olyan árnak tűnik, amit meg kellett fizetniük azokért a borzalmakért, amelyeket ők szabadítottak rá a nyugati civilizációra, és még mindig jóval enyhébb veszteségről van szó, mint amennyit Németország okozott Európa többi részének.

20.

Áldozatok

1. URAK ÉS RABSZOLGÁK

A háborúban részt vevő nemzetek csaknem valamennyi állampolgára megszenvedte a következményeket, de rendkívül eltérő mértékben. A történészek jobbára fegyveres összecsapásokként jellemzik a konfliktust, és természetesen ezek is határozták meg a végkifejletet. A konfliktus azonban emberi élményként is értelmezhető, amely világszerte százmilliók életét változtatta meg, köztük rengeteg olyan emberét is, aki sosem látott harcot. A legkézenfekvőbb nyugtalanságot a sebesüléstől vagy a haláltól való félelem keltette, különösen a légi bombázások új korszakában. Ám az embereknek ezen kívül is rengeteg okuk volt a szorongásra: az élelmük meg az egészségük, a szeretteik hiánya, a közösségek szétesése miatt. Egyszerű szomorúságok is érték őket, például ha valaki nem tudta megajándékozni a szeretteit. „Eva születésnapja¹ – írta Drezdában 1944. július 12-én a feleségének a zsidó Victor Klemperer, akit a nácik földönfutóvá tettek, miután mindenét elkobozták. – A kezem megint teljesen üres, még egy szál virág sincs benne.” A nyomorúságos szenvedéshez arra sem volt szükség, hogy valaki a tengelyhatalmak uralma alatt éljen: Sztálin óriási tömegekben deportálta keletre a különféle szovjet kisebbségek állampolgárait, akiknek a hűségét kétségbe vonta, különösen a csecseneket és a krími tatárokat, összesen mintegy 3,5 millió embert. Nem számszerűsíthetően ugyan, de közülük rengetegen meghaltak, némelyek már szállítás közben, hastífuszban. Hitler áldozataival szemben az ő szenvedéseiket csak elvétve jegyezték le, de annyit tudni, hogy a deportáltak között négyen is a Szovjetunió hősei voltak, Berija a tisztogatásban nem ismert megkülönböztetést.

A szovjetek egyéb áldozatai közé tartozott a Sztálin etnikai tisztogatási politikájának előmozdítására 1940–1941-ben szibériai száműzetésbe vagy a Gulágra deportált 1,5 millió lengyel, akik közül éhezés vagy betegség következtében legalább 350 000-en elpusztultak, további 30 000 embert pedig kivégeztek. Edward Matyka, a huszonegy éves katona naivul azt feltételezte, hogy az oroszok nem fogják megakadályozni, hogy Lengyelország németek megszállta feléből átszökjön Romániába. 1940 januárjában azonban egy szovjet őrjárat letartóztatta, bebörtönözte, majd büntetésül ötévi kényszermunkára ítélték „illegális határátlépésért és szovjetellenes kémkedés kísérletéért”. Októberben, miután heteken át utaztak börtönuszályokon, a bajtársaival együtt a kutyahidegben még hatvanöt kilométert meneteltek, mire a munkatáborba értek: „Négyszáz ember árnyéka haladt egymás nyomában lassan, nehézkesen, a mély hóban gázolva... Keresztülmentünk egy erdőn, ahol az oszlop kezdett elnyúlni és elvékonyodni, ahogy a gyengék meg azok, akiknek volt poggyászuk, kidőltek a sorból.”

A táborukban a következő másfél esztendő irtózatosan nyomorúságos körülmények között töltötték. Egyes reggeleken, még a börtönkórházban is, Matyka arra ébredt, hogy a haját fehér dér borítja. Naponta átlagosan tizenketten pusztultak el. „Oly messze voltam drága szeretteimtől – írta a lengyel fiú elhagyatottságáról –, ismeretlen haldoklók között hevertem betegen. Tudtam, hogy ha meghalok, ugyanúgy elfelejtenek, mint azokat, akiknek az élettelen testét naponta kicipelték, a családom pedig sosem tudja meg, mi történt velem. Úgy sírtam, mint egy tehetetlen gyerek, akivel igazságtalanul bántak, és azon imádkoztam, hogy történjen valami csoda.”² A sarkkörön túlra küldték dolgozni egy Uszty-Usza nevű táborba, ahol börtönfogyasztásra készült húskonzervert dobozott. Mire őt és bajtársait végre kiengedték, a pusztá kezükkel lefektettek egy ezer kilométer hosszú vasútvonalat. „Valószínűleg – írta Matyka keserűen – minden egyes talpfa alatt lengyelek és más rabok csontjai hevernek.”

Feliks Lachman, a Gulág egy másik lengyel lakója később ezt a verset írta:

Tetvek férgek férgek tetvek
Újabb férgek újabb tetvek
Patkányok bolhák vérszívók lesnek
Kenyérmorzsának nekiesnek

Piszok sár tengermély
Bűz mocskok sekély kéj
Nincs hit és nincs remény
Vaksötét itt az éj

Ágyunk csupa szállka
Társunk komor málha
Álmaink hosszú sora
Amerikai tankok oszlopa³

A Szovjetunió 1941. júliusi kétségbeejtő helyzetében Sztálin amnesztiát adott 50 295 lengyelnek, és kiengedték őket a börtönökből meg a táborokból, a hadifogolytáborok további 26 297 lakójával, valamint a különleges településeken és száműzetésben élő 265 248 emberrel egyetemben. A katonák egy jelentős része ezt követően belépett a Szovjetunióban toborzott kommunista lengyel hadseregbe. A következő évben legnagyobb meglepetésükre újabb 115 000 ember – köztük 73 000 katonai állomány, a többi nő és gyermek – kapott engedélyt Oroszország elhagyására, hogy aztán Perzsiába utazzanak, ahol brit fennhatóság alá kerültek. Habár Anthony Eden külügyminiszter tisztában volt az „embertelen körülmények között tengődő, betegségekben szenvedő, és az éhhaláltól fenyegetett” lengyelek szörnyű sorsával, új házigazdáik mégsem szívesen vették nyakukba ezt a terhet. A kairói brit gyarmati hatóságok 1942 júniusában ezt írták a Külügyminisztériumba, heves riadalmuknak hangot adva a lengyel bevándorlás méretei miatt: „Nyersen fogalmazva, ha ezek a lengyelek Oroszországban halnak meg, az semmiféle hatással nem lesz a háborús erőfeszítésre. Ha viszont [hagyjuk őket] beáramolni Perzsiába, mi – az oroszokkal ellentétben – nem tehetjük meg, hogy hagyjuk őket éhen halni, ami miatt a háborús erőfeszítéseink súlyos csorbát szenvednek. Intézkednünk kell annak érdekében, hogy ezek az emberek addig

ne hagyhassák el az SZSZSZK-t, amíg készen nem állunk a befogadásukra... bármennyien haljanak is meg ennek következtében.”⁴

Ez a szégyentelenül érzéketlen helyzetelemzés jól illusztrálja, hogy a szövetségesek háborús erőfeszítését irányítók némelyike a rengeteg egymással versengő tragédiával szembesülve mennyire elállatiasodott. A lengyel bevándorlás mindenestre tovább folytatódott: a Perzsiába érkező menekültek ellátásáért felelős egyik brit tisztiorvos jelentése szerint 40 százalékuk szenvedett maláriában, és szinte valamennyien vérhasban, hasmenésben, alultápláltságban vagy hastífuszban. Csaknem két évbe telt, mire ezek a lengyel katonák egészségileg alkalmassá váltak arra, hogy csatlakozzanak az Olaszországban harcoló szövetséges seregekhez, ahol derekasan szolgáltak is egészen a háború végéig. A humánus, mégis boldogtalan brit fogságban tartott családtagjaikat táborról táborra terelték. Sokukat áthajózták Indiába, majd onnan 1945-ben Nagy-Britanniába, ahol a legtöbben úgy döntöttek, hogy ott élnek le az életüket. Bármilyen hiányosságai voltak is a britek viselkedésének ezekkel a lengyelekkel szemben, az alapigazság az, hogy ők a Szovjetunió, egy olyan hatalom gyilkos üldöztetésének áldozatai voltak, amely „a szabadságért vívott keresztes háború” állítólagos jelszava nevében csatlakozott a demokráciákhoz.

Európában ezenközben a becslések szerint húszmillió embert üztek el a háború előtti otthonaikból, gyakran rettenetes viszontagságok közepette. 1940-ben egy este Szmulek Goldberg, egy lódzi zsidó férfi, elvitte Rose nevű barátnőjét a közeli sportklubba, ahol annak idején sok boldog órát töltöttek, s amely most bombatalálattól romosan, leredőnyözötten állt. Bebotorkáltak az elhagyatott tornaterembe, ahol Szmulek egyszer édesanyjával az oldalán megnyert egy táncversenyt. „Utoljára öltöttem magamra fényes ruhámat és barna filckalapomat. Megálltunk, és Rose-hoz fordultam. – A nevem Szmulek Goldberg – mondtam, hivatalos bemutatkozó hangnemben. – Az én nevem Rose – válaszolta nedvességtől csillogó szemmel. Meghajoltam előtte, ő meg válaszul pukedlizett. A szívünkben hallott muzsika hangjaira átvalcerezünk a némaságon.”⁵ Aznap éjjel Rose zokogása és hosszas ölelése közepette Szmulek elbúcsúzott. Elmenekült Łódźból, és életben is maradt – de a háború utolsó éveit Auschwitz-Birkenauban töltötte. A barátnőjét sosem látta többé.

Százmilliók élték át azt az élményt, hogy óriási igazságtalanság történt velük: nem hitték el, hogy megérdemlik mindazt a veszélyt, nélkülözést, magányt és borzalmat, ami megszokott életükből kivetette és idegen körülmények, halálosan veszedelmek közé taszította őket. „Nem hiszem el, hogy bűnös vagyok” – írta a brit tüzerfőhadnagy, John Guest –, és azt sem hiszem, hogy az emberek többsége, a németeket is beleértve, bűnös volna – annyira mindenestre nem bűnösök, hogy ennek a háborúnak a hányattatásait megérdemelnék.”

A tengelyhatalmak irányítása alatt álló országok lakossága természetesen rosszabb helyzetben volt: szinte valamennyi egyszerre volt kiszolgáltatva az ellenséges katonák és az új, kollaboráló adminisztrációk kényének-kedvének. Egy malájföldi kínai, Csin Ki On ezt írta: „A korábbi társadalmi rend a feje tetejére állt. A tegnapi »senkiből« lettek a mai »nagykutyák«. A tegnapi csőcselékből, a társadalom söpredékéből, például a volt elítéltekből, a hírhedt úri svihákokból, szélhámosokból és jól ismert csődtömegekből lett az új elit, amely élvezi a hivatalok kegyeit és hatalmát.”⁷ Jáva szigetén két holland kislány egy reménytelenül túlsúfolt vonaton utazott az édesanyjával, és riadtan tapasztalták, hogy nem adják át nekik a helyet, ahogy hozzászoktak. Egy idősebb indonéz asszony észrevette a zavarukat. „*Ja Njonja, dali Iain szekarang*”⁸ – mondta kajánul az anyának. – Igen, asszonyom, a dolgok megváltoztak.”

Ez a holland család nemsokára ennél jóval súlyosabb csapásokat is elszenvedett. Elizabeth van Kampen, egy ültetvényes leánya a tizenötödik és a tizennyolcadik születésnapja közötti éveket egy japán internálótáborban töltötte édesanyjával és két húgával, tetován ragaszkodva az életükhöz, miközben alultápláltságtól, tetvektől, beriberitől, vérhasból és a malária meg-megújuló rohamaitól szenvedtek. Van Kampen asszony legtöbb foga kihullott, a férje pedig a japán császári hadsereg katonai rendőrsége, a Kempeitai kezétől pusztult el. Elizabeth úgy próbálta megőrizni az ép eszét, hogy egykori idillikus gyermeki emlékeiről és a falakon túli világról álmodozott; de: „Hogy lehet úgy álmodozni, ha az embert bezárják egy koszos, túlsúfolt börtönbe, ha egy bogarakkal teli, mocskos matracon hever? Hogy lehet úgy álmodozni, ha az ember hasa ennivalóért kiált? Hogy lehet egyetlen hang muzsika nélkül álmodozni? Tizenhét éves voltam, de már féltem bármiről is álmodni.”

A megszállt országokban a törvény többé nem volt szent, a hódítók azt kezdték vele, amit akartak. Nem sok német volt olyan finnyás, mint Helmuth von Moltke, az Abwehr hivatalnoka, akit egy oslói látogatásakor egy elrekvirált norvég házban szállásoltak el. „A... viszolyogató érzést az okozta, hogy egy idegen házába tolakodtam be, tolvajként ültem ott, miközben a tulajdonos, amennyire én tudtam, koncentrációs táborban ült.”⁹ Łódźban 1940 áprilisában a Ślázak családot kilakoltatták az üzlettel egybeépített kis lakásukból, hogy azt német kisebbségi szomszédjaiknak adják át. George édesanyja keservesen sírt. „Szegény édesapám óvatos duhaj volt. Nem emlékszem, hogy valaha is elveszítette volna a fejét. Nézte, ahogy Bucholtzék beköltöznek az otthonunkba meg az üzletünkbe, és reszketett a dühtől, de szólni nem szólt, mert két gesztós is volt velük.”¹⁰

Német és japán szerencselovagok, akik a maguk társadalmában csak alacsony státusra tettek szert és vajmi kevés tiszteletet vívtak ki maguknak, most országuk új urainak gyarmati helytartói lettek. Toru Takasze, aki 1942 és 1945 között a japánok által megszállt Szingapúrban befolyásos figura volt, így gúnyolódott a kínai üzleti vezetőkön: „Korábban háromszor jártam Malájföldön, és közületek már sokakkal találkoztam a fehér asztal mellett... de akkor még rám sem hederítettetek.”¹¹ A japánok „ajándékként” ötvenmillió Malaka-szorosi dollárt csikartak ki a kínai közösségből, számos utcát átneveztek, az órákat pedig két órával előre, a tokiói időre állították. A burmaiak és „felszabadítói” 1942-es kérészetű mézeshetei idején Rangunban japán klasszikus színházi társulat lépett fel, ezt dalolva:

Vidáman táncoljunk,
Midőn vidáman táncolunk,
Tokió szívében ott vagyunk,
Vigadj! Vigadj!
Tokió virágai közt.¹²

A japánok arroganciája és brutalitása azonban egykettőre aláásta a burmaiak jóindulatát. A malájok is elborzadtak új uraik viselkedésétől, amit a nyilvános vizelés mindenütt jelenvaló szokása példázott. A helyi lakos-

ságot felháborította a japánok szokása, hogy pofonokkal utasítják őket rendre. A megszállók 1943-ban kelletlenül változtattak ezen a gyakorlaton, és elrendelték, hogy kizárólag főtisztek, ezredestől fölfelé bántalmazhatják a helyi lakosságot, ám erre a korlátozásra jobbra fittyet hánytak. Christopher Bayly és Tim Harper, az ázsiaiak élményének szemléletes krónikásai ezt írták: „A japánok nemigen látszottak kulturálisan fogékonnyabbnak, mint a britek, de határozottan kegyetlenebbek voltak náluk.”¹³

Hans Frank, Lengyelország náci kormányzója 1942-ben ezt írta naplójában: „Az emberiség olyan szó, amit nem merünk használni... A hatalom és a bizonyosság, hogy erőszakot alkalmazhatunk minden ellenállás nélkül, a legédesebb és legveszedelmesebb méreg, amit egy kormány megízlelhet.” Fontos kijelentés, mivel azt a lelkesültséget ragadja meg, amit sok német és japán megélt, amikor helybeli csatlósikkal karöltve egyszeriben olyan posztokat töltöttek be, amelyek révén élet és halál urai lehettek. Békeidőben az emberek cselekedeteit közönségesen nem csupán a törvény szorítja keretek közé, hanem a társadalmi közmegegyezés is; még azok is, akiknek a fosztogatással, a mások megsebesítésével vagy meggyilkolásával kapcsolatban esetleg nincsenek erkölcsi gátlásaik, alávetettjei egy gépezetnek, amely megakadályozza, hogy mindezt végre is hajtsák. Azok azonban, akik a totalitárius rezsimekben, közülük is hangsúlyosan a Szovjetunióban gyakorolták a hatalmat, tudták, hogy azzal a feltétellel mentesülnek az emberi élet szentségére vonatkozó mindenfajta kényszerek és biztosítékok alól, ha a gyilkosságok a kiszolgált rendszer céljainak megvalósítását mozdítják előre. Ez a hatalmas, rettenetes szabadság felvillanyozta haszonélvezőit: az a kevés náci funkcionárius, aki később őszinte vallomást tett, lírai kifejezésekkel írta le a saját hatalomgyakorlását.

A rendezett közösségekben zajló élethez szokott áldozatok nem egykönnyen értették meg, milyen következményekkel jár számukra abszolút tehetetlenségük. A törvényes üzleteivel foglalatосkodó polgári társadalom és az auschwitzi bejárat fölött ívelő *Arbeit macht frei* felirat között tátongó szakadék eleinte túl széles volt, semhogy fel lehessen fogni. Már a megszállás és az elnyomás is épp elég borzasztóan hatott, s csak fokozatosan lett nyilvánvaló, hogy a szenvedésnek lehetnek magasabb fokozatai is. Ruth Maier, az Oslóban élő fiatal osztrák zsidó menekült 1941.

április 25-én ezt írta az amerikai vízumkérelméről: „Jártam ez ügyben az amerikai konzulátuson. A háború után biztosan kapok vízumot. De nem előbb... Türelmesnek kell hát lennünk.”¹⁴ A szerencsétlen lány még nem értette meg, hogy vízumszerzési képtelensége nem egyszerű kényelmetlenség, hanem élet vagy halál kérdése – méghozzá a sajátjé: fél évvel később deportálták, és megölték. Gábor Edith, egy budapesti gyémántkereskedő tizennyolc éves leánya már hallott beszámolókat az európai zsidó közösségek sorsáról, de még 1944-ben is így ír: „Azt gondoltuk: »Ó, hát ilyen csak másokkal esik meg, más országokban.«”¹⁵ Ő maga megrémült, de nem eléggé. Még abban az évben elszállították az első koncentrációs táborba, majd egy egész sor másikat is megjárt, és csak egy hajszálon múlt, hogy túlélte az elmondhatatlan borzalmakat. Egyetlen fiútestvérén kívül az egész családját elgázósították.

Rengetegen lelték halálukat mindenféle harcmezőtől távol. A legdrágább sorsot Európa zsidósága szenvedte el, de szándékos gyilkosság, véletlen robbanás, betegség vagy éhínség következtében sok millió más nemzetiségű – orosz, lengyel, jugoszláv, görög, kínai, maláj, vietnami, indiai – civil is elpusztult. Az ő haláluk attól nem volt kevésbé rettentő, hogy ismeretlen körülmények között következett be, valami romos faluban, és nem Auschwitzban vagy Majdanekben, és nem kísérte semmiféle megváltó lehetőség, hogy ellenállást tanúsítsanak, vagy kitüntetésekert szerezzenek. Az Abwehr munkatársa, Helmuth von Moltke, aki döbbenetesen értesült arról, hogy a megszállt területeken tömegesen lövik agyon a túszoikat, 1941. október 21-én ezt írta a feleségének:

Szerbia egyik részén két falut porig égettek, 1700 férfit és 240 nőt végeztek ki. „Büntetésként” három német katona megtámadásáért. Görögországban egy faluban 220 férfit lőttek agyon. A falut felégették, a nőket és a gyerekeket otthagyták sírni a férjükért, az apjukért és az otthonukért. Miközben ezt írom, Franciaországban rengeteg embert lőnek agyon. Bizonyos, hogy naponta ezernél több embert gyilkolnak meg ily módon, másik ezer német férfit meg rászoktatnak a gyilkolásra. Mindez gyerekjáték ahhoz képest, ami Lengyelországban és Oroszországban folyik. Lehet az, hogy tudok minderről, és mégis itt ülök az asztalomnál a fűtött lakásban, és teázom? Nem válok így magam is bűnössé? Mit mondjak, ha megkérdik

tőlem: „És mit csinált az idő tájt?” Szombaton elkezdték összegyűjteni a berlini zsidókat.¹⁶

A holokausztot manapság gyakran elszigetelten tárgyalják. Bizonyos értelemben ez logikus is, hiszen a zsidókat kiirtásra jelölték ki, ám a haláltábor-komplexumok leghírhedtebbikének, Auschwitz-Birkenau-nak a nyilvántartásai szerint más népcsoportok tagjai is jelentős számban osztoztak a zsidó deportáltak sorsában. A rendelkezésre álló leghasználhatóbb statisztikák azt mutatják, hogy a táborba összesen 1,1 millió zsidó érkezett, közülük 100 000-en maradtak életben; a 140 000 nem zsidó lengyel fele élte túl; a 23 000 cigány 2000 kivételével mind odaveszett; a 15 000 szovjet hadifogoly mind meghalt; a 25 000 egyéb rab – zömében politikai fogoly – mintegy felét megölték. A náci által meggyilkolt csaknem hatmillió zsidón felül német fogságban még több mint hárommillió orosz pusztult el, ugyanakkor óriási számban mészároltak le nem zsidó civileket is Oroszországban, Lengyelországban, Jugoszláviában, Görögországban és más megszállt országokban.

Ily módon lényegesnek tűnik, hogy a holokausztot Hitler birodalmi kormányzásának kontextusában ítéljük meg. Az effajta megközelítés egyik legmegrendítőbb és legfelvilágosultabb szószólója, Ruth Maier huszonkét éves oslói menekültként alig egy hónappal a deportálása és auschwitz halála előtt ezt írta naplójába: „Ha az ember bezárkózik, és a zsidóknak erre a mostani üldöztetésére és megkínzására kizárólag egy zsidó szemszögéből tekint, akkor olyasfajta komplexus alakul ki benne, amely elkerülhetetlenül a lassú, de biztos idegösszeomláshoz vezet. Az egyetlen megoldás, ha a zsidókérdést szélesebb perspektívából vizsgáljuk meg... az elnyomott csehek és norvégok, az elnyomott munkásság összefüggéseiben... Csak akkor leszünk gazdagok, ha megértjük, hogy nem csupán mi vagyunk mártírnép. Hogy rajtunk kívül számtalan más szenvedő is létezik, akik az idők végezetéig ugyanúgy fognak szenvedni, ahogy mi... ha nem... ha nem harcolunk egy jobb...”¹⁷ Itt megszakította fejtegetését, hogy utat adjon elkeseredésének önnön makacsul kitartó ösztöne miatt, hogy páratlannak lássa a zsidók tragédiáját, de ez az érzelmi zűrzavar mit sem von le a nagyon fiatal nő sír széléről felhangzó szavainak nemességéből és önzetlenségéből.

Hitler egyik legnagyobb tévedése – a tulajdon érdekei szempontjából – az volt, hogy a náci ideológiának megfelelően próbálta átformálni a fennhatósága alá került keleti területeket, miközben még mindig háborúskodott. Hitler és Churchill szinte minden összehasonlítása sántít, egyvalami azonban lényegesnek tűnik: Nagy-Britannia vezetője azzal váltotta ki a miniszterei, valamint egyszerűbb honfitársai elkeseredését, hogy addig nem volt hajlandó komolyan nekilátni a hazai szociális reformoknak, amíg a győzelmet ki nem vívta. Németország vezetője ezzel szemben keleten a megszállást követően heteken belül drasztikusan átrendezte a leigázott társadalmakat. A bennszülött lakosság körében nagyarányú kitelepítéseket hajtott végre, hogy helyet csináljon a német gyarmatosítóknak, és nagy számban mészárolta le az embereket, nevezetesen a zsidókat, valamint a társadalmi és politikai aktivistákat, tekintet nélkül arra, hogy ellenálltak-e az uralmának, vagy sem. Az emberi borzalmak figyelmen kívül hagyása miatt – márpedig a nácik ezt tették – ezek a politikák iradatlan gazdasági és mezőgazdasági kárt okoztak a hitleri hadigépezetnek. Az alacsonyabb rendűnek ítélt népcsoportok sok tagja azért lépett náci szolgálatba, hogy biztosítsák maguknak a betevő falatot vagy a fizetséget, vagy mert gyűlölték a zsidókat, vagy mert pusztán megragadták a kínálkozó alkalmat, hogy basáskodhatnak és kiélhetik a kegyetlen hajlamaikat, az elnyomás azonban Sztálin korábbi alattvalóinak millióit keserítette el, akik máskülönben talán a németek készséges csatlósai lettek volna.

1940–1941-ben a megszállt Nyugat-Európában a nácik számos aktív vagy potenciális kollaboránssal találkoztak.¹⁸ A vichyi Franciaország vezetői partneri viszonyt szorgalmaztak a birodalommal, amelynek révén rengeteg ember támogatását nyerhetik meg Franciaországban, ez pedig elképzelhetően Franciaország hadba lépéséhez vezetett volna Nagy-Britannia ellen. Pétain népének gazdasági kizsákmányolása, nevezetesen a márka és a frank közötti mesterségesen magas átváltási árfolyam fenntartása azonban egyre inkább elidegenítette a franciákat, már a németországi kényszermunka, a gyűlölt *Service de Travail Obligatoire* 1943-as bevezetése előtt is.

A tömeges deportálások Lengyelországból, Csehszlovákiából és Ukrajnából súlyosan ártottak a mezőgazdasági termelésnek. A bennszülött

lakosság pótlására szánt nemzetiségi németek jó része kelletlennek és egyúttal szakmailag képzetlennek bizonyult arra, hogy beteljesítse a számára kijelölt sorsot. A történelem valamennyi sikeres birodalma részben a *force majeure*-ön nyugodott, részben azonban a leigázott népek számára az alávetettségért cserébe kínált kompenzációkon is: a stabilitáson, a jóléten és a törvényességen. A nácik ezzel szemben csak brutalitást, korrupciót és kormányzati hozzá nem értést kínáltak. Ők maguk azzal érvelhettek, hogy a kegyetlenkedéseik révén Jugoszlávia és Oroszország kivételével mindenütt sikeresen törték le a megszállással szemben tanúsított, stratégiailag jelentős ellenállást. Ez igaz is volt, de ez csak a történet egyik fele.

Számos megszállt ország, elsősorban Franciaország a kényszer hatására hathatós módon járult hozzá a német hadigazdasághoz: összességében ők szállították a birodalom fegyverzetének mintegy 9,3 százalékát, a dán mezőgazdaság pedig a német élelmiszer-szükséglet 10 százalékát állította elő. Hitler azonban talán jobban járt volna, ha a leigázott népek számára a fenyegetés mellé ösztönzést is kínál, a tulajdon és az árucikkek drákói lefoglalása mellé jutalmakat is. A nácik gazdaság szemlélete groteszk módon primitív volt. A jómód megteremtését zéró összegű játzmának tekintették, amelyben ahhoz, hogy Németország nyerni tudjon, valaki másnak veszítenie kell. Ennek következtében 1940-től a hitleri birodalom egyre nagyobb arányokban fosztogatott, hogy pénzelni tudja a háborúját, s ez a folyamat csakis az ország csődjéhez vezethetett.

A katonakorú német lakosság zömének mozgósítása révén előidézett országos munkaerőválság közepette a náci hierarchia csak lassan eszmélt rá a lehetséges rabszolgák lemészárlásának ostobaságára. Adam Tooze számításai szerint a németek összességében hétmillió munkaképes korú férfit – elsősorban zsidókat, lengyeleket és orosz hadifoglyokat – gyilkoltak meg vagy hagytak meghalni, a legtöbbjüket 1941 és 1943 között. Ő a holokausztot „a munkaerő katasztrofális mértékű elpusztításának”¹⁹ nevezi. A nácik 1940–1942-ben úgy okoskodtak, hogy a német nép élelmezési nehézségeit a leginkább azzal enyhíthetik, ha kiiktatnak minden éhes szájat, amelyre nincs szükségük. Egy 1941. szeptember 16-i berlini találkozón, amelyen Göring is részt vett, az élelmiszerhiány került terítékre. A birodalmi marsall kijelentette, hogy „tekintettel az otthoni han-

gulatra”, a német polgári lakosság fejadagjának csökkentése szóba sem kerülhet: Hitler népének anyagi, egyszersmind erkölcsi megnyugtatóra van szüksége, hogy a háborút érdemes megvívni.

A náciik egyetlen megoldásként arra a következtetésre jutottak, hogy a megszállt területek lakosságának és az orosz hadifoglyoknak juttatott ellátást csökkentsék. November 13-án Eduard Wagner vezérőrnagy közölte minisztériuma vezetőivel, hogy „azoknak a hadifoglyoknak, akik nem dolgoznak, éhen kell halniuk”. Ennélfogva az orosz hadifoglyok tömegei kezdtek pusztulni, némelyek az éhezéstől, mások az örök keze által, akik korlátlan felhatalmazást kaptak a gyilkolásra annak érdekében, hogy kordában tartsák a rájuk bízott, kétségbeesett embercsordákat. 1942. február 1-jéig a német fogságba esett 3,35 millió szovjet hadifogoly csaknem 60 százaléka pusztult el, 1945-ig pedig 3,3 milliónyian haltak meg az 5,7 millió foglyul ejtett közül.

A náciik csak 1943-ban ismerték fel, hogy az éhes szájakhoz hasznavehető kezek is tartoznak: megkésve fogadták el, hogy a foglyokat érdemes, sőt elengedhetetlen életben tartani annak érdekében, hogy velük egészsítsék ki az egyre fogyatkozó német ipari munkaerőt. Amikor ezt az újfajta politikát bevezették, Göring elégedetten vette tudomásul, hogy a Ju87-es Stukáit 80 százalékból oroszok gyártják. 1944 őszére már csaknem nyolcmillió külföldi munkást és hadifoglyot alkalmaztak a német gazdaságban, a teljes munkaerő 20 százaléka. Egyedül a BMW müncheni gyára 16 600 hadifoglyot foglalkoztatott, akikkel bár továbbra is intézményesített kegyetlenséggel bántak, a fejadagjukat azért annyira megemelték, hogy az élet fenntartásához még éppen elegendő legyen. Az ipari munkaadók azt kérték, hogy a büntetéseket a munkásszállások drótkerítése mögött hajtsák végre, és ne az egész gyár szemé láttára, nehogy a német személyzetet lehangolják. Minden német nagyvárosban és környékén hatalmas őrzött szálláskomplexumok létesültek a mindenféle nációjú külföldiek befogadására. München környékén 120 hadifoglyotábor, a civilek számára 286 bérkaszárnya és munkásszálló, a kiszolgáltatásukra pedig egy bordély kapott helyet, valamint hét kihelyezett koncentrációs tábor, köztük a dachaui egy részlege – 80 000 hálóllyel.

A legtöbb német civil képtelen volt hitelt érdemlően letagadni, hogy tudomása van a koncentrációs táborokról vagy a rabszolgamunka rend-

szeréről: Ravensbrück közelében lakó kislányokat láttak „tábori őrséget” játszani; a foglyokat a légitámadások után széles körben alkalmazták tűzoltásra, mentési munkálatokra és a törmelék eltakarítására. A fel nem robbant bombák hatástalanítására is őket küldték, ami olyan végzetes feladat volt, hogy a legszívesebben bűncselekményekért elítélt SS-tagokat alkalmazták az ilyen osztagok őrségében. A folyamatos rabszolga-ellátottság biztosítására a városok környékén helyi szatelittáborokat létesítettek. Sachsenhausenből például a közeli Berlinbe irányítottak egy fogolykülönítményt, amelynek tagjait a civilek a csíkos ruhájuk láttán „zebráknak” nevezték el. Osnabrückben az édesanyák arról panaszkodtak az SS-nél, hogy a gyerekek az iskolaudvaron kénytelenek végignézni, amint az örök verik a rabszolgákat. Az SS erre azt válaszolta, hogy „ha a gyerekek még nem elég kemények, meg kell őket acélosítani”.²⁰

A helyi hatóságok általában kapva kaptak az olcsó munkaerőn, amit a duisburgi főpolgármester „rendkívül kielégítőként” jellemzett. Voltak azonban civilek, akik helytelenítették állítólagos elkényeztetésüket: egy útépítő vállalkozó ezt írta 1944 márciusában: „Még mindig túlságosan kesztyűs kézzel bánunk az utcáinkon dolgozó hadifoglyokkal és más munkaosztágosokkal. Én azt mondom, jobb egy embert kilökní a csónakból, mint hogy mi fulladjunk meg.”²¹ Az SS gyakran arra használta a foglyokat, hogy a romos épületekből az ő számukra összegyűjtse a szajrét – Düsseldorfban két embert agyonlőttek, nehogy elárulják fogva tartóik kisded játékait. A civil orvosok gyakorta állították ki hamis halotti bizonyítványt agyonlőtt vagy agyonvert foglyokról, s ebben, mint sok minden másban is, a német orvosi szakma készségesnek mutatkozott a náci rezsim lekötelezésében. A rabszolgamunkások még azok után is tömegesen pusztultak, hogy a birodalom ipari üzemeinek szolgálatába állították őket, részben azért, mert továbbra is feszültség állt fenn a szolgálataik iránti igény és az élelmezésüktől való náci idegenkedés között. Egy számítás szerint a 2,77 millió orosz civil munkás közül 170 000-en pusztultak el, 130 000 lengyelrel és 32 000 más hadifogollyal egyetemben.

1943-tól azonban a fogolyhalandóság meredeken zuhanni kezdett. Még egyes zsidókat is életben tartottak, nevezetesen az Auschwitz-Birkenau melletti hatalmas IG Farben komplexum munkásait. A holo-

kausztgyilkosságok oroszlánrészét – a magyar zsidóságot kivéve – már végrehajtották. A külföldi munkások és a rabszolgák sohasem pótolták kellő hatékonysággal a német munkaerőt – a vélekedések szerint német kollégáikhoz képest legalább 15, de akár 30 százalékkal is alulteljesítettek.²² Ostobaság – és barbarizmus – volt azt képzelni, hogy a kiéhezett és elállatiasított rabszolgamunkások ugyanolyan hatékony termelésre képesek, mint azok, akiket minimális emberséggel kezeltek. A koncentrációs táborok rendszere, melyet az SS profittermelő központtá igyekezett tenni, még önmagához képest is eredménytelenül működött, ám mégiscsak a rabszolgamunka tette lehetővé Németország számára, hogy egészen 1945-ig folytassa a háborút.

2. ZSIDÓIRTÁS

Bármilyen hatalmas is a holokausztirodalom, nem ad kielégítő magyarázatot arra, miért fogadták el a nácik a zsidó nép elpusztítására irányuló vállalkozás gazdasági költségeit, az egyébként is szűkösen rendelkezésre álló munkaerőt és szállítóeszközöket átcsoportosítva a tömeggyilkos programhoz, miközben a háború kimenetele még mindig függőben volt. A válasz minden bizonnyal a zsidók üldöztetésének abban az elmebajos központi helyzetében rejlik, amelyet nem csupán a nemzetiszocialista ideológiában, hanem a globális konfliktus során Németország egész politikájában betöltött. A nácik mindig is eltökéltek voltak abban, hogy a totális háborút vívó kormány számára adott felhatalmazást kihasználva olyan célokat valósítsanak meg, amelyek máskülönben még egy totalitárius rezsimek is nehézségek elé állítanának. Göring az 1938. november 12-én, a *Kristallnacht* után rendezett kulcsfontosságú pártértekezleten megerősítette: „Ha a Német Birodalom belátható időn belül külpolitikai konfliktusokba bonyolódik, akkor magától értetődő, hogy mi itt Németországban legelsősorban arra fogunk gondolni, hogy a zsidókkal keményen leszámoljunk.”

Ekkoriban a náci politika még mindig támogatta a birodalmi zsidók kivándorlását, az SS *Schwartze Korps* című lapjában 1939 novemberében megjelent egyik cikk azonban már a „németországi zsidóság valóságos

és döntő kiiktatása, annak teljes kiirtása” mellett tette le a garast. Kendőzetlenül és nyilvánosan számos ilyen megjegyzés hangzott el vezető náci tisztségviselők szájából: Hitler a Reichstaghoz intézett 1939. január 30-i beszédében mondta ki hírhedt „jövendölését”, azt állítván, hogy a háború „az európai zsidóság megsemmisülését” fogja eredményezni. Igyekezett világossá tenni, hogy minden zsidó, akihez a keze elér, a nyugati hatalmak „jó viselkedésének” záloga. Ha a britek és a franciák nem volnának hajlandók beletörődni az ő ambícióiba – mindenekelőtt pedig ha úgy döntenének, hogy erővel akadályozzák meg őket –, a következő ményeket nekik kell viselniük.

A nyugati hatalmak az ilyen megjegyzéseket nagyzólnak tartották. Amikor Hitler nekilátott a féltékét leigázó ámokfutásának, a demokráciáknak még akkor is nehezükre esett elképzelni, hogy egy rendkívül művelt és hosszú ideje civilizált európai társadalom képes beteljesíteni vezetői extravagáns retorikáját, és végrehajtani a népirtást. A náci bűnökre vonatkozó, egyre szaporodó bizonyítékok ellenére ez az illúzió bizonyos fokig egészen 1945-ig kitartott, sőt még utána is egy darabig.

A nácik 1939 júliusában indított T4 eutanáziaprogramjának keretében 1940-ben már havi mintegy 5000 fős ütemben gyilkolták le a pszichiátriai osztályok német és lengyel ápoltjait, akiket „további létezésre alkalmatlannak” minősítettek. A legtöbbjüket elgázostították, de voltak olyanok is, akiket – a Gestapo és az SS felügyeletével, az orvosok aszisztenciája mellett – agyonlőttek. A 70 000 áldozatból négy- és ötezer közé tehető a zsidók száma. A T4 program történelmi szempontból volt jelentős, mert már egy korai szakaszban demonstrálta a német kormány hajlandóságát arra, hogy megindítson egy megsemmisítő folyamatot, amely azt célozta, hogy Berlinből aprólékosan bürokratizált módon, a Harmadik Birodalom igényeinek megfelelően felszámoljanak egy fölösleges kisebbséget. Miután egy minoritást tömegesen lemészároltak, többé semmiféle erkölcsi korlát nem állt a holokauszt útjában: a náci vezetőség csupán az ütemezés és a logisztikai megvalósíthatóság dilemmájával szembesült.

A háború kitörése után több mint két esztendőn át a győzelem kivívása élvezett elsőbbséget, ezért az európai zsidóság teljes megsemmisítését el kellett halasztani. 1939 augusztusa és 1942 nyara között, amikor

a haláltáborprogram elérte teljes kapacitását, a nácik beérték azzal, hogy számos országban önkényes és opportunistáknak alapon tömegével gyilkolták le az embereket. A német csapatok lengyelországi behatolását követő első hónapokban mintegy 10 000 lengyelt öltek meg – a németek érdekeivel szemben ellenségesnek ítélt zsidókat és nem zsidókat vegyesen. Öt kijelölt SS-Einsatzgruppe – halálosztag – járt a páncélos támadó élek nyomában. Parancsnokaik nagyvonalú felhatalmazással rendelkeztek az áldozatok kiválasztásában, melyet egyesek prostituáltak, cigányok és elmebetegek likvidálására használtak. Mintegy 60 000 lengyel zsidó katonát elkülönítettek hadifogolytársaiktól, és későbbi intézkedésig megcímkezték őket. Lengyelország teljes 1,7 milliós zsidóságát gettókba telepítésre jelölték ki. 1940 elején a nácik nekiláttak, hogy 600 000 zsidót erőszakkal eltávolítsanak az ország azon területeiről, amelyeket a Nagy-német Birodalomhoz csatoltak; a deportáltakat az önálló igazgatású fő-kormányzóság nevű csonka országrészbe szállították. Az otthonaikból elmozdított emberek, akik számára nem gondoskodtak hajlékról vagy élelemről, hónapokon belül tömegével pusztultak el.

A nácik politikája még ebben a szakaszban sem volt következetes. Sok vita folyt a deportálásról: 1940 májusában Himmler egy memorandumot terjesztett Hitler elé, amely azt a lehetőséget tartalmazta, hogy az európai zsidóságot Afrikába vagy Madagaszkárra szállítják. Az SS birodalmi vezetője a „fizikai népirtás bolsevik módszerének” radikális alternatíváját is megemlítette, de „németekhez nem méltó és lehetetlen” megoldásként rögtön el is vetette. Abban egyetértettek, hogy a megszállás végrehajtásának normális ügymenete során a lehető legtöbb zsidónak el kell pusztulnia, módszeres lemészárlásuk mellett azonban ekkor még nem tették le a garast.

Az elkövetkező két évben, és különösen Oroszország lerohanása után a németek szeszélyes ütemben gyilkolták a zsidókat, nagyrészt a rendelkezésre álló emberállomány és erőforrások által meghatározott nagyságrendben. Az egyik német pékszázas fegyverzeti altisztje így emlékezett: „Néztem ezeket az embereket, ahogy összeterelek őket, aztán egyszerűen el kellett fordulnom, mert a szemünk láttára verték őket agyon furkósbottal... Rengeteg német meg litván katona állt ott, és végignézte. Sem helyeslés, sem rosszállás nem látszott rajtuk – csak álltak, tökélete-

sen közömbösen.”²³ Egy maroknyi német tiszt vette magának a bátorságot, hogy tiltakozzon. Walter Bruns műszaki ezredes, amikor 1941. november 30-án a lettországi Rumbuli erdejének közelében ellovagolt, zsidók tömeges lemészárlásába botlott, és hivatalos jelentés tett az Észak-hadseregcsoporthoz. Személyesen is felkereste a hadsereg angerburgi főhadiszállását, hogy átadja jelentése egy másolatát. Semmiféle hivatalos választ nem kapott, csak a vezérkari főnök szorgalmazta, hogy a jövőben az ilyen gyilkosságokat „nagyobb körületekintéssel kell végrehajtani.”²⁴

Az Einsatzgruppék viszonylag kevesen és kis létszámúak voltak; végrehajtottak néhány hatásos mészárlást, különösen Ukrajnában, az áldozataikat azonban még mindig csupán tízezrekben lehetett mérni. Az SS-lovasdandár erélyes fellépése 1941 augusztusában a Pripjaty-mocsaroknál 6504 zsidó áldozatot követelt. Az egység végső havi jelentése 15 878 gyilkosságról számolt be, habár a valódi végösszeg valószínűleg a 25 000-et is meghaladta. A tömeggyilkosságok logisztikai nehézségei még azok után is óriásinak bizonyultak, hogy munkakímélő fortélyokat vezettek be, például az áldozatokat tömegsírokba terelték, mielőtt agyonlőtték őket. Ilyen csigalassúsággal az „európai zsidókérdés megoldása” évtizedeket vett volna igénybe, ezért 1941 nyarán az SS parancsnokai egy jóval radikálisabb és átfogóbb szemléletmódot kezdtek követelni. Szeptemberben az Einsatzgruppe C indítványozta, hogy a zsidókat dolgoztassák halálra: „Ha teljes egészében mellőzzük a zsidó munkaerőt, akkor az ukrán ipar gazdasági újjáépítése... gyakorlatilag lehetetlenné válik. Egyetlen lehetőség van csupán... a zsidókérdés megoldása a teljes zsidó munkaerő bevetése révén. Az majd a zsidóság fokozatos likvidálásával fog járni.”²⁵

1941 júliusának végén új politikát kezdtek alkalmazni: a kelet-európai zsidóságot gettókba zárták, ahol könnyebben tudták ellenőrizni és munkaszolgálatra vezényelni őket, és egyúttal a gettókon kívül szálláshelyeket szabadítottak fel. A Wehrmacht nyomatékosan támogatta ezt az intézkedést, mivel így megoldódtak a hátszágban tapasztalt adminisztratív nehézségek. Az SS a zsidógyilkosságokat egyre több nőre és gyermekre is kiterjesztette, de mivel megtapasztalták az ipari méretű gyilkolás gyakorlati nehézségeit, ekkor még nem sok SS-tiszt érezte magát képesnek arra, hogy elfogadjon egy olyan ambiciózus kihívást, mint

a teljes zsidóság kiirtása. 1941–1942 telén a gettók megtöltésére koncentráltak, majd arra, hogy az odakint, főleg az ipari területeken megtalált zsidók meggyilkolásával befejezzék a regionális tisztogatási folyamatokat. A gettókban elmondhatatlan körülmények uralkodtak: 1941 augusztusától Varsó 338 000-es teljes gettókiosztásából havonta 5500 zsidó halt bele az éhezésbe vagy különféle betegségekbe, és másutt is hasonlóak voltak a halálozási arányok.

Az oroszországi végső győzelemről még mindig feltételezték, hogy küszöbön áll. Amíg ez – s vele az erőforrások felszabadulása – be nem következik, addig a náci vezetők többsége a „végső megoldás” elhalasztását részesítette előnyben. Heinrich Himmler viszont nem volt ilyen türelmes: a megszállt területeken a zsidók gyors megsemmisítését egyszerre tartotta nemzeti prioritásnak és olyan eszköznek, amelynek révén a saját tekintélyét megnövelheti. Birodalmi kormányzóként „a német nép megerősítésére” kapott felhatalmazásával kérkedett, holott Hitler ekkor még nem döntött a megszállt szovjet területek „elnémetesítéséről”. Talán elcsépeltnek hangzik az SS-befolyás holokausztban betöltött központi szerepének hangsúlyozása, mégis szükség van rá. A náci Németország legbefolyásosabb szervezete oly módon erőltette a zsidók kiirtását, hogy közben szinte egyáltalán nem volt tekintettel az ország háborúskodására gyakorolt hatására. Amint azt John Lukacs megállapította, Himmler sokkal inkább minden mást kizáróan erre a célkitűzésre koncentrált, mint Hitler.²⁶

1941 szeptemberében a Führer Himmlert hozta ki győztesen a Kelet-Európa fölötti fennhatóságért Alfred Rosenberggel folytatott versengésből: az SS birodalmi vezetője határozott engedélyt kapott arra, hogy etnikai tisztogatásokat hajtson végre keleten. Ez a döntés a Harmadik Birodalom módszeres népiirtási hadjáratának kezdetét jelezte. A közelgő győzelemre vonatkozó várakozások közepette olyan lépésekre került sor, amelyek később komoly akadályává váltak Németország háborús erőfeszítésének, amikor az ország szembekerült a vereség felhorgadó kísértetével. És mégsem vonták őket vissza soha: Himmler olyan céltudatossággal végezte a zsidók megsemmisítését, ami a náci politikacsinalás összes többi szemszögéből feltűnően hiányzott. 1941 végén Németország bajainak racionális értékelése azt követelte, hogy minden erővel a

háború, mindenekelőtt pedig a Szovjetunió elleni háború megnyerésére törekedjenek. Ha ezt elérik, a Harmadik Birodalom arra utasíthatja az államigazgatását, amire csak akarja, ha pedig nem, a nemzetiszocializmus sorsa megpecsételődött. Himmler azonban olyan feladat mellett kötelezte el az SS-t, amely semmiképpen nem tudott hozzájárulni a német győzelemhez, sőt erőforrásokat vont el annak kivívásától.

A mérsárlás tempója 1941 őszén és még telén is egyre fokozódott: városok és falvak tucatjait tisztították meg módszeresen a zsidóktól. Októberben, amikor egy szovjet „hátramaradó” kommandó felrobantotta a román hadsereg újonnan létesített odesszai főhadiszállását, román csapatok német SS-ek támogatásával meggyilkoltak mintegy 40 000 odesszai zsidót. 18-án és 19-én az SS legyilkolta Mariupol 8000 fős teljes zsidó lakosságát, egy héttel később Taganroiban pedig további 1800-at. Így ment ez heteken át, olyan városokban, amelyekről a világ azelőtt sosem hallott – Szkadovszkban és Feodoszijában, Kercsben és Dzsankojban, Nyikolajevben és Herszonban. Az elmeegógyintézeti betegeket magától értetődő módon gyilkolták le, tekintet nélkül valóslási hovatartozásukra. Az SS rengeteg olyan hadifoglyot is agyonlőtt, akiket „ázsiai megjelenésűnek” ítélték, és a cigányok mérsárlásába is belefogtak, ami 1942-ben vált szisztematikussá. A hadifoglyotáborokat orosz zsidók és komisszárok után kutatva átfésülték, akiket azonosítottak – legalább 140 000 főt –, eltávolították és agyonlőtték. Fontosnak tűnik leszögezni, hogy mire a végső megoldást jóváhagyták, már legalább kétmillió szovjet hadifoglyot meggyilkoltak vagy hagytak meghalni. Mire a zsidók nagyszabású leöldösését elrendelték, a tömeggyilkosság útjából már minden erkölcsi akadályt elhárítottak, a tömegmérsárlás precedenseit pedig bőségesen megteremtették.

1941 telén még mindig adminisztrációs zűrzavar uralkodott a tekintetben, hogy vajon a kényszermunka-szolgáltatásra alkalmas zsidókat életben kell-e hagyni. A helyi parancsnokok különféle eljárásokat alkalmaztak: szeptember 26-án Kaunasban 1608 „beteg vagy fertőzékenységű” férfit, nőt és gyereket gyilkoltak meg, majd október 4-én egy „büntetőakcióban” további 1845-öt, majd egy újabb szűrés után október 29-én még 9200-at. Október 30-án a nyugat-oroszországi Szluck német polgári közigazgatásának vezetője hivatalos tiltakozást nyújtott

be a minszki főkormányzónál a városukban zajló zsidómészárlás miatt. „Egyszerűen nem tudunk megenni a zsidó mesteremberek nélkül”²⁷ – mondta –, mert nélkülözhetetlenek voltak a gazdaság működtetésében... Valamennyi létfontosságú vállalkozás egy csapásra megbénul, ha az összes zsidót likvidálják.”

Kifogásait, mesélte, mind félresöpörte a gyilkosságokat végrehajtó rendőrszázlójai parancsnoka, aki megdöbbenésének adott hangot, „és elmagyarázta, hogy ő utasításokat kapott... hogy kivétel nélkül minden zsidótól szabadítsa meg a várost, ahogy azt más városokban is tették. A tisztogatásnak politikai alapon kell lezajlania, és addig seholy sem merültek fel gazdasági tényezők... Az akció alatt maga a város borzalmas képet mutatott... A zsidókkal, köztük az iparosokkal is brutálisan, ijesztően barbár módon bántak. Zsidóakcióról már nem is lehetett beszélni, sokkal inkább hasonlított forradalomhoz.” Himmlert és a tisztjeit mindez persze nem tántorította el: november 29–30-án a rigai gettó több mint 10 000 lakóját lőtték agyon a város szélén, majd egy hét múlva újabb 20 000-et. Decemberre a balti államok csaknem valamennyi zsidó polgára halott volt; a németek által a „helybeli önkéntes csapatokba” toborzott kollaboránsok ezrei vettek részt lelkesen a gyilkosságokban. A lettek, litvánok, észtek és ukránok egészen a háború végéig jelentős szerepet játszottak Himmler zsidóirtási programjának végrehajtásában – segéderőként végül több mint 300 000 főt soroztak be az SS-hez, olyan férfiakat, akik vélhetően máskülönben Hitler hadseregeiben szolgáltak volna.

A Wehrmacht teljes mértékben bűnrészesé vált Himmler akcióiban, még ha a gyilkosságok zömét az SS követte is el. 1941. augusztus 10-én a 6. hadsereg parancsnoka, Walter von Reichenau egy parancsban „a bűnöző, bolsevik és főleg zsidó elemek kivégzésének szükségességét” taglalta, amit az SS-nek kell végrehajtania. November 20-án Manteuffel a zsidókat „közvetítőnek” nevezte „a hátunkban működő ellenség és a Vörös Hadsereg maradványai között”. Karl-Heinrich von Stülpnagel a 17. hadseregtől július 30-án arra figyelmeztette egységeit, hogy a civileket ne válogatás nélkül lőjék agyon, hanem koncentráljanak a „zsidó és kommunista lakosságra”. A Wehrmacht rutinszerűen logisztikai támogatást nyújtott az SS mészárlásaihoz, és csapatokat biztosított a gyilkosságok

helyszíneinek kordonnal való lezárásához. A hadsereg egységei számos dokumentált esetben vettek részt az agyonlövésekben, annak dacára, hogy a felső parancsnokság többször is parancsban tiltotta meg a katonai becsület ilyesfajta besározását. A szovjet partizánvékenység ürügyül szolgált a „biztonsági akciókra”, amilyenre a fennmaradt iratok szerint például a Wehrmacht 707. hadosztályának parancsnoka adott parancsot Fehéroroszországban. „A partizánok – írta 1941. október 16-án – egyedül a zsidók támogatásával maradhatnak most és a tél folyamán életben. Megsemmisítésüket ennél fogva megalkuvást nem ismerve végre kell hajtunk.” A Wehrmacht aktív közreműködése nélkül nem kerülhetett volna sor olyan méretű tömeggyilkosságokra, amilyenek 1941–1942-ben zajlottak. 1941 végéig legalább félmillió kelet-európai zsidó pusztult el.

Az európai zsidóság megsemmisítése egyre nagyobb prioritást nyert a nácik forgatókönyvében: Hitler meggyőzte magát arról, hogy az 1941. augusztusi Atlanti Charta, valamint Amerika küszöbönálló hadba lépése mögött az Egyesült Államok kormányára gyakorolt zsidó befolyás áll. Ez újra sürgetővé tette, hogy eltökélje magát európai hitsorsosai meggyilkolására. Az elkövetkező hónapok és esztendőik során Németország vezére ezt egyre inkább ugyanolyan fontos célkitűzésnek tekintette, mint a katonai győzelmet, sőt annak előfeltételét látta benne. Ilyen megrogzött gondolkodással szembesülve meddő kísérlet bármifajta logikát is felfedezni a náci stratégiában, különösen 1941 után.

A hitelesebb holokauszt történetek közé tartozó Peter Longerich²⁸ meggyőzően érvelt amellett, hogy a náci vezetőség egészen 1941 végéig nem kötelezte el magát, hogy a végső megoldást erre a célra kijelölt haláltáborokban valósítsák meg: „A központi vezetőség és a periferián működő végrehajtó szervezetek egy kölcsönös folyamat révén radikalizálták egymást.”²⁹ Az első kifejezetten e célra létesült haláltábor építése csak 1941. november 1-jén kezdődött a Lublin melletti Belzecben. Longerich bizonyítékokat hoz fel arra, hogy egészen az év legvégéig a kulcsszerepet játszó SS-tisztek a megsemmisítés helyett még mindig a tömeges deportálásokról beszéltek, és főleg azzal voltak elfoglalva, hogyan lehetne a leghatékonyabban rabszolgáimunkára megszervezni és mozgósítani a zsidókat. Az év őszén a birodalmon belül hirtelen felerősödött a zsidóellenes propaganda, hogy felkészítse a közvéleményt a né-

met zsidók keletre deportálására. Ha a különbség a között, hogy a meg-bélyegzettek olyan pusztaságba szállítják, ahol aztán várhatóan éhen halnak, és a között, hogy tömegével elgázosítják őket, nemigen látszik is, a holokauszt kifejlődése szempontjából mégsem elhanyagolható.

Amikor az amerikaiak elkötelezettsége a szövetségesek ügye mellett nyilvánvalóvá vált, Hitler többé nem látta értelmét, hogy megkímélje a keze ügyébe kerülő zsidókat. „1941 őszen³⁰ – írja Longerich – a náci vezérkar a háborút minden szinten »zsidóellenes« háborúként kezdte megharcolni.” Chełmnóban, Belžecben, Auschwitzban és másutt megkezdődött a gázkamrák építése. Az elgázosító teherautókat Németországban és a náci birodalom más részeiben már korábban is használták az elmebetegek meggyilkolására. Himmler üdvözölte a technológia szélesebb körű alkalmazását, nem utolsósorban azért, mert így enyhíteni lehetett azt a lelki feszültséget, amit a tömeges agyonlövések okoztak az ő SS-katonáinak. 1941 őszére Auschwitzban és másutt már Zyklon B-vel gyilkolták a kiválasztott foglyokat – habár ebben a szakaszban az áldozatok többsége nem zsidó volt. Nem annyira egy következetes központi direktíva, mint inkább az SS-tisztek helyi kezdeményezése határozta meg, hogy ki haljon meg.

1941. október közepén megkezdődött a zsidók tömeges deportálása a birodalom területéről: ezeket szállítottak Łódźba, Rigába, Kaunasba és Minszkbe vegyesen. A kiválasztott áldozatok közül sokan öngyilkosságot követtek el, és az események fényében nehéz azt állítani, hogy akik ezt az utat választották, helytelenül cselekedtek. Hans Michaelis³¹ charlottenburgi nyugalmazott ügyvéd közvetlenül az elhurcolása előtt az unokahúgáért küldetett. „Maria – mondta neki –, nincs sok időm. Mit tegyek? Mi a legkönnyebb, mi a legméltóságteljesebb? Élni vagy meghalni? Elszünnedni egy borzalmas sorsot, vagy véget vetni az életünknek?” Az unokahúga ezt írta: „Beszélgetünk. Megvizsgáljuk mindkét lehetőséget. Megkérdezzük magunktól, hogy a néhai felesége... mit tanácsolt volna. Ő ismét megragadja az órát.” Aztán azt mondta: „50 órám maradt itt, legfőljebb!... Hála Istennek, hogy az én Gertrudom természetes halált halt, még Hitler előtt. Mit meg nem adnék érte!... Maria, nézd, hogy repül az idő!” Amikor végül elváltak, Maria azt mondta: „Hans bácsi, tudni fogod, mi a helyes. Ég veled.” Hans Michaelis megmérgezte magát.

Egy Hilde Meikley nevű berlini nő végignézte a helybeli zsidók elhurcolását: „Szomorúan azt kell mondanom, hogy sokan álltak a kapualjakban, akik örömknek adtak hangot, miközben a szerencsétlen menetoszlop elhaladt előttünk. – Nézzék csak ezeket a pimasz zsidókat! – kiáltotta valaki. – Most is vigyorognak, pedig ütött az utolsó órájuk.”³² Az áldozatoknak engedélyezték, hogy fejenként ötvenkilós poggyászt vigyenek magukkal. Az indulási állomásokon minden értéküket eldobták, megmotozták őket, és az utasokat viteldíj fizetésére kötelezték. A poggyászokat tehervagonokra halmozták, hogy azután a tulajdonosaik soha többé ne lássák viszont őket. A helyi hatóságok birtokba vették a megüresedett lakásokat, hogy szétosszák őket a szákmányra éhes újdonsült lakók között. Rosenberg és Goebbels retorikája, amellyel a világ előtt elismerték a deportálások tényét, nem ismert megalkuvást. Rosenberg így beszélt egy 1941. novemberi sajtókonferencián: „Még mindig mintegy hatmillió zsidó él keleten, és ezt a kérdést csupán az egész európai zsidóság biológiai megsemmisítésével lehet megoldani. A zsidókérdés Németország számára csak akkor oldódik majd meg, amikor az utolsó zsidó is elhagyta a német földet, Európa számára pedig akkor, amikor többé egészen az Urálig egyetlen zsidó sem tapodja az európai kontinenst.”

Ha a nácik viselték is a holokauszt felelősségét, bűntetteikben a megszállt Európa néhány – ha nem a legtöbb – rezsimje a segítségükre volt. Az antiszemitizmus közhelynek számított, még ha nem olyan gyilkos módon is, mint Németországban. A zsidó író, Mihail Sebastian, akit rövid időre besoroztak a román hadseregbe, számos katonatársánál olyan attitűdöt figyelt meg, amely hozzájárult ahhoz, hogy belenyugodjanak a román államigazgatás náci dominanciájába: „Voichiță Aurel, bajtársam a 21-es gyalogezredben úgy jellemezte tegnap Căpsuneanu kapitányt, ami az egész román politikát összefoglalja: – Gonosz, az anyját neki, verkszik és káromkodik, de van egy jó tulajdonsága: nem állhatja a zsidókat, és hagyja, hogy mi is üssünk rajtuk!”³³ Sebastian ezt írta: „Ugyanezt a vigaszt kínálják a németek a cseheknek, a lengyeleknek, és készek arra, hogy a románoknak is felkínálják.” Franciaország német megszállása intézményesítette a már addig is széles körben elterjedt francia antiszemitizmust, melyet a vichyi kormány boldogan tett nyílttá.

Annyi prominens náci beszélt nyíltan a zsidókkal kapcsolatos szándékairól, hogy a mai napig figyelemre méltó, miért vonakodtak a szövetséges országok vezetői névértéken elfogadni a szavaikat. Jól értesült polgárok Nagy-Britanniában és Amerikában a kelet-európai szemtanúktól származó bizonyítékokkal is megerősített megfelelő következtetéseket vontak le a történetekről. Mrs. Blanche Dugdale-nek, a zsidó érdekek szenvedélyes brit keresztes lovagjának levele a *Spectator*-ban jelent meg: „1942 márciusában Himmler Lengyelországba látogatott, és ott elrendelte, hogy az év végéig a zsidó lakosság 50 százalékát meg kell »semmisíteni«... és a tempó azóta mintha csak felgyorsult volna. A német program most már az összes zsidó eltüntetését követeli... A civilizáció hajnala óta hallatlan mérvű tömeggyilkosságok kezdődtek közvetlenül az után, hogy a parancsot kiadták.”³⁴ Mrs. Dugdale beszámolt a deportálásokról, s Belzecet, Sobibort és Treblinkát haláltábornak minősítette. „Bizonyosnak látszik, hogy a lengyel zsidóság segítség nélkül marad, ha a gyilokhadjáratot nem tudjuk megállítani, még mielőtt a háború véget ér.” Helmuth von Moltke az Abwehrtől egy Stockholmon keresztül küldött titkos levélben 1943 márciusában így tájékoztatta a briteket: „A [német] lakosság legalább kilenczizede nem tud arról, hogy több százezer zsidót meggyilkoltunk. Továbbra is azt hiszik, hogy csupán elkülönítették őket... valahol keletebbre... Ha elmondanánk ezeknek az embereknek, hogy mi történt valójában, azt felelnék: »Maga csupán a brit propaganda áldozata.«”³⁵

Egyes szövetséges országokban ambivalencia – ha nem valami még rosszabb – mutatkozott a tekintetben, hogyan viseltessenek a legnagyobb náci üldöztetés iránt. Az antiszemitizmus mélyen beleivódott az orosz történelembe és az emberek viselkedésébe: egy 1942 húsvétján Moszkván végigszárguló rémhír például azt állította, hogy a zsidók rituális gyilkosságot követek el ortodox vallású gyermekeken – a szörnyű, ősrégi kelet-európai „vérvád” a zsidó nép ellen.³⁶ 1944-ben az NKVD jelentése szerint az emberek azt bizonygatták: „Hitler jó munkát végzett, amikor jól elkalapálta a zsidókat.”³⁷ A haláltáborok lelepleződése dilemmát okozott Moszkva számára, amit a szovjet hatóságok soha nem oldottak fel teljesen. Nem helyeselhették ugyan a náci zsidómészárlást, egy történész mégis „emészthetetlen gombóc”-nak³⁸ nevezte

a holokausztot „a szovjet győzelem pocakjában”. A dolog iszonyatának elismeréséhez arra lett volna szükség, hogy másokkal is megosszák az orosz nép mindenre rátelepedő áldozatérzését, márpedig ehhez az engedményhez korántsem fűlött a foguk. A szovjet haditudósítók háborús híryanagjaiból a cenzorok minden utalást kihúztak, ami a zsidóság szenvedésére vonatkozott. 1945-ben, amikor az oroszok gyalázkodó beszédekben ócsárolták legyőzött ellenségeiket, a figyelmes németek azt vették észre, hogy szinte a zsidóüldözés az egyetlen vád, amit nem vágnak a szemükbe.³⁹

Lengyelországban, ahol az antiszemitizmus széles tömegeket érintett, néhányan olyan beszámolókat idéztek a zsidók álnokságának bizonyítékaként, hogy 1939 szeptemberében örömmel üdvözölték a Vörös Hadsereget. 1943-ban, a varsói gettó rövid életű, halálra ítélt felkelésekor a lengyel nacionalisták illegális újságja május 5-én ezt írta: „A szovjet megszállás idején... a zsidók rendszeresen elvették katonáinktól a fegyvereiket, megölték őket, elárulták közösségünk vezetőit, és nyíltan átálltak a megszállók oldalára. [Az egyik kisvárosban], amely 1939-ben ideiglenesen a szovjetek kezére került... a zsidók diadalívet emeltek a szovjet csapatoknak, hogy azon masírozzanak át, és közben valamenynyien vörös karszalagot és kokárdát viseltek. Ilyen volt, és most is ilyen a viszonyuk Lengyelországhoz. Erre Lengyelországban mindenkinek emlékeznie kell.”⁴⁰ 1944 tavaszán néhány zsidó katona dezertált a Skóciában állomásozó lengyel alakulattól, mondván, hogy undorítja őket az antiszemitizmus, amely állításuk szerint az emigráns hadseregben semmivel sem volt kevésbé tapintható, mint odahaza.

Az angolszászok sem voltak védettek az efféle érzelmekkel szemben. Egy brit katona, Len England megdöbbenésének adott hangot számos körlettársa olyasfajta viselkedése miatt, amilyenek később Irwin Shaw *Oroszlánkölkyök* című regényében festette le érzékletesen a szolgálatot az amerikai hadseregben. England ezt írta: „A két legintelligensebb ember, akivel csak találkoztam, megrögzött zsidóüldöző. Az érvelésük rendszerint így hangzik: hol vannak a zsidók a hadseregből? Egy sincs belőlük, mert mind elintézték maguknak a jó kis állásokat, és kibújtak a sorozás alól. Ahogyan abban is mindig a zsidók az elsők, hogy elhagyják a veszélyes helyeket. A zsidóknál van a kasszakulcs, már az egész ország-

ra rátették a kezüket. Az egyes zsidók talán kellemes emberek, de mint faj minden gonosznak ők a gyökerei.”⁴¹

Murray Mendelsohn,⁴² az amerikai hadsereg utásza, aki a családjával gyerekeikkel emigrált Varsóból, érzékelte a körletében uralkodó latens, ha nem éppen aktív antiszemitizmust. Neveltetése és intelligenciája felkeltette bajtársai gyanúját, akik közül sokan azelőtt bányásként vagy építőmunkásként dolgoztak. Az „agy” gúnynevet aggatták rá, de nem csodálatból: „Nem mintha olyan okos lettem volna, hanem viszonyításként. Megtanultam, hogy ne legyek feltűnő.” Amikor az 506. légideszant-ezred E százada gyűlölt századparancsnokát, Sobel főhadnagyot szidta, úgy emlegette: az a „zsidó gecí”.⁴³ A zavaros gondolkodású George Patton tábornok még 1945 júniusában is, amikor a koncentrációs táborok léte már az egész világ számára nyilvánvalóvá vált, azzal bélyegezte meg a liberálisokat, „ők még elhiszik, hogy a hontalanok emberi lények, pedig nem azok, és ez különösen érvényes a zsidókra, akik az állatoknál is alacsonyabb rendűek”.

Churchill a legszenvedélyesebb szavakkal kárhoztatta ugyan a náci megsemmisítő programot, kormánya mégsem volt hajlandó nagy számban befogadni zsidó menekülteket – ahogyan Franklin Roosevelt kormánya sem –, még ha a németeket rá is lehetett volna venni, hogy engedjék ki vagy cseréljék el őket. 1938 novemberében, amikor az amerikaiakat egy közvélemény-kutatás keretében megkérdezték, hogy a Hitler elől menekülő zsidóknak kell-e különleges bevándorlási jogokat biztosítani az Egyesült Államokban, 23 százalék mondott igent, és 77 százalék nemet. 1944 augusztusában, amikor az ausztrálokat afelől faggatták, elfogadnák-e, ha az ország lakatlan északi részén zsidó menekültek telepednének le, mintegy 44 százalék utasította el az ötletet, és csak 37 százalék szavazott igennel. Egy újabb amerikai közvélemény-kutatásból még 1944 decemberében is az derült ki, hogy az emberek 61 százaléka gondolja úgy, a zsidóknak sem szabad nagyobb bevándorlási prioritást adni, mint a többi jelentkezőnek.⁴⁴ A Brit Gyarmati Hivatal egyik tisztviselője a haláltáborokról szóló 1942. decemberi beszámolóval kapcsolatban cinikusan megjegyezte: „Ismerős szöveg. A zsidók sokat ártottak az ügyüknek azzal, hogy az utóbbi években alaposan eltúlozták a dolgot.”⁴⁵ A Külügyminisztérium egyik hivatalnoka szintén helytelenítette, hogy „ezek a siránkozó zsidók” különleges elbánásért esedeznek.

A lengyel ellenálló, Jan Karski egy egész Európát átszelő fantasztikus odisszea végén, 1942 őszén jutott el Londonba, hogy első kézből számoljon be nem csupán országa szenvedéseiről, hanem kifejezetten a zsidó gettókban uralkodó állapotokról, és a maga rendkívüli teljesítményéről, arról, hogy behatolt a befécci náci haláltáborba. Habár Sikorski tábornok, az emigráns lengyel miniszterelnök, valamint Anthony Eden külügyminiszter és később Washingtonban Rooseveltnél is igen udvariasan fogadta, Karskit az a lehangoló felismerés kínozza, hogy az elbeszél borzalmak a biztonságos, szabad szövetséges fővárosokban valahogy érvényüket és jelentőségüket veszítik. „Londonban ezek a dolgok apróságnak tűntek”⁴⁶ – írta. – London az agya volt egy óriási katonai keréknek, amelynek küllői dollármilliárdokból, bombázó- meg hajóármádiákból és elképesztő méretű hadseregekből álltak, amelyek már addig is óriási veszteségeket szenvedtek. Aztán az emberek is azt kérdezték, hol érnek a lengyelek áldozatai az orosz nép mérhetetlen hősiessége, áldozathozatala és szenvedései nyomába? Mi Lengyelország része ebben a titáni vállalkozásban? Kik azok a lengyelek? ... Nekünk, lengyeleknek nem volt szerencsénk ebben a háborúban.” Karskit a saját vezetői is lebeszélték arról, hogy túlságosan hangsúlyozza a zsidóüldözést, nehogy a Lengyelország egészének sanyarú sorsáról szóló beszámolója erejét veszítse.

Arthur Schlesinger, aki a Stratégiai Szolgálatok Hivatalában végzett munkája révén viszonylag jól tájékozott volt, 1944-ben így foglalta össze az európai zsidóság sorsával kapcsolatos tudásának szintjét: „A legtöbbünk még mindig az üldöztetés fokozódásában gondolkodott, nem pedig a népiítés egy új, barbár politikájában... Egyetlen olyan kollégát sem találok, aki a végső megoldást illetően visszaemlékezne a felismerés egy ragyogó pillanatára.”⁴⁷ Noel Annan brit hírszerző tiszt is hasonlóképpen nyilatkozott: „Beletelt egy kis időbe... mire Németország zsidók ellen elkövetett bűneinek iszonyatáról derengeni kezdett valami. A hírszerzésnél tudtunk a gázkamrákról, de arról a mértékről, arról az alaposságról, arról a bürokratikus hatékonyságról nem, amivel a zsidókat levadászták és lemészárolták. A háború végén emlékeim szerint senki sem fogta fel, hogy a zsidó halottak száma milliókban mérhető.”⁴⁸ Nagy-Britannia háború alatti titkosszolgálatának teljes archívumában egyetlen olyan utalás sincs – vagy legalábbis egyetlen ilyen sem maradt

fenn –, amely a zsidók üldöztetésére vagy a holokausztra vonatkozna, valószínűleg azért, mert az SIS-t* sohasem kérték fel arra, hogy ezeket az ügyeket kivizsgálja.

A haláltáborokhoz vezető szállítási útvonalak bombázása a népszerű modern mítoszokkal ellentétben óriási nehézségekbe ütközött volna, különösen 1942-ben, amikor a holokausztgyilkosságok zömét végrehajtották. A szövetségesek vezetői a zsidók szenvedéseiről szóló jelentéseket azoknak az atrocitásoknak az összefüggéseiben értelmezték, amelyeket a megszállt országok lakossága ellen Európa-szerte elkövettek. George Ball amerikai diplomata később ezt írta: „Talán annyira el voltunk foglalva a háború ocsmány veszélyével, hogy erre az elmondhatatlan iszonyatra már nem fordítottunk figyelmet. Az is lehet, hogy a tömeges megsemmisítés annyira meghaladta a legtöbb amerikai hagyományos felfogóképességét, hogy ösztönösen nem voltunk hajlandók hinni a létezésében.” Rengeteg amerikai és európai, akiket megdöbbentettek a németek 1914-es belgiumi atrocitásairól szóló beszámolók, az első világháború után dühösen ébredtek rá arra, hogy hagyták a szövetségesek propagandájától lóvá tenni magukat, kiderült ugyanis, hogy a polgári lakosság legyilkolásáról szóló hírek túlzottak voltak. Egy világháborúval később a nyugati hatalmak eltökélték, még egyszer nem hagyják, hogy becsapják őket. A megátalkodott brit és amerikai tisztesség számlájára írható, hogy sokan nem voltak hajlandók feltételezni ellenségeikről azt a barbárságot, amit később bizonyítékok támasztottak alá. „Az »atrocitások« szó hovatovább a »hazugságok« szinonimájává vált – írta George Orwell 1944-ben. – A német koncentrációs táborok története az atrocitások története: következképpen hazugság – okoskodott az átlagember.”⁴⁹ A közvélemény-kutatások azt mutatták, hogy az amerikaiak többsége a németeket továbbra is alapjában tisztességes, békés népségnek tartja, akiket a vezérei félrevezettek. 1945 májusában,⁵⁰ amikor világszerte bemutatották a koncentrációs táborokról szóló filmhíradókat, az amerikai válaszadók 53,7 százaléka mondta azt a közvélemény-kutatóknak, hogy szerintük „természeténél fogva” a német népnek csak egy töredéke „kegyetlen és brutális”.

* SIS: Secret Intelligence Service – Titkos Hírszerző Szolgálat. (A ford.)

A fentiek azonban a legkevésbé sem csökkentik a náci – és a német nép – holokausztért viselt felelősségét. Azt viszont el kell ismernünk, hogy a szövetséges országok még akkor is csak lassan reagáltak a koncentrációs táborokra, amikor már lehengerlő súlyú bizonyítékok álltak a rendelkezésükre. A táborlakók megmentéséért ugyan vajmi keveset tehettek volna, alig többet, mint a németek keze alatt elpusztult több millió orosz hadifogolyért, de a szövetségesek korabeli dokumentumait olyan nemtörődomség hatja át, ami nemigen válik Nagy-Britannia vagy az Egyesült Államok dicsőségére. Ha az angolszász társadalmakban éppenséggel nem üldözték is a zsidókat, azért szeretni sem igen szerették őket. Egészen 1945-ig kitartott egyfajta határozott hivatalos húzódozás attól, hogy az ő tragédiájukat Hitler más foglyainak, valamint Európa leigázott társadalmainak szenvedéseitől eltérő dimenziókban értékeljük. Az effajta érzéketlenség megérdemli ugyan, hogy megértsék, az utókort mégis joggal aggasztja.

1941–1942 telén a Németországból származó zsidó deportáltakat tömegével lőtték agyon közvetlenül azután, hogy keleti úti céljukhoz megérkeztek, ezeket a gyilkosságokat azonban a helyi SS-parancsnokok a maguk belátása szerint követték el; semmifajta általános parancsot nem kaptak, amely akár a zsidók életben hagyását, akár a kiirtásukat elrendelte volna. November végén különös módon maga Himmler avatkozott közbe, megparancsolva a keletiekől megkülönböztetett birodalmi zsidók kivégzésének ideiglenes leállítását, habár ezt a féket hamar megszüntette. Még mindig nagymértékben a területi autonómia és a logisztikai kényelem – a szálláshely- és élelmiszerhiány vagy épp ellenkezőleg, a munkaerőhiány – döntötte el, hogy ki marad életben, vagy ki hal meg, de a keletről származó, különösen a munkaképtelen zsidók nagyarányú mészárlása egész télen tovább folyt. Szerbiában több ezer zsidót és cigányt végeztek ki megtorlásul a partizánok tevékenységére: a helyi német parancsnokok tudták, hogy ezeknek az embereknek az elpusztítása kivívja Berlin egyetértését.

A náci vezetésnek már csupán egyetlen utolsó lépést kellett megtennie: elrendelni, hogy az önkényes, területi alapú halálosztást váltsa fel a legfelsőbb, közvetlen parancsra végrehajtott öldöklés, a teljes meg-

semmisítés konszenzuson alapuló politikájának végrehajtása jegyében. 1941. december 12-i beszédében, miután hadat üzent az Egyesült Államoknak, Hitler egyértelművé tette elkötelezettségét a zsidók elpusztítása mellett, megtorlásul a konfliktus kirobbanásában viselt állítólagos felelősségükért. A népirtási program végrehajtásával az SS helyettes vezetőjét, Reinhard Heydrichet bízták meg, aki előtt Himmler később nagyvonalú posztumusz elismeréssel adózott: „Kivételesen tiszta, átütő mélységű, metsző intelligenciával rendelkező személyiség volt. Megvesztegethetetlen igazságérzet töltötte el. Az igaz és tisztességes emberek mindig számíthattak lovagias felfogására és emberséges megértésére.” Mindezeket az eredményeket Heydrich 1942. január 20-án ügyesen palástolta, amikor a wannseei konferencián kijelölte a haláltáborokhoz vezető utat. Annak nincs nyoma, hogy kimondottan elkötelezte volna magát az összes európai zsidó meggyilkolása mellett, már csak azért sem, mert később is félelmetes logisztikai akadályokkal kellett megküzdeniük. Az éheztetés továbbra is hasznos szerepet játszhatott, ahol pedig az volt a kézenfekvő, az áldozatokat halálra dolgoztathatták. A tervezett végkiemenetelhez azonban többé nem férhetett kétség: a zsidókérdés „végső megoldását” szakaszosan fogják végrehajtani, a háború végére már csak az utolsó szakasz maradhat.

A haláltáborok építéséről és a gáz előnyeiről mindenre kiterjedő, részletekbe menő tárgyalást folytattak. A konferencia legfontosabb eredményeként egyetértettek abban, hogy a jövőben az SS gyakorol abszolút hatalmat az európai zsidóság sorsa fölött; a birodalom egyetlen szervezete sem emelhet szót a döntései ellen; a továbbiakban az irányelveknek a teljes náci birodalom megtisztítása mindenek fölött álló célkitűzését kell szolgálnia. Ezt rendkívüli gyorsasággal át is ültették a gyakorlatba: 1942 márciusának közepén a holokausztban végül elpusztultak három-negyede még élt, tizenegy hónappal később viszont már halott volt.

Egy minisztériumi tanácsadó arról érdeklődött Odilo Globocnik SS-Brigadeführernél, hogy nem volna-e bölcsebb, ha zsidó áldozataiknak holttestét a nácik elégetnék ahelyett, hogy eltemetik őket: „Utánunk jöhet egy olyan generáció, amelyik mit sem ért majd az egészből!”⁵¹ Mire Globocnik így válaszolt: „Uraim, ha utánunk valaha is olyan nyápic, nyúlászívű generáció jönne, amelyik nem érti meg a mi nagyszerű tel-

jesítményünket, akkor az egész nemzetiszocializmus hiábavaló volt... Bronztáblákat kellene elásnunk, amelyeken az áll, hogy mi voltunk azok, akik vettük magunknak a bátorságot egy ilyen grandiózus, ilyen nélkülözhetetlen feladat végrehajtásához.” Mégis szembeszökő, hogy miközben a náci vezetők úton-útfélen nyilvánosan bizonygatták elkötelezettségüket az európai zsidóság megsemmisítése mellett, a végső megoldás részletes kivitelezése hétpecsétetes titok maradt: még Hitler és közvetlen munkatársai is tartottak annak nemzetközi – és különösen a saját népközpökre gyakorolt – hatásától, ha a haláltáborok léte nyilvánosságra kerül.

1942 tavaszán Himmler egy olyan tervet csiszolgatott, hogyan lehetne a koncentrációs táborok munkaerejét egyrészt fegyvergyártásra, másrészt az SS saját nyereségére kihasználni. A mindent átható hozzá nem értés és korrupció azonban gondoskodott róla, hogy a birodalom számára az SS égisze alatt kevés értékes dolog jöjjön létre, sőt a táborprogram éppen hogy megcsapolta Németország szállító- és munkaerőkapacitását, valamint általános gazdasági erőforrásait. Noha a foglyokat milliószám állították – jobbára primitív – munkába, az SS komolyan sohasem próbálta meg valóra váltani azt a vágyát, hogy rabszolgáiból hasznos szolgálatokat csikarjon ki, hiszen ehhez minimális emberséggel kellett volna bánnia velük. Mivel pedig a legfőbb törekvésük a tömeges halál előidézése volt, az emberi haj, az aranyfogak és a levetett ruhák iszonyatos learatásán kívül mást nem is igen sikerült elérniük.

1942. június elején, a lublini és a galíciai körzetből érkező újabb tömeges deportálások idején az SS kiterjesztette azt a módszerét, hogy az áldozatokat rögtön a megérkezésükkor a tábori fogadóhelyeken szelektálja. A zsidók keletre telepítésének gondolatáról már lemondtak, habár annak egy fügefalevélnyi látszatát megtartották. Németország vezetői ekkor már arra számítottak, hogy az oroszországi nyári offenzívájuk végét vet a háborúnak, s egyúttal a zsidó rabszolgamunka hasznosságának is. A szlovák kormány engedélyezte, hogy 50 000 állampolgárát Auschwitzba szállítsák. Beindult a nyugat-európai zsidók deportálásának programja is, amit az egyes nemzeti biztonsági erőkkel együttműködve hajtottak végre – a náci birodalomnak ahhoz nem voltak erőforrásai, hogy a hazai bürokráciák és végrehajtó szervezetek asszisztenciája nélkül tisztítsák meg a megszállt területeket. A német kormány kifejezett

céljai közé tartozott, hogy a lehető legtöbb külföldi rezsimet bűnrészesé tegye a zsidók lemészárlásában. Ebben jelentős sikereket is ért el.

Az utókor csodálkozva áll az előtt a könnyedség előtt, amellyel a náciak oly nagy számban találtak – Christopher Browning klasszikus munkájának* címét kölcsönözve – átlagembereket, akik készek voltak hidegvérrel, tömegesen legyilkolni mindenféle korú, mindkét nembeli ártatlanokat. Csakhogy a mi korunkban is bőven akad rá példa, hogy sokan hajlandók parancsra ölni, amennyiben megbizonyosodnak arról, hogy tettük azoknak a vágyait váltja valóra, akiknek tekintélyét elfogadják. Sztálin és Berija parancsára oroszok százezrei vállaltak cin-kosságot honfitársaik millióinak halálában, mielőtt a holokausztra bárki gondolt volna. A német tábornokok saját kezűleg talán nem öltek civileket, de azért boldogan belenyugodtak – sőt lelkesedtek –, ha mások tették meg.

A háború utáni tanúvallomások azt bizonyítják, hogy a végső megoldás megvalósítása során csupán egy csipetnyi türelemre és gyakorlatra volt szükség ahhoz, hogy egyes újonc tömeggyilkosok aggályait eloszlássák. 1942. július 13-án a 101. tartalék rendőrszázlóalj teherautó-konvojon a Josefów nevű lengyel faluba érkezett, amelyben 1800 zsidó is élt.⁵² A jórészt középkorú hamburgi tartalékosok megérkezésükkor azt a parancsot kapták, hogy gyűljenek a parancsnokuk, az ötvenhárom éves hivatásos rendőr, Wilhelm Trapp őrnagy köré, akit az egysége szeretettel „Trapp Papának” nevezett. Trapp fojtott hangon, könnyes szemmel közölte velük, hogy egy rendkívül kellemetlen feladattal bízták meg őket, amit a legmagasabb szinten rendeltek el: tartóztassák le az összes zsidót a faluban, a munkaképes korú férfiakat vigyék munkatáborba, a többieket pedig öljék meg. Ezt az indokolja, mondta, hogy a zsidók kapcsolatot tartottak a partizánokkal, valamint hogy az amerikaiakat ők bujtották fel a Németországot sújtó bojkottra. Ezután felszólította az embereit, hogy aki nem érzi magát képesnek a kellemetlen feladat végrehajtására, álljon félre. Több rendőr is megtagadta a részvételt, és a számuk a gyilkosságok

* Christopher Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* [Átlagemberek: a 101-es tartalékos rendőrszázlóalj és a végső megoldás Lengyelországban]. New York, Harper Collins, 1992. (A szerk.)

megkezdése után tovább szaporodott. Legalább húsz embernek engedélyezték, hogy visszatérjenek a laktanyába.

Azért maradtak elegenden, akik a dolgot elvégezték: egyikük később úgy emlékezett, hogy első áldozata hiába könyörgött kegyelemért, mint az első világháború kitüntetett veteránja. Georg Kageler, a harminchét éves tengerész viszonylag könnyen leöldöste az első adagját, aztán beszédbe elegyedett egy kasseli édesanyával és a lányával, ők lettek volna a következő áldozatai. Felmentést kért a szakaszparancsnokától, aki a piac-hoz küldte őrségbe, miközben az agyonlövéseket mások hajtották végre helyette. Egy másik ember, aki kiszállt a mészárlásból, azt magyarázta, hogy nem bírta tovább elviselni egyik bajtársa gyatra célzó tudományát: „Mindig túl magasra tartotta a fegyverét, és borzalmas sebeket ejtett az áldozatain. Sok esetben az áldozat fejének egész hátsó része leszakadt, és az agyveleje szerteszét fröccsent. Egyszerűen nem bírtam tovább nézni.” A zászlóalj egyik tagja, Walter Zimmerman később így tanúskodott: „Nem emlékszem olyan esetre, hogy valakit kényszerítettek volna, hogy tovább is részt vegyen a kivégzésekben, ha kijelentette, hogy nem bírja tovább... Mindig volt egy-két bajtársunk, akinek egyszerűbben ment a zsidók agyonlövése, mint másoknak, úgyhogy az egyes különítmények vezetőinek sosem esett nehezükre megfelelő lövést találni.”⁵³

Christopher Browning kimutatta, hogy az elkövetkező hetekben-hónapokban a 101. tartalék rendőrszázlóalj tagjainak zöme túltette magát a kezdeti ellenérzésen, és kerges szívű gyilkossá vált. A biztonság kedvéért rákaptak az alkoholra, hogy a munkájukat elviselhetővé tegyék, amit azért mégis egyre növekvő brutalitással végeztek. Hartwig Gnade főhadnagy például pusztá gyilkosból szadistává aljasodott: augusztus 16-án a Łomazynál elkövetett tömeggyilkosság során, amíg arra várt, hogy az 1700 zsidó megássa a maga tömegsíráját, kiválasztott húsz idősebb, nagy-szakállú zsidót, és rájuk parancsolt, hogy pucéran csússzanak-másszanak előtte. Közben üvöltözni kezdett a különítményével: „– Hol késnek a tiszthelyetteseim? Még mindig nem szereztetek furkósbotot? – Mire a tiszthelyettesek odamentek az erdő széléhez, fogtak egy-egy botot, és azzal ütötték-vágták a zsidókat.”⁵⁴ Mire a 101. zászlóalj 1943 novemberében végzett a holokauszt rá eső részével, az alakulat ötszáz embere legalább 38 000 zsidót lőtt agyon, és további 45 000-et terelt Treblin-

kába induló vagonokba. Browning arra nem talált bizonyítékot, hogy bármiféle szankciót alkalmaztak volna azok ellen, akik megtagadták a gyilkosságot; Európa egyik legműveltebb társadalmában bőven találtak olyanokat, akik kényszer nélkül is hajlandók voltak legyilkolni azokat, akiket vezetők az állam ellenségének bélyegezték.

Sok zsidó a Mindenható segítségét kereste, amikor a gyilkosok lecsaptak a közösségükre. A tizenkilenc éves Ephraim Bleichman bácsikáját lengyel csendőrök lőtték agyon, amikor friss húst találtak a házában, unokanővérét, Bruchát pedig guberálók ölték meg, akiknek a friss kenyérére fáj a foguk. Az ifjú Bleichman így gondolkodott: „Ha mindez a tragédia Isten akaratából történik, akkor semmit sem tehetünk. És mégis, a családom... Istentől, nem pedig az emberektől várta a segítséget a helyzet orvoslására. Én sem alávetni nem tudtam magam ennek a filozófiának, sem pedig vitába szállni vele. A módszeres zaklatással párosuló propagandagépezet sokunkat apátiába döntött. [Az ilyenek] tehetetlennek érzik magukat.”⁵⁵ Ephraim bevette magát az erdőbe, amikor meghallotta, hogy a németek hamarosan deportálják őket, és hónapokig tartó bujkálás után életben is maradt. „Baglyokkal, kígyókkal, vaddisznókkal és szarvasokkal osztottunk az erdőn. Szeles éjszakákon a fák ágai fura hangokat hallattak. A bokrok árnyéka ránk vetődni készülő betolakodókra hasonlított. Az állatok természetes mozgása mindig aggodalommal töltött el bennünket, hogy ellenség jár a közelben. Rengeteg időbe telt, mire hozzászoktunk az éjszakákhoz.” 1942 nyarára a náci fennhatóság alatt álló területeken minden szovjet állampolgárságú zsidót meggyilkoltak. Ezt követően az öldöklés tempója felgyorsult, pedig Németország katonailag egyre nehezebb helyzetbe került. 1943-ban tömeges deportálásokra került sor Görögországból és Bulgáriából. Az áprilisi varsói gettólázadás a zsidóüldözés fokozódását váltotta ki Lengyelországban, Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban, Horvátországban és Szlovákiában.

A holokauszt áldozatainak számos nagyszerű tanúságtétele maradt fenn, de közülük az egyik legdöbbenetesebb csak hatvan évvel a szerző halála után került nyilvánosságra. Irène Némirovsky 1903-ban született Kijevben egy gazdag bankár leányaként; apja az ukrán gettók és pogromok

világából egy nagy szentpétervári palotába települt át. Lánya magányos luxusban nevelkedett, családjával rendszeresen elutaztak Franciaországba. A forradalom elől 1917-ben elmenekültek, és sok-sok nehézség árán két évvel később megérkeztek Párizsba, ahol az apja újra felépítette a vagyonát. Irène tizennégy évesen kezdett el írni. 1927-ben jelent meg első kisregénye, s a háború kitörésekor már a francia irodalom megbecsült alakja volt, kilenc regény szerzője, melyek egyikéből film is készült, férjnél volt, két kislánya született. 1940-ben, amikor a németek elfoglalták Párizst, a saône-et-loire-i Issy-l'Évêque nevű faluba vonult vissza, egy bérelt házba. A rákövetkező évben ott kezdett neki annak, amit a háborúról szóló trilógiának szánt, a *Háború és béke* epikus szintjén. A saját sorsát illetően nemigen voltak illúziói, 1942-ben ezt írta kétségbeesésében: „Legyen már vége – így vagy úgy!” Noha áttért a katolikus hitre, nem menekülhetett a népét mérgező náci metely elől: július 13-án a francia rendőrség letartóztatta, majd Auschwitzba deportálták, és végül Birkenauban gyilkolták meg augusztus 17-én. Férjét nem sokkal utána ölték meg.

Jelentős művének Irène Némirovsky az első két kötetét fejezte be. A lányai, akik egy rejtkehelyen túléltek a háborút, csodával határos módon megőrizték a pirinyó betűkkel írt kéziratokat, amelyek a szerző tinta- és papírhányát tükrözték. A lányok csak egy fél évszázad múltán tudták rávenni magukat, hogy az anyjuk után maradt egyetlen emléket elolvassák. Azután egyikük, Denise, nagyító segítségével, fáradságot nem kímélve lemásolta a kéziratot, és némi habozás után átadta egy kiadónak. A *Suite française* 2004-ben jelent meg Franciaországban, és egy csapásra világszenzáció lett. Első kötete a franciák 1940. júniusi elmenyeit meséli el, a menekültek millióinak sorsát. A második középpontjában a megszálló német hadsereg egyik katonájának és egy francia nőnek a kapcsolata áll. Rendkívüli hevületű írás egy zsidótól, akinek az a sors jutott, hogy aközben haljon meg, hogy későbbi gyilkosainak érzéseit és viselkedését rajzolja meg kínzó együttérzéssel. A megszállt francia társadalomról, annak szenvedéseiről, a csendes bátorság és az erkölcsi áruulás megnyilatkozásairól szóló beszámolója művét a háború egyik legjelentősebb irodalmi örökségévé teszi. A hűvös, száraz elemzéshez forró szenvedély társul, miközben maga a szerző a halálát várja,

amelyben – tudta jól – a francia nép is bűntársa a németeknek. Némirovskyt manapság mint kora és népe tragédiájának egyik legjelentősebb szemtanúját tartják számon.

Miközben közvetlenül vagy közvetve németek tömegei vettek részt a zsidók lemészárlásában, egy elenyésző kisebbség óriási bátorságról tett tanúbizonyságot, amikor önmaga életét kockáztatva segítette az üldözötteket. Egy August Kossman nevű ifjú berlini kommunista cipész kis lakásában két évig bujtatta Irma Simont a férjével és a kisfiával. A tizenéves Erich Neumann kávéház-tulajdonos édesanyja Charlottenburgban öt hónapig adott menedéket a család egyik fiatal zsidó barátjának. Egy Max Krakauer nevű zsidó a háború végén összeírta azokat a berlinieket, akik hosszú, küzdelmes menekülésében a segítségére voltak, és hatvanhat név jutott az eszébe. Rita Knirsch édesanyja egy Solomon Striem nevű fiatalembernek, a család barátjának adott menedéket, miután ezt mondta a lányának: „– Rita, ezt senkinek sem szabad elmondanod! ... Egyszerűen nem tudom elutasítani ezt a szegény, űzött embert.”⁵⁶ A hozzájuk hasonló rendkívül bátor emberek őrizték meg a német civilizáció becsületének egy darabkáját.

1944-ben, amikor a nácik megszállták Magyarországot és Szlovákiát, az ottani, még életben maradt 750 000 zsidó állampolgár többségén volt a sor, hogy vagonokba zsúfolódjanak, és elpusztuljanak a holokauszt utolsó nagyarányú mészárlásaiban. Ettől kezdve, ahogy a szövetségesek győzelme egyre közelebb került, az addig életben maradt zsidók kilátásai már kedvezőbbre fordultak: többen voltak hajlandók kockázatot vállalni a bujtatásukkal. Ám azok többsége, akiket Hitler a legfőbb áldozatainak szemelt ki, ekkorra már halott volt.

21.

Európa csatatérre válik

1943. november 3-án Hitler közölte tábornokaival stratégiai döntését, hogy több erősítést nem küldenek a keleti frontra. A német erők, mondta, még mindig elég széles ütközőzónát tartanak, amely megvédi a birodalmat az oroszoktól, s neki most Olaszországot kell megerősítenie, ahol az angol–amerikai hadseregek megvetették a lábukat, valamint Franciaországot, ahol bizonyára hamarosan partra szállnak. Ám miközben a nyugatról várható fenyegetés kezelésével volt elfoglalva, északon az oroszok 1944. január 14-én újabb támadásokat indítottak. A kézenfekvő reakció a stratégiai visszavonulás lett volna, hiszen Leningrádot a németek többé már nem tudták hitelesen fenyegetni, a Führer némi habozás után mégis, ismét csak ragaszkodott hozzá, hogy erői tartsák állásaikat. „Hitler csak vonalakban tudott gondolkodni, hadmozdulatokban nem¹ – sopánkodott jóval később egy német tiszt, Rolf-Helmut Schröder. – Ha hagyja, hogy a tábornokai tegyék a dolgukat, annyi minden másként alakulhatott volna.” Az oroszok áttörtek, széttörölve a német vonalakat, Sztálin pedig január 27-én hivatalosan is bejelentette Leningrád felszabadítását. Hitler kedvenc tábornokát, Modelt küldte a helyzet rendezésére, ám az új parancsnok egy hónapon belül több mint százhatvan kilométerre húzódott vissza, a Néva folyó, a Csúd-tó és a Pszkovi-tó mentén előkészített állásokba. A tavaszi enyhülés aztán a szokásos módon megbénította a hadműveleteket.

Január és március között az ismételt szovjet lökések nem sok eredménnyel jártak. Az időjárás valamennyi küzdő fél számára nehézségeket támasztott, de főleg az oroszokat sújtotta, hiszen ők próbáltak meg előrenyomulni. Február 11-én Zsukov rávette Sztálint, hogy hagyjon jóvá

egy újabb bekerítési kísérletet. Ezúttal arra törekedett, hogy a Dnyeper nyugati partján, két szovjet hídfőállás között vágjon el hat német hadosztályt. A manőver végül sikerrel járt, és Konyevnek meg is hozta a marsalli csillagot, ám február 17-én 30 000 német katona áttört, s ezzel a Wehrmacht ismét bebizonyította, milyen ádázul képes reagálni a kétségbeesztő körülményekre.

Délebbre március folyamán három ukrán front küzdötte magát nyugat felé. Az útjukba kerülő két német parancsnok, Kleist és Manstein Berlin határozott parancsait figyelmen kívül hagyva nagyarányú visszavonulásba kezdett, hogy a fenyegetett alakulatokat megóvják a megsemmisüléstől. Hitler erre mindkét hadseregtábornokot leváltotta, és helyükre Modelt, valamint az állatiasan kegyetlen Ferdinand Schörnert tette, akiről úgy ítélte meg, hogy rendelkezik azzal a könyörtelenséggel, amit az idők megkövetelnek. Schörner jobb belátása ellenére kónokul védte a Krím félszigetet, ám végül mégis kénytelen volt elfogadni az elkerülhetetlent: május 12-én a 150 000 fős helyőrség 27 000 túlélőjét tengeri úton evakuálták. Az oroszok annak idején 250 napig tartották Szevasztopolt, a németek viszont mindössze hétnapi védekezés után feladták az erődöt.

Nyikolaj Bjelov százados április közepén ezt írta a frontról: „Minden olvad. Rengeteg sár lesz itt, és júniusig fel sem szárad.”² Az év tavaszán az orosz nép helyzete valamelyest jobbra fordult. A Luftwaffe nem sok repülőgépet nélkülözhetett a városok és a civil lakosság bombázására, sok helyütt pedig német hadifoglyokat fogtak munkára a romok eltakarítására. A katonák és a civilek több ezer négyzetkilométernyi, harcoktól sújtott területen járműroncsok, elhagyott lövészárkok, mentesítetlen aknamezők és kiégett falvak között botorkáltak. A napi háromszáz grammos kenyérfejadagokon, az életben maradás szakadékanak szélén egyensúlyozó közösségekben a helyiek sajnálták ugyan az ennivalót a német hadifoglyoktól, de azt elismerték, hogy derekasan dolgoznak. Az NKVD és a Szmers – Catherine Merridale kifejezésével élve „a bizalmatlanság szovjet bacilusa”³ – a korábban Wehrmacht megszállta területeken könyörtelen hajszát folytatott az állítólagos árulók, kollaboránsok és kémek ellen. Csernyigovban például februárban négy áruló, köztük egy asszony holtteste himbálózott napokig a főtéren álló akasztófákon.

Olaszok egy jövődöbeli felszabadítójukkal.

Az amerikai *Intrepid* repülőgép-hordozó legénysége tengeri temetést rendez bajtársaiknak.

Egy repülőfedélzeti baleset után a Hellcat pilótája kiugrik a pilótafülkéből.

Átmeneti haladék: egy brit bombázó legénysége visszatérőben a Németország elleni támadásból a stratégiai légi offenzíva idején, amelyben a RAF légi személyzetének csaknem a fele vett részt.

A kollaborálás ára: utcai jelenet a felszabadított Franciaországban.

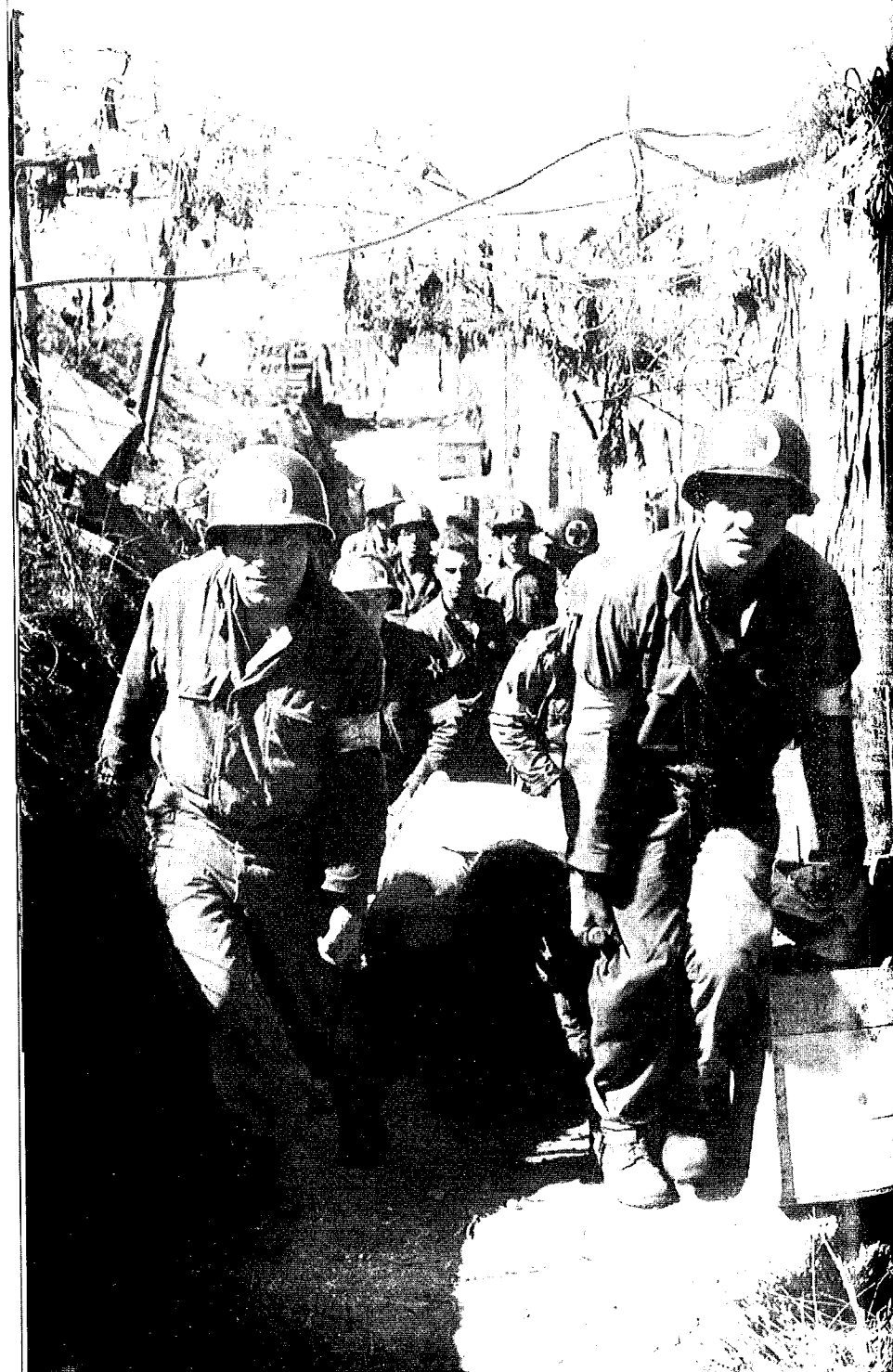
Slim egyik
Bren-géppuskása
Burmában.

Szaipani japán család első találkozása az amerikaiakkal.

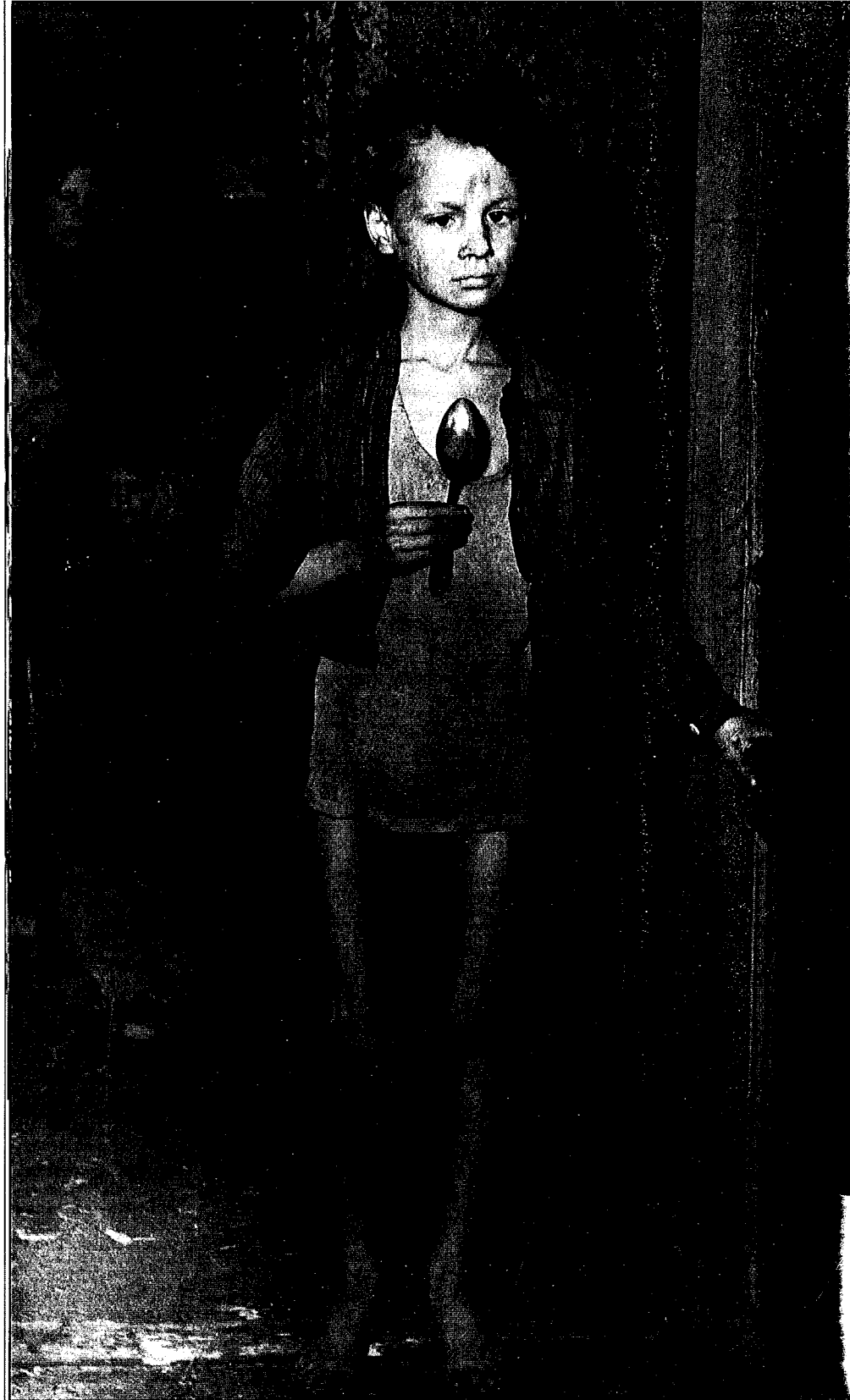
Sebesült kimenekítése Franciaországban.

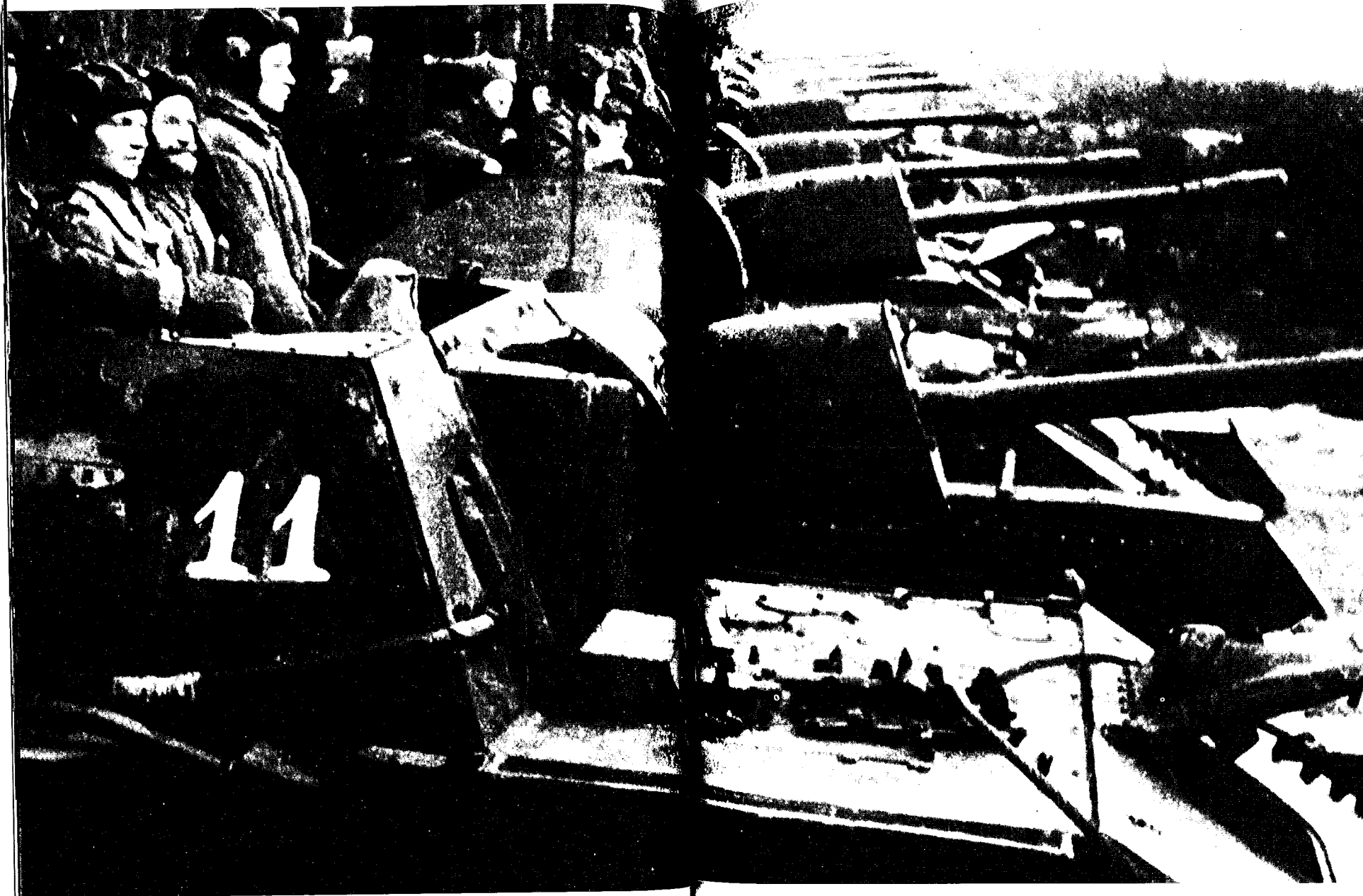
Ugrás Arnhem fölött.

Holland gyermek az ország „hongerwintere” idején, 1944.

Hitler utolsó emberi reménységei: Wehrmacht-hadifoglyok a Rajnánál, 1945. március.

A berlini csatához összevont szovjet rohamlövegek.

Ohrdrufi koncentrációs tábor, 1945. április.

Tengerészgyalogosok Ivo Dzsímán.

Kijev lakói figyelmeztették az odalátogatókat, hogy óvakodjanak bizonyos helybeli leányzóktól: „Egy darab kolbászáért háltak németekkel.”²⁴ Szánalmas cókmojkukat kordékon, talicskákon tolva folyamatosan érkeztek vissza a menekültek a városba. Újraindultak a villamosok, ismét kinyitott néhány üzlet és mozi, az utcai vízcsapokból vizet lehetett vételezni, és itt-ott még áram is volt. Viszont órákig hosszú sorok álltak arra várva, hogy valamit vásárolhassanak, az utcákat pedig továbbra sem takarították. A falakon néhol még mindig ott lógtak a náci propaganda-plakátok, „Hitler, a felszabadító” képei. Oroszok tízmillióinak a nyomor jutott közös osztályrészül: amikor Jelszk egyik utcáján a *Pravda* tudósítóját, Lazar Brontmant megkörményezte három utcagyerek, ő azt hitte, pénzt vagy ennyivalót koldulnak. Ehelyett azt kérdezték tőle: „– Bácsi, nincs véletlenül egy darab ceruzája? Az iskolában nincs mivel írunk.”²⁵ Brontman adott nekik egy ceruzát. „Még megköszönni is elfelejtették, olyan rohanást tűntek el az utca végén, közben az új szerzeményüket bámulták, és szemlátomást arról vitatkoztak, hogy kié legyen.”

1944 májusában 2,2 millió német katona állt szemben az oroszokkal, Hitler pedig azzal vigasztalódott, hogy az ellenség a frontnak még a legnagyobb csücskében is kilencszáz kilométerre van Berlintől. Úgy vélte, hogy a szovjetek fő nyári erőfeszítése Ukrajna északi részén várható, s ennek megfelelően is csoportosította az erőit. De tévedett: Zsukov küszöbönálló *Bagratyion*-hadművelete, a háború leglátványosabb szovjet offenzívája a Közép Hadseregcsoporthoz tartozó védett zónába esett. A júniusra tervezett akció arányai a Vörös Hadsereg számára ekkor már hozzáférhető irdatlan erőforrásokat tükrözték. Mintegy 2,4 millió katona, 5200 harckocsi és 5300 repülőgép készült kezdeti lökést indítani Minszk ellen, a második fázisban pedig majd az áttörést kiaknázva a 2. Balti és az 1. Ukrán Front mér csapást mindkét szárnyra. A *Bagratyion* rendkívül ambiciózus terv volt, de a Vörös Hadsereg lehetőségei és a Wehrmacht sebezhetősége miatt végre lehetőség nyílt az ilyesfajta csapásokra.

A második világháború brit és amerikai megtévesztő hadműveleteinek leleményességét és sikerét az idők folyamán jogos méltatásban részesítették, ám a szovjet *maszkirovka*, szó szerint „álcázás” amazokkal felérő teljesítményéről mindeddig kevesebb szó esett.⁶ Ennek módszerei 1943 során egyre kifinomultabbak lettek, a csúcspontot pedig az jelentet-

te, hogy a *Bagratyion* célkitűzései felől félre tudták vezetni az ellenséget. Óriási erőforrásokat szántak harckocsi-, ágyú- és felszerelésmakettek építésére, hogy elhitessék a németekkel: az oroszok főcsapása Ukrajna északi részén indul meg, ahol hamis utakat és keresztezéseket is létrehozta. Mindeközben a Közép Hadseregcsoporthal szemben álló szovjet alakulatok statikus védelmi állásokat vettek fel, az erősítések kizárólag éjjelente zárkóztak fel szigorú elsötétítés mellett, és a front mögött egészen az utolsó pillanatig ötven-száz kilométerre visszatartották őket. Zsukov szándékait szigorú szükségességi alapon csupán egy maroknyi főtisztnek hozták a tudomására. A németek a Közép Hadseregcsoporthal farkasszemet néző szovjet erők 60 százalékát azonosították ugyan, a döntő jelentőségű gárda-harckocsihadsereget azonban nem sikerült felderíteniük, és azt feltételezték, hogy a valóságos 5200-zal szemben mindössze 1800 harckocsival és önjáró löveggel fognak megütközni. A Wehrmacht keleti hírszerző főnökét, a sokra tartott Reinhard Gehlent tökéletesen félrevezette az orosz *maszkirovka*, amely hasonlóan ügyes és jelentős munkát végzett a D-nap előtti angol-amerikai intézkedésekhez. Hitlernek a Kelettel kapcsolatos maradék illúziói már csak arra vártak, hogy az oroszok szétzúzzák őket.

Azon a tavaszon a szovjetekéhez képest szerény angol-amerikai háborús részvétel miatt világszerte egyfajta kiábrándultság volt érezhető. „A háború továbbra is úgy zajlik, ahogy eddig – írta április közepén borúsán Władysław Anders tábornok, az olaszországi lengyel hadtestparancsnok. – A Vörös Hadsereg egyre-másra aratja győzelmeit, a britek meg vagy vereséget szenvednek, mint Burmában, vagy az amerikaiakkal együtt Olaszországban ragadnak.”⁷ A nyugati szövetségesek normandiai invázióját második frontnak szokás nevezni, pedig Európa déli felén Hitler hadseregének közel egytizede, köztük a legkitűnőbb alakulatok némelyike egy Rómától délre húzódó hegyvidéki vonalon, északabbra pedig a partvidéken ekkor már harcban állt. A Monte Cassino körüli német állásokat érő folyamatos szövetséges támadásokat az összehangolás és az elképzelés hiánya, sőt a hozzá nem értés jellemezte. A 6. századi bencés kolostort rommá lőtték, több ezer tonna bombát és gránátot elpazaroltak, rengeteg brit, indiai, új-zélandi és lengyel élet odaveszett, de még mindig a németek kezén volt.

A januárban Churchill személyes víziójának valóra váltására északabbra, Anziónál partra szállt angol-amerikai hadtest beszorult egy keskeny sávba, amelyet a németek újra meg újra hevesen támadtak. „Hát visszatérünk az első világháborúba⁸ – írta az ottani vonalat tartó egyik skót ezred fiatal tisztje. – Mély, cuppogós sár. Tankroncsok. A hideg, istenem, az a hideg. Repesz lyuggatta sisakkal jelölt sírok. Szögesdrótdarabok. A fák akár a töredezett halszállkák...” A lövészárokból zajló élet monotóniája és a szüntelen bombázás eltompította a katonák érzékeit. „A hatékony működés általában, és a hasznos harctéri alkalmazhatóság különösen megsínyli, amikor az egyes ember túl sokáig és túl folyamatosan marad frontszolgálatban”,⁹ írta az amerikai Jack Toffey alezredes. A front mögötti ostromlét bizarr módon domesztikálódott: „Ez a hídfő a legörültebb hely, amelyet valaha láttam¹⁰ – írta a bátyjának New Jersey-be egy amerikai híradótiszt. – A fiúknak megvan a maguk lova, csirkéje, marhája, kerékpárja és minden egyebe, amit a civilek hátrahagytak.” Voltak katonák, akik veteményeskertet gondoztak.

Februárban a németek masszív ellentámadást indítottak a kiszögellés ellen. „Egész életemben nem láttam még olyan sok embert elesni magam körül”,¹¹ mesélte az ír gárda egyik tizedese. Egy tiszthelyettes elnézte, ahogy a senki földjén disznók turkálnak a holttestek körül, és keserűen így tűnődött: „Hát ezért harcolunk, hogy disznók zabáljanak fel?” Anziónál a németek ugyanolyan mostoha körülményeket tapasztaltak, mint a szövetségesek. „A hangulat nem valami emelkedett, a négy és félévnyi háború ugyanis már kezd az ember idegeire menni”, írta némi eufemizmussal Kesselring egyik katonája. Január 28-án másvalaki azon kapta magát, hogy már egy hete nem volt alkalmja lehúzni a csizmáját: „A levegő bömböl és süvít. Körülöttünk mindenütt gránátok robbannak.”¹² A februári támadás a németeknek 5400 fős veszteségébe került, a hadsereg hadműveleti naplójába ezt jegyezték be: „Nagyon megnehezült a sebesültek elszállítása. Minden mentőjárművet elveszítettünk, még a páncélozottakat is, tehát rohamlövegeket, sőt Tigris harckocsikat kényszerültünk beállítani.”¹³ A szövetségesek egyes egységei felbomlottak, a menekülők özönlöttek hátrafelé – ahogyan a megsemmisítő amerikai és brit tüzérségi tűzzel szembekerülő több német alakulatnál is. A szövetségesek a februári harcokban 158 000 ágyúlövést adtak le, tízszer annyit, mint a Wehrmacht.

Ez idő alatt délebbre a szövetségesek még mindig a hegyek közé kényszerültek ugyan, de az ellenségeiknek sem volt mit ünnepelniük. A Cassinónál harcoló német hadtest parancsnoka, Fridolin von Senger und Etterlin tábornok így szólt egyik szárnysegédjéhez: „Az a rohadt dolog, hogy mi csak harcolunk és harcolunk, miközben tudjuk, hogy elvesztettük a háborút... Az optimizmus a gyengék életelixírje.” Von Senger, a ritka és vitathatatlanul „derék német”, kiváló hivatásoshoz méltóan katonáskodott tovább. Az emberei azonban a poklok poklát állták ki a szövetségesek bombázása és ágyúzása alatt, amely odalent a várost is, a hegyekben a kolostort is a földdel tette egyenlővé. A robbanások „papírfecnikként” röptették a levegőbe az embereket. Egy német hadnagy így jellemezte a márciusi légitámadásokat: „Már nem láttuk egymást. Csak tapogatva, érzés alapján tudtuk, hol a mellettünk álló. Éji sötétség borult ránk, és nyelvünkön az égett föld ízét éreztük.”¹⁴ És mégis, ahogy elült a porfelhő, és megindultak a szövetséges gyalogosok meg harcokcsik, a németek felvették velük a harcot. A bombázás nyomán keletkezett kráterek és törmelék a támadókat akadályozta, nem pedig a védőket. „Sajnálatos módon a világ legjobb katonái ellen harcolunk – micsoda férfiak!”, írta Alexander bánatosan Brooke-nak március 22-én.

Az olaszországi áttörés, amikor sor került rá, már túl későn és nem eléggé kiteljesedve következett be ahhoz, hogy a diadalt elősegítse: Alexander május 12-én indította első intelligens módon megtervezett támadását, melynek során a szövetségesek erői egyidejűleg két lökést hajtottak végre. A megtévesztés hatására Kesselring a frontvonala mögött egy újabb kétéltű partraszállástól tartott, következésképp a tartalékait visszafogta. Alphonse Juin tábornok francia expedíciós hadtesthez tartozó katonáinak oroszánrésze volt a Cassinótól délnyugatra húzódó Hitler-vonal lerohanásában, miközben a lengyel erők a kolostortól északra fekvő védelmi állásokat vették be. Az amerikaiak a balszárnyon, a tengertől valamelyest a szárazföld belseje felé támadtak. A németek, miután áttörték a frontvonalukat, általános visszavonulásba kezdtek észak felé. Május 23-án Alexander parancsot adott a kitörésre a négy hónapja ostrom alatt tartott anziói hídfőből. Számos német egység a létszámának egyharmadára vagy még kisebbre zsugorodott. „A szívem vér-

zik, amikor gyönyörű zászlóaljamra nézek¹⁵ – írta feleségének az egyik parancsnok –, ... remélem, hamarosan találkozunk, jobb időkben.”

1943 és 1945 között a *Diadem*-hadművelet fedőnevű májusi offenzíva kínálta a szövetségesek számára az egyetlen lehetőséget arra, hogy a visszavonulási útvonal elvágásával átfogó vereséget mérjenek Kesselring olaszországi hadseregeire. Annak következményei, hogy a Róma bevételével megszerzendő személyes dicsőségének megszállottjaként Mark Clark tábornok erre a célkitűzésre megvetéssel tekintett, ma már a háború legendái közé tartoznak, parancsmegtagadása csak hangsúlyozta hadsereg-parancsnoki alkalmatlanságát. Alexander, a gyengekező főparancsnok nem volt képes megfékezni az angolgyűlölő Clarkot, és jelentős felelősség terheli a szövetségeseknek a *Diadem* kiaknázásában tanúsított lomhaságáért. Amikor június 4-én Róma elesett, Kesselring egy újabb megerősített védelmi állásba, a Gót-vonalra vonult vissza, amely az Appennineknben északnyugat–délkeleti irányban húzódó, a nyugati parton La Spezia, keleten pedig Pesaro között rögzített tengelyen helyezkedett el.

Úgy igazságos azonban, hogy a szövetségesek 1944 júniusában Olaszországban megtapasztalt csalódásait a hadseregeik által másutt elszenvedett nehézségekkel együtt értékeljük: a bekerítésekből kimenekülő Wehrmacht mind a keleti, mind a nyugati fronton következetes szakértelemről és elszántságról tett tanúbizonyságot. Az oroszok újra és újra csapdába ejtették a német hadseregeket, hogy azután végignézzék, amint kitörnek. Ha Clark lezárja is az északra vezető olaszországi utakat, Kesselring visszavonuló erői talán így is, úgy is átpasszírozták volna rajtuk magukat. A *Diadem*-hadműveletnek azt a kudarcát, hogy a taktikai sikert képtelen volt stratégiai eredményre váltani, pár héttel később csak megfejtette az, ahogy Normandiában jelentős német erők csusszantak át a falaise-i résen, majd ahogy 1945 januárjában az ardeneki offenzívában az amerikaiak vonakodtak elvágni Von Rundstedt visszavonulási útvonalát.

Olaszországban a szövetségeseknek meg kellett elégedniük azzal, hogy megmenekültek a téli holtponthoz gyötrelmeitől, és négyszáz kilométert nyomultak előre. Amint nyilvánvalóvá vált, hogy ezen a hadszíntéren képtelenség döntő győzelmet aratni, az amerikaiak Churchill

bosszúságára ragaszkodtak ahhoz, hogy takarékra tegyék a hadjáratot: kivontak hat amerikai és francia hadosztályt, hogy a Franciaországért folyó harcban vegyenek részt. A háború utolsó nyolc hónapjában Washington szemében a maradék olaszországi hadműveletek egyetlen érdeme az volt, hogy lekötötték húsz német hadosztályt, amelyek más-különben a birodalmat védelmezték volna Eisenhower és Zsukov ellen.

Hitler rá nem jellemző fatalizmussal fogadta az olaszországi visszavonulás hírért. 1944 késő tavaszán már tudta, hogy hadseregeinek heteken belül szembe kell nézniük egy nagyszabású orosz offenzívával. Életbevágó volt, hogy előbb a franciaországi angol–amerikai inváziót verje vissza, amely már nyilvánvalóan a küszöbön állt. Ha ezt el tudja érni, nem valószínű, hogy a nyugati szövetségesek 1945 előtt újabb támadást tudnak intézni a csatorna partján, tehát a nyugaton állomásozó német erők nagy részét átcsoportosíthatja az orosz frontra, jelentős mértékben javítva a sztálini offenzíva visszaverésének kilátásait. Még ha ez valószínűtlen forgatókönyv volt is, ahogyan azt a német tábornokok gondolták, mindenesetre olyan reményeket keltett, hogy Hitler ésszerűsítette a stratégiáját. Minden Eisenhower inváziós próbálkozásának kimenetelén múltott.

A szövetséges oldalon hasonlóképpen tudatában voltak a téteknek. Az erők papírformaszerű összehasonlítása azt sugallta, hogy az angol–amerikai csapatoknak muszáj győzedelmeskedniük, mindenekelőtt a lehengerlő légierjük miatt. Csakhogy a földközi-tengeri kételtű hadműveletek egyáltalán nem adtak okot az elégedettségre: a haderők Szicíliában, majd Salernónál és Anziónál ismét csak káoszban értek partot, és csak egy hajszál választotta el őket a katasztrófától. A britek mindig is ódzkodtak attól, hogy Franciaországban kiterjedt csatározásokat kelljen folytatniuk: amikor Sir Frederick Morgan altábornagy 1943-ban a D-nap szövetséges főtervezőjeként munkához látott, úgy találta, „nyilvánvaló, hogy a Hadügyminisztérium nem sokra tartja a vállalkozást, legfeljebb nagyszabású kiképzési lehetőségnek tekinti... A britek a kezdetektől maximális idegenkedéssel fogtak bele ebbe az expedícióba, és akkor még nagyon finoman fogalmaztam.”¹⁶ 1944 májusában Churchill és Brooke még mindig az Anziónál szerzett sebeket nyalogatta.

Az amerikai és brit légierő vezérkari főnökei szintén rossz szemmel néztek a dologra. Miután úgy vélték, hogy a stratégiai bombázás révén már közel járnak ahhoz, hogy legyőzzék Németországot, elkeseredetten ellenezték, hogy repülőgépeiket az invázió támogatására irányítsák át. Az elkerülhetetlen civil áldozatok miatt a francia vasútvonalak bombázásával kapcsolatban Churchillnek is megvoltak a maga ellenvetései, ám ez a finomkodás Arthur Harrisből, a bombázóparancsnokság főparancsnokából undort váltott ki: „Én személy szerint fütyültem volna arra, hogy megölök egy franciát. Nekik maguknak kellett volna megvívniuk a saját háborújukat. De Winston folyton ezzel piszkált engem.”¹⁷ Roosevel, Marshall és Eisenhower azonban felülbírálta a miniszterelnököt. A háború során mintegy 70 000 francia halt meg a szövetségesek bombáitól: Franciaországban a „járulékos veszteségek” ilyenformán egyharmadával több civil véletlen halálát jelentették, mint amennyit a Luftwaffének a szigetország elleni szándékos támadásai során a britek elszenvedtek. A bombázások kulcsszerepet játszottak a németek D-napot követő újjászerveződésének lelassításában, de igen magas árat kellett fizetni értük.

Meglehet, a szövetséges országok népei már türelmetlenül várták a franciaországi inváziót, azok azonban már kevésbé voltak lelkesek, akiknek végre kellett hajtaniuk: a brit katonák, akik évekig szolgáltak Észak-Afrikában és Olaszországban, nem szívesen hallgattak a hívó szóra, hogy Normandiában ismét kockára tegyék az életüket. Úgy érezték, most már valaki máson a sor. „Más nem is harcol ebben a háborúban?”¹⁸ firtatták keserűen az 51. felföldi hadosztály katonái, akik a Földközi-tengerről hazatérve egyik főtisztjük véleménye szerint „inkább elpuhultak, mint megkeményedtek” a hat hónapos angliai kiképzés során. Más mediterrán veteránok közül a „3. királyi harckocsiezred a D-nap előtt gyakorlatilag a zendülés szélén állt”¹⁹ – írta később a dandárjuk vezérkari főnöke, Anthony Kershaw. – Az aldershoti laktanyában olyan jelzavakat festettek a falra, mint »Nem kell második front«, és ha nem lett volna az új parancsnokuk – a legjobb páncélosezred-parancsnok, akivel a háború alatt dolgom volt –, tényleg úgy gondolom, hogy akár valóban fel is lázadhattak volna.”

Az északnyugat-európai hadjárat során kevés olyan brit egység nyújtott lenyűgöző teljesítményt, amelyik végigharcolta a Földközi-tengert,

és ez talán nem is meglepő, hiszen ferde szemmel néztek azon brit és amerikai katonák millióira, akik mindaddig megúszták a harcokat. A D-napon, harminc hónappal Pearl Harbor után az amerikai hadsereg nyolcmillió katonájának a felét még mindig nem vetették be a tengerentúlon, és rajtuk kívül még rengetegen egyáltalán nem szagoltak puskaport. A 24. gyalogos hadosztály például tizenkilenc hónapon keresztül helyőrségi feladatokat látott el Hawaii-on, majd további hét hónapig Ausztráliában gyakorolta a dzsungelhadviselést; katonái közül néhányan már a háború előtt is tényleges állományban voltak, akik már az előtt jogosulttá váltak a hazatérésre az Egyesült Államokba, hogy az alakulat akár egyetlen napot is harcolt volna. Miközben az oroszok már három éve folyamatosan háborúztak, az amerikai hadsereg kevesebb mint egy tucat alakulata szállt harcba a németekkel. Hozzájuk hasonlóan rengeteg brit katona is 1940 óta Nagy-Britanniában gyakorlatozott: statisztikailag 1944 májusában Churchill hadseregének még kevesebb mint a fele sütötte el a fegyverét, legfeljebb mérgében, ha a harcokkal nem járó támogató és helyőrségi feladatokat végrehajtó csapatokat is figyelembe vesszük. Ha a hadjárat, amelyet Montgomery erői később végigharcoltak, fáradtságosnak és véresnek bizonyult is, a más frontokon zajló küzdelemhez képest még mindig rövid ideig tartott.

A brit vezetők csak a kérlelhetetlen amerikai nyomásnak engedve köteleződtek el a D-nap mellett. Annál ironikusabb, hogy a britek maguknak biztosították az invázió közvetlen parancsnokságát: Montgomery irányította a brit és amerikai szárazföldi erőket, Ramsay a flottát, Leigh-Mallory pedig a légi ármádiát. Noha Dwight Eisenhower volt a főparancsnok, Montgomery abban a hitben ringatta magát, hogy a szövetséges hadseregek hadműveleti irányítása talán egészen Berlinig a kezében maradhat, és amerikai főnöke csupán bábfigura lesz; a kis tábornok csalhatatlan érzéketlensége oda vezetett, hogy ehhez az ambíciójához egészen a háború utolsó hónapjaiig ragaszkodott.

Az aprólékos tervezés és az irdatlan mennyiségű fegyverzet az *Overlord* (Hűbérúr) sikerét ígerte ugyan, de az időjárási kockázat és a német hadsereg szaktudása számos brit és amerikai szívében aggodalmat keltett. A kudarc minden bizonnyal döbbenetes következményekkel járna: a civilek harci lelkesedése az Atlanti-óceán mindkét partján a mélypont-

jára zuhanna, rangidős parancsnokokat kellene leváltani és másokkal helyettesíteni, a teszetoszaságukért Sztálin által már régóta ostromozott nyugati szövetségesek presztízse súlyosan sérülne, ahogyan Roosevelt és Churchill tekintélye is. A német hadsereg a keleten harmadik éve tartó elhasználódás ellenére is félelmetes küzdőerővel rendelkezett. Létfontosságú volt, hogy nyugaton Eisenhower egy létszámfölényben lévő fegyveres erővel vegye fel a harcot Von Rundstedt hatvan hadosztálya ellen. Csakhogy a partraszállókat olyan óriási logisztikai és támogató „uszály” szolgálta ki, hogy amikor a haderő 1945-ben elérte maximális létszámát, akkor is csupán hatvan amerikai és húsz brit meg kanadai harcoló hadosztályt tudtak bevetni. A masszív páncélos és tüzérségi erőkhöz párosuló légierőt hívták segítségül, hogy a gyalogság elégtelen létszámát kompenzálják.

Churchill és Roosevelt megérdemelte népe háláját, amiért a D-napot egészen 1944-ig elhalasztotta, amikor a saját erőforrásaik már óriásivá nőttek, Hitleréi viszont alaposan összezsugorodtak. A partraszállást követő kontinentális hadjáratban elszenvedett veszteségeik töredékét tették ki annak, ami akkor következett volna be, ha korábban indítják el az inváziót. Azoknak a fiatal embereknek a szemében azonban, akik 1944. június 6-án a támadást végrehajtották, ezek a hangzatos igazságok mit sem értek: ők csupán a halálos veszedelmet látták, amellyel szembe kellett nézniük ahhoz, hogy áttörjék Hitler Atlanti falát. Az invázió június 5-én éjjel egy brit és két amerikai légideszant-hadosztály ledobásával kezdődött. A földet érés kaotikus volt, de eredményes, összezavarta a németeket, és biztosította a támadási zóna szárnyait, az ejtőernyősök az ilyen elit alakulatokhoz méltó energiával bocsátkoztak harcba az ellenség erőivel, ahol csak beléjük ütköztek.

Mickey McCallum törzsőrmester élete végéig emlékezett első tűzharcára, amelyre néhány órával a földet érése után került sor. Egy német géppuskás halálosan megsebesítette a szomszédját, Bill Attlee közlegényt. McCallum megkérdezte Attleetől, „súlyos-e sebe”?²⁰ A katona erre így válaszolt:

– Én meghalok, Mickey törzsőrmester úr, de ugye megnyerjük ezt a rohadt háborút?

– Arra mérget vehetsz.

McCallum nem tudta, honnan való Attlee, de a szóhasználat alapján keleti partinak vélte. Mélységesen meghatotta, hogy ez a katona még az utolsó pillanatban is az ügyre gondolt, nem pedig magára. A következő órákban és napokban még rengeteg hozzá hasonló fiatalember viselkedett ugyanilyen bátran, és kényszerült ugyanezt az áldozatot meghozni. Június 6-án hajnalban egy ötven kilométeres frontszakaszon páncélosok támogatásával hat gyalogos hadosztály ért partot Normandiában: balról egy kanadai és két brit alakulat, jobbról pedig három amerikai hadosztály szállt partra.

Az *Overlord*-hadművelet volt a történelem legnagyobb szabású egyesített hadművelete. Mintegy 5300 hajó szállította az első hullámban partra tenni tervezett 150 000 katonát és 1500 harckocsit, amelyeket 12 000 repülőgép támogatott. A francia tengerparton aznap reggel olyan háromdimenziós dráma bontakozott ki, amelyet a világ nem lát még egyszer. Brit és kanadai csapatok özönlöttek a szárazföldre a *Sword*, a *Juno* és a *Gold* partokon, innovatív technológiákat vetettek be a védművek bevételeire, amelyek közül sokat a hitleri birodalom *Osttruppen*jei* szolgálták ki. „Én voltam az első tank, amelyik partot ért, a németek meg géppuskagolyókkal fogadtak²¹ – mesélte a kanadai Leo Gariepy törzsőrmester. – De csak amikor a parton megálltunk, akkor vették észre, hogy ez egy tank, amikor lehúztuk róla a vászonszoknyát, ezt az úszásra szolgáló holmit. Akkor meglátták, hogy Shermanek vagyunk.” A dél-lancasteri ezred közlegénye, Jim Cartwright ezt mesélte: „Amint partot értem, azonnal el akartam tűnni a vízből. Alighanem úgy rohantam át a parton, mint egy nyúl.”

Az amerikaiak alig szenvedtek veszteségeket, miközben elfoglalták a *Utah* partot, a Cotentin-félsziget könyökhajlatát. „Tudja, butaságnak hangzik, de éppen olyan volt, mint egy hadgyakorlat²² – mondta egy közlegény csodálkozva. – Úgy gázoltunk ki a szárazra, ahogy a kisso-cok masíroznak párban, aztán föl a parton. Becsapott egy-két gránát, de egyik sem a közelünkben. Azt hiszem, valahogy még csalódott is voltam, egy kicsit becsapva éreztem magam.” Keletebbre, az *Omaha* parton viszont az amerikaiak szenvedték el a nap legsúlyosabb veszteségét – több

* *Osttruppen*: a németek Szovjetunióban, elsősorban Közép-Ázsiában és a Kaukázusban moszlim hadifoglyokból toborzott kollaboráns hadereje. (A szerk.)

mint nyolcszázat megöltek közülük. A német védelem egysége bár nem volt elit alakulat, rátermettebb katonákból állt, mint akik a csatornafront nagy részét tartották, és folyamatosan erőteljes tüzet zúdítottak a behatolókra. „Senki sem nyomult előre²³ – írta Don Whitehead, az *Associated Press* tudósítója. – Sebesültek heverték a fövényen, hideg víz áztatta őket... »Istenem, hagy [sic!] szálljak hajóra!«, nyöszörögte féldelíriumos állapotban egy fiatalember. Mellette egy reszkető fiú a csupasz ujjával ásta be magát a homokba. Körülöttünk mindenfelé gránátok robbantak, némelyik olyan közel, hogy fekete víz és sár záporozott ránk.”

„Voltak, akik sírtak félelmükben – írta egy közlegény –, mások összecsinálták magukat. Én ott feküdtem a többiekkel kővé dermedve. Senki nem csinált semmit, csak hevert ott. Olyan volt, mint egy tömeges benu-lás. Tisztet sehol sem láttam. Egyszer csak valami eltalálta a karomat. Azt hittem, bekaptam egy golyót. De egy kéz volt, amit valami leszakított. Ez már túl sok volt.” Az *Omaha* parti támadás egy fél délelőttön át a kudarc szélén billegett, és csak a homokban eltöltött néhány óras nyilvánvaló patthelyzet után kezdtek az elszántabbak, különösen a rangerek kis csoportokban nekiindulni a tenger fölé magasodó meredélynek, hogy fokozatosan legyűrjék a védőket.

Amikor az invázió hírért bemondta a rádió, a szövetséges országokban mindenütt rég nem látott hívekkel teltek meg a templomok, hogy közösen imádkozzanak a hadseregek katonáiért. Az amerikai rádiócsatornákon elmaradtak a reklámszünetek, mivel aggódó hallgatók milliói csüggték a közleményeken és a hídfőállásból érkező élő riportokon. Az ipari munkások felfüggesztették a sztrájkokat, és a polgári lakosság rengeteg vért adott. Európában elnyomott és fenyegetettségben élő emberek milliói teltek el reménnyel. Drezdai zsidóként Victor Klemperernek több oka volt az örömezésre, mint a legtöbbeknek, a múltbeli csalódások mégis óvatosságra intették. „Eva nagyon izgatott lett, a térde is remegett – írta, felesége reakcióit a magáéival vetve össze. – Én magam elég higgadt maradtam, én már – vagy még – nem tudok reménykedni... Nehezen tudom elképzelni, hogy megérem ennek a tortúrának, ezeknek a rabszolgaéveknek a végét.”²⁴

Ami Hitler franciaországi katonáit illeti: „Június 6-án reggel erejük teljében pillantottuk meg az angolokat és az amerikaiakat²⁵ – írta egy

katona a feleségének abban a levélben, amelyet a halála után találtak meg nála. – A tengeren, a part közelében sorakozott fel a flotta, amerre a szem ellátott, kicsi és nagy hajók gyülekeztek, akár egy parádéra, grandiózus látványt nyújtva. Aki nem látta, el sem hinné. A körülötünk süvítő gránátok és a földet rengető robbanások a legrémesebb zenét szolgáltatották. Egységünk rettenetes veszteségeket szenvedett – a gyerekekkel együtt örülhetsz, hogy életben maradtam. A századunknak csak egy icipici, maroknyi része maradt meg.” A Luftwaffe ejtőernyőse, Martin Poppel főhadnagy, aki oly sokáig volt buzgó náci, és biztos a győzelemben, június 6-án ezt írta: „Kiderül, hogy ez valóban a szövetségesek nagy napja – ami sajnos azt jelenti, hogy a miénk is.”²⁶ Geyr von Schweppenburnnak, a *Panzergruppe West* parancsnokának meggyőződése volt, hogy Rommel, aki a hitleri Atlanti fal mögötti csapatokat irányította, tévedett, amikor mindent egy lapra, a „szemből való védekezésre” tett fel. Von Schweppenburg azt szorgalmazta, hogy a páncélos hadosztályok maradjanak hátul, és ott vonják össze őket egy ellentámadáshoz. Mindettől függetlenül, mint a gondolkodó német tiszték többsége, a végeredményt ő is elkerülhetetlennek vélte, bárhogyan vessék is be a védőket: „Nincs az a szövetséges partraszállási vagy behatolási kísérlet, amit mi légierő nélkül megakadályozhattunk volna, márpedig annak tökéletesen híjával voltunk.”²⁷

Június 6-án késő délután – ahhoz túlságosan későn, hogy a sikerre bármiféle reális kilátásuk legyen – a 21. páncélos hadosztály ellentámadást intézett a britek frontvonala ellen, melyet azok páncéltörő ágyúikkal és kb. 8 kilogrammos Sherman „Firefly” lövegeikkel könnyűszerrel megállítottak. Mire leszállt az éjszaka, Eisenhower erői már szilárdan megvetették a lábukat, a partszakaszt befelé nyolcszáz métertől öt kilométerig terjedő sávokban tartották körkörösén, amelyek a következő napok folyamán összeértek. „Mind úgy véljük, hogy a zászlóalj[unk]at magányosan, a siker vajmi kevés reményével küldték harcba... – írta Martin Poppel a német vonalakban. – A katonák átkozottul idegesek... Mindenki frankón be van szarva ezen a kísérteties éjszakán, átkozódnom meg káromkodnom kell velük, hogy megmozduljanak.”²⁸

A partokon ingajáratban közlekedő partra szállító járművek ontották az erősítést a szárazföldre, így a D+1. nap végére Montgomery már

450 000 katonát irányított. A helyben rögtönzött kifutópályákról kezdtek felszállni az első szövetséges vadászgépek. A Németország fölötti, hónapokig tartó elhasználódásban a Luftwaffe annyira összezsugorodott, hogy repülőgépei nemigen zavarták a megszállókat. A szövetséges pilóták azon ámuldoztak, micsoda különbség van a partokon háborítatlanul előrenyomuló hosszú járműoszlopok nappali látványa és az elleneséges vonalak mozdulatlansága között: a németek tudták, hogy bármilyen látható mozgással magukra vonnák a vadászbombázókat. Rommel erői csak a nyári sötétség rövidke óráiban tudtak átrendeződni és ellátmányt előreszállítani, és később magát a parancsnokot is egy vadászgép géppuskája sebesítette meg.

A D-napi harcok mindössze 3000 brit, amerikai és kanadai katonát életébe kerültek, ami elhanyagolható ár egy döntő stratégiai teljesítményért. Normandia lakossága viszont rettenetesen megszenvedte felszabadítását: június 6-án közülük éppen annyian haltak meg, mint a partraszállók közül. A szövetséges katonák nem tisztelték a magántulajdont, s ezzel sokkolták a helybelieket; a polgári kapcsolatokkal foglalkozó egyik egység Ouistrehamban ezt jegyezte fel: „A csapatok rendszeresen fosztogatnak. A britek presztízse itt ma sokat romlott.”²⁹ Egy francia asszony hasonlóképpen írta le, hogyan rabolták ki kanadaiak a colombières-i otthonát: „Az egész falut lerohanták. A katonák talicskákkal meg taligákkal loptak, raboltak és fosztogattak mindent... Még viták is támadtak azon, hogy kinek mi jusson. Ruhát, csizmát, enniválót ragadtak magukhoz, sőt még pénzt is a páncélszekrényünkből. Apám képtelen volt megálljt parancsolni nekik. Eltűntek a bútorok, még a varrógépet is ellopták.”³⁰ A fosztogatás az egész hadjárat során Eisenhower hadseregeinek egyetemes gyakorlata maradt, amit a parancsnokok szinte egyáltalán nem tartottak féken. A szövetségesek bombái és gránátjai eközben, a partraszállás után megkezdődött, elkeseredett kifárasztó harcokban mintegy 20 000 ember halálát okozták Franciaország északnyugati részén.

Eisenhower és tábornokai mindig is tisztában voltak azzal, hogy a D-napot követő hetek „felfejlődési csatája” legalább olyan kritikus jelentőségű lesz, mint a partraszállás: ha a németek gyorsabban lesznek képesek összevonni erőiket Normandiában, mint a szövetségesek, a megszálló-

kat akár még ki is űzhetik onnan – ahogy azt Hitler remélte és követelte. A megtévesztési műveletek tervezői életbevágó fontosságú tettet hajtottak végre a zseniálisan kidolgozott *Fortitude*-hadművelet révén, amely meggyőzte a németeket, hogy a Calaisi-szoros felől folyamatos veszélynek vannak kitéve, ezért heteken át jelentős erők tébláboltak a térségben. Annak ellenére azonban, hogy a szövetségesek légierije elpusztította a vasúti csomópontokat és a közúti hidakat, és ezzel lelassította az erősítések érkezését, június–július folyamán egyre újabb és újabb alakulatok özönlöttek Normandiába, ahol egymás után zúdították őket a katlanba. A tizenegy hetes hadjárat a nyugaton zajló háború messze legnagyobb áldozatokkal járó hadművelete, Normandia pedig az egyetlen olyan csatateret lett, ahol a veszteségráták helyenként rövid időre megközelítették a keleti frontéit. Habár a D-nap óriási szimbolikus jelentőségre tett szert, és az utókorban is csodálatot ébreszt, az utána következő harcok jóval véresebbek voltak: amíg például a brit oxfordshire-i & buckinghamshire-i ezred D százada június 6-án a korai órákban mindössze két halott és tizennégy sebesült árán győzedelmesen elfoglalta a caeni csatornán átvíelő Pegazus hidat, addig másnap Escoville-nél egy jelentéktelen kis csetepatéban hatvanfős veszteséget szenvedett.

Montgomery a keleti szárnyon nagyra törő kezdeti célokat tűzött a britek elé, többek között Caen városának elfoglalását. Csakhogy egyáltalán nem meglepő módon a lendület június 6-án megtört, amikor a partokról a szárazföld belseje felé nyomuló csapatokat megakasztotta a megerősített német állások és a sebtében bevetett feltartóztató erők útvesztője. A következő napok során kitartó harcokban megszilárdították a hídfőállást és némi területet is nyertek, ám a német alakulatok, köztük elsősorban a 12. SS-páncélosadosztály, megakadályozta a döntő áttörést. A brit csapatok újra és újra előrelendültek, hogy aztán egyre-másra megállítsák őket az ellenség harckocsijai és a tőlük megszokott energiával küzdő gyalogsága.

„A támadás azzal járt, hogy át kellett gázolnunk egy nagyjából nyolc-száz méteres nyílt búzatáblán, amely meredeken indult lefelé a Cambes-i erdőtől³¹ – írta a Skót Királyi Gyalogezred egyik tisztje. – Alighogy átléptük a startvonalat, az ellenség heves reakciójába ütköztünk, jól elhelyezett géppuskákból és erős aknavetőtűzzel pásztázták az előrenyo-

muló századokat. A helyzet szinte némely első világháborús csataterre emlékeztetett... Láttuk, ahogy a nyomjelző lövedékek felpattannak a gabona közül.” A wiltshire-i ezred közlegénye, Robert Macduff ezt mesélte: „Az egyik látvány, amely örökre belevésődött az emlékezetembe, a férgektől hemzsegő karoké meg lábaké volt az út mentén. Orrfacsaró volt a bűz. Valakit megöltek, valaki örökre elment... Ha Isten nem kegyelmez, én is oda jutok.”³² Frank Richardson dandártábornok, Montgomery egyik legrátermettebb vezérkari tisztje ezt írta később a németekről, akiket határtalanul csodált: „Gyakran azon tűnődöm, hogyan győzhettük le őket egyáltalán.”³³

Csakhogy a Wehrmacht is hihetetlen baklövésekre volt képes, amelyekből sokat épp Normandiában követett el, különösen mielőtt a parancsnokai rá nem jöttek annak a jelentőségére, hogy a szövetségeseknek hatalmukban áll megbüntetni a nappali mozgásaikat. „A háború legszörnyűbb arcát mutatta”³⁴ – írta június 8-án Brouay mellől egy német tiszthelyettes. – Az ellenséges tüzéség szinte darabokra szaggatta a *Panzer Lehr* hadosztály katonáit. Még a páncélozott szállítójárművek és a többi felszerelés is csaknem teljesen megsemmisült. A fák ágain is emberi testrészek lógtak. Sokkolt bennünket a látvány.” Június 9-én a 12. SS-páncélosadosztály tucatnyi Párduca indított kérlelhetetlen frontális támadást a kanadaiak bretteville-i tüzelőállása ellen. Morawetz SS-örrmester így írta le azt, ami ezután következett:

A század együtt haladt előre, nagy sebességgel, megállás nélkül, széles fronton... Óriási robajt hallottunk, a járművünk megbillent, aztán megállt... Kinéztem balra, és észrevettem, hogy a mellettünk levő páncélosról leszakadt a lövegtorony. Ugyanebben a pillanatban, egy újabb robbanás után a járművem kigyulladt... Paul Veith, az előttem ülő lövész... nem mozdult... Kiugrottam... lángokat láttam kicsapni a nyitott fedélzeti nyílásból... balra, velem egy vonalban lángoló páncélosok... legénységük tagjai... megégték az arcukon és a kezükön. Az ellenség a területet tűz alá vette.³⁵

* Michael Reynolds *Acélpokol* című könyvének idézeteit Varga Attila fordításában közöljük. (A ford.)

A páncéltörő ágyúk percekben belül megsemmisítettek hét Párducot, a parancsnokuk, miután ellátták egy korábbi támadás során szerzett sebesüléseit, arra tért vissza, hogy az ezrede vészesen megfogyatkozott. Felbőszítette a támadás hiábavalósága: „Sírni tudtam volna a dühtől és a bánattól.”

Az amerikaiaknak egy sor kemény csatában sikerült biztosítaniuk a Cotentin-félszigetet, ahol a védők a *bocage*-vidék* kis parcelláit, me-redek töltéseit és sűrű sövényeit kihasználva súlyos veszteségek árán engedtek csak át minden egyes talpalatnyi földet. „Úgy kellett őket ki-ásnunk³⁶ – mesélte egy amerikai gyalogostiszt. – Lassú, óvatos munka volt, semmi lendülete nem volt a dolognak. Az embereink nem látványos támadásokban vágtak át a nyílt mezőkön... Eleinte ezt tették, de aztán tanultak belőle. Rajokban vagy még kisebb csoportokban mo-zogtak, egymástól több méter távolságban, és közben a mező mindkét végén szorosan az élősövényekhez lapultak. Előrelopakodtak néhány métert, lekuporodtak, vártak, aztán továbblopakodtak.” Az amerikai légideszant-hadosztályok katonái arra számítottak, hogy a D-nap után kivonják őket a harcokból, felkészülendő egy újabb támadásra, ehelyett még öt hétig harcoltak Normandiában, ahol olyan energiáról és elszánt-ságról tettek tanúbizonyságot, ami némely gyalogosalakulatból hiány-zott, és rendkívül fontos szerepet játszottak. Az 1. amerikai hadsereg egyik hadműveleti jelentése hangsúlyozta: „Sürgősen szükség van a gya-logoskatonák támadó szellemének fejlesztésére... Számos egység akkor sem sajátítja el ezt a magatartást, amikor már régen bevetették a harcba, némelyek meg egyáltalán nem sajátítják el. Másrészt viszont a speciá-lisan válogatott légénységből álló egységek, például a légideszantosok vagy a rangerek már a kezdetektől támadó szellemben léptek fel.”³⁷

Valahányszor a németek támadással próbálkoztak, a tüzérségi löve-gek, a vadászbombázók és a páncéltörő ágyúk végeztek köztük pusztí-tást, ám az előrenyomulás stratégiai imperatívusza a szövetségesek vál-lát nyomta. A britek rengeteg harckocsit veszítettek az egymást követő,

sikertelen próbálkozások során, hogy áttörjenek Caen felé és azon túl. A helyi sikereket nemegyszer az ellenség ellentámadása tette meg nem történtté. „Mi alapvetően védekeztünk, a németek meg egyrészt a ter-mészetüknél fogva, másrészt az életükért küzdve alapvetően támadtak”³⁸ – írta Anthony Kershaw őrnagy. – Mi nem vagyunk valami remek ka-tonák, a brit könnyű harckocsizók meg sosem voltak jók.” A szövetsé-ges gyalogsági támadások nem sok fantáziáról árulkodtak, amit a gyatra fegyverzet még meg is fejtelt.

A mennyiség, a hadvezéri képesség és a hadseregek intézményi haté-konytsága nagyban befolyásolja a harctéri eredményeket, s nem volt ez másként Normandiában sem. Csak éppen itt az egymással szemben álló fegyverrendszerek is, különösen a harckocsik fontos szerepet játszottak. A brit és amerikai hadseregek kiváló tüzérséggel rendelkeztek. Az ame-rikaiak az M1 Garand típusú, kitűnő ismétlőpuskával, viszont a gyenge BAR könnyűgéppuskával szerelték fel a gyalogságukat. Kézi indítású, 2,36 hüvelykes (59,9 mm) „bazooka” páncéltörő rakétájuk – amit az amerikai komikus, Bob Burns* idétlen hangszeréről neveztek el – nem volt képes megfelelően áthatolni a páncélzaton. A brit hadsereg a meg-bízható 0,303 hüvelykes (7,7 mm) Mk IV egylövetű Lee-Enfield puská-val és az imádott Bren könnyűgéppuskával dicsekedhetett.

A németeknek jobb fegyvereik voltak, különösen óriási pusztítást tudtak véghezvinni a szövetségesek által „Spandaunak” nevezett, heve-deres adogatású MG42 géppuskával, amelyből mintegy 750 000 darabot gyártottak. A harctéren az MG42 percenkénti 1200-as tűzgyorsaságú ratatázása sokkal halálosabb lármát csapott, mint a Bren vagy a BAR percenkénti 500-as lassú ugatása. A briteknek és az amerikaiaknak vol-tak még Vickers és Browning nehézgéppuskáik is, a könnyen előállítha-tó, öt másodpercen belül csőcserére alkalmas MG42 azonban kulcsé-nyező volt a német hadsereg taktikai teljesítményében. Ahogyan a kézi indítású *panzerfaust* páncéltörő gránátvető is: a közelről halálos – az amerikai bazookánál vagy a brit PIAT-nál sokkal halálosabb – Faust,

* *Bocage* (kisebb erdőség, parcella): a francia gazdák hagyományosan magas sövénnel és terméskötöttéssel kerítették el a birtokaikat. A normandiai harcok során ezek a sövények kitűnő fedezéket biztosítottak a lövész, páncélos, tüzérségi csapatok számára. (A szerk.)

* Bob Burns (1890–1956) amerikai zenész komikus, 1930 és 1947 között szerepelt a rádió-ban és filmekben is. (A szerk.)

amelyből havonta 200 000 darabot gyártottak, 1944–1945-ben, amikor is a Wehrmachtnak nem volt elegendő páncéltörő ágyúja, jelentős szerepet játszott a szövetségesek páncélosainak feltartóztatásában. A kettős rendeltetésű 88 mm-es ágyúkat és a Nebelwerfer rakéta-sorozatvetőket is félelmetes hatékonysággal alkalmazták.

Valamennyi európai hadsereget felszerelték közelharcra alkalmas géppisztolyokkal. A brit 9 mm-es Sten kielégítő fegyver volt, amelyet milliószám gyártottak, darabonként nem egészen 3 font költséggel. Az amerikai hadsereg 0,45-ös Thompsonját nagyra értékelték a megbízhatóságért, viszont előállítására darabonként 50 fontba került. 1944–1945-ben a legtöbb amerikai egység az olcsóbb és egyszerűbb M3-as „zsírzó pisztolyt” használta. A szövetséges katonák irigyelték a németek MP38-as és MP40-es géppisztolyait. Schmeissernek hívták őket, pedig a fegyvertervezőnek semmi köze sem volt a létrehozásukhoz – Berthold Geipel üzemében gyártották őket. A háború vége felé a németek kis mennyiségben a kitűnő MP43-as rohamgéppisztolyra is szert tettek, amely az európai gyalogsági fegyverek háború utáni generációjának előfutára volt.

A szövetségesek legnagyobb problémája azonban a harckocsijaik gyengébb minősége volt: a számbeli fölény nemigen számított, amikor a brit és az amerikai gránátok gyakran lepattantak a kitűnő páncélzatú német Párducokról és Tigrisekről, a Shermanek, Churchillék és Cromwellek számára viszont egy-egy találat szinte kivétel nélkül végzetes volt. „Lángnyelv csapott át a tornyon, és porral meg égett festékkel lett teli a szám”³⁹ – írta egy döbbsen brit harckocsizó tiszt, miután Cromwelljét eltalálta egy Tigris 88 mm-es gránátja. – »Kifelé!«, üvöltöttem, és már ugrottam is... A legénységem egy bokor alatt kuksolt, csodával határos módon mind épségben. Joe, a vezető felfehéren, reszketve kuporgott elővont revolverrel. Úgy festett, mint egy sarokba szorított patkány... A Tigris sértetlenül elhajtott, a parancsnoka nevetve integetett a sapkájával... Annyira remegett a kezünk, hogy alig tudtunk rágyújtani.” Noha a szövetségesek korlátlanul tudták pótolni a harckocsijaikat, mégis nehéz volna túlértékelni a német páncélosok fölényének a szövetséges egységek moráljára gyakorolt hatását. „Azt hiszem – írta Charles Farrell százados –, nem volt egyetlen olyan brit harckocsi-parancsnok sem, aki

az »extra juttatásait« boldogan el ne cserélte volna egy német Párduc vagy Tigris klasszisú harckocsiért.”⁴⁰

„Mindannyian alaposan be voltunk gyulladva”⁴¹ – írta egy brit harckocsizó tiszt az egyik legelkeseredettebb páncélos-összecsapás közben a Bourguébus gerincén töltött éjszakáról –, és akkor ketten a szakaszvezető tankjából odajöttek hozzám, és közölték, hogy ők inkább hadbírószág elé állnak, de nem mennek tovább. Elmagyaráztam nekik, hogy mindannyian ugyanezt érezzük, csak éppen nincs választási lehetőségünk.” Két nap múlva, amikor ugyanennek a tisztnak az egyik harckocsiját találat érte, a legénység kiugrált belőle. „A lövegkezelőt meg a rádióst soha többé nem láttam. Pszichiátriai esetek voltak, és a katonaorvos elküldte őket. Azok a fickók az ezred csaknem valamennyi csatájában részt vettek, és mindkettőnek már legalább tizenkétszer kellett kiugrania.”

Patrick Hennessy azt a parancsot kapta, hogy nézzon utána a Sherman-század egy másik harckocsijának, amely pár méterrel előtte torpant meg. A vezetője kikászálódott, felmászott a másik harckocsi testére, bekukucskált a toronyba, majd hanyatt-homlok visszaroht. „– Jézusom! – mondta –, azok ott mind meghaltak. Minden csupa vér.”⁴² Egy 88 mm-es lövedék pattogott körbe odabent, a teljes toronyszemélyzetet megölte, majd a másodvezető hátában állt meg. Pár másodperc múlva egy sokkos állapotban lévő, indulatos alak emelte föl a sérült harckocsi vezetőnyílását, és előbukkant rajta az egyetlen túlélő.

Nem csupán azok az alakulatok találták szörnyű élménynek a franciaországi konfliktust, amelyek korábban a Földközi-tengernél szolgáltak: puskaport még nem szagolt katonák közül is sokakat elborzasztott ez a véres tűzkeresztség. „Rengeteg gond volt Normandiában, és a brit hadsereg néhány egysége, őszintén szólva, nem volt valami jó állapotban”⁴³ – írta Michael Kerr főhadnagy. – Hosszú éveket töltöttek Nagy-Britanniában, mielőtt harcba indultak volna.” Némely zöldfülű egységek láthatóan nem iparkodtak, hogy a feladatukat a szükséges feltétlen odaadással lássák el: a Waffen-SS egyik tisztje június 18-án értetlenül figyelte a harckocsik mögött haladó brit gyalogságot: „Zsebre dugott kézzel, a puskát a vállukon lógatva és cigarettával a szájukban.”⁴⁴

Tony Finucane főhadnagy úgy érezte, hogy a tüzéségre és a légi támogatásra hagyatkozás doktrínája kikezdte a megfelelő gyalogsági szel-

lehet. Mint mondta, az egysége abban a tudatban nyomult előre, „hogy az első Spandau-sorozatra mindenki a földre veti magát, és aznapra anynyi. Ennyit a merszről, a lelkesedésről és a törekvésekről – akik efféle avított dolgokkal próbálkoztak, azokat rendszerint a saját 25 fontosaink kapták el.”⁴⁵ Finucane úgy vélekedett, hogy számos problémáért dandár- vagy hadosztályszinten a főtisztok a felelősek, akik közül némelyek ugyanúgy nem rendelkeztek harctéri tapasztalattal, mint az ő emberei. „Nem feltétlenül a hadsereg britanniai kiképzésével volt baj. Inkább arról volt szó, hogy sok főtiszt tapasztalatlanságában talán úgy tekintett önmagára, mint aki a kiképzés »fölközt« áll.”

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, micsoda feszültséget keltett az egyes emberekben annak felelőssége, hogy a támadó élben harcolnak. Ken Tout így jellemezte egy tipikus páncélos-előrenyomulás fáradságos folyamatát: „Az elől haladó tankok lassan, kínkeservesen araszolnak az első beláthatatlan, fenyegető kanyarok felé. Óvatosságuk lassan végigsűrődik az oszlopon, és csigatempót diktál... Lassan vánszorog a dél-előtt, az óramutató cammogását csak még hangsúlyosabbá teszi a döcögős, tízméterenkénti előrehaladásunk, miközben a szűkös ketreceinkben fészkelődünk, mint a tojó galambok, és megpróbáljuk helyreállítani a vérkeringést a lábunkban, a fenekünkben meg a vállunkban.”⁴⁶ Az utánusok egyik tisztje egy erdőbe araszolt be a Shermanjével, és parancsba adta a századának, hogy kövesse őt. A mögötte haladó harckocsi parancsnoka elfelejtette kikapcsolni a készülékét, mielőtt beleszólt a duplexbe, és így az egész egység hallotta, ahogy kiadja a parancsot:

„– Kormányt balra, kormányt balra!”⁴⁷

Jött is a válasz: – De hát ő jobbra ment, törzs úr.

– Állatira jól tudom, hogy jobbra ment – felelte a harckocsiparancsnok –, de én nem megyek az után a hülye f–sz után, k–ára veszélyes.”

„Pokoli egy nap volt”⁴⁸ – írta egysége június 25-ei élményeiről egy brit századparancsnok, a szövetséges katonák közt szokatlan őszinteséggel:

Az első sokk amiatt ért bennünket, hogy az előrenyomulást füsttel kellett volna leplezni, mi meg teljesen szem előtt voltunk... A század két tagja ezt nem tudta elviselni, és gyors egymásutánban lábon lótték magukat... Indulás, egy gránátrobbanás ledönt a lábamról, de csak egy kis

húst ér... Hová lettek a fiúk? Itt nincsenek. Visszamegyek – „Gyerünk!” Megint át a sövényen, ott sincsenek. Megint vissza – „GYERÜNK!” Megjötték, újabb sövényeken át... Véres öldöklés, az emberek holtan rognak össze. Hitlerjugend hadifoglyok... A támadás alatt az egyik szakaszom megfutamodott, Tug Wilson, a helyettesem hozta őket vissza rájuk szegezett pisztollyal... Gyalogosok és két tank ellentámadásába kerültünk. Ugyanaz a szakasz megint megfutamodott... Végül minden lecsendesedett. Az ellenség visszavonult, két kilőtt tankot meg egy rakás halottat hagyott maga után.

A gyalogosan harcoló és a hernyótalpakon közlekedő katonák szinte kivétel nélkül ferde szemmel néztek egymás taktikájára. „Az előttünk álló előrenyomulást azzal a finom, előkelő alkudozással vitattuk meg, ami a gyalogság meg harckocsizók közti viszonyt mindig is jellemezte”⁴⁹ – írta egy harckocsizó tiszttel folytatott eszmecserejéről a brit Norman Craig gyalogsági főhadnagy. – Én magam azt reméltem, ráveszem, hogy a tankok menjenek elől, ő viszont udvariasan úgy határozott, hogy szó sem lehet róla. A gyalogosok ellenállhatatlan szörnyeknek látták a tankokat, amelyeket válogatás nélkül be kell vetni a támadásban, a harckocsizók meg kényelmesen feláldozható tömegként tekintettek a gyalogságra, amely jól jön a páncéltörő ágyúk semlegesítésére.”

A szövetséges főtisztok az egész északnyugat-európai hadjárat során csalódottan ostorozták a gyalogosok csökönyös kiszolgáltatódását a tüzéséggel szemben. Forrest Pogue feljegyezte néhány amerikai parancsnok megjegyzését: „Folyton azt hajtogatták, hogy a gyalogság nem vonult fedezékbe, nem használta ki a tüzéségi előkészítést, nem nyomult előre merészen, nem ásta be magát kellőképpen. [Heves tűz alatt] abba ásta be magát, ami megmentette, az alap[kiképzésen] mégis csak egy rókalyukat ástunk. Nyakra-főre a tüzéséget használják. Jelen voltam egy csomó [parancsnoki poszton], amikor valaki azt mondta, hogy több száz méterre láttak két-három németet. Nemegyszer 5–30 lövést is leadtak rájuk.”⁵⁰

Sok múlott a helyi beosztott vezetőkön, és túlontúl is sokan haltak meg bátran közülük. „Az emberi agresszió szelleme hajlamos arra, hogy varázslatos módon elpárologjon, amint a lövöldözés elkezdődik”⁵¹ – írta Norman Craig –, és akkor az ember már csak két hatásra reagál – a kül-

ső fegyelemre, amely kötelezi, és a belső önbecsülésre, amely tovább űzi... A bátorság alapvetően versengésre és utánzásra hajlamos valami." Egy brit gyalogsági zászlóalj parancsnoka így mesélt: „Egy huszonöt fős szakaszból átlagosan öten vannak, akik mindent beleadnak a harcba... tizenöten meg mennek utánuk. A többi használhatatlan. Ez az egész gyalogsági hadtestre érvényes, és ha a beosztott tisztek meg a tiszthelyettesek nem indulnak neki, akkor nagy a baj.”⁵²

Michael Rathbone harckocsizó tiszt ezt írta: „Előhúztam a revolve-remet, hogy a menekülő gyalogosokat megállítsam; a tankom mellett rohantak el, miközben mi az egyik akna rongálta láncfalat javítottuk. Azon imádkoztam, nehogy megint az 59. hadosztállyal kelljen harcolnunk.”⁵³ Hasonlóan nyilatkozott egy másik páncélos tiszt, Peter Selerie is: „Gyakran kritizáltuk a gyalogságot... Emlékszem, egy gyalogzászlóalj alaposan megfogyatkozott egy hihetetlenül heves aknavetőtűzben, amelyhez még »levegőben robbanó« sortűzek is társultak. Sajnos elmulasztották rendesen beásni magukat, oda is veszték a tisztjeik meg egy rakás tiszthelyettes is. A kensingtoniak géppuskás zászlóalja tartotta a vonalat a tankjaink támogatásával.”⁵⁴ A lövészek mindig is jóval súlyosabb veszteségeket szenvedtek, mint a harckocsik legénysége, és ezt a lövészek nagyon is jól tudták.

A legtöbb katona, amikor először indul harcba, kevésbé fél, mint amikor már megtapasztalta, milyen is az. „Még egyikünk sem volt túlságosan begyulladva, mert nem tudtuk, mi vár ránk”⁵⁵ írta az amerikai Royce Lapp gyalogos katona arról az élményről, amikor Franciaországban partra szállt. Egy amerikai könnyű harckocsizó egység katonái is kíváncsian sereglettek az első útjukba eső hulla, egy német tiszt holtteste köré. Parancsnokuk, Lyman Diercks főhadnagy, egy huszonnyolc éves postai alkalmazott az Illionis állambeli Bryantból, szónokolni kezdett az embereinek. „Elmondtam nekik, hogy némelyikünk szinte biztosan nem éri meg a háború végét. Olyannak kell lennünk, mint egy család. Nem azt vártam tőlük, hogy hősök legyenek, ha viszont gyáva nyúlként viselkednek, akkor egész életükben azzal kell majd együtt élniük. És miközben hozzájuk beszéltem, valójában magamhoz beszéltem.”⁵⁶

Amikor Normandiában gránát csapott be az egyik kanadai törzsőrmester közelében, így kiáltott fel: „–A picsába, és még egyszer a picsá-

ba!”⁵⁷ Egy utánpótlásként újonnan jött katona megkérdezte, eltalálták-e. A tiszthelyettes azt felelte, nem, „csak bepisilt a nadrágjába. Azt mondta, mindig bepisil, amikor kezdődik, aztán már rendben van... Aztán észrevettem, hogy velem sem stimmel valami. Odalent valami melegséget éreztem, ami mintha lefelé haladt volna a lábam szárán. Éreztem, de nem vér volt. Hanem pisi... Azt mondom: – Törzs úr, én is bepisiltem –... mire vigyorogva azt mondta: – Isten hozott a háborúban.” Másokra másképp hatott a félelem. Egy kanadai hadifoglyot heves szövetséges bombázás közepette a Waffen-SS egyik ezredének főhadiszállására vezettek. Ámulatára a vezérkar térképasztalok alatt keresett menedéket, és közben szájharmonika-kísérettel az „Ó, te csodás német Rajna” lelkesítő refrénjét dalolták. A kanadai a fejét rázta, és zavartan azt motyogta: „– Vidám dolog a háború!”⁵⁸ Egyes kevésbé látványos feladatok aránytalan kockázatokkal jártak: „A legtöbb csatában elsőként a telefonzsinórt kihúzó katonák haltak meg”,⁵⁹ mesélte Karl Godau, a Waffen-SS géppuskás századosa. A harctéri telefonos kommunikáció létfontosságú volt, amikor még alig néhány egység rendelkezett harcászati rádiókészülékkel: a telefonosok kénytelenek voltak kitenni magukat az ellenség tüzeinek, hogy kijavítsák az ágyúzás vagy az elhaladó járművek okozta szakadásokat, sokan meg is haltak közülük.

Egy amerikai fogságba esett páncélos törzsőrmester a kihallgatói kedvéért összehasonlította a nyugati és a keleti frontot: „Az orosz egy pillanatra sem hagyja, hogy elfelejtsd... az ő földjén harcolsz, olyasmit képviselsz, amit ő gyűlöl. A legmostohább nehézségeket is elviseli... Igaz, az átlagkatonából hiányzik az a leleményesség, ami az amerikai-ban megvan, de ezt olyan állhatatossággal pótolja, amihez foghatót még soha életemben nem láttam. Ha kilenc embert megölnek, miközben igyekszik átvágni a drótot, a tizedik akkor is megpróbálja – és sikerül neki. Maguk, amerikaiak mesterien kezelik a felszerelésüket, és nagyon is jó a felszerelésük. De magukból hiányzik az oroszok kitartása.”⁶⁰

Am ha mindkét fél borzalmas szenvedéseken ment is át Normandiában, a németek veszteségei súlyosabbak voltak, és pótolhatatlanok. Kurt Meyer 12. SS-páncélos hadosztályát már június 16-án 1149 fős veszteség gyengítette, harckocsijainak száma pedig megfeleződött; a parancsnoki posztján tartott egyik eligazítás alkalmával Meyer ezt írta: „Aggódó

arcokat látok... Anélkül, hogy nyíltan szóba hoznánk, tudjuk, hogy a katasztrófa felé tartunk... Az ellenség hatalmas haditengerészeti és légi fölényének láttán előre megjósolható a védelmi vonal összeomlása... Már most is csak vegetálunk. Mindeddig egyetlen fő utánpótlást sem kaptunk a sebesült vagy elesett bajtársak helyébe, sem egyetlen harcocsit vagy ágyút.”⁶¹

Az SS-páncélgránátos Fritz Zimmer június végén azt jegyezte fel a naplójába, hogy századának létszáma tizenennyolc főre csappant, egy héttel később, július 8-án pedig már az utolsó harcát vívta a háborúban:

Reggel 6.30-tól 8-ig heves pergőtűz. Utána a tommyk támadásai gyalogosok tömegeivel és rengeteg harcocsival. Harcolunk, ameddig tudunk, de belátjuk, hogy a helyzetünk reménytelen. Amikor az életben maradtak megpróbálnak visszahúzódní, kiderül, hogy máris bekerítettek bennünket... Amilyen gyorsan csak tudtam, elkezdtem visszafelé kúszni az állandó tűzben. Más bajtársak is megpróbálkoztak vele, de nem sikerült nekik. Még most sem értem, hogyhogy nem történt semmi bajom, pedig előttem, mögöttem és mellettem is két-három méterre hullottak a gránátok. Repeszek süvítettek el a fülem mellett. Nagy nehezen vagy kétszáz méterre megközelítettem a vonalainkat. Kemény munka volt, végig hason, csak néha négykézláb, három vagy négy kilométeren át. Támadó tommyk haladtak el mellettem öt-hat lépésnyire anélkül, hogy észrevettek volna a magas gabonában. Már nem nagyon bírtam tovább, hihetetlenül fájt a lábam meg a könyököm, a torkomat szomjúság égette, de én csak vonszoltam magam tovább. A növényzet egyszerűen megritkult, nekem pedig egy nyílt mezőn kellett átvágnom. Már csak tíz méterre voltam a következő búzatáblától, amikor hirtelen előbukkant három tommy, és foglyul ejtettek. Azonnal adtak inni meg egy szál cigarettát. A gyűjtőhelyen találkoztam az Unterscharführeremmel meg több bajtársammal a századból.⁶²

Július 22-én Martin Poppel ejtőernyős a Normandiában szerzett sebesüléseiből felépülőben már kórházban feküdt, és egyre nagyobb félelemmel gondolt népe ügyének jövőjére. „Hát ilyen pocsék vezetőket érdeemeltek azok a szegény seggfejek ott a fronton meg az otthoni kimerült civil lakosok? Rengeteg aggodalmas kérdésünk van a jövővel meg ennek

a hosszú háborúnak a kilátásaival kapcsolatban. Még a legbizakodóbb társainknak is vannak kételyeik.”⁶³ Egy másik katona ezt írta a feleségének augusztus 12-én: „Drága Irmí! Ez itt nem fest valami fényesen – és akkor még keveset mondtam –, pedig te is tudod, milyen vidáman veszem az életet... Az ember a szokásainak rabja. Az ágyúlövések meg a bombarobbanások morajlása, ami eleinte az ember idegeire megy, két-három nap után már nem is olyan borzalmas... Három napja igazán csodálatos nyári időnk van – napsütés, meleg, kék ég –, ami tökéletesen rácsafol mindarra, ami körülöttünk történik. Na jó, a végén úgyis minden jóra fordul. Csak higgy te is annyira a jó szerencsémbe, amennyire én, és mindent szebbnek fogsz látni, ezerszer csókollak, drága Irmim, téged is meg a gyerekeket is: a te Freded.”⁶⁴

Egy bajtársa augusztus 10-én hasonló szellemben írt a családjának: „Drága feleségem és gyermekeim... az ágyúdübörgés egyre közelebb ér. Amikor meghallom, a gondolataim felétek kalandoznak, drágáim, és felmerül bennem a kérdés, vajon látlak-e még benneteket. A csata most már bármelyik percben a nyakunkon lehet. Mi lesz velem? ... Tegnap éjjel rólatok álmodtam. Ó, de szép is volt! El tudod te képzelni, drágám, milyen érzés az, amikor az ember egy ilyen idillből fegyverdörgésre ébred? A szívemben hordozom a képedet. Olyan nyomasztó érzés. Szeretnék hazarepülni hozzád, drágaságom! Mi lesz velem? Milyen jó volt, hogy arra a pár csodálatos napra elengedtek hozzád Fallingbostelbe, én drága, hűséges feleségem!” Mindkét levelet az elesett írójuknál találta meg egy amerikai katona.

Azokban a nyári hónapokban a brit és az amerikai nép semmi másra nem gondolt, csak a Normandiában harcoló seregeikre. Berlinben azonban Hitler egy még súlyosabb fenyegetéssel nézett szembe: nem egészen három héttel a franciaországi partraszállás után keleten a szovjetek megkezdték a *Bagratyion*-hadműveletet, a háború legnagyobb szabású offenzíváját, és egyben az utolsót, melyet orosz földről indítottak. Mivel tavasszal Hitler megtiltotta a stratégiai visszavonulást, erői most egy két-ezer-háromszáz kilométer hosszú frontvonalat védtek, alig valamennyi tartalékkal. A teljes német hadsereg kétharmadát még mindig az oroszok ellen vetették be, ám ez sem volt elegendő ahhoz, hogy megállítsák

az 1943-as szovjet támadásokban felvonultatott tűzerő kétszeresét képviselő 2,4 millió katona és több mint 5000 harckocsi rohamát.

1944. május 1-jei beszédében Sztálin így szólt a népéhez: „Ha hazánkat és szövetségeseink országait meg akarjuk szabadítani a rabszolgaságtól, úzöbe kell vennünk a sebesült német bestiát, és a saját odújában kell megadnunk neki a kegyelemdőfést.” Az oroszok az „odút” *berlogá*-nak mondják. Így hát a páncélosok legénysége „Irány Berlin!” helyett azt írta a harckocsijára: „Irány a *berloga*!” Június 22-én Zsukov parancsnokságával három szovjet front csapott le a Közép Hadseregcsoporthoz tartozó 700 000 katonájára. Ezzel párhuzamosan egy, a németek hátában végrehajtott partizánakció csaknem teljesen elvágta Ernest Busch hadseregtábornok kommunikációs vonalait. Az oroszok az előkészítő bombázásukhoz egy ötszázhatvan kilométer hosszú frontszakaszon kilométerenként kétszázötven ágyút vontak össze. Teljes volt a légi fölényük, jórészt annak köszönhetően, hogy a nyugati szövetségesek Németország fölött megsemmisítették a Luftwaffét.

Amikor Zsukov gyalogosai és harckocsijai nekirontottak a védők állásait rejtő füst- és porlepelnek, a német telefonvonalak már süketek, a parancsnoki összeköttetések használhatatlanok voltak. Busch alakulatait ott verték szét, ahol álltak, hiába próbáltak eleget tenni a hitleri követelésnek, hogy hajthatatlanul védekezzenek, és nem vonulhatnak vissza. A Vityebszknél, Orsánál, Mogiljevnél és Bobrujszknál kijelölt „erődítményeknek” megparancsolták, hogy tartsanak ki az utolsó emberig. A következmények katasztrofálisak voltak. Az oroszok ellenállhatatlan áradatban törtek előre, az „erődítményeket” kikerülték, és toronyiránt nyugatnak tartottak. Június 28-án Buscht sietősen Modellel váltották fel, ám a helyzet ekkor már helyrehozhatatlan volt. Minszk július 4-én elesett, miközben a támadók északon, a Baltikumban Riga felé törtek előre, melyet hamarosan be is kerítettek.

A Vörös Hadsereg sosem tanúsított valami nagy finomságot a taktikában, talán az ellenségnek a sötétség óráiban való zaklatását kivéve, amelynek gyakorlásában katonái túlszárnyalták a nyugati szövetségeseket. Egy brit elemző ezt írta: „A szovjetek gondolkodásában kevés helyet kap az erőtakarékosság fogalma. Amíg egy angol szemében pörölykalapáccsal diót törni rossz döntés és a mentális éretlenség jele... addig az oroszok

szerint világos, hogy a pörölykalapács diótörésre szolgál.”⁶⁵ Az orosz támadások gerincét a tömeges tűzérési bombázás és a harckocsik meg a gyalogság önfeláldozó előrenyomulása alkotta, amelynek élén gyakran „díszaszóljak” haladtak – politikai és katonai elitéltekből álló büntetőegységek, amelyek tagjainak a halálbüntetés felfüggesztését ajánlották, ha cserébe elfogadják a szinte biztos halált. Mintegy 442 700 katona szolgált ezekben az alakulatokban, és a többségük meg is halt. Az orosz veszteségek továbbra is nagyobbak voltak a németekénél. Ha később minden katonának nehezebbre esik elmagyarázni a civileknek, hogy miként ment keresztül, az orosz katonáknak ez egyedülálló nehézségeket okozott. A Vörös Hadsereg támadó egységeinek még a győzelmek éveiben, 1943 és 1945 között is minden egyes akcióban el kellett fogadniuk a körülbelül 25 százalékos veszteségeket, egy olyan arányt, amelyet az angol–amerikai erők állandóként sohasem fogadtak volna el. A háború alatt harckocsizó-kiképzésben részesült 403 272 orosz katonából 310 000-en haltak meg.

A költő David Szamojlov megjegyzi: „Az oroszoknak ez volt az utolsó olyan háborújuk, amelyben a katonák zömét a parasztság adta.”⁶⁶ Részben ennek következtében Sztálin katonái még a többi harcosnál is babonásabbak voltak. Némelyek szerint például balszerencsét hoz, ha valaki fegyvertöltés közben káromkodik, és sokan viseltek szerencsehozó amulettet meg keresztet. Még ha viszonylag kevesen vallották is be a betiltott kereszténység iránti elkötelezettségüket, harcba indulás előtt rengetegen vetettek keresztet. A hadsereg kultúrájában jelentős szerepet játszottak a dalok. A katonák énekeltek masírozás közben, és esténként a tüzek körül is – főleg érzelmes balladákat, amelyekben nyoma sem volt a brit katonák kedvenc nótáiban meglévő cinizmusnak. Mivel rengeteg *frontovik* hamar megsebesült vagy elesett, a becslések szerint az orosz katonák átlagosan mindössze három hónapot töltöttek együtt. A férfiak mégis azt mesélték, hogy egyetlen hét alatt többet tudtak meg egymásról, mint a civil életben egy év alatt. A Vörös Hadsereg sem szexuális nevelést, sem óvszert nem kínált katonáinak. Azokat, akik összeszedtek valamilyen nemi betegséget, gyakran azzal büntették, hogy megtagadták tőlük az orvosi kezelést. Néha gyerekek is együtt meneteltek a seregekkel, mert mindenüket elveszítették, és csak a hadsereg kínált nekik valamiféle reményt a megélhetésre.

Egy 1944. augusztus 25-én kelt szovjet jelentés még mindig hatékonyan mondta a németek ellenállását: „Az ellenség önjáró lövegekkel és harckocsikkal fedezi a visszavonulását, amivel megnehezítik, hogy a gyalogságunkkal harci érintkezésbe lépünk. Ilyen körülmények között a gyalogságunk gyakran határozatlanul viselkedik. Az utóbbi néhány hónapban az egységeink jellege jelentősen megváltozott. Sokuk túlnyomórészt zöldfülű utánpótlásokból áll. Kevesen vannak, akik már 1941 óta szolgálnak. Az 1943 óta harcolók közül sokan az utánpótlásként érkező katonák tapasztalatlanságára panaszkodnak.”⁶⁷ A szovjet hadműveleteket a döbbenetes hozzá nem értés kirívó esetei tarkították, amelyekben gyakran a részegség is szerepet játszott. A felettesek kegyetlen bánásmódja a közkatonákkal magyarázza azt a tényt, hogy még 1944–1945-ben is álltak át orosz katonák a németekhez. Sztálin harcosairól – akár csak a japánokról – elmondható, hogy a többi népcsoporttal szemben tanúsított barbár magatartásuk csak azt tükrözte, ahogy saját uraik velük bántak. Az orosz felsőbb parancsnokok viszont most már – az amerikai hírközlési berendezések segítségével – lenyűgöző magabiztossággal kezelték a nagy létszámú erőket és a fegyvernemek közötti koordinációt.

A Vörös Hadsereg 1944–1945-ben gyorsabban nyomult előre, mint Eisenhower erői, részben azért, mert katonái a földből éltek meg, így sokkal kevesebb ellátmányra volt szükségük: őket kényeztette el a legkevésbé a háború. A nyugati szövetségesek csapatai számára rutinszerűen biztosított, orosz kollégáiktól viszont megtagadott komfortcikkék hosszú listáján szerepelt a borotvapenge, a tetvetlenítő kamra, a ceruza, a tinta, a papír, a kés, a fáklya, a gyertya, a társasjáték. A vodka volt a Vörös Hadsereg biztosította egyetlen harci kedvet élénkítő szer, egyes helyeken a fejadagokat összeöntötték, és a katonák így felváltva eszméletlenülre ihatták magukat. Sok katona egészen a háború végéig úgy indult rohamra, hogy közben éhségtől, tetvektől, aranyértől, fogfájástól, skorbut okozta fogínyvérzéstől, néha még tuberkulózistól is szenvedett.

Az orosz hadviselés legfőbb előnyei közé tartozott, hogy szinte korlátlan számban találták elfogadhatónak a veszteséget, valamint hogy a katonák tisztaban voltak a drákói büntetésekkel, amelyek azokra vártak, akik meghátráltak vagy kudarcot vallottak. A német ellenállásba ütköző orosz egységeknek sohasem hagyták, hogy az ismerős angol–amerikai

fogással éljenek, és fedezékbe húzódva tüzérségi meg légi támogatást kérjenek. Elvárták tőlük, hogy tovább nyomuljanak előre, tekintet nélkül az akadályokra vagy az aknamezőkre, és hogy megfizessék az árat: mindig maradt még emberük. Július 5-én a *Bagratyion* első szakasza a német 9. hadsereg megsemmisülésével ért véget. Az 1. páncélos hadsereg és a 4. hadsereg egyenként mintegy 130 000 embert veszített a 165 000 katonából, akikkel megkezdtek a harcot. Nyakig sáros német hadifoglyok hatalmas oszlopai, a korábban legyőzhetetlen Wehrmacht maradványai vánszorogtak az orosz hátország felé. Az 1. Belorusz *Front* ekkor már nyugat felé, Varsó irányába száguldott, miközben két másik hadseregcsoport Kelet-Poroszország és Litvánia felé tartott. Július 13-án az 1. Ukrán *Front* előrenyomulásba kezdett a Visztula irányába. A hónap végére Vilnius és Breszt-Litovszk az oroszok kezére került.

1944-ben a lengyelek között egy morbid vicc járta egy madárról, amelyik az égből téhenlepénybe pottyán, ahonnan egy macska menti ki. A tanulsága az, mondogatták, hogy „nem mindenki a barátod, aki kihúz a szarból”. Lengyelország szovjet „felszabadítása”, amely a *Bagratyion*nal kezdődött, arra kényszerítette az ország népét, hogy az egyik zsarnok uralmát a másikéra cserélje. Július 14-én a Sztávka kiadta az ukázt az összes orosz parancsnoknak: „A szovjet csapatok... a lengyel emigráns kormány által fenntartott lengyel katonai különítményekbe ütköztek. Ezek a különítmények gyanúsán viselkednek, és mindenütt a Vörös Hadsereg érdekeivel szemben lépnek fel. A kapcsolatot felvenni velük ennél fogva tilos. Az ilyen alakulatokat haladéktalanul le kell fegyverezni, és vizsgálatra a különlegesen kialakított gyűjtőpontokra kell irányítani.” Az oroszok ezerszámra gyilkolták le a lengyeleket, akiknek egyetlen bűne, hogy elkötelezettek voltak a demokratikus szabadság mellett. A leghírhedtebb eset az, amikor nem voltak hajlandók megsegíteni az augusztusi varsói felkelést. Az oroszok történelmi gyökerű gyűlöletet tápláltak a lengyel néppel szemben, és ezt 1944–1945-ben azzal elégitették ki, hogy válogatás nélkül állati módon bántak mindkét nembeli lengyelekkel.

A Vörös Hadsereg még a Visztulához közeledett, amikor a Karéliai *Front* mélyen benyomult Finnországba, áttörve a Mannerheim-vonalat, melyet a finnek 1940-ben olyan rendületlenül védtek. A finn nép drágán megfizetett azért, hogy másodszor is kihívta maga ellen Sztálin haragját:

szeptember 2-án a helsinki kormány fegyverszünetet írt alá, amely az ország keleti területeit örök időkre elzálogosította. Hitler a Baltikum-ban nem volt hajlandó kiüríteni a lettországi kurföldi félszigetet, noha a tábornokai azért rimádkodtak neki, hogy az ottani végvárat védő erők talán jelentősen hozzájárulhatnak Németország védelméhez. Huszonegy hadosztály – 149 000 katona és negyvenkét tábornok – maradt Kurföldön körülvárván egészen 1945 májusáig.

Mire a *Bagrattyion* a diadalmas végkifejlethez érkezett, az oroszok saját állításuk szerint 400 000 németet öltek és 2000 harckocsit semmisített meg, valamint 158 000 hadifoglyot ejtettek. A győzteseket megdöbbente, hogy a foglyul ejtett németek között milyen rengeteg a gyenge fizikumú. Az egyik katona ezt írta: „Mind szánalmasan festett. Akár a banktisztviselők. Sokan szemüveget viseltek.”⁶⁸ 1944 augusztusának végén az oroszok már a Visztulánál álltak, Varsótól szinte karnyújtásnyi-

ra, Kelet-Poroszország határán. Ostrom alá vették Rigát, délen pedig elérték a Duna vonalát. Két hónap alatt hétszázhusz kilométert tettek meg. Egy orosz tiszt elcsodálkozott azon a végtelen sok harckocsi-roncsan, amelyek mellett az embereivel nyugat felé elhaladtak, és amelyeket fantáziadúsán „térdelő tevékhez”⁶⁹ hasonlított. Ahogy a Vörös Hadsereg megízlelte a harctéri fölényt, a katonák első ízben találtak alkalmat arra, hogy kiélvezzék a más népek területén zajló élet és harc örömeit. „Egyik éjjel a szabad ég alatt alszol, a másikon meg dunyhába süppedsz, akár csak egy nemesember”⁷⁰ – írta Gennagyij Petrov a szüleinek Ukrajnából. – Olyan jól élek, hogy semmire sincs panaszom, legfeljebb arra, hogy nincs hanglemez meg filmvetítés.”

A szovjet vonal bal szélén augusztus 20-án két Ukrán Front elkezdett benyomulni Délkelet-Európába, inkább politikai, semmint katonai céllal. Sztálin, aki mindenképpen azon igyekezett, hogy a Balkán nagy részét még a nyugati szövetségesek előtt megszerezze, erőit előbb Románia ellen vetette be, amely 23-án meg is adta magát. A románok drágán megfizettek a köpönyegforgatásért: a hadseregük október 25-ig további 25 000 fős veszteséget szenvedett, miután a katonákat besorozták a Vörös Hadseregbe, hogy segítsenek kiűzni a németeket az országból. Szeptember 5-én Oroszország hadat üzent Bulgáriának, amely hivatalosan csak az angolok és az amerikaiak ellen harcolt. A szovjetek lehengerlő ereje láttán a bolgárok négy nappal később kapituláltak. Szófiában kommunista kormányt állítottak fel, ami lehetővé tette a Vörös Hadsereg számára, hogy erőit Erdélybe és Jugoszláviába csoportosítsa át – Belgrád október 19-én esett el.

A magyar kormányt csak az október 15-i náci puccs mentette meg attól, hogy szintén behódoljanak a szovjeteknek: december 30-án megkezdődött Budapest ostroma. A szovjetek nyári előrenyomulásai Hitlert annak felismerésére készítették, hogy a Balkán nagy része védhetetlené vált. A németek október végén megkezdtek Görögország evakuálását. Weichsnek, a hadszíntér parancsnokának legfőbb törekvése ezek után az volt, hogy 600 000 – jórészt alacsony egészségügyi kategóriába és a kiszolgáló személyzethez tartozó – katonáját Albániában és Jugoszláviában vesse be a Dél Hadseregcsoporthoz tartozó jobbszárnyának védelmében. A németek a keleti front teljes hosszában kutyaszorítóba kerültek. A szovjetek küszöbönálló győzelmét csupán az késleltette, hogy a hatal-

mas haderő üzemanyag- és utánpótlás-ellátása a gyér közúti hálózattal és lerombolt vasútvonalakkal rendelkező térségekben logisztikai nehézségekbe ütközött, a hadseregeknek pihenőt kellett tartaniuk, hogy újra felfegyverezzék őket, és rendezzék soraikat. Hitler tábornokai tisztában voltak azzal, ha az oroszok úgy döntenek, hogy ismét nekiindulnak, a Wehrmacht csupán késleltetheti az elkerülhetetlent.

Ha a nagy háborúkat valaha is racionálisan vívják, Németország számára most elérkezett volna a pillanat, hogy kapituláljon, ahogy 1918-ban tette is, mielőtt még a Vaterland csatáerré változott. 1944-ben ezzel szemben az ország legnagyobb városainak jó részét elpusztította a szövetségesek bombázóoffenzívája, amely ekkor érte el a csúcspontját. A Luftwaffe szétzilálódott, a fegyveres erők üzemanyag-, ember-, harcokcsi-, jármű- és ágyúhiányban szenvedtek. Cseppet sem meglepő, hogy a vezető náci tisztségviselők a harc folytatása mellett köteleződtek el, hiszen a győztesektől csakis a halálukra számíthattak. Vitatott, hogy maga Hitler a tudata legmélyén valóban reménykedett-e abban, hogy még megfordíthatja a szerencsáját. Az viszont bizonyos, hogy már korábban elkötelezte magát a totális, sőt örökös háború politikája mellett. Ha a sors úgyis megtagadta tőle a győzelmet, uralkodásának utolsó hónapjaiban láthatóan megelégedett azzal, hogy egy olyan titáni katalizma fölött uralkodjék, amely méreteiben felér az ő titáni ambícióival.

Az utókor sokkal értetlenebbül áll az előtt, hogy a többi német miért nem látta át az ország reménytelen helyzetének logikáját, és miért nem távolította el a náciakat, hogy a harcok befejezésével életek százazreit mentse meg. Egy ilyen kezdeményezés hiteles módon csakis a tábornokoktól indulhatott volna el. Az 1944. július 20-i bombamerényletet, a náci rezsim lefejezésére irányuló egyetlen szervezett katonai kísérletet elképesztő hozzá nem értéssel és a meggyőződés teljes hiányával hajtották végre, viszonylag kevés tiszt közreműködésével. Az antifasiszta ellenállás legendáját főként a háború utáni német önbecsülés újjáéledésének támogatására találták ki, és tartják fenn még ma is. Claus von Stauffenberg ezredesnek szinte bizonyosan sikerült volna meggyilkolnia Hitlert, ha ahelyett, hogy visszasiet Berlinbe, a Führer főhadiszállásán marad, hogy felrobbantsa a bombát. Saját élete feláldozásával sok más tisztnek is alkalma lett volna elérni ugyanezt a célt.

A kifícamodott kötelességérzet azonban a Wehrmacht vezetésének nagy részét arra készítette, hogy egész életre szóló szegényére a végső-kig hű maradjon a náci rezsimhez. A német tábornokok maguk között gyakran gúnyolódtak ugyan az országot irányító gazemberek és groteszk figurák jellemén és viselkedésén, de a Hitler iránti szervilizmusuk mit sem lankadt. 1944. január 27-én egy találkozón, amelyen minden tisztet felszólított, hogy biztosítsa hűségét és fanatikus támogatásáról a nemzetiszocializmust, Manstein így kiáltott fel: „– Úgy lesz, Führerem!” Később azt állította, hogy közbevetését ironikusnak szánta, de nem sokan hittek neki. Ő és a hozzá hasonlóak az általuk állítólagosan szolgált társadalom érdekei elé helyezték annak a katonai kasztnak a tagjaként megszerzett jó hírüket, amely elszánta magát, hogy harci kötelezettségeinek és a Hitlernek tett esküjének a végső-kig eleget tegyen. Kimondottan vagy kimondatlanul azt választották, hogy inkább a Harmadik Birodalom kiszolgálóiként, semmint népük védelmezőiként harcolnak és halnak meg, pedig népük érdekeit hitelesen egyes-egyedül a bármilyen feltételekkel, vagy akár feltétel nélkül megkötött béke biztosítása révén lehetett volna hitelesen szolgálni. Hubert Meyer, a Waffen-SS páncélos tisztje ezt írta tájékozva a július 20-ai merényletről: „Érthetetlen, hogy katonák szönek összeesküvést a legfelsőbb katonai vezetés ellen, miközben olyan ellenséggel harcolnak kétségbeesetten, mely »feltétlen megadást« követel, s nem hajlandó fegyverszünetre vagy békére.”⁷¹ A Wehrmacht számos tisztje osztotta nézeteit még azok közül is, akik ellenséges érülettel viseltettek a náciak iránt.

Az Abwehr munkatársa, Helmuth von Moltke, egykori oxfordi oktatójának angol nyelven írott, 1943 márciusában Stockholmban feladott titkos levelében így magyarázta azt, hogy miért nyújtanak Hitlernek folyamatos támogatást a németek jelentős tömegei: „Rengetegen vannak, akik hasznat húztak a Harmadik [Birodalom] létéből, és akik tudják, hogy a Harmadik [Birodalom] végével együtt nekik is befelelgett. Ezt a kategóriát nem csupán pár száz ember alkotja, nem, ezek több százazren vannak. Továbbá ott vannak még azok is, akik mintegy a külföldi nyomást ellensúlyozandó támogatták a náciakat, és akik nem egykönnyen találhatnak kiutat ebből a zűrzavarból, s még ha úgy vélik is, hogy a náciaknak nincs igazuk, azt mondják, ezt az igazságtalanságot a korábban ellenünk

elkövetett igazságtalanság ellensúlyozza... Vannak, akik... azt mondják: ha ezt a háborút elveszítjük, az ellenségeink felfalnak bennünket, következőképpen Hitlerrel együtt kell végigcsinálnunk.”⁷² Moltke megfigyelte, hogy a német katonákat „folyamatosan olyan helyzetbe hozzák, amelyben nincs más választásuk, csak a harc. Az ő gondolataikat ugyanúgy az ellenség tölti be, ahogyan a háziasszonyéit a vele szemben támasztott kívánságok.” Megismételte Hitler Mansteinnek tett egyik megjegyzését: „A német tábornok és katona sohasem érezheti magát biztonságban, mert különben pihenni akarna; mindig tudnia kell, hogy előtte is, mögötte is ott az ellenség, és csak egyetlen dolgot tehet, mégpedig azt, hogy harcol.” Von Moltke elemzése egészen 1945-ig érvényes maradt.

A katonák magukra hagyták a civileket a kétségbeesésükkel. Hamburgban az idős Mathilde Wolff-Monckeburg 1944. július 25-én ezt írta: „Már senki sem nevet, senki sem jókedvű vagy boldog... A végső aktusra várunk.”⁷³ Néhány héttel később még ezt is hozzátette: „Napokig nem volt vizünk, minden kicsorbult, eltörött és elkopott, utazásról szó sem lehet, nem kapni semmit, az ember csak vegetál. Az életnek egyáltalán nem volna célja, ha nem lennének könyvek meg emberi lények, akiket szeretünk, akiknek a sorsáért éjt nappallá téve aggódunk.”⁷⁴

Németország katonai vezetői kiérdemelték az utókor megvetését azaz; hogy az országot irányító tömeggyilkosok kedvében jártak, miközben azt állították, hogy ők semmiféle bűnrészességet nem vállaltak a nácik büntetteiben. A nemzet életben maradásáért folytatott küzdelem utolsó fázisában lázadást fontolgatni olyan erkölcsi bátorságot kívánt volna, amely kevés német tisztben volt meg. Tudták, milyen mélységre vittek véghez Oroszországban: Sztálin népétől nem számíthattak könyörületre, és német katonák millióinak vált meghatározó mozgatórugójává, hogy féltek a szovjetek küszöbönálló bosszújától. A tábornokok számára pedig perverz és hamis mentséget jelentett, hogy ne forduljanak Hitler ellen. Az érvelésük bárgyú volt, hiszen az ellenállás folytatása csupán elodázta az elkerülhetetlent. És mégis, még az intelligensebbje is abba a légből kapott reménybe kapaszkodott, hogy a nyugati szövetségesek majd megkímélik őket a szovjetektől. A hivatásos tisztnek, Rolf-Helmut Schröder századosnak meggyőződése volt, hogy mielőtt az amerikaiak legyőzik Németországot, azonnal szembefordulnak a Szovjetunióval:

„Lehetetlenségnek tartottuk, hogy az amerikaiak belemenjenek abba, hogy az oroszok lerohanják Németországot.”⁷⁵

A háború megőrizte makacs, gyilkos, haszontalan lendületét. Az európai küzdelem utolsó hónapjaiban, miközben egyes német katonák hálásan fogadták, ha foglyul ejtették őket, rengetegen továbbra is makacsul védekeztek. Sokkal több hajlandóságot mutattak az önfeláldozásra, mint hasonló körülmények közt 1940-ben a franciák vagy később a legtöbb brit katona. A Wehrmacht teljesítménye részben az erőszakkal magyarázható – a dezertőröket és állítólagos gyávákat könyörtelenül agyonlőtték, az utolsó hónapokban ezrével. 1914 és 1918 között 150 halálos ítéletet hoztak a császári hadsereg katonái ellen, s ezekből is csak negyvennyolcat hajtottak végre. Ezzel szemben 1939-től 1945-ig hivatalosan több mint 15 000 katonai kivégzést regisztráltak, ám valójában ennél lényegesen többre került sor. A halálos szankciókon túl a csatáer közvetlen valósága – az, hogy az ellenség már ott jár a következő mezőn vagy utcában – is rákényszerítette a katonákra a saját logikáját. A Harmadik Birodalom még haláltusáját víva is rengeteg németet volt képes rávenni arra, hogy hasztalanul, a végletekig kitartsanak.

* * *

Normandiában egyhavi csatározás után az angol–amerikai hadseregek harminckét kilométer mélyen a kezükben tartották a partszakaszt. A rossz időjárás azonban gátolta a légi hadműveleteket és az utánpótlás partra szállítását. Minden egyes apró előrenyomulás rendkívüli erőfeszítéseket igényelt, és olyan fokú veszteségeket okozott, ami mérhetetlenül aggasztotta a szövetségeseket, különösen a briteket. Amikor a június végi *Epsom*-hadművelet során nem sikerült bekeríteni Caent – amit eredetileg a D-napra terveztek –, Montgomery a nehézbombázók támogatását kérte: július 7-én este a Lancasterek annak rendje s módja szerint le is rombolták a várost, s ez lehetővé tette, hogy a brit és kanadai egységek bevonuljanak az északi romok közé. Július 18-án a *Goodwood*-hadművelet keretében félelmetes páncélozott haderőt vetettek be Falaise bevételeire. Montgomery a második nap végén leállította a támadást, miután elveszített 4000 katonát és ötszáz harckocsit, a Normandi-

ában állomásozó brit páncélosok egyharmadát. A Shermaneket eléggé könnyen pótolni tudták, ám a kudarc óvatosságra intette a támadókat. „Az idegeink kikészültek⁷⁶ – írta John Cropper harckocsizó-parancsnok a legénység július végi hangulatáról. – Ritchie és Keith vitába keveredett, azt hiszem, a zenéről. Pillanatokon belül szó szerint üvöltöztek egymással. Nagyon keményen kellett fellépnem, hogy szétválasszam őket... Jó sokáig egyikük sem szólt egy szót sem.”

Eközben a szövetségesek jobbszárnyán Omar Bradley tábornok 1. hadserege kinkeservesen haladt előre a *bocage*-on, ahol a mostoha körülményeket még az is tetézte, hogy a németek elárastották az alacsonyan fekvő területeket. Az amerikaiak két hét alatt 40 000 fős veszteséget szenvedtek, mielőtt Saint-Lô környékén száraz talajra értek, ahonnan aztán már nagyszabású páncélostámadást indíthattak. A *Cobra*-hadműveletet a nehézbombázók tömeges támadása előzte meg, amely menet közben bénította meg a német *Panzer Lehr* hadosztályt. Július 25-én az amerikaiak előrenyomulásba kezdtek Coutances irányában, miközben alig ütköztek ellenállásba: Normandiában a német hadsereg szétesőfélben volt. Bradley erői hamarosan már dél felé robogtak, miközben a németek folyamatosan hátráltak előlük. Avranches július 30-án elesett, a pontaubault-i híd elfoglalása pedig megnyitotta az utat nyugat felé Bretagne, délre a Loire, keletre pedig a Szajna és az úgynevezett párizs-orléans-i rés irányában. Patton, az újonnan aktivált 3. amerikai hadsereg parancsnoka egy hadtestet elküldött délkeleti irányban, hogy törjön előre Mayenne és Le Mans felé, ez utóbbit egy hét alatt, száztizenkilenc kilométeres előrenyomulás után érte el.

És noha a német főtisztvezetők ekkorra már belátták, hogy a stratégiai visszavonulás életbevágóan fontos, a vonaluk nagy részén mégis kitartottak. Hitler ragaszkodott egy újabb ellentámadáshoz, amit az Ultra jelzett is a szövetségeseknek: augusztus 7-én a hajnali órák sötétjében Rommel utódja, Von Kluge nagyszabású ellentámadást indított azzal a céllal, hogy szétválassza az 1. és a 3. amerikai hadsereget. Az éjszaka folyamán a páncélosok visszafoglalták Mortaint, és tizenegy kilométerre előrenyomultak. A nappali világossággal azonban rájuk zúdult a katasztrófa. A szövetséges vadászbombázók a hetven támadó harckocsiból negyvenet egykettőre megsemmisítettek. A németek még négy napig igyekez-

tek újra lendületbe jönni, ám a masszív tüzérségi tűzzel megtámogatott amerikai gyalogság megtartotta pozícióit.

Montgomery frontszakaszán továbbra is lassú volt az előrehaladás. Augusztus 7-én késő délután Crerar 2. kanadai hadserege támadásba kezdett Caentől délre. Harckocsijai a sötétben valamiképp előrehaladtak, a támadás azonban napkelte után nem sokkal kifulladásra kényszerült. Kanadai és lengyel páncélozott egységek vették át a helyüket, de a tapasztalatlanság, valamint egy elfuserált bombázótámadás miatt, amelyben a támadó él több egysége is megsemmisült, a támadás ismét csak megtorpant, és egészen augusztus 10-ig jelentéktelen csetepaték zajlottak a Falaise-be vezető úton. Montgomery alakulatai a megmaradt német páncélosok főerejével kerültek szembe. Mindettől függetlenül fájdalmasan érintette őket a csigalassúságú előrehaladás, miközben nyugaton az amerikaiak diadalmasan robogtak előre.

Mivel Patton csapatai olyan sebesen haladtak, Bradley lehetőséget látott arra, hogy csapdába ejtsen egy huszonegy alakulatra becsült német haderőt – pontosabban szólva annak maradványait. Ha a 3. hadsereg előrelendül észak felé, Alençon irányába, a kanadaiak pedig el tudnák érni Falaise-t, mindössze huszonkét kilométer választaná el őket egymástól. Montgomery jóváhagyta a tervet. Patton egyik hadtestje elhanyagolható ellenállásba ütközve Alençon felé tört előre, átnyomult a városon, és augusztus 12-én este elérte Argentan külvárosát. Ezen a ponton Bradley a hadjárat egyik legellentmondásosabb döntésére jutott, amikor leállította az előrenyomulást. Bevallott indoka – hogy elkerülje az összeütközés kockázatát az előrenyomuló kanadaiakkal – nem is érdemel tüzetesebb vizsgálatot. Sokkal valószínűbb, s talán bölcsebb is volt tőle, hogy viszonylag gyenge haderejét nem szívesen állította a sebzett tigrisként visszavonuló németek útjába.

A kanadaiak még ekkor is keményen harcoltak. Újra és újra heves összecsapásokba keveredtek az ellenség utóvédjeivel, amelyek időnként az utolsó emberükig küzdöttek. Egyes páncélosütközetekben rendkívüli anyagi veszteségek keletkeztek: augusztus 8-án reggel például a northamptonshire-i önkéntes lovassági ezred egyik 17 fontos (7,711 kg) „Firefly” lövege kilőtt három Tigrist és egy Mk IV-es páncélost, egy órával később azonban egyetlen német Mk IV-es, amelynek testét vízműködés

rejtette, ugyanennek az ezrednek hét harckocsiját lőtte ki, mielőtt őt magát is megsemmisítették. A kanadaiak végül augusztus 16-án érték el Falaise-t, húsz órával azután, hogy az amerikai és francia csapatok Franciaország déli részén megkezdték az *Anvil* (Üllő) fedőnevű partraszállást. A hadművelet során csak gyenge ellenállásba ütköztek. Aznap, miközben Patton hadserege nyugat felé száguldott, és útja közben kevés némettel és hisztérikusan ujjongó francia tömegekkel találkozott, Hitler engedélyezte a stratégiai visszavonulást Normandiából. Az úgynevezett falaise-i katlanban 150 000 német szenvedte végig a szövetségesek kérelhetetlen légi és tüzérségi bombázását. „A völgy mélye mintha életre kelt volna⁷⁷ – írta egy szövetséges tiszt Trun mellett –, ...katonák menekültek, kerékpároztak és futottak, lovaskocsi- meg teherautó-oszlopok, és ahogy a nap felkelt, még több célpont vált láthatóvá... Maga volt a géppuskás-paradicsom, és mindenki ki is használta... Tőlünk balra volt a híres vesztőhely, ahonnan egész nap a Typhoonok zúgása hallatszott, és újabb meg újabb füstoszlopok takarták el a horizontot... egy egész fejvesztve menekülő hadsereg miniatűr képe. Elöl egy századnyi katona szalad, őket kerékpárosok előzik meg, mögöttük ágyútaliga vágtazik, és ezt az egész bagázst le hagyja egy katonákkal teliszúfolt, vagy 50 km/h-val repeztő Párduc tank.”

Augusztus 19-én este a lengyel és az amerikai csapatok Chamboisnál találkoztak, és ezzel állítólag lezárták a „falaise-i rést”. A szövetséges vadászbombázók több ezer járművet pusztítottak el a katlanban. A menekülő németek azonban még két napon át szivárogtak át a résen. A németek falaise-i vesztesége 10 000 halott volt, és ötször ennyi katonájuk esett fogságba. „A vezetőm lángolt⁷⁸ – írta Herbert Walther SS-páncélgránátos. – Nekem a karomat lőtték át. Kiugrottam egy vasúti sínre, és rohantam.” Miután a lábán újra eltalálták, sikerült megtennie még vagy száz métert, aztán „egy nagy kalapácsütést éreztem a tarkómon – egy golyó hatolt be a fülem alatt, és az arcomon keresztül távozott. Fuldokoltam a vértől. Két amerikai nézett le rám, meg két francia katona, akik ki akartak nyírni.” Rengeteg menekülő mégis megúsza. A háborúról szóló történetírásokban közhellyé vált az az állítás, hogy Franciaországban a német seregeket szétverték, holott ez nem teljes egészében igaz. A hadjárat során több mint 240 000 fős véres veszteséget szenvedtek, és

negyven hadosztályuk megsemmisült. Mindazonáltal nem mindennapi teljesítmény, hogy augusztus 19. és 31. között további 240 000 katona és 25 000 jármű kelt át kelet felé a Szajrán.

Rouen alatt a folyónál egy teljes napon és éjszakán át nyolc kilométer hosszú sorban álltak mozgásképtelenül, de csaknem sértetlenül a német páncélosok és egyéb járművek, miközben a német utászok egy sérült vasúti híd, az egyetlen lehetséges átkelőhely kijavításán dolgoztak, a sűrű eső pedig egészen addig visszatartotta a szövetségesek légierijét, amíg az átkelő meg nem nyílt. A szórványos tüzérségi tűz okozott ugyan némi veszteséget, ám nemsokára már katonák és járművek ezrei tartottak Németország felé. Elbeufnél többen kompon jutottak át a folyón, melyet a haditengerészet egyik egysége két bárkából eszkábált össze. Ha ezek egy hadseregnek csupán a töredékei voltak is, az elkövetkezendő hetekben Hitler számára felbecsülhetetlen értéket képviseltek: ők alkották a vázat, amelyre a birodalom nyugati védelmét hirtelenjében alapozták. „Teljesen kimerültünk – írta Herbert Rink SS-páncélos tiszt. – A Nyugati fal mögött csatlakozhattunk a többi legyőzött, megtizedelt német egységhez, melyek pusztító harcok közepette 600 kilométeres utat tettek meg... Mi pedig, akik kimerülten és legyőzötten tértünk meg a caeni csata poklából, kitörtünk a falais-i katlanból, és átértük az idegölő franciaországi visszavonulást – visszanyertük erőnket és önbizalmunkat.”⁷⁹ Ha Rink ez utóbbi állítása túlzás volt is, ahhoz kétség sem férhet, hogy Von Rundstedt, aki Von Kluge öngyilkossága után sikerrel töltötte be nyugaton a főparancsnoki posztot, képes volt kialakítani és megvédeni egy új vonalat.

A németek harc nélkül ürítették ki Párizst. Leclerc szabad francia páncélosadosztálya augusztus 25-én gördült be a fővárosba, amelyről kiderült, hogy az ellenállás már a magáénak vallja, és ez a legenda adott lökést a francia nemzeti önbecsülés feltámasztásának. A szövetséges hadseregek drámai üldözésbe fogtak, amely elvezette őket Belgium keleti felébe és Brüsszel felszabadításához. Szeptember 1-jén Eisenhower átvette az angol–amerikai haderő hadműveleti parancsnokságát, Montgome-

* A Michael Reynolds *Acélemberek* című könyvéből származó idézeteket Halmi Péter fordításában közöljük.

ryt pedig alacsonyabb beosztásba helyezve az angol–kanadai XXI. hadseregcsoport vezetésével bízta meg, egyúttal lekenyerezésül előléptette hadseregtábornokká. A nyugati szövetségeseknek meggyőződésük volt, hogy a normandiai győzelem kivívásával Németországot a vereség szélére taszították. Franciaország nagy része mindössze 40 000 halott árán felszabadult. 1944 szeptemberének elején arra számítottak, hogy még az év vége előtt kivívják a végső győzelmet. Reményeik beteljesülése végül is lényegesen hosszabb ideig tartott, de ahogy Geyr von Schwepenburg, a *Panzergruppe West* parancsnoka írta, „a háború fennmaradó része már csupán elhúzódó epilógus volt”.⁸⁰

22.

Japán: a sorssal dacolva

A háború mérhetetlenül pazarló műfaj, hiszen az egymás ellen küzdő felek erőfeszítéseinek java része hiábavaló, az árat pedig emberi életekben kell megfizetniük. A történészek nem csupán csatákra, hanem komplett hadjáratokra is könnyűszerrel rámutatnak, amelyeket nem kellett volna végigharcolni, mert a végkifejletet már eleve eldöntötték a valahol másutt történt események következményei. Rengeteg az olyan erőfeszítés és emberi áldozatvállalás, amely csak alig-alig járul hozzá a végső győzelemhez. Ám amikor hatalmas haderőket hoznak létre és állítanak csatasorba, szinte elkerülhetetlen, hogy be is vessék őket. Mindaddig, amíg az ellenség nem hajlandó beismerni a vereséget, elviselhetetlen a gondolat, hogy hadseregek tétlenkedjenek és bombák maradjanak a raktárban. 1944 folyamán az amerikai haditengerészet elsöprő fölényre tett szert a Csendes-óceánon. A blokád elkerülhetetlenné tette az ellenség összeomlását, amely teljes egészében importált üzemanyagtól és nyersanyagoktól függött, az amerikai tengeralattjárók sikeresen fojtották meg a japán kereskedelmet, amit a német U-bootok Nagy-Britanniával szemben nem tudtak elérni. A történelem során ilyen kis létszámú haderő – 16 000 katona, a tengerészeti fegyvernem erőinek 1,6 százaléka, akik ötvennél több hajón sohasem vettek részt bevetésen – csak nagy ritkán ért el ilyen sorsdöntő eredményeket. A japánok háborúban elszenvedett teljes hajókapacitás-veszteségének 55 százalékát az amerikai bűvárhajók okozták, 1300 hajót süllyesztettek el összesen több mint hatmillió tonna vízkiszorítással; rombolóteljesítményük csúcspontját 1944 októberében érték el, amikor 322 265 tonnányi hajórakertet süllyesztettek el. Ezt követően a japán veszteségek kizárólag azért csökkentek, mert már alig

maradt elsüllyeszthető szállítókapacitásuk, így Japán importvolumene 40 százalékkal csökkent.

Különös, hogy Hirohito országa úgy bocsátkozott háborúba, hogy tudta, milyen fontos számára, ugyanakkor milyen sebezhető a kereskedelmi hajózása, és mégsem foglalkozott komolyan a konvojok védelmével: a tokiói rezsim hatalmas hadihajókat épített az egyesített flotta számára, ám alig valamennyi kísérelőhajót. A japán tengeralattjárók technikailag messze elmaradtak a többi hadviselő fél búvárhajóinak színvonalától. Radarjaik és légi tengeralattjáró-elhárító rendszereik olyan gyatrák voltak, hogy az amerikai búvárnaszádok gyakran fényes nappal is tevékenykedhettek a felszínen. Amíg a németek 781 és a japánok 128 tengeralattjárót veszítettek, a Japán Császári Haditengerészet mindössze negyvenegy amerikai búvárhajót süllyesztett el, további hat pedig baleset következtében merült a tenger fenekére. Az amerikai tengeralattjárósok a repülőszemélyzetekhez hasonló veszteségeket szenvedtek – csaknem minden negyedik ember elpusztult –, az eredményeik viszont olyannyira jelentősek voltak, hogy jócskán megérték az áldozatot. A tengeralattjárókba fektetett amerikai ipari erőforrások csak egy töredékét tették ki annak, amit a Japán elleni támadáshoz megkésve csatlakozó B-29-es Superfortress bombázókra fordítottak, pedig a tengeralatti fegyvernem jóval nagyobb mértékben járult hozzá a győzelemhez.

A szigetek japán helyőrségei elszigetelődtek, megbénultak és éheztek. „Régi barátságok bomlanak fel – írta Bougainville-en 1944. szeptember 14-én az egyik katona –, ha az emberek éheznek. Mindig mindenki a maga éhségét próbálja csillapítani. Ez sokkal ijesztőbb, mint az ellenséges támadásokkal szembeszállni. Gonosz háború dúl a soraink között. Hát ennyire elkorcsosulhat a lelkiérzés?”¹ Az amerikai haditengerészeti és légi főlény megfosztotta a japánokat attól a lehetőségtől, hogy hatékony stratégiai ellencsapást indítsanak. Katonáik, tengerészeik és repülőseik számára továbbra is rengeteg alkalom adódott arra, hogy bátran haljanak meg, hogy szenvedést és halált bocsássanak ellenségeikre és a birodalom elnyomott alattvalóira. Az ország sorsa azonban már megpecsételődött.

Az ésszerűség szempontjából szükségtelen volt, hogy a szövetségesek nagyszabású szárazföldi hadműveletekbe kezdjenek Délkelet-Ázsiában

– vagy akár a Fülöp-szigeteken. Ha egyszerűen fenntartják a haditengerészeti blokádot és folytatják a légi bombázásokat, a japán népet végül szükségképpen kiéheztetik, a kőolajtól megfosztott hadigépezetet pedig tehetetlenné teszik. Tekintettel azonban a háborúk, a demokráciák és a geopolitika természetére, a „végül” nem volt eléggé hamar. 1944 tavaszán mindenki magától értetődőnek tartotta, hogy a szövetséges erőknek ott kell megtámadniuk a japánokat, ahol csak lehet. A britek India északkeleti határvidékén két éven át hadakoztak velük számottevő előrenyomulás nélkül, most viszont végre rendelkezésre álltak azok az erőforrások, többek között jelentős számú amerikai szállítógép, amelyek segítségével elsöprő erőfölényben kezdhettek offenzívába.

Churchill ellenezte a Burma visszahódítására irányuló szárazföldi hadműveletet, „Savanyú Jóska” Stilwell tábornok 1944 júliusában így panaszkodott elkeseredetten Marshallnak: „[A britek] egyszerűen sem Burmában nem akarnak harcolni, sem Kínával nem akarják újra felvenni a kapcsolatot.” Ez igaz is volt. „India támaszpontként jelenleg nem alkalmas nagyszabású hadműveletek indításához”² – szögezte le egy közös angol–amerikai jelentés 1944 tavaszán. – Az ország közlekedési hálózata már most is túlterhelt, politikai viszonyai nem kielégítő, gazdasági helyzete labilis.” Ausztrália, állította a dokumentum, lényegesen kényelmesebb bázislétesítményeket kínál. A dzsungelhadviselésben újra és újra győzedelmeskedtek a Brit Birodalom katonái fölött, így hát Churchill inkább egy kételtű partraszállást támogatott Burma déli részén, Rangun alatt, vagy ami még jobb, Szumátra csücskén, hogy aztán az ott létrehozott támaszpontból kiindulva foglalják vissza Malájföldet. Washington azonban csak azért nem volt hajlandó támadó hajókat a britek rendelkezésére bocsátani, hogy – Rooseveltné és vezérkari főnökeinek nézete szerint – keleti birodalmukat visszahódítsák. Az amerikaiak ekkor már nemigen vették maguknak a fáradságot, hogy Churchill érzékenységét pátyolgassák, és világossá tették, hogy a jövőben ők kívánják irányítani a keleti háború menetét. Egy Londonba látogató amerikai tisztviselő kerek-perec kijelentette: „Most rajtunk a sor, hogy Ázsiában elvégezzük a kezdő üteget”³ Az amerikaiak szárazföldi támadást követeltek Burma északi részén, hogy Indiából újra megnyíljon az út Csang Kaj-sek Kínájába.

Csang addig nem volt hajlandó csapataival elősegíteni ennek a célkitűzésnek a megvalósítását, amíg a britek előre nem nyomulnak Asszamból. Nagy-Britannia duzzogva eleget tett az amerikai kívánságoknak, habár azt mind Churchill, mind pedig helyi harctéri parancsnoka, William Slim altábornagy felismerte, hogy – akár győznek, akár veszítenek – Amerika csendes-óceáni hadjáratához képest a 14. hadsereg hadműveletei csak elenyésző mértékben fognak hozzájárulni Japán vereségéhez. A szövetségesek kezdeti terve szerint 1944-ben Slim két hadosztályának új offenzívába kellett kezdenie Arakan part menti régiójában, két indiai hadosztálynak Asszamból kellett behatolnia Burma északi részébe, miközben Stilwell vezetésével egy Kínából dél felé induló támadással beveszik Mjicsinát, és újra megnyitják a „burmai utat”. Ez utóbbi hadműveletet a tervek szerint egy felduzzasztott létszámú, hat dandárból álló csindit haderőnek kellett támogatnia, amelyet légi úton juttatnak Burma északi részére a japán frontvonal mögé, majd ott amerikai repülőgépek látnak el utánpótlással.

Ám a szövetségesek még el sem kezdték erőik összevonását, amikor az ellenség megelőzte őket: két japán hadosztály támadást intézett az Arakan-hegységben a brit erők lekötésére, mielőtt nagyszabású offenzívát indítanának Asszám irányába, elsődleges célpontjuk, Imphal felé. A hadművelet vakmerően nagyra törő volt, tekintettel arra, hogy az indiai és brit csapatok milyen nagy erőkkel vonultak fel. Légi fölény híján, kevés harckocsival és ágyúval a japánoktól ostobaság volt, hogy a rettenetes terepviszonyok között több száz kilométeren keresztül gyalogságot vezényeltek Slim állásai ellen. A japán offenzíva olyan lehetőséget kínált a britek számára, amilyenel addig még sohasem élhettek: hathatós tűzérsséggel, páncélos és légi támogatással hazai pályán harcolhattak.

Az arakani lökést olyan gyorsan és olyan alaposan verték szét, hogy Slim néhány egységét légi úton át tudta dobni északkeletre a két, egymástól százhatvan kilométerre fekvő kulcsfontosságú közúti csomópont, Imphal és Kohima védelmének megerősítésére. Nagy-Britannia keleti frontján, az 1944 tavaszán ott kibontakozó csatákban került sor a legsúlyosabb harcokra. Az éghajlati viszonyok Asszamban és Burmában ugyanolyan mostohák voltak, mint a Csendes-óceánon, s a hegyvidéki terep további veszélyeket rejtegetett: még mielőtt a katonák harcba bo-

csátkoztak volna, a meredek hegyoldalakon már a pusztta helyváltoztatás is a végletekig kiszípolyozta az erejüket. „Nehéz felfogni, micsoda fizikai megpróbáltatásokat kell az embernek kiállnia”,⁴ mesélte az 1. norfolkiak híradótisztje, Sam Hornor főhadnagy.

A hőség, a pára, a magasság meg a szinte mindenütt lejtős talaj együtt a legszívósabb alkatúakat is kikészíti. Levegő után kapkodszt, de az csak nem akar jönni, a lábadat addig-addig vonszolod fölfelé, amíg már csak annyi erő van benne, mint egy gyufaszálban, a szemedből törölgeted a sós verejtéket. Aztán azt érzed, hogy a szíved olyan hevesen ver, hogy már azt hiszed, menten kiugrik a helyéről... Végül aztán, amikor minden jel szerint már régen meg kellett volna halnod, fölérsz valahová, amiről azt képzeled, hogy a hegytető, aztán kiderül, hogy csak egy álgerinc... Megfeledekezel a japcsikról, megfeledekezel az időről, megfeledekezel az éhségről meg a szomjúságról. Csak a következő pihenőre tudsz gondolni.

„Pokoli egy bűdös lyuk volt – mesélte a kürtös Bert May Kohimáról. – A földön csupa rothadó növényzet... A piócák az ember minden szabad testfelületére rátapadtak. Rágyújtottál egy cigarettára, rányomtad a farkára, és »cupp«, már el is kotródott.”⁵ A japán támadás március 7-i kezdete után hetekig tartó patthelyzet alakult ki. A japánok bekerítették Slim állásait. Dimapurban, a Kohima mögötti nagy utánpótlási raktárban kitört a pánik. Trevor Highett főhadnagy a dorsetiektől később így mesélt: „Kevés kellemetlenebb hely van egy felbolydult bázisnál. Dugig volt olyanokkal, akik sosem gondolták, hogy egyszer harcolniuk kell, és akik már alig várták, hogy leléphessenek. – Vigyetek, amit akartok – mondták. – Csak írjátok alá, ha van egy kis időtök.”⁶ Aztán a gyalogság előrecaplatott, hogy beszálljon a küzdelembe. Minden egyes nap kézfegyverekkel és kézigránatokkal vívott heves közelharcokat hozott, ahogy a japánok újra meg újra rohamra indultak.

A Kohimáért folytatott küzdelem középpontjába az egykori járási kormányzó teniszpályája került, ahol a királyi nyugat-kentiek állásait csak pár méter választotta el az ellenségétől. „A teniszpályán lőttük őket, a teniszpályán hajigáltunk rájuk kézigránatokat”⁷ – mesélte John Winstanley századparancsnok. – Azért tartottunk ki, mert én folyamatosan rá-

dió-összeköttetésben voltam az ágyúkkal, a japánok meg mintha sosem jöttek volna rá, hogyan lephetnek meg bennünket. Miközben felfejlődtek, azt kiabálták angolul: – Adjátok fel!... Az ember a legmegfelelőbb pillanatban tudott ágyú- meg aknavetőtüzet kérni... Nem viselkedtek intelligensen, újra meg újra elkövezték ugyanazt az ostobaságot. Az Arakniban már megtapasztaltuk, milyen a japcsikkal harcolni, [akik] szurronnyal döfték le a sebesülteket meg a hadifoglyokat... Minden jogukat eljátszották, hogy emberként bánjunk velük, férgeknek tartottuk őket, akiket el kell taposni. Ez lényeges volt – mi természetből fogva békések vagyunk, de ha felbőszítenek, nagyon is tudunk harcolni.”

A csatatér hamarosan kopár, megfeketedett pusztasággá változott, a légnyomás letarolta a növényzetet, kráterektől és rókalyukaktól volt himlőhelyes, és tarkabarka ejtőernyők füzerei díszítették, amelyekkel utánpótlást dobtak le a helyőrségnek. Mindenre a halál és az oszlásnak indult hús orrfacsaró bűze telepedett. „Minden áldott éjjel támadtak bennünket⁸ – mesélte Frankie Boshell őrnagy, a nyugat-kentieket felváltó berkshire-iek századparancsnoka. – A második este 19.00-kor kezdték, az utolsó támadásra pedig másnap hajnalban 04.00-kor került sor. Hullámokban jöttek, mint a galamblovészeten. Majdnem minden éjjel lerohanták a zászlóalj állásainak valamelyik részét, úgyhogy ellentámadásokat kellett indítanunk.” Kohimánál a század 120 katonájának a fele odaveszett, és a többi egység is hasonló arányú veszteségeket szenvedett. „Az ember idegei felmondták a szolgálatot – írta Ben McCrae törzsőrmester. – Legszívesebben leült volna, hogy jól kisírja a szemét. Amit egy csomó haver meg is tett – annyira kikészítette őket az egész. Az ember éhes volt, fázott, átázott, és arra gondolt: »Mikor jutok már ki innen?« De nem jutott, mert nem lehetett.”⁹ Bert Fitt törzsőrmester kézigránatokkal már három bunkert kiiktatott, aztán épp akkor fogyott ki a Bren géppuskája, amikor egy japánba botlott. „Amikor az ember így közelharcba keveredik, rájön, hogy valamelyikük most meg fog halni... Közelebb megy, és reméli a legjobbakat... A könnyűgéppuskával az arcába vágtam... Még le sem ért a földre, a kezem máris a gigáján volt... A puskájáról sikerült leszednem a szuronyt, azzal végeztem vele.”¹⁰

Akció közben vékony választóvonal húzódott a másokat is buzdító bátorság és a hetvenkedés között, ami a többiekből megvetést váltott ki.

Az 1. norfolkiak bizonytalanok voltak a tekintetben, hogy bombasztikus ezredesüket, Robert Scottot hová sorolják. A vérontás közepette Scott túlárado lelkesedéssel így szólt a lövészeihez: „Gyerünk, fiúk, nincs mitől félni, jobban vagytok, mint azok a mitugrász sárga gazfickók.”¹¹ Amikor egy megpattanó srapelrepez fejen találta, öklét a japán vonalak felé rázva így szólt: „A legnagyobb sarzsi az állásban, és nem tudtátok elkapni! Ha az én istenverte zászlóaljamban lennétek, megvonnám tőletek az előmeneteli illetményt!” Michael Fulton százados így szólt az egyik tisztársához: „Nos, Sam, jobb, ha most megyek, és szerzek magamnak egy hadikeresztet.”¹² Fulton előrerohant, és pillanatokon belül fejbe is lőtték. Kohimánál az 1. norfolkiak tizenegy tisztje és hetvenkilenc egyéb rendfokozatú katonája esett el, és tizenhárom tisztje, valamint 150 katonája sebesült meg.

„A japcsik szinte az utolsó emberig mind meghaltak, még csak menekülni sem próbáltak – írta a brit határezred egyik századparancsnoka egy éjszakai összecsapás után valamivel délebbre, az imphali síkságon. – Egyikük viszont a szabad ég alatt lángolt, a sárga végtagjai feketék és fényesek voltak, mint valami fantasztikus négeré, egy másik, aki előjött harcolni, halott volt, kezét-lábát szétvetve hevert a földön, egy bajonett úgy állt ki a melléből, mint egy túlméretezett nyílvevő, három másik meg már sebesülten rohant fedezéket keresve egy olyan harminc méter széles, magas bambuszbozót felé.”¹³ Voltak, akik már nem bírták tovább a harcot: „Aznapi láttam először két embert összeroppanni – írta ugyanez a tiszt egy másik öldöklő imphali ütközet után. – Egyikük, egy száznyolcvan centi magas szakaszvezető egész délután egy gödörben kuporgott, a másik meg, egy utánpótlásként érkezett katona, az éjszaka kellős közepén, amikor minden csendes volt, egyszer csak felugrott, és elrohant – végül szurronnyal állította meg valaki.”

A pusztító tüzéségi tűz, a páncélos és légierő fokozatosan felmorzsolta a támadókat. Egy Lee-Grant harckocsi lebillegett a napokig tartó bombázásoktól elfeketedett meredek lejtőn, hogy visszafoglalja a kohimai tenispályát, és közben közvetlen közletről tüzelt a japán rókalyukakra. A japán parancsnok, Mutagucsi Renja tábornok gyenge logisztikai támogatással indította meg az offenzíváját, a RAF pedig naponta bombázta a hírközlési vonalait. Az ostromlók hamarosan éhezni

kezdték. Május 31-én a kohimai helyi japán parancsok felhatalmazás nélkül visszavonulást rendelt el, ami fejvesztett menekülésbe csapott át. Július 18-án Mutagucsi is beadta a derekát: az Imphal körüli japán erők maradványai rendetlen, botladozó menetelésbe kezdtek a Csindvin folyó felé, éhségtől elgyötörtén, miközben a szövetséges repülőgépek és üldöző csapatok a hegyi ösvények minden egyes kanyarulatában zaklatták őket.

„Az esőben, mivel nem volt hová leülnünk – írta egy kétségbeesett japán katona –, állva szundítottunk el egy-egy rövid időre. Körülöttünk az ösvényen korábban harcoló bajtársaink esőáztatta, oszlásnak indult tetemei heverték orrfacsaró bűzt árasztva. Még a botjainkra támaszkodva is újra és újra a hullák közé zuhantunk, ahogy a sziklákon meg a fák esőtől lecsupaszított gyökerein bukdácsoltunk, és kimerülten igyekeztünk megtenni még egy lépést, aztán még egyet.”¹⁴ Az imphali és kohimai kettős csata a japán hadsereg valaha volt legsúlyosabb vereségével végződött: a bevetett 85 000 katonából 53 000-en kerültek veszteséglistára. Ebből 30 000 volt a halott, akik közül ugyanannyian pusztultak el betegségekben és a nem megfelelő táplálkozástól, mint a szövetségesek akciói nyomán. Mutagucsi hadereje az összes harckocsiját, ágyúját és igavonó állatát elveszítette, ami pótolhatatlan volt. Az egész csendes-óceáni hadjáratnak nem volt olyan csatateré, ahol Hirohito erői ilyen súlyos veszteségeket szenvedtek volna.

A keleten csaknem három éven át elszenvedett vereségek után a győztesek harci szelleme most az egeket ostromolta. Noha a nagyon-nagyon hosszúra nyúlt utánpótlási útvonal végén Burma visszafoglalásával még egy nehéz hadjárat várt rá 1945-ben, Slim tudta, hogy megroppantotta a Délkelet-Ázsiában állomásozó japán hadsereg gerincét, önmagát imígyen a háború legrátermettebb – és egyúttal legkedveltebb – brit harc-téri parancsnokának kiáltván ki. Ami a japánokat illeti, Mutagucsi azt sosem gondolta volna, hogy képes meghódítani Indiát, de olyan reményeket azért táplált, hogy a briteket támadó „Indiai Nemzeti Hadsereg” látványa talán kirobbantja az általános felkelést a rádzs ellen. Ehelyett az INH a teljesítménye révén fegyveres erőként minden hitelét elveszítette. Az asszami győzelem és ezt követően Slim benyomulása Burmába átmenetileg újra megerősítette a brit uralmat Indiában. Miközben az in-

diai közvélemény szabadság iránti vágya mit sem csökkent, a sztrájkok és az utcai erőszakos cselekmények megritkultak.

1944 kritikus jelentőségű csatáira jóval keletebbre került sor. Azon a nyáron a Csendes-óceánra irányított erőforrások, nevezetesen a hadihajók és repülőgépek számának jelentős gyarapodása lehetővé tette Amerika számára, hogy bezárja a Japán köré vont gyűrűt. Habár továbbra is katonák haltak meg és hajók süllyedtek el, az amerikai fölény megváltoztatta a közdelem jellegét. Roger Bond, a *Saratoga* repülőgép-hordozó tengerészaltisztje így mesélt: „Ha az ember kiment a Csendes-óceánra... 1944 januárja után egészen mást tapasztalt, más lett a nézőpontja, mint korábban... Nem abban volt része, hogy alaposan elpáholyk, hogy kikergetik a világból.”¹⁵ A japánok még mindig keményen harcoltak, de már mindenütt kezdték őket visszaszorítani.

Hirohito katonái Bougainville-en, ahogy sok más szigeten is, nagy árat fizettek a jól felfegyverzett védők ellen intézett ostoba, hiábavaló támadásokért. „Az ellenséges halottak megcsonkított holttesteit hegyekben heverték szanaszét – írta egy amerikai 1944 márciusában –, legtöbbjük olyan súlyosan szétszaggatva, hogy fizikailag lehetetlen volt megszámolni őket. Itt-ott egy-egy láb vagy kar, vagy egy leszakadt kéz... Egy helyütt a japán hullák emberi lépcsőként vezettek át a szögesdróton. Öt ellenséges halott hevert egymás hegyén-hátán, mert ahogy egyenként közelítették meg a helyet, mindegyik az előzőt használta barikádnak, aztán arra zuhant, ahogy őt is megölték. A peremvonaltól távolabb, amellyel párhuzamosan egy kis csermely kanyargott, az ezernyi aknavetőgránát keltette agyrázkódásba belehalt japcsik heverték, fejüket strucc módjára bármi alá dugva, ami akár csak a legkisebb védelmet is nyújtotta.”¹⁶

Az Egyesült Államok 1944-ben már annyi hajót és repülőgépet állított elő, hogy képesnek érezte magát nagy erők bevetésére a Csendes-óceánon. A „Németország az első” doktrína megvalósulását mindig is veszélyeztette részben az a tény, hogy az amerikai közhangulat sokkal inkább a japánok, semmint a németek ellen korbácsolódott fel, részben az amerikai haditengerészetnek az a feltett szándéka, hogy őt lássák a keleti háború győztesének. Amíg Oroszország küzdelmének sorsa még nem dőlt el, ez kockázatos volt. Ekkor azonban már egyértelműen lát-

szott, hogy Sztálin seregei győzedelmeskednek, a Wehrmacht csillaga pedig leáldozóban van. Eisenhower viszonylag nagy erőkkel volt jelen Európában, de messze nem akkora létszámmal, amekkorára akkor lett volna szükség, ha Hitler légióival egyedül kell szembeszállniuk. Az angol-amerikai hadseregek harckocsikkal, ágyúkkal, járművekkel és repülőgépekkel bőségesen el voltak ugyan látva, de gyalogságból mindig is hiányt szenvedtek. Ráadásul a csendes-óceáni hadjáratok rendkívüli módon – a leküzdendő távolságok miatt a viszonylag kis létszámú erőkhöz képest aránytalanul nagy mértékben – megcsapolták a szövetségesek globális szállítókapacitását.

A csendes-óceáni szolgálat élménye fényévekre volt az európai tapasztalatoktól, először is a földrajzi elszigeteltség miatt. „Idekint semmi más nem létezett – írta Samuel Hynes, amerikai tengerészgyalogos pilóta –, csak a háború, nem volt látható a történelem, sehol egy emlékmű a múltból, sehol egy könyvekből ismert város. Nem volt itt semmi, ami a katonát a másik életére emlékeztette volna, sem egy város, sem egy bár, nem volt hová menni, még dezertálni sem volt hová.”¹⁷ A katonák, akik hónapokig trópusi körülmények között, a szabad ég alatt kényszerültek élni, irgalmatlanul szenvedtek a betegségektől meg a bőrbántalmaktól, még mielőtt az ellenség akciója véresebb áldozatokat szedett volna. Frazer West tengerészgyalogos így írt le egy jellegzetes bougainville-i problémát: „Nem vérhas volt ez... Csúnya hasmenés volt – a rossz víztől... egykettőre rád jön a hasmenés... Kétségtől a stressz is közrejátszott. Akkor még a jelentését sem ismertük a szónak, most viszont már ismerjük.”¹⁸

A kételtű hadműveletek a Csendes-óceánon rutinszerű, egyszersmind kockázatos és embert próbáló feladattá váltak. „Egy partraszálló hadművelet kirakodási fázisa – írta egy amerikai katona – még a legideálisabb körülmények között is meleg, kemény meló volt. A dzsungelben az aljnövényzet keskeny sávját hatalmas hullámok csapkodták, szigorúan a nappali órákra voltunk korlátozva, közben a novemberi déltengeri nap perzselőn sütött: kimerítő rémálom volt ez a munka. A brigádok az utolsó csepp vérükig hajtották magukat, hogy a mély vízben a löszert, az üzemanyagot, az ellátmányt, a járműveket, a fejadagokat meg a vizet kipakolják a hajókból. A kirakodó csapatok parancsnokai láza-

san kutattak pár négyzetméternyi raktárnak használható felület után, de végig az egész tengerparton csak mocsarat találtak. A műszakiak meg az utászok a fejüket meg a kezüket-lábukat törték, hogy valamiféle utat eszkábáljanak össze a magasabban fekvő részekig, ahol leparkolhatják a járműveket, elraktározhatják az üzemanyagot, felhalmozhatják a muníciót. Csakhogy amerre a szem ellátott, nem voltak ott magasabban fekvő részek – csupán elszórtan néhány félig vízben álló, bűzös, ragacsos dágvánnyal körülvett szigetekcske. Az utánpótlással zsúfolásig megrakott hajók meg órákon át csak berregtek a part felé.”¹⁹

1944 legjelentősebb csendes-óceáni hadművelete a japán belső védelmi gyűrű szempontjából kulcsfontosságú Mariana-szigetek elfoglalása volt. Amikor az amerikai tengerészgyalogoság Szaipan, Tinian és Guam szigetén támadásba kezdett, a betolakodók fogadására odasietett a japán egyesített flotta, amely a háború legnagyobb hordozó-összecsapására számított. „A birodalom sorsa ezen az egy csatán múlik”, jelentette ki június 13-án Tojoda Szoemu tengernagy, miközben hajói Ozava Dzsizaburó tengernagy parancsnoksága alatt Spruance flottája ellen indultak. Az Ultra azonban ismét csak felfedte tervét az amerikaiak előtt. A japánok azt remélték, hogy tengeralattjárókkal és szárazföldi bázisú repülőgépekkel még a fő összecsapás előtt alaposan meggyengítik az amerikaiakat. Ehelyett Tojoda huszonöt búvárnaszádjából tizenhetet elsüllyesztettek, guami és tiniani repülőtereit pedig amerikai bombák pusztították el.

Mindkét oldalon félelmetes erők sorakoztak fel, az amerikaiak azonban a levegőben is, a vízben is mintegy kétszeres túlerőben voltak a japánokkal szemben, 956 repülőgéppel 473 ellen, tizenöt hordozóval kilenc ellen – a midwayi amerikai haderő négyszerese. Ozava úgy vélekedett, hogy előnyre tett szert, amikor megállapította Spruance hajóinak pontos helyzetét, és június 19-én 08.30-kor ő indított elsőként légitámadásokat. Ezeket azonban az amerikai radarok még idejében észlelték, és ezt a jelentést villogtatták Marc Mitscher tengernagynak: „Nagy ellenséges rajok 265 fokról, 200 kilométerre, 7315 méteren.”²⁰ Vezérkari főnöke, Arleigh Burke kapitány később ezt mondta: „Nos, mi meg pontosan erre vártunk, úgyhogy az összes vadászgépünket felbocsátottuk, az egész miskulanciát.”

Ami ezután következett, az „a nagy marianai pulykavadászat” néven híresült el: Ozava 373 bevetett gépéből mindössze 130 élte túl, és jelentős kárt sem sikerült okozniuk az amerikai flottának. Guam fölött további ötven japán repülőgépet lőttek le. „[A japánokat] egyszerűen letaroltuk – mesélte Burke. – A rádióbeszélgetésekből lehetett tudni.” A repülőgép-hordozó műveleti termében lehallgatók figyelték az ellenséges rádióadásokat. Amikor a vigasztalhatatlan japán légi repülésirányító végre engedélyt kért a parancsnokától, hogy visszatérjenek a flottához, egy hallgatódzó amerikai tiszt így szólt: – Lőjük le! – Burke szánakozó leereszkedéssel válaszolt: – Nem, azt az embert nem szabad lelőni. Ő ma nagyobb szolgálatot tett az Egyesült Államoknak, mint bármelyikünk. Menjen csak szépen haza. Amerikai tengeralattjárók megtorpedózták Ozava zászlóshajóját, az új *Tajhót* és a veterán *Sókaku* hordozót. Mindezek a sikerek az amerikaiaknak mindössze huszonkilenc repülőgépükbe kerültek, Tojoda megmaradt hajói pedig visszafordultak.

Mitscher 58. hordozó-harccsoportja egész éjjel teljes gözzel üldözte a visszavonuló japánokat, másnap délután pedig amerikai felderítő repülőgépek rátaláltak Ozava hajórajára. Mitscher egy merész húzással rendkívüli hatótávolságú csapásokat indított, tudván, hogy 216 repülőgépének sötétben kell majd landolnia. Az amerikai erőforrások olyan óriásiak voltak és a tét olyan hatalmas, hogy a hordozók légi komponenseit feláldozhatónak ítélte. Az ujjongó pilóták rátaláltak a japánokra, köztük Don Lewis zuhanóbombázó pilóta.

Odalent a hordozó irdatlan nagynak látszott, szinte művinek. Egy pillanatra nagyon megörültem. Gyakran álmodtam valami ilyesmiről. Aztán elborzadtam önmagamtól. Micsoda kalamajkába kerültem. Én nem vagyok normális... Odalent a hordozó mindkét oldaláról villogó vörös pöttyök tömegei látszottak... Közben lassan balra fordult. Megállt. Kell ennél több? Meghúztam a bombakioldómat, éreztem, ahogy elhagy a bomba, aztán kezdtem elhúzni onnan. A szemem könnybe lábadt, a fülem fáj, a magasságmérőm 457 métert mutatott. Az égbolt egy merő fekete-fehér pamacs volt, benne pedig eltalált, lángoló és vízbe zuhanó gépek. Fura, hogy az embert még a borzalom kellős közepén is el lehet kápráztatni.²¹

Ebben a bevetésben elsüllyesztettek még egy hordozót, a *Hijut*, két másikat pedig megrongáltak, a japánoknak harmincöt repülőgépük maradt, és mindössze húsz amerikai gépet semmisítettek meg. Mitscher további nyolcvan gépe végzett kényszerleszállást üzemanyaghány miatt, vagy veszett oda a sötétben landolás közben, de a legénység nagy részét kimentették. Az amerikai gyárak könnyűszerrel pótolták az elveszített repülőgépeket, a japánoknak viszont szinte egyáltalán nem sikerült újra felfegyverezniük Ozavát. Spruance-t sok kritika érte, amiért ezen a ponton lefújta az ütközetet, és ezzel állítólag elszalasztotta az esélyt a menekülő japánok teljes megsemmisítésére – pedig alapos és jóvátehetetlen vereséget mért Tojoda flottájára. Nem volt rá szükség, hogy veszélyes vizeken kockáztassa hajóit, sőt talán az egész Mariana-szigeteki hadműveletet. Spruance a Fülöp-szigeteki csatában olyan bölcsességről és körültekintésről tett tanúbizonyságot, amelyhez foghatóra kollégája és vetélytársa, „Bika” Halsey csak nagy ritkán volt képes. Az akció bebizonyította, hogy az amerikaiak harckészsége, valamint haditengerészeti ereje ekkorra már túlszárnyalta az ellenségét. A japán pilóták szakértelme a háború hátralevő részében egyre hanyatlott, sőt néha még a bátorságnak is híjával voltak. A hordozóról bevethető amerikai repülőgépek, nevezetesen a Hellcat vadászgépek uralták az égboltot, még akkor is, amikor a japánok néhány olyan új repülőgépet vetettek be, amelyek állítólag képesek voltak felvenni velük a versenyt.

A Mariana-szigetek környéki tengereken aratott győzelem sem tudta azonban elejét venni a szárazföldön zajló véres harcoknak. A tengerészgyalogosok első célpontja Szaipan volt, amelynek huszonhárom kilométeres hossza és pár magaslata lehetővé tette, hogy a japánok mélységben 32 000 védőt helyezzenek el rajta. Amikor június 15-én 77 000 amerikai tengerészgyalogos kigázolt a partra, olyan géppuska- és ágyútűz fogadta őket, hogy az első negyvennyolc órában 4000 fős véres veszteséget szenvedtek. A tervezők háromnapos harcra számítottak, ám a sziget bevételére három hétig tartott: a védőket méterről méterre kellett kifüstölni a bunkereikből. A tengerészgyalogosok támogatására bevetették a hadsereg egy hadosztályát, majd miután nem sikerült elfoglalnia a gyászosan Bíbor Szív-gerincnek elnevezett, sűrű erdővel borított hegyen pozícióját, a parancsnokát leváltották. A támadók azonban nap nap után, miköz-

ben honfitársaik százezrei Normandiában hasonlóan brutális csatát vívtak, lassan ösvényt nyitottak maguknak a sziget belseje felé.

A július 6-ról 7-re virradó éjszaka 3000 japán, megérezve, hogy már közel a vég, hiábavaló, önfeláldozó banzájrohamot* indított, amelyben kétségbeesett közelharcot követően az amerikaiak tűzereje lekaszálta őket. „Alig volt fegyverünk²² – mesélte a kevés túlélők egyike, Micuharu Noda haditengerészeti számvevőtiszt. – Volt, akinek csak ásója volt, másoknak meg botjuk.” „A régi filmeknek azokra a jeleneteire emlékeztetett – idézte fel egy amerikai tiszt –, amikor a marhák ész nélkül menekülnek. A kamera egy gödörben van, te meg látod, ahogy jön a csorda, aztán átugranak fölötted, és már el is tűntek. Azzal a különbséggel, hogy a japcsik viszont csak jöttek és jöttek. Azt hittem, sosem fogynak el.”²³

Micuharu, aki két golyóval a hasában az amerikai állások előtt hevert, meglátta, amint néhány bajtársa feléje kúszik. Egyikük egy kézigránátot emelt a magasba, és hívogatóan azt mondta: „– Hé, te matróz! Nem tartasz velünk?” Aztán a sebesült japán kiáltását hallotta: „– Éljen a császár!”, utána pedig egy robbanást. „Több katona is felrobbant, egy szempillantás alatt váltak húscsapatokká... a feje mindnek szétnyílt, és füst gomolygott belőlük.” Maga Micuharu életben maradt, és fogságba esett. Miután a sziget szervezett védelme július 9-én megszűnt, kisebb túlélő csoportok még hetekig támadták az amerikaiakat. Rengeteg katona és civil – ez utóbbiak közül egyesek kényszer hatására – öngyilkosságot követett el: levetette magát a Marpi-fok szikláiról.

Július 21-én az amerikaiak megkezdték a partraszállást egy nagyobb szigeten, az ötvenöt kilométer hosszú Guamon, amely azért volt kulcsfontosságú célpont, mert a Mariana-szigetláncan belül egyedül itt volt jó a vízellátás, és itt volt a legjobb kikötő. A saipani ellenállás elhúzódása elég időt hagyott a 19 000 fős japán helyőrségnek, hogy erős parti védműveket építsen, csakhogy az amerikaiak a hadjárat egyik leghosszabb és leghatékonyabb légi és haditengerészeti bombázásával vezették be a

* *Banzájroham*: a második világháborúban a banzájrohamot a japánok öngyilkos rohamként indították azzal a céllal, hogy elkerüljék a nagy szegénynek számító hadifogságba esést. Nevét a szövetségesektől kapta, a támadás alatt gyakran felhangzó *banzaj* csatakiáltás miatt. (A szerk.)

támadásukat. Ez óriási pusztítást végzett: a szervezett ellenállás egykettőre összeomlott, mégis három hétbe telt, amíg az elszigetelt erődítéseket felszámolták, és a szigetet biztonságossá tették a hatalmas méretű amerikai repülőtér-építkezési program számára. Sőt mi több, Guamon a gyalogság egészen a háború végéig kénytelen volt járőrözni, és japánok kis csoportjaival csatározni.

A tengerészgyalogosok július 24-én indítottak támadást harmadik Mariana-szigeteki célpontjuk, a kisebb Tinian sziget ellen. Holland Smith altábornagy, a rajtaütés parancsnoka ezt tartotta a hadjárat legjobban kivitelezett kételtű partraszállásának. A szervezett ellenállás tizenkét nap alatt számolták fel, habár a japán túlélők itt sem voltak hajlandók megadni magukat. „Sehol sem láttam szemléletesebb példáját a japcsik természetének, mint szürkületkor a kifutópálya mellett”,²⁴ írta a *Time* tudósítója, Robert Sherrod.

Éppen rókalyukat ástam magamnak éjszakára, amikor valaki felkiáltott: „Ott egy japcsi a fatörzsek alatt!” A harcálláspont elhárítótisztje tamaskodott ugyan, de azért az egyik embernek kezébe nyomott néhány kézigránátot azzal, hogy füstölje ki velük a japcsit. Aztán a lyukból éles sivítással egy japcsi golyó fütyült elő, a fatörzsek alól meg egy ösztövé kis fickó – alig több másfél méter magasnál – ugrott ki szuronnal hadonászva. Az egyik amerikai hozzávágott egy kézigránátot, amely leterítette a japcsit. Föltápaszkodott, a szuronyt a hasa felé fordította, és az elfogadott harakiristílusban megpróbálta meglékelni magát. A kibelezésre azonban nem került sor. Valaki egy karabéllyal lelőtte a japcsit. De akár a többi japcsit, ezt is sok időbe telt megölni. Már négy golyó csapódott a testébe, de ő még mindig féltérdre emelkedett. Végül aztán az amerikai fejbe lőtte.

Ezernyi ilyen incidens teszi könnyen érthetővé, hogy a Csendes-óceánon miért kezelték halálosan veszedelemes fenevadakként ellenségeiket az amerikai tengerészgyalogosok és katonák.

A jól értesült japánok tudták, hogy hazai szigeteik, amelyeken a házak milliószám épültek fából és papírból, ekkor már a légi bombázás gyötrelmein mennek át: a Mariana-szigeteki kifutópályák az amerikai bombázók számára elérhető közelségbe hozták a japán városokat.

A part menti harcok megmutatták, hogy a japán katonák hajlandósága az önfeláldozásra minden egyes győzelemért magas árat fizettet az amerikaiakkal, csak hogy a támadók ellenállhatatlan tűzerővel rendelkeztek. Nimitz tengeralattjárói olyan mérvű anyagi veszteségeket okoztak a japán kereskedelmi flottának, ami egy importfüggő ország számára fenntarthatatlan. A haditengerészeti blokád és a légi bombázás kombinációja akkor is gondoskodott Japán vereségéről, ha az amerikai szárazföldi erők egy tapodtat sem haladnak előre. A japán kormány mégis a harc folytatása mellett kötelezte el magát: a tokiói államigazgatást uraló mérhetetlenül konok katonai vezetők úgy vélték, hogy még mindig elérhetik a tárgyalásos rendezést, s ezzel legalább az ország kínai birtokait megmenthetik, ha arról győzik meg az amerikaiakat, hogy a japán anyaország megtámadásért elfogadhatatlanul magas árat kell fizetniük.

A tengerészgyalogosok még a Mariana-szigetekért harcoltak, amikor az Egyesült Államok a Csendes-óceán délnyugati térségében egy jóval ellentmondásosabb hadjáratba kezdett. Douglas MacArthur tábornoknak, a regionális főparancsnoknak feltett szándéka volt, hogy személyesen ő szabadítja fel a tizenhét millió lakosú Fülöp-szigeteket, ahol szolgálati ideje java részét töltötte. A korábbi hadseregparancsnok, akinek odahaza befolyásos jobboldali barátai voltak, 1944-ben azzal a gondolattal flörtölt, hogy elindul az elnökválasztáson Roosevelten ellen, s erről a szándékáról csak akkor tett le, amikor világossá vált, hogy nem tudná megszerezni a republikánusok jelöltségét, és még kevésbé legyőzni a Fehér Ház lakóját. MacArthur még mindig roppant félelmetes figura volt, akinek a vezérkari főnökök nehezen tudtak ellenállni, hírnevét olyannyira felfújta a hazai propaganda, hogy gyakorlatilag leválthatatlan volt.

A haditengerészet tervezői úgy érveltek, hogy miután a Mariana-szigeteki légi bázisok amerikai kézre kerültek, a Fülöp-szigeteken álmórázó nagy létszámú japán hadsereget akár magára is hagyhatják, hadd gondolkozzon el önnön tehetetlenségén, amíg az amerikai erők Ivo Dzsimával, Okinavával, majd végül a japán anyaország szigeteivel foglalkoznak. Felmerült, hogy az Egyesült Államok kezdjen korlátozott hadműveletekbe, és foglalja el a Fülöp-szigetek repülőtereinek és kikötőinek egy részét, de amellet, ami a valóságban történt, senki sem érvelt. MacArthurnak feltett szándéka volt, hogy végigharcolja az egész

szigetcsoporthoz, és úgy is tett. Habár a vezérkari főnököktől sohasem kapott hivatalos jóváhagyást célkitűzéseire, Washingtonban mégsem akadt senki, aki elég befolyásos vagy tisztán látó lett volna ahhoz, hogy megállítsa. „Ne feledje, a haditengerészet a mi oldalunkon áll”, írta egyszer Marshall emlékeztetőül MacArthurnak, ám a Csendes-óceán délnyugati térségének főnöke ezt sohasem látta be.

1944 szeptemberében Halsey 3. flottájának repülőgép-hordozói a Fülöp-szigetek déli szigeteinek partjai mentén büntető jellegű veszteségeket okoztak a még megmaradt japán légi kapacitásban. Egyedül 12-én 2400 amerikai bevetésben kétszáz ellenséges gépet semmisítettek meg a levegőben és a földön. Nimitz és MacArthur egyetértett abban, hogy a Peleliu szigetén lévő légi bázist el kell foglalni, mielőtt a hadsereg támadást intézne a Fülöp-szigetek ellen. Szeptember 15-én az 1. tengerészgyalogos hadosztály emberei intenzív légi és haditengerészeti támogatással rohamszerű partraszállást hajtottak végre: a mélyen beásott tűzérővel rendelkező 10 000 japán védő hevesen ellenállt. Az ezt követő hadjárat, amelyben az amerikai hadsereg egyik hadosztálya is részt vett, rémálomnak bizonyult. Hatalmas mennyiségű lőszer és óriási erőfeszítések árán sikerült csak bunkerről bunkerre felszámolni az ellenség állásait. Későbbi becslések szerint minden megölt védőre 1500 tűzérő lövedék jutott. A japánok szokás szerint csaknem az utolsó emberig harcoltak, az amerikaiak közül pedig 1950-en pusztultak el, mire Peleliu parancsnoka, Nakagava Kunio ezredes november 24-én öngyilkosságot követett el. A csatának, ennek a rendkívül heves miniatúrának a magasabb szintű amerikai stratégia szempontjából kétes értéke volt. Pusztán azt az üzenetet erősítette meg, hogy a csendes-óceáni japán előretolt állások bevételének sikeréhez nem vezet rövidebb út.

1944. október 20-án a hadsereg négy hadosztálya kezdte meg a partraszállást Leyte szigetén, a Fülöp-szigetek kellős közepén. Gyér ellenállásba ütköztek, és a hídfőállás délutánra már megfelelőképpen biztonságos volt ahhoz, hogy MacArthur a partra masírozzon, és a felszabadítás alkalmából fellengzős rádióbeszédet tartson. Ezt követően azonban az egyre élénkebb japán ellenállás az eső, a sár és az amerikai katonák tízezreinek vére révén istenítéletté változtatta a hadjáratot. MacArthur vezérkara figyelmen kívül hagyta a mérnökök figyelmeztetését, hogy

Leyte nem alkalmas repülőtér építésére, s így az amerikai csapatok javarészt kénytelenek voltak a hordozókról bevetett repülőgépek támogatására hagyatkozni. MacArthur sajtófőnöke, Bonner Fellers ezredes 1942-ben azzal szerzett magának hírnevet, hogy a britek hadműveleiről és szándékairól naponta küldözgette rádióan a jelentéseit Kairóból, amelyeket Rommel egytől egyig elfogott. Ezt a szomorú priuszt most azzal tetézte, hogy újra meg újra bejelentette a leytei győzelmet, holott MacArthur katonái az életükért küzdöttek.

Az időjárás és a hegyek, a rovarok és az ellenséges tűz, a kimerültség és mocsarak hétről hétre, majd hónapról hónapra egyre sanyarúbbá tették a szigeten tartózkodó minden gyalogos életét. „Már nem tudták, mekkora távolságot hagytak maguk mögött – írta Norman Mailer, aki a Fülöp-szigeteken szolgált, egy képzeletbeli őrzáratról szóló beszámolójában, amely fájdalmasan összezsengett saját élményeivel. – Minden homályba veszett, ami volt, elfelejtették, milyen gyötrelmeket kellett kiállniuk egy-egy terepszakaszon... Úgy tántorogtak libasorban egymás nyomában, mint a részek, lehorgasztott fejjel, karjukat görcsösen lóbálva... Válluk felhólyagzott a hátizsák szíjaitól, derekukat felhorzsolták a töltényhevederek, puskájuk nekiütődött az oldaluknak, hólyagok keletkeztek a csípőjükön... Akárcsak a hordágyvivők, ők is elfelejtettek mindent; már nem is érezték magukat embereknek. Csak a fájdalom burkai voltak.”^{*25}

Az amerikaiak még kínkeservesen vágták maguknak az ösvényt Leyte szigetén át, amikor ellenségeik a tengeren nagyra törő és kétségbeesett kísérletet tettek arra, hogy tönkretegyék a hadjáratukat. A Japán Császári Haditengerészet négy, repülőgépekkel hiányosan felszerelt hordozót indított útnak észak felől egy színlelt támadásra azzal a céllal, hogy Halsey 3. flottáját a saját, szinte elkerülhetetlen pusztulásuk árán is magukhoz csalogassák. Eközben mindenfelől megindultak a japán nehéz hajók, hogy a Leyte-öbölnél összehalálkozva megtámadják az amerikai kétélű armádiát, és annak viszonylag gyenge haditengerészeti támogató erejét – Thomas Kinkaid tengernagy 7. flottáját. A Só-Gó-hadműveletnek egy

* Norman Mailer *Meztelenek és holtak* című regényének idézetét Sziggyártó László fordításában közöljük.

percig sem volt esélye a sikerre: bármilyen pusztítást vigyenek is véghez a támadók, az amerikai stratégiai fölény lehengető volt. A japán kódok megváltoztatása és a tengeren hajózó flottájukra parancsolt rádiócsend azonban megakadályozta, hogy Halsey és Kinkaid előre értesüljön arról, hogy mi készülődik. A Kurita Takeo altengernagy vezette egyik nagy erejű japán hadihajórajt csak október 24-én észlelték, miközben áthaladt a Luzon, Panay és Leyte által közrezárt Sibuyan-tengeren. Amerikai tengeralattjárók azon nyomban el is süllyesztették két cirkálójukat, a 3. flotta pedig a hordozóiról felbocsátotta a repülőgépeit, amelyek elsüllyesztették a hatalmas *Muszaszi* csatahajót és több más járművet meg rongáltak. Kurita visszafordult, szemmel láthatóan elismerve vereséget. Az impulzív Halsey, akinek meggyőződése volt, hogy elintézte a japánokat, ekkor a hatvanöt hajóból álló teljes haderejével eltűnt észak felé, hogy üldözőbe vegye Ozava hordozókból álló csaliflottáját, amelyet felderítő repülőgépek észleltek.

Aznap, 24-én éjjel, miközben Halsey teljes gőzzel a távoli horizont felé haladt, a 7. flotta megívta a saját jelentős csatáját. Dél felől egy másik japán hadihajórajt észleltek, amely a Surigaói-szoroson át a Leyte-öböl felé közelített. Kinkaid a fogadásukra cirkálókkal, rombolókkal és torpedónaszádokkal együtt odaküldte vén bombázó csatahajóit. Ekkor figyelemre méltó akcióra került sor. A felcsapó lángok által hamarosan kivilágított sötétségben a kis amerikai hajók nem sok kárt tettek a japán hadihajókból álló oszlopban. Nem sokkal 04.00 előtt azonban a rombolók torpedói és Kinkaid nagy hajóin a 355 és 406 milliméteres fő ágyúk radarral vezetett sortüze elsüllyesztette a japánok *Jamasiró* és *Fuszó* csatahajóját, valamint három kísérőhajójukat. A *Mogami* nehézcirkálót és az *Abukuma* könnyűcirkálót is eltalálták, majd később amerikai repülőgépek el is süllyesztették őket. A japán harccsoport maradéka hazafelé indult – két nehézcirkálónak és öt rombolónak sikerült megmenekülnie. Az amerikai hajókon mindössze harminckilencen haltak meg, jobbra a sötétség zűrzavarában, baráti tűz áldozataként. Mészárlás volt ez a javából: a japánok teljesítménye nem csupán az elmaradottabb technológiájukat és tüzéségüket tükrözte, hanem belenyugvásukat is az önfeláldozásba. A hadihajórajtnak semmiféle reális esélye nem volt arra, hogy átkeljen a keskeny Surigaói-szoroson, hacsak a meglepetés ereje

nem segíti, és hacsak az amerikaiak nem ugyanolyan ímmel-ámmal reagálnak, ahogyan hasonló körülmények között két évvel azelőtt, a Szavo-szigetnél tették. Ez azonban többé már nem volt valószínű. A japánok a halálba hajóztak, ahová annak rendje és módja szerint el is értek.

A csata legjelentősebb akciója, sőt a történelem egyik legfurcsább haditengerészeti összecsapása azonban még hátravolt. Az éjszaka folyamán a Halsey repülőgépei által szétszilált japán hadiflotta még egyszer teljes fordulatot csinált, és miután kelet felé áthajózott a San Bernardino-szoroson, délnek fordulva a Leyte-öböl felé vette az irányt, és még virradatkor is észrevétlen maradt, ellenállásba nem ütközött. Nem sokkal 07.00 előtt Clifton Sprague ellentengernagy – rádiós hívójele által „Taffy 3”-ként halhatatlanná tett – 77.4.3-as harccsoportjának hat kis-méretű kísérő-hordozóján és hét kísérőhajóján épp lefújták az éjszakai harci riadót, amikor az egyik tengeralattjáró-elhárító járőrrepülőgépről egy rémült hangú rádióüzenet mintegy harminc kilométerre gyorsan közeledő négy japán csatahajót, nyolc cirkálót és kísérő rombolókat jelentett. Sprague érthető módon magából kikelve így kiáltott fel: „Az a gazember Halsey itt hagyott minket csupasz seggell!” Hajói, a MacArthur szárazföldi csapatait légi támogatásban részesítő lomha, úszó kifutópályák kétségbeesetten küzdöttek, hogy minél messzebb kerüljenek, és közben a lehető legtöbb gépet küldték fel. A japánok azonban hamarosan erőteljesen és gyors iramban tüzelni kezdtek a Taffy 3-ra.

Kurita tengernagy, a japán hajóraj parancsnoka számára könnyű alkalom kínálkozott, hogy a kicsi, száználmasan gyenge amerikai haderőt megsemmisítse. Sprague rombolói és repülőgépei újra és újra rendkívüli bátorsággal vetették magukat az ellenségre, csakhogy sem elegenden voltak, sem páncélon áthatoló bombákkal nem rendelkeztek. Kinkaid csatahajói a Surigaói-szorosban megvívott éjjeli párbajukat követően többóránnyira onnan, valahol délen tartózkodtak. A kísérő-hordozók és a repülőgépek legénysége tudta, hogy nekik maguknak kell elkergetniük az ellenséges hadiflottát. Számos pilóta csodálatra méltó hősiességről tett tanúbizonyságot, habár néhányukat megtörte az ismételten végrehajtott támadások okozta feszültség: egyiküknek a *Manila Bay*en való landolás után nem akaródzott újra felszállnia, hogy végrehajtsa aznap reggeli harmadik torpedótámadását. Fitzhugh Lee kapitány a parancs-

noki hídra rendelte a fiatallembert. „Alaposan fel volt dűlva, mert látta, ahogy lelövik a pajtásait... Már csak egy torpedónk maradt... A fedélzetén nem volt más pilóta – a mieink mind repültek. Úgyhogy feltöltöttük, én pedig buzdító beszédet intéztem hozzá a hídon, majd hátba veregettem, és azt mondtam neki: – Menjen, kövessen el mindent. – Meg is csinálta a harmadik kört, és életben maradt.”²⁶

A közvetlen közléről vívott sorozatos csetepatékban az elsőpró japán ágyútűz elsüllyesztett három amerikai kísérőhajót és a Taffy 3 egyik hordozóját, az egyesített flotta püfölése közben pedig mintegy ötven amerikai repülőgép veszett oda. A légítámadásokban azonban elsüllyedt a *Csókai*, a *Szuzuja* és a *Csikuma* cirkáló is, Kurita idegei pedig felmondták a szolgálatot. Az energikus amerikai ellenálláson megdöbbenve, és abban a meggyőződésben, hogy a 3. flotta egységeinek közelében tartózkodik, amelynek hajói hamarosan bekapcsolódnak, hogy megsemmisítsék, 143 perccel az első gránátok kilövése után félbeszakította az akciót, és elindult hazafelé. A Taffy 3 hősiessége nagy nehezen visszavert egy hadiflottát, az amerikai tengerészek ezreinek elképedésére, akik aznap reggel valamivel korábban még azt gondolták, hogy halálra vannak ítélve.

Az amerikaiaknak még egy kísérő hordozójuk elsüllyedt, kettő pedig súlyosan megrongálódott, amikor a Fülöp-szigeteki bázisaikról felszálló japán repülőgépek végrehajtották a hadjárat első öngyilkos támadásait. Halsey gépei annak rendje és módja szerint megtámadták Ozava csali hajóraját, és egy könnyűcirkálóval meg két rombolóval egyetemben mind a négy hordozót elsüllyesztették. A 3. flotta ekkor délnek fordult, hogy keserű vádaskodások érjék, amiért magára hagyta a leytei hajórajokat. Halsey megérdemelte volna, hogy meggondolatlanságáért leváltásák. A történelemben Leyte-öbölbeli csataként, a valaha volt legnagyobb haditengerészeti összecsapásként bevonuló amerikai győzelem azonban oly mértékű volt, hogy elnézték neki a baklövését. A japánok 64 hajót vetettek be 216 amerikai és 2 ausztrál tengeri jármű ellen. 285 000 tonnányi hadihajót veszítettek, míg az amerikaiak mindössze 29 000 tonnányit, és csupán 2803 amerikai halt meg, szemben a japánok több mint 11 000 fős veszteségével. A Só-Gó-hadművelet vége az lett, hogy a Császári Haditengerészetet megfosztotta négy hordozójától, három csatahajójától, tíz cirkálójától és kilenc rombolójától. Az amerikaiak három

kis hordozót, két rombolót és egy kísérő rombolót vesztek. Több másik jármű súlyosan megsérült, és el is süllyedt volna, ha a lángoló üzemanyag, a szétrobbanó gőzvezetékek és a felrobbanó lőszeres közepette nincs az amerikai haváriaosztágok energiája és bátorsága.

A Leyte-öböl szemléletesen mutatta a japán haditengerészeti képességek összeomlását: a tüzéségét, a tengerész tudását, a hajófelismerését – és az idegességét. A japán admirálisok úgy hajtották végre a Só-Gót, mintha vereségre számítottak volna. Készebbnek mutatkoztak meghalni, mint harcolni, ami különös változás az olyan katonák esetében, akik 1941–1942-ben még lelkes és hatékony harcosoknak mutatkoztak. Számos korábbi csendes-óceáni csatában a rádiós hírszerzés lényegi előnyhöz juttatta az amerikaiakat, ami a Leyte-öbölbeli akciókban nem állt rendelkezésükre. Halsey baklövéseinek köszönhetően a 3. flotta teljes erejét sohasem vetették be egyszerre. Az amerikai haditengerészet mégis minden alkalommal legyőzte az ellenséget. Tagadhatatlan, hogy a technológiát, és különösen a radart az amerikaiak előnyére vetették be. A japán haditengerészeti légierő megsemmisítése lehetővé tette Halsey és Kinkaid pilótái számára, hogy szinte zavartalanul repülhessenek. A csata alapvető üzenete azonban az volt, hogy a Császári Haditengerészet morális és egyben anyagi összeomlást szenvedett el.

Leyte szigetét december végén foglalták el, majd január 9-én amerikai erők szálltak partra a Fülöp-szigetek legnagyobbikán, Luzonon, hogy megkezdjék a háború végéig elhúzódó hadjáratukat a Jamasita Tomojuki tábornok – aki 1942-ben kiérdemelte a „Malajzia Tigrise” nevet – által konok rátermettséggel vezetett japán erők ellen. A fővárost, Manilát a földdel tették egyenlővé a hetekig tartó harcok, amelyekben a japán tengerészek csapatai szinte az utolsó emberig harcoltak. Ugyanezek az emberek civileket is lemészároltak, aminek egyáltalán nem volt katonai célja, de megmutatták a japánok eltökéltségét, hogy önnön sorsuk beteljesedése előtt minden kezük ügyébe eső áldozatra halált hozzanak, amivel gyakran együtt járt a nemi erőszak és a csonkítás is.

Rengeteg filippínó, aki a japánok kegyetlenkedéseit megúsza, az amerikai tüzéségi tűzben pusztult el; Manila romhalmazzá vált, ami ironikussá tette felszabadítását. Fővárosuk romjai között mintegy száz-ezer lakos lelte halálát, ezer amerikaival és tizenhatezer japánnal együtt.

Jamasita visszavonult a sziget hegyes-völgyes, sűrű erdőkkel borított belsejébe, ahol egészen 1945 augusztusáig tartotta egyre zsugorodó vonalait. A 8. amerikai hadsereg Eichelberger vezetésével a háború végéig tovább folytatta sorozatos kételtű hadműveleteit szerte a Fülöp-szigeteken, egyik szigetet a másik után foglalta el időnként heves, áldozatos harcok árán. MacArthur kijelenthette, hogy visszafoglalta a szigetcsoporthoz, és vereséget mért a japán megszállókra. Csakhogy mivel ezeket a katonákat semmilyen más olyan csataterre nem lehetett elszállítani, ahol befolyással lehettek volna a háború kimenetelére, ugyanúgy a Fülöp-szigetek foglyai voltak, mint Hitler nagy létszámú, haszontalan helyőrsége a németek által megszállt brit Csatorna-szigeteken.

„A Fülöp-szigeteki hadjárat hiba volt – mondja a kortárs japán történész, Hando Kazutosi, aki átélte a háborút. – MacArthur önmaga miatt csinálta. Japán már akkor elvesztette a háborút, amikor a Mariana-szigetek odalettek.” A filippínók, akiket MacArthur saját bevallása szerint kedvelt, kárba vesztett életekkel – valahol a félmillió közelében volt a harcokban, öldöklésekben, éhínségben és betegségben elpusztultak száma – és romba dőlt otthonokkal fizettek az egocentrizmusáért. Számukra éppolyan szerencsétlenség volt, hogy sem Rooseveltnél, sem az amerikai vezérkari főnökök nem voltak képesek az ostobaság szűkebb keretein belül tartani MacArthur ambícióit, mint ahogy a szövetségesek háborús erőfeszítése szempontjából. 1944-ben Amerika már kérlelhetetlenül haladt előre Japán legyőzése felé, a délnyugat-csendes-óceáni térség főparancsnokának tévítéletei azonban elcsúfították az ország teljesítményét.

23.

Az ostromlott Németország

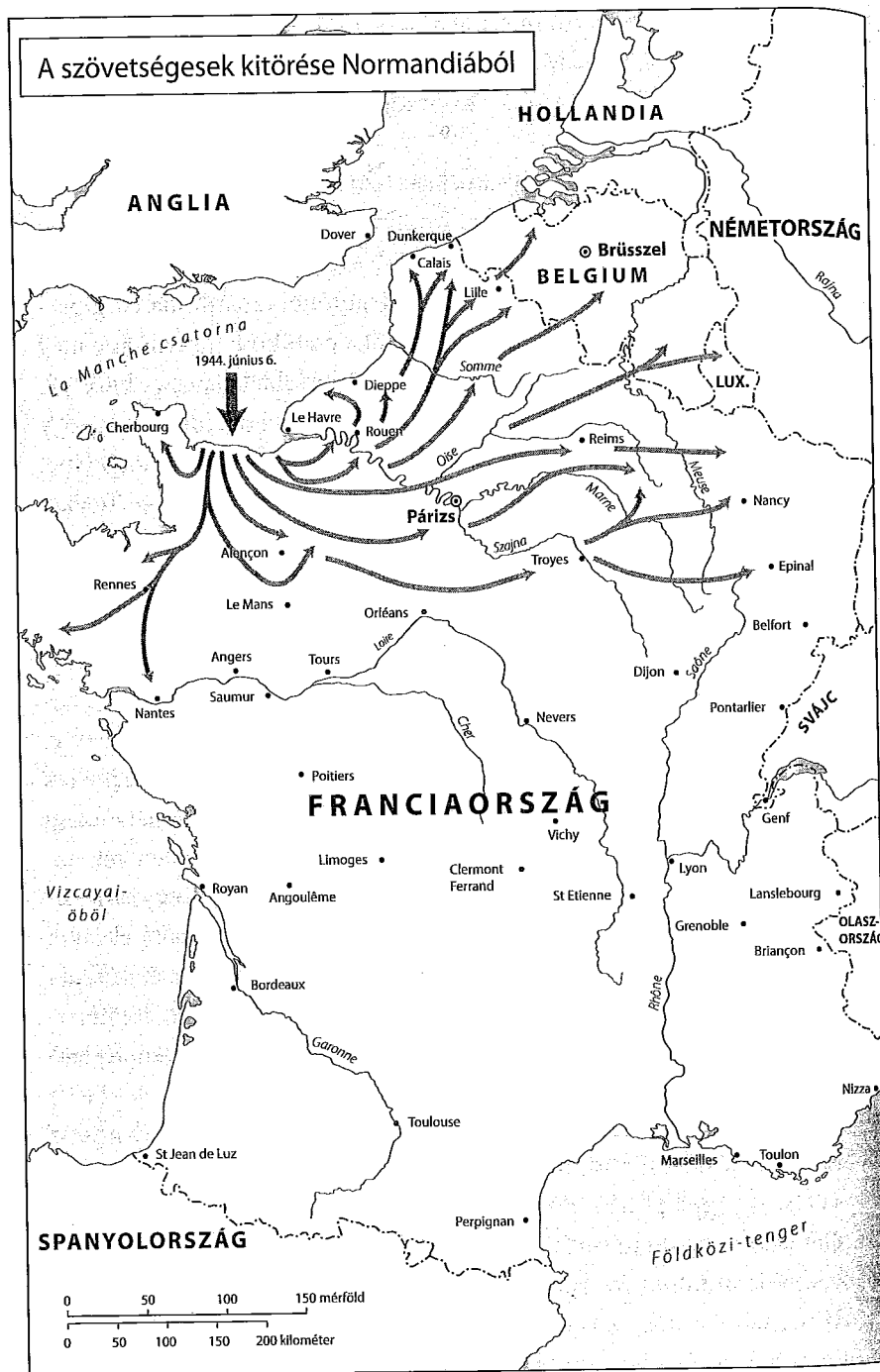
1944 szeptemberének első napjaiban a szövetségesek vezetőinek zöme – az egyetlen Winston Churchill kivételével – azt feltételezte, hogy országaik mindössze hetekre vannak a Harmadik Birodalom teljes legyőzésétől. Sok német is ezen a véleményen volt, és bőszen készülődött arra a pillanatra, amikor a megszállók majd végigsöpörnek az országon. Egy Pickers nevű német tiszthelyettes ezt írta a feleségének Saarlouisba: „Mindketten állandó halálos veszedelemben élünk. Én már oda is írtam az életem végére: *finis*, hiszen kétkem, hogy ezt élve megúszom. Búcsúzom hát tőled és a gyerekektől.”¹ Josef Roller közkatónának ezt írta az édesapja Trierből: „Az összes porcelánt és ezüstöt, meg a nagy szőnyeget elástam az istállóban. A kis szőnyeg Annie pincéjében van. Annie porcelánját oda falaztam be, ahol a bor szokott lenni. Úgyhogy ha mi odavesznénk, mindent megtalálsz, de vigyázz a kiásással, nehogy valami eltörjön. Nos, Josef, minden jót, és húzd be a nyakad, a legmelegebb üdvözléssel, mindannyian csókolunk, a papád.”²

A németek felfogták, hogy ha keleten az oroszok áttörnek, minden elveszett. „Akkor nem marad más hátra, mint mérget bevenni”³ – mondta Mathilde Wolff-Monckeburnnak egy hamburgi szomszédja –, egészen nyugodtan, mintha csak azt javasolná, hogy holnap palacsinta legyen a vacsora.” Annál meglepőbb, hogy egyes náci hívek még mindig makacsul reménykedtek. Konrad Mosert gyerekként telepítették ki a hozzá hasonlók számára létrehozott rengeteg szállás egyikére, amelyet egy hadifogolytábor mellé építettek Eichstadtban, mert ott a szövetségesek valószínűleg nem fognak bombázni. 1944 végén, amikor a bátyja, Hans érte ment, hogy hazavigye Nürnbergbe, a szálló igazgatója vádlón ezt

mondta neki: – Tudom, miért akarja elvinni. Maga nem hisz a végső győzelemben!⁴ – Hans Moser megrázta a fejét, és így szólt: – Eltávozáson vagyok a keleti frontról. – Konradot hazavitte a szüleihez, akikkel együtt túlélte a háborút.

Már a legtöbb német nagyvárost elpusztították a bombázások. Emmy Suppanz ezt írta fiának a nyugati frontra Marburgból, az otthoni életet ecsetelve: „A Café Kaefer reggel 6.30-tól 9-ig, aztán délután 5-től 10-ig vagy 11-ig még mindig nyitva tart. A legutóbbi támadásban a gipszstukkó darabjai potyogtak a mennyezetről, de a tükrök fura módon még mindig épek. A kávéház meg a fölötte lévő lakás ablakai persze kitörtek. Burschi kapott két nyulat, egy jókora fehéret, Hansinak hívják, meg egy kisebb szürkét, annak még nevet sem adtunk, úgy ettük meg két hete. A szakács Hansit is le akarta vágni, de aztán mégsem tette meg. Tegnap Burschi azzal a hírrel fogadott, hogy Hansinak hét kicsinye született! Sepp, a város... borzasztó volt.”⁵ Az otthonról érkező hasonló hírek mélyen belevésődtek a valahol messze az életükért küzdő katonák lelkébe.

A barikád túloldalán a szövetséges hadseregek éljenző tömegek sorfala között robogtak át Franciaországon, ami a parancsnokokat és a katonákat egyformán mámorossá tette. Edwin Wood közkatona ezt írta az üldözés lelkesült örömről: „Tizenkilenc évesnek lenni, tizenkilencnek és gyalogosnak lenni, tizenkilencnek lenni, és 1944 nyarán Franciaország felszabadításáért harcolni a náci ellen! Azok a forró, felhőtlen kék napok, amikor a fejünk körül mézelő méhek zümmögtek, és mi egy ismeretlen nyelven furcsa kifejezéseket kiáltottunk a férfiaknak és nőknek, akik úgy ünnepeltek bennünket, mintha istenek lennénk... Arra a dicsőséges pillanatra a szabadság álma életre kelt, és mi egy méterrel a föld fölött jártunk.”⁶ Sir Arthur Harris azt állította, hogy a RAF és az amerikai légierő bombázói támogatásának hála Franciaországban a hadseregek „ölébe hullt a győzelem.”⁷ Ez durva túlzás volt ugyan, amely mind a brit, mind az amerikai légierő főnökeinek retorikáját jellemezte, az azonban kétségtelven igaz, hogy 1944 őszén a nyugati szövetségesek jóval kevesebb emberélet árán szabadították fel Franciaországot és Belgiumot, mint amennyire vezetőik számítottak. Az Ultrával elfogott üzenetek özöne tanúskodott Hitler tábornokainak kétségbeeséséről, haderejük romjairól. Ez viszont Eisenhower és a beosztottjait rövid időre elővigyázatlanságra készítette.

Most, hogy a németeket térdre kényszerítették, némi kockázattal járó fejtárgyban példátlan jutalmak látszottak elérhetőnek: Montgomery meggyőzte Eisenhowert, hogy az ő északi frontszakaszán lehetőség nyílik a háborút eldöntő csapásra, ha a holland Arnhem városában elfoglalnak egy Rajna-hidat, amelyen keresztül a szövetségesek erői lerohanhatnak Németországot.

Ma is heves vita folyik arról, hogy a nyugati szövetséges hadseregek a Wehrmacht franciaországi összeomlása után, még 1944-ben megnyerhették volna-e a háborút. Az még csak-csak elképzelhető, hogy Hodges 1. hadserege valamivel nagyobb parancsnoki elánal Aachen környékén áttörhette volna a Siegfried-vonalat. Patton úgy vélte, hogy nagy dolgokat vihetett volna végbe, ha a harckocsijai számára biztosítják az elegendő üzemanyagot, ez azonban kétséges: a déli szektor, ahol hadserege tartózkodott, nehéz terep volt, és a német védők Patton előretörésének megakasztására egészen 1945 áprilisáig jó hasznát vették az egymást érő hegyvidéki állásoknak és folyóknak. Szeptember létfontosságú első napjait a szövetségesek azzal töltötték, hogy kifújják magukat gyors keleti előrenyomulásuk után. Patch 7. hadserege, amely augusztus 15-én szállt partra Franciaország déli részén, majd szörványos ellenállásba ütközve a Rhône völgyében nyomult észak felé, szeptember 11-én Châtillon-sur-Seine-nél összetalálkozott Patton embereivel. Az új francia-amerikai 6. hadseregcsoportnak, amely a szövetségesek jobbszárnyán fejlődött fel, Jake Devers altábornagy lett a parancsnoka. Eisenhower erői így már egy folyamatos frontvonalat tartottak a La Manche csatornától egészen a svájci határig.

Használható nagyobb kikötőjük azonban még mindig nem volt. A francia vasúthálózat jórészt romokban hevert. Egyes tervezők arról panaszkodtak, hogy a szövetségesek túlzásba vitték a D-nap előtti bombázásokat, ám ez olyasfajta bírálatnak tűnik, amit már csak az után lehetett meghozni, hogy a normandiai csatát biztonsággal megnyerték. A kétmillió ember számára elegendő üzemanyag, lőszer és ellátmány kizárólag közúti mozgatása roppant problémákat okozott. Csaknem minden egyes tonna ellátmányt teherautókon kellett elszállítani a tengerpartoktól több száz kilométerre tartózkodó hadseregekig, habár Marseilles nemsokára egyre jelentősebb részt vállalt a feladatból.

„Amíg Antwerpent be nem vesszük – írta Eisenhower Marshallnak –, össze kell húznunk a nadrágszíjat.”⁷⁸ Rengeteg harckocsi és jármű szorult karbantartásra. Nagyjából ugyanúgy, ahogy 1940-ben a Wehrmacht hagyta, hogy a britek a németek eufóriája közepette elmeneküljenek a kontinensről, most a szövetségesek „győzelmi betegsége” tette lehetővé az ellenség számára az átrendeződést. Mire Montgomery megindította a *Market Garden*- (Veteményeskert) hadműveletet, nagyra törő nekiiramodását a Rajna irányába, a németek már visszanyerték az egyensúlyukat. Szorult stratégiai helyzetük visszafordíthatatlan volt, de a helyi védekezésben a szövetségesek kezdeményezéseire agresszív energiával párosuló, következetesen konok ellenállást tanúsítottak.

Szeptember 17-én három szövetséges légi szállítású hadosztály ért földet Hollandiában: az amerikai 82. és 101. hadosztály azt a feladatot kapta, hogy foglalja el a szövetségesek frontvonala és Arnhem közé eső folyami és csatorna-átkelőhelyeket, a brit 1. légi szállítású hadosztály pedig azt, hogy vegye birtokba a Rajna-hídat, és a túloldalon biztosítsa a környéket. Az egész alakulatot a nagy folyótól északra fekvő ledobóhelyre irányították. Az amerikai hadműveletek nagyrészt sikerrel jártak, habár a Zonnál a német rombolás egészen addig feltartóztatta a csapatokat, amíg pótlásként egy Bailey-híddal oda nem értek. A britek viszont, akik a legmesszebb tartózkodtak Montgomery felmentő erőitől, azonnal nehézségekbe ütköztek. Az Ultra értesülései szerint Arnhemnél a 9. és 10. SS-páncéloshadosztály maradványai szedték rendbe magukat. A szövetséges parancsnokok nem számoltak a jelenlétükkel, hiszen Normandiában annyira szétverték az alakulataikat, a németek azonban a szokásos lehangoló erőszakosságukkal reagáltak a hirtelen brit rajtaütésre. A rögtönzött helybeli erők, köztük sok hadtápüggyintező és a támogató személyzet tagjai torlaszokat emeltek, amelyek drasztikusan lelassították a híd felé tartó ejtőernyősök menetelését. Model, Hitler kedvenc keleti fronti „tűzoltója” épp kéznél volt, hogy irányítsa a németek reakcióját. Az 1. légi szállítású hadosztály egyes egységei a lelkesedés és a taktikai ügyesség jelentős hiányáról tettek tanúbizonyságot: szétválasztották és egyenként semmisítették meg őket, miközben Arnhembe próbáltak behatolni. A város környékén fellelhető kevés német páncélozott jármű is elegendő volt ahhoz, hogy szétzilálja a légideszant-

egységeket, amelyeknek páncéltörő fegyverük alig, harckocsijuk pedig egyáltalán nem volt.

Az egyetlen zászlóalj, amely elérte a hídat, csak az északi végén tudott állásokat foglalni, ahol a felmentésükre érkező páncélos erőkől a Rajna és a gyorsan növekvő létszámú németek választották el őket. Az a brit döntés, hogy az 1. légi szállítású hadosztályt Arnhemén kívül dobják le, négy óra eltérést okozott az első ejtőernyők kinyitása és aközött, hogy John Frost alezredes gyalogosan a hídhöz érkezett, ami a járművekben ülő németeknek bőséges időt adott a válaszlépésekre. A britek talán elfoglalhatták volna a rajnai átkelőt, ha egy hirtelen, merész támadással vitorlázó repülőgépeken szállított csapatokat dobna közvetlenül a célpontra, ahogyan a németek tették 1940-ben Hollandiában, vagy a britek a D-napon a caeni csatornánál. Egy ilyen kezdeményezés minden bizonnyal emberéletekbe került volna, de jóval kevesebbe, mint amennyi az arnemi küzdelmes behatolás közben odaveszett. Azt mondhatni, hogy a britek 17-én délutántól a városban és környékén a pusztá életben maradásért harcoltak, miután arra már semmiféle reális esélyük nem volt, hogy a célkitűzéseiket megvalósítsák.

Montgomery tervének azonban volt egy még ennél is alapvetőbb hiányossága, amely valószínűleg akkor is megghiúsítja a törekvéseit, ha a brit ejtőernyősök a híd mindkét oldalát elfoglalják. A felmentő erőknek úgy kellett három nap alatt megtenniük a Meuse-Escout-csatorna és az Arnhem közötti kilencvenöt kilométeres távolságot, hogy mindössze egyetlen holland országút állt rendelkezésükre – toronyiránt nem tudtak előrenyomulni, mivel a páncélosok számára túlságosan lágy volt a talaj. Alighogy elindultak, a páncélos-gárdahadosztály máris kutyaszorítóba került: az elől haladó harckocsikat a németek páncéltörő fegyverekkel kilőtték, a támogató brit gyalogság pedig megrekedt a helyi tűzharcokban. Az amerikai légideszant-alakulatok minden tőlük telhetőt megtettek az átkelőhelyek biztosítására, a szövetséges előrenyomulás mégis egykettőre kérésbe került. A németek a szövetségesek szándékainak tökéletes ismeretében vethették be erőiket, mert a *Market Garden* hadműveleti tervét megtalálták egy elesett amerikai törzstiszténél, aki elővigyázatlanul magával vitte a harcba; a dokumentum órákon belül Model asztalára került, aki alaposan ki is használta a belőle származó értesítéseket.

Szeptember 20-án, amikor a XXX. hadtest megkésve elérte Nijmegen, Gavin 82. légi szállítású hadosztálya rohamcsónakokon, pusztító tűzben hősiiesen átkelt a Waalon. A túlsó parton körkörös állást foglaltak el, ami lehetővé tette, hogy a páncélos-gárdahadosztály harckocsijai a csodával határos módon sértetlenül átkeljenek a hídon. Ekkor újabb huszonnégy órá – az amerikaiak számára érthetetlen – késedelem következett, mire a britek végre késznek mutatkoztak, hogy újra nekiinduljanak Arnhem felé. Az idővesztéség valójában lényegtelen volt. A csatát már elvesztették: a németek elszánták magukat, hogy minden erejükkel megvédik a dél felől Arnhembe vezető útvonalakat. A brit ejtőernyősök túlparti maradék ellenállása jelentéktelen volt, Montgomery pedig beismerte a kudarcot. Szeptember 25-én éjjel az 1. légi szállítású hadosztály 2000 katonája Arnhem alatt biztonságban átkelt a Rajnán, míg további csaknem 2000 ember más módokon menekült meg, 6000-en pedig fogságba estek. Mintegy 1485 brit ejtőernyős esett el, a bevetésben részt vevő minden egység mintegy 16 százaléka, így az 1. légi szállítású hadosztályt fel is oszlatták. A hadműveletben 474 fős repülőszemélyzet is elpusztult. Ugyanakkor az amerikai 82. légi szállítású hadosztály 1432, a 101. pedig 2118 fő veszteséget szenvedett. A németek 1300 halottat vesztettek, és meghalt 453 holland civil is, közülük sokakat a szövetségesek bombái öltek meg.

A *Market Garden* apologétái – köztük mindenekelőtt Montgomery – azt hangoztatták, hogy a hadművelet jelentős sikert ért el azért, hogy Hollandiában egy mély beszögellés a szövetségesek kezén maradt. Ez abszurdum, hiszen egy zsákutcáról volt szó, amelyen a szövetségesek 1945 februárjáig sehová sem jutottak. Az arnhem-i csatát követően a két amerikai légideszant-hadosztály nyolc héten át kemény harcok árán volt kénytelen megtartani a szeptemberben megszerzett területet, noha az időközben stratégiaiag értéktelenné vált. Az arnhem-i rajtaütés elhibázott gondolat volt, a siker számottevő esélye nélkül. A végrehatásával megbízott brit parancsnokok, legfőképpen Frederick „Fiú” Browning altábornagy, szégyenletes hozzá nem értést tanúsítottak, és szégyenszemre inkább leváltást érdemeltek volna, semmint azokat a kitüntetések, amelyek egy klasszikus brit propaganda-hadművelet keretében a katasztrófát voltak hivatottak felmagasztalni.

Montgomery ott követte el a kardinális hibát, hogy nem tudott ellenállni a dicsvágyának, amely a szövetséges parancsnokokat nemegyszer eltérítette a közös ügy jól felfogott stratégiai érdekeitől. Jake Devers tábornok, a háború egyik legrátermettebb, noha legkevésbé ünnepeelt amerikai hadseregcsoporthadparancsnoka később így írt arról, mennyire elkerülhetetlenek a felfogásbeli különbségek az egyes nemzetek között még akkor is, ha az ellenség legyőzésének célja egyesíti őket: „Ez nem csupán a legmagasabb politikai szinten mozgó emberekre igaz... a hivatásos katonáembereknek is természetes jellemvonása... Nem várható el, hogy az egyik nép hadseregbeli képviselői, akik egyesített parancsnokság alatt szolgálnak, a saját nézeteiket azon nyomban és szabadon alárendeljék egy más nemzetiségű parancsnok nézeteinek, hacsak az adott parancsnok... meg nem győzte őket arról, hogy azok egyenként és kollektíven is az ő nemzetük érdekeit szolgálják.”⁹ Mivel Eisenhowerben nem alakult ki átfogó vízió, gyakran a beosztottjainak kellett a maguké mellett síkraszállniuk és azt keresztülverekedniük. Montgomery öntelt-ségével is erősített ambíciója, hogy személyesen hajtson végre egy olyan csapást, amely eldönti a háború sorsát, az egyetlen olyan nagyszabású hadművelet megkezdésére ösztökélte, amelyhez a szövetséges hadseregek azon az őszön logisztikai támogatást tudtak nyújtani egy olyan terepen, amely a legkevésbé volt alkalmas a sikerre. Nem vette észre, hogy a Schelde közlekedési útvonalainak megtisztítása, amivel Antwerpent képessé teszik arra, hogy a szövetségesek ellátó bázisaként működjön, lényegesen fontosabb és megvalósíthatóbb célkitűzés lett volna a hadsereg számára. Gyermeki analógiával élve, a Rajna-híd elleni támadással a szövetséges vezetőségnek nagyobb volt a szeme, mint a szája.

Muriel Green brit mezőgazdasági munkás naplójában ugyanarról a levertségről vallott, ami az összes szövetséges nemzetet megfertőzte, amikor híret vették az arnhem-i kudarcnak. „Mind azt hittük, hogy most már nemsokára vége a háborúnak, és akkor az ilyen emberáldozatok hallatán a szívem szakad meg. Alighanem olyannyira készpénznek vesszük a győzelmet, hogy attól az ilyen katasztrófák csak még rémesebbnek tűnnek.”¹⁰ Ahogy a háború az utolsó szakaszába lépett, a családok egyre nehezebben viselték szeretteik elvesztését, amikor már alig várták, hogy velük együtt élvezhessék a béke gyümölcseit. Ivor Rowberry,

a huszonkét éves könyvelőgyakornok, aki a dél-staffordshire-iek híradósaként vesztette életét, olyan szavakat hagyott hátra a szülei számára, amelyek számos nemzet rengeteg harcoló fiának érzelmeit tükrözték:

Erről... a levélről azt reméltem, hogy sosem fogjátok megkapni... Holnap harcba indulunk. Egyelőre nem tudjuk pontosan, mi lesz a dolgunk, de az biztos, hogy veszélyes lesz, és sokak életét fogja követelni – köztük talán az enyémet is. Nos, anya, én nem félek a haláltól. Szeretem ezt az életet, igen – az elmúlt két évben tervezgettem, álmodoztam, és egy tökéletes jövőt dolgoztam ki magamnak. Szerettem volna valóra váltani ezt a jövőt, de nem az van, amit én akarok, hanem az, amit Isten akar, és ha mindennek a feláldozásával csak valamivel is jobb világot hagyok magam után, mint ahogy azt találtam, teljességgel hajlandó vagyok meghozni ezt az áldozatot. De azért ne érts félre, anya, nem vagyok én valami zászlólengető hazafi... Anglia remek kis ország – a létező legjobb – de azt nem jelenthetem ki őszintén, hogy „érdemes harcolni érte”. Az Európa felszabadításáért harcoló gáláns keresztes lovag szerepében sem tudom magam elképzelni. Szép gondolat lenne, de csak áltatnám magam. Nem, anya, az én kis világom körülötted meg apa körül, az otthoniak meg a w[olverhamp]toni barátaim körül forog – ezért érdemes harcolni –, és ha ettől ti nagyobb biztonságban lesztek, ha ez bármi módon segít rajtatok, akkor azért is érdemes meghalni.¹¹

A szövetségesek reménye, hogy betörhetnek Németországba – vagy akár hogy még 1944-ben megnyerhetik a háborút –, nem omlott össze rögtön szeptember végén, a *Market Garden* kudarca nyomán. Ehelyett az elkövetkező hetekben fokozatosan visszahúzódtak, miközben katonáik belesüppedtek a sártengerbe és a helyi csalódásokba. A történészek túlságosan nagy figyelmet szentelnek az arnhemi támadás drámájának, pedig még ha Montgomery elfoglalja is valamelyik Rajna-hídat, valószínűtlen, hogy ezt kihasználva betörhetett volna Németországba. Ennél ígéretesebb lehetőségek adódtak Hodges 1. amerikai hadseregének útjában Aachen körül, valamivel túl a német határon; szeptember elején és közepén Hitler Nyugati falának ezt a legközelebbi szektorát alig védték, az amerikaiaknak 12. és 15. között kevéssé meggyőző, sorozatos

próbálkozásaik során mégsem sikerült rajta áttörniük. Az amerikai parancsnokok közül Hodges volt a legkevésbé hatékony, az őszi hadműveleteit pedig különösen ügyetlenül hajtotta végre. Még öt hétnek kellett eltelnie, mire az 1. hadsereg elfoglalhatta Aachen romjait. Ha Patton lett volna a parancsnok, éppenséggel az is lehetséges, hogy neki egykettőre sikerül áttörnie a Nyugati falat. Így azonban az ő 3. hadserege egész szeptemberben a szünni nem akaró esőt átkozva Meltzet támadta minden eredmény nélkül, hacsak az egyre növekvő veszteséglistát annak nem tekintjük.

Hodges következő súlyos hibája az volt, hogy hadseregével két hónapig tartó kétségbeesett, véres harcokba bocsátkozott a hirteleni erdő megtisztítására, amelyről azt gondolta, hogy veszélyt jelent a jobbszárnyára és a hátára. A sűrű erdőségben egymás után négy amerikai hadosztály szenvedett a nyomorúságtól, a súlyos veszteségek és a harcéri neurózisok egekbe szökő számától. A németek foggal-körömmel ragaszkodtak a területükhöz, minden egyes talpalatnyi előrenyomulásnak megfizették az árát, és mire az 1. hadsereg december elején kiért a Roer síkjára, már minden remény elszállt a gyors győzelemre. Montgomery hadseregei eközben az őszt kénytelenek voltak a Schelde tölcserőszakolatának megtisztításával tölteni, hogy megnyithassák Antwerpent. Ezt a feladatot szeptember közepén még talán napok alatt el lehetett volna végezni, amikor az ellenségen a fejtelenség lett úrrá, október–novemberben azonban hónapokon át keményen meg kellett küzdeniük a vizenyős tereppel. Az egységek újra meg újra támadásra indultak a németek megsemmisítő tüzének kitett keskeny, nyílt töltésutak mentén.

A Schelde torkolatát nem csupán SS-páncélosok vagy elit gyalogos alakulatok védték, hanem az orvosi esetekből alakult 70., „fehér kenyér” hadosztály is, amelyet egy német haditengerésztszít „egykedvű, fegyelmezetlen csürheként” jellemezett. Ahhoz viszont nem kellett különösebb tehetség, hogy a szabad szemmel is jól látható támadókra géppuskával megaknavetővel tüzeljenek: ezek a betegeskedő németek heteken át tartották a kanadai hadsereg legjavát. „A körülmények siralmasak – írta a kanadai királyi lövészek parancsnoka –, a legegyszerűbb dolgokhoz is óriási bátorság szükséges. A támadásokat ellenséges tűz alatt tartott töl-

tések mentén kellett végrehajtani. Ahhoz, hogy a *polderen** átjussunk, időnként mellig érő vízben kellett gázolnunk, a rejtőzködés minden lehetősége nélkül. Az aknavetőtűz, amelynek a németek nagy mesterei voltak, minden egyes gyülekezőhelyen csak úgy záporozott ránk... Jellegzetes gyalogosharc folyt, amennyiben nem voltak nagyszabású, döntő csaták, csak az állandó, folytonos küzdelem.”¹² A legtöbb támadást szakasznyi erőkkel kellett végrehajtani, egyszemélyes fronton előrenyomulva. A német automata fegyverek tüze olyan végzetes volt, hogy a halálos áldozatok száma a sebesültekhez képest a szokásosnál 50 százalékkal magasabbra emelkedett.

A breskensi katlanban folyó egyhetes harcokban egyetlen kanadai dandár 533 katonát veszített, köztük 111 halottat. November végére a bevetésben részt vevő egyik hadosztály 2077 fős véres veszteséget szenvedett – 544-en meghaltak vagy eltűntek –, a másik pedig harminchárom nap alatt 3650 főt veszített, lövésszázlóaljanként 405 katonát. Ez majdnem olyan súlyos veszteségrátát jelentett, mint amilyet a kanadai csapatok 1917 novemberében a passchendaele-i csatában** szenvedtek el, melyet általánosságban az első világháború egyik legszörnyűbb élményének tartanak. Még a silány minőségű német védők is tartani tudták a vonalat egy olyan országban, ahol a páncélosok képtelenek voltak mozogni, ahol a bunkerek a telitalálaton kívül minden más ellen védelmet nyújtottak, és ahol a kopár táj semmiféle lehetőséget nem kínált a taktikai finomságokhoz.

A Walcheren-sziget elleni november 1-jei kételtűtámadás zűrzavaros és sok áldozattal járó vállalkozás volt, egyheti kemény harcok árán sikerült csak megadásra kényszeríteni a németeket. Az Antwerpenben kirakodó első szövetséges konvoj csak november 28-án érkezett meg a kikötőbe. Tekintettel arra, hogy a szövetséges hadseregek már augusztus

* *Polder*: a tengertől mesterségesen elhódított terület, amely – legalábbis dagály idején – a tenger szintje alatt fekszik. (A szerk.)

** Az első világháború egyik legvéresebb ütközete, a harmadik ypres-i csata – melyet passchendaele-i csatának is ismernek – a brit, ausztrál, új-zélandi, kanadai és dél-afrikai erők, másfelől a német császári hadsereg között folyt a nyugat-flandriai Ypres város közelében fekvő Passchendaele falu birtoklásáért. A három hónapon át tartó hadműveletekben félmillió katona veszítette életét, köztük 300 ezer brit. (A szerk.)

vége óta súlyos utánpótlási problémákkal küszködtek, valamint arra a csodával határos tényre, hogy az antwerpeni dokkokat szeptemberben sikerült épségben elfoglalni, a hadjárat legnagyobb szarvashibájának bizonyult, hogy elmulasztották időben elfoglalni a Schelde közlekedő útvonalait. A felelősség Eisenhowertól kiindulva a teljes szövetséges parancsnoki láncolatra kiterjedt. A hadműveleti felelősség azonban Montgomeryt terhelte, ő volt az a tábornok, aki a háború urának tekintette magát, épp ezért elsősorban ő volt a hibás. „A tél beálltával az amerikaiak már egyáltalán nem tartották szórakoztatónak Montyt¹³ – mesélte Sir Frederick Morgan altábornagy –, [Bedell] Smith és Bradley esetében pedig... a megvetés aktív gyűlöletbe csapott át.”

A nyugati szövetségesek szeptemberben azért szalasztottak el egy kisebb esélyt arra, hogy betörjenek Németországba – kisebbet, mert minden valószínűség szerint nem volt megfelelő harci erejük ahhoz, hogy 1944-ben megnyerjék a háborút –, mert átadták magukat a Franciaországban aratott győzelem eufóriájának. Nem voltak eléggé energikusak és fantáziadúsak, hogy az utánpótlási problémáik leküzdésére kiegészítő megoldásokat rögtönözzenek, ahogyan talán egy előrenyomuló német hadsereg tette volna. Az is lehetséges, hogy a „Németország az első” stratégia dacára az 1944-es csendes-óceáni hadműveletekben bevetett hatalmas erőforrások miatt Eisenhowernek nem jutott akkora létszám- és szállítóeszköz-kontingens, amelynek révén hadseregei esetleg képesek lettek volna végrehajtani egy háborút eldöntő csapást. Mind az amerikai, mind a brit hadseregek krónikus gyalogoshiányban szenvedtek, viszont főlegesen agyon voltak terhelve léghárító- és páncéltörőegységekkel. Montgomery 21. hadseregcsoportjában ezek 47 120 értékes embert kötöttek le, a teljes haderő 7,1 százalékát, míg a Normandiában bevetett 662 000 brit katonából mindössze 82 000 volt lövész.¹⁴ A tél folyamán néhány léghárító- és páncéltörőegységet felosztattak ugyan, a személyi állományukat pedig átirányították a gyalogsághoz, de egészen a hadjárat végéig túlságosan kevés brit és amerikai katona harcolt, és túl sokan végeztek apró-cseprő feladatokat. A szövetségesek taktikáját károsan befolyásolta, hogy a hadseregeik egyre inkább a járművek foglyai lettek.

Az angol-amerikai erőknek a nagy győzelmet nem sikerült döntő győzelembe fordítaniuk, s ennek az árát az elkövetkező hónapok har-

caiban fizették meg. A német 19. hadsereg lapja, a *Wacht* október 1-jén ezt írta: „Az angolok, de még inkább az amerikaiak az egész háború alatt igyekszenek elkerülni a túlzottan nagy emberáldozatot... Visszariadnak a totális elkötelezettségtől, az igazi katonás önfeláldozástól... Az amerikai gyalogság csak nagyszámú páncélos élkel támad, és csak hatalmas gránát- és bombaeső után indul rohamra. Ha pedig még ezek után is német ellenállásba ütköznek, azonnal lefűjják a támadást, és másnap újra próbálkoznak a nehézfegyvereik tűzeréjével.”¹⁵ Még ha ez a vélemény önös érdekeket szolgált is, azért volt benne valami.

1944 tele évtizedek óta az egyik legcsapadékosabbnak bizonyult Nyugat-Európában. Az időjárás októbertől a németeknek kedvezett, és a front teljes hosszában egy helyben topogásra kárhoztatta a csapatokat. „Kedves tábornok úr! – írta Eisenhower november 11-én Marshallnak. – Kezd rettentően elegem lenni az időjárásból.”¹⁶ Ha a körülmények minden harcoló fél számára nyomorúságosak voltak is, a leginkább a szövetségeseket kínozták, hiszen ők nyomultak volna tovább. A vizenyős talaj lehetetlenné tette a gyors előretörést a terepen, a harckocsik lánctalpvédőig, a másfajta járművek kerékagyig süppedtek a sárba, a légi hadműveleteket drasztikusan korlátozni kellett, a németek pedig minden egyes vízi akadályt kiaknáztak. A britek egyre érzékenyebben reagáltak a veszteségekre, ahogy hadseregeik létszáma az ország előőrtartalékainak kimerülésével megfogyatkozott; a telet lassú előrenyomulással töltötték Hollandia keleti részén, ahol néha hetekig egyáltalán nem jutottak előre. Nijmegen alig hatvan kilométerre fekszik Weseltől nyugatra, de a kettő között ott húzódik a reichswaldi erdő: hat hónap telt el az előbbi város 1944. szeptember 20-i elfoglalása és 1945. március 23. között, amikor is a britek Weselnél átkeltek a Rajnán.

Hiába volt Pattonnek nagy híre, a hadserege csak lassan haladt előre Elzász-Lotaringiában, és végül december közepén érte el a német határt. Jobbján Jake Devers tábornok 6. hadseregcsoportja a Rajna felső folyásának nyugati partján, az úgynevezett colmari katlanban kialakított állásait védő németek elkeseredett ellenállásába ütközött. William Tsuchida közkatona, aki szanitécként szolgált a Vogézekben, így írt a szüleinek:

Micsoda felfordulás ez az egész. Gondolataimban egymásba gabalyodnak az események, az éjszakák zsigeri félelme és a várakozás a nappalra. A többit legszívesebben mielőbb elfelejteném, olyan rohadt dolgok. Remélem, a kényelmes háborús állásban mindenki ráeszmél, milyen borzalmas nappalokat és éjszakákat kell idekint, az arcvonalon eltölteniük a századok katonáinak... Néha annyira belekábulok, hogy amikor csak tudom, ráveszem magam, hogy olvassak valamit, egy magazint vagy egy régi levelet. Az ember odáig jut, hogy már azon is elgondolkodik, most egyen-e vagy majd később, és közben azt reméli, hogy ma este száraz helyen alszik majd, és reménykedik, hogy kevesebb lesz a sebesült. Mindig csak a remény, a remény.¹⁷

Bill True ejtőernyős tizedes rendkívül meghatódott, amikor a hollandiai csaták kellős közepén egyik este egy kislány közeledett a kétszemélyes rókalyukuk felé, és a kezükbe nyomott két párnát. Aprócska, ártatlan gesztus volt ez, amely a máskülönben oly távolinak tetsző civilizált körülményeket idézte.

A szövetségesek még azok után is utánpótlási nehézségekkel küszködtek, hogy a hajóik Antwerpenben megkezdték a kirakodást. Az angol-amerikai katonák jóval több élelmiszert és kényelmi cikket igényeltek, mint amennyit az ellenségeik szükségesnek ítélték, s még a szerény helyi célpontok elfoglalására is bőségesen használtak el lőszert. Eisenhower Európán átvonuló csapatai sokkal jobban viselték magukat, mint az oroszok, de azért szinte minden katona, aki folytonos halálfélelemben él, kegyetlen közönnyel viseltetik mások tulajdona iránt. Egy holland orvos felháborodásának adott hangot a brit katonák megszállta, közvetlenül a frontvonal mögött fekvő holland kisváros, Venray láttán: „Azt szavakkal elmondani nem lehet, mennyire megdöbbentem, amikor megláttam, micsoda fosztogatást és pusztítást vittek végbe a városkában. Beszéltem egy idősebb brit tiszttel, akinek a szavai önmagukért beszélnek: »Nagyon sajnálom, és mélységesen szégyellem, a hadsereg itt eljátszotta a jó hírét.«”¹⁸

A hadifoglyok meggyilkolását sohasem intézményesítették, ahogy a keleti fronton, de azért Eisenhower emberei is kivették részüket a túl-

kapásokból. Egy kanadai katona az egyik hollandiai őrzőtagjaként szerzett tapasztalatairól számolt be, melynek során az egysége elfogott nyolc, gyalogosan közlekedő német harckocsizót, akik visszafelé igyekeztek a vonalaik felé. A parancsnokuk jól beszélt angolul, így az ellenségek pár percig elcsevegtek a hidegről, meg hogy mennyire szeretnék tüzet rakni. Éppen most jöttek el egy tanyaház mellett, mondta a német, ahol talán van egy kis snapsz meg egy disznó. Mi lenne, ha megsütnék? A kanadai később ezt mesélte: „Számára véget ért a háború, és azt hiszem, örült neki.”¹⁹ Aztán a járőrt vezető főhadnagy egyszer csak odafordult a Bren géppuskához, és így szólt: „– Lője le őket!” A német tiszt, aki addig viccelődött, „kicsit előreiramodott, két karját keresztbe tette a mellén, mondott is valamit, és akkor a géppuskás srác rákezdedt... Ketten, azt hiszem, még mindig fickándoztak, mint a horogra akadt lazac, és akkor ez a Cape Breton-i fickó, akit mi Sápadtarcúnak hívtunk – azért hívtuk így, mert folyton azzal dicsekedett, hogy milyen remek színbenyás –, pisztollyal lelőtte őket... Gondolom, a naplóba alighanem úgy került bele, hogy megsemmisítettünk egy német őrzőtagot. Egyikünk sem nagyon törte rajta a fejét... Pedig mondok én valamit, ha egy évvel azelőtt vagyok ott, a belemet is kiokádtam volna.”

A szövetségesek erői méterről méterre kínkeservesen araszoltak a német határ felé. Novemberben egy elzászi támadásban másodpercekkel azután, hogy a németek pusztító géppuskatüzébe kerültek, Robert Kotlowitz közlegény egyszeriben arra eszmélt, hogy ő az egyetlen sértetlen túlélő a szakaszában.

Abból a pillanatból, amikor kezdett beállni a totális zűrzavar, a híg sár szagára emlékszem az orrlükamban... arra, hogy hirtelen egy csepp nyál sem maradt a számban, amitől azonnal kiszáradtam; a testem nyomasztó érzésére, mintha valami terhet cipelnék; ahogy az ösztövé, lesóványodott porhüvelyem ott hever a földön, és vár; a belőle kiálló végtagok ólomnehéz voltára; a sisakos koponyámra, a reszkető felsőtestemre meg a védtelen lábam közére. A puha genitáliák ott lapultak a medencém kellős közepén, a duzzadt hólyagom égett... A kézfegyverek meg a géppuskák tüze, a katonák hangja, amint segítségért kiáltoznak, fájdalmukban vagy rettegésükben üvöltenek – az embereink hangja, először felismerhetet-

lenül, hátborzongató hangmagasságon és hangszínben. Meg a zúgás a fejemben, ahogy a mindenfelől érkező hangokat próbálom elnyomni.²⁰

Kotlowitz mozdulatlanul feküdt egészen sötétedésig, akkor kimentették az egészségügyi katonák, de addigra már kitört rajta a harctéri neurózis. Soha többé nem került vissza az arcvonalba. A brit Tony Finucane főhadnagy így jellemezte az egyik zászlóalj hollandiai „előrenyomulását az ellenség irányába”: „Szétszóródtunk a síkságon, úgy festettünk, és olyan érzés is volt, mintha lazán sétálnánk egyet a délutáni napsütésben. Egyszer csak, a célponthoz közeledve, miközben az emberek már az ásójukat keresgélték, hogy még sötétedés előtt jól beássák magukat, száz méterrel előttünk egy csomó szürke ruhás katonát vettünk észre, a miénkhez hasonló alakzatban. Képzeljék el! Két zászlóalj szemtől szemben a nyílt terepen! Pillanatokon belül igazi gyalogsági kézfegyverharc – meg zűrzavar – kerekedett. Nekünk nem volt támogató tüzünk, az ellenség viszont (akiket magunk között rendszerint »a ravasz hunnak« hívtunk) egy 20 mm-es légvédelmi ágyúnak feltűnő valamivel nyitott tüzet. De végül is minden hátrányunk ellenére jobbak voltunk náluk. Vagy nyolcszáz métert visszahúzódtak.”²¹

Csak hogy minden ilyen kis összecsapás, akár győzelemmel végződött, akár nem, megtörte a lendületet, és pótolhatatlan veszteségeket okozott a briteknek. Mire Finucane decemberben eljutott Cleve-ig, szakaszának létszáma harmincöttről tizenegy főre fogyatkozott. Amikor a dandártábornoka látogatást tett az első vonalban, és közölték vele, mekkorára apadt a zászlóalj lövészeinek létszáma, sóhajtva így szólt: „En is folyton ezt mondom a tábornoknak. A teljes létszámhoz képest nem tűnik nagynak a veszteség, csak hogy mind a harcoló csapatokból kerül ki.”²² Alan Brooke-tól hallotta valaki, hogy azt kívánta, bárcsak a körülmények a balszárnny helyett inkább Eisenhower vonalának jobb oldalára helyezték volna a briteket.²³ A brit birodalmi vezérkari főnök úgy vélte, hogy délen olyan alkalmak adódtak, amelyeket Montgomery hatékonyabban ki tudott volna használni, mint az amerikaiak. Ebben egészen biztosan tévedett. Nézete csupán a kölcsönös angol–amerikai bizalmatlanságot tükrözte, amely még markánsabbá vált, amikor a két ország tábornokai a másik kudarcait és csalódásait boncolgatták baljóslatúan.

Sztálin különös módon azon a télen nagyobb lelkesedést mutatott a nyugatiak háborús ténykedései iránt, mint korábban bármikor, még ha a szövetségesek körében feszültségeket keltett is, hogy az oroszok megtagadták a segítséget a csatasorba állt lengyelektől a maguk kevésse átgondolt varsói felkelésében. „Az elmúlt év újdonsága a hitleri Németország elleni küzdelemben – mondta november 6-án egy moszkvai pártkonferencián –, hogy a Vörös Hadsereg már nem egyedül harcol a németekkel, mint korábban. A teheráni konferencia nem volt hiába – a Németország ellen nyugatról, keletről és délről indítandó közös offenzívára vonatkozó döntések megvalósítása igazi meggyőződéssel folyik. Ahhoz kétség sem férhet, hogy a második európai front nélkül, amely alkalmanként hetvenöt német hadosztályt is leköt, erőink nem lettek volna képesek ilyen gyorsan megtörni a németek ellenállását, és kiűzni a német hadsereget a Szovjetunióból. És ugyanígy, a Vörös Hadsereg hatalmas nyári offenzívája nélkül, amely alkalmanként kétszáz német hadosztályt is lekötött, a szövetségeseink nem lettek volna képesek ilyen hamar kikergetni a németeket Olaszország szívéből, Franciaországból és Belgiumból. A feladat, a győzelem kulcsa most az, hogy Németországot a két front szorításában tartsuk.”

Decemberre, mire a hó megérkezett, Eisenhower hadseregei már benyugodtak, hogy a telet végig kell dideregniük, aztán majd, amikor a körülmények megengedik, újrakezdehetik az offenzívát. A civilek számára nehezen felfogható az a nyomorúság, amit a létezés a szabad ég alatt, ilyen körülmények között jelent hétről hétre, hónapról hónapra. „Mivel a sátrunk is, a ruhánk is nedves volt és félig fagyott – írta az amerikai katona, George Neill –, olyan mértékig elszibbadtam, hogy már szinte az sem érdekelt, mi lesz velem.”²⁴ A sötétben a rókalyukban „a hőmérséklet jóval fagypont alá süllyedt. A gödör alján a kásás latyak keményre fagyott. Csak feküdtünk ott magzati pózban, és magunkban szentségtünk... A cimborákkal egyetértettünk abban, hogy képtelenség lesz eltúlozni, milyen reménytelennek, szerencsétlennek és letörtnek éreztük akkor magunkat.” Katonák milliói számára a vonal mindkét oldalán ilyenek voltak a mindennapi körülmények 1944 októbere és 1945 márciusa között. Népbetegséggé vált a lábfagyás, különösen azokban az alakulatokban, ahol hanyatlásnak indult a harci morál, és a higiénés fegyelem is fellazult. Mindennapos volt a vérhas. Az anyagcsere működése

vagy zavara a bélműködésük kontrolljától megfosztott emberek millió számára vált a gyötrellem forrásává. A harctéren székelés előtt sokan a latrináig sem jutottak el, vagy a nadrágjukat sem tudták leereszteni.

Már egyáltalán harcolni is nyomorúságos dolog volt, de mocskos ruhában különösen. A harcokcsik legénysége különleges megaláztatásban részesült. Egy német harcokcsivezető így írt: „A vezetőnyíláson át sokszor tárult elém bátor katonák nevetséges látványa, ahogy bokáig letölt nadrággal az életükért küzdve egy mozgó páncélos tornyába kapaszkodnak, és arcukat fintorítva kétségbeesetten megkísérlik a szinte lehetetlent.”²⁵ A gyalogos Guy Sajer a Dontól visszavonulóban elvesztette uralmát a belei fölött, és a teherautón vele együtt utazókkal együtt neki is hozzá kellett szoknia, hogy a saját ürülékében tocsogva bukácsoljon át a havon. Donald Schoo tizedes is ugyanezeket a kínokat élte át az ardenneki csata során. Miután egy fa lőszeresládán ülve könnyített magán, „annyira fájt a fenekem, hogy nem tudtam kitörölni, úgyhogy egyszerűen felhúztam a nadrágomat, és visszamentem a gödrömbe. Senki sem tette szóvá, hogy mennyire bűdös vagyok, mert mindenki bűzlött.”²⁶

Robert Kotlowitz Elzászban kuporgott egy rókalyukban, amikor egyszer csak felrobbantak a belei. Előrevetette magát, lerántotta a nadrágját, és leguggolt. A cimborája felkiáltott: „Jézusmária! Tűnés vissza a helyedre!”²⁷ Kotlowitz, aki a saját teste szükségleteivel volt elfoglalva, szánakozva nézett rá.

Aztán egy közelben elsütött puska fura, agresszív hangját hallottam, és pár lépésre mögöttem lövedék csapódott a talajba, végigszántva a mocsikon... Guggoló helyzetemből előrenéztem, szememet a tenyeremmel árnyékolva. Megláttam egy német katonát, aki csak deréktól fölfelé látszott... pár száz méterre tőlem... nevetett. Hirtelen minden kitisztult: a nevetése, a ruhája részletei, a kitömött válla, a felhajtott gallérja, a kopasz feje. Úgy éreztem, még a fogait is látom... Aztán újabb lövés dördült, újabb közeli találat. Megint felcsapott a mocsok. Ezúttal azonban talpra ugrottam, a nadrágom a kezemben, és egy szempillantás alatt a rókalyukban teremtem... Szerintem a gazember szándékosan hibázott el... csak egy kis délutáni szórakozásra vágyott, ami megtöri az általános unalmat, és történetesen én voltam kéznél.

Még ennél is sokkal nagyobb megaláztatás várt azokra, akik bélsérülést szenvedtek. Az amerikai katonáápoló, Dorothy Beavers feljegyezte, hogy tábori kórházában egyesek látszólagos szenvtelenséggel viselték valamelyik végtagjuk elvesztését, míg azok, akikon kolosztómiát – vas-tagbél-kivezetést – hajtottak végre, gyakran „sírva fakadtak, amikor egy zacskóban meglátták saját ürüléküket”.²⁸ A lövedékek, robbanószerek, betegségek és az elemekkel szembeni védtelenség okozta nyomorúságnak nem volt határa.

1944 telén Hitler tudta, hogy egy újabb szovjet offenzíva van készülőben. Az időjárás és az egyre zsugorodó erőforrások által teremtett kényszerűségeket semmibe véve elhatározta, hogy még mielőtt azzal szembesülne, bénító csapást mér Eisenhower seregeire. Tábornokai szenvedélyes tiltakozása ellenére a legkedvezőtlenebb évszakban indította meg a nyugati offenzívát, és ott, ahol a szövetségesek a legkevésbé számítottak rá – az Ardennek erdeiben, Németország, Belgium és Luxemburg határán. A hadművelet célja az volt, hogy elérjék Antwerpent, és ezzel kettévágják a szövetségesek frontját. A végrehajtásához két új páncéloshadserget állítottak fel, harminc hadosztályt vontak össze, értékes üzemanyagtartalékokat halmoztak fel. „Ha bátrak, iparkodók és leleményesek lesznek”²⁹ – szólta a december 16-ai napiparancs a *Volksgrénadier* hadosztály didergő katonáinak –, amerikai járművekkel fognak közlekedni, és finom amerikai ételt fognak enni. Ha viszont ostobák, gyávák és puhányok, fázva és éhesen menetelnek végig a csatornáig.”

Két nappal később, 18-án Hodges 1. amerikai hadseregének leggyengébb szektora ellen megindult a *Herbstnebel*- (Őszi köd-) hadművelet. Taktikailag és stratégiailag egyaránt abszolút meglepetést okozott, a németek áttörtek egy hatvanöt kilométer széles frontszakaszon, miközben a fejvesztett amerikai csapatok szétszóródva, rendezetlenül menekültek az SS-páncélosok útjából, a sűrű köd miatt pedig a szövetséges légierő sem tudott közbeavatkozni. A német csapatok két nap alatt átözönlöttek az amerikaiak vonalán tátongó lyukon – „a dudoron”. Eisenhower brit hírszerzési főnöke, Kenneth Strong vezérőrnagy jócskán ludas volt abban, hogy nem ismerték fel az Ultra által jelzett ardenneki német csapatösszevonás jelentőségét. Strong azt közölte a főparancsnokkal, hogy a

térségben észlelt német alakulatok csupán pihennek, és a soraikat rendezik. Az alapvető tévedés, amelybe számos amerikai és brit főtiszt beleesett, az volt, hogy határozottan úgy vélték, ők uralják a hadjáratot, és ilyenformán nem számoltak nagyszabású német csapás lehetőségével.

Tony Moody főhadnagy egyike volt annak a seregyi fiatal amerikai-nak, akik egyszeriben a visszavonulás kellős közepén találták magukat. „Eleinte nem féltem – aztán egyre jobban, a bizonytalanság miatt: küldetésünk nem volt, és nem tudtuk, merre vannak a németek. Elfáradtunk, nem volt mit ennünk, muníció is alig. Kitört a pánik, a zűrzavar. Ha azt érzed, hogy bekerített a túlerő, akkor elhúzol onnan a fenébe. Elcsüggedtem, kutyául éreztem magam. Fagysérülésem volt. Nagyon rosszul viseltem. Egyre azt gondoltam: »Istenem, hová keveredtem? Meddig bírom még ezt?« Egyszer csak teljesen egyedül maradtam, letértem az útról. Belebotlottam egy zászlóaljsegélyhelybe, és egyszerűen összeestem... huszonnégy órát aludtam. Az agy egy csomó képet kitöröl, de a reménytelenség, a kétségbeesés érzésére emlékszik az ember. Egyszerűen meg akarsz halni. Úgy éreztük, a németek sokkal jobb kiképzést kaptak, jobb a felszerelésük, jobb a hadigépezetük, mint a miénk.”³⁰

„A félelem volt az úr”,³¹ írta Donald Burgett. Alakulata, a 101. légi szállítású hadosztály kulcsszerepet játszott a frontvonal stabilizálásában, miközben azt látták, hogy néhány más egység katonái az irhájukat mentik. „Amikor a félelem lecsap, járványként terjed tovább, a futótűznél is gyorsabban. Amint valaki futni kezd, hamarosan a többiek is követik majd. Aztán mindennek vége, nemsokára már hordában menekülnek az emberek, a tekintetük eszelős, hajtja őket a félelem.” Harold Lindstrom tizedes, a Minnesota állambeli Alexandriából, nyomorúságában már annyira kétségbeesett, hogy azon kapta magát, irigykedve mered a német holttestekre. „Békésnek tűntek. Számukra véget ért a háború. Ők már nem fáztak.”³² Még azon bajtársai iránt is el-elfogta a kínzó irigység, akik eléggé kétségbeestek ahhoz, hogy megcsonkítsák magukat: „Soha senki nem fogja megtudni, hány baleset volt valódi, és hány szándékos.” 21-én az egyik gyalogszázad parancsnoka ezt írta egy Stoumont-nál végrehajtott akcióról: „Akkora köd volt, hogy egy katonánk 10 m-re volt egy német géppuskaállástól, amikor észrevette, hol van... Mindenki olyan messzire futott, amennyire csak tudott. Az olyan

emberek idegei is felmondták a szolgálatot, akiken eddig a gyengeségnek jelét sem láttuk.”³³

Egy fiatal gyalogos katona így ecsetelte szorult helyzetét, amikor egy december végi napon társát a rókalukban eltalálták: „Gordont nagyjából a bal combjától a jobb derekáig kettéhasította egy géppuska. Azt... mondta, a hasát is eltalálták... A többiektől el voltunk szigetelve... Magunk voltunk a rókalukban, úgyhogy mindketten tudtuk, hogy meg fog halni. Morfinunk nem volt. Nem tudtuk enyhíteni [a fájdalmat], ezért megpróbáltam őt kiütni. Levettem a sisakját, fölemeltem az állát, és behúztam neki egy akkorát, amekkorát csak bírtam, mert azt akarta, hogy üsse agyon. Nem sikerült, úgyhogy egy sisakkal kezdtem csapkodni a fejét, de az se használt. Semmi sem használt. Lassan halálra fagyott, elvérzett.”³⁴

A belga polgári lakosság mindkét fél jóvoltából rettenetes szenvedéseken ment keresztül. A németeknek a felszabadított városok és falvak rövid visszafoglalásakor is jutott idejük, hogy tucatszám végezzék ki a civileket, mert bűnösnek találták őket az ellenállásban, de még gyakrabban pusztán a példastatuálás kedvéért öldösték őket. Model egyes katonáinak kegyetlensége az 1944–1945-re jellemző dühöngést tükrözte: ha ők maguk arra ítélték, hogy elveszítsék a háborút és valószínűleg meg is haljanak, feltett szándékuk volt, hogy annyi ellenséget fosszanak meg a túlélés és a felszabadulás örömetől, amennyit csak tudnak. A szövetséges bombázás és ágyúzás csak tetézte a civilek nyomorát: a Houffalize nevű kisvárosban³⁵ például 192-en haltak meg, nyolc híján mindannyian a szövetséges bombázásokban. Az áldozatok közül huszonheten tizenöt évesnél fiatalabbak voltak, a túlélők pedig magukra maradtak a romok között és a nélkülözésben. Bastogne-hoz közel, egy Sainlez nevű falú húsz lakója lelte halálát abban a bombázásban, amely minden otthont romba döntött, nyolcan közülük a Didier család tagjai voltak: a negyvenhat éves Joseph, a tizenhat éves Marie-Angèle, a tizenöt éves Alice, a tizenhárom éves Renée, a tizenegy éves Lucille, a kilencéves Bernadette, a nyolcéves Lucien és a hatéves Noël. Belgiumban és Luxemburgban a harcterek környékén mind a szövetséges, mind pedig a német csapatok mindenütt nagyban fosztogattak.

Model páncélosai korai sikereik nyomán örömmámorban úsztak, míg a szövetséges parancsnokok döbbenten és rémülten álltak az ese-

mények előtt. Az Otto Skorzeny vezetésével amerikai egyenruhában bevett, angolul beszélő német katonákból álló kis létszámú kommandók járványos „ötödik hadoszlop-lázat” okoztak, aminek megtorlásául az amerikaiak minden áruhás ellenséges katonát kivégeztek, akit elfogtak. Újév napján a szövetséges repülőterek ellen indított légítámadása a Luftwaffének háromszáz repülőgépébe került, ezzel szemben 156 amerikai és brit repülőgépet sikerült megsemmisíteniük, amelyeket könnyűszerrel pótoltak. A rajtaütés még inkább felidegesítette Eisenhower parancsnokait, ám az angol–amerikai seregek stratégiai helyzete valójában sohasem volt annyira súlyos, mint amilyenről eleinte a vihar közepontjában állók önmagukat győzködték. Ők rengetegen voltak, miközben a németeknek kétségbeesetten szükségük lett volna harckocsikra, repülőgépekre, üzemanyagra és minőségi emberanyagra. A félelmetes SS-páncélosadosztály mögött a gyalogság a nyomába sem ért annak a sürgető agresszivitásnak, amely 1940–1941-ben annyi sikert hozott a Wehrmachtnak. A német támadó ékek utánpótlás-ellátása az Ardennek hegysorosain át hatalmas logisztikai nehézségeket okozott, és Model harckocsijait az üzemanyaghiány napok alatt megbénította.

A megfelelő létszámú amerikai egységek makacs ellenállást tanúsítottak, különösen „a dudor” létfontosságú szélein, és nem hagyták, hogy az áttörés fejvesztett menekülésbe csapjon át. Az amerikai tartalékokat, elsősorban a két légi szállítási hadosztályt, sietve előredobták. Bradley egyik katonája végignézte, ahogy a Cheneux-nél december 20–21-én lezajlott elkeseredett harcok túlélői visszavonulnak az arcvonalból. „Az 1. z. viharvert maradéka leverten bandukolt visszafelé az úton, a vidám zászlóalj borzalmas ellentétéként, amely két napja még szellemeskedve, harcra készen ment végig ugyanezen az úton az ellenkező irányban. Szakállasak voltak, a szemük kivörösödött, tetőtől talpig sárosan, kifejezéstelen arccal meredtek maguk elé. Egyikük sem szólt... Olyan lapját írták a történelemnek, amelyről nem sokan fognak tudni... olyan összevissza módon kavarogtak a helyek, az egységek és a haditettek ebben a boszorkányfőzetben, ami a mostani csata volt.”³⁶

A szövetségesek számára azonnali hathatós könnyebbéteget jelentett, amikor erősítések érkeztek a vonalakba, a németek helyzete viszont óráról órára mind nehezebbé vált, miután az amerikai tüzérség megkezdte

pusztító bombázását. „Az őrmesterem és én egy gödörbe ugrottunk³⁷ – írta Karl Leitner SS-Hauptscharführer december 21-ei tapasztalatairól. – Kb. tíz perc múlva egy lövedék robbant tőlünk jobbra, valószínűleg egy fán. Az őrmester súlyosan megsebesült a tüdején, csak zihált, majd hamarosan meghalt. A jobb csípőmbé kaptam egy szilánkot. Ezután egy lövedék mögöttem, a fán robbant. Srapnelszilánk fúródott a bal bokámba, majd a jobb lábamba és bokámba. Félig a halott bajtársam alá bújtam. Hamarosan egy másik lövedék repeszei sértették meg a bal felső karomat.” Órák teltek el, mire Leitnert kimenekítették és kötőzhelyre szállították, miközben az amerikai pergőtűz egy pillanatra sem lanyhult.

A front északi szektorának parancsnokává Montgomeryt nevezték ki; félelmetes erői készek voltak szembeszállni a németekkel, amint azok elérik a brit páncélosok vonalát – ez a legtöbbjüknek nem sikerült. December 22-én az égbolt eléggé kitisztult ahhoz, hogy a szövetséges légerők felszállhassanak, ami a német páncélosokra nézve megsemmisítő következményekkel járt. A németek páncélos támadó elei a legmesszebb száz kilométerre, Foye-Nôtre-Dame-ig jutottak, ám január 3-án Hodges és Patton hadseregei már északon és délen is ellentámadásba lendültek, miközben Model harckocsijai kifogytak az üzemanyagból is, a lendületből is. 16-án az amerikai harapófogó két szára a mély havat és az elleneséget is legyőzve Houffalize-nál összeért. A németek a bevetett félmillió katonából 100 000 fős veszteséget szenvedtek, s csaknem az összes harckocsijuk és repülőgépük odaveszett. A Wehrmacht gyalogos századosa, Rolf-Helmut Schröder a maga részéről így mesélt az ardenneki csatáról: „A csatát ott fejeztük be, ahol elkezdtük; akkor már tudtam, hogy itt a vége.”³⁸ Schröder 1945 januárjában beismerte a német vereség elkerülhetetlenségét, amire egy hónapja még nem volt hajlandó.

A szövetségesek nem voltak elég magabiztosak ahhoz, hogy megpróbálják elvágni a német visszavonulás útját, így Model erői rendezetten húzódtak vissza, miközben az amerikaiak inkább csak követték, semmint kergették őket. Eisenhower már azzal is elégedett volt, hogy visszaállította a frontvonalát, miután elszenvedte az északnyugat-európai hadjárat legmegrázóbb traumáját. Az ardenneki csata egyes parancsnokok körében az óvatosságot hagyta maga után örökül, ami aztán egészen a háború végéig ki is tartott. Sir Frederick Morgan cinikus szavai szerint:

„Az amerikaiak nem a katasztrófán nőttek fel, mint a britek, akik számára ez is csak egy újabb incidens volt a végső győzelem felé vezető, szükségszerűen göröngyös úton.”³⁹

„A teljesítmény minősítése alapvetően jóindulatú és vesződéses⁴⁰ – írta az amerikai hadtörténész, Martin Blumenson. – A parancsnokok általánosságban inkább szakszerűek voltak, mint bátrak, inkább körültekintőek, mint vakmerők. Természetesen az egy George S. Patton kivételével.” De még ha Patton energikusságának hírére tovább öregbítette is az, ahogyan kivette részét az ardenneki frontvonal visszaállításában, érzelme a tapintatlanságra csorbítatlan maradt. Egy tábori kórház meglátogatva újabb baklövést követett el, amely csaknem felért kirohanásával a szicíliai harctéri neurózisos esetek ellen. Amikor megkérdezte az egyik embertől, hogyan sebesült meg, felfortyant, amikor a katona azt felelte:

– Lábon lőttem magam.⁴¹ – Aztán az áldozat, akinek a bokája ripityára tört, még hozzátette: – Tábornok úr, én megjártam Afrikát, Szicíliát, Franciaországot és most Németországot. Ha azt akartam volna vele elérni, hogy leszereljenek, már rég megtettem volna.

Patton erre így szólt: – Elnézést, fiam, tévedtem.

Az ardenneki offenzívát leginkább a német nép sínylette meg. A legtöbben most már csak arra vágytak, hogy városaikat és falvaikat a nyugati szövetségesek szállják meg, ne az oroszok. Az 1944. decemberi meg rázkódtatások után azonban Eisenhower hadműveleteinek vezértémája a stratégiai óvatosság lett. Seregei ennek megfelelően csigalassúsággal nyomultak be Németországba, miközben betegesen azon aggódtak, ne-hogy ellentámadásnak tegyék ki a szárnyaikat. Eközben keleten Hitler veszteségeinek fő haszonélvezői az oroszok lettek: amikor 1945. január 12-én megkezdték nagyszabású offenzívájukat, a német harckocsik jelentős része, amelyek esetleg megakaszthatták volna előrenyomulásukat, a nyugati fronton vesztegelt roncsként. Az ardenneki csata azzal, hogy elfecsérelte Hitler tartalékait, csak siettette Németország vesztét, ráadásul nem a nép számára kedvező módon. Eredményként az amerikaiak és a britek helyett a Vörös Hadsereg hatolhatott be először a hitleri fővárosba. Eisenhower erői csak január 28-án foglalták vissza azt a vonalat, amelyet még az előtt tartottak, hogy Hitler megindította a *Herbstnebel*.

Miközben az újságok címdalait világszerte az ardenneki harcok töltötték meg, Olaszországban az angol–amerikai erők folytatták hálátlan, küzdelmes előrehaladásukat, méterről méterre a félsziget hosszában. Rengeteg szövetséges katonát egyre inkább az a meggyőződés keserített el, hogy az átélt iszonyú szenvedéseikben igazából nincs sem ráció, sem köszönet. Egyes egységeknél kezdett meginogni a fegyelem. Alex Bowlby főhadnagy gyalogzászlóaljának egyik szakasza összeállt, hogy kollektív tiltakozást nyújtson be, amikor meghallották, hogy az egyik lenézett tisztet hadikeresztre terjesztették elő. Az előterjesztést végül visszavonták, Bowlby azonban megérezte, hogy az emberei nem járnak messze a zendüléstől, nem fűlik a foguk a járőrözéshez vagy a támadáshoz.⁴² Felmerült, hogy Bowlby egysége szokatlanul gyenge volt, s hogy bizonyos ezredeknél erősebb volt a morál és nagyobb az elszántság, ami kétségkívül igaz is. Néha mégis nehezen lehetett rávenni a katonákat, hogy kockáztassák, sőt feláldozzák az életüket, amikor tudták, hogy a háború kimenetele máshol fog eldőlni.

Az olaszországi hadjárat utolsó, 1945 tavaszán zajló szakasza volt messze a legjobban lebonyolított akció, mert a szövetségesek megkésve bár, de rátermett tábornokokat neveztek ki. 1944 decemberében Lucian Truscott váltotta Clarkot az amerikai 8. hadsereg élén, Richard McCree-ry pedig a brit 8. hadsereg vezetését vette át Oliver Leese-től. Mindketten olyan képzelőerővel voltak megáldva, ami elődeikből feltűnő módon hiányzott, különösen a frontális támadások elkerülése terén. A Pó völgyében az előrenyomulás a bevallottan jócskán kimerült német erőkkel szemben szép katonai teljesítmény volt, ám ahhoz már túl későn jött, hogy jelentősen befolyásolja a háború végjátzmáját.

Voltak azonban olyan katonák is Olaszországban, akiknek sajtóságos okaik voltak arra, hogy megkérdőjelezzék a hadjárat értékét. A február elején megtartott jaltai konferencia világossá tette, hogy a győzelem után Lengyelországban kommunista kormány alakul, s hogy az ország keleti része orosz föld lesz. Február 13-án az olaszországi lengyel hadtest parancsnoka, Władisław Anders tábornok levelet küldött brit főparancsnokának, amelyben embereinek 1942 óta meghozott áldozatairól elmélkedik: „Utunk során, melyet a Lengyelországba vezető hadiösvénynek tekintettünk, bajtársaink ezreinek sírját hagytuk magunk mögött.

A II. lengyel hadtest katonái ennél fogva a háromhatalmi konferencia eme legutóbbi döntését a legsúlyosabb igazságtalanságnak érzik... Ez a katona most azt kérdi tőlem, mi értelme annak, hogy harcoljon? Én ma erre a kérdésre nem tudok válaszolni.”⁴³ Anders komolyan fontolóra vette, hogy hadtestét kivonja a szövetséges vonalról, azután McCreery végül lebeszélte erről. A lengyelek abba a halvány reménysugárba kapaszkodtak, hátha katonai hozzájárulásuk a szövetségesek ügyéhez mégis lehetővé teszi, hogy a jaltai feltételek kedvező irányba módosuljanak. A valóság azonban természetesen az volt, hogy mindegyik hódító ország a számára megfelelő módon döntött az általa megszállt országok jövőjéről. Sztálin katonái már abban a Lengyelországban jártak, amelyért Nagy-Britannia és Franciaország hadba lépett, miközben a szövetséges hadseregek jó messzire voltak onnan.

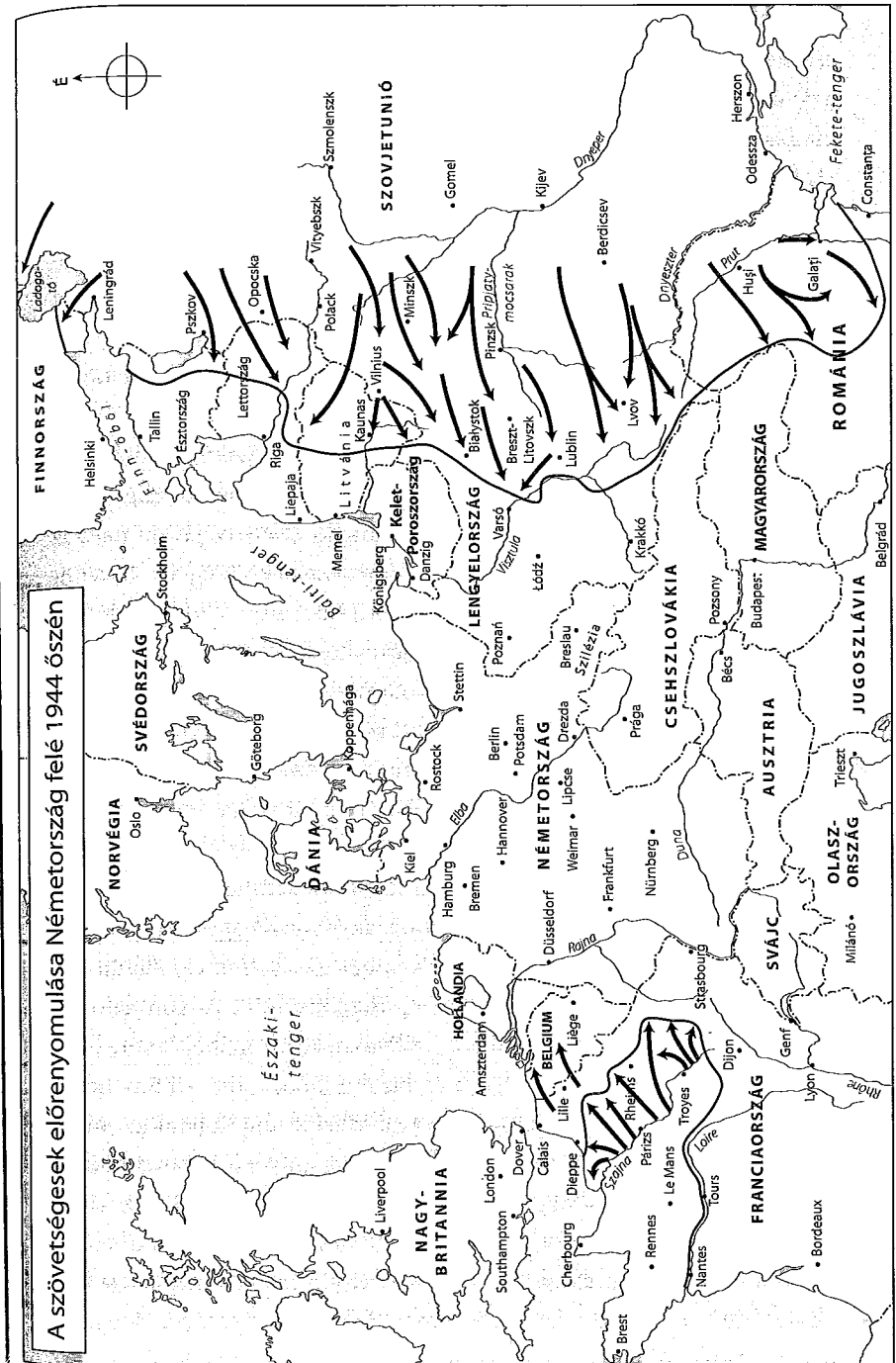
24.

A Harmadik Birodalom bukása

1. BUDAPEST: AZ ESEMÉNYEK SŰRŰJÉBEN

1944 októberének végén Heinrich Himmler apokaliptikus beszédet tartott Kelet-Poroszországban, amelyben felvázolta a birodalom végső védelmét: „Ellenségeinknek tudniuk kell, hogy ha be akarnak törni hazánkba, minden egyes kilométerért patakokban folyó vérral kell megfizetniük. Fanatikus, kompromisszumot nem ismerő harcosok emberi aknamezejére lépnek, minden városi háztömböt, falut, tanyát, erdőt férfiak, fiúk és idős emberek, s ha kell, asszonyok és lányok védenek meg.” A keleti fronton víziója az elkövetkező hónapokban jórészt valóra is vált: az orosz támadást megakasztani hivatott hiábavaló küzdelemben 1,2 millió német katona és hozzávetőleg negyedmillió civil vesztette életét. Ahogyan sokan mások is olyan országokban, amelyek kormánya meggondolatlanul szövetségre lépett az Európát évekig hatalmában tartó Harmadik Birodalommal, vagy önként szolgálta a nácik ügyét. Keleten a németek veszteségeik egyharmadát a háború utolsó hónapjaiban szenvedték el, amikor áldozatuknak már semmi egyéb célja nem volt, mint hogy beteljesítették a náci vezetőség önfeláldozás iránti elkötelezettségét.

Többek között Magyarország kilencmilliós lakossága is egyszeriben a gyilkos szovjet acélhenger útjában találta magát; egymás között fekete humorral emlegették is, hogy hazájuk minden háborút elveszített, amelyben az elmúlt ötszáz évben részt vett. Most pedig annak a levét kellett meginniuk, hogy minden idők legborzalmasabb konfliktusában a vesztes féllal jegyezték el magukat. 1944. december elején az oroszok pusztító tűzben, a veszteségek iránti szokásos közönyükkel törtek maguknak utat a Dunáig. Egy magyar huszár a folyóparton felhalmozott holttestekre

meredve a tisztjéhez fordult, és döbrent csodálkozással így szólt: „Alvezredes úr kérem, ha ezek saját embereikkel így bánnak, mit csinálhatnak az ellenségükkel?”¹ Egy Budapesttől északra végrehajtott szovjet támadás után a védők egy vonagló alakot cibáltak le a szögesdrótyjukról. „A fiatal, kopaszra nyírt, mongolos pofacsontú katona fekszik a hátán² – írta egy magyar. – Most csak a szája mozog. Két lábszára és két alsókarja hiányzik. A csonkulásokon vérrel és avarral kevert vastag földréteg. Közel hajolok hozzá. »Budapest... Budapest...«, suttogja. Agonizál... Gazdag zsákmányok, gyönyörű nők városaként lebeghetett a szeme előtt. Akkor hirtelen, magamnak is váratlanul, előrántottam a pisztolyomat, a haldokló halántékához tartottam, és lőttem.”

Nem sokkal ezután a magyar főváros a háború egyik legbrutálisabb küzdelmeinek színterévé vált, amelyekről Nyugaton szinte alig vettek tudomást, mert időben előbb Hitler ardenneki offenzívájával, majd az északabbra végrehajtott masszív orosz offenzívával esett egybe. December utolsó napjaiban Rogyion Malinovszkij marsall 2. Ukrán Frontja a mély hóban bezárta a harapófogót a város körül. Egy náci támogatással végrehajtott puccs megghiúsította a magyar kormány kísérletét, hogy megadja magát Sztálinnak. Az ország ezt követően a kegyetlen nyilaskezes milícia által támogatott fasiszta rezsim kezébe került. A hadsereg tovább harcolt a németek oldalán, habár a stabil dezertálási hullám a katonák lanyha lelkesedéséről tanúskodott.

A polgári lakosság különös módon továbbra sem látszott tudomást venni a katasztrófáról: a budapesti színházak és mozik egészen újév napjáig nyitva tartottak. Az Operaház december 23-ai *Aida* előadásán egy katonának öltözött színész jelent meg a függöny előtt. A frontkatonák üdvözlését tolmácsolta a félig üres zsöllyéknek, örömének adott hangot, amiért mindenki nyugodtabb és bizakodóbb, mint néhány héttel korábban, majd egy operalátogató szavai szerint, úgy folytatta, „megígerheti, hogy Budapest magyar marad, és gyönyörű fővárosunknak nincs mitől félnie”.³ A családok azokkal az ezüsfólia csikokkal díszítették a karácsonyfákat, amelyeket a brit és amerikai bombázók a német radarok megzavarására dobtak le. A város egymillió lakója közül sokan a küszöbönálló katasztrófával mit sem törődve elutasították a Nyugatra szökés lehetőségét. Egyesek már alig várták, hogy szabadítókként üdvö-

zölhessék az oroszokat: a liberális politikus, Csécsy Imre ezt írta, amikor a közelben meghallotta Malinovszkij ágyúit: „Ez a legszebb karácsonyi zene. Lehet, hogy már csakugyan felszabadulunk? Isten, segíts meg minket, add, hogy vége legyen a gazok uralmának.”⁴

Sztálin elrendelte Budapest bevételét, és eleinte azt remélte, hogy harc nélkül teheti meg: az oroszok még akkor is nyitva hagytak egy nyugati átjárót a helyőrség visszavonulására, amikor már csaknem bezárták a gyűrűt a város körül. A német frontparancsnok ki akarta üríteni a várost, Hitler azonban, ahogy várható volt, ragaszkodott hozzá, hogy az utolsó emberig védjék. Mintegy 50 000 német és 45 000 magyar katonát tartotta az állásait, kezdettől tisztában lévén azzal, hogy a helyzetük reménytelen. Az egyik tüzérszázlóját német jelzésekkel ellátott lengyel egyenruhás ukránokból állt. Az egyik SS lovassági hadosztályt a „tökéletesen demoralizált” jelzővel illették, három magyar SS-rendőrezred pedig „rendkívül megbízhatatlan” minősítést kapott. Karl Pfeffer-Wildenbruch tábornok, a német erők parancsnoka hat héten át el sem hagyta a bunkerét, szabad folyást engedett gyászos hangulatának. Egy magyar tábornok annyira felháborodott az emberei folytonos dezertálásán, hogy dölyfösen kijelentette, ő „ezzel nem teszi tönkre katonai karrierjét”,⁵ és beteget jelentve lemondott parancsnoki posztjáról.

Am ahogyan az gyakran lenni szokott, amint az ütközet megkezdődött, a résztvevők belekényszerültek az életben maradásért vívott küzdelembe, amely aztán önálló lendületre tett szert. December 30-án ezer orosz ágyú nyitott Budapestre zárótűzet, amely naponta tíz órán át folytatódott, a szünetekben légítámadásokkal. A civilek a pincékben kuporogtak, amelyek sokakat nem voltak képesek megmenteni a bennégéstől vagy a fulladástól. Három nap múlva az orosz harckocsik és gyalogosok megkezdték előrenyomulásukat, az egyre zsugorodó német arcvonalat a Duna pesti partjára szorították, közben Budán méterről méterre törtek előre.

Január 7-én egy magyar tüzetiszt, Hanák Sándor százados a városi löversenypálya fakerítése mögött várta a támadást. „A ruszok... énekelve, karonfogva jöttek, a nyílt pályán... feltehetően alkoholos állapotban voltak!... letapostuk a kerítést, repeszgránáttal, géppuskával löttük a tömeget, amely berohant a nézőtérre. Borzasztó mészárszék volt ott, a rohamlövegek végiglőtték a padsorokat. A németek kb. 800 halottról

adtak ki jelentést.”⁶ Amikor a pesti hídfő végül elesett, a Duna-hidakat pedig felrobbantották, a helyőrség Budán harcolt tovább utcáról utcára, házról házra. Voltak helyek, ahol az oroszok hadifoglyokat hajtottak maguk előtt, akik addig kiabáltak kétségbeesetten, „Magyarok vagyunk!”, amíg mindkét oldalról beléjük nem lőttek. Különös módon egy hetvenfős orosz csoport átszökött a védőkhöz, mondván, jobban félnek a meghátrálástól – ahol a saját frontjuk mögött az NKVD géppuskái vártak volna rájuk –, mint attól, hogy előremenjenek megadni magukat.⁷ Sztálin kényszerű szövetségesei súlyos veszteségeket szenvedtek: január 16-án az egyik román hadtest jelentette, hogy október óta 23 000 halottat, sebesültet és eltűntet veszített – haderejének több mint 60 százalékát.

Az oroszok szerencsétlen civileket soroztak be, hogy az ellenséges tűzben ők cipeljék előre a muníciót. Egyenletesen haladtak végig az utcákon, de valahányszor német és magyar ágyúk pásztaztá nyílt terepen kényszerültek átvágni, megtorpantak, azután következett a mészárlás. A védők helyzete azonban még az övéknél is rosszabb volt: Vass Dénes közkatona az egysége harcálláspontjának folyosója mentén lefektetett sebesült civileken és katonákon mászott keresztül. Egyszer csak felnyúlt egy kéz, és megrángatta a kabátját. „Gyönyörű arcú, szőke 18–20 év körüli fiatal. Döbbenet néztem végig rajta... mindkét lába hiányzott.”⁸

Minden férfit, nőt és gyereket mardosott az éhség. A helyőrség 25 000 lovát mind megették. A városi állatkertben mindössze 2500 állat maradt életben – a többi a szovjetek ágyútüze pusztította el, vagy a húsuért vágták le őket, egy oroszán pedig hetekig kóborolt a földalatti vasút alagútjaiban, amíg egy külön erre a célra alakított szovjet akciócsoport el nem fogta. A főhadiszállás január 26-i haditanácsát követően egy német tiszt ezt írta: „A megbeszélés után a helyiséget elhagyva néhány parancsnok nyíltan beszél Hitler makacsságáról. Már az SS-nél is kezdik kétségbe vonni vezetői képességeit.”⁹ A rangidős magyar tábornok február 1-jén ezt jelentette a Védelmi Minisztériumnak: „Elviselhetetlen az ellátás helyzete. Étlap a következő öt napra fejenként és naponta: 5 gramm zsír, 1 szelet kenyér és lóhús... A csapat eltetvesedése egyre nagyobb mérvű, leginkább a szűk barlangokban összezsúfolt sebesülteknél. Már 6 kiütéses tifuszos.”¹⁰ A Luftwaffe gyéren csöpögtette az elátmányt, amelynek jelentős része az orosz vonalakban ért földet. Éhező

civileket lőttek agyon a helyszínen, amiért étel után kutatva megrohamozták az ejtőernyővel ledobott tartályokat. Az egyik kórház szülészeti osztályán a nővérek a mellükre szorították az anyátlan csecsemőket, hogy legalább emberi melegségben legyen részük, amíg az éhező gyerekek átsodrónak a halálba.

Az ostrom alatt mindvégig folytatódott a budapesti zsidók üldözése és gyilkolása. December 24-én reggel nyilas milícia hajtott a pesti Munkácsy Mihály utcai zsidó gyermekotthonhoz, lakóit és gondozóikat a Radetzky-laktanya udvarára terelték, ahol géppuska előtt sorakoztatták fel őket. Ezt a csoportot az oroszok váratlan helyi előrenyomulása mentette meg, amely menekülésre készítette leendő hóhérait, a szüleiket azonban addigra már mind deportálták és meggyilkolták. Rengeteg zsidót tereltek ki a Duna-partra, hogy ott lőjék agyon őket, maroknyian közülük úgy menekültek meg, hogy a zajló folyó jégtáblái közé vetették magukat.

A magyar hadsereg egyik tisztje így rótt meg egy nyilas suhancot, aki a szeme láttára a kivégzőhely felé terelt menetoszlopban egy idős nőt ütlelt: – Öcsi, hát neked nem volt anyád? Hát hogy csinálhatsz ilyet?¹¹ – A fiú nyeglén így válaszolt: – Bácsi kérem, de hiszen ez zsidó... – 1944. október közepe és a város eleste között a becslések szerint 105 453 zsidó halt meg vagy tűnt el Budapestről. Az életben maradtak körében borzalmas körülmények uralkodtak. Egy szemtanú így írt le egy gettójelenetet:

A szűk Kazinczy utcában targonca haladt; erőtlen, leszegett fejű férfiak tolták. A zörgő alkotmányon viaszsárga, csupasz emberi testek rázkódtak; a kerék mellett kinyúlt egy fekete foltos kar, mereven himbálózva, a küllőkhöz ütődött. A Kazinczy-fürdő előtt megálltak... A mállott homlokzatú fürdő udvarán halomban feküdtek a testek, keményre fagyva, mint a fadarabok... Keresztülvágтам a Klauzál téren. Középen emberek guggoltak, térdeltek egy lótetem körül. Késekkel boncolták, fejtették róla a húst... a felnyitott, csonka testből kibuggyantak a kocsonyás, hideg csillogású, sárga és kék belek.¹²

Raoul Wallenberg svéd diplomata, aki többekkel együtt Budapesten rekedt, azzal igyekezett megálljt parancsolni a zsidók mészárlásának, hogy

figyelmeztette a német parancsnokokat, felelősségre fogják vonni őket. A gyilkosságok azonban tovább folytatódtak, néha a zsidók védelmére kiküldött magyar rendőrtisztek részvételével. Wallenberget végül az oroszok ölték meg.

Február elejére, miközben a németek vesztesége nőttön-nőtt, az utánpótlás pedig akadozott, Budapest nagy része már romokban hevert. Ezernyi helyen ütött ki tűz, amint egymás után dőlték össze a paloták, házak, középületek és lakóházak. Se vége, se hossza nem volt a robbanásoknak és a fegyverropogásnak. Alacsonyan szálló szovjet repülőgépek géppuskáztak és bombáztak, a nyomunkban sebesültek ordítottak kétségbeesetten, ahogy mozgásra képtelenül heverték a támadások alatt. A furcsa lett a mindennapos, például az Operaház kelléktárából származó perzsaszőnyegekkel álcázott páncéltörő ágyú. Itt is, ott is megbokrosodott lovak, zokogó nők és gyerekek, kétségbeesett katonák menekültek fejvesztve, biztonságos hely után kutatva.

A város tucatnyi részén folyt egyszerre a harc az ellenőrzés megszerzéséért. A támadások és ellentámadások közepette az épületek többször is gazdát cseréltek. Az egyre nagyobb számban az oroszokhoz átpártoló magyar katonákat kegyetlen döntés elé állították: vagy belépnek a Vörös Hadseregbe, hogy korábbi bajtársaik ellen harcoljanak, vagy szibériai transzport vár rájuk. Akik az előbbit választották, ejtőernyőselyemből kivágott vörös megkülönböztető szalagot kaptak a sapkájukra, és azon nyomban visszaküldték őket harcolni. Az ilyen renegátokkal az oroszok meglepő bajtársiassággal bántak: az egyik lövészhadtest parancsnoka például magyar tiszteket hívott meg vacsorára. A háború után kiderült, hogy a fogságot választók és a Vörös Hadseregbe belépők között hasonló volt a halálozási arány. A lojalítások zűrzavarában magyar kommunista ellenállócsoportok a szovjeteknek igyekeztek segíteni, de legfőképpen azon voltak, hogy nyilas vezetőket meg milicistákat végezzenek ki. Január végén a királyi palota teraszán több tucatnyi más pártállású bebörtönzöttet lőttek agyon honfitársaik, előtte a legtöbbjüket megkínózták.

1945. február 1-jén Budán összeomlott a védelem. A magyar légvédelmi tüzérség parancsnoka Gellért szállóbeli főhadiszállásán lefegyverezte a németeket, kitűzte a fehér zászlót, és emberei mindenkit agyonlőttek, aki ellenszegült neki vagy megkísérelte folytatni az ellenállást.

Aznap éjjel a helyőrség maradéka a főtisztekkel együtt megpróbált kitörni, némelyek kis csoportokban, mások tömegesen. A legtöbbjüket lekaszálták a szovjetek, úgyhogy a nyílt tereken hegyekben álltak a hullák. Az egyik SS lovassági hadosztály parancsnoka és három tisztje az öngyilkosság mellett döntött, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy nem tudnak elmenekülni. További huszonhat SS-katona ugyancsak főbe lőtte magát az egyik Diósárok utcai ház kertjében. Az egyik páncélosadosztály parancsnoka szovjet géppuskatűzben lelte halálát. Az öreg Vértessy János ezredes az egyik utcán siettében megbotlott, hasra esett, és kitért az utolsó maradék fogát. – Ez nem az én napom – mondta bánatosan arra emlékezve, hogy pilótaként az első világháborúban pontosan harminc évvel azelőtt lőtték le és fogták el. A Vörös Hadsereg nem sokkal később elfogta, és minden teketória nélkül kivégezte.

A királyi palota pincéiben kétezer sebesült katona hevert. A szemtanú szavai szerint, aki rájuk bukkant: „Genny, vér, rothadás, ürülék, veríték, vizelet, dohányfüst, puskaporszag keveredik tömör bűzzé.”¹³ Pánik és frakcióviszály kerítette hatalmába a halálra ítélt helyőrséget. Két katona rontott be a sebészekhez, akik épp akkor nyitották fel egy sebesült hasát, és a műtőasztal fölött elkezdtek egymásra lövöldözni. Nem sokkal ezután tűz nyelte el az épületet, amelyben csaknem valamennyi sebesült a halálát lelte. Pfeffer-Wildenbruch tábornok főhadiszállásán egy fiatal tiszthelyettes magára öltötte parancsnoka levetett egyenruháját – és azon nyomban agyon is lőtte egy tébolyodott katona. Katona-szőkevények kóboroltak a város középületeiben széthasadt festmények, összetört porcelán, törött bútorok és elhagyott személyes tárgyak között. Mindenütt tüzek lobogtak őrizetlenül.

Egyes védők a kanálisokon át igyekeztek menekülni gyertyaláng mellett, végiggázolva a helyenként derékig érő mocsokban, miközben az utcákról kétségbeesett harcok hangjai szűrődtek le. Ütközben egy elegáns bundába és selyemharisnyába öltözött csinos nő holttestére bukkantak, aki még mindig a retiküljét szorongatta, és azon spekuláltak, ki lehet az. Néhány száz méter után a víz szintje túl magasra emelkedett ahhoz, hogy továbbmehessenek. A legtöbbjük, köztük Pfeffer-Wildenbruch is kénytelen volt a szerelőaknákon át felmászni az utcára, ahol a szovjetek nemsokára elfogták őket. A becslések szerint 16 000-en, katonák és

civilek menekültek a környező hegyek közé, ott kóboroltak vagy lapultak. Néhányan elfogtak egy szovjet kenyérszállító kocsit, majd a tartalmáért tűzharcot vívtak egymással. Mások, akik nyugat felé vánszorogtak, az erdőből kilépve egyszeriben a Zsámbéki-medence nyílt terepén találták magukat. Itt a szovjet mesterlövészek és géppuskások százával kaszabolták le a hóban jól látható embereket. A városban is tömegével gyilkolták a kétségbeesett katonákat. „A hitleristák az óriási veszteségek ellenére is folytatták előrenyomulásukat a város kijárata felé – írta egy szovjet tiszt –, de sorozatvetőinkbe ütköztek, amelyek közvetlen irányzással sortűzet adtak le rájuk. Borzalmas volt a látvány.”¹⁴ Február 11-én a budapesti helyőrség 43 900 katonájából mindössze 700-an érték el nyugatabbra a német frontvonalat, a többiek közül 17 000-en meghaltak, több mint 22 000-en pedig fogságba estek.

Halálos csend borult Budapestre. A tizenöt éves Deseő László azok után botorkált vissza a családjá lakásába, hogy az első oroszok feldúlták. „Az ember üvölni szeretne, ahogy végigjárja a szobákat. Nyolc döglött ló van a lakásban. A falak embermagasságig vörösek a vértől, minden csupa mocskok és törmelék. Az összes ajtó, szekrény, bútor és ablak összetörve. A vakolat eltűnt. Az ember döglött lovakon lépdél. Puhák és ruganyosak. Ha az ember le-föl ugrál rajtuk, a golyó ütötte sebek mellől apró buborékok buggyannak elő sziszegve és véresen.”

A túlélők kezdtek óvatosan kimászni a romok alól. Elámultak a győztesek kiszámíthatatlan viselkedésén: néha, amikor az oroszok beléptek egy lakásba, egész családokat mészároltak le, máskor meg inkább játszottak egyet a gyerekjátékokkal, majd békésen távoztak. Egy magyar író ezt mesélte a megszállókról: „Egyszerűek voltak és kegyetlenek, mint a gyerekek. A Leninnek, Trockijnak, Sztálinnak áldozatul esett vagy a háborúban elpusztult emberek milliói után a halál mindennaposá vált a számukra. Gyűlölet nélkül gyilkoltak, és ellenállás nélkül hagyták magukat legyilkolni.”¹⁵ Rengeteg embert kivégeztek – különösen a német egyenruhában elfogott oroszokat. Néhány postást és villamoskalauzt azért lőttek agyon, mert összetévesztették a ruhájukat a nyilas milicistákéval. Az NKVD égisze alatt módszeresen fosztogatták a bankbetéteket és a művészeti gyűjteményeket, leginkább a nagy magyar zsidó műgyűjtőkéit, aztán a zsákmányt elszállították Moszkvába.

A vörös katonák az életben maradt budapesti nők jelentős részét meg-erőszakolták, tízévestől kilencvenéves korig, még terhes anyákat is. Az áldozatok sorsát még tovább súlyosbította, hogy sok erőszaktevő nemi betegségekben szenvedett, gyógyszert pedig egész Magyarországon nem lehetett beszerezni. Grósz József püspök kétségbeesetten így írt: „Jeruzsálemben lehettek ilyenek a körülmények, amikor Jeremiás próféta megfogalmazta a sirámain.”

A magyar kommunisták kérlelték a szovjet parancsnokságot, tartsák féken a katonáikat. „Semmi értelme plakátokon, a Pártban, az üzemekben és másutt a Vörös Hadsereget magasztalni – jelentették ki az egyik ilyen elkészedett kérvényben február végén –, „ha a zsarnokságot túlélő embereket most az orosz katonák hajtják végig az utakon, akár a marhákat, mindenütt holttesteket hagyva maguk után. A földosztás előmozdítására vidékre küldött elvtársaktól azt kérdik a parasztok, mit kezdjenek ők a földdel, ha a lovaikat elviszik tőlük az orosz pusztákra. Az orrukkal nem tudnak szántani.” Minden ilyen fellépés hiábavaló volt. Sztálin deklarálta, hogy a fosztogatás és a nemi erőszak katonáinak jogos jutalma áldozatvállalásukért. A lengyelek, jugoszlávok, csehek és magyarok egyformán megszenvedték azt, amiben nemsokára a németeknek is részük lesz.

Budapesten a város első mozija még az ellenállás végső összeomlása előtt újranyitott, és bemutatta az *Orjoli csata* című szovjet propaganda-filmet. Szinte azonnal megkezdődtek a munkálatok, hogy a köztereken szovjet hősi emlékműveket állítsanak fel. A rendkívüli szenvedéseket átélő magyarok ismét nevetésre vágytak, így a kabarék hamarosan élénk forgalmat bonyolítottak a romok között. A komikus színészt, Latabár Kálmánt felállva tapsolták meg, amikor a színpadra lépett, ez aztán öröngéssé vált, amikor a ruhaujját és a nadrágszárát felhúzza láthatóvá tette a kezén-lábán sorakozó karórákat, amivel Magyarország szovjet „felszabadítóit” gúnyolta ki. Néhány hónappal később ennél kevesebért is agyonlőtték volna.

Budapest bevétele az oroszoknak körülbelül 80 000 halottjukba és negyedmillió sebesültjükbe került. Az ostromban mintegy 38 000 civil vesztette életét, és tízezzrel deportálták őket kényszerszolgálatra a Szovjetunióba, ahonnan sokan nem tértek vissza. A német és a magyar

erők körülbelül 40 000 halottat és 63 000 hadifoglyot veszítettek. Erről a kíméletlen, hiábavaló harcról hősi eposzként számoltak volna be, ha az angol–amerikai fronton kerül rá sor. Így azonban akkor is, később is jobbra csak a magyarok foglalkoztak a borzalmaival. Három hónapon belül Hitler fővárosában egy másik ehhez fogható, de jóval nagyobb szabású dráma homályosította el.

2. EISENHOWER ELŐRENYOMUL AZ ELBÁIG

1945 első hónapjaiban a németek zöme az amerikai és brit csapatok házájukba érkezését meg nem érdemelt betolakodásként fogadta, és ha sokan felfogták is, hogy Hitler vezette őket a katasztrófába, mégis nehezükre esett elfogadni azt, amit ez a saját otthoni életükre nézve jelentett. Az amerikai 273. tábori tüzérség katonái elfoglaltak egy olyan házat, amelyben az egyik katona szavai szerint „egy feketébe öltözött apró, madárszerű asszony”¹⁶ lakott, „aki egy oldalajtón át totyogott be. Amint meglátta, hogy a farakását dézsmáljuk, németül kezdett el ordítozni. Miközben mi ölszámra vittük a fát, az asszony sírva fakadt, megállíthatatlanul bömbölt, és félmondatok szakadtak ki belőle.” Az amerikaiak előbb vitatkozni kezdtek, csak azután vágták sutba a skrupulusaikat. „– A fenébe – mondta Frenchie –, ez is csak egy olyan német, mint a többi kraut.” Charles Felix tizedes egységének egyik hegyvidékről származó katonája is így tiltakozott, amikor egy testes német asszonyság elkeseredetten azt panaszkolta, hogy a házába betolakodó bakák összekarcolják a bútort: „Torkig vagyok ezekkel az istenverte krautokkal! Miattuk jöttünk ide harcolni, és még van pofája a bútorai miatt panaszkodni! Tessék, hölgyem, majd én megmutatom magának, mi az a tetves pusztítás!”¹⁷ Megragadott egy széket, és a falhoz vágta. A szövetséges katonáknak csupán egy töredékében maradt némi gátlás a civilekkel szemben: Aaron Larkin utászszakaszának egyik katonája sírva fakadt, amikor azt a parancsot kapta, hogy lakoltasson ki egy német családot a házából, hogy legyen hely az egységük számára,¹⁸ Harold Lindstrom tizedesbe pedig ösztönösen beléhasított a bűntudat, amikor teljes gyalogos menetfelszerelésben, bakancsostól ráfeküdt egy asszony dunyhájára.¹⁹

Az amerikai hadsereg haditörvényszékének elnöke a nemi erőszak eseteinek meredek emelkedését regisztrálta, amint a szövetséges katonák Németország földjére léptek: „Egy hódító hadsereg tagjai voltunk, és hódítóként jöttünk”²⁰ – jelentette ki háború utáni jelentésében. – Csupán nagyon kivételes esetekben fordult elő, hogy a német áldozat erőteljesen ellenállt fegyveres támadójának... A német áldozatok láthatóan alaposan meg voltak félemlítve... Halálfélelmük nem volt teljességgel alaptalan, amint azt az olyan esetek is tanúsították, amikor azokat a németeket, akik igyekeztek a katonákat megakadályozni abban, hogy véghezvigyék erőszakos terveiket, kegyetlenül meggyilkolták.” A *Stars & Stripes* egyik riportere, aki 1945 márciusában a nemi erőszak eseteinek elszaporodásáról számolt volna be a Rajna-vidéken, azon kapta magát, hogy írását a cenzor elkobozza, ahogy a szövetségesek németországi viselkedéséről szóló más „negatív beszámolókat” is.

Nagy számban voltak persze félig-meddig önkéntes közönségek is, amelyek hatására a nemi betegségek aránya az egekbe szökött, hiszen a kétségbeesett német nők az egyetlen piacépes tulajdonukat bocsátották áruba, gyakran azért, hogy jóllakathassák a családjukat. Rengeteg szövetséges katona visszarettent a németek szégyentelen viselkedésétől, ugyanis Hitler népének még a műveltebb részét is elállatiasították az elnyomók privilégiumai. A skót gárdisták, akiket Észak-Németországban egy kastély arisztokrata tulajdonosai láttak vendégül, a szomszédos parkban döbbenten fedeztek fel egy csöppnyi koncentrációs tábor, ahol kétszáz kényszermunkás éhezett. Amikor az egyik brit tiszt ezt kifogásolta, vendéglátójuk meghökkenten így válaszolt: – Őrnagy úr, ön ezt nem érti. Ezek az emberek állatok – csak úgy lehet velük bánni, mint az állatokkal.

Az angol–amerikai seregek utolsó harcai összehasonlíthatatlanul kevésbé voltak véresek, mint amelyeket keleten vívtak, mert mindkét félnek így felelt meg. A brit Peter White főhadnagy rákiáltott egy menekülő németre, hogy álljon meg: „Az idegenkedésnek azzal a határozott érzéssel vettem célba a háta közepét, hogy egy megfutamodó emberre kell rálőnöm... amikor valami mintha azt súgta volna neki, hogy reménytelen. Mérhetetlen megkönnyebbülésre megpördült, puskáját a hóba hajította, két kezét pedig egy teátrális mozdulattal a magasba lökte. Tört angolsággal, rémült hangon kezdett el zagyválni... – Ne lőjön, ké-

rem, uram!... Hitler nem lenni jó... ne lőjön... *Kamerad*, kérem! – És azzal hirtelen benyúlt a ruhájába, amitől majdnem rálöttem, mert félig-meddig arra számítottam, hogy egy pisztolyt vagy kézigránátot ránt elő. Ehelyett... mint kiderült, egy arany zsebórát lendített láncon az orrom elé, mintegy békeajándékként.”²¹

A nyugati szövetségesek ugyanolyan kimérten nyomultak előre Németországban, ahogy 1944 októbere óta folytatták hadjáratukat. Azon voltak, hogy elfogadható emberáldozatok árán fejezzék be a náciizmus eltírását, hogy előrenyomuljanak az oroszokkal közösen megállapított megszállási vonalig, azon túl csak ideiglenes jelleggel és csak pár helyen. A németek folytatták ugyan az ellenállást, de csak kevesen mutatták azt a fanatizmust, ami a keleti harcokat a végsőkéig jellemezte. A legyőzettek számára az okozta a nehézséget, hogy elcsípjék azt a pillanatot, amikor anélkül tudják letenni a fegyvert, hogy egyik vagy másik oldalról lelőnék őket. Az amerikai szanitéc, Leo Litwak így írt arról, hogyan látott el egy idősebb németet, akit akkor találtak el, amikor fegyvertelenül megpróbált eljutni az amerikaiak vonaláig, valószínűleg azért, hogy megadja magát:

Szürke gyapjú egyenruhát viselt sapkával, a szeme kikerekedett, elgyötört arca borotvátlan, szája megfeszült, mintha sikolyok akarnák elhagyni, de csak fojtott hang jött ki rajta, *Óhhhhh, Óhhhhh*. A karomon meg a sisakomon meglátta a vöröskeresztet, értem nyúlt, és felkiáltott: – *Vater!* – Apám. A nadrágjából a combcsont egy szilánkja állt ki. Széthasítottam a naciát, és lecsupaszítottam a combközépi sebesülést. Apró, kemény, szürke bogyókat szart – amelyet az állati csapásokon látni. A szar levándorolt a törés mellé. Orrfacsaró, átható bűzt árasztott. Sebhintőport szórtam a kiálló csontra, nyomókötést tettem rá, és a combja tövében a seb fölé laza érszorítót kötöttem. Gyors ütemben szürkült, kezdett sokkot kapni. Azt mondta: – *Vater, ich sterbe*. – Apám, meghalok. Morfint nyomtam a combjába. Még mindig nem lazult el, úgyhogy adtam neki még nyolc milligrammnyit. Figyeltem, ahogy sokkos állapotba merül – ajkai elkékeltek, hidegen verejtékezett, bőre elsürkült, pupillái kitágultak, pulzusa gyenge és szapora volt... Azon rimázkodtam, hogy haljon már meg, és mindketten szabadulhassunk meg a fájalmától.”²²

A Wehrmacht és a Waffen-SS főerői Zsukov, Konyev és Rokosszovszkij hadseregeivel néztek farkasszemet; az oroszok 6,7 millió katonát sorakoztattak fel a Balti-tengertől az Adriáig húzódó frontvonalon. A két rivális zsarnok, Sztálin és Hitler erőinek utolsó halálos összecsapása a háború egyik legszörnyőbb katonai ütközete volt, mialatt Eisenhower hadseregei a színtalpak mögött helyezkedtek el. Ez teljességgel irracionális volt, hiszen a dolog kimenetele nem lehetett kétséges, a náciak mégis sikeresen rávették a katonáik nagyobbik felét, hogy megtegyenek még egy utolsó, áldozatos erőfeszítést. Ami pedig a meghátrálókra vonatkozóan, róla a kelet-poroszországi elemi iskolai tanító, Henner Pflug azt mondta, ő többé már nem bámulja tátott szájjal a fákon himbálózó, nyakuk körül „Dezertőr vagyok”²³ vagy „Nem védtem meg a szülőhazámat” feliratú táblát viselő férfiakat, mert már eleget látott belőlük.

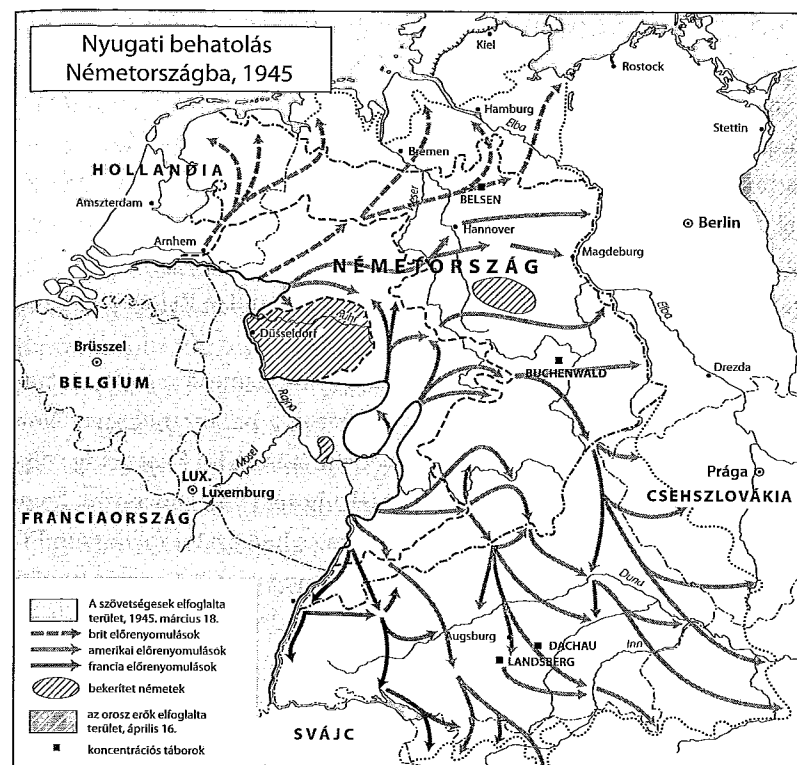
Vonakodva bár, de még Tito jugoszláv partizánjait is lenyűgözte, ahogy a Wehrmacht a nyomasztó esélyegyenlőtlenségek ellenére is végrehajtotta a visszavonulást. Milovan Đilas ezt írta: „A német hadsereg a hősiesség emlékét hagyta maga után, pedig a náci uralom ilyesminek még a gondolatát is kiirtotta a világ tudatából... A hegyekben éhesen, félmeztelenül kerülgették a földcsuszamlásokat, megrohamozták a sziklás hegycsúcsokat, kerülő utakat vájtak maguknak. A szövetségesek gépei kényelmes céllövészetre használták őket. Kifogyott az üzemanyaguk... Megölték saját halálos sebesültjeiket... Végül átjutottak, katonás férfiaságuk emlékét hagyva maguk után. A német hadsereg szemmel láthatóan képes volt a háborúskodásra... vérfürdők és gázkamrák nélkül is.”²⁴

Martin Poppel ejtőernyős menyasszonya, Gerda is egyike volt annak a rengeteg németnek, akiket megkésve idegenített el a náci rezsimtől az a sok borzalom, amit a társadalomra szabadított. 1945 januárjában ezt írta az akkor Hollandiában szolgáló Poppelnek: „Ez a rettenetes bombazaport teljesen kimerített bennünket. Egész idő alatt ezeknek a micsodáknak a sivatását hallgatni és bármelyik pillanatban várni a halált egy sötét pincében, vakon – ő, ez aztán a csodálatos élet. Bárcsak abbahagynák, ezek már igazán túl sokat kívánnak az embertől. Emlékszel még a tóra? Azt hiszem, ott csókoltál meg először! Minden odalett – a gyönyörű Brand meg Bohning kávéház, a városháza teljesen leégett. Lehetetlenség még csak belefogni is a leírásába. De te el fogod tudni képzelni. Te láttad

Münchent. Mindent el fognak pusztítani? És mégsem látszik más kiút. Az emberek miért hagyják, hogy a katonáink értelmetlenül a halálba menjenek, miért hagyják elpusztulni Németország maradékát is, miért ez a sok nyomorúság, miért?”²⁵ Majd később még hozzátette: „Ha te még a háború után is ezeknek az embereknek a hűséges támogatója lennél – tudod, kikre gondolkodok –, akkor útjaink elkerülhetetlenül szétválnak. Mit műveltek ezek a mi gyönyörű, nagyszerű Németországunkkal? Az ember már ettől is sírva fakad. És akkor arra még csak gondolni sem szabad, hogy mások hogyan tesznek majd a rabszolgájukká bennünket.”

Azok a történeti munkák, amelyek Hitler 1945-ös „hadseregeit” és „hadosztályait” komoly harcoló alakulatoknak állítják be, meghamisítják a valóságot: katonákban, harckocsikban, tüzérségben és szállítóeszközben minden egység már csak a töredékét képviselte régi erejének. 1944 júniusa és 1945 márciusa között a Wehrmacht 3 és félmillió puskát vesztett, így utolsó hadjárataiban még kézfegyverből sem jutott elég. Rengeteg katona volt siralmas fizikai állapotban: az egyik ejtőernyős tüzérüteg január 10-ei egészségügyi jelentése megállapította, hogy kettő híján mind a hetvenkilenc embere tetves, tizennyolcan pedig a szegényes étrend okozta ekcémában szenvednek. A fegyelem fenntartására irányuló erőfeszítések gúnyolódást váltottak ki, az 1/1120-as *Volksgrénadiers* katonái szemében bizonyára fantasztikusnak tűnhetett, hogy januárban, miközben a birodalom éppen összeomlott, a parancsnokuk, Beiss őrnagy egy napiparancsában elítélte a slamposságot: „A puskát a jobb vállon kell hordani, a csövével felfelé. Ha még egyszer meglátok egy »vasárnapi sportolót«, aki lefelé mutató puskával flangál, hétnapi szigorú fogságra büntetem. A friss piszok éke a katonának, de a régi kosz lustaságról árulkodik. Ha még egyszer meglátok valakit »oroszlánsörénnyel« vagy egyéb flancos frizurával, saját kezűleg vágom le a haját.”²⁶

A hadseregeken, különösen a nehézségekkel küszködőkben mindennapos, hogy az embereket sosem hagyják tétlenül merengeni. 1945 első napjaiban, amikor a háború Németország számára már igencsak rossz irányt vett, Tony Saurma főhadnagy, páncélos-századparancsnok azon igyekezett, hogy katonái pihenőidejét előadásokkal üsse el: egyszer egy teljes órán keresztül beszélt nekik az Egyesült Államokról, kukorica-termő övezetéről, iparvidékeiről és nagyvárosairól.²⁷ Tudta, ahogyan a

közönsége is, hogy ez az ország hamarosan elkerülhetetlenül beleszól az életükbe, ha egyáltalán lesznek olyan szerencsések, és életben maradnak. Nem az volt a rendkívüli, hogy az utolsó hónapokban németek százazrei dezertáltak a háborúból, hanem az, hogy mások meg folytatták az ellenállást – néhányan még azt is kijelentették, hogy elfogadhatónak tartják a sorsukat. Egy Magyarországon állomásozó SS-páncéloszszakasz parancsnoka február közepén a front mögötti átmeneti nyugalomról írt: „Az ellátás kiváló volt. A helyiektől megtanultuk a paprika különböző felhasználási módjait. Az emberek nagyon barátságosak. Esténként Érsekújvárra járunk moziba.”²⁸

A nyugati szövetségesek egyesített vezérkari főnökeinek a jaltai csúcstalálkozó előtt február 1-jén Máltán megtartott értekezlete jóváhagyta Eisenhower tervét, hogy a hadjáratnak ebben az utolsó szakaszában a munka oroszánrészt Montgomery Simpson 9. hadseregével megerősített, Észak-Németországban tartózkodó 21. hadseregcsoport-

jára bízta. A nehézbombázó erőket Németország infrastruktúrája, köztük az oroszok útjába eső drezdai* és lipcsei vasúti csomópontok ellen irányították. A szárazföldi előrenyomulás azonban lassúnak bizonyult: Montgomery következő nagyszabású támadása, a *Veritable*- (Igazi-) hadművelet a reichswaldi erdőben kátyúba jutott; Simpson alakulatait egészen február 23-ig feltartotta az, hogy a németek a frontvonalukon hatalmas területeket árasztottak el. Montgomery erőinek csak fájdalmas harcok árán sikerült március 10-én megközelíteniük a Rajnát a holland határ és Koblenz között.

Németország kétségbeejtő helyzetében Hitler ismerős csodaszert alkalmazott: lecserélte a tábornokait. Nyugaton a parancsnokságot Von Rundstedtől az Olaszország briliáns védelmét irányító Kesselring vette át. Csakhogy elődjéhez hasonlóan Kesselring sem volt képes arra, hogy ötvenöt legyengült hadosztállyal következetes hadjáratot folytasson Eisenhower nyolcvanöt, elsőprő légierővel támogatott, teljesen feltöltött hadosztálya ellen. Március 7-én Hodges 1. hadserege Remagennél elfoglalta a folyón átívelő Ludendorff vasúti hidat, majd a keleti parton azonnal nekilátott a körkörös védelem kialakításának. Patton március 22-én foglalta el hídfőállását valamivel délebbre, Oppenheimnél. Három nappal később a németek maradékát is felszámolták a Rajna nyugati partján. 24-én Montgomery csapatai Weselnél terv szerint végrehajtották nagyszabású átkelésüket a Rajnán, amit csupán a túlparton ledobott légi szállítási egységek súlyos veszteségei csúfítottak el: kiderült, hogy a védők ha mással nem is, légvédelmi ágyúkkal bőségesen el voltak látva.

A hónap végén Bradley támadó élei Lippstadtnál csatlakoztak Simpson erőihez, hogy az úgynevezett Ruhr-katlanban bekerítsék Model „B” Hadseregcsoportját; Model április 17-én főbe lőtte magát, 317 000 katonája pedig a szövetségesek fogságába esett. Ekkor nem annyira a britek, mint inkább az amerikaiak előtt állt nyitva a lehetőség egy végső, gyors

* Drezda elpusztítása olyan prominens helyet foglal el a háború népszerű legendái között, hogy meglepő a kijelentés, miszerint a legfrissebb kutatások szerint február 13–14-én 25 000 áldozat lelte ott halálát, szemben a valamikor feltételezett több száz ezerrel. Ez azonban nem befolyásolja azt a vitát, hogy vajon szükség volt-e a bombázásra, de azt mégis jelzi, hogy jóval kevesebb halálos áldozattal járt, mint Hamburg 1943-as bombázása, vagy az 1945-ös tokiói tűzvihar.

előrenyomulásra. Montgomery legnagyobb bosszúságára az ő alakulatait arra a másodlagos feladatra kárhoztatták, hogy egészen Hamburgig és Lübeckig tisztítsák meg Németország északi részét. Sürgősnek vélték, hogy erőket küldjenek a Jylland-félsziget tövébe, nehogy Dániát esetleg megszállják a szovjetek. Eisenhower hivatalosan lemondott Berlinről mint célpontról, és ennek megfelelően tájékoztatta Sztálint. Két hadsereget délre irányított az osztrák határ felé, hogy mindenféle náci „nemzeti erődítmény” létrejöttek elejét vegye, ahonnan még azután is tovább folytathatná a háborút, hogy az oroszok és az angol-amerikai erők Németország északi részén összetalálkoznak. A „nemzeti erődítmény” Eisenhower hírszerzési törzsének volt a koholmánya, s az erőnek ez a megosztása jelentősen meggyengítette a haderő középső főcsapását, lehetővé téve az oroszok számára Csehszlovákia megszállását.

Mindebből azonban bajos azt a kézenfekvő következtetést levonni, hogy ez bármilyen módon is megváltoztatta Európa háború utáni térképét, ahogy azt a főparancsnok ócsárlói állították. A szövetséges megszállási zónákról már hónapokkal korábban megegyeztek, a februári jaltai csúcson pedig rögzítették őket. Kelet-Európába az oroszok érték oda előbb. Ahhoz, hogy birodalomépítő céljaik elérését megghiúsítsák és Közép-Európát megkíméljék a náci uralomra következő szovjet zsarnokságtól, a nyugati szövetségeseknek egy merőben más, kegyetlenebb háborút kellett volna megvívniuk, jóval nagyobb veszteségek árán. Bele kellett volna törődniük annak lehetőségébe, vagy akár valószínűségébe, hogy egyszerre kell legyőzniük a Vörös Hadsereget és a Wehrmachtot. Egy ilyen forgatókönyv sem politikailag, sem katonailag nem jöhetett szóba, hiába ringatta magát Churchill abba a kósza illúzióba, hogy a kelet-európaiak szabadsága erőszakkal helyreállítható.

Sztálin megszállott eltökéltsége, hogy a Szovjetunióknak kell elfoglalnia Berlint, egybecsengett az ország népének víziójával: ebben a szimbolikus győzelemben látták küzdelmük egyetlen méltó befejezését, mindannak beteljesülését, amire 1941 óta törekedtek. Eisenhower erői számára katonailag talán lehetséges volt, hogy a Vörös Hadsereg előtt érjenek a hitleri fővárosba, ám egy ilyen előrenyomulás nézeteltérést okozott volna a szövetségesek között. Az oroszokat felháborította volna, ha megpróbálják őket megfosztani a jutalmuktól.

A szovjetek viselkedését egész március–áprilisban a nyugati szándékokkal kapcsolatos paranoia határozta meg. Sztálin újra és újra hazudott Washingtonnak és Londonnak, azt állítván, hogy neki Berlin célpontként közömbös; képtelen volt hitelt adni annak a gondolatnak, hogy az amerikaiak és a britek elszalasztanák a lehetőséget, hogy a Vörös Hadsereg előtt érjenek a német fővárosba. Berlin szovjet bekerítése részben azt a célt szolgálta, hogy a várost elfoglalják Hitlertől, részben azonban azt is, hogy Roosevelt és Churchill ne férhessen hozzá. Volt még egy további szempont is: az oroszok mindenáron rá akarták tenni a kezüket a nácik atomtudósaira és kutatási anyagaikra. Miután nyugati ügynökeiktől arról értesült, hogy az amerikaiak már közel járnak az atombomba tökéletesítéséhez, Sztálin mindent meg akart kaparintani, ami segíthetett beindítania a rivális szovjet projektet: a dahlemi Vilmos Császár Fizikai Intézet a Vörös Hadsereg létfontosságú célpontja volt.

A nyugati háború utolsó szakaszában az angol–amerikai hadseregek szórványos, rosszul összehangolt ellenállással szemben nyomultak előre. Szokás szerint a gyalogságnak jutott az ellenállási gócok felszámolásának legtöbb kínja. Egy harckocsi légénységének tagjaként szolgálni sosem volt kényelmes állás, az északnyugat-európai hadjárat utolsó hat hetében azonban – példának okáért – a skót gárda harckocsizászlóalja mindössze egy tisztet és hét más rendfokozatú katonát veszített, valamint egy maroknyi embere sebesült meg. Ezzel szemben ugyanebben az időszakban a 2. skót gárda gyalogsága kilenc tisztet és hetvenhat más rendfokozatú katonát veszített, és tizenhét tisztje, valamint 248 más katonája sebesült meg. A szövetségesek némely egységei fanatikus csoportokba botlottak, amelyek folyami átkelőhelyeket és kulcsfontosságú csomópontokat védtek makacsul. Ezeket egymás után felszámolták, amíg a győztesek végre el nem érték az Elbát. Április 12-én az 1. hadsereg parancsot kapott, hogy Drezda előtt álljon meg, és várja be a szovjeteket. Az orosz és amerikai járőrök április 24-én reggel találkoztak össze az Elba-parti szász városkánál, Strehlánál, majd ezt követte a még mindig aznapi ünnepelt találkozás Torgau fölött, az angol–amerikaiak túláradozó lelkesedése és az oroszok óvatos, mesterkéltszerű formalitása közepette. A britek május 2-án elérték Lübecket, a balti-tengeri kikötőt, és ezzel eloszlatták a szövetségesek félelmeit, hogy a szovjetek esetleg megpróbálják elfoglalni Dániát.

A dán nép szerencséjére az oroszok figyelme teljességgel másra irányult: a náciizmus fővárosára és utolsó bástyájára, Berlinre.

3. BERLIN: A VÉGSŐ ÜTKÖZET

Sztálin a háború utolsó nagyszabású hadműveleteit a saját ellenőrzése alá vonta, főként azért, hogy a személyes dicsőségtől megfosssa Zsukovot, akit az 1. Belorusz Front parancsnokságába száműzött. A szovjetek január 12-én a Visztula menti hídfőállásaikból általános offenzívát indítottak. A védőkkel szemben tízszeres túlerőben lévő harckocsijaik és gyalogosaik nyugat felé száguldottak, mindent letiporva, ami az útjukba akadott. 20-án a berlini rádió egy csaknem hisztérikus közleményben azt állította a szovjet offenzíváról, hogy az „tömeges invázió, amely méreteiben és jelentőségében a mongol hordák, a hunok és a tatárok egykori betöréseivel hasonlítható”.

A bemondó, Hans Fritzsche kijelentette, hogy az ellenség célja a „totális pusztítás”, s hogy a vereség „a civilizáció végét fogja jelenteni”. Most már a németek malmára hajtják a vizet a rövid kommunikációs útvonalak és a népnek az a „szenvédélyes eltökéltsége, hogy megvédi szülőhazáját”, állította. Mint mondta, Németország lett „Európa védőbástyája a keleti sztyeppékről beözönlő barbár hordák ellen”. Megdöbbenésének adott hangot, amiért a britek nem sorakoztak fel a német nép mellett a bolsevikok ellen; a nácik most már messze nem utasították el a fenyegető vereség gondolatát, mint annak előtte oly gyakran, hanem kétségbeesett ellenállásra szólították fel a népet egy bevallottan kétségbeesett helyzetben. „Németország vezetése a háború legkomolyabb válságával néz szembe – jelentette a berlini rádió január 22-én. – Visszavonulásra és a harcérintkezés megszakítására nincs többé mód, mert hadseregeink a Németország hadiipara számára létfontosságú területekért harcolnak... Minden német részéről a legteljesebb erőfeszítésre van szükség. A német nép készséggel válaszol erre a felhívásra, mert tudja, hogy vezetőink eddig is mindig, minden nehézség ellenére képesek voltak uralni a helyzetet.”

Amíg Hitler népén a kétségbeesés, addig Sztálinén a diadalmápor lett úrrá: Vaszilij Groszman haditudósító „heves öröme” adott han-

got, miközben ő, aki 1941 óta annyi ütközetet látott már, szemtanúként végignézte az átkelést a Visztulán. Kicsivel később ezt írta: „És kiáltani akartam, szólni minden testvérünknek, a katonáinknak, akik orosz, ukrán, belorusz és lengyel földben fekszenek, akik mindörökké csatáink mezőin alusszák álmukat: »Bajtársak, hallotok minket? Megtettük.«”²⁹ A Visztula környéki offenzíva veszteségei még a keleti front normái szerint is döbbenetesek voltak: az oroszok minden útjukba akadó alakulattal vérfürdőt rendeztek. Egyedül januárban 450 000 német halt meg, az utána következő hónapokban pedig havonta több mint 280 000, ez utóbbi szám tartalmazza Drezda, Lipcse és más keleti nagyvárosok angol-amerikai bombázásainak áldozatait is. A háború utolsó négy hónapjában több német pusztult el, mint 1942-ben és 1943-ban együttvéve. Ezek a számok mind azt hangsúlyozzák, micsoda árát fizetett a német nép azért, hogy a hadsereg vezetői nem szabadultak meg a náciaktól, és még az utolsó rettenetes felvonás előtt sem vetettek véget a háborúnak.

Február elején a Visztula Hadseregcsoport főparancsnoka ezt írta: „Mi itt a Wehrmachtnál a lehető legsúlyosabb vezetői válsággal küzdünk. A tisztikar nem tudja keményen fogni a csapatokat. A katonák körében a bomlás legsúlyosabb jelei mutatkoznak. Egyáltalán nem elszigetelt eset, hogy katonák megszabadulnak az egyenruhájuktól, és minden lehetőséget megragadnak, hogy civil ruhához jussanak, és úgy szökjenek el.” A német tábornokokat további megaláztatások is érték: Guderiant Ernst Kaltenbrunner és Heinrich Müller biztonsági főnök hallgatta ki azzal kapcsolatban, milyen szerepet játszott abban, hogy Varsót Hitler parancsa ellenére kiürítették.

A szovjet előrenyomulást leginkább az időjárás hátráltatta. Egy hirtelen enyhülés vánszorgássá lassította a páncélosok mozgását a latyakban és a sárban. Február 3-ra Zsukov és Konyev hadseregei az Odera mentén foglaltak el egy vonalat, amely a Berlintől ötvenöt kilométerre keletre fekvő Kustrintól a cseh határig húzódott, hídfőállásokkal a nyugati parton. 5-én Hitler magyarországi parancsnoka jelentette: „Ennyi feszültség és igénybevétel közepette a harci morál vagy a teljesítmény terén semmi javulás nem tapasztalható. Az ellenség számbeli fölénye, azzal a tudattal párosulva, hogy a harc most már német földön folyik, rendkívül demoralizálónak bizonyult a katonákra nézve. Egyetlen táplálékuk egy

szelet kenyér meg némi lóhús. Mindenfajta mozgásukat akadályozza a fizikai gyengeség. Mindennek ellenére és annak dacára, hogy már hat hete ígérgetik a váltást, kitartóan harcolnak, és végrehajtják a parancsokat.” Ezt az oroszok kelletlenül bár, de tisztelettel elismerték egy március 2-i hírszerzési jelentésben: „A januári előrenyomulások után a németek zöme felismeri országának helyzetének reménytelenségét, mégis, néhányan még mindig a német győzelem mellett tesznek hitet. Még sincs semmi jele az ellenség morális összeomlásának. Továbbra is makacs kitartással és töretlen fegyelemmel harcolnak.” Hitler elutasította tábornokai sürgetését, hogy a Baltikumban ürítsék ki a körülzárt kurföldi félszigetet, ahol 200 000 katona lézengett tehetetlenül, pedig a birodalom védelmét is erősíthették volna.

A középső fronton az oroszok egy időre megálltak. Elképzelhető, hogy Zsukov folytathatta volna az előretörést és a lendületet kihasználva bevehette volna Berlint, csak hogy a logisztikai nehézségek félelmetesek

voltak. Semmi szükség nem volt arra, hogy Sztálin hadseregei kockázatot vállaljanak. Északabbra Rokosszovszkij tovább tört előre a poroszországi hóban. Az orosz katonák mélységes elégedettséggel vették tudomásul, hogy a szülőföldjükön látott rettenetes pusztítás most a német területeket sújtja. Egyikük ezt írta Kelet-Poroszországból 1945. január 28-án: „Birtokok, falvak és városok égtek. Zavarodott német férfiak és nők, akiknek nem sikerült elmenekülniük, szekérszlopokban vánszorgtak át a vidéken. Tankok és önjáró lövegek alaktalan darabjai hevertek mindenütt, holttestek százai társaságában. A háború első napjaiból emlékeztem ilyen látványra...”³⁰ Emlékei természetesen az Oroszország Anyácskában lezajlott harcokból származtak. Azokra a kelet-poroszországi és pomerániai földbirtokosokra, akik voltak annyira meggondolatlanok, hogy otthonaikban maradjanak, néha idős koruk vagy gyengélkedésük miatt, rettenetes sors várt: az, hogy a megszállók nem egyszerűen németként, hanem egyúttal arisztokrataként tekintettek rájuk, elegendő volt ahhoz, hogy haláluk előtt megkínózzák őket.

A szovjetek előtt milliók menekültek nyugat felé. Az erősek túléltek az utazást, de rengeteg gyermek és idős ember elpusztult. „Mi legalább fiatalok voltunk³¹ – mesélte a húszéves kelet-poroszországi Elfride Kowitz. – Jobban viseltük, mint az öregek.” Kelet-Európa hóborította tájait holttestek tízezrei éktelenítették. A menekülteknek fantasztikus intenzitású közös drámában volt részük, amely rövid időre társakká tette őket a hányattatások közepette: együtt ettek vagy éheztek, éltek vagy haltak, vándoroltak és aludtak, amíg valamilyen új körülmény el nem választotta őket egymástól. „Ezekben a helyzetekben³² – mesélte Henner Pflug elemi iskolai tanító – az emberek órákra, napokra, hetekre nagy megihitségbe kerültek egymással, aztán ismét elváltak útjaik.”

A kisemmizett német asszonyok óriási seregéből valaki ezt írta: „A világ nagyon magányos hely család, barátok vagy akár az otthon ismerősége nélkül.”³³ Akkor értette meg a kétségbeesés szó jelentését, amikor meglátott néhány, a jeges időben meleg ruhára vágyó háziasszonyt, akik az oroszok ellen puskákkal megaknavetőikkel harcoló katonák mellett rohantak el, hogy odaérjenek egy *Schloss*hoz, amelyről az a hír járta, hogy ruharaktár van benne, és megszerezze, amit csak megkaparinthatnak. Ő maga is, aki két kisgyerekekkel együtt menekült, a kimerültség-

nek olyan fokára ért, hogy a száználmas poggyászukkal megrakott kordét már nem tudta feltolni az emelkedőn: „Ráborultam összes földi javainkra, és keservesen sírtam.” Két arra járó francia hadifogolynak megesett rajtuk a szíve, és átsegítették őket a dombtetőn. Pár nappal később az a gazda, akinek a házában rövid időre meghúzta magát, arra biztatta, hogy hagyja ott a fiát, ő majd örökre fogadja. „Fűt-fát megígért, csak hagyjam ott. Milyen jövő vár a gyerekekre? Ott talán kellemes és biztonságos otthonra lel.” Az édesanyjának azonban az utolsó csepp bátorságával sikerült nemet mondania. „Kitűztem magam elé egy célt – biztonságos helyre viszem a gyerekeket, és végignézem, ahogy felnőnek. Hogy hogyan? Azt nem tudtam. Csak küszködtem egyik napról a másikra.” Ez a kis család végül elért az amerikai vonalak menedékeibe, de rengeteg ilyen történet nem happy enddel végződött.

Az előrenyomuló szovjet csapatok egyetlen olyan hadseregre sem hasonlítottak, amelyet valaha is látott a világ: a régi és az új, Európa és Ázsia, a magas intelligencia és az állati tudatlanság, az ideológia és a hazafiság, a műszaki finomságok és a legprimitívebb szállítóeszközök és felszerelések keverékét alkotta. A T-34-eseket, a tüzérséget és a katyusa rakétavetőket a kölcsönbérlet keretében szállított dzsipek, Studebaker és Dodge teherautók követték, aztán hosszú szőrű pónik, lovasoszlopok, szekerek és a messzi közép-ázsiai köztársaságokból származó cammogó, kapcába meg rongyos egyenruhába öltözött parasztok haladtak utánuk. A részegség járványszerűen terjedt. Sok egységnél német szájharmonika szolgáltatva a zenei kíséretet, ezt ugyanis a zötyögő teherautókon is meg lehetett szólaltatni. A fegyelem egyetlen formája, amelynek szigorúan érvényt szereztek, minden férfitől – és nőtől – megkövetelte a támadást, a harcot és a halált. Sztálint és a marsalljait egyáltalán nem érdekelte a civilek életének és vagyonának megóvása. Amikor Vasziljevskij egyik tisztje a megfelelő fellépésre vonatkozó utasításokat kért az emberei által tömegesen elkövetett vandalizmus ellen, a parancsnoka másodpercekig némán ült, majd így szólt: „Leszarom. Itt az ideje, hogy katonáink igazságot szolgáltatassanak.”³⁴

* Antony Beevor *Berlin – 1945 – Az összeomlás* című könyvéből származó idézetet Tóth Róbert fordításában közöljük. (A ford.)

A lengyelországi Toruń közelében az egyik ilyen katona, Szemjon Pozdnyakov egy németet pillantott meg a hadseregek közti senki földjén, amint éppen a saját vonalai felé vánszorgott leszegett fejjel, sebesült jobb karját az oldalához szorítva, élettelen bal karján géppisztolyt vonszolva. Pozdnyakov rákiáltott: – *Fritz, halt!*³⁵ – A német ledobta a fegyverét, és bal kezét a megadás erőtlén mozdulatával a magasba emelte. Ahogy egy csapat orosz közelebb ért, meglátták, hogy véres az arca, a tekintete pedig üres, kétségbeesett. – *Hitler kaput* – mondta gépie-sen. Az oroszok nevettek az utóbbi időben oly sokszor hallott szavakon, az egyik tiszt pedig rájuk parancsolt, hogy vigyék hátra. – *Nein, nein!* – mondta a német, mert azt hitte, agyon akarják lőni. Pozdnyakov dühösen ráripakodott: – Mit kiabálsz, te félhalott fasiszta? Ki kéne, hogy nyírjunk, és annyi. – Sok német, aki hiába könyörgött kegyelemért, valóban erre a sorsra jutott.

A hanyag fegyverhasználat rengeteg orosz halálát okozta: dühükben vagy gondatlanságukban egymásra lövöldöztek, mert olyan magától értetődően húzták meg az elsütő billentyűt, ahogy nyugati kollégáik köpködtek vagy káromkodtak. Parancsnokainak minden katonai kiműveltsége ellenére barbár hadsereg volt ez, amely olyan dolgokat hajtott végre, amilyenre csak barbárok képesek. Paradox módon még a műveltebb elemeit is erősebb igazságérzet hajtotta, mint bármi, ami az amerikai vagy brit katonákat lelkesítette. Fűtyültek arra, hogy Sztálin 1939-ben ördögi alku-t kötött Hitlerrel, meg arra is, hogy a Szovjetunió agressziót követett el Lengyelország, Finnország és Románia ellen. Nekik csak az számított, hogy Oroszországot megszállták és feldúlták, most pedig már közel járnak a leszámoláshoz a nemzettel, amely ludas volt ebben.

A tűzérési megfigyelőként szolgáló korábbi történelemtanár, Vjacseszlav Ejszimont február 19-én ezt írta Kelet-Poroszországból: „Különféle helyeken szállunk meg: néha egy pajtában, máskor egy bunkerben, most éppen egy házban. Tavasziasan nyirkos az idő, néha esik. Vannak civilek, akiknek nem sikerült elmenekülniük, őket most hátra-küldjük... Láttuk őket útban Königsberg felé: öregemberek, nők és gyerekek vállukra kötött motyóval, hosszan elnyúló kettős sorokban vánszorogtak az út mentén – magát az utat a mi menetoszlopunk foglalta el. Aznap éjjel szörnyű dolgokat láttunk. Az ütegparancsnokunk azonban

sokak nevében beszélt, amikor ezt mondta: – Persze, nézitek őket, és elszomorít benneteket a gyalogló, haldokló öregemberek meg gyerekek látványa. De aztán eszetekbe jut, mit műveltek a hazánkkal, és máris nem szánjátok őket!”³⁶

Februárban Konyev az Oderán át előretört Drezda felé, aztán a Neissénél megállt, és az elkövetkező hetekben az volt a fő teljesítménye, hogy biztosította Pomerániát és Felső-Sziléziát. Március elején Magyarországon könnyedén visszaverték az SS félszívvel végrehajtott páncélos ellentámadását, amelyre csak azért vállalkoztak, hogy a kedvében járjanak Hitlernek, akinek a vesszőparipája az elvesztett olajmezők visszafoglalása volt. 16-án két szovjet front kezdte meg az előretörést Bécs felé. Március 20-án még az elkötelezett náci Ferdinand Schörner tábornagy is azt mondta Hitlernek: „Kötelességem jelteni, hogy a [felső-sziléziai] csapatok katonai hasznavehetetlensége a legrosszabb várakozásaimat is alulmúlja. Szinte kivétel nélkül mind ki vannak merülve. Az alakulatok felbomlottak, és összekeveredtek a készülségi és Volkssturm egységekkel. Katonai értékük elképesztően alacsony. Leobschützről északra nincs köztük egy sem, aki megérdemelné a német katona nevet. Az a benyomásom, hogy az oroszok minden különösebb megerőltetés vagy erőlködés nélkül azt csinálnak, amit akarnak.” A Magyarországon tartózkodó 2. páncélos hadsereg április 10-én minden ironia nélkül ezt jelentette az OKW-nak*: „A harci morál javítása érdekében a harctéren hajtottunk végre egy kivégzést.”

Az oroszokkal Szászországban farkasszemet néző Helmut Fromm szakaszvezető húsvétkor ezt írta naplójába: „Itt ülök gyertyafényes M[egfigyelőállás]-omban, 500 méterre Ivánéktól. A vízhatlan ponyván át jeges szél fúj be. Egész éjjel folyik az ágyúzás, melybe géppuskatűz meg a szomszédom horkolása vegyül. Egy órája, amikor végigjártam a lövészárkot, egy tiszthelyettes azt mondta, hogy az amerikaiak már Heidelbergben vannak. Most, hogy el vagyok vágva a szeretteimtől, biztosan nagyon aggódnak miattam. Vajon hol lehet a bátyám? Meggyőződéssem, hogy újra látom őket, mert hiszek Istenben. Meddig tart még ez az örület? Bárcsak könyörülne Isten a népemen. Hosszú keresztes háború

* OKW: Oberkommando der Wehrmacht, a német véderő (Wehrmacht) főparancsnoksága. (A szerk.)

volt ez, holttestekkel és könnyekkel behintve. Kérlek, hozz reánk megváltással teljes húsvétot.”³⁷ Fromm szakaszvezető tizenhat éves volt.

A Grossdeutschland hadosztálynál szolgáló Guy Sajer ezt írta: „Már nem Hitlerért, nem a nemzetiszocializmusért, nem a Harmadik Birodalomért, még csak nem is a bombák sújtotta városokban rekedt menyasszonyainkért, édesanyáinkért vagy családjainkért harcoltunk. Hanem egyszerű félelemből... Önmagunkért harcoltunk, hogy ne sárral meghóval teli lyukakban dögljünk meg; úgy harcoltunk, akár a patkányok.”³⁸ Egy német hadnagy fáradtan így írt a menyasszonyának: „Tisztnak lenni azt jelenti, hogy az ember állandóan a lovagkereszt, a nyírfakereszt és a hadbíróság között lavírozik.”³⁹ „Mostanában egyre gyakrabban észlelem – írta egy berlini nő –, hogy megváltoznak az érzéseim a férfiak iránt. Ezzel a többi asszony is így lehet. Sajnáljuk őket, mert nyomorultak, erőtlének. A gyengébbik nem. A felszín alatt pedig valami kollektív csalódás terjed közöttünk. Inog a férfiak uralta, az erős férfit istenítő nácivilág – és vele együtt a férfi mítosza.”⁴⁰

Egy orosz katona április 19-én ezt írta a feleségének Kelet-Poroszországból:

Szia, édesem! Az utóbbi két hétben szinte naponta költözködtem, bunkerekben, sátrakban vagy egyszerűen a szabad ég alatt aludtam. Tegnap óta viszont egy házba vagyunk bekvártélyozva, és ágyban alszunk... Egységünk meg is érdemli, mert kivettük a részünket a Königsberg elleni támadásból, amit persze bevettünk. A gépeink három napig bombázták a várost. Remegett a föld a tüzéségi bombázástól, amely füstfelhőbe burkolta a várost. A fasiszták eleinte hevesen ellenálltak, de ezt a poklot már nem bírták elviselni. Mintha elfogyott volna a lőszerük, és légi támogatásuk sem volt... Tömegével estek fogságba. A rádió bement: „Szövetséges őrzáratok lépték át a csehszlovák határt!” Hamarosan véget kell hogy érjen! Talán még akkor sem lesz vége – ott van még Japán, hogy a fene egye meg... De képzelheted, ha egyszer Európában véget ér a háború, a szövetségesek azzal is megpróbálnak gyorsan végezni.”⁴¹

Miután a német élelmiszer-ellátó rendszer összeomlott, a civilekre március végétől súlyos éhezés várt még azokon a területeken is, amelyek

a Wehrmacht kezén voltak. És tudták, hogy lesz még rosszabb is. Egy Dieter Borkovsky nevű berlini tinédzser április 14-én a dühüket és elkeseredésüket nagy hangon szabadjára engedő utasok tömegeivel együtt a városi S-Bahnon utazott. Egyszer csak egy katona, akinek pöttöm, koszos alakját a helyzethez abszurd módon nem illő kitüntetések díszítették, felkiáltott: „Csendet! Valamit el kell mondanom maguknak. Ha nem akarnak is meghallgatni, legalább hagyják abba a siránkozást. Ezt a háborút meg kell nyernünk. Nem veszíthetjük el a bátorságunkat. Ha mások nyerik meg ezt a háborút, és csak a töredékét teszik velünk annak, amit mi tettünk a megszállt országok lakosságával, akkor néhány héten belül egyetlen német sem lesz életben.”⁴² „Olyan csend lett a kocsiban – írta Borkovsky –, hogy a légy zümmögését is hallani lehetett volna.”

Amikor az oroszok Berlintől száz kilométerre délre elérték Lübbena, Hildegard Trutz, egy SS-tiszt felesége azt remélte, ha magához öleli két kisgyermekét, megmenekül attól, hogy megerősakolják. „Istenem! Micsoda hűhót csaptam az elsőnél! Nevetnem kell, ha rágondolok. Elkét a karomban tartottam, Norfriedet meg magam elé toltam, azt remélve, hogy ez meglágyítja a férfi szívét. De ő egyszerűen félretolta Norfriedet, engem meg a földre lökött. Sírva kapaszkodtam Elkébe, de az orosz nem hagyta abba, és már muszáj volt elengednem a kislányt. Elég gyorsan túlesett rajta, az egész nem tartott tovább öt percnél... Hamarosan rájöttem, hogy sokkal jobb, ha egyáltalán nem ellenkezem, akkor sokkal hamarabb vége lesz.”⁴³

Friedrike Grensemann arra ért haza a munkából, hogy az apja épp készül eleget tenni a Volkssturm behívójának. A férfi a következő szavakkal nyújtotta át neki a pisztolyát: „Mindennek vége, gyermekem. Ígérd meg, ha az oroszok bejönnek, föbe lövöd magad.”⁴⁴ Azzal megcsókolta, és elment meghalni. Nem sok német akad, akinek Herr Grensemann-nál jobban a kedvére lett volna a népfelkelők mozgósítása. A *Die Wacht am Rhein* (Őrség a Rajnánál) szövegét parodizálták: „Drága hazánk, megnyugodhatsz már/a Führer behívott minden nagypapát.”⁴⁵ A berliniek minden létező ennivalót felvásároltak az üzletekből, majd levonultak a pincékbe, amelyek az elkövetkező napokban a menedékhelyül szolgáltak. Ruth Andreas-Friedrich az orosz légítámadások szünetében a sötétség leple alatt megkockáztatta, hogy gyorsan kiszaladjon

az utcára. Azt látta, hogy keleten az égbolt úgy vöröslök, „mintha vérrel öntötték volna le”⁴⁶ – aztán a szünni nem akaró ágyútűz hallgatta, a távoli mennydörgéshez hasonló morajlást. – Ez nem bombázás, ez... tüzéség... Előttük terül el a végtelen város, feketén az éjszaka feketeségében, úgy lapul, mintha vissza akarna mászni a földbe. És mi félünk.”

Jacob Kronika dán tudósító azt írta, hogy ekkor már sok berlini hevesen kívánta a vezetőik végét. „Évekkel ezelőtt még azt kiáltozták: »Heil!« Most pedig már gyűlölik azt az embert, aki a Führerüknek nevezi magát. Gyűlölik és félnek tőle, miatta szenvednek nehézséget és halált. De sem erejük, sem bátorságuk, hogy megszabaduljanak démonikus hatalmától, passzív kétségbeesésben várják a dráma utolsó felvonását.”⁴⁷

A náci front mögött az öldöklés utolsó orgiáját rendezték: a börtönöket kiürítették, lakóikat agyonlőtték, a rezsik koncentrációs táborokban fogva tartott, csaknem valamennyi életben maradt ellenzójét kivégezték, a kisebb bűnözőket pedig féltelmetes nemtörődomséggel lemészárolták. Március 31-én a Kassel-Wilhelmshöhe állomáson hetvennyolc olasz munkást, akiket azzal vádoltak, hogy kifosztották a Wehrmacht egyik utánpótlást szállító vonatát, összetereletek, majd a kivégzőosztagok agyonlőtték őket. Hannoverből nyugatra a Gestapo nyolcvankét bebörtönzött rabszolgamunkást és hadifoglyot gyilkolt meg. Április 6-án százötvennégy szovjet hadifoglyot öltek meg egy börtönben Lahdében, és további kétszázat Kielben. A náci élethalál-uralmának utolsó napjaiban Hitler megpecsételt sorsú kreatúrái azon igyekeztek, hogy mindenkit megfoszszanak a felszabadulás örömétől, akire csak rá tudták tenni a kezüket.

A foglyokat százezrével terelték nyugat felé, el az oroszoktól, és sokan közülük a szó szoros értelmében a halálba meneteltek. A zsidó Hugo Gryn így írt arról, mit élt át az éhező rabszolgák Sachsenhausenbe tartó menetoszlopában: „Amikor elhagytuk Lieberosét, kicsit arrébb tereltek bennünket, ott megálltunk, aztán rengeteg lövést hallottunk, és utána füst [szállt fel]. Mindenkit megöltek és felgyújtottak, aki nem tudott kijönni. Borzasztó menetelés volt. Hó, sár. Aztán amikor besötétedett, jobbra át vagy balra át, irány a legközelebbi mező, le a földre. Reggel ébresztő, kivéve azoknak, akik nem bírtak felkelni, aztán mozgás előre, várni egy kicsit, hallani a lövéseket, és menni tovább.”⁴⁸ A 714 211 fogoly-nak, akiket a birodalomban 1945 januárjában koncentrációs táborokban

fogva tartottak, májusban már csaknem a fele halott volt, rengeteg hadifogollyal egyetemben. A Német Filharmonikus Zenekar április 12-én adta utolsó hangversenyét, amelyet Albert Speer szervezett. Beethoven *Hegedűversenyét* adták elő Bruckner VIII. *szimfóniájával* együtt, valamint Wagner *Az istenek alkonyának* fináléját.

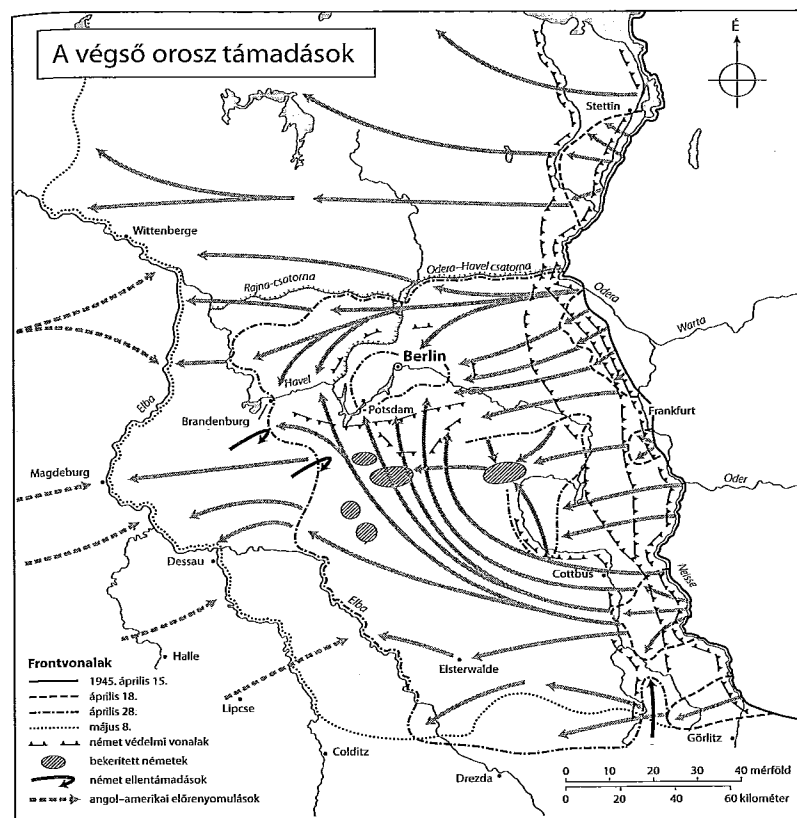
Már csak egy utolsó, mindent betetőző csata volt hátra. 1939 óta a világ figyelmének fénycsóvjára ide-oda vándorolt a nagynevű és az isten háta mögötti helyek között: Varsóról Dunkerque-re és Párizsra, Londonra és Tobrukra, Szmolenszkre, Moszkvára és Sztálingrádra, El-Alameinre és Kurszkra, Salernóra és Anzióra, Normandiára, Bastogne-ra és újra Varsóra. Most pedig Hitler fővárosa került nem csupán rengeteg reménység és félelem, hanem egy irdatlan katonai erőkoncentráció fókuszába is: a Berlin alatt összesereglett három szovjet front 2,5 millió katonából, 6250 páncélozott járműből és az őket támogató 7500 repülőgépből állt. Április 16-án a hajnali órák sötétjében Zsukov frontális támadást indított a várostól keletre, a seelowi magaslatok ellen. A hadművelet Oroszország háborújának egyik legbrutálisabb és -fantáziátlanabb támadása volt. Parancsnokát annyira lenyűgözte a védvonalakat pusztító bombázás látványa, hogy harminc perc után kiadta a parancsot a támadás megindítására. Aznap éjjel egy orosz utász ezt írta az otthoniaknak: „A láthatár olyan világos lett, mintha nappal volna. A német oldalon mindent füst és föld borított. A robbanások zajától megrémült madarak hatalmas rajokban repkedtek ide-oda az égen. Be kellett fogni a fülünket, nehogy szétrepedjen a dobhártyánk. Felbődültek a harckocsik motorjai, és a front teljes szakaszán felgyulladtak a reflektorok is. Az emberek mindenfelé azt kiáltozták: – *Na Berlin!*”⁴⁹

Az orosz gyalogság előrerohant a német aknamezőkre, miközben az első harckocsik csörömpölve megindultak a magaslat felé. Egy rövid időre úgy tűnt, hogy a tüzéség elnémította a védőket. Ám ekkor a németek tüzet nyitottak. Visszahúzódtak az előretolt állásokból, úgyhogy Zsukov bombái üres lövészárkokra hullottak. Miközben a szovjet harckocsik a mély sarat dagasztották az emelkedőn felfelé, a támadók egyre borzalmasabb veszteségeket szenvedtek. „Bombatölcsérekkel csipkézett területen haladtunk előre”⁵⁰ – írta egy szovjet utásztiszt, Pjotr Szebeljev.

– Mindenütt összetört német fegyverek heverték, és égő tankokat is láttam... Sok német megadja magát. Nem akarnak harcolni és az életüket áldozni Hitlerért.” De még mindig rengetegen folytatták a tüzelést. „Mi végre elnyújtani a szenvedést?”⁵¹ – tűnődött a Wehrmacht egyik kétségbeesett katonája, akinek a felesége és három gyermeke vízbe fulladt, amikor a Balti-tengeren április 15-én megtorpedózták a menekülteket szállító *Wilhelm Gustloff* hajót. – De mégis, ott a többi srác. Sokukat évek óta ismerem. Hagyjam őket cserben?”

Gotthard Heinrici tábornok védői háromszor annyi veszteséget okoztak az oroszoknak, mint amennyit ők szenvedtek el. Ihletett szovjet hadvezetésnek nem volt se híre, se hamva: Zsukov hordái egyszerűen újra és újra nekidurálták magukat. A németek tüzesőt zúdítottak a támadókra, százával semmisítve meg a harckocsikat, ezrével gyilkolva az embereket. Hat szovjet hadsereg két napon át rohamozta a seelowi vonalat anélkül, hogy sikerült volna áttörniük. Délen Konyev azt a parancsot kapta, hogy indítson útnak két harckocsihadsereget, míg északon Rokosszovszkij Zsukov megsegítésére irányított erőket. Április 18-án Helmut Fromm, a Wehrmacht szakaszvezetője ezt írta Konyev szektorából: „Most Forst előtt állunk. Az oroszoknak a Neisse túloldalán van hídfőállásuk, onnan támadtak ma dél előtt tizenegykor. Vissza kellett húzódnunk. Engem egy géppuskával meg két emberrel hátrahagytak. Én vagyok az egyetlen, aki tudja, hogyan kell bánni a *Fausttal* – a többiek zöme eddig csak irodai munkát végzett. Aztán lóhalálában végigkerékpároztunk a Breslau–Berlin autobahnon... Ivának ágyúval lönek. Tíz perccel ezelőtt Bohmer és Bucksbraun megsebesült – Bohmert nagyon csúnyán összekaszabolták. Egy deszkán hátravittük, közben üvöltözött. Ki lesz a következő? Ágyútűz az út felől. Balra tőlünk egy 8-as légvédelmi ágyú van tűz alatt. Megpróbálok olyan mélyen beásni magam, amennyire csak lehet. Fölöttünk az égbolton egy orosz tankelhárító köröz... Ha ezt túlélem, hálát adok Istennek.”⁵²

Hitler elutasította, hogy erősítést küldjön Heinricinek, és ezzel a 9. hadsereget magára hagyta, hogy úgy tartsa meg az Odera menti pozícióit, ahogyan tudja. Végül a tömeg, nem pedig a manőverezés tette lehetővé Zsukov számára, hogy lerohanja a védelmi vonalakat, és előrenyomuljon, majd április 21-én elérje Hitler külső berlini vonalát; a seelowi magaslatok bevétele az oroszoknak 30 000, a németeknek pedig 12 000 halottjába került.

A támadók a főútvonalon, a Reichstrasse 1-en igyekeztek a város felé, miközben a menekültek és a dezertőrök rohanva, botladozva próbálták megelőzni őket. „Annyira szerencsétlen alakok, nem is férfiak már”⁵³ – írta egy berlini nő április 22-én, miután végignézte, hogyan vánszorognak el a lakóháza előtt a német katonák. – Csak sajnálni lehet őket. Nem remél, nem is vár tőlük semmit az ember. Már most megvert, foglyul ejtett sereg. Tompán, kifejezéstelenül néznek keresztül a járdán állókon. Nyilván mi, a nép, a civilek, a berliniek vagy kicsodák, csak nyűgneк vagyunk. Nem hiszem, hogy szégyellnék magukat elhanyagolt külsejük miatt. Túl tompák, túl fáradtak. Leharcoltak.”

25-re Zsukov és Konyev bekerítette a német fővárost – Wenck 12. hadseregének próbálkozását, hogy kitörjön a gyűrűből és felmentést hozzon, csírájában elfojtották. Az oroszok egyhetes küzdelembe fogtak, hogy ut-

cáról utcára, háztömbről háztömbre utat törjenek maguknak a városba. A berliniek tízezrei által oly fáradtságos munkával kiásott harckocsi-akasztó árkok ugyanolyan haszontalannak bizonyultak, mint a többi akadály, az öreg villamosokra és vasúti kocsikra halmozott törmelékből készített barikádok viszont már hatékonyabbak voltak. A reguláris csapatok öregemberek és a Hitlerjugend tizenévesei támogatásával kézi fegyverekkel, kézigránatokkal és panzerfaustokkal harcoltak. A Berlin védelmében elesett gyerekkatonák különösen tragikus áldozatoknak tűnhettek volna, ha nincs annyi más veszteség. Dorothea von Schwanenflügel leírja, hogyan futott össze egy ilyen szerencsétlen kis flótással, aki „még gyerek volt, nála több számmal nagyobb egyenruhát viselt, mellette páncéltörő gránát hevert. Az arcán könnyek csorogtak, láthatóan mindenkitől nagyon félt. Igen kedvesen megkérdeztem tőle, hogy mit csinál ott. A bizalmatlansága elszállt, és elmondta, azt a parancsot kapta, hogy fekdüjön ott és várjon, s ha jön egy szovjet tank, rohanjon alá, és robbantsa fel a gránátot. Megkérdeztem tőle, hogyan működik, de ő nem tudta. Ez a törékeny gyerek igazából nem is látszott alkalmasnak arra, hogy egy ilyen gránátot felemeljen.”⁵⁴ Egy másik berlini aszszony is hasonló esetről számolt be:

Köztük egészen fiatal gyerekeket látni: puha arcocskák a több számmal nagyobb sisakok alatt. Ijesztő hallani a magas hangjukat. Legfőljebb tizenöt évesek, szinte elvesznek a lötyögő uniformisban. Miért berzenkedik az ember éppen ez ellen a gyerekgyilkosság ellen? Ha három-négy évvel idősebbek, természetesnek tartjuk, hogy lelövik őket, vagy akna szaggatja szét a testüket... Idáig a katona egyet jelentett a férfival... Hogy ezeket a fiúcskákat már most elhasználgák, mielőtt megértek volna, természeti törvényt sért, véték az ösztönök ellen, a fajfenntartási ösztön ellen. Mint amikor bizonyos halak vagy rovarok felfalják az utódaikat. Ember ilyet nem tehet. És mégis teszi: az örület jele.⁵⁵

A berlini csatában egyik félnek sem volt lehetősége a taktikai finomságokra, egyszerűen ezernyi heves helyi összecsapásra került sor, amelyek során a támadók minden egyes előrelépést méterekben mérték. Az elsőként nekiinduló katonákat újra meg újra megölték, a vezérharckocsi-

kat pedig kilőtték; a szovjet tüzérség és a bombázók verették a védőket, egész utcák dőltek romba. Ostromágyúkat, 203 mm-es tarackokat vittek előre, hogy szétlőjék az épületeket, azok pedig, akik bennük tartózkodtak, közvetlen irányzékkal addig viszonozták a tüzet, amíg a por és a füst meg nem töltötte a levegőt. Moszkvából Sztálin telefonon nógatta a marsalljait: több tízezer katona az életével fizetett azért, mert Zsukov és Konyev nem összehangolt támadást vezetett, hanem rivalis becsvágyuk kielégítésén versengett.

„Berlin... borzalmas látványt nyújtott”⁵⁶ – írta Sven Frykman, a Svéd Vöröskereszt képviselője, miután egyik éjjel felmérte a körbezárt várost. – A felhőtlen égbolton telihold ragyogott, így jól lehetett látni a rettenetes mérvű pusztítást. Barlanglakók kísértetvárosa lett ebből a világvárosból... A császári palota, a sok gyönyörű kastély, a hercegi palota, a Királyi Könyvtár, a Tempelhof, az Unter den Linden épületei – alig maradt belőlük valami. Ahogy a holdfény átsütött ezeken az üres ablakokon és ajtókon, a város még furcsább hatást keltett, mint napfényben. Itt-ott még mindig tüzek égtek a legutóbbi bombatámadások nyomán, a tűzoltók munkában voltak. Egyik-másik utcán a vezetékekből feltörő víz Velencét és a csatornáit juttatta az ember eszébe.”

„Kísértetvárosban vegetálunk – írta Helga Schneider –, nincs sem áram, sem gáz, nincs víz, arra kényszerülünk, hogy a személyes higiénéniát luxusnak gondoljuk, a meleg ételt meg elvont fogalomnak. Akár a kísértetek, úgy élünk ebben a hatalmas romhalmazban... egy városban, ahol semmi sem működik, csak a telefon, amely néha megszólal, komoran és értelmetlenül a leomlott téglarakás alatt.”⁵⁷ Nem minden hívás volt hiábavaló: Hitler bunkerének személyzete csak úgy juthatott információhoz, ha a város bizonyos részeihez tartozó számokat hívogatott, hogy megtudja, meddig jutott az ellenség. Ahogy egyik negyedre rohanták le a másik után, és már itt is, ott is orosz beszéd hallatszott, a pincékben megrettent civilek ezt motyogták egymásnak: – *Der Iwan kommt!*

A rengeteg német menekültet és a magát megadó katonát tekintve elképesztő, milyen sokáig tartott az ellenállás. Az SS és a Wehrmacht mintegy 45 000 katonája, a Volkssturm 40 000 embere és a mindössze hatvan harckocsi egy hétig kitartott Zsukov és Konyev hadseregeivel szemben. Az utcai harcok sohasem egyszerűek, mivel nehéz irányítani

és manőverezni a kis csoportokban az épületek közötti bizonytalan állásokhoz ragaszkodó katonákat, április utolsó hetének harcai pedig a kétségbeesés hatalmát is megmutatták. Hitler fővárosában a Vörös Hadsereg megfizette az árát annak a politikának, hogy féktelen kegyetlenséggel bántak a német katonákkal és civilekkel: Hitler vagy az SS nézeteitől teljesen függetlenül is nehéz feltételezni, hogy Berlin védői ilyen makacsul küzdöttek volna, ha abban reménykednek, hogy nekik vagy a város lakosságának megkegyelmeznek. Csakhogy minden német tudta, hogy az oroszok célja a gyilkolás, a nemi erőszak és a fosztogatás. A védelemben részt vevők zöme nem látott más kiutat, csak a halált. A végsőkéig kitartó védők között volt a francia Waffen-SS Charlemagne hadosztálya. Ezeknek a halálraítélt embereknek a parancsnokát, a huszonöt éves Henri Fenet-t egy romos villamoson megtartott ceremónián, gyertyafény mellett lovagkereszttel tüntették ki. Fenet-nek már volt egy kitüntetése, a Franciaországért folyó harcokban 1940-ben kiérdemelt Croix de Guerre.

Bámulatos, hogy a Charlemagne és némely más Waffen-SS egységek katonáiban még volt annyi elszántság, hogy helyi ellentámadásokat indítsanak, amelyek egyike visszafoglalta az oroszoktól a Gestapo Prinz Albrechtsrasse-i főhadiszállását. Néhány olyan katonát és fiút, akik a menekülésben keresték a megváltást, a városban portyázó SS-katonák rövid úton, ott az utcán felakasztottak. Az oroszokból és a németekből egyaránt gúnyt űzött a tájat pettyező roncshegyek, egymás hegyén-hátán heverő, széttroncsolt holttestek és a kitörni készülő tavasz jelei között feszülő ellentét. Amikor az ágyútűz akár csak rövid időre is elhallgatott, felhangzott a madarak éneke, a fák virágba borultak, amíg a légnyomás elfeketedett csontvázzá nem csupaszította őket, néhány helyen tulipán virágzott, a parkokat pedig az orgona bódító illata töltötte be. Leginkább azonban csak tetemek heverték mindenütt. Németország vezetői hosszasan szerelmi viszonyt folytattak a halállal: 1945-ben Berlinben ez jutott el végső beteljesedéséhez.

Április 28-án a partizánok elfogták és agyonlőtték Benito Mussolinit, miközben megpróbált elszökni Észak-Olaszországból. 30-án délután, miközben az orosz csapatok Hitler bunkerétől négyszáz méterre a Reichstag épületét rohamozták, a Harmadik Birodalom vezére és felesége ön-

gyilkosságot követett el. A gonosz banalitását kevés dolog szemlélteti érzékletesebben, mint a pár utolsó napokban tanúsított magatartás. Eva Braun leginkább azzal volt elfoglalva, hogy az ékszereiről rendelkezzen – „a gyémántórámat sajnos éppen javítják” –, meg hogy a ruhakészítője könyvelését eltüntesse az utókor elől: „Heise számláit semmiképp sem találhatják meg.” Utolsó levelében ezt írta barátnőjének, Herta Ostermayrnak: „Mit is mondhatnék neked? Nem értem, hogyan fajulhattak idáig a dolgok, de már nem tudok hinni Istenben.”

A legtöbb német fásult közönnyel fogadta Hitler halálhírért. Gerd Schmuckle közlegény Berlinton messze, egy zsúfolt fogadóban tartózkodott éppen, amikor meghallotta a rádióközleményt. „Ha – egy ilyen bejelentés helyett – a fogadó tulajdonosa lépett volna be az ajtón azzal, hogy az istállóban megdöglött az egyik állata, akkor sem lehetett volna kevesebb bennünk az együttérzés. Csak egy fiatal katona pattant föl, és jobb karját előrelendítve így kiáltott: – Éljen a Führer! – A többiek mind tovább ették a levesüket, mintha semmi fontos nem történt volna.”⁵⁸ A fővárosban még két napig eltartottak a szörványos harcok, míg végül Berlin parancsnoka, Karl Wiedling altábornagy május 2-án megadta magát.

Rettenetes csönd, a holtak és átkozottak csöndje ereszkedett a városra. „Ember, állat, autó, rádió, villamos megszokott zajai – sehol”⁵⁹ – írta egy berlini nő. – Csak a nyomasztó csend, halljuk a saját lépteink zaját. Ha néz is minket valaki, rejtekhelyről teszi: egyetlen arcot sem látunk az ablakok mögött.” Egy nappal előbb pedig ezt írta: „Körös-körül szenny, lótrágya és játszadozó gyerekek. Lehet ezt játszadozásnak nevezni? Csak téblábolnak, ránk sandítanak, sugdolóznak. Ha hangos szót hallunk, az csak ruszki lehet... Nyersen, kihívón és élesen hatolnak fülünkbe a dalaik.”⁶⁰

Mindenütt a szovjet győztesek uralkodtak, Európában a 17. század óta nem tapasztalt méretű ünneplés-, erőszak- és pusztításorgiát csaptak. „Botorkál velem szemben a folyosón a mester”⁶¹ – írta a szomszédjáról egy berlini nő –, fehér, mint a liszt, kezét nyújtja felém, és csak dadog: – A feleségemmel... vannak. – Elcsuklik a hangja. Mintha egy színdarabban szerepelnék. Nem létezik, hogy egy derék pékmester így mozogjon, így remegjen a hangja, ilyen mezítennek, sebzettnek mutatkozzék, amilyenek idáig csak nagy színészeket láttam.”

Egy német ügyvéd, aki csodával határos módon a náci évek alatt is megvédelmezte zsidó feleségét, most az orosz katonáktól igyekezett megóvni őt. Egyikük csípőn lőtte a férfit. Miközben haldokolva feküdt a földön, látta, amint hárman megerőszakolják az asszonyt, aki sikoltozva közölte velük, hogy zsidó. A névtelen berlini naplóíró nő, aki feljegyezte az esetet, ezt írta: „Ilyesmit nem lehet kitalálni, ez az élet észveszejtő borzalma, véres véletlen.”⁶² Egy idősebb berlini így sóhajtozott: „Bár csak vége lenne ennek a nyomorult életnek.” A naplóíró, akit magát is többször megerőszakoltak, arról az élményről írt, amint elszakad saját fizikai lényétől: „A vágyteljesítő-menekülő fajtába tartozott. Énem magára hagyja ezt a szegény, mocskos, kihasznált testet. Eltávolodik tőle, és tisztán föllebeg a fehér magasba. Az én Énimmel ne történjen ilyesmi. Most kiírom magamból.”⁶³

„Egy szót sem beszélnek oroszul – írta egy szovjet katona a barátjának a német nőkről –, de így még könnyebb is. Nem kell őket meggyőzni. Csak rájuk fogod a nagant [pisztolyt], és megmondod nekik, hogy feküdjenek le. Aztán teszed a dolgod, és odébbállsz.”⁶⁴ Egy helyütt megerőszakolt és megcsonkított női holttestekre bukkantak, mindegyiknek palackot nyomtak fel a vaginájába. Vaszilij Groszman döbbenten tapasztalta, hogy a Vörös Hadsereg katonái nem tettek különbséget az áldozataik között: „Borzalmas és szégyenletes dolgok történnek a német nőkkel... A táborokból kiszabadított szovjet lányok sokat szenvednek manapság.”⁶⁵ A Rokosszovszkij mellett tüzértisztként szolgáló Alekszandr Szolzsenyicin ironikusan elnéző verset írt arról, ahogy az emberei a szeme láttára megpecsételték a győzelmüket:

Az európai hódítók rajzanak,
Nyüzsgő oroszok mindenütt.
Porszívók, bor és gyertyák,
Szoknyák és képeretek, pipák
Fibulák és érmék, blúzok, csatok
Írógépek (nem orosz típusok)
Kolbász- és sajtkarikák.
Egy pillanattal később felsír egy lány,

Valahol egy fal mögött,
„Nem vagyok német! Nem vagyok német!
Nem! Én... lengyel vagyok.”
Megragadják, ami kézre áll, a sok
Hasonszörű legény is beszáll, és nekilát –
És jaj, hogyan is mondhatna nemet nekik?

Amikor április 24-én az orosz katonák elfoglalták a weddingi volt zsidó kórházat, nyolcszáz zsidót találtak benne, a legtöbbjüket kétségbeejtő fizikai állapotban: a náci gyilkoló gépezet figyelme csodával határos módon átsiklott fölöttük. Egy hitetlenkedő szovjet katona így szólt tört németességgel: – *Nichts Juden, Juden kaput.* – Az oroszok mindenestre megerőszakolták a nőnemű lakókat: – *Frau ist Frau.* – A felszabadulás után további 1400 bujdosó berlini zsidó került elő, egy valaha népes közösség utolsó túlélői. A Vörös Hadseregben is voltak zsidók. Egy rettegő német család egy szovjet komisszárral került szembe, aki így szólt hozzájuk:

„– Orosz vagyok, kommunista és zsidó... Apámat és anyámat az SS gyilkolta meg, mert zsidók voltak. A feleségem és a két gyerekem eltűnt. Az otthonom romokban hever. És Oroszországban milliókkal történt ugyanaz, ami velem. Németország gyilkolt, erőszakoskodott, fosztogatott és pusztított... Mit gondolnak, mi mit akarunk tenni most, hogy legyőztük a német seregeket?”⁶⁶

A család idősebbik fiához fordult, és ráparancsolt:

– Állj föl. Hány éves vagy?
– Tizenkettő – felelte a fiú.

Mire az orosz:

– Már az én fiam is nagyjából ennyi lenne. Az SS-bűnözők elvették tőlem. – Előhúzta a pisztolyát, és ráfogta a fiúra, mire a szülők döbbenetükben lázasan kegyelemért kezdtek rimánkodni. Az orosz végül így szólt:
– Nem, nem, nem, hölgyeim és uraim. Nem fogok lőni. De azt el kell ismerniük, hogy minden okom megvolna rá. Annyi minden kiált bosszúért.”

Ez a találkozás vérfürdő nélkül ért véget, mert az orosz főszereplő szokatlanul felvilágosult volt. Sok más hasonló eset sikoltozásba, bor-

zalmakba, nők zokogásába, otthonok tönkretételébe és megcsonkított holttestekbe torkollott.

Sztálin nem zavartatta magát attól, ahogyan katonái a németekkel – vagy akár az állítólagosan felszabadított rabszolgáikkal – szemben viselkedtek. A szovjetek semmi szégyenletet nem láttak a bosszú eszméjében, amely a nyugati társadalmaknak oly nagy terhet jelent. A háborút jórészt orosz földön vívták. Az orosz nép összehasonlíthatatlanul többet szenvedett, mint az amerikai vagy a brit. Hódítóként a németek barbár módon viselkedtek, és ez a magatartás még inkább alapot szolgáltatott a bosszúra, mivel annyit beszéltek a tisztességről, és fennén hangoztatták ragaszkodásukat a civilizált értékekhez. És most a Szovjetunió rettenetes büntetést mért rájuk. A német nép nyomorúságot hozott a világra, amiért 1945-ben fizetnie kellett. Az árat, amiért egy olyan kegyetlen zsarnokság ellen indítottak és vesztettek el háborút, mint amilyen a sztálini volt, ugyanolyan könyörtelenül behajtották, amilyen könyörtelenül Hitler talpnyalói 1939 óta Európát sanyargatták.

Ezekben a napokban Kelet-Németország-szerte tízezzrel követtek el öngyilkosságot. „A lelkes főbe lőtte magát, a feleségét és a lányát is... – jegyezte fel naplójába a tizenhat éves Liselotte Grunauer. – H. asszony lelőtte két fiát és önmagát, a lányának pedig elvágta a torkát... K. kisasszony, a tanárunk felakasztotta magát, ő náci volt. S., a helyi pártvezér főbe lőtte magát, N. asszony pedig mérget vett be. Kész áldás, hogy most éppen nincs gáz, különben még többen dobnák el maguktól az életet közülünk.”⁶⁷ És az oroszok pusztításai nem kizárólag Németországra korlátozódtak: Tito partizánjait megdöbbsentették a Vörös Hadsereg Jugoszláviában elkövetett atrocitásai, amelyek még olyanokat is sújtottak, akik ugyanazért az ügyért harcoltak. Válogatás nélkül folyt a nemi erőszak, a fosztogatás és a gyilkolás.

A SOE egyik brit tisztje, Basil Irwin elképedve tapasztalta, micsoda megvetést mutatnak a szovjetek szövetségeseik iránt: „Velünk nem bántak ellenségesen vagy gyanakvással, de a partizánokkal úgy bántak, akár a kapcarongyukkal... Nagyon megdöbbsentette [őket], mert azt hitték, hogy majd meleg fogadtatásban részesítik szláv testvéreiket és a nagy orosz hadsereget.”⁶⁸ Amikor ezt Sztálin szemére vetették, ő csak a vállát vonogatta. „A Vörös Hadsereggel, következőképpen magukkal a kom-

munistákkal kapcsolatos illúziók mind szertefoszlottak”,⁶⁹ írta keserűen Milovan Đilas. Belgrádban Tito személyesen tiltakozott a helyi szovjet parancsnoknál, Korneyevnél, mert az embereit megdöbbsentette az el-lentét a brit katonák korrekt viselkedése és az oroszok kegyetlenkedése között. „A leghatározottabban tiltakozom az ellen az inzultus ellen – fakadt ki Korneyev –, hogy a Vörös Hadsereget összehasonlítsák a kapitalista országok hadseregeivel!”

Jugoszláviában, ahogy sehol másutt sem, ahová Sztálin katonái betették a lábukat, a Szovjetunió nem volt hajlandó – miként a modern Oroszország sem hajlandó – elismerni az egyenruháját viselők bűncselekményeit. 1945. április 22-én a *Pravda* kajánul megjegyezte: „A brit sajtó jogos felháborodásának ad hangot, amikor beszámol a németeknek a buchenwaldi koncentrációs táborban elkövetett atrocitásairól... A szovjet nép mindenki másnál jobban megérti azt a dühöt és keserűséget, azt a fájdalmat és neheztelést, ami most a hatalmába kerítette a brit népet... Mi már régóta olyannak látjuk az ellenséget, amilyen. A szövetségeseink nem látták, amit mi láttunk. Most majd jobban megérteneink minket, és készségesebben elismerik azt az állhatatos követelésünket, hogy a fasiszta mészárosokat felelősségre kell vonni.”

Hitler halála után Karl Dönitz főadmirális vette magára Führer köpnyegét. Két hétig pózolt ebben a szerepben, miközben részleges kapitulációkkal és az amerikaiakkal folyó tárgyalási kezdeményezésekkel igyekezett időt nyerni a német csapatok számára, hogy az oroszok elől nyugatra menekülhessenek. Karl Wolff SS-tábornok időközben már egyoldalú tárgyalásokat kezdett Olaszországban tartózkodó hadseregének fegyverletételéről, amelyet április 29-én írtak alá Casertában. A Németország északnyugati részén, Hollandiában és Dániában állomásozó német erők május 4-én a lüneburgi síkságon adták meg magukat Montgomerynek. Az amerikai fronton az ellenállás két nappal később szűnt meg, miközben a Vörös Hadsereg az Elbához közeledett. Az utolsó pillanatilag hullottak az emberek: Nyikolaj Bjelov százados, akinek naplója érzéketlenül tükrözi harci élményeit, 1941 óta ötször sebesült meg. 1945. május 5-én elesett.

Patton hadserege elérte Pilsent, és akár tovább is nyomulhatott volna Prága felé, ám az oroszok ragaszkodtak ahhoz, hogy ők maguk ve-

gyék be a cseh fővárost. Május 11-én ez végül sikerült is nekik, miután a helyi partizánok katasztrofális németellenes felkelése még egy utolsó vérfürdőbe torkollott. Eközben Dönitz küldöttsége május 5-én megérkezett Eisenhower reimsi főhadiszállására, hogy megpróbálja kizárólag az amerikaiak előtt letenni a fegyvert. A főparancsnok az összes fronton egyidejű és feltétel nélküli kapitulációt követelt, amit Alfred Jodl tábornok, Hitler legfőbb katonai tanácsadója május 7-én alá is írt. 8-át az összes nyugati szövetséges az európai győzelem napjaként ünnepelte. Sztálin azonban ragaszkodott ahhoz, hogy Berlinben rendezzenek még egy ünnepséget, amelyen az oroszok teljes jogú félként vesznek részt. Erre május 8-án került sor, majd utána 9-e lett a győzelem Oroszország által kijelölt napja: Sztálin népe ebben is, mint oly sok minden másban, a maga megszabta ütemben menetelt.

Keleten még hetekig eltartottak a szórványos tűzpárbajok, miközben az NKVD csapatai azokat a lengyeleket és ukránokat gyilkolásták, akik a nácik zsarnoksága helyett nem akarták elfogadni a szovjetekét. A brit David Fraser főhadnagy ezt írta: „Még mindig túlságosan sok aljas kegyetlenség maradt a világon ahhoz, hogy nyugodt szívvel kijelenthessük: »Isten győzedelmeskedett.«”⁷⁰ Az amerikai Lyman Diercks főhadnagy ezt írta a Salzburghoz közel fekvő Unterachnál: „Az ünnepségünk visszafogott volt. A városban egy amerikai kölcsönadott egy amerikai zászlót, melyet a téren álló póznára húztunk fel. A szálloda tulajdonosai, egy idősebb osztrák házaspár csodás ételt főzött nekünk. Az asszony sírva mondta: – Most majd talán a fiam is hazajöhet Oroszországból, ahol hadifogoly. – De sosem jött haza.”⁷¹ A brit vonalakban John Cropper szakaszvezető úgy jellemezte az érzést, amit átéltek, hogy „azonnali megkönnyebbülés volt – semmi vad éljenzés vagy rohangálás. Arról szólt, hogy hála Istennek, vége,⁷² és végre biztonságban vagyunk. Különbösen sem volt mivel ünnepelni, csak egy kis előre bekevert tea meg a normál fejadag. Olyan volt, mint amikor egy kimerítő nap végén lerogysz egy székre.”

A Németországban tartózkodó amerikai és brit seregek energikusan fosztogattak, és hébe-hóba nemi erőszakot is elkövettek, de csak kevesen igyekeztek kifejezetten bosszút állni a legyőzötteken. A franciáknak viszont rengeteg elszámolnivalójuk volt. Albrecht Hamlin őrnagy, a (12 500 lakosú) Merziget igazgató, polgári kapcsolatokért felelős ame-

rikai egység parancsnoka kétségbeesett jelentésben vette lajstromba a tömeges randalírozást, amely egy francia lovassági egység megérkezését követte: „A városban egy órán belül a teljes zűrzavar uralkodott el. A chasseurök szétszéledtek... kényükre-kedvükre szállták meg a házakat, civileket űztek el otthonaikból, kényszermunkára zavarták ki őket az utcára, kerékpárokat, automobiloikat, teherautókat rekviráltak, és nekiláttak a házak és üzletek általános kifosztásához... Mindezt leplezetlenül bosszúként követték el a németek ellen. A tisztek megdorgálására ismételt azzal a kifogással válaszoltak, hogy a németek ugyanezt művelték Franciaországban, és most rajtuk a sor.”⁷³

Hamlin válogatás nélküli lövöldözésről, a francia gyarmati csapatok nemi erőszakjairól számolt be, valamint arról, hogy az egyik francia járőr megölt egy amerikai törzsőrmestert. „A mettlachi szállodát módszeresen kirámolták, a zsákmányt teherautón szállították vissza Franciaországba... Április 5-én Luitwin-on-Boch azt jelentette, hogy francia katonák megtalálták a Villeroy & Boch kerámiamúzeum alagsorában tárolt műtárgyakat meg ritkaságokat, és éppen most pusztítják el őket.” A zűrzavar megkoronázásaként felszabadított orosz hadifoglyok garázdálkodtak szabadon, amerikai katonákról pedig azt jelentették, hogy a Hausbacher patakban kézigránátokkal öldökszik a halakat. Velük ellentétben a helyi lakosság Hamlin szerint teljességgel engedelmes volt. Noha az ilyen jelenetek Németország-szerte gyakoriak voltak, a nyugati szövetségesek zónájában az elkövetkezendő hetekben fokozatosan helyreállították a rendet. Az orosz zónában azonban nem. Az intézményesített fosztogatás, nemi erőszaktétel és öldöklés jóval az után is folytatódott, hogy Németország beismerte katonai vereségét. Nyugaton a háború vége Amerika és Nagy-Britannia katonái számára a megváltást jelentette, Európa és sokmillió lakosságának nyomorúsága azonban csak jóval lassabban enyhült.

25.

Japán eleste

1945 tavaszán a Bill Slim tábornok vezette indiai és brit erők ragyogóan sikeres hadjáratot indítottak Burma visszafoglalására. Ez a háború kiemelkedő szempontjából mellékes volt – ahogyan Slim és Churchill már a kezdetektől megjósolta –, mivel az Egyesült Államok Haditengerészete már Japánt szorongatta a Csendes-óceánon. Arra viszont jó volt, hogy a Brit Birodalom megtépzott önbizalmát és csorbát szenvedett presztízsét helyreállítsa, és ország-világ előtt feltárja Japán sebezhetőségét. Churchill igyekezett elkerülni másfél ezer kilométeres szárazföldi előrenyomulást a világ egyik legmostohább terepén, és inkább a kételtű támadást részesítette előnyben dél felől, Rangun irányába. Az amerikaiak azonban ragaszkodtak hozzá, hogy Burma északi részén keresztül támadjanak, és így valósítsák meg a térség egyetlen értékelhető stratégiai célkitűzését – a Kínába irányuló szárazföldi útvonal újraindítását.

Slim hadserege, amelyben túlsúlyban voltak az indiai csapatok, valamint Nagy-Britannia afrikai gyarmatainak verbuvált három hadosztállyal is rendelkezett, jóval nagyobb erőt képviselt, mint a japánoké – 530 000 katona állt szemben 400 000-rel –, és jelentős páncélos meg légierők is támogatták. A fő problémája az volt, hogy az utak szinte teljes hiányában a hegyes-völgyes, sűrű növényzettel benőtt terepen biztosítsa az előrenyomulás utánpótlását. A nagy számban bevetett amerikai gépek által biztosított ejtőernyős utánpótlás a hadjárat kulcstényezőjévé lépett elő. Slim először Iravádi folyótól nyugatra, a svebói síkságon tervezte az összecsapást, ahol legjobban ki tudta aknázni a harckocsijait és repülőgépeit. Az új japán parancsok, Kimura Heitaro altábornagy azonban úgy döntött, hogy itt nem létesít megerősített állást, inkább akkor ront

neki a briteknek, amikor átkelnek a folyón. Amikor Kimura szándékait az Ultra továbbította neki, Slim megváltoztatta a tervét. Kiküldött néhány csapatot, hogy Mandalajtól északra nyomuljanak előre az Iravádi egyik átkelőhelye felé, ahol a japánok számítottak rájuk, a főerőt azonban jóval délebben vetette be, és az ellenség hátában Meiktila ellen indított csapást, hogy ezzel elvágja a visszavonulási útvonalukat. Közben egy másik brit dandár az Arakan part menti térségében terelte el a japánok figyelmét.

E hadműveletek sikerét elsősorban a szövetségesek ereje tette lehetővé, másodsorban pedig a légtér teljes uralma, amely megfosztotta a japánokat a felderítési lehetőségektől; így Kimura a hadjárat elejétől végéig sötétben tapogatózott a britek mozgásait vagy szándékait illetően. Slim erői, amelyek India belsejéből, Asszamból nyomultak előre, megkezdtek az átkelést a Csindvin folyón, ahol az 1942-es burmai visszavonulás során 1944 decemberében annyi tragikus jelenetre került sor. Északon Stilwell egy öt kínai hadosztályból álló haderő élén a kulcsfontosságú mjicsinai repülőtér felé tört. Március 8-án Orde Wingate vezérőrnagy 9000 csindit katonája megkezdte a berepülést a japán frontvonal mögött a dzsungelben kijelölt földet érési zónákba. Maga Wingate egy repülőgéppel lezuhant, de egységei az elkövetkező hónapokban egymás után vívták az elkeseredett harcokat. Május 17-én a csinditek és a kínaiak Mjicsinánál összetalálkoztak, és elfoglalták a repülőteret. Wingate embereinek szenvedései és veszteségei megdöbbentők voltak, mégis jelentős japán erőket vontak el Slim főerőitől.

Ezek után mintegy 40 000 tonna utánpótlás és felszerelés érkezett légi úton Mjicsinába, ahonnan Kínába szállították tovább őket. Ezek a szállítmányok nemigen tudták orvosolni Csang Kaj-sek hadseregének gyengeségét – amely továbbra sem tett sok kárt a japánokban –, és elsősorban a nacionalista hadurakat gazdagította, akik még azelőtt ellopták az anyagok javát, hogy megérkeztek volna a csapatokhoz. Noha a japánok súlyos árat fizettek azért, mert az egész háború alatt megszállva tartották Kína keleti részét és a mérhetetlen térségek ellenőrzésére egymillió katonát vetettek be, az nemigen okozott nekik nehézséget, hogy legyőzzék a mezítláb, kiéhezett nacionalista csapatokat, bárhol csaptak is össze velük. Északon Mao Ce-tung kommunista erői értek ugyan bizonyos

sikereket a nyugatiak meggyőzésében, hogy ők hatékonyabban tudnak szembeszállni a japánokkal, valójában azonban Mao a Kína ellenőrzéséért folytatandó belharcra tartogatta az erejét.

Január közepén egy indiai alakulat Mandalajtól északra átkelt az Irávdin. A következő hónapban jóval délebbre, Szikajntól nyugatra három hadosztály végrehajtotta a főerők átkelését. A folyó másfél kilométer széles volt, a britek pedig egyáltalán nem rendelkeztek olyan műszaki és kételtű berendezésekkel, amilyeneket Eisenhower hadseregei vetettek be Európában. Mivel azonban a japán erők java része északabbra volt elfoglalva, makacs rögtönzéssel és néhány látványosan merész akcióval létrehoztak egy hídfőállást. Mandalaj romjai március 20-án kerültek brit kézre. Jelentős szimbolikus győzelem volt ez, de Kimura ekkor már kezdett visszahúzódní, hogy megvívja a létfontosságú meiktilai csatát.

A nacionalista vezető, Ang Szán japánok támogatta Burmai Függetlenségi Hadserege az átállásra készülődött. Egyes brit tisztek elutasították az ötletet, hogy a kilenc zászlóaljnak fegyvert adjanak, mert félő volt, hogy egykettőre ellenük fordítják őket. A szövetséges főparancsnok, Mountbatten azonban felülbírálta véleményüket, és parancsot adott a SOE tiszteinek, hogy működjenek együtt a BFH-val, mondván: „Mi sem teszünk egyebet, mint ami Olaszországban, Romániában, Magyarországon és Finnországban történt.”¹ Amikor Ang Szán Slimmel találkozott, szabadkozott, amiért nem beszél angolul. A tábornok a rá jellemző udvariassággal azt felelte, ő van zavarban, amiért nem beszél burmaiul. Megegyeztek, hogy együtt harcolnak, és március 27-én, amikor Slim hadserege már százhatvan kilométerre volt Ranguntól, a BFH egységei váratlanul megtámadták a japán állásokat. Rengeteg burmai ragadta meg az alkalmat, hogy bosszút álljon azon a népen, amelyet 1942-ben még felszabadítóként üdvözölt, ám időközben az elnyomójukká vált. Egyikük, Maung Maung ezt írta: „Partizánok, fiatal falusi férfiak hagyták el otthonaikat, hogy beálljanak közénk. Azt ettük, amit a falusiaktól kaptunk, udvaroltunk a lányaiknak, veszélyt hoztunk a fejükre, és magunkkal vittük a fiaikat.”² Romantikussá színezett képe volt ez egy késői és cinikus pálfordulásnak, amely sok francia 1944 nyarán tapasztalt magatartásához hasonlítható; segítségével viszont életre kelt egy legenda, amely később még jól jött a burmai nacionalistáknak.

A britek április 29-re, özönvízszerű esőzés közepette, amely a közelgő monszun előhírnöke volt, elérték a Ranguntól nyolcvan kilométerre fekvő Peguig. A déli parton egy indiai hadosztály végrehajtotta azt a kételtű-támadást, amelyre Churchill mindig is vágyott, és gyér ellenállásba ütközve megkezdte előrenyomulását a főváros felé. A japán hadsereget szétverték, csaknem valamennyi fegyverét és járművét elveszítette. Elszigetelt ellenállási góccokat tartott fenn egészen a háború végéig, de csak mérszárásban volt részük, amikor a szétzilált egységek megpróbálták átverekedni magukat Slim hadseregén, amely végül a Szittang folyó mentén fejlődött fel, hogy a japánok Sziámba vezető menekülési útvonalaát elvágja. A britek az utolsó hónapokban csupán pár száz fős veszteségeket szenvedtek, míg az ellenségnek az 1945-ös burmai hadjárat 80 000 halottjába került.

A Japán körüli gyűrű bezárásának fő munkálatai azonban időközben a Csendes-óceánon zajlottak. Február 19-én reggel három amerikai tengerészgyalogos hadosztály kezdte meg a partraszállást Ivo Dzsimán, a Pearl Harbortól potom ötezer kilométerre nyugatra, Japántól pedig mintegy ezerszáz kilométerre délre fekvő szigeten. Egy amerikai, aki végignézte a partraszállás előtti bombázást, így mesélt: „Mind azt gondoltuk, hogy ezt semmi sem élheti túl, aztán a hordozókról felszálló gépek is beleadtak apait-anyait.” A védők azonban jól felkészültek voltak, és mélyen beásták magukat. Komoly vérontásra került sor – arányaiban nagyobbra, mint a D-napon: sötétedéskor 30 000 tengerészgyalogos már a parton volt, de 566-an máris holtan vagy haldokolva. Az életben maradtak térdig erő vulkáni hamuban gázoltak a minden fedezéktől mentes, holdsütötte tájon át, és szorult helyzetüket még egy felhőszakadás is súlyosbította. Joseph Raspilair tengerészgyalogos ezt írta: „Alig hiszem, hogy valaha is életemben éreztem volna magam olyan nyomorultul, mint akkor éjjel. Semmi mást nem tehattünk, csak hevertünk a vízben, és vártuk a reggelt, amely majd kihúzza a csávából.”³ A kinkeserves küzdelem hetei következtek. A sebesült bazoókás George Wayman szakaszvezető olyan fájdalmak között fetrengett órákon át egy bombatölcsérben, hogy már ott tartott, előhúzza a szuronyát, és véget vet az életének; végül csak órákkal később evakuálták, miközben végig ki volt téve a japánok tüzeinek, akik a tengerészgyalogosok vonalát verették.

Utánpótlás vánszorgott előre, hogy az arcvonalban lévő egységeket megerősítse, ahol sokan még a bajtársuk nevét sem tudták megtanulni, máris lelőtték őket. Patrick Caruso főhadnagy⁴ is egy ilyen fiatalembert ugratott azzal, hogy még nem is nagykorú. A fiút nemsokára megölték, mindössze két órát töltött a szigeten, még a puskáját sem kanyarította le a válláról, az ellenségnek pedig színét sem látta. A védők találékonysága határtalannak bizonyult: egy tengerészgyalogos ámulva nézte, ahogy egy hegyoldal a szeme előtt egyszeriben kettényílik, és három japán bukkan elő, egy tábori ágyút tolvajra kifelé. Lőttek vele hármat, majd visszavonszolták a barlangba. Az aknavetőket végül megsemmisítették az ágyút, de száz hasonló állást kellett kifüstölni, mire legyőzték a védőket. A tisztek megtanulták, hogy az embereket lebeszéljék a szuvenírek kereséséről, melyeket a japánok sokszor botlózsinóros aknákkal láttak el. „A legszebb szuvenir, amit hazavihetnek, saját maguk”, közölte velősen a századával az egyik tengerészgyalogos parancsnok.

Március 27-ig, mire Ivo Dzsima elfoglalták, az amerikaiak 24 000 fős véres veszteséget szenvedtek, köztük 7184 halottat, s mindezt azért, hogy megszerezzenek egy harmadakkora szigetet, mint Manhattan. Repülőterei hasznosnak bizonyultak ugyan a bevetésről sérülten vagy kevés üzemanyaggal visszatérő B-29-esek számára, de offenzív hadműveletekre nemigen használták. Ivo Dzsima földrajzilag jelentős mérföldkönek látszott a Japán felé vezető úton, stratégiailag azonban, minden hadjárat megannyi nehezen megszerzett célpontjához hasonlóan, nehéz volna azt állítani, hogy érdemes volt elfoglalni – a Mariana-szigetek nagyságrendekkel fontosabbak voltak. Mivel az amerikai haditengerészet szinte teljhatalommal rendelkezett az óceánon, a japánok nem tudták kivonni csapataikat Ivo Dzsimáról, vagy bárhonnan máshonnan, hogy megghiúsítsák az amerikai hadműveleteket. Japán ezer sebből vérzett. Most már csak az volt a kérdés, miként lehetne rávenni a vezetőit, hogy beismerjék a vereséget, márpedig 1945 tavaszán még mindig messze álltak attól, hogy szembenézzenek a valósággal. A japán tábornokok azt hitték, hogy ha az amerikaiakat minden talpalatnyi térryerésért súlyos véráldozatra kényszerítik, mindenekelőtt pedig ha arról győzik meg Washington, hogy a japán anyaország megszállásáért elfogadhatatlanul magas árat kell fizetnie, azzal elérhetik a tárgyalásos békét. És ezt azzal igyekeztek

hangsúlyosabbá tenni, hogy fokozták az amerikai haditengerészet ellen intézett kamikaze légitámadások tempóját.

Stephen Juricka korvettkapitány, a 27 000 tonnás *Franklin* repülőgéphordozó navigációs tisztje ezredmagával döbbsen szemlélte, micsoda pusztítást visznek véghez az öngyilkos bombázók. „Láttam... ahogy eltalálják a rombolókat, aztán lángba borulnak, emberek ugrálnak át az oldalukon a lángok elől... A radarfigyelő rombolók legénysége egykettőre úgy érezte magát, hogy csalétekként van odahelyezve.”⁵ 1945. március 19-én kora reggel a *Franklin* volt a sor, hogy áldozat legyen. Két japán bomba eltalálta a repülőfedélzetet, odalent hatalmas robbanást okozva: „A felvonó mögötti gépeket szúrták ki, amelyek felszállásra készen, járó motorral álltak ott, színültig feltöltve Tiny Timmel [rakétákkal], 227 meg 454 kilós bombákkal. Lángnyelvek csaptak fel, aztán kezdtünk ám csak füstölni... Emberek ugráltak le a repülőfedélzetről... Közvetlenül mögöttünk két romboló halásza ki az embereket a tengerből... rengetegen sebesülten, megégetten... Másnap késő délutánig egymást érték a robbanások, lángokban állt a hajó.” O’Callaghan atya, a hajó katolikus káplánja éppen feladta az utolsó kenetet egy haldoklónak, amikor egy Tiny Tim rakéta begyulladt, és elsuhant a feje fölött. A *Franklin* 4800 fős legénységének zömét a támadást követő első órákban evakuálták, 772-en azonban a fedélzeten maradtak, és hősies küzdelmet folytattak a hajó felszínen tartásáért. Az amerikai haditengerészet 1941 óta sok mindent megtanult a kárfel-számolásról, és mindent be is vetettek a hordozó megmentéséért. Ahogy az lenni szokott, egyesek csodálatosan viselkedtek – mások nem annyira.

„Csak ámultam némelyik nagy természetű, jóvágású tisztünkön – mesélte Stephen Juricka –, akiket az ember stabil pontnak nézett volna, aztán kiderült róluk, hogy kis anyámasszony katonái, akiket folyton noszogatni kellett, némelyik kis mitugrász 60 kilóról meg kiderült, hogy igazi tigris... A kis emberekre lehetett leginkább számítani... Hét tiszt a drótkötélpályán [a *Santa Fe* cirkálóhoz kapcsolódó, ülőhellyel ellátott mentőövön] hagyta el a *Franklint* annak ellenére, hogy visszaparancsolták őket a hajóra, Gehres kapitány fel is jelentette mindannyiukat, és azt javasolta, hogy állítsák őket hadbíróság elé.”⁶

Az amerikai légierő tábornoka, Carl „Tooe” Spaatz már 1939-ben megéreztte, hogy az embrionális állapotban lévő amerikai B-29-es Super-

fortresseket Japán bombázására fogják majd felhasználni. 1944-ben szórványos légitámadásokra került sor, amelyek némelyikét Indiából, másokat az óriási költséggel és kínkeserves helyi nehézségekkel megküzdve Kínában megépített felszállóhelyekről indították. A korai B-29-esek műszaki problémái, Japán távolsága, a vezetés, a navigáció és a bombacélzás hiányosságai együttesen oda vezettek, hogy az amerikai légierő próbálkozásai nem sok vizet zavartak. Az offenzíva csak 1945-ben alakult át és fokozódott drámaivá, először a Mariana-szigeteken kiépített hatalmas légibázis-hálózat, másodsor a nagy számban gyártott repülőgépek, végül pedig annak révén, hogy Curtis LeMay vezérőrnagyot nevezték ki a XXI. Bombázóparancsnokság élére.

LeMay tervezte a Tokió elleni első, 1945. március 9-i nagyszabású gyújtóbombás támadást. 325 alacsonyan – 1800 és 2700 méteres magasság között – szálló repülőgépet indított útnak éjszaka. A gyújtóbombák zápoként hullottak a városra és robbantak fel a jellegzetes éles csattanás kíséretében. Mindössze tizenkét bombázót veszítettek, a legtöbbjüket a lángoló városból felszálló légörvény semmisítette meg. A légvédelmi ágyúk negyvenkét gépet eltaláltak, de a japánok védelme gyenge lábakon állt. Másnap az egyik pilóta szűkszávúan ezt írta: „Tegnap este 18.35-kor szálltunk fel, és egyhangú utazás után 02.10-kor értük el a japán partokat. Még el sem értük a szárazföldet, máris odalátszottak Tokió tüzei. 2400 méteren voltunk, fölöttünk füst tornyosult. A radarvezetés tökéletes volt, nyílt célpont fölött, vizuális célzással oldottunk ki. A város maga volt a »dantei pokol«.”⁷⁷ Az otthoniaknak írt levelében még hozzátette: „Mindeütt tüzek égtek, a ma éjjel végzett pusztítás csakis katasztrofális lehetett.” A pilótának igaza volt: mintegy 100 000 ember pusztult el, és egymillióan földönfutóvá váltak. Több mint 4100 hektár, a város területének egynegyede vált a lángok martalékává. Március 10-én Tokió a Fülöp-szigeteki veterán, Takahasi Sódzsi őrnagy szemében olyannak tűnt, „mint az elképzelhető legnagyobb és legletaroltabb csatátér – egy gigantikus méretű Leyte”. Megdöbbenéssel és felháborodással értesült róla, hogy a háború utáni tokiói kormány az Egyesült Államoknak tett számos békéltető gesztusa egyikeként LeMaynek japán kitüntetését adományozott.

Az amerikai légierő vezetői mindenféle erkölcsi skrupulustól mentes csodálattal adóztak a XXI. Bombázóparancsnokság újdonsült, erőske-

zű főnökének. Lauris Norstad tábornok szabadkozva így szólt LeMay leváltott elődjéhez, Heywood Hansell tábornokhoz: „LeMay gyakorlati ember, mi többiek tervezők vagyunk. Ennyi az egész.”⁷⁸ A következő éjszakákon Nagoja, Oszaka, Kobe és más városok ellen is hasonló gyújtóbombás támadásokat intéztek. A veszteségek akkor is alacsonyak maradtak, amikor a bombázók már nappal támadtak, az amerikai üzemekből pedig havonta száz új B-29-es érkezett. A pilóták vonakodva bár, de eleget tettek a haditengerészet kérésének, és erőik egy részét part menti aknarakó műveletekre irányították át: a március végén megkezdett *Starvation*- (Éhínség-) hadművelet döbbenetes eredménnyel járt, hiszen a japánok aknaszedő hajóknak ugyanúgy híján voltak, mint minden másnak. A Japán környéki vizekben csobbanó első kilencszáz akna az import további drasztikus csökkenését eredményezte: amikor a kereskedelmi hajósokra ráparancsoltak, hogy dacoljanak a felszín alatti veszélyekkel, egymás után süllyedtek el a hajók. A B-29-esek a háború végéig 12 000 tengeri aknát raktak le, amelyek 1945 áprilisa és augusztusa között a teljes japán hajóveszteség 63 százalékát okozták.

A Superfortressek fő célpontjai azonban a nagyvárosok voltak. A repülőgépgyárak ellen intézett néhány nappali támadás erőteljes reakciót váltott ki – az egyik alakzatot 233 vadászgép fogadta. Ám mind a japán repülőgépek, mind a pilóták teljesítménye olyan gyatra volt, hogy a bombázók tartani tudták veszteségrátájukat, amely egyszer sem emelkedett az európai mércével mérve elhanyagolható 1,6 százalék fölé. Az egyik támadás után a japánok azt állították, hogy huszonnyolc B-29-est semmisítettek meg, holott a valódi szám öt volt. A védők kétségbeesésükben többek között kamikaze taktikához folyamodtak: a japán vadászgépek nekirepültek az amerikai bombázóknak. Még ez a kényszermegoldás sem volt mindig sikeres a hatalmas, nehéz páncélzatú Superfortressek ellen: az egyik gép egy ilyen öngyilkos támadás után úgy tért vissza, hogy mindössze az egyik motorja veszett oda. „Meglépően kis rázkódást éreztünk, amikor a japcsi belénk jött – mesélte fedélzeti mérnöke, Robert Watson főhadnagy –, a navigátorunknak föl sem tűnt, hogy nekünk ütköztek.”⁷⁹ Az időjárás és a légköri viszonyok jobban zavarták a legénységet, mint az ellenség védelme: a termikek furcsa dolgokra voltak képesek – júliusban az egyik Superfortress úgy landolt

Szaipan szigetén, hogy az egyik szárnya belépőélén a bádogborítás egy darabja fityegett.

A történetírás nagy figyelmet szentelt a japán pilóták áldozatkészségének, ám a háború ezen szakaszában már kevés olyan, hagyományos vadászgépeken repülő pilóta akadt, akinek túlzottan fűlött volna a foga a csatározásokhoz: az amerikai repülőszemélyzetek gyakran meg is jegyezték, mennyire hiányzik belőlük az agresszió. Tokiót újra és újra támadták. Június 5-én, amikor ismét Kobén volt a szenvedés sora, a védők repülőgépei még egy utolsó jelentős fellépésre vállalkoztak; az ellenség elhatározta, hogy maradék repülőgépeit és pilótáit arra az esetre tartogatja, ha majd bekövetkezik, szembeszálljanak az amerikai invázióval. 15-én éjjel az Oszaka ellen indított támadás 300 000 otthont pusztított el, és több ezer ember halálát okozta. Az amerikai légierő egyszeriben azon kapta magát, hogy egyre nehezebben talál még sértetlen érdemleges célpontot: már olajfinomítókat bombáztak, pedig ezek jelentősége marginális volt, hiszen a japánoknak nem sok feldolgozandó kőolajuk maradt; a bombázók veszteségei pedig 0,3 százalékra estek vissza.

Az erkölcsi kérdések a Superfortressek legénységét éppúgy nem zavarták, ahogyan a parancsnokaikat sem: a fiatalokra jellemző bolondozással a 330. bombázócsoporthoz minden tagja számára kiállítottak egy igazolást, amely szerint XY, „miután alkalommal látogatást tett a japán császárnál, hogy robbanószerrel, gyújtóbombákkal és konzervdobozokkal tegye tiszteletét, miután hozzájárult a tokiói nyomornegyedek megtisztításához és segítséget nyújtott a tavaszi szántáshoz, ezennel felvételt nyert a CSÁSZÁRSÁGROMBOLÓK királyi és faragatlan rendjébe.”¹⁰ Az amerikai légierő Japán elleni bombázóoffenzívájának tizennégy hónapja alatt 170 000 tonna bombát dobtak le, a nagyját az utolsó fél évben, 414 B-29-est veszítettek, és 3015 fő legénység pusztult el, minden egyes odaveszett amerikai repülősről száz japán halott jutott, és hatvanöt japán várost tettek a földel egyenlővé. Az 1944–1945-ös légi offenzívára elsősorban azért került sor, mert az 1942-ben merőben más körülmények között eltervelt B-29-est azért hozták létre, hogy ezt lebonyolítsa – a Superfortress-program 4 milliárd dollárba került, szemben a Manhattan-terv 3 milliárdjával. Amerika repülőseinek feltett szándéka volt, hogy bebizonyítsák, képesek döntő módon hozzájárulni a győzelemhez.

A gyújtóbombás támadások Japán gazdaságára gyakorolt hatása nem hasonlítható össze a tengeralattjáró-blokádával, mert akkor került rájuk sor, amikor az ipart már megbénította az üzemanyag- és nyersanyaghiány, a tokiói vezetés hajthatatlan militaristáin kívül mégis mindenkit arról győzött meg, hogy a háború elveszett. LeMaynek jelentősebb szerepe volt abban, hogy Amerika megbüntette Japánt az agresszív háború kiobbantásáért, mint a kapituláció kikényszerítésében.

Az amerikaiak okinavai partraszállásának az volt a célja, hogy előkészítse azt, ami az ázsiai háború legvéresebb csatájának ígérkezett – a japán anyaország invázióját. A szántóföldek és hegyek alkotta, száz kilométer hosszú sziget félúton fekszik Luzon és Kjúszu között. Okinava 150 000 lakosa japán nemzetiségű volt, habár kulturálisan eltért az anyaországitól. A napokig tartó intenzív bombázás után április 1-jén, húsvétvasárnap megindult támadás főparancsnoka Nimitz volt. A több mint 1200 vízi jármű a 10. hadsereg 170 000 katonáját és tengerészgyalogosát tette partra, miközben egy repülőgép-hordozókból, csatahajókból és kisebb hadihajókból álló hatalmas biztosító flotta cirkált a part mentén. Az amerikaiak meglepetésére az első roham nem ütközött ellenállásba. A japánok levonták a tanulságot a korábbi szigetharcokból, és a haditengerészeti bombázás hatótávolságánál hátrébb húzódtak vissza, így a sziget belseje felé előrenyomuló amerikai csapatok csak egyheti csetepaték után ütköztek heves géppuska- és ágyútűzbe. Okinava déli részét erődítménnyé, a magaslatokon mélyen beásott állások alkotta, egymást követő vonalakká alakították. A következő huszonnégy órában az amerikai XXIV. hadtest 14 000 gránátot kapott a nyakába.

A szemben álló hadseregek ütközési pontján a sziget mindössze öt kilométer széles volt. Usidzsima Micuru tábornok ott vonta össze 77 000 fős japán és 24 000 fős okinavai kiegészítő erőit, ahol frontális támadással csaknem áthatolhatatlanok voltak, ahogy azt az amerikaiak az elkövetkező hetekben meg is tapasztalták. Beállt az esős idő, amely a csatateret sártengerre változtatta. Az amerikai katonák és tengerészgyalogosok újra meg újra nekilendültek – és ismételtelen visszaverték őket. A tábornokok azt követelték, hogy erőltessék meg jobban magukat: május 6-án az egyik hadosztály harcálláspontjára ellátogatott egy hadtestpa-

rancsnok, és közölte, feltűnt neki, hogy az ottani egységek kisebb veszteségeket szenvedtek, mint bármely más alakulat. A tisztok ezt mindaddig bóknak vették, amíg hozzá nem tette: „– Számomra ez csupán egyetlen dolgot jelent – maguk nem igyekeznek eléggé.”¹¹ – A hadosztály az Okinaván töltött első huszonnégy napban 23 000 métert nyomult előre, és számításai szerint 5000 japánt ölt meg, míg a következő tizenhat nap alatt mindössze 2300 méternyi területet szerzett.

Most, hogy Európában a háború a végéhez közeledett és az Egyesült Államok ereje mindenütt győzedelmeskedett, otthon az amerikaiak elfogadhatatlannak érezték fiaik ezreinek pusztulását csak azért, hogy fanatikusoktól egy távoli, jelentéktelen földdarabot kicsikarjanak: a közvélemény heves indulata nem is annyira az ellenség, mint inkább a saját parancsnokaik ellen irányult. Hitler legyőzését követően 1945 májusára az amerikaiak már készpénznek vették a küszöbönálló csendes-óceáni győzelmet, és egyre cinikusabbá váltak a háborúval kapcsolatban. Hogy a közvélemény önelégültségét megpiszkálja, az amerikai haditengerészet arra biztatta az embereket, menjenek vakációzni a nyugati partra, és tekintsék meg a hajógyárakat, ahol az Okinaváról visszaszállított mozgásképtelen, megfeketedett hadihajók hevertek. De az Amerikai Vöröskereszt így is egyre nehezebben tudott önkénteseket toborozni a kötszerek előkészítésére, és a fegyvergyárakban is krónikus munkaerőhiány mutatkozott. A „háborús kimerültség” eufemikus kifejezés volt az amerikaiak hazai hangulatának jellemzésére: helyette inkább unalomnak lehetett volna nevezni, a demokráciák betegségeként, amelyeknek mindig hamar elfogy a türelmük.

Az Okinaván harcoló katonák is osztoztak az amerikai nép csaldottságában. Miért nem indítunk kételtű támadást, hogy megkerüljük a védőket? – kérdezték. – Miért nem használunk mérges gázt? Miért vívjuk ezt a háborút úgy az elkerülhetetlen győzelem utolsó szakaszában, ahogy az öngyilkos hajlamú japánoknak tetszik? Egyik kérdésükre sem kaptak kielégítő választ. A 10. hadsereg parancsnoka, a fantáziátlan Simon Bolivar Buckner tábornok több mint két hónapon át olyan hadjáratot folytatott, amely a résztvevőket az első világháború flandriai harcaira emlékeztette. A rögzített állások ellen újra meg újra frontális támadást vezényelt, amivel csak lassan nyertek teret, viszont súlyos vesz-

teségeket szenvedtek. Okinaván az amerikai tengerészgyalogság sem teljesített jobban, mint a százföldi hadsereg egységei, amelyeket Buckner előszeretettel nézett le. Most az egyszer MacArthurnak alighanem igaza volt, amikor azzal érvelt, hogy a legjobb lenne a sziget déli részén elszigetelni a japán helyőrséget, hadd főjenek a saját levükben, mialatt az amerikai erők a japán anyaországnak látnak neki.

A japánok egy percig sem gondolták, hogy helytállásuk a szigeten sorsdöntő eredményre vezet. Inkább az amerikai flotta elleni pusztító erejű légítámadásba vetették minden hitüket, amelyben a kamikazék játsszák a főszerepet. Az öngyilkos repülőgépeket 1944 októbere óta némi sikerrel alkalmazták a Fülöp-szigeteken. Noha a szövetségesek a háborúskodásnak ezt a módját visszataszítónak találták, az ellenség szempontjából tökéletesen racionális volt. Egy japán történész így fakadt ki türelmetlenül a háború után: „A kamikazetámadásoknak számtalan japán kritikusuk volt és van. A legtöbbjük azonban mintha olyan tájékozatlan ember lenne, aki annak idején meglegedett azzal, hogy pusztá szemlélője legyen a roppant válságnak, amellyel országuk szembenézett.”¹²

Az amerikai légifölény ellenében a hagyományos taktikát alkalmazó, gyatrán képzett japán pilóták megsemmisítő veszteségeket szenvedtek. Halálukkal sokkal inkább bizonyossággént, mint lehetőségként számolva azonban az üzemanyag mennyiségét meg lehetett felezni, a találati pontosságot pedig jelentősen meg lehetett növelni. Következésképpen az Okinava környékén indított légi hadjárat súlyosabb veszteségeket okozott az amerikai haditengerészetnek, mint amit az egyesített flotta nagy csatahajói a háború bármely pillanatában képesek voltak elérni. Spruance hajói az utolsó hónapokban a legkeményebb és leghosszabban elhúzódó csatáikat kényszerültek megvívni.

Fitzhugh Lee korvettkapitány, az *Essex* másodtiszte a hatalmas repülőgép-hordozó harcászati információs központjában (HIK) így élte át a japán bomba- és torpedótámadásokat:

Emlékszem, sok gondterhelt órát töltöttem a HIK-ben, és figyeltem, ahogy ezek a radarjelek közelednek felénk, tudva hogy mire készülnek, és reménykedve, hogy az ágyúink lelövik őket, aztán látni, hogy a radarképernyőn megfordulnak, és akkor már tudva, hogy a torpedók a vízben van-

nak, és felénk tartanak. Éveknek tűntek azok a percek, amikor az ember ott ücsörög, és arra vár, hogy kiderüljön, eltalálják-e. Nem valami vidám hely a HIK. Lélektanilag érdekes volt... az első igazi félelemélményem – farkasszemet nézni azzal, amiről az ember azt gondolja, hogy bármelyik pillanatban a halált jelentheti... Az ember ott üldögél a radarképernyők között az eseményeket figyelve a tizenhét-tizenkilenc éves tengerészekkel együtt, akik épphogy kikerültek a farmról vagy a cipőboltból... Ők túlnyomórészt csodálatosan viselkedtek. Hébe-hóba akadt csak olyan, aki nem bírta... Azt vettem észre, hogy meg tudom állapítani, amikor valaki egy kissé hisztérikus állapotba kerül... Ha nagyon elkapja a hév, az gyorsan elterjed, úgyhogy hamarjában ki kellett találni valamit – ki vele onnan... Voltak páran, akik elvesztették az önuralmukat és elbőgték magukat, sírva imádkoztak.¹³

Az a kép, hogy a japán kamikaze pilóták földöntúli lelkesedéssel emelkednek a levegőbe, hogy szembenézenek a halállal, javarészt hamis. 1944 őszén, az öngyilkosok első hullámában még sok volt a valódi önkéntes. Utána azonban megcsappant az ifjú fanatikuskok száma: számos, később toborzott pilótát erkölcsi nyomással, néha pedig sorozással vettek rá arra, hogy vállalja ezt a szerepet. Az ő kiképzésük is ugyanolyan durva volt, mint az összes többi japán harcosé, és ugyanazzal a hangsúllyal szerepelt benne a halálbüntetés. Takeo Kaszuga, aki a cucsui kamikazebázis káptalanjában volt felszolgáló, tanúsította, milyen lehangoltság, sőt néha hisztéria uralkodott el a pilótákon az utolsó órákban.¹⁴ Egyesek bútorokat törtek-zúztak, vagy némán elmélkedve üldögéltek, mások eszelős táncba kezdtek. Takeo a „teljes kétségbeesés” lelkiállapotáról beszélt. A Japánban időtlen idők óta uralkodó társadalmi erő, a nyájszellem a kamikazeprogramban érte el csúcspontját.

Később egy japán történész a legtöbb nyugati számára felfoghatatlan líraisággal ezt írta a korszak halálra ítélt pilótáiról: „Az újonnan jöttek közül eleinte sokan nemcsak hogy lelkesnek nem látszottak, sanyarú sorsuk inkább mintha felkavarta volna őket. Ez az állapot némelyeknél csupán pár óráig tartott, másoknál napokig. A melankólia idővel elszállt, és végül egyfajta spirituális ébredésnek adta át a helyét. Aztán, mint amikor valaki eléri a bölcsességet, az aggodalom szertefoszlott,

és helyébe a lelki nyugalom lépett, ahogy az élet kiegyezett a halállal, a halandóság a halhatatlansággal.”¹⁵ Egy bizonyos Kuno főhadnagy példáját idézte, aki gondterhelten érkezett meg a hadműveleti repülőtérre, ám az utolsó repülése előtt határozottan felvidult, és ragaszkodott ahhoz, hogy minden fölösleges dolgot szereljenek le a gépéről. A szerző azonban sajnálkozott, hogy „néhány ilyen pilóta, akiket szerfelett befolyásolt a hálás és hódoló közvélemény, élő istenséggént kezdett magára tekinteni, és elviselhetetlenül fennhéjázó lett”.¹⁶

A legtöbbben egyszerűen szomorúak voltak. Egy fiatal újonc így merengett búsan, amikor ráébredt országa keserű sorsára: „Most óriási eszközfölénnyel megkezdődik az ellenség nagyszabású támadása. Nem-sokára elérkezik a *Nyugaton a helyzet változatlan*ban leírt utolsó, *katastrophi*sche szakasz.”¹⁷ A húszéves bombázópilóta, Takusima Norimicu hasonlóképpen vélekedett naplójában: „Manapság a japán embereknek nem adatik meg a szólásszabadság, nem adhatunk nyíltan hangot a kritikánknak... A japánoknak ahhoz sincs elég információjuk, hogy ismerjék a tényeket... Ez csak egy példa a társadalmunk hajtóerejévé vált gyakorlatra és demagógiára... A kormány hideg fejjel hozott döntése miatt rohanunk a végzetünkbe. Én nem csüggedek, és az utolsó pillanatig reménykedni fogok... Egyetlen eszmény létezik – a szabadság.”¹⁸ Takusima gépe 1945. április 9-én akció közben eltűnt.

Néhány hozzá hasonló fiatalember mégis azt állította, hogy szabad akaratából cselekedett: Naoisi Kanno hadnagy, akit a társai Japán egyik legszívesebb egyéniségű vadászpilótájának tartottak, élve úszta meg az ütközést egy B-24-essel, de nem számított arra, hogy sokkal tovább életben marad. A pilóták a szolgálati helyeik között egy kis, névvel ellátott zsákkal utaztak, benne a személyes holmijukkal, ceruzával, fehérneművel; az övéen hetykén ez állt: „A néhai Naoisi Kanno sorhajóhadnagy személyes holmija”, feltételezte ugyanis, hogy meg fog halni, következőképpen megítélte magának a minden elesett pilótának kijáró posztumusz előléptetést. A megszámlálhatatlan búcsúlevelek egyikében, amit a kamikazék a családjuknak hátrahagytak, Icsizo Hajasi ezt írta 1945 áprilisában: „Anyám, én férfi vagyok. Minden férfinak, aki Japánban született, az a sorsa, hogy az országáért harcolva haljon meg. Te csodálatos munkát végeztél, amikor becsületes férfit neveltél belőlem. Én

is csodálatos munkát végzek majd, amikor elsüllyesztek egy ellenséges repülőgép-hordozót. Dicsekedj el velem.”¹⁹ Icsizo Okinavánál esett el 1945. április 12-én, huszonhárom évesen. Takenonori Nakao hasonló szellemben írt a szüleinek április 28-án: „A minap ellátogattam a Kotohira szentélybe, ahol csináltattam magamról egy fényképet. Megmondtam nekik, hogy a kész képet küldjék el nektek. Biztos, ami biztos, melékelem a nyugtát... Kérlek benneteket, ne csüggedjete, és harcoljatok, hogy legyőzzétek Amerikát és Nagy-Britanniát. Ezt mondjátok meg a nagymamának is. Hátrahagyom a naplomat. Noha életemben nem sok mindent tettem, elégedett vagyok, amiért megvalósítottam a vágyamat, és tiszta életet éltem, semmi csúfságot nem hagyok magam után... Szeretném kifejezni köszönetemet a nagybátyámnak és még sok mindenkinek... A legjobbakat kívánom a jövőre nézve.”²⁰

Az amerikai haditengerészet a kamikazék ellen folyó harcot a háború egyik legvéresebb és legkeservesebb küzdelmeként tapasztalta meg. A japán pilóták 1945. március 11. és június vége között csaknem 1700 bevetést hajtottak végre Okinava ellen. A hajók legénysége naponta odaállt az ágyúkhöz, hogy folyamatos zárótűzet zúdítson a pörögve alábu- kó támadókra. Az amerikaiak tűzében a pilóták zöme elpusztult, néhányan azonban mindig átjutottak, hogy a hadihajók repülőfedélzetén és felépítményén áldozzák fel magukat, s a benzin belobbantásával, a lőszerek felrobbantásával pusztító hatást érjenek el. A tengerészek, akiket mindössze tűzálló csuklya és kesztyű védett, hirtelen a lángoló pokolban találták magukat. Április 12-én csaknem mind a 185 támadót megsemmisítették – az amerikaiaknak viszont két hajójuk elsüllyedt, tizennégy pedig megrongálódott, köztük két csatahajó. 16-án az *Intrepid* hordozót érte találat. Május 4-én öt hajó süllyedt el, és tizenegy megsérült, 11. és 14. között három zászlóshajó sérült meg súlyosan, köztük a *Bunker Hill* és az *Enterprise* hordozó. Április 6. és június 22. között az egész hadszíntéren 1465 repülőgép részvételével tíz nagyszabású nappali és éjszakai öngyilkos támadásra, valamint további 4800 hagyományos bevetésre került sor. A kamikazék huszonhét hajót süllyesztettek el, és százhatvannégyet rongáltak meg, míg a bombázók egyet süllyesztettek el és hatvanháromat rongáltak meg. A kamikazetámadások mintegy 20 százaléka ért el találatot – ami a hagyományos támadások eredmé-

nyének a tízszerese. Csak az amerikai haditengerészet ellenállhatatlan ereje tette lehetővé, hogy kiálljon egy ilyen fokú büntetést.

Mire Okinavát Buckner első partraszállása után nyolcvankét nappal, június 22-én biztonságosnak nyilvánították, a hadsereg és a tengerészgyalogság 7503 halottat és 36 613 sebesültet veszített, valamint további 36 000 fő nem harc közben esett vesztesége volt, javarészt harctéri neurózisos esetek. Az amerikai haditengerészet ezenkívül elveszített 4907 halottat és több mint 8000 sebesültet. A szárazföldön tartózkodó japán véderő csaknem teljes egészében elpusztult, sok ezer bennszülött okinavaival együtt, akiknek egy részét a hadsereg öngyilkosságra bujtogatta. A japánok nagyrészt sikerre vitték céljukat: Amerika veszteségei meggyőzték az ország vezetőit, hogy a japán anyaország inváziója mérhetetlenül sokba kerülne. A következmények azonban merőben eltértek attól, amit Tokió kívánt volna elérni.

Az elkövetkező hetekben a kisebb szárazföldi hadműveletek folytatódtak: MacArthur parancsára ausztrál erők szálltak partra Borneón, és kisebbfajta véres hadjáratba kezdtek a part menti régiók elfoglalásáért; a Fülöp-szigeteken amerikai csapatok szorították vissza Jamasita összezsugorodott hegyvidéki arcvonalt, és végrehajtottak egy sor kétéltű partraszállást a hatalmas szigetcsoport szigeteinek felszabadítására. Továbbra is kitartó erőfeszítéseket tettek, hogy az elkóborolt japán katonákat rávegyék a megadásra: az egyik hadifoglyot, a huszonkilenc esztendőes Ito Kijosi törzsőrmestert, aki civilben kereskedelmi ügynök volt Nagójában, meggyőzték, hogy írjon alá egy röpcédulát, amelyet az amerikai csapatok szórnak majd szét:

Bajtársaim! Ti, akik vitézül úgy döntöttetek, hogy a végsőkig ellenálltok...

KÉRLEK BENNETEKET, MIELŐTT MEGHALTOK, TARTSATOK EGY KIS PIHENŐT, ÉS GONDOLKOZZATOK!

TISZTEK, TISZTHELYETTESEK ÉS KATONÁK!

...Szükségtelen elmondanom nektek, milyen kutyaszorítóban vagyunk most, amikor elszigetelt hazánk az egész világ ellen harcol. Hát nem csupán idő kérdése? Kérlek benneteket, próbáljatok értelmesen gondolkodni. Hagyjátok, hogy a Sors döntse el a háborút. Akármi következik is, a japán nép a maga 3000 éves dicsőséges történelmével sosem fog kihalni. Bajtár-

sak, miért nem gondoltok a múltra, és kezdtek új életet, hogy újjáépítsétek Japánt? Dobjátok el a fegyvert, és gyertek elő az állásaitokból. Vessétek le az ingeteket, és lengessétek a fejetek fölött, miközben fényes nappal, a főutakon elindultok az amerikai állások felé. Ezzel véget érnek a megpróbáltatások, és emberi bánásmódban lesz részetek.

SZILÁRD MEGGYŐZŐDÉSEM, HOGY EZ AZ EGYETLEN ÉS LEGJOBB MÓDJA ANNAK, HOGY A HAZÁNkat SZOLGÁLJUK!

A Japán Hadsereg egyik tiszthelyettese, jelenleg hadifogoly.²¹

Az efféle felhívásokról egészen 1945 augusztusáig és még később is szinte egyáltalán nem vettek tudomást, ahogyan Burmában sem, ahol Slim 14. hadserege még mindig a maradék japán erők felszámolásával és a Zipper- (Cipzár-) hadműveletnek, Malájföld inváziójának előkészületeivel volt elfoglalva. Számos keserű vicc keringett a keleten harcoló katonák között, miután tudomásukra jutott az európai győzelem napjának híre. Egy futár táviratot nyújtott át a hírrel az egyik burmai hadosztály rangidős vezérkari tisztjének. A magas rangú tiszt így szólt a törzsőrmesteréhez:

„– Most kaptam a hírt: Európában véget ért a háború.²²

Mire a tiszthelyettes az embereihez fordult, és azt mondta: – Európában véget ért a háború. Öt perc szünet.”

John Randle őrnagy, aki 1942 áprilisa óta a burmai fronton harcolt, így mesélt az 1945-ös nyár hangulatáról: „Azt hittük, sosem lesz vége. Akkorra már egy kissé megviselődtünk. Ha a parancsnokom azt mondja: »Megérdemelt egy kis pihenést«, 45 elején, mielőtt visszamentünk [Burmába], még kapva kaptam volna rajta. De kérni sosem kértem, az ember nem tehetette föl a kezét azzal, hogy elege van az egészből.”²³

Számos magas rangú amerikai rémületére MacArthur neveztek ki a Japán inváziójára novemberre tervezett, kjúsúi partraszállással kezdődő Olympic-hadművelet főparancsnokává. LeMay bombázói közben folytatták az ellenséges városok gyújtogatását, a japán ipari termelés pedig az összeomlás felé tartott. 1945. július 10-én a Halsey vezette amerikai 3. flotta megközelítette Japánt, és megkezdte intenzív programját, amelynek keretében hordozókról felszálló repülőgépek mértek csapást a szárazföldre, vérontást és pusztítást zúdítva azokra a területekre is, amelyek

addig elkerülték a 20. légierő figyelmét. „Legelől a támadók hordozókból álló hatalmas harccsoportja úgy tombolt... akár egy félelmetes tájfun”,²⁴ írta tisztelettel vegyes megrendültséggel Micuru Josida tengerésztiszt.

Sztálin annak idején megígérte, hogy ő is csatlakozik a keleten folyó háborúhoz, és augusztusban nagyszabású offenzívába kezd Mandzsúriában. Ahogy Németország ellen, Japán ellen is megvolt rá minden esély, hogy amerikai életek menthetők meg, ha hagyják, hogy az oroszok végezzenek az ellenség széttűzésének legvéresebb részét. Washington rendkívül naivan nem vette észre, hogy Sztálin nem azért akart szembeszállni a japánokkal, hogy az Egyesült Államokat lekötölelje, hanem azért, mert feltett szándéka volt, hogy gondoskodik a maga területi jutalmáról. A szovjet hadúrnak távolról sem volt szüksége indítékra ahhoz, hogy katonáit bevesse, hiszen le sem lehetett volna beszélni róla. Valamennyi hadviselő fél közül végig Sztálin látta a legvilágosabban a tulajdon céljait. 1945 június–júliusában ezernyi szovjet csapatszállító szerelvény tartott ingajaratban Ázsián keresztül kelet felé a Németországot legyőző hadseregeket szállítva, hogy bevégezzék Japán elpusztítását.

Időközben Egyesült Államok-szerte több tucatnyi masszív, szögcsodróttal szigorúan körülkerített létesítményben 125 000 tudós, mérnök és kisegítő személyzet dolgozott azon, hogy valóra váltsa a Manhattantervet, a háború legnagyobb szabású, legfélelmetesebb tudományos vállalkozását. Laura Fermi, a Los Alamos-i kutatóközpont egyik briliáns vezetőjének, Enricónak a felesége később azt írta, hogy sajnálta a tudósok egészségi állapotának megőrzésével megbízott katonaoorvosokat: „Ők a harctéri föladatakra voltak fölkészülve, ehelyett egy csomó ideges férfival, nővel, gyerekekkel találták szemközt magukat. Idegesek voltunk, mert a magasság izgatott minket, mert férjeink órák hosszat dolgoztak irgalmatlan idegnyomás alatt; idegesek voltunk, mert túl sokféle emberből tevődünk össze és túl közel szorultunk egymáshoz, voltaképpen összezárva még a pihenés óráiban is, és mert mindnyájan robbanófazekak voltunk. Idegesek, mert tehetetleneknek éreztük magunkat az idegen körülmények között.”²⁵

* Laura Fermi *Atom a családban* című könyvének idézetét Tornai József fordításában közöljük. (A ford.)

1942-ben a britek jelentős előrelépést tettek az atombomba-kutatás terén, akkoriban az ő elméleti tudásuk valójában meghaladta az amerikai tudósokét. Ám miután a saját szigetük is csatatérre változott, felismerték, hogy egy fegyver gyors megépítéséhez nem rendelkeznek megfelelő erőforrásokkal. Kötöttek hát egy megállapodást, amelynek értelmében brit és európai emigráns tudósok keltek át az Atlanti-óceánon, hogy együtt dolgozzanak az amerikaiakkal. Ezt követően Nagy-Britannia szerepét hamar elfelejtették Washingtonban: az Egyesült Államok brutálisan önző módon magának követelte a bomba tulajdonjogát.

A modern hadviselés egyik kiemelkedő jellegzetessége a technológiai meghatározottság, és ez még sosem nyilvánult meg érzékletesebben, mint az atomokban rejlő pusztító erő kiaknázásában. Miként az csaknem elkerülhetetlen volt, hogy amint megépítik a Japán megtámadására szánt B-29-esek ármádiáját, fel is használják őket, Hiroshima és Nagaszaki sorsát éppúgy előrevetítette az Egyesült Államoknak az az elkötelezettsége, hogy a Manhattan-tervet megvalósítsa. Az utókor elszigetelten szemléli az atombombák felhasználását, pedig a titkot ismerő politikusok és tábornokok zömének gondolkodásában ezek az első nukleáris fegyverek csupán a LeMay Superfortressei légitámadásainak drámai hatékonyságnövekedését kínálták, odahaza pedig csak elhanyagolható erkölcsi aggályok merültek fel velük kapcsolatban.

Az atomenergia eget-földet megrengető jelentőségét csak kevés tudós fogta föl. Churchill reakciója is csak a maga korlátairól árulkodott, amikor még 1941-ben arra kérték, hagyja jóvá a nukleáris fegyver kifejlesztésére irányuló brit próbálkozást. Válaszában kijelentette, hogy ő személy szerint elégedett ugyan a már létező robbanóanyagok pusztító erejével, de nincs kifogása az ellen, ha egy többet ígérő új technológia kifejlesztésére vállalkoznak. A Truman – aki Rooseveltt 1945. április 12-ei halálát követően az Egyesült Államok elnöke lett –, Stimson, Marshall és mások közti eszmecsere körvonalazott egy olyasfajta felismerést, hogy a bomba pusztító erejű fegyvernek bizonyulhat, de arról egyáltalán nem esett szó, hogy új korszakot nyithat az emberiség számára. Marshall például még 1945 augusztusában is az *Olympic* folyamatos tervezését rendelte el, mert korántsem volt meggyőződve arról, hogy ha ledobják is a bombákat és azok a terveknek megfelelően működnek, véget vetnek a háborúnak.

A Manhattan-tervet irányító Leslie Groves vezérőrnagynak feltett szándéka volt, hogy a lehető legkorábbi időpontban felhasználja az új fegyvereket. Teljességgel hidegen hagyták az olyan tudósok gyötrelmei, mint Teller Ede, aki szinte kétségbeesve írta egyik kollégájának: „Semmi reményem arra, hogy tiszta maradjon a lelkiismeretem. Azok a dolgok, amelyeken most dolgozunk, olyan rettenetesek, hogy nincs az a tiltakozás vagy politikai csűrés-csavarás, ami megmentené a lelkünket.”²⁶ Az egyetlen dolog, amit érdemben megtárgyaltak, az volt, hogy vajon a bomba erejének demonstrálása is elérné-e a kívánt hatást anélkül, hogy városi célpont ellen kellene bevetni. A július 14–16-i hétvége intenzív vitáját követően a Robert Oppenheimer vezette tudósbizottság a következő jelentést fogalmazta meg: „Azok, akik a pusztán műszaki demonstráció mellett kardoskodnak, törvénytelennek kívánják nyilvánítani az atomfegyverek használatát, szerintük ugyanis félő, hogy ha most felhasználjuk őket, károsan befolyásoljuk jövőbeli tárgyalási pozíciónkat. Mások azt a lehetőséget hangsúlyozzák, hogy amerikai életek menthetőek meg az azonnali katonai alkalmazás révén, és úgy vélik, hogy egy ilyen alkalmazás javítaná a nemzetközi kilátásainkat... Mi ez utóbbi nézetekhez állunk közelebb; nem ajánlhatunk olyasfajta műszaki demonstrációt, amelyről feltehető, hogy véget vet a háborúnak, ezért a közvetlen katonai alkalmazással szemben nem látunk elfogadható alternatívát.”²⁷

Még Teller is arról győzte meg magát – semmi esetre sem ostobán –, hogy az emberiség jövője szempontjából a legreménytelibb megoldás az élő demonstráció lenne, amely megmutatná a világnak az ilyen fegyverek alkalmazása révén elszabaduló elmondhatatlan borzalmakat. Az atomvállalkozásnak megvolt a maga lendülete, amit csupán két fejlemény akaszthatott volna meg. Először is Truman jelenthette volna ki rendkívüli felvilágosultságot tanúsítva, hogy a bomba túlságosan félelmetes, semhogy felhasználják, vagy ami kézenfekvőbb, a japánok ajánlhatták volna fel a feltétel nélküli megadást. 1945 nyarának közepén azonban valamennyi elfogott titkos távirat, valamint Tokió nyilatkozatai is azt mutatták, hogy a japánok konokul elvetik az események efféle menetét.

Objektívan nézve a dolgokat, a szövetségesek számára nyilvánvaló volt, hogy Japán veresége – katonai és gazdasági okokból egyaránt

– elkerülhetetlen, s ilyenformán az is, hogy az atomfegyverek bevetése szükségtelen. Az az eshetőség azonban ijesztő volt, hogy még hónapokig, ha nem évekig kénytelenek lesznek Ázsia-szerte megküzdeni a fanatikus ellenállási góccokkal. Tokióban tartotta magát a meggyőződés, hogy az anyaországi szigetek elszánt védelme még mindig megkímélheti Japánt az abszolút vereség beismerésétől. Umezu Josidzsiró tábornok, a japán vezérkar főnöke egy májusi újságcikkben jellegzetesen dagályos kifejezésekkel így fantáziált: „A sorsdöntő csatában kivívott győzelem biztos záloga a Császárság erőforrásainak egyesítése a háborús erőfeszítések mögött, valamint a nemzet teljes erejének mozgósítása mind fizikailag, mind pedig lelkiileg, az amerikai betolakodók megsemmisítésére. A sorsdöntő csata megvívásának legalapvetőbb feltétele egyfajta metafizikai szellem létrehozása. Az energikus elkötelezettséget az agresszív cselekvés mellett minden adandó alkalommal hangsúlyozni kell.”²⁸ Horie Jositaka vezérkari őrnagy időszerű kérdésekről tartott előadást a hadsereg kadétjai előtt; emiatt a hadsereg oktatási főnökségének egyik tisztje megrovásban részesítette, mondván: „Az előadásai olyan lehangelők, hogy a tiszteknek, akik végighallgatják, kezd elmenni a kedvük a harctól. Lelkesítő módon kell befejezni, biztosítva a hallgatóságot, hogy a császári hadsereg még mindig harcra kedvében van.”²⁹

Néhányan azok közül, akik manapság a legkritikusabbak a bombák felhasználásával szemben, figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a háború minden egyes nappal tovább folytatódott, az ázsiai Japán Birodalom hadifoglyai és rabszolgái továbbra is ezrével haltak meg. Fonák módon a szövetségesek ahelyett, hogy az *Olympicre* készülődnek, talán inkább azzal zavarhatták volna össze a japán militaristákat, ha nyilvánosan kijelentik: *nem* áll szándékukban megszállni az anyaországot, hanem addig éheztetik és bombázzák a japánokat, amíg meg nem adják magukat. Trumannak a hírneve védelmében elkövetett legnagyobb baklövése az volt, hogy Hirosima és Nagaszaki megtámadása előtt nem adott Japánnak határozott ultimátumot. A nyugati szövetségesek július 26-i potsdami nyilatkozata „teljes és végérvényes pusztulással” fenyegette meg Japánt, ha haladéktalanul meg nem adja magát. Ez a kifejezés valódi jelentését csak a szövetséges vezetőknek mutatta meg, akik tudták, hogy nemrégiben Alamagordonál sikeresen tesztelték az első atom-

bombát. A japánok számára azonban csupán az addigiak folytatását jelezte előre: a gyújtóbombázást és végül a megszállást.

1945 nyarának derekára Japán urai már szívesen véget vetettek volna a háborúnak, ám a tábornokoknak egyes politikusokkal karöltve még mindig feltett szándékuk volt, hogy „tisztességes” feltételeket csikarjanak ki, köztük – például – azt, hogy a Japán Birodalom megtarthassa jelentős területeit Mandzsúriában, Koreában és Kínában, valamint a szövetségesek egyezzenek bele, hogy az országot megkímélik a megszállástól és a háborús bűnösök felelősségre vonásától. „Japánban nem volt egyetlen ember sem, akinek akár csak megközelítőleg akkora hatalma lett volna, mint az amerikai elnöknek³⁰ – állapítja meg a Dokkió Egyetem modern kori japán történésze, Nakamura Akira professzor. – A császár kénytelen volt a japán alkotmány szerint eljárni, ami azt jelentette, hogy tekintetbe kellett vennie a hadsereg, a haditengerészet és a civil politikusok kívánságait. Ő csak azután hozhatta meg a döntést a háború befejezéséről, hogy ezek az erők felkérték rá.” Habár ez az állítás az értelmezések legszerteágazóbb variációit eredményezte, az ma is nyilvánvaló, ahogy akkor is az volt, hogy Hirohito csak akkor mozdulhatott el a megadás felé, amikor a japán vezetésen belül konszenzus alakult ki. Ez épp hogy létrejött 1945 augusztusának közepén, de egyetlen nappal sem előbb.

A hirosimai és nagaszaki bombázás számos mai kritikusának gyakorlatilag azt állítja, hogy az Egyesült Államoknak magára kellett volna vállalnia azt az erkölcsi felelősséget, hogy a japán népet megkíméli a vezetőinek konoksága okozta következményektől. Nincs olyan ép eszű ember, aki azt sugallná, hogy az atombombák bevetése az abszolút jót képviselte, vagy akár csak jogos cselekedet lett volna. A háború során azonban már addig is sok szörnyűségre volt szükség a szövetségesek győzelmének előmozdításához és ahhoz, hogy úrrá legyenek az óriási vérontáson. A szövetséges vezetők szemében 1945 augusztusára a saját embereik élete igen értékesé vált, míg az ellenségé igen olcsó lett. Ilyen körülmények között érthetőnek tűnik, hogy Truman elnöknek nem sikerült megállítania azt a gyilkos erőt, amely az atombombákat Tinian szigetére, onnan pedig Japánba szállította. Ahogyan Németország pusztulásának Hitler volt a kovácsa, úgy alapvetően a tokiói rezsim tartozott felelősséggel azért, ami Hirosimában és Nagaszakiban történt. Ha a ja-

pán vezetők meghajolnak a logika, valamint a saját népük jóléte előtt és befejezik a háborút, az atombombákat soha nem dobták volna le.

Amikor az egyik Superfortress tizenkilenc éves géppuskása, Joseph Majeski meglátta a Tinianra érkező *Enola Gay* nevű B-29-est, amelyet különleges módon úgy alakítottak át, hogy csak a farokrészében legyen fegyverzet, valamint megfordítható légsavarlapátokkal és egyéb speciális berendezésekkel látták el, odaballagott hozzá, és megkérdezte a személyzet egyik tagjától, hogy minek jöttek. A katona nyeglén azt felelte: – Azért jöttünk, hogy megnyerjük a háborút – de az ifjú repülő persze nem hitt neki. Pár nappal később, 1945. augusztus 6-án a gép ledobta Hirosimára a „Little Boyt”. Detonációja 12 500 tonna hagyományos robbanószer erejét szabadította fel, olyan sérüléseket okozott, amelyeket az emberiség addig még nem tapasztalt, és megölt legalább 70 000 embert. Eleinte világszerte rengetegen érezték úgy, hogy ami történt, meghaladja a képzelőerejüket. Michael Blois-Brooke, a Malájföld lerohanására készülődő brit *Sefton* partraszállító hajó sorhajóhadnagya ezt mesélte: „Hallottunk valami csodabombáról, amit ledobtak Japánra, és amelyik majd véget vet a háborúnak. Nem igazán törődtünk vele, mert úgy gondoltuk, egyetlen bomba úgysem változtatja meg a történelem menetét.”³¹

Három nappal később Nagaszakira dobták le a 22 000 tonna TNT erejével egyenértékű „Fat Mant”, amely legalább 30 000 embert ölt meg. Aznap a kora hajnali órákban 1,5 millió szovjet katona lépte át a mandzsúriai határt 5500 harckocsi és önjáró löveg támogatásával. Végigszárguldottak a vidéken, maguk alá gyűrve a tüzerőben reménytelenül alulmaradó japánokat. Voltak helyek, ahol a védők az utolsó emberig kitartottak, és még tíz nappal a háború hivatalos befejezése után is folytatták az ellenállást. Augusztus 20-ra azonban az oroszok elfoglalták Mandzsúria nagyobbik felét és Korea északi részét. A rövidke hadjárat 12 000 emberük életébe került, többbe, mint amennyit a brit hadsereg 1940-ben, Franciaországban veszített, míg az elesett japán katonák száma valahol a 80 000 közelében járt.

A Japánt bombázó fiatal emberek többsége a munkájával kapcsolatban már régen páncélt növesztett érzéketlenségből, hasonlót ahhoz, amilyen a parancsnokaikat is felvértezte. „Hap” Arnold tábornok, az amerikai légierő parancsnoka gyújtóbombákkal megrakott ezer repülőgéppel végre-

hajtott „nagyfináléval” kívánta megkoronázni a Superfortress offenzívát, Spaatz viszont, aki ekkor már az ő csendes-óceáni főparancsnoka volt, jobban szerette volna, ha ledobnak egy harmadik atombombát Tokióra. Augusztus 14-én végül is nyolcszáz B-29-es támadta gyújtóbombákkal Iszeszaki városát, és Nagaszaki után, egyetlen gép elvesztése nélkül még egy utolsó pusztító vihart zúdítottak rá. Az egyik pilóta, Carl Storrie ezredes másnap ezt mondta a szerepéről: „Mi játszottuk az ébresztőórát. A többi gép mind gyújtóbombát vitt, nekünk viszont 1800 kilósaink voltak, és azért mentünk, hogy felébrezzük Kumugaja lakosságát... 5000 méteren repültünk, éreztük a rázkódást. Piszkos egy trükk volt. Gondoltuk, a japcsik majd azt hiszik, hogy ez is atombomba.”³²

Hirohito császár összehívta az ország katonai és politikai vezetőit, és tájékoztatta őket a döntéséről, hogy véget vet a háborúnak; pár órával később rádióbeszédében ezt ország-világ előtt be is jelentette. Még ekkor sem minden alattvalója fogadta el végkövetkeztetését. „Egyetlen pillanatra sem engedtem meg magamnak – mesélte Iki Harjusi vadászpilóta alezredes –, hogy a háború elvesztésének lehetőségére gondoljak. Amikor az oroszok előzőnlőtték Mandzsúriát, borzasztóan elkeseredtem – de még ekkor sem tudtam elfogadni, hogy veszítettünk.” Néhány magas rangú személyiség, többek között a hadügyminiszter, több tábornok és admirális rituális öngyilkosságot követett el, és a példájukat több száz alacsonyabb beosztású ember is követte. „A hadseregben világosan elkülönültek a vélemények arra vonatkozóan, hogy be kell-e fejezni a háborút – mondta Takahasi Sódzsi őrnagy, a vezérkar hírszerzőtisztje. – Kínában és Délkelet-Ázsiában sok emberünk szívesebben folytatta volna a harcot. Japánban a legtöbben elfogadták, hogy nem folytathatjuk. Én biztos voltam benne, hogy a császár beszéde után föl kell adnunk.”

Ez a nézet került túlsúlyba. Washingtoni idő szerint augusztus 14-én – Japánban ekkor már 15. volt – 19.00-kor Harry Truman a Fehér Házban politikusok és újságírók népes hada előtt felolvasta a közleményt Japán feltétel nélküli kapitulációjáról. Az elnök ezután elrendelte a Japán elleni valamennyi támadó hadművelet leállítását. Szeptember 1-jén a Tokiói-öbölben a *Missouri* csatahajó fedélzetén a japán és a Douglas MacArthur tábornok vezette szövetséges küldöttség aláírta a kapitulációs okmányt. A második világháború hivatalosan véget ért.

26.

Győzők és legyőzöttek

Goethe írta a 19. század elején: „Napjaink háborúi sokakat boldogtalaná tesznek, amíg tartanak, de senkit sem tesznek boldoggá, amikor véget érnek.” 1945-ben is majdnem így történt. Európában a háború hirtelen ért véget: német katonák milliói adták meg magukat rosszkedvűen vagy hálásan, a fegyverüket elhajították, mielőtt csatlakoztak a rögtönzött fogolytáborok felé poroszkáló hadifoglyok hatalmas menetoszlopaihoz, miközben keleten csupán néhányan kísérelték meg, hogy folytassák az ellenállást az oroszokkal szemben. A legyőzöttek néha váratlan helyeken és köntösben bukkantak fel: egy fehér zászló alatt közlekedő tengeralattjáró a New Hampshire-i Piscataqua folyón hajózott felfelé, ahol a meghökkent állami rendőrök fogadták a kapitányt és a legénységet. Éamon de Valera írási miniszterelnök, aki az utolsó pillanatig a brit szomszédjaival szemben táplált gyűlöletével tüntetett, hivatalos látogatást tett a dublini német nagykövetségen, hogy kifejezze részvétét a Harmadik Birodalom államfőjének halála miatt.

Rengeteg német ugyanúgy Hitler áldozatának vélte magát, mint a külföldi nemzetek, akiket leigázott és rabszolgasorba döntött. Hamburgban az idős Mathilde Wolff-Monckeburg ezt írta megtört szívvel május 1-jén: „Mi... szegény Németországunk legszomorúbb sorsát gyászoljuk. Olyan ez, mintha az utolsó bomba a lelkünkbe talált volna, kiölve az öröm és a remény maradékát is. A mi gyönyörű, büszke Németországunkat eltiporták, porig alázták és rommá zúzták, miközben milliók áldozták fel életüket; szépséges városainkat és műkincseinket pedig mind elpusztították. És mindez egy ember miatt, akinek az az elmebajos víziója támadt, hogy ő »Isten kiválasztottja«.”¹

A németek körében az önsajnálát 1945 nyarán és később is gyakoribb érzés volt, mint a bűnbánat: az 1915 és 1924 között született fiúgyermekek közül minden harmadik meghalt, az 1920 és 1925 között születettek közül pedig minden ötből kettő. Az európai győzelem napját megelőző és követő hatalmas menekültvándorlással keleten több mint tizennégy millió német kisebbségi hagyta el otthonát vagy űzték el belőle. Legalább félmillióan – az újabb becslések jelentősen eltérnek egymástól – pusztultak el az ezt követő odisszeájuk során; Közép-Európa német kisebbségeinek történelmileg örökölt problémáját a lehető legnyersebben oldották meg: etnikai tisztogatással. Közben a Hitler által rabszolgává tett, tucatnyi nemzetiséghez tartozó több millió ember a bizonytalanság újabb sötét alagútjába lépett a szövetségesek irányította hontalantáborokban, ahol egyesek évekig megragadtak. A legkevésbé szerencséseket rövid úton átadták hazájuknak, a Szovjetunióknak, ahol az NKVD sokukat bizonyítottan vagy feltételezetten árulónak minősítette, és meggyilkolta.

A német városokban a házak fele elpusztult, köztük 3,8 millió lakás a tizenkilenc millióból. Richard Johnston, a *New York Times* tudósítója így írt Nürnberg romjai közül: „Ma reggel néhány német úgy bújt elő a rejtékekből, barlangokból és pincékből, mint valami félénk, föld alatt élő állat, és az erős napsütésben pislogva, hitetlenkedve meredtek a borzalmas felfordulásra, amivé a városuk lett... Nürnberg a holtak városa.”² Berlin, Drezda, Hamburg még rosszabb állapotban volt. Három évszázaddal korábban a harmincéves háború nagyobb arányú veszteségekkel járt Németország lakosságára nézve, de az 1945-ös év anyagi pusztítására nincs példa a történelemben: Európa nagyvárosait az első világháború, de még a napóleoni átokfutás is megkímélte.

Lengyelországban és Ukrajnában az európai győzelem napját követően az NKVD két éven át véres hadjáratot folytatott a lázadók ellen, hogy ráerőltesse Sztálin akaratát a két népre, amelyet keserűséggel töltött el, hogy a náci zsarnokság után a szovjetek telepedett a nyakukba. A Nyugaton tartózkodó emigráns lengyelek döbbenettel tapasztalták, hogy nem kapnak helyet a londoni győzelmi parádén, mert a munkáspárti új brit kormány nem akarta felingerelni az oroszokat. „Úgy éreztem magam – írta Władysław Anders tábornok –, mint aki egy bálterembe

kukucskál be a bejárati ajtó függönye mögül, amely ajtón belépnie nem lehet.”³ Nem sokkal azelőtt, hogy a Munkáspárt júliusban elfoglalta hivatalát, Anders egy banketten összefutott az amerikai nagykövettel és Anthony Eden brit külügyminiszterrel: „Udvariasan, de minden lelkesedés nélkül üdvözölnek. Mivel egyetlen bűnünk az, hogy élünk, és ezzel megzavarjuk a szövetségesek politikáját, nem érzem úgy, hogy el kellene bujdoskolnom vagy szégyellnem kéne magam.”⁴

Keserősége jogos volt: ő és csaknem 150 000 honfitársa vitézül harcolt a szövetséges erők oldalán, súlyos veszteségeket szenvedve Olaszországban és Északnyugat-Európában. „Mi, egyenruhás lengyelek, akik a brit fegyveres erők szerves része lettünk, csúnya keléssé váltunk az angolok lelkiismeretén,”⁵ írta B. Lvov repülőtiszt. 1945-ben a hozzá hasonlók páriaként végezték, amiért bűnös módon elutasították az országukban felállított sztálini bábrezsimit. A lengyelek úgy kerültek ki a háborúból, ahogy belekeveredtek: a hatalmi realitások emberáldozataiként. Anders, Lvov és még rengeteg bajtársuk inkább a nyugati száműzetést választotta, semmint hogy hazatérjenek a szovjet alávetettségbe, ahol valószínűleg kivégzés várt volna rájuk. Az amerikaiak és a britek fél Európát megszabadították az egyik totalitárius zsarnokságtól, de ahhoz már hiányzott a politikai akarat és a katonai eszköztár, hogy a keleti népek kilencvenmillió emberét megóvják az újabb, még csaknem fél évszázadon át kitartó szovjet szolgáorstól. Nagyon is magas árat fizettek azért, hogy Hitler elpusztítására összefogtak Sztálinnal.

A győztes országokban az egyszerű emberek az erénynek a gonosz fölött aratott győzelmeiként üdvözölték a küzdelem kimenetelét, fitytyet hányva arra, hogy a világ számos pontján milyen elfuserált módon ment végbe a felszabadítás. Edie Rutherford háziasszony sheffieldi utcájában egymás mellett több ház falára ezt a feliratot festették a magasban: ISTEN ÁLDJA FIAINKAT EZÉRT A GYŐZELEMÉRT. A barátnőivel így beszéltek Churchillről: „Mindenki egyetértett, hogy ezer szerencsénk, amiért ilyen vezetővel voltunk megáldva. Újra végtelenül hálás voltam azért, hogy britnek születtem.”⁶

Egyszerű emberek milliói nem világméretű dolgokra gondoltak, nekik meghatóan személyes okuk volt a hálára. 1941. szeptember 7-én Bob Grafton, a tizenkilenc éves kelet-londoni géppuskás ezt írta imádott ba-

ránőjének, Dotnak, mielőtt behajózott volna a Távol-Kelet felé: „Drágám, *tudom*, hogy várni fogsz rám. Drágám, ugye tudod. Esküszöm, hogy amíg távol leszek, soha, de soha nem érek más nőhöz sem testileg, sem gondolatban. És ezt nagyon rémesen komolyan gondolom, Dot... Örökké a tied vagyok, olyan mélységes szerelemmel és odaadással, hogy a tűz még álmomban sem huny ki, Bob.” Még mielőtt Szingapúr elesett volna, Grafton egy dzsunkán átszökött Szumátra szigetére, ahol egészen addig vadon élt a dzsungelban, amíg 1942 márciusában a japánok el nem fogták. A fogságot túlélve – miközben két évet a burmai vasútvonal építésén töltött –, 1945 szeptemberében egy hazafelé tartó csapatszállító hajóról ezt írta Dotnak: „Egyvalamit tudok: hogy kettőnk közül neked volt nehezebb dolgod. Merthogy én férfi vagyok (talán idő előtt lettem az), és a férfiak dolga a harc, a nőké meg a sírás. Úgyhogy nem az én esetem volt a kivétel, hanem a tiéd... Még ha elvesztegettünk is négy évet, olyanná tesszük az életet, hogy soha ne kelljen megbánnunk.” Grafton története happy enddel végződött: feleségül vette Dotot, és boldogan élnek, ha meg nem haltak.

David McCormick géppuskás⁸ 1941 decemberében esett fogságba Észak-Afrikában, majd több mint három évet töltött olaszországi és német hadfogolytáborokban. Pár nappal az európai győzelem napja után a felesége várta őt a salisburyi állomáson. „Nagyon vékony volt, nagyon sápadt, és a homlokán egy hatalmas dudor éktelenkedett. Rajtam fehér pöttyös kék ruha volt masnikkal, ami több ruhajegyembe került. Nem emlékszem, hogy megcsókoltuk-e egymást. Nem hiszem, csak egy kicsivel később, amikor a visszaúton Ditchinhampton felé megálltunk. Mindketten nagyon idegesek voltunk. Ő a dudor miatt szabadkozott, azt magyarázta, hogy az első szabad éjszakáján néhány belga túlságosan is lelkesen látta vendégül az egész fogolybagázst, aztán nekiment egy tankcsapdának. Rengeteget beszélt... Kétségbeesetten, minél hamarabb ki akarta adni magából a négy év »motyóját«.”

Sokan mások azonban arra értek haza, hogy a régi kötelékek felbomlottak, a korábbi szenvedélyek kihunytak, és kénytelenek voltak beérni az életben maradásukkal. Milliók számára egyáltalán nem volt hazatérés: Kay Kirby huszonegy évesen az előző év őszén kapta az értesítést férjéről, a bombázóparancsnokság navigátoráról, hogy Németország fölött

eltűnt. Azonosított holttest hiányában azonban az asszony tovább kapaszkodott a reménybe. „Évekig vártam, hogy George egyszer csak feltűnjön. Képtelen voltam kibékülni a gondolattal, hogy nem jön haza... Mielőtt elindult a túrájára, amikor váratlanul hazajött eltávozásra, egy szárítókötél-tartó rúddal zörgetett be az ablakomon. Miután eltűnt, sokszor odamentem az ajtóhoz, mert azt hittem, őt hallom kopogtatni az ablakon. De persze nem volt ott senki.”⁹

Az értelmiségiek arra az irdatlan tapasztalásra reflektáltak, amelyen a világ éppen keresztülment. „Gondolom, igazságos háború volt – írta Arthur Schlesinger kelletlenül. – De mint minden háború, a miénk is atrocitásokkal és szadizmussal, ostobaságokkal és hazugságokkal, dagályossággal és pitiánerséggel járt. A háború mindig pokoli dolog, de vannak háborúk, amelyeket tisztos célok vezérelnek, és amelyek jótékony hatással járnak.”¹⁰ Schlesinger történész-társa, Forrest Pogue, aki az amerikai hadsereggel együtt szelte át Északnyugat-Európát, így írt: „Azért a háború, miközben lehetővé tette, hogy többet lássak a világból és mindenféle emberekből, zavarba is hozott... Minden addiginál intenzívebb hétköznapi életet éltem... Rádöbbsentem, hogy az ember milyen közel él az állatokhoz... gyakorlatiasabbá tett, toleránsabbá és megértőbbé az emberi gyarlóságok iránt... [ugyanakkor] alaposan össze is zavart, olyannyira, hogy még mindig nem voltam képes válaszokra lelteni.”¹¹

Ázsiában, habár a Fülöp-szigeteken és a távoli csendes-óceáni szigeteken egy maroknyi japán katona még hónapokig vagy évekig tovább bujkált, sőt gerillatevékenységet folytatott, Japánban MacArthurt és megszálló hadseregét csaknem szolgai hódolattal fogadták. Hirohito rengeteg harcosa, aki korábban azt állította magáról, hogy kész meghalni a császáráért, bevallottan megkönnyebbült, hogy ezt az áldozatot nem igényelték tőlük. Augusztus 23-án az Okinava partjainál, Tokahisi szigetén rejtőzködő Minamoto Josiro kapitány és *Kaiten* öngyilkos tengeralattjárók* harmincfős legénységi egysége az amerikai hangosbeszélő felszólítására bújt elő. „Mindent szabályszerűen akartam csinálni”¹²

* A *Kaiten*-osztályú, öngyilkos zseb-tengeralattjáró volt a legkisebb japán búvárnaszád a második világháborúban. 1944 tavaszán kezdték tervezni és először az 1945. januári Kongó-hadműveletben vetették be. Eleinte egy, később két személy ült benne, és nekirohanással kellett az ellenséges hajót felrobbantania. (A szerk.)

– mesélte Minamoto –, ezért mindenkivel kimosattam a gyakorlóruháját, és megtisztítottam a fegyverét. Szemlét tartottam az embereken, meghajoltunk Tokió felé, tisztelegtünk, aztán fehér zászlóval az amerikai vonalakhoz vezettem a csapatot. Nagyon jól bántak velünk. Örültem, hogy életben maradtam.”

Augusztus 15-én Japán partjainál az egyik sziget támaszpontján, ahol Konada Tosiharu egy másik öngyilkos tengeralattjáró-különítményt vezetett, minden egységet figyelmeztettek, hogy hallgassa a rádiót. A vétel azonban olyan gyenge volt, hogy nem hallották Hirohito közleményét a kapitulációról, és azt hitték, hogy csak egy hazafias szónoklatot szalasztottak el. Konada csak akkor értesült a hírről, amikor kocsival a hegyi főhadiszállásra hajtott. A parancsnoka elrendelte, hogy minden egység maradjon maximális készenlétben. Senki sem tudhatta, mi fog történni: az is lehet, hogy a rádióbeszéd az amerikaiak trükkje volt. A döbbsent és zavarodott Konada úgy döntött, gyalog megy le a hegyi úton a tengerhez, és közben összeszedi a gondolatait. Feltételezte, hogy ezek után a bajtársaival együtt felszólítják: végezzenek magukkal. Ha a nemzet a vereséget választotta, más megoldás nem látszott kézenfekvőnek.

Végül ezek a fiatalemberek, akik önként jelentkeztek arra, hogy meghaljanak, még egy hónapig készenlétben voltak, hogy bármikor rávehessék magukat az amerikaiakra, miközben lassacskán hozzászoktak a gondolathoz, hogy esetleg életben maradnak. Konada természettudományi meg angolórákat kezdett tartani az embereinek, hogy az unalmukon enyhítsen, és olyan dolgokra tanítsa őket, amelyek a jövőben még hasznukra válhatnak. Csak 1945. november végén érkezett meg szülei anyaországi otthonába. Apja, aki maga is tengerésztiszt volt, azzal a meggyőződéssel tért meg a háborúból, hogy idősebbik fia meghalt: egy bürokratikus keveredés következtében Konada neve hivatalosan szerepelt az amerikai hajók támadása közben odaveszett *Kaiten*-pilóták listáján. „Akkoriban a japán apák nem mutatták ki érzelmeiket”¹³ – mesélte az öngyilkosjelölt, aki haladékot kapott. – Egyszerűen csak annyit mondott: »Azt hittük, sosem látunk már viszont«, de én láttam rajta, hogy örül.” Más családok nem voltak ilyen szerencsések: a rengeteg japán katonából, akik az utolsó, rövidke mandzsúriai hadjárat során a szovjetek kezére kerültek, 300 000-en pusztultak el a fogságban.

Négy hónappal a háború vége után tévedés vagy rosszindulat következtében még mindig haltak meg katonák. Augusztus 29-én szovjet vadászgépek lelőtték az amerikai légierő egyik B-29-esét, amely Koreában utánpótlást dobott le az egyik hadifogolytábor számára, és a német légterben is több hasonló végzetes csetepaté zajlott le. A csataterек megszűnése sok helyütt nem enyhítette az éhínséget: egyedül a Szovjetunióban közel egymillióan pusztultak el 1945 és 1947 között. Világszerte itt is, ott is történtek balesetek a járművek és a fegyverek óvatlan, helytelen használata következtében: ifjú harcosok rázták le magukról a fegyelem béklyóját és ölték meg magukat, miután az ellenségnek ez nem sikerült.

Javarészt mind a győztesek, mind a legyőzöttek mérhetetlen megkönnyebbülést éreztek, amiért a történelem legnagyobb vérontása véget ért. A Csendes-óceánon, az amerikai *Princeton* repülőgép-hordozó fedélzetén Cecil King fő hajóírnok azon örvendezett, hogy „így sülték el a dolgok... akárcsak Hollywoodban, amikor az utolsó tekercsen a tengerészgyalogosok megjelennek a láthatáron”.¹⁴ Az amerikai légierő egyik szaipani bombázócsoprtjának krónikása érzékletesen, habár nyelvtanilag hibásan ezt írta: „Megalakulása óta a háború vége volt a legnagyobb moráltényező, ami ezzel a csoporttal megesett.”¹⁵ Ám amíg a szövetségesek fővárosaiban és a szeretteik visszatértét váró családok otthonaiban örömnöppet ülték, rengetegen képtelenek voltak lerázni magukról az évekig tartó szenvedés, félelem és gyász okozta búskomorságot. Bukarest felszabadulása után Mihail Sebastian ezt írta: „Szégyellek szomorú lenni. Mégiscsak ez az év adta vissza a szabadságunkat.”¹⁶

De mi is volt ez a „szabadság”? Egy évvel a japán kapituláció előtt a Kínába akkreditált ausztrál követ figyelmeztette a canberrai háborús tanácsadó testületet, hogy az ázsiai fehér gyarmati uralom visszaállítását széles körű ellenségeskedés fogadja – „Hiba volna feltételezni, hogy visszatérésünkkor a bennszülött lakosság meleg fogadtatásban részesít majd bennünket”¹⁷ –, és igaza is lett. „Sírva fakadtam, amikor meghallottam, hogy a japánok megadták magukat... – mesélte Musztafa Huszein maláj nacionalista –, egyszerűen azért, mert már csak negyvennyolc óra választott el bennünket Malájföld függetlenségének kikiáltásától. Ez volt aztán az »oly közel, mégis oly távol« tragikus esete. Mélységesen sajnáltam a dolgot, mivel Malájföldet ismét csak a nyugati hatalom fog-

ja gyarmatosítani és megszorongatni. A helyzetet már vérontással sem lehetett orvosolni.”¹⁸

Több országban, ahol a nacionalisták ellenezték az európai uralom restaurációját, nevezetesen Francia Indokínában és a Holland Kelet-Indiákon, komoly konfliktusok robbantak ki. Lord Louis Mountbatten, a szövetségesek délkelet-ázsiai főparancsnoka arra intette a visszatérő gyarmati tisztviselőket, hogy a konfliktus megelőzése érdekében biztosítsanak megfelelő mértékű helyi autonómiát. Ezt azonban mind a franciák, mind a hollandok megtagadták, és helyette hosszas, kudarcra ítélt hadjáratba kezdtek a lázadók ellen. Jáva szigetén a Banyu Biru-i 10. internálótáborban a japánok egészen augusztus 24-ig nem árulták el a lesoványodott, beteg holland táborlakóknak, hogy a háborúnak vége. Amikor a foglyok előmerészkedtek, fenyegető indonéz nacionalistákkal találták szemközt magukat, akik néha rájuk is lőttek, s akiknek feltett szándékuk volt, hogy ellenállnak, ha vissza akarják állítani a gyarmati uralmat. Csak szeptemberben érkeztek meg a ghurka katonák, és még két hónapnak kellett eltelnie, mire a hollandok elhagyhatták gyűlölt börtönüket, és elhajózhattak Hollandiába. Jáva szigetén ezer japán katona dezertált, hogy beálljon a helyi közösségekbe; később közülük többen is segítették a nacionalista gerillákat. Kínában amerikai repülőgépek szállították a nacionalista csapatokat és valamennyi amerikai tengerészgyalogost Pekingbe, Sanghajba és Nankingba, s így sikerült elejét venni a kommunista hatalomátvételnek, az ország azonban hamarosan elmerült a polgárháborúban, amelyből végül Mao Ce-tung került ki győztesen.

A Burmába visszatérő brit tisztviselők döbbenetben álltak a pusztítás előtt: a közszolgáltatás és a tömegközlekedés összeomlott, rengetegen éheztek, az embereket megviselték az átélt élmények. Rangunban az egyik köztisztviselő, T. L. Hughes azt tapasztalta, „a régi barátok úgy megváltoztak, hogy rájuk sem lehet ismerni, sokan lesoványodtak és összetöpreődtek, sokan idő előtt megöszültek, és sokan még most is aggodalmas pillantgattak hátrafelé a válluk fölött, hátha jön a japán Gestapo”.¹⁹ A burmai főváros győzelmi parádéjának brit nézői nyugtalankodva figyelték Ang Szán nacionalista csapatait, amint japán stílusú egyenruhájukban díszlépésben haladtak végig a központi sugárúton. A legmegátalkodottabb imperialistákon kívül mindenki számára világos volt, hogy az időt

nem lehet visszaforgatni 1941-re, s a briteknek hamarosan örökre távoznuk kell, ahogyan majd Indiát is el kell hagyniuk. A Fülöp-szigeteken is megvetette a lábát a radikalizmus. Egy Huk kommunista gerilla* így mesélt a japán kapitulációt követő időszakról: „Tudtam, hogy meg kell alakítanunk a parasztsapatainkat, mert a földesurak vissza fognak térni. Még mindig nehéz volt az élet, és... óriási volt a pusztítás. De én azt hiszem, az emberek reménykedtek. Azt tudom, hogy én igen. És mi, kisemberek megerősödünk, szervezettebbek lettünk.”²⁰

Mindhárom főbb győztes nemzet abban a biztos hitben került ki a második világháborúból, hogy az ő szerepe volt sorsdöntő a győzelem kivívásában. Ennél árnyaltabb szemlélet csak hosszú évek múlva alakult ki, legalábbis a nyugati társadalmakban. Hitler helyesen látta előre, hogy ellenségeinek „természetellenes koalíciója” szükségszerűen omlik majd össze, és enged utat a Szovjetunió és a Nyugat kölcsönös antagonisztikus ellentéteinek, habár erre már későn került sor ahhoz, hogy a Harmadik Birodalom megmenekülhessen. A „grandiózus szövetség” kifejezés, amellyel Churchill Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió háborús együttműködését megtisztelte, grandiózus humbug volt, szükségszerű eufemizmus arra, hogy a három nagyhatalom közös célok érdekében, együttes vállalkozásként harcolta végig a háborút.

Egyes mai történészek azzal az érveléssel próbálkoznak, hogy az egész konfliktus elkerülhető lett volna, ha a náciizmus korai éveiben Nagy-Britannia és Franciaország Hitler-ellenes frontot hoz létre Oroszországgal. Ez a nézet tarthatatlannak, egyúttal rendkívül cinikusnak tetszik: hogyan egyezhettek volna meg a nyugati demokráciák közös politikai célokban a szovjet rezsimmel, amely ugyanolyan brutális és imperialista volt, mint a náci állam? Sztálin bármilyen megegyezés fejében ugyanazt az árat kérte volna a franciáktól és a britektől, mint az 1939-es náci-szovjet paktumért: szabad kezét terjeszkedő ambíciói megvalósításához. A nyugati demokráciák számára ez mindaddig elfogadhatatlan volt, amíg a háború

* *Huk*: a *Hukbalahap* (kb. Japánellenes Néphadsereg) rövidített kifejezés rövidítése. Az egykori csendes-óceáni hadszíntér több pontján (Vietnam, Malajzia, Fülöp-szigetek) a japán megszállással szemben korábban létrejött ellenállási mozgalmak egyes csoportjai a világháborút követően a marxizmus-leninizmus eszméiért folytatták tovább gerillaküzdelmüket. (A szerk.)

okozta felfordulás ki nem kényszerített bizonyos előre nem látott kötelezettségeket és realitásokat. A brit, francia és amerikai konzervatív közvélemény befolyásos elemei a kommunizmust még a fasizmusnál is jobban elítélték, s Sztálinnal a megbékélést hevesebben elleneztek volna, mint amennyire a Hitlerrel való megbékélés ellen tiltakoztak.

A második világháborúba csupán a két nagy szövetséges ország, Franciaország és domíniumaival együtt Nagy-Britannia lépett be elvből, nem pedig azért, mert területszerzésre törekedett, vagy mert magát megtámadták volna. A maguknak követelt erkölcsi fölényt azonban elkezdte az a tény, hogy anélkül jelentették be a megtámadott Lengyelország támogatását, hogy szándékukban állt volna érdemleges katonai segítséget nyújtani neki. 1939 szeptemberében a francia közvéleménynek nemigen fűlött a foga a harctéri megmérettetéshez Németországgal, s a Brit Expedíciós Haderő is csupán marginális szerep eljátszására volt képes. Franciaország vereségét követően a tájékozott brit és amerikai katonák, politikusok feltételezték – és igazuk is volt –, hogy rengeteg francia jobban utálja Churchill népét, mint a németeket. Még ha az északnyugat-európai végső hadjáratban jelentős szerepet engedtek is a francia csapatoknak, a statisztikai tények azt mutatják, hogy Vichy seregei és a belföldi biztonsági erők több esetben segítettek elő a tengelyhatalmak érdekeit, mint amennyivel azok a franciák járultak hozzá a szövetségesek ügyéhez, akik később csatlakoztak a gaulle-istákhoz, más ellenállási csoportokhoz vagy Eisenhower hadseregeihez.

1940-ben a franciák többsége meggyőzte magát arról, hogy Pétain rezsimje testesíti meg a törvényes kormányzást, uralmát azonban kínos módon csak a felszabadulás előestéjéig ismerték el. Miután a franciákat 1940-ben a vereség megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy hősként vettek volna részt a náciizmus elleni küzdelemben, sokan a háború végéig bizonytalanságban maradtak afelől, melyik az a legkevésbé alantas szerep, amelyet a nemzetük alakíthat. 1944-ben, a felszabadulás után Franciaország elmerült a vádaskodás orgiájában, gyűlölködtek az 1940-es vereség miatt, országos és helyi számlákat rendeztek egymás között a korábbi kollaboránsok és ellenállók, ami több ezer gyilkossághoz vezetett a *l'épuration* – a megtisztulás – folyamatában, ahogyan az eseményeket ironikusan nevezték. „Hamarosan kiderült – írta Forrest Pogue egy pá-

rizsi látogatása után –, hogy a régi keserűség a zsidók és a munkásosztály ellen megmaradt.”²¹ A kommunista frakciók Franciaországban, valamint Olasz- és Görögországban megerősödve kerültek ki a háborúból, s évekig attól lehetett félni, hogy vajon ezt a demokrácia egyáltalán túléli-e náluk. A polgári kapitalizmus végül győzedelmeskedett, de a politikai stabilizálódás csak lassan ment végbe. Franciaország a mai napig nem alkotta meg háborús tapasztalatainak hivatalos történetét, és valószínűleg soha nem is fogja, mert az események bármely változatának konszenzusos támogatása lehetetlennek látszik. Feltűnő, hogy a francia háborús korszakról szóló legmeggyőzőbb modern tanulmányokat amerikai és brit szerzők jegyzik: viszonylag kevés hazai tudós kíván a témával foglalkozni.

Nehéz elképzelni, hogy Nagy-Britannia 1940 júniusa után is folytatta volna az ellenállást Hitlerrel szemben, ha nincs Winston Churchill, aki briliáns és kevésbé megnyerő szónoklatokat tartott a brit népnek először arról, hogy mi az, amit megtehetnek, később pedig, hogy meggyőzze őket arról, amit már véghezvittek. A náci vezetők – szárazföldi patkányok – képtelenek voltak megérteni, micsoda nehézségekbe ütközik a félteke leigázása egy félelmetes tengeri hatalom ellenében, amikor nekik maguknak nincs számottevő haditengerészetük. Churchill rengeteget köszönhetett Hitlernek a sorozatban ki nem kényszerített hibákért. Először is azzal, hogy a Luftwaffét harcba küldte a RAF vadászpilótáparancsnoksága ellen, Németország vezére az egyetlen elképzelhető lehetőséget kínálta Nagy-Britannia számára, hogy az 1940 nyarán elszenvedett stratégiai vereség hamvaiból győzelmet kovácsoljon. Azután elmulasztotta, hogy Mussolinival és Francóval olyan megegyezést kössön, amely lehetővé tette volna számára, hogy 1941-ben a brit erőket kiűzze a Földközi-tengerről és a Közel-Keletről. Oroszország megtámadása a Nagy-Britanniával folytatott ügyefogyott konfrontációt követően átformálta a küzdelem képét, és gondoskodott arról, hogy Sztálin népe viselje a nácizmus elleni harc fő terheit. 79 millió német hívott tetemre 193 millió szovjet állampolgárt egy olyan gazdasággal a háta mögött, amely lényegesen gyengébb volt, mint azt a szövetségesek gondolták.

Churchill rendkívüli bölcsességről tett tanúbizonyságot, amikor 1941-ben közös hadviselő félként ölelte keblére a Szovjetuniót, azt viszont mind tőle – rövid ideig tartó –, mind Rooseveltől – tartós – buta-

ság volt feltételezni, hogy valódi partneri viszony kialakítása lehetséges. Sztálin a maga jeges tisztánlátásával felismerte, hogy ha Nagy-Britannia, Oroszország és az Egyesült Államok közösen lép is fel Hitler legyőzése érdekében, ez korátssem hidalja át az egyes országok célkitűzései között tátongó szakadékot. Ő olyan zsarnokságot kívánt fenntartani, amely a saját népét a szabadság maradék morzsáitól is megfosztja, valamint olyan területi előnyöket akart biztosítani a Szovjetunió számára, amelyeket a nyugati szövetségesek nem lettek volna hajlandók elfogadni. Oroszország hatalmas véráldozata brit és amerikai katonák százazreinek életét kímélte meg, viszont ennek fejében a Vörös Hadsereg gondoskodott egy kelet-európai birodalom fizikai bekebelezéséről. Az amerikaiak és a britek jobb híján kénytelenek voltak beletörődni ebbe, hiszen sem katonai eszközökkel, sem hazai támogatással nem rendelkeztek egy újabb háborúhoz, hogy a szovjeteket kiűzzék a meghódított területekről. Az oroszok learatták annak babérjait, hogy ők tették a legtöbbet a nácizmus legyőzéséért. A nyugati anyagi segítség jelentős mértékben hozzájárult a szovjetek 1943 és 1945 közötti háborús erőfeszítéseéhez, ám ez eltörpül az átélt pusztítás és vérontás mellett.

Sztálin a *Barbarossa* megindítása utáni első évben számos baklövést követett el, de aztán, szemben Hitlerrel, gyorsan tanult. A Szovjetunió olyan ipari és katonai képességeket mutatott, amelyek akkor is lehetővé tették volna, hogy legyőzze a hitleri hadigépezetet, ha a szövetségesek be sem teszik a lábukat Olaszországba vagy Franciaországba, habár ezek a beavatkozások siettették a véget. Hathatós érv szól amellett, hogy a nácizmust csakis egy olyan hadúr zúzhatta szét, aki annyira híjával volt a kétségeknek és a részvétnek, mint Sztálin, s aki egy olyan társadalom fölött uralkodott, amelyben a könyörtelenség még intézményesültebb volt, mint Németországban. Sztálin rendkívül hatékony zsarnoknak bizonyult, Hitler viszont nem. A nyugati szövetségesek harcmódora, amely keretek közé szorított a veszteségek iránti polgári érzékenység, krónikus akadály volt a Wehrmacht legyőzésének. Amikor egy olasz tiszt, Eugenio Corti 1944-ben először találkozott brit katonákkal nem harci körülmények között, élvezte ugyan a társaságukat, de némi tanácsalansággal jegyezte meg: „Inkább civilek, mint katonák, és talán ez az oka az előrenyomulásuk csigatempójának.”²² És valóban így is volt.

Mivel a német és a japán katonák rendkívüli bátorságról és taktikai ügyességről tettek tanúbizonyságot, ellenségeik a legfőbb tengelyhatalmakat túlértékelték. 1940 júniusától mind Berlin, mind Tokió féltelmetesen kontár módon alakította stratégiáját. Japán korai győzelmei 1941–1942-ben a szövetségesek lokális gyengeségét tükrözték, nem Japán valódi erejét; különös, hogy Hirohito kormánya anélkül lépett be a háborúba, hogy bármiféle meggyőző lépést tett volna létfontosságú tengeri utánpótlási útvonalainak védelmére egy lehetséges amerikai tengeralattjáró-offenzíva ellen. Hónapok alatt világossá vált, hogy Japán hazárdjátéka csődöt mondott, mert sikere a németek európai győzelmétől függött, amely ekkor már megvalósíthatatlan volt.

Amint a brit és amerikai háborús erőfeszítések lendületet vettek, a nyugati szövetségesek a helyi szárazföldi harcok kivételével minden szinten sokkal jobban intézték a dolgaikat, mint a németek vagy a japánok. Akár ostobák voltak Németország és Japán vezetői, akár nem, rengeteg ostobaságot követtek el, gyakran azért, mert annyira nem ismerték az ellenfeleiket. A Hitlerhez közel álló emberek zöme – közülük is elsősorban Himmler és Göring – nevetséges figuraként tűnne fel az utókor szemében, ha nem lett volna felhatalmazásuk annyi vér kiontására. Miközben Sztálin Szovjetuniója a szó szoros értelmében totalitárius állam volt, egy monolit, a náci vezetőket személyes ambíciók fűtötték, az ország háborús erőfeszítését egyszerre gyengítették az egymással versengő hűbériségek és Hitler újabb és újabb balfogásai.

A demokráciák mozgósították a legkiválóbb elméket, és az eszes emberekre bízta, hogy országuk tudományos géniuszát és ipari kapacitását kiaknázzák. Amerika és Nagy-Britannia viszonylag kevés emberélet árán valósította meg stratégiai célkitűzéseit, mert erőforrásait nagy képzelőerővel mozgósították a tűzerő növelésére és a fejlettebb technológiák kiaknázására, különösen a tengeren és a levegőben. Ezért kormányaik, és mindenekelőtt Rooseveltt és Churchillt alaposan rászolgálták a hála, amelyben népeik részesítették őket.

Nagy-Britannia 1940–1941-es ellenszegülése sorsdöntő jelentőségű volt a náci győzelem megakadályozásában, utána viszont Churchill országa csupán alárendelt szerepet játszott a győzelem kivívásában. Kiontott vérben és anyagi javakban olyan árat fizettek, amely számukra

épp eléggé súlyosnak látszott, ám a kontinens országában átélt borzalmakhoz képest igen szerény volt. Nagy-Britannia vezetői is csak lassan ismerték fel, hogy az ország globális hatalmának elvesztése, melyet a háború csak siettetett, mindenképpen elkerülhetetlen volt. A háború utáni megpróbáltatások miatt, amelyekhez az is hozzátartozott, hogy az élelmiszer-jegyrendszer egy részét egészen 1952-ig fenn kellett tartani, a brit nép egyfajta sértettséget alakított ki magában. Az emberek 1939-ben a valóságosnál nagyobbban értékelték Nagy-Britannia erejét és gazdagságát, így miután kivívták maguknak a helyet 1945 győzteseik között, annál fájdalmasabb volt számukra, hogy a korábbinál jelentéktelenebb helyzetbe és viszonylagos szegénységbe kerültek.

A háború országszerte büszke folklorisztikus emlékké nemesedett, mert a britek egy idő után nemzeti nagyságuk utolsó sikereként tekintettek rá, olyan történelmi teljesítményként, amely éles ellentétben áll számos háború utáni kudarccal és csalódással. 1940–1941-es magányos szembeszállásuk a nácizmussal valóban a legdicsőbb órájuk volt, melyet meg is ítélt nekik Winston Churchill, a világosság erőinek legkiemelkedőbb személyisége. Nagy-Britanniát a háború alatt mindvégig lenyűgöző hatékonysággal kormányozták; vezetői káprázatos eredménnyel hasznosították a civil szürkeállományt és tudományos géniuszt, amit leginkább a Bletchley Park kódfejtőinek heroikus munkája, az ország legnagyobb önálló háborús teljesítménye szimbolizál. A Királyi Haditengerészet és a RAF sok mindent bátran és jól csinált, noha mindig nyújtózkodniuk kellett, hogy erőik felérjenek a feladatokhoz. A brit hadsereg általános teljesítménye viszont csak nagy ritkán ütötte meg a mércét, a legtöbbször alatta maradt. Szervezetként, ahogy azt Alan Brooke készséggel elismerte, nem rendelkezett elegendő hozzáértő parancsnokkal, képzelőerővel, megfelelő szállítóeszközzel és páncélozott járművel, energiával és szakmai jártassággal, egyedül a tűzérés vizsgázott kitűnőre. Hiányosságai még durvább módon kerültek volna a felszínre, ha kénytelen nagyobb részt vállalni a Wehrmacht szétverésének terhéből.

Amerika ipari ereje talán még jelentősebben járult hozzá a győzelemhez, mint fegyveres erői. Németország gazdasági vezetői számára már 1941 decemberében nyilvánvaló volt, hogy az oroszországi események

és amiatt, hogy az Egyesült Államok ringbe lépett a szövetségesek ügye mellett, a győzelem kicsúszott Hitler kezéből. Ez még jóval azelőtt történt, hogy a RAF és az amerikai légierő stratégiai légi offenzívái teljes erejükből kibontakoztak volna: Németország szövetséges bombázása siettette ugyan a véget, de nem ez döntötte el a háború kimenetelét. Mindazonáltal fontos hangsúlyozni, hogy 1943–1945-ben a nyugati fronton milyen jelentős szerepet játszott a szoros légi támogatás és a légtér teljes uralma. A nyugati szövetségesek remek taktikai légierőket hoztak létre, s olyan szakértelemmel és érzékkel vetették be őket, amilyen a szárazföldi hadműveletekből hiányzott. Az, aki látta a hadseregeket, ahogy hadoszlopaik Olaszországban, majd később Északnyugat-Európában zsúfolásig megtöltik az utakat, ahol a járműveik nyugodtan egymásba érhetnek, a Luftwaffe úgysem avatkozott be, megértette, micsoda létfontosságú munkát végzett a légierő a mozgás szabadságának biztosítása érdekében, amitől a Wehrmachtot viszont megfosztotta.

Japán veresége javarészt az Egyesült Államok haditengerészetének és tengerészgyalogságának érdeme. E cél elérése érdekében számos stratégiaileg felesleges csatát vívtak meg, elsősorban Burmában és a Fülöpszigeteken. A háború lendületének azonban megvan a maga kényszerítő logikája, és egy ilyesfajta ítéletet a történésznek sokkal egyszerűbb meghoznia, mint a korabeli országos vezetőknek volt – ugyanez az atombombák ledobása ellen felhozott érvek is elmondható.

Az Egyesült Államok volt az egyetlen hadviselő fél, amely úgy került ki a háborúból, hogy nem érezte magát áldozatnak. Az emberek többsége büszkeséggel tekintett mind országának a szövetségesek győzelmében játszott szerepére, mind pedig a világ leggazdagabb és legerősebb nemzeteként betöltött újdonsült státusára. Az amerikaiak romantikára hajló természetét jellemzi, hogy a háború, amelybe az Egyesült Államok csakis azért lépett be, mert a japánok megtámadták, az elkövetkezendő negyvenöt hónapban „a szabadságért vívott keresztes hadjárattá” nőtte ki magát. Pearl Harbornak köszönhető, hogy Rooseveltnél országában kevesebben kérdőjelezték meg az ügy jogosságát, mint bármely más háborúban, amelyben addig harcoltak. „Ez volt az utolsó alkalom, amikor az amerikaiak fenntartás nélkül ártatlannak és jónak tartották magukat”,²³ mondta Robert Lekachman tizedes.

Az amerikaiak rendkívül hatékony operatív kapcsolatot tartottak fenn a britekkel, ami figyelemre méltó teljesítmény, tekintetbe véve a szövetségek egyben tartásának nehézségeit, valamint a kölcsönös gyanakvást és a nemzeti kilátások különbözőségét. A partneri kapcsolat a legjobban az alsó szinteken működött, ahol a brit és amerikai személyi állomány baráti alapon működött együtt, míg a parancsnoki láncolaton felfelé egyre inkább romlott a kapcsolat. Az amerikaiak ellenszenvvel viseltettek a gyarmati hatalom iránt, ami csak fokozódott, amikor néhányan első kézből tapasztalták meg Egyiptomban, Indiában és Délkelet-Ázsiában. Öntelt módon hittek a maguk erkölcsi tisztaságában, és tudatában voltak a dominanciájuknak. Az, hogy a kongresszus 1945-ben brutális hirtelenséggel véget vetett a kölcsönbérleti szerződésnek, a Churchill országával szemben táplált szentimentalizmus hiányát tükrözte: a közvéleménykutatások szerint több amerikai volt hajlandó szemet hunyni az orosz, mint a brit adósság fölött. A két nép kapcsolata ezt követően akár meg is romolhatott volna, ha a Szovjetunió nyílt fenyegetőzése nem teremt új, parancsoló helyzetet. A Kelet és Nyugat szélesebben kibontakozó konfrontációja arra készítette az Egyesült Államokat, hogy fogadja el a Nagy-Britanniával és más európai országokkal kötött szövetség fenntartásának szükségességét, némileg fojtsa magába antiimperialista skrupulusait, és irdatlan háborús profitjának egy részét ajánlja fel a háború sújtotta kontinens gazdasági újjászületésének megsegítésére.

Sztálin bármennyire korlátozott tehetségű katonai parancsnok és vadállat hírében álló zsarnok volt is, egy rendkívüli katonai gépezet megteremtése fölött bábáskodott, amelynek segítségével célkitűzéseit a győzedelmes megvalósításig vitte. 1945-ben a Szovjetunió látszott az egyetlen országnak, amely valamennyi háborús célját elérte: határai és a Nyugat között ütközőzónaként létrehozott egy új kelet-európai birodalmat, és a Csendes-óceán partvidékén jelentős területeket szerzett. Sumner Welles volt amerikai külügyminiszter-helyettes szerint 1943-ban állítólag eszmecsere zajlott le Sztálin és Anthony Eden brit külügyminiszter között. Az orosz vezető akkor ezt mondta:

- Hitler egy zseni, csak azt nem tudja, mikor elég.²⁴
- Tudja azt valaki, hogy mikor elég? – kérdezte Eden.
- Én tudom – felelte Sztálin.

Még ha ennek a beszélgetésnek a hitelessége kétséges is, a szavak azt a realitást tükrözik, hogy Sztálin kristálytisztán ítélte meg, meddig mehet el 1944–1945-ben a szabadság lábbal tiprásában anélkül, hogy nyílt kenyértörésre kerülne sor a nyugati szövetségesekkel, elsősorban az Egyesült Államokkal. Rooseveltnek és Churchillnek tett ígéreteiből éppen csak annyi tartott be – például távol maradt Görögországtól és kivonult Kínából –, hogy újabb konfliktus kirobbantása nélkül szilárdíthassa meg kelet-európai hódításait. Katonai és diplomáciai győzelmei azonban arra ragadtatták a Szovjetuniót, hogy tévesen ítélje meg a maga jelentőségét. 1945 után több mint negyven esztendőn át veszedelmes áron fenntartott folyamatos fegyveres fenyegetést jelentett a Nyugat számára, ám a sztálini rendszer gazdasági, társadalmi és politikai csődje végül mégiscsak napvilágra került.

Az oroszok a világban betöltött újdonsült hatalmuk tudatában kerültek ki a háborúból, de az elszenvedett kolosszális pusztítás és emberáldozat fölötti elkeseredéssel is. Úgy vélték, és nem is minden alap nélkül, hogy a nyugati szövetségesek olcsón jutottak hozzá a győzelem rájuk eső részéhez, és ez a nézet csak megerősítette az Európával és az Egyesült Államokkal szemben érzett zsigeri neheztelésüket. Az 1939 és 1941 között Hitler szövetségeseként játszott szerepükről megfeledkeztek. A modern Oroszország a mai napig konokul, dacosan tagadja, hogy a Vörös Hadsereg 1944–1945-ben a nemi erőszak, a fosztogatás és az öldöklés orgiáját ülte: sértésnek tekintik, hogy a külföldiek ekkora ügyet csinálnak belőle, mert ezzel kompromittálják a nemzet mind dédelgetett áldozati szerepét, mind katonai győzelmének dicsőségét. 2011-ben, jóval azután, hogy a nyugati szövetségesek már a győzelem nyomán megszállt csaknem valamennyi területről kivonultak, Oroszország még mindig makacsul ragaszkodik a háborús zsákmányként kezelt országhatárokhöz, Lengyelország és Finnország bekebelezett keleti részéhez, Kelet-Poroszország és Románia egyes területeihez, valamint Sztálin csendes-óceáni hódításaihoz. Valószínűtlennek tűnik, hogy egy Vlagyimir Putyin vezette ország lemondana róluk.

A háború katonai lefolyását nagyobb mértékben befolyásolta az ember-tömeg és a szemben álló hadseregek egymáshoz viszonyított intézményi

hatékonyasága, mint az egyes parancsnokok teljesítménye, bármennyire fontos volt is; a hadvezérek névsorában ennél fogva feltétlenül ott a helye az Egyesült Államok és Nagy-Britannia nagyszerű katonai szervezőinek, Marshallnak és Brooke-nak, még ha egyikük sem vezetett is hadjáratot. Marshall államférfiként és hadvezérként is kiváló volt. Brooke remekül kezelte Churchillt, 1941 és 1943 között pedig jelentős mértékben közreműködött a szövetségesek stratégiájának kialakításában. Utána viszont az amerikaiak lekezelése és a földközi-tengeri hadműveletek iránti csökönyös lelkesedése miatt valamelyest veszített a formátumából.

A nyugati szövetségesek hadvezérei ritkán bizonyultak briliánsnak, habár az Egyesült Államok produkált néhány kiemelkedő hadtest- és hadosztályparancsnokot. Michael Howard ezt írta:

A hivatásos katonának, tengerésznek vagy pilótának két nagy nehézséggel kell számolnia, amikor felkészül arra, hogy parancsnok legyen. Először is a foglalkozása annyiban csaknem páratlan, hogy életében talán csak egyszer kell gyakorolnia, ha egyáltalán. Olyan ez, mintha egy sebésznek egész életében bábkun kellene gyakorolnia, hogy egyetlen valódi műtétet elvégezhesen; vagy mintha egy ügyvéd mindössze egyszer-kétszer jelenne meg a bíróságon a karrierje vége felé; vagy mintha egy profi úszónak egész életében szárazon kellene edzenie egyetlen olimpiai bajnokságért, amelytől az egész nemzete sorsa függ. Másodszor pedig egy hadsereg vezetésének komplex problémája hajlamos annyira rátelepedni az ember gondolataira és szakértelmére, hogy nagyon könnyen elsikkadhat, *mi célból* is vezeti a hadsereget. A tekintélyes méretű városnyi szervezet adminisztrációja, fegyelmezése, ellátása és utánpótlása közben felmerülő nehézségek éppen elegendő elfoglaltságot adnak ahhoz, hogy a főtiszt megfeledkezzék a valódi feladatáról: a háború megvívásáról.²⁵

A németek és az oroszok a nyugati szövetségeseknél nagyobb sikerrel tettek eleget a Howard meghatározta követelményeknek, hogy inkább harcoló, semmint szervező parancsnokokat állítsanak vezető posztokra. Az 1944–1945-ös északnyugat-európai hadjáratot a munka dandárját végző amerikai, brit, kanadai, lengyel és francia csapatok általában borzalmasnak érezték, s csak ritkábban elviselhetőnek. A veszteségadatok

lentétben áll a legtöbb amerikai és brit vezető óvatosságával, amelyben a maguk társadalma tükröződött. A Vörös Hadsereg szemtől szemben sohasem múlta felül német ellenfeleit: a Wehrmacht az utolsó pillanatig aránytalanul nagy veszteségeket okozott. Az orosz parancsnokok a legkiválóbb teljesítményeiket 1944 nyarán, a *Bagratyion*-hadműveletben érték el, amikor 166 hadosztály indított támadást egy 1000 kilométer hosszú frontvonalon. Berlin lerohanása ezzel szemben állatias otrombasággal zajlott le, és megtépázta Zsukov hírnevét.

A németeknél Von Rundstedt 1939-től a háború végéig a legmagasabb szintű professzionalizmusról tett tanúbizonyságot. A sivatagban Rommel hasonlóan tehetségesnek bizonyult, mint Patton, de az amerikai parancsnokhoz hasonlóan ő sem fordított elég figyelmet a logisztika kulcsfontosságára. A szövetségesek számos német tisztnél többre értékelték Rommelt, részben mert a britek és az amerikaiak önbecsülését legyezte, hogy hiányosságait az ő feltételezett génuszának tulajdoníthatják. Manstein, a kiváló hivatásos tiszt 1941–1942-ben Oroszországban nagyszerű győzelmek kovácsa, és valószínűleg a háború legjobb német tábornoka volt, de a kurszki kudarc kiemelte a korlátait: önhitt módon magára vállalta egy hatalmas offenzíva megindításának felelősségét, amelynek semmi reménye nem volt a sikerre az orosz túlereje, kedvezőbb harcrendje – és jobb hadvezérei ellen. Kesselringet az 1943–1945-ös olaszországi védekezés a legjobb parancsnokok közé emeli. Guderian maga volt a Wehrmacht páncélos szakértelmének megtestesülése. Több német tábornok, köztük Model is inkább azért érdemel csodálatot, ahogy a visszavonulás éveiben a túlerővel szemben, elhanyagolható légi támogatással is életben tartotta a védekező hadjáratokat, semmint annak az időszaknak a győzelmeiért, amikor a Wehrmacht még erősebb volt az ellenségeinél. Hitler stratégiai közbeavatkozásai miatt egyik német parancsnok sem követelheti magának a kizárólagos jogot a győzelmekért, és nem viselheti a kizárólagos felelősséget a vereségekért. A német hadsereg és vezérkarának intézményi teljesítménye magasabb színvonalúnak tetszik az egyes tábornokokénál. A mindent elsöprő történelmi tény az, hogy a háborút elvesztették.

A Malájföld 1942-es elfoglalását és a Fülöp-szigetek 1944–1945-ös védelmét irányító Jamasita volt Japán legtehetségesebb szárazföldi pa-

rancsnoka. Máskülönben a japán katonák és beosztott tisztek energiája és bátorsága lenyűgözőbb volt, mint vezetőik stratégiai döntései. Ezeket a háború egész ideje alatt hátráltatták a hírszerzés kudarcai, amelyek meghaladták a pusztán műszaki elégtelenséget, egyfajta mélyebb kulturális képtelenséget tükröztek abban, hogy megítélik, mi történhet a másik oldalon. A csendes-óceáni szigetek sorának védelme egyes olyan helyőrségparancsnokok szakmai hozzáértését tükrözte, akiknek ahhoz nem volt mozgásterük és erőforrásuk, hogy nagyobb tehetséget mozgósíthassanak. A tengereken, ahol a szerencse meghatározó módon közrejátszott ugyan a korall-tengeri és a midwayi csatában, a japán admirálisok elképesztő bátortalanságot mutattak, és amerikai ellenfeleik egyre-másra jobb taktikusnak bizonyultak náluk. Jamamoto némi tiszteletet érdemel az 1941–1942-es első japán offenzívák irányításáért, de a felelősség túlnyomó része is az övé azért, ami a későbbiekben balul sült el. Csupán 1943 áprilisában bekövetkezett halála mentette meg attól, hogy bábáskodjon az össznépi enyészetbe masírozás fölött, melyet ő mindig is elkerülhetetlennek vélt.

Egy konfliktus hatása nem mérhető pusztán az emberveszteségek országonkénti összehasonlításával, de azért ezek is megérdemlik a vizsgálatot, hogy globális perspektívába helyezhessük az eseményeket. A háborúban világszerte elpusztultak teljes számáról nincs általánosan elfogadott adat, de legkevesebb hatvanmillióra becsülik, s ehhez jöhet akár még további tízmillió is. A japán veszteségeket 2,69 millió halott-ra teszik, közülük 1,74 millió volt katona, akiknek kétharmada éhínség vagy betegségek, nem pedig ellenséges cselekmények áldozata lett. Németország 6,9 millió halottat veszített, 5,3 millió katonát.²⁶ Az oroszok mintegy 4,7 millió német harcost öltek meg – közülük 474 967-en fogásban haltak meg a Szovjetunióban –, valamint további jelentős számú civil, míg a nyugati szövetségesek mintegy félmillió német katona haláláért voltak felelősek, a légi támadásaik pedig több mint 200 000 civil áldozatot szedtek. Oroszország huszonhétmillió embert veszített, Kína legalább tizenötmilliót. A vélekedések szerint a japán megszállás alatt mintegy ötmillióan veszítették életüket Délkelet-Ázsiában, köztük a Holland Kelet-Indiákon – a mai Indonéziában. Közel egymilliónyian

pusztultak el a Fülöp-szigeteken, sokan a szigetek felszabadításáért folytatott 1944–1945-ös hadjárat során.

Olaszország több 300 000 katonát és mintegy negyedmillió polgári lakost veszített. Több mint ötmillió lengyel halt meg, 110 000-en a harcok során, a többiek zöme német koncentrációs táborokban, habár az oroszok szintén kivették részüket a lengyel áldozatok elpusztításából. Franciaország vesztesége 567 000 fő volt, köztük 267 000 civil. Az összesen 382 700 fős brit halálos áldozatból harmincezer katona vesztette életét a japánokkal vívott harcokban, sokan hadifogolyként. Nagy-Britannia teljes háborús vesztesége a civilekkel együtt 449 000 volt. A brit parancsnokság alatt harcoló indiai csapatok 87 000 halottat veszítettek. Az Egyesült Államok teljes háborús vesztesége 418 500 fő volt, alig valamivel kevesebb, mint a briteké, közülük az amerikai hadsereg Európában és a Földközi-tenger térségében 143 000, a Csendes-óceánon 55 145 embert veszített. Az amerikai haditengerészet vesztesége keleten további 29 263 fő volt, a tengerészgyalogságé pedig 19 163. Következetlenség lenne a becslések szerint a tengelyhatalmak megszállta területeken éhínségben és betegségben elpusztult húszmillió embert Németország és Japán áldozatának betudni anélkül, hogy ugyanezt a számítást a szövetségesek oldalán is elvégeznénk: egy- és hárommillió közöttire tehető a britek uralma alatt a háborús éhínségben elpusztult indiaiak száma.

Számos más nemzet is óriási halálos veszteségeket szenvedett, noha minden statisztikát inkább becslésként, semmint pontos adatként kell kezelni, mert a mai napig viták folynak róluk: 769 000 romániai, köztük sok zsidó, közel 400 000 koreai, 97 000 finn a nem egészen négy-millióból, 415 000 görög a hétmillióból, legalább 1,2 millió jugoszláv az 15,4 millióból, több mint 343 000 cseh, köztük 277 000 zsidó, 45 300 kanadai, 41 200 ausztrál, 11 900 új-zélandi az 1,6 millióból – az összes nyugati szövetséges közül ez a legmagasabb arány. E statisztikák legemlékeztetőbb sajátossága, hogy a legnagyobb terhet az ellenséges megszállást elszenvedő országok viselték, valamint azok, amelyek területe csataterré változott. A világ húszmillió katonai áldozatából minden negyedik német vagy japán fogságban pusztult el, a legtöbben oroszok és lengyelek.

A harcosok jobban jártak, mint a civilek: az elpusztultak mintegy háromnegyede fegyvertelen áldozat volt, nem pedig a harcok aktív résztvevője. Nyugat-Európa népei olcsóbban úszták meg, mint kelet-európai társaik. Az újabb keletű legalaposabb becslések szerint – a Hitler által elfoglalt területek háború előtti 7,3 milliós népességéből – a nácik 5,7 millió különféle nemzetiségű zsidót öltek meg a „végső megoldás” megvalósítására tett kísérletük során. Hitler pribékjei további mintegy hárommillió szovjet hadifoglyot, 1,8 millió nem zsidó lengyelt, ötmillió nem zsidó szovjet állampolgárt, 150 000 értelmi fogyatékos és 10 000 homoszexuális férfit gyilkoltak meg vagy hagytak meghalni.

A németek többsége szerint romba döntött városaikkal, tönkretett iparukkal és több millió halottjukkal tisztességgel megfizettek a nácizmus bűneiért. A fiatalok zavarodottsággal vegyes haragot éreztek, amiért az idősebbek, akikben megbíztak, ezt idézték a fejükre. „Nem igazán tudtam, mit is éreztek²⁷ – mesélte Helmut Lott, aki 1945-ben tizenéves volt. – Egy biztos világ – a világ, amelyben felnőttem, és amelyben hittem – elpusztult.” Sok német összejátszott annak érdekében, hogy a volt nácik büntetlenül beleolvadhassanak a háború utáni társadalomba. „Mánapság senki sem hisz egy tisztességes németnek²⁸ – mesélte keserűen egy volt SS-tiszt felesége, Hildegard Trutz 1947-ben –, viszont amit azok a koszos zsidók mondanak, az mind szentírás.” Az engesztelhetetlenek és a legförtelmesebb háborús bűnök elkövetői számára népszerű úti cél lett Dél-Amerika, közülük nem egynek a katolikus egyház nyújtott menedéket, miközben Európából távoztak.

A háborús bűnösöknek csupán egy töredékét helyezték vád alá, részben azért, mert a győzteseknek nem fűlött a foguk a százezrekben mérhető kivégzésekhez, amelyekre akkor lett volna szükség, ha a tengelyhatalmak minden egyes gyilkosára a törvény teljes szigorával sújtanak le. A nyugati megszállási övezetekben nem egészen ezer kivégzést hajtottak végre megtorlásul. Mintegy 920 japánt végeztek ki, közülük több mint 300-at a hollandok a Kelet-Indiákon elkövetett bűntetteikért. A szövetségesek úgy döntöttek, hogy Ausztriát inkább áldozatként, semmint a német háborús bűnök tettehársaként kezelik, így itt nem is került sor komolyabb igazolási eljárásra. Kurt Waldheim, a volt Wehrmacht-tiszt egyike volt a számos

osztráknak, akik segédkezet nyújtottak a háborús bűnök elkövetéséhez – ő például brit foglyok meggyilkolásához a Balkánon. Honfitársai ennek teljes tudatában választották végül a kancellárjukká.

Számos, tömeggyilkosságért elítélt német mindössze pár évet töltött börtönben, vagy egyszerűen megúszta a csaknem értéktelen ötven birodalmi márka pénzbüntetéssel. A németek és a japánok nem teljesen alaptalanul tartották a háborús bűnösök 1945–1946-os nemzetközi tárgyalásait a „győztesek igazságszolgáltatásának”. Néhány brit és amerikai, valamint rengeteg orosz is bűnös volt a nemzetközi jog hatálya alá eső bűncselekmények elkövetésében, elsősorban hadifoglyok meggyilkolásában, mégis csak nagyon keveseket állítottak akár csak hadbírószám elé is. Az, hogy valaki a győztesek oldalán állt, elégnak bizonyult az amnesztiához; a szövetségesek csak nagyon ritkán ismerték be egy-egy háborús bűnököt. A brit tengeralttjáró-parancsnok, „Skip” Miers például, aki 1941-ben még a saját legénységének néhány tagját is megbotránoztatta, amikor ragaszkodott hozzá, hogy a Földközi-tengeren harcoló német katonákat a csónakjuk elsüllyesztése után még géppuskázzák is le, Viktória-keresztet kapott, és végül tengernaggyá léptették elő. Azokat az amerikai, kanadai és brit katonákat, akik a harctéren rutinszerűen lőtték agyon az orvlövész és a Waffen-SS-foglyokat, rendszerint hasonló akciók állítólagos megtörténéséppen, futni hagyták. A nürnbergi és tokiói tárgyalások és ítéletek nem az igazságtalanságot képviselték, csak a részleges igazságot.

1945-től a konfrontálódás a Szovjetunióval mind Európában, mind Ázsiában új stratégiai kényszereket szült, amelyekről úgy vélték, hogy német és japán háborús bűnösök ezreinek toborzását teszik szükségessé az amerikai, brit és orosz hírszerző szervezetekbe és tudományos kutató-létesítményekbe. Az amerikaiak figyelemre méltó cinizmussal a titkaiért cserébe amnesztiában részesítették a japán biológiai hadviselés 731-es egységének parancsnokát, Isii Siró altábornagyot. A vizsgálatok elvégzése után Camp Detrick-i amerikai tudósok értéktelennek ítélték Isii adatait. Csakhogy a főparancsnok, Douglas MacArthur tábornok személyes döntése értelmében annak a 20 000 tudósnak és orvosnak a többsége, akik a háború alatt részt vettek a japán biológiai hadviselési programban, visszatérhetett kényelmes civil foglalkozásához, még ha elmondhatatlan gyilkosságokért volt is felelős Kínában. Atrocitásaiért

egyedül az oroszok büntették meg őket, akik egy 1949-ben Habarovszkban megtartott tárgyaláson elítélték a 731-es egység tizenkét vezető beosztású tagját. A bűnösök hosszú börtönbüntetést kaptak, MacArthur tábornok tokiói főhadiszállása pedig mind a tárgyalásokat, mind pedig azokat a jól megalapozott szovjet állításokat propagandának bélyegezte, amelyek szerint Amerika leplezi a japán biológiai hadviselés bűneit.

És a Japánt ért katasztróféért ugyan kit lehetett hibáztatni? Ebiszava Kiszao tengerészaltiszt megvonta a vállát: „Az aranyparolisokat – a vezetőket.”²⁹ – Aztán még hozzátette: – Igazából viszont az egész népet ide kell sorolni, mert a hangulata már régóta a háború felé sodort bennünket. Volt valami borzasztó sorsszerűség abban, ahogy egyre mélyebbre és mélyebbre merültünk a pocsolyába.” 1945 után a japán nép olyan vehemenssen tagadta meg a militaristáit, sőt a katonákat is, akik a háborúban harcoltak, hogy az aggodalommal töltötte el az ország veteránjait, akik közül sokan nem tartottak bűnbánatot. Takusiro Hattori ezredes, a japán hadügyminiszter volt katonai titkára ezt írta büszkén 1956-ban: „A japán hadsereg félelmetes harcképességének nincs párja, ami teljesen független attól a tényről, hogy Japán elvesztette a háborút.”³⁰ A japán nép olyan lelkesedéssel ölelte keblére a háború utáni Egyesült Államokat, amely a megszálló hadseregben szolgáló legtöbb amerikainak megnyerte a szívét. Japán hódító hadjáratait és bánásmódját az alávetett népekkel, különösen a kínaiakkal tilos lett szóba hozni a politikai és társasági eszmecserékben, sőt az iskolai oktatásban is. A japánok háború utáni közérzetét Hiroshima és Nagaszaki uralta; Hirohito császár annak ellenére a trónon maradt, hogy országát háborúba vezette, ami valószínűtlenné tette, hogy alattvalói beismerjék a kollektív bűnösséget.

Hando Kazutosi japán író, aki túlélte a tokiói tűzvihart, ezt mesélte 2007-ben: „A háború utóhatásaként a felelősséget kizárólag a hadsereg és a haditengerészetre hárították. Ez igazságosnak tetszett, hiszen a fegyveres erők a történelemkel kapcsolatban mindig is becsapták a polgári lakosságot. A civil Japánnak nem volt kollektív büntudata – és ezt az amerikai győztesek és megszállók akarták így. Ugyanígy az amerikaiak szorgalmazták, hogy az iskolákban ne tanítsanak újkori japán történelmet. Következésképpen nagyon kevés az olyan ötven év alatti, aki bármit is tud Kína japán megszállásáról vagy Mandzsúria

gyarmatosításáról.”³¹ A 21. század elején Hando a Sóva-korról tartott előadást egy lányfőiskolán: „Megkértem ötven hallgatót, hogy soroljanak fel olyan országokat, amelyek az újkorban *nem* harcoltak Japánnal: tizenegyen Amerikát is oda sorolták.”

„Fontos, hogy őszintén megvitassuk, mi történt a második világháborúban – tette még hozzá –, mert manapság Kína és Japán között olyan szegényesek a kapcsolatok. Csakhogy már elkezdni is nehéz egy ilyen vitát, mert olyan kevés fiatalabb japán van tisztában a tényekkel. Sokan akadnak, akik nem támogatják a militáns nacionalistáinkat, de még mindig sértőnek találják, hogy el kell tűrniük Kína és Korea vég nélküli kritikáját. Nem kedvelik azokat az országokat, amelyek olyasmibe ütik az orrukát, amiről ők azt tartják, hogy a japán emberek dolga. A legtöbben úgy gondoljuk, hogy már bocsánatot kértünk a háborúért: az egyik volt miniszterelnökünk a lehető legémelyítőbb módon szabadkozott. Én a magam részéről úgy gondolom, hogy már eleget mentegetőztünk.” Ezen még el lehetne vitatkozni, és vannak britek meg amerikaiak, akik határozottan nem értenek egyet Handóval. A japán légierő feje még 2007-ben is kénytelen volt lemondani, miután egy olyan tanulmányt publikált, amelyben Japán 1937 és 1945 közötti kínai tevékenységének emberbaráti természetét bizonygatta.

Palesztina azok közé a helyek közé tartozott, amelyekre a konfliktus kimenetele a legszembetűnőbben hatott. A brit mandátum több mint két évtizede alatt a jövője élénken vitatott volt. David Hopkinson százados, a több százezer brit katona egyike, akik háborús szolgálati idejük alatt megjárták a „Szentföldet”, eltűnődött sorsának jogosságán. Hopkinson, lévén felesége félzsidó, különösen érdekelt volt. 1942-ben ezt írta az asszonynak Haifából, kifejezve a cionizmussal kapcsolatos nemtetszését, ami abban a hitében gyökerezett, hogy „a zsidók rendkívül értékes polgárai azoknak az országoknak, amelyekben régóta megállapodtak. Ahogy mindenki mást, engem is lenyűgöznek a zsidók Palesztinában elért műszaki és kulturális eredményei, ám hogy egy erősen nacionalista kisebbség egy független államot akarjon magának kihasítani azokból a területekből, amelyekhez másoknak ugyanolyan joguk van, összeegyeztethetetlennek tetszik a béke és emberiség magasröptű eszményeivel, amelyekben a civilizált európaiak hisznek.”³²

1945-ben azonban az ehhez hasonló mérsékelt nézeteket elnyomták a holokausztról nyilvánosságra kerülő hátborzongató részletek. Fontos hangsúlyoznunk, hogy még azt követően is, hogy a felszabadított Belsenről és Buchenwaldról készült híradófelvételek megdöbbentették a civilizált világot, a zsidó népiirtás teljes méretei csak lassan tudatosultak, még a nyugati kormányok gondolkodásában is. Az azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az európai zsidóság egy páratlanul sátáni tömeggyilkos programnak esett áldozatul, amely számtalan túlélőt földönfutóvá és hontalanná tett. Earl Harrison, az Egyesült Államok bevándorlási biztosa ellátogatott Európa hontalantáboriba, és az ott tapasztaltak megdöbbentették. 1945 augusztusában ezt jelentette Truman elnöknek: „Láthatóan mi is ugyanúgy bánunk a zsidókkal, ahogy a nácik tették, csak éppen mi nem irtjuk ki őket.” A történelem fintora, hogy a hitleri üldöztetés világszerte megváltoztatta a zsidók sorsát. Lendületet adott a cionizmusnak, amely számos nyugati számára erkölcsileg ellenállhatatlannak látszott. Az antiszemitizmus soha többé nem lesz társadalmilag elfogadható a nyugati demokratikus országokban, az európai zsidóság lemészárlása pedig meggyorsította Izrael állam 1948-as létrejöttét. A holokauszt azonban hiába járt pusztító és tartós hatással a nyugati kultúrára, világszerte számos más társadalom sosem azonosult a jelentőségével, sőt egyes esetekben egyenesen tagadja a realitását. Széles körű elkeseredést keltett, hogy a nyugati hatalmak, a zsidók háborús sorsával kapcsolatos bűntudatuk elaltatására, monumentális történelmi gesztust tettek nekik egy olyan földön, amelyet a moszlimok jogosan tartanak az arabok tulajdonának.

Tágabb összefüggésben is felmerül egy probléma: egyes mai történészek, akik olyan országok polgárai, amelyek egykor az európaiak tulajdonában voltak, népeiket a háborús kizsákmányolás áldozatának tekintik. Azt állítják, hogy – elsősorban – Nagy-Britannia olyan küzdelembe rángatta bele őket, amelyben ők nem voltak érdekelték, olyan ügy érdekében, amely nem igazán érintette őket. Az effajta érvek inkább csak véleményeket tükröznek, semmint bizonyítékokon alapuló következtetéseket, mégis fontosnak látszik, hogy a nyugatiak felismerjék ezeket az érzületeket, amelyek mintegy ellenpontozzák azt az ösztönös feltételezésüket, hogy nagyapáink „igazságos háborúban” harcoltak.

Persze a konfliktus a nyugati kultúrában továbbra is rendkívüli érdeklődést vált ki azokból a generációkból, amelyek még meg sem születtek, amikor lezajlott. Ennek az a kézenfekvő magyarázata, hogy az emberiség történelmében ez volt a legnagyobb szabású és legborzalmasabb esemény. Az irdatlan méretű küzdelem közepette voltak, akik feljutottak a bátorság és a nemesség legmagasabb csúcsaira, mások viszont elmerültek a gonosz mélységes bugyraiban, az utókor nagy ámulatára. A mai demokráciák polgárai számára, akik a súlyos nélkülözést és a kollektív veszélyt nem ismerik, azok a megpróbáltatások, amelyeken 1939 és 1945 között százmilliók mentek keresztül, szinte felfoghatatlanok. Gyakorlatilag valamennyi résztvevő kötött valamiféle erkölcsi kompromisszumot, nemzetek és egyének egyaránt. A küzdelmet nem lehet a jó és a rossz vegytiszta versengéseként felmagasztosítani, sem pedig racionálisan ünnepelni egy olyan élményt, sőt akár magát a végkifejletet is, amely annyi emberre oly sok nyomorúságot zúdított. A szövetségesek győzelme az egyetemes békét, jólétet, igazságot és szabadságot nem, csupán ezek töredékét hozta el azok egy részének, akik részt vettek benne. Mindössze annyi látszik biztosnak, hogy a szövetségesek győzelme egy még szörnyűbb sorstól mentette meg a világot, amely Németország és Japán győzelme után következett volna be. Az erény és az igazság keresőinek ezzel a tudással kell beérniük.

Köszönetnyilvánítás

Nagyon szerencsésnek érzem magam, amiért kollégáim és barátaim névsora, akiknek oly sokkal tartozom a segítségükért, alig-alig változik az egymást követő könyveim írása közben. A londoni HarperCollinsnál dolgozó szerkesztőim, Arabella Pike és Robert Lacey, valamint a New York-i Knopf munkatársa, Andrew Miller tanácsai sokat segítettek a szövegben. Ügynökeim, a londoni Michael Sissons és a New York-i Peter Matson régebben egyengetik utamat, mint arra bármelyikünk is emlékezni kíván. Sir Michael Howard OM, CH, MC professzor, Don Berry, N. A. M. Rodger professzor és dr. Williamson Murray roppant értékes megjegyzéseket tett a kézirat egészére vagy annak részeire, és kijavította némely legégbekiáltóbb hibámat. Dr. Lyuba Vinogradova rengeteg orosz anyagot fordított le, míg Serena Sissons olasz emlékiratokat, leveleket és naplót válogatott. Az US Szárazföldi Haderő Vezérkari Akadémiájának munkatársnője, dr. Tami Biddle csodálatos nagyvonalúsággal adott át olyan anyagokat, amelyeket a saját kutatásai számára gyűjtött össze. Rod Suddaby az Imperial War Museum, a Birodalmi Hadtörténeti Múzeum személyzetének a frontembere, akiknek segítsége oly sokkal járul hozzá a modern háborúval foglalkozó összes történész munkájához, míg a Londoni Könyvtár és a Nemzeti Levéltár csodálatosan barátságos környezetet kínál a kutatáshoz. Douglas Matthews ismét csak mesteri mutatókészítőnek bizonyult, és én rendkívül hálás vagyok a segítségéért. Rachel Lawrence rövidke megszokással huszonöt éve béketűrő és utolérhetetlenül hatékony személyi asszisztensem, ami azzal a megpróbáltatással jár, hogy a jegyzeteimet és utalásaimat kell egybevetnie. Feleségem, Penny mindig tökéletes társam, bár néha az az érzésem, hogy inkább átélte volna a második világháborút, mint hogy még egy könyvemet elolvassa róla. Mindannyiuknak mélységes hálával tartozom, mert tudom, hogy az ő együttérzésük, útmutatásuk és támogatásuk nélkül munkám egykettőre szélmalomharccá vált volna.

Képek jegyzéke

- A lengyelek először pillantják meg a Luftwaffét, 1939. szeptember (*Hulton Deutsch Collection/CORBIS*)
- Az SS, a rendőrség és német nemzetiségi kisegítőik házkutatást tartanak a lengyelországi Bydgoszczban, 1939. szeptember (*Instytut Pamięci Narodowej/United States Holocaust Memorial Museum*)
- Finn „szellemkatonák”, 1939. december (*Keystone/Getty Images*)
- Halálra fagyott orosz katona. Finnország, 1940. március (*Keystone/Getty Images*)
- A norvégiai Haugsbygd közelében harcoló német csapatok, 1940. április (*akg-images/Ullstein Bild*)
- Dunkerque kiürítése, 1940. május–június (*IAM/akg-images*)
- A német csapatok bevonulnak Párizsba, 1940. június 14. (*US National Archives & Records Administration: 208-PP-10A-3*)
- Coventry légitámadás után, 1940. november (*Hulton Archive/Getty Images*)
- Brit tüzérség akcióban az észak-afrikai sivatagban, 1943. január (*Mirrorpix*)
- Francia nő és német hivatalnok a megszállt Franciaországban, 1943 körül (*Paul Almasy/akg-images*)
- Az SS-Einsatzgruppe D tömegesen végzi ki az orosz zsidókat, 1942 körül (*Library of Congress, Washington, D. C.*)
- A hálaadás napját ünneplő amerikai család, 1942. november (*Bettmann/CORBIS*)
- Leningrádi éhező a kenyérfejadagjával, 1941–42 (*akg-images*)
- Német csapatok az orosz fronton, 1941 tele (*AP Photo/Press Association*)
- Japán csapatok Batanban, 1942 körül (*US National Archives & Records Administration, Washington, D.C.*)
- Burmából menekülő indiaiak, 1942. január (*George Rodger/Time & Life Pictures/Getty Images*)

- Amerikai hadifoglyok a Fülöp-szigeteken, 1942. május (*US National Archives & Records Administration, Washington: 127-N-114541*)
- A személyzet elhagyja a USS *Lexington*-t, korall-tengeri csata, 1942. május (*AP Photo/Press Association*)
- Guadalcanalon elesett japán katonák, 1942. augusztus (*AP Photo/Press Association*)
- Ausztrál katonák kötözőhelyre szállítják sebesült bajtársukat Pápua Új-Guineán, 1943. december (*AP Photo/Press Association*)
- A HMS *Vansittart* konvoj kísérelő szolgálaton az Északi-sarkkörön, 1943. február (*AP Photo/Press Association*)
- Az észak-atlanti vizeken elsüllyesztett egyik tengeralattjáró túlélői, 1943. április (*Photo by Jack January/USCG Historian's Office*)
- A Királyi Haditengerészet női segédszolgálatosai torpedót gurítanak végig az egyik tengeralattjárón Portsmouthban, 1943. szeptember (*Imperial War Museum A 19471*)
- Kínai gyalogosok, 1945. augusztus (*Jack Wilkes/Time & Life Pictures/Getty Images*)
- Német gránátos Oroszországból visszavonulóban, 1943–44 (*Keystone/Getty Images*)
- Oroszország, 1943 (© *Krasznogorszki Orosz Állami Dokumentumfilm- és Fényképtárház [RGAKFD]/N. Asznyina*)
- Szegecselő nők egy amerikai hajógyárban, 1942 (*CORBIS*)
- Tizenkét éves marós a Permi Motorgyárban, Oroszország, 1943 (*ITAR-TASSZ*)
- A Vörös Hadsereg előrenyomul (© *Krasznogorszki Orosz Állami Dokumentumfilm- és Fényképtárház [RGAKFD]/Minkevics-gyűjtemény*)
- Zainul Abedin rajza a *Bengáli éhínség* című sorozatából, 1943 (*Mainul Abedin szíves engedélyével*)
- Amerikai kiskatona enni ad egy árvának Olaszországban, 1944 körül (*US National Archives & Records Administration: 208-AA-240C-3*)
- A USS *Intrepid* tisztjeinek és legénységének tengeri temetése, Leyte-öböl, 1944. november (*US National Archives & Records Administration: 80-G-468912*)
- Égő Hellcat vadászgép kabinjából menekülő pilóta, 1944. szeptember (*AP Photo/US Navy/Press Association*)
- Brit bombázó legénysége Németország elleni támadásból visszatérően.

- Kopaszra borotválják egy kollaboráns fejét egy Párizs környéki városban, 1944 körül (*US National Archives & Records Administration: 111-SC-193318*)
- Barlangban rejtőzködő japán család Szaipan szigetén, 1944. június (*US Marine Corps/Time & Life Pictures/Getty Images*)
- Brit katona Burmában, 1944. november (*Imperial War Museum SE 564*)
- Szanitécek sebesült amerikai katonát hoznak ki a Brest melletti csataterőről, Normandia, 1944. augusztus (*AP Photo/Press Association*)
- Arnhem elleni támadásra készülő ejtőernyős, 1944. szeptember (*Airborne Assault Museum*)
- Holland gyermek az 1944–45-ös *Hongerwinter* alatt (© *Marius Meijboom/Nederlands Fotomuseum*)
- A Rajnánál fogságba esett két tizenéves német katona, 1945. március (*Mirrorpix*)
- Orosz tüzéség az Odera–Neisse fronton, 1945. április.
- Amerikai katonák az ohrdrufi koncentrációs tábornál, 1945. április (*AP Photo/Byron H. Rollins/Press Association*)
- Amerikai tengerészgyalogosok Iwo Jimán, 1945. március (*AP Photo/US Marine Corps/Press Association*)
- Anya gyermekével Hiroshima romjai között (*Alfred Eisenstadt/Time & Life Pictures/Getty Images*)

Jegyzetek és utalások

Hivatkozásaim a saját korábbi munkáimra a londoni King's College Liddell Hart Archívumában (LHA) elhelyezett anyagra vonatkoznak. Az SzI a szerző interjút jelöli, és olyan szemtanút jelent, akivel az elmúlt harmincöt évben ekkor vagy akkor beszélgetést folytattam. Az IWM az Imperial War Museum, a BNA a British National Archive, az USNA az United States National Archive, az USMHI pedig a Pennsylvania állambeli Carlisle Barracks-i United States Military History Institute gyűjteményében megtalálható kéziratokra utal. A Potsdamra vonatkozó utalások a *Germany and the Second World War* (Németország és a második világháború) című, a potsdami Hadtörténeti Kutatóintézet kiadásában megjelent, és az Oxford University Press által lefordított grandiózus többkötetes történeti munkára vonatkoznak. Ehhez a munkához áttanulmányoztam Sir Ralph Cochrane repülőalmarsall kéziratos beszámolóját és néhány iratát, melyeket John nevű fia őriz. Prominens személyiségek régóta közismert kijelentéseihez nem fűztem utalást.

Bevezetés

- 1 „Különös idők” Anonyma: *Egy nő Berlinben*. Magvető, 2005, 28–29. o.
- 2 „Eric Diller tizedes zászlóalját” Eric Diller: *Memoirs of a Combat Infantryman* [Egy harcoló gyalogos emlékirata]. Magánkiadás, 2002, 77. o.
- 3 „1942 januárjában Hitlernek” Helmuth von Moltke (ed.): Beate von Oppen: *Letters to Freya* [Levelek Freyának]. Collins Harvill, 1991, 204. o., 42. 1. 24.

1. fejezet – Az elárult Lengyelország

- 1 „Valahogy olyan” Rula Langer: *The Mermaid and the Messerschmitt* [A szirén és a Messerschmitt]. Roy, 1942, 20. o.

- 2 „A legtöbbünkhöz hasonlóan” Lynn Olson – Stanley Cloud: *For Your Freedom and Ours* [Közös szabadságunkért]. Heinemann, 2003, 46. o.
- 3 „Nem Szibériába indulsz, Jan Karski: *Story of a Secret State* [Egy titkos állam története]. Penguin, 2011, 5. o.
- 4 „Az embereket hallgatva” Walter Duranty: *Athlantic Monthly*. 1939. szeptember, 393. o.
- 5 „együttöre romhalmazzá válik” Galeazzo Ciano: *Diaries* [Napló]. Milan, 1946, Vol. I. 15. 5. 39.
- 6 „Ha volt is nélkülözés” Norman Davies: *God's Playground* [Isteni játszótér]. Oxford, 1981, Vol. II. 426. o.
- 7 „Tekintettel Lengyelországra” Edward Raczyński: *In Allied London* [A szövetséges Londonban]. Weidenfeld & Nicolson, 1962, 20. o., 39. 8. 30.
- 8 „Csodálatos érzés” James Owen – Guy Walters (eds): *The Voices of War* [A háború hangjai]. Penguin, 2004, 9. o.
- 9 „Abban mindannyian egyetértettek” IWM 08/132/1 Kruczkiewicz MS, 163. o.
- 10 „Élénekeltünk egy lengyel zsolnárt” IWM 02/23/1 Ephraim Bleichman MS
- 11 „és közölte velem” IWM 86/17/1 P. Fleming MS
- 12 „– Élsz még, Witold?” Olson–Cloud, 52. o.
- 13 „Franciszek Kornicki” IWM Kornicki MS 01/1/1
- 14 „Miután első döbbenetünköt” IWM 03/41/1 Ralph Smorczewski MS
- 15 „Szirénák vijjogására” Kruczkiewicz, 166. o.
- 16 „Égészszag és barna” IWM B. J. Solak pilóta MS
- 17 „Megláttunk két nőt” IWM 86/15/1 P. Fleming MS
- 18 „Egyszer csak repülőgép” Władisław Anders: *An Army in Exile* [Száműzött hadsereg]. Macmillan, 1949, 3. o.
- 19 „Borzalmas hely volt” IWM 01/1/1 Franciszek Kornicki pilóta MS
- 20 „Láttam a háború arcát megváltozni” Adrian Carton de Wiart: *Happy Odyssey* [Boldog Odüsszeia]. Jonathan Cape, 1950, 156. o.
- 21 „a hír, amely tucatnyi” Evelyn Waugh: *Officers and Gentlemen* [Tisztek és úriemberek]. Chapman & Hall, 1955, 5. o.
- 22 „Ennek a háborúnak” Moltke, 33. o.
- 23 „Izgatottságnak itt nyoma sincs” William Shirer: „*Itt Berlin*”. Magvető, 2001.
- 24 „Sehol sincs 1914” Alexander Stahlberg: *Bounden Duty* [Szent kötelesség]. Brassey, 1990, 116. o.
- 25 „Mert a mi” Stefan Zweig: *Búcsú a tegnaptól*. Anonymus, 1945, 226–227. o.
- 26 „Én Anglia és Franciaország” Louis Hagen: *Ein Volk ein Reich: Nine Lives Under the Reich* [Egy nép, egy birodalom: kilenc élet a Birodalomban]. Spellmount, 2011, 32–33. o.
- 27 „csakis önmagukat” Cuthbert Headlam (ed.): Stuart Ball: *Parliament and Politics in the Age of Churchill and Attlee* [A parlament és a politika Churchill és Attlee korában]. Cambridge, 1999, 167. o.
- 28 „Anya nagyon ideges” Sandra Koa Wing (ed.): *Our Longest Days* [A leghosszabb napjaink]. Profile, 2008, 31. o.
- 29 „az ominózus pletykát” David Killingray: *Fighting for Britain* [Nagy-Britanniáért harcoltak]. James Currey, 2010, 11. o.
- 30 „Ennek hatása” Max Hastings: *Overlord: D-Day and the Battle for Normandy* [Overlord: a D-nap és a normandiai csata]. Michael Joseph, 1984, levelezés

- 31 „A britek mentális” David Fraser: *Wars and Shadows* [Háborúk és árnyak]. Penguin, 2002, 122. o.
- 32 „Egy varázslatos őszi napon” Max Hastings: *Bombázók* dosszié, Davies a szerzőnek
- 33 „Hogy önök milyen szerencsések!” Raczyński, 27. o.
- 34 „Várnának valamire?” Mihail Sebastian: *Napló 1935–44*. Koinónia, 2009, 262. o.
- 35 „én még gúnyolódásnál” IWM 02/23/1 Bleichman MS
- 36 „Odaszóltam a szakaszparancsnoknak” Janusz Piekalkiewicz: *The Cavalry of World War II* [A lovasság a második világháborúban]. Orbis, 1979, 9. o.
- 37 „Közeleg a gyönyörű” Olson & Cloud, 52. o.
- 38 „Galoppban igyekeztek” Piekalkiewicz, 12. o.
- 39 „Helyzetemet csak ahhoz” IWM Piotr Tarczyński főhadnagy MS
- 40 „Fiúk, akikkel együtt” IWM 95/13/1 George Ślázak MS
- 41 „A német hadsereg” Heinz Knoke: *A Führerért repültem*. Hajja & Fiai, 2002, 22. o.
- 42 „Fussatok – fussatok az életetekért” IWM 78/52/1 Stefan Kurilak MS
- 43 „Ismeri a briteket” Olson & Cloud, 69. o.
- 44 „Mi folyik ott Nyugaton” Anders, 7. o.
- 45 „Honfitársaim!” Raczyński, 36. o.
- 46 „– Ez nem igazság!” Adrian Ball: *The Last Days of the Old World* [A régi világ utolsó napjai]. Doubleday, 1963, 27–28. o.
- 47 „Valóban úgy tűnik” Janet Flanner *New Yorker*, 1939. 9. 10.
- 48 „Miután szívből gyűlölte” Leo Amery: *My Political Life* [Életem a politikában]. Hutchinson, 1955, III. kötet, 328. o.
- 49 „Gyakorlatilag mindenki” Simon Garfield (ed.): *We are at War* [Hadban állunk]. Ebury, 2009, 36. o.
- 50 „És midőn a város” Davies, 83. o.
- 51 „A városból a halál” Owen–Walters, 16. o.
- 52 „6.30-kor ébresztő” Mungo Melvin: *Manstein*. Weidenfeld & Nicolson, 2010, 122. o.
- 53 „Jó volt látni” uo. 125.
- 54 „Táncoló vörös lángok” K. S. Rudnicki tábornok: *Last of the Old Warhorses* [Az utolsó vén csatáló]. Bachman & Turner, 1974, 49. o.
- 55 „Holnap reggel megrohamozzuk” uo. 54. o.
- 56 „ellenkezett volna természetes” uo. 63. o.
- 57 „Akármilyen távoli volt” IWM 91/6/1 Feliks Lachman MS
- 58 „a feleségének holtteste fölött” IWM 08/132/1 Adam Kruczkiewicz MS, 168. o.
- 59 „Mi most jó barátságban” Anders, 13. o.
- 60 „Ettől a pillanattól fogva” IWM 99/3/1 Tadeusz Żukowski MS
- 61 „Ti lengyelek, ti fasiszta urak!” Karski, 23. o.
- 62 „Hogyan lehetséges az” IWM 91/6/1 Lachman MS
- 63 „Uraim, a saját szemükkel láthatják” John Raleigh: *Behind the Nazi Front* [A náci front mögött]. Dodd Mead, 1940, 320. o.
- 64 „Nos, a maga lengyelei” Carton de Wiart, 160. o.
- 65 „egyszer csak zűrzavar támadt” IWM 06/52/1 Szmulek Goldberg MS
- 66 „Abban a háztartásban” Simon Garfield: *Private Battles* [Magáncsaták]. Ebury, 2006, 48. o.
- 67 „Mégis hol az ördögben” Raczyński, 34. o.

2. fejezet – Se nem béke, se nem háború

- 1 „Nemigen láttam még” Arthur Bryant: *The Turn of the Tide* [Megfordul az ár]. Collins, 1957, 71. o.
- 2 „A kommunista és a fasiszta” IWM Kornicki MS, 89. o.
- 3 „Mintha nem nagyon haladna” Douglas Arthur: *Desert Watch* [Sivatagi őrség]. Blaisdon, 2000, 76. o.
- 4 „Idegen ágyakba bújtunk” Norman Longmate: *The Home Front* [A hátszázi front]. Chatto & Windus, 1981, 17. o.
- 5 „A falusiak főként” Koa Wing, 15. o.
- 6 „mintegy 18 százaléka” *Public Opinion 1935–1946* [A közvélemény 1935–1946]. Princeton University Press, 1951, 48. o.
- 7 „A védelmi előírásokat” E. S. Turner: *The Phoney War* [A furcsa háború]. Michael Joseph, 1961, 53. o.
- 8 „úgy üggett haza, akár egy gentleman” Street szóbeli közlése Miranda Corben szíves jóvoltából.
- 9 „Egyszerűen lélegzetelállító” IWM Elizabeth Belsey levelezése, 41. 3. 6
- 10 „A brit keresztények mégis feldühödtek” Turner, 169. o.
- 11 „El-eltűnődtem” Arthur Kellas: *Down to Earth* [Két lábbal a földön]. Pentland Press, 1989, 11. o.
- 12 „Nézzétek má, lányok” Arthur, 28. o.
- 13 „Ha már a [z első] világháború” Elliot Roosevelt (ed.): *The Roosevelt Letters* Vol. III [A Roosevelt-levelek III. kötet] Harrap, 1952, 286. o.
- 14 „Helytelen lenne” Robert Edwards: *White Death* [Fehér halál]. Weidenfeld & Nicolson, 2007, 59. o.
- 15 „Ha az ember Finnországnak” uo. 68. o.
- 16 „Parancsnok elvtárs!” uo. 156. o.
- 17 „Elvtársak, a támadásunk” uo. 82. o.
- 18 „Egységeink, amelyekben túlteng” Chris Bellamy: *Absolute War* [Totális háború]. Macmillan, 2007, 76. o.
- 19 „A harcok már majdnem” Carl Mydans: *More than Meets the Eye* [Nagyon is látható]. Harper, 1959, 119. o.
- 20 „Létfontosságúnak tartom” Edwards, 206. o.
- 21 „A finn asszonyok” Harold Macmillan, Hansard, 40. 3. 19
- 22 „Kora délután a sátrunk előtt” Edwards, 232. o.
- 23 „Ma reggel különösen” uo. 254. o.
- 24 „Egy dolog világos:” uo. 261. o.
- 25 „Legalább majd elmondja nekik” Mydans, 129. o.
- 26 „Az elgondolás az volt” François Kersaudy: *Norway 1940* [Norvégia, 1940]. Collins, 1990, 31. o.
- 27 „Mindenki megházasodik” Koa Wing, 32. o.
- 28 Bizonyos kényelmetlenségeket” uo. 18. o.
- 29 „Daladier után” Julian Jackson: *The Fall of France* [Franciaország bukása]. Oxford, 2003, 127. o.

3. fejezet – Villámháborúk nyugaton

1. NORVÉGIA

- 1 „Én a németekre inkább” Ruth Maier: *Ruth Maier's Diary* [Ruth Maier naplója]. Harvill Secker, 2009, 115. o.
- 2 „[A férfi] felém fordul” uo. 231. o.
- 3 „Mélységesen megindít a gondolat” Kersaudy, 103. o.
- 4 „Hihetetlenül silány” Keith Jeffrey: *MI6: The History of the Secret Intelligence Service 1909–1949* [MI6: A titkos hírszerző szolgálat története, 1909–1949]. Bloomsbury, 2010, 374. o.
- 5 „Képzeltetik, mit éreztünk” Robert Kershaw: *Never Surrender* [Sohase add meg magad]. Hodder & Stoughton, 2009, 37. o.
- 6 „nagyon fiatal legényekből” Kersaudy, 169. o.
- 7 „Részeg brit csapatok” BNA FO371/24833
- 8 „A háború úgy folyik tovább” Street naplója Miranda Corben tulajdonában, 40. 4. 27
- 9 „Az a legrosszabb az egészben” BNA W0106/1962
- 10 „Azoknak a parancsnokoknak” Adrian Gilbert: *Voices of the Foreign Legion* [Az idegenlégió hangjai]. Skyhorse, 2010, 190. o.
- 11 „Megdöbbenett” Koa Wing, 35. o.

2. FRANCIAORSZÁG ELESTE

- 12 „elégedett, harcias hangulatban” Jackson, 11. o.
- 13 „Már a motorok hangja is” R. Balbaud, idézi Jackson, 164. o.
- 14 „A géppuskások beszüntették a tüzet” uo. 164. o.
- 15 „Rémült menekülők tömegei” uo. 166. o.
- 16 „A helyiségben épphogy csak” uo. 47. o.
- 17 „tragikus mozdulatlanságban ült” uo. 224. o.
- 18 „hitetlenkedő rémülettel” Kershaw, 54. o.
- 19 „Haza akarunk menni” uo. 168. o.
- 20 „Nagyon is jól láttam” uo. 169. o.
- 21 „azonnal minden a tökéletes zűrzavar” Jackson, 170. o.
- 22 „Borzalmas dolgokat meséltek” uo. 172. o.
- 23 „Pedig a hírek rosszak” Irène Némirovsky: *Suite française*. Aeternitas, 2006, 23. o.
- 24 „Az emberek félőrültek” Jackson, 176. o.
- 25 „A gyerekeket zseblámpa” Némirovsky, 23–24. o.
- 26 „Alig néhány napig tartó” John Horsfall: *Say Not the Struggle* [Mondd, hogy nem a harc]. Roundwood, 1977, 157. o.
- 27 „Ahogy mindenfajta” Michael Howard: *Liberation or Catastrophe* [Felszabadítás vagy katasztrófa]. Hambledon, 2008, 9. o.
- 28 „A mi katonáink” Horsfall, 54. o.
- 29 „Kijöttem a békettűrésből” Sir Edmund Ironside: *The Ironside Diaries* [Az Ironside-naplók]. Eds by Macleod–Kelly, London, 1962, 321. o.
- 30 „Mindenki számára nyilvánvaló volt” Horsfall, 57. o.
- 31 „Emlékszem a »Tüzet szüntess« parancsra” Kershaw, 56. o.
- 32 „Csodálatos volt” Owen–Walters, 45. o.

- 33 „Amikor partot értünk” Peter Hart: *At the Sharp End* [A bot vastagabbik végén]. Leo Cooper, 1998, 75. o.
- 34 „Ramsgate-nél találkoztunk először” Horsfall, 151. o.
- 35 „Éjjel 1.45-kor ébresztenek” McCormick levele Mrs. Miranda Corbin tulajdonában
- 36 „Egészen megfeledkeztem róla” Nella Last: *Nella Last's War* [Nella Last háborúja]. Sphere, 1981, 62. o.
- 37 „Nagyon elfáradtunk” Jackson, 178. o.
- 38 „Sokuk Párizs munkásnegyedéből” Constantin Joffe: *We Were Free* [Szabadok voltunk]. Smith & Durrell, 1943, 47. o.
- 39 „Ezekben a rommá lőtt falvakban” Alastair Horne: *To Lose a Battle* [Egy csata elvesztése]. Macmillan, 1969, 489. o.
- 40 „Saját szerencsétlenségem” Zweig, 131. o.
- 41 „Autók érkeztek egymás után” Némirovsky, 62. o.
- 42 „Testüket széttépte a sorozat” uo., 73–74. o.
- 43 „A kráterek között találtunk rájuk” Paul Richey: *Fighter Pilot* [Vadászpilóta]. Cassell, 2001, 69–70. o.
- 44 „Az egyik kiábrándult haver” uo., 90. o.
- 45 „Végig az úton” Hart, 47. o.
- 46 „Félrevezette az a vágya” Jackson, 126. o.
- 47 „Mire várnak még” uo. 144. o.
- 48 „Igazán fel kell majd jegyeznünk” Barry Leach – Ian MacDonald (eds): *Command in Conflict: The Diaries and Notes of Colonel-General Franz Halder and Other Members of the German High Command* [Parancsnoklás konfliktushelyzetben: Franz Halder vezérezredes és a német főparancsnokság más tagjainak naplói és jegyzetei]. Oxford, 1985, 656. o.
- 49 „Már nagyon türelmetlenül várom” Roy Macnab: *For Honour Alone* [Csak a becsületért]. Hale, 1988, 59. o.
- 50 „Sok franciában manapság” Jackson, 144. o.
- 51 „A briteknek az ölébe hullott” lásd Max Hastings: *Finest Years* [A legdicsebb évek]. HarperCollins, 2009, 45. és a köv. o.
- 52 „Úgy tudnám... jellemezni Franciaországot” Jackson, 182. o.
- 53 „Hát nem szenvedtünk még eleget” uo. 233. o.
- 54 „Mindannak, ami egy bizonyos” Némirovsky, 368. o.
- 55 „Sztálin rendkívül felizgatta magát” Sergei Khrushchev (ed.): *The Memoirs of Nikita Khrushchev* [Nyikita Hruscsov emlékiratai]. Thomas Watson Institute, 2004, I. kötet, 256. o.
- 56 „Bizalmasai körében” Denis Mack Smith: *Mussolini*. Weidenfeld & Nicolson, 1981, 250. o.
- 57 „A főparancsnok [Walther von Brauchitsch tábornagy]” Halder, 668. o.
- 58 „A hadigépezet végigdübörgött” Rosemary Say – Noel Holland: *Rosie's War* [Rosie háborúja]. Michael O'Mara Books, 2011, 86. o.

4. fejezet – Nagy-Britannia magára marad

- 1 „Lenéztem a nyugodt és békés” Richey, 155. o.
- 2 „Ma azt hallottam” Ronald Blythe (ed.): *Private Words* [Bizalmas szavak]. Viking, 1991, 98. o., 40.7.19.
- 3 „hanyagló erkölcsi” Michael Burleigh: *Moral Combat* [Erkölcsei küzdelem]. HarperCollins, 2010, 202. o.
- 4 „Egyszerre csak erős keresztűz” Geoffrey Wellum: *First Light* [Az első fénysugár]. Penguin, 2002, 148. o.
- 5 „– Spitfire a seggemben!” Stephen Bungay: *The Most Dangerous Enemy* [A legveszélyesebb ellenség]. Aurum, 2010, 118. o.
- 6 „Molders őrnagy Geschwaderébe tartozunk” uo. 116. o.
- 7 „Csak a sör” uo. 119. o.
- 8 „Irgalmatlanul piáltunk” James Holland: *Battle Over Britain* [Csata Nagy-Britannia fölött]. HarperPress, 2010, 548. o.
- 9 „Nagyot dobbant a szívéünk!” Bungay, 179. o.
- 10 „Amikor az ember” uo. 124. o.
- 11 „Borzasztóan kedvesek voltak velünk” uo. 165. o.
- 12 „Azokat, akik tíz másodpercig” Robert Kershaw, 163. o.
- 13 „Nagyjából olyan volt” Beatrice Bishop Berle – Travis Beal Jacobs: *Navigating the Rapids 1918–1971* [Hajózás a zuhatagban, 1918–1971]. Harcourt Brace, 1973, 150. o.
- 14 „A háborgó vizeken át vezető” Robert Kershaw, 166. o.
- 15 „Nem tudtam kivenni a fejemből” Holland, 383. o.
- 16 „Akkor azt mondtam” uo. 387. o.
- 17 „Ó, istenem, de szeretném” IWM 97/43/1 Denis Wissler naplója, 40.6.16.
- 18 „Éjszakánként a britek” Holland, 578. o.
- 19 „Szerintem mindenki egészen biztos” George Barclay: *Fighter Pilot* [Vadászpilóta]. Kimber, 1976, 43. o.
- 20 „Ma négyszer voltunk odafent” uo. 45. o.
- 21 „Csaknem kiugrottam” Sandy Johnstone: *Enemy in the Sky* [Ellenség az égbolton]. Kimber, 1976, 118. o.
- 22 „Amerre csak néz az ember” Holland, 543. o.
- 23 „az égbolt tiszta azúrkékjében” uo. 537. o.
- 24 „Pilotáink kimerítő időszakon” Headlam, 220. o.
- 25 „lehet-e arra számítani” Charles Hudson: *Journal of Major-General Charles Hudson* [Charles Hudson vezérőrnagy naplója]. Wilton 65, 1992, 187–189. o.
- 26 „Egy arisztokrata háziasszony” Sarah Baring: *The Road to Station X* [A keresztútig]. Wilton 65, 2000, 20. o.
- 27 „Aznapi éjjel a Sedgebury Wallop szakasz” A. G. Street: *From Dusk Until Dawn* [Szürkülettől hajnalig]. Blandford, 1945, 59–60. o.
- 28 „A bombák fürtökben hullottak” Barbara Nixon: *Raiders Overhead* [Támadók a fejünk fölött]. Scolar, 1980, 129. o.
- 29 „Vajon mit érezhetnek a pilóták?” Koa Wing, 60. o., 40.11.15.
- 30 „Az emberveszteségek csöndesebben” Nixon, 42–43. o.
- 31 „Egyesek... költői álomként” Longmate, 66. o.
- 32 „azt mondom: Ó, Istenem!” H. A. Wilson tiszteletes, idézi Longmate, 79–80. o.

- 33 „Nekik fogalmuk sem volt arról” Nixon, 62. o.
- 34 „Az öregek festettek” Owen–Walters, 94. o.
- 35 „mivel az idegeit nyilvánvalóan” Koa Wing, 52. o.
- 36 „A Blitz kezdete óta” uo. 53. o.
- 37 „Az 1940-ben még csak” James Owen: *Danger UXB* [Vigyázat, döglött bomba]. Little Brown, 2010, több helyütt
- 38 „1940 szeptemberének egyik” uo. 115–119. o. és több helyütt
- 39 „A háború első jeleként” Howard Smith: *Last Train from Berlin* [Az utolsó vonat Berlinből]. London, 1942, 86. o.
- 40 „a német parancsnokság” Jeffrey, 373. o.
- 41 „Komolytalannak látszik” Ian Kershaw: *Fateful Choices* [Végzetes döntések]. Penguin, 2008, több helyütt
- 42 „Nem hiszem, hogy bárki” Knoke, 37. o.
- 43 „Németország 1940-es győzelmei” lásd Adam Tooze: *The Wages of Destruction* [A pusztítás ára]. Penguin, 2007, több helyütt
- 44 „A miniszterelnök a képviselőházban” Johnstone, 161. o.
- 45 „a normális élet rosszindulatú” Evelyn Waugh: *Unconditional Surrender* [Feltétel nélküli megadás]. Chapman & Hall, 1961, 147. o.
- 46 „A dolgok néhanapján egyfajta” Koa Wing, 37. o., 40. 6. 4.
- 47 „A brit nép még mindig” Barclay, 73. o.

5. fejezet – A Földközi-tenger térsége

1. MUSSOLINI HAZÁRDJÁTÉKBA KEZD

- 1 „Asszonyom, azt nem tudom” IWM 08/132/1 Kruczkiewicz MS, 150. o.
- 2 „A náci párt köreiben” Hagen, 34. o.
- 3 „Egyedül, a saját erőnkéből” Knox MacGregor: *Mussolini Unleashed* [A szabadjára engedett Mussolini]. Cambridge, 1982, 153. o.
- 4 „Mindenki csak az evésre” uo. 135. o.
- 5 „Mi itt úgy próbáljuk” Colin Smith – John Bierman: *Alamein: War Without Hate* [Alamein: A gyűlöletmentes háború]. Penguin, 2002, 28. o.
- 6 „megrakva a pusztaságban vívott” Arthur, 191. o.
- 7 „Nem tudják elviselni” Mark Johnston: *At the Front Line* [A frontvonalban]. Cambridge, 1996, 14. o.
- 8 „Most már minden ausztrál” uo. 15. o.
- 9 „Az embernek önkéntelenül is” Smith–Bierman, 49. o.
- 10 „E célból bokszmérkőzést” Killingray, 169. o.
- 11 „Mondanom sem kell” Sebastian, 320. o.
- 12 „Egyik nap olyan volt” Arthur, 212. o.
- 13 „Spanyolország kétségkívül” Stanley Payne: *Franco and Hitler* [Franco és Hitler]. Yale, 2008, 62. o.
- 14 „egyszerre volt becsületbeli” uo. 94. o.
- 15 „Mindannyian huszonegy évesek” Smith–Bierman, 149. o.
- 16 „Itt nagyon jól mennek a dolgok” Andrea Rebora (ed.): *Letters of Lt. Pietro Ostellino*

N. Africa Jan. 1941 to March 1943 [Pietro Ostellino főhadnagy levelei Észak-Afrikából, 1941. jan. – 1943 márc.]. Prospettiva Editrice, 51. o.

- 17 „A harci szellem rendkívül” uo. 52. o.
- 18 „Mintha csüggedés vett volna” Smith–Bierman, 70. o.
- 19 „Sokat haladtunk előre” Ostellino, 73. o.
- 20 „Tegnap levelet kaptam” uo. 79. o., 41. 6. 3.

2. EGY GÖRÖG TRAGÉDIA

- 21 „Ha bárkinek is meggyűlik” Mack Smith, 357. o.
- 22 „Mivel pénzem nincs” C. N. Hadjipateras – M. S. Falfalios (eds): *Greece 1940–41 Eyewitnessed* [Görögország 1940–41 a szemtanúk szemével]. Efstathiadis, 1995, 35. o.
- 23 „Majd ha megverjük az olaszokat” uo. 33. o.
- 24 „Fedezékünk ajtaját nem lehet” uo. 104. o.
- 25 „Éhezett, csontig átázott” uo. 122. o.
- 26 „Sok-sok pesszimista” MacGregor, 201. o.
- 27 „A legjobb hely” Tony Simpson: *Operation Mercury* [A Merkúr-hadművelet]. Hodder & Stoughton, 1981, 92. o.
- 28 „Egész nap követett bennünket” uo. 101. o.
- 29 „Fura egy érzés” uo. 107. o.
- 30 „lehetett egész éjjel hallani” uo. 97. o.
- 31 „Ők ölték meg a fiadat” Hadjipateras–Falfalios, 124. o.
- 32 „Délután pillantottuk meg először” Johnston, 29. o.
- 33 „megláttam egy századost” Hadjipateras–Falfalios, 197. o.
- 34 „George, fekete éjszaka” uo. 230. o.
- 35 „Azzal kezdte, hogy elmondta” uo. 253. o.
- 36 „Azt hiszem... a tömegek” Koa Wing, 92. o.

3. HOMOKVIHAROK

- 37 „A vichyi kormány iraki kotnyeleskedése” A vichyi kormány iraki beavatkozásáról és a szíriai hadjáratról rendkívül színes beszámoló olvasható Colin Smith *England's Last War with France: Fighting Vichy 1940–42* [Anglia utolsó háborúja Franciaországgal: Harcban Vichyvel 1940–42] című könyvében, Weidenfeld, 2009, 96–98. o.
- 38 „Félő, hogy Churchill politikája” Warren Tute: *The Reluctant Enemies* [Vonakodó ellenségek]. Collins, 1990, 81. o.
- 39 „Istenem! Mit művel” Némirovsky, 367. o., 41. 6. 21.
- 40 „Maguk azt hívték” Alan Moorehead: *African Trilogy* [Afrikai trilógia]. Hamish Hamilton, 1999, 164. o.
- 41 „Én a magam részéről” Roald Dahl: *Going Solo* [Egyedül]. Penguin, 1988, 196. o.
- 42 „Amíg Nagy-Britannia” Sebastian, 358. o.
- 43 „Csak most tudom folytatni” Ostellino, 140. o.
- 44 „Tanulhatnánk a németektől” Johnston, 28. o.
- 45 „1941-ben és 1942 elején” *Overlord* levelezés
- 46 „Megközelítettem egy ellenséges állást” Johnston, 43. o.
- 47 „A két hadsereg katonái felálltak” uo. 44. o.
- 48 „Ültünk egy mellvéden” uo. 46. o.

- 49 „Lehúzódtam melléje” Smith–Bierman, 110. o.
- 50 „Maga ausztrál, mégis idejön” Johnston, 56. o.
- 51 „Az ausztrálok a világ legjobb” John McManners: *Fusilier* [Lövész]. Michael Russell, 2002, 67. o.
- 52 „Rájöttem” Arthur, 153. o.
- 53 „Legyek milliói gyötörnek” Smith–Bierman, 32. o.
- 54 „Lassan már az éghajlat sem” Ostellino 96. o., 41. 8. 5.
- 55 „Mi itt... lassan már” Smith–Bierman, 134. o.
- 56 „Az avatatlan szem számára” Alastair Borthwick: *Battalion* [Zászlóalj]. Baton Wicks, 1994, 39. o.
- 57 „Háborús időkben a katonák” McManners, 46. o.
- 58 „Ti lehetetlennek gondoltátok” Ostellino 54. o., 41. 3. 14.
- 59 „A valószerűtlenség valahogy a fénnel” Artemis Cooper: *Cairo in the War* [A háborús Kairó]. Hamish Hamilton, 1989, 80. o.
- 60 „Fénylik a verejtékük, a hajuk” uo. 117. o.
- 61 „Van abban valami nagyszerű dekadencia” McManners, 85. o.
- 62 „nem a mi hozzá nem értésünk” Vittorio Vallicella: *Diario di Guerra da El Alamein alla tragica ritirata 1942–1943* [Az 1942–1943-as el-alameini tragikus visszavonulás történetének naplója]. Edizione Arterigere, 2009, 22. o.
- 63 „Hányszor volt olyan” uo. 76. o.
- 64 „Az olasz katonák morgolódtak” uo. 59. o.
- 65 „Majdnem húsz hónap után” uo. 62. o.
- 66 „Azok a szerencsések, akik” uo. 70. o.
- 67 „Amikor Vallicella maláriát kapott” uo. 65. o.
- 68 „a pokolról, amit” uo. 85. o.
- 69 „Kellemes meglepetésként ért” Ostellino, 143. o., 41. 12. 11.
- 70 „Soha nem tudtunk pár” J. Cloudsley-Thompson kiadatlan MS
- 71 „Micsoda döbbenet ott találni” Vallicella, 16. o.
- 72 „A város átkutatásakor” uo. 20. o.
- 73 „Néhány arabot” uo. 17. o.
- 74 „A szövetségeseink még itt is” uo. 18. o.
- 75 „Reméljük, a végét járja” uo. 19. o.
- 76 „Megjött a parancs” McManners, 101. és 108. o.

6. fejezet – A Barbarossa

- 1 „Mindannyian számítottunk” Catherine Merridale: *Ivan's War* [Ivan háborúja]. Faber, 2005, 77. o.
- 2 „Kuznyecov remegő hangon arról tájékoztatott” uo. 75. o.
- 3 „Sokan, talán a németek” Howard: *Liberation* [Felszabadítás]. 9. o.
- 4 „A bolsevikok számára” Knoke, 55. o.
- 5 „Természetesnek vettem” Henry Metelmann: *A pokolba Hitlerért*. Hajja & Fiai, 2005, 14. és 23. o.
- 6 „Most már maguk is láthatják” Potsdam, IV. kötet, 341. o.
- 7 „Isten a tudója” Tooze, 546. o.

- 8 „A háború egyik célja” Michael Jones: *The Retreat: Hitler's First Defeat* [A visszavonulás: Hitler első veresége]. John Murray, 2009, 23. o.
- 9 „Mondja meg a német légierő” Bellamy, 147. o.
- 10 „Ha eláll az eső” Sebastian, 368. o.
- 11 „Muszáj győznünk” Goebbels: *Naplók*, 41. 6. 23.
- 12 „Előfordulhat, hogy eljön” Valentyin Berezskov: *Sztranyici diplomatyicseszkoj isztoriji*. Moszkva, 1982, 69. és 212. o.
- 13 „Kritikátlanul lelkesedtünk” Martin Poppel: *Heaven & Hell* [Menny és pokol]. Spellmount, 1988, 11. o.
- 14 „Rendeltetési helyünk Oroszország” uo. 70. o.
- 15 „Manapság a lápok” Bellamy, 197. o.
- 16 „Mivel láthatóan kétség sem” IWM Kurilak MS
- 17 „Soha nem lőttem még” Knoke, 52–53. o.
- 18 „Egyszer csak valami hihetetlen” Jones: *Retreat*, 1. o.
- 19 „Százával heverték a holttestek” uo. 7. o.
- 20 „A hazáért és Sztálinért” Merridale, 69. o.
- 21 „Napóleon inváziójának útvonalát” Jones: *Retreat*, 6. o.
- 22 „A szálnalmas hordák” Potsdam IX/I. kötet, 545. o.
- 23 „Remek támadásokat indítottunk” uo. 546. o.
- 24 „németek egyenesen négykézláb” Jones: *Retreat*, 10. o.
- 25 „Amikor a kommentátor bementa” uo. 55. o.
- 26 „Oroszország most végre” Clare Milburn: *Mrs Milburn's Diaries* [Mrs. Milburn naplói]. Harrap, 1979, 101. o.
- 27 „– Odaértek már Moszkvába?” Sebastian, 374. o.
- 28 „Már szinte vége is” Jones: *Retreat*, 18. o.
- 29 „Újból és újból a tudomásomra jut” uo. 14. o.
- 30 „A szemüket kinyomták” Bellamy, 189. o.
- 31 „a háború első napján” uo. 232. o.
- 32 „Sírnak. Akár utaznak” Vaszilij Groszman: *Író a háborúban*. Szerk. Luba Vinogradova – Antony Beevor, Gold Book, é. n., 47–48. o.
- 33 „Meglepődünk, milyen sok” Rodric Braithwaite: *Moszkva 1941*. Cartaphilus, 2007, 93. o.
- 34 „Mit mondjak ezeknek a fiúknak” Moszkvint idézi *Pisma sz vojni*. Joskar-Ola, 1995, 87. o.
- 35 „egyesek teherautón,” Gabriel Temkin: *My Just War* [Az én igazságos háborúm]. Presidio, 1998, 60. o.
- 36 „Különösen azoknak az” Groszman, 43. o.
- 37 „az apránkénti improvizációra képes” Bellamy, 63. o.
- 38 „Papa, Valikunk meghalt” Merridale, 127. o.
- 39 „A fasiszták hat napon át” *Pisma sz vojni*, 60. o.
- 40 „Nem meglepő, hogy a helyiek” Merridale, 127. o.
- 41 „Lejegyzem az utókor számára” uo. 220. o., 43. 3. 25.
- 42 „egy bátor helyőrséget” Bellamy, 187. o.
- 43 „Egyre világosabbá válik” Halder, 167. o.
- 44 „Hittem, hogy Oroszország belülről” Moltke, 151. o., 41. 7. 16.

- 45 „Egyvalami mindenesetre” uo. 154. o.
- 46 „Mindenki nevet” Groszman, 41. o.
- 47 „Hihetetlen diadalérett vett” Jones: *Retreat*, 27. o.
- 48 „Odamegyünk megnézni” Groszman, 69. o.
- 49 „Azt gondoltam, láttam” uo. 72. o.
- 50 „Azt mondtam magamnak” uo. 123. o.
- 51 „hacsak nem akarjuk halálra” David Glanz: *Barbarossa*. Tempus, 2001, 82. o.
- 52 „Ha ebben a hónapban nem” Moltke, 168. o.
- 53 „Minden nyirkos és hideg” Jones: *Retreat*, 52. o.
- 54 „Mostantól elhanyagolható” uo. 56. o.
- 55 „Az emberek húzták-vonták” uo., 59. o.
- 56 „Szia, Zoja!” *Piszmaz vojni*, 24–25. o.
- 57 „A kilométeres oszlopban” Owen–Walters, 155. o.
- 58 „Az utak ingoványosá változtak” Jones: *Retreat*, 74. o.
- 59 „Lényegében Moszkva valamennyi” Zsukov Konsztantyin Szimonovnak, idézi a *The Times*, 2010. 5. 6.
- 60 „A vezér nem hallgatta el” Merridale, 84. o.
- 61 „Lőjenek le, ha akarnak” uo. 85. o.
- 62 „Maga a Führer vette át” Jones: *Retreat*, 192. o.
- 63 „A nagy sikerre való tekintettel” Moltke, 187. o.

7. fejezet – Moszkva megmenekül, Leningrád éhezik

- 1 „A németeket hamarosan” Konsztantyin Rokosszovszkij: *Szoldatszkiy dolg* [Katonai kötelesség]. Olun Press, Moszkva, 2002, 8. o.
- 2 „Így közeledünk végső” Bellamy, 316. o., Haupt: *Assault on Moscow 1941* [Támadás Moszkva ellen 1941] nyomán, 152. o.
- 3 „Megkönnyebbülés és boldogság” Jones: *Retreat*, 125. o.
- 4 „A hóviharból katonák futottak” uo. 141. o.
- 5 „Valahányszor elhagytunk egy falut” uo. 193. o.
- 6 „Nyolcvan embert hoztak ma” uo. 140. o.
- 7 „módszeresen, pontosan” Michael Jones: *The Siege of Leningrad* [Leningrád ostroma]. John Murray, 2008, 74. o.
- 8 „Katonáink csupa öreg puskával” uo. 78. o.
- 9 „Mindennek maga az oka” Khrushchev, 256. o.
- 10 „A mieinknek egyszerűen” Jones: *Leningrad*, 117. o.
- 11 „Nem érdemes kockáztatni” uo. 40. o.
- 12 „A legnagyobb borzalom felé” uo. 45. o.
- 13 „a fűpogácsának is kialakult” Lazar Brontman: *Vojennyij dnyevnyik korreszpondenta „Pravdi”* [Egy *Pravda*-tudósító háborús naplója]. Moszkva, 2007, 55–56. o., 42. 8. 19.
- 14 „Levelet kaptam tőled” *Piszmaz vojni*, 31. o.
- 15 „A fronton minden katonánk” Jones: *Leningrad*, 134. o.
- 16 „Léna, a dolgok itt” uo. 149. o.
- 17 „Olyan volt, mintha” uo. 152. o.
- 18 „Szvetlana Magajeva lakóházában” uo.

- 19 „Az embereket annyira legyengítette” uo. 163.
- 20 „Megtanultam, milyen is valójában” Nyikolaj Nyikulin: *Voszpominyija o vojnye* [Emlékezések a háborúra]. Szentpétervár, 2009, internetes kiadás
- 21 „Lezuhant a földre” Jones: *Leningrad*, 193. o.
- 22 „Ligijja Ohapkinának ellopták” uo. 206. o.
- 23 „Az egyik teljesen elnyűtt” uo. 215. o.
- 24 „Sokszor eltűnődtem” Jones: *Retreat*, 201. o.
- 25 „A »Csendes éj«-t még soha” uo. 203. o.
- 26 „Amikor befejeztem” uo.
- 27 „Súlyos következményekkel jár” uo. 235. o.
- 28 „Fogtam egy fűrészt” uo. 261. o.
- 29 „Egy darabig ott hevert” uo. 97. o.
- 30 „Ahogy óvatosan lépkedtünk” Jones: *Leningrad*, 279. o.
- 31 „Az a tény, hogy nem” Jones: *Retreat*, 196. o.
- 32 „Csak az a félelem tartott” uo. 61. o.
- 33 „Az egész bagázst” Merridale, 99. o.
- 34 „A dezertálás megfékezésére a Vörös Hadsereg új taktikát” Zsadin et al. (eds): *Ognennaja duga: Kurszkaja bitva glazami Lubjanki* [Tűzes katlan: A kurszki csata a Ljubjanka szemével]. Moszkva, 2003, 25. o.
- 35 „Ez nem úriemberek háborúja” Jones: *Retreat*, 82. o.
- 36 „Jajveszéltek és hason csúsztak” Merridale, 251. o.
- 37 „Tévedésből olyan idegen” Jones: *Retreat*, 107. o.
- 38 „Még ha bevinnénk is” uo. 98. o.
- 39 „Emberek negyven százalékának” Mathilde Wolff-Monckeburg: *On the Other Side* [A túloldalon]. 57. o.
- 40 „Ó, én régen olyan” Groszman, 77–78. o.
- 41 „Ha megnyerjük ezt a” uo. 54. o.
- 42 „Én sose hittem e” Nixon, 156. o.
- 43 „Először is az orosz társadalom” Wendell Willkie: *One World* [Oszthatatlan világ]. New York, 1942, 167. o.
- 44 „hálás elismeréssel” *Spectator*, 42. 6. 19.
- 45 „Még félig sem mutatkozott meg” Koa Wing, 122. o., 42. 2. 23.

8. fejezet – Amerikát belerángatják a háborúba

- 1 „A Princeton Egyetem” *Public Opinion*, 19. o.
- 2 „Nekünk ideát” Roosevelt levelei, 286. o.
- 3 „A nyugat-európai vész” Robert Sherwood: *The White House Papers of Harry L. Hopkins* [Harry L. Hopkins fehér házi iratai]. Eyre & Spottiswoode, 1948, I. kötet, 132. o.
- 4 „Amióta elindultunk” Elaine Steinbeck – Robert Wallsten (eds): *John Steinbeck: A Life in Letters* [John Steinbeck élete levelekben]. Heinemann, 1975, 201. o.
- 5 „Ha nem lenne ez a közalgó” uo. 206. o.
- 6 „A kérdésre, hogy indul-e Roosevelt” Berle–Jacobs, 314. o.
- 7 „Az Egyesült Államok elnökén” Donald Nelson: *Arsenal of Democracy* [A demokrácia arzenálja]. Harcourt Brace, 1946, 85. o.

- 8 „Békeidőben unalmas hely” Carson McCullers: *Egy arany szem tükrében*. Európa, 1973, 7. o.
- 9 „lassan összegyűjtött egy vonakodó” Eric Sevareid: *Not so Wild a Dream* [Nem is olyan vad álom]. Knopf, 1969, 201. o.
- 10 „Az Egyesült Államok hadserege” Martin Blumenson: *Parameters*, XIX. kötet, 1989. december 4-i szám
- 11 „Háborúba megyünk” Carlo D’Este: *Eisenhower*, Holt, 2002, 264. o.
- 12 „az Egyesült Államok jól tenné” *The White House Papers of Harry L. Hopkins*, I. kötet, 131. o.
- 13 „Addig nem sietek kiadni” BNA PREM3/475/1
- 14 „Nem ismerek olyan jól értesült” David Kennedy: *Freedom from Fear* [Félelem nélkül]. Oxford, 1999, 232. o.
- 15 „Az amerikai nép azon képessége” Robert Dallek: *Lone Star Rising* [Magányos csillag kél]. Oxford, 1991, 197. o.
- 16 „Mindenki az Angliának nyújtott” IWM MP Troy-iratok 95/25/1
- 17 „Néhány barátom azon a véleményen” uo. 41. 6. 9-i levél
- 18 „David Kennedy történész” Kennedy, 525. o.
- 19 „ijedt, boldogtalan és zavarodott” Geoffrey Perrett: *Days of Sadness, Years of Triumph* [Szomorú napok, diadalmas évek]. University of Wisconsin, 1973, 79. o.
- 20 „Kedves Jim! Mikor tesznek már le” Roosevelt, 370. o.
- 21 „Mindenütt harcok és halál” Meirion – Susie Harries: *Soldiers of the Sun* [A nap katonái]. Heinemann, 1991, 222. o.
- 22 „1939 nyarán a japán” lásd John Colvin: *Nomonhan*. Quartet, 1999
- 23 „Azt értem, hogy Malájföld” Christopher Bayly – Tim Harper: *Forgotten Armies* [Elfeledett hadseregek]. Penguin, 2004, 71. o.
- 24 „A lélegzetünk is elállt” Alvin Kiernan: *The Unknown Battle of Midway* [Az ismeretlen midwayi csata]. Yale, 2005, 2. o.
- 25 „a Hawaii elleni légitámadás” Tacuro Izumija: *The Minami Organ*. Rangoon, 1967, 82. o.
- 26 „négerék és zsidók országának” Mack Smith, 273. o.
- 27 „A támadás, akármit ért is” Steinbeck, 248. o., 41. 12. 8.
- 28 „1941 folyamán a *Ladies’ Home Journal*” *How America Lives* [Hogyan él Amerika]. Henry Holt, 1941
- 29 „A háború mindenütt megváltoztatja” uo. 20. o.
- 30 „Pearl Harbor után már tudtam” Arthur Schlesinger: *A Life in the Twentieth Century* [Élet a huszadik században]. Mariner Books, 2000, 287. o.
- 31 „A háború nem volt sem fenyegetés” John Morton Blum: *V Was for Victory* [A V a győzelmet jelentette]. Harcourt Brace, 1976, 201. és 89. o.
- 32 „A benzinejadagok miatti siránkozás” Schlesinger, 287–288. o.
- 33 „Geoffrey Perrett megállapította” Perrett, 199. o.

9. fejezet – A japánok diadalmas évada

1. „ÖNÖK UGYEBÁR A TENGERRBE KERGETIK A KICSI EMBEREKET”

- 1 „vizketett a tenyere” John Dower: *War Without Mercy* [Kegyetlen háború]. Pantheon, 1986, 242. o.
- 2 „Ugyan hányan hálnak valóban” Emiko Ohnuki-Tierney: *Kamikaze Diaries* [Kamikaze naplók]. University of Chicago Press, 2006, 62. o.
- 3 „Japán, miért nem szeretlek” uo. 79. és a köv. o.
- 4 „Esténként a vacsorához” Evelyn M. Monahan – Rosemary Neidel-Greenlee: *All This Hell* [Mindez a pokol]. Kentucky University Press, 2000
- 5 „Egy vicc volt az egész” uo. 8. o.
- 6 „modern pompejiakként” Bayly–Harper, 141. o.
- 7 „A haidarabádi ezredben” uo. 66. o.
- 8 „a végtelenségig gyarlók” uo. 111. o.
- 9 „Azt mondtam magamban” Colin Smith: *Singapore Burning* [Szingapúr lángokban]. 123. o.
- 10 „a független utászok” uo. 146. o.
- 11 „Hogyan lehetséges ez?” uo. 157. o.
- 12 „Kiismertük az ellenség képességeit” Col. *Greatest Victory, Britain’s Worst Defeat* [Cudzsi Maszanobu ezredes: Szingapúr, 1942: Japán legnagyobb győzelme]. Spellmount, 1997, 91. o.
- 13 „Már megint egy brüsszeli bál” Diana Cooper: *Trumpets from the Steep* [Kürtszó a bércekről]. Hart Davis, 1960, 127. o.
- 14 „Mindenki integetett” Smith, 220. o.
- 15 „Rettenetes volt a hangzavar” uo. 238. o.
- 16 „leírhatalatlan zűrzavar uralkodott” uo. 245. o.
- 17 „kedves, derék ember” uo. 286. o.
- 18 „A Dzsitra-vonalat” Tsuji, 102. o.
- 19 „Az apámat elfogták” Smith, 416. o.
- 20 „olyan stílusban folyt” Bayly–Harper, 120. o.
- 21 „A britek saját tulajdonukként” uo. 124. o.
- 22 „Békeidőben nem bántunk jól” Smith, 426. o.
- 23 „A Brit Birodalom végét” Bayly–Harper, 130. o.
- 24 „Olyan volt, mintha” Smith, 438. o.
- 25 „Nem hiszem, hogy” uo. 496.
- 26 „Én magam csupán” uo. 473. o.
- 27 „Néhány katona félelmében egészen” uo. 480. o.
- 28 „Civilben én orvos vagyok” Bayly–Harper, 142. o.
- 29 „Bestiálisan viselkedtek” BNA WO106/2550B
- 30 „Ennek nem lett volna szabad” Smith, 497. o.
- 31 „Föl a fejfel, lányok” uo. 533. o.
- 32 „Szingapúr eleste végre” Bayly–Harper, 126. o.
- 33 „a britek úgy adták át” uo. 147. o.
- 34 „Köröskörül mindenütt” Stephen Abbott: *And All My War is Done* [Bár a harcon túl vagyok]. Pentland, 1991, 31. o.
- 35 „Valósággal megnyílt előttünk” Bayly–Harper, 117. o.

- 36 „Három teljes napon” Smith, 550. o.
- 37 „Csoportokban guggoltak az úton” Harries, 264. o.
- 38 „Korábban számos alkalommal” John Kennedy: *The Business of War* [A háború mestersége]. Hutchinson, 1957. 198. o.
- 39 „Odaléptem a nip [japán] tiszthez” Edward Dunlop: *The Diaries of „Weary” Dunlop* [„Kopott” Dunlop naplói]. Viking, 1986, 12–13. o.

2. A BURMÁBÓL INDULÓ „FEHÉR JÁRAT”

- 40 „A Sparks utca egyik” Yvonne Vaz Ezdani (ed.): *Songs of the Survivors* [A túlélők dalai]. Noronha Goa, 2007
- 41 „Kifelé! Gyorsan!” Daw Sein: *Les Dix milles vies d'une femme birmane* [Egy burmai asszony tízezer élete]. Claude Delachet Fuillon, 1978. 152–155. o.
- 42 „Én még élek!” Ezdani, 87. o.
- 43 „Az élet a söprögetővel” Bayly–Harper, 161. o.
- 44 „Mindenütt csak lángoló” Julian Thompson: *Forgotten Voices of Burma* [Burma elfeledett hangjai]. Ebury, 2009. 21. o.
- 45 „más alattvaló népekkel” uo. 164. o.
- 46 „Mi, európaiak” uo. 88. o.
- 47 „Elégge elkeserítő” LHA Brooke-Popham iratok, V. dosszié 7/18/2
- 48 „Nem elég, hogy [a japánok]” John Smyth: *Before the Dawn* [Mielőtt felkel a nap]. Cassell, 1957, 139–140. o.
- 49 „egy olyan ország” Mi Mi Khaing: *A Burmese Family* [Egy burmai család]. Longman, 1946, 130. o.
- 50 „Feltűnt” Tacuro, 120. o.
- 51 „Szingapúr már elesett?” uo. 142. o.
- 52 „Nem tudtuk, mi talált” Bayly–Harper, 175. o.
- 53 „Küldöncömet, a századkürtöst” Thompson: *Burma*, 11–12. o.
- 54 „Arrogánsak voltunk a japánokkal” uo. 41. o.
- 55 „A lehangoltság általános” Bayly–Harper, 160. o.
- 56 „egy aktatáskával” uo. 163. o.
- 57 „Megdöbbentő volt” Thompson: *Burma*, 34. o.
- 58 „Mi mindig úgy éreztük” Bayly–Harper, 339. o.
- 59 „Milyen izgalmas volt” uo. 173. o.
- 60 A tisztáson itt is” Geoffrey Tyson: *Forgotten Frontier* [Elfeledett határvidék]. 79. o.
- 61 „Hangja tisztán, gyönyörűen” Ezdani, 80. o.
- 62 „A kórtermek akár” Mrs. G. Portal, idézi Bayly–Harper, 189. o.
- 63 „Történelmének eme válságos” Jawaharlal Nehru: *Selected Works of Nehru* [Nehru válogatott művei]. Longman, 1980, XII. kötet, 269. o.

10. fejezet – A szerencse forgandó

1. BATAN

- 1 „Ezt a háborút addig” James Reston: *Prelude to Victory* [Előjáték a győzelemhez]. NY, 1942. x. o.
- 2 „A hadsereg... irdatlan” Slessor-iratok, XIIc dosszié

- 3 „Pearl Harbor után” USMHI Forrest Pogue: *The Supreme Command* [A legfelsőbb parancsnokság] dossziék
- 4 „Hosszú, kemény háború” Christopher Thorne: *The Issue of War* [A háború kérdése]. Oxford, 1985. 25. o.
- 5 „Az emberek megőrülnek” Blum, 97. o.
- 6 „Az Igazságos Háború mítosza” Schlesinger, 283–284. o.
- 7 „Az embereket nemigen” Pogue, 335. o.
- 8 „Norman Maier, a Michigani” Perrett, 213. o.
- 9 „Egyszeriben rájöttünk” Fred Mears: *Carrier Combat* [Harc az anyahajón]. Doubleday, 1944, 3. o.
- 10 „Elképesztő, milyen sokáig” Kiernan, 3. o.
- 11 „Úgy látszik, egy olyan” Ernie Pyle: *Here is Your War* [Nesze neked háború]. Pocket, NY, 1945, 555. o.
- 12 „Az öböl pirkadat előtti” Mydans, 147. o.
- 13 „Alighanem valamennyien” Elizabeth Norman: *Band of Angels* [Angyalcsapat]. Random House, 1999, 66. o.
- 14 „Japcsik tucatjai tépték le” William E. Dyess: *The Dyess Story* [A Dyess-történet]. Putnam, New York, 1944, 43. o.
- 15 „nyomorúságosabbak voltak” John Glusman: *Conduct Under Fire* [Élet a golyózáporban]. Viking, 2007, 136. o.
- 16 „Rendszerint olyanokat” Monahan–Neidel–Greenlee, 41. o.
- 17 „A sebesültek gyakran kérdezték” uo. 50.
- 18 „Újra és újra fellángolt” Alfred Weinstein: *Barbed Wire Surgeon* [Szögesdrót sebesítő]. Macmillan, 1947, 34. o.
- 19 „Akkor már tudtuk” Donald Knox: *Death March* [Halálmenet]. Harcourt Brace, 1981, 121. o.
- 20 „Aki elesett, annak” uo. 136. o.
- 21 „akkorát csalódtam a jó” Glusman, 197. o.
- 22 „Szegény Wainwright!” *The Eisenhower Diaries* [Eisenhower naplói]. Norton, 1981, 54. o.
- 23 „A hírmagyarázók mind” Blum, 54. o.

2. A KORALL-TENGER ÉS MIDWAY

- 24 „Jól van, emberek” Walter Karig kapitány – Eric Purdon korvettkapitány: *Battle Report: Pacific War Middle Phase* [Harci jelentés: Csendes-óceáni háború, középső szakasz]. Rinehart, 1946, 19. o.
- 25 „Nagyon csüggesztő volt látni” E. T. Wooldridge (ed.): *Carrier Warfare in the Pacific* [Hordozók háborúja a Csendes-óceánon] Smithsonian, 1993, 41. o.
- 26 „Kíváncsiak voltak” uo. 42. o.
- 27 „a tüzek egyre vadabban” uo. 45. o.
- 28 „Sok tengerész, akárcsak én” Kiernan, 13. o.
- 29 „Volt nálunk egy kisebb” Wooldridge, 281. o.
- 30 „Egyszerűen otthon éreztem” uo. 285. o.
- 31 „a *Hornet* egyik tengerésze” uo. 68.
- 32 „A vizet nagyon vastag” uo. 168. o.

- 33 „Van a tengeri ütközetekben” Hermann Melville: *Israel Potter*. 1854
- 34 „Egy-egy csata után” Walter Lord: *Incredible Victory* [Hihetetlen győzelem]. New York, 1967, 87. o.
- 35 „Az Egyesült Államok sorsa” John Costello: *The Pacific War* [A csendes-óceáni háború]. Collins, 1981, 285. o.
- 36 „Mindannyian tudtuk” The Battle of Midway Round Table [Kerekasztal a midwayi csatáról]. <http://www.midway12.org>
- 37 „Amikor a hordozótól” Az Egyesült Államok Haditengerészeti Történeti Központja, Esders akció utáni jelentése
- 38 „Nem vettem észre” Kiernan, 45. o.
- 39 „Berágtam, mert ott volt” Wooldridge, 56–57. o.
- 40 „Megláttam ezt a csillogást” uo. 58.
- 41 „Ahogy visszanéztem az Akagira” Tom Cheek: *A Ring of Coral* [Korallgyűrű]. Battle of Midway Roundtable, <http://home.comcast.net/r2russ/midway.ringcoral.htm>
- 42 „Elborzasztott a pusztítás”: Fuchida Mitsuo – Okimura Masatake: *Midway: The Battle that Doomed Japan* [Midway: A csata, amely megpecsételte Japán sorsát]. Annapolis, 1955, 177. o.

3. GUADALCANAL ÉS ÚJ-GUINEA

- 43 „A piszkos hajnalban” Robert Leckie: *Helmet for My Pillow* [Sisak a váncosom]. Ebury, 2010, 57. o.
- 44 „Állati!!!” Costello, 177.
- 45 „Az ellenséges hajókat” Bruce Loxton – Chris Coulthard-Clark: *The Shame of Savo* [A szavói szégyen]. Allen & Unwin, 1994, 143–147. o.
- 46 „A haditengerészet még” uo. 265. o.
- 47 „Hogy ezek rikoltozó” Donald Miller: *D-Days in the Pacific* [D-napok a Csendes-óceánon]. Simon & Schuster, 2005, 68. o.
- 48 „Hajnalban egypáran” uo. 72. o.
- 49 „Hangzavar, disszonancia” Leckie, 78. o.
- 50 „A harci szellem” Miller, 67–68. o.
- 51 „Mindent olyan jól” James Jones: *The Thin Red Line* [A vékony vörös vonal]. Collins, 1963, 43. o.
- 52 „[Ez] volt a legborzasztóbb” Ronald Spector: *Eagle Against the Sun* [A Napba repülő sas]. Viking, 1985, 205–206. o.
- 53 „Láttam olyanokat” George Johnston: *The Toughest Fighting in the World* [A világ legkeményebb küzdelme]. Duell, Sloan & Pearce New York, 1943, 5. o.
- 54 „Pokoli dolog ekkora” uo. 8. o.
- 55 „Ez nem is gyilkosság” uo. 40.
- 56 „Nem hiszem, hogy valaha” uo. 198. o.
- 57 „Mindenütt a zűrzavar” uo. 45. o.
- 58 „Csapataink a 2000 méteres” uo. 167–168. o.
- 59 „Alattomos, sunyi harcmodor” Robert Eichelberger: *Our Jungle Road to Tokyo* [A dzsungelen át Tokióba]. Nashville Battery Classics, 1989, 21–23. o.

11. fejezet – Britek a tengereken

1. AZ ATLANTI-ÓCEÁN

- 1 „A bombázók” Julian Thompson: *The War at Sea* [Háború a tengeren]. Sidgwick & Jackson, 1996, 113. o.
- 2 „A kavargó vízpermettől” uo. 149.
- 3 „színtiszta, hamisítatlan” J. B. Lamb: *The Corvette Navy: True Stories from Canada's Atlantic War* [A korvett-flotta: igaz történetek Kanada atlanti háborújáról]. Macmillan, Toronto, 1979, 73. o.
- 4 „Polytonos harcot vívtunk” SzI Harris, 76.10.11., *Bombázók* dosszié
- 5 „Mindkét irányban hetente” Stephen Howarth – David Law (eds): *The Battle of the Atlantic 1939–45* [Az atlanti csata 1939–1945]. Greenhill, 1994, Jürgen Rohwer, 411. o.
- 6 „Az egyik percben még” uo. 51. o.
- 7 „Bízom benne, hogy” Richard Woodman: *The Real Cruel Sea* [Az igazi kegyetlen tenger]. Murray, 2004, 166. o.
- 8 „Az élethez és munkához a tengeralattjárón” Howarth–Law, 215. o.
- 9 „fajokról és más közkedvelt” Potsdam, IX/I. kötet, 612. o.
- 10 „Itt nem lesz bálványimádás” Erich Topp, idézi Howarth–Law, 217. o.
- 11 „a kétségbeeséssel voltak” Corelli Barnett: *Engage the Enemy More Closely* [Közelebbről támad az ellenséget]. Hodder & Stoughton, 1991, 486. o.
- 12 „A hatékonyságnak ez” idézi Howarth–Law, 199. o.
- 13 „Ezek a problémák” 522. o.

2. ÉSZAKI-SARKVIDÉKI KONVOJOK

- 14 „A testünket úgy-ahogy” Thompson: *War at Sea*, 160. o.
- 15 „Megvártam, hogy a” Richard Woodman: *Arctic Convoys* [Sarkköri konvojok]. John Murray, 2001. 323. o.
- 16 „Hagytak minket a sötétben” uo. 107. o.
- 17 „Eléggé keserű hangulatban” uo. 220. o.
- 18 „eléggé letört” uo. 161. o.
- 19 „Hátborzongató volt megérkezni” Thompson: *War at Sea*, 161. o.
- 20 „Isten a tudója” Woodman: *Arctic*, 445. o.

3. A PEDESTAL-HADMŰVELET VISZONTAGSÁGAI

- 21 „fantasztikusan gyönyörű látványt” Richard Woodman: *Malta*, 379. o.
- 22 „Valósággal úgy éreztem” Thompson: *War at Sea*, 192. o.
- 23 „Borzalmas látványt nyújtott” uo. 192. o.
- 24 „A legtöbbünket elsomorította” uo. 195. o.
- 25 „Sosem gondoltam volna” Woodman: *Malta*, 403. o.

12. fejezet – A kohó: Oroszország 1942-ben

- 1 „Este 8-kor érkeztünk” Brontman, 132. o.
- 2 „Kaptunk egy kis pihenőt” *Piszmá sz ognennovo rubezsá 1941–1945*, 42. 5. 19.
- 3 „A keleti ember” Günther Blumentritt in: *The Fatal Decisions* [Végzetes döntések]. Michael Joseph, 1952. 37–38. o.

- 4 „Egyik robbanás a másik” Potsdam, VI. kötet, 938. o.
- 5 „Sírva vonultunk vissza” Merridale, 133. o.
- 6 „A városban is nők” Brontman, 22. o., 42. 6. 18.
- 7 „pszichológiailag készen állt” uo. 31. o., 42. 4. 4.
- 8 „Az éjszaka rettenetesen sötét volt” Ny. F. Bjelov frontnaplója, 1941–1944, in: *Pisma sz ognennovo rubezsza 1941–1945*, 42. 4. 23.
- 9 „Nem tudok szabadulni” BNA WO208/1777
- 10 „Oroszországban, mondtam neki” Anders, 124. o.
- 11 „mi, lengyelek most” uo. 114. o.
- 12 „A civilek üvöltöznek” *Pisma sz ognennovo rubezsza*, 271–272. o., 42. 10. 23.
- 13 „Ezek a bolondok hagyták” Groszman, 155. o.
- 14 „Tanulunk és tanulunk kell” *Pisma sz ognennovo rubezsza*, 273. o.
- 15 „Az eredmények siralmasak” Bjelov naplója, 42. 9. 9.
- 16 „Egész álló nap” Potsdam, VI. kötet., 1097. o.
- 17 „A város utcái kihaltak” Merridale, 150. o.
- 18 „A tisztek rugdosva próbálták” Vlagyimir Persanyin: *Strafnyiki, razvedcsiki, pehota* [Büntetőszázadok, felderítés, gyalogság]. Moszkva, 2010, 177. o.
- 19 „A sebesültek, több mint” uo. 185. o.
- 20 „A katonák általában azt” Groszman, 180. o.
- 21 „Régem elképzeltém” uo. 212.
- 22 „Nagyon hiányzol!” uo. 181. o.
- 23 „Körben mindenhol ki- és” uo. 199. o.
- 24 „hét »gyávát« és egy” Bellamy, 520. o.
- 25 „Itt olyan ragadós” Groszman, 203–204. o.
- 26 „Szia, drága Maruszjám” *Pisma sz ognennovo rubezsza*, 273. o.
- 27 „Az élelmiszerhelyzet júniusi” Bellamy, 380. o.
- 28 „Éjszaka kétszer is kikúsztam” Nyikulin- emlékiratok
- 29 „Meglátszik az emberek” Jones. *Siege*, 269. o.
- 30 „Ezt a boldogságot” uo. 276. o.
- 31 „Agyamban egy gondolat” uo. 279. o.
- 32 „Azt mondták, a leningrádiak” Merridale, 165. o.
- 33 „Reggeli után épp” Bjelov naplója, 42.10.8.
- 34 „Az egész építmény remegett” Metelmann, 131–132. o.
- 35 „Ez a leggyönyörűbb német” Knoke, 94. o.
- 36 „Gondolataink és beszélgetéseink” Poppel, 99. o.
- 37 „Folyik tovább az elkeseredett” Potsdam, XI/I. kötet. 583. o.
- 38 „Rakománnyal teli járművek” Eugenio Corti: *Few Returned: 28 Days on the Russian Front, Winter 1942–43* [Kevesen tértek vissza – 28 nap az orosz fronton, 1942–43 tele]. University of Missouri Press, 1997, 10. o.
- 39 „De hát hogyan is lehetne” uo. 26. o.
- 40 „A gyengeség számtalan” uo. 30–31. o.
- 41 „a sebesültek egymás hegyén-hátán” uo. 61. o.
- 42 „Nagydarab öregember hullája” uo. 65. o.
- 43 „A menetelések szüneteiben” uo. 194. o.
- 44 „Sóvárogva néztük azokat” uo. 76. o.

- 45 „Odahaza, a messzi *patriában*” uo. 78. o.
- 46 „Borzasztóan fáj” uo. 78. o.
- 47 „Azt... kérdeztem magamtól” uo. 138. o.
- 48 „a tenyerében tartott” uo. 218. o.
- 49 „Egy olasz tábornok” Mack Smith, 293. o.
- 50 „Rendkívüli hangulatban vagyok” Merridale, 162. o.
- 51 „Szerénység nincs” Groszman, 256. o.
- 52 „Németek ezreinek oroszországi” Koa Wing, 152. o.
- 53 „Az ütközet napja” Bjelov naplója, 43. 2. 13.
- 54 „Nem kedvemre való ember” Halder naplói, 387. o.
- 55 „A hadseregünk egyszer csak” G. A. Kumanyov: *Close to Stalin* (Rjadam szo Sztalinim; Sztálin közelében]. Moszkva, 1999, 38. o.

13. fejezet – Élet a háborúban

1. HARCOSOK

- 1 „Helyzetünk a fenyegető invázió” Antony Hichens: *Gunboat Command* [Ágyúnaszád parancsnokság]. Pen & Sword, 2007, 96. o.
- 2 „[A] háborúban többek között” USMHI Pogue: *The Supreme Command* [A legfelsőbb parancsnokság], dossziék, Morgan-interjú
- 3 „A háború kezdeti éveiben” Max Hastings: *Armageddon* dossziék
- 4 „Édes, drága mamám” Robert Kershaw, 203. o.
- 5 „Tökéletesen elegendem van” Thompson: *The War at Sea*, 111. o.
- 6 „Nagyjából hét évre” Peter White: *With the Jocks* [Együtt a skót bakákkal]. Sutton, 2001, 37. o.
- 7 „Nemzedékem minden tagja” Koa Wing, 173. o., 43. 4. 5.
- 8 „Még csak pár perce” uo. 60. o.
- 9 „Én még soha életemben” uo. 71. o.
- 10 „Vacsora után leültem” *Pisma sz ognennovo rubezsza*, 210. o.
- 11 „Nincs semmi, ami” Blythe: *Private Words*, 43. 7. 28.
- 12 „Megtanultam vigyázni magamra” SzI Thompson, *Armageddon* dosszié
- 13 „Valahogy azt reméltük” SzI Moody, *Armageddon* dosszié
- 14 „A bajtársaim zöme” Ron Davidson MS, *Armageddon* dosszié
- 15 „Elfogadom ezt az életet” Ronald Blythe (ed.): *Components of the Scene* [Tájelemek]. Penguin, 1966, 85. o.
- 16 „Vége lesz ennek” USMHI Bruce-iratok, 6. doboz
- 17 „Ennek a háborúnak” Harold Fennema MS, *Armageddon* dosszié
- 18 „a rémálom” Eugene Gagliardi MS, *Armageddon* dosszié
- 19 „Ahogy egy városi újonc” E. J. Kahn, *New Yorker*, 42. 12. 5.
- 20 „Nagyon rosszul viseltem” E. B. Sledge: *Pokol a Csendes-óceánon*. Gabo, 2010, 142. o.
- 21 „Az a nagy büdös igazság” Farley Mowat: *And No Bird Sang* [És madár sem dalolt]. Cassell, 1980, 203. o.
- 22 „Semmi finomság” Sledge, 117. és 119. o.
- 23 „Mozdulatlanságra kárhoztatva” Borthwick, 61. o.
- 24 „Az ifjú Cutter” White, 155. o.

- 25 „Megtanultuk az első” IWM 92/1/1 C. R. Eke MS, *A Game of Soldiers* [Katonadolog].
- 26 „A korombeli fickók” Mowat, 107. o.
- 27 „Fura, hogy mik” James Jones és Art Weithas: *WWII: A Chronicle of Soldiering* [II. vh. – A katonáskodás krónikája]. Grosset & Dunlap, 1975
- 28 „Az ember olyasmit is” SzI Mahlo, *Armageddon* dosszié
- 29 „Még olyan fiatal voltam” SzI Moser, *Armageddon* dosszié
- 30 „Az az ember darabokra” Roscoe Blunt: *Foot Soldier: A Combat Infantryman's War in Europe* [Gyalogos baka – Egy frontkatona háborúja Európában]. Da Capo Press, 2002, 86. o.
- 31 „Az élet annyira” Norman Craig: *The Broken Plume* [Tépett toll]. IWM, 1982, 77. o.
- 32 „Ahhoz senkinek sincs” Moltke, 275. o., 43. 1. 26.
- 33 „Egy ilyen rohadt helyzetben” Paul Fussell: *The Boys' Crusade* [A fiúk keresztes háborúja]. Weidenfeld & Nicolson, 2004, 98. o.
- 34 „A század volt” SzI Günther, *Armageddon* dosszié
- 35 „Szeretném, ha tudnátok” *Spectator*, 43. 7. 16.
- 36 „A jelentés mint beszédtema” *Spectator*, 42. 12. 18.
- 37 „Ha nem fogadják el” David Elliott, idézi a *Private Words*, 183. o., 43. 4. 30.
- 38 „A brit hadsereg nem” Michael Foot: *Bevan*. McGibbon & Kee, 1965, 388. o.
- 39 „A britek kínálta tea” Blum, 66. o.
- 40 „A csatába induló” uo. 64.
- 41 „fess fiatalembernek” SzI Beavers, *Armageddon* dosszié
- 42 „Megyek haza!” Schoo MS, *Armageddon* dosszié
- 43 „Az a fickó, aki” Blum, 65. o.
- 44 „Látom magam körül” Steinbeck, 264. o.
- 45 „Újra elkezdtek pizsamát” Blum, 67. o.
- 46 „A legspeciálisabb” Iris Origo: *War in Val D'Orcia* [Háború Val D'Orciában]. Cape, 1947, 58. o., 43. 8. 15.

2. HÁTORSZÁGI FRONTOK

- 47 „Tegnap egy kazal” Bjelov naplója, 42. 12. 31.
- 48 „Személyes életünkről képtelenség” Sebastian, 633. o., 43. 12. 31.
- 49 „Sápadt, sovány asszony” *Pizma sz ognyennovo rubezsza*, 273. o., 42. 9. 11.
- 50 „Mi maradt belőle?” uo. 273., 42. 10. 1.
- 51 „Együtt kell működünk” uo. 42. 10. 20.
- 52 „Gyáron kívüli magánéletünk” Braithwaite, 143. o.
- 53 „Egyszer csak jó lett” Lizzie Collingham: *The Taste of War* [Háborús ízelítő]. Allan Lane, 2011, 78. o.
- 54 „Az emberek nem ott” Fraser, 183. o.
- 55 „Edward McCormick” levele Mrs. Miranda Corben birtokában
- 56 „Gladys Skillett” *A Times* gyászjelentése, 2010. 2. 27., írta Colin Smith
- 57 „Hajnalodik, a többiek” Miriam Mafai: *Pane Nero: Donne e vita quotidiana nella seconda Guerra mondiale*. [Barna kenyér: nők és a mindennapi élet a második világháborúban]. Arnoldo Mondadori Editore, 1987, 159–162. o.
- 58 „A barlang hidege és” uo. 243. o.
- 59 „Szomorú volt látni” Say–Holland, 297. o.

- 60 „Stefan Kurilak” IWM Kurilak MS
- 61 „Elvisznek bennünket” IWM 99/9/1 Poznański MS
- 62 „A háborúval kapcsolatban” Anthony Powell: *A Writer's Notebook* [Egy író jegyzetfüzete]. Heinemann, 2001, 94. o.
- 63 „Félrészen ébredtem” Michael Davie (ed.): *The Diaries of Evelyn Waugh* [Evelyn Waugh naplói]. Weidenfeld & Nicolson, 1976, 567. o., 44. 6. 1.
- 64 „ahhoz képest, hogy” Last, 221. o., 42. 10. 11.
- 65 „Utálatos dolog lesz” Martin Crook (ed.): *Wartime Letters of a West Kent Man* [Egy nyugat-kenti háborús levelei]. magánkiadás, 2007
- 66 „Sosem tudtuk meg” *Spectator*, 42. 12. 14.
- 67 „A félhomályban megpillantott” Blythe: *Private Words*, 43. o.
- 68 „Faarcra bökte ki” Koa Wing, 188. o., 43. 9. 7.
- 69 „A szomszédban egy” Studs Terkel: *The Good War* [Az igazságos háború]. Hamish Hamilton, 1984, 224. o.
- 70 „A háború miatt sírtam” Koa Wing, 135. o., 42. 6. 16.
- 71 „Katona volt” Terkel, 118. o.
- 72 „Bernice Schmidt” Janine Sinkoskey Brodine (ed.): *Missing Pieces* [Hiányzó darabkák]. Hara Publishing, 2000, 49. o.
- 73 „– Mire gondol?” Koa Wing, 144. o. 42. 10. 9.
- 74 „Lehetséges, hogy” Wolff-Monckeburg, 335. o., 41. 1. 12.
- 75 „Az ember egyre inkább” uo. 60. o., 42. 6. 25.
- 76 „Az ennivaló volt a vesszőparipánk” Longmate, 150. o.
- 77 „Egyik reggel páratlan” uo. 156. o.
- 78 „Ezen a helyen az ember” Tamsin Day-Lewis (ed.): *Last Letters Home* [Utolsó levelek haza]. Macmillan, 1995
- 79 „Az európai ingyencsék” Blum, 98. o.
- 80 „Rosszul vagyok attól” Collingham, 112. o.
- 81 „A Wehrmachtnak azt a” uo. 217. o.
- 82 „Már haldokoltak” Theodore White – Annalee Jacoby: *Thunder out of China* [Mennydörgés Kinából]. Gollancz, 1947, 166–167. o.
- 83 „még mindig »puhányul« él” Collingham, 116. o.
- 84 „Apámnak nem volt” Mafai, 167. o.
- 85 „Az éhség vezérelt mindent” Alan Moorehead: *Eclipse* [Fogyatkozás]. Granta, 2000, 66. o.
- 86 „egyszerű, tisztára mosott” Norman Lewis: *Nápoly, 1944*. Európa, 1989, 28. o.
- 87 „azzal érvelne, hogy” BNA FO371 ZM257/18/22
- 88 „Az, hogy 1943 és 1945 között” az ilyen ügyek példaértékű vizsgálata megtalálható: David W. Ellwood: *Italy 1943–45* [Olaszország 1943–45]. Leicester University Press, 1985
- 89 „Homlokegyenest eltérő magatartás” uo. 152. o.

3. A NŐK SZEREPE

- 90 „és az a gyanúm” Koa Wing, 172. o., 43. 3. 25.
- 91 „Az én beavatásom” Longmate, 123. o.
- 92 „Az a levegőtlen munkahely” Baring, 55. o.

- 93 „Szerintem az a baj” Koa Wing, 129. o., 42. 4. 15.
- 94 „Lazar Brontman, a *Pravda*” Brontman, 185. o., 42. 8. 29.
- 95 „vizet napok óta nem” Nyikolaj Nyikulin internetes MS
- 96 „Elmentem meglátogatni” *Piszmá sz ognnyennovo rubezsza*, 43. 3. 18.
- 97 „A PPZS azonban a mi” Groszman, 147. o.
- 98 „A falvak a nők birodalmává” uo. 146–147. o.
- 99 „Édes Vova!” *Piszmá sz vojni*, 83. o.
- 100 „Néha az az érzésem” *Piszmá sz ognnyennovo rubezsza*, Kalinicsenko levelei, 42. 12. 1. és 43. 2. 1.
- 101 „Fél lábbal tekerem” uo., Kalinicsenko levelei, 44. 2. 20.
- 102 „Talán neked is menned” SzI Beavers, *Armageddon* dosszié
- 103 „Én mindig úgy véltem” SzI Harris, 76. 10. 14. *Bombázók* dosszié
- 104 „A RAF elektronikus zavaró” SzI Addison, *Bombázók* dosszié
- 105 „Egy nagy marhaság” SzI Owen, *Bombázók* dosszié
- 106 „Fiatal voltam” SzI von Joest, *Armageddon* dosszié
- 107 „Én... szinte szerelmes” Koa Wing, 94. o., 41. 6. 17.
- 108 „Nem is akartam igazán” uo. 104. o., 41. 10. 7.
- 109 „életem egyik legboldogabb éve” uo. 248. o., 44. 12. 31.
- 110 „A kollégiumi élet itt” uo. 257. o., 45. 3. 31.
- 111 „Drágám, sajnálatosan gyakran” Fennema MS, *Armageddon* dosszié
- 112 „A háború megingatta” *Piszmá sz ognnyennovo rubezsza*, 43. 7. 1.
- 113 „Volt úgy, hogy reggel” Mafai, 177. o.

14. fejezet – Kifelé Afrikából

- 1 „Az angolok kedvesek voltak” Dugan MS, *Overlord* dosszié
- 2 „A hagyomány és a precedens” Bob Raymond: *A Yank in Bomber Command* [Egy Jenki a bombázóknál]. Moynihan, 1977, 101. o.
- 3 „Az amerikaiak jobban” USNA, 1942. március 25.: Hírszerzési anyagok 16. sz. értékelése
- 4 „Az amerikaiak... jobbára” BNA FO371/34116
- 5 „A nagy és gazdag” Keith Douglas: *Alamein to Zem Zem* [Alameintől Zem Zemig]. Penguin, 1967, 87. o.
- 6 „Azt csiripelik a verebek” Harold Nicolson: *Diaries* [Naplók]. Collins, 1965, II. kötet, 42. 2. 11.
- 7 „Hatalmas hadseregünk irányítása” Alsóház, 42. 4. 22.
- 8 „Itt egyre jobban alakulnak” Ostellino, 216. o.
- 9 „Felteszem, Anglia” Victor Klemperer: *I Shall Bear Witness* [Tanúskodni fogok]. Weidenfeld & Nicolson, 1999, II. kötet, 117. o.
- 10 „Itt ragadtunk ezen” Vallicella, 39. o.
- 11 „Már 16 hónapja így” uo. 46. o.
- 12 „mindenki önmagáért” uo. 55. o.
- 13 „Hogyan harcoljunk tovább” uo. 58. o.
- 14 „Elfogyott a cénránk” uo. 105. o.
- 15 „Támadás előtt a félelem” Craig, 75. o.

- 16 „Sok ellenséges zárótűzet” Vallicella, 95. o.
- 17 „A tiszték és a katonák” F. Formica (ed.): *Account of the Battle of Deir El Murra* [A deir-el-murrai csata krónikája]. Vincenzo Formica hadnagy naplója, www.ferreamole.it
- 18 „November 2-án” uo. 42. 11. 3.
- 19 „Menet közben mindenféle” uo.
- 20 „Összefutottam Bondi századossal” uo. 42. 11. 17.
- 21 „A háború tragédiája” Vallicella, 117. o.
- 22 „A hányinger kerülget” uo. 119. o.
- 23 „Tassilo von Bogenhardt” Hagen, 176–177. o.
- 24 „Öt perc alatt” Alfred Perrott-White: *French Legionnaire* [Francia légios]. John Murray, 1953, 147. o.
- 25 „Egyszer csak észrevettem” Koa Wing, 148. o.
- 26 „Rendkívül lenyűgöző” Moltke, 260. o.
- 27 „Ma jó híreket kaptunk” Bjelov naplója, 42. 11. 10.
- 28 „Reméljük, igaza van” Vallicella, 125. o.
- 29 „Az éjfél misén” uo. 154. o.
- 30 „Még életemben nem” uo. 155. o.
- 31 „Szerintem az amerikaiaknál” Koa Wing, 168. o., 43. 2. 28.
- 32 „Rommel üldözése Afrikán” USMHI Pogue: *The Supreme Command* interjúdosszié
- 33 „Büszkeséggel tekintek vissza” Formica naplója, 43. 9. 11.

15. fejezet – A medve visszafordul: Oroszország 1943-ban

- 1 „Mindenki szüntelenül” Brontman, 62. o., 42. 9. 12.
- 2 „Az oroszok nem voltak” SzI Godau, *Armageddon* dosszié
- 3 „A frontális támadások” Persanyin, 198. o.
- 4 „Anoprijenko őrnagy” Bjelov naplója, 43. 3. 13.
- 5 „Alig tudtuk leszedni” Persanyin, 41. o.
- 6 „Tíz napig vándoroltam” *Piszmá sz vojni*, 199. o.
- 7 „Egyszer sem hallottuk” Guy Sajer: *The Forgotten Soldier* [Az elfelejtett katona]. Sphere, 1971, 171. o.
- 8 „Rémületesek ezek az” Groszman, 281. o.
- 9 „Nem csupán hadosztályok” Merridale, 261. o.
- 10 „Megkaptam leveledet” *Piszmá sz ognnyennovo rubezsza*, 199–202. o.
- 11 „Ma egy juszufot” Bjelov naplója, 43. 1. 13.
- 12 „Ezek tejfölösszájúak” uo. 43. 8. 11.
- 13 „Most hallok először” uo. 43. 6. 2.
- 14 „Egyszer csak egy német” *Piszmá sz ognnyennovo rubezsza*, 43. 3. 31.
- 15 „egy nagydarab” Bjelov naplója, 43. 6. 2.
- 16 „Milyen szerencsések is” Merridale, 194. o.
- 17 „Oly sok családban” *Piszmá sz vojni*, 194. o.
- 18 „Már 08.00-kor nagy” Rotmisztróvot idézi Robin Cross: *Citadel* [Citadella]. O'Mara, 1993, 195. o.
- 19 „Pár órán belül” *Piszmá sz vojni*, 132–133. o.

- 20 „A 676. lövészedrednek” *Ognyennaja duga*, 34. o.
- 21 „Előrel!” Cross, 214. o.
- 22 „Figyelmeztettek bennünket” uo. 215. o.
- 23 „Az összevissza horpadt, kiégett” uo. 229. o.
- 24 „A németek tankokat” Brontman, 39–40. o., 42. 7. 26.
- 25 „Szégyen, hogy amikor” Merridale, 183. o.
- 26 „A németek engedélyezték” Brontman, 162. o., 43. 7. 28.
- 27 „Nehéz most, hogy” Merridale, 203. o.
- 28 „Három hónapja kenyérnek” Brontman, 153. o., 43. 7. 14.
- 29 „Nincs kenyér” *Ognyennaja duga*, 52. o.
- 30 „A halál, csakis” uo. 79–80. o.
- 31 „Áthaladtunk azon a” *Pizma sz ognyennovo rubezsza*, 43. 10. 9.
- 32 „Megrendítő volt” Persanyin, 35. o.
- 33 „Estére rettenetes látványt” uo. 27. o.
- 34 „A háború nyomában masírozunk” uo. 43. 11. 1.
- 35 „A zászlóaljparancsnok-helyettes” Groszman, 279–280. o.
- 36 „Áttörtük az ellenség” *Pizma sz ognyennovo rubezsza*, 43. 9. 20.
- 37 „Rémes ez az időjárás” Bjelov naplója, 43. 11. 28.
- 38 „Azok a katonák” *Ognyennaja duga*, 89–90. o.
- 39 „Szarházi!” Persanyin, 78. o.
- 40 „Megfogyatkozó erejükön kívül” Cross, 250. o.
- 41 „Az emberek őrlőngve hagyták” Sajer, 315. o.
- 42 „Minden egyes német” Hagen, 181. o.

16. fejezet – Megosztott birodalmak

1. KINEK A SZABADSÁGA?

- 1 „Az emberéletekben és” Nicholas Monsarrat *The Cruel Sea* [A kegyetlen tenger] című önéletrajzi regényében, Cassel, 1951, 151–152. o.
- 2 „Apám a náciaktól” Tom Bower: *Nazi Gold* [A náci aranya]. HarperCollins, 1997, 13. o.
- 3 „gigantikus összegű” uo. 58. o.
- 4 „a svájci törvények szerint” uo. 111. o.
- 5 „Egy 1944. januári” USNA Külügyminisztériumi közvélemény-kutatások, RG59, 11. doboz
- 6 „csak nagyon halvány” Fyodor Mochulsky: *Gulag Boss* [Lágerfőnök]. Oxford, 2010, 141. o.
- 7 „A japcsik patkányokként” Blum, 160. o.
- 8 „Nagyon fehér banda” Capano MS, *Armageddon* dosszié
- 9 „A veszély nem a” Blum, 92. o.
- 10 „Amint a római légiók” uo. 149. o.
- 11 „Ha Olaszországba küldjük” Szi Carullo, *Armageddon* dosszié
- 12 „Henry Kissinger törzsrőmester” Szi Kissinger, *Armageddon* dosszié
- 13 „nagyon érdekes volt” Hagen, 169. o.
- 14 „A fedélzeten mindenki” Bazoche parancsnok hadműveleti jelentését idézi Tute, 206. o.
- 15 „Nekem a valóságot kell” *Generazione ribelle: Diari e lettere dal 1943 al 1945 a cura*

- di Mario Avagliano [Lázadó nemzedék: naplók és levelek 1943-tól 1945-ig Mario Avagliano szerkesztésében]. Einaudi Storia, 2006, 77. o.
 - 16 „minősítését valamelyest lerontja” Anne-Marie Walters: *Moondrop to Gascony* [Holdfényes ugrás Gascogne-ba]. MPG Books, 2009, 233. o.
 - 17 „Nem fogad be minket” Peter Kemp: *The Thorns of Memory* [Az emlékezet tüskéi]. Sinclair-Stevenson, 1990, 196. o.
 - 18 „Ahogy telt-múlt” uo. 200. o.
 - 19 „Tálán azt gondoltuk” Killingray, 61. o.
 - 20 „Amikor a konfliktusnak” uo. 59. o.
 - 21 „Sinclairnél... volt” uo. 50. o.
 - 22 „Sole, sole, sole,” uo. 160. o.
 - 23 „A gazdánkról volt szó” uo. 54. o.
 - 24 „mindenható amulettje” uo. 86. o.
 - 25 „További huszonnégy ember” uo. 122. o.
 - 26 „Indiában a brit hadsereg” uo. 109. o.
 - 27 „szerencsénk volt, hogy” uo. 134–135. o.
 - 28 „Szegény Atang szakaszvezető” uo. 172. o.
 - 29 „A fehér ember háborúja” Christopher Somerville: *Our War* [A mi háborúnk]. Weidenfeld & Nicolson, 1998, 183. o.
 - 30 „Háború folyik” uo. 29. o.
 - 31 „Komisz este Montrealban” Richard Hough: *One Boy's War* [Egy srác háborúja]. Heinemann, 1975. 17. o.
 - 32 „1942 augusztusában” *Public Opinion*, 86. o.
 - 33 „A mi ellenségünk elsősorban” Anvar Szadat: *In Search of Identity* [Identitáskeresés]. Collins, 1978, 26. o.
 - 34 „Tisztekből álló csoportunk” uo. 25. o.
 - 35 „Noha az értelme” Edgar Snow: *Journey to the Beginning* [Utazás a kezdetekhez]. Gollancz, 1959, 206. o.
 - 36 „Nyilvánvaló, hogy az” *Works of Nehru*, XII. kötet, 39. o., 42. 12. 25.
 - 37 „Nem tehetünk róla” Smith: *Singapore Burning*, 57. o.
 - 38 „Nem látom különösebb” Cooper: *Trumpets*, 131. o.
 - 39 „Mindig is nagy” Bayly–Harper, 343. o.
- ### 2. A BRIT URALOM: A LEGDICSTELENEBB ÓRA
- 40 „hogy micsoda szégyen-gyalázat” Amery, 104. o.
 - 41 „Vér Damodar Szavarkar” Dzsajakar-iratok 709 1940, Indiai Nemzeti Archívum
 - 42 „Ez a mostani nem” *Towards Freedom: Documents on the Movement for Independence in India 1940* [A szabadság felé – Dokumentumok az indiai függetlenségi mozgalomról, 1940]. 1. rész, OUP, 1978
 - 43 „Már harmadik éve” Bayly–Harper, 74. o.
 - 44 „Minden nemzetnek megvan azonban” *Statesman*, 40. 6. 10.
 - 45 „1940 nyarán, amikor” *Works of Nehru*, XIII. kötet, 59. o., 43. 2. 13.
 - 46 „Az szóba sem kerülhet” uo. XII. kötet, 2. o.
 - 47 „Létezik egy népes” Linlithgow-t idézi Madhusree Mukerjee: *Churchill's Secret War* [Churchill titkos háborúja]. Basic, 2010, 63. o.

- 48 „Üdítő eltérés a precedenstől” Bayly–Harper, 248. o.
- 49 „Azok az idióta barmok” Clive Branson: *British Soldier in India: The Letters of Clive Branson* [Brit katona Indiában – Clive Branson levelei]. Communist Party, London, 1944, 87. és 134. o.
- 50 „Mahátma Gandhi szemében” Bayly–Harper, 303. o.
- 51 „Fiatal nők nemi” uo. 448.
- 52 „amikor így is elég” *Selected Works of Nehru*, XIII. kötet, 19. o., 42. 10. 3.
- 53 „Ideiglenes indiai kormányának” Bayly–Harper, 322. o.
- 54 „Hongkongi elfogásunk” Thompson: *Burma*, 254. o.
- 55 „Én nem vagyok” uo. 326. o.
- 56 „Abban nem hittem” uo. 327. o.
- 57 „Arra sem volt pénzünk” Mukerjee, 282. o.
- 58 „Közel 500 nyomorgót” uo.
- 59 „Arra jövünk haza” uo. 286. o.
- 60 „Ha az egyik országnak” uo. 103. o.
- 61 „Semmi sem indokolja” uo. 117. o.
- 62 „Sapurapota faluban...” uo. 154., 167. és 151. o.
- 63 „Angolkóros csecsemők” uo. 287. o.
- 64 „A Bengáliából érkező” *Works of Nehru*, XIII. kötet, 242. o.
- 65 „A kabinet... [Winston]” John Barnes – David Nicolson (eds): *The Empire at Bay: The Leo Amery Diaries 1929–45* [A sakkban tartott birodalom: Leo Amery naplói 1929–1945]. Hutchinson, 1988, 1026. o.,

17. fejezet – Az ázsiai frontok

1. KÍNA

- 1 „Japán, hatalmas igyekezetében” Edgar Snow, *Saturday Evening Post*, 1936. június
- 2 „A helybelieket sokkal” Jonathan Fenby: *Generalissimo*. Free Press, 2003, 315. o.
- 3 „A háborúban egyedül” Jeffrey Lockwood: *Six-Legged Soldiers: Using Insects as Weapons of War* [Hatlábú katonák – Rovarok alkalmazása harci fegyverként]. Oxford, 2009, 108. o. és más helyütt
- 4 „A japánok vitathatatlanul” Daniel Barenblatt: *A Plague Upon Humanity* [Pestis az emberiségre]. Souvernir, 2004
- 5 „Egyikük tolmács volt” Szi Lin Ja-csin, *Nemesis* dosszié
- 6 „közölte velem, hogy” Szi Teng Jü-min, *Nemesis* dosszié
- 7 „Japán szörnyű dolgokat” Szi Hando, *Nemesis* dosszié
- 8 „Amerika és Nagy-Britannia” Bayly–Harper, 2. o.
- 9 „Japánban a gyalogság” Bayly–Harper, 274. o.
- 10 „Távolról sem vagyok” Marshall-iratok, 64/27. doboz
- 11 „gigantikus közegélyező rendszer” Hugh Dalton: *Diaries* [Naplók]. Ed. Ben Pimlott, Jonathan Cape, 1986, 44. 8. 4.
- 12 „Sem én magam” Thompson: *Forgotten Voices of Burma*, 71 o.
- 13 „Az egyik gurkhám” uo. 83. o.
- 14 „Odahaza, Indiában” uo. 107. o.

- 15 „Az egészet kétéltű” Karl Albrecht: *Tarawa Remembered* [Emlékek Tarawáról]. In: *Follow Me*, 1993. november, 29. o.
- 16 „Az aprócska emberek” Miller, 105. o.

18. fejezet – Olaszország: vérmes remények, siralmas eredmények

1. SZICÍLIA

- 1 „Másként, mint tömegmészárlással” Evelyn Waugh: *Diaries*, 559. o.
- 2 „A britek és az amerikaiak” Marshall-iratok, 64/27. doboz
- 3 „Markáns változás ment” Origo, 55. o.
- 4 „Megadjuk magunkat” Carlo D’Este: *Bitter Victory* [Keserű győzelem]. Collins, 1988, 244. o.
- 5 „Véleményem szerint” Poppel, 123. o.
- 6 „A tommyk nyilvánvalóan” uo. 130. o.
- 7 „Azt meg kell hagyni” uo. 133. o.
- 8 „mintha valami néptüneményen” Rick Atkinson: *A csata napja*. Gabo, 2012, 168. o.
- 9 „Fura egy népség” Peter Schrijvers: *The Crash of Ruin* [A romok robaja]. New York University Press, 1998, 120. o.
- 10 „Ez nem tankoknak” Atkinson, 182–183. o.
- 11 „cammogás előre” David Cole: *Rough Road to Rome* [Rögös út Rómába]. Kimber, 1983, 443–444. o.
- 12 „Az olaszok gyakorlatilag” D’Este: *Bitter Victory*, 439. o.
- 13 „Egy kísérteties öregasszony” Jack Belden, *Time* magazin, 43. 8. 23.
- 14 „Most már látszik” Klemperer, II. kötet, 303. o.
- 15 „Most már nemigen” uo. 349.
- 16 „Több határozottsággal” Hagen, 74. o.
- 17 „Egyre csak azt reméltük” Wolff-Monckeburg, 73. o.
- 18 „A németek egy tekintetben” Wigram jelentése, a brit taktikai hiányosságok mélyreható elemzése, amely az egész 1943–1945-ös időszakra érvényesnek tetszik, Denis Forman: *To Reason Why* [Magyarázkodás] című munkájának függelékeként jelent meg nyomtatásban, André Deutsch, 1991, 197–204. o.

2. AZ ÚT RÓMÁBA

- 19 „Abban a hiszemben” Lewis, 17. o.
- 20 „A gránátok úgy süvítettek” Michael Howard: *Captain Professor* [Professzor százados]. Continuum, 2004, 73. o.
- 21 „Az éjszaka folyamán” Peter Moore: *No Need to Worry* [Aggodalomra semmi ok]. Wilton 65, 2002, 109. o.
- 22 „Most megkaptuk az első” Hagen, 75. o.
- 23 „Ha Olaszország »felszabadítása«” Origo, 101. o., 43. 10. 20.
- 24 „Olaszország meg fogja” Atkinson, 345. o.
- 25 „A sárban miniatűr” John Guest: *Broken Images* [Töredezett képek]. Hart Davis, 1949, 199. o.
- 26 „Nem szívesen ábrándítalak” Mowat, 137. o.
- 27 „A mi fiaink nem” Atkinson, 353. o.

- 28 „úgy mászik létrára” Richard Doherty: *A Noble Crusade* [Fennkölt kereszties háború]. Rockville, New York, 1999, 159. o.
- 29 „Bárcsak az otthoniak” George Biddle: *Artist at War* [Művész a háborúban]. New York, 1944, 177. o.
- 30 „a golyózápor közepette” D. C. Bloomfield-Smith (ed.): *Fourth Indian Reflections* [Gondolatok a 4. indiai hadosztályról]. Larman, 1987, 59. o.
- 31 „Az elől haladó századok” uo. 56. o.
- 32 „Az az érzésem” Franco Busatti: *Dal Volturno a Cassino*. RSI website
- 33 „„Hát nem pocsk hely” Atkinson, 392. o.
- 34 „Szerettem volna élni” uo. 398. o.
- 35 „Azt... feltétlenül... észre” Origo, 23. o., 43. 4. 1.
- 36 „Én nem fogok” uo. 97. o.
- 37 „Olaszország fele német” *Generazione ribelle*, 25. o., 43. 9. 8.
- 38 „egy olyan nép vezetőjét” Eugenio Corti: *The Last Soldiers of the King* [A király utolsó katonái]. University of Missouri Press, 2003, 108. o.
- 39 „Szegény szerencsétlenek” *Generazione ribelle*, 48. o.
- 40 „A gyerekeket az anyjuk” Mafai, 211. o.
- 41 „Valahányszor elfoglalnak” Lewis, 180–181. o.
- 42 „Egy női fej bukkant” Bloomfield-Smith, 50. o.
- 43 „Erre kiderül, hogy” Mowat, 187. o.
- 44 „Én még akkor is” Alex Bowlby: *Recollections of Rifleman Bowlby* [Bowlby gyalogos visszaemlékezései]. Leo Cooper, 1969, 127. o.
- 45 „Az első napokban” LHA Penney-iratok, 8/33
- 46 „A parasztok önnön sorsuk” Origo, 186. o., 44. 5. 21.
- 47 „„Kérem – nem énekelnének” uo. 198. o.
- 48 „A goumok befejezték” uo. 236. o., 44. 7. 1.

3. JUGOSZLÁVIA

- 49 „Sokan még a közeli” Milovan Đilas: *Wartime* [Háborús idők]. Secker & Warburg, 1980, 309. o.
- 50 Az ország valóban” Roderick Bailey (ed.): *Forgotten Voices of the Secret War* [A titkos háború elfeledett hangjai]. Ebury, 2008, 160. o.
- 51 „A Bulgáriának ítélt” Dimitris Livanios: *The Macedonian Question* [A macedón kérdés]. Oxford, 2008, 119. o.
- 52 „Mihailović hadserege teljes” Bailey, 169. o.
- 53 „Néha [a csetnikek] készek” uo. 171. o.
- 54 „Sajnos a csetnikek” uo. 167. o.
- 55 „– Nézzék csak, mit” Đilas, 236. o.
- 56 „A gyümölcsöskertekkel borított” uo. 139. o.
- 57 „Habár közülük nem kevesen” uo. 155. és 160. o.
- 58 „Igaz ügyért harcolsz” uo. 170. o.
- 59 „A Sutjeska völgyében” uo. 180. o.
- 60 „Erkölcstelenség lenne” uo. 197. o.
- 61 „Meg sem lehetett volna” uo. 304. o.

- 62 „Pár napos podgoricai” *Diario di Guerra: Con gli Alpini in Montenegro 1941–1943* [Háborús napló: az alpesi Montenegróban, 1941–1943]. Publ. Mursia, 2010, 15. o.
- 63 „Tudjuk, de arra még” Đilas, 330. o.
- 64 „Miért volt az” uo. 285. o.
- 65 „A férfi aszottan” uo. 283. o.

19. fejezet – Égi háború

1. BOMBÁZÓK

- 1 „A régi idők gladiátoraként” E. P. Bone kiadatlan kézírata, *Bombázók* dosszié
- 2 „Olyan lelkesültség vesz” Wellum, 105. o.
- 3 „Azt az élményt nem” Szi Dorfman, *Armageddon* dosszié
- 4 „Minden dicsőség a” Szi Wells, *Armageddon* dosszié
- 5 „Sosem beszéltem még” Day-Lewis, 81. o.
- 6 „A mi pontypriddi” Szi Owen, *Bombázók* dosszié
- 7 „Amilyen előnnyel a németek” Szi Addison, *Bombázók* dosszié
- 8 „Alapvető tanulság” Alexander Seversky: *Victory Thru Air Power* [Győzelem légierővel]. New York, 1942, 73. o.
- 9 „A háború második felében” lásd Williamson Murray: *Luftwaffe*. Allen & Unwin, 1985, több helyütt
- 10 „Nagyon hamar megtanultuk” Wooldridge, 196. o.
- 11 „Az ember a légierőben” Ernie Pyle: *V was for Victory* [A V győzelmet jelentett]. New York, 1945, 61. o.
- 12 „Az ember minden áldott” Szi Bufton, *Bombázók* dosszié
- 13 „Menten fölébredtem!” *Bombázók* levelezés
- 14 „Az eligazítások nagyon” Szi Owen, *Bombázók* dosszié
- 15 „Miközben mindent megtesznek” Hastings: *Bombázók*. Aquila, 1999, 283. o.
- 16 „Winston úgy állt” Szi Harris, *Bombázók* dosszié
- 17 „– Ki tudtunk volna” Szi Brennan, *Armageddon* dosszié
- 18 „Ha az embert olyan” Szi Maze, *Bombázók* dosszié
- 19 „Derék muksók: Pyatt” Bone MS
- 20 „Megtanultunk úgy élni” John Muirhead: *Those Who Fall* [Az elesettek]. Random House, 1986, 4. o.
- 21 Amikor megkérdeztem tőle” Cochrane MS, Cochrane-iratok
- 22 „Csak horzsolások voltak” Crafter MS, *Bombázók* dosszié
- 23 „Harminc bevetés egyetlen” Cochrane MS
- 24 „Tisztán emlékszem a” Raynes MS, *Bombázók* dosszié
- 25 „Vicceldtünk azzal” Szi Owen
- 26 „Amikor egy gép felrobbant” Harry H. Crosby: *A Wing and a Prayer* [Egy szárny meg az imádság]. Robson, 1993, 95. o.

2. CÉLPONTOK

- 27 „egy tökéletesen” USMHI Sir Frederick Morgant idézi Pogue: *The Supreme Command* dosszié

- 28 „A Möhne gátját” John Sweetman: *The Dambusters Raid* [A gátrombolók támadása]. Arms & Armour, 1993, több helyütt. Ez a küldetésről szóló leghitelesebb beszámoló.
- 29 „Nekünk azt mondták” Wolff-Monckeburg, 72. o.
- 30 „Adam Tooze fontos és” Tooze, 556. o. és másutt
- 31 „Adam Tooze vélekedése” uo. 603. o.
- 32 „Ezek a német főváros” *Bombázók* dosszié
- 33 „Légvédelmi ágyúk százai” Potsdam, IX/I. kötet, 391. o.
- 34 „Führerünknek most már” uo. 382. o.
- 35 „gyakran érzi úgy” uo. 453. o.
- 36 „Az ilyen elemeket” Tooze, 629–630. o.
- 37 „A fehér csíkok lassan” Potsdam, IX/I. kötet, 390. o.
- 38 „Mindennapi életükből” Potsdam, IX/I. kötet, 75. o.
- 39 „A helyiség elejében” uo. 427. o.
- 40 „ostoba, arcátlan és” uo. 404–405. o.
- 41 „Két teljes órán át” Wolff-Monckeburg, 76. o., 43. 8. 24.
- 42 „Aznapi délután... az” Ursula Gebel: *November 1943 in Charlottenburg*. idézi Roger Moorhouse: *Berlin at War* [Berlin a háborúban]. Bodley Head, 2010, 323. o.
- 43 „Mi az óvóhely legtávolabbi” Klaus Schmidt: *Die Brandnacht*. Darmstadt, 1964, 91. o.
- 44 „Csattanást hallottunk” uo. 80. o.
- 45 „Mind kővé dermedtünk” uo. 83. o.
- 46 „Amerre a szem ellátott” uo. 80. o.
- 47 „Micsoda hazatérés volt” Metelmann, 201–202. o.
- 48 „Ma azt hallottam, hogy” Ostellino, 268. o., 42. 12. 9.
- 49 „a finisben... Azt” Kiadatlan MS: *Just a Gamble* [Csak egy hazárdjáték]. *Bombázók* dosszié
- 50 A gépek mindennap” Potsdam, IX/I. kötet, 468. o.
- 51 „Félelem és pánik” uo. 473. o.
- 52 „A demokratikus nevelés” *Spectator*, 44. 2. 25.
- 53 „Az egészről az szűrhető” SzI Harris, *Bombázók* dosszié
- 54 „Nem áll szándékomban” Cochrane-iratok, Harris MS

20. fejezet – Áldozatok

1. URAK ÉS RABSZOLGÁK

- 1 „Eva születésnapja” Klemperer, II. kötet, 408. o.
- 2 „Oly messze voltam” IWM 96/55/1 ZR Pomorski
- 3 „Tetvek férgek/férgek tetvek” IWM Feliks Lachman MS 91/6/1
- 4 „Nyersen fogalmazva” British Library India Office Records L/PJ/8/412/319. A lengyelek egész kálváriájának érzékletes leírását lásd Matthew Kelly: *Finding Poland* [Lengyelország megtalálása]. Cape, 2010
- 5 „Utoljára öltöttem magamra” IWM 06/52/1 Szmulek Goldberg MS
- 6 „Nem hiszem el, hogy” Guest, 202. o.
- 7 „A korábbi társadalmi” Chin Kee On: *Malaya Upside Down* [Malájföld a feje tetején]. Singapore, 1946, 190. o.
- 8 „Ja Njonja” Elizabeth van Kampen memoárja, Holland Kelet-Indiák website

- 9 „A... viszolyogtató érzést” Moltke, 244. o.
- 10 „Szegény édesapám óvatos” IWM 95/13/1 Ślázak MS
- 11 „Korábban háromszor jártam” Bayly–Harper, 223. o.
- 12 „Vidáman táncoljunk” uo. 179. o.
- 13 „A japánok nemigen” uo. 234. o.
- 14 „Jártam ez ügyben” Maier, 328. o.
- 15 „Ó, hát ilyen csak” SzI Gábor, *Armageddon* dosszié
- 16 „Szerbia egyik részén” Moltke, 175. o.
- 17 „Ha az ember bezárkózik” Maier, 42. 10. 29.
- 18 „1940–1941-ben a megszállt” lásd Mark Mazower: *Hitler's Empire* [A hitleri birodalom]. Penguin, 2008, amely ezen fejezet több kérdését is rendkívül érthetően taglalja
- 19 „a munkaerő katasztrofális” Tooze, 522. o.
- 20 „ha a gyerekek még” Potsdam, IX/I. kötet, 262. o.
- 21 „Még mindig túlságosan” uo. 267. o.
- 22 „A külföldi munkások” Tooze, 537. o.

2. ZSIDÓIRTÁS

- 23 „Néztem ezeket az” Jones: *Retreat*, 23. o.
- 24 „nagyobb körütekintéssel” Potsdam, IX/I. kötet, 349–351. o.
- 25 „Ha teljes egészében” Peter Longerich: *Holocaust*. Oxford, 2010, 211. o.
- 26 „Amint azt John Lukacs” John Lukacs: *A második világháború öröksége*. Európa, 2011
- 27 „Egyszerűen nem tudtunk” Christopher Browning: *Ordinary Men* [Átlagemberek]. Penguin, 1998, 19–21. o.
- 28 „A hitelesebb holokausztörténészek” Longerich, 261. és a köv. o.
- 29 „A központi vezetés” uo. 426. o.
- 30 „1941 őszén” uo. 271. o.
- 31 „Hans Michaelis” Maria Sello: *Ein Familien und Zeitdokument 1933–45*. Kiadatlan MS, Wiener Library, idézi Roger Moorhouse, 178. o.
- 32 „Szomorúan azt kell” Potsdam, IX/I. kötet, 362. o.
- 33 „Voichiță Aurel” Sebastian, 297. o., 40.1.28.
- 34 „1942 márciusában Himmler” *Spectator*, 42. 12. 11.
- 35 „A [német] lakosság” Moltke, 285. o.
- 36 „1942 húsvétján Moszkván” Brontman, 132. o.
- 37 „Hitler jó munkát” Merridale, 253. o.
- 38 „emészthetetlen gombóc” Garrard: *Bones*, idézi uo. 253. o.
- 39 „1945-ben, amikor” vö. Anonyma: *Egy nő Berlinben*
- 40 „A szovjet megszállás” Merridale, 108. o.
- 41 „A két legintelligensebb” Koa Wing, 74. o., 41. 3. 26.
- 42 „Murray Mendelsohn” SzI Mendelsohn, *Armageddon* dosszié
- 43 „zsidó gec” Stephen E. Ambrose: *Az elit alakulat*. Gabo, 2001, 25. o.
- 44 „Egy újabb amerikai közvélemény-kutatásból” *Public Opinion*, 385. o.
- 45 „Ismerős szöveg” Martin Gilbert: *Auschwitz and the Allies* [Auschwitz és a szövetségesek]. Weidenfeld & Nicolson, 1981, 99. o., BNA FO 921/7
- 46 „Londonban ezek a” Karski, 393. o.
- 47 „A legtöbbünk még mindig” Schlesinger, 307. o.

- 48 „Beletelt egy kis” Jeffrey, xiii. o.
- 49 „Az »atrocitások« szó” George Orwell, *Tribune*, 44. 3. 13.
- 50 „1945 májusában” *Public Opinion*, 201. o.
- 51 „Utánunk jöhet egy olyan” Potsdam, IX/I. kötet, 342. o.
- 52 „1942. július 13-án” ez a beszámoló Browningtól való, 2. o. és más helyütt
- 53 „Nem emlékszem olyan” uo. 128. o.
- 54 „– Hol késnek a tiszthelyetteseim” uo. 83. o.
- 55 „Ha mindez a tragédia” IWM 02/23/1 Frank Bleichman
- 56 „– Rita, ezt senkinek” Moorhouse, 195–196. o.

21. fejezet – Európa csatatérré válik

- 1 „Hitler csak vonalakban” Szi Schröder, *Armageddon* dosszié
- 2 „Minden olvad” Bjelov naplója, 43. 4. 17.
- 3 „a bizalmatlanság szovjet” Merridale, 200. o.
- 4 „Egy darab kolbászt” Brontman, 231–233. o. 43. 11. 9. és 262. o., 44. 2. 21.
- 5 „– Bácsi, nincs véletlenül” uo. 271. o., 44. 4. 21.
- 6 „A második világháború brit és amerikai” lásd David Glanz: *Soviet Military Deception in the Second World War* [A szovjet katonai megtévesztés a második világháborúban]. Frank Cass, 1989
- 7 „A háború továbbra is” Anders, 201. o., 44. 4. 16.
- 8 „Hát visszatérünk az első” Raleigh Trevelyan: *Rome '44* [Róma '44]. Viking, 1982, 142. o.
- 9 „A hatékony működés” Atkinson, 651. o.
- 10 „Ez a hídfő a” uo. 649. o.
- 11 „Egész életemben nem” uo. 556. o.
- 12 „A levegő bömböl és” uo. 518. o.
- 13 „Nagyon megnehezült a” uo. 572. o.
- 14 „Már nem láttuk egymást” uo. 616. o.
- 15 „A szívem vérzik” uo. 710. o.
- 16 „nyilvánvaló, hogy a” USMHI Forrest Pogue interjú, *The Supreme Command* dosszié
- 17 „Én személy szerint” Szi Harris, *Bombázók* dosszié
- 18 „Más nem is harcol” Horatius Murray, ed by John Donovan: *A Very Fine Commander* [„Egy kiváló parancsnok”]. Pen & Sword, 2010, 164. o.
- 19 „3. királyi harcokszínpad” Kershaw, *Overlord* levelezés
- 20 „súlyos-e a sebe” McCallum, *Overlord* levelezés
- 21 „Én voltam első tank” Lewis, 117. o.
- 22 „Tudja, butaságnak hangzik” John Lewis (ed.): *Eyewitness D-Day* [D-napi szemtanú]. Robinson, 1994, 101. o.
- 23 „Senki sem nyomult előre” uo. 102. o.
- 24 „Eva nagyon izgatott lett” Klemperer, II. kötet, 395. o.
- 25 „Június 6-án reggel” *Overlord* dosszié
- 26 „Kiderül, hogy ez valóban” Poppel, 179. o.
- 27 „Nincs az a szövetséges” Von Schweppenbourg in: *Spectator*, 64. 6. 5.
- 28 „Mind úgy véljük” Poppel, 181. o.

- 29 „A csapatok rendszeresen” FSV Donnison: *Civil Affairs and Military Government: North-West Europe 1944–46* [A polgári kapcsolatok és a katonai kormányzás Északnyugat-Európában, 1944–1946]. HMSO, 1961, 74. o. 44. 6. 12-ei jelentés
- 30 „Az egész falut lerohanták” IWM 78/335/1 Madame A. de Vignerat
- 31 „A támadás azzal járt” IWM H. S. Gillies ezredes 1944. júniusi levele
- 32 „Az egyik látvány” Lewis, 173. o.
- 33 „Gyakran azon tűnődöm” Richardson, *Overlord* levelezés
- 34 „A háború legszörnyűbb” Michael Reynolds: *Acélpokol*. Hajja & Fiai, 1999, 96. o.
- 35 „A század együtt haladt” uo. 102. o.
- 36 „Úgy kellett őket kiásnunk” Lewis, 167. o.
- 37 „Sürgősen szükség van” USMHI Az 1. amerikai hadsereg hadműveleti jelentései 43. 10. 20. – 44. 8. 1.
- 38 „Mi alapvetően védekeztünk” Kershaw, *Overlord* levelezés
- 39 „Lángnyelv csapott át” J. L. Cloudsey-Thompson MS, *Overlord* dosszié
- 40 „Azt hiszem, nem volt” Charles Farrell: *Reflections* [Gondolatok]. Pentland, 2000, 20. o.
- 41 „Mindannyian alaposan” Cloudsey-Thompson MS
- 42 „azok ott mind meghaltak” Patrick Hennessy: *Young Man in a Tank* [Fiatalember egy tankban]. Magánkiadás, 1997, 79. o.
- 43 „Rengeteg gond volt” Kerr, *Overlord* levelezés
- 44 „Zsebre dugott kézzel” idézi Reynolds: *Acélpokol*, 54. o.
- 45 „hogyan az első Spandau-sorozatra” Finucane, *Overlord* levelezés
- 46 „Az elől haladó tankok” Ken Tout: *Tank! Forty Hours of Battle* [Tank! Negyven óra a csatában]. London, 1985, 39. o.
- 47 „Kormányt balra” Andy Cropper: *Dad's War* [Apa háborúja]. Anmas, 1994, 33. o.
- 48 „Pokoli egy nap volt” Lewis Keeble: *Worm's Eye View: The Recollections of Lewis Keeble* [Békaperspektíva – Lewis Keeble visszaemlékezései]. A Harctéri körséta: a Királyi Yorkshire-i Könnyűgyalogság 4/1. zászlóalja az ény-európai hadjáratban C függeléke
- 49 „Az előttünk álló” Craig, 176. o.
- 50 „Folyton azt hajtogatták” Pogue, 333. o., 45. 1. 25.
- 51 „Az emberi agresszió” Craig, 31. o.
- 52 „Egy huszonöt fős” Robin Hastings: *An Undergraduate's War* [Egy egyetemista háborúja]. Bell House, 1997, 104. o.
- 53 „Előhúztam a revolveremet” Rathbone, *Overlord* levelezés
- 54 „Gyakran kritizáltuk” Sclerie, *Overlord* levelezés
- 55 „Még egyikünk sem” Lapp, *Armageddon* dosszié
- 56 „Elmondtam nekik” Diercks, *Armageddon* dosszié
- 57 „A picsába, és még” Barry Broadfoot (ed.): *Six War Years* [Hat év háború]. Toronto, 1974, 97. o.
- 58 „Vidám dolog a háború!” *Overlord* dosszié
- 59 „A legtöbb csatában” Szi Godau, *Armageddon* dosszié
- 60 „Az orosz egy pillanatra” A 2. hadsereg hírszerzési jelentése, *Armageddon* dosszié
- 61 „Aggódó arcokat látok” Kurt Meyer: *Grenadiers* [Gránátosok]. Fedorowitz Publishing, 1994, 134. o.
- 62 „Reggel 6.30-tól” Zimmer, *Overlord* dosszié

- 63 „Hát ilyen pocsék vezetőket” Poppel, 221. o.
- 64 „Drága Irmil” *Overlord* dosszié
- 65 „A szovjetek gondolkodásában” P. H. Vigor: *Soviet Blitzkrieg Theory* [Szovjet villámháború-elmélet]. Macmillan, 1984, 137. o.
- 66 „Az oroszoknak ez volt” Merridale, 167. o.
- 67 „Az ellenség önjáró” *Armageddon* dosszié
- 68 „Mind szánalmasan festett” Merridale, 242. o.
- 69 „térdelő tevékhez” uo. 259. o.
- 70 „Egyik éjjel a szabad” *Pisma sz vojni*, 188. o.
- 71 „Érthetetlen, hogy katonák” Reynolds: *Acélpokol*, 220. o.
- 72 „Rengetegen vannak, akik” Moltke, 282–283. o.
- 73 „Már senki sem nevet” Wolff-Monckeburg, 104. o., 44. 6. 25.
- 74 „Napokig nem volt víziunk” uo. 107. o.
- 75 „Lehetetlenségnek tartottuk” SzI Schröder, *Armageddon* dosszié
- 76 „Az idegeink kikészültek” Cropper, 38. o.
- 77 „A völgy mélye mintha” Bellfield–Essame: *The Battle for Normandy* [A normandiai csata]. London, 1975, 209. o.
- 78 „A vezetőm lángolt” Lewis, 271. o.
- 79 „Teljesen kimerültünk” Michael Reynolds: *Acélemberek*. Hajja & Fiai, 2001, 47. és 48. o.
- 80 „a háború fennmaradó része” *Spectator*, 64. 6. 5.

22. fejezet – Japán: a sorssal dacolva

- 1 „Régi barátságok bomlanak” Az ausztrál erők 118. sz. heti hírszerzési jelentése, új-zélandi külügyminisztériumi dosszié, 84/6/1, 1. rész
- 2 „India támaszpontként” LHA Lethbridge-iratok, Lethbridge-jelentés, 5. o.
- 3 „Most rajtunk a sor” Christopher Thorne: *Allies of a Kind* [Afféle szövetségesek]. 555. o.
- 4 „Nehéz felfogni” Hart, 162. o.
- 5 „Pokoli egy bűdös” uo. 158. o.
- 6 „Kevés kellemetlenebb hely” Thompson: *Burma*, 219. o.
- 7 „A teniszpályán lőttük” uo. 215. o.
- 8 „Minden áldott éjjel” uo. 220. o.
- 9 „Az ember idegei” uo. 190. o.
- 10 „Amikor az ember így” uo. 193. o.
- 11 „Gyerünk, fiúk” Hart, 187. o.
- 12 „Nos, Sam” uo. 173. o.
- 13 „Egyikük viszont a” Raymond Cooper: *B Company* [B század]. Dobson, 1978, 137. o.
- 14 „Az esőben, mivel” uo. 389. o.
- 15 „Ha az ember kiment” Wooldridge, 132. o.
- 16 „Az ellenséges halottak” Harry Gailey: *Bougainville 1943–45: The Forgotten Campaign* [Bougainville 1943–45 – Az elfeledett hadjárat]. University of Kentucky, 1991, 155. o.
- 17 „Idekint semmi más” Fussell, 109. o.
- 18 „Nem vérhas volt” Gailey, 124. o.

- 19 „Egy partraszálló hadművelet” John Monks: *A Ribbon and a Star* [Szalag és csillag]. Henry Holt, 1945, 40. o.
- 20 „Nagy ellenséges rajok” Wooldridge, 163. o.
- 21 „Odalent a hordozó” uo. 177. o.
- 22 „Alig volt fegyverünk” Miller, 147. o.
- 23 „A régi filmeknek azokra” Carl Hoffman: *Saipan: The Beginning of the End* [Szaipán – A vég kezdete]. US Marine Corps, 1950, 223. o.
- 24 „Sehol sem” *Time*, 44. 7. 3.
- 25 „Már nem tudták” Norman Mailer: *Meztelenek és holtak*. Magvető, 1967, II. kötet, 246. o. (az Árkadia 1985-ös kiadásában)
- 26 „Alaposan fel volt dűlva” Wooldridge, 209. o.

23. fejezet – Az ostromlott Németország

- 1 „Mindketten állandó halálos” A 2. hadsereg hírszerzési jelentése, *Armageddon* dosszié
- 2 „Az összes porcelánt” uo.
- 3 „Akkor nem marad más” Wolff-Monckeburg, 86. o.
- 4 „Tudom, miért akarja” SzI Moser, *Armageddon* dosszié
- 5 „A Café Kafer” A 2. hadsereg hírszerzése, *Armageddon* dosszié
- 6 „Tizenkilenc évesnek lenni” Fussell, 10. o.
- 7 „ölébe hullt a győzelem” Harris levele Portalnak, 44. 11. 1., Cochrane-iratok
- 8 „Amíg Antwerpent be nem” Marshall-iratok, 67/13. doboz, 44. 9. 25.
- 9 „Ez nem csupán a legmagasabb” Devers, *Military Review*, XXVII. évfolyam, 1947. október 7-i szám, 6. o.
- 10 „Mind azt hittük” Koa Wing, 236. o., 44. 9. 29.
- 11 „Erről... a levélről” Day-Lewis, 19. o.
- 12 „A körülmények siralmasak” John Ellis: *The Sharp End* [A vastagja]. Pimlico, 1993, 30. o.
- 13 „A tél beálltával” Pogue: *The Supreme Command* dosszié, USMHI Carlisle
- 14 „Montgomery 21. hadseregcsoportjában” Dr. John Petty, *British Army Review*, 2010. nyár, 89. o.
- 15 „Az angolok, de még inkább” *Armageddon* dosszié
- 16 „Kezd rettentően elegem lenni” Marshall-iratok, 67/15. doboz
- 17 „Micsoda felfordulás ez” Ellis, 96. o.
- 18 „Azt szavakkal elmondani” A. K. Altes – N. K. C. A. In’t Veld: *The Forgotten Battle: Overloon and the Maas Salient 1944–45* [Az elfeledett csata – Overloon és a meuse-i kiszögellés, 1944–1945]. Spellmount, 1995, 160. o.
- 19 „Számára véget ért” Broadfoot, 231. o.
- 20 „Abból a pillanattól” Robert Kotlowitz: *Before Their Times* [Korukat megelőzve]. Anchor, 1998, 137. o.
- 21 „Szétszóródtunk a síkságon” Finucane, *Overlord* levelezés
- 22 „Én is folyton ezt” uo.
- 23 „Alan Brooke-tól hallotta” USMHI Sir Frederick Morgant idézi Pogue, *Supreme Command* dosszié

- 24 „olyan mértékig elzsibbadtam” George Neill: *Infantry Soldier: Holding the Line at the Battle of the Bulge* [Gyalogos katona – Állni a sarat az ardenneki offenzívában]. Norman, University of Oklahoma Press, 2000, 85., 91., 95–97. o.
- 25 „A vezetőnyíláson át” Metelmann, 95. o.
- 26 „annyira fáj a fenekem” Schoo, *Armageddon* dosszié
- 27 „Jézusmária” Kotlowitz, 120–121. o.
- 28 „sírva fakadtak, amikor” Szi Beavers, *Armageddon* dosszié
- 29 „Ha bátrak” A 2. hadsereg hírszerzése, *Armageddon* dosszié
- 30 „Eleinte nem féltem” Szi Moody, *Armageddon* dosszié
- 31 „A félelem volt az úr” Donald Burgett: *Seven Roads to Hell: A Screaming Eagle at Bastogne* [Hét út a pokolba – Egy vijjogó sas Bastogne-ban]. Dell, 1999, 1. o.
- 32 „Békésnek tűntek” Lindstrom MS, *Armageddon* dosszié
- 33 „Akkora köd volt” Reynolds: *Acélemberek*, 145. o.
- 34 „Gordont nagyból” Fussell, 131. o.
- 35 „a Houffalize nevű kisvárosban” William Hitchcock: *Liberation: A Bitter Road to Freedom, Europe 1944–45* [Felszabadítás: keserű út a szabadságig. Európa 1944–1945]. Faber, 2008, 87. és 89. o.
- 36 „Az 1. z. viharvert” George D. Graves: *Blood and Snow: The Ardennes* [Vér és hó – Az Ardennek]
- 37 „Az őrmesterem és én” Reynolds: *Acélemberek*, 137–138. o.
- 38 „A csatát ott fejeztük” Szi Schröder, *Armageddon* dosszié
- 39 „Az amerikaiak nem” USMHI Pogue, *The Supreme Command* dosszié
- 40 „A teljesítmény minősítése” Blumenson: *Parameters*
- 41 „Lábon löttem magam” Henry Hills szóbeli közlése 257. o., *Armageddon* dosszié
- 42 „Az előterjesztést végül” Bowlby, 109. o.
- 43 „Utunk során, melyet” uo. 251. o.

24. fejezet – A Harmadik Birodalom bukása

1. BUDAPEST: AZ ESEMÉNYEK SŰRŰJÉBEN

- 1 „Alezredes úr kérem” Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Corvina, 1998, 27. o. (oldalszámok a Corvina 2001-es kiadása szerint)
- 2 „A fiatal, kopaszra” uo. 44–45. o.
- 3 „megígérheti, hogy Budapest” uo. 50. o.
- 4 „Ez a legszebb karácsonyi” uo. 60. o.
- 5 „ezzel nem teszi tönkre” uo. 43. o.
- 6 „A ruszlik... énekelve” uo. 125. o.
- 7 „Különös módon egy” uo. 75. o.
- 8 „Gyönyörű arcú” uo. 147. o.
- 9 „A megbeszélés után” uo. 148. o.
- 10 „Elviselhetetlen az ellátás” uo. 152. o.
- 11 „Öcsi, hát neked” uo. 234. o.
- 12 „A szűk Kazinczy utcában” uo. 241–242. o.
- 13 „Genny, vér, rothadás” uo. 201. o.

14 „A hitleristák az óriási” uo. 205. o.

15 „Egyszerűek voltak és” uo. 286. o.

2. EISENHOWER ELŐRENYOMUL AZ ELBÁIG

- 16 „egy feketébe öltözött” Donald T. Peak: *Fire Mission* [Tüzes küldetés]. Sunflower University Press, 2001, 148. o.
- 17 „Torkig vagyok ezekkel” Charles Felix: *Crossing the Sauer* [Átkelés a Sauerén]. Burford Books, 2002, 153. o.
- 18 „Aaron Larkin utászszakaszának” MS Aaron's War [Aaron háborúja]. *Armageddon* dosszié
- 19 „Harold Lindstrom tizedesbe” Lindstrom MS, *Armageddon* dosszié
- 20 „Egy hódító hadsereg” Az európai hadszíntéren 1942. július 18. és 1945. november 1. között az amerikai haderő mellé rendelt haditörvényszék történeti hivatala, I. kötet, 242–249. o.
- 21 „Az idegenkedésnek azzal” White, 102. o.
- 22 „Szürke gyapjú egyenruhát” Fussell, 120. o.
- 23 „Dezertőr vagyok” Szi Pflug, *Armageddon* dosszié
- 24 „A német hadsereg” Dilas, 446. o.
- 25 „Ez a rettenetes bombazápor” Poppel, 133. o.
- 26 „A puskát a jobb vállon” A 2. hadsereg hírszerzési jelentése, *Armageddon* dosszié
- 27 „egyszer egy teljes órán” Szi Saurma, *Armageddon* dosszié
- 28 „Az ellátás kiváló volt” Reynolds: *Acélemberek*, 222. o.

3. BERLIN: A VÉGSŐ ÜTKÖZET

- 29 „És kiáltani akartam” Groszman, 364. o.
- 30 „Birtokok, falvak és városok” *Piszma sz ognennovo rubezsza 1941–1945*, 100. o.
- 31 „Mi legalább fiatalok voltunk” Szi Kowitz, *Armageddon* dosszié
- 32 „Ezekben a helyzetekben” Szi Pflug, *Armageddon* dosszié
- 33 „A világ nagyon magányos” IWM 94/7/1 Mrs. S. H. Stewart MS
- 34 „Leszarom. Itt az ideje” Antony Beevor: *Berlin – 1945 – Az összeomlás*. Gold Book, é. n., 67. o.
- 35 „Fritz, halt!” Sztanyiszlav Gorszkij: *Zapiski navodcsika SU-76* [Egy SU-76-os lövegirányzó emlékirata]. Moszkva, 2010, 108. o.
- 36 „Különbélie helyeken” *Piszma sz ognennovo rubezsza*, 186. o.
- 37 „Itt ülök gyertyafényes” Fromm, *Armageddon* dosszié
- 38 „Már nem Hitlerért” Sajer, 382. o.
- 39 „Tisztnek lenni azt” Beevor, 180. o.
- 40 „Mostanában egyre gyakrabban” Anonyma, 57. o.
- 41 „Szia, édesem!” *Piszma sz ognennovo rubezsza*, 137. o.
- 42 „Csendet! Valamit el kell” Beevor, 202–203. o.
- 43 „Istenem! Micsoda húhót” Hagen, 213. o.
- 44 „Mindennek vége, gyermekem” Moorhouse, 360. o.
- 45 „Drága hazánk” uo. 351. o.
- 46 „mintha vérrrel öntötték” Ruth Andreas-Friedrich: *Berlin Underground 1938–1945*. New York, 1947, 273. o.

- 47 „Évekkel ezelőtt még” Jacob Kronika: *Der Untergang Berlins* [Berlin eleste]. Hamburg, 1946, 127. o., idézi Moorhouse, 359. o.
- 48 „Amikor elhagytuk Lieberosét” Hugo Gryn Naomi Grynne: *Chasing Shadows* [Árnyékkergetés]. Harmondsworth, 2001, 238–239. o.
- 49 „A láthatár olyan világos” Beevor, 229. o.
- 50 „Bombatölcsérekkel csipkézett” Beevor, 235. o.
- 51 „Mi végre elnyújtani” Potsdam, IX/I. kötet, 59. o.
- 52 „Most Forst előtt” Fromm, *Armageddon* dosszié
- 53 „Annyira szerencsétlen alakok” Anonyma, 30. o.
- 54 „még gyerek volt” Dorothea von Schwanenflügel: *Laughter Wasn't Rationed* [A nevetést nem jegyre adták]. Alexandria VA, 1999, 342. o.
- 55 „Köztük egészen fiatal” Anonyma, 34. o.
- 56 „Berlin... borzalmas látványt” Sune Persson: *Escape from the Third Reich* [Menekülés a Harmadik Birodalomból]. London, 2010, 113–114. o.
- 57 „Kísértetvárosban” Helga Schneider: *The Bonfire of Berlin* [A berlini máglya]. London, 2005, 55. o.
- 58 „Ha – egy ilyen bejelentés” Richard Bessel: *Germany 1945* [Németország 1945]. Simon & Schuster, 2009, 141. o.
- 59 „Ember, állat, autó” Anonyma, 195. o.
- 60 „Körös-körül szenny” uo. 190–191. o.
- 61 „Botorkál velem szemben” uo. 67. o.
- 62 „Ilyesmit nem lehet” uo. 237. o.
- 63 „A vágyteljesítő-menekülő” uo. 78. o.
- 64 „Egy szót sem beszélnek” Bessel 267. o.,
- 65 „Borzalmas és szégyenletes” Groszman, 361. o.
- 66 „– Orosz vagyok” Jacob Kronika: *Der Untergang Berlins*, idézi Moorhouse, 385. o.
- 67 „A lelkes főbe lőtte” idézi Moorhouse, 372. o.
- 68 „Velünk nem bántak” Bailey, 244. o.
- 69 „A Vörös Hadsereggel” Dilas, 420. o.
- 70 „Még mindig túlságosan” Fraser, 267. o.
- 71 „Az ünnepségünk visszafogott” Diercks MS, *Armageddon* dosszié
- 72 „hála Istennek, vége” Cropper, 90. o.
- 73 „A városon egy órán” A BCA ezred 14A2 osztaga, *Armageddon* dosszié

25. fejezet – Japán eleste

- 1 „Mi sem teszünk egyebet” Bayly–Harper, 431. o.
- 2 „Partizánok, fiatal falusi” uo. 434. o.
- 3 „Alig hiszem, hogy valaha” Az Egyesült Államok Tengerészgyalogságának Quanticoi Történelmi Intézete, Joseph Raspilair-iratok
- 4 „Patrick Caruso főhadnagy” Patrick Caruso: *Nightmare on Iwo* [Rémálom Ivón]. Naval Institute Press, 2001
- 5 „Láttam... ahogy eltalálják” Wooldridge, 253. o.
- 6 „Csak ámultam némelyik” uo. 263. o.
- 7 „Tegnap este 18.35-kor” <http://b-29.org/>

- 8 „LeMay gyakoriati” Steve Birdsall: *Saga of the Superfortress* [A Superfortress-saga]. Sidgwick & Jackson, 1981, 143. o.
- 9 „Meglepően kis rázkódást” uo. 149. o.
- 10 „miután ...alkalommal” uo. 312. o.
- 11 „– Számomra ez csupán” *The Hourglass*, 401–402. o.
- 12 „A kamikazetámadásoknak számtalan japán” Rikihei Inoguchi – Tadashi Nakajima, Roger Pineau közreműködésével: *The Divine Wind* [Az Isteni Szél]. Hutchinson, 1959, 179. o.
- 13 „Emlékszem, sok gondterhelt” Wooldridge, 110. o.
- 14 „Takeo Kaszuga” Takeo Kaszugát idézi Emiko Ohnuki-Tierney: *Kamikaze Diaries* [Kamikazenaplók]. University of Chicago Press, 2006, 9. o.
- 15 „Az újonnan jöttek” Inoguchi–Nakajima, 148. o.
- 16 „néhány ilyen pilóta” uo. 149. o.
- 17 „Most óriási eszközfölénnyel” Ohnuki-Tierney, 88. o.
- 18 „Manapság a japán” uo. 126. o.
- 19 „Anyám, én férfi vagyok” uo. 173. o.
- 20 „A minap ellátogattam” uo. 209. o.
- 21 „Bajtársaim!” USMHI japán hadifogoly-dokumentumok, PW2050, 45. 6. 24.
- 22 „– Most kaptam a hírt” Hugh Pettigrew, idézi Thompson: *Burma*, 352. o.
- 23 „Azt hittük, sosem” uo. 356. o.
- 24 „Legelől a támadók” Yoshida Mitsuru: *Requiem for Battleship Yamato* [Rekviem a Jamato csatahajóért]. Constable, 1999, 44. o.
- 25 „Ők a harctéri föladatokra” Laura Fermi: *Atom a családban*. Gondolat, 1966, 332. o.
- 26 „Semmi reményem” Richard Rhodes: *Ultimate Powers* [Mindenható erők]. Simon & Schuster, 1986, 641. o.
- 27 Azok, akik a pusztán” uo. 641.
- 28 „A sorsdöntő csatában” Umezu Yoshijiro: *Facing the Decisive Battle* [„A sorsdöntő csata előtt”]. *Kaikosha Kiji*, 45. 5. 17.
- 29 „Az előadásai” *Nemesis* dosszié, 21. o.
- 30 „Japánban nem volt” SzI Nakamura, *Nemesis* dosszié
- 31 „Hallottunk valami csodabombáról” IWM RNR 95/5/1
- 32 „Mi játszottuk az ébresztőórát” Birdsall, 309. o.

26. fejezet – Győzők és legyőzöttek

- 1 „Mi... szegény Németországunk” Wolff-Monckeburg, 130. o.
- 2 „Ma reggel néhány német” *New York Times*, 45. 4. 22.
- 3 „Úgy éreztem magam” Anders, 282. o.
- 4 Udvariasan, de minden” uo. 286. o.
- 5 „Mi, egyenruhás lengyelek” IWM 90/11/1 B. Lvov
- 6 „Mindenki egyetértett” Koa Wing, 268. o., 45. 5. 11.
- 7 „Drágám, tudom, hogy” Day-Lewis, 174. o.
- 8 „David McCormick géppuskás” Miranda Corben tulajdonában lévő levél
- 9 „Évekig vártam, hogy” Kevin Wilson: *Journey's End* [Az utazás vége]. Weidenfeld & Nicolson, 2010, 392. o.

- 10 „Gondolom, igazságos háború” Schlesinger, 353. o.
- 11 „Azért a háború” *Pogue's War*, 379. o.
- 12 „Mindent szabályszerűen” SzI Minamoto, *Nemesis* dosszié
- 13 „Akkoriban a japán” SzI Konada, *Nemesis* dosszié
- 14 „Így sülték el a dolgok” Wooldridge, 286. o.
- 15 „Megalakulása óta” Birdsall, 311. o.
- 16 „Szégyellek szomorú lenni” Sebastian, 679. o., 44. 12. 31.
- 17 „Hiba volna feltételezni” Christopher Thorne: *Allies of a Kind*, 401. o., 44. 4. 5.
- 18 „Sírva fakadtam, amikor” Bayly-Harper, 455. o.
- 19 „a régi barátok úgy” uo. 438.
- 20 „Tudtam, hogy meg kell” B. J. Kerkvliet: *The Huk Rebellion: A Study of Peasant Revolt in the Philippines* [A Huk-lázadás – Tanulmány a Fülöp-szigeteki parasztfelkelésről]. Berkeley, 1977, 109. o.
- 21 „Hamarosan kiderült” Forrest C. Pogue: *Pogue's War*, 202. o.
- 22 „Inkább civilek, mint” Corti: *The Last Soldiers of the King*, 80. o.
- 23 „Ez volt az utolsó alkalom” Terkel, 67. o.
- 24 „– Hitler egy zseni” Drew Pearson: *Diaries 1939–59* [Naplók 1939–1959]. Ed. by Tyler Abell, New York, 1974, 134. o.
- 25 „A hivatásos katonának” *RUSI Journal*, 1979. június
- 26 „Németország 6,9 millió” lásd a Német Fegyveres Erők Hadtörténeti Kutató Hivatalának munkatársa, dr. Rüdiger Overmans 2000-ben közreadott mérvadó statisztikai tanulmányát
- 27 „Nem igazán tudtam” SzI Lott, *Armageddon* dosszié
- 28 „Manapság senki sem” Hagen, 218. o.
- 29 „Az aranyparolisokat” SzI Ebiszava, *Nemesis* dosszié
- 30 „A japán hadsereg félelmetes” a *Bungei Sundzsú* cikke, 1956. március
- 31 „A háború utóhatásaként” SzI Hando, *Nemesis* dosszié
- 32 „a zsidók rendkívül” Blythe: *Private Words*, 33. o.S

Irodalomjegyzék

Ezek az oldalakon képtelen vállalkozás lenne megadni a második világháború átfogó bibliográfiáját, vagy akár csak a róla szóló, saját polcaimon sorakozó könyveket lajstromba venni; ennél fogva alább csak azokat a címeket soroltam fel, amelyekre szövegemben hivatkoztam, vagy amelyekből egyenesen idéztem. Megszámlálhatatlan gondos és kitűnő munkát hagytam ki, de ez messze nem jelenti azt, hogy ne ismerném el erőnyeiket és jelentőségüket, pusztán azt a próbálkozásomat tükrözi, hogy a lehető legkevesebbet ismételjek, különösen abból az anekdotakincsből, amely a korszakot tanulmányozók számára legismertebb történetírásokban és visszaemlékezésekben szerepel. Azok a címek, amelyekből rengeteget merítettem a saját elbeszélésemhez, illetve amelyek a további tanulmányozásra különösen érdemesek, **félkövér betűtípussal** szerepelnek. Nem tartottam szükségesnek, hogy felsoroljam azokat a többkötetes brit és amerikai hivatalos történetírásokat, amelyek természetesen nélkülözhetetlenek.

Abbott, Stephen: *And All My War is Done*. Pentland, 1991

Altes, A. K. – In't Veld, N. K. C. A.: *The Forgotten Battle: Overlook and the Maas Salient 1944–45*. Spellmount, 1995

Ambrose, Stephen: *Az elit alakulat*. Ford. dr. Molnár György. Gabo, 2001

Amery, Leo: *My Political Life*. Hutchinson, 1955 Vol. III

– *The Empire at Bay: The Leo Amery Diaries 1929–45*. Ed. John Barnes & David, Nicholson Hutchinson, 1988

Anders, Władysław: *An Army in Exile*. Macmillan, 1949

Andreas-Friedrich, Ruth: *Berlin Underground 1938–45*. New York, 1947

Anonyma: *Egy nő Berlinben*. Ford. Nádori Lidia. Magvető, 2005

- Arthur, Douglas: *Desert Watch*. Blaisdon, 2000
- Atkinson, Rick: *A csata napja*. Ford. dr. Molnár György. Gabo, 2012
- Avagliano Mario (ed.): *Generazione ribelle: Diari e lettere dal 1943 al 1945 a cura di Mario Avagliano*. Einaudi Storia, 2006
- Bailey, Roderick (ed.): *Forgotten Voices of the Secret War*. Ebury, 2008
- Ball, Adrian: *The Last Days of the Old World*. Doubleday, 1963
- Barclay, George: *Fighter Pilot*. Kimber, 1976
- Barenblatt, Daniel: *A Plague Upon Humanity*. Souvenir, 2004
- Baring, Sarah: *The Road to Station X*. Wilton, 65
- Barnett, Correlli: *Engage the Enemy More Closely*. Hodder & Stoughton, 1991
- Bayly, Christopher – Harper, Tim: *Forgotten Armies*. Penguin, 2004
- Beevor, Antony: *Sztálingrád*. Ford. Kőrös László. Aquila, 2000
- *Berlin: 1945 – Az összeomlás*. Ford. Tóth Róbert. Gold Book, é. n.
- Belfield, Eversley – Essame, H.: *The Battle for Normandy*. London, 1975
- Bellamy, Chris: *Absolute War*. Macmillan, 2007
- Belov, N. F.: *Front Diary of N.F. Belov 1941–44*
- Berezskov, Valentyin: *Sztranyici diplomatycieszkoy isztoriji*. Moszkva, 1982
- Berle, Beatrice Bishop – Jacobs, Travis Beal: *Navigating the Rapids 1918–1971*. Harcourt Brace, 1973
- Bessel, Richard: *Germany 1945*. Simon & Schuster, 2009
- Biddle, George: *Artist at War*. New York, 1944
- Birdsall, Steve: *Saga of the Superfortress*. Sidgwick & Jackson, 1981
- Blair, Clay: *Hitler's U-Boat Wars*. Random House, 1996
- Bloomfield-Smith, D. C. (ed.): *Fourth Indian Reflections*. Larman, 1987
- Blum, John Morton: *V was for Victory*. Harcourt Brace, 1976
- Blunt, Roscoe: *Foot Soldier: A Combat Infantryman's War in Europe*. Da Capo Press, 2002
- Blythe, Ronald (ed.): *Private Words*. Viking, 1991
- *Components of the Scene*. Penguin, 1966
- Borthwick, Alastair: *Battalion*. Baton Wicks, 1994
- Bower, Tom: *Nazi Gold*. HarperCollins, 1997
- Bowlby, Alex: *Recollections of Rifleman Bowlby*. Leo Cooper, 1969
- Braithwaite, Rodric: *Moszkva, 1941*. Ford. Béresi Csilla és Béresi Ákos. Cartaphilus, 2007
- Branson, Clive: *British Soldier in India: The Letters of Clive Branson*. Kommunista Párt, London, 1944
- Broadfoot, Barry (ed.): *Six War Years*. Toronto, 1974
- Brontman, Lazar: *Vojennyij dnyevnyik korreszpondenta „Pravdi”*. Moszkva, 2007
- Browning, Christopher: *Ordinary Men*. Penguin, 1998
- Bryant, Arthur: *The Turn of the Tide*. Collins, 1957
- Bungay, Stephen: *The Most Dangerous Enemy*. Aurum, 2010
- Burgett, Donald: *Seven Roads to Hell: A Screaming Eagle at Bastogne*. Dell, 1999
- Burleigh, Michael: *Moral Combat*. HarperCollins, 2010
- Busatti, Franco: *Dal Volturmo a Cassino*. RSI website
- Calvocoressi, Peter – Wint, Guy – Pritchard, John: *Total War*. Viking, 1972
- Carlton de Wiart, Adrian: *Happy Odyssey*. Jonathan Cape, 1950
- Caruso, Patrick: *Nightmare on Iwo*. Naval Institute Press, 2001

- Cheek, Tom: *A Ring of Coral*. Battle of Midway Roundtable, <http://www.pacificwar.org.au/Midway/TomCheek/RingofCoral/WatchingAttack.html>
- Chin Kee On: *Malaya Upside Down*. Szingapúr. 1946
- Ciano, Galeazzo: *Diaries*. Milan, 1946
- Cole, David: *Rough Road to Rome*. Kimber, 1983
- Collingham, Lizzie: *The Taste of War*. Allen Lane, 2011
- Colvin, John: *Nomonhan*. Quartet, 1999
- Cooper, Artemis: *Cairo in the War*. Hamish Hamilton, 1989
- Cooper, Diana: *Trumpets from the Steep*. Hart Davis, 1960
- Cooper, Raymond: *B Company*. Dobson, 1978
- Corti, Eugenio: *Few Returned: 28 Days on the Russian Front, Winter 1942–43*. University of Missouri Press, 1997
- *The Last Soldiers of the King*. University of Missouri Press, 2003
- Costello, John: *The Pacific War*. Collins, 1981
- Craig, Norman: *The Broken Plume*. IWM, 1982
- Cremer, Peter: *U-333*. Grafton, 1986
- Crook, Martin (ed.): *Wartime Letters of a West Kent Man*. Magánkiadás, 2007
- Cropper, Andy: *Dad's War*. Anmas, 1994
- Crosby, Harry H.: *A Wing and a Prayer*. Robson, 1993
- Cross, Robin: *Citadel*. O'Mara, 1993
- Col. Masanobu Tsuji: *Japan's Greatest Victory, Britain's Worst Defeat*. Spellmount, 1997, 91. o.
- Dahl, Roald: *Going Solo*. Penguin, 1988
- Dallek, Robert: *Lone Star Rising*. Oxford, 1991
- Dalton, Hugh: *Diaries*. Ed. Ben Pimlott, Jonathan Cape, 1986
- Davies, Norman: *God's Playground*. Oxford, 1981
- Day-Lewis, Tamsin (ed.): *Last Letters Home*. Macmillan, 1995
- Dear, I. C. B. – Foot, M. R. D. (eds): *The Oxford Companion to the Second World War*. Oxford, 1995
- D'Este, Carlo: *Eisenhower*. Holt, 2002
- *Bitter Victory*. Collins, 1988
- *Decision in Normandy*. Collins, 1983
- Diller, Eric: *Memoirs of a Combat Infantryman*. Magánkiadás, 2002
- Đilas, Milovan: *Wartime*. Secker & Warburg, 1980
- Doherty, Richard: *A Noble Crusade*. Rockville, New York, 1999
- Donnison, F. S. V.: *Civil Affairs and Military Government: North-West Europe 1944–46*. HMSO, 1961
- Douglas, Keith: *Alamein to Zem Zem*. Penguin, 1967
- Dower, John: *War Without Mercy*. Pantheon, 1986
- Dunlop, Edward: *The Diaries of 'Weary' Dunlop*. Viking, 1986
- Dyess, William E.: *The Dyess Story*. Putnam, New York, 1944
- Echternkamp, Jorg (ed.): *Germany and the Second World War*. Hadtörténeti Kutatóintézet, Potsdam/Oxford 9 kötet, 1990–2008
- Edwards, Robert: *White Death*. Weidenfeld & Nicolson, 2007
- Eichelberger, Robert: *Our Jungle Road to Tokyo*. Nashville Battery Classics, 1989
- Eisenhower, Dwight: *The Eisenhower Diaries*. Norton, 1981

- Ellis, John: *The Sharp End*. Pimlico, 1993
- Ellwood, David W.: *Italy 1943–45*. Leicester University Press, 1985
- Farrell, Charles: *Reflections*. Pentland, 2000
- Felix, Charles: *Crossing the Sauer*. Burford Books, 2002
- Fenby, Jonathan: *Generalissimo*. Free Press, 2003
- Fermi, Laura: *Atom a családban*. Ford. Tornai József. Gondolat, 1966
- Foot, Michael: *Bevan*. McGibbon & Kee, 1965
- Forman, Denis: *To Reason Why*. André Deutsch, 1991
- Formica, F. (ed.): *Account of the Battle of Deir El Murra*. Vincenzo Formica hadnagy naplója, www.ferreamole.it
- Fraser, David: *Wars and Shadows*. Penguin, 2002
- Fuchida, Mitsuo – Okimuya, Masatake: *Midway: The Battle that Doomed Japan*. Annapolis, 1955
- Fussell, Paul: *The Boys' Crusade*. Weidenfeld & Nicolson, 2004
- Gailey, Harry: *Bougainville 1943–45: The Forgotten Campaign*. University of Kentucky Press, 1991
- Garfield, Simon (ed.): *Private Battles*. Ebury, 2006
- *We are at War*. Ebury, 2009
- Gilbert, Adrian: *Voices of the Foreign Legion*. Skyhorse, 2010
- Gilbert, Martin: *Auschwitz and the Allies*. Weidenfeld & Nicolson, 1981
- Glanz, David: *Barbarossa*. Tempus, 2001
- *Soviet Military Deception in the Second World War*. Frank Cass, 1989
- Glusman, John: *Conduct Under Fire*. Viking, 2007
- Gorszkij, Sztanyiszlav: *Zapiszki navodcsika SU-76*. Moszkva, 2010
- Graves, George D.: *Blood and Snow: The Ardennes*
- Groszman, Vaszilij (ed. Vinogradova, Luba – Beevor, Antony): *Író a háborúban*. Ford. dr. Molnár György. Gold Book, é. n.
- Gryn, Hugo (with Gryn, Naomi): *Chasing Shadows*. Penguin, 2001
- Guest, John: *Broken Images*. Hart Davis, 1949
- Hadjipateras, C. N. – Falfalios, M. S. (eds): *Greece 1940–41 Eyewitnessed*. Efstathiadis, 1995
- Hagen, Louis: *Ein Volk ein Reich: Nine Lives Under the Reich*. Spellmount, 2011
- Halder, Franz: *Command in Conflict: The Diaries and Notes of Colonel-General Franz Halder and Other Members of the German High Command*. Ed. Barry Leach & Ian, MacDonald, Oxford, 1985
- Harries, Meirion – Susie: *Soldiers of the Sun*. Heinemann, 1991
- Hart, Peter: *At the Sharp End*. Leo Cooper, 1998
- Hastings, Max: *Overlord: D-Day and the Battle for Normandy*. Michael Joseph, 1984
- *Bombázók*. Ford. Danyi Andrea. Aquila, 1999
- *Finest Years*. HarperCollins, 2009
- *Armageddon: The Battle for Germany 1944–45*. Macmillan, 2004
- *Nemesis: The Battle for Japan 1944–45*. HarperCollins, 2007
- Hastings, Robin: *An Undergraduate's War*. Bell House, 1997
- Headlam, Cuthbert: *Parliament and Politics in the Age of Churchill and Attlee*. Ed. Stuart Ball, Cambridge, 1999

- Hennessy, Patrick: *Young Man in a Tank*. Magánkiadás, 1997
- Hitchens, Antony: *Gunboat Command*. Pen & Sword, 2007
- Hitchcock, William: *Liberation: The Bitter Road to Freedom, Europe 1944–45*. Faber, 2008
- Hoffman, Carl: *Saipan: The Beginning of the End*. US Marine Corps, 1950
- Holland, James: *Battle Over Britain*. HarperPress, 2010
- Horne, Alastair: *To Lose a Battle*. Macmillan, 1969
- Horsfall, John: *Say Not the Struggle*. Roundwood, 1977
- Hough, Richard: *One Boy's War*. Heinemann, 1975
- Howard, Michael: *Liberation or Catastrophe*. Hambledon, 2008
- *Captain Professor*. Continuum, 2004
- Howarth, Stephen – Law, David (eds): *The Battle of the Atlantic 1939–45*. Greenhill, 1994
- Hruscov, Nyikita: *The Memoirs of Nikita Khrushchev*. Ed. Sergei Khrushchev, Thomas Watson Institute, 2004, Vol. I
- Hudson, Charles: *Journal of Major-General Charles Hudson*. Wilton 65, 1992
- Inoguchi, Rikihei – Nakajima, Tadashi (with Pineau, Roger): *The Divine Wind*. Hutchinson, 1959
- Ironside, Sir Edmund: *The Ironside Diaries*. Ed. Mcleod & Kelly, London, 1962
- Jackson, Julian: *The Fall of France*. Oxford, 2003
- Jeffrey, Keith: *MI6: The History of the Secret Intelligence Service 1909–49*. Bloomsbury, 2010
- Joffe, Constantin: *We were Free*. Smith & Durrell, 1943
- Johnston, George: *The Toughest Fighting in the World*. Duell, Sloan & Pearce, New York, 1943
- Johnston, Mark: *At the Front Line*. Cambridge, 1996
- Johnstone, Sandy: *Enemy in the Sky*. Kimber, 1976
- James Jones: *The Thin Red Line*. Collins, 1963
- *WW II: A Chronicle of Soldiering*. (With Art Weithas), Grossett & Dunlap, 1975
- Jones, Michael: *The Retreat: Hitler's First Defeat*. John Murray, 2009
- *The Siege of Leningrad*. John Murray, 2008
- Karig, Walter – Purdon, Eric: *Battle Report: Pacific War Middle Phase*. Rinehart, 1946
- Karski, Jan: *Story of a Secret State*. Penguin, 2011
- Keeble, Lewis: *Worm's Eye View: The Recollections of Lewis Keeble*. Appendix C to Battlefield Tour: 1/4 KOYLI in the NW Europe Campaign
- Kellas, Arthur: *Down to Earth*. Pentland Press, 1989
- Kelly, Matthew: *Finding Poland*. Cape, 2010
- Kemp, Peter: *The Thorns of Memory*. Sinclair-Stevenson, 1990
- Kennedy, David: *Freedom from Fear*. Oxford, 1999
- Kennedy, John: *The Business of War*. Hutchinson, 1957
- Kerkvliet, B. J.: *The Huk Rebellion: A Study of Peasant Revolt in the Philippines*. Berkeley, 1977
- Kersaudy, François: *Norway 1940*. Collins, 1990
- Kershaw, Ian: *Fateful Choices*. Penguin, 2008
- Kershaw, Robert: *Never Surrender*. Hodder & Stoughton, 2009
- Khaing, Mi Mi: *A Burmese Family*. Longman, 1946

- Kiernan, Alvin: *The Unknown Battle of Midway*. Yale, 2005
- Killingray, David: *Fighting for Britain*. James Currey, 2010
- Klemperer, Victor: *I Shall Bear Witness*. Weidenfeld & Nicolson, 1999
- Knoke, Heinz: *A Führerért repültem*. Ford. Moczok Péter. Hajja & Fiai, 2002
- Knox, Donald: *Death March*. Harcourt Brace, 1981
- Koa Wing, Sandra (ed.): *Our Longest Days*. Profile, 2008
- Kotlowitz, Robert: *Before their Times*. Anchor, 1998
- Kronika, Jacob: *Der Untergang Berlins*. Hamburg, 1946
- Kumanyov, G. A.: *Rjedom szo Sztalinim*. Moszkva, 1999
- Ladies' Home Journal: *How America Lives*. Henry Holt, 1941
- Lamb, J. B.: *The Corvette Navy: True Stories from Canada's Atlantic War*. Macmillan, Toronto, 1979
- Langer, Rula: *The Mermaid and the Messerschmitt*. Roy, 1942
- Last, Nella: *Nella Last's War*. Sphere, 1981
- Leckie, Robert: *Helmet for my Pillow*. Ebury, 2010
- Lewis Jon (ed.): *Eyewitness D-Day*. Robinson, 1994
- Lewis, Norman: *Nápoly, 1944*. Ford. Félix Pál. Európa, 1989
- Livanios, Dimitris: *The Macedonian Question*. Oxford, 2008
- Lockwood, Jeffrey: *Six-Legged Soldiers: Using Insects as Weapons of War*. Oxford, 2009
- Longerich, Peter: *Holocaust*. Oxford, 2010
- Longmate, Norman: *The Home Front*. Chatto & Windus, 1981
- Lord, Walter: *Incredible Victory*. New York, 1967
- Loxton, Bruce – Coulthard-Clark, Chris: *The Shame of Savo*. Allen & Unwin, 1994
- Lukacs, John: *A második világháború öröksége*. Ford. M. Nagy Miklós. Európa, 2011
- McCullers, Carson: *Egy arany szem tükrében*. Ford. Kemény Dezső. Európa, 1973
- MacGregor, Knox: *Mussolini Unleashed, 1939–1941: Politics and Strategy in Fascist Italy's Last War*. Cambridge University Press, 1982
- McManners, John: *Fusilier*. Michael Russell, 2002
- Macnab, Roy: *For Honour Alone*. Hale, 1988
- Mafai, Miriam: *Pane Nero: Donne e vita quotidiana nella seconda Guerra mondiale*. Arnoldo Mondadori Editore, 1987
- Maier, Ruth: *Ruth Maier's Diary*. Harvill Secker, 2009
- Mailer, Norman: *Meztelenek és holtak*. Ford. Sziggyártó László. Magvető, 1967
- Mantia, Vito: *Diario di Guerra: Con gli Alpini in Montenegro 1941–1943*. Mursia, 2010
- Mazower, Mark: *Hitler's Empire*. Penguin, 2008
- Mears, Fred: *Carrier Combat*. Doubleday, 1944
- Melville, Herman: *Israel Potter*. 1854
- Melvin, Mungo: *Manstein*. Weidenfeld & Nicolson, 2010
- Merridale, Catherine: *Ivan's War*. Faber, 2005
- Metelmann, Henry: *A pokolba Hitlerért*. Ford. Szilágyi Béla. Hajja & Fiai, 2005
- Meyer, Kurt: *Grenadiers*. Fedorowiz Publishing, 1994
- Milburn, Clara: *Mrs Milburn's Diaries*. Harrap, 1979
- Miller, Donald: *D-Days in the Pacific*. Simon & Schuster, 2005
- Mitsuru, Yoshida: *Requiem for Battleship Yamato*. Constable, 1999
- Mochalasky, Fyodor: *Gulag Boss*. Oxford, 2010

- Moltke, Helmuth von: *Letters to Freya*. Ed. Beate von Oppen, Collins Harvill, 1991
- Monahan, Evelyn M. – Neidel-Greenlee, Rosemary: *All this Hell*. Kentucky University Press, 2000
- Monks, John: *A Ribbon and a Star*. Henry Holt, 1945
- Monsarrat, Nicholas: *The Cruel Sea*. Cassel, 1951
- Moore, Peter: *No Need to Worry*. Wilton 65, 2002
- Moorehead, Alan: *African Trilogy*. Hamish Hamilton, 1999
- *Eclipse*. Granta, 2000
- Moorhouse, Roger: *Berlin at War*. Bodley Head, 2010
- Mowat, Farley: *And no Birds Sang*. Cassell, 1980
- Muirhead, John: *Those who Fall*. Random House, 1986
- Mukerjee, Madhusree: *Churchill's Secret War*. Basic, 2010
- Murray, Horatius: *A Very Fine Commander*. Ed. Donovan, John. Pen & Sword, 2010
- Murray, Williamson: *Luftwaffe*. Allen & Unwin, 1985
- Murray, Williamson – Millett, Allan: *A War to be Won*. Belknap, 2000
- Mydans, Carl: *More than Meets the Eye*. Harper, 1959
- Nehru, Jawaharlal: *Selected Works of Nehru*. Orient Longman, 1980, vols 12, 13
- Neill, George: *Infantry Soldier: Holding the Line at the Battle of the Bulge*. University of Oklahoma Press, 2000
- Némirovsky, Irène: *Suite française*. Ford. Sashegyi Gábor. Aeternitas, 2006
- Newton, Steven H.: *Kursk: The German View*. Da Capo, 2002
- Nicolson, Harold: *Diaries*. Collins, 1965, Vol. II
- Nixon, Barbara: *Raiders Overhead*. Scholar, 1980
- Norman, Elizabeth: *Band of Angels*. Random House, 1999
- Nyikulin, Nyikolaj: *Voszpominanyija o vojnye*. Szentpétervár, 2009, internetes kiadás
- Ohnuki-Tierney, Emiko: *Kamikaze Diaries*. University of Chicago Press, 2006
- Olson, Lynn – Cloud, Stanley: *For Your Freedom and Ours*. Heineman, 2003
- Origo, Iris: *War in the Val d'Orcia*. Cape, 1947
- Overy, Richard: *Why the Allies Won*. Allen Lane, 1995
- *Russia's War*. Allen Lane, 1997
- Owen, James: *Danger UXB*. Little, Brown, 2010
- Owen, James – Walters, Guy (eds): *The Voices of War*. Penguin, 2004
- Payne, Stanley: *Franco and Hitler*. Yale, 2008
- Peak, Donald T.: *Fire Mission*. Sunflower University Press, 2001
- Pearson, Drew: *Diaries 1939–59*. Ed. Tyler Abell, New York, 1974
- Perrett, Geoffrey: *Days of Sadness, Years of Triumph*. University of Wisconsin Press, 1973
- Perrott-White, Alfred: *French Legionnaire*. John Murray, 1953
- Persanyin, Vlagyimir (ed.): *Strafnyiki, razvedcsiki, pehota*. Moszkva, 2010
- Persson, Sune: *Escape from the Third Reich*. London, 2010
- Piekalkiewicz, Janusz: *The Cavalry of World War II*. Orbis, 1979
- Pisma sz ognynnovo rubezsa 1941–1945*. Szentpétervár, 1992
- Pisma sz vojni*. Joskar-Ola, 1995
- Pogue, Forrest: *The Supreme Command*. Office of the Chief of Military History Washington DC, 1954

- *Pogue's War*. University of Kentucky Press, 2001
- Poppel, Martin: *Heaven and Hell*. Spellmount, 1988
- Powell, Anthony: *A Writer's Notebook*. Heinemann, 2001
- Princeton közvélemény-kutatás: *Public Opinion 1935–1946*. Princeton University Press, 1951
- Pyle, Ernie: *Here is Your War*. Pocket, NY, 1945
- *V was for Victory*. New York, 1945
- Raczynski, Edward: *In Allied London*. Weidenfeld & Nicolson, 1962
- Raleigh, John: *Behind the Nazi Front*. Dodd Mead, 1940
- Raymond, Bob: *A Yank in Bomber Command*. Moynihan, 1977
- Rebora, Andrea (ed.): *Letters of Lt. Pietro Ostellino: North Africa January 1941 to March 1943*. Prospettiva Editrice
- Reston, James: *Prelude to Victory*. NY, 1942
- Reynolds, Michael: *Acélpokol*. Ford. Varga Attila. Hajja & Fiai, 1999
- *Acélemberek*. Ford. Halmai Péter. Hajja & Fiai, 2001
- Rhodes, Richard: *Ultimate Powers*. Simon & Schuster, 1986
- Richey, Paul: *Fighter Pilot*. Cassell, 2001
- Roberts, Andrew: *The Storm of War*. Allen Lane, 2009
- *Masters and Commanders*. Allen Lane, 2008
- Rokosszovszkij, Konsztantyin: *Szoldatskij dolg*. Olun Press, Moszkva, 2002
- Roosevelt, Franklin: *The Roosevelt Letters*. Vol. III, ed. Elliot Roosevelt, Harrap, 1952
- Rudnicki, General K. S.: *Last of the Old Warhorses*. Bachman & Turner, 1974
- Sajer, Guy: *The Forgotten Soldier*. Sphere, 1971
- Say, Rosemary – Holland, Noel: *Rosie's War*. Michael O'Mara Books, 2011
- Schlesinger, Arthur: *A Life in the Twentieth Century*. Mariner Books, 2000
- Schmidt, Klaus: *Die Brandnacht*. Darmstadt, 1964
- Schneider, Helga: *The Bonfire of Berlin*. London, 2005
- Schrijvers, Peter: *The Crash of Ruin*. New York University Press, 1998
- Schwanenflugel, Dorothea von: *Laughter wasn't Rationed*. Alexandria VA 1999
- Sebastian, Mihail: *Napló 1935–44*. Ford. Vallasek Júlia. Konónia, 2009
- Sein, Daw: *Les Dix milles vies d'une femme birmane*. Claude Delachet Fuillon, 1978
- Sello, Maria: *Ein Familien und Zeitdokument 1933–45*. Kiadatlan kézirat, Wiener Könyvtár
- Sevareid, Eric: *Not so Wild a Dream*. Knopf, 1969
- Seversky, Alexander: *Victory Thru Air Power*. New York, 1942
- Sherwood, Robert: *The White House Papers of Harry L. Hopkins*. Eyre & Spottiswoode, 1948, Vol. I.
- Shirer, William: „Itt Berlin”. Ford. Kállai Tibor. Magvető, 2001
- Simpson, Tony: *Operation Mercury*. Hodder & Stoughton, 1981
- Sinkoskey Brodine, Janine (ed.): *Missing Pieces*. Hara Publishing, 2000
- Sledge, Eugene: *Pokol a Csendes-óceánon*. Ford. dr. Molnár György. Gabo, 2010
- Smith, Colin: *England's Last War with France: Fighting Vichy 1940–42*. Weidenfeld & Nicolson, 2009
- *Singapore Burning*. Penguin, 2005
- Smith, Colin – Bierman, John: *Alamein: War Without Hate*. Penguin, 2002
- Smith, Denis Mack: *Mussolini*. Weidenfeld & Nicolson, 1981

- Smith, Howard: *Last Train from Berlin*. London, 1942
- Smyth, John: *Before the Dawn*. Cassell, 1957
- Snow, Edgar: *Journey to the Beginning*. Gollancz, 1959
- Somerville, Christopher: *Our War*. Weidenfeld & Nicolson, 1998
- Spector, Ronald: *Eagle Against the Sun*. Viking, 1985
- Stahlberg, Alexander: *Bounden Duty*. Brassey, 1990
- Steinbeck, Elaine – Wallsten, Robert (ed.): *John Steinbeck: A Life in Letters*. Heinemann, 1975
- Street, A. G.: *From Dusk Until Dawn*. Blandford, 1945
- Sweetman, John: *The Dambusters Raid*. Arms & Armour, 1993
- Szadat, Anvar: *In Search of Identity*. Collins, 1978
- Tacuro, Izumija: *The Minami Organ*. Rangun, 1967
- Temkin, Gabriel: *My Just War*. Presidio, 1998
- Terkel, Studs: *The Good War*. Hamish Hamilton, 1984
- Thompson, Julian: *Forgotten Voices of Burma*. Ebury, 2009
- *The War at Sea*. Sidgwick & Jackson, 1996
- Thorne, Christopher: *The Issue of War*. Oxford, 1985
- *Allies of a Kind*. Hamish Hamilton, 1978
- Tooze, Adam: *The Wages of Destruction*. Penguin, 2007
- Tout, Ken: *Tank! Forty Hours of Battle*. London, 1985
- Towards Freedom: Documents on the Movement for Independence in India 1940*. pt. 1, OUP, 1978
- Trevelyan, Raleigh: *Rome '44*. Viking, 1982
- Turner, E. S.: *The Phoney War*. Michael Joseph, 1961
- Tute, Warren: *The Reluctant Enemies*. Collins, 1990
- Tyson, Geoffrey: *Forgotten Frontier*. Kalkutta, 1945
- Umezú Yoshijiro: 'Facing the Decisive Battle'. *Kaikosha Kiji*, 1945
- Ungváry, Krisztián: *Budapest ostroma*. Corvina, 1998
- Vallicella, Vittorio: *Diario di Guerra da El Alamein alla tragica ritirata 1942–1943*. Edizioni Arterigere, 2009
- Vaz Ezdani, Yvonne (ed.): *Songs of the Survivors*. Noronha Goa, 2007
- Vigor, P. H.: *Soviet Blitzkrieg Theory*. Macmillan, 1984
- Walters, Anne-Marie: *Moondrop to Gascony*. MPG Books, 2009
- Waugh, Evelyn: *Officers and Gentlemen*. Chapman & Hall, 1955
- *Unconditional Surrender*. Chapman & Hall, 1961
- *Diaries*. Ed. Michael Davie, Weidenfeld & Nicolson, 1976
- Weinburg, Gerhard: *A World at Arms*. Cambridge, 1994
- Weinstein, Alfred: *Barbed Wire Surgeon*. Macmillan, 1947
- Wellum, Geoffrey: *First Light*. Penguin, 2002
- Westphal, Siegfried (ed.): *The Fatal Decisions*. Michael Joseph, 1952
- White, Peter: *With the Jocks*. Sutton, 2001
- White, Theodore – Jacoby, Annalee: *Thunder Out of China*. Gollancz, 1947
- Willkie, Wendell: *One World*. New York, 1942
- Wilmot, Chester: *The Struggle for Europe*. Wordsworth, 1997
- Wilson, Kevin: *Journey's End*. Weidenfeld & Nicolson, 2010

- Wolff-Monckeburg, Mathilde: *On the Other Side*. Ed. Ruth Evans, Pan, 1979
- Woodman, Richard: *The Real Cruel Sea*. John Murray, 2004
- *Arctic Convoys*. John Murray, 2001
- *Malta Convoys*. John Murray, 2000
- Wooldridge, E. T. (ed.): *Carrier Warfare in the Pacific*. Smithsonian, 1993
- Zweig, Stefan: *Búcsú a tegnaptól*. Ford. Mészáros Károly. Anonymus Irodalmi és Művészeti Kiadó, Budapest, 1945.
- Zsadin et al. (eds): *Ognennaja duga: Kurszkaja bitva glazami Ljubjanki*. Moszkva, 2003

Mutató

- A Szovjetunió állatvilága* (Akszel Reichardt) 240
- A World at Arms* (Fegyverben a világ, Gerhard Weinberg) 19
- Aachen 755, 760–761
- Abbott, Stephen 294
- Abe Hiroaki 354
- Abesszínia 158, 161, 163, 165, 185
- Abraham, W. E. 303
- Abramov, Szasa 240
- Abrial, Jean-Marie 101
- Abruzzo 455
- Abwehr 18, 33, 148, 165, 219, 656, 658, 674, 721
- Ackerley, J. R. 460
- Addison, Edward 478, 622
- Addisz Abeba 161, 544
- Adlertag-* (Sasnap) hadművelet 130
- Afrika-hadtest (*Afrika Korps*) 163, 167, 186–187, 486, 488, 493, 497, 499, 502, 548
- Ahmedov, Iszmael 62
- AIF (Austral Imperial Forces, Ausztrál Birodalmi Erők) 291
- Akarit vádi 503, 504
- Akyab 572
- Alam el Halfa 488
- Alamagordo 840
- Albánia 159, 168–169, 171, 174, 261, 538, 719
- Albert-csatorna 88, 94
- Albrecht, Karl 576
- Alençon 725
- Aleut-szigetek 322, 333, 334
- Alexander, Sir Harold 101, 304–305, 310, 488, 492, 503–505, 586, 590, 592–593, 595, 599, 601, 605, 609–610, 622, 692–693
- Alexandria 158, 181, 197, 397, 399, 486, 487, 493, 495, 771
- Algéria 488, 499
- Áli, Rasíd 179
- All Souls College 20
- Allain, Jehan 111
- Alpok 116, 585
- Amalfi 595
- amerikai 1. hadsereg 704, 724, 760, 761, 770, 794
- amerikai 1. tengerészgyalogos-hadosztály 346, 745
- amerikai 3. flotta 745–747, 749
- amerikai 3. hadsereg 724, 725, 761
- amerikai 5. hadsereg
- amerikai 6. hadseregcsoport 755, 764
- amerikai 7. flotta 746, 747
- amerikai 7. hadsereg 755
- amerikai 8. hadsereg 776
- amerikai 9. hadsereg 793
- amerikai 10. hadsereg 829, 830
- amerikai 20. légierő 837
- amerikai 24. gyalogos hadosztály 696
- amerikai XXIV. hadtest 829
- amerikai XXX. hadtest 758
- amerikai 82. hadosztály 756, 758
- amerikai 101. hadosztály 756, 771
- amerikai Astoria cirkáló 341, 346

amerikai *Bunker Hill* repülőgépp-hordozó 834
amerikai *Chicago* romboló 346
amerikai *Enterprise* repülőgépp-hordozó 272, 328, 332, 339, 344, 354, 834
amerikai *Franklin* repülőgépp-hordozó 825
amerikai *Hornet* repülőgépp-hordozó 322, 329–330, 332, 336, 338, 340, 342, 343, 354
amerikai *Intrepid* hordozó 834
amerikai *Juneau* könnyűcirkáló 330–331, 355
amerikai *Lexington* hordozó 324–326
amerikai *Missouri* csatahajó 843
amerikai *Nevada* csatahajó 272
amerikai *North Carolina* csatahajó 354
amerikai *Ohio* tankhajó 398, 401
amerikai *Paterson* romboló 348
amerikai *Princeton* repülőgépp-hordozó 850
amerikai *Quincy* nehézcirkáló 347
amerikai *Santa Fe* cirkáló 825
amerikai *Saratoga* repülőgépp-hordozó 354, 737
amerikai *South Dakota* csatahajó 355
amerikai *Tone* nehézcirkáló 335–366
amerikai *Vincennes* cirkáló 347
amerikai *Wainwright* romboló 393
amerikai *Washington* repülőgépp-hordozó 355
amerikai *Wasp* repülőgépp-hordozó 354
amerikai *Yorktown* repülőgépp-hordozó 323, 325, 328, 332, 334–335, 341–344
Amery, Leo 43, 551, 559, 562
Amiens 98
Åndalsnes 82, 83
Andamán-szigetek 558
Anders, Władisław 31, 48, 412, 503, 690, 776, 777, 845–846
Anderson, Kenneth 690
Andreas-Friedrich, Ruth 805
Andrijevs Alekszander 207
Ang Szán 822, 851
angliai csata 119, 124–133, 135, 259, 354, 486, 618
angol-kanadai XXI. hadseregcsoport 728
Annan, Noel 677
Anthony, Seth 542
Antonescu, Ion 171
Antwerpen 756, 759, 761–763, 765, 772
Anufrijev, Jevgenyij 213
Anvil- (Üllő) partraszállás 726
Anzac (ausztrál–új-zélandi katonák) 172, 176
Anzio 447, 597, 691, 692, 694, 807
Appenninek 591, 606, 608, 693
Arakan-hegység 572, 574, 732, 734, 821
Aranypart 542, 543
Ardeatine-barlangok 606
Ardennek 88, 90, 489, 773
ardenneki csata 693, 769, 769–776, 780
Argentan 725
Arhangelszk 384, 395, 395, 411
Arlington Hall (Virginia) 491, 492
Armageddon (Hastings) 14
Arnhem 756–760
Arnim, Jürgen von 502–504
Arras 98, 99, 101, 106
Arthur, Doug 59, 162
Artom, Emanuele 538, 604
Asanti 542
Ashford, Pam 44
Asszám 306, 308–309, 554, 558, 562, 732, 736, 821
Athén 168, 169, 173, 176, 303, 458
Atkinson, Rick 587, 599
Atlanti Charta 556, 671
Atlanti fal 458, 697, 700
Atlanti-óceán 70, 74, 149, 364–384, 401, 473, 696, 838
Attlee, Bill 697–698
Auchinleck, Claude 84, 185, 189, 194, 197, 486, 488, 863
Ault, Bill 324
Aunis 111
Auschwitz 180, 654–659, 663, 672, 681, 685
ausztrál *Canberra* cirkáló 346–347
Ausztrália 276, 290, 295, 300, 316, 318, 319, 321, 322, 344, 362, 376, 465, 467, 530, 531, 546–547, 696, 731

ausztrál *Vendetta* romboló 281
Avranches 724
Az állam (Platón) 557
Az első világháború (Charles à Court Repington) 20
Az istenek alkonya (Richard Wagner) 807
Az utolsó ellenség (Richard Hillary) 20
Aziz el-Maszri 548
Azovi-tenger 509
Bach, Johann Sebastian 426
Backe, Herbert 201, 466
Bader, Douglas 132
Badoglio, Pietro 170, 591, 594, 603
Bagdad 179–180
Bagratyion-hadművelet 689–690, 713, 717–718, 864
Bahamák 375
Baldwin, Hanson 547
Ball, George 678
Ball, Victor 173
Balti Flotta 236
Baltikum 60, 198, 237, 625, 714, 718, 799
Balti-tenger 791, 796, 808
Bamm, Peter 225
Bangkok 558
Banyu Biru 851
Baranovka 421
Barbarossa-hadművelet 26, 148, 198–230, 246, 247, 252, 855
Barclay, George 132–133, 151–152
Baring, Sarah 471
Baromikin, Borisz 248
Barthrop, Paddy 127
Bastogne 772, 807
Baszra 180
Batan-félsziget 311–322
Batávia 292
Bathurst 542
Battleaxe- (Csatabárd) hadművelet 185
Baxter, Peter 439, 470, 503
Bayly, Christopher 657
Beavers, Dorothy 449, 477, 770
Bécs 170, 803
Beethoven, Ludwig van 426, 807
Bekbulatova, Valentyina 475
belga Force Publique 545
Belgium 53, 88–90, 93, 98, 99, 118, 678, 584, 727, 753, 768, 770, 772
Belgrád 171, 616, 719, 817
Bell, Ottilie 644, 645
Belorusszia 209, 214
Belsen 871
Belsey, Elizabeth 58
Belžec 671, 672, 674, 677
Bengália 16, 468, 552, 559–561, 568
Bengál-öböl 572
Bengázi 156
Bennett, Gordon 291
Berezskov, Valentyin 204–205
Bergholz, Olga 422
Bergonzoli, Annibale 160
Berija, Lavrentyij 49, 203, 205, 214, 226, 227, 418, 651, 682
Berle, Adolf 256
Berlin 18, 25, 26, 36, 39, 64, 79, 145–146, 154, 157, 165, 169, 179, 188, 198, 202, 203, 209, 210, 216, 219, 228, 230, 237, 244, 249, 250, 259, 263, 267, 270, 390, 408, 413, 426, 496, 512, 519, 525, 536, 537, 558, 620, 625, 628, 631, 636, 638, 641–643, 646, 647, 659, 660, 663, 665, 673, 679, 686, 689, 696, 713, 714, 720, 795–795, 797–819, 845, 856, 864
berlini csata 629, 637, 810
Berry, Don 20
Besszarábia 115
Béthune 99
Betio szigete 576
Bevan, Aneurin 32, 448
Bever folyó 633
Biak-sziget 580
Białystok 206, 214
Biberach 455
Bíbor Szív-gerinc 741
Biddle, George 601
Biddle, Tami, dr. 20, 873
Bihár 554
Billotte, Gaston 98–100
Bird, Tom 162
Birkenau 654, 659, 663, 685

Birmingham 138, 423
 Bizerte 504
 Bjelgorod 520
 Bjelov, Nyikolaj 410, 415, 423, 431, 450, 501, 508, 513–514, 525, 688, 817
 Black, Earlyn 279
 Blamey, Sir Thomas 173
 Blanchard, Georges 92, 100
Blau- (Kék-) hadművelet 406, 408, 412
 Bleichman, Ephraim 28, 37, 684
 Bletchley Park 18, 121, 471, 489–491, 857
 Blois-Brooke, Michael 842
 Blomberg, Werner von 154
 Blum, John Morton 274
 Blumenson, Martin 257, 775
 Blumentritt, Günther 405
 Blundell, George 399, 402
 Blunt, Maggie Joy 71
 Blunt, Roscoe 447
 Bobrujszk 714
 Bochum 641
 Bock, Fedor von 209, 227, 409
 Boddy, John 390
 Bogenhardt, Tassilo von 498, 527, 534
 Bolsoj Szinkovc 410
 Bombay 369, 554
Bombázók (Hastings) 14
 Bond, Roger 737
 Bone, Ted 618, 628
 Bonnet, Georges 42
 Bordeaux 142
 Borkovsky, Dieter 805
 Bormann, Martin 641
 Borneo 298, 835
 Borthwick, Alastair 444
 Boshell, Frankie 734
 Bósz, A. M. 552
 Bósz, Szubhasz Csandra 557–559
 Bougainville szigete 571, 575, 730, 737, 738
 Boulogne 129
 Bourguébus 707
 Bowlby, Alex 609, 776
 Bradley, Omar 314, 504, 505, 557, 724, 725, 763, 773, 794
 Bradshaw, Sam 188
 Brandt, Karl-Friedrich 515
 Branson, Clive 556
 Brantly, Hattie 279
 Brauchitsch, Walther von 117, 204, 244
 Braun, Eva 813
 Braunschweig 641, 647
 Brazília 528
 Brennan, Jack 628
 Brereton, Lewis 316
 Breslau 808
 Breszt 218
 Breszt-Litovszk 717
 Bretagne 724
 Brewster, Kingman 258
 Brickell, Russell 173
 Briggs, Laura 453
 Bristol 138
 Bristowe, Bobby 180
 brit 1. hadsereg 504
 brit 1. légi szállítású hadosztály 756–757, 758
 brit 2. gurkha lövészezred 602
 brit 5. seaforthi felföldi ezred 444
 brit 7. páncélosadosztály 157, 186, 189
 brit 8. hadsereg 185–196, 485–488, 492–499, 503–505, 594, 599, 776
 brit 11. kelet-afrikai hadosztály 545
 brit 14. hadsereg 553, 732, 836, 863
 brit 18. hadosztály 288
 brit 21. hadseregcsoport 763, 793
 brit 51. felföldi hadosztály 444, 695
 brit *Acanthus* korvett 379
 brit *Anglo-Saxon* nevű szénzállító hajó 374–375
 brit Aranyparti Ezred 543
 brit *Barham* csatahajó 397
 brit *Brisbane Star* kereskedelmi hajó 401
 brit *Cairo* légvédelmi cirkáló 400
 brit *Carlisle* cirkáló 366
 brit *Clan Ferguson* kereskedelmi hajó 401
 brit *Deucalion* teherhajó 400, 402
 brit *Dover Hill* teherhajó 395
 brit *Duke of York* csatahajó 395
 brit *Durban* könnyűcirkáló 289

brit *Durhami Könnyű Gyalogság* 589
 brit *Eagle* repülőgép-hordozó 398–399
 brit *Edinburgh* cirkáló 389, 390, 394
 brit *Eglantine* korvett 379
 brit *Empire Hope* kereskedelmi hajó 401
 Brit Expedíciós Haderő 853
 Brit Expedíciós Hadsereg 44, 53, 88, 89, 96, 97, 99–101, 105, 106, 112
 brit *Fame* romboló 379, 381
 brit *Foresight* romboló 400
 brit *Furious* hordozó 398–399
 brit *Glorious* repülőgép-hordozó 86, 87
 brit hadsereg 51, 53, 80, 82, 97, 105, 108, 121, 123, 136, 158, 185, 186, 246, 286, 291, 304, 364, 398, 448, 460, 499, 503, 504, 543, 544, 549, 551, 589, 593, 621, 705, 707, 763, 842, 857
 brit *Harmatis* teherhajó 386–387
 brit *Hood* csatacirkáló 365, 438
 brit *Illustrious* repülőgép-hordozó 397
 brit *Indomitable* repülőgép-hordozó 398, 400
 brit *Induna* teherhajó 388–389
 brit *Ithurel* romboló 400
 brit J. L. M. Curry teherhajó 386
 brit *Kenya* cirkáló 401
 brit *King George V* 386, 390
 brit Királyi Afrikai Lövészek 543, 544, 545
 brit *Laconia* tengerjáró 535
 brit *Manchester* cirkáló 401
 brit *Matabele* romboló 387
 brit *Matchless* romboló 368
 brit Mauritiusi Ezred 543
 brit *Melbourne Star* kereskedelmi hajó 401
 brit *Montbretia* korvett 379
 brit *Nelson* csatahajó 398, 399, 402
 brit *Nigeria* cirkáló 401
 brit *Otari* teherhajó 375–376
 brit *Perth* könnyűcirkáló 298
 brit *Port Chalmers* kereskedelmi hajó 401
 brit *Potentilla* korvett 379, 381
 brit *Queen Elizabeth* csatahajó 397
 brit *Repulse* csatacirkáló 284, 285
 brit *Resolution* csatahajó 180
 brit *Rochester Castle* kereskedelmi hajó 401
 brit *Rodney* csatahajó 401
 brit *Royal Oak* csatahajó 368
 brit *Sheffield* cirkáló 386
 brit *Siamese Prince* teherhajó 375
 brit *Trinidad* cirkáló 388–390
 brit *Unbroken* tengeralattjáró 402
 brit *Valiant* csatahajó 397
 brit *Victorious* repülőgép-hordozó 386, 398
 brit *Viscount* romboló 379–381
 brit *Wolverine* romboló 399–400
 Brixham (Devon) 454
 Bromberg 40
 Brontman, Lazar 237, 408–409, 473, 507, 521, 689
 Brooke, Alan 56, 488, 490, 599, 692, 694, 767, 867, 861
 Brooke-Popham, Sir Robert repülő 280, 300
 Broome, „Jackie” 393, 399
 Brothers, Pete 127, 129
 Brouay 703
 Brown, Ramsay 400
 Browning, Christopher 682–684
 Browning, Frederick „Fiú” 758
 Bruckner, Anton 807
 Bruneval 436
 Bruns, Walter 667
 Brush, Herbert 142, 431
 Brüsszel 88, 284, 727
 Buckner, Simon Bolivar 830, 831, 835
 Budapest 658, 719, 778–788
 Budnyica 452
 Bufton, Sid 624
 Bug folyó 198
 Bugyonnij, Szemjon 413
 Bukarest 184, 203, 850
 Bukov, Vaszja 420
 Bukovina 115
 Bulgária 146, 168, 170, 612, 684, 719
 Bulson 91
 Buna 360–361
 Burgett, Donald 771
 Burgoyne, John 649
 Burke, Arleigh 739–750, 836

Burleigh, Michael 19
 Burma 190, 268, 277, 289, 299–310, 352, 359, 362, 485, 541–545, 549, 550, 553, 558, 559, 562, 564, 572–574, 578, 581, 656, 590, 731–732, 736, 820–823, 836, 847, 851, 858, 863
 Burmai Függetlenségi Hadsereg 822
 Burmai Védelmi Hadsereg 307
 Burns, Bob 705
 Burrough, Harold 400–401
 Busatti, Franco 602
 Busch, Ernest 714
 Butler, John 186, 187
 Butler, R. A. 310
 Butler, Richard 367–368
 Bydgoszcz 39
 Bzura folyó 38
 Caen 702, 705, 723, 725, 727, 757
 Calabria 593, 594
 Calais 99
 Calaisi-szoros 702
 Calvocoressi, Peter 19
 Cambes-i erdő 702
 Cambrai 101
 Cambridge 142
 Cameron-félföld 289
 Camp Detrick 868
 Campbell, Sir Ronald 112
 Canaris, Wilhelm 165
 Canberra 292, 850
 Canterbury 59, 134
 Capano, John 532
 Cape Breton 766
 Cape Gloucester 575
 Capounisz, Ahmet 169
 Capuzzo-erőd 167
 Carlisle (Pennsylvania) 20
 Carnera, Primo 162
 Carton de Wiart, Adrian 31, 50, 83, 84
 Cartwright, Jim 698
 Carullo, Anthony 533
 Caruso, Patrick 824
 Casablanca 500, 584
 casablanca konferencia 571, 636
 Caserta 817
 Casolari 607
 Castlerosse, Lord 71
 Castro di Volsci 607
 Catania 588, 589
 Catroux, Georges 184
 Cazalet, Peter 289
 Ceylon 290, 298
 Chamberlain, Neville 34, 41, 43, 65, 71, 83–84, 85, 87
 Chambois 726
 Chappell, William 441
 Charlottenburg 672, 686
 Charlton, George 387
 Chartres 95
 Château de Chissay 109
 Châteauneuf 109
 Châtillon-sur-Seine 755
 Chauvel, Jean 107
 Check, Tom 340
 Chelmno 27, 672
 Cheneux 773
 Chennault, Claire 303
 Chicago 448, 458
 Childers, Lloyd 338–339
 Chiunzi-hágó 595
 Churchill, Winston 15, 16, 19, 41, 43, 64, 65, 68, 70, 71, 73, 74, 82, 86, 88, 97, 100, 104, 105, 112, 113, 114, 118, 119–122, 133, 135, 136, 138, 144, 145, 147, 150–151, 154, 155, 158, 160, 168, 169, 172, 179, 180–181, 183, 184, 185, 190, 197, 203, 208, 212, 255, 258, 259–260, 261, 262, 273, 275, 277, 281, 286, 287, 291, 292, 293, 295, 304, 310, 320, 323, 364, 366, 368, 370, 372, 376, 384, 385, 388, 391, 392, 394, 396, 398, 412, 435, 436, 438, 448, 458, 470, 477, 483, 485, 486, 488, 491, 492, 495, 500, 506, 528, 529, 546, 551, 554, 556, 557, 560, 561, 562, 572, 574, 583–585, 598, 610, 613, 623, 627, 635, 637, 649, 660, 676, 691, 693, 694, 695, 696, 697, 731–732, 752, 795, 796, 820, 823, 838, 846, 852, 853, 854, 856, 857, 859, 860, 861
 Chuuk-szigetek 579
 Ciano, Galeazzo 24, 169

Ciprus 169
 Clafin, William 258
 Clague, John 300
 Clark, Mark 594, 595, 599, 601, 693, 776
 Clarke, D. Worth 264
 Classon, Jack 56
 Clausewitz, Carl Philipp Gottlieb von 35
 Clements, Martin 345
 Cleve 767
 Clyde folyó 376, 387, 398
 Cobra-hadművelet 724
 Cochrane, Sir Ralph 629
 Cole, David 588
 Compass- (Iránytű) hadművelet 161, 163
 Compiègne 118
 Compton, John 688
 Conrath, Paul 587, 590
 Cook, Charles 319
 Cookman, Mary Carson 273
 Cooper, Duff 280, 286
 Cooper, Lady Diana 280, 549
 Cornwall 52, 143, 144
 Corregidor erődsziget 318–321, 323
 Corti, Eugenio 427–430, 604, 855
 Cotar 317
 Cotentin-félsziget 698, 704
 Coughlin, Charles 264
 Coutances 724
 Coventry 139
 Cox, Charles 436
 Crace, John 323–324
 Craig, Jack 358
 Craig, Norman 447, 494, 709
 Crawford, William 438
 Cree, G. H. 545
 * * * Crerar, Henry Duncan Graham „Harry” 725
 Cripp, Sir Stafford 554
 Crook, David 129
 Crook, Phyllis 459
 Cropper, John 724, 818
 Cropper, John 724, 818
 Croudson, Henry 56
 Crowell, Dick 334
 Crusader- (Keresztes lovag) hadművelet 185–186, 188, 194
 Cucsikane Tominoszuke 291
 Cudzi Maszanobu 287, 295–296, 357
 Cullen, Morry 172
 Cunningham, Alan 160–161, 185–186
 Cunningham, Sir Andrew 155, 178, 397, 863
 Curtin, John 292, 304
 Cyrenaica 166
 Csajko, Igor 422
 Csang Kaj-sek 265, 266, 268, 305–306, 364, 564–565, 567, 570, 731–732, 821
 Csatorna-szigetek 455, 751
 Csécsy Imre 781
 Csehszlovákia 32, 84, 660, 795
 Cseljabinszk 432
 Cserkaszi 524
 Csernyigov 688
 csetnikek 612–616
 Csianghszi 567
 Csin Ki On 655
 csinditek 446, 573–574, 732, 821
 Csindvin folyó 307–308, 545, 736, 821
 Csöcsiang 567
 Csúd-tó 687
 Csujkov, Vaszilij 63, 416–420, 430, 863
 Csungking 567
 Dachau 50, 662
 Dahl, Roald 183–184
 Dakar 180, 534, 545
 Daladier, Edouard 66, 70, 73, 84
 Dalmácia 612
 Damaszkusz 183, 562
 Damodar, Szavarkar Vár 552
 Dánia 118, 795, 796, 817
 Darby, Bill 594
 Darmstadt 643
 Darwin (Ausztrália) 530
 Dasz, Arangamohan 559
 Davidson, Basil 613
 Davidson, Ron 441
 Davies, Bob 143–144
 Davies, Norman 24
 Davin, Dan 173
 Davis, Donald 35

Dawley, Mike 595
 Dazai Oszamu 278
 De Gaulle, Charles 61, 106, 123, 182, 184, 534, 535
 De Valera, Éamon 529, 844
 Dęblin 28, 29
 Deck, Josef 233
 Decoux, Jean 539
 Dees, Joe 261
 Delhi 556, 560, 574
 Dennis, Alec 387
 Dentz, Henri 183–184
 Denny, C. B. 374–375
 Derna 501
 Deseő László 786
 Desplats, Jacques 111
 Detroit 532
 Deutmann, Karl 647
 Devers, Jake 755, 759, 764
 Devonport 122
Diadem-hadművelet 693
 Dick, Shirley Karp 472
 Dieppe 437
 Diercks, Lyman 710, 818
 Diercks, Lyman 710, 818
 Đilas, Milovan 612, 614–617, 791, 817
 Dill, Sir John 154
 Diller, Eric 18
 Dimapur 733
 Dior, Christian 536
 Dixon, Bob 324
 Dnyeper 206, 247, 509–511, 522, 524, 527, 688
 Dnyepetrovcszk 509
 Doe, Bob 127
 Don 408, 409, 413, 424, 425, 427, 769
 Donbaj 572
 Donyec 432, 509, 510
 Doolittle, James 322, 323, 567
 Doorman, Karel 298
 Dorfman, Harold 619, 628
 Dorman-Smith, Sir Reginald 300, 305
 Dortmund 643
 Dose, Wolf 245, 246
 Douglas, Keith 493, 497
 Dover 101, 104
 Dowding, Sir Hugh 124, 129, 130, 131, 132, 133
 Dönitz, Karl 369–372, 376–378, 382–383, 413, 818
 Drake, Billy 129
 Dressler, Erich 592, 597
 Drezda 537, 648, 651, 699, 794, 796, 798, 803, 845
 Drina 614
 Drobiński, Bolesław 127
 Drummond, Irene 293
 Dubisa folyó 210
 Dugan, Haynes 484
 Dugdale, Blanche 674
 Duna 719, 778, 781, 782, 783
 Dunand, Jean-Louis 110, 111
 Dunkerque, 102–105, 111, 112, 122, 434, 592, 595, 807
 Dunlop, Edward, „Weary” („Kopot”) 297
 Düsseldorf 626, 663
 Dvina 247
 Dworsky, Bertha 318
 Dyess, William 317
 Dyle folyó 88, 89
Dynamo-hadművelet 102, 104
 Dzsankoj 669
 Dzsitra-vonal 287
 East Grinstead 129
 Eben Emael-erőd 88
 Ebiszava Kiszao 869
 Eden, Anthony 135, 653, 677, 846, 859
 Eder folyó 633
 Edwards, Clive 359
 Egyesült Államok, Amerika 18, 19, 20, 52, 70, 120, 122, 147, 149, 187, 208, 213, 228, 231, 234, 237, 254–278, 279, 301, 311–314, 318, 320–323, 332, 328, 330, 335, 343, 344, 348, 352, 353, 365, 366, 372, 376, 378, 433, 434, 453, 466–469, 472, 481, 482–483, 486, 491, 529, 531, 532, 532, 534, 544, 564, 565, 569, 572, 574, 578, 580, 582, 584, 593, 670, 676, 679, 680, 696, 737, 740, 744, 792, 820, 826, 830, 837, 838, 840, 852, 855, 858, 859, 860, 861, 866, 869, 871

Egyesült Államok Hadserege 20, 256, 257, 486, 491
 Egyiptom 121, 148, 155, 157–158, 160–161, 167, 168, 185, 190, 192, 196–197, 369, 485, 486–488, 495, 548–549, 559
 Ehrenburg, Ilja 512
 Eichelberger, Robert 361, 751
 Eisenhower, Dwight 256, 321, 437, 500, 502–505, 580, 588, 595, 694–597, 700, 701, 716, 727, 738, 753, 355, 756, 759, 763–765, 767, 768, 770, 773–775, 788, 791, 793–795, 818, 822, 853, 862
 Ejszimon, Vjacseszlav 802
 El-Agheila 162, 167, 185, 194
 El-Alamein 197, 402, 488, 490, 493–495, 501, 504, 505, 807
 Elba 788, 796, 817
 Elbeuf 727
 El-Daba 497
 Eleuthera szigete 375
Elfújta a szél (Margaret Mitchell) 23, 47, 310
 Elliott, David 440, 448
 Elvegard 85
 Elverum 78
 Elzász 766, 769
 Elzász-Lotaringia 764
 Enfidaville 504
 Engel, Georg 117
 Engel, Gerhard 146
 Engelbrecht, Erich 76
 England, Len 179, 439–440, 675
 Eniwetok-atoll 579
 Eppler, Hans 548
Epsom-hadművelet 723
 Eriksen, Birger 76
 Erith-mocsarak 143
 Britrea 160
 Escoville 702
 Esders, Wilhelm, „Doki” 337
 Esperance-fok 354
 Espiritu Santu 330
 Essen 641–642
 Essex 133
 Északi-fok 396
 Északi-tenger 80, 129, 625
 Észak-Kína Területi Hadsereg 565
 Etna 588, 590
 Evans, Redd 472
 Everth, Wolfgang 191
 Everton (Lancashire grófság) 55
Exeter cirkáló 298
 Fahmy, Hekmet 548–549
 Palaise 693, 723, 725–726
 Fall River (Új-Guinea) 346
 Farrell, Charles 706
 Farrow, Ernie 108
 Faruk egyiptomi király 157, 548
 Fehéroroszország 40, 671
 Feiner, Harold 319
 Fekete-tenger 198, 413
 Feldt, Kurt 110
 Felix, Charles 788
Felix-hadművelet 165
 Fellers, Bonner 187, 746
 Fenet, Henri 812
 Fennema, Harold 442, 479
 Feodoszija 669
 Ferenc Ferdinánd trónörökös 23
 Ferguson, George 320
 Feric, Mirosław 37
 Fermi, Enrico 837
 Fermi, Laura 837
 Ferreira, Pedro 605
 Fibics-Szavcsenko, Alekszandra 227
 Fidzsi-szigetek 322
 Fields, Shep 446
Finest Years (Legdicsőbb évek, Hastings) 14
 Finnország 26, 60–62, 64–70, 75, 78, 208, 412, 717, 802, 822, 860
 Finucane, Tony 707–708, 767
 Fisk, George 261
 Fitt, Bert 734
 Flandria 11
 Flanner, Janet 42
 Fletcher, Frank 323–326, 332, 335–336, 341, 343, 345–346
 Foča 614, 615
 Folcher, Gustave 94, 95

Foley, Frank 80
 Formica, Vincenzo 495, 496, 497, 505
 Forst 808
 Fort Lewis 257
Fortitude-hadművelet 702
 Foye-Nôtre-Dame 774
 Földközi-tenger 124, 146, 153–197, 260, 277, 281, 366, 367, 376, 382, 396–403, 438, 481, 485, 487, 500, 502, 504, 507, 546, 585, 598, 694, 695, 707, 854, 861, 866, 868
 francia 1. hadsereg 88, 105
 francia 7. hadsereg 88, 89
 francia 9. hadsereg 88, 94
 francia 71. hadosztály 93
 francia *Bévéziers* tengeralattjáró 180
 francia *Chevalier-Paul* szuperromboló 183
 francia *Glorieux* tengeralattjáró 534
 francia hadsereg 53, 54, 56, 89, 80, 91, 93, 94, 100, 108
 Francia-Indokína 268, 269, 539, 570, 851
 Franciaország 23, 25, 26, 32, 33, 36, 44, 45, 52, 53, 59, 64, 69, 70, 73, 80, 85, 88–118, 119, 120, 122–124, 125, 139, 145, 153, 155, 164, 166, 180–184, 201, 209, 219, 246, 247, 248, 254, 256, 269, 276, 314, 384, 410, 434, 442, 457, 477, 485, 499, 500, 501, 515, 534–535, 538, 540, 584, 589, 599, 610, 637, 658, 660, 661, 673, 684, 685, 687, 694–695, 699, 701, 707, 710, 713, 726–728, 753, 755, 763, 768, 775, 777, 812, 819, 842, 852, 853, 854, 855, 863, 866
 francia *Richelieu* csatahajó 180
 francia *Rubis* aknarakó tengeralattjáró 181
 Franco, Francisco 165–166, 408, 603, 854
 Frank, Anne 533
 Frank, Hans 675
 Frank, Richard 20, 346
 Fraser, David 35, 453, 818
 Fredendall, Lloyd 502
 Freeman, Sir Wilfred 626
 Freyberg, Bernard 177–178
 Friedmann, Georges 111
 Friend, Charles 386
 Frier, J. R. 34
 Fritsche, Hans 797
 Fríz-szigetek 625
 Fromm, Helmut 803, 804, 808
Front Populaire 534
 Frost, John 436, 757
 Frunze, Mihail 215
 Frykman, Sven 811
 Fuchs, Karl 209, 224
 Fucsida Micuo 340
 Fulton, Michael 735
 Fülöp-szigetek 18, 268, 277, 279, 295, 315, 316, 319, 321, 352, 492, 571, 580, 731, 741, 744–746, 749, 750, 751, 826, 831, 835, 848, 852, 862, 864, 866
 Gábor Edith 658
 Gagliardi, Eugene 442
 Galland, Adolf 126
 Gambia 542
 Gamble, Alan 646
 Gamelin, Maurice 34, 37, 54, 64, 71, 73, 88, 89–90, 92, 93, 94, 98, 114
 Gandhi, Mahátma 554–558
 Garićpy, Leo 698
 Garigliano folyó 599
 Gavin, James M. 758
 Gay, George 338
 Gazala-vonal 194, 486
 Gdynia 38
 Gebel, Ursula 643
 Gehlen, Reinhard 407, 690
 Geipel, Berthold 706
 Genfi, Kofi 542
 Gennes szigete 111
 Gensoul, Marcel-Bruno 122
 Georges, Joseph 92
 Georgia 532, 575
 Geresomo, Batison 542
 Gestapo 72, 606, 641, 665, 806, 812
 Giáp, Vó Nguyễn 541
 Gibraltár 124, 146, 155, 164–166, 180, 398, 399, 401
 Gibson, Guy 633
 Gilbert-szigetek 576
 Gilding, Walter 103
 Glasgow 394
 Globocnik, Odilo 680

Gnade, Hartwig 683
 Goa 309
 Godau, Karl 508, 711
 Godfroy, René 181
 Goebbels, Paul Joseph 40, 204, 216, 377, 427, 487, 636, 673
 Goethe, Johann Wolfgang von 844
 Goldberg, Szmulek 52, 654
Goodwood-hadművelet 723
 Gorgyejev, Alekszandr 416–417, 508
 Gort, Lord John 53, 96, 99–101, 105
 Gót-vonal 693
 Govorov, Leonyid 420, 422
 Göring, Hermann Wilhelm 33, 104, 105, 110, 124, 129, 131, 134, 202, 216, 427, 622, 636, 640, 661, 662, 664, 856
 görög *Helli* cirkáló 169
 Görögország 148, 159, 162, 163, 168–179, 184, 192, 263, 303, 366, 470, 612, 658, 659, 684, 719, 854, 860
 Gray, Jimmy 336, 337, 342
 Graziani, Rodolfo 160–161, 168
 Green, Muriel 57, 139, 461, 473, 479, 500–501, 759
 Greer, Peter 285
 Griffenberg, Hans von 207
 Grimsby (Lincolnshire) 454
 Gros, Martha 643, 645
 Groszman, Vaszilij 213, 220–222, 245, 251, 414, 418–419, 430, 474, 524, 797, 814
 Groves, Leslie 839
 Grönland 357
 Grósz József 787
 Grumann, Kurt 228, 233
 Gryn, Hugo 806
 Guadalcanal 323, 344, 352–363, 439, 446
 Guam szigete 739–743
 Guderian, Heinz 27, 113, 244, 798, 864
 Guernica 622
 Guest, John 600, 655
 Gulág 49, 66, 69, 408, 453, 652
 gurkhák 189, 285, 286, 306, 573–574, 602
 Gusztáv-vonal 599
 Guzzoni, Alfredo 586
 Günther, Helmut 447
 Gwynn-Browne, Arthur 102
 György, VI. brit király 86
 Haakon, VII. norvég király 75, 78, 79, 84
 Haape, Heinrich 225
 Haase, Karl-Günther von 437
 Habarovszk 869
 Habbánija 179, 180
Háború és béke (Tolsztoj) 243, 685
 Habsburg Birodalom 611
 Hackney-mocsarak 144
 Hacsiro Szaszaki 278
 Hága 88
 Hagen 637, 642, 647
 Hahne, Dellie 461
 Haifa 870
 Hajasi Tadao 278,
 Hajnan 567
 Halder, Franz 109, 117, 209, 219, 227, 229, 406, 414
 Haldi folyó 559
 Halfaya-hágó 167
 Halsey, William „Bika” 354, 356, 575, 741, 745–750, 836
 Hamburg 462, 478, 629, 634, 636, 643, 682, 722, 795, 844, 845
 Hamlin, Albrecht 818–819
 Hanák Sándor 781
 Hando Kazutosi 569, 751, 869
 Hania 178
 Hannover 806
 Hannut 89
 Hansell, Heywood 827
 Harar 160
 Harbin 566
 Hargreaves, Charles 611, 613
 Harkov 243, 407, 411, 430, 432, 509–510, 520
 Harlan (Kentucky) 264
 Har nack, Helmut von 247
 Harper, Tim 657
 Harris, Sir Arthur 372, 378, 626, 632–637, 649, 695, 753
 Harrison, Earl 871
 Hartmann, Hans-Jürgen 223, 243
 Haskil, Clara 536

Haslsti, Wolf 68
 Hawaii 271, 272, 696
 Hazra, Matongini 555
 Headlam, Cuthbert 34, 135
 Heidelberg 803
 Heinrich, Gotthard 248, 250, 808
 Helsinki 61, 67, 148, 718
 Henday 164
 Henderson-pálya 345, 348, 351, 352, 354
 Hennessy, Patrick 707
Herbstnebel- (Őszi köd-) hadművelet 770, 775
 Hermann Göring hadosztály 587
 Hersey, John 439
 Herszon 669
 Hess, Rudolf 203
 Heydrich, Reinhard 680
 Heyn, Allan 332
 Hichens, Robert 435
 Higgins, Andrew 482
 Highett, Trevor 733
 Hill, David 399
 Hillary, Richard 20
 Himalája 564
 Himmler, Heinrich 537, 666, 668–670, 672, 674, 679–681, 778, 856
 Hiosz szigete 170
 Hirohito japán császár 267, 270, 273, 277, 279, 322, 341, 353, 359, 363, 435, 563, 567, 578, 730, 736–737, 841, 843, 848, 849, 856, 869
 Hirosima 14, 838, 840, 841, 842, 869
 Hitler, Adolf 13, 15, 18, 22, 24–26, 27, 32–34, 36, 37, 38, 41, 46, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 68, 70, 72, 73, 74, 75, 86, 87, 88, 103, 105, 106, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 133, 136, 138, 139, 140, 144, 145–150, 152, 153–154, 158, 160, 164–166, 168, 169, 170, 171, 178, 179, 180, 187, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 208, 210, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 222, 223, 224, 228, 229–230, 231, 234, 237, 244, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 254, 255, 258, 262, 253, 254, 269, 272, 273, 276, 364, 367, 368, 371, 376, 377, 384, 385, 386, 393, 396, 397, 406, 407, 408, 409, 412, 413, 414, 418, 423, 425, 429, 430, 432, 433, 434, 437, 450, 451, 457, 458, 472, 481, 487, 501, 504, 509, 510, 511, 512, 514, 515, 519, 522, 524, 531, 532, 537, 549, 563, 582, 584, 585, 591, 594, 598, 603, 604, 606, 607, 610, 612, 614, 636, 638, 639, 640, 642, 650, 651, 659, 660, 661, 662, 665, 666, 668, 670, 671, 672, 674, 676, 678, 680, 681, 686, 687, 688, 689, 690, 692, 694, 697, 699, 702, 713, 718, 719, 720, 721, 722, 724, 726, 727, 738, 751, 753, 756, 762, 770, 775, 780, 781, 782, 788, 789, 791, 792, 794, 796, 797, 798, 799, 802, 803, 804, 806, 807, 808, 809, 811–813, 816, 817, 818, 841, 844, 845, 846, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 859, 860, 863, 865, 867
 holland *De Ruyter* cirkáló 298
 holland *Houston* cirkáló 298
 holland *Java* cirkáló 298
 Holland Kelet-Indiák (Ma Indonézia) 263, 268, 277, 290, 296, 298, 550, 851, 865, 867
 Hollandia (Holland Új-Guinea) 362, 579
 Hollandia 13, 75, 88, 89, 90, 118, 267, 362, 469, 579, 684, 756, 757, 758, 764, 765, 766, 767, 790, 817, 851
 Hollywood 850
 Homma Maszaharu 316–320
 Hongkong 267, 277, 289, 296, 558
 Honi Flotta 365, 385, 389, 392
 Hopkinson, David 870
 Hopkinson, Diana 460
 Hore-Belisha, Leslie 41
 Horie Jositaka 840
 Hormel, Jay 258
 Hornor, Sam 733
 Horsfall, John 96, 97, 98, 101, 103
 Ho Si Minh lásd Nguyễn Ai Quốc
 Horton, Sir Max 383, 863
 Horvátország 612, 684
 Hotblack, Frederick 83
 Houffalize 772, 774
 Howard, „Jack”, Suffolk grófja 142, 143
 Howard, Sir Michael 20, 96, 97, 199, 215, 595, 596, 861
 Howe, Quincy 258

Höpner, Erich 202, 226, 232, 244
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 115
 Hsziangsuj 568
 Hube, Hans 592
 Hudson, Charles 135–136, 281, 346
 Huff, Wolfgang 250
 Hughes, T. L. 851
 Hukavng-völgy 309
 Huntziger, Charles 90, 92
 Huon-félsziget 362
 Huszein, Musztafa 850
 Hutchinson, Charles 366
 Hynes, Samuel 738
 Ibbertson, Joan 463
Icsi-gó-hadművelet 570
 Icsizo Hajasi 833
 Iki Harjusi 843
 Imperial War Museum (Birodalmi Hadtörténeti Múzeum) 20
 Imphal 306, 309, 732, 735–736
 Inber, Vera 421
 India 19, 97, 156, 180, 183, 189, 196, 266, 284, 286, 288, 290, 293, 294, 295, 301, 304, 306–310, 446, 541, 544, 545, 550–563, 564, 572–574, 601, 603, 607, 654, 731, 732, 736, 821, 826, 859, 866
 indiai 4. hadosztály 602, 607
 indiai Dzsánszi Ráni Ezred 558
 Indiai Légierő 552
 Indiai Nemzeti Hadsereg (INH) 294, 558–559, 736
 Indiai-óceán 469, 560
 Inoue Sigejosi 323–327
 Irak 157, 179–180, 562
 Irákló 177
 Iravádi folyó 306, 820–822, 863
 Irkutszk 522
 Ironside, Sir Edmund 50, 71, 84, 98, 99, 100
 Írország 97, 261, 264, 280, 483, 528–529
 Irwin, Basil 816
 Irwin, Basil 816
 Irwin, Noel 572
 Isii Siró 868
 Isle of Wight 130
 Isoletta 607
 Ispajkin, Jurij 515, 517
 Issy-l'Évêque 685
 Iszeszaki 843
 Ito Kijosi 843
 Ivo Dzsima 744, 823–824
 Izjum 509
 Izrael állam 871
 Jackson, Jackie 438
 Jaik, Juhan 206
 Jajunga 534
 Jamagucsi Tamon 342
 Jamamoto Iszoroku 268, 269, 323, 331–332, 335, 342–343, 356–357, 865
 Jamasita Tomojuki 286–288, 290, 293, 295, 296, 320, 352, 750, 751, 835, 864
 James, Harold 573
 Janovicsl 523
 japán 14. hadsereg 316
 Japán 148, 229, 260, 263, 265–277, 278–310, 314–363, 364, 388, 413, 435, 451, 466, 470, 481, 485, 489, 491–492, 531, 539–540, 548–551, 554, 555, 556, 558, 562, 564–581, 619, 623, 624, 655–657, 729–751, 804, 821–843, 847, 848, 849–852, 856, 863, 864, 865–872
 japán *Abukuma* könnyűcirkáló 747
 japán *Akagi* repülőgép-hordozó 340
 Japán Császári Haditengerészet 341, 730, 746
 japán *Csikuma* cirkáló 749
 japán *Csókai* cirkáló 749
 japán *Csókaj* 346, 347
 japán *Fuszó* csatahajó 747
 japán *Hiju* hordozó 741
 japán *Hirjú* repülőgép-hordozó 341–343
 japán *Jamasiró* csatahajó 747
 japán *Kaga* repülőgép-hordozó 340
 japán *Kaiten* öngyilkos tengeralattjárók 848–849
 japán *Kakó* nehézcirkáló 347
 japán *Kirisima* csatahajó 355
 japán Kvantung-hadsereg 564, 566
 japán *Mogami* nehézcirkáló 747
 japán *Muszasi* csatahajó 747

japán *Sóhó* könnyű repülőgép-hordozó 324
 japán *Sókaku* repülőgép-hordozó 324–325, 327, 331, 740
 japán *Szórjú* repülőgép-hordozó 340
 japán *Szuzuja* cirkáló 749
 japán *Tajhó* hordozó 740
 japán *Zuikaku* repülőgép-hordozó 326, 331
 Jarrell, Randall 620
 Jáva 295–298, 302, 655, 851
 Jelszk 689
 Jenandzsang 306
 Jenkins, Roy 18
 Jeronimosz érsek 176
 Jeruzsálem 537, 787
 Jeschonnek, Hans 199, 634, 635
 Jodl, Alfred 229, 818
 Joest, Eleonore von 478
 Joffe, Constantin 106
 Joffre 90
 Johannesburg 546
 Johnson, Hugh 260
 Johnson, Lyndon 260
 Johnston, George 360
 Johnston, Richard 845
 Johnstone, Sandy 133, 150
 Johore 288
 Jokojama Joszuke 287
 Jones, James 351, 446
 Jones, R. V. 140
 Jóreménység foka 369
 Jugoszlávia 14, 19, 159, 171–173, 179, 218, 434, 435, 537, 538, 606, 610–619, 816–817
 Juin, Alphonse 601, 592
 Jukina, Vera 208
 Juricka, Stephen 825
 Jünnan 565, 566
 Jylland-félsziget 785
 Kabul 558
 Kageler, Georg 683
 Kahn, E. J. 442
 Kairó 157, 158, 180, 190, 192, 197, 412, 413, 486, 487, 488, 548, 562, 613, 653, 746
 Kalacs 413, 425
 Kalamata 176
 Kalikakundu 560
 Kalinicsenko, Jevdokija 404, 405, 475
 Kalitov, Pavel 410, 414, 415, 420, 452
 Kalkutta 561
 Kaltenbrunner, Ernst 798
 Kambodzsa 539
 Kamenyev, Lev 227
 Kamenyeva, Olga 227
 Kamionka 28
 Kampala 541
 Kampar 286
 Kampen, Elizabeth van 655
 Kanada 136, 264, 465, 472, 479, 547, 548
 kanadai 2. hadsereg 725
 kanadai hadsereg 375, 761
 Kanadai Királyi Haditengerészet 373, 382
 Kanári-szigetek 164, 374
 Kansas City 449, 484
 Kappler, Herbert 606
 Karéliei-földszoros 60, 61, 66
 Karib-tenger 114
 Karlsruhe 626
 Karolina-szigetek 572, 579
 Karski, Jan 24, 677
 Kasai folyó 560, 561
 Kassel 627, 583, 806
 Kassel-Wilhelmshöhe 806
 Kasserine-hágó 502, 503
 Kaszpi-tenger 413
 Katyń 49
 Kaukázus 147, 148, 227, 408, 409, 412–413, 430, 698
 Kaunas 210, 669, 672
 Kazahsztán 48, 216, 415, 475
 Keitel, Wilhelm 154
 Kellas, Arthur 59
 Kelly, Robert 320, 321
 Kemp, Peter 538, 539
 Kennard, Sir Howard 36
 Kennedy, David 263
 Kennedy, Joseph 52, 60, 255
 Kennedy, Sir John 296
 Kenney, George 361, 363
 Kent 133

Kentucky 264, 472
 Kenya 158, 160, 280, 543, 562
 Kercs 669
 Kercs-félsziget 405, 411
 Kerr, Michael 186, 707
 Kershaw, Anthony 695, 705
 Kershaw, Ian 149
 Kesselring, Albert 123, 586, 590, 594–599, 602, 605, 606, 607, 691, 692, 693, 794, 864
 Key, Billy 295
 Khan, Sahnava 294
 Kiel 806
 Kiernan, Alvin 315, 329
 „Kifelé Indiából” mozgalom 554
 Kijev 205, 209, 220, 222–224, 684, 689
 Kimmel, Husband 271
 Kimura Heitaro 820
 Kína 14, 218, 263, 264–268, 270, 287–290, 297, 299, 300, 303, 305–307, 314, 321, 353, 434, 435, 458, 466, 482, 539, 540, 551, 554, 564–571, 731, 732, 820, 821, 822, 826, 841, 843, 850, 851, 860, 865, 868, 869, 870
 kínai nacionalista hadosztály 305
 King, Cecil 319, 329, 344, 850
 King, Edward 319–320
 King, Ernest 344
 Kinkaid, Thomas 746–748, 750
 Királyi Haditengerészet 20, 70, 74, 76, 85, 87, 101, 121, 122, 155, 165, 176, 177, 178, 181, 182, 184, 329, 364–402, 403, 411, 435, 486, 487, 534, 575, 592, 857
 Kirby, Kay 847
 Kissinger, Henry 533
 Kjúszú 829, 836
 Kleist, Paul Ludwig Ewald von 688
 Klemperer, Victor 487, 591, 651, 699
 Klimovo 452
 Kloppe, Hendrik 196
 Kluge, Hans Günther von 724, 727
 Knirsch, Rita 686
 Knoke, Heinz 40, 149, 199, 206, 426
 Kobe 827, 828
 Koblenz 794
 Kocsina, Jelena 242
 Koestler, Arthur 66
 Kohima 434, 732–736
 Kokoda-ösvény 357–361
 Kolai-öböl 395
 Kollaa 63
 Kollontaj, Alekszandra 85
 Konada Tosiharu 849
 Kongó 545
 Kononov, Viktor 217
 Konovalov, Ivan 206
 Konyev, Ivan Sztjepanovics 688, 791, 798, 803, 807–808, 811, 863
 Kops, Bernard 140
 Korall-tenger 322–344, 362, 413, 865
 Korea 841, 842, 850, 870
 Korizisz, Alexandrosz 176
 Kornicki, Franciszek 28, 31, 56
 Korosavin, Vaszilij 238
 Kossman, August 686
 Kota Baharu 281
 Kotlowitz, Robert 766–767, 769
 Kovalenko, Pavel 440, 474, 480, 511, 514, 523–525, 583–584
 Kowitz, Elfride 800
 Königsberg 802, 804
 Közép-Kína Expedíciós Erők 565
 Krakauer, Max 686
 Krakó 38
 Kréta 169, 176–179, 184, 263, 366, 589
 Kriegsmarine 76, 204, 370, 376, 378, 390
 Krím-félsziget 98, 430, 524, 688
Kristallnacht 664
 Kronika, Jacob 806
 Kruczkiewicz, Adam 30, 47
 Krzemieniec 47
 Kuala Lumpur 288, 289
 Kuantan 284
 Kujbisev 215, 226
 Kumugaja 843
 Kundera, Rudolf 536
 Kuribajasi Tadamicsi 284
 Kurilak, Stefan 206, 457
 Kurita Takeo 747
 Kurszk 213, 430, 431, 509, 514–517, 520, 522, 593, 807, 864

Kustrin 798
Kutuzov-hadművelet 518
 Kuusinen, Otto 78
 Kuylak, Stefan 40
 Kuznyecov, Sztjepan 238
 Kvan 83
 Kwajalein-atoll 579
 Laake, Kristian 75–76, 79
 Labuze, Jean 110
 Lachman, Feliks 47, 652
 Ladoga-tó 236, 239, 241, 243, 430
 Lahde 68, 806
 La Manche csatorna 90, 98, 102, 129, 412, 599, 755
 Lamon-öböl 316
 Lampson, Sir Miles 158
 Lancashire grófság 56, 105, 151, 441
 Langkanke, Fritz 245
 Laosz 539
 Lapie, Pierre 85
 La Plata 365
 Lapp, Royce 710
 Larkin, Aaron 788
 Laskine, Lily 536
 La Spezia 693
 Last, Nella 105, 151, 458, 459, 462
 Latabár Kálmán 787
 Laval, Pierre 183
 Le Gloan, Pierre 184
 Le Havre 436
 Le Mans 724
 Leander, Zarah 426
 Leckie, Robert 345, 349, 352
 Ledo 308
 Lee, „Ching” 355
 Lee, Fitzhugh 748, 831
 Leese, Oliver 776
 Leigh-Mallory, Trafford 132, 696
 Leitner, Karl 774
 Lekachman, Robert 858
 LeMay, Curtis 826–827, 829, 836, 838
 Lemelsen, Joachim 210
 Lempicka, Regina 48
 Len England 179, 438, 675
 lengyel *Garland* romboló 392
 lengyel II. hadtest 777
 Lengyelország 23–52, 53, 54, 55, 60, 64, 72, 75, 84, 92, 126, 141, 146, 205, 210, 392, 412, 430, 434, 515, 533, 652, 657, 658, 659, 660, 666, 674, 675, 677, 684, 714, 776, 777, 802, 845, 853, 860
 Lenin, Vlagyimir Iljics 215, 617, 786
 Leningrád 16, 60, 62, 115, 116, 209, 220–223, 231, 234–244, 245, 405, 413, 420–423, 430, 474, 687
 Lenola 607
 Leobschütz 803
 Leonova, Klavgyija 453
 Lermontov, Mihail Jurjevics 440
 Lesort, Pierre 93–94
 Lessing, Hans-Otto 126
 Lettország 667, 718
 Lewis, Don 740
 Lewis, John 35
 Lewis, Norman 468, 607
 Leyte szigete 745–750, 826
 Leyte-öböl 18, 745–750, 826
 Lhasa 61
 Li Kuan-ju 290, 295
 Libanon 180, 182
 Líbia 158–163, 165, 167, 190, 261, 366, 487
 Líbiai-sivatag 190
 Liczkovo 235
 Liebenstein, Gustav von 592
Lightfood- (Könnyűléptű) hadművelet 495
 Lille 95, 105, 106
 Lillehammer 79
 Lim Kin-szju 294
 Lindbergh, Charles 210, 618
 Lindsey, Eugene 336
 Lindstrom, Harold 771, 788
 Lingayeni-öböl 316
 Linsen, Albrecht 233
 Lipcse 794, 798
 Lipót, III. belga király 53
 Lippstadt 794
 List, Wilhelm 409
 Lisszabon 163
 Litáni folyó 182

Litvánia 205, 717
 Litwak, Leo 790
 Liverpool 380, 381, 383, 458
 Łódź 29, 31, 40, 52, 654, 656, 672
 Loeb, John Jacob 472
 Logovo 414
 Lohvicja 209
 Loire 109–111, 685, 724
 Łomazy 683
 London 13, 16, 26, 41, 50, 52, 55, 57, 58, 67, 71, 74, 77, 80, 82–84, 98, 117, 122, 123, 133–134, 138, 140–144, 148, 150, 162, 203, 251, 258, 268, 269, 271, 277, 304, 393, 398, 423, 449, 458, 492, 495, 529, 534, 536, 541, 554, 612, 613, 614, 619, 677, 731, 796, 807, 845, 846
 Longerich, Peter 671–672
 Lord Beaverbrook, William Maxwell
 Aitken 24
 Lord Cork és Orrery, William Henry
 Dudley Boyle 82
 Lord Halifax, Edward Frederick Lindley
 Wood 71
 Lord Linlithgow, Victor Alexander John
 Hope 553, 554
 Los Alamos 837
 Los Angeles 462, 532
 Lublin 47, 671, 681
 Lucian Truscott
 Łuck 30
 Luftwaffe 16, 29, 30, 31, 33, 39, 40, 53, 58, 72, 76, 86, 88, 90, 103–105, 121, 123, 124, 126, 128, 130, 130, 131–132, 133, 134–135, 136, 138, 139, 145, 146, 149, 150, 151, 158, 159, 166, 171, 172, 174, 178, 181, 185, 199, 203–204, 235, 237, 239, 245, 259, 371, 387, 389, 390, 392, 393, 395, 397, 400, 401, 406, 414, 416, 419, 426, 427, 429, 435, 436, 447, 478, 487, 490, 502, 509, 515, 516, 519, 583, 587, 589, 596, 621–623, 631, 634, 635, 637, 638–640, 642, 643, 688, 695, 700, 701, 714, 720, 773, 782, 854, 858
 Luitwin-on-Boch 819
 Lukacs, John 668
 Łukasiewicz, Juliusz 42
 Lunga-öböl 348
 Luth, Wolfgang 377
 Luxemburg 536–537, 770, 772
 Luzon 292, 316, 747, 750, 829
 Luzskov, Szergej 241
 Lübbenau 805
 Lübeck 795, 796
 Lwów 42, 128
 Lyon 56
 Maas 88
 Maastricht 88
 MacArthur, Douglas 344, 357, 360–362, 492, 547, 571, 575, 579–580, 744–746, 748, 751, 831, 835, 836, 843, 848, 862, 868–869
 Macdonald, George 20
 Macduff, Robert 703
 Macedónia 612
 Macuoka Joszuke 269
 Madagaskár 534–535, 544, 666
 Madrász 553
 Madrid 164, 165
 Madzshi, Gurhori 560
 Magajeva, Szvetlana 240
 Maginot-vonal 89, 90
 Magyarország 47, 48, 205, 686, 778, 787, 793, 798, 803, 822
 Mahindasa, P. G. 549
 Mahlo, dr. Karl-Ludwig 446
 Maier, Norman 314
 Maier, Ruth 77, 657, 659
 Majdanek 658
 Majeski, Joseph 842
 Majkop 413
 Majuro-atoll 579
 Malájföld 266, 268, 269, 275, 277, 280–281, 284, 286–287, 289, 290, 292–293, 295–297, 299, 300, 304, 307, 317, 320, 352, 388, 448, 550, 558, 656, 731, 836, 842, 850, 864
 Malinta-alagút 318, 319
 Mandalaj 299, 302, 821–822
 Mandzsukuo 565 lásd még Mandzsúria
 Mandzsúria 266, 565, 566, 578, 837, 841–843, 849, 869

Manhattan-terv 328, 838, 839
 Manila 316, 320, 748, 750
 Mannerheim, Carl Gustav 61–63, 65, 66
 Mannerheim-vonal 62, 68, 717
 Manning, Olivia 192
 Manstein, Erich von 45–46, 405, 406, 413, 425, 432, 510, 515, 519, 520, 670, 688, 721, 722, 864
 Mao Ce-tung 265, 564–565, 821, 822, 851
 Marburg 753
 Marcks, Erich 202
 Mareth-védvonal 503
 Mariana-szigetek 572, 579, 580, 739–744, 751, 824, 826
 Marion, Ore 349
Marita-hadművelet 171
 Mariupol 509, 669
Market Garden- (Veteményeskert) hadművelet 756–760
 Markojanni, Marisz 169
 marne-i csata 90
 Marokkó 488, 499, 535
 Marpi-fok 742
 Marquand, J. P. 254
 Mars, Alastair 402
 Marseilles 457, 535, 755
Mars-hadművelet 423, 424
 Marshall-szigetek 579
 Martilla, Jelena 239
 Martin, Paul 181
 Martinique 114
 Marx, Karl 617
 Marzabotto 606
 Masaki, Kay 162
 Mason, Dudley 401
 Masson, André 536
 Matanikau folyó 350
 Matapan-fok 397
 Matlock (Derbyshire) 629
 Matyka, Edward 652
 May, Bert 733
 Mayenne 724
 Maze, Etienne 628
 McCallum, Mickey 697–698
 McCampbell, David 623, 847
 McCloy, John J. 468–469
 McCormick, Anthony 454
 McCormick, David 454
 McCormick, Donald 104
 McCormick, Edward 454
 McCrae, Ben 734
 McCreery, Richard 776, 777
 McCullers, Carson 257
 McIndoe, Archie, dr. 129
 Mears, Fred 314
 Médenine 503
 Medjez 504
 Medve-sziget 389, 391
 Mehlsiz, Lev 406
 Meikley, Hilde 673
 Meiktila 821–822, 863
 Melling, Doris 71
 Melnyikov, Ivan 509, 523
 Meltz 761
 Melville, Herman 332, 334
 Mendelsohn, Murray 676
 Menzies, Robert 172
 Merridale, Catherine 688
 Mersa Brega 167
 Mersa Matruh 486
 Mers-el-Kébir 122, 182
 Merzig 818
 Messina 592
 Metaxasz, Joannis 169, 171
 Metelmann, Henry 198, 424
 Meuse 90–93, 96, 223, 256, 757
 Meuse–Escout-csatorna 757
 Meyer, Hubert 721
 Meyer, Kurt 38, 711
 Mezze 183
 Mi Mi Khaing 301
 Michaelis, Hans 672
 Michon, Daniel 110–111
 Micuharu Noda 742
 Micuru Josida 837
 Midway-atoll 322–344, 345, 357, 362, 413, 491, 739, 865
 Miers, „Skip” 868
 Mihailović, Draža 612–613
 Mikava Gunicsi 346–347

Mikojan, Anasztasz 211, 433
 Milburn, Clare 208
 Milch, Erhard 634, 635, 638
 Miljevina 614
 Millerovo 409
 Millett, Allan 19
 Milne-öböl 359
 Milly-le-Meugon 110
 Minamoto Josiro 848
 Minszk 49, 205, 206, 211, 223, 672, 689, 714
 Missouri 313, 441
 Mitchell, Margaret 23
 Mitscher, Marc 342, 344, 739, 740–741
 Mitscher, Marc 343–344, 739–741
 Mitze, Ilse 642–643
 Mjicsina 732, 821
 Model, Walther 234, 244–245, 517, 518, 520, 687, 688, 714, 756, 757, 772–774, 794, 864
 Mogadishu
 Mogiljev 714
 Molders, Werner 126–127
 Molotov, Vjacseszlav 41, 62, 114, 146, 211, 222, 286, 419
 Moltke, Helmuth von 33, 219, 223, 501, 656, 658, 674, 721–722,
 Monasztiri-szoros
 Monckeburg, Jasper 250,
 Mongólia 266
 Monroe, Rose Will 472
 Monsarrat, Nicholas 529
 Monte Cassino 455, 601, 690
 Montgomery, Sir Bernard 402, 437, 488, 492, 495, 497, 499, 503–505, 588, 589, 592, 594, 599, 696, 700, 702, 703, 723, 725, 755–763, 767, 774, 793–795, 817, 863
 Montoire-sur-le-Loir 180
 Montreal 548
 Moody, Tony 441, 771
 Moonen, Rosemary 470–471
 Mooney, James 258
 Moore, Paul 350
 Moore, Peter 595
 Moorehead, Alan 182, 189, 467
Moral Combat (Morális harc, Michael Burleigh) 19
 Mordal, Jacques 71
 Morden, Beryl 143
 Morgan, Sir Frederick 312, 437, 505, 694, 763, 774
 Morolo 607
 Morris, Robert 300
 Mortain 724
 Moser, Hans 446, 753
 Moser, Konrad 752
 Mosjøen 80
 Moszkva 25–26, 32, 41, 61, 62, 66, 68, 114, 146, 200, 204, 209, 211, 212, 219, 220, 222–228, 229, 232–236, 241, 244, 245, 246, 247, 249, 255, 267, 270, 404, 405, 408, 409, 419, 422, 453, 491, 507, 511, 515, 520, 574, 786, 807, 811
 moszkvai meg nem támadási egyezmény 26
 Moszkvin, Nyikolaj 214, 218, 248
 Moulmein 299, 300, 302, 303
 Mountbatten, Louis 822, 851
 Mowat, Farley 443, 445, 600, 608
 Möhne folyó 633
 Mpagi, James 541
 Muehlebach, Fritz 33
 Murmanszk 86, 234, 384, 386, 387, 391, 392, 395, 396, 411
 Murray, Horatius 437
 Murray, Williamson dr. 19, 20
 Murrow, Edward R. 150
 Mussolini, Benito 20, 24, 26, 55, 106, 116, 148, 152–168, 169, 171, 193, 272, 402, 414, 493, 495, 533, 563, 586, 590, 591, 603–604, 607, 812, 854
 Mutagucsi Renja 735
 Müller, Heinrich 798
 München 662, 792
 Mydans, Carl 64, 69, 316
 Nagaszaki 14, 838, 840, 841, 842, 843, 869
 Nagoja 827, 835
 Nagumo Csúicsi 272, 273, 331, 332, 335–343
 Nagy-Britannia 17, 18, 19, 23, 24, 26, 32,

43, 36, 41, 51, 52, 54, 57–60, 66, 67, 69, 76,
84, 85, 86, 87, 104, 106, 112, 114, 115, 116,
117, 119–152, 154, 158, 159, 166, 179,
180, 184, 199, 201, 203, 204, 208, 213, 219,
234, 254, 255, 258, 259, 260, 263, 267, 273,
276, 286, 293, 307, 310, 313, 314, 321, 362,
364, 366, 369, 370–372, 376, 382–384,
385, 398, 402, 403, 415, 434, 440, 448, 458,
461, 463, 465, 467, 469, 470, 483–484,
489, 506, 528, 529, 531, 538, 541, 544, 546,
548, 549, 551, 553, 554, 557, 559, 562, 570,
573, 582, 584, 585, 593, 600, 610, 620, 622,
623, 637, 643, 648, 654, 660, 674, 677, 679,
696, 707, 729, 732, 777, 819, 820, 834, 838,
852, 853, 854, 855, 856, 857, 861, 866, 871
Nagy Péter cár 237
Nakagava Kunio 745
Nakajama Motó 319
Nakamura Akira 841
Namsos 82–84
Nanking 266, 622, 851
Naioisi Kanno 833
Napóleon 60, 103, 207, 214, 233, 845
Nápoly 455, 458, 468, 595, 598
Narew folyó 41
Narvik 67, 73, 82, 84–85, 87
Naujocks, Alfred 26
Nauplia 176
Neame, Philip 167
Nehru, Dzsaváharlál 310, 549, 553–554,
557–558, 561
Neill, Dominic 573
Neill, George 768
Neisse 803, 808
Nelson, Donald 256
Nemesis (Hastings) 14
német 1. páncélos hadsereg 414
német 2. hadsereg 90, 405, 424
német 2. páncélos hadsereg 803
német 4. páncélos hadsereg 413, 517, 518
német 6. hadsereg 409, 413, 424–425, 430,
670, 755, 764
német 9. hadsereg 232, 717,
német 9. SS-páncélos hadosztály 756
német 10. SS-páncélos hadosztály 756
német 12. hadsereg 809
német 12. SS-páncélos hadosztály 702–
703, 711
német 17. hadsereg 413, 670
német 19. hadsereg 764, 808
német 21. páncélos hadosztály 700
német 70. „fehér kenyér” hadosztály 761
német 707. hadosztály 671
német „A” Hadseregcsoporthoz 412, 413, 509
Németalföld 112
német *Altmark* ellátóhajó 74
német „B” Hadseregcsoporthoz 412, 794
német *Bismarck* csatahajó 361, 365, 370,
385
német Dél Hadseregcsoporthoz 409, 510,
515, 719
német Doni Hadseregcsoporthoz 427, 509
német *Gneisenau* csatahajó 365
német *Graf Spee* zsebcsatahajó 70, 74, 365
német *Hipper* nehézcirkáló 384
német *Scharnhorst* csatacirkáló 86, 365,
396
német *Schleswig-Holstein* csatahajó 27
német *Tirpitz* csatahajó 365, 385, 388,
389, 393–394
német Visztula Hadseregcsoporthoz 798
német *Volksgrénadier* hadosztály 770, 792
német *Widder* segédcirkáló 374, 375
német *Wilhelm Gustloff* hajó 808
Németország 15, 18, 23, 24, 25–26, 29, 32,
33, 35, 39, 40, 43, 49, 50, 51, 52, 53, 54,
55, 69, 70, 72, 73, 74, 86, 104, 118, 119,
120, 128, 139, 145, 146–150, 153, 163,
164, 165, 166, 171, 173, 177, 180, 183, 187,
198, 200, 201, 204, 207, 208, 228–229,
244, 246, 247, 249, 260, 262, 263, 265, 267,
268, 269, 270, 273, 275, 276, 277, 279, 296,
315, 321, 344, 363, 365, 368, 370–371,
376, 377, 383, 384, 411, 413, 414, 430, 432,
433, 450, 463, 470, 484, 487, 501, 507, 511,
514, 529, 530, 531, 533, 534, 538, 552, 558,
571, 582, 583, 585, 591, 594, 599, 603, 604,
610, 619, 624, 625, 626, 628, 631–635,
637, 639–641, 648, 649, 650, 660, 661,
664, 668, 671, 672, 673, 677, 679, 681, 682,

684, 695, 701, 714, 719–720, 722, 723,
727, 728, 752, 755, 760, 763, 768, 770, 775,
789–790, 792–795, 797, 812, 815–819,
837, 841, 844–846, 853, 854, 855, 856,
857, 858, 863, 865, 866, 872
Némirovsky, Irène 94, 108, 114, 181,
684–686
Neumann, Erich 686
Neuplotzen 641
Néva 236, 687
New Jersey 691
New Orleans 482
Newcastle 630
Newfoundland 379
Nguyễn Ai Quốc (Ho Si Minh) 540
Nicolson, Harold 296, 486, 647–648
Nieke 550
Nijmegen 758, 764
Nikobár-szigetek 558
Nílus 156, 158, 190, 197, 487
Nimitz, Chester 332, 335, 343–345, 378,
572, 576, 579, 744, 745, 829, 862
Nixon, Barbara 140, 141
NKVD 49, 51, 115, 205, 211–214, 218,
241, 242, 406, 418, 420, 433, 491, 518, 644,
688, 782, 786, 818, 845
Noel-Baker, Philip 394
Norfolk 57, 288, 434, 628, 629, 630, 645,
733, 73
Norman, William 304
Normandia 15, 271, 483, 597, 599, 690,
693, 695, 698, 701–704, 705, 706, 710,
711, 713, 723, 724, 726, 728, 742, 755, 756,
763, 807, 862, 863
Norstad, Lauris 827
North Weald (Essex) 132
Norvégia 67, 70, 71, 73, 74, 75–87, 234,
255, 365, 372, 376, 385, 389, 393, 396, 412
Norwich 142
Novy, Frank 439
Novy, Henry 252
Nürnberg 607, 752, 845, 868
Nybergsund 78–79
Nyekraszov, Nyikolaj Alekszejevics 440
Nyesztyerenko, Marija 227
Nyével 522
Nyikolajev 669
Nyikulin, Nyikolaj 241, 421, 474
Nyugati fal 727, 760, 761
Nyugati-sivatag 558
O'Connor, James 264
O'Connor, Sir Richard 161–164
Obersalzberg 39
Odera 798, 803, 808
Odessza
Ohapkina, Lidija 242
Okinava 744, 829–835, 848
olasz *Axum* tengeralattjáró 400
olasz Bologna hadosztály 191
olasz *Bolzano* csatahajó 402
olasz Folgore hadosztály 494
olasz *Muzio Attendolo* romboló 402
Olaszország 36, 50, 64, 116, 148, 154–155,
159, 160, 169, 171, 179, 193, 194, 260, 267,
427, 434, 443, 450, 467, 468, 501, 519, 528,
531, 533, 548, 562, 574, 582–612, 616,
645, 654, 687, 690–695, 768, 776, 794,
812, 817, 822, 846, 855, 858, 862, 866
olasz Pasubio hadosztály 427
Olav norvég herceg 79
Olympic-hadművelet 836, 838, 840
Oppenheim 794, 839
Oppenheimer, Robert 839
Orange- (Narancs) terv 275
Oresék-erőd 236
Origo, Iris 584, 599, 604, 609
Orisza 557
Orjol 220, 518, 520, 522, 597
Orjoli csata propaganda-film 787
Orosz Felszabadító Hadsereg 405
Oroszlánkölykök (Irwin Shaw) 675
Orsa 714
Orwell, George 678
Oscarsborg 76
Oslo 77–80, 83, 656, 657
Oslo-fjord 74, 76
Osmus, Wesley 341
Osnabrück 663
Ostellino, Pietro 166, 168, 185, 190, 192,
194, 486, 496–497, 645

Ostermayr, Herta 813
 Oszadcsinszkij, Georgij 232
 Oszaka 827, 828
Oszthatatlan világ (Wendell Willkie) 251
 Ouistreham 701
Overlord (Hastings) 14
Overlord- (Hűbérúr) hadművelet 696, 698
 Overy, Richard 19, 631
 Owen Stanley-hegység 357, 360
 Owen, Ken 478, 620, 626–627, 630
 Ozava Dzsizaburó 739
 Ozrinici 615
 Paber, Herbert 406
 Pabst, Herbert 416
 Page, Michael 373
 Paget, Bernard 84
 Pajari, Aaro 63
 Pál jugoszláv herceg 611, 612
 Palau-szigetek 298
 Palermo 590
 Palesztina 155, 160, 487, 870
 Palmira 183
 Panay 749
 Pantingan folyó 319
Panzer Lehr hadosztály 703, 724
 Panyihidin, Ivan 517
 Paoting 568
 Pápua Új-Guinea 344, 346, 357, 360
 Pares, Sir Bernard 252
 Párizs 26, 42, 66, 67, 71, 83, 94, 95, 100, 106–107, 110, 114, 117, 458, 540, 685, 724, 727, 807
 Park, Keith 124, 132
 Parker, Wilfred 285
 Parsons, George 80
 Pastré, Lily de 535–536
 Patricia 607
 Paul, Wolfgang 249
 Paulus, Friedrich 409, 413, 416, 418, 425, 427, 430
 Pavlov, Dmitrij 212
 Payne, Stanley 165
 Pearl Harbor 15, 257, 262, 268, 270–274, 275, 276, 281, 301, 312, 314, 315, 327, 332, 334, 340, 342, 343, 353, 363, 373, 376, 378, 483, 491, 531, 553, 567, 696, 823, 858
 Pecsora folyó 531
Pedestal-hadművelet 397–403
 Pegu 823
 Peking 565, 851
 Peleliu 443, 745
 Peloponnészoszi-félsziget 176
 Penang szigete 289
 Penney, Bill 609
 Percival, Arthur 280, 286, 288, 290–293
 Pereira, Pedro Teotonio 163
 Perkin, Jack 128
 Perrett, Geoffrey 276
 Persanyin, Vlagyimir 526
 Pershing, John 259
 Perzsia 157, 396, 653–654
 Pesaro 693
 Pétain, Philippe 109–110, 112, 115, 122–123, 180, 182, 184, 534, 660, 853
 Péter jugoszláv király 611, 612, 613
 Peters, Franz 244
 Petrolinas, Kasimir 642
 Petrov, Gennagyij 719
 Petsamo 61, 68
 Pexton, L. D. 10, 120
 Pfeffer-Wildenbruch, Karl 781, 785
 Pilsen 817
 Piłsudski, Józef Klemens 37
 Ping, Csin 550
 Piscataqua folyó 844
 Platón 557
 Platt, Sir William 160, 545
 Pocock, Walter 137
 Pofi 607
 Pogue, Forrest 314, 709, 848, 853–363, 442, 492, 546, 571, 575, 579–580, 582
Pointblank- (Egyenes) hadművelet 584
 Politz 625
 Poltava 510
 Pomeránia 803
 Pontchartrain-tó 482
 Pont du Fahs 504
 Poppel, Martin 205, 426, 586–587, 700, 712, 791
 Poroszország 36, 205, 478, 642, 669, 681,

717–718, 778, 790, 800, 802, 804, 860
 Port Moresby 323, 327, 357, 359, 360
 Portal, Sir Charles 312, 626, 632, 637
 Portes, Hélène de 109
 Porto Rafti 176
 Portsmouth 138
 Portugália 164, 219, 528
 Po szigete 164
 Pound, Sir Dudley 385, 394
 Pó völgye 776
 Powell, Anthony 458
 Pozdnyakov, Szemjon 802
 Prága 817
 Primosole híd 589
 Pripjaty-mocsarak 202, 667
 Pritchard, John 19
 Pruller, Wilhelm 27
 Pszkovi-tó 687
 Puddsi, Mahender Szing 553
 Pulaski (Kentucky) 472
 Pulaski (Kentucky) 472
 Puráná Kvila 556
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 440
 Putyin, Vlagyimir 860
 Pyle, Ernie 141, 315, 449, 624
Quartered Safe out Here (Idekint biztonságos szállás esik, George Macdonald) 20
 Quezón y Molina, Manuel Luis 316
 Quinuanan-fok 317
 Quisling, Vidkun 78, 79, 177
 Rabaul 322, 572
 Raczyński, Edward 25, 42
 Rádsakópálásári, Csakravartí 553
 Raeder, Erich 73, 74, 146, 370
 RAF (*Royal Air Force*, brit Királyi Légierő) 35, 43, 51, 54, 86, 92, 104, 108, 119, 121, 123–135, 138, 139, 179, 184, 185, 281, 285, 366, 369, 372, 378, 398, 402, 403, 411, 436, 439, 460, 478, 484, 487, 493, 498, 503, 544, 548, 553, 589, 618–631, 632, 635, 636, 637, 639, 640, 641, 645, 646, 647, 735, 753, 854, 857, 858
 Rafina 176
Rainbow 5- (5. Szivárvány) terv 275
 Rajna 71, 73, 711, 755–760, 764, 789, 794, 805, 845
 Ramsay, Bertram 101, 696
 Ramsgate 103
 Ráncsi 310, 546
 Randle, John 303, 836
 Rangun 299–307, 558, 656, 731, 820, 822, 823, 851
 Raspilair, Joseph 823
 Rathbone, Michael 710
 Ravensbrück 663
 Raymond, Bob 484, 576
 Raynes, Reg 629, 630
 Redkin, Nyikolaj 225
 Reeve, Bill 281
 Reichardt, Akszel 240
 Reichenau, Walter von 670
 Rejewski, Marian 489
 Remagen 794
 Repington, Charles à Court 20
 Reston, James 311
 Rethimno 177
 Reynaud, Paul 73, 83, 84, 98, 100, 105, 109
 Rheims 95
 Rhône völgye 755
 Ribbentrop, Ulrich Friedrich Wilhelm Joachim von 33
 Richardson, Frank 703
 Richey, Paul 108, 119
 Ricketts, Milton 326
 Riefkohl, Frederick 347
 Riga 670, 672, 715, 718
 Rink, Herbert 727
 Ritchie, Neil 194–195, 486, 724
 Robinett, Blair 319
 Rochefort, Joseph 332, 334, 343, 491
 Rockwell, Norman 472
 Rodger, Nicholas 20
 Roer síkja 761
 Rogyion Malinovszkij 780. 781
 Rohland, Walter 228
 Roi-Namur-atoll 579
 Roj, M. N. 552
 Rokosszovszkij, Konsztantyin 231, 232, 511, 517, 518, 791, 800, 808, 814, 863

Roller, Josef 752
 Róma 36, 106, 154, 159, 162, 168, 169,
 193, 456, 591, 594–612, 690, 693
 Románia 50, 51, 115, 146, 168, 171, 410,
 424, 610, 640, 652, 719, 802, 822, 860, 866
 Rommel, Erwin 99, 163, 166, 167, 168,
 185, 186–187, 191, 194–197, 367, 402,
 413, 486–488, 493, 496, 497, 499, 501–
 503, 505, 548, 700, 701, 724, 746, 864
 Roosevelt, Eleanor 231, 532
 Roosevelt, Franklin 15, 19, 60, 169, 197,
 212, 255–257, 259, 260, 261–265, 269,
 270, 272, 273, 275, 277, 317, 321, 372, 396,
 448, 465, 485, 500, 532, 562, 570, 580, 583,
 576, 577, 595, 597, 531, 544, 551, 596, 838,
 854, 856, 858, 860
 Rosenberg, Alfred 668, 673
 Rosztov 409, 430
 Rotmisztróv, Pavel 517, 519
 Rouen 107, 727
 Rowberry, Ivor 759
 Rösselsprung- (Lóugrás) támadás 392
 Rubarth, Walther 91, 223
 Rudnicki, Klemens 46–47
 Ruge, Otto 79, 84
 Ruggeri, Elide 606
 Ruhr-katlan 794
 Ruhr-vidék 632–636, 640, 646
 Rumbuli erdeje 667
 Rundstedt, Gerd von 46, 93, 94, 107, 209,
 244, 693, 697, 727, 794, 864
 Rutherford, Edie 460, 847
 Rüsselsheim 641
 Rydz-Śmigły, Edward 38, 41
 Rzsev 245–246, 511
 Saar-vidék 36, 70
 Sabalin, Ivan 224
 Sachsenhausen 663, 806
 Sadoul, Georges 56
 Saigon 281
 Saint-Lô 724
 Saint-Nazaire 436
 Sajer, Guy 510, 769, 804
 Salamon-szigetek 323, 332, 344, 354, 355,
 371, 575, 578
 Salerno 447, 594, 595–598, 694, 807
 Salzburg 818
 Sandeman, Arthur 305
 Sandhurst 543
 Sandomierz 29
 Sanghaj 851
 Sanghaj 851
 Sangro folyó 443, 455, 599, 600
 Santa Cruz 354
 Santa Maria a Vico 607
 Santung 565
 Sapiaha hercegné 51
 Sapiaha, Paul 29
 Sapir, Estelle 530
 Sarawak 298
 Sartre, Jean-Paul 56
 Sauberzweig, Karl-Gustav 537
 Saumur 110–111
 Saurma, Tony 792
 Say, Rosemary 117, 457
 Scapa Flow-öböl 368
 Schelde folyó 759, 761, 763
 Schlesinger, Arthur 275, 313, 677, 848
 Schlesinger, Elisabeth 274
 Schlesinger, Tom 274
 Schmid, „Beppo” 124
 Schmidt, Bernice 462
 Schmucke, Gerd 813
 Schneider, Helga 811
 Schneider, Walter 447
 Schoo, Donald 449, 769
 Schönbeck, Hans-Erdmann 220
 Schörner, Ferdinand 608, 803
 Schörner, Ferdinand 688, 803
 Schrodek, Gustav 233
 Schröder, Rolf-Helmut 437, 687, 722, 774
 Schwanenflügel, Dorothea von 810
 Schweppenburg, Geyr von 700, 728
 Scherwin von Krosigk, Johann Ludwig
 265
 Sconrone 455, 456
 Scott, Robert 735
 Seabrook, Belford 467
 Sebastian, Mihail 36, 162, 184, 203, 209,
 451, 673, 850

Sedan 91–93
 Seeckt, Hans von 109
 Seeds, Sir William 41
 Selerie, Peter 710
 Senger und Etterlin, Fridolin von 692
 Severeid, Eric 257
 Seversky, Alexander 622
 Sexwale, Frank 546
 Shaw, Irwin 675
 Sherbrooke, Robert 394
 Sherrod, Robert 743
 Sherwood, Robert 255, 258
 Shirer, William 33
 Short, Walter 271
 Sibuyan-tenger 747
 Sidi Barrani 160
 Sidra-öböl
 Siegel, Grete 644
 Siegfried-vonal 25, 43, 57, 412, 755
 Sierra Leone 543
 Siialsvuo, Hjalmar 63
 Sikorski, Władysław Eugeniusz 677
 Simon, Irma 686
 Simpson, Bill 92
 Simpson, William Hood 793, 794
 Sinn Féin 280
 Sissons, Serena 20
 Skandinávia 85, 130
 Skillett, Gladys 454–455
 Skócia 675
 Skorzeny, Otto 591, 773
 Skót Királyi Gyalogezred 439, 702
 Ślżak, George 31, 40, 656
 Ślżak, George 31, 40, 656
 Sledge, Eugene 442, 443
 Slessor, John 312
 Slim, William 306–307, 353, 358, 732–
 733, 736, 820–823, 836, 863
 Slough 71
 Smith, Bedell 763
 Smith, Holland 743
 Smith, Howard 145
 Smuts, Jan Christiaan 546
 Smyth, Sir John 301, 303–304
 Snettisham (Norfolk) 57
 Snow, Edgar 564
 Sobibor 674
 Soddu, Ubaldo 169
 SOE (*Special Operations Executive*) 477,
 538, 611, 613, 616, 822
 S6-G6-hadművelet 746, 749, 750
 Solak, B. J. 30, 47
 So Little Time (Oly kevés idő, J. P.
 Marquand) 254
 Somervell, Brehon 467
 Somerville 122, 863
 Somme 98, 107
 Sorge, Richard 225
 Sorpe folyó 633
 Sosnkowska, Jadwiga 45
 Sosztakovics, Dmitrij 241, 420
 Spaatz, Carl „Tooe” 825, 843
 Spanyol Egyenlítői-Guinea 164
 Spanyolország 126, 146, 163–166, 262,
 399, 501, 528, 556
 Speer, Albert 630, 634–635, 807
 Spiller, Eberhard 78
 Spooner, Jack 291
 Sprague, Clifton 748
 Springett, George 142
 Spruance, Raymond 342–344, 576, 579,
 739, 741, 831, 863
 SS *Das Reich* hadosztálya 245
 Stahl, Peter 133
 Stahlberg, Alexander 33
 Stahlecker, Walter 210
 Stanford-Tuck, Bob 127
 Stark, Harold „Betty” 256, 275, 276
 Starr, George 538
 Starvation- (Éhínség-) hadművelet 827
 Starzyński, Stefan 37, 44, 50
 Staten Island 440, 628
 Stauffenberg, Claus von 720
 Steinbeck, John 255, 273, 449
 Steinhilper, Ulrich 129, 130, 134
 Stettin 33
 Stewart, Ian 177
 Stilwell, Joseph 305–306, 731–732, 821
 Stimson, Henry 259, 838
 St Leonards-on-Sea 59

St. Louis 313
 Stockholm 674, 721
 Stockwell, Laurie 619–620
 Stoneman, Ena 535
 Storrie, Carl 843
 Straub, Ruth 317
 Street, Arthur 58, 137
 Street, Pamela 83
 Strehla 796
 Striem, Solomon 686
 Strong, Kenneth 770
 Stroop, Paul 325–326
 Stumme, Georg von 176–177
 Stülpnagel, Karl-Heinrich von 670
 Suarez, Diego 534
 Suchcitz, Andrzej 44
Suite française (Francia szvit, Irène Némirovsky) 94, 685
 Sully-sur-Loire 109
 Suner, Serrano 163
 Suomussalmi 63
 Supino 607
 Suppanz, Emmy 753
 Surabaya 298
Surcouf tengeralattjáró 122
 Surigaói-szoros 747–748
 Sutjeska folyó 615
 Svaminadhan, Kasmi, dr. 549
 Svédország 60, 67, 69, 70, 78, 79, 82, 86, 528, 625, 628
 Syfret, Edward 398, 400
 Szabad Franciaország 182, 184, 540, 553, 583
 Szadat, Anvar 548–549, 557
 Szagal, Prem K. 294
 Szahalin-sziget 567
 Szaipán szigete 566, 739, 741, 742, 828, 850
 Szajna 96, 724, 727
 Szallúm 156
 Szalven folyó 303
 Szamoa 322
 Szamojlov, David 198, 715
 Szászország 803
 Szavo-sziget 346, 348, 353, 748

Szebeljev, Pjotr 808
 Szentpétervár 234, 237, 685 lásd még
 Leningrád
 Szevasztopol 406, 411, 413, 474, 688
 Sziám 281, 284, 302, 539, 823
 Szibéria 24, 200, 212, 215, 225, 266, 652, 784
 Szicília 171, 366, 367, 398, 400, 445, 447, 519, 582–594, 694, 775
 Szicíliai-szoros 400
 Szikajn 822
 Szikla (The Rock) 155 lásd még Gibraltár
 Szing, Siv 558
 Szingapúr 295–296, 298, 302, 320, 321, 484, 549, 656, 847
 Szinyavino 250
 Szíria 157, 179, 180, 182–184
 Szittang folyó 303, 823
 Szkadovszk 669
 Szkopina, Szofija, dr. 404
 Szkopje 612
 Szkrjabina, Jelena 237, 240
 Szleszarjov, Alekszander 520
 Szlovákia 684, 686
 Szlovénia 612
 Szluck 669
 Szmers 518, 688
 Szmolenszk 49, 206, 209, 217, 223, 225, 228, 509, 524, 807
 Szolzsenyicin, Alekszandr 814
 Szomáliföld 158, 160, 545, 563
 Szojnyik, Misa 512, 513
 szovjet 1. Belorusz *Front* 717, 797
 szovjet 1. Ukrán *Front* 689, 717
 szovjet 2. Ukrán *Front* 780
 szovjet 9. hadsereg 63, 88,
 szovjet 16. hadsereg 231
 szovjet 29. hadsereg 246
 szovjet 62. hadsereg 416, 417
 szovjet Déli *Front* 409
 szovjet Délnyugati *Front* 407, 509
 szovjet Karéliei *Front* 717
 szovjet Közép Hadseregcsoport 209, 219, 232, 234, 511, 689, 690, 714
 szovjet Krími *Front* 405

szovjet Sztálingrádi *Front* 412, 424
 szovjet Tartalék *Front* 223
 Szovjetunió, Oroszország 18, 24, 25, 33, 36, 41, 48, 49, 60, 62, 64, 65, 67, 69, 86, 113, 115, 116, 139, 144, 146–148, 149, 152, 156, 165, 166, 171, 183, 186, 190, 198–253, 262, 266, 267, 269, 270, 273, 276–277, 279, 296, 313, 358, 364, 365, 372, 376, 384, 385, 386, 388, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 404–433, 434, 450, 452, 459, 465, 470, 473, 474, 480, 485, 487, 505, 506–526, 530, 531, 536, 547, 554, 560, 571, 574, 582, 583, 586, 599, 617, 651, 653, 654, 657, 658, 659, 661, 661, 668, 669, 719, 722, 737, 768, 787, 795, 800, 802, 807, 816, 817, 826, 817, 818, 819, 845, 850, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 859, 860, 863, 864, 865, 658
 Szafilekasz, Diamantisz 170
 Sztálin, Joszif Viszarionovics 15, 19, 25–26, 32, 40–42, 49, 50, 51, 54, 60–62, 64, 66, 69, 114–115, 146, 146, 147, 148, 200–204, 206, 207, 208, 211–214, 215, 216, 216, 217, 220, 222, 223, 225, 226, 227, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 241, 242, 243, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 269, 277, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412–413, 414, 415, 416, 419, 423, 430, 431, 433, 450, 491, 506, 509, 513, 515, 521, 522, 527, 528, 536, 537, 627, 651, 652, 653, 660, 682, 687, 694, 697, 714, 715, 716, 718, 719, 722, 738, 768, 777, 780, 781, 782, 786, 787, 791, 795, 796, 797, 800, 801, 802, 811, 816, 817, 818, 837, 845, 846, 852, 853, 854, 855–856, 859, 860, 863
 Sztálingrád 156, 407, 408, 409, 411–425, 427, 430, 431, 433, 458, 462, 474, 501, 505, 509, 510, 522, 807, 863
 Szudán 158, 160
 Suez 159, 369
 Szezi-csatorna 146, 157
 Szumátra 295, 296, 731, 847
 Szunda-szoros 298
 Szun Li-csen 306
 Tacuro Izumija 272, 302
 Taganrog 522, 669
 Tagun-hegy 308
Taifun- (Tájfún) hadművelet 224, 233
 Takahasi Sódzsi 826, 843
 Takenonori Nakao 834
 Takeo Kaszuga 832
 Takusima Norimicu 833
 Takusiro Hattori 869
 Tãm Doa 541
 Tamany 430
 Tananarive 534
 Tanganyika 562
 Tapscott, Robert 375
 Taraszevicsi 511
 Tarawa-atoll 576, 577, 579
 Tarczyński, Piotr 28, 30, 39
 Tasszafaronga-fok 355
 Tedder, Sir Arthur 863
 Teherán 562
 teheráni konferencia 768
 Teller Ede 839
 Tenaru folyó 349
 Teng Jü-min 568
 Tengeri-Alpok 585
 Tennant, William 284
 Tewes, Ernst 225
 Thach, Jimmy 339
 Thapa, Naik Birbahadur 602
 Thapa, Serbadur 602
The Balkan Trilogy (A balkáni trilógiai, Olivia Manning) 192
There's a War to be Won (Van itt egy háború, amit meg kell nyerni, Allan Millett és Williamson Murray) 19
 Thomas, Sir Shenton 280, 289
 Thorpe, Norman 29
 Tinian szigete 739, 743, 841, 842
 Tirol 585
 Tito, Josip Broz 612–617, 791, 816, 817
 Tobruk 167–168, 185–187, 189, 196–197, 397, 630, 807
 Todt, Fritz 228
 Tódzso Hideki 270
 Toffey, Jack 600, 601, 691
 Tojoda Szoemu 739

Tokahisi szigete 848
 Tokayer, Alfred 536
 Tokió 270–271, 276, 284, 301, 318, 320, 321–323, 353, 357, 363, 540, 550, 551, 565, 567, 569, 578, 656, 730, 744, 794, 826, 828, 829, 835, 839, 840, 841, 843, 849, 856, 868, 869
 Tokiói-öböl 843
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 440, 617
 Tolsztuhin, Alekszej 510
 Tolvajärvi 63
 Tomlin, Christopher 85
 Tonkin 539, 540
 Tootle, Milton 341
 Tooze, Adam 470, 634, 636, 661
 Topp, Erich 376–377
Torch- (Fáklya-) hadművelet 382, 488, 492, 499–501, 504
 Torgau 796
 Torino 604, 645
 Toru Takasze 656
 Toruń 802
 Toszkána 585
Total War (Totális háború, Peter Calvocoressi, Guy Wint és John Pritchard) 19
 Toulon 181
 Toulouse 112
 Tout, Ken 708
 Tovey, Sir John 392, 393
 Törökország 179, 407, 528
 Trapp, Wilhelm 682
 Treblinka 674
 Trevelyan, G. M. 531
 Triantafillosz, Szpirosz 170
 Trier 752
 Tripoli 156, 162–163, 367, 499
 Trockaja, Olga Kamenyeva 227
 Trockij, Lev 227, 786
 Troina 590
 True, Bill 765
 Truman, Harry 313, 838, 839, 840, 841, 843, 871
 Trutz, Hildegard 805, 867
 Tsuchida, William 764
 Tu Lu Ming 305
 Tulagi-sziget 323, 327, 344
 Tunézia 400, 488, 499, 501–503, 586
 Tunisz 502, 504, 505
 Tuol 317
 Tuominen, Arvo 61
 Turing, Alan 490
 Turner, Kelly 345, 348
 Tutt, Len 167
 Tzannetakis, George 176
 Tyelegin, Grigorij 512–513
 Tyemkin, Gabriel 214
 Tyihvin 242
 Tyimosenko, Szemjon 408
 Uganda 541
 Új-Kaledónia 322
 Ukrajna 41, 204–206, 214, 216, 218, 220, 222, 223, 410, 420, 660, 667, 689, 690, 719, 845
 Ultra kódfejtő rendszer 491–492, 496, 503, 585, 592, 637, 724, 739, 756, 770, 821
 Űmezú Josidzsiró 840
 Unterach 818
Unternehmen Seelöwe- (Oroszlánfóka) hadművelet 138
 Uprichard, Bill 625
 Urál 215, 219, 411, 432, 673
 Urbanowicz, Witold 28, 50
 Usidzsima Micuru 829
 usztasák 537, 612, 624–616
 Val d'Orcia 610
 Vallicella, Vittorio 193, 196–197, 493–495, 498, 502
 Variko 169
 Varsó 24–26, 29, 30, 36–38, 40, 42, 44–47, 50, 128, 605, 622, 668, 714, 717, 718, 798, 807
 varsói gettó 675, 684, 717, 768
 Vass Dénes 782
 Vasziljevskij, Alekszandr Mihajlovics 430, 509, 522, 801, 863
 Vatulyin, Nyikolaj 509, 510, 537
 Vavin, Nyikolaj 236
 Velence 585, 811
 Vella Lavella szigete 575

Venray 765
Veritable- (Igazi-) hadművelet 794
 Versailles 27
 versailles-i békeszerződés 24
 Vértessy János 785
 Vichy 180, 534, 853
 vichyi kormány, rezsim 122, 123, 180–184, 268, 535, 539, 673
 Vierkom, Karl-Gottfried 244
 Việt Minh 540–541
 Vietnam 540, 658, 852
 VII. „Leningrád” szimfónia (Dmitrij Sosztakovics) 241
VIII. szimfónia (Anton Bruckner) 807
 Viktor Emánuel király 591
 Vilnius 717
 Vincennes 99
 Vinogradova, Ljuba, dr. 20
 Virginia 472, 514, 532
 Visztula folyó 41, 717, 718, 797–798
 Vityebszk 717
 Vjazma 220
 Vlagyikavkaz 407
 Vlaszov, Andrej 405, 525
 Vogelkop-félsziget 580
 Volga 215, 226, 409, 413, 415–419, 426, 432, 433
 volgai németek 216
 Volkov-front 241, 405
 Voronyezs 408–409, 424, 430
 Vorosilov, Kliment Jefremovics 62, 235–236
 Vorster, John 546
 Vogézek 764
 Vörös Hadsereg 41, 48, 61, 63, 67, 69, 148, 198, 109, 203, 206, 209, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 220, 236, 242, 246, 248, 253, 408, 409, 411, 415, 419, 422, 429, 430, 431–433, 440, 451, 474, 480, 501, 507, 510, 513, 515, 517, 522, 523, 530, 583, 594, 614, 617, 670, 675, 689, 690, 714–719, 768, 775, 784, 785, 787, 795–796, 812, 814–818, 855, 860, 862, 864
 Waal 758
 Wade, Robert 613
 Wagner, Eduard 109, 228, 662, 807
 Wagner, Richard 807
 Wainwright, Jonathan 318–321, 393
 Wake-sziget 315
 Walcheren-sziget 762
 Waldheim, Kurt 867
 Waldron, John 336–338
 Walesi Gárda 440
 Wallenberg, Raoul 783–784
 Wallis, Barnes 632–633
 Walters, Anne-Marie 538
 Walther, Herbert 726
 Warlimont, Walter 146
 Warta folyó 39
 Waskow, Henry 603
 Waterous, Walter 318
 Watson, Robert 827
 Waugh, Evelyn 32, 150–151, 458, 582
 Wavell, Sir Archibald 154, 157, 158, 160–163, 157, 176, 180, 184, 194, 291–293, 302–305, 321, 469, 561, 562, 572, 863
 Wayman, George 823
 Wayne, John, 127
 Wehrmacht 25–27, 37, 38, 39, 40, 41, 46, 50, 53, 54, 72, 77, 89, 96, 97, 107, 109, 113, 121, 122, 124, 128, 138, 145, 146, 147, 150, 153, 165, 198, 200, 201, 206, 209, 216, 218, 222, 223, 224, 226, 229, 231, 233, 246, 247, 249, 254, 276, 353, 405, 407, 408, 426, 427, 429, 432, 433, 435, 437, 451, 455, 466, 470, 489, 490, 504, 505, 509, 514, 520, 527, 536, 537, 583, 593, 594, 597, 622, 667, 670–671, 688, 689, 690, 691, 693, 703, 706, 717, 720, 721, 723, 738, 755, 756, 773, 774, 791, 792, 795, 798, 805, 806, 808, 811, 855, 857, 858, 862, 864, 867
 Weichs, Maximilian von 409
 Weinberg, Gerhard 19
 Weinstein, Alfred, dr. 318
 Welchman, Gordon 490
 Welles, Sumner 859
 Wellington (Új-Zéland) 344
 Wellington herceg, Arthur Wellesley 443
 Wells, Ifa 619
 Wells, Rod 546

- Wellum, Geoff 125, 618
Wesel 764, 794
West, Frazer 738
West, Horace 588
Wewak 361
Weygand, Maxime 64, 90, 98–101, 105,
106, 109, 119
White, Peter 439, 444, 789
Whitehead, Don 699
Why the Allies Won (Miért győztek a
szövetségesek, Richard Overly) 19
Wick, Helmut 126
Widdicombe, Wilbert 375
Wigram, Lionel 593, 694
Wilhelmshaven 365
Willkie, Wendell 251, 260
Wilno 42
Winchester (Anglia) 477
Wingate, Orde 573, 821
Winn, Godfrey 394
Winstanley, John 733
Wint, Guy 19
Wisconsin 442, 479
Wissler, Denis 130
Wolff, Karl 817
Wolff-Monckeberg, Mathilde 462–463,
593, 634, 643, 722, 752, 844
Wood, Edwin 753
Wood, Jean 461
Wood, Robert 258
Woolrych, Stanley 538
Wuppertal 637
Wylde, Major 293
Ypres 99, 762
Ypsilanti (Michigan) 472
Zagari, Bianca 455–456
Zaporozsje 509
Zarubina Zoja 208
Zeljonaja Dubrava 410
Ziegmeyer, Ernst 237, 239
Zimmer, Fritz 712
Zimmerman, Walter 683
Zipper- (Cipzár-) hadművelet 836
Zitadelle (Citadella) hadművelet 514–515,
519
Żukowski, Tadeusz 48
Zweig, Stefan 33, 107
Zsukov, Georgij 204, 223, 226, 232, 234–
236, 241, 246, 266, 415, 422–425, 430,
509, 518, 519, 522, 687, 689, 690, 694, 714,
791, 797–799, 807–809, 811, 863, 864

X 213717

Max Hastings húsznál is több kötet szerzője, sok közülük a második világháborúról szól. Könyveiért és újságírói tevékenységéért számos díjat kapott, 2010-ben lovagi címet adományoztak neki.

Magyarul megjelent: *Bombázók*

Borítófotó: © AP/Press Association Images

Hátsó borító: Szovjet katonák közelednek Berlin felé

© The Russian State Documentary Film and Photo Archive
at Krasnogorsk (RGAKFD)

Borítóterv © HarperCollins Publishers Ltd. 2011

5990. —

OT, 910

VH2 H39

HAD

A kötet hatalmas tablót fest a nácik által 1939 szeptemberében lerohant Lengyelország agóniájától az 1943-as bengáli éhínségig, amelyben a britek uralma alatt – és a britek nemtörődömsége következtében – legalább egymillió ember halt meg. Rengeteg rövid karcolatot olvashatunk a Ruhr-vidék duzzasztógátjai ellen intézett legendás támadásról, az északi sarkvidéki konvojok borzalmairól, sivatagi tankcsatáról, dzsungelharcokról. Élethűen ismerjük meg azokat a tragédiákat és győzelmeket, amelyeket az átlagemberek tömegei éltek át uniformisban vagy anélkül.

„A közhely minden tekintetben igaz, 1939 és 1945 között a világ szeme előtt egyes emberi lények az aljasság bugyraiban merültek el, míg mások a bátorság és a nemesség csúcsaira hágtak.”

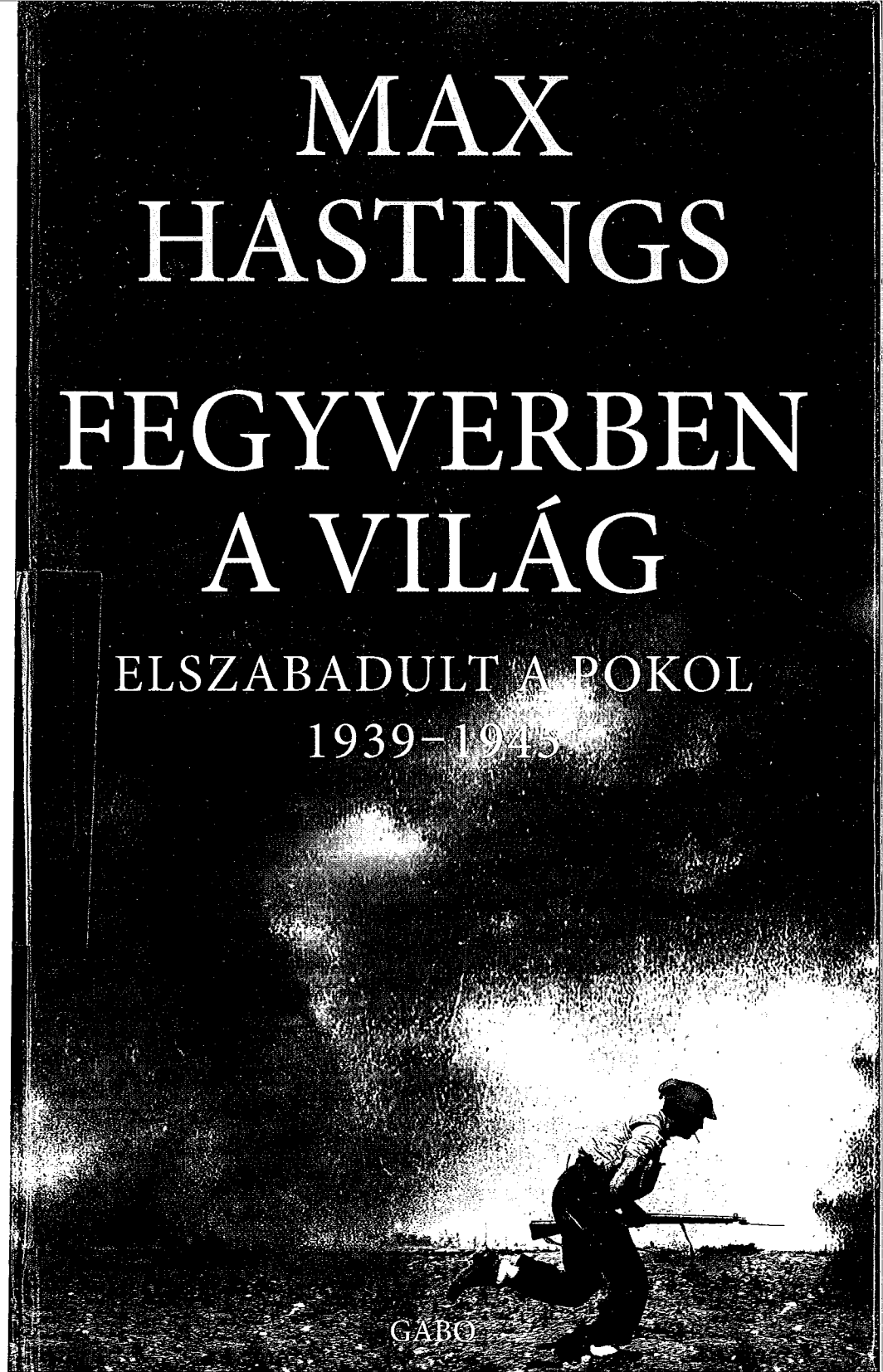
A „hétköznapi ember” története ez. Megkísérel választ adni a kérdésre: Milyen is volt a második világháború?

Az olvasó olyan művet tart a kezében, amely az emberi történelem egyik legborzalmasabb eseményét vizsgálja, és bemutatja, hogy az világszerte milyen hatással volt emberek százmillióira – katonákra, tengerészekre és repülősökre, brit háziasszonyokra és indiai földművesekre, SS gyilkosokra és Budapest lakosságára, kannibalizmusra kényszerült lenin-grádiakra, japán öngyilkos pilótákra és az amerikai repülőgép-hordozók személyzetére.

MAX HASTINGS FEGYVERBEN A VILÁG

ELSZABADULT A POKOL
1939–1945

GABO